

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

СУДОВА ВЛАДА

Монографія

За загальною редакцією
професора *І. Є. Марочкіна*

Харків
«Право»
2015

УДК 347.97/.99(477)(08)
ББК 67.9(4УКР)70я43
С89

Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 11 від 25 червня 2015 р.)

Рецензенти:

В. П. Тихий – віце-президент – керівник Київського регіонального центру Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;

А. О. Селіванов – постійний представник Верховної Ради України у Конституційному Суді України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;

В. В. Комаров – проректор з начальної-методичної роботи Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, професор, академік НАПрН України

Судова влада : монографія / **І. Є. Марочкін**, Л. М. Москвич, І. В. Назаров та ін. ; С89 за заг. ред. **І. Є. Марочкіна**. – Х. : Право, 2015. – 792 с.

ISBN 978-966-458-882-6

Ідея видання монографії «Судова влада» належить І. Є. Марочкіну, члену-кореспонденту НАПрН України, завідувачу кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, якою він керував понад 20 років. За цей час разом зі своїми учнями він створив основи теорії судової влади, фундамент судового права. До монографії увійшли концептуальні положення наукових робіт учнів Івана Єгоровича, його друзів, вчених та практиків, яким він допомагав у їх наукових пошуках. На жаль, Іван Єгорович передчасно пішов із життя, тому не побачить цієї монографії...

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів вищих юридичних навчальних закладів, суддів, прокурорів, адвокатів, усіх, кого цікавлять питання організації та функціонування судової влади.

УДК 347.97/.99(477)(08)
ББК 67.9(4УКР)70я43

ISBN 978-966-458-882-6

© **Марочкін І. Є.**, Москвич Л. М., Назаров І. В. та ін., 2015
© Видавництво «Право», 2015

Зміст

Передмова	5
-----------------	---

Вступ	9
-------------	---

Розділ 1 ПРАВОВА ПРИРОДА СУДОВОЇ ВЛАДИ

1.1. Судова влада: поняття, природа, функції	11
1.2. Судова влада як елемент механізму держави	19
1.3. Судова влада в системі поділу державної влади	27
1.4. Система органів судової влади	38

Розділ 2 ПРИНЦИПИ СУДОВОЇ ВЛАДИ

2.1. Правова природа та система принципів судової влади	53
2.2. Незалежність судової влади	94
2.3. Єдність судової влади	106
2.4. Легітимність судової влади	138
2.5. Транспарентність судової влади	173
2.6. Самостійність судової влади	202

Розділ 3 СУДОВА СИСТЕМА ЯК ОСНОВНА ОРГАНІЗАЦІЙНА ФОРМА СУДОВОЇ ВЛАДИ

3.1. Поняття та види судових систем	231
3.2. Принципи побудови судових систем	240
3.3. Реалізація принципу доступності суду в Україні	247
3.4. Реалізація принципу спеціалізації судів в Україні	257
3.5. Реалізація права на справедливий суд в Україні	274
3.6. Ефективність судової системи: основні теоретичні положення	291

Розділ 4 СУД — ОСНОВНИЙ СУБ'ЄКТ СУДОВОЇ ВЛАДИ

4.1. Правовий статус суду: поняття і зміст	325
4.2. Правовий статус Конституційного Суду України	360
4.3. Правовий статус Верховного Суду України	382

4.4. Правовий статус вищого спеціалізованого суду в Україні.....	414
4.5. Правовий статус апеляційного суду.....	440
4.6. Правовий статус місцевого суду.....	460
4.7. Основні засади адміністрування у суді.....	473

Розділ 5
ПРАВОВИЙ СТАТУС
НОСІЇВ СУДОВОЇ ВЛАДИ

5.1. Правовий статус судді: загальна характеристика.....	488
5.2. Особливості правового статусу суддів, які займають адміністративні посади у судах.....	519
5.3. Добір суддівських кадрів в Україні.....	538
5.4. Юридична відповідальність судді.....	563
5.5. Суд присяжних: генеза та правова природа.....	606
5.6. Правовий статус народних засідателів.....	647

Розділ 6
СУДОВА ВЛАДА ТА СУМІЖНІ ІНСТИТУТИ

6.1. Вища рада юстиції України.....	657
6.2. Взаємодія прокуратури та суду.....	673
6.3. Адвокатура в системі судочинства.....	707
6.4. Безоплатна правова допомога в Україні.....	744
6.5. Органи виконання рішень суду.....	762
Перелік авторів.....	789

Передмова

Україна обрала чіткий курс на європейську інтеграцію і як член Ради Європи взяла на себе зобов'язання щодо приведення системи вітчизняного законодавства у відповідність до європейських стандартів. Пріоритетом реформування судової системи нашої держави стало утвердження європейської моделі судочинства, адже забезпечення принципу верховенства права є одним із головних постулатів у будь-якій демократичній державі.

Зміцнення насамперед правових основ є найважливішою умовою розвитку Української держави. Ефективність реформ, які на сьогодні здійснюються практично в усіх сферах соціально-економічного життя країни, перебуває у прямій залежності від якості механізму реалізації закону та судового захисту прав усіх суб'єктів. Економічна могутність держави, її імідж на міжнародній арені — все це неможливе без незалежної і справедливої судової системи.

Особливо гостро це питання постало сьогодні, у світлі нещодавньої ратифікації Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною. Практична реалізація цього важливого здобутку значною мірою пов'язана зі зміцненням авторитету судових органів. Незалежна судова влада є обов'язковим атрибутом демократичного суспільства, адже саме суди забезпечують реальність та дієвість прав і свобод людини.

Сьогодні уся європейська спільнота є свідомою того, що подальша ефективність загальноєвропейської системи захисту прав перебуває у прямій залежності від дієвості національних правових систем (зокрема, національної судової влади як її складової). Саме держави-учасниці є основними гарантами прав, закріплених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Найефективніший та безпосередній захист прав має бути забезпечений саме на національному рівні. І судова влада відіграє ключову роль у цьому процесі.

Головний обов'язок держави — утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України). Виконання цього обов'язку держави неможливе без гарантування громадянам права на справедливий суд згідно з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., ратифікованою нашою державою відповідно до Закону України від 17 липня 1997 р. №475/97-ВР.

Це право — не ілюзорне, воно має застосовуватися на практиці та бути ефективним, що означає обов'язок держави організувати судову владу загалом і судову систему зокрема таким чином, щоб кожен громадянин міг реалізувати своє право на

доступ до правосуддя без невинувачених перешкод, щоб суспільство було впевнене в незалежності та безсторонності суду при розгляді будь-якого правового конфлікту незалежно від статусу його учасників, а правовий статус суддів, носіїв судової влади, відповідав надважливій суспільно-правовій місії, яку виконує суд.

Змістовне наповнення поняття судової влади в його широкому розумінні не обмежується лише реалізацією судами своїх владних повноважень з відправлення правосуддя, а виходить за формальні рамки процесу як такого та охоплює також питання організації суддівського самоврядування, побудови судової системи, її функціонування та фінансування, взаємовідносин судів, органів судової влади з органами законодавчої та виконавчої влади, правил призначення суддів, їх кар'єри, поведінки, відповідальності за проступки та звільнення тощо.

Дискутувати про ефективність судової влади так само неможливо без аналізу організаційних форм та принципів діяльності суміжних правових інститутів — прокуратури, адвокатури, органів, які забезпечують виконання рішення. Усі ці елементи — частини єдиного механізму, покликаного забезпечити життєдіяльність незалежної та ефективної судової влади. В її існуванні зацікавлена будь-яка демократична країна, адже саме держава бере на себе обов'язок забезпечити своїм громадянам практичну реалізацію основоположного права на судовий захист.

Основи організації судової влади України було закладено в 1996 р. із прийняттям Конституції України, у 2001 р. проведено так звану «малу судову реформу» насамперед із метою запровадження апеляційного та касаційного порядку оскарження судових рішень і відмови від інституту процесуального нагляду вищих судів над діяльністю судів нижчих інстанцій. 7 лютого 2002 р. було прийнято Закон України «Про судоустрій України», яким визначено відповідні Конституції України правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні, принципи побудови системи судів загальної юрисдикції, а також врегульовано низку інших питань судоустрою. Розпочався процес утворення системи адміністративних судів, яка набула цілісності законодавчого закріплення засад її функціонування після набрання з 1 вересня 2005 р. чинності Кодексом адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. Вже з 1 вересня 2005 р. розгляд адміністративних справ розпочав Вищий адміністративний суд України.

Із прийняттям у липні 2010 р. Закону України «Про судоустрій і статус суддів» було законодавчо закріплено процес формування чотириланкової судової системи на принципах спеціалізації судів, змінено правила добору суддів на посади, процедури вирішення питання кар'єри суддів, їх дисциплінарної відповідальності тощо. З метою продовження здійснення судової реформи в лютому 2015 р. цей Закон прийнято в новій редакції.

Таким чином, Україна тривалий час перебуває у стані реформування судової влади, судової системи та суміжних правових інститутів, декларуючи реформи приведенням сфери судочинства у відповідність із міжнародними, європейськими стандартами, у цьому напрямі є значні позитивні зрушення. Згадаймо хоча б відмову на початку 2000-х рр. від інституту процесуального нагляду вищих судів над додержанням законності судами нижчих інстанцій та суттєве оновлення норм процесуальних кодексів.

Проте варто визнати, що реалізація ініціатив реформування судової системи нерідко відповідала європейським стандартам більше за формою, ніж за змістом, здійснювалася як копіювання певних частин закордонних моделей без урахування особливостей національної правової та судової систем України. Зазначене призвело до того, що якість та ефективність функціонування судової влади тієї організаційної форми, яка зараз існує, перестала задовольняти очікування українського суспільства.

Основоположний принцип функціонування демократії — поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Він забезпечує так званий механізм стримувань і противаг. У цьому механізмі судова влада виконує надважливу роль арбітра в будь-якому спорі, у тому числі й у конфлікті громадянина з державою. Судова влада повинна бути аполітична і за формою організації, і за принципами діяльності. Тому будь-яка держава, що сповідує демократичні принципи, зобов'язана гарантувати самостійність і незалежність судової влади, судів та суддів, адже це — неодмінна ознака цивілізованої держави, яка визнає принцип верховенства права, поважає й захищає своїх громадян.

Як зазначено в п. 11 Висновку № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів — судова влада є однією з трьох рівних засад сучасної демократичної держави, відіграє важливу роль і виконує серйозні завдання стосовно двох інших засад. Ця влада забезпечує відповідальність урядів і органів державного управління за свої дії, а також бере участь у процесі виконання прийнятих законів та певною мірою забезпечує відповідність цих законів усім положенням Конституції чи права більш високого рівня (наприклад, права Європейського Союзу). Для виконання своєї ролі у цих галузях судова влада має бути незалежною від таких органів та від їхнього впливу.

Незалежність судової влади забезпечує кожній особі право на справедливий суд і тому є не привілеєм суддів, а гарантією поваги до прав людини і основоположних свобод, що дає змогу кожній особі відчувати довіру до судової системи (Рекомендація № СМ/Rec (2010) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки).

Наразі ми маємо історичний шанс для проведення глибокої судової реформи та побудови якісно нової судової влади України на конституційному рівні, адже на завершальному етапі перебуває процес підготовки змін до Конституції України, у тому числі й у частині, яка стосується організації та принципів функціонування органів судової влади, судової системи, суміжних правових інститутів. Упевнений, що основним базисом конституційних змін повинні стати зміцнення незалежності судової влади та підняття її на один рівень із законодавчою та виконавчою в питаннях спільного функціонування, а також деполітизація судової влади загалом, у тому числі й процесів вирішення кадрових питань у судовій системі шляхом усунення від участі в цих процесах парламенту як політичного органу.

Судова влада — частина державної влади, тому ефективність її діяльності і якість організації — невід'ємна складова якості та ефективності функціонування держави загалом. Суспільство повинно відчувати в наших судах захист і довіряти судовій владі, що загалом сприятиме підвищенню рівня довіри до держави.

У пропонованій монографії здійснено ґрунтовний аналіз теоретичних та практичних засад до розуміння такої складної категорії, як судова влада. Змістове наповнення цього видання дає комплексне розуміння правової природи, функцій та принципів судової влади як основного елемента механізму будь-якої держави. Монографія структурована на розділи, присвячені також окремим питанням: побудови та функціонування судової системи, правового статусу суду та суддів як носіїв судової влади, роботи державних органів судової влади та суміжних інститутів.

Вірю, що монографія «Судова влада» матиме не лише теоретичне, а й практичне значення для правників, суддів, науковців, студентів та представників громадськості.

Ярослав Романюк,
Голова Верховного Суду України,
заслужений юрист України,
кандидат юридичних наук

Вступ

Революція Гідності, що відбулася в Україні, швидкі суспільні перетворення значно посилили актуальність та життєву необхідність судової реформи. Виходячи з досвіду розбудови української правової системи, можна дійти висновку, що процес реформування судової системи ніколи не припинявся. Утім саме зараз ми наблизилися до розуміння того, що судова гілка влади повинна бути окремою гілкою з усіма елементами її незалежності, а довіру до судової влади має бути відновлено. Найкращим способом повернення довіри до судової влади є створення передумов для неупередженого та політично незаангажованого правосуддя. Але питання тут не лише в тому, щоб механічно копіювати західні правові стандарти, бо вони й так є частиною нашого законодавства. Навіть очікувана конституційна реформа щодо правосуддя не виправить ситуацію, бо лише формальне наближення до реформування погіршує цей процес.

Потрібно кардинально змінити роль українського судді в ландшафті сучасної демократії, яка більше не засновується на концепції волі народу, що нам повідомляють його представники (формальна демократія), а на принципі верховенства права та прав людини (субстантивна або конституційна демократія). Саме суди покликані виконати важливу суспільну роль обмеження держави правами людини (республіканізм Дж. Медісона), конституційними нормами та принципами, що повинно призвести до нової парадигми легітимації права з позицій фундаментальних прав та свобод.

Для того щоб бути легітимними, закони та інші нормативно-правові акти повинні не тільки бути прийняті відповідно до визначеної процедури та офіційно оприлюднені, вони ще мають відповідати (у широкому сенсі) принципу верховенства права, не порушувати фундаментальні права людини, зокрема права меншості, що не представлена у парламенті, або не входить до парламентської більшості, та бути спрямованими на досягнення загального блага суспільства.

Як зазначає А. Барак: «Демократія — це делікатний баланс між правлінням більшості та фундаментальними цінностями суспільства, яким ця більшість підпорядковується. Коли більшість позбавляє меншості її прав, це завдає шкоди демократії. Коли судді тлумачать конституційні положення та визнають нечинними ці шкідливі закони, вони надають сили фундаментальним цінностям суспільства. Таким чином, вони захищатимуть конституційну демократію та утримуватимуть делікатний баланс, на якому вона заснована»¹.

Отже, найважливішим завданням судової влади на сьогодні є визнання принципу верховенства права та забезпечення судового захисту прав людини. Належному ви-

---

¹ Barak, A. Foreword: A Judge on Judging: The Role of Supreme Court in a Democracy / A. Barak // Harvard Law Review. – 2002. – № 116. – P. 49–50.

конанню цього завдання заважає важка спадщина радянської правової системи, в основу якої були покладені принцип верховенства закону, правовий формалізм та позитивізм, який, по суті, прикривав свавілля державної влади щодо своїх громадян. Разом з цим правопорядок у сучасному розвиненому демократичному суспільстві скеровується не тільки нормативно-правовими актами, а й правовими принципами фундаментального рівня, які відображують та втілюють у життя ціннісні та моральні якості права, що можуть служити, у певних випадках, критерієм розрізнення права і закону та відображати дію природного права в сучасних умовах.

Незважаючи на те, що принцип верховенства права дістав своє найвище позитивне закріплення в Конституції України та міжнародних договорах, стороною яких є Україна, його зміст повинен отримати додаткове розкриття через діяльність органів судової влади, оскільки саме через правозастосування, у процесі судового захисту прав людини та основних свобод стає зрозумілим величезний потенціал цього принципу для забезпечення справедливості судових рішень. Отже, справедливість є головною умовою та сутністю правосуддя.

Для виконання цього найважливішого завдання, що полягає в заміні принципу законності на принцип верховенства права при здійсненні правосуддя необхідно забезпечити незалежність судової гілки влади від втручання з боку інших гілок влади. Протягом століть політичні гілки влади (імператори, королі, президенти, парламенти, міністри) намагалися поставити суддів під їх безпосередній контроль та офіційно «насаджували» спрощене розуміння права як команди, що походить від суверена (принцип соціалістичної законності). Будь-яке відхилення від такого спрощеного розуміння права у практичній діяльності та на доктринальному рівні вважалося забороненим. У результаті таких заборон у недемократичних країнах існують конституції, зміст яких вражає (закріплюються принцип верховенства права, фундаментальні права та свободи тощо), але вони залишаються номінальними, «порожніми оболонками, позаяк не існує незалежної судової влади, яка б могла надати їм змісту»¹. Це сталося й завдяки постійному залякуванню суддів з боку політиків, які намагаються насадити своє єдине правильне розуміння права при правозастосуванні під загрозою звільнення або кримінального переслідування. Слід зрозуміти раз та назавжди, що суддя не може бути звільнений з посади за прийняті рішення, за винятком вчинення дисциплінарного правопорушення або злочину проти правосуддя.

Тому, на мій погляд, ця монографія заслуговує на особливу увагу і буде корисною не тільки для суддів у повсякденній діяльності, а й для всіх представників юридичної професії, та інших небайдужих осіб, які розуміють, що побудова правової держави в Україні неможлива без професійного та відповідального суддівського корпусу, що розуміється на основних сучасних правових концепціях, принципах та цінностях.

Станіслав Шевчук,
суддя Конституційного Суду України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

¹ McLachlin, B. The Role of the Court in the Post-Charter Era: Policy Maker or Adjudicator / B. McLachlin // University of New Brunswick Law Journal. – 1990. – Vol. 39.

Розділ 1

ПРАВОВА ПРИРОДА СУДОВОЇ ВЛАДИ

1.1. Судова влада: поняття, природа, функції

Метою розпочатої ще в 1992 р. в Україні судової реформи стало формування такої судової влади, яка відповідала б принципам правової держави. Ратифікувавши в 1997 р. Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, наша держава взяла на себе зобов'язання забезпечити умови для ефективного функціонування судової влади, здатної справедливо розв'язати будь-яку соціально значущу справу, що має юридичні наслідки.

Виникнення судової влади сягає далекого минулого, а процес її розвитку триває вже багато століть і пройшов декілька етапів. Цей розвиток не був поступовим, судова влада розвивалася у межах історичних умов становлення конкретних держав.

Сьогодні в науковій літературі існує декілька підходів до тлумачення поняття «судова влада». Відповідно до першого судова влада визначають як сукупність судових установ, тобто як владу державного органу — суду. Такий підхід має назву організаційного, оскільки пов'язаний із характеристикою судової системи, принципами її організації, правовим статусом суддів, місцем суду в системі інших державних органів. Другий підхід зветься функціональним. За ним судова влада визначається як сукупність повноважень суду з відправлення правосуддя, тобто діяльність суду з розгляду й вирішення у визначеній законом процесуальній формі справ, що мають юридичні наслідки. Третій підхід (організаційно-функціональний) поєднує два перших і визначає судову владу як систему створених згідно із законом органів, наділених виключними повноваженнями з розгляду юридично значущих справ, що мають юридичні наслідки, із застосуванням спеціальної процедури.

Однак зазначені підходи до визначення поняття судової влади не враховують її владних проявів, державно-атрибутивної природи. Також не надається відповідь, чому судова влада є однією з гілок державної влади, які ознаки споріднюють її із законодавчою та виконавчою гілками державної влади, а які є притаманними лише владі судовій, характеризують її виключність і самостійність.

Очевидно, системоутворюючою ознакою поняття «судова влада» є саме термін «влада». Спроби розкрити його зміст робилися ще мислителями далекого минулого. Спочатку (до з'ясування природи влади) панував синкретичний підхід, що об'єднував владу надприродних сил і людей, природні чинники і суспільну владу. Середньовічні вчені на перший план ставили владу Бога, вважаючи її людський варіант лише похідним. Влада як соціальне явище зацікавила письменників-утопістів та енциклопедистів напередодні буржуазних революцій у Західній Європі, коли постало питання про повалення влади феодалів і заміну її новою. У їхніх творах йшлося про владу народу, що знайшло своє втілення у прийнятих згодом конституціях.

Зараз при всьому розмаїтті існуючих поглядів на владу багатьом представникам різних напрямів суспільної думки притаманна її характеристика як авторитету, якому властива можливість змусити підкоряти своїй волі інших людей. Кожна влада заснована на силі авторитету: чим повніше влада виражає інтереси суспільства, тим більший вона має авторитет, а відповідно підкорення їй стає більш добровільним та усвідомленим.

Отже, влада — категорія багатогранна, яку слід розглядати скрізь концепцію управління, засобу нав'язувати свою волю, примусу, нарешті, владовідносин. Поняття «судова влада» характеризується наявністю, як правило, не менше двох суб'єктів відносин, одним з яких є суд. Влада — це засіб функціонування суспільства, який залежить від характеру й рівня суспільного життя, сутність якого полягає у відносинах підкорення волі окремих осіб та об'єднань керівній у цьому суспільстві волі. Розуміння сутності й ролі судової влади в державі буде змінюватись відповідно до певного історичного етапу розвитку суспільства, залежатиме від того, яке місце відведено в ньому суду як органу судової влади.

Як бачимо, судовій владі притаманні певні загальні ознаки, характерні для влади взагалі. Їх аналіз дозволяє з'ясувати, у чому полягає та виявляє себе владний характер діяльності й повноважень суду. Хоча кожна ознака, властива владі взагалі, стосовно судової влади, безумовно, набуває певної специфіки. Крім того, вона містить ознаки, що розкривають її специфіку, унікальну природу, виключне місце в системі державної влади, — специфічні ознаки. Усі ці ознаки в сукупності, доповнюючи одна одну, дозволяють визначити поняття судової влади з урахуванням її владної сутності.

Так, до системи загальних ознак судової влади можна віднести такі:

1. Соціальний характер влади. Влада завжди притаманна людській спільноті. Без неї соціум існувати не може. Судова влада належить до сфери соціальних відносин. Вона не поширюється безпосередньо на тваринний світ, на природні явища. Але якщо останні становлять елемент соціальних відносин (наприклад, щодо їх використання, права власності на них тощо), то судова влада може поширюватися і на них. Але її дія може бути лише опосередкована через соціальні відносини, тобто через взаємовідносини людей або поведінку окремого індивіда.

Потреба суспільства в особливій сфері розв'язання юридичних справ визначається насамперед неминучістю й систематичністю виникнення в ньому низки конкретних ситуацій, здебільшого конфліктного характеру, що потребують постійного вирішення на підставі встановлених державою правил шляхом підведення конкретних обставин під найбільш типові можливості врегулювання поведінки людей.

Обов'язковий характер актів судової влади, забезпеченість їх засобами примусового виконання свідчать, що суд у взаємовідносинах із суб'єктами судочинства є саме органом влади, який, будучи інститутом із владними повноваженнями, впливає на їх поведінку.

2. Структура владовідносин. Природа судової влади характеризується через соціальні відносини, які мають певну структуру: суб'єкт, об'єкт і зміст відносин між ними. Кожен із цих елементів має свою специфіку, яка відбиває місце суду в суспільстві. Стосовно першого елемента можна виділити два види суб'єктів — учасників відповідних владовідносин. По-перше, це суб'єкт — носій влади, який може бути одноособовим (суддя) або колегіальним (колегія суддів, народні засідателі, присяжні). По-друге, суб'єктом є та особа (декілька осіб), щодо якої (яких) здійснюється владний примус носієм влади (суб'єкт-адресат). Це громадяни, іноземці, особи без громадянства та ін., які з різних підстав стають учасниками судового розгляду справи, набуваючи певного процесуального статусу на цей період (як із власної ініціативи, подаючи звернення до суду, так і вимушено, наприклад, у разі вчинення особою злочину й необхідності притягнення її до відповідальності).

Судовій владі властивий особливий об'єкт, тобто те, з приводу чого виникають відносини: суд — учасники судового процесу. Необхідність розв'язання юридично значущої справи виникає, коли існує певна невизначеність у суспільних відносинах або має місце порушення норми права і відновити первісний стан неможливо без винесення владного припису судом. Об'єкт судової влади складають правові питання, що стають предметом судового розгляду. Відповідно до ч. 2 ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Суд, будучи владним суб'єктом, має певні зобов'язання перед учасниками процесу: прийняти у провадження справу або скаргу, вчасно призначити і провести судові засідання, забезпечити сторонам рівність у дослідженні обставин справи тощо. Кожна зі сторін, будучи підвладною суду, одночасно має право вимагати від нього певних дій і рішень, а суд відповідно до закону зобов'язаний виконати їх вимоги. У визначених законом випадках підвладні суду сторони мають право відмовитись від застосування судової влади або прийняти владне рішення, обов'язкове для суду (відмова від позову, примирення потерпілого й обвинуваченого у справах приватного обвинувачення та ін.). Особливістю судової влади є наявність у ній одночасно як незалежності судді від підлеглих йому учасників судового розгляду, так і необхідності враховувати їх процесуальні позиції, права й вимоги. Це свідчить про специфічний зміст владовідносин, що складаються у процесі реалізації судової влади, їх владно-арбітральний характер, який поєднує елементи імперативності й диспозитивності.

3. Цілеспрямованість влади. Владовідносини виникають лише, коли необхідний певний цілеспрямований вплив владного суб'єкта на підлеглий об'єкт, щоб досягти зміни його поведінки. Ця ознака повною мірою характерна для судової влади, оскільки передбачає усвідомлення владовідносин всіма їх учасниками. Не випадково у сфері судової влади важливе правове значення мають такі поняття, як «дієздатність» і «осудність», які свідчать про здатність особи усвідомлювати, розуміти свої дії, осмислено й цілеспрямовано будувати свою поведінку. Судова влада має своїм при-

значенням виключно розв'язання правових конфліктів і сприяння поновленню порушеного права незалежно від того, чиє право порушено і хто вчинив порушення, а також сприяння суб'єктам права в реалізації їх прав.

4. Вольовий характер влади. Стосовно влади судової ця ознака виражається у прийнятті судового рішення щодо порушеного й розглянутого в судовому засіданні питання. Якщо вольовий акт не отримав матеріального визначення у формі акта судової влади, то судова влада себе ще не визначила, навіть якщо суддя вже знає, як слід вирішити те чи інше питання.

5. Регулююче й організаційне призначення влади. Владовідносини виникають у суспільстві, коли воно потребує узгодження волевиявлень і намірів окремих його членів. За допомогою судової влади усувається локальна соціальна напруга й відновлюються спокій і правопорядок у суспільстві. Застосовуючи правові норми до конкретних життєвих ситуацій, судова влада впливає на суспільні відносини також шляхом уточнення й конкретизації правових норм. Судове тлумачення, оцінка конституційності окремих правових положень, право Конституційного Суду тлумачити Основний Закон країни дозволяють судовій владі доповнювати той організаційний вплив на суспільні відносини, який здійснює законодавча влада.

6. Примусовий характер влади. Ця ознака є природною, оскільки влада завжди пов'язана з примушенням одним суб'єктом іншого до вчинення (або припинення) певної дії (бездіяльності). Судова влада як жодна інша поєднана з примусом, без якого існувати не може. Але примус, характерний для судової влади, є доволі специфічним. З одного боку, функціонуючи у правовій сфері, вона вправі застосовувати примус — від владного посвідчення юридичного факту або порушеного права до застосування до злочинця покарання у вигляді позбавлення волі. З другого боку, судова влада своїми власними силами не в змозі реалізувати жодного заходу примусу, які вона визначила у своїх владних (судових) актах. Для цього необхідні державні ресурси, дії виконавчої влади. Тому судова влада може ефективно функціонувати не як абсолютно незалежний інститут, а лише у взаємодії з іншими гілками влади в межах системи стримувань і противаг.

На відміну від законодавчої й виконавчої гілок влади примус, який застосовує судова влада, має не загальний, а завжди конкретний і персоналізований характер. Визначаючи вид, характер, розмір примусу, суд у своєму рішенні зобов'язаний вказати його точно й конкретно. Він визначає всі персональні дані правопорушника, і крім нього ніхто не може бути притягнутий до відповідальності. Але суд повинен зіставляти примус, який призначається, з характеристиками й індивідуальними особливостями суб'єкта, щодо якого він застосовується.

Крім загальних ознак, притаманних будь-якій владі, судова влада характеризується й певними ознаками, які належать лише їй і виражають її власну специфіку. До них можна віднести таке:

1. Об'єктивність. Ще в давні часи людство усвідомлювало, що судова влада має бути об'єктивною. У первіснообщинних актах посередництва посередником у розв'язанні суперечок обиралася людина, яка не належала до роду сторін і була здатна неупереджено вирішити конфлікт. У найстаріших правових актах, що дійшли до нас, уже містилися вимоги щодо справедливості, сумлінності суддів, їх незаінтере-

сованості у справі, необхідності пошуку й використання достовірних доказів для прийняття правильного рішення. Твердження, що ніхто не може бути суддею у власній справі, ні в кого не викликає сумніву. Закон передбачає право сторони висловити недовіру судді, мотивуючи його заінтересованістю у справі, а також низку обставин, які виключають участь судді у справі саме внаслідок його можливої упередженості (правила відводу суддів передбачені процесуальним законом).

Соціальна роль судової влади полягає у вирішенні юридично значущих справ, що мають правові наслідки. Право є об'єктивним критерієм правомірності дій судової влади, оскільки воно зосереджує систему цінностей, підвладних сфері реалізації судової влади. Застосовуючи право, вирішуючи конфлікт на підставі норми права, судова влада об'єктивно реалізує суспільну думку підвладних. Саме тому рішення суду повинні мати соціальне підґрунтя в праві. Приймаючи рішення, судді обов'язково аргументують його, посилаючись на правову норму.

Будь-яке процесуальне рішення, винесене суддею одноособово або колегією суддів, сприймається об'єктивно. Воля судді (суддів), викладена в ухвалі, постанові, рішенні, вирокі, трансформується у волю судової влади, яка знайшла своє матеріальне закріплення в акті судової влади, винесеному від імені України.

2. Легітимність. Ця ознака свідчить про ступінь довіри суспільства судовій владі, його згоду на неї, готовність до виконання її рішень. Легітимність дуже тісно пов'язана із законністю, а законність є обов'язковою умовою легітимності. Але легітимність передбачає не лише відповідність судової влади вимогам закону, а й неформальне, процесуально не визначене ставлення суспільства до судової влади та її рішень. Формуванню її легітимності сприяє не лише законність і справедливість дій та рішень суду, а й уміння суддів, зокрема головуючого в судовому процесі, правильно побудувати відносини з учасниками процесу та іншими особами, присутніми в залі судового засідання, тощо.

Громадяни, державні органи й посадові особи, юридичні особи, держава в особі законодавчої й виконавчої влади повинні довіряти судовій владі, визнавати її за легітимну. Держава має чітко окреслити предметну сферу судової влади, визнавати виключність її повноважень у цій царині. Різні суб'єкти правовідносин повинні зважати на її компетентність, самостійність і погоджуватися на використання нею всіх необхідних повноважень для вирішення конфлікту, підкорюватися велінням судової влади щодо добровільного та свідомого виконання її актів. До чинників, що впливають на рівень легітимності судової влади, належать: а) незалежність і безсторонність суду при розв'язанні юридичних справ; б) об'єктивність процесу пізнання, правильність його результату; в) справедливість у матеріально-правовому (відповідність діяння і покарання за нього) і процесуально-правовому (надання сторонам рівних можливостей для відстоювання своїх інтересів) аспектах; г) законність (відповідність дій і рішень суду правовим нормам).

3. Нормативність. Соціальна сфера, в якій функціонує судова влада, і процес реалізації нею своїх владних повноважень, їх зміст і форма здійснення закріплені в нормах матеріального і процесуального права. Судова влада шляхом передбачених законом процедур сприяє поновленню порушеного права суб'єкта, тим самим захищає

суб'єктивне право. Вона діє лише у сфері права. Розглядаючи юридичну справу, суд застосовує загальну правову норму до конкретної життєвої ситуації, тобто здійснює правозастосування.

Судова влада здійснюється лише у процесуальній формі, визначає зміст і порядок реалізації цієї влади. Порушення встановленої законом процедури є передумовою визнання такої діяльності суду неправомірною. Нормативне закріплення судової процедури гарантує не лише правомірність дій суду, а й можливість їх наступної перевірки, своєчасного виявлення й усунення судових помилок.

4. Особлива предметна сфера. Предметна сфера функціонування судової влади має виключний характер. Судову владу залучають до дії лише під час розгляду юридичної справи, тобто за умов, якщо: а) хоча б два суб'єкти перебувають у стані суперечки; б) спір виник щодо відносин, які регулюються правом. Сторони звертаються до суду з проханням виступити безстороннім арбітром у розв'язанні їх справи. Будь-який конфлікт, що має правову природу, може стати предметом розгляду судової влади. Деякі правові конфлікти вирішуються в адміністративному, дисциплінарному або іншому порядку поза цариною дії суду.

Можна вирізнити три групи правових конфліктів, які належать до юрисдикції суду. Це конфлікти: а) матеріально-правові, вирішення яких згідно із законом є виключною компетенцією суду (наприклад, визнання особи винною у вчиненні злочину; застосування до особи заходів, що обмежують її конституційні права та свободи; застосування до особи заходів примусового лікування тощо); б) процесуальні, що виникають під час судового розгляду справи (наприклад, апеляційне або касаційне оскарження судового рішення, відвід судді за мотивом його заінтересованості у справі та ін.); в) процесуально-правові, що не мають передбаченого в законі шляху вирішення (наприклад, у випадку конфлікту закону і міжнародного договору, принципів цивільного, господарського чи адміністративного судочинства тощо). За наявності прогалин у законодавстві особливого значення набувають суддівська правосвідомість і нормотворчість.

Усі конфлікти, що належать до юрисдикції судової влади, мають конкретний, індивідуалізований характер. Завжди відомі сторони конфлікту, час, місце й обставини його виникнення, оскільки це є необхідною передумовою звернення до суду.

5. Ситуативний характер. Судова влада функціонує лише за умови звернення до неї суб'єктів права. За своєю ініціативою суд не розпочинає розгляд юридичних справ, тобто судова влада «пробуджується» актом звернення до суду і функціонує на час розгляду справи. Реалізація судової влади лише в умовах конкретної юридичної справи і лише за умови звернення до неї заінтересованих сторін є ознаками, які підкреслюють ситуативний характер судової влади, її відмінність від законодавчої і виконавчої гілок влади, предметна сфера яких поширюється на більш загальне коло правовідносин.

Таким чином, якщо діяльність суду характеризується в Україні як владна, то слід визнати, що особливості такого соціального феномену, як влада повинні мати в ній своє адекватне відбиття.

Розкриваючи поняття «судова влада», треба враховувати такі положення: 1) за своїми властивостями судова влада є державною з усіма належними владі атрибутами й чітко визначеною компетенцією; 2) вона є одним із продуктів застосування принци-

пу поділу державної влади з ознаками незалежності й самостійності, що впливають із цього принципу; 3) судова влада повинна мати такі механізми забезпечення її функціонування, які гарантували б її самостійність; 4) вона здійснюється в певних організаційних і процесуальних формах, установлених у законі; 5) судова влада має універсальний і виключний характер; 6) вона здійснюється на професійній основі.

Отже, судова влада — це специфічна гілка єдиної державної влади, яка має власну виключну компетенцію щодо розгляду юридично значущих справ, що мають правові наслідки, і реалізується виключно конституційними органами (судами) в межах закону та спеціальних (судових) процедур.

Наведене визначення не є вичерпним. Сутність феномену судової влади можна повністю зрозуміти лише через з'ясування змісту її функцій.

За лексичним значенням термін «функція» означає «обов'язок, коло діяльності, призначення, роль». Поняття «функція» використовується для характеристики певного кола діяльності, що виконується яким-небудь органом чи особою. Разом із тим цим поняттям оперують для позначення зовнішнього прояву властивостей якого-небудь предмета в певній системі відносин. Це значить, що функції судової влади залежатимуть від місця й ролі суду в певному суспільстві.

У дореволюційному суспільстві функція судової влади зводилася до вирішення спорів і встановлення справедливості шляхом відправлення правосуддя. За радянських часів суду відводилася роль правосуддя, що вважалось однією з численних функцій соціалістичної держави. Суд також наділявся непритаманною йому роллю вихователя громадян. На початку 80-х рр. ХХ ст. у науковій літературі було порушено питання про необхідність виконання судовою владою функції контролю. У подальшому ця думка знайшла підтримку в законодавця, і на судову владу було покладено функцію конституційного контролю. Тоді ж з'явилися пропозиції надати нормативного значення правозастосовчій діяльності суду. Ця пропозиція сприяла становленню владної ознаки суду шляхом визнання за судовою владою функції управління — однієї з ознак влади. Однак зазначена точка зору й досі не знайшла певного відгуку в законодавця.

У сучасному суспільстві судова влада вирішує юридично значущі справи, що мають правові наслідки. Зміст цієї функції полягає в тому, що виключно судові органи й судді як носії судової влади мають повноваження щодо юридичної оцінки правовідносин, що виникають у сфері застосування норми права. Суд (судді) компетентний зробити висновок про наявність порушених норм права, дати правову оцінку такому порушенню, визначити коло осіб, винних у цьому, та призначити їм міру відповідальності за таке порушення і, нарешті, окреслити заходи щодо поновлення порушеного права. Протягом такої діяльності суд (судді) судить про право, тобто здійснює правосуддя. Таким чином, правосуддя становить зміст судової діяльності з вирішення юридично значущих справ, що мають правові наслідки.

У межах функції судової влади щодо вирішення юридично значущих справ, що мають правові наслідки, суди (судді) виконують такі види діяльності.

1. Розглядають і вирішують по суті правові конфлікти, що виникають у суспільному житті між фізичними особами, між фізичними й юридичними особами, між юридичними особами з приводу порушення їх прав і законних інтересів, передбачених законом. Підставою для звернення особи до суду за розглядом правового конфлікту

є неправомірні дії (бездіяльність) або рішення державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних чи фізичних осіб, які: а) порушують передбачені законом права цих осіб; б) перешкоджають вільному використанню закріплених прав; в) накладають на осіб не передбачені законом (або іншим документом, що засвідчує права особи) обов'язки; г) безпідставно притягують особу до відповідальності.

2. За клопотанням органів досудового слідства вирішують питання щодо можливості обмеження конституційних прав та свобод людини для забезпечення мети розслідування кримінального правопорушення.

3. Виключною компетенцією суду є прийняття в передбачених законом випадках рішень щодо обмеження прав та свобод громадян, що не пов'язано з учиненням правопорушення. Зокрема, йдеться про компетенцію суду стосовно визнання у випадках, визначених законом, особи недієздатною або обмежено дієздатною.

4. Офіційно засвідчують юридичні факти, що визначають виникнення, зміну чи припинення особистих або майнових прав фізичних та юридичних осіб. Перелік таких фактів, що підлягають судовому засвідченню, визначено законодавством.

5. Робота суду завжди пов'язана з правозастосовною діяльністю, у процесі якої судді тлумачать правову норму. Але слід виокремити напрям судової діяльності, який безпосередньо полягає у трактуванні норми права, за результатами якої суд робить висновок про правовий зміст норми і відповідність її Конституції.

Таким чином, визначення функцій судової влади сприяє розкриттю її ролі та значення в суспільстві, в державі в цілому. Основною функцією судової влади є вирішення юридично значущих справ, що мають юридичні наслідки. Рішення, що приймаються судом у межах здійснюваної функції, обов'язкові для всіх державних органів, організацій та установ усіх форм власності, фізичних та юридичних осіб. Інакше, починає діяти механізм державного примусу, який забезпечує виконання рішення суду.

Становлення функцій судової влади здійснювалось одночасно зі становленням теорії судової влади, сприйняттям і розумінням її природи та ознак. Ймовірно, з розвитком державності й судової влади, зокрема, остання може наділитися й іншими функціями.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що судова влада — це особливий вид влади, який за своєю природою суттєво відрізняється від законодавчої та виконавчої складових системи влади. Викладене вище дозволяє виокремити декілька ключових позицій щодо судової влади. По-перше, судова влада є саме владою, а отже, їй має бути притаманна владно-атрибутивна характеристика. По-друге, судова влада є державною владою, а значить, особливості публічної влади також впливають на її характеристику. По-третє, судова влада є не єдиною формою державної влади, вона існує поряд із законодавчою і виконавчою, а отже, за таких умов актуальним буде врахування механізмів взаємовідносин між гілками влади. По-четверте, предмет судової юрисдикції є чітко визначеним і відрізняється від компетенції виконавчої та законодавчої гілок влади.

У правовій літературі, науці, на практиці термін «судова влада» вживається в різних значеннях. Так, можна говорити, що судова влада — це суд, система відповідних установ. Більшість сучасних дослідників визначають її як сукупність органів, що здійснюють судочинство. Дехто з науковців ототожнюють судову владу з її функ-

цією — правосуддям. Однак термін «судова влада» слід розглядати ширше, ніж просто як систему органів держави, так само не можна його лише ототожнювати і з близьким терміном «правосуддя».

Судова влада — передусім вид державної влади, яку здійснюють певні державні органи. Але влада — це не тільки ті чи інші установи, посадові особи, а й функції, які їм належать, а також їх реалізація. Зміст поняття «влада» тлумачиться в основному значенні як особлива форма соціальних відносин, яка складається з можливості здійснювати волю, контролювати поведінку когось (іншої людини чи соціальних груп). Тому помилковою є характеристика судової влади як державного органу — суд, адже влада є тим, що цей орган може зробити (по суті це повноваження, функція, але не її виконавець), встановленою законом можливістю виконувати визначені дії й самим виконанням цих дій.

Проте судова влада — не тільки правосуддя. Цією категорією охоплюються вся судова система, суддівський корпус, апарат судів, будівлі, в яких суди розміщуються, елементи організаційного і ресурсного забезпечення. У цивілізованих країнах судова влада в механізмі управління посідає пріоритетне становище. Судам виділяються наймонументальніші, найзатишніші й естетичні будівлі, для їх ефективного функціонування не шкодують коштів, судді — найбільш високооплачувані чиновники, з високим ступенем правової незалежності й фізичної захищеності.

Отже, судова влада — явище багатофакторне, багатогранне. Усі перелічені складові в сукупності відтворюють судову владу, визначають її місце і статус серед інших векторів влади.

1.2. Судова влада як елемент механізму держави

Сторіччями кращі уми людства намагаються відповісти на запитання: що являє собою держава, яка її природа, у чому її призначення? Більше двох тисячоліть тому Аристотель, розмірковуючи щодо цього, дійшов висновку: «Оскільки... будь-яка держава є свого роду спілкуванням, будь-яке ж спілкування організується заради певного блага... то, очевидно, все спілкування прагне до того або іншого блага, причому більше за інші і до вищого з усіх благ прагне те спілкування, яке є найважливішим з усіх благ і обіймає собою все інше спілкування. Це спілкування і називається державою або спілкуванням політичним» (переклад наш. — *Н. С.*)¹.

Видатний російський юрист і філософ Б. М. Чичерін, досліджуючи питання про природу держави, зазначав, що держава є союзом людей, який створює єдине, постійне і самостійне ціле. У ньому ідея людського суспільства досягає вищого свого розвитку. Таким чином, усі елементи людського співжиття поєднуються тут у союзі, пануючому над іншими². Саме тому, — писав він, — що держава є верховним союзом, йому надається верховна влада. Однак це не означає, що вона цілком повинна нале-

---

¹ Аристотель. Сочинения [Текст] : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1984. – Т. 4. – С. 376.

² Чичерин, Б. Н. Философия права [Текст] / Б. Н. Чичерин. – СПб. : Наука, 1998. – С. 233.

жати одній особі. Єдина, по суті своїй, державна влада може розподілятися між різними особами. Цей розподіл пов'язаний із поділом влади на окремі галузі, які впливають із самого її призначення. Ці галузі є суттю влади законодавчої, судової і урядової. Перша є ставленням влади до закону, друга — до свободи, третя — до державної мети¹. Б. М. Чичерін відносив виявлення цих конструкцій до сфери філософії, у даному разі — до філософії права. Що ж до реалізації їх у сфері реального буття, то він проводив чітку межу між державою, як ідеальною, юридичною особою, яка власної думки і волі не має, і органами, що відбивають цю волю і думку. Тому їм надається *реальна* (курсив наш. — Н. С.) верховна влада як представникам ідеального цілого. Привласнення верховної влади тими або іншими особами, як представниками держави, є питанням не філософського, вважав він, а позитивного права. Вирішення його залежить від реальних умов державного життя. Із суто юридичної точки зору верховна влада належить тому, кому вона надається позитивним законом².

Державу як явище, як соціальний феномен можна розглядати в різних аспектах: філософському, соціологічному, юридичному. Але і в юридичному аспекті держава сприймається багатомірно, про що зазначають і сучасні автори, пояснюючи це впливом системи об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Об'єктивні чинники зумовлені передусім самим часом, у рамках якого держава виникає і розвивається, а отже, рівнем розвитку суспільства, суспільної свідомості й мислення; суб'єктивні чинники — неоднаковим сприйняттям одних і тих же державно-правових явищ різними людьми, а, крім того, складністю, багатогранністю самої держави як явища³.

Існує щонайменше три визначення терміна «держава», який застосовується для позначення: а) державно організованого співтовариства; б) апарату державної влади як цілого; в) системи державних органів. В усіх цих випадках йдеться про організацію і функціонування публічної політичної влади як влади державної, але в різних її аспектах⁴.

Приступивши на початку 90-х рр. ХХ ст. до побудови власної державності, Україна проголосила, що бачить себе суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою.

Однак закріплення на конституційному рівні таких характеристик ще не означає повного і загального втілення їх у реальну дійсність, становлення їх як невід'ємної складової соціального життя суспільства. Значно важливішим є інше — саме визнання ідеї правової держави, нормативне закріплення, що стало програмою дій для всіх основних інститутів державної влади.

Орієнтація на формування й розвиток правової держави зумовлена об'єктивними потребами соціально-політичного розвитку України посттоталітарного періоду. І в цьому вона не відрізняється від більшості держав, що виникли після розпаду СРСР.

¹ Чичерін, Б. Н. Філософія права [Текст] / Б. Н. Чичерін. — СПб. : Наука, 1998. — С. 247.

² Там само. — С. 243–245.

³ Див.: Четвернин, В. А. Поняття права і государства: Введение в курс теории права и государства [Текст] : учеб. пособие для вузов / В. А. Четвернин. — М. : Дело, 1997. — 120 с.

⁴ Див.: Проблемы общей теории права и государства [Текст] : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Норма-Инфра М, 1999. — С. 516–517.

Але разом з тим різний досвід державності, національні й духовні традиції, неоднаковий ступінь політичної і правової культури не можуть не позначатися на особливостях побудови правової держави. І все ж ці відмінності не є такими, що визначають основні риси правової держави.

Досвід політико-правових досліджень природи і ознак правової держави налічує понад два тисячоліття: від Платона й Арістотеля до наших днів. У сучасних вченнях про державу і право сформувався досить однаковий підхід до визначення характерних принципів правової держави, який включає такі:

- верховенство права, правового закону, не лише формальне, а й реальне панування правового закону, що означає в усіх сферах життя суспільства розширення сфери його прямого, безпосереднього впливу на суспільні відносини;
- встановлення і підтримка взаємної відповідальності держави і громадянина, гарантованість і непорушність прав і свобод громадян;
- реалізація принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- визнання і дотримання невідчужуваних прав і свобод людини, створення механізму їх повної гарантованості та всебічної захищеності.

Є й інші ознаки і риси, що характеризують правову державу і принципово відрізняють її від неправової¹.

Однак сучасний стан України як держави характеризується тим, що вона є державою перехідного періоду². Перехідні стани не є чимось незвичайним або винятковим, притаманним якійсь країні або регіону. Це явище спільне для всіх держав і правових систем, існує об'єктивно, виникає при переході від одного типу держави і права до іншого. Звичайно, перехідний стан сучасного суспільства, а разом з ним держави і права, значно відрізняється від перехідного стану, через який пройшли країни більш ранніх століть. Проте виділяють спільні риси і ознаки, а також умови виникнення й розвитку держави і права перехідного періоду незалежно від часових або будь-яких інших чинників їх існування і функціонування.

У теорії права виділяють характерні риси держави і права перехідного періоду, знання яких дозволяє зменшити небезпеку зміни стратегічного курсу на побудову правової держави. Так, всі держави і правові системи перехідних типів виникають не інакше, як внаслідок соціальних потрясінь — революцій, війн, невдалих радикальних реформ. Саме тому перехідний стан держави і самого суспільства містить у собі кілька можливих варіантів подальшої еволюції соціальної і державно-правової матерії, розвитку держави, права і суспільства тим чи іншим шляхом. Це дає можливість владній еліті, що визначає долю країни і народу на конкретному історичному відрізку часу, вироблення власного бачення шляху розвитку держави, права і суспільства з урахуванням історичних та інших традицій країни, рівня розвитку економіки і культури суспільства, особливостей побуту народу і т. ін.

¹ Див.: Общая теория государства и права: Академический курс [Текст] : в 2 т. / отв. ред. проф. М. Н. Марченко. – Т. 1 : Теория государства. – М. : Зерцало, 1998. – С. 374–380; Проблемы общей теории права и государства [Текст] : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма-Инфра М, 1999. – С. 676–678.

² Див.: Конституційне право України [Текст] / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К. : Укр. центр правн. студій, 1999. – С. 63.

Крім того, перехідний стан держави, права і самого суспільства, на базі якого вони розвиваються, неминуче пов'язаний із різкою зміною характеру і масштабів традиційних економічних зв'язків, тимчасовим розладом економіки, послабленням матеріальної основи держави і правової системи.

Однією з найбільш характерних рис перехідного періоду є тимчасове послаблення соціальних і політичних основ держави і права через переоцінку соціально-політичних цінностей, яка відбувається у країні.

Перехідний тип держави і права відрізняється, як правило, домінуванням виконавчо-розпорядчої влади в системі поділу державної влади. Обумовлюється це як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Серед об'єктивних чинників — природа і характер виконавчої влади, її мобільність, оперативність, дієвість. У числі суб'єктивних чинників велике значення мають економічні, політичні та інші інтереси окремих груп людей або конкретних осіб, що справляють вирішальний вплив на виконавчу владу, а також професійні й особисті якості людей — носіїв виконавчої влади. Серед особливостей держави і права перехідного типу виокремлюють зростання ролі й значення суб'єктивного чинника, органічне поєднання в державно-правовому механізмі елементів старого і нового та ін.¹

Перехідні періоди в новітній історії обчислюються вже не століттями, а десятиріччями, тобто протягом одного покоління можливий перехід від неправової держави до правової. Але, будуючи правову державу, потрібно розуміти, що, незважаючи на певні специфічні риси, вона залишається державою з усіма притаманними їй функціями та інститутами публічної влади. Однак ці функції мають більш виражену гуманістичну суть.

Формування правової держави передбачає становлення права, яке не тільки декларується і проголошується державою, а й реально домінує в усіх сферах життя суспільства. Тому надзвичайно важливо в перехідний період сформувати стереотип поведінки, в основі якої лежить глибока повага до права у сфері публічної влади.

По суті це абсолютно новий спосіб поведінки для нашої політичної дійсності, оскільки ідеологія природних і невідчужуваних прав людини, свобода і формальна рівність суб'єктів як базові принципи правового регулювання, презумпція зв'язаності держави правом породжені не вітчизняною соціальною практикою. Вони і досі належно не сприйняті масовою і професійною правосвідомістю. Навіть і сьогодні багато з них є чужими для нашого суспільства².

Наша нинішня система реалізації державної влади характеризується постійним прагненням кожної з її гілок перерозподілити обсяг повноважень, особливо тих, які прямо або непрямо зачіпають їх інтереси, на свою користь³.

¹ Див.: Марченко, М. П. Государство и право переходного периода [Текст] / М. П. Марченко // Проблемы теории государства и права. – М. : Проспект, 1999. – С. 110–119.

² Див.: Проблемы общей теории права и государства [Текст] : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма-Инфра М, 1999. – С. 719–720.

³ Див.: Сergyogina, S. Сутність інституту глави держави та його еволюція у світовій державно-правовій практиці [Текст] / С. Сergyogina // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – № 4 (23). – С. 54–65; Кривенко, Л. Законодавча влада в системі державної влади [Текст] / Л. Кривенко // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 1 (24). – С. 58–71.

Безумовно, Конституція України закріпила нову систему організації державної влади. Однак вона не припинила (і не могла припинити) не лише спроб інтерпретації тих або інших положень (що зумовлено неповнотою, нечіткістю, суперечністю або схематичністю деяких з них), а й спроб зміни конфігурації гілок влади. Заради справедливості слід зазначити, що останнє не виходило від судової влади і не поширювалося на неї.

При цьому найважливіші завдання, спрямовані на формування правової держави, Конституція все ж вирішила, про що свідчать принципові вимоги ряду статей Конституції України:

– «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» (ст. 3);

– державна влада в Україні здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову; органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України (ст. 6);

– органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19).

Отже, Конституція України сприйняла ідеологію природних і невідчужуваних прав і свобод людини, які визнаються існуючими об'єктивно і тим самим такими, що обмежують державну владу. Вона закріпила важливу особливість побудови правової держави — принцип поділу влади, основне значення якого полягає в розмежуванні функцій, повноважень і сфер діяльності, щоб кожна з гілок вирішувала певне коло справ. Необхідна при цьому їх взаємодія може і повинна здійснюватися лише у чіткій відповідності з принципом поділу влади.

Однак це нове для України розуміння ролі й місця держави і права не означає його автоматичної самореалізації у сфері реальної дійсності. Цей процес повинні супроводжувати правова і судова реформи, які спрямовані на побудову правової держави, організованої відповідно до принципів поділу влади, і забезпечують захист природних і невідчужуваних прав і свобод людини.

Супроводжувати цей процес повинне осмислення і наукове обґрунтування шляхів руху від держави перехідного типу до правової держави, інакше внаслідок консервативності масової і професійної правосвідомості ця мета, цей напрям розвитку може і не реалізуватися.

У вирішенні цих завдань важливу роль виконують дослідження природи судової влади і правового регулювання її організації та діяльності.

Проблемою влади, особливо влади державної, займалися і займаються філософи, політологи, соціологи, юристи. Це пояснюється тим, що в системі взаємовідносин «держава — громадянин» ставлення громадян до влади взагалі і до окремих гілок та інститутів характеризує ступінь довіри до влади, самопочуття громадянина в умовах функціонування її інститутів, тобто зрештою в сукупності наповнює конкретним змістом суб'єктивну сторону взаємовідносин. Ця суб'єктивна сторона має надзвичайно важливе значення в період пошуку нових форм або наповнення новим змістом тієї або іншої гілки публічної влади, тобто в періоди утвердження її легітимності.

Щоб влада мала значення публічної влади, вона повинна характеризуватися рядом формальних ознак.

Так, публічна влада, на відміну від сімейної, економічної, релігійної та інших видів особистої і соціальної влади, реалізується за територіальним принципом, тобто охоплює всіх суб'єктів, що перебувають на певній території, незалежно від їх соціального статусу та існуючих між ними соціальних зв'язків.

Для публічної влади характерним є те, що вона здійснюється в інтересах благополуччя суспільства, з метою регулювання суспільних відносин, досягнення і підтримання стабільності й порядку. Тобто ця влада не лише публічна, а й політична.

Публічна політична влада здійснюється певною групою людей, які професійно займаються реалізацією влади і становлять апарат публічної влади. (У широкому значенні апарат влади охоплює законодавчі, урядово-адміністративні і фінансові органи, поліцію, збройні сили, суд, каральні установи, у вузькому — виключає законодавця і суд.)

Апарат публічної влади має монополію на примушення аж до насильства на всій підвладній території і відносно всього населення. Тільки апарат публічної політичної влади може видавати закони та інші загальнообов'язкові акти. Всі накази цієї влади є обов'язковими для виконання¹.

І хоча організація публічної політичної влади та її функціонування, як правило, регламентуються законом, реалізація публічно-владних відносин може відрізнитися від його духу і букви. Звичайно це відбувається в період пошуку або утвердження легітимності тієї або іншої гілки публічної влади, як правило, на шкоду іншим, щодо цього є чимало свідчень в історії державного будівництва в Україні останніх десяти років і що, на жаль, є невід'ємним явищем держави перехідного періоду.

Джерела більшості сучасних поглядів на природу влади, її джерела, функції ґрунтуються на концептуальних ідеях, висловлених вченими Дж. Локком і Ш. Л. Монтеск'є.

Перший у своїй роботі «Два трактати про державне правління», проголошуючи необхідність розвитку влади, все ж вважав, що в конституційній державі, яка спирається на свій власний базис і діє відповідно до своєї власної природи, тобто задля збереження суспільства, може бути усього *одна* верховна влада (курсив наш. — Н. С.), а саме законодавча, якій всі інші підкоряються і повинні підкорятися².

Ідеї, запропоновані Дж. Локком, були покладені його послідовниками в основу організаційно-правової теорії єдності державної влади, коли відкидається поділ влади, і органом державної влади визнається тільки певний вид органів. У дещо зміненому варіанті така теоретична конструкція була реалізована в усіх Конституціях СРСР, у тому числі й Української РСР, де закріплювалося положення про те, що народ здійснює державну владу через ради народних депутатів, які складають політичну основу держави. Всі інші органи держави перебувають під контролем рад і підзвітні їм. Історичний досвід показав, що організаційно-правова єдність влади у вказаному варіанті має два види наслідків, і обидва негативного характеру. У першому випадку вона породжує безконтрольність у діяльності державних органів, вихід за межі навіть окресленої законом компетенції, регулювання відносин, що входять у предмет діяль-

¹ Див.: Проблемы общей теории права и государства [Текст] : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Норма-Инфра М, 1999. — С. 517–518.

² Локк, Дж. Сочинения [Текст] : в 3 т. / Дж. Локк. — М., 1988. — Т. 3. — С. 349.

ності інших органів, вплив на функціонування цих органів. У другому випадку, коли не проголошена, а реальна влада належить не представницьким органам, а політичній структурі, яка має владні повноваження, а де-юре є громадською організацією, організаційно-правова приналежність влади представницьким органам є не чим іншим, як фікцією.

Саме такий варіант державної влади був реалізований у СРСР і в Українській РСР як його складовій частині. Ради всіх рівнів, у тому числі Верховна Рада УРСР, лише надавали форми закону рішенням, прийнятим вищими партійними органами. До того ж ці органи приймали рішення з питань державного життя без оформлення їх правовими актами, які однак виконувалися, як і правові.

Цей негативний досвід, що став тенденцією внаслідок здійснення вказаного підходу до реалізації державної влади не лише в СРСР, а й в інших країнах «соціалістичного табору», стимулював поновлення інтересу до ідей Ш. Л. Монтеск'є та їх розвитку в сучасних вченнях про державу і організацію спочатку в науковому плані, а потім і щодо теоретичного обґрунтування ідеї побудови правової держави.

У роботах, присвячених історії теорії поділу влади, процесу її становлення й розвитку, справедливо вказується, що, незважаючи на спільність багатьох положень, висловлених Дж. Локком і Ш. Л. Монтеск'є, вчення Ш. Л. Монтеск'є про поділ влади мало значну новизну порівняно з концепціями, що йому передували¹.

Це виявилось в тому, що він об'єднав ліберальне розуміння свободи з ідеєю конституційного закріплення механізму поділу влади і більш категорично обґрунтував триєдність влади, що підлягає розмежуванню на законодавчу, виконавчу і судову. Таким чином, Ш. Л. Монтеск'є першим обґрунтував самостійність і незалежність судової влади. Він писав: «Якщо влада законодавча і виконавча будуть об'єднані в одній особі або установі, то свободи не буде, оскільки можна побоюватися, що цей монарх або сенат стане створювати тиранічні закони для того, щоб також тиранічно застосовувати їх. Не буде свободи і в тому разі, якщо судова влада не відділена від влади законодавчої і виконавчої. Якщо вона поєднана із законодавчою владою, то життя і свобода громадян опиняться у владі свавілля, бо суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднана з виконавчою, то суддя отримує можливість стати гнобителем» (переклад наш. — *Н. С.*)².

Із розвитком і становленням теорія поділу влади набула визнання не лише в наукових колах, а й у практичному застосуванні. Спочатку у Великій Британії і США, а потім у Західній Європі прямо або опосередковано положення теорії втілювалися у правові приписи основоположного характеру. У русло цих тенденцій на початку 1990-х рр. увійшла й Україна. Однак нормативне закріплення поділу влади не знизило актуальності досліджень із цієї проблеми, а, навпаки, інтенсифікувало їх внаслідок вказаних нами раніше причин.

Визнаючи принцип поділу влади, необхідно уявити значення цього поділу. Що це — розподіл праці з державного управління або принцип організаційної структури державного апарату?

¹ Наприклад, див.: История политических и правовых учений [Текст] / под ред. О. Э. Лейста. – М., 1997. – С. 233.

² Монтескье, Ш. Л. Избранные произведения [Текст] / Ш. Л. Монтескье. – М., 1955. – С. 290.

В Україні і до 1991 р. існували законодавчі, виконавчі та судові органи. Але їх наявність ще не свідчила про поділ влади. Отже, концепція розподілу праці з державного управління пояснює лише наявність законодавчих, виконавчих і судових органів, а не поділ влади.

До розуміння єдності державної влади є різні підходи. Так, на думку одних, «державна влада єдина... вона просто в різних формах впливає на різноманітні аспекти життя суспільства... Зроблений акцент на поділ влади в процесі здійснення державної влади дозволяє розглядати її як єдине ціле із взаємодіючими інститутами»¹.

Інші вважають, що єдину державну владу здійснює державний апарат, який являє собою систему державних органів, у рамках якої розрізняються три підсистеми, створюючи законодавчу, виконавчу і судову гілки апарату державної влади. В основі такої структурної будови апарату лежить функціональна диференціація державної влади.

На думку третіх, яку поділяємо і ми, державна влада єдина в тому значенні, що вона здійснюється державним апаратом загалом (інституційним елементом держави) і що не існує декількох «державних влад». Державна влада складається з трьох відносно самостійних гілок: законодавчої, виконавчої і судової, які відокремилися як три основоположні інституційно-правові форми публічно-владної діяльності. Відокремлення саме цих гілок влади і відповідних їм форм не є простим проявом певної доцільності, що упорядковує управління суспільством. Це прояв *правової* (курсив наш. — *H. C.*) природи державності взагалі та природних відмінностей трьох напрямків і форм публічно-владної діяльності. Бо саме ці три гілки влади вичерпують призначення держави — публічно-владне забезпечення свободи, безпеки, власності².

Разом з тим потрібно зазначити, що висловлюються погляди стосовно того, що вказана природа була властива лише певним історико-часовим умовам. Відтоді суспільне життя значно ускладнилося, почали відгалужуватися нові напрями державної діяльності³. Так, на думку В. Є. Чиркіна, в умовах сучасної держави колишня тріада виявляється недостатньою, розвивається процес виділення четвертої, контрольної гілки влади, яка має значну своєрідність як з точки зору структури органів, так і методів їх діяльності⁴. Критично оцінюючи такий підхід, В. А. Четвернін вважає, що якщо механізм держави побудований на поділі влади, то є тільки органи законодавчої, виконавчої і судової влади. Там, де є поділ влади, там не буває влади президентської, яка не збігається з виконавчою, і самостійної контрольної влади, що виходить за межі контрольних повноважень законодавчої, виконавчої або судової. Якщо спеціальні контрольні (наглядові) органи відіграють самостійну роль в апараті держави, навіть стоять в одному ряду з парламентом, урядовими органами і судами, то це ще не озна-

¹ Див.: Тихомиров, Ю. А. Публичное право [Текст] : учебник / Ю. А. Тихомиров. – М. : Бек, 1996. – С. 84–85.

² Див.: Проблемы общей теории права и государства [Текст] : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма-Инфра М, 1999. – С. 574.

³ Див.: Денисов, С. А. Формирование контрольной ветви государственной власти и ограничение коррупции [Текст] / С. А. Денисов // Государство и право. – 2002. – № 3. – С. 9–16.

⁴ Сравнительное конституционное право [Текст] : кол. моногр. / под ред. А. И. Ковлера, В. Е. Чиркина, Ю. А. Юдина. – М. : Манускрипт, 1996. – С. 433.

чає особливу «контрольну» гілку влади. Тому існування у країнах із недостатньо розвиненою державністю таких органів, які не вкладаються у поділ влади, на законодавчу, виконавчу і судову свідчить про те, що в цих країнах або взагалі немає поділу влади, або він принципово порушений¹.

1.3. Судова влада в системі поділу державної влади

Виділення принципу поділу державної влади на окремі гілки має достатнє теоретичне підґрунтя. Теорія поділу влади остаточно сформувалась у XVII ст. у добу світових буржуазних революцій як реакція на абсолютизм верховної влади монарха. Започаткував і обґрунтував концепцію поділу влади Дж. Локк — відомий просвітитель і сучасник буржуазної революції 1688 р. в Англії (ідея встановлення обмежень на шляху влади, ідея її поділу в державі, діяльність останньої на підставі закону). Класичною вважається теорія поділу влади, викладена в працях французького філософа Ш. Л. Монтеск'є. Відправною точкою його вчення є визначення індивідуальної свободи як блага, яке повинне бути замішеним. Саме воно й дозволило виділити третю — судову владу. Ш. Л. Монтеск'є першим в історії політико-правової думки обґрунтував самостійність і незалежність судової влади, вказав на основне завдання суду — здійснення правосуддя й підкреслив, що положення закону є обов'язковими як для виконавчої, так і для судової влади в процесі їх діяльності. Уперше теорія поділу влади, заснована на системі стримувань і противаг різних її гілок, була широко втілена в Конституції США 1787 р. Пізніше цей принцип знайшов відбиття в більшості сучасних конституцій.

Історична генеза принципу поділу державної влади в Україні може бути поділена на декілька етапів. Зародження цього принципу розпочалося з Конституції гетьмана Пилипа Орлика 1710 р., у якій закладені підвалини функціонування судової влади, вихідні положення про невідворотність покарання за вчинене правопорушення. Більшість українських і російських учених середини XIX — початку XX ст. (В. Гессен, О. Градовський, М. Ковалевський, М. Коркунов, О. Лазаревський) підтримували теорію поділу влади, хоча й з деякими обмеженнями. Усі вони були єдині в тому, що судова влада повинна бути самостійною, незалежною від інших гілок влади. Але, зібрані разом, усі вони мають становити єдину державну владу.

Ідея поділу влади знайшла відбиття в Універсалі Української Центральної Ради (1917), а потім у Конституції Української Народної Республіки (1918). Однак ці нормативно-правові документи не були втілені в життя у зв'язку з поширенням Жовтневої революції 1917 р. на території України.

У підґрунтя державотворення радянських часів було покладено організаційно-правову теорію єдності державної влади, коли поділ влади сприймається як ідеологічно шкідливий, повністю ігнорується й органом державної влади визнається тільки певний

---

¹ Див.: Проблемы общей теории права и государства [Текст] : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма-Инфра М, 1999. – С. 579–581.

його вид. Така теоретична концепція була реалізована в усіх Конституціях СРСР, у тому числі й Української РСР, де закріплювалося положення про те, що народ реалізує державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичний фундамент держави. Усі інші органи держави перебувають під контролем Рад і підзвітні їм.

Уперше принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову було закріплено в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Згодом він з'явився в конституційному договорі «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 р. Згідно з Конституцією України 1996 р. державна влада в країні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову (ст. 6).

Принцип поділу влади є загально визнаною засадою організації державної влади в переважній більшості країн світу, необхідною умовою будь-якої політичної організації. Форма й обсяги його конституційного закріплення залежать від національних традицій, історичних передумов і специфіки правової системи конкретної держави. Конституційно-правове регулювання судової влади в країнах Європи має низку особливостей. По-перше, в основному законі держави, як правило, закладаються основні засади організації й діяльності судової влади. Більше уваги регламентації останньої приділяється в новітніх конституціях, прийнятих у 90-х рр. XX ст. По-друге, судова система на рівні конституції накреслюється досить схематично, самі ж деталі викладені в законодавстві про судоустрій. Утім останніми десятиріччями конституції зазвичай не оминають окреслення юрисдикції вищого суду країни. По-третє, обсяг конституційного регулювання судової влади значно розширився і провідне місце в цьому займають постсоціалістичні країни. Роль суду в системі поділу державної влади визначається в основному його повноваженнями з контролю за законністю діяльності інших гілок влади.

Конституція України 1996 р. порівняно з конституціями інших держав Європи містить досить детальне регулювання основ судоустрою й судочинства. Нею закладені підвалини ефективного механізму впливу суду на інші гілки влади. На подальших етапах конституційної реформи слід мати на увазі, що надто детальна регламентація організації судової влади на конституційному рівні непотрібна. Основний Закон України має містити засадничі положення, що стосуються устрою судової системи й порядку відправлення правосуддя. Розширення нині існуючого обсягу впорядкування цих питань є недоречним, зміни ж до Конституції повинні відбуватися в межах судової реформи.

Принцип поділу влади є невід'ємним елементом правової держави. У практичному втіленні він означає структурно-функціональну визначеність, самостійність кожного з органів державної влади, ступінь якої залежить від розмежування їх компетенції. Кінцевою метою реалізації зазначеного принципу є недопущення узурпації всієї державної влади однією особою або групою осіб і збереження цілісності державного механізму й усього суспільства.

Відповідно до правової позиції Конституційного Суду України метою функціонального поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову є розмежування повноважень між різними органами державної влади й недопущення привласнення її повноти

однією з її гілок (Рішення Конституційного Суду України від 27 квітня 2000 р. № 7-рп/2000). Звідси випливає, що принцип поділу державної влади не є абсолютним. З одного боку, існує потреба узгодження і взаємного правового контролю діяльності різних гілок влади, а з другого — здійснення контролю однією гілкою владою за іншою означає певне втручання в діяльність відповідного органу, порушення його компетенційної самостійності. Однак це втручання є необхідним задля досягнення основного завдання правової держави — захисту прав та свобод людини і громадянина.

Аналіз сучасної юридичної наукової літератури свідчить про такі змістовні елементи принципу поділу державної влади:

а) поділ її на гілки, що представлені відповідними видами державних органів — носіями законодавчої, виконавчої й судової влади, які є рівними, незалежними й самостійними в межах своєї компетенції і які мають можливості стримувати одна одну;

б) відсутність такого органу, в якому концентрувалася б уся повнота державної влади;

в) верховенство парламенту, що означає не підпорядкування йому інших гілок влади, а найвищий ступінь його легітимності як органу, який обрано народом і який безпосередньо представляє його інтереси, і на цій підставі уповноважений приймати закони та інші нормативні акти, якими керуються інші органи державної влади;

г) наявність механізму взаємних стримувань і протипаг, що передбачає тісну компетенційну взаємодію й урівноваження гілок державної влади з метою оперативного вирішення проблем державного функціонування, обмеження влади кожного органу й запобігання її зосередження в межах будь-якої гілки на шкоду іншим;

д) компетенційна самостійність кожного органу держави, що означає неможливість свавільного втручання в його діяльність інших органів чи посадових осіб при здійсненні ним своїх повноважень у порядку, встановленому законом;

е) генетична єдність органів державної влади, яка полягає у виконанні покладених на них загальнодержавних функцій, поєднана з функціональним поділом повноважень з урахуванням специфіки реалізації певної функції або декількох функцій;

є) наявність методів і засобів взаємодії різних гілок влади при виконанні поставлених перед ними завдань.

Судовій владі відведена особлива роль у досягненні загальної мети правової держави, яка полягає у стримуванні найбрутальніших посягань на свободу й особисту недоторканність людини і громадянина. Її роль у системі поділу державної влади зумовлена її конституційними повноваженнями й соціальним призначенням. Основне призначення судової влади в суспільстві — захист прав і свобод людини, що полягає у вирішенні виникаючих у суспільстві конфліктів на основі права й у розгляді юридично значущих справ.

При визначенні ролі суду при взаємодії з іншими гілками влади слід виходити з таких позицій. По-перше, судова влада повинна відігравати функцію гаранта рівноваги, що склалася, забезпечувати безперервне функціонування системи стримувань і протипаг, дотримання принципу верховенства права, конституції й законодавства в діяльності органів державної влади. У деяких випадках судові органи виступають інститутом, що виконує роль посередника між законодавчою й виконавчою гілками влади. По-друге, будь-яка взаємодія суду з іншими гілками влади має будуватися на

закріпленому в Конституції України принципі незалежності суддів. Функціональний аспект цього принципу — самостійність органів судової влади в процесі реалізації закріплених за ними повноважень. У правовій державі усілякі спроби зовнішнього впливу на суд при відправленні правосуддя є неправомірними і неприпустимими.

Роль суду в системі поділу і взаємодії державної влади полягає в такому:

а) виконує низку функцій, притаманних державній владі в цілому (захист прав і свобод людини, вирішення спорів, що виникають між різними суб'єктами в громадянському суспільстві);

б) вирішує конфлікти між різними гілками влади, в тому числі й між найвищими органами державної влади;

в) за зверненнями уповноважених суб'єктів скасовує неправові (незаконні) акти різних органів державної влади.

Отже, в системі поділу і взаємодії державної влади суд виконує функцію розгляду й вирішення у встановленій законом процедурі правових конфліктів, забезпечує дію принципу верховенства права, підтримує стабільність у правовідносинах і забезпечує дотримання прав та свобод людини в громадянському суспільстві.

До засад взаємодії органів судової влади з іншими гілками влади слід віднести такі:

а) пріоритети при визначенні змісту взаємовідносин органів державної влади й суду мають ґрунтуватися на верховенстві права й визнанні людини, її прав і свобод найвищою цінністю, а також на визнанні суду основним гарантом захисту прав і свобод людини;

б) орган державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією й законами України;

в) процесуальна діяльність суду з вирішення юридично значущих справ у встановленому законом порядку повинна відбуватися без будь-якого зовнішнього тиску, втручання і вказівок органів державної влади, їх посадових осіб, підприємств, установ, організацій чи окремих громадян у діяльність суду;

г) рішення суду мають бути обов'язковими для всіх суб'єктів, у тому числі й органів та посадових осіб державної влади;

д) скасування, зміна або будь-який перегляд судових рішень повинні відбуватися в межах судової вертикалі вищими інстанціями в порядку, встановленому процесуальним законодавством;

є) за наявності правового спору зміна або будь-який перегляд рішень органів державної влади та їх посадовців мають відбуватися на підставі рішення суду, прийнятого у встановленому законом порядку судом, до підсудності якого віднесена вказана категорія спорів. Скасування рішення державного органу або його посадової особи в судовому порядку тягне за собою втрату юридичної чинності цього рішення.

Принцип поділу влади заснований на розподілі повноважень між гілками влади, кожна з яких є відповідальною за певний напрям державної діяльності. Функціональний його аспект полягає в тому, що кожна з гілок влади виконує відповідну функцію, делеговану державою, компетенційна в ній, наділена певними установчими (в тому числі й кадровими), контрольними й організаційними повноваженнями. Система стримувань і противаг побудована на взаємодії і взаємному стримуванні цих гілок влади, що відбувається шляхом реалізації ними своїх повноважень.

Контрольна діяльність тією чи іншою мірою притаманна всім органам, але для більшості з них вона не є основною. Контроль за діяльністю судової влади з боку інших гілок державної влади в науковій юридичній літературі здебільшого не визнається. Проте в реальній дійсності порушення чинного законодавства, зокрема, прав та свобод людини і громадянина, допускають не лише законодавча й виконавча влада, але й суд, який згідно зі ст. 55 Основного Закону сам повинен захищати права і свободи громадян, а це вимагає здійснення громадського й державного контролю за його діяльністю. Цей контроль повинен узгоджуватися з принципом незалежності суддів.

Верховна Рада України здійснює контроль за виконавчою й судовою гілками влади через парламентський контроль, який має декілька форм. У повному обсязі цей контроль не може поширюватися на суд. По-перше, суд є основним гарантом захисту прав та свобод людини і громадянина, його завданням є контроль законності дій інших гілок влади, зокрема, виконавчої влади в цій галузі. Повнота судової влади передбачає, що рішення суду з питань власної юрисдикції не підлягають затвердженню іншими органами влади або посадовими особами і, власне, вони не потребують схвалення парламентом. Його рішення є обов'язковими й підлягають безумовному виконанню; за їх невиконання встановлюється юридична відповідальність. Судова ж система має власні механізми щодо виправлення судових помилок. По-друге, будь-який парламентський контроль за діяльністю судової влади суперечить фундаментальному принципу незалежності суддів.

Відповідно до правової позиції Конституційного Суду України Верховна Рада України реалізує функцію парламентського контролю в частині погодження питання щодо обрання суддів на посади безстроково і звільнення їх з посад (Рішення Конституційного Суду України від 10 червня 2010 р. № 16-рп/2010). Аналіз процедури обрання суддів безстроково в парламенті України законодавством про судоустрій можна вважати проявом контрольної функції парламенту, що виявляється в діяльності профільного комітету Верховної Ради України, постановці запитань судді щодо його діяльності на посаді судді на пленарному засіданні парламенту під час обрання його на посаду безстроково. За Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. процедура прийняття вказаних рішень Верховною Радою України була спрощена і зведена до реєстраційних функцій. Остаточне рішення щодо рекомендації про обрання судді безстроково і звільнення суддів з посад приймалося Вищою кваліфікаційною комісією суддів України, а тому парламентський контроль за діяльністю судів у цьому випадку виключався. У 2014 р. парламент знову отримав право обговорювати професійну діяльність судді при ухваленні кадрових рішень, що суперечить міжнародним стандартам й принципу незмінності суддів¹.

Опосередкованою формою парламентського контролю в галузі судової влади можна вважати контроль за виконанням з боку Кабінету Міністрів України Державного бюджету, прийняття рішення щодо звіту про його виконання (п. 4 ч. 1 ст. 85

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань судоустрою та статусу суддів [Текст] : Закон України № 769-VII від 23 лют. 2014 р. // Офіц. вісн. України. – 2014. – № 18. – Ст. 531.

Конституції України). У цьому випадку об'єктом парламентського контролю виступає не судова влада, а Уряд України й відповідні органи виконавчої влади в частині виконання Держбюджету України щодо фінансування судової влади. Іншою формою контролю Верховної Ради України за діяльністю судових органів можна вважати конституційне повноваження парламенту надавати згоду на затримання й арешт судді до винесення судом обвинувального вироку (п. 3 ст. 126 Конституції України). Відповідно до нової редакції ч. 2 ст. 126 Основного Закону «суддя не може бути без згоди Вищої ради юстиції затриманий та до нього не може бути застосовано запобіжний захід у виді тримання під вартою до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання при вчиненні або безпосередньо після вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину проти життя та здоров'я особи»¹. Вирішення питання про зняття суддівського імунітету є вимогою міжнародних стандартів, а «вчинення суддею тяжкого чи особливо тяжкого злочину проти життя та здоров'я особи є обґрунтованою підставою для його затримання в момент вчинення або безпосередньо після вчинення такого злочину» (висновок Конституційного Суду України від 19 червня 2015 р.).

Парламентські слухання — важлива форма взаємодії суду й парламенту, яка дозволяє привернути увагу громадськості до гострих проблем судової влади. Неприпустимим є надання Верховною Радою України вказівок чи рекомендацій, що містять вказівки суддям стосовно вирішення конкретних справ, що знаходяться в їх провадженні, оскільки у такому разі йдеться вже про посягання на незалежність суддів.

В окремих випадках парламент може реалізувати закріплені за ним повноваження лише за участю відповідних вищих судових інституцій. Так, Верховна Рада України може усунути Президента України з поста в порядку імпічменту лише після перевірки справи Конституційним Судом України й отримання його висновку про дотримання конституційної процедури розслідування й розгляду справи про імпічмент і отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких обвинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину (ч. 6 ст. 111 Конституції України). Ця парламентська форма контролю за діяльністю судів є єдиною і притаманною виключно Верховній Раді України.

Установчі функції щодо судів виконують Президент і Верховна Рада України. Відповідно до Конституції України й законодавства про судоустрій до них належать: а) визначення системи судоустрою, судочинства і статусу суддів; б) утворення й ліквідація судів.

Прийняття рішення про утворення й ліквідацію судів віднесено до компетенції глави держави. Аналіз указаних повноважень Президента України свідчить про потребу більш чіткої конкретизації підстав для утворення й ліквідації судів у законодавстві про судоустрій з метою унеможливлення безпідставної їх ліквідації. Відповідно до практики Європейського суду з прав людини суд має бути утворений на підставі закону, що потребує розгляду можливості передачі повноважень з утворення й ліквідації судів Верховній Раді України як єдиному органу законодавчої влади в Україні.

¹ Проект Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України та суддів)» № 1776, ухваленого Верховною Радою України у першому читанні 5 лютого 2015 р.

Як глава держави Президент України, який не належить до жодної з гілок влади, взаємодіє з органами судової влади в межах повноважень, визначених Конституцією України:

а) призначає на посади і звільняє з них третину складу Конституційного Суду України;

б) утворює суди у визначеному законом порядку (ст. 106);

в) здійснює перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років (ст. 128);

г) призначає три члени Вищої ради юстиції (ст. 131).

Він уповноважений також видавати укази:

а) про призначення на посаду суддів Конституційного Суду України;

б) про призначення суддів загальної юрисдикції на посаду вперше;

в) про утворення (ліквідацію) судів.

Указами Президента України унормовується низка питань, які прямо чи опосередковано пов'язані з функціонуванням судової влади. Аналіз вітчизняної практики дозволяє виділити три періоди реалізації відповідних повноважень: а) з моменту прийняття Конституції України від 28 червня 1996 р. до вступу в дію конституційної реформи 1 січня 2005 р., коли глава держави мав повноваження щодо вноормування діяльності певних органів державної влади; б) з 1 січня 2005 р. по 30 вересня 2010 р., коли діяли зміни до Конституції України щодо парламентсько-президентської форми правління; в) з 30 вересня 2010 р., коли було ухвалено Рішення Конституційного Суду України у справі про додержання процедури внесення змін до Конституції України № 20-рп/2010, яким скасовано попередні зміни до Основного Закону; г) з 21 лютого 2014 р., коли Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» № 742-VII було відновлено дію первинної редакції Конституції України.

У взаємодії Президента України з органами судової влади важливим є його право здійснювати помилування засуджених осіб, адже в такий спосіб фактично переглядаються рішення суду, що постановлені й набули законної сили. Світовий та історичний досвід свідчить, що помилування — прерогатива саме глави держави. Право помилування закріплено в Конституції України (п. 27 ч. 1 ст. 106), яка визначає суб'єкта, який здійснює це право, форму й порядок прийняття акта про помилування й межі його дії. Прийняття такого акта належить до виключної компетенції Президента України. При цьому глава держави виконує важливу гуманітарну місію, що є додатковим механізмом виправлення судових помилок. Адже судова система не в змозі повністю їх уникнути навіть за умов належної її організації й досконалого кримінального і кримінально-правового законодавства. Цей механізм виконує роль стримування судової влади від узурпації її повноважень і зловживань ними.

Нормоутворення в галузі судоустрою — це видання уповноваженими державними органами законодавчих і підзаконних правових актів, що регламентують організаційні і процесуальні аспекти діяльності судів. Прийняття законів, які визначають судоустрій, судочинство і статус суддів, згідно з п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України є виключним повноваженням Верховної Ради України. Законотворчість є основною конституційною функцією парламенту України.

На підставі законодавства про судоустрій Президент, Кабінет Міністрів України, Державна судова адміністрація України, органи суддівського самоврядування і голови судів видають підзаконні правові акти як нормативного, так і індивідуального характеру, що регулюють організацію роботи суду. При цьому повноваження вказаних суб'єктів у цій галузі законодавство належним чином не регламентує. Функція ж видання підзаконних правових актів у галузі судоустрою має бути чітко встановлена законодавством про судоустрій, а основні акти повинна приймати Державна судова адміністрація України як орган, що здійснює організаційне забезпечення діяльності судів, разом із Радою суддів України як вищим органом суддівського самоврядування.

Установча діяльність Верховної Ради України має бути посилена за такими напрямками: а) слід чітко окреслити коло питань, що стосуються організації судоустрою і статусу суддів, які повинні регулюватися виключно законом, залишивши інші питання на рівні підзаконного встановлення; б) виключно Верховній Раді України належить вирішувати питання утворення мережі судів з метою підвищення рівня легітимності відповідних рішень; в) рішення про обрання і звільнення суддів мають прийматися оперативно, без політичних зловживань.

Кадрове забезпечення діяльності судів полягає в повноваженнях Президента й Верховної Ради України щодо: а) призначення суддів на посади вперше на 5-річний строк; б) обрання суддів безстроково; в) призначення частини складу Конституційного Суду України й Вищої ради юстиції. Ці повноваження глави держави і парламенту є важливими елементами стримування органів судової влади.

Аналіз конституційних повноважень Кабінету Міністрів України й органів виконавчої влади дозволяють виділити форми їх взаємовідносин із судовими органами.

За напрямками взаємовпливу це:

а) вплив органів виконавчої влади на суд; і

б) вплив судових органів на органи виконавчої влади. За формами впливу органів виконавчої влади на органи судової влади вирізняються конкретні змістовні напрями діяльності, як-от: фінансування, організаційне (ресурсне) забезпечення, сприяння здійсненню правосуддя, забезпечення безпеки судів, виконання судових рішень, сприяння формуванню корпусу народних засідателів.

За рівнем взаємовпливу в системі органів державної влади можна виділити взаємодію:

а) центральних органів виконавчої влади й вищих судових органів; і

б) регіональних органів виконавчої влади й судів відповідного рівня.

Організаційне (ресурсне) забезпечення діяльності судів — це система дій організаційного й розпорядчого характеру, спрямована на створення належних умов для нормальної роботи судів, а саме: а) їх достатнє фінансування; б) матеріально-технічне й кадрове забезпечення; в) організація ефективного діловодства й інформативно-аналітичне забезпечення; г) вирішення господарчих питань; д) підтримання правопорядку в судах; е) вирішення інших поточних питань з організації здійснення функцій і повноважень органів судової влади.

Організаційне забезпечення судів і судової влади означає створення належних умов для їх функціонування. Цей обов'язок згідно з міжнародними стандартами покладається на державу. Участь у виконанні цього завдання в той чи інший спосіб беруть усі гілки влади (парламент, уряд, органи виконавчої влади, спеціальні структури судової влади), однак основне навантаження здійснює ДСА України — орган в структурі судової влади, підпорядкований Раді суддів України. На органи суддівського самоврядування покладається контроль за ефективністю дій уповноважених органів з організаційного забезпечення судової влади.

Участь в організаційному забезпеченні судів, зокрема, в підтриманні правопорядку в них, беруть такі органи, як судова міліція й судові розпорядники при апараті судів. Аналіз повноважень цих служб показав, що при виконанні ними спільних завдань спостерігається навіть деяке дублювання повноважень. Проте правовий статус працівників цих структур є різним: судові розпорядники — це державні службовці апарату суду, а працівники судової міліції — співробітники органів міліції, яка належить до системи правоохоронних органів. Існує потреба в узгодженні повноважень названих органів та в усуненні їх дублювання. Пропонуємо розглянути доцільність охорони приміщень судів виключно підрозділами судової міліції, які більше пристосовані до виконання цих функцій. Потребує обговорення й можливість виконання судовою міліцією функцій судових розпорядників щодо забезпечення безпеки суддів та учасників процесу, а також підтримання правопорядку в судових приміщеннях. Певну частину завдань судових розпорядників могли б здійснювати секретарі судових засідань (підготовка зали судових засідань, виконання організаційних функцій у судовому процесі), бо фактично вони й так їх виконують. В умовах обмеженого фінансування судової системи це, безперечно, сприятиме оптимізації державних витрат на судову владу.

Суд лише тоді набуває ознак незалежної гілки влади, коли отримує повноваження щодо контролю за іншими гілками влади. Найяскравіше діяльність судової влади стосовно коригування незаконних дій останніми виявляється в адміністративному судочинстві, яке дає можливість судам за окресленою законом процедурою застосувати свої повноваження для встановлення законності будь-якого нормативно-правового акта, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, посадових і службових осіб у зв'язку зі зверненням до них заінтересованих осіб, зокрема громадян. Ось чому адміністративно-процесуальна форма є найбільш пристосованою до потреб громадян.

Судовий контроль при взаємодії судової влади з іншими гілками влади характеризується такими ознаками:

- а) має пасивний характер, адже, на відміну від контролю відомчого з боку органів виконавчої влади, суд не здійснює ініціативи при розгляді порушень права;
- б) відсутність систематичності реалізації, оскільки контроль здійснюється під час розгляду конкретної судової справи;
- в) наслідком судового контролю є скасування акта державного органу або посадової особи з відповідною втратою чинності вказаним документом;
- г) виконання припису суду за наслідками судового контролю є обов'язковим;
- д) результати судового контролю містяться в рішенні суду з конкретної справи і не потребують перезатвердження іншими органами чи посадовими особами.

Аналіз наукової юридичної літератури з чинного законодавства дозволяє вирізнити такі види судового контролю в різних судових юрисдикціях:

- а) конституційний нормоконтроль;
- б) контроль за діяльністю органів публічної влади, що реалізується в адміністративному судочинстві;
- в) судовий контроль на досудових стадіях кримінального провадження.

За моментом здійснення існує судовий контроль:

- а) попередній, що полягає в перевірці проекту рішення органу державної влади; і
- б) наступний, що здійснюється після винесення рішення органом державної влади.

Процедурні форми судового контролю визначаються процесуальним законодавством.

Судова влада включається до балансу державної влади, взаємодія з іншими гілками влади відбувається через діяльність Конституційного Суду України. Останньому як органу державної влади відведено особливу роль в гарантуванні верховенства Конституції України, прав та свобод людини і громадянина, збереженні конституційного принципу поділу влади.

До повноважень Конституційного Суду України належать:

- а) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента й Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- б) офіційне тлумачення Конституції й законів України;
- в) перевірка конституційності чинних міжнародних договорів України або тих, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;
- г) надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування й розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Реалізуючи свої повноваження, Конституційний Суд України здійснює безпосередній контроль за органами законодавчої й виконавчої гілок влади й опосередкований — за судами загальної юрисдикції, уособлюючи собою вищу державну владу.

Правовий статус Конституційного Суду України, як єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні, дає можливість розглядати його як спеціальний судовий орган, повноваження і процедура діяльності якого суттєво відрізняються від судів загальної юрисдикції. Цей Суд є невід'ємним складником єдиної судової влади, хоча й посідає окреме місце в судовій системі держави. Взаємовідносини Конституційного Суду і Верховного Суду України не містять елементів підпорядкування. Останній звертається до Конституційного Суду України із запитом щодо конституційності законів та інших нормативних актів (ч. 1 ст. 150 Конституції України) після звернення суду загальної юрисдикції, який вносить таке звернення в разі виникнення в нього сумніву під час розгляду справи щодо відповідності закону чи іншого правового акта Основному Закону. Конституційний Суд України і Верховний Суд України — це вищі судові інстанції в межах своєї компетенції, наділені взаємними правами й обов'язками. Конституційний Суд України не вступає із судами загальної юрисдикції в безпосередні відносини, які в процесуальному аспекті обмежуються рамками конституційного контролю.

Аналіз результатів діяльності Конституційного Суду України починаючи з 1997 р. свідчить, що він активно впливає на становлення законодавства, яке регламентує право особи на судовий захист і хід судової й конституційної реформ. Політичні елементи в його діяльності полягають у тому, що йому доводиться відстоювати свої правові позиції у протистоянні між найвищими органами державної влади (зокрема, між Президентом і Верховною Радою України). У такий спосіб Конституційний Суд України виконує роль арбітра у системі стримувань і противаг. Свідоме ігнорування найвищими органами державної влади рішень Конституційного Суду України, яке неоднаразово мало місце у практиці конституційного судочинства, викликає нагальну потребу посилення конституційно-правової відповідальності за невиконання його рішень.

Світовий досвід показує, що судовий захист прав і свобод людини органами конституційної юрисдикції є ефективним. З метою забезпечення доступу громадян до конституційного правосуддя доцільно було б надати індивідам (громадянам України, іноземцям, особам без громадянства) та юридичним особам право безпосередньо звертатися до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів, які порушують закріплені Конституцією України права та свободи людини і громадянина. Однак розширення обсягу повноважень цього органу конституційної юрисдикції внаслідок запровадження інституту конституційної скарги не повинно вплинути на ефективність його діяльності. Тому потрібно передбачити спеціальні так звані «фільтри» для розумного обмеження потоку індивідуальних звернень до Конституційного Суду України, встановивши процесуальні умови доступу громадян до конституційного судочинства (приміром, після вичерпання всіх засобів правового захисту).

Із метою оптимізації діяльності Конституційного Суду України варто розглянути можливість таких законодавчих змін: а) надати громадянам України право безпосереднього звернення до Конституційного Суду України для захисту своїх прав та законних інтересів у випадку їх порушення й за умови вичерпання всіх інших засобів правового захисту. Із цією метою необхідно утворити в Конституційному Суді України окрему палату для розгляду таких звернень; б) запровадити механізм забезпечення виконання рішень Конституційного Суду України органами, на яких ним покладено відповідний обов'язок.

Задля оптимізації взаємодії органів законодавчої, виконавчої й судової гілок влади варто чітко закріпити засади їх взаємовідносин у Конституції України. Це дозволить підвищити легітимність діяльності вищих органів державної влади й уникнути виникнення конфліктів між ними. Зокрема, пропонуємо викласти ст. 6 Конституції України в такій редакції: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову та на взаємодії цих гілок влади. Органи законодавчої, виконавчої й судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України. Органи законодавчої, виконавчої й судової влади є самостійними при здійсненні встановлених законом повноважень».

Також потребує уточнення компетенція Президента, Верховної Ради й Кабінету Міністрів України у сфері судоустрою. Перелік повноважень указаних вищих органів

держави має бути закріплено у статтях Основного Закону України, якими визначається їх конституційно-правовий статус. Зокрема, варто внести такі зміни й доповнення до Конституції України:

– статтю 85, що визначає повноваження Верховної Ради України, доповнити п. 37: приймає рішення про утворення й ліквідацію судів з підстав і в порядку, встановлених законодавством про судоустрій;

– у статті 92, яка наводить перелік питань, що визначаються виключно законами України, викласти п. 14 у такій редакції: «система і юрисдикція судів, судочинство і статус суддів, засади судової експертизи; організація й діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи організації й діяльності адвокатури»;

– щодо ст. 106, що визначає повноваження Президента України: а) виключити з неї п. 23: «утворює суди у визначеному законом порядку»; б) доповнити її п. 32: «здійснює перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років»; в) доповнити її п. 33: «здійснює переведення професійних суддів у межах судів загальної юрисдикції»;

– статтю 116, яка перелічує повноваження Кабінету Міністрів України, доповнити п. 11: «забезпечує фінансування судової влади в обсягах, необхідних для її належного функціонування».

1.4. Система органів судової влади

У наукових дослідженнях досить мало уваги приділено розгляду питання, чи входять до складу судової влади, крім судів і суддів, інші суб'єкти. Головним чином, судову владу визначають як вид державної діяльності, який здійснюється тільки судом¹. Зокрема, І. Л. Петрухін вважає, що робота з кадрового і матеріально-технічного забезпечення судів не пов'язана безпосередньо зі здійсненням правосуддя, а тому не є формою здійснення судової влади (або її функцією), вона є лише передумовою для її ефективного здійснення. Отже, й державні органи (громадські організації, об'єднання), на які покладено виконання цієї роботи, або ж іншої, не пов'язаної безпосередньо із правосуддям, до складу судової влади не входять².

Дещо протилежної точки зору дотримується В. В. Сердюк, який стверджує, що діяльність судової влади не обмежується правосуддям, а потребує здійснення також додаткових видів діяльності (для кадрового, інформаційно-аналітичного, наукового забезпечення), але вважає, що не можна таку додаткову діяльність ставити на один

¹ Див., наприклад: Организация деятельности судов [Текст] : курс лекций для вузов / отв. ред. Н. А. Петухов. – М., 2005. – С. 13–14; Брынцев, В. Д. Судебная власть (правосудие). Итоги реформы 1992–2003 гг. на Украине [Текст] / В. Д. Брынцев. – Х., 2004. – С. 40; Стефанюк, В. С. Верховний Суд, судова влада і правосуддя в Україні [Текст] / В. С. Стефанюк // Вісн. Верхов. Суду України. – 1998. – № 3. – С. 5–7; Борденюк, В. І. Судова влада як складова механізму держави та державного управління [Текст] / В. І. Борденюк // Вісн. госп. судочинства. – 2005. – № 2. – С. 151.

² Судебная власть [Текст] / под ред. И. Л. Петрухина. – М., 2003. – С. 85–86.

рівень за значимістю із правосуддям¹. І. В. Назаров, продовжуючи цю тезу, зазначає, що хоча правосуддя — це головна складова судової влади, серцевина, без якої вона неможлива, але треба зазначити, що судова влада не повинна асоціюватися лише із судовою системою, а суди — це не єдині органи судової влади. Судова влада здійснює не тільки правосуддя, тому до її складу мають входити як уся судова система й судівський корпус, так і апарат судів, будинки, в яких суди розміщуються, елементи суб'єктів організаційного та ресурсного забезпечення та реалізовуватися не тільки через правосуддя, а й через інші форми (функції). Наскільки важлива наявність повноцінної судової влади в країні та правосуддя для демократичного суспільства, продовжує автор, настільки ж необхідне гарантоване й повноцінне судівське самоврядування, належне кадрове, фінансове та інше забезпечення судової влади. Вказані елементи взаємопов'язані й тому мають перебувати у межах однієї влади².

Кількість прихильників тези, що судова влада виконує не тільки виключно правові функції зі здійснення правосуддя, останнім часом збільшилась³, але однозначного трактування системи органів судової влади досі наукою не вироблено. Зокрема, В. С. Смородинський називає первинним суб'єктом судової влади народ як єдине джерело державної влади. Інші суб'єкти судової влади, на думку науковця, є вторинними та поділяються за кількісною ознакою на індивідуальні (суддя) та колективні (суд). Крім того, він вказує на наявність підвладного суб'єкта — особи, що свідомо або вимушено зобов'язана підкоритися рішенню володарюючого суб'єкта (суду, судді), який також формує суб'єкт судової влади⁴.

Найбільш виваженою, з нашої точки зору, є думка С. В. Гладія, який зазначає, що судова влада є певною системою, якій притаманний певний набір зв'язків — внутрішніх (між судовими інстанціями, між судами й органами судової влади, що забезпечують їх функціонування), і зовнішніх (взаємовідносини судової влади з державою, наприклад, щодо виконання однієї з функцій держави, функцій у системі стримувань і противаг, функцій судового контролю тощо, та із суспільством, приміром, щодо задоволення суспільного запиту на розв'язання правового спору, встановлення юридичного факту, офіційного тлумачення закону й Конституції та ін.⁵).

На нашу думку, до змісту системи органів судової влади входять система судів і органи судової влади, що здійснюють ресурсне забезпечення функціонування судів, а саме: а) державні органи: Вища кваліфікаційна комісія суддів України, Національна школа суддів, Державна судова адміністрація України й б) органи судівського

¹ Сердюк, В. В. Верховний Суд України в системі розподілу функцій влади [Текст] : монографія / В. В. Сердюк. — К., 2007. — С. 44–45.

² Назаров, І. В. Органи судової влади України [Текст] / І. В. Назаров // Вісн. Верхов. Суду України. — 2007. — № 10. — С. 9–12.

³ Див., наприклад: Ермошин, Г. Т. Судебная власть как система органов государственной власти [Текст] / Г. Т. Ермошин // Законодательство и экономика. — 2004. — № 4. — С. 37; Изварина, А. Ф. Судебная власть в Российской Федерации [Текст] : учеб. пособие для юрид. вузов и фак. / А. Ф. Изварина. — Ростов н/Д, 2001. — С. 27; Абросимова, Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы [Текст] / Е. Б. Абросимова. — М., 2002. — С. 35.

⁴ Смородинський, В. С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичні проблеми) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / В. С. Смородинський. — Х., 2001. — С. 70–78.

⁵ Гладій, С. В. Легітимність судової влади [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / С. В. Гладій. — Х., 2015. — С. 70.

самоврядування. Основні свої функції судова влада реалізує через єдину організаційну форму — судову систему; інші ж органи, утворені в системі судової влади, виконують допоміжну функцію, забезпечуючи належні умови для функціонування судів.

При цьому, як справедливо зазначає Л. М. Москвич, саме необхідність виконання певної функції визначає структуру й вид системи, є її першоосновою. Разом із тим через ототожнення категорій «судова система» і «судова влада» відбувається повторення й дублювання завдань цих суспільно-правових інститутів. Однак судова система є лише формою, форма — зовнішнім виразом змісту — судової влади, тобто судова система є способом існування судової влади. Форма впливає на зміст так само, як і зміст здійснює суттєвий вплив на власний зовнішній вираз. Від того, яким чином організована судова влада, залежать ефективність її реалізації, її стабільність, цілісність і єдність здійснення, а в кінцевому підсумку — стан законності й правопорядку в країні. І саме функції здатні визначити інституційність і суспільну цінність будь-якої системи — системи органів судової влади і системи судів¹.

Ми відстоюємо точку зору, що слід розрізняти поняття «судова система» та «система органів судової влади», перше входить до складу другого. Звернімося до більш докладної характеристики кожного із зазначених понять.

У науковій юридичній літературі можна зустріти широке й вузьке трактування поняття «судова система». Наприклад, О. Б. Абросимова, використовуючи широкий підхід, під цим поняттям пропонує розуміти сукупність діючих на території конкретної держави судів, органів управління судовою системою і квазісудових установ, взята у взаємодії окремих елементів між собою і з іншими системами чи їх окремими складниками, а також у взаємодії з органами управління судовою системою². Подібний підхід, як бачимо, необґрунтовано розширює зміст елементів цієї системи, зокрема, за рахунок квазісудових органів, які за своїм статусом все ж тяжіють до органів адміністративних. Крім того, дослідниця й сама не досить упевнена у правильності своєї позиції, оскільки, по суті, припускається повторів: розглядаючи органи управління як складники судової системи, вона називає також і взаємодію «окремих елементів системи між собою». Сформульоване дослідницею визначення категорії «судова система», вважаємо, справедливо використати для тлумачення конструкції «система органів судової влади», але з усуненням з переліку такого елемента, як квазісудові установи, оскільки виконання окремих повноважень з розв'язання правових конфліктів є необхідною, проте не єдиною кваліфікаційною ознакою органу судової влади.

Але разом із тим варто підтримати О. Б. Амбросимову в тому, що вона правильно назвала характерні властивості системи: а) сукупність її складників (щоб вважатися системою, необхідне поєднання декількох елементів); б) змістом внутрішньосистемних зв'язків між складниками системи є взаємодія; в) багатовекторність взаємозв'язків між елементами системи (що й забезпечує її цілісність і стабільність).

¹ Москвич, Л. М. Проблеми підвищення ефективності судової системи [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук / Л. М. Москвич. — Х., 2011. — С. 57–63.

² Абросимова, Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы [Текст] / Е. Б. Абросимова. — М. : Ин-т права и публ. политики, 2002. — С. 19.

Більш поширеним серед правознавців є вузький підхід до розуміння змісту поняття «судова система», під яким розуміють «сукупність державних органів — судів»¹, які «здійснюють функції судової влади»², мають «загальні завдання по забезпеченню законності, захисту конституційного ладу, прав і свобод громадян та інших соціальних цінностей»³, які «організовані на демократичних принципах з урахуванням національно-державного й адміністративно-територіального устрою країни»⁴. Підсумовуючи наведені визначення розглядуваного поняття, І. В. Назаров так формулював його зміст: «Судова система — це система спеціальних державних органів — судів, які є носіями судової влади, створені для задоволення потреби в розгляді та вирішенні виникаючих правових суперечок, мають загальні завдання, принципи організації та діяльності, відповідають рівню соціально-економічного розвитку суспільства»⁵.

Отже, за вузьким трактуванням до судової системи належать тільки суди. Недоліком такого підходу вважаємо те, що за такого визначення не вказується на характер взаємовідносин між судами, завдяки яким сукупність (певна кількість) судів перетворюється на відповідну систему — впорядковану організацію (об'єднання), на державний механізм захисту прав та інтересів суб'єктів. Хоча певні спроби акцентувати увагу саме на такій природі судової системи у правовій доктрині все ж зустрічались.

Так, Н. В. Сібільова зробила правильний висновок, що для системи судової (як і для будь-якої) властиві певні зв'язки й відносини між окремими її елементами (судами), а також їй притаманні такі риси, як ієрархічність, багаторівневність і структурованість⁶. Л. М. Москвич, розвиваючи цей підхід, називає судову систему різновидом системи соціальної, що складається зі стійкого комплексу формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, які регулюють таку сферу людської діяльності, як відправлення правосуддя, й організують її в систему ролей і статусів⁷. Російський дослідник М. О. Колоколов наголосив на функціональному призначенні судової системи, яку визначив як сукупність організаційних правовідносин між елементами системи, спрямованих на забезпечення реалізації певного (судового) способу вирішення різних соціальних конфліктів⁸.

¹ Див.: Безнасюк, А. С. Судебная власть [Текст] : учеб. для вузов / А. С. Безнасюк, Х. У. Рустамов. — М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2002. — С. 106.

² Див.: Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации [Текст] / авт. кол.: В. И. Анишина [и др.] ; под ред. В. В. Ершова. — М. : Юристъ, 2006. — С. 403.

³ Див.: Изварина, А. Ф. Судебная власть в Российской Федерации [Текст] : учеб. пособие для юрид. вузов и фак. / А. Ф. Изварина. — Ростов н/Д. : МарТ, 2001. — С. 63–65.

⁴ Див.: Власенко, Н. А. Судебная власть и судебная деятельность в Российской Федерации [Текст] : крат. курс лекций / Н. А. Власенко, А. Н. Власенко. — М. : Рос. акад. правосудия, 2005. — С. 41, 42.

⁵ Назаров, І. В. Принципи побудови судової системи [Текст] : монографія / І. В. Назаров. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 13.

⁶ Організація судової влади в Україні [Текст] : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. — Х. : Одісей, 2007. — С. 66.

⁷ Москвич, Л. М. Эффективность судебной системы: концептуальный анализ [Текст] : монографія / Л. М. Москвич. — Х. : Фінн, 2011. — С. 60.

⁸ Колоколов, Н. А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве [Текст] / Н. А. Колоколов, С. Г. Павликов. — М. : Юрлитинформ, 2007. — С. 105–108.

Отже, широкий підхід до розуміння поняття «судова система» дозволяє визначити статус суду в системі органів судової влади. Цілком очевидно, що за такого підходу відправними точками повинні бути такі твердження: а) термін «суд» охоплює сукупність судових органів як єдиної інституції серед органів судової влади, яким надано повноваження здійснювати судочинство; б) елементами судової системи виступають суди (судді) й органи судової влади, що забезпечують функціонування судів; в) поняття «система» передбачає певний механізм взаємодії між складниками системи, який забезпечує конкретну мету — цілісність системи. Наведене дозволяє проаналізувати статус суду на макрорівні — як елемента системи органів судової влади.

Вузкий же підхід до тлумачення категорії «судова система» має подібні концептуальні засади, але дозволяє дослідити статус суду вже на мікрорівні — як елемента судової системи (певної сукупності судів), а саме: а) поняттям «суд» охоплюється лише конкретна установа, наділена правом здійснювати судочинство; б) складниками цієї системи виступатимуть лише суди; в) механізм взаємодії між елементами (судами) судової системи теж спрямований на конкретну мету — забезпечення єдності судової системи¹. Для відмежування від понять, що використовуються за широким підходом, пропонуємо для вузького підходу оперувати поняттям «система судів».

Очевидно, що й на макро-, і на мікрорівні судова система функціонує й розвивається за подібними ознаками, принципами, законами, що характерні для такого явища, як «система»; відмінності ж залежатимуть, як вбачається, від мети утворення відповідної системи. Ось чому для з'ясування загальних законів існування й розвитку такого явища, як «система», звернемося до теоретичних і практичних напрацювань теорії управління.

Тлумачний словник сучасної української мови наводить такі способи розуміння терміна «система»: а) порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин; б) форма організації, побудова чого-небудь; в) сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням; г) сукупність способів, методів, прийомів здійснення чого-небудь; д) побудова, структура, що становить єдність закономірно розташованих і функціонуючих частин однакового призначення². У науковій літературі відзначаються такі сутнісні характеристики цього явища, як: а) цілісність і подільність на елементи; б) наявність стійких зв'язків (відносин) між елементами системи, які є більш міцними, ніж їх зв'язки (відносини) з елементами, що не входять до цієї системи; в) існування інтегративних властивостей, притаманних системі в цілому, але які не спостерігаються в її окремих елементах; 4) організація (зорганізованість) систем, що розвиваються³.

У теорії управління «система» розуміється як поєднання елементів і зв'язків між ними, як внутрішня організація й упорядкованість об'єкта⁴. Але фахівці у сфері теорії

¹ Докладніше див.: Баронін, Д. Б. Правовий статус суду в Україні [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Д. Б. Баронін. – Х., 2015. – 200 с.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови. 250 000 слів [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – С. 1320, 1321.

³ Див.: Пранглишвили, И. В. Системный подход и общесистемные закономерности [Текст] / И. В. Пранглишвили. – М. : СИНТЕГ, 2000. – С. 63.

⁴ Див.: Воронкова, В. Г. Менеджмент у державних організаціях [Текст] : навч. посіб. / В. Г. Воронкова. – К. : Професіонал, 2004. – С. 12.

систем твердять про «особливу єдність системного об'єкта з навколишнім середовищем»¹, а тому цей об'єкт не можна розглядати лише як такий, що складається з окремих складників і відносин між ними, бо його специфіка полягає в наявності взаємозалежних зв'язків — як внутрішніх, так і зовнішніх². Як висновок — ознаками системи є: цілісність, особливий порядок взаємозв'язків між її елементами (механізм взаємодії), внутрішня й зовнішня взаємопов'язаність з іншими елементами (системами). Останнє дозволяє певній системі, так би мовити, вписатися в загальний механізм соціального функціонування³, хоча ця теза вбачається справедливою лише стосовно соціальних і відкритих систем, якою і є судова система.

Ознаки судової системи відповідають загальним ознакам соціальної відкритої системи, до яких належать: а) конкретна загальна мета усієї сукупності елементів; б) підпорядкування завдань кожного складника загальній меті системи; в) усвідомлення кожним елементом своїх завдань і розуміння загальної мети; г) виконання кожним складником своїх функцій, що впливають з поставленого завдання; г) конкретні відносини між елементами системи; д) наявність органу управління; е) обов'язковий зворотний зв'язок. При цьому узагальненість цілей у соціальній відкритій системі передбачає не стільки їх поєднання в певну сукупність, скільки набуття такою сукупністю нових рис, що дає змогу вирішувати складніші завдання. Так, учасники певної соціальної системи (її елементи) об'єднуються з метою розв'язання певної проблеми, але для цього кожен повинен виконати свою частину роботи. При цьому можливості системи стають ширшими, ніж проста сума можливостей складових її елементів. Ця властивість зумовлює особливий ефект, для досягнення якого створюється більшість систем. Його ще йменують як «ефект цілісності, або емерджентності»⁴.

Судова система є відкритою: вона отримує від зовнішніх (стосовно неї) систем імпульси, що служать передумовою для її функціонування: держава створює належні умови для функціонування судової системи, а суспільство звертається із запитом на отримання судової послуги з розв'язання правового питання. Вона також видає зовнішнім системам так званий продукт своєї діяльності — судові рішення, яким визначається порядок вирішення правового спору, відновлення правового порядку. Причому такий алгоритм взаємодії із зовнішнім середовищем є типовим не лише для судової системи, й для системи органів судової влади.

Незважаючи на те, що, як на перший погляд може здатися, система органів судової влади є закритою через те, що більшість її елементів (Вища кваліфікаційна комісія суддів України, Національна школа суддів, Державна судова адміністрація України, органи суддівського самоврядування) націлені на забезпечення функціонування системи судів (тобто елементу власної системи), їх діяльність реалізується в межах судової політики, яка є частиною державної судово-правової політики. Отже, зазначені суб'єкти

¹ Див.: Садовский, В. Н. Исследования по общей теории систем [Текст] / В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1969. – С. 88–98.

² Див.: Садовский, В. Н. Основания общей теории систем [Текст] / В. Н. Садовский. – М. : Наука, 1974. – 277 с.

³ Див.: Блауберг, И. В. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности [Текст] / И. В. Блауберг, В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1969. – С. 28–31.

⁴ Див.: Веснин, В. Р. Менеджмент [Текст] : учебник / В. Р. Веснин. – М. : ТК Велби-Проспект, 2006. – С. 16.

повинні зважати на суспільний запит стосовно належного забезпечення функціонування судів, у першу чергу стосовно очікувань громадян щодо їх кадрового складу. Крім того, усі вказані органи взаємодіють із суспільством і державою: наприклад, суспільство може контролювати дії Вищої кваліфікаційної комісії судів України в питанні формування кадрового складу суддівського корпусу; держава ж співпрацює з Державною судовою адміністрацією при вирішенні питань фінансування судової системи. До того ж до судової системи входить також інший (основний) елемент — система судів, яка, як уже показано вище, є відкритою соціальною системою.

Наведені міркування дають нам підстави стверджувати, що і система судів, і система органів судової влади (як судова система в цілому) є соціальними й відкритими. При цьому система органів судової влади є системою вищого порядку стосовно системи судів. «Різниця» складових елементів кожної з них обумовлює й «відмінність» механізмів їх взаємодії. Те, що механізми функціонування системи судів і системи органів судової влади розрізняються, це природно, на таку можливість указував ще Арістотель, зазначаючи, що «елементи, об'єднуючись у систему, утворюють новий самостійний і самодостатній організм, що характеризується певними властивостями, непридатними окремим елементам, що утворюють цю цілісність»¹. Однак у будь-якому випадку цей механізм повинен забезпечувати єдність кожної із систем.

Однією з ознак соціальної системи є її здатність до самоорганізації. Як вбачається, інститутами самоорганізації системи органів судової влади виступають органи, на які покладено здійснення організаційного забезпечення діяльності всіх зазначених елементів системи, а також органи управління, здатні скеровувати діяльність органів судової влади відповідно в напрямі виробленої політики судової влади. До органів організаційного забезпечення діяльності розглядуваної системи ми віднесли Державну судову адміністрацію України, Вищу кваліфікаційну комісію суддів України, Національну школу суддів та органи суддівського самоврядування. За своїм правовим статусом вони (крім останніх органів) є юридичними особами, що мають печатку із зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням, самостійний баланс і рахунки в органах Державного казначейства України. Більшість їх працівників є держслужбовцями, що не заперечує можливість віднесення цих органів до системи судової влади, оскільки саме вона є гілкою державної влади. Крім того, порядок їх формування, компетенція й підзвітність дають усі підстави стверджувати, що вони входять до системи органів судової влади. Що стосується органів суддівського самоврядування, то це особлива форма колегіального, представницького органу суддів, основним призначенням якого є забезпечення єдності системи органів судової влади.

Конструкцією «організаційне забезпечення діяльності системи органів судової влади» охоплюється діяльність із належного забезпечення фінансовими, матеріально-технічними, інформаційними й кадровими ресурсами роботи зазначених органів. Згідно з чинним законодавством ця діяльність розподілена між названими вище інститутами — Державною судовою адміністрацією України, Вищою кваліфікаційною комісією суддів України, Національною школою суддів та органами суддівського самоврядування.

¹ Див.: Москвич, Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз [Текст] : монографія / Л. М. Москвич. — Х. : Фінн, 2011. — С. 34.

Державна судова адміністрація України здійснює функції:

– розпорядчі щодо фінансового забезпечення судів (окрім Конституційного Суду України, Верховного Суду України й Вищих спеціалізованих судів) та інших структурних елементів системи органів судової влади (зокрема, органів Державної судової адміністрації України, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів та органів суддівського самоврядування);

– представницькі: а) представляє суди у відносинах з Кабінетом Міністрів України і Верховною Радою України під час підготовки проекту закону про Державний бюджет України на відповідний рік; б) розробляє і вносить у встановленому порядку пропозиції з удосконалення практики організації діяльності судів;

– організаційні: а) організовує роботу з ведення судової статистики, діловодства й архіву; б) готує матеріали для формування пропозицій щодо бюджету судів; в) організовує діяльність служби судових розпорядників; г) затверджує положення про бібліотеку суду; д) затверджує зразки бланків і печаток судів та ін.;

– контрольні: а) контролює стан діловодства в судах загальної юрисдикції; б) проводить ревізії господарської діяльності підвідомчих структур;

– забезпечувальні, які в загальному вигляді можна сформулювати як забезпечення належних умов діяльності судів загальної юрисдикції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів та органів суддівського самоврядування. Можна також виділити дві сфери забезпечувальної діяльності: 1) матеріально-технічну, яка забезпечує: а) комп'ютеризацію судів для здійснення судочинства, діловодства, інформаційно-нормативної судової діяльності й функціонування автоматизованої системи документообігу в судах; б) суди необхідними технічними засобами фіксування судового процесу в межах коштів, передбачених Державним бюджетом України на фінансування відповідних судів; в) ведення Єдиного державного реєстру судових рішень і Реєстру електронних адрес органів державної влади, їх посадових і службових осіб; г) функціонування системи відеоконференцз'язку для участі осіб у засіданні суду в режимі відеоконференції та ін. і 2) соціальну, що включає: а) матеріальне й соціальне забезпечення працівників апарату судів та Державної судової адміністрації України; б) медичне обслуговування й санаторно-курортне лікування суддів (у тому числі суддів у відставці), працівників апарату судів; в) вжиття заходів щодо забезпечення їх упорядкованим житлом та ін.;

– кадрові: а) вивчає кадрові питання апарату судів, прогнозує потребу у спеціалістах, здійснює замовлення на підготовку відповідних спеціалістів; б) забезпечує належні умови для підвищення кваліфікації працівників апарату судів, створює систему підвищення кваліфікації та ін.;

– комунікативні: а) розглядає звернення громадян, що належать до компетенції Державної судової адміністрації України; б) взаємодіє з органами суддівського самоврядування, судами, правоохоронними органами щодо забезпечення незалежності, недоторканності й безпеки суддів, та ін.¹

¹ Див. докладніше: ст. 149 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у ред. від 12 лютого 2015 р. та ч. 4 Положення про Державну судову адміністрацію України від 22 жовтня 2010 р.

Державна судова адміністрація України взаємодіє із судами та іншими органами системи судової влади за такими напрямами забезпечення:

– фінансового й матеріально-технічного всіх елементів системи в питаннях інформаційного й кадрового забезпечення (виключно щодо системи органів Державної судової адміністрації України та апарату суду);

– соціального — щодо органів Державної судової адміністрації й судів, суддів і працівників апарату судів.

Виконання названих функцій передбачає наявність у цього органу низки розпорядчих, контрольних та управлінських повноважень щодо підпорядкованих об'єктів, але вони зосереджуються виключно на фінансовій, матеріально-технічній та інформаційній сферах (наприклад, цей орган контролює ведення діловодства в судах, проводить ревізії господарської діяльності підвідомчих структур тощо).

Через органи суддівського самоврядування суди опосередковано контролюють діяльність Державної судової адміністрації України. Згідно із Законом «Про судоустрій і статус суддів» Державна судова адміністрація України підзвітна органам суддівського самоврядування — з'їзду суддів та Раді суддів України. Крім того, її голова інформує Раду суддів України про роботу у сфері організаційно-матеріального забезпечення діяльності судів відповідної судової спеціалізації. Органи суддівського самоврядування теж мають повноваження з упорядкування роботи Державної судової адміністрації України. Так, Рада суддів України: а) приймає Положення про Державну судову адміністрацію України (що є підзаконним нормативним актом); б) призначає (звільняє) голову Державної судової адміністрації України; в) визначає граничну кількість її працівників, у тому числі її територіальних управлінь, та ін.

Основним призначенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України є реалізація кадрової політики щодо суддівського корпусу: а) добір кандидатів на посади суддів, проведення кваліфікаційного іспиту й конкурсу на заміщення вакантної посади судді; б) ведення резерву суддів, вирішення питань щодо їх переведення; в) притягнення суддів місцевих та апеляційних судів до дисциплінарної відповідальності; г) ведення реєстру суддівських вакантних посад; д) вжиття організаційних заходів із забезпечення спеціальної підготовки суддів тощо.

Зв'язок між Державною судовою адміністрацією України й органами суддівського самоврядування є двостороннім і здійснюється за двома напрямами:

– організаційним — органи суддівського самоврядування й Державна судова адміністрація України беруть участь у формуванні Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (З'їзд суддів призначає 6 її членів, а Державна судова адміністрація України — 1); натомість Вища кваліфікаційна комісія суддів України бере безпосередню участь у формуванні складу суддівського корпусу. Це стосується безпосередньо судів опосередковано — органи суддівського самоврядування, оскільки їх членом може бути лише суддя;

– функціональним — до компетенції Вищої кваліфікаційної комісії суддів України віднесено вирішення низки поточних питань, пов'язаних із діяльністю суддів, а саме: а) дисциплінарне провадження; б) переведення до іншого суду; в) відсторонення від посади в межах кримінального провадження. Для здійснення своїх повноважень Вища

кваліфікаційна комісія суддів України має право витребувати й одержати необхідну інформацію від суддів, Державної судової адміністрації України, органів суддівського самоврядування та інших судових органів.

Національна школа суддів України утворюється при Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, яка й затверджує її статут, і призначає ректора цієї установи, а також здійснює інші організаційно-установчі дії. Згідно із законодавством Національна школа суддів України є державною установою зі спеціальним статусом, що забезпечує: а) підготовку висококваліфікованих кадрів для судової системи (спеціальну підготовку кандидатів на посади суддів, підвищення кваліфікації суддів і працівників апарату судів); б) здійснення науково-дослідної діяльності: проведення наукових досліджень з питань удосконалення судочинства, науково-методичне забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції й Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Органи суддівського самоврядування є представницькими органами судів, які на засадах колегіальності й паритетності розв'язують низку питань внутрішньої діяльності останніх, до яких законодавством віднесено питання організаційного забезпечення судів і діяльності суддів, соціальний захист суддів та їх сімей, інші питання, безпосередньо не пов'язані зі здійсненням правосуддя. Оскільки органи суддівського самоврядування формуються виключно із суддів, які мають статус носіїв судової влади, ці органи мають пріоритет над іншими забезпечувальними органами в системі органів судової влади. Ця теза висловлена і законодавцем, оскільки саме за органами суддівського самоврядування він закріпив низку повноважень характеру упорядковуючого (участь у формуванні Державної судової адміністрації України, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, затвердження правових засад їх функціонування, приміром, Положення про Державну судову адміністрацію України) й контролюючого (підзвітність Державної судової адміністрації України З'їзду суддів). У той же час органи суддівського самоврядування (як уже зазначалося) є органами паритетного представництва судів, а тому у триаді органів — суди, забезпечувальні органи й органи суддівського самоврядування — верховенство визнається за першими. Саме суди утворюють ядро системи органів судової влади. Усі ж інші органи створені для забезпечення належного й ефективного їх функціонування.

Окремо слід наголосити на поставленому законодавцем завданні для органів суддівського самоврядування — забезпечувати організаційну єдність функціонування органів судової влади. Цим завданням визначається функція органів суддівського самоврядування щодо опрацювання й впровадження судової політики, яка є частиною загальнодержавної судово-правової політики, а тому й одним з інструментів взаємодії органів влади судової з іншими органами державної влади, що надає ознак взаємоузгодженості дій елементів механізму держави.

Судова політика виробляється судами через своїх представників в органах суддівського самоврядування. Її змістом є стратегія й тактика розвитку судової влади. Вона може охоплювати різні напрями судової діяльності, враховуючи при цьому зміни в різних сферах держави, суспільства й безпосередньо права. Суди в рамках своєї компетенції й суддівського розсуду регулюють прорахунки законодавства, пом'якшуючи його часом негативний вплив на суспільні процеси, підтримують суть правової держави, що полягає в характері прийнятих законів, їх відповідності правовій природі

речей, спрямованості на забезпечення прав і свобод особистості, що впливає із самої сутності судової діяльності, основне призначення якої — захист і відновлення порушених чи оскаржених прав людини. Судова політика, як різнопланове явище, може формуватися за посередництвом роз'яснень як Пленумів Вищих спеціалізованих судів, практики (рішень, висновків) Верховного й Конституційного Судів України, усталеної судової практики всіх судів (у правовій доктрині цей прояв судової політики йменують «суддівська політика»)¹, так і органів суддівського самоврядування в межах забезпечення виконання покладених на них завдань із забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади. Приміром, у лютому 2013 р. Рада суддів України разом із Державною судовою адміністрацією України розробила й затвердила Стратегічний план розвитку судової влади України на 2013–2015 роки².

Судова система в цілому (отже, й система судів та органів судової влади) є системою соціальною. В її організації й функціонуванні беруть участь люди, які самі її створили (хоча й опосередковано — через свої представницькі інститути) для задоволення потреб суспільства в легітимному способі розв'язання соціальних (правових) конфліктів. Вона становить цілісний механізм, який розкриває процес реалізації судовою владою своїх функцій, складається з певних елементів, які, з одного боку, взаємодіючи між собою, забезпечують єдність судової влади, а з другого, взаємодіючи з іншими інститутами державної влади, забезпечують виконання загальних цілей держави (її механізму) і збереження власної самостійності й незалежності. Отже, властивість емерджентності виявляється у спроможності судової системи здійснювати захист прав, свобод і законних інтересів шляхом відправлення правосуддя³.

Як бачимо, системоутворюючою ознакою єдності й системи судів, і системи органів судової влади є їх державна природа, що передбачає необхідність їх функціонування в єдиному правовому просторі — у правових засадах, установлених для цих систем законодавцем і нормами міжнародного права, ратифікованими парламентом. Єдині правові засади функціонування державних органів — органів судової системи — передбачають, що їх механізми функціонування розвиватимуться виключно в рамках єдиних правових розпоряджень правової системи, які діють на всій території країни й указують на їх взаємну узгодженість і несуперечливість⁴. Не заперечує цю тезу і правомочність органів суддівського самоврядування приймати рішення, що є обов'язковими для відповідних органів, включених до системи органів судової системи: по-перше, вони мають бути прийняті виключно в межах повноважень органів суддівського самоврядування, визначених законом; по-друге, вони не повинні супе-

¹ Див.: Прилуцький, С. В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава) [Текст] : монографія / С. В. Прилуцький. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – С. 29–32.

² Стратегічний план розвитку судової влади України на 2013–2015 роки [Електронний ресурс] // USAID: від американського народу. – Режим доступу: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/Strategic_Plan_for_Ukrainian_Judiciary_UKR.pdf – Заголовок з екрана.

³ Див.: Кирилук, Р. І. Державна судова адміністрація України як суб'єкт забезпечення діяльності судів [Текст] / Р. І. Кирилук. – К. : Логос, 2012. – С. 22.

⁴ Див.: Барутенко, Р. О. Обеспечение единого правового пространства России органами исполнительной власти Российской Федерации (конституционно-правовой аспект) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Барутенко Роман Олегович ; Акад. упр. МВД России. – М., 2003. – С. 7.

речити закону. Ось чому слід, вважаємо, підтримати Е. В. Колеснікова й Н. М. Селезньову в тому, що законність — базовий принцип судової системи, який є універсальним в організації й функціонуванні всіх органів державної влади¹.

Настав час зробити проміжний висновок: і система судів, і система органів судової влади (отже, й судова система) можуть бути представлені як єдиний цілісний організм (організація), утворений з певною метою. Механізм взаємодії між елементами визначатиметься тією ціллю, заради якої певна система утворена. Щоб визначити статус суду в судовій системі, доцільно з'ясувати мету утворення й механізм функціонування (характер взаємозв'язків між елементами) кожної із зазначених систем.

Як стверджується в науковій літературі, «ідеальна система має ідеальну структуру. Життєздатну структуру можна створити на основі використання природного потенціалу системи, здатної до самоорганізації, врахування її власних законів, наприклад, механізму самоврядування»². Як уже нами зазначалося, в теорії управління система розглядається як певна організація, що складається з відповідних взаємозв'язків між її структурними елементами, взаємодія між якими має цілеспрямований характер — досягнення мети утворення організації. Цей висновок для нашого дослідження є дуже важливим. Дійсно, і «систему судів», і «систему органів судової влади» можна уявити як певну організацію, що має власну структуру (ієрархію правових статусів елементів), характерні взаємозв'язки між елементами (що теж визначатиметься їх статусом), певну мету: для системи судів це, напевне, встановити режим законності й реалізувати права людини на судовий захист, для системи органів судової влади — забезпечити належні умови (самостійності й незалежності) для реалізації судовою владою свого функціонального призначення.

Сам термін «організація» має різне трактування: і як процес діяльності щодо впорядкування елементів того чи іншого об'єкта в просторі або часі, і як соціальний об'єкт, що характеризується впорядкованою внутрішньою структурою. В останньому розумінні організація як об'єкт є предметом вивчення окремої науки — теорії організації³. На нашу думку, дослідження судової системи саме з позицій теорії організації може зробити суттєвий внесок у науку, збагатити її насамперед через характер міждисциплінарності дослідження, а також послужить практиці, оскільки сформулює, тобто адаптує загальні закони організації до окремого частого випадку — судової системи, засади ефективності останньої. На жаль, в обмежених рамках цієї роботи ми не можемо приділити цьому питанню достатньої уваги. Але надзвичайно цінним для конкретного дослідження вважаємо сформульовану в межах загальної теорії організації універсальної теорії її формування. Зміст цієї теорії (ще її йменують «теорія Гласієра») полягає в тому, що в організації мають функціонувати 4 підсистеми, які частково взаємодіють між собою, — виконавча, апеляційна, представницька й законодавча. Виконавча становить структуру, що формується в резуль-

¹ Колесников, Е. В. Статус суда в Российской Федерации: конституционные вопросы [Текст] / Е. В. Колесников, Н. М. Селезнева. – Саратов : Сарат. гос. акад. права, 2008. – С. 97–100.

² Див.: Воронкова, В. Г. Менеджмент у державних організаціях [Текст] : навч. посіб. / В. Г. Воронкова. – К. : Професіонал, 2004. – С. 12.

³ Див.: Долгов, А. И. Теория организации [Текст] : учеб. пособие / А. И. Долгов. – М. : Флинта : МПСИ, 2008. – С. 10.

таті розподілу праці й утворює ієрархію (або ланцюг) команд. При цьому вимоги до окремих елементів залежать від місця органу (чи суб'єкта) в цій ієрархії, а тому добір персоналу (працівників) необхідно здійснювати на підставі оцінки фактичного навантаження. Апеляційна — це підсистема реагування на скарги персоналу, тобто це орган, уповноважений розглядати конфлікти між структурними елементами системи. Представницька передбачає орган колегіального вирішення переліку питань внутрішньо організаційного характеру. Законодавча — це структура, що вирішує питання опрацювання політики організації, стратегії її розвитку і трансформації¹. Вважаємо, що подібна концепція утворення й функціонування організації повною мірою може бути застосована до обґрунтування оптимальної організації системи судів і системи органів судової влади².

Наприклад, розглянемо систему судів. Першим елементом у ній (підсистемою) виступають суди, між якими законом поділено компетенцію, юрисдикцію, визначено коло повноважень. Їх кількість і якість залежать від потреб населення: а) беруться до уваги кількість населення на певній адміністративно-територіальній одиниці; б) територіальний розмір останньої (для належного забезпечення вимог доступності до них); в) види юридичних питань, які найчастіше потребують судового порядку вирішення (обґрунтування спеціалізації судів); г) чисельна необхідність судів для забезпечення реалізації права людини на оскарження судового рішення й запобігання ймовірності судової помилки (обґрунтування інстанційної побудови системи судів).

Другим елементом (за теорією Гласієра) має бути орган розв'язання конфліктів юрисдикцій (колізій підсудності) між судами. Для виконання цієї ролі може утворюватись або окремий орган (наприклад, Об'єднаний сенат верховних федеральних судів у Німеччині, Трибунал з конфліктів у Франції), або цією функцією наділяється найвищий суд країни (наприклад, в Італії, США). В Україні подібною функцією наділено Верховний Суд України в межах повноважень перегляду рішень касаційних судів з підстав різного застосування норм матеріального права. І хоча треба визнати, що вітчизняна практика розв'язання колізій підсудності є далеко не оптимальною, все ж є підстави стверджувати наявність необхідного елемента (за теорією Гласієра) в організації системи судів.

Третім елементом системи судів як організації виступають органи суддівського самоврядування, які в колегіальний спосіб вирішують питання внутрішньої організації роботи як усієї системи, так і окремого суду у визначених законом межах.

Четвертим елементом виступає орган управління системою судів. Це може бути як колегіальний орган — органи суддівського самоврядування судів відповідної юрисдикції, так і одноосібний інститут, відповідальний за належну організацію роботи або системи судів відповідної юрисдикції (голова Вищого спеціалізованого суду), або всієї системи судів загальної юрисдикції (голова Верховного Суду України), або окремого суду (голова суду). При цьому для забезпечення єдності організації (системи

¹ Див.: Долгов, А. И. Теория организации [Текст] : учеб. пособие / А. И. Долгов. – М. : Флинта : МПСИ, 2008. – С. 26, 27.

² Див. докладніше: Баронін, Д. Б. Правовий статус суду в Україні [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Д. Б. Баронін. – Х., 2015. – С. 116–148.

судів) важлива реалізація всіма органами управління спільної політики (судової політики), яка також повинна опрацьовуватися колегіально — органом суддівського самоврядування.

За подібною схемою можна дослідити й окремих суд як цілісну організацію-систему, в якій забезпечено взаємодію між її елементами — головою суду, керівником його апарату, суддівським корпусом і працівниками апарату суду (які, до речі, теж можуть бути розглянуті як мікросистеми) для реалізації спільної мети — надання своєчасних і якісних послуг для вирішення правового спору в судовий спосіб¹.

Система органів судової влади теж може бути охарактеризована як організація. Однак її першій підсистемі властива полісистемність, якій притаманна множинність елементів, що входять до її структури, й відмінність виконуваних функцій. Усі елементи розглядуваної системи можуть бути поділені на первинні й похідні. Первинні виконують основоположну функцію судової влади — здійснюють правосуддя, похідні забезпечують належні умови для функціонування перших — їх фінансове, матеріально-технічне, інформаційне й кадрове забезпечення. Без перших існування системи органів судової влади втрачає сенс, а без других неможливе функціонування перших. Якщо навіть гіпотетично передбачити можливість первинних елементів (судів) здійснювати самозабезпечення роботи, це обов'язково призведе до зниження ефективності їх діяльності, оскільки вони будуть відволікатися від основної функції — здійснення правосуддя.

Така «похідна» природа зумовлює і зміст другої, третьої й четвертої підсистем організації: незважаючи на розділення компетенцій між Державною судовою адміністрацією, Вищою кваліфікаційною комісією суддів України, Національною школою суддів, органами суддівського самоврядування, пріоритет надається судам. Саме вищі органи суддівського самоврядування уповноважені опрацьовувати і впроваджувати судову політику, розв'язувати проблемні питання, що можуть виникати між різними елементами зазначеної системи, здійснювати контрольні повноваження щодо інших складників цієї системи. Це недвозначно вказує на особливі, кооперативні взаємозв'язки між елементами системи органів судової влади. Хоча підкреслимо, що існуючий механізм взаємодії між складниками досліджуваної системи навряд чи можна вважати оптимальним або ефективним. На це звернула увагу Л. М. Москвич, яка висловила думку, що в умовах полісистемності системи органів судової влади доцільним буде створення координуючого органу або надання відповідних додаткових повноважень Верховному Суду України².

Підсумовуючи викладене, констатуємо, що в теорії організації сформульовано три ключові ознаки організації: соціальна природа, наявність загальної (спільної) мети і структурована й скоординована спільна діяльність³. Проведений аналіз дозволяє нам стверджувати, що і система судів, і система органів судової влади

¹ Див., наприклад: Дудченко, О. Ю. Правовий статус осіб, які займають адміністративні посади у судовій системі [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / О. Ю. Дудченко ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2014. – 184 с.

² Москвич, Л. М. Україні потрібна концепція судового управління [Текст] / Л. М. Москвич // Бюл. Мін-ва юстиції України. – 2012. – №9. – С. 84–92.

³ Долгов, А. И. Теория организации [Текст] : учеб. пособие / А. И. Долгов. – М. : Флинта : МПСИ, 2008. – С. 118.

(а значить, і судова система в цілому) повною мірою відповідають цим ознакам: а) судова влада та її інститути — це соціальні явища, що утворюються в суспільстві й функціонують заради задоволення інтересів: суспільства, а також в існуванні легального механізму захисту прав та інтересів безпосередньо своїх і працюючих у структурах органів судової влади; б) система судів і система органів судової влади утворені з певною метою: перша для розгляду правових питань у порядку судочинства, друга — для забезпечення належного виконання функцій судової влади. Вони мають навіть спільну місію — забезпечити ефективний управлінський вплив на суспільні процеси наявними в судовій владі засобами; в) обидві розглянуті системи мають чітко окреслений перелік елементів своєї структури, законодавчо визначений порядок взаємодії між ними, що впливає на специфіку взаємовідносин між складниками кожної із систем.

Розділ 2

ПРИНЦИПИ СУДОВОЇ ВЛАДИ

2.1. Правова природа та система принципів судової влади

Розпочинаючи дослідження принципів судової влади, варто звернутися до загального теоретичного аналізу принципу права як важливого елемента правової системи. Саме загальні властивості цього феномену зумовлюють особливості його інтерполяції на судову владу та її функціонування.

Аналіз законодавства і наукової юридичної літератури свідчить, що у багатьох випадках фіксації принципів судової влади притаманним є еkleктизм, брак однастайності понятійного й термінологічного апарату. Це пояснюється тим, що сама категорія «принцип судової влади» практично не досліджена, описується лише зміст окремих принципів, але не загальна природа самого поняття. Утім дослідження сутності, правової природи окремого правового явища неможливе поза пізнанням загальної теоретичної матерії, в якій воно знаходить свої витoki. Саме тому дане дослідження ми розпочинаємо з визначення природи основоположних правових принципів.

Термін «принцип» (від лат. *principio* — основа, начало) зазвичай тлумачиться як основне, вихідне положення певної теорії, вчення, як визначальне правило діяльності¹. Філософське трактування цього поняття визначає його як те, що лежить в основі деякої сукупності фактів або знань, зі збереженням первинного відтінку — перший, основний, вихідний²; першооснова, основне правило поведінки; керівне положення чи ідея, установка в будь-якій діяльності³.

---

¹ Див.: Словарь иностранных слов [Текст]. – М. : Рус. яз., 1986. – С. 409.

² Див.: Загальна теорія держави і права [Текст] : навч. посіб. / за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 95–95; Короткий тлумачний словник української мови [Текст] / уклад. Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, В. Л. Карпова та ін. – К. : Рад. шк., 1978. – С. 214; Юридичний словник [Текст] / за ред. Б. М. Бабія, В. М. Корецького, В. В. Цветкова. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УССР, 1974. – С. 616.

³ Малый толковый словарь русского языка [Текст] / В. В. Лопатин, Л. Е. Лопатина. – М. : Рус. яз., 1990. – С. 439.

Значний внесок у розробку проблематики принципів у праві зробили такі вчені, як С. С. Алексєєв, М. А. Гурвич, А. Ф. Воронов, А. М. Колодій, В. Ю. Мамницький, С. П. Погребняк, В. Ф. Тараненко, В. М. Синюков та ін.

У науковій юридичній літературі принципи права традиційно розглядаються як відправні положення, керівні засади, ідеї, виражені в законах, навколо яких ґрунтуються вся система прав, норми, інститути й галузі права¹. Існують підходи, відповідно до яких правові принципи — це суто наукова категорія, підґрунтя якої становить правосвідомість і правова ідеологія². Деякі вчені зводять поняття принципу до найбільш загальної правової норми³. Так, В. Н. Дьомін називає понад 15 його загальних інтерпретацій: «Принцип визначається і як першооснова, і як підстава, і як аксіома, і як постулат, і як передумова знання, і як керівна ідея, і як центральне поняття, і як сполучна ланка між поняттями, і як відправний пункт пояснення, і як вихідне положення теорії, і як основне теоретичне знання, і як вираження необхідності або закону явищ, і як відношення між законами, і як одна з логічних функцій закону, і як внутрішнє переконання людини й погляд на речі й т. д.»⁴. Але науковці одностайні в основному: при будь-якому підході до тлумачення принципів права їх зміст і призначення полягає у тому, що вони служать фундаментом, каркасом для побудови певної правової конструкції або правової системи в цілому. Різноманіття позицій дослідників пояснюється тим, що проблема принципів у праві є комплексною і її правильне вирішення можливе тільки на підставі міждисциплінарних досліджень.

Усе ж таки аналіз наукових джерел із цієї тематики засвідчує, що більшість теоретиків права не відходять від розуміння принципу права як певної визначальної ідеї, що зумовлює зміст інституту права, галузі останнього або окремої правової норми. Видатний знавець теорії права С. С. Алексєєв розглядає принципи права як виражені у праві вихідні нормативно-керівні засади, що характеризують його зміст, підвалини, закріплені в ньому закономірності громадського життя⁵. На думку А. М. Колодія, принципи права є відправними ідеями його існування, що виражають найважливіші закономірності й фундамент даного типу держави та права, є однопорядковими із сутністю права, становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній потребі побудови і зміцнення певного суспільного ладу. Саме ці принципи є критерієм законності й пра-

¹ Див.: Алексєєв, С. С. Проблемы теории права [Текст] : в 2 т. : курс лекций / С. С. Алексєєв. — Т. 1: Основные вопросы общей теории социалистического права. — Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1972. — С. 108.

² Див.: Чечот, Д. М. Развитие принципа материальной истины в советском гражданском процессуальном праве [Текст] : тез. докл. межвуз. науч. совещания / Д. М. Чечот. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1957. — С. 23.

³ Див.: Тараненко, В. Ф. Принцип состязательности в советском гражданском процессе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Ф. Тараненко. — М., 1954. — С. 3; Гунченко, Н. Право на суд [Текст] / Н. Гунченко // Дзеркало тижня. Україна. — 2011. — №9. — С. 5; Мамницький, В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві [Текст] : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Валерій Юрійович Мамницький. — Х., 1995. — С. 8.

⁴ Демин, В. Н. Принципы как форма научного познания [Текст] : учеб. пособие / В. Н. Демин. — М. : Знание, 1972. — С. 7.

⁵ Алексєєв, С. С. Общая теория права [Текст] : учебник / С. С. Алексєєв. — [2-е изд., перераб. и доп.] — М. : ТК Велби, Проспект, 2008. — С. 409.

вомірності громадян і посадових осіб, адміністративного апарату й органів юстиції і за певних умов мають велике значення для зростання правосвідомості населення¹.

В. М. Синюков відзначив три вихідних моменти щодо характеристики принципів права: а) під ними слід розуміти основні, вихідні положення, ідеї права як специфічного соціального регулятора; б) їх необхідно розглядати як найважливіші, ключові установки законодавця, що виражають юридичну політику в державі в основних сферах суспільних відносин; в) вони визначають устрій і механізми функціонування конкретних галузей та інститутів права².

Доволі оригінально до визначення основоположних принципів підійшов С. П. Погребняк, який трактує їх як систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим вираженням найважливіших сутнісних рис і цінностей, притаманних цій системі права, і визначають її характер і напрями подальшого розвитку. При цьому вчений наполягає на тому, що принцип — це нормативно визначена вимога, що відрізняється від ідеї більшою загальністю й ширшою сферою застосування. Як аналогію дослідник зіставляє ідею з концептом, а сукупність вимог — з концепцією, які можуть бути співвіднесені як елемент і система. Отже, С. П. Погребняк розглядає основоположні принципи як сукупність ідей (вимог), що мають змістовний характер системи права й напрямки її подальшого розвитку, виконуючи, таким чином, системоутворюючу й системоспрямовуючу функції³. Аналогічного підходу дотримується О. О. Уварова, визначаючи принципи як систему вимог до належної й можливої людської поведінки, які відбивають визнані в суспільстві цінності й утворюють спрямовану на регулювання суспільних відносин ієрархічну єдність⁴.

Вважаємо, принципи можна розглядати як ідею: дійсно, спочатку це ідея, думка, яка стає нормою у складному процесі провозаформування, який включає декілька етапів і охоплює декілька суспільних інститутів. Правовий принцип зароджується у процесі розумової діяльності певного суб'єкта (вченого, законодавця, судді), який виявив закономірність об'єктивного світу. Згодом ця ідея може отримати (або не отримати) властивість нормативності. Ті ідеї, що набули статусу правової норми, стають діючими принципами права, інші ж залишаються, так би мовити, «добрими побажаннями».

Іншим дискусійним у теорії права є питання значення принципів, що виражається в його сутнісних характеристиках. А. М. Колодій називає такі головні ознаки принципів права: а) вони є нормативно закріпленими, загальнообов'язковими, об'єктивно зумовленими історичними й ідейно-політичними категоріями; б) їх соціальними функціями є регулювання й охорона суспільних відносин; в) вони є самостійною юридичною категорією⁵.

¹ Див.: Колодій, А. М. Принципи права України [Текст] : монографія / А. М. Колодій. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — С. 165.

² Синюков, В. Н. Понятие и принципы права [Текст] / В. Н. Синюков // Курс лекций по теории государства и права. — Ч. 1 / под ред. Н. Т. Разгельдеева и А. В. Малько. — Саратов, 1993. — С. 66–67.

³ Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістова характеристика) [Текст] : монографія / С. П. Погребняк. — Х. : Право, 2008. — С. 33–37.

⁴ Уварова, О. О. Роль принципів права в процесі правозастосування [Текст] : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Олена Олександрівна Уварова — Х. : [Б. в.], — С. 15–16.

⁵ Колодій, А. М. Принципи права України [Текст] : монографія / А. М. Колодій. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — С. 27.

С. П. Погребняк називає такі основоположні ознаки принципів права: а) вони є концентрованим вираженням найважливіших сутнісних рис і цінностей, властивих певній системі права; б) при конкуренції між цими принципами при вирішенні конкретної правової ситуації вибір здійснюється не за традиційними правилами подолання колізій між нормами права; в) найзагальніший характер принципів права означає найвищий ступінь їх абстрагування; г) основоположні принципи визначають змістовий характер системи права й напрямки її подальшого розвитку, виконуючи в такий спосіб системотворючу й системоспрямовуючу функції; д) вони мають більшу стабільність порівняно з правовими нормами, що пояснюється їх незмінністю протягом тривалого часу; е) принципи фіксуються в зовнішніх формах (джерелах) права¹.

Л. В. Борисова визначає принцип права через такі його характеристики, як: а) ідея, що характеризує зміст права, його сутність і призначення в суспільстві; б) ця ідея має бути притаманна дійсності, а не мисленню, тобто закріплена у змісті правових норм; в) ідея (принцип), будучи закріпленою у правовій нормі, набуває характеру загальнообов'язковості, говорить про наявність у суспільстві саме цього напрямку розвитку². Принципам, на думку Л. С. Явича, властива об'єктивність, що не залежить від людської свідомості, і є відправним положенням системи права³.

Як бачимо, в науковій правовій літературі проблема нормативного вираження принципів права залишається дискусійною. Примітно, що більшість вітчизняних і російських правознавців взагалі не припускає існування принципів права поза його безпосереднім нормативним змістом⁴. Приміром, Є. О. Суханов визначає правовий принцип як основні засади, найбільш загальні положення права, що мають внаслідок їх законодавчого закріплення загальнообов'язковий характер. Тому їх додержання і врахування при розгляді певних правових ситуацій є обов'язковою вимогою закону⁵. Такої позиції дотримуються як прихильники права природного, так і адепти позитивістського його розуміння. Різниця між цими вченими полягає в тому, що перші, на відміну від других, припускають сам факт існування принципів поза правовою формою, однак воно допускається лише на етапі правоутворення, поки відправна ідея, або вимога, вже народилась у правосвідомості або в неправових джерелах, але ще не стала нормою права⁶.

Досить влучно принципи стосовно конституційного права характеризує російська дослідниця Н. О. Богданова, яка відзначає, що принциповими можна вважати ті ідеї,

¹ Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) [Текст] : монографія / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – С. 27–35.

² Борисова, Л. В. Принцип разумности в российском гражданском процессе [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. 030501 «Юриспруденция» / Л. В. Борисова ; под ред. Н. М. Коршунова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – С. 25.

³ Явич, Л. С. Право развитого социалистического общества: сущность и принципы [Текст] : монография / Л. С. Явич. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 45.

⁴ Див.: Алексеев, С. С. Проблемы теории права [Текст] : курс лекций : [в 2 т.] / С. С. Алексеев. – Т.1: Основные вопросы общей теории социалистического права. – Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1972. – С. 102–105.

⁵ Гражданское право [Текст] : учебник : [в 2 т. – Т. 1. – 2-е изд., перераб. и доп.] / отв. ред. Е. А. Суханов. – М. : НОРМА, 1998. – С. 37.

⁶ Загальна теорія держави і права [Текст] : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 315–320.

що мають фундаментальне або важливе значення для розвитку правових знань, у підґрунтя яких покладаються певна світоглядна позиція й закономірність, виявлені практикою, або положення, сформоване теоретично, яке є результатом наукової думки¹. Однак цілком очевидно, що принципи не можуть повною мірою збігатися з реальністю, а науці належить випереджати практику, прогнозувати її розвиток й відокремлювати правовий потенціал кожного нового правового явища, спрямовуючи динаміку формування правового процесу відповідно до висловлених та обґрунтованих ідей і формуючи ці ідеї.

Сформована ідея-принцип, виокремлена з об'єктивної реальності, є рухомою силою, імпульсом правового розвитку, і будучи законодавчо закріпленою, стає вагомим чинником правового розвитку. Принципи, як правові ідеї на стадії формування норм, набувають нормативно-правового характеру, отримуючи закріплення в конституційному акті або законі.

Більшість дослідників принципів, виходячи з тлумачення їх як ідей правового характеру, підкреслюють нормативне закріплення (системність) принципів і вказують на те, що принцип є юридичним установленням закономірностей суспільного розвитку. В. П. Грибанов називає принципи керівними положеннями права, його основними засадами, що виражають об'єктивні закономірності, тенденції й потреби суспільства, окреслюють сутність усієї правової системи, її галузей та інститутів права, які в силу їх правового закріплення мають загальнообов'язкове значення².

Підкреслюючи важливість законодавчого закріплення принципів у нормах права, деякі правники виокремлюють принципи на: а) закріплені у праві й б) ненормативно визначені. Як справедливо відзначає із цього приводу Н. О. Беляєв, обидві групи принципів є категоріями надбудови, але належать до різних її частин: правові принципи, закріплені в нормах права, стають принципами права, а не закріплені в правових нормах, належать до правосвідомості. На цій підставі вчений робить висновок, що будь-який принцип права є правовим, але не всі правові принципи є принципами права³.

Аналіз наукової юридичної літератури свідчить, що більшість науковців визнають нормативне закріплення керівних правових засад, дискусійним же залишається питання способів їх відбиття в нормах права. Приміром, М. А. Гурвич указував, що «за своєю юридичною сутністю основні норми становлять норми права більш загального і принципового змісту»⁴. В. П. Грибанов категорично заперечував ототожнення правових принципів з нормами права, оскільки вважав це запереченням принципів як таких. На думку вченого, відмінність між правовими принципами і нормами права полягає в тому, що перші віддзеркалюють сутність і соціальну природу права, на відміну від других, що залежать від конкретної галузі. Принципи й норми права розрізняються

¹ Богданова, Н. А. Система науки конституционного права [Текст] : монография / Н. А. Богданова. – М. : Юрист, 2001. – С. 165.

² Грибанов, В. П. Осуществление и защита гражданских прав [Текст] : монография / В. П. Грибанов. – Изд. 2-е, стереотип. – М. : Статут, 2001. – С. 224–225.

³ Беляєв, Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации [Текст] : учеб. пособие / Н. А. Беляєв. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – С. 32.

⁴ Гурвич, М. А. Лекции по советскому гражданскому процессу [Текст] : учебник / М. А. Гурвич. – М. : Юрид. лит., 1957. – С. 25.

й за регулюючим впливом: якщо норма права визначає поведінку учасників право-відносин, то принцип охоплює також основний зміст, характер тлумачення й застосування норм даної системи, галузі або правового інституту¹. Водночас ніхто з правників не заперечує тісного зв'язку та взаємозумовленості принципів і норм права.

О. О. Уварова, досліджуючи природу принципів права, дуже ретельно проводить межу між принципами й нормами в системі права:

– на відміну від правових норм, формування яких завершується тільки після надання їм державою формальної визначеності та юридичної сили, принципи права повністю формуються в суспільстві й обов'язково повинні набувати закріплення в джерелах права, щоб мати регулятивне значення;

– різні джерела обов'язковості принципів і норм права: якщо обов'язковий характер принципів права має своїм джерелом цінності, які знаходять вираження у принципах, то однією з основних умов набуття обов'язковості нормами права є їх відповідність принципам; норма, що суперечить принципам права, визнається неправовою;

– порівняно з нормами права його принципи мають більш стабільний характер; норми права, що діють у межах одного принципу, можуть неодноразово змінюватись; принципи права, таким чином, одночасно забезпечують поєднання стабільності й динамізму правового регулювання;

– принципи права виступають системоутворюючим елементом права, вносять єдність у всю систему норм, у правове регулювання в цілому. При цьому авторка доходить дуже важливого висновку: роль принципів права розкривається в практиці юридичній, перш за все судовій².

Отже, принципи права виступають фундаментом і каркасом для побудови певної правової норми, правового інституту, галузі права або правової системи в цілому. Визначення принципів права як ідей або сукупності імперативних вимог, на яких ґрунтуються норми права, зумовлюється їх загальним характером. Існують два підходи до тлумачення форми закріплення досліджуваних принципів права. Згідно з першим (позитивістським) — принципом є виключно те, що закріплено у правовій нормі, згідно з другим (природно-правовим) — принципи можуть знаходити своє відбиття у правовій свідомості, звичаях, традиціях та інших джерелах.

Розпочинаючи аналіз принципів судової влади, насамперед слід дати відповідь на запитання: які ж ознаки характеризують їх і на яких підставах можна вести мову про систему принципів судової влади?

Перш за все зазначимо, що принципи судової влади в сучасній їх інтерпретації пройшли довгий еволюційний шлях від «демократичних» принципів правосуддя радянської доби, які в науковій юридичній літературі того періоду активно досліджувались. Коли йдеться про принципи правосуддя, маються на увазі засади або основи організації й діяльності судів, тобто ці поняття є синонімічними. Цілком очевидно, що суд не розглядався як самостійна гілка влади з відповідними принципами органі-

¹ Грибанов, В. П. Осуществление и защита гражданских прав [Текст] : монография / В. П. Грибанов. – Изд. 2-е, стереотип. – М. : Статут, 2001. – С. 224–225.

² Уварова, О. О. Роль принципів права в процесі правозастосування [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Олена Олександрівна Уварова. – Х. : [Б. в.]. – С. 8–9.

зації судової системи, принципами статусу суддів тощо. Ідея суду, що виконує охоронну функцію держави, в процесі відправлення правосуддя відповідала належності радам усієї повноти влади. Отже, на той час реально могли бути виділені й закріплені лише принципи правосуддя як виключного повноваження судів у системі загальних функцій держави. Дослідженню цих принципів присвячено досить багато праць і майже у всіх відзначається їх зумовленість загальними завданнями і функціями соціалістичної держави¹. Приміром, Т. М. Добровольська основні засади судової влади визначала як принципи правосуддя й переконувала, що вони можуть одержувати подвійне закріплення. У більшості випадків вони прямо виражені в окремій нормі, в інших — їх зміст виводився з низки правових норм, кожна з яких формулювала тільки окремий складник відповідного принципу².

Саме радянською епохою зумовлено надзвичайне поширення терміна «принципи правосуддя» в сучасній правовій науковій літературі. Приміром, В. Є. Чиркін наводить такий перелік цих принципів: 1) свобода доступу до суду; 2) колективне відправлення правосуддя; 3) можливість оскарження судового рішення в інший суд і внаслідок цього можливість повторного розгляду справи; 4) публічність, гласність процесу; 5) незалежність суду й підпорядкування його лише закону; 6) національна мова судочинства; 7) відповідальність держави за судову помилку (відшкодування державою шкоди потерпілому)³. Ю. І. Стецовський серед основних принципів правосуддя виділяє: доступ до правосуддя, здійснення його виключно судом, змагальність і гласність судочинства, включаючи до змісту останніх і деякі інші принципи⁴. У монографії В. М. Лебедева принципи правосуддя розглядаються як процесуальні гарантії справедливого суду, серед яких безсторонність суду, гласність, відкритість судового розгляду, оперативність правосуддя, змагальність і рівноправність сторін, особливі додаткові вимоги до процедури з кримінальних справ, участь народу у відправленні правосуддя⁵.

Майже ідентичними можна вважати «принципи правосуддя» і «принципи судочинства» (до речі, друге нині є досить поширеним у процесуальних галузевих науках). Різниця між ними є суто термінологічною, оскільки чинне процесуальне законодавство для позначення основної форми реалізації судової влади оперує термінами і «судо-

¹ Див.: Лукашева, Е. А. Принципы социалистического права [Текст] / Е. А. Лукашева // Сов. государство и право. – 1970. – № 6. – С. 22–26; Савицкий, М. Я. К вопросу о системе принципов советского уголовного процесса [Текст] / М. Я. Савицкий // Сов. государство и право. – 1950. – № 1. – С. 45; Добровольская, Т. Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) [Текст] / Т. Н. Добровольская. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 8; Строгович, М. С. Курс советского уголовного процесса [Текст] / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – Т. 1. – С. 125; Ривлин, А. Л. Понятие и система принципов советского правосудия [Текст] / А. Л. Ривлин // Учен. зап. Харьк. юрид. ин-та. – 1962. – Вып. 16. – С. 28–43.

² Добровольская, Т. Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) [Текст] / Т. Н. Добровольская. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 12.

³ Чиркин, В. Е. Конституционное право России [Текст] : учебник / В. Е. Чиркин. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2003. – С. 339–341.

⁴ Стецовский, Ю. И. Судебная власть [Текст] : учеб. пособие / Ю. И. Стецовский. – М. : Дело, 1999. – С. 115–180.

⁵ Лебедев, В. М. Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития [Текст] : монография / В. В. Лебедев. – СПб. : С-Петербург. гос. ун-т, юрид. фак. ; Лань, 2001. – С. 113–196.

чинство», і «правосуддя», причому обидва означають процедуру розгляду справ судом. Так, В. В. Комаров пише про принципи цивільного судочинства, серед яких в окрему групу він виділяє організаційно-функціональні, що регулюють організацію правосуддя і впливають на порядок його реалізації (рівність громадян перед законом і судом, незалежність суддів і підпорядкування їх тільки закону, одноособовий і колегіальний розгляд справ, державна мова судочинства, гласність)¹. Про поширеність визначення принципів судочинства у вітчизняній юриспруденції свідчить і зміст ч. 2 ст. 129 Конституції України.

Але одночасно з розвитком ідей щодо змісту принципів побудови судової системи, статутних принципів суду й судді (виключність повноважень суду, його доступність, незалежність і недоторканність суддів, їх підкорення лише закону та ін.) відбувається переосмислення понять «правосуддя» і «судочинство», що пов'язано в першу чергу з популяризацією лібертарно-юридичного підходу у праворозумінні². Так, В. С. Нерсесянц тлумачить правосуддя як судження, засноване на справедливості³; П. М. Рабінович трактує його як владне судження спеціальних державних органів про право⁴; О. Е. Лейст — як вирішення спірних питань за правом⁵, а тому лише додержання вимог справедливості під час здійснення судочинства, як зазначає С. П. Погребняк, дозволяє характеризувати його як правосуддя⁶.

В основному зміст поняття «правосуддя» здебільшого розкривається через зміст терміна «судочинство». З нашого погляду, разом з етимологічною відмінністю зазначених термінів⁷, їх слід розмежовувати за суттю. Правосуддя є змістом судочинства, а судочинство — формою реалізації судової процедури. Оскільки сучасне законодавство виокремлює декілька форм судової процедури, які визначені процесуальним законодавством: адміністративна, кримінальна, цивільна, господарська, змістом кожної з них є правосуддя — надання судом оцінки фактам правової дійсності.

Отже, принципи судової влади пройшли довгий еволюційний шлях від радянських «демократичних» принципів правосуддя, які за змістом віддзеркалювали процедурні аспекти реалізації судових повноважень. Оскільки суд тоді не розглядався як самостійна гілка влади, виокремлення специфічних принципів організації судової системи і статусу суддів не передбачалось.

¹ Курс цивільного процесу [Текст] : підручник / за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.

² Лібертарно-юридична теорія права розрізняє право і закон і виходить із того, що адекватне розуміння їх співвідношення має ґрунтуватися саме на розмежуванні цих питань.

³ Нерсесянц, В. С. Філософія права [Текст] : учеб. для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Изд. гр. НОРМА-ИНФРА•М, 1998. – С. 8.

⁴ Рабінович, П. Сучасне українське праворозуміння [Текст] / П. Рабінович // Право України. – 2006. – № 3. – С. 4.

⁵ Лейст, О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права [Текст] / О. Э. Лейст. – М. : Зерцало-М, 2002. – С. 81.

⁶ Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) [Текст] : монографія / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – С. 63.

⁷ Див.: Малишев, Б. В. Правосуддя і судова правотворчість [Текст] / Б. В. Малишев // Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : кол. моногр. / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода та ін. ; відп. ред. В. С. Бігун. – К. : Б-ка Міжнар. часопису «Пробл. філософії права», 2009. – 240.

Сучасне розуміння досліджуваних принципів засноване на відповідних вихідних положеннях. Поняття «принцип судової влади» відбиває інституційне оформлення і процедурну сутність структурно відокремленої частини (гілки) державної влади, яку становить влада судова. Звідси можна зробити висновок, що розглядувані принципи, є засадами організації й діяльності судової влади, які визначають її природу, сутність, структуру й націлені на досягнення завдань, що стоять перед судочинством.

У науковій юридичній літературі доволі поширеним є підхід до визначення засад державної влади через її принципи. Так, представники харківської школи права пропонують до демократичних принципів організації й діяльності органів державної влади відносити народовладдя, державний суверенітет, поділ державної влади, унітаризм, законність і гуманізм. Наводяться також інші принципові конституційні положення, що безпосередньо впливають на організацію й діяльність органів державної влади, а саме: рівне право доступу до державної служби (ч. 2 ст. 38 Конституції України); позапартійність органів виконавчої й судової влади (ч. 3 ст. 37); відокремлення церкви й релігійних організацій від держави (ч. 3 ст. 35); право не виконувати явно злочинні накази й розпорядження (ч. 1 ст. 60); гласність діяльності Верховної Ради України і гласність судового процесу (ч. 1 ст. 84; п. 7 ч. 3 ст. 129); ієрархічність організації й діяльності органів виконавчої влади (статті 113 і 118 Конституції України)¹.

Що стосується принципів судової влади, то варто зупинитися на термінології. Слід мати на увазі, що влада є повноваженням, функцією², правом, що засновані на законі з можливістю відповідних органів виконувати певні дії, а також виконувати ці дії³. Таким чином, указана категорія принципів поширюється насамперед на процес реалізації повноважень, наданих судовій владі, тобто на розгляд і вирішення юридично значущих справ. Водночас здійснення повноважень суду неможливе у відриві від його інституційної основи — судової системи, структура якої визначається законом. Отже, конструкція «принцип судової влади» відбиває інституційне оформлення і процедурну сутність структурно відокремленої частини (гілки) державної влади, яку становить влада судова. Звідси можна зробити висновок, що принципи судової влади є засадами її організації й діяльності.

Феноменологія влади в аналізі поняття «принципи судової влади» передбачає єдність владних і теоретико-правових категорій. Це положення передбачає виокремлення ознак, які в їх діалектичному взаємозв'язку впливають на його визначення, утворюють як владну, так і правову феноменологію, й у цій діалектичній єдності змісту й сутності утворюють категоріальний апарат поняття «принципи судової влади».

На цей час в юридичній науковій літературі існує чимало дефініцій категорії «судова влада», однак кожен науковець намагається запропонувати більш повне (з його точки зору) визначення. Вивчення спеціальних наукових джерел, присвячених роз-

¹ Конституційне право України [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. – Х. : Право, 2008. – 416 с.

² Див.: Гуценко, К. Ф. Правоохранительные органы [Текст] : учеб. для студ. юрид. вуз. и фак. / К. Ф. Гуценко, М. А. Ковалев. – М. : Зерцало-М, 2002. – С. 45.

³ Див.: Судостроительство и правоохранительные органы в Российской Федерации [Текст] : учебник / под ред. В. И. Швецова. – М. : Проспект, 1997. – С. 24.

гляду проблем судової влади, показує, що її визначають: а) шляхом переліку властивих їй функцій¹; б) через форми і принципи її організації й діяльності²; в) через її підсудність³; г) без наведення загального поняття шляхом дослідження її загальних ознак і рис⁴. Крім названих підходів до тлумачення терміна «судова влада» в науковій літературі широко використовуються й інші подібні до них за своїм характером⁵.

Більшість сформульованих ученими дефініцій, що характеризують поняття й сутність судової влади, мають неабияку теоретичну й науково-практичну значимість. Разом із тим, щоб це поняття відбивало сутність судової влади найповніше, потрібно, на нашу думку, у відповідному тлумаченні не тільки об'єднати основні її характеристики (принципи, форми діяльності, цілі й завдання), а й відобразити риси, властиві феномену «влада» взагалі. Із цієї точки зору нам імпонує підхід російського науковця М. О. Колоколова, який, досліджуючи поняття «судова влада», справедливо дійшов висновку про те, що це «різновид влади взагалі, державної влади, зокрема»⁶, і на підставі цього виокремив і обґрунтував такі її сутнісні риси: 1) судова влада реальна, їй притаманні видові, родові ознаки й риси, властиві будь-якій іншій владі; 2) як усяке інше соціальне явище, вона існує тільки в динаміці — процеси; 3) у межах своєї компетенції вона сильніша за будь-яку організацію або індивіда, що володіють тією ж компетенцією на території конкретної держави; 4) одночасно має приватноправовий і публічно-правовий характер; 5) виявляється у правозастосовній, правотлумачній, правотворчій сферах, тим самим беручи участь у управлінні суспільством; 6) не існує поза нормативним регулюванням; 7) опосередковується у правосудді (процесах), його результатах (судових актах); 8) є суб'єктом, що формує джерела права (судовий прецедент, судова практика); 9) головним її призначенням є розв'язання політичних, соціальних, економічних та інших конфліктів⁷.

Ми погоджуємося з подібним обсягом наведених характеристик, але вважаємо, що цей перелік можна було б ще доповнити наявністю особливої мети й завдання діяльності судової влади — забезпечення захисту прав та свобод людини і громадянина. Є сенс підтримати запропоновану М. О. Колоколовим концепцію розуміння природи судової влади. Спробуємо її розвинути й запропонувати нові аргументи крізь призму вітчизняної практики праворозуміння.

¹ Див.: Павловский, В. Теоретико-правовые основы деятельности судебной власти [Текст] / В. Павловский // Право и жизнь. — 2002. — № 50 (7). — С. 25.

² Див.: Оганесян, М. А. Судебная власть в Российской Федерации и ее роль в становлении правового государства [Текст] : монография / М. А. Оганесян. — СПб., 2003. — С. 16.

³ Див.: Дмитриев, Ю. А. Судебная власть в механизме разделения властей и защите прав и свобод человека [Текст] / Ю. А. Дмитриев, Г. Г. Черемных // Государство и право. — 1997. — № 8. — С. 44–50.

⁴ Див.: Фоков, А. П. Приоритеты судебной власти в системе разделения властей [Текст] / А. П. Фоков // Рос. Акад. юрид. наук : науч. тр. — [Вып. 2. — Т. 1]. — М., 2002. — С. 698.

⁵ Див.: Абросимова, Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы [Текст] : учеб. пособие / Е. Б. Абросимова. — М. : Ин-т права и публ. политики, 2002. — С. 11; Воскобитова, Л. А. Сущностные характеристики судебной власти [Текст] : монография / Л. А. Воскобитова. — Ставрополь : Сервисшкола, 2003. — С. 79; Махлаева, Т. И. Судебная власть в системе разделения властей [Текст] : монография / Т. И. Махлаева. — М. : АЭФП, 2003. — С. 23; Судебная власть [Текст] : монография / под ред. И. Л. Петрухина. — М. : ООО «ТК Велби», 2003. — С. 81.

⁶ Колоколов, Н. А. Судебная власть как общеправовой феномен [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. А. Колоколов. — Н. Новгород, 2007. — С. 125.

⁷ Там само.

Стаття 6 Конституції встановлює: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України». Аналіз змісту цієї норми дозволяє визначити декілька ключових позицій щодо судової влади. По-перше, вона є саме владою, отже, у принципах її організації й функціонування повинна відбиватися її владно-атрибутивна особливість. По-друге, вона є владою державною, значить, особливості публічної влади теж впливають на зміст її принципів як першооснови інституту. По-третє, судова влада не є єдиною формою державної влади, а існує поряд із законодавчою й виконавчою, отже, за таких умов виникає питання принципів взаємовідносин між гілками влади. По-четверте, межі функціонування судової влади є нормативно окресленими, значить, і її принципи є формально визначеними.

Побудова державної влади на засадах її функціонального поділу зумовлює наявність як загальних для всіх гілок влади принципів (публічність, єдність, компетенційна самостійність і незалежність суб'єктів публічної влади, відповідальність, визнання, додержання й захист прав та свобод людини і громадянина, паритетність, легальність), так і спеціальних, які віддзеркалюють призначення й особливості окремих гілок влади. Загальні принципи впливають на обсяг конституційних засад судової влади: з них можна сформулювати принципи, притаманні суду та його діяльності як самостійної й самодостатньої гілки влади.

Закріплення принципів судової влади у джерелах права. Важливим компонентом принципів судової влади є їх нормативне закріплення. Як уже зазначалося, низка базисних засад судової влади закріплена в Конституції України. Принципи, що включаються до текстів конституцій різних країн світу, є різними за змістом та обсягом і не завжди формуються безпосередньо. Разом із тим їх аналіз дозволяє констатувати, що майже всі сучасні конституції містять вихідні ідеї, що стосуються регулювання судової влади, як-то: 1) незалежність судів і суддів і відповідні процесуальні гарантії; 2) здійснення правосуддя виключно належним (законним, ординарним) судом і належними судами; 3) заборона утворення надзвичайних та особливих судів; 4) вільний доступ до правосуддя і право особи на судовий захист; 5) універсальність судового захисту прав людини; 6) рівноправність і змагальність сторін у справі; 7) публічність (гласність, відкритість) судових засідань; 8) усність і безпосередність судочинства; 9) вмотивованість судових дій (включаючи рішення); 10) участь народу у відправленні правосуддя; 11) поєднання колегіальності і змагальності в судовій діяльності¹.

Названі принципи належать як до організації судової влади, так і функціонування судочинства і процедур розгляду справ у суді. Усі вони становлять єдину систему принципів судової влади. Їх не можна штучно розділяти, оскільки процес організації, формування й функціонування судової влади підпорядкований єдиній меті — створенню належних умов для здійснення в державі правосуддя в інтересах людини і громадянина, населення та інших суб'єктів правовідносин, що потребують судового

¹ Сравнительное конституционное право [Текст] / [В. Е. Чиркин, Ю. А. Юдин, М. А. Никифорова и др. ; отв. ред. В. Е. Чиркин и др.]. – М. : Манускрипт, 1996. – С. 654.

захисту. Саме ця гуманна мета зумовлює місце й роль суду в системі державної влади. Наведені вище найбільш загальні принципи правосуддя наповнюються конкретним змістом під час їх застосування на підставах норм національного права¹.

Сучасна цивілізація зберігає наступництво стосовно гуманних ідей минулого й засновується на досить розвинутій ідейно-теоретичній базі правосуддя, що дістала належне закріплення в міжнародно-правових документах і в національному праві окремих держав. В основі сучасних концепцій побудови судових систем у різних країнах лежать такі класичні постулати, як «кожен має право на доступ до суду», «кожен вправі знати про пред'явлене йому обвинувачення або цивільний позов, поданий проти нього», «кожен має право бути вислуханим при розгляді його справи в суді», «ніхто не може бути суддею у власній справі» і т. д. Однак із розвитком цивілізації суспільні відносини набувають подальшого розвитку й старі ідеї отримують нове змістовне наповнення. Приміром, право на суд уже корелює з розумною його тривалістю, справедливістю, безсторонністю, об'єктивними критеріями визначення «свого» суду. Виникають нові ідеї: про універсальність засобів судового захисту, професійність і компетентність суду, самостійність судової влади і паритетність її взаємодії з іншими гілками влади та чимало інших².

Поглиблене вивчення необхідних нам положень Конституції дозволяє зробити висновок, що в ній визначаються загальні конституційні засади організації й діяльності державної влади, в тому числі й судової як її складника, до яких можна віднести: конституційність і законність, верховенство права і пряму дію Основного Закону, визнання людини, її прав і свобод найвищою цінністю (статті 3 і 8 Конституції України). Важливими конституційними принципами є поділ влади й ідея самостійності кожної з її гілок, а також їх функціонування у встановлених Конституцією й чинним законодавством межах (статті 6 і 19). Окрім того, визнання чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства (ст. 9), що створює передумови для сприйняття міжнародно-правових стандартів функціонування судової влади.

Вивчення розд. VIII Конституції України «Правосуддя» засвідчує, що в ньому йдеться про два види принципів — побудови судової системи і відправлення правосуддя. Перші закріплено в ч. 1 ст. 125 Основного Закону, відповідно до якої система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності й спеціалізації. Визначення Верховного Суду України найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції свідчить про таку засаду організації судової системи, як її єдність, адже вся судова ієрархія замикається на одному судовому органі (ч. 1 ст. 125).

¹ Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации [Текст] : монография / под ред. В. В. Ершова. – М. : Юристъ, 2006. – С. 27.

² Див.: Абросимова, Е. Б. Конституционные основы судебной власти в зарубежных странах [Текст] : конспект лекций / Е. Б. Абросимова. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 2000. – С. 25; Рабцевич, О. И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование [Текст] : монография / О. И. Рабцевич. – М. : Лекс-Книга, 2005. – С. 54; Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации [Текст] : монография / под ред. В. В. Ершова. – М. : Юристъ, 2006. – С. 38.

Друга група принципів судочинства міститься в ч. 2 ст. 129 Конституції України, де основними з них названо: 1) законність; 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 3) забезпечення доведеності вини; 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; 6) забезпечення обвинуваченому права на захист; 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом; 9) обов'язковість виконання рішень суду. Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій.

Підкреслимо, що Основний Закон текстуально не називає низку положень принципами, але їх важливість надає їм саме такого статусу. Це здійснення правосуддя виключно судами й заборона делегування цих функцій іншим органам або посадовим особам (ч. 1 ст. 124); незалежність і недоторканність суддів, їх підкорення лише закону (частини 1 статті 126 і 129); участь народу у відправленні правосуддя (ч. 4 ст. 124, ч. 1 ст. 127); колегіальний та одноособовий розгляд справи (ч. 2 ст. 129). Ці засади належать як до організації судової влади, так і до процесу відправлення правосуддя, тобто їх відносять до загальної сфери дії судової влади, значить, і розд. VIII Конституції повинен отримати назву «Судова влада». Це також свідчитиме про визнання останньої рівнозначною й рівновеликою гілкою влади в системі поділу державної влади, також про утвердження її незалежності й самодостатності.

Положення Конституції набувають розвитку і деталізації в законодавстві про судоустрій і в процесуальних законах. Так, у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. (у редакції від 2 лютого 2015 р.) закріплені такі засади здійснення правосуддя в Україні, як: а) здійснення правосуддя виключно судами; б) незалежність суддів; в) право на справедливий суд; г) право на повноважний суд; д) рівність перед законом і судом; е) правова допомога при вирішенні справ у судах; є) гласність і відкритість судового процесу; ж) мова судочинства і діловодства в судах; з) обов'язковість судових рішень; і) право на оскарження судового рішення. Одночасно Закон відтворює конституційні засади побудови судової системи (статті 3, 17, 18). Окремо передбачається, що судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією й законами України (п. 3 ст. 7).

Процесуальні кодекси окреслюють основні засади відповідних галузей судочинства (КПК України 2012 р., ЦПК України, ГПК України, КАС України).

Наведений вище аналіз дає підстави науковцям класифікувати принципи судової влади за формою нормативного вираження на закріплені в деклараціях: а) міжнародних і внутрішньодержавних; б) у конституціях і в) у поточному законодавстві (М. А. Вороніна¹, І. В. Назаров²). Якщо виходити з наведеного нами переліку, то найпростіша класифікація принципів організації й діяльності судової влади — це їх

¹ Загальна теорія держави і права [Текст] : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвірка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 194.

² Назаров, І. В. Судові системи країн ЄС та України: генезис та порівняння [Текст] : монографія / В. І. Назаров. – Х. : Фінн, 2011. – С. 21, 32, 33.

класифікація за нормативним джерелом розміщення (галуззю права): конституційні, судоустрійні, судочинства конституційного, цивільного, господарського, адміністративного, кримінального. Однак перелік вихідних положень судочинства навіть без ретельного аналізу їх змісту свідчить про досить умовний характер такого поділу (оскільки чимало принципів є характерними для всіх видів судочинства, а низка цих положень відтворює норми Конституції).

Далі ми підійшли до цікавого запитання: чи може судова практика бути джерелом формування принципів судової влади, які за своєю сутністю є правовими принципами? Сучасний розвиток юридичної науки і правозастосовної практики примушує дати ствердну відповідь на нього. Теза, що сьогодні судова практика може служити джерелом формування нових правових приписів, отримала одностайне визнання серед практиків і науковців.

Так, на думку А. Н. Верещагіна, якщо розглядати судову практику в нормативному аспекті, її можна інтерпретувати як сукупність норм права, створених суддями. Практикуючи її як «норми, створені суддями», вчений підкреслює невизначеність у науці відповіді на запитання: що саме в судовій практиці вважається джерелом права? І по суті вчений пояснює як джерело права не практику, а породжувані нею нормативно-правові тексти, судові нормативні (квазінормативні) акти, прецеденти і судові звичаї. Г. І. Муромцев, вважає, що судова практика — це «сукупність принципових рішень вищих судових інстанцій з питань правозастосування», і тлумачить судову практику і як джерело права, і як діяльність, що має правотворчий характер, відіграє правотворчу роль¹. Як бачимо, в сучасній правовій доктрині судова практика іноді інтерпретується не як джерело права, а як джерело нормотворчості, тобто як специфічна правовстановлювальна діяльність².

Варто зауважити, що судова практика розглядається як джерело правових принципів насамперед в англосаксонській правовій системі, оскільки саме там судді формують правову норму.

Проаналізуємо підхід до виокремлення правових принципів у Великобританії. У цій країні прецедентного права не існує принципів процесу або принципів права в розумінні романо-германської правової традиції, тобто немає переліку певних правових засад у статутах парламенту, інших правових актах, а тим більше у величезному масиві прецедентного права. Однак у правовій системі цієї держави є низка правил, якими керуються судді вищих судів при створенні нових прецедентних норм. Вони мають назву «презумпції» і «канони (правила) судового тлумачення статутів». Презумпції — це вихідні положення, напрацьовані судовою практикою, застосовувані до всіх категорій справ. Водночас деякі англійські вчені вважають презумпції тлумачення правовими принципами, що прямо не зазначені в тексті закону, однак їх мав на увазі законодавець, приймаючи той чи інший закон (статут). При цьому А. М. Михайлов відзначає, що правила й канони в Англії відрізняються від аналогічних форм трактування законодавства в Росії. Російські ж способи тлу-

¹ Див.: Проблемы общей теории права и государства [Текст] : учебник / под ред. В. С. Нерсесянца. — М. : Норма, 1999. — С. 271–272.

² Див.: Марченко, М. Н. Проблемы теории государства и права [Текст] : учебник / М. Н. Марченко. — М. : ТК Велби, Проспект, 2008. — С. 172.

мачення норм права фактично ідентичні вітчизняним. Так, якщо в російській теорії домінує теоретичний підхід, що зводиться до констатації різноманітних способів інтерпретації нормативно-правових актів, то в англійському законодавстві підхід до цієї конструкції має суто прикладний характер: англійські юристи ведуть мову лише про ті правила (способи) тлумачення, які фактично застосовуються в судовій практиці при вирішенні конкретних справ. При цьому в англійській теорії права бракує будь-яких класифікацій¹.

Варто проілюструвати презумпції-принципи англійського способу тлумачення статутів конкретним прикладом. Доволі цікавою є презумпція проти звуження юрисдикції судів, відповідно до якої в такому випадку на підставі того чи іншого акта парламенту вищий законодавчий орган держави має прямо й безпосередньо вказати на це в тексті статуту, інакше суди не будуть застосовувати такий статут. Ця презумпція логічно впливає з необмеженої («вродженої») юрисдикції англійських судів і використовується суддями у випадках, коли та чи інша категорія справ передається парламентом на розгляд третейським судам або іншим квазісудовим органам². До інших в англійському праві належать такі презумпції: проти встановлення кримінальної відповідальності без вини, а це означає, що остання є обов'язковою умовою цього виду відповідальності; проти фундаментальних змін загального права, згідно з чим судді виходять під час тлумачення статутів з тези, що парламент не мав наміру змінювати загальне право, а якщо мав, то повинен прямо вказати про це у статуті; проти позбавлення права власності або втручання в законні права громадян, згідно з чим закони, якими передбачається обмеження прав, судам належить тлумачити максимально обмежено; закон не має обов'язкової сили для монарха, якщо це прямо не визначено в тексті закону; тлумачення незрозумілих аспектів законів, що встановлюють кримінальну відповідальність за злочин на користь обвинуваченого; проти свавілля і зловживання владою, що означає, що владні або юрисдикційні повноваження державних органів мають здійснюватися безсторонньо й неупереджено; проти посягань на особисту недоторканність британських громадян; проти порушення парламентом міжнародних угод, стороною по яких є Великобританія; наявності у нового складу злочину обставин, що пом'якшують або виключають відповідальність³.

На нашу думку, з огляду на значущість указаних положень для правозастосування можна вважати їх принципами права, що безпосередньо застосовуються суддями під час розгляду й вирішення правових спорів. Варто також підкреслити, що описані вище принципи не мають чіткого нормативного закріплення, а вироблені судовою практикою. Це досить незвично для вітчизняного праворозуміння.

Вітчизняна судова практика за сучасних умов теж зазнає значного впливу суддівської правотворчості. Проявом визнання спільних цінностей країнами англосаксонської й романо-германської правових систем стало право, розроблене Європейським судом з прав людини на підставі положень Європейської конвенції про захист прав

¹ Михайлов, А. М. Судебная власть в правовой системе Англии [Текст] : монография / А. М. Михайлов. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 272–273.

² Там само. – С. 273.

³ Там само. – С. 272–277.

людини і основоположних свобод¹. Фактично, його рішення на підставі багаторічної практики стали чи не єдиним джерелом правових принципів у країнах романо-германської правової традиції, які офіційно визнаються. Лише за реального використання цих правових актів у правовій системі України для прихильників природно-правової доктрини з'явилися підстави стверджувати, що джерелом принципів права є не лише закон, а й судова практика.

Верховна Рада України 17 липня 1997 р. ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод і протоколи до неї²; 11 вересня 1997 р. цей документ набув для України чинності і статусу частини її національного законодавства.

Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України³. Віденською конвенцією про право міжнародних договорів установлені правила роз'яснення останніх, згідно з якими «договір повинен тлумачитися добросовісно, відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їх контексті, а також у світлі об'єкта й цілей договору (ч. 1 ст. 31); поряд із контекстом договору враховується наступна практика застосування договору, що встановлює угоду учасників щодо його тлумачення (п. б ч. 3 ст. 31)»⁴.

Згідно зі ст. 19 Конвенції Європейський суд з прав людини (далі — Євросуд, ЄСПЛ) створено для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їх зобов'язань за Конвенцією і протоколами до неї. Юрисдикція Суду відповідно до ч. 1 ст. 32 цієї Конвенції поширюється на всі правовідносини, що стосуються її трактування й застосування цього документа та протоколів до нього. Отже, Суд не виконує функцій національних судів і не має повноважень скасовувати або змінювати їх рішення, а також не вправі безпосередньо втручатися в діяльність органу влади, дія або бездіяльність якого спричинила порушення. За статтею 46 Конвенції постанови Суду мають обов'язкову силу лише щодо тієї держави-учасниці, проти якої вони були винесені. Однак ст. 32 Конвенції надає йому право й обов'язок офіційно тлумачити всі її статті. Таким чином, частина рішень Суду, винесених проти інших держав, у яких він здійснює тлумачення положень даної міжнародної угоди, набувають обов'язковості для всіх її сторін. Аналіз практики Євросуду свідчить, що саме в цих правотлумачних позиціях і з'являються нові, невідомі тексту Конвенції норми, що обґрунтовуються Судом на підставі аналізу останніх. Це дає підстави вченим зробити висновок, що судова практика Страсбурзького суду набуває властивості нормативності, тобто здатності встановлювати правила загального характеру, адресовані всім державам — учасникам Конвенції та особам, які перебувають під їх юрисдикцією⁵. На цю обставину

¹ Уварова, О. О. Роль принципів права в процесі правозастосування [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Олена Олександрівна Уварова – Х. : [Б. в.], – С. 10.

² Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції [Текст] : Закон України від 11.07.1997 // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

³ Конституція України [Текст] : від 28.06.1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

⁴ Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. [Текст] // Міжнар. договори України. – К. : Право, 1997. – Т. 1. – С. 6–40.

⁵ Право Європейського Союзу [Текст] : учебник / под ред. С. Ю. Кашкина. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юрайт, 2011. – С. 1080.

неодноразово звертав увагу й сам ЄСПЛ, вказуючи, що його постанови призначені не лише для вирішення справ, переданих на його розгляд, а й у більш широкому значенні — для роз'яснення, охорони й розвитку норм Конвенції, і таким чином, для сприяння дотриманню державами обов'язків, які вони взяли на себе як Високі Договірні Сторони»¹.

Вимога про імперативність рішень Євросуду набула в Україні нормативного закріплення. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди оперують нормами при розгляді справ Конвенції та практикою цього Суду як джерелами права².

Аналіз положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і практики ЄСПЛ дозволяє виділити положення, які завдяки діяльності Суду набули статусу принципів для країн, що долучилися до цього механізму захисту прав індивіда. Це верховенство права, а також такі його складники, як правова визначеність і пропорційність, право особи на справедливий, незалежний і неупереджений суд, доступ до суду, заборона катування й нелюдського поводження, принцип жодного покарання без закону, повага до приватного й сімейного життя, а також приватної власності, право на ефективний засіб юридичного захисту й багато інших³. По суті, кожне з викладених у Конвенції й роз'яснених Євросудом прав людини можна розглядати як правовий принцип, на підставі якого будується той чи інший інститут права, певна правова галузь. Загальні ж цінності, викладені у праві Євросуду, виступають фундаментом для основ конституційного ладу й демократії в Україні.

Функціонування міжнародних судів, призначенням яких є захист прав людини від порушень з боку держави, примірює викладені вище позиції, оскільки доводить, що принципи права можуть виникати й поширюватись у судовій практиці. Яскравим прикладом є діяльність Європейського суду з прав людини, утвореного з метою застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Цей Суд, практика якого формується під впливом засадничих положень країн англосаксонської і романо-германської правових систем, утворює принципи й утверджує цінності, спільні для всієї Європи, зближуючи в такий спосіб правові системи країн.

Дослідження поняття й системи принципів судової влади було б неповним без з'ясування питання про їх походження. Які причини дають нам підстави відносити певні правові норми і приписи до визначальних, виконуючих базисну функцію для побудови судової системи й моделі судового провадження? Аналіз наукової правової літератури свідчить, що принципи судової влади набули цього статусу в процесі тривалої історичної еволюції. Деякі з них на момент свого офіційного визнання з боку держави мали революційний характер і визначали подальший розвиток правового

¹ Ірландія проти Соединенного Королевства [Електронний ресурс] : постановление Европ. суда по правам человека от 18 янв. 1978 г., п. 158. – Режим доступа: <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/irlandiya-protiv-soedinennogo-korolevstva-postanovlenie-evropejskogo-suda/>. – Заголовок з екрана.

² Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини [Текст] : Закон України від 23.02.2006 № 3477 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 12. – Ст. 792.

³ Див.: Де Сальвіа, М. Прецеденти Європейського суду по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: судебная практика с 1960 по 2002 г. [Текст] / Де Сальвіа М. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 1072 с.

регулювання процесуального законодавства. У ХХ ст. ці базисні положення отримали визнання з боку міжнародного співтовариства й були закріплені в численних універсальних і регіональних міжнародних конвенціях та угодах. При вивченні витоків формування принципів судової влади слід насамперед відзначити англосаксонську концепцію «належної правової процедури» і європейські стандарти справедливого судового розгляду. Іноді поняття «належне судочинство» і «справедливе судочинство» використовують як синоніми, що можна пояснити їх змістом.

Як відзначає Н. Ю. Сакара, в англосаксонській і континентальних правових системах права існують різні дефініції конструкцій, належна процедура і справедливий судовий розгляд, які пропонують вищі судові органи. Незважаючи на важливість законодавчої регламентації змісту належних (справедливих) судових процедур, їх загальні принципи в національних законодавствах не тлумачаться. Разом із тим існують посилання на ці концепції в міжнародних конвенціях і конституційних нормах¹.

Як справедливо підкреслює С. В. Шевчук, представники правової літератури Заходу належну правову процедуру (з англ. — *due process of law*) розуміють як застосування права органами правосуддя (судами) відповідно до встановлених і санкціонованих державою юридичних принципів і процедур для гарантування й захисту конституційних та індивідуальних прав людини і громадянина, в тому числі і юридичної особи. При цьому автор підкреслює, що в конституційному праві США положення про належну правову процедуру гарантує право особи, яка зазнає фізичної, матеріальної чи моральної шкоди від держави, на звернення до суду відповідної юрисдикції для захисту свого права на життя, свободу і власність, а також для захисту будь-якого іншого права, гарантованого законодавством. Воно додатково включає право особи бути заслуханою в судовому засіданні, а також право на подання доказів існування юридичних фактів, що стосуються розглядуваної справи².

Н. Ю. Сакара, досліджуючи аналогічне питання, доходить висновку, що для української традиції праворозуміння більш доцільним є термін «належна судова процедура». До вимог належної судової процедури авторка відносить: а) належне і своєчасне повідомлення сторін про порушену справу й надання їм можливості бути особисто заслуханими в судовому засіданні; неможливість використання доказів, отриманих незаконним шляхом, та винесення обґрунтованого судового рішення; б) рівноправність сторін у змагальному процесі; в) невтручання законодавця у процес здійснення правосуддя шляхом прийняття або зміни законодавчих актів, які володіють зворотною силою і створюють передумови сприятливого для держави результату судового розгляду, звільняють одну зі сторін від виконання цивільно-правового обов'язку чи цивільно-правової відповідальності без згоди іншої сторони; 4) неможливість скасування остаточних судових рішень, окрім випадків їх перегляду у зв'язку з нововиявленими та виключними обставинами, обов'язковість виконання остаточних судових рішень, недопущення процесуального суміщення функцій різних

¹ Сакара, Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах [Текст] : монографія / Н. Ю. Сакара. – Х. : Право, 2010. – С. 123.

² Шевчук, С. В. Основи конституційної юриспруденції [Текст] : монографія / С. В. Шевчук. – Х. : Консум, 2002. – С. 63, 65.

судових інстанцій в одному суді¹. Вважаємо, що позиція авторки є досить обґрунтованою і підтверджується змістом міжнародних стандартів судочинства.

Аналіз наукової юридичної літератури і змісту міжнародно-правових актів засвідчує, що ідейним та нормативним підґрунтям концепції належної судової процедури, на якій засноване сучасне уявлення про ідеальну модель організації та функціонування судової влади в демократичному суспільстві, можна вважати: 1) англійську доктрину «природної справедливості»; 2) американську конституційну належну правову процедуру; 3) універсальні й регіональні міждержавні угоди, які закріплюють право особи на справедливе судочинство і належні засоби правового захисту. Проаналізуємо їх.

1) Англійська доктрина «природної справедливості» від самого виникнення сприймалась англійськими суддями як еквівалент природного права. Уперше вона була викладена у Великій хартії свобод (Magna Charta Libertatum) 1215 р. — конституційному договорі, який король Англії Іоанн Безземельний уклав із привілейованими баронами та представниками церкви. У цьому документі вперше в історії людства закріплювалися конституційні права та свободи, а також їх юридичні гарантії. Прикладом, у ст. 39 цієї Хартії зазначалося: «Жодна вільна людина не буде заарештована й кинута у в'язницю, вигнана або страчена, не буде засуджена інакше як законним судом рівних їй на підставі права країни»².

Перші хартії вільних міст Італії та інших європейських країн теж були спрямовані переважно проти королівського свавілля, зокрема проти незаконного ув'язнення на невизначений строк. Результати перемоги в боротьбі з королівським свавіллям закріплювались у відповідних юридичних документах, класичним прикладом яких є Habeas Corpus Акт, ухвалений у Великій Британії 1679 р. Цей документ містив принципове положення про те, що особи, які затримуються за вчинення злочину (за винятком тяжких злочинів або державної зради), мають право на апеляцію або скаргу до лорда-канцлера, лорда — хранителя печатки Англії, суддів його величності й головних баронів суду скарбниці стосовно перевірки законності підстав затримання та ув'язнення. Зазначені посадові особи видавали наказ — habeas corpus — чиновникам, які утримували під вартою заарештованих, допровадити їх протягом 3-х днів після пред'явлення цього наказу для перевірки обґрунтованості затримання й тримання під вартою. Цей судовий контроль вводився, по-перше, для запобігання неправим і необґрунтованим арештам, зумовленим свавіллям адміністрації, а по-друге, для того, щоб «піддані короля не були тривалий час затримані у в'язниці в таких випадках, коли за законом вони можуть бути взяті на поруки»³.

¹ Сакара, Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах [Текст] : монографія / Н. Ю. Сакара. — Х. : Право, 2010. — С. 133, 141, 142.

² Див.: Садиков, В. Н. Хрестоматія по всеобщей истории государства и права [Текст] / В. Н. Садиков, З. М. Черниловский. — М. : Гардарика, 1998. — С. 32; Рабцевич, О. И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование [Текст] : монографія / О. И. Рабцевич. — М. : Лекс-Книга, 2005. — С. 28; Шевчук, С. В. Основи конституційної юриспруденції [Текст] : монографія / С. В. Шевчук. — Х. : Консум, 2002. — С. 64.

³ Див.: Кондратьев, С. В. Английская революция XVII века [Текст] : учебник / С. В. Кондратьев. — М. : Акад., 2010. — С. 76; Рабцевич, О. И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование [Текст] : монографія / О. И. Рабцевич. — М. : Лекс-Книга, 2005. — С. 32, 33; Шевчук, С. В. Основи конституційної юриспруденції [Текст] : монографія / С. В. Шевчук. — Х. : Консум, 2002. — С. 64.

Як відзначає С. В. Шевчук, англійська доктрина «природної справедливості» включає такі складники: а) право бути заслуханим у судовому процесі; б) вимогу форуму (гласність і змагальність у судовому процесі); в) конституційні гарантії судового захисту будь-якого порушеного права особи та гарантію права на судове оскарження дій адміністративних органів, причому позбавлення особи її життєво важливих властивостей можливе тільки на підставі судового рішення¹. Вказана концепція стала важливою віхою в історичному розвитку прав і свобод людини і по-служила підґрунтям для розвитку сучасних міжнародних стандартів належного судочинства;

2) Американська концепція належної правової процедури, зважаючи на її винятково важливий зміст, закріплюється у 5-й та 14-й поправках до Конституції США 1787 р., які передбачають таке: «Ніхто не повинен притягуватися до відповідальності за кримінально караний злочин, інакше як за поданням або обвинувальним висновком Великого журі, за винятком справ, що порушуються в сухопутних або військово-морських силах або в народному ополченні, призваному на дійсну службу під час війни або небезпеки, що загрожує суспільству; ніхто не повинен двічі зазнавати загрози порушення його тілесної недоторканності або позбавлення життя за один і той самий злочин; жодна особа не повинна примушуватися бути свідком проти самого себе в будь-якій кримінальній справі; жодна особа не може бути позбавлена життя, свободи або власності без належної правової процедури; приватна власність не повинна вилучатися для громадського користування без справедливого відшкодування; жоден штат не може позбавити будь-яку особу життя, свободи або власності без належної правової процедури або відмовити будь-якій особі в рівному захисті законів у межах своєї юрисдикції»².

Пізніше суди штатів і Верховний суд США розвинули концепцію належної правової процедури, включивши до неї такі елементи: а) спір між сторонами має розглядатися лише тим судом, який має на це юрисдикцію; б) правило належного слухання і сповіщення: відповідач повинен бути належним чином повідомлений про порушену проти нього справу і заслуханий у відповідний час і певним способом залежно від характеру справи. Повідомлення має бути вчасним, тобто таким, що дає можливість відповідачеві підготуватися до розгляду його справи й надати необхідні докази³; в) відкрите судово слухання; г) незалежність і неупередженість суду; д) право скористатися послугами адвоката; е) право заперечувати або проводити перехресне опитування свідків, якщо достовірність їх свідчень викликає сумнів; є) право на винесення рішення, що ґрунтується виключно на встановлених у процесі слухання справи доказах; д) право на отримання повного протоколу слухання, включаючи протоколи виступів свідків і показань⁴, поданих до слухання.

¹ Шевчук, С. Порівняльне прецедентне право з прав людини [Текст] : монографія / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2002. – С. 125.

² Конституція США 1787 р. [Текст] // Конституційне законодавство зарубіжних країн : хрестоматія : навч. посіб. / упоряд.: В. О. Ріяка, К. О. Закоморна. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 293.

³ Гольдман, Р. Верховний суд США о гражданских правах и свободах [Текст] / Р. Гольдман, Э. Лентовска, С. Франковски. – Польша : БЕГА, 1997. – С. 222.

⁴ Бернхем, В. Вступ до права та правової системи США [Текст] : учеб. пособие / В. Барнхем. – К. : Україна, 1999. – С. 200–215.

У кримінальному процесі судова практика доповнила конституційні приписи належної правової процедури такими елементами: а) гарантією від необґрунтованих обшуків, арештів, вилучень і від використання у процесі судового розгляду доказів, отриманих незаконним шляхом; б) правилом про тягар доведення, в силу якого обвинувачений не повинен доводити свою невинуватість, оскільки цей обов'язок цілком покладається на обвинувача; в) правом на швидкий і справедливий суд; г) правом знати зміст і підстави обвинувачення, мати очну ставку зі свідками обвинувачення й користуватися послугами захисника; д) заборонаю жорстоких і незвичних покарань; е) правом на рівний для всіх захист закону; є) правом на повноцінний розгляд справи за участю присяжних; ж) заборонаю повторного притягнення до кримінальної відповідальності за те саме діяння¹.

Як відзначає С. В. Шевчук, Конституція США розширила конституційну сферу дії концепції належної правової процедури, під якою розуміють уже не тільки конституційні гарантії процесуальних прав фізичної особи при позбавленні життя (смертна кара) і свободи (попереднє ув'язнення й ув'язнення як міра кримінального покарання), а й процесуальні права юридичної і фізичної осіб при позбавленні їх власності, під якою розуміють не тільки нерухоме майно, рухомі речі, а й штраф, що накладається державними органами за порушення законів, звільнення з державних підприємств та установ, скасування державної допомоги певним категоріям населення, субсидій, талонів на їжу (food stamps) тощо².

Описані вище положення американського права становлять процесуальний аспект належної правової процедури. Другим важливим компонентом розглядуваної концепції є матеріальний, який складається із сукупності певних конституційних вимог до нормативно-правових актів, що регулюють поведінку людини. Як відзначає С. В. Шевчук, вони не можуть бути свавільними, нерозумними, несправедливими, необґрунтованими чи залежати від примх законодавців, а обрані засоби мають органічно й раціонально співвідноситися з бажаним результатом, що досягається прийняттям державного рішення. Такі конституційні вимоги забезпечують особу від свавільних дій держави, які здійснюються на підставі неправового нормативного акта. Складниками матеріальної належної правової процедури є засади верховенства права і пропорційності засобів захисту конституційних прав і свобод, що становить основу перевірки дій держави (правових актів) щодо їх відповідності конституції, якщо вони порушують, скасовують або обмежують певні права³;

3) універсальні й регіональні міждержавні угоди, які закріплюють право особи на справедливе судочинство і належні засоби правового захисту.

Першим універсальним міжнародним актом, який закріпив стандарт належного судочинства, стала Загальна декларація прав людини 1948 р., яка встановлює, що кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом (ст. 8).

¹ Боботов, С. Я. Введение в правовую систему США [Текст] : учеб. пособие / С. Я. Боботов, И. Ю. Жигачев. – М. : Норма, 1997. – С. 246.

² Шевчук, С. В. Основи конституційної юриспруденції [Текст] : монографія / С. В. Шевчук. – Х. : Консум, 2002. – С. 65.

³ Там само. – С. 68, 69.

За статтею 10 цього документа кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом. Стаття 11 Декларації закріплює, що кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину¹.

Пізніше аналогічні гарантії справедливого правосуддя були розвинені у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., згідно з якою кожен має право при розгляді пред'явленого йому кримінального обвинувачення або при визначенні його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Для забезпечення реалізації права на судовий захист Пакт передбачає низку гарантій: а) рівність усіх перед судами і трибуналами (п. 1 ст. 14); б) обов'язок кожної держави-учасниці забезпечити будь-якій особі, права і свободи якої порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть якщо порушення було допущено особами, які діяли в офіційному статусі (п. 3а ст. 2); в) обов'язок кожної особи-учасниці забезпечити застосування компетентними органами влади відповідних засобів правового захисту (п. 3с ст. 2); г) право особи на виправлення судових помилок (п. 6 ст. 14)².

Як відзначає О. І. Рабцевич, у Пакті перелік органів, які покликані захищати і відновлювати порушені права фізичних осіб, не обмежується національними судами: право на захист має бути забезпечене «компетентними судовими, адміністративними або законодавчими органами, або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави» (п. 3б ст. 2). Однак той факт, що найбільшу увагу приділено саме судовим органам, підкреслюється обов'язком держави «розвивати можливості судового захисту»³.

Стандарти організації та діяльності національних систем правосуддя, їх органів і статусу осіб, наділених правом його здійснювати, набули подальшого розвитку і вдосконалення в регіональних міжнародних документах, а саме в низці актів ОБСЄ. Зокрема, підсумковий документ Віденської зустрічі 1989 р. визначив принципи універсальності правосуддя і необхідності повідомлення про рішення судовою інстанцією, що розглядала скаргу, громадянина в його справі з обов'язковим зазначенням мотивів

¹ Всеобщая декларация прав человека 1948 г. [Текст] // Международные документы по правам человека. – Харьков : РИФ «Арсин, ЛТД», 2000. – С. 6–12.

² Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. [Електронний ресурс] : ратифік. Указом Президії ВР УРСР від 19.10.1973 № 2148-VIII. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043. – Заголовок з екрана. – С. 64–85.

³ Там само; Рабцевич, О. И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование [Текст] : монография / О. И. Рабцевич. – М. : Лекс-Книга, 2005. – С. 39.

такого рішення (ст. 13). Ідеї справедливого суду знайшли своє відображення в Документі Копенгагенської наради конференції з людського виміру ОБСЄ 1990 р. (пп. 5.5, 5.10 — 5.21). Як підкреслює В. І. Анішина, у зазначених міжнародних правових актах правосуддя і вимоги до нього розглядалися поряд з іншими проблемами, які вимагають міжнародного регулювання. Однак, виходячи з особливої значимості завдання створення в кожній державі ефективної й гуманної судової системи, міжнародне співтовариство прийняло ряд спеціальних актів, що являють собою орієнтир для національного конституційного законодавства, що регулює організацію і діяльність судової влади¹. Ці документи стали важливим джерелом формування принципів судової влади, що імplementовані законодавством України, однак деякі з них і досі не знайшли відбиття у національних нормах.

Суттєве значення для цілеспрямованого визначення принципів організації і функціонування судової влади мали «Основні принципи незалежності судових органів» 1985 р., схвалені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. Документом визначено вимоги, адресовані як до самої держави, що встановлює судову систему, її органів влади, які взаємодіють із судами, так і безпосередньо до самих судів і суддів як носіїв судової влади. Цей двоєдиний підхід, зокрема, простежується і в українському національному регулюванні основ організації та діяльності судової влади.

До основних принципів незалежності судових органів у цьому документі були віднесені:

- неприпустимість неправомірного та несанкціонованого втручання в процес правосуддя з боку інших органів та осіб;
- виключно судовий перегляд рішень будь-якого суду;
- гарантована державою незалежність судових органів, у тому числі шляхом закріплення цього принципу в конституції або законах країни;
- обов'язок державних та інших установ поважати і дотримуватися незалежності судових органів та інші принципи.

У свою чергу, судові органи повинні будувати свою діяльність на основі таких принципів:

- незалежність судових органів як право і водночас вимога забезпечення справедливого ведення судового розгляду і дотримання прав сторін;
- свобода суддів в утворенні асоціацій та інших професійних організацій; вступ до них для захисту своїх інтересів, удосконалення професійної підготовки і збереження своєї суддівської незалежності;
- високі моральні якості і здібності, а також відповідна підготовка та кваліфікація у сфері права осіб, відібраних на суддівські посади;
- неприпустимість дискримінації при доборі суддів (вимога громадянства країни не є дискримінаційною);
- гарантування законом строку повноважень суддів, їх незалежності та безпеки, відповідної винагороди, надання належних умов служби, виходу на пенсію та інших необхідних соціальних заходів щодо їх захисту;

¹ Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации [Текст] : монография / под ред. В. В. Ершова. – М. : Юрист, 2006. – С. 27.

– особистий імунітет суддів від судового переслідування за фінансову шкоду, заподіяну при здійсненні правосуддя (якщо такий збиток не завдано в результаті зловживання владою, що повинно бути доведено в спеціальному порядку);

– невідкладний і неупереджений розгляд обвинувачення або скарги в ході виконання суддею своїх судових і професійних обов'язків;

– тимчасове відсторонення від посади чи звільнення суддів тільки з причини їх нездатності виконувати свої обов'язки або поведінки, яка не відповідає займаній посаді;

– винесення рішення про дисциплінарне покарання, усунення від посади чи звільнення на підставі незалежної перевірки¹.

Практично аналогічний комплекс принципів імплементовано національним законодавством, однак деякі з них, наприклад, високі моральні якості і здібності кандидатів на посади суддів, свобода суддів в утворенні асоціацій та інших професійних організацій; вступ до них для захисту своїх інтересів, удосконалення професійної підготовки і збереження своєї суддівської незалежності та деякі інші отримали своє впровадження лише у 2010 р. при прийнятті нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Хоча деякі принципи і отримали нормативне визначення в національному законодавстві, але досі не створений механізм щодо гарантування їх дотримання і реалізації.

Підґрунтям європейського стандарту належної судової процедури є право Європейського суду з прав людини. Зокрема, п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950) закріплено право на справедливий судовий розгляд. Проголошується, що кожна людина при визначенні її громадянських прав та обов'язків або при висуненні проти неї будь-якого кримінального обвинувачення має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним згідно із законом. Судове рішення проголошується публічно, але преса й публіка може бути не допущеною в зал засідань протягом усього судового розгляду або якоїсь його частини в інтересах збереження моралі, громадського порядку або національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін чи в разі крайньої необхідності, якщо, на думку суду, в особливих випадках публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя. Пункт 2 ст. 6 Конвенції передбачає принцип презумпції невинності, а п. 3 ст. 6 встановлює процесуальні гарантії особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального правопорушення, зокрема її право: а) бути негайно й детально поінформованою зрозумілою для неї мовою про характер і причину обвинувачення; б) мати достатньо часу й можливостей для підготовки свого захисту; в) на правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд, у тому числі одержувати таку допомогу безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя; г) на допит свідків як обвинувачення, так і захисту; д) на перекладача².

¹ Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями ГА ООН від 29.11.1985 №40/32 та від 13.12.1985 №40/146. [Текст] // *Міжнарод. акти о правах человека* : сб. док. – М., 2000. – С. 168–170.

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [Текст] // *Офіц. вісн. України*. – 1998. – №13. – С. 270–302.

Із закріпленням принципів судової влади у міжнародному праві тісно пов'язане питання практичної їх реалізації в національному законодавстві або правозастосовній практиці. Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. У вітчизняній правовій системі діє засада пріоритету належним чином ратифікованих міжнародних норм. Водночас деякі принципові положення, які зокрема, стосуються стандартів належного судочинства, є частиною міжнародного права, інкорпорованого в чинне законодавство, однак не мають відповідного закріплення в нормах останнього. У зв'язку з цим виникає запитання: а чи можуть такі норми бути джерелами закріплення принципів судової влади, чи не є вони просто декларацією?

На нашу думку, принципи судової влади або (а) закріплені в чинному законодавстві або (б) виводяться із змісту окремих положень законодавства шляхом правотлумачення. Існування певної абстрактної ідеї-принципу (поза змістом положень закону) можливе лише на етапі правоутворення. Принцип як правова норма має досить високий рівень імперативності, саме це і відрізняє його від інших норм (адже не кожне положення закону є принципом). У теорії права виділяють норми-декларації, які не підтверджені практичною реалізацією. Однак стосовно принципів права у цілому і принципів судової влади зокрема такий підхід є неприйнятним. Роз'яснимо цю позицію на прикладі. Так, держава зобов'язана закріплювати у своєму законодавстві загально-визнані принципи і норми міжнародного права (*jus cogens*). Якщо ці положення відображені у міжнародному праві, але не закріплені в чинному законодавстві, це не означає, що держава має право їх ігнорувати. Інакше ці принципи міжнародного права стануть простою декларацією. Хоча теоретично можна допустити, що певна абстрактна ідея або вимога, не закріплена у законодавстві або міжнародних угодах, які є частиною національного законодавства, претендуватиме на роль правового принципу, з практичної точки зору досить складно уявити процес застосування такого положення у судовій практиці, тобто у сфері реалізації повноважень судової влади. Все ж таки, якщо йдеться про відправлення правосуддя, суддя повинен мотивувати і обґрунтовувати своє рішення (що, до речі, теж є принципом судової влади), тобто посилатися на конкретну норму конкретного нормативного акта або міжнародної угоди, яка належним чином ратифікована Україною. Отже, казати про ненормативні ідеї з точки зору реалізації принципів судової влади, ми можемо лише в процесі їх формування, тобто у ході правоутворення.

Однак міжнародно-правові засади належного судочинства за своєю природою є обов'язковими вимогами для розвитку й тлумачення законодавства. А отже, міжнародні стандарти належного судочинства: а) є одним із джерел формування принципів судової влади; б) мають важливе значення для удосконалення національного законодавства і правозастосовної практики.

Варто відзначити ще один важливий аспект. Деякі принципи судової влади не лише прямо закріплені у законодавстві, а впливають із його змісту. Так, принцип доступності правосуддя текстуально не закріплено у п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., проте виведений з його змісту у рішенні по

справі «Голдер проти Сполученого Королівства»¹. Стосовно національної судової практики, досліджувані принципи знаходять своє відображення насамперед у актах вищих судових органів та Конституційного Суду України. У всім відомому рішенні по виборах Президента України 2004 р. Верховний Суд України, призначаючи додатковий тур виборів, застосував принцип верховенства права. Конституційний Суд України у своїй практиці неодноразово посилався і роз'яснював зміст таких засад, як незалежність суддів, справедливість, верховенство права, право на апеляційне та касаційне оскарження судових рішень, державна мова судочинства, право особи на правову допомогу та багатьох інших.

Основний Закон України та чинне законодавство містить прояви концепції належної судової процедури, закріплюючи низку процедурних гарантій забезпечення прав і основоположних свобод людини і громадянина. Конституція України гарантує, що права та свободи людини і громадянина, закріплені в ній, не є вичерпними і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22). Визнається пріоритет судового захисту прав і свобод людини; кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55 Конституції України). В інших статтях Основного Закону міститься широкий перелік прав особи у кримінальному провадженні: 1) ніхто не може бути заарештованим або триматися під вартою, інакше як за вмотивованим рішенням суду й тільки на підставах і в порядку, встановлених законом; 2) кожен затриманий має право в будь-який час оскаржити в суді своє затримання; 3) підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист; 4) кожен обвинувачений у вчиненні злочину вважається невинним, доки його вину не буде доведено в передбаченому законом порядку й встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав чинності; 5) обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях; 6) у разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням; 7) особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом та ін. (статті 29, 59, 61–63 Конституції України).

Підсумовуючи викладене, зазначимо таке. Визначення принципів судової влади та їх змістовне наповнення ґрунтуються на загальновизнаних міжнародних стандартах справедливого судового розгляду, сформульованих міжнародним співтовариством у другій половині ХХ ст. Їх походження пов'язане з концепцією «природної справедливості», розвиненою англійськими суддями починаючи з ХІІ ст., а також американською концепцією «належної судової процедури», передбаченою Конституцією США 1787 р. (V і XIV поправки) й доповненою судовою практикою.

Форма вираження принципів судової влади значною мірою залежить від різновиду того чи іншого принципу, зокрема від сфери його дії. Оскільки вони відбиваються й конкретизуються в усіх інших принципах права національної правової

¹ Голдер против Объединенного Королевства [Текст] : Решение Европ. суда по правам человека от 21.02.1975 // Европейский суд по правам человека: избранные решения : [в 2 т.] – Т. 1 / под ред. В. А. Туманова. – М. : Норма, 2000. – С. 39–80.

системи (у загальноправових, міжгалузевих, галузевих, у принципах окремих інститутів), а також у принципах міжнародного права, їх зміст виражається в найрізноманітніших правових приписах і нормах, причому ступінь їх нормативної конкретизації в різних галузях неоднаковий. Можна виділити такі способи закріплення принципів судової влади у правових джерелах: а) у нормативно-правових актах шляхом безпосереднього їх формулювання в нормах чи приписах права (текстуальне закріплення) і вилучення їх зі змісту нормативно-правових актів (змістове закріплення); б) у міжнародних угодах та актах наднаціональних судових установ; в) в актах судових органів конституційної й загальної юрисдикції; г) у правовому звичаї, в тому числі й міжнародно-правовому.

Принципи судової влади перебувають у системній єдності й спрямовані на те, щоб судова влада могла ефективно здійснювати свою діяльність із захисту прав і свобод людини і громадянина. Спробуємо проаналізувати підстави для класифікації принципів судової влади та умови, що сприяють збереженню такої їх ознаки, як «системна єдність».

Традиційно розпочнемо дослідження із з'ясування категоріального апарату. Як зазначається в довідковій літературі, термін «система» — це: 1) порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин; 2) форма організації, будова чого-небудь; 3) сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням; 4) сукупність способів, методів, прийомів здійснення чого-небудь; 5) побудова, структура, що становить єдність закономірно розташованих і функціонуючих частин однакового призначення¹. Філософське розуміння цього слова передбачає «сукупність елементів, які перебувають у певних відносинах і зв'язках між собою й утворюють цілісність»². Як вбачається, системоутворюючим чинником щодо принципів судової влади є сам інститут судової влади в його цілісному сприйнятті, що повинно відбивати його природу та сутність. Тобто природа принципів судової влади тісно пов'язана з ідеологічними характеристиками судової влади, її роллю в конкретній історичній правовій системі.

Вивчення наукової юридичної літератури щодо змісту й переліку принципів судової влади показує, що на сьогодні немає чіткого, усталеного й загально визнаного розуміння системи принципів судової влади. Утім, більшість науковців здійснюють класифікацію останніх за їх змістом і призначенням. Спробуємо зробити аналіз їх поглядів щодо цього питання. У правових джерелах найпоширенішою є класифікація розглядуваних нами принципів на судоустрійні (організаційні) й судочинні (функціональні).

Досліджуючи принципи судової діяльності, А. С. Безнасюк і Х. У. Рустамов виділяють: а) незалежність суддів і підкорення їх лише закону; б) їх незмінюваність; в) особливий порядок відповідальності суддів (принцип суддівського імунітету); г) свободу доступу до суду; д) відповідальність держави за судову помилку. При цьому вчені їх відносять до принципів судової діяльності, до яких також належать «прин-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і гол. ред. В. П. Бусел. — Ірпінь : Перун, 2001. — С. 1320–1321.

² Философский словарь [Текст] / под ред. И. Т. Фролова. — [5-е изд.] — М. : Политиздат, 1987. — С. 408.

ципи судовідправлення», тобто принципи цивільного і кримінального судочинства. Під останніми вони розуміють законність, публічність (у кримінальному процесі), презумпцію невинності, відправлення правосуддя лише судом на засадах рівності громадян перед законом і судом, на засадах змагальності й рівноправності сторін, безпосередність та усність процесу, колегіальність та одноособовість при розгляді справ, національну мову судочинства, гласність, забезпечення права обвинуваченого на захист, всебічність, повноту й об'єктивність дослідження обставин справи¹.

Аналогічний поділ пропонують також М. А. Гурвич², Я. О. Мотовиловкер³, М. К. Треушніков⁴ та інші правознавці, які розробляють проблеми галузевих процесуальних принципів. Зокрема, М. М. Полянський, М. С. Строгович, В. М. Савицький та О. О. Мельников виходили із того, що не існує лише організаційних або лише процесуальних принципів, що їх поділ є суто формальним, що часто той чи інший принцип виступає одночасно і як судоустрійний, і як судочинний⁵. Подібну позицію займає й Н. М. Чепурнова, яка зазначає, що такий поділ сприяє їх галузевій диференціації, забезпечує проведення так званої «демаркаційної лінії» між судоустрійними й судочинними принципами: якщо принцип діє до початку судової діяльності, тобто до відправлення правосуддя, він визнається судоустрійним; якщо він реалізується саме в цей момент, він є процесуальним⁶. Свого самостійного значення організаційні принципи, на думку М. В. Максютіна, набувають, лише коли маємо справу з правилами формування судової системи⁷.

Цікавою щодо цього вважаємо позицію відомого французького теоретика Ж.-Л. Бержеля. Характеризуючи основні принципи організації судової системи, він відзначає, що в усіх країнах якість правосуддя, якому підпорядкована побудова системи судових органів, залежить від того, як вирішуються три основні проблеми: а) компетенція судових установ; б) їх субординація і шляхи оскарження; в) питання про склад суду — колегіальний або одноособовий. Окремо від принципів судоустрою вчений розглядає загальні принципи процесу, до яких відносить змагальність, публічність та усну форму процедури⁸.

Варто відзначити, що деякі правники відхиляють поділ принципів правосуддя на судоустрійні й процесуальні, переконуючи, що в кожному з них є як судоустрійні, так

¹ Безнасюк, А. С. Судебная власть [Текст] : учеб. для вузов / А. С. Безнасюк, Х. У. Рустамов. – М. : ЮНИТИ ДАНА; Закон и право, 2002. – С. 36–71.

² Советское гражданское процессуальное право [Текст] : учебник / под ред. М. А. Гурвича. – М. : Юрид. лит., 1964. – С. 29.

³ Мотовиловкер, Я. О. О принципах объективной истины, презумпции невиновности и состязательности процесса [Текст] : учеб. пособие / Я. О. Мотовиловкер. – Ярославль : ЯрГУ, 1978. – С. 13.

⁴ Арбитражный процесс [Текст] : учебник : [для студ. юрид. вузов и фак.] / [Т. К. Андреева, Е. А. Борисова, С. А. Иванова и др.] ; под ред. М. К. Треушникова. – М. : Городец, 2003. – С. 38–49.

⁵ Див.: Полянський, Н. Н. Проблемы судебного права [Текст] : монография / Н. Н. Полянський, М. С. Строгович, В. М. Савицький, А. А. Мельников. – М. : Наука, 1983. – С. 127.

⁶ Див.: Чепурнова, Н. М. Судебная власть в Российской Федерации: проблемы теории и государственной практики [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Наталья Михайловна Чепурнова. – Ростов н/Д, 1999. – С. 133.

⁷ Див.: Максютин, М. В. Теория юрисдикционного процесса [Текст] : монография / под ред. В. И. Авсеенко. – М. : Моск. психол.-социал. ин-т, 2004. – С. 89.

⁸ Бержель, Ж.-Л. Общая теория права : пер. с фр. [Текст] : учеб. пособие / Ж.-Л. Бержель ; под общ. ред. В. И. Даниленко. – М. : Изд. дом NOTA BENE, 2000. – С. 542, 543, 552–566.

і процесуальні елементи, тільки в одних принципах на перший план виходить організаційний, а на другий — функціональний¹. В. А. Ржевський і Н. М. Чепурнова вважають за потрібне відмовитися не лише від поділу принципів судової влади на організаційні й функціональні, а й від їх класифікації на загальні (конституційні) й галузеві².

У процесуальних принципах дехто виділяє засади, притаманні як усім видам судочинства, так і окремим його видам³. У російській науковій правовій літературі досить поширеним є підхід, відповідно до якого принципи судової влади (правосуддя) аналізуються в аспекті конституційного законодавства (Є. І. Козлов, О. Є. Кутафін, В. П. Кашепов)⁴.

Зокрема, О. Б. Абросимова, досліджуючи принципи організації й діяльності судової влади, підкреслює, що їх перелік, включений до окремих конституційних текстів, значно розрізняється за обсягом і змістом, не завжди формулюється безпосередньо. До основних принципів, так чи інакше сформульованих практично всіма конституціями, вона відносить: 1) універсальність судового захисту (вільний доступ до правосуддя); 2) незалежність судової влади (суду, суддів); 3) наявність конституційної заборони на створення надзвичайних (особливих) судів; 4) участь народу у відправленні правосуддя; 5) транспарентність (публічність, гласність, доступність) судової діяльності; 6) здійснення судочинства лише належним (законним, ординарним) судом і належними суддями; 7) усність і безпосередність судового процесу; 8) відправлення правосуддя в розумні строки; 9) мотивація судової діяльності; 10) інші принципи. Усі ці принципи вчена класифікує на інституційні й динамічні. До перших належать універсальність судового захисту, незалежність суду, заборона створення надзвичайних судів, а також певною мірою участь народу у здійсненні судочинства. Усі інші принципи характеризують процес здійснення судової влади і тому можуть бути названі динамічними або процесуальними⁵. В іншій роботі О. Б. Абросимова називає такі принципи, як незалежність, вільний доступ до правосуддя і транспарентність, причому в сукупності вони, з погляду дослідниці, становлять зміст судової влади⁶.

Останнім часом виділяють також принципи, що поширюються на всі аспекти організації й діяльності судової влади⁷. Основна ідея такого підходу полягає в тому,

¹ Добровольская, Т. Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) [Текст] / Т. Н. Добровольская. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 12.

² Ржевский, В. А. Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности [Текст] : монография / В. А. Ржевский, Н. М. Чепурнова. – М. : Юристъ, 1998. – С. 132, 133.

³ Див.: Толочко, А. Н. Принципы судебной власти [Текст] / А. Н. Толочко // Сб. кратк. тезисов докл. и науч. сообщ. науч.-практ. конф. по итогам науч.-исслед. работ, выполн. проф.-препод. составом УЮА в 1992 г. (4–5 марта 1993 г.). – С. 137–138.

⁴ Козлова, Е. И. Конституционное право России [Текст] : учебник / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – М. : Юристъ, 1995. – С. 273–280; Козлов, А. Е. Конституционное право [Текст] : учеб. пособие / А. Е. Козлов. – М. : Юристъ, 1997. – С. 398; Конституционные принципы судебной власти Российской Федерации [Текст] : монография / отв. ред. В. П. Кашепов. – М. : Изд. дом «Юриспруденция», 2011. – С. 296.

⁵ Абросимова, Е. Б. Конституционные основы судебной власти в зарубежных странах [Текст] : конспект лекций / Е. Б. Абросимова. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 2000. – С. 37.

⁶ Див.: Абросимова, Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы [Текст] : учеб. пособие / Е. Б. Абросимова. – М. : Ин-т права и публ. политики, 2002. – С. 49–144.

⁷ Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации [Текст] : монография / под ред. В. В. Ершова. – М. : Юристъ, 2006. – С. 19–37.

що судова влада є одним з елементів державно-правової системи, а це означає, що на неї поширюються основні засади, які регламентують організацію й діяльність усіх її елементів. У той же час це автономний і самодостатній елемент, що має свою внутрішню організацію і власну діяльність. Відповідно принципи, що регулюють організацію й діяльність судової влади, належатимуть до першого або другого комплексу правової регламентації. Така позиція дозволяє розглядати принцип як чинне право, що впорядковує і спрямовує дії конкретних суб'єктів у їх титульній діяльності, а тому всі принципи судової влади можна поділити за критерієм узагальненості їх впливу.

Так, І. Є. Марочкін під принципами судової влади розуміє норми найбільш загального, керівного характеру, які визначають її місце в системі єдиної державної влади, побудову її основних інститутів і спрямування на реалізацію завдань, що стоять перед судовою владою. Будучи єдиною, система принципів правосуддя поділяється на три підсистеми: а) інституціональну (загальні принципи судової влади); б) функціональну (принципи відправлення правосуддя) й в) організаційну (принципи організації системи судових органів, або судоустрійні). З погляду науковця, названі принципи хоча й пов'язані між собою, але утворюють самостійні галузеві підсистеми, кожна з яких розрізняється за сферою поширення і призначення¹.

Схожу класифікацію наводить С. Є. Несмеянова, яка пропонує за критерій класифікації брати об'єкт регулювання. До першої групи вона відносить фундаментальні принципи, що характеризують державу; до другої — ті, що розкривають загальні правила організації судової влади, взаємовідносини між різними судовими органами, що забезпечують нормальне функціонування судової влади взагалі, розмежування повноважень між різними судовими органами тощо; до третьої — принципи організації й діяльності конкретних судових органів, зокрема органів конституційного судового контролю².

Особливо слід відзначити науковий внесок у формування системи принципів судової влади російської дослідниці В. І. Анішиної, яка, орієнтуючись на таку сутнісну ознаку судової влади, як самостійність, запропонувала власну їх класифікацію. У підґрунтя останньої покладено виокремлення загального й особливого компонентів у комплексі принципів судової влади, зокрема: 1) за їх значимістю у встановленні самостійності судової влади — це принципи, що визначають засади самостійності судової влади: а) зовнішньої (або ідеї автономії суду в системі поділу влади) і б) внутрішньої (внутрішньосистемної); 2) за належністю до судової або до всіх гілок та інститутів влади в цілому — це принципи: а) загальні (або загальноправові) і б) спеціальні³.

Як бачимо, підхід до визначення принципів судової влади в більшості дослідників є схожим: їх називають основними ідеями, на яких побудовані організація й функціонування цієї гілки влади. Наприклад, Н. В. Сібільова визначила ці принципи як осно-

¹ Організація судової влади в Україні [Текст] : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. — Х. : Одиссей, 2007. — С. 31.

² Несмеянова, С. Э. Конституционное правосудие в Российской Федерации [Текст] : учеб. пособие / С. Э. Несмеянова. — Екатеринбург, 2000. — 244 с.

³ Анишина, В. И. Конституционные принципы судебной власти Российской Федерации: формирование, содержание и перспективы развития [Текст] : монография / В. И. Анишина. — М. : РАП, 2006. — С. 114–116.

воположні засади, які розкривають природу, сутність судової влади, побудову її інститутів і які націлені на досягнення завдань, що стоять перед нею¹. О. М. Толочко тлумачить принципи судової влади як правові положення загального характеру, якщо вони, по-перше, нормативно закріплені в Конституції чи в законодавстві України про судоустрій або судочинство, по-друге, закріплюють або регулюють найбільш важливі правовідносини, що складаються в процесі організації й діяльності судової влади, і по-третє, обслуговують зміст інших норм законодавства, що повинні служити юридичними гарантіями й забезпечувати дію юридичних механізмів реалізації принципів судової влади². На переконання Н. М. Чепурної, принципи судової влади виступають найбільш загальними політико-правовими вимогами, що віддзеркалюють зміст даного явища й виходять від соціального носія державної влади — народу, тобто віддзеркалюють природу судової влади³. Якщо з позиціями Н. В. Сібільової й О. М. Толочка й можна погодитись, то погляд на цю проблему Н. М. Чепурної викликає заперечення, оскільки судова гілка влади за своєю сутністю і способом формування має бути аполітичною.

Досить виваженою й обґрунтованою вважаємо точку зору І. В. Назарова, який формулює основні риси, що характеризують принципи судової влади:

– за своєю природою ці принципи є об'єктивно-суб'єктивними. Об'єктивний їх аспект означає, що вони виступають основними засадами при закріпленні в нормах різних галузей законодавства, що регулюють діяльність судових органів, а тому є потужним чинником правової дійсності. Суб'єктивний їх аспект виражається в тому, що вони певним чином віддзеркалюються в суспільній та індивідуальній правосвідомості окремих громадян, представників виконавчих і законодавчих органів, що в остаточному підсумку впливає на їх вчинки;

– принципи судової влади є загальними, оскільки закріплюють основні напрями організації й діяльності судових органів;

– вони діють не розрізнено, а в сукупності й об'єднані загальною метою — організувати судові органи та їх діяльність для найбільш ефективного виконання завдань, поставлених перед судовою гілкою влади суспільством і державою⁴.

Підсумовуючи викладене, можна виділити три етапи історичного розвитку принципів судової влади, а саме це: 1) радянська доктрина, 2) перехідний період і 3) сучасна школа права. На першому етапі становлення принципів судової влади спостерігалось їх ототожнення із принципами правосуддя і судочинства, оскільки інститут судової влади як такий не був предметом фундаментальних досліджень (в силу панівної марксистсько-ленінської ідеології). Під час перехідного етапу становлення прин-

¹ Сібільова, Н. В. Сучасні тенденції структурних змін у системі принципів судового права [Текст] / Н. В. Сібільова // Питання боротьби зі злочинністю. – 2004. – Вип. 3. – С. 129–136.

² Толочко, А. Н. Принципы судебной власти [Текст] / А. Н. Толочко // Сб. кратк. тез. докл. и науч. сообщ. науч.-практ. конф. по итогам науч.-исслед. работ, выполн. проф.-препод. составом УЮА в 1992 г. (4–5 марта 1993 г.). – С. 137–138.

³ Чепурнова, Н. М. Судебная власть в Российской Федерации: проблемы теории и государственной практики [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Чепурнова Наталья Михайловна. – Ростов н/Д, 1999. – С. 110.

⁴ Назаров, І. В. Судові системи країн ЄС та України: генезис та порівняння [Текст] : монографія / В. І. Назаров. – Х. : Фінн, 2011. – С. 2, 93.

ципів судової влади відбувалися їх переосмислення, закріплення низки важливих засад судоустрою й судочинства на Конституційному рівні (у 1996 р.). Під впливом таких загально визнаних засад, як верховенство права, справедливість, пріоритет прав і свобод людини, які знаходять своє відображення у чинному законодавстві й правозастосовній практиці, з'являється розуміння того, що ці принципи є визначальними і системоутворюючими для інституту судової влади. У вітчизняній доктрині утверджується думка, що правосуддя — це насамперед судження про право, намагання віднайти справедливість у конкретній справі, відновити порушені особисті права і свободи, а не просте слідування букві закону. Сучасний етап розвитку уявлень про принципи судової влади характеризується тим, що відповідні вимоги та ідеї розглядаються як стандарт належного судочинства. І науковці, і практики вже не оспорожують той факт, що судова гілка влади є основним механізмом захисту і відновлення порушених прав і свобод людини. Сучасне праворозуміння дозволяє стверджувати: «принципи судової влади» є комплексним поняттям, яке визначає фундаментальні (найзагальніші) засади організації і функціонування судової влади, що є похідними від її ролі у суспільстві та державі.

Наведений вище аналіз дозволяє констатувати, що в науковій юридичній літературі досі не сформовано однастайного підходу до розуміння змісту й системи принципів судової влади, що, з нашого погляду, є відчутною прогалиною у правознавстві. Разом із тим така ситуація підвищує актуальність цього дослідження і дає шанс його авторові запропонувати власні концептуальні підходи до окреслення кола принципів судової влади: при визначенні їх поняття, переліку і змісту слід виходити із наведених нижче ключових моментів.

По-перше, слід підкреслити, що класифікація принципів судової влади в системі принципів права є досить важливим завданням. У цьому питанні доволі складно відійти від загальних теоретичних концепцій, напрацьованих у юридичній науковій літературі. Класичною є теза знаного теоретика права С. С. Алексєєва: основним критерієм для класифікації принципів права має бути роль, яку вони виконують у праві і на яку сферу вони поширюються¹. Іншою загально визнаною тезою є поділ принципів на загальноправові, на принципи, характерні для двох і більше (хоча й не для всіх) галузей права (міжгалузеві), на принципи, властиві тій чи іншій частині (галузі) права². Місце принципів судової влади в системі принципів права зумовлюється тим, що сфера їх дії поширюється на організацію судової системи й на регламентацію процедури судового розгляду справ.

Ураховуючи конституційні засади поділу державної влади, повторимося, що принципи судової влади є різновидом принципів організації й діяльності органів державної влади. Більшість із них є міжгалузевими, тому що обов'язок їх забезпечення з боку держави впливає із конституційного положення про судовий захист прав і свобод людини (ст. 55 Конституції України), а значить, поширюється він на весь процес реалізації судової влади. Крім того, Основний Закон країни і законодавство про судо-

¹ Назаров, І. В. Судові системи країн ЄС та України: генезис та порівняння [Текст] : монографія / В. І. Назаров. – Х. : Фінн, 2011. – С. 105.

² Денисов, А. И. XXIV съезд и вопросы государства и права [Текст] / А. И. Денисов. – М. : Знание, 1972. – С. 95.

устрій чітко вирізняють принципи судової системи — територіальність, спеціалізацію й інстанційність. Складно також оспорювати, що низка загальноправових принципів, як-то верховенство права і справедливість, реалізується під час виконання судової владою своїх функціональних завдань. Варто зауважити, що перші дві групи принципів є, власне, принципами судової влади, на яких будуються система судоустрою й конструкція судових процесів. Загальноправові принципи є фундаментом побудови й функціонування всієї правової системи, тому вони мають специфічні прояви у сфері діяльності судової влади, що зумовлено природою і призначенням цієї гілки державної влади. Отже, варто аналізувати особливості реалізації цих фундаментальних засад стосовно судової влади.

По-друге, важливо внести певну зрозумілість у класифікацію принципів судової влади. Наведений вище аналіз поглядів різних представників наукової юридичної спільноти свідчить про наявність трьох основних підходів до цього питання, що висловлювалися ще в дореволюційних російських правових джерелах середини ХІХ ст. Прихильники першого вважають, що треба виокремити принципи, власне, судової влади, принципи її організації й діяльності; другого — що ці принципи слід диференціювати на дві групи — принципи організації судової влади (організаційні) і принципи її діяльності (функціональні, організаційно-функціональні); третього — що їх поділ на організаційні й функціональні є умовним, оскільки обидві групи засад знаходять своє відбиття і в побудові судової системи, і в процесі вирішення судом юридично значущих справ.

Зауважимо при цьому, що кожен принцип стає органічною частиною єдиної системи. Приміром, так званий класичний судоустрійний принцип спеціалізації судів має конкретне процесуальне наповнення, що полягає у диференціації судових проваджень з урахуванням особливостей предмета спору, а також виділення в передбаченому законом порядку окремих суддів, які розглядають виключно справи певної категорії. З урахуванням вимог принципу інстанційності побудована не лише судова система, а й стадії розгляду справ у всіх видах судочинства (розгляд справи по суті, апеляційний і касаційний перегляд). Принципи колегіального й одноособового розгляду справ, а також участі громадськості у відправленні правосуддя, які вважаються класичними процесуальними принципами, мають декілька судоустрійних складників, що полягають в організаційних аспектах добору і призначення відповідного складу суду. Ось чому, вважаємо, серед науковців і досі бракує єдності у поглядах на класифікацію досліджуваних принципів. Саме на єдності процесуальних принципів наполягає й О. М. Толочко, зазначаючи, що в процесуальних принципах можна виокремити засади, притаманні як усім видам судочинства, так і окремим його видам¹.

На наше переконання, за умови становлення судової влади як рівнозначної й рівновеликої серед інших гілок доречно вести мову про єдину систему принципів організації й діяльності судової влади. Будь-яка внутрішня класифікація останніх матиме умовний характер і можлива лише для зручності або доцільності конкретного наукового дослідження (принципи інституційні, організаційні, судочинні, функціональні

¹ Толочко, А. Н. Принципы судебной власти [Текст] / А. Н. Толочко // Сб. кратк. тезисов докл. и науч. сообщ. науч.-практ. конф. по итогам науч.-исслед. работ, выполн. проф.-препод. составом УЮА в 1992 г. (4–5 марта 1993 г.). – Харьков, 1993. – С. 137–138.

та ін.). Однак варто особливо підкреслити, що їх поділ з прикладної точки зору не є настільки значущим. Для практики важливим є сам факт визнання цінності судової влади в демократичному суспільстві, дотримання принципів її організації й функціонування під час судової реформи, а також у повсякденній діяльності окремих суддів і судових органів у цілому.

Третім важливим моментом є те, що принципи організації й діяльності судової влади відіграють роль системоутворюючих компонентів, які, з одного боку, виражають її сутність і призначення, а з другого — служать фундаментом, на якому будуються як судова система, так і процесуальна форма, весь процес розгляду й вирішення судом юридично значущих справ. Взаємозв'язки, які можна виявити між принципами судової влади, дозволяють багатьом ученим вести мову про відповідну систему принципів. Як відомо, будь-яка система, що об'єднує декілька компонентів, створює нову якість, недоступну для окремих її складників. Так і принципи судової влади в сукупності спрямовані на досягнення завдань цієї гілки державної влади, основним з яких є захист прав та основоположних свобод людини.

Досліджувані принципи разом становлять єдину систему, в якій складові елементи різних принципів набувають структурних зв'язків. Цим пояснюється наявність елементів, які є складниками декількох принципів. Приміром, відкритість інформації про діяльність судової влади є елементом доступності правосуддя й водночас відкритості й гласності судочинства; безсторонність — складником незалежності суддів і права індивідів на справедливий судовий розгляд; належне фінансування й матеріально-технічне забезпечення судової влади можна розглядати як елемент будь-якого організаційного принципу судоустрою і як гарантію повноцінного функціонування судів, без чого воно неможливе. Прикладів такої структурної багатofункціональності можна навести чимало. Саме цим і пояснюється брак однозначності позицій учених щодо переліку принципів судової влади, оскільки деякі з них виділяють певні елементи принципів як окремі засади.

Місце принципів судової влади в загальній системі принципів права зумовлюється тим, що сфера їх дії поширюється на організацію судової системи і на регламентацію процедури судового розгляду справ. З огляду на конституційні засади поділу державної влади зауважимо, що принципи судової влади є різновидом принципів організації й діяльності органів державної влади. Більшість із них є міжгалузевими, оскільки обов'язок їх забезпечення з боку держави впливає із конституційного положення про судовий захист прав і свобод людини (ст. 55 Конституції), а значить, поширюється на весь процес реалізації судової влади. Конституція й законодавство України про судоустрій чітко вирізняють організаційні принципи судової влади. Загальноправові принципи реалізуються у процесі виконання судовою владою своїх функціональних завдань. Вони є фундаментом побудови й функціонування всієї правової системи, а тому мають специфічні прояви у сфері реалізації судової влади, зумовлені природою і призначенням останньої. Основоположні принципи судової влади виконують системоутворюючу й системоспрямовуючу функції для розвитку національного процесуального й судоустрійного законодавства, впливають на склад і зміст усіх правовідносин, що виникають у процесі відправлення правосуддя.

Підсумовуючи викладене, визначимо принципи судової влади як правові положення загального характеру, які віддзеркалюють функціональне призначення суду в суспільстві, націлені на досягнення завдань, що перед ним стоять, і визначають структурну побудову судової системи і процедуру відправлення правосуддя. Керуючись зазначеними вище акцентами, пропонуємо таку систему принципів судової влади:

1. Основоположні принципи судової влади є принципами в абсолютному сенсі. До цієї групи слід включити ідеї найбільш загального характеру, що є концентрованим вираженням найважливіших сутнісних рис інституту судової влади, отже, їх можна назвати ще природними принципами судової влади. За змістом — це основні вихідні засади, положення, ідеї, що виражають сутність судової влади як специфічного (правового) регулятора суспільних відносин. Вони виступають критерієм цінності судової влади для суб'єктів права. Це імперативні вимоги, що окреслюють загальну спрямованість судового устрою й судочинства.

Ці принципи характеризуються найвищим ступенем абстрагування, мають наднаціональну ознаку, є достатньо уніфікованими. Їх джерела лежать у загальноправових принципах, які несуть у собі певну частину змісту принципів загальносоціальних і конкретизуються у принципах організації й функціонування судової влади. Ступінь їх відбиття (екстраполяції) в національному судоустрійному і процесуальному законодавстві визначатиме рівень розвиненості правових, демократичних і соціальних засад державності окремих країн.

В основоположних принципах судової влади повинні втілюватися змістовність судової влади й напрями подальшого розвитку цього інституту. Як справедливо відзначає щодо цього питання М. М. Марченко, під принципами судової влади слід розуміти основоположні ідеї й положення, що знаходяться в підґрунті виникнення й розвитку самої судової влади як явища¹. При цьому вчений виділяє первинні й вторинні принципи. Перші показують сутність і призначення цього інституту, другі є похідними від перших, зумовлені ними й відбиваються в механізмі реалізації судової влади².

Інакше кажучи, з одного боку, основоположні принципи судової влади віддзеркалюють об'єктивні властивості, зумовлені закономірностями її розвитку, а з другого — в них втілюється суб'єктивне сприйняття інститутів судової влади членами суспільства: їх соціальна цінність, авторитетність рішень, мета запровадження й соціальне очікування. Основоположні принципи судової влади виконують системоутворюючу і системоспрямовуючу функцію для розвитку національного процесуального і судоустрійного законодавства. Наче розчинені в цих галузях законодавства, вони пронизують собою практично всі (або майже всі) засади організації й функціонування судової влади, впливають на склад і зміст усіх правовідносин, що виникають у процесі відправлення правосуддя. Основоположні принципи судової влади відіграють важливу роль у системі її принципів, а вже похідні від них утворюють систему принципів її організації й функціонування судової влади, тобто вони є первинними в цій ієрархії основних засад цієї влади.

¹ Марченко, М. Н. Проблемы теории государства и права [Текст] : учебник / М. Н. Марченко. – М. : ТК Велби, Проспект, 2008. – С. 16.

² Там само. – С. 15–27.

Підкреслимо, що при виділенні такої групи принципів судової влади, як основоположні, ми виходили із сучасного розуміння сутності правової й демократичної держави. Саме ці принципи покликані гарантувати справедливість судового рішення, реалізацію вимог верховенства права у судочинстві. Їх відсутність унеможлиблює забезпечення правосудного характеру актів судової влади. Можна навести приклад радянського правосуддя «за Вишинським», коли декларувалися і формально дотримувалися усі процедурні й організаційні принципи судової влади, як-от законність, гласність, колегіальність судового провадження та низка інших. Однак, досить складно стверджувати, що рішення радянських судів того історичного періоду завжди відповідали вимогам правосудності й справедливості. Не тільки вітчизняний, а й світовий досвід функціонування тоталітарних режимів переконливо доводить, що дотримання формальних організаційних і процедурних принципів судової влади не є гарантією державного свавілля та масових порушень прав людини. Тому так важливо у правовій державі виділяти основоположні принципи судової влади, що відображають загально-визнані стандарти належного правосуддя і служать гарантом дотримання прав і основоположних свобод людини і громадянина.

З нашого погляду, найбільше відповідають переліченим ознакам основоположних принципів такі засади судової влади: верховенство права й законність, справедливість, гуманізм, рівність громадян перед законом і судом, незалежність суддів та їх підкорення тільки закону, самостійність, повнота і транспарентність.

При цьому важливо підкреслити, що перелічені основоположні принципи судової влади мають різну сферу дії у правовій системі. Варто підкреслити особливий статус таких засад, як верховенство права, законність, справедливість, гуманізм, рівність громадян перед законом і судом. Це загальноправові принципи, характерні для права в цілому, які визначають якісні особливості всіх правових норм національної правової системи незалежно від специфіки регульованих ними суспільних відносин. Вони діють у всіх галузях права, відображають загально-визнані ідеї й цінності, які є універсальними для різних народів і незмінними протягом значного періоду історичного розвитку.

Значення загальноправових принципів права у сфері судової влади полягає в тому, що вони: а) служать фундаментом для побудови судової системи і процедури розгляду справ судом; б) виступають критеріями легітимності судової влади для суспільства; в) служать стандартом законності і справедливості судового рішення по конкретній справі, оскільки порушення принципів є підставою для його скасування у вищих судових інстанціях.

Такі ж засади, як незалежність суддів та їх підкорення тільки закону, самостійність, повнота і транспарентність судової влади, поширюють свою дію переважно на правовідносини, які виникають, змінюються й розвиваються у сфері реалізації наданих судовій владі повноважень. Відправлення правосуддя є важливою й необхідною умовою втілення цих принципів.

2. Організаційні засади побудови судової влади в Україні. Однією з основних організаційних форм судової влади є судова система¹. Тому цілком справедливо сучасними науковцями поняття «організаційні принципи судової влади» ототожнюють

¹ Див.: Абросимова, Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы [Текст] : учеб. пособие / Е. Б. Абросимова. – М. : Ин-т права и публ. политики, 2002. – С. 35.

з принципами побудови судової системи¹. Як справедливо зазначає щодо цього І. Є. Марочкін, організаційні принципи судової влади звернені до відносин, які виникають із приводу не розгляду й вирішення конкретного виду судової справи, а організації судової системи, структури її органів, статусу суддів, тобто у зв'язку з організаційними відносинами².

У більшості праць науковці обмежуються переліченням засад, які, з їх точки зору, слід віднести до системи організаційних принципів судової влади. Зокрема, Є. І. Козлова до них відносить: відправлення правосуддя тільки судом і відповідно до закону, єдність судової системи, поєднання професійних і непрофесійних засад у здійсненні судочинства³; В. Д. Бринцев — принципи незалежності судових органів, оперативності правосуддя й доступності суду для населення, структурної самостійності, простоти й економічності судової системи⁴; І. Є. Марочкін — принципи єдності судової системи і статусу суддів, територіальності, спеціалізації, інстанційності, незалежності, недоторканності, незмінюваності й професіоналізму суддів⁵.

Досить виважений вигляд має система організаційних принципів судової влади, запропонована Н. В. Сібіською, яка виокремила такі принципи, як: територіальність, спеціалізація, єдність судової системи, інстанційність, ступінчастість, ієрархічність і доступність⁶. Майже таку ж систему організаційних принципів судової влади визначає й І. В. Назаров, доповнюючи попередню принципом самостійності суду⁷. Особливо слід відзначити внесок цього вченого в науку щодо окреслення кола організаційних принципів судової влади через намагання запропонувати не лише їх перелік, а й класифікацію з обґрунтуванням їх системності. Фахівець поділяє ці принципи на (а) міжгалузеві (принцип єдності, територіальності, фінансування судів з Держбюджету та ін.) і (б) галузеві (принцип інстанційності); за способом закріплення їх у законодавстві — на (а) норми-принципи (прямо сформульовані в конкретних нормах права) і (б) принципи, виведені з норм; за характером нормативного джерела — на (а) конституційні принципи побудови судової системи і (б) закріплені в законодавстві про судоустрій⁸.

Варто наголосити, що наповнення принципів значною мірою залежить від волі законодавця. Аналіз законодавства України стосовно виокремлення системи організаційних принципів судової влади показує, що Конституція встановлює, що система

¹ Назаров, І. В. Судові системи країн ЄС та України: генезис та порівняння [Текст] : монографія / В. І. Назаров. – Х. : Фінн, 2011. – С. 98.

² Організація судової влади в Україні [Текст] : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібіської. – Х. : Одиссей, 2007. – С. 32.

³ Козлова, Е. И. Конституционное право России [Текст] : учебник / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – М. : Юрист, 1995. – С. 348.

⁴ Бринцев, В. Д. Стандарты правовой державы: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади [Текст] : монографія / В. Д. Бринцев. – Х. : Право, 2010. – С. 50–51.

⁵ Організація судової влади в Україні [Текст] : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібіської. – Х. : Одиссей, 2007. – С. 43–49.

⁶ Сібіська, Н. В. Теоретичні основи побудови судової системи України [Текст] / Н. В. Сібіська // Право України. – 2009. – С. 38–45.

⁷ Назаров, І. В. Судові системи країн ЄС та України: генезис та порівняння [Текст] : монографія / В. І. Назаров. – Х. : Фінн, 2011. – С. 105.

⁸ Там само. – С. 21, 32, 33.

судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації (ст. 125). Аналогічний підхід було застосовано й у п. 1 ст. 18 Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. пішов у цьому питанні далі, доповнивши цей перелік ще одним принципом судової системи — інстанційності (п. 1 ст. 17). При цьому в жодному із цих Законів чи в іншому нормативно-правовому акті не визначено змісту й елементів указаних принципів, що дає підстави багатьом науковцям¹ стверджувати, що саме ці три принципи є основними засадами побудови судової системи (тобто є організаційними принципами судової влади), а деякі, спираючись на аналіз змісту законодавства, додають до цієї тріади ще принцип доступності правосуддя².

Однак, на нашу думку, якщо виходити з природи принципу як найзагальнішої норми-ідеї, що виступає як узагальнення, оскільки він передбачає застосування певного правила щодо різноманітних випадків, що підлягають правовому регулюванню³, то названі законодавцем засади, як принципи організації судової влади, не є саме принципами в їх абсолютному сенсі. Адже за таких умов ми маємо право очікувати на їх відбиття на всіх рівнях і в усіх ланках судової системи, а цього не відбувається. Приміром, у Верховному Суді України з моменту прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» до листопада 2011 р. не було реалізовано принципу спеціалізації. Немає в адміністративних судах спеціалізації суддів, оскільки переважна більшість справ, що розглядаються цими судами, — справи соціального забезпечення. Судова статистика адміністративних судів свідчить, що до 90% справ, які розглядають ці суди, — це спори щодо нарахування й перерахунку пенсій і різноманітних соціальних виплат⁴. У місцевих загальних судах донедавна бракувало спеціалізації суддів через недостатнє їх кадрове укомплектування. Інстанційність в адміністративному судочинстві має досить специфічний прояв, оскільки різні судові установи виконують функції декількох інстанцій; окрім того, у цих судах обмежено право на оскарження судових рішень з низки категорій справ. Територіальність у системі адміністративних судів теж має досить специфічні прояви. Із цього приводу Н. В. Сібільова обґрунтовано поставила під сумнів доцільність віднесення до принципу термінологічне вживання поняття, зміст якого невідомий, а такої визначальної ознаки принципу, як нормативність, взагалі бракує⁵.

Подібні сумніви висловив і Ю. М. Грошевий, який зазначив, що названі законодавцем засади побудови судової системи саме як «принципи» не відповідають суті цього інституту, і рекомендував розмежовувати загальноправові принципи судоустрою

¹ Див.: Куйбіда, Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи [Текст] : монографія / Р. О. Куйбіда – К. : Атіка, 2004. – С. 123.

² Див.: Овчаренко, О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] : монографія / О. М. Овчаренко. – Х. : Право, 2008. – С. 250.

³ Див.: Бержель, Ж.-Л. Общая теория права : пер. с фр. [Текст] : учеб. пособие / под общ. ред. В. И. Даниленко. – М. : Изд. дом NOTA BENE, 2000. – С. 169.

⁴ Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2009 р. [Електронний ресурс] // Офіц. веб-портал судової влади України. – Режим доступу: http://www.court.gov.ua/sudova_statystyka/e575747457/. – Заголовок з екрана.

⁵ Сібільова, Н. В. Теоретичні основи побудови судової системи України [Текст] / Н. В. Сібільова // Право України. – 2009. – С. 38–45.

і принципи, які роблять його, власне, судоустроєм¹. Цю тезу підтримує й Л. М. Москвич, яка пропонує виокремлювати основоположні (фундаментальні) принципи судової системи і принципи судового ладу. На її думку, першу підсистему утворюють принципи-ідеї, що містять вимоги щодо ідеальності організації й функціонування судової системи, джерела яких лежать у загальноправових принципах, несуть у собі певну частину змісту загальносоціальних принципів і конкретизуються у принципах судового ладу конкретної держави. Другу утворюють принципи: а) загальносоціальні (взаємовідносин органів судової системи з іншими державними органами і членами суспільства); б) внутрішньосистемні (побудови і внутрішньої організації судової системи) і в) спеціально-юридичні (функціональні принципи судової системи)².

Як бачимо, хоча дослідниця й розглядає принципи судової системи в єдності організаційних і функціональних засад, але в контексті нашого дослідження нам близька сама ідея: до системи принципів судової влади треба включати найзагальніші організаційні засади судової влади, які є досить абстрактними ідеями-умовами її організаційного оформлення. Ось чому вважаємо, що і джерела організаційних принципів судової влади, як і її основоположних принципів, варто шукати серед принципів права, міжнародних стандартів щодо організації належних умов для здійснення правосуддя.

Організаційними принципами судової влади, як вбачається, є умови забезпечення: а) доступності правосуддя (насамперед через засаду її територіальної доступності); б) компетентності суду (зокрема, через засади спеціалізації суду й суддів та вимог щодо їх високого професійного рівня); в) права особи на перегляд судового рішення, винесеного в її справі (в організації судової влади цей стандарт відбивається через ієрархічність побудови судової системи й інстанційність судового провадження). Вважаємо, що саме ці три складники повністю відповідають критеріям поняття «принципу». Їх змістовне наповнення буде визначено в наступному розділі роботи.

3. Процедурні принципи судової влади. У більшості юридичних літературних джерел вони ототожнюються із процесуальними³, судочинним⁴, функціональними⁵ й динамічними⁶ принципами правосуддя. Незважаючи на різну термінологію, їх змістовне наповнення майже однакове: до них відносять принципи судового процесу, конкретизовані в нормах процесуального законодавства. Їх спектр зазвичай доволі широкий, він змінюється разом із законодавством. За найбільш традиційним підходом до цієї системи принципів слід було б віднести: змагальність, державну мову судо-

¹ Грошевий, Ю. М. Реалізація принципу доступності правосуддя у побудові судової системи України [Текст] / Ю. М. Грошевий // Питання удосконалення судової системи України : матеріали наук.-практ. конф. / редкол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х. : Кроссроуд, 2007. – С. 33–34.

² Москвич, Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз [Текст] : монографія / Л. М. Москвич. – Х. : Фінн, 2011. – С. 42.

³ Див.: Добровольская, Т. Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) [Текст] / Т. Н. Добровольская. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 12.

⁴ Див.: Конституционные основы правосудия в СССР [Текст] : учебник / под ред. В. М. Савицкого. – М. : Наука, 1981. – С. 33.

⁵ Див.: Організація судової влади в Україні [Текст] : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкина, Н. В. Сібільової. – Х. : Одиссей, 2007. – С. 31.

⁶ Див.: Абросимова, Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы [Текст] : учеб. пособие / Е. Б. Абросимова. – М. : Ин-т права и публ. политики, 2002. – С. 51.

чинства, рівність перед законом і судом, презумпцію невинності, колегіальність та одноособовість розгляду справ, гласність, забезпечення права особи на правову допомогу, участь народу у відправленні правосуддя, обов'язковість судових рішень та інші принципи судового провадження.

Перше запитання, на яке слід дати відповідь: як співвідносяться між собою основоположні принципи судової влади і процедурні? Як уже вказувалося, перші визначають базисні засади судової влади, що містять її загальноправові, загальносоціальні стандарти як конкретного інституту, що має на меті захист прав та свобод людини і громадянина. Це певні норми-ідеї, що впливають із загальноновизначених принципів права. Для досягнення своєї мети функціонування судова влада повинна мати механізм реалізації. Її організаційною формою виступає суд, судова система, судді, а от формою безпосередньої реалізації (функціонування) є судова процедура. Отже, можна зробити висновок, що основоположні і процедурні (як і організаційні) принципи судової влади співвідносяться між собою як загальне й похідне, первинне і вторинне. Первинність перших означає, з одного боку, їх незрівнянно більшу стабільність, основоположність і фактичну незмінність, неминучість їх матеріалізації й конкретизації у вторинних — процедурних (організаційних) принципах. Звідси випливає важливий висновок: по-перше, у процедурних принципах судової влади повинні відбиватися її основоположні принципи, тобто між їх системою мають бути взаємозв'язки і взаємозумовленість; по-друге, система процедурних принципів має бути представлена не просто переліком принципів процесуальних, а до неї мають включатися лише ті норми-ідеї, які найповніше відповідають природі правового принципу, тобто ті, що мають найбільш загальний характер.

Друге запитання: що повинно бути обрано за критерії класифікації принципів судової процедури? Найпростіше, з нашого погляду, було б обрати такі: а) за джерелом походження — закріплені в конституції і процесуальному законодавстві; б) за галуззю судочинства — конституційні, кримінальні, адміністративні, цивільні, господарські; в) за поширенням — загальні та спеціальні. Утім вважаємо, що подібна диференціація процедурних принципів судової влади матиме більше практичне значення в майбутньому, в процесі їх подальшого розвитку й удосконалення. Сьогодні ж вона в основному має академічний характер і, швидше, теоретичне, аніж практичне значення. До того ж, як показує аналіз спеціальної вітчизняної й зарубіжної літератури, останнім часом більше уваги приділяється уніфікації засад судового провадження, ніж їх диференціації. Пропонуємо: уніфікуючи принципи судової процедури, акцентуючи увагу на їх загальності, водночас слід розуміти й можливості їх специфіки, що знаходить свій прояв у певних видах судочинства. Справедливість такого підходу можна аргументувати змістом Конституції України, де в абз. 3 ст. 129 наводяться основні засади судочинства без поділу на кримінальне, цивільне чи будь-який інший вид судочинства.

Звичайно, перелічені в Конституції основні засади судочинства не можуть ототожнюватися з процедурними принципами судової влади з декількох причин. По-перше, вони мають ознаки загальних, конституційних, а не галузевих чи міжгалузевих засад, до того ж цьому переліку бракує стандартів судочинства, закріплених майже всіма процесуальними кодексами, як-от: диспозитивність, неперервність судового розгляду, об'єктивної істини та ін. По-друге, цей перелік, швидше за все має ознаки

принципів реалізації механізму судової влади, а не її процедурних принципів. Адже принципи судочинства — це основи функціонування механізму реалізації судової влади, а не її принципи. Процедурні ж принципи разом із фундаментальними й організаційними повинні утворювати органічну єдність, а не механізм її реалізації.

Третє запитання, на яке слід дати відповідь: чому ця група принципів має отримати назву процедурних? Адже в науковій юридичній літературі більш поширеним є поняття «процесуальні» принципи, які регламентують процедури реалізації конституційних повноважень судової влади. На це запитання можна дати таку відповідь.

По-перше, в теорії немає єдиного усталеного розуміння понять «процедура» і «процес». На первинному етапі розвитку теорії юридичного процесу один із засновників цієї концепції В. М. Горшенев виділяв такі ознаки юридичного процесу як правової форми: а) вона виражається у здійсненні операцій з нормами права; б) її результати завжди закріплюються у процесуальних документах; в) вона здійснюється тільки уповноваженими на те суб'єктами; г) вона викликає об'єктивну потребу в особливому рівні нормативної регламентації — процесуальному праві; д) вона пов'язана із необхідністю використання різних правил і прийомів юридичної техніки¹. Автор виділяв такі різновиди юридичного процесу: установчий, правотворчий, правозастосовний, контрольний. В. Н. Протасов, розвиваючи погляди В. М. Горшенєва, визначає юридичний процес різновидом юридичної процедури, остання розглядається як більш широке, загальне явище, спрямоване на виявлення і реалізацію матеріального охорнюваного відношення². Згідно з цією концепцією процедура — це будь-який процес реалізації та застосування норми матеріального права. Судовий процес, за цією концепцією, — це частина правозастосовного юридичного процесу.

У сучасній доктрині немає чіткої межі між поняттями «процедура» і «процес», вони частіше застосовуються як синонімічні. Теорія юридичного процесу знайшла широке застосування в адміністративному праві, для обґрунтування процедурно-правових відносин, адміністративних процедур. Більше того, в англійській мові *procedure* — це і адміністративна процедура, і судовий процес, немає семантичної різниці при визначенні цих сфер.

Отже, при визначенні класифікації принципів судової влади ми визначили відповідну групу як процедурні принципи для того, щоб підкреслити, що йдеться саме про процедуру розгляду справи судом. Це дасть змогу відрізнити ці загальні, притаманні будь-якій процедурі реалізації повноважень судової влади, принципи, від специфічних процесуальних принципів окремих судових проваджень (кримінально-процесуальних, цивільно-процесуальних принципів тощо). Відповідні принципи знаходять своє закріплення у процесуальному законодавстві. А процедурні принципи вказують на загальні орієнтири належного розгляду справ.

Таким чином, можна зробити висновок, що при визначенні змістовного наповнення процедурних принципів судової влади має йтися про первинність матерії і первинні, основоположні феномени, а не про похідні від них ідеї, інститути, на-

¹ Теория юридического процесса [Текст] : монография / под общ. ред. В. М. Горшенева. – Харьков : Изд-во Харьк. гос. ун-та, 1985. – С. 53.

² Протасов, В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории [Текст] : монография / В. Н. Протасов. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 87.

чала, що становлять суть і зміст механізму реалізації судової влади. Вважаємо, що відповідатимуть цьому постулату, як і природі правового принципу ідеї, що повинні становити зміст процедурних принципів судової влади, а саме: а) змагальність судового провадження; б) його гласність; в) розумність строків судового провадження; г) державна мова судочинства; ґ) колегіальний і одноособовий судовий розгляд; д) участь народу у відправленні правосуддя; е) забезпечення права особи на правову допомогу; є) обов'язковість і вмотивованість судових рішень.

Отже, система принципів судової влади — це система в системі, що визначає сутність, завдання судової влади як системи іншого рівня (зокрема, соціально-правової, публічно-правової). До складових елементів системи принципів судової влади належать самі ці принципи (основоположні, організаційні та процедурні). Будь-яка система характеризується тим, що всі елементи в ній існують у нерозривній єдності, і система принципів судової влади не є винятком. Так, порушення одного з основоположних принципів судової влади обов'язково тягне за собою порушення низки інших засад. У процесуальному законодавстві порушення принципу судової влади є підставою для скасування або зміни судового рішення в апеляційній, касаційній інстанціях (порушення законності складу суду, змагальності, права на захист, справедливості тощо). У сукупності принципи судової влади становлять цілісний міжгалузевий інститут, який відображає сутнісні характеристики судової влади. Принципи судової влади у своєму постійному розвитку і взаємодії утворюють якісно нову інтегративну сутність, що має тісні зв'язки з нормами різних галузей права. Отже, як бачимо, наявні всі ознаки системи, які виділяються в теоретичній літературі (низка елементів, тісні зв'язки між цими елементами, у результаті взаємодії яких формується якісно нове цілісне утворення, яке неможливе при існуванні відповідних структурних елементів по одинці).

2.2. Незалежність судової влади

Сучасне правове регулювання судової влади виходить із принципу незалежності судової гілки влади. Закон «Про судоустрій і статус суддів» установлює, що судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними і безсторонніми судами, утвореними згідно із Законом (ч. 1 ст. 1). Здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України на засадах верховенства права (ч. 1 ст. 6).

Незалежність судової влади складає універсальний контекст функціонування цієї гілки влади та її носіїв, забезпечує єдиний режим належного відправлення правосуддя. Незалежність судової влади — це незалежність судової системи в цілому від виконавчої й законодавчої гілок влади, що як передбачає право людини на незалежний суд, так і право й обов'язок судді бути незалежним у процесі прийняття рішень.

Важливим складником незалежності судової влади є нормативна визначеність Конституцією й законами України системи її органів. Так, Основний Закон містить положення про: а) принципи побудови судової системи (абз. 1 ст. 125); б) види судових установ (абзаци 2–4 ст. 125); в) порядок фінансування судів (абз. 1 ст. 130); г) порядок вирішення питань внутрішньої діяльності судів (абз. 2 ст. 130); д) види судових юрисдикцій (абз. 3 ст. 124) та ін. Як структура судової системи в цілому, так і склад окремих її елементів і підсистем, установлюються законодавством, прийнятим на розвиток зазначених конституційних норм. Це Закони України «Про судоустрій і статус суддів», та «Про Конституційний Суд України».

Незалежність судової влади виражає статус однієї з гілок влади, незалежність суду — статус органу судової влади, а незалежність суддів — статус посадових осіб цього органу як носіїв судової влади. Безперечно, між цими поняттями існує тісний взаємозв'язок, однак законодавець, на нашу думку, вкладає в ці поняття різне змістове навантаження. Відповідно до правової позиції Конституційного Суду України «...незалежність суддів є невід'ємною складовою їхнього статусу. Вона є конституційним принципом організації та функціонування судів, а також професійної діяльності суддів, які при здійсненні правосуддя підкоряються лише закону... Незалежність суддів полягає передусім у їх самостійності, непов'язаності при здійсненні правосуддя будь-якими обставинами й іншою, крім закону, волею» (Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 19 рп/2004 р.)¹.

Взаємозв'язок понять «незалежність судової влади» і «незалежність суддів» полягає у тому, що їх окреме існування неможливе. Не може бути залежної судової влади і незалежного судді (не мається на увазі її залежність від закону). Незалежність суддів є легітимною тільки в процесуальній діяльності носіїв судової влади, при виконанні ними обов'язків зі здійснення правосуддя і не виходить за цю сферу. Таким чином, можна зробити висновок, що поза судом і процесуальною формою принципу незалежності суддів не існує.

Водночас таке трактування незалежності не дає підстав для протиставлення зазначених проявів незалежності та виділення видів незалежності, оскільки вона (незалежність) складає універсальний контекст функціонування судової влади і її носіїв. Незалежність суддів не можна уявити при залежному становищі суду чи самої судової влади. І навпаки, ідея незалежності судової влади окремо від правового статусу суду просто незрозуміла. Незалежність судової влади передують незалежності суду, а незалежність суддів співвідноситься з незалежністю суду як видове і родове поняття.

Аналіз положень Конституції України (ст. 6 розд. VIII) показує, що незалежність судової влади відображає автономність існування однієї з гілок державної влади поряд із законодавчою і виконавчою владою, інших органів та інститутів громадянського суспільства, відокремлення її ресурсного забезпечення (організаційного, кадрового, матеріально-технічного, фінансового тощо), відокремлення її специфічної предметної і територіальної компетенції.

¹ Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 № 19-рп/2004 у справі про незалежність суддів як складову їхнього статусу // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 49. – Ст. 3220.

Розрізняють зовнішню і внутрішню незалежність судової влади. До зовнішньої незалежності слід відносити: відокремлення судової влади від законодавчої влади та виконавчої влади; визнання незалежності (самостійності) судової влади всіма іншими гілками державної влади; незалежність (самостійність) судової влади як основна і обов'язкова її ознака, що полягає в неможливості існування в державі будь-яких форм стороннього впливу, політичними партіями й іншими об'єднаннями громадян, а також громадянами; законодавче закріплення незалежності суду і суддів, як її носіїв; підкорення суддів тільки закону; єдність і цілісність структури судових органів; стабільний характер формування судової системи; безстроковість повноважень суддів; їх незмінність; повноту судової влади у сфері здійснення правосуддя; виконання судових рішень всіма без винятку посадовими особами держави.

Внутрішню незалежність судової влади забезпечують: бездоганні особистісні якості суддів; високий професіоналізм, виключення із практики неправосудних судових рішень; соціально-побутові, матеріальні умови життя суддів, авторитет кожного судді як суб'єкта судової влади.

Незалежність суду, як органу судової влади, знаходить своє вираження через правовий статус суду, його повноваження, доступність, можливість самостійного прийняття ним обов'язкового рішення, яке стосується як юридичних чи фізичних осіб, так і органів державної влади. Такий підхід дослідження незалежності суду випливає із системного методу, суть якого полягає в необхідності аналізу того чи іншого явища не ізольовано, а через його зв'язок з іншими елементами системи. З точки зору змісту незалежності самих суддів, її можна найточніше визначити через їх права та обов'язки при розгляді конкретних справ, через їх взаємовідносини з органами державної влади, їх посадовими особами та іншими суб'єктами процесуальної діяльності. Тому незалежність суддів, яка в остаточному підсумку забезпечується цілим рядом гарантій, можна розглядати як складову частину, один із можливих засобів досягнення незалежності самого суду в системі інших органів державної влади.

Незалежність суддів є легітимною тільки в їх процесуальній діяльності зі здійснення судової влади. Ні теоретично, ні практично не може бути незалежності судової влади, якщо судді як її носії не підкоряються закону. Вимога про підкорення суддів тільки закону має межі свого існування. Суддя може не підкорятися законам, які суперечать Конституції України, а також законам, що визначають права й обов'язки, осіб, які не доведені до відома населення у встановленому законом порядку.

Положення ч. 1 ст. 129 Конституції України «судді незалежні і підкоряються лише закону» включає в себе два протилежних поняття: «незалежність» та «підкорення». Очевидно, незалежність судді забезпечується його підкоренням закону, а підкорення закону забезпечує незалежність судді від будь-яких внутрішніх чи зовнішніх факторів. Не може бути незалежності суддів, якщо вони підкоряються не тільки закону, і навпаки — незалежності суддів немає і бути не може без їх підкорення закону. Виходячи з того, що суд є одним з органів державної влади і його діяльність має різноманітний зміст, вона не позбавлена випадкового змісту, який виявляється як свавілля. Тому з метою уникнення такого свавілля необхідно, щоб діяльність суду здійснювалася у правовій формі, як правова діяльність. Це означає, що правова форма охоплює весь

різноманітний зміст цієї діяльності, виступає як закон, що визначає спосіб функціонування органів державної влади, в тому числі й суду¹. Підзаконність діяльності суддів означає не тільки процесуальний порядок прийняття судових рішень відповідно до процесуальних та матеріальних законів, а й по суті характеризує особливий статус суду, як незалежного від інших гілок влади органу, на який не повинна поширюватися залежність від вищестоящего відомства та який у своїй діяльності не підкоряється нікому, крім закону. Чим повніше й точніше регламентована у процесуальному законі діяльність суддів із розгляду та вирішення справ, тим більше гарантій від проявів сваволі й порушень закону з їхнього боку. Таким чином, конституційне положення (принцип) незалежності суддів без їх підкорення закону ні теоретично, ні практично існувати не може.

Іншу позицію в цьому питанні займав М. О. Чельцов, який у деяких своїх працях розглядав підкорення суддів закону тільки як зміст принципу законності². Визначення принципу законності, на нашу думку, не можна зводити лише до вимоги додержуватися закону³. Адже, принцип законності має вихідним моментом взагалі необхідність мати закон, як юридичну форму нормативної сутності. Тому законність включає в себе не тільки неухильне виконання та додержання законів всіма учасниками суспільних відносин, а й наявність належної правової бази у вигляді системи законів.

Однак вимога про підкорення суддів тільки закону має межі свого існування⁴. Оскільки норми Конституції України мають вищу юридичну силу і є нормами прямої дії, то суди при розгляді справ мають оцінювати зміст закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції. У тому разі, коли норми нормативного акта суперечать Конституції України, внаслідок чого обмежуються права осіб, які беруть участь у процесі, повинні застосовуватись відповідні норми Основного Закону як такого, що має вищу юридичну силу та пряму дію. Судові рішення мають ґрунтуватись на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй. Це підтверджено і в постанові Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. №9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»⁵.

У разі невизначеності в питанні про те, чи відповідає Конституції України застосований закон або закон, який підлягає застосуванню в конкретній справі, суд за клопотанням учасників процесу або за власною ініціативою зупиняє розгляд справи і звертається з мотивованою ухвалою (постановою) до Верховного Суду України, який відповідно до ст. 150 Конституції України та ст. 83 Закону України «Про Конститу-

¹ Див.: Ющик, О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні [Текст] : монографія / О. І. Ющик. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 13.

² Чельцов, М. А. Советский уголовный процесс [Текст] : монографія / М. А. Чельцов. – М. : Госюриздат, 1951. – С. 75.

³ Див.: Васильев, А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий права [Текст] : монографія / А. М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 180; Тихомиров, Ю. А. Теория закона [Текст] : монографія / Ю. А. Тихомиров. – М. : Наука, 1980. – С. 223.

⁴ Див.: Гринюк, В. О. Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 – кримінальний процес, та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / В. О. Гринюк. – К., 2004. – С. 5.

⁵ Постанови Пленуму Верховного Суду України 1972–2002 / за заг. ред. В. Т. Маляренка. – К. : А. С. К., 2003. – С. 9.

ційний Суд України»¹ може порушувати перед Конституційним Судом України питання про відповідність Конституції законів та інших нормативно-правових актів. Таке рішення може прийняти при розгляді справи суд будь-якої інстанції.

Суд безпосередньо застосовує Конституцію у разі:

- 1) коли зі змісту норм Конституції не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом;
- 2) коли закон, який був чинним до введення в дію Конституції чи прийнятий після цього суперечить їй;
- 3) коли правовідносини, що розглядаються судом, законом України не врегульовано, а нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою або Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, суперечить Конституції України;
- 4) коли укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать Конституції України.

Якщо зі змісту конституційної норми випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом, суд при розгляді справи повинен застосувати тільки той закон, який ґрунтується на Конституції і не суперечить їй.

У той же час суд не може, застосувавши Конституцію як акт прямої дії, визнати неконституційними закони чи правові акти, перелічені у ст. 150 Конституції, оскільки це віднесено до виключної компетенції Конституційного Суду України.

Згідно з ч. 2 ст. 57 Конституції є нечинними, а отже, не можуть застосовуватись ті закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки осіб, які не доведені до відома населення у встановленому законом порядку. Тому судові рішення не може ґрунтуватися на неоприлюднених нормативно-правових актах такого змісту.

Таким чином, суддя може не підкорятися законам, які суперечать Конституції України, а також законам, що визначають права й обов'язки осіб, які не доведені до відома населення у встановленому законом порядку.

Незалежність судової влади тісно пов'язана з проблемою тлумачення суддями законів. Проблема тлумачення закону, на думку В. М. Лебедева, стала особливою тому, що далеко не завжди він дає повне уявлення про те, на які конкретні ситуації він розрахований і які конкретні суб'єкти підпадуть під його дію². Тому необхідність тлумачення закону виникає саме у процесі його застосування. В юридичній літературі зазначається, що «...в процесі тлумачення встановлюються зміст правової норми, її основна мета і соціальна спрямованість, можливі наслідки дії акта, що тлумачиться, з'ясовується суспільно-історична обстановка його прийняття, умови, в яких відбувається тлумачення»³. Коло суб'єктів тлумачення законів досить широ-

¹ Про Конституційний Суд України [Текст] : Закон України від 16.10.1996 №422/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – №49. – Ст. 272.

² Лебедев, В. М. Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития [Текст] : монография / В. М. Лебедев. – СПб. : С-Петербург. гос. ун-т, юрид. фак. ; Лань, 2001. – С. 192.

³ Див.: Недбайло, П. Е. Применение советских правовых норм [Текст] : монография / П. Е. Недбайло. – М. : Юрид. лит., 1960. – 230 с.; Пиголкин, А. С. Толкование нормативных актов в СССР [Текст] : монография / А. С. Пиголкин. – М. : Юрид. лит., 1962. – 170 с.; Черданцев, А. Ф. Толкование советского права [Текст] : монография / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрид. лит., 1979. – 210 с.; Тихий, В. П. Офіційне тлумачення Конституції та законів України Конституційним Судом України [Текст] / В. П. Тихий // Вісн. Конституц. Суду України. – 1998. – №4. – С. 8–14.

ке. Від статусу цих суб'єктів залежать способи тлумачення законів і юридичні наслідки тлумачення¹.

Проблема юридичної сили судового тлумачення пов'язана з теорією «правління суддів», ядром якої є твердження про те, що в сучасному суспільстві реальна влада змістилася від законодавчої влади (парламенту) до судової, яка може змінювати конституцію і закони шляхом тлумачення². В Україні ця проблема почала обговорюватись у зв'язку з утворенням Конституційного Суду України, рішення якого про тлумачення Конституції і законів є офіційними (ч. 2 ст. 147 Конституції України) та обов'язковими (ч. 2 ст. 152 Конституції України)³. Дещо по-іншому трактується юридична природа роз'яснень Пленуму Верховного Суду України. Їх обов'язкова юридична сила не підтверджена Конституцією і законами України. На наш погляд, така позиція законодавця не випадкова, оскільки обов'язковість для суддів роз'яснень Пленуму Верховного Суду України суперечить принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону.

Ми поділяємо запропоновану Ю. М. Тодикою класифікацію судового тлумачення за рівнем юридичної сили на: а) загальнообов'язкове (міститься в рішеннях Конституційного Суду України); б) обмежено-обов'язкове (міститься в рішеннях судів загальної юрисдикції всіх інстанцій або впливає з їх рішень); в) рекомендаційне (формулюється в постановах Пленуму Верховного Суду України і роз'ясненнях Вищого господарського суду України, в судових рішеннях у конкретних справах); г) дискусійне (міститься в окремих думках суддів)⁴.

З цього приводу слід навести декілька загальних положень про межі тлумачення суддями законів при їх застосуванні. Тут існують деякі принципові обмеження: у демократичній правовій державі, яка поважає принцип поділу влад, судді як інтерпретатори законів повинні зважати на сформульовану в законі волю законодавця. Вона повинна мати пріоритет у процесі тлумачення суддями законів. Було б хибною тенденцією, якби у процесі тлумачення та побудови права судді значною мірою відхилилися від того, що було врегульовано або намагався врегулювати законодавець. Тому тлумачення суддями закону має залежати від дослівного його тексту та регулятивної волі законодавця.

Підкоряючись закону, судді, разом з тим, вільні в оцінці доказів та у вирішенні усіх питань при розгляді справи. Однак, якою б досконалою і детальною не була правова регламентація діяльності суду, у суддів залишається можливість вирішувати ті чи інші питання при розгляді справи на свій розсуд, за внутрішнім переконанням, відповідно до його правосвідомості, згідно з законом.

Іншу позицію з цього питання займав Г. М. Резник, котрий вважав, що оцінка доказів за внутрішнім переконанням не пов'язана з незалежністю суддів, оскільки при

¹ Див.: Тодика, Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика [Текст] / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2001. – С. 106.

² Див.: Медушевский, А. Н. Сравнительное конституционное право и политические институты [Текст] : монография / А. Н. Медушевский. – М. : ГУ ВШЭ, 2002. – С. 503.

³ Див.: Толочко, А. Н. Проблемы рецепции европейской модели конституционного судопроизводства в Украине [Текст] / А. Н. Толочко // Проблеми законності. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2003. – Вип. 60. – С. 174.

⁴ Тодика, Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика [Текст] / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2001. – С. 106.

вирішенні одних питань суддівське переконання відіграє велике значення, а при вирішенні інших — закон відводить йому менше місце¹. З цим положенням важко погодитись, оскільки переконання суддів, відповідно до якого вони приймають рішення у справі, є застосуванням вимог правосвідомості до фактів і обставин конкретної справи². Таким чином, прийняття суддями рішення при розгляді справи за власним переконанням впливає з незалежності судової влади.

Проблема незалежності судової влади знайшла своє відображення в міжнародно-правових нормах. У зазначеному контексті можна говорити про інтернаціоналізацію стандартів незалежності суддів і взагалі незалежності судової влади. На міжнародному рівні принцип незалежності судової влади визнається та підтверджується як загальна ознака (атрибут) судів у демократичних суспільствах. Вважається, що суд, якому надана правомочність вирішення правових питань, повинен бути спроможним робити це вільно від втручання з боку виконавчої і законодавчої влад, а також взагалі без будь-якого примусу або незаконних впливів.

Аналіз міжнародно-правових актів (Європейської хартії про Закон про статус суддів 1998 р., Основних принципів незалежності судових органів ООН 1985 р., рекомендації та резолюції Комітету міністрів Ради Європи, висновки Консультативної ради європейських суддів) дозволяє виділити такі базові загальновизнані критерії незалежності судової влади:

- а) нормативне закріплення незалежності судової влади в конституції або законах країни;
- б) розподіл влад, однією з автономних гілок якої є судова;
- в) законодавче врегулювання вимог до кандидатів на посаду суддів, порядку їх відбору та призначення, у тому числі незмінюваність суддів;
- г) заборона дискримінації щодо кандидатів на посаду суддів за ознаками раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану та ін.;
- д) право суддів на створення організацій для захисту своїх інтересів, удосконалення професійної підготовки і збереження судової незалежності;
- е) гарантування законом строку повноважень суддів, їх незалежності, безпеки, умов служби і пенсійного забезпечення;
- є) заборона примушування суддів давати свідчення судді щодо своєї роботи та конфіденційної інформації, отриманої в ході виконання ними своїх обов'язків;
- ж) встановлення особливої процедури для розгляду звинувачень або скарг, що надійшли на суддю в ході виконання ним своїх судових і професійних обов'язків;
- з) недопущення контролю або впливу на суддів позасудових структур або інших суддів;
- і) гарантування державою належних умов функціонування судів й оплати праці суддів;

¹ Резник, Г. М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств [Текст] : монография / Г. М. Резник. – М. : Юрид. лит., 1977. – С. 52–54.

² Конституционные основы правосудия в СССР [Текст] : монография / под ред. В. М. Савицкого. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 227.

и) неможливість зміни або перегляду судового рішення посадовими особами інших гілок влади¹.

Узагальнення визначень і характеристик принципу незалежності судової влади дозволяє виділити такі аспекти його тлумачення:

1) судова незалежність означає ресурсну й фінансову незалежність суду;

2) інституціональна (організаційна, зовнішня) й функціональна (процесуальна, внутрішня) незалежність судової влади є фундаментальною основою балансу гілок влади. Судова влада не може бути абсолютно незалежною й автономною в державному механізмі; вона є водночас як суб'єктом, так і об'єктом обмеження владних повноважень держави;

3) правосуддя не лише повинно вершитися, а й має бути ясно та безсумнівно видно, як воно вершиться (Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Делькорт проти Бельгії» від 17 січня 1970 р.)²;

4) незалежність суду як органу судової влади визначається через його правовий статус, повноваження, доступність, можливість самостійного прийняття ним рішення, яке є обов'язковим для виконання громадянами й органами держави;

5) незалежність суддів є невід'ємною складовою їхнього статусу. Вона є конституційним принципом організації та функціонування судів, а також професійної діяльності суддів, які при здійсненні правосуддя підкоряються лише закону (Рішення Конституційного Суду України № 19-рп/2004 від 1 грудня 2004 р.)³;

6) безсторонність й неупередженість судді вимагає від нього утримуватися від поведінки, будь-яких дій або висловлювань, що можуть призвести до виникнення сумнівів у рівності професійних суддів, народних засідателів та присяжних при здійсненні правосуддя; судді забороняються позапроцесуальні взаємовідносини з учасниками процесу; суддя зобов'язаний заявити самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законодавством (статті 10, 14, 15 Кодексу суддівської етики від 22 лютого 2013 р.)⁴;

7) суддям забезпечується свобода неупередженого вирішення судових справ відповідно до їх внутрішнього переконання, що ґрунтується на вимогах закону. Рішення в судовій справі має ґрунтуватися на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи, під час якого не може надаватися перевага правовій позиції будь-якого учасника судового процесу, в тому числі прокурора, захисника, представника юридичної чи фізичної особи (п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 13 червня 2007 р. «Про незалежність судової влади») ⁵. Ця правова позиція

¹ Міжнародні стандарти незалежності суддів [Текст] : зб. док. / уклад. А. Г. Алексєєв. – К. : Поліграф-Експрес, 2008. – 184 с.

² Де Сальвіа, М. Прецеденти Європейського суду по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: судебная практика с 1960 по 2002 г. / М. де Сальвіа. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 254.

³ Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 № 19-рп/2004 у справі про незалежність суддів як складову їхнього статусу [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 49. – Ст. 3220.

⁴ Кодекс суддівської етики [Електронний ресурс] : затв. XI черг. з'їздом суддів України 22 лют. 2013 р. – Режим доступу: <http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki%281%29.pdf>. – Заголовок з екрана.

⁵ Про незалежність судової влади [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України № 8 від 13.06.2007 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – № 6. – С. 2–6.

ґрунтується на положеннях законодавства про судоустрій і приписах ст. 126 Конституції України;

8) ієрархічна організація судової влади не повинна підривати незалежність суддів. Вищі суди не повинні давати суддям вказівок щодо того, які рішення потрібно приймати в конкретних справах, за винятком попередньої ухвали або при вирішенні питання про обрання засобів правового захисту відповідно до закону (п. 23 Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (94)12 від 17 листопада 2010 р. «Щодо суддів: незалежність, дієвість та обов'язки»)¹; голови судів та інші судді, які обіймають адміністративні посади в судах, органи суддівського самоврядування, кваліфікаційні комісії суддів, Вища рада юстиції, органи й посадові особи законодавчої й виконавчої гілок влади не мають повноважень перевіряти правовий зміст судових рішень і оцінювати їх законність (п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 13 червня 2007 р. «Про незалежність судової влади»)²;

9) незалежність судової влади не є абсолютною, адже тлумачення закону, оцінювання фактів та доказів, які здійснюють судді для вирішення справи, не повинні бути приводом для відповідальності, за винятком випадків злочинного наміру або грубої недбалості. Судді не повинні нести особисту відповідальність за випадки, коли їхні рішення були скасовані або змінені в процесі апеляційного розгляду (пп. 66 і 68 Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (94)12 від 17 листопада 2010 р. «Щодо суддів: незалежність, дієвість та обов'язки»);

10) органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, а також фізичні і юридичні особи та їх об'єднання зобов'язані поважати незалежність судді і не посягати на неї.

Гарантії незалежності судової влади поділяються на загальні (політичні й економічні) та спеціальні (організаційно-правові та процесуальні). Скасування або обмеження державою гарантій суддівської незалежності в разі прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів забороняється, адже це становить загрозу належного функціонування суду як державної інституції.

Загальні гарантії незалежності судової влади — це сукупність політичних (відокремленість суду від політичних інститутів управління державою) та економічних (розвинена ринкова економіка, функціонування якої забезпечує фінансування органів держави) передумов, які сприяють виконанню завдань цієї гілки влади.

Гарантована Конституцією України незалежність суддів забезпечується: особливим порядком їх обрання або призначення на посаду і звільнення з посади (п. 27 ч. 1 ст. 85, частини 4 і 5 ст. 126, частини 3 і 4 ст. 127, ст. 128, п. 1 ч. 1 ст. 131); захистом професійних інтересів (ч. 6 ст. 127); підкоренням суддів при здійсненні правосуддя лише закону (ч. 1 ст. 129); особливим порядком притягнення їх до дисциплінарної відповідальності (п. 3 ч. 1 ст. 131); гарантуванням державою фінансування й належних умов для функціонування судів і діяльності суддів (ч. 1 ст. 130); заборонаю суддям належа-

¹ Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки [Електронний ресурс] : рек. № R (94)12 Ком. міністрів Ради Європи від 17.11.2010. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a38. – Заголовок з екрана.

² Про незалежність судової влади [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України № 8 від 13.06.2007 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – № 6. – С. 2–6.

ти до політичних партій і профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої (ч. 2 ст. 127); притягненням до юридичної відповідальності винних осіб за неповагу до суду й судді (ч. 5 ст. 129); забезпеченням державою особистої безпеки суддів та їх сімей (ч. 7 ст. 126); здійсненням суддівського самоврядування (ч. 2 ст. 130). Наведені положення відтворені у Законі України «Про судоустрій і статус судів» і становлять організаційно-правові гарантії незалежності судової влади.

Найважливішою процесуальною гарантією незалежності суддів є заборона втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб (ч. 2 ст. 126 Конституції України), прояви неповаги до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою впливу на безсторонність суду. Конституційний Суд України, роз'яснюючи положення ч. 2 ст. 126 Основного Закону, вказав, що «це означає заборону будь-яких дій щодо суддів незалежно від форми їх прояву з боку державних органів, установ та організацій, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, громадян та їх об'єднань, юридичних осіб з метою перешкодити виконанню суддями професійних обов'язків або схилити їх до винесення неправосудного рішення тощо» (рішення Конституційного Суду України № 19-рп/2004 від 1 грудня 2004 р.)¹.

Пленум Верховного Суду України вирізняє такі форми незаконного внутрішнього впливу на суддів: а) непроцесуальний вплив на суддю з боку інших суддів, у тому числі тих, які обіймають адміністративні посади в судах; б) установлення контролю за здійсненням судочинства суддею, виклик його до вищестоящих судів і вимагання звітів чи пояснень про розгляд конкретної справи; в) витребування від судді будь-якої інформації чи довідок про перебіг перспективи розгляду конкретної справи, іншої інформації, яка може надаватися лише сторонам у справі та іншим особам, визначеним процесуальним законодавством, а також відомостей, які становлять таємницю нарадчої кімнати (п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 13 червня 2007 р. «Про незалежність судової влади»)².

Зовнішнє втручання у процес відправлення правосуддя тягне за собою відповідальність, установлену законом. Насамперед це дисциплінарна відповідальність (підп. 8 п. 1 ст. 92 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Статтею 376 КК України передбачено кримінальну відповідальність за втручання в діяльність судових органів, ст. 377 КК — за погрозу або насильство щодо судді та його близьких родичів, ст. 378 КК — умисне знищення або пошкодження майна судді чи його близьких родичів, ст. 379 КК — посягання на життя судді чи його близьких родичів). За неповагу до суду ст. 185³ КУпАП передбачена адміністративна відповідальність.

Звернення до суду громадян, організацій чи посадових осіб, які відповідно до закону не є учасниками судового процесу, з приводу розгляду конкретних справ судом не розглядаються, якщо інше не передбачено законом (частини 2, 3 ст. 6 Закону України «Про судоустрій і статус судів»).

¹ Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 № 19-рп/2004 у справі про незалежність суддів як складову їхнього статусу [Текст] // Офіц. вісн. України. — 2004. — № 49. — Ст. 3220.

² Про незалежність судової влади [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 13.06.2007 № 8 // Вісн. Верхов. Суду України. — 2007. — № 6. — С. 2–6.

Безперечно важливою гарантією забезпечення незалежності судової влади є створення необхідних організаційно-технічних та інформаційних умов для діяльності судів, матеріальне і соціальне забезпечення суддів відповідно до їх статусу, а також особливий порядок фінансування діяльності судів¹. Належне фінансування судів є одним із загально-визнаних міжнародних стандартів організації судової влади. Європейською хартією про закон «Про статус суддів» встановлено, що судова влада повинна мати можливість брати участь, а також мати право голосу за рішеннями щодо належного забезпечення судів коштами для виконання своїх функцій². Консультативна рада європейських суддів у 2001 р. постановила, що питання фінансування судів безпосередньо пов'язане з поняттям незалежності судів. Тому ні законодавча, ні виконавча гілки влади не повинні здійснювати тиск на судову владу в процесі формування її бюджету. У зв'язку з цим під час узгодження проекту бюджету в формуванні бюджету судів обов'язково повинна братися до уваги позиція суддів із цього питання. Також державам рекомендовано переглянути існуючий порядок фінансування судів, зокрема, щодо розподілу достатньої кількості коштів між судами для надання їм можливості функціонувати відповідно до стандартів, викладених у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод³.

Наведені міжнародні стандарти реалізуються в низці приписів Закону України «Про судоустрій і статус суддів», як-от: визначенням в Державному бюджеті України видатків на фінансування судів не нижче рівня, що забезпечує можливість повного і незалежного здійснення правосуддя відповідно до закону; законодавчим гарантуванням повного і своєчасного фінансування судів; гарантуванням достатнього рівня соціального забезпечення суддів; фінансуванням всіх судів в Україні за рахунок коштів Державного бюджету України; визначенням видатків на утримання судів у Державному бюджеті України в окремому рядку (статті 143–145).

Важливим є питання розмежування принципів незалежності й самостійності судової влади. У науковій юридичній літературі принципу самостійності судової влади приділено досить мало уваги; у більшості випадків термін «самостійність» використовується у взаємозв'язку з поняттям «незалежність». Дослідники, вивчаючи принцип незалежності, дуже часто підміняють його принципом самостійності, що пов'язано з тим, що цей принцип у перехідний період відіграв провідну роль у процесі становлення судової влади в системі сучасної української державності, а тому його зміст дійсно є логічною передумовою формування принципу самостійності цієї влади⁴.

¹ Див.: Юрченко, В. В. Проблеми реалізації судової реформи в Україні [Текст] / В. В. Юрченко // Бюл. Мін-ва юстиції України. – 2001. – № 4. – С. 70; Стефанюк, В. Розпочалася широкомасштабна реформа судової гілки влади [Текст] / В. Стефанюк // Закон і бізнес. – 2002. – 16 берез. (№ 3). – С. 3; Ермошин, Г. Т. Организационное обеспечение деятельности суда (судебное администрирование) в контексте реализации принципа самостоятельности судебной власти [Текст] / Г. Т. Ермошин // Рос. юстиция. – 2005. – № 3. – С. 2–9.

² Европейская хартия о законе «О статусе судей» от 10.07.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_236. – Заголовок з екрана.

³ Див.: Мартышин, О. В. Справедливость и право [Текст] / О. В. Мартышин // Право и политика. – 2000. – № 12. – С. 10.

⁴ Див.: Лебедев, В. М. Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития [Текст] : монография / В. М. Лебедев. – СПб. : С-Петербург. гос. ун-т, юрид. фак. ; Лань, 2001. – С. 34–35; Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации [Текст] : монография / под ред. В. В. Ершова. – М. : Юристъ, 2006. – С. 78; Судебная власть [Текст] : монография / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ООО «ТК Велби», 2003. – С. 210–241.

Але в наш час, як видається, уже дозріли політико-правові умови для подальшого кроку — від відділення й формування незалежної судової влади до формування її статусу як автономної й самодостатньої гілки влади, яка має не тільки організаційні, а й правові засоби впливу на українську державність і регулювання суспільних відносин. Інакше кажучи, принцип самостійності судової влади передбачає зовнішню і внутрішню автономію з можливостями самодостатності у всіх аспектах її організації й діяльності¹.

Реалізація принципу самостійності вимагає повного забезпечення судової влади засобами нормативно-правового, організаційно-технічного, матеріально-ресурсного характеру, в тому числі й визначення компетенції та повноважень у системі поділу влади. При цьому кількість і якість цих засобів не повинні бути результатом суб'єктивного розсуду інших гілок влади, а мають бути закріплені конституційно².

На нашу думку, базовими критеріями для розмежування принципів незалежності й самостійності судової влади мають бути такі. Самостійність — це інституційна характеристика судової влади, це принцип, який одночасно виступає її ознакою. Самостійність судової влади виражається насамперед у відносинах цієї гілки влади з іншими гілками влади в системі стримувань і противаг. Оскільки за радянських часів суд не розглядався як самостійний суб'єкт у державно-владному регулюванні, то сама ідея закріплення такої засади в наш час має концептуальне, системоутворювальне для інституту судової влади значення. Самостійність виявляється, по-перше, у зовнішніх аспектах взаємодії суду з виконавчою, законодавчою гілками влади, з іншими носіями владних повноважень; по-друге, у праві суду виносити обов'язкові рішення, які не підлягають затвердженню іншими суб'єктами; по-третє, у наявності внутрішньої інстанційної системи перегляду актів судової влади, виключно в межах якої здійснюється зміна або скасування судових рішень, і по-четверте, в організаційній відокремленості судової системи.

Незалежність судової влади — це фундаментальний принцип судової влади, який виявляється в низці організаційних і процедурних аспектів, однак, на нашу думку, найбільш важливим її проявом є процесуальна незалежність судді, яка полягає у праві ухвалювати рішення виключно на підставі фактів, чинного законодавства і свого внутрішнього переконання. Саме на забезпечення цього складника незалежності має бути спрямована подальша судова реформа.

Незалежність судової влади як атрибутивна невід'ємна ознака й одночасно принцип цієї гілки влади означає, що суддя відправляє правосуддя безсторонньо, а будь-яким органам, посадовим особам і громадянам забороняється впливати на суддю й суд у цілому. Суди здійснюють судочинство на підставі Конституції й законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права.

¹ Див.: Анишина, В. И. Конституционные принципы судебной власти Российской Федерации: формирование, содержание и перспективы развития [Текст] : монография / В. И. Анишина. — М. : РАП, 2006. — С. 38.

² Там само. Також див.: Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации [Текст] : монография / под ред. В. В. Ершова. — М. : Юристъ, 2006. — С. 380.

2.3. Єдність судової влади

Останні тенденції в державному будівництві країни, становлення інститутів громадянського суспільства, оптимізація та реформування системи державного управління обумовлюють нові умови реалізації державної влади, неодмінною умовою якої виступає єдність судової влади. Відповідно діяльність суду характеризується в Україні як владна, отже, особливості такого соціального феномену, як влада, повинні мати в ній своє адекватне відображення. Судова влада за своїми властивостями є державною з усіма належними їй атрибутами і чітко визначеною компетенцією, отже, повинна мати механізми забезпечення її функціонування, які гарантували б її єдність.

В юридичній літературі справедливо наголошується, що труднощі, які супроводжують діяльність органів судової влади, пов'язані з особливостями утвердження та реалізації принципу єдності судової влади. Більше того, в юридичній науці відсутні як чітке визначення поняття єдності судової влади, так і немає єдності у підходах до визначення її змісту, структури, принципів. Зміст цієї категорії залишився і без законодавчого визначення, закріплені лише засоби забезпечення єдності судової системи. Певною мірою єдність судової влади має перспективний характер, оскільки виражає не тільки існуючі, вже усталені відносини у судовій сфері, а й прогресивні тенденції розвитку судової влади.

Як і більшість соціальних явищ, єдність судової влади має певні аспекти (прояви): юридичний, соціумний, владний та адміністративно-територіальний. Юридичний аспект свідчить про те, що зазначене має знайти адекватне відображення у правовому (нормативному) полі та неодмінно бути представленим в єдиному правовому просторі держави, тобто бути в повному обсязі закріпленим у Конституції та законах. Аналізуючи сучасний стан законодавства, бачимо, що нормативно регульовано лише деякі елементи, а системне утвердження єдності судової влади залишається на рівні бажаного.

Зміст соціумного аспекту єдності судової влади полягає в гармонізації судової практики, забезпеченні правової визначеності, єдиному стандарті захисту прав та законних інтересів людини і громадянина, а отже, у запобіганні виникненню в суспільстві соціальних суперечностей та правових конфліктів. Це, зокрема, виявляється в досягненні загальних цілей та завдань судової влади, реалізується через досягнення єдності судової практики, гарантування стабільності судового рішення, рівності всіх перед законом і судом.

Владний аспект передбачає визначення конституційно гарантованого обсягу повноважень і компетенції відповідно до рівневості та юрисдикційності судової системи. Крім цього, необхідно зазначити, що відповідні суб'єкти діють від імені держави, а державно-владні повноваження єдиної судової влади забезпечуються державним примусом, реалізованим певними установами. Величезне значення при цьому має норма щодо обов'язковості рішень будь-якого суду для всіх суб'єктів правовідносин на всій території держави.

Адміністративно-територіальний аспект розуміється як збереження існуючої системи єдиної судової влади на всій території країни, незважаючи на її адміністративно-

територіальний устрій. Цей прояв виражається у територіальному принципі побудови судової системи України, адже єдина судова влада поширюється на всю без винятку територію держави, окреслену певними кордонами, та виражається у безперервності її функціонування на цій території.

Методологічна важливість вивчення процесів забезпечення єдності судової влади обумовлює необхідність розглядати це поняття відповідно у статичному та динамічному аспектах. У статичному аспекті під єдністю судової влади необхідно розуміти стан упорядкованості її складових елементів, що характеризуються узгодженістю, стабільністю правової взаємодії та взаємовпливу.

У динамічному аспекті поняття єдності судової влади необхідно розглядати не лише як стан упорядкованості складових елементів, а й як досягнуту єдність умов для їх реалізації на практиці під впливом докладених до них сил, тобто як стан динамічної рівноваги, усталеності. Інакше кажучи, забезпечення єдності судової влади в динамічному аспекті пов'язане із забезпеченням режиму законності та правопорядку в державі¹.

Аналіз наукових досліджень, присвячених судовій владі, та відповідних нормативно-правових актів дає змогу констатувати, що існує два основних підходи до розуміння єдності судової влади. Мається на увазі його трактування у вузькому та широкому значенні, в основі яких лежить розуміння власне судової влади та інститутів, які її становлять. Ми приєднуємося до тих вчених, які вважають, що сама лише сукупність судових органів, які діють на території країни, не може бути визнана судовою системою, оскільки вона не має всіх тих якостей, які є важливими для визнання того чи іншого об'єкта системою. Суди становлять ядро, основу судової системи, яка характеризується динамікою, процесом функціонування, відправленням правосуддя та іншими специфічними напрямками діяльності. Так само система управління принципово не зводиться до системи органів виконавчої влади, а фінансова система — до сукупності фінансових органів².

До того ж, за твердженням М. О. Колоколова, межі судової системи, як правило, нестійкі й мінливі, тому система в основному відокремлена від оточуючого її середовища не чіткою лінією, а прикордонним простором, що одночасно складається як із елементів системи, так і з елементів, що системі вже не належать³. Унаслідок цього можливе включення у структуру судової системи нових елементів, що раніше до неї не входили. Тому, як справедливо зауважують І. О. Дудко та О. М. Кряжкова, виходячи із логіки розвитку наукової думки та юридичної практики, на нинішньому етапі неминучим є зміщення акцентів із розуміння єдності судової системи як винятково судоустрійного принципу (вузький підхід) на його сутнісний вираз (широ-

¹ Азизова, В. Т. Общетеоретические проблемы обеспечения единого правового пространства в Российской Федерации [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Т. Азизова. – Махачкала, 2004. – С. 9.

² Див.: Никитина, А. В. Единство судебной системы Российской Федерации (конституционно-правовое исследование) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Никитина Анна Васильевна. – Хабаровск, 2006. – С. 20.

³ Колоколов, Н. А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве [Текст] : монография / Н. А. Колоколов. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 205.

кий підхід)¹. Зміст є визначальною стороною цілого, сукупності його частин, що виражаються у структурі визначеного складного поняття. Філософське розуміння системності акцентує увагу на її інтегративних властивостях, на структурних елементах системи не як відокремлених, а як взаємопов'язаних елементів — частин єдиного цілого².

До того ж судову систему, як і будь-який складно організований об'єкт, що вивчається з точки зору системного аналізу, вчені — теоретики держави і права пропонують розглядати як державно-правовий феномен, що являє собою динамічну єдність форми — системи органів судової влади разом із судоустроєм та змісту — системи судової влади. Від того, як організована судова влада, залежать ефективність її реалізації та виконання завдань.

Як бачимо, інститут судової влади розглядається через категорію «судова система», що є більш широким за змістом, ніж «система органів судової влади», оскільки крім суб'єктів цієї влади (суди чи систему органів судової влади) включає й інші елементи та взаємозв'язок, який між ними встановлюється, тощо. Як зазначають науковці, єдину судову систему як форму організації судової влади представляють єдність системи (сукупність) діючих на території держави судових органів та судова влада, що реалізується ними, а також принципи організації судової системи, органи управління судовою системою, органи суддівського самоврядування, суддівський корпус у широкому розумінні (судді — носії судової влади, судді у відставці, народні засідателі та присяжні), квазісудові установи, які діють на підставі взаємодії окремих елементів системи один з одним, іншими системами або їх окремими елементами на основі взаємодії з органами управління судовою системою, та сукупність різноманітних зв'язків та відносин між зазначеними елементами³.

Деякі вчені ще ширше бачать судову систему та пропонують до зазначених додати і такі елементи: судове право, суддівське право і правову культуру⁴. При уважному дослідженні запропонованих у науковій літературі нових елементів судової

¹ Дудко, И. А. Содержание принципа единства судебной системы Российской Федерации [Текст] / И. А. Дудко, О. Н. Кряжкова // Рос. юстиция. – 2011. – № 2. – С. 29.

² Див.: Петрушенко, Л. А. Единство системности, организованности и самодвижения (О влиянии философии на формирование понятий теории систем [Текст] / Л. А. Петрушенко. – М. : Мысль, 1975. – 286 с.

³ Див.: Абросимова, Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы [Текст] / Е. Б. Абросимова. – М. : Ин-т права и публич. политики, 2002. – 160 с.; Бринцев, В. Д. Стандарты правовой державы: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади [Текст] : монографія / В. Д. Бринцев. – Х. : Право, 2010. – 464 с.; Государственное право Российской Федерации [Текст] : учебник / под ред. О. Е. Кутафина. – М. : Юрид. лит., 1996. – С. 516; Нарутто, С. В. Федерализм и единство государственно-правовой системы России [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Нарутто Светлана Васильевна. – М., 2002. – С. 155–156; Никитина, А. В. Единство судебной системы Российской Федерации (конституционно-правовое исследование) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Никитина Анна Васильевна. – Хабаровск, 2006. – С. 20; Про концептуальні засади подальшого здійснення судової реформи в Україні [Текст] : заява 8 позачерг. з'їзду суддів України // Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – № 10. – С. 16–18; Сердюк, В. В. Правовий статус Верховного Суду України в системі судової влади [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Сердюк Валентин Васильович. – К., 2009. – 563 с.; Умнова, И. А. Как обеспечить единство законодательной и исполнительной власти в условиях федерации [Текст] / И. А. Умнова // Журн. рос. права. – 1998. – № 4/5. – С. 36–46.

⁴ Див.: Малько, А. В. Судебное право как важнейший элемент судебной системы [Текст] / А. В. Малько, Д. С. Семикин, О. В. Люкина // Рос. юстиция. – 2010. – № 3. – С. 2–4.

системи можемо побачити, що майже всі з них відіграють значну роль у дієвому функціонуванні всієї судової системи. Проте, зазначимо, що віднесення певних елементів до судової системи є дискусійним. З огляду на це, ми приєднуємося до вчених, що визначають судову систему як сукупність діючих судів, органів суддівського самоврядування, органів, що здійснюють організаційне, кадрове, матеріально-технічне забезпечення судової влади, принципів організації і функціонування судової системи та сукупність різноманітних зв'язків між зазначеними елементами. Виходячи із зазначеного, категорії «єдність судової системи» та «єдність системи органів судової влади» нетотожні. Проте для цілей даного дослідження розглядати-мемо їх, уникаючи протиставлення.

У свою чергу, поняття судової влади не обмежується лише включенням до нього «судової системи», оскільки розуміння влади не зводиться до характеристик системи, а обов'язково включає ще і суб'єктів, які безпосередньо її реалізують (суддівський корпус), можливості правового впливу та втручання (функції, повноваження, компетенція), а також організаційно-правові проблеми влади та гарантії її реалізації. Судова влада України, як і будь-яка соціальна система, є складним утворенням із багатоманітними елементами, що її складають. Зауважимо, що стосовно змісту системи поняття «елемент» не є визначеним, а передбачає спеціальне співвідношення категорій «компонент» та «елемент». Не дискутуючи з приводу цього, приєднуємося до тих авторів, що ототожнюють компонент і елемент, тобто ними є будь-яка частина системи, що вступає у певні відносини з іншими її частинами¹, та будемо розглядати ці категорії у системній єдності, уникаючи при цьому їх протиставлення.

Отже, єдність судової влади потрібно розуміти як фундаментальну внутрішню її основу, що забезпечує структурно та функціонально завершене об'єднання її елементів у внутрішньо стійку систему судової влади. Атрибутивними характеристиками єдності є цілісність, інтегративність, організованість, структурованість та нерозривний взаємозв'язок. Відсутність хоча б однієї з названих характеристик не дозволяє існувати єдності судової влади.

Враховуючи таку багатогранність, визначити, проаналізувати та охарактеризувати всі різноманітні та різнопорядкові компоненти і елементи судової влади (як її підсистеми) в усіх аспектах у рамках одного дослідження навряд чи можливо. Передусім спробуємо продемонструвати єдність судової влади через дослідження таких її підсистем, як єдність основ судової влади, єдність цілей та завдань елементів судової влади, єдність принципів їх організації та діяльності, єдність судової системи та єдність статусу суддів як найбільш суттєвих виразників єдності судової влади у цілому. Не зайвим буде зауважити, що Закон України «Про судоустрій і статус суддів» розглядає її переважно в аспекті визначення судової системи та статусу суддів.

Що стосується єдності основ судової влади, то ми не будемо детально їх характеризувати в рамках цього дослідження, адже цим питанням присвячено достатньо уваги в юридичній літературі.

¹ Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем [Текст] : монография / под общ. ред. Е. Б. Кубко. – Киев : Юринком Интер, 1997. – С. 74.

Важливими для єдності судової влади є і єдині цілі та завдання судової влади. Враховуючи, що кожен орган, незалежно від своєї підсистемної приналежності і рівня, є елементом загальної системи державних судових органів, передбачається, що всі вони, діючи відповідно до своєї компетенції, реалізують загальні (єдині) цілі і завдання. Спільне здійснення цілей у межах принципово єдиних напрямів діяльності, окреслених компетенційними рамками, є одним із важливих єднальних чинників, що об'єднують усі складові системи судової влади в єдине ціле. Це досягається, коли враховуються інтереси всіх громадян, а не окремих територіальних спільностей або етнічних груп, які повинна захищати єдина державна влада. Справедливим є зауваження С. В. Нарутто, що критерії функціонування державної влади визначені законодавством, до них можуть бути віднесені, наприклад, захист таких цінностей, як основи конституційного ладу, моральність, здоров'я, права і законні інтереси громадян, обороноздатність країни і безпека держави¹. Єдність порушується, коли органи або посадові особи підкорюються різним цілям, по-своєму трактують конституційні цілі й пропонують різні шляхи їх досягнення. Тому бажано, щоб основні цілі й напрями діяльності держави, державної влади були зафіксовані у конституціях.

Зазначимо, що завдання, які держава ставить перед судовою владою, характеризуються певною своєрідністю. Вони є загальними для всієї структури такої влади і виражають напрями діяльності, єдині для всіх ланок судових органів. Спрямованість останніх в основному виражена у нормах галузей матеріального права. Загальні завдання сформульовані у Законі України «Про судоустрій і статус суддів», основним з яких є захист прав, свобод та законних інтересів фізичних осіб, прав та законних інтересів юридичних осіб та держави. Це завдання пронизує всю судову владу, має своє вираження в основних законодавчих актах та має свою специфіку відповідно до підсистем судової влади. До пріоритетних завдань Конституційного Суду України віднесені сприяння утвердженню законності, зміцнення правопорядку, забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення верховенства та прямої дії Конституції України на всій території держави. Завданнями інших органів та установ судової влади, які безпосередньо не беруть участь у відправленні правосуддя, є сприяння здійсненню основного завдання. Шляхи цього різноманітні — внесення пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання судової влади; підвищення ефективності добору кандидатів на посаду професійного судді; організаційне забезпечення судової влади тощо. При цьому кожен орган та установа судової влади має свою специфіку, передбачає особливий набір засобів та способів, процесуальних гарантій, матеріальну правову основу, за допомогою яких вирішуються цілі та завдання, що стоять перед судовою владою.

Більше того, єдиній судовій владі відводиться особлива роль не лише у захисті прав і свобод суб'єктів правовідносин, а й у забезпеченні єдності умов реалізації основних прав і свобод громадян². Йдеться про те, що одним з основних завдань судової влади є однакове правозастосування та однакова практична реалізація поставлених правових цілей, що мають наслідком єдність та стабільність судової практики.

¹ Нарутто, С. В. Федерализм и единство государственно-правовой системы России [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Нарутто Светлана Васильевна. – М., 2002. – 471 с.

² Там само. – С. 154, 160.

Це вимагає однозначності (послідовності) правозастосування, а отже — системності та послідовності в діяльності відповідних органів, насамперед судів. Конституційний Суд України неодноразово у своїх рішеннях вказував, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності й недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці та неминуче призводить до сваволі.

Конституція України закріпила пріоритет прав людини в сучасному їх розумінні. Проте закріплення завдань і цілей держави можна характеризувати не лише прямо (як формально закріплене в Конституції), а й опосередковано, оскільки деякі конституційні норми, зокрема в преамбулі та першому розділі, є нормами-цілями, отже, не всі ці проголошені норми реалізовані. Таким чином, їх можна вважати першочерговими завданнями держави для досягнення основної цілі, що закріплена Конституцією. Інакше кажучи, цілями судової влади як влади державної певною мірою вважаються визнання та реальне дотримання такого конституційно закріпленого положення: права і свободи людини є найвищою соціальною цінністю; визнання, дотримання та захист прав і свобод людини та громадянина є обов'язком держави. Цікавим є те, як справедливо зауважує Д. Г. Шустров, що це положення закріплює найвищу конституційну цінність телеологічно: цінність стає ціллю, до того ж обов'язковою для держави¹. У цьому сенсі єдність судової влади повинна гарантувати рівність перед законом і судом, єдиний стандарт прав, рівні можливості судового захисту прав і законних інтересів на основі верховенства права і закону. А ця спільна мета, кінцевий результат інтегрують загальні зусилля елементів, об'єднаних у систему. Тому єдині цілі та завдання є базовими системоутворюючими факторами².

Особливе місце в єдності судової влади займають і єдині правові принципи. Зокрема, професор І. Є. Марочкін одним із перших вітчизняних науковців визначив принципи судової влади як норми найбільш загального, керівного характеру, що визначають місце судової влади в системі єдиної державної влади, побудову її основних інститутів та спрямовані на реалізацію завдань, що стоять перед судовою владою³. У сучасних умовах забезпечення організації і діяльності органів судової влади на основі системи взаємозалежних і взаємообумовлених принципів є необхідним для розвитку і удосконалення державної влади в цілому. Відображаючи у концентрованому вигляді суть, основні завдання, цілі і функції влади, вони виступають активним або керівним центром її структури, тобто не лише визначають будову системи — їх вимоги враховуються і при її зміні. Ні організація влади, ні будь-який інший елемент чи процес не можуть суперечити єдиним принципам будови і функціонування. У свою чергу, зміна у змісті правових принципів, поява нових неминуче позначається на існуванні відповідних структурних підсистем системи судової влади. Як зазначає

¹ Шустров, Д. Г. Конституционно-правовое регулирование целей, задач и функций государства [Текст] / Д. Г. Шустров // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. — 2010. — № 1. — С. 143.

² Див.: Маца, К. А. Системы неорганические, органические, социальные: свойства и принципы организации [Текст] : монография / К. А. Маца. — Киев : Обрії, 2008. — С. 26.

³ Організація судових та правоохоронних органів [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий [та ін.] ; за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. — Х. : Одиссей, 2007. — С. 31.

В. В. Городовенко, незважаючи на відсутність згоди щодо єдності термінології при визначенні принципу, науковці доходять згоди в основному: при будь-якому підході до визначення принципів права їх зміст і призначення полягає у тому, що вони є фундаментом, каркасом для побудови певної правової конструкції або правової системи у цілому¹. Власне, тому ряд основних принципів має бути закріплені законодавчо.

Наявність тісних зв'язків між різними принципами зовсім не зменшує як їх власної автономності, так і автономності структурних підсистем влади, де принципи виступають цементуючим началом². Вони єдині за своєю суттю і службовим призначенням. Усі ланки та підсистеми системи судової влади, незважаючи на різницю в компетенції та інші особливості, організаційно і процесуально взаємопов'язані в силу загальності принципів. Останні, будучи елементами судової системи, відображають об'єктивні системні зв'язки, закономірності розвитку судової системи, судової діяльності та судової політики, визначають загальну спрямованість її функціонування в цілому. І хоча кожна з них має свій специфічний зміст, усі вони діють у непорушному зв'язку одна з одною і не можуть існувати відокремлено від інших та системи в цілому. При цьому важливим для єдності є насамперед те, що принципи мають не лише однакову назву, а й однаковий зміст для застосування всіма суб'єктами. У своїй сукупності вони утворюють струнку систему основних засад, які не суперечать одна одній і після закріплення у чинному законодавстві оформлюються як явища правової реальності.

Принципи можна класифікувати на інституціональні, тобто властиві всім без винятку підсистемам судової влади, та спеціальні, що поширюються на певні підсистеми. Перші є загальними, спільними для всіх без винятку суб'єктів судової влади. До них належать принцип законності, справедливості, самостійності, незалежності й підкорення лише закону, професіоналізму кадрів.

Спеціальні принципи властиві певному колу підсистем, зокрема судам загальної юрисдикції, та поділяються на організаційні, функціональні й ті, що стосуються статусу суддів. Єдність організаційних принципів означає, що всі суди незалежно від юрисдикції та інстанційності створюються відповідно до певних вимог, якими є територіальність, спеціалізація, доступність, належність до єдиної судової системи та ін.

Так, теорія та практика довели, що ціла низка принципів судової діяльності властива для всіх судів. Єдині засади організації й діяльності судів реалізуються всіма судами незалежно від їх спеціалізації або територіального розташування, а також до яких ланок судової системи ці суди належать і яку судову інстанцію становлять³. Не останнє місце займає вимога стосовно того, щоб існували єдині процесуальні вимоги до розгляду справ у всіх судах як загальної, так і спеціалізованої юрисдикції. Як за-

¹ Городовенко, В. В. Принципи судової влади [Текст] : монографія / В. В. Городовенко. – Х. : Право, 2012. – С. 17.

² Див.: Чирков, А. П. Ответственность в системе права [Електронний ресурс] : учеб. пособие / А. П. Чирков. – Калининград, 1996 // IN1 : сайт. – Режим доступу: <http://in1.com.ua/book/9885/>. – Заголовок з екрана.

³ Див.: Коментар до Закону «Про судоустрій України» [Текст] / за заг. ред. В. Т. Маляренка. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 49; Тітов, М. І. До питання про необхідність прийняття Господарського процесуального кодексу України [Текст] / М. І. Тітов // Вісн. госп. судочинства. – 2001. – № 1. – С. 140.

значається в літературі, принципами (засадами) судочинства взагалі (незалежно від галузевої належності) є передбачені законодавством основні пов'язані з метою і завданням останнього ідеї, які відображають специфіку його стадій, інститутів, особливості процесуальної діяльності суду та всіх інших учасників процесу¹. Такі засади юрисдикційної діяльності, як незалежність суддів і підкорення лише закону, рівності сторін перед законом, гласності, обов'язковості рішень суду, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження, не шкодять іншим принципам і зберігають своєрідну процедуру кожного судового провадження.

Під єдністю принципів статусу суддів розуміються рівність прав, обов'язків носіїв судової влади; однаковість їх забезпечення; єдність гарантій щодо їх незалежності та неупередженості; єдність вимог до осіб, які бажають бути призначеними на посаду професійного судді; єдність процедури такого призначення тощо.

Єдність судової системи. Для дослідження єдності судової системи виникає необхідність комплексного аналізу структурованості судової влади відповідно до поділу її на підсистеми залежно від компетенції органу чи установи. В основі такого поділу лежить судова спеціалізація, яка диференціює повноваження органів правосуддя в межах сфери їх діяльності й існуючої судової системи. Відповідно до ст. 125 Конституції України в державі створена єдина система судів загальної юрисдикції, яка поєднує принцип галузевої спеціалізації окремих судових ланок з наявністю Верховного Суду України як найвищого органу в системі судів загальної юрисдикції, і вищих судових органів спеціалізованих судів — відповідних вищих судів. Вона має охоплювати всю систему судів загальної юрисдикції, а не лише окрему її частину, що дасть змогу підвищити оперативність та якість вирішення судових справ².

Можна констатувати, що єдина судова система розгалужена як у ширину (у сфері судової юрисдикції перебуває вирішення всіх правових питань), так і вглиб (удосконалюється процесуально-процедурна база відправлення правосуддя, суди та судді стають все більш спеціалізованими)³. Такий поділ по суті є спеціалізацією судів, що має сприяти виробленню оптимального шляху вирішення проблем, пов'язаних із визначенням структури спеціалізованих судів України та здійсненням ними правосуддя в системі судів загальної юрисдикції⁴. Інакше кажучи, це є співвідношенням спеціалізації та комплексності (універсальності, єдності) у побудові системи судової влади, що сприяє підвищенню якості судового захисту прав людини, ефективності та якості правосуддя у цілому. Так, експерт Ради Європи професор Е. Ліберман підкреслив, що

¹ Див.: Городовенко, В. Принцип незалежності суддів і підкорення їх лише законам як один з основних принципів судочинства в Україні [Текст] / В. Городовенко // Право України. – 2002. – № 4. – С. 125.

² Див.: Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [Текст] : Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 19. – С. 23–37; Сердюк, В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Сердюк Валентин Васильович. – К., 2003. – С. 82.

³ Див.: Клеандров, М. И. Статус судьи [Текст] : учеб. пособие / М. И. Клеандров. – Новосибирск : Наука, Сиб. издат. фирма РАН, 2000. – С. 8.

⁴ Див.: Сердюк, В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Сердюк Валентин Васильович. – К., 2003. – С. 5.

диференціація функцій судової влади є тенденцією, яка характерна для більшості правових систем країн континентальної Європи. Структура спеціалізованих судів має будуватися на засадах суворої системності. Це поглибить спеціалізацію судів, забезпечить незалежність судів від місцевого впливу та зробить судові підсистеми доступними для населення¹.

Необхідність у комплексному дослідженні саме в аспекті спеціалізації судів має сприяти виробленню оптимального шляху вирішення проблем, пов'язаних із визначенням структури спеціалізованих судів України та здійсненням ними правосуддя в системі судів загальної юрисдикції². Категорією «гілка судової влади» оперують для відокремлення певних судових підсистем «по вертикалі», констатуючи певну їх автономність у межах єдиної судової системи: гілка загальних судів, гілка адміністративних судів, гілка господарських судів³. Проте набагато частіше вживаються такі терміни, як «адміністративна судова система», «система господарських судів», які дають підстави зацікавленим особам вважати ці гілки судової влади повністю незалежними та самостійними. Але це не так. Хоча побудова судової системи України має риси децентралізованої системи, однак за Конституцією України судову систему очолює найвищий судовий орган — Верховний Суд України, та жодна із підсистем не є завершеним, цілісним та самодостатнім утворенням без інших. Тому наскільки неприйнятно стверджувати сьогодні про окремі судові системи в Україні, настільки і вживання термінів «судова система господарських судів» чи «судова система адміністративних судів» для їх позначення не означає, що сукупність таких судів є цілісною, єдиною, завершеною системою без інших судів загальної юрисдикції, а в сукупності з цими судами це вже не система господарських чи адміністративних судів, а система органів судової влади України.

Вважаємо, що Конституція України не дає підстав виділяти як самостійні ні систему адміністративних судових органів, ні систему господарських судів. Вона є правовою основою для існування єдиної судової системи, побудованої на поєднанні принципів централізації і децентралізації, однак без виокремлення як самостійних спеціалізованих судових систем. Це означає, що спеціалізовані суди входять до єдиної системи судів загальної юрисдикції, проте не означає і не може означати, що ця система складається виключно зі спеціалізованих судів, тобто є системою спеціалізованих судів⁴.

Концепція єдності судової влади пронизана ідеєю паритетності її підсистем. За загальним правилом, баланс між останніми може бути встановлений у разі забезпечення їх рівності. Ця рівність може розумітися як «наділення гілок влади однаковим

¹ Див.: Фоков, А. Правовой статус судей в Российской Федерации [Текст] / А. Фоков // Рос. судья. — 2001. — №9. — С. 2–4.

² Див.: Сердюк, В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Сердюк Валентин Васильович. — К., 2003. — С. 5.

³ Організація судових та правоохоронних органів [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий [та ін.] ; за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. — Х. : Одиссей, 2007. — С. 81.

⁴ Щодо Закону України «Про судоустрій України і статус суддів» [Електронний ресурс] : лист Верхов. Суду від 12.07.2010. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002700-10>. — Заголовок з екрана.

престижем перед обличчям нації»¹, для забезпечення чого потрібно, щоб кожна з них мала у своєму розпорядженні власне джерело рівноваги². У функціональному плані, як справедливо зазначає В. Медведчук, рівність полягає у тому, що функції, які покладаються на різні гілки влади, є однаково важливими³. При цьому підсистеми судової влади нетотожні, не кореспондують повністю одна одній, але вони перетинаються у «просторі» та в «глибині» суспільства. Більше того, вони становлять єдину систему, бо існують і функціонують одночасно і в єдності⁴.

Передбачається, що в судовій системі діють певні окремі підсистеми, що займають власну правову нішу, уповноважені вирішувати справи тільки певної категорії, здійснюють правосуддя за нормами спеціальних процесуальних кодексів, уніфікованих і максимально пристосованих до розгляду категорій справ, віднесених до їх компетенції, та фінансуються за власним бюджетним рядком. За своїми предметно-функціональними ознаками судові підсистеми певним чином відрізняються одна від одної, мають свої специфічні цілі, завдання та предмет діяльності, але діють у межах єдиних цілей та спільних завдань, реалізуються виключно легалізованими та легітимованими суб'єктами, а сама реалізація здійснюється у встановлених законом формах, передбаченими законом методами та способами.

Відповідна схема регулювання вказує на єдність судової системи України, зокрема належність до неї спеціалізованих органів, і передбачає системність її побудови, а також допомагає розвитку єдиної конституційно-правової бази регулювання української судової системи. При віднесенні спеціалізованих судів до єдиної судової системи за основу беруть ознаки, що відображають сутність цього правового явища, та їх конституційно-правову базу. Зокрема, йдеться про державно-владний характер повноважень судових органів. Висловлюється думка, що державно-владні повноваження мають лише ті органи, які актами уповноважених органів державної влади і державного управління наділені правами здійснювати державну владу як вищі і місцеві органи державної влади, органи державного управління, органи судові і наглядові⁵. Слід зробити висновок, що всі суди наділені спеціальними державно-владними повноваженнями, характер і зміст яких визначаються завданнями і методами їх діяльності.

Вивчення правової природи спеціалізованих судів дає підстави вченим робити висновки, що всі юрисдикційні підсистеми мають багато спільного, оскільки основний зміст їх діяльності — розгляд правових питань та застосування відповідних норм у цих відносинах⁶. Суди різних юрисдикцій наділені атрибутами та повноваженнями неза-

¹ Див.: Левин, И. Д. Современная буржуазная наука государственного права [Текст] / И. Д. Левин. — М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1960. — С. 327.

² Див.: Жук, Н. А. Парламент, Президент, Уряд : через взаємостримування до рівноваги [Текст] : монографія / Н. А. Жук. — Х. : Харків юрид., 2007. — С. 42.

³ Медведчук, В. Конституційні основи становлення парламентаризму в незалежній Україні [Текст] / В. Медведчук // Право України. — 2001. — № 11. — С. 5.

⁴ Неновски, Н. К. Единство и взаимодействие государства и права [Текст] : науч. изд. / Нено Колев Неновски ; под ред. С. С. Алексеева ; пер. с болг. В. М. Сафронова. — М. : Прогресс, 1982. — С. 30.

⁵ Див.: Волков, Н. А. Органы советского государственного управления. Современный период [Текст] / Н. А. Волков. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1962. — С. 68.

⁶ Див.: Притика, Д. М. Правові засади організації та діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення [Текст] : монографія / Д. М. Притика. — К. : Ін Юре, 2003. — С. 72.

лежної й самостійної судової влади та створені для здійснення певних функцій і вирішення завдань, що постають перед ними, мають свої особливості, завдання та компетенцію, якими визначаються основні моменти їх організації та діяльності, що перебувають у органічній єдності.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» визначає, що суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів та спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. У такому разі спеціалізація, яка визначає підсудність, є одним із механізмів забезпечення права на розгляд й вирішення справи компетентним судом, що передбачене Загальною декларацією прав людини¹ та, у свою чергу, може бути забезпечене лише в єдиній судовій системі. Жодні інші органи чи організації (комерційні та третейські суди), постійно діючі, чи ad hoc, не можуть відправляти правосуддя у буквальному його значенні.

Компетенція спеціалізованих судів повинна бути визначена та закріплена максимально точно, за принципом «тільки те, що прямо передбачено законом», без можливості її розширеного тлумачення². Зазначене дає підстави зробити висновок, що сукупна компетенція системи судової влади охоплює всі повноваження, необхідні для здійснення судових функцій держави, а різні органи, що належать до цієї системи, не можуть указувати тим самим суб'єктам за тих самих обставин взаємовиключні правила поведінки, не можуть підміняти один одного чи втручатися у діяльність один одного. У той же час кожна із підсистем судової системи має свою компетенцію і не втручається в діяльність інших і, тим більше, не може «зливатися» чи «поглинати» будь-яку іншу гілку; між ними має бути забезпечений баланс повноважень, який би виключав можливість перенесення центру влади на бік однієї з гілок; спори щодо компетенції всіх гілок судової влади повинні вирішуватись законодавчо в межах визначеної юридичної процедури. Єдність судової влади не означає централізацію і не зводиться до ієрархії та підпорядкування. Таким чином, універсальність судової юрисдикції не виключає, а неодмінно вимагає чіткого розподілу повноважень між різними судами з метою уникнення між ними конфлікту і визначення їх певної автономності в межах власної компетенції.

Передумовою реалізації єдності судової системи повинна виступати наявність чітких конституційних та інших законодавчих норм щодо розмежування компетенції та юрисдикції зазначених органів. Відповідно до функціонального призначення виокремлюють різні гілки єдиної судової системи, які залежно від характеру повноважень діють самостійно в межах власної компетенції і взаємодіють між собою. Відповідне розмежування компетенції між різними гілками, безумовно, має місце як «по горизонталі» — між загальними судами, господарськими та адміністративними, так і «по вертикалі» — між судами різних рівнів. Звісно, суди різних спеціалізацій не пов'язані між собою ієрархічними зв'язками підкорення, але, разом з тим, як справедливо заува-

¹ Міжнародні стандарти незалежності суддів [Текст] : зб. док. / Центр суд. студій ; Всеукр. незалеж. суд. асоц. – К. : Поліграф-Експрес, 2008. – 184 с.

² Див.: Жуков, В. Правовые критерии разграничения предметной компетенции между судами общей юрисдикции и Конституционным Судом Российской Федерации [Текст] / В. Жуков // Юрид. мир. – 1997. – № 11. – С. 30.

жує Т. Г. Морщакова, вони становлять систему інститутів, об'єднаних спільним конституційним простором та спільними конституційними цінностями, тому єдність судової влади та судової системи може бути забезпечена й при існуванні різних видів юрисдикції, але за допомогою чіткого розмежування компетенції між судами¹. На практиці це підтверджується тим, що суди діють на основі спільних принципів судочинства, виносять свої рішення на основі національного законодавства, посилаються на постанови Пленуму Верховного Суду України та Рішення Конституційного Суду України. За вичерпного та повного законодавчого розмежування компетенції судові органи різних гілок судової влади ще і урівноважують, доповнюють один одного².

Мова йде про те, що в єдиній судовій системі діє принцип внутрішнього розподілу повноважень між певними її підсистемами — гілками судової влади. Останні являють собою досить стійкі утворення, здатні до відносно самостійного існування всередині цілого, внаслідок чого вони набувають нових якостей та функцій. Водночас особливе їх становище не повинно виходити за рамки та порушувати єдність судової системи, оскільки відповідно до загальної теорії систем будь-яка система повинна мати певні межі в середовищі, в якому вона утворена. Однак автономність судових органів України є досить відносною, оскільки законодавець визнав спільність ціннісних підходів до всіх судів. Усі вони, діючи в рамках єдиного правового простору, мають сприяти утвердженню ідей правової держави та виконувати спільні завдання з утвердження верховенства права. У зв'язку з цим розмежування компетенції не є абсолютним, чому сприяє двосторонній, а то і більше, взаємозв'язок між системою — судовою гілкою та навколишнім середовищем — іншими гілками судової влади та державно-правовими інститутами. При цьому останні повинні діяти узгоджено, взаємопов'язано та несуперечливо, бо розподіл компетенції не означає роз'єднання, роздроблення державної влади; його сенс — у структуруванні та збалансуванні владних повноважень³. З цього приводу німецький вчений І. Ізензее вважає, що розподіл компетенції не виключає єдності, а диференціює її, формуючи відносно самостійні інститути, які залишаються взаємопов'язаними в межах цілісної єдності⁴. Єдність системи органів влади означає їх певну субординацію. Вона виражається в наявності окремих елементів централізації — допустимих чи об'єктивно необхідних. Йдеться про можливість вищих органів влади застосовувати в передбачених законом випадках заходи державно-правового впливу на нижчі органи, про централізоване нормативно-методичне регулювання тощо. Таким чином, не створюючи єдину вертикаль, суди можуть взаємодіяти на основі надання методичної, консультативної допомоги. При цьому не допускається безпосереднє втручання вищестоящего органу в компетенцію нижчестоящего, але дозволяється надавати рекомендації останньому.

¹ Проблемы компетенции конституционных (уставных) судов субъектов Российской Федерации [Текст] // Государство и право. — 1998. — №9. — С. 114.

² Див.: Никитина, А. В. Единство судебной системы Российской Федерации (конституционно-правовое исследование) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Никитина Анна Васильевна. — Хабаровск, 2006. — С. 54.

³ Див.: Козлова, Е. И. Конституционное право России [Текст] : учебник / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 1998. — С. 159.

⁴ Государственное право Германии [Текст] : в 2 т. : пер. с нем. / отв. ред. Б. Н. Топорнин. — М. : ИГиП РАН, 1994. — Т. 2. — С. 15.

Відповідно до міжнародної практики, принцип єдності судової системи здебільшого характерний для тих судових систем, які мають один найвищий судовий орган — вищий суд країни, що вправі переглядати рішення всіх нижчестоящих судів, давати їм роз'яснення, організувати їх роботу, представляти інтереси всіх судових органів країни у відносинах з іншими вищими державними органами, міжнародними інститутами¹. Тож неабиякого значення для єдності судової системи України набуває наявність найвищого судового органу, яким законодавчими положеннями визначено Верховний Суд України. Важливим для розуміння ролі та змісту діяльності цього Суду є визнання його Основним Законом «найвищим» — таким, що наділений виключними повноваженнями, оскільки саме найвищий орган може й повинен забезпечувати інтеграцію всіх судових органів до цілісної системи. Як справедливо зазначає О. Ющик, визнання Верховного Суду України найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції свідчить про те, що система судів будується також за принципом єдності, оскільки цей Суд знімає спеціалізацію в останній стадії².

Ще дореволюційні вчені стверджували, що природі судової влади не відповідає принцип ієрархічної підлеглості, що ліквідує самостійність нижчих органів; держави можуть досягти об'єднання судової влади, а, відповідно, і забезпечити зовнішню самостійність підкоренням всіх судових справ вищому нагляду одного суду. Завдяки цьому забезпечується єдність судової практики, отже, і судової влади. Будь-яке відхилення від такого об'єднання веде до дроблення судової влади і її слабкості³.

Подібної точки зору дотримуються й сучасні правознавці. Найвища судова інстанція в повному розумінні — це судова інстанція, юрисдикція якої поширюється на всю систему національного права в цілому і яка є вищою для всіх судів без винятку (під найвищою інстанцією мали на увазі касацію). Отже, нею в повному розумінні цього слова не може називатися орган чи установа, юрисдикція яких поширюється лише на частину національного права⁴. Р. С. Александрова зазначає, що відсутність загально-організуючого центру судової влади робить її «рихлою та роздробленою»⁵. Таким чином, найвищий судовий орган має виконувати роль правового інституту, що забезпечує організаційну та функціональну єдність судової влади, її самостійність у реалізації функцій правосуддя, незалежність у взаємодії з іншими гілками влади та широким колом інституцій суспільства.

Не варто також забувати, що в Україні судова система представлена судами загальної юрисдикції та Конституційним Судом України. Конституційний Суд України за своїм юридичним та фактичним статусом є одним із вищих конституційних органів державної влади, єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, який само-

¹ Див.: Назаров, І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: генезис та порівняння [Текст] : монографія / І. В. Назаров. — Х. : ФІНН, 2011. — С. 107.

² Ющик, О. Про юридичну техніку конституційного визначення судоустрою України [Текст] / О. Ющик // Право України. — 2001 — № 3. — С. 89.

³ Див.: Фойницький, І. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] : в 2 т. / І. Я. Фойницький. — СПб. : Альфа, 1996. — Т. 1. — С. 159.

⁴ Див.: Сірий, М. І. Касація — основна функція Верховного Суду України [Текст] / М. І. Сірий // Вісн. Верхов. Суду України. — 2010. — № 4. — С. 33.

⁵ Александрова, Р. Единство судебной системы — важнейший принцип судостроительства в Российской Федерации [Текст] / Р. Александрова // Арбитр. и гражд. процесс. — 2006. — № 11. — С. 13.

стійно і незалежно здійснює судову владу у формі конституційного судочинства з метою обмеження публічної влади, забезпечення балансу влади, верховенства права, гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України, офіційного тлумачення Конституції України та законів України, а також захисту конституційних прав і свобод¹.

Разом з тим Конституційний Суд України як спеціалізований орган не входить до системи судів загальної юрисдикції, не здійснює нагляд за їх діяльністю та не має підпорядкованих йому ланок судової системи. В. М. Шаповал підкреслює, що за змістом Основного Закону та чинного законодавства між цим Судом і судами загальної юрисдикції не існує відносин субординації у вигляді будь-якого контролю з боку першого над іншими. Ці відносини в цілому можна визначити як координаційні, що, зокрема, підтверджується ст. 159 Конституції України, статтями 14 і 83 Закону України «Про Конституційний Суд України»², та виявляються при вирішенні питань конституційності, які виникають у процесі загального судочинства. Проте з усіх ланок системи судів загальної юрисдикції суб'єктом права на конституційне подання з приводу неконституційності відповідних юридичних актів є тільки Верховний Суд України (ст. 150 Конституції України, ст. 40 Закону України «Про Конституційний Суд України»), що ускладнює процедуру звернення, а тому зазнає справедливої критики. Як слушно зауважує В. Є. Скомороха, доцільно було б передбачити у Законі обов'язок (а не право) суду загальної юрисдикції будь-якого рівня безпосередньо звертатися до Конституційного Суду України з питань конституційності, у тому числі в тих випадках, коли судом безпосередньо застосована Конституція, а не тільки коли виникають спірні питання³. Така позиція має за мету удосконалення законодавства про порядок відправлення судочинства судами загальної юрисдикції та є фактором, що може сприяти єдності судової практики. Ця пропозиція є досить логічною та потребує підтримки.

Оскільки Конституційний Суд України не належить до судів загальної юрисдикції, то Верховний Суд України не є стосовно нього найвищим. Рішення, прийняті Конституційним Судом України, остаточні й оскарженню не підлягають. Будь-якої процесуальної чи організаційної залежності Конституційного Суду України від Верховного Суду України чинне законодавство не передбачає. Навпаки, із певними застереженнями можна погодитися із думкою, що загальна юрисдикція підпорядкована конституційній⁴. Як справедливо зазначає В. А. Шульцев, гострота проблеми дотримання прав і свобод людини і громадянина, обумовлена їх декларативністю, дефіцитом гарантій дотримання, масовими грубими порушеннями, з одного боку,

¹ Див.: Скомороха, В. Конституційний Суд України: досвід і проблеми [Текст] / В. Скомороха // Право України. – 1999. – № 1. – С. 8–13.

² Шаповал, В. М. Конституційний Суд України: місце в державі і роль у соціумі [Текст] / В. М. Шаповал // Укр. правн. часоп. – 1998. – № 3. – С. 38–39.

³ Див.: Скомороха, В. Конституційний Суд України: досвід і проблеми [Текст] / В. Скомороха // Право України. – 1999. – № 1. – С. 11.

⁴ Див.: Эбзеев, Б. С. Конституция. Правовое государство. Конституционный Суд [Текст] : учеб. пособие / Б. С. Эбзеев. – М. : Закон и право : ЮНИТИ, 1996. – С. 65; Куйбіда, Р. О. Спеціалізація, територіальність та інстанційність в організації системи судів України [Текст] / Р. О. Куйбіда // Бюл. М-ва юстиції України. – 2005. – № 9. – С. 83; Назаров, І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: генезис та порівняння [Текст] : монографія / І. В. Назаров. – Х. : ФІНН, 2011. – С. 110.

та високий конституційно-правовий статус Конституційного Суду України, його реальні правозахисні повноваження і великі потенційні можливості забезпечити та гарантувати їх дотримання — з другого, роблять цей суд не тільки пріоритетним і вищим органом судової влади і судової системи, а й вищим органом конституційного нагляду за законністю, гарантом конституційних прав і свобод людини та громадянина. Отже, утворення цього Суду не призвело до роздробленості судової влади, а, навпаки, посилило її додатковими механізмами захисту прав і свобод людини, забезпечення верховенства, прямої дії її норм, єдиного і правильного застосування Конституції України та інших нормативних актів. Завдяки тому, що Конституційному Суду України надано право у встановлених Конституцією формі й межах здійснювати нагляд за органами законодавчої, виконавчої влади, а в опосередкованому вигляді — і за судовими органами, то він сам може представляти вищу державну владу¹.

Таким чином, зазначене дає змогу констатувати, що єдність судової системи характеризується наявністю внутрішньої системи та структури, елементи якої мають діяти узгоджено та не викликати суперечностей. Тобто поділ єдиної судової системи на підсистеми означає структурно-функціональну визначеність кожної з них, наявність власної компетенції, порядку функціонування, взаємодії тощо, встановлених у спосіб, що виключає домінування одного органу відповідної гілки судової системи над іншою і довільне втручання їх у діяльність одна одної (бажано із закріпленням у певних нормативно-правових актах), а також наявність системи процесуального контролю, взаємних зв'язків та відносин. Останнє дозволяє зробити висновок, що єдина судова система має певну організованість, яка є своєрідним синтезом категорій єдності, цілісності та системності як відображення аналітико-синтетичного підходу щодо єдності, взаємозв'язку явищ дійсності².

Організованість — це складна властивість, що полягає в наявності структури (елементів, з яких складається єдине ціле та без яких воно неможливе) та функціонування системи як єдиного об'єкта. Вона виявляється у чіткій регламентації відносин взаємодії між елементами, що становлять її структуру³. При цьому цілі, форми, порядок та межі взаємовідносин між елементами судової влади мають бути встановлені законодавством. Завдяки обґрунтованій організації елементів досягається об'єднання інтересів різноманітних органів та формується єдина узгоджена воля⁴.

¹ Див.: Шульцев, В. А. Роль Конституционного Суда Российской Федерации в обеспечении надлежащего соблюдения органами государственной власти конституционных прав и свобод граждан: теория и практика [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Шульцев Владимир Александрович. — СПб., 2004. — С. 8.

² Див.: Сетров, М. И. Проблемы методологии системного исследования [Текст] / М. И. Сетров ; редкол.: И. В. Блауберг, В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин. — М. : Мысль, 1970. — С. 51.

³ Див.: Блауберг, И. В. Проблема целостности и системный подход [Текст] / И. В. Блауберг. — М. : Эдиториал УРСС, 1997. — С. 258–268; Родионов, И. Б. Теория систем и системный анализ [Електронний ресурс] : лекции / И. Б. Родионов // Теория систем и системный анализ : темат. сайт. — Режим доступу: <http://tssa.pisem.net/>. — Заголовок з екрана.

⁴ Див.: Анненкова, В. Г. Единство Российского государства: проблемы конституционной теории и практики [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Анненкова Виктория Геннадьевна. — М., 2006. — С. 40; Чистяков, О. И. Об «организации государственного единства» вообще, России в частности и в особенности [Текст] / О. И. Чистяков // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. — 2003. — № 3. — С. 5.

У науковій літературі з питань загальної теорії систем зазначається, що з процесом диференціації у цілому пов'язана глибока залежність між частинами. Зв'язок частин не являє собою єдиної послідовної лінії, а відповідно до природи частин відбувається їх об'єднання в окремі групи всередині цілого. На наявності різноманітних конструктивних зв'язків робить акцент і С. В. Нарутто, зазначаючи, що ступінь цілісності системи визначається мірою взаємозв'язку між елементами, зв'язки надають державно-правовій системі як структурно організованому об'єкту якість єдності¹. Тому вважаємо за потрібне окремо зупинитися і на взаємозв'язках між елементами, що опосередковують механізми забезпечення єдності та за допомогою яких система набуває гармонійної узгодженості, а її елементи стають сумісними за функціональними властивостями та здатними до співпраці. Вони не виникають самі по собі, а встановлюються, реалізуються та закріплюються у процесі практичної реалізації владних повноважень. Інакше кажучи, зв'язки і взаємодії між складовими розвиваються всередині єдиного цілого, частинами якого є, а не всередині окремої підсистеми (самостійної чи окремо взятої). Усередині цього цілого відбувається взаємне проникнення інститутів, але при взаємодії явища не зникають, не втрачають своїх специфічних, таких, що відрізняють їх, рис. Навпаки, як вважають деякі філософи, саме при ознаках, що розрізняються, можливе внутрішнє взаємне проникнення. При однаковості ж їх має місце тільки зближення і зчеплення, але не проникнення². Усі компоненти взаємопов'язані між собою настільки, що втрата (випадіння) хоча б одного з них веде до порушення внутрішньосистемних зв'язків та зниження ефективності всієї системи як єдиного цілого³.

Розвиток системної єдності, взаємодії та інтеграції судових підсистем передбачає дослідження взаємозв'язків на декількох рівнях. По-перше, це взаємовідносини системи судової влади з навколишнім світом, зокрема, із іншими системами та системними об'єктами, що його становлять. По-друге, це безпосередньо взаємовідносини між елементами системи, у даному випадку — взаємовідносини та взаємозв'язки між інститутами, органами та установами судової системи. По-третє, взаємодія між складовими частинами у кожній із судових підсистем. Як здається, розгляд із врахуванням положень загальної теорії систем відповідного комплексу взаємозв'язків, взаємодій та взаємозалежностей дозволяє максимально точно встановити всі можливі зміни системи, передбачити всі ефективні механізми забезпечення її єдності та підготувати рекомендації для підвищення дієвості та ефективності функціонування як системи в цілому, так і окремих її елементів. Подібний взаємозв'язок має істотний для організації судової влади характер, і будь-яке порушення необхідних залежностей у ній здатне різко порушити її єдність. Рациональна організація судової системи вимагає гармонійної ув'язки судових функцій держави та методів їх здійснення із системою державної влади в цілому та її масштабними цілями⁴.

¹ Нарутто, С. В. Федерализм и единство государственно-правовой системы России [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Нарутто Светлана Васильевна. – М., 2002. – С. 5.

² Неновски, Н. К. Единство и взаимодействие государства и права : науч. изд. / Нено Колев Неновски ; пер. с болг. В. М. Сафронова ; под ред. С. С. Алексеева. – М. : Прогресс, 1982. – С. 42.

³ Барутенко, Р. О. Обеспечение единого правового пространства России органами исполнительной власти Российской Федерации (конституционно-правовой аспект) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Барутенко Роман Олегович. – М., 2003. – С. 27–28.

⁴ Морозова, О. Г. Единство государственной власти: историко-теоретический правовой аспект [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Морозова Оксана Геннадиевна. – Ростов н/Д., 2003. – С. 131.

Дослідження взаємовідносин судової влади, зокрема її гілок, з іншими гілками державної влади є одним із напрямів діяльності Ради суддів України, яка щорічно ініціює проведення чергового моніторингу стану незалежності суддів. Зокрема, у висновках за результатами проведеного Моніторингу незалежності суддів-2011 зазначається, що взаємовідносини судової влади з іншими гілками державної влади потрібно розглядати в декількох аспектах: публічні висловлювання представників законодавчої та виконавчої влади щодо судової влади, судів та суддів; рішення парламенту та уряду, що стосуються системи судоустрою та суддів; вплив та тиск на суди та суддів у процесі розгляду конкретних судових справ¹.

Також цим Моніторингом встановлено таке: 1) останнім часом за позитивним прикладом Президента України керівники державних установ у публічних заявах висловлюють повагу до незалежності судів та суддів і демонструють свою готовність сприяти утвердженню неупередженого та незалежного правосуддя в державі; 2) відсутність системності та цілеспрямованості в діяльності Верховної Ради України з реформування правової системи негативно впливає на темпи та якість реформування судової системи. Незважаючи на пропозиції суддівського співтовариства вносяться такі зміни до законів, які створюють значні перепони для ефективного функціонування судів, ускладнюють судовий процес та зменшують законодавчі гарантії незалежності суддів; 3) сформувалися конструктивні взаємовідносини між законодавчою, виконавчою та судовою владою, які потребують подальшого розвитку в напрямі концентрації спільних зусиль для зміцнення незалежності судів та суддів.

З огляду на це на підставі Моніторингу стану незалежності суддів-2012 експерти пропонують визначити на законодавчому рівні орган (або посадову особу), що матиме право представляти судову владу загалом у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами і міжнародними організаціями. Зазначають, що це буде сприяти утвердженню єдності судової влади та розширенню можливостей суддівського співтовариства артикулювати та відстоювати інтереси і потреби правосуддя та суддів на державному рівні. Наголошують, що було б доречним такі функції покласти на голову Ради суддів України². Із такими пропозиціями варто погодитися.

Що стосується взаємодії всередині єдиної судової системи, то необхідно зазначити таке. Нині все більш складній взаємодії гілок, видів та сфер судової влади необхідна єдина, цілісна концепція їх системи, а не проста сукупність різнорідних, автономних органів. Тому кожна гілка з точки зору її правової природи, її виникнення, розвитку, співіснування в єдиному просторі та на основі ґрунтовних зв'язків і взаємовідносин не може бути винесена за межі єдиної судової системи, оскільки в такому разі буде втрачений увесь її зміст. Це підтверджується ще й тим, що всі інститути єдиної судової влади у цілому нерозривно пов'язані між собою субстанціонально, генетично та функціонально. Єдність судової влади забезпечується виваженим та збалансованим визначенням системи її функцій і методів здійснення, що є важливим для обґрунтування єдності.

¹ Висновки Моніторингу незалежності суддів-2011 [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2011. – № 12. – С. 5–8.

² Висновки Моніторингу стану незалежності суддів в Україні-2012 [Текст] // Вісн. Центру суддів. студій (спільн. вип. Ради суддів України та Центру суддів. студій). – 2012. – С. 8.

У сучасних умовах взаємозв'язки елементів судової системи стали більш складними, багатоплановими та опосередкованими, оскільки відбивають здатність підтримувати динамічно-рівноважні стосунки. Єдність судової системи, як і єдність усієї державно-правової системи, визначається в першу чергу зв'язками походження або, як їх ще називають, генетичними зв'язками. Оскільки судова влада як елемент державно-правової системи і одночасно окрема система бере свій початок від вираженої волі народу, то джерелом зв'язків як усередині судової системи, так і з іншими феноменами, є народ.

Виділяють і зв'язки побудови, що, у свою чергу, означає наявність структурних зв'язків усередині єдиної судової системи. Через них відбувається становлення та перетворення як всієї організаційної структури, так і підсистем, окремих елементів, а також внутрішньої організації та складу¹. Зв'язками побудови для судової влади можна визнати, на нашу думку, єдині для її підсистем принципи та процедури створення і ліквідації відповідних органів, механізми призначення осіб на аналогічні адміністративні посади тощо.

Взаємодія елементів, їх внутрішній зв'язок обумовлюють їх власне функціонування, а також функціонування системи в цілому. Зв'язки функціонування забезпечують цілісність, життєдіяльність та динамічність системи та її елементів. Вони різноманітні, але загальним є те, що елементи, об'єднані зв'язками функціонування, разом виконують певну функцію, яка може бути охарактеризована як єдина. Без цих зв'язків неможлива єдність і, тим більше, взаємодія елементів системи². Серед функціональних виділяють вертикальні та горизонтальні зв'язки. До вертикальних належать так звані ієрархічні (або субординаційні) зв'язки. Як приклад таких зв'язків можна навести процесуальні взаємовідносини, що виникають між судами різних рівнів у межах визначеної спеціалізації відповідно до принципу інстанційності перегляду судових рішень. Різноманітні горизонтальні зв'язки виражаються в координації, узгодженості дій судових органів. Специфіка горизонтальних зв'язків системи полягає в тому, що вони опосередковуються цілями, які має кожна зі сторін взаємодії³. Прикладами цих зв'язків є єдині для всіх судових органів принципи судочинства, єдині правила діловодства, єдиний порядок матеріально-технічного забезпечення тощо.

Для аналізу єдності судової влади доцільно також виділяти конфліктні та кооперативні зв'язки. Що стосується конфліктних зв'язків, то вони пов'язані насамперед з наявністю прогалин у розмежуванні компетенції (юрисдикції) судових органів різної спеціалізації. Вони виникають також у разі, наприклад, неоднакового розуміння судами (суддями) і, як наслідок, неоднакового застосування норм чинних правових актів.

Кооперативні зв'язки засновані на відносинах партнерства. Вони характеризуються взаємопідтримкою, координацією взаємодіючих сторін, завдяки чому система судової влади перебуває в єдності. Прикладами кооперативних зв'язків у рамках єдиної судової влади можуть бути повноваження вищих судових органів щодо прийняття рекомендаційних роз'яснень з приводу застосування законодавства та можливість

¹ Див.: Нарутто, С. В. Федерализм и единство государственно-правовой системы России [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Нарутто Светлана Васильевна. – М., 2002. – С. 70.

² Там само. – С. 70.

³ Там само. – С. 72.

судів нижчого рівня слідувати цим настановам; орієнтованість однієї гілки судової влади на рішення, що прийняті судами інших гілок; можливість прийняття спільних постанов Пленумів вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду України; спільні обговорення питань тлумачення та застосування законів, спільне навчання суддів тощо¹. Наступним прикладом може бути преюдиціальність (виключність) судового рішення, на підставі чого встановлені та доведені в одному судовому процесі факти та правовідносини мають сприйматися та визнаватися тим самим судом та іншими органами як безспірні до того часу, доки рішення не буде скасоване у передбаченому законом порядку, а факти та правовідносини не будуть визнані такими, що не відповідають дійсності. Не можна не згадати і про прецедентні рішення, які в силу, наприклад, авторитету вищого суду можуть бути застосовані судами, що розглядають аналогічні справи. Організаційними формами кооперативних зв'язків можуть бути спільні семінари, конференції, зустрічі, з'їзди суддів, впровадження спільних баз даних (наприклад, єдиний реєстр судових рішень) і т. д.

Що стосується зв'язків управління, які притаманні всім системам, та їх ролі у підтриманні єдності судової влади, то про них можна вести мову з певними застереженнями. По-перше, в юридичній літературі ці зв'язки в найбільш узагальненому варіанті виражаються в управлінні, що має за мету упорядкування системи, тобто за допомогою управління ця система цілеспрямовано регулюється². По-друге, для судової влади спірним є положення про наявність у рамках системи двох підсистем — управляючої та такої, якою управляють. Як перша із застереженнями розглядається Верховний Суд України, як друга — нижчі суди. Компонентами судової системи, якими можливо повністю управляти, є лише «речі» — її фінансове і матеріально-технічне забезпечення³.

Ще однією сутнісною характеристикою єдності судової системи є її функціонування в єдиному правовому просторі, що забезпечується дією єдиних за суттю норм права. Передбачається, що її механізми функціонують у рамках єдиних правових розпоряджень правової системи, які діють на всій території країни, їх взаємну узгодженість і несуперечливість⁴. Зовнішнім виявом цього є формування єдиного за системою, юридичними джерелами і цілями права (законодавства), що діє у рамках певної території, простору (держави, регіону, континенту тощо)⁵. У змістовному плані єдність судової системи ґрунтується на положеннях вітчизняного законодавства, загальноприйнятих і визнаних принципах та нормах міжнародного права, положеннях міжнародних договорів, правах і свободах людини і громадянина, правах, правових

¹ Никитина, А. В. Единство судебной системы Российской Федерации (конституционно-правовое исследование) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Никитина Анна Васильевна. – Хабаровск, 2006. – С. 52.

² Государственное управление и административное право [Текст] / под ред. Ю. М. Козлова, Б. М. Лазарева, А. Е. Лунова, М. И. Пискотина. – М. : Юрид. лит., 1978. – 360 с.

³ Михайловская, И. Б. Суды и судьи: независимость и управляемость [Текст] : монография / И. Б. Михайловская. – М. : Проспект, 2008. – С. 43.

⁴ Див.: Барутенко, Р. О. Обеспечение единого правового пространства России органами исполнительной власти Российской Федерации (конституционно-правовой аспект) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Барутенко Роман Олегович. – М., 2003. – С. 7.

⁵ Див.: Азизова, В. Т. Общетеоретические проблемы обеспечения единого правового пространства в Российской Федерации [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Т. Азизова. – Махачкала, 2004. – С. 9.

обов'язках і повноваженнях суб'єктів державної влади, що відображені відповідно у певних правових актах державного і міжнародного рівня — конституціях, статутах, конвенціях, пактах і т. д. та створюють цілісну систему. До того ж єдина судова система здійснює свою діяльність на основі системи гармонійно погоджених за змістом індивідуальних і колективних публічних прав людини, що відображають соціальні якості й цінність складових основ легітимності всіх різновидів державної влади, а також відповідність їх змісту цілям, завданням, функціям, формам діяльності і компетенції органів державної влади¹. Тому недарма судові органи мають спільні завдання з охорони конституційного ладу, політичної і економічної системи, забезпечення законності й правопорядку, захисту прав та інтересів громадян, усі без винятку застосовують всі чинні та ратифіковані нормативно-правові акти національного і міжнародного права та міжнародних договорів. У свою чергу, це передбачає підзаконний характер діяльності судової влади у цілому, оскільки вона функціонує лише на підставі, в межах та на виконання законодавчих приписів. В аспекті цього справедливим є зауваження В. І. Анішиної, що єдність судової системи повинна бути виражена у змісті та результатах її роботи, тобто одноставному судовому тлумаченні, розумінні, застосуванні правових принципів, норм та положень Конституції і законів, єдності судової практики з окремих категорій справ усіх судів².

Тісно із зазначеним переплітається обов'язковість дотримання для всіх судів правил судочинства, визначених законом. Це означає, що суди різної компетенції та незалежно від інстанційності керуються правилами судочинства, передбаченими процесуальними нормами. Суди загальної юрисдикції, розглядаючи справи, керуються відповідними кодексами — КПК, ЦПК, ГПК та КАС України. Цікаво, що Конституційний Суд України не має свого процесуального кодексу та застосовує норми, сформульовані у Законі України «Про Конституційний Суд України» та у своєму Регламенті. Хоча в системі судів загальної юрисдикції та конституційної юрисдикції не існує процесуальних зв'язків, вони знаходять інші форми взаємодії з метою забезпечення єдиного конституційно-правового поля.

Вивчаючи єдність судової влади, в цілому вчені звертають увагу на те, що цementsуючою зв'язкою для всіх органів судової влади може виступати доктрина судового права та її законодавче оформлення³. З огляду на це М. О. Колоколов стверджує, що

¹ Морозова, О. Г. Единство государственной власти: историко-теоретический правовой аспект [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Морозова Оксана Геннадиевна. – Ростов н/Д, 2003. – С. 112.

² Анишина, В. И. Основы судебной власти и правосудия в Российской Федерации [Текст] : курс лекций / В. И. Анишина. – М. : Эксмо, 2008. – С. 168.

³ Див.: Проблемы судебного права [Текст] / Н. Н. Полянский, М. С. Строгович, В. М. Савицкий, А. А. Мельников ; под ред. В. М. Савицкого. – М. : Наука, 1983. – 223 с.; Мурадян, Э. М. Конституционная доктрина судебной власти России [Текст] / Э. М. Мурадян // Журн. рос. права. – 2011. – №9. – С. 130–134; Сердюк, В. В. Правовой статус Верховного Суда Украины в системе судебной власти [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Сердюк Валентин Васильевич. – К., 2009. – 563 с.; Прилуцький, С. В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава) [Текст] : монографія / С. В. Прилуцький. – К. : Ін-т держави і права, 2012. – 316 с.; Колоколов, Н. А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве [Текст] : монография / Н. А. Колоколов. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 312 с.; Гуськова, А. П. Судебное право: история и современность судебной власти в сфере уголовного судопроизводства [Текст] : монография / А. П. Гуськова, Н. Г. Муратова. – М. : Юрист, 2005. – 230 с.

знання про судову владу відчутно потребують узагальненого викладу в рамках єдиної фундаментальної науки, але до цього часу вони перебувають у ряду гуманітарних наук¹. У сучасній юриспруденції під судовим правом у загальному вигляді розуміють сукупність норм права, що встановлюють судоустрій, визначають юрисдикцію судів і судочинство (або юрисдикційний процес). Оскільки основним критерієм розмежування на окремі галузі є предмет правового регулювання, то судовим правом регулюються суспільні відносини, що виникають у результаті діяльності щодо розгляду та вирішення судом справ. Аналіз цього положення не викликає сумнівів у тому, що об'єднання розрізненого нормативного матеріалу щодо судової влади в єдине судове право, яке регулює організаційні і функціональні відносини у сфері судової системи, статусу суддів тощо, заслуговує підтримки та матиме об'єднуючий вплив на судову владу. Ще дореволюційні вчені — Й. В. Михайловський, В. О. Рязановський, М. М. Розін виходили з постулату про судовий процес як єдине ціле, як комплексну наукову дисципліну, побудовану на однакових базисних засадах², обґрунтовували це однаковим завданням усіх трьох процесів, збігом основних принципів судового устрою.

Тож концепція судового права передбачає по суті поєднання у собі норм конституційного, цивільного, господарського, адміністративного та кримінально-процесуального права. Її наукова та практична значимість полягає в тому, що суспільні відносини, які вивчаються нею, настільки зближують процесуальні галузі права між собою та із судоустроєм, що актуально звучить ідея кодифікації судового права в окремому правовому акті. Оскільки судове право залежить від наявності зв'язку, спільних істотних властивостей процесуальних галузей права, сьогодні склалися досить сприятливі умови для інтегрованого дослідження цих проблем. Концепція судового права призначена саме для зміцнення судової влади, оскільки вона спрямована на забезпечення функції судового захисту³.

Та цілком очевидно, що концепція потребує і законодавчого оформлення. Так, Е. М. Мурадьян вказує на необхідність об'єднання в рамках судового права всіх процесуальних галузей та прийняття єдиного кодифікованого судового акта⁴. Проте для ведення таких складних робіт фахівці не готові, тому більш реальним є другий варіант — кодифікація основ судового законодавства, за якою залишаються чинними і галузеві кодекси, приведені у відповідність до базового (кодифікованого) акта⁵.

Не менш важливою для єдності судової системи є єдність судової практики. У науковій літературі небезпідставно зазначається, що забезпечення єдності судової влади

¹ Колоколов, Н. А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве [Текст] : монография / Н. А. Колоколов. — М. : Юрлитинформ, 2007. — С. 6.

² Михайловский, И. В. Основные принципы организации уголовного суда [Текст] / И. В. Михайловский. — Томск : ПТЛ П. И. Макушина, 1905. — 337 с.; Розин, Н. Н. Уголовное судопроизводство : пособие к лекциям / Н. Н. Розин. — 3-е изд., пересмотр. — Пг. : Право, 1916. — 599 с.; Рязановский, В. А. Единство процесса [Текст] : учеб. пособие / В. А. Рязановский. — М. : Городец, 1996. — 75 с.

³ Гуськова, А. П. Судебное право: история и современность судебной власти в сфере уголовного судопроизводства [Текст] : монография / А. П. Гуськова, Н. Г. Муратова. — М. : Юрист, 2005. — С. 35.

⁴ Мурадьян, Э. М. О единстве судебного законодательства, о безусловных процессуальных правах, об условных процессуальных действиях [Электронный ресурс] / Э. М. Мурадьян // Юристлиб : юрид. б-ка. — Режим доступа: http://www.juristlib.ru/book_3647.html. — Заголовок з екрана.

⁵ Там само.

у цілому здебільшого зводиться до забезпечення єдності судової практики, що, як вважається, може бути гарантоване процесуальними засобами. Така якісна властивість судової практики, як єдність, не є самоціллю, а спрямована на виключення судових помилок та свавілля з боку суду, у тому числі на винесення судом рішення на основі неправового акта чи в умовах несправедливих процедур. При цьому зроблене застереження, що в інтересах суспільства єдність судової практики необхідна лише як засіб, що забезпечує верховенство права, а в іншому значенні воно мало б негативний ефект¹. Судова практика є своєрідним орієнтиром для правильного й однакового вирішення спорів, тлумачення та застосування чинного законодавства тощо. А правильно застосовувати норму права можна тільки в тому випадку, якщо її зміст правильно з'ясований правозастосовником².

Як бачимо, необхідно вести мову про забезпечення єдності судової практики шляхом однакових правозастосовних рішень з однакових категорій правових спорів. В. М. Жуков виділяє два аспекти забезпечення єдності судової практики, виходячи із устрою системи судів: 1) забезпечення єдності судової практики у кожній із підсистем судів; 2) забезпечення єдності застосування законодавства у цілому в судовій системі, оскільки усіма судами застосовуються ті самі норми права³. У кожній із підсистем існують механізми забезпечення єдиного розуміння та застосування закону. Органами, на які Законом покладено це завдання, є вищі спеціалізовані суди, повноваження яких мають бути спрямовані на підтримання однаковості щодо тлумачення та застосування норм права і які є одним із елементів конституційного механізму охорони єдності та несуперечливості правової системи.

Реалізація єдності судової практики відбувається шляхом здійснення процесу прийняття судових рішень на основі відпрацьованих та єдиних правових позицій. Останніми є: 1) рішення у конкретних справах вищих спеціалізованих судів, які є фактично обов'язковими з метою одноманітного застосування законів; 2) рекомендаційні роз'яснення та узагальнення судової практики, що здійснюються вищими судовими органами на основі аналізу і вивчення судової практики з вирішення однакових справ судами всіх інстанцій; 3) рішення у конкретних справах Верховного Суду України; 4) постанови Пленуму Верховного Суду України; 5) правові акти Конституційного Суду України; 6) практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини.

Крім процесуальних засобів забезпечення єдності судової практики, у науковій літературі йдеться і про непроцесуальні засоби, які можуть виявитися не менш дієвими. Зокрема, пропонується опубліковувати всі рішення Верховного Суду України та принципові рішення вищих спеціалізованих судів у відомчих збірниках; видавати спеціальні журнали з усіх правових сфер; створити та забезпечити реальний доступ

¹ Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике [Текст] : междунар. кол. моногр. / редкол. : В. М. Жуков, А. Г. Федотов, Е. В. Новикова, М. А. Субботин. – М. : Статут, 2009. – С. 296–300.

² Див.: Капліна, О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права [Текст] : монографія / О. В. Капліна. – Х. : Право, 2008. – С. 60–61.

³ Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике [Текст] : междунар. кол. моногр. / редкол. : В. М. Жуков, А. Г. Федотов, Е. В. Новикова, М. А. Субботин. – М. : Статут, 2009. – С. 357.

до баз даних судових рішень; видавати коментарі законодавчих актів; організувати семінари, «круглі столи» та інші заходи для підвищення кваліфікації суддів та обміну досвідом; надавати методичну допомогу тощо. Отже, судова система сама має забезпечувати єдине, несуперечне тлумачення та застосування правових приписів, а засновані на процесуальних взаємовідносинах зв'язки між спеціалізованими та загальними судами, безумовно, мають утворювати системну єдність і не викликати спорів відносно необхідності забезпечення єдності судової практики у кожній підсистемі¹.

Єдність судової практики тісно пов'язана з правовою визначеністю, що впливає із конституційної норми рівності всіх перед законом і судом, оскільки така рівність може бути забезпечена лише за умови однакості розуміння та тлумачення правової норми всіма правозастосовцями. Правова визначеність означає загальноправовий критерій визначеності, ясності, однозначності правової норми. Невизначеність змісту правової норми допускає можливість необмеженого тлумачення у процесі правозастосування та веде до порушення принципів рівності і верховенства права. Європейський суд з прав людини розуміє принцип правової визначеності і як гарантію недопущення перегляду рішень суду, що набрали чинності. Таким чином, єдність судової практики та правова визначеність мають значення не лише для судової системи та суддівського співтовариства, а й для розвитку правового простору та зміцнення законності в масштабах країни.

Аналіз єдності судової системи буде неповним без єдності принципів організації судової системи. Принцип територіальності у побудові судової системи обумовлений потребою здійснення судової влади на всій території країни, забезпечує територіальне розмежування компетенції судів загальної юрисдикції та доступність правосуддя для населення. Територіальність означає децентралізацію нижчих ланок системи судів загальної юрисдикції (місцевої та апеляційної). Кожен місцевий та апеляційний суд має свою територіальну юрисдикцію (підсудність) — тобто поширення компетенції суду на правовідносини, що виникли чи існують на певній території. Тому мережа судових органів повинна рівномірно поширюватися на всі адміністративно-територіальні одиниці, не повинно бути територій, на які б не поширювалася юрисдикція судів. Організація судів за принципом територіальності спрямована на забезпечення наближеності місцевих та апеляційних судів до людей.

Щодо інстанційності, то законодавством передбачено такі інстанції — розгляд справи по суті, апеляційний, касаційний та перегляд справ Верховним Судом України. Відповідно необхідним елементом організаційно-правової єдності судової влади є рівність можливостей апеляційного та касаційного оскарження, тобто побудова системи таким чином, щоб у кожній спеціалізованій підсистемі міг дотримуватися принцип ступінчастості та ієрархічності. Тобто передбачено процесуальні взаємозв'язки вищих та нижчих судів. Крім того, завдяки перегляду рішень вищестоящі суди мають виявляти слабкі сторони діяльності інших судів, робити узагальнення та надавати відповідні рекомендації з метою забезпечення однакового застосування законодавства судами всіх рівнів, формування судової практики. Реалізація принципу інстанційнос-

¹ Никитина, А. В. Единство судебной системы Российской Федерации (конституционно-правовое исследование) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Никитина Анна Васильевна. – Хабаровск, 2006. – С. 50.

ті значною мірою залежить від ступінчастості у побудові судової системи, що означає рівність у формуванні однакової кількості судових рівнів для всіх юрисдикційних підсистем судів загальної юрисдикції. Відповідно до Закону після створення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ судова система була зрівняна — всі три підсистеми мають чотири рівні.

Вкрай важливим для забезпечення ефективної реалізації функцій судової влади є доступ до всіх судових органів та всіх без винятку суддів, незалежно від рівневості та юрисдикції. У науковій юридичній літературі доступність правосуддя розглядається як принцип організації та діяльності судової влади, сутність якого полягає у відсутності фактичних і юридичних перешкод для звернення зацікавлених осіб до суду за захистом своїх прав. Більше того, зазначається, що цінність доступності правосуддя неприпустимо зводити до того, що судова влада є інституційно оформленою в систему відповідних органів і наділена універсальною юрисдикцією з вирішення правових конфліктів, що виникають у суспільстві. Вона полягає як у наявності процедури судового розгляду, так і в можливостях скористатися її перевагами¹. При цьому доступ до судів має бути реальним, а не формальним і, що важливо, за єдиними правилами (процедурами) на всій території держави. Рекомендація R (81) 7 Комітету міністрів державам-членам відносно шляхів доступу до правосуддя від 14 травня 1981 р. наголошує, що громадськість має бути проінформована про місцезнаходження та компетенцію всіх без винятку судів, а також про порядок звернення до всіх судів для захисту своїх прав та інтересів, що важливо, за єдиними правилами (процедурами) на території певної держави. Як справедливо зазначає О. Б. Прокопенко, «вимога доступу до суду означає, що з юрисдикції судів не можна вилучати будь-які позови, так само не можна надавати імунітети певним категоріям осіб від судових позовів»². Так, Європейський суд з прав людини у своєму рішенні зазначив, що виведення з-під юрисдикції національних судів вирішення майнового спору є порушенням права заявника на доступ до суду³.

Що стосується закріплення судової системи Конституцією та законами України, то повноваження, порядок створення і діяльності, організаційне забезпечення органів та установ, що належать до системи судової влади, формування організаційної інфраструктури мають бути встановлені одним законом, тобто передбачено їх регулювання, єдине за формою нормативного правового акта. У цьому сенсі єдність судової системи перш за все означає єдність правової основи побудови системи судових органів як інституційного втілення судової влади. Інакше кажучи, вихідною умовою правового забезпечення єдності судової системи є закріплення юридичного статусу її елементів, що враховує їх незмінні властивості. Так, при побудові судових підсистем мають діяти єдині стандарти, встановлені Конституцією України, законами, міжнародними документами. Більше того, вважаємо, що основними механізмами забезпе-

¹ Овчаренко, О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] : монографія / О. М. Овчаренко. – Х : Право, 2008. – С. 179–180.

² Див.: Прокопенко, О. Б. Право на справедливий суд : концептуальний аналіз і практика реалізації [Текст] : монографія / О. Б. Прокопенко. – Х. : ФІНН, 2011. – С. 40.

³ Трегубенко проти України [Текст] : Рішення Європейського Суду з прав людини від 02.11.2004 (Практика Європейського Суду з прав людини) // Адвокат. – 2005. – № 1. – С. 48–50.

чення єдності судової системи повинні виступати власне норми права та виражена в них державна воля, що «безпосередньо чи імпліцитно містять можливості, які забезпечують єдність, оформлені у вигляді нормативно-правових актів різного рівня, інших джерел права і реалізуються за допомогою усієї правової системи держави»¹.

Тому неабияке значення має конституційна норма (п. 14 ч. 1 ст. 92), відповідно до якої питанням судоустрою, судочинства і статусу суддів в Україні повинні визначатися виключно Конституцією та законами України. Як зазначає Конституційний Суд України, внутрішня організація і порядок діяльності судових органів, повноваження та кількість судових інстанцій, склад суду при відправленні правосуддя тощо на основі конституційних засад судоустрою і судочинства визначаються виключно законом². Зазначена норма має імперативний характер, вказує на конституційно встановлений спосіб вирішення питань судоустрою і статусу суддів саме шляхом прийняття закону. Тобто єдність судової системи має забезпечуватися шляхом її встановлення названими правовими актами.

Із цього приводу в науковій літературі дуже чітко зазначається, що обов'язковим елементом визначення правового статусу суду чи загальної юрисдикції, чи спеціалізованого суду, є вказівка у відповідних правових актах на приналежність цих судів до єдиної судової системи держави³. Насамперед єдність судової системи має гарантуватися Конституцією України, яка визначає принципи побудови системи органів державної влади. Бажано було б доповнити ст. 124 Конституції України нормою щодо здійснення судочинства єдиною судовою системою. Аналогічну норму містить ст. 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яка закріплює положення, що суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Наголошуємо, що ці правові акти створюють єдину правову базу для конституювання судів, роблять судову систему стабільною та стійкою, а судову владу — невідчужуваною. Створення правових основ для виникнення різних судових систем за кількістю видів судочинства може призвести до зруйнування єдності судової влади, єдності правового простору та єдиних правових гарантій прав і свобод людини на всій території країни.

Утворені підсистеми єдиної судової влади автономні й структурно відокремлені, їх існування та необхідність визнання їх особливостей не викликають сумнівів. При цьому їх єдність може бути досягнута тільки шляхом приведення їх до цілісної, складної, багаторівневої системи на основі єдиних принципів побудови та функціонування.

Очевидно також, що принцип єдності судової системи має виявлятися і в уніфікації назв і повноважень як судів одного рівня різної спеціалізації, так і в уніфікації назв, повноважень та компетенції судів одного рівня тієї самої спеціалізації, оскільки всі вони є складовими частинами єдиної судової системи України. Мається на увазі, що

¹ Левакин, И. В. Государственное единство России: теоретико-правовое исследование [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Левакин Игорь Вячеславович. – М., 2003. – С. 238–239.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій України» (справа про Касаційний суд України) : від 11.12.2003 №20-рп/2003 // Уряд. кур'єр. – 2003. – 20 груд. (№241).

³ Див.: Нарутто, С. В. Федерализм и единство государственно-правовой системы России [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Нарутто Светлана Васильевна. – М., 2002. – 471 с.

суди в межах окремої спеціалізації одного рівня за законодавством мають однакові назви, які залежать від назви адміністративно-територіальної одиниці, наприклад, усі місцеві адміністративні суди називаються окружними; місцевими господарськими судами є господарські суди областей і т. д. Ці суди мають єдину компетенцію, що включає сукупність юридично встановлених повноважень певного судового органу (спеціалізованого суду) щодо визначеного законом кола питань, які підлягають вирішенню. Обсяг судової компетенції, як зазначає В. В. Сердюк, повинен обумовлюватися здійсненням державної влади судовими органами в особливій сфері суспільного життя: залежно від їх спеціалізації — «по горизонталі» (загальні, адміністративні, господарські суди тощо), а також територіальним масштабом діяльності кожної ланки судової системи — «по вертикалі» (Верховний Суд України, вищі спеціалізовані, апеляційні й місцеві суди)¹. Компетенція окреслює сукупність проблем, на вирішення яких спрямовані права й обов'язки кожної ланки судової системи. І нарешті, такі суди наділені однаковими повноваженнями (правами, обов'язками, можливостями правового впливу, можливостями винесення рішення тощо). При цьому взаємовідносини судів одного рівня не мають ніякого організаційно-управлінського характеру і обмежуються обміном досвідом, спільною участю в діяльності органів суддівського самоврядування, науково-практичних конференціях тощо².

Загальним для всіх видів юрисдикційних органів є їх створення і реєстрація у встановленому законом єдиному порядку, крім Верховного Суду України та Конституційного Суду України, діяльність яких передбачена Конституцією України. Усі суди загальної юрисдикції утворюються, у тому числі шляхом реорганізації, та ліквідовуються Президентом України на підставі пропозиції Державної судової адміністрації України. Однаковими підставами для утворення чи ліквідації суду є зміна визначеної Законом системи судів, потреба поліпшити доступність правосуддя, необхідність оптимізації видатків державного бюджету або зміна адміністративно-територіального устрою. Тобто для їх створення необхідна єдина правова підстава — видання спеціального правового акта — Указу Президента України. Місцезнаходження, територіальна юрисдикція і статус суду визначаються з урахуванням принципів територіальності, спеціалізації та інстанційності.

Елементом створення суду також вважається і визначення кількості суддів у судах, а також призначення (обрання) на адміністративні посади в суді. Відповідні процедури визначено Законом. До складу Верховного Суду України входять сорок вісім суддів, причому їх кількість установлена законом. За Конституцією України Конституційний Суд України складається з — вісімнадцять суддів; Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України (ст. 148 Конституції України).

Деякі правознавці, досліджуючи єдність судової системи, виділяють як окрему її характеристику єдиних основних суб'єктів³. Обґрунтовують це тим, що єдність судо-

¹ Сердюк, В. В. Правовий статус Верховного Суду України в системі судової влади [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Сердюк Валентин Васильович. — К., 2009. — 563 с.

² Див.: Коваль, В. М. Апеляційні суди в Україні: становлення і розвиток [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Коваль Володимир Миколайович. — О., 2004. — С. 66–67.

³ Див.: Левакин, И. В. Государственное единство России: теоретико-правовое исследование [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Левакин Игорь Вячеславович. — М., 2003. — С. 38.

вої системи, серед іншого, обумовлюється об'єктивною потребою глобальної соціальної системи в єдиному вольовому забезпеченні процесів, що відбуваються в ній, а виражається насамперед у концентрації влади в суб'єкті. Так, говорять про рішення суду, про дії суду, ототожнюючи при цьому його з конкретними суб'єктами (управлінськими органами, посадовими особами тощо). Суб'єкт визначає зміст владного відношення через наказ (розпорядження, рішення). У наказі пропонується поведінка об'єкта влади, указуються (чи маються на увазі) санкції за невиконання розпорядження суб'єкта.

Щодо основних суб'єктів єдиної судової влади, то під ними необхідно розуміти державні інститути, що володіють відносною структурною та функціональною самостійністю і мають тенденцію до інтеграції. До них належать усі судові установи, а також органи, що сприяють функціонуванню судової влади — суди, органи судового управління, органи суддівського самоврядування, суддівський корпус, який у широкому розумінні складається із суддів як носіїв судової влади, суддів у відставці, народних засідателів та присяжних, та які мають єдиний правовий статус, та органи, що сприяють здійсненню правосуддя. Так, офіційна позиція суддівського співтовариства України полягає в тому, що до органів судової влади мають належати: суди, Вища рада юстиції, Вища кваліфікаційна комісія суддів України, органи суддівського самоврядування, Державна судова адміністрація України, судова міліція, у зв'язку з цим пропонується внести необхідні зміни до Конституції¹. Така позиція є цілком обґрунтованою, оскільки зазначені органи виступають у ролі організаційно-правових механізмів, які не лише захищають права і свободи громадян (зокрема, право на кваліфікований судовий захист), а й впливають на саму владу, спрямовуючи її на виконання поставлених завдань.

Цікавою є думка деяких науковців, які вважають, що основним компонентом у соціальних системах завжди виступають люди, перед котрими стоять визначені цілі й котрі прагнуть їх досягти². У зв'язку з цим важливо відзначити, що з усієї судової системи виділяються гілки спеціалізованих судів, у яких судова влада належить персонально особі, що обіймає суддівську посаду, нікому не підзвітна і незалежна, та підкорюється лише Конституції і закону. Подібне уособлення конкретною посадовою особою (суддею) всієї судової влади в державі, персоніфікація характерні саме для судової влади. Як вбачається, є широко поширеним ототожнення судової влади з її носієм. З огляду на це суб'єктами державної судової влади, кому народ делегував владні повноваження щодо її здійснення, є судді. За такого трактування суб'єкти судової влади за кількісною ознакою поділяються на: 1) індивідуальні — суддя та 2) колективні — суд.

Забезпечення функціонування єдиної та цілісної судової системи передбачає особливий порядок фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів

¹ Про концептуальні засади подальшого здійснення судової реформи в Україні [Текст] : заява 8 позачерг. з'їзду суддів України // Вісн. Верхов. Суду України. — 2007. — № 10. — С. 16–18.

² Див.: Аверьянов, В. Б. Организация аппарата государственного управления (структурно-функциональный аспект) [Текст] / В. Б. Аверьянов. — К. : Наук. думка, 1985. — С. 15; Якимчук, М. К. Організаційно-правові основи управління в органах прокуратури України [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук / М. К. Якимчук. — Чернівці, 2002. — 470 с.

і встановлення загального порядку забезпечення діяльності суддів. Згідно з ч. 1 ст. 130 Конституції України держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. Законодавчо закріплено, що в Україні діє єдина система забезпечення функціонування судової влади — судів загальної юрисдикції та Конституційного Суду України. Забезпечення функціонування судової влади передбачає: 1) визначення у Державному бюджеті України видатків на фінансування судів не нижче рівня, що забезпечує можливість повного і незалежного здійснення правосуддя відповідно до закону; 2) законодавче гарантування повного і своєчасного фінансування судів; 3) гарантування достатнього рівня соціального забезпечення суддів (ч. 2 ст. 140 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Міжнародні стандарти незалежності суддів визначають, що кожна держава повинна виділяти судам достатньо ресурсів, приміщень та устаткування, щоб вони могли функціонувати відповідно до міжнародних стандартів, а також щоб судді могли ефективно працювати. Наголошується також на обов'язковій участі представників судової влади у формуванні бюджету судової влади та у здійсненні контролю за використанням коштів.

Таким чином, єдина судова система охоплює всі рівні територіального управління та є сукупністю органів і механізмів, що забезпечують виконання загальнодержавних завдань та законодавчих приписів, а також безпосередній контроль за реалізацією національних інтересів на основі єдиних принципів. Її сутнісними характеристиками є: а) цілісність; б) наявність внутрішньої системи та структури, елементи якої функціонують узгоджено; в) наявність досить розгалуженої системи взаємозв'язків, що означає ґрунтування на взаємодії учасників правових відносин; г) поширення цієї єдності у рамках усього правового простору держави; ґ) безперервність функціонування на певній території; д) єдиний порядок створення та ліквідації судів.

Єдність статусу суддів. Вітчизняне законодавство та міжнародно-правові норми текстуально не містять ані визначення єдності статусу суддів, ані його характеристики (складові), та, аналізуючи їх зміст, можна виділити певні компоненти цього принципу: 1) однаковість вимог, що пред'являються до кандидата, який претендує на зайняття посади судді; 2) єдність організаційно-правового механізму формування суддівського корпусу, що включає в себе: а) однаковість процедури відбору; б) рівність кандидатів при її проходженні та в) єдність критеріїв при їх оцінці; г) однаковість порядку наділення повноваженнями, тобто призначення чи обрання кандидата на посаду судді; 3) єдність власне статусу суддів, що передбачає: а) рівність у правах; б) однаковість обов'язків; в) рівність у можливостях кар'єрного зростання; г) однаковість підстав та процедури притягнення до відповідальності; ґ) рівність матеріально-технічного та соціального забезпечення ефективної реалізації суддівських функцій. Дійсно, є важливим, щоб гарантії, пов'язані з добором суддів, несумісністю суддівської діяльності, з поведінкою поза роботою чи з припиненням судової служби, застосовувалися б до всіх суддів.

Формування суддівського корпусу визначають як упорядкований процес кадрового забезпечення судової влади, що виражається у механізмі набуття та припинення суддівських повноважень. Стрижень цієї системи, як завжди, становлять ті вимоги,

які встановлює суспільство до особи судді¹. Відповідність кандидата на посаду судді встановленим вимогам є правосуб'єктністю статусу судді, що означає здатність особи у встановленому порядку набувати правового статусу судді суду загальної юрисдикції, тобто виступати носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків професійного судді². У вітчизняному законодавстві базові вимоги до суддів («кандидатський ценз») встановлені Конституцією України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Конституція України не містить терміна «ценз», проте встановлює відповідні кваліфікаційні вимоги до претендентів на певні державні посади, у тому числі кандидатів на посаду професійного судді (ч. 3 ст. 127), судді Конституційного Суду України (ч. 3 ст. 148). Таким чином, суддя має особливий (спеціальний) правовий статус, який характеризується наявністю певних вимог, обмежень щодо зайняття цієї посади та гарантій його діяльності³.

Як зазначають науковці, формалізовані вимоги та цензові обмеження до кандидатів на посади суддів, що закріплені у законодавстві, не містять нічого зайвого⁴. Водночас критерії придатності мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Перші піддаються формалізації і можуть бути вказані в законі, другі ж пов'язані з індивідуально-психологічними передумовами цієї діяльності⁵. До того ж вони мають бути універсальними, тобто застосовуватися на усіх стадіях добору кандидатів.

Роль та значення Конституційного Суду України визначають особливі вимоги та специфічний порядок призначення на посаду суддів, що відправляють судочинство в конституційній юрисдикції. Цей порядок регламентується Конституцією України та Законом України «Про Конституційний Суд України». Для суддів цього Суду встановлені такі вимоги: суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років та володіє державною мовою. Як підкреслює Ю. М. Тодика, оскільки вони здійснюють один із найскладніших видів державної діяльності, то в інтелектуальному аспекті судді Конституційного Суду України повинні володіти суттєвим науковим потенціалом, знаннями практики правозастосування, бачити тенденції розвитку державно-правових процесів, мати широкий діапазон юридичного мислення стосовно норм не лише національної правової системи, а й зарубіжного законодавства, бути

¹ Див.: Прилуцький, С. В. Формування корпусу професійних суддів України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Прилуцький Сергій Валентинович. – К., 2003. – С. 11.

² Див.: Москвич, Л. М. Організаційно-правові проблеми статусу суддів [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Москвич Лідія Миколаївна. – Х., 2003. – 218 с.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини четвертої статті 26, частини третьої статті 31, частини другої статті 39 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (справа про стаж для зайняття посади судді в апеляційних, вищих спеціалізованих судах та Верховному Суді України) [Електронний ресурс] : від 05.04.2011 № 3-рп/2011 // Конституц. Суд : [офіц. веб-сайт Конституційного Суду України]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=136082>. – Заголовок з екрана.

⁴ Див.: Клеандров, М. И. Статус судьи [Текст] : учеб. пособие / М. И. Клеандров. – Новосибирск : Наука, Сиб. издат. фирма РАН, 2000. – С. 82.

⁵ Див.: Москвич, Л. М. Статус судді: питання теорії та практики [Текст] : монографія / Л. М. Москвич, С. В. Подкопаєв, С. В. Прилуцький. – Х. : ІНЖЕК, 2004. – С. 142; Радутная, Н. В. Народный судья. Профессиональное мастерство и подготовка [Текст] / Н. В. Радутная. – М. : Юрид. лит., 1977. – С. 108.

обізнаними у практиці правозастосовної діяльності органів конституційної юрисдикції інших країн¹.

Відповідно на посаду судді суду загальної юрисдикції може бути рекомендований громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту та стаж роботи у галузі права не менше як три роки, проживає в Україні десять років та володіє державною мовою.

Не можуть бути рекомендовані на посаду судді громадяни: 1) визнані судом обмежено дієздатними чи недієздатними; 2) які мають хронічні психічні та інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків судді; 3) які мають незняту чи не погашену судимість. Не може претендувати на посаду судді особа, до якої згідно із законом застосовується заборона обіймати відповідну посаду. Не може претендувати на посаду судді також особа, яку було раніше звільнено з посади судді за порушення присяги, порушення вимог щодо несумісності або у зв'язку із набранням законної сили обвинувальним вироком, крім випадків визнання в судовому порядку протиправним рішення про звільнення з цих підстав або скасування обвинувального вироку суду.

У рамках єдності статусу суддів має йтися про однаковість та єдність вимог для першого призначення кандидата на посаду судді незалежно від того, на посаду судді суду якої спеціалізованої юрисдикції він претендує. Єдність має охоплювати базові критерії, з тим щоб особа мала можливість у подальшому бути переведеною на посаду до суду іншої спеціалізації чи суду вищого рівня.

Одночасно із цим постають питання щодо законодавчого встановлення факультативних (саме додаткових) вимог до осіб, що бажають бути призначені на посаду судді вперше, до судів різних спеціалізацій (маються на увазі не «додаткові» вимоги для суддів судів вищих рівнів). Принаймні їх може бути три: 1) чи можна взагалі пред'являти до осіб додаткові вимоги, пов'язані із специфікою та особливостями юрисдикції суду, до якого бажає бути призначена особа; 2) чи доцільно встановлювати такі критерії; 3) чи не загрожуватиме встановлення таких факультативних вимог єдності статусу суддів? Однозначних відповідей на ці питання вченими ще не дано, оскільки процес залучення професійних кадрів до суддівського корпусу триває².

Кожен конкретний кандидат у судді має відповідати конкретно визначеному ряду вимог, жодна з яких не повинна бути підвищена стосовно осіб, які претендують на аналогічну посаду. Звісно, є вимоги доволі розпливчасті, такі як «бездоганна репутація» чи «мати авторитет»³; відповідність їм має базуватися на єдиних для всіх об'єктивних критеріях. Останні мають бути розроблені на основі тестових програм, які мають ставити за мету діагностування психофізіологічних характеристик людей,

¹ Тодика, Ю. М. Тлумачення Конституції України як теоретична і практична проблема сьогодення [Текст] / Ю. М. Тодика // Конституція України – основа модернізації держави та суспільства : матеріали наук. конф. 21–22 черв. 2001 р. – Х. : Право, 2001. – С. 105.

² Юревич, І. В. Єдність судової влади [Текст] : монографія / І. В. Юревич. – Х. : Право, 2014. – С. 178.

³ Див.: Клеандров, М. И. Статус судьи [Текст] : учеб. пособие / М. И. Клеандров. – Новосибирск : Наука, Сиб. издат. фирма РАН, 2000. – С. 55; Прилуцький, С. В. Формування корпусу професійних суддів України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Прилуцький Сергій Валентинович. – К., 2003. – С. 136.

що відповідають формалізованим вимогам до кандидата на посаду судді. Ці об'єктивні критерії вже розроблені та використовуються у психології, в юриспруденції вони містяться у професіограмах і є класифікованими та обґрунтованими. Як зазначає М. І. Клеандров, на шляху до судового корпусу потрібен певний бар'єр для людей, які за своїми психофізіологічними і морально-етичними характеристиками не гідні судової роботи. І саме конкурс тут може і повинен відіграти вирішальну роль.

Відповідно до чинного законодавства законодавець повноважний встановлювати додаткові вимоги до окремих категорій суддів щодо стажу, віку та їх професійного рівня порівняно із основними вимогами для зайняття посади професійного судді (ч. 5 ст. 127 Конституції України). Так, законом передбачено встановлення «додаткових вимог» для суддів, які претендують на зайняття посади судді у суді вищого рівня, а саме встановлено вимоги щодо наявності в особи стажу для зайняття посади судді в цих судах, точніше — стажу роботи на посаді судді. Зі змісту Закону вбачається, що законодавець диференціював тривалість стажу роботи на посаді судді залежно від рівня суду.

Єдність процедури формування суддівського корпусу. Єдність процедури відбору та призначення судді на посади повинна базуватися лише на професійних якостях та здійснюватися незалежним органом без будь-якого стороннього впливу на цей процес. Законом передбачено, що при доборі кандидатів на посаду судді забезпечується рівність їх прав незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак. І навпаки, у разі залежності призначення судді від корпоративних, корупційних, родинних чи інших зв'язків фактично анулюється принцип єдності статусу судів.

Зміст процедури добору кадрів становлять аналіз та оцінка особистісних якостей претендента, а також формулювання висновку про ступінь його відповідності вимогам конкретної посади¹. Наприклад, сутність процедури добору кандидата на посаду судді адміністративного суду полягає у виборі особи, яка є найбільш придатною для здійснення функцій судової влади у сфері публічно-правових відносин.

Отже, від того, яким чином організована система добору, чи рівні вимоги пред'являються до кандидатів, чи єдині критерії процедури перевірки відповідності осіб цим вимогам, повною мірою залежать якість та авторитет правосуддя у цілому. Процедура призначення і звільнення з суддівських посад має бути прозорою, об'єктивною, виключати будь-які поступки чи можливий вплив (у формі простого повідомлення, узгодження, рекомендації, пропозиції чи постанови) з боку законодавчої і виконавчої влади, бути вільною від підкорення політичним партіям та зберігати цінності правосуддя (Викладення мотивів Європейської хартії про статус суддів)². Тож добір кандидатів має базуватися на критеріях, що є однаковими для всіх претендентів та пов'язані із характером посадових обов'язків, що має виконувати особа. Йдеться про те, що необхідно виявити вміння кандидата вільно оцінювати правові ситуації та

¹ Див.: Слепенков, И. М. Основы теории социального управления [Текст] : учеб. пособие / И. М. Слепенков, Ю. П. Аверин. – М. : Высш. шк., 1990. – С. 24.

² Див.: Клеандров, М. И. Статус судьи [Текст] : учеб. пособие / М. И. Клеандров. – Новосибирск : Наука, Сиб. издат. фирма РАН, 2000. – С. 380.

неупереджено використовувати свої знання на практиці. До того ж, відповідно до міжнародно-правових стандартів, орган добору має впевнитися в тому, що кандидат може поєднувати поведінку судді із повагою до честі та гідності громадян, які часто постають перед правосуддям у невідгідному становищі.

Створення єдиних та прозорих умов і процедури підготовки кадрів та забезпечення рівності кандидатів і єдиних підходів до оцінювання їх фахового рівня вимагає функціонування єдиної системи органів, що відповідатимуть за добір суддів та перевірку їхньої кваліфікації (такими є Вища кваліфікаційна комісія суддів України та Вища рада юстиції); вичерпного та повного розмежування їх компетенції на законодавчому рівні без колізій, прогалин та вирішення питань на власний розсуд; законодавчого закріплення усіх етапів добору для забезпечення прозорості; розроблення методології оцінки особистісних якостей кандидата та визначення критеріїв оцінки здібностей та фахових характеристик.

Метою проведення добору є об'єктивна оцінка рівня загальних теоретичних знань кандидатів у галузі права, рівня професійної підготовки кандидатів, ступеня готовності здійснювати правосуддя з питань юрисдикції відповідного суду, а також оцінка їх особистих та моральних якостей. Об'єктивність проведення тестування забезпечується рівними для кандидатів умовами доступу до інформації щодо дати проведення тестування, місця складення та тривалості іспиту, кількості та рівня складності тестових запитань, єдиною методикою оцінювання результатів тестування, можливістю спостереження громадськістю за процесом проходження кандидатами тестування, а також єдиними критеріями оцінки іспиту та відкритістю інформації про його результати. Тестування розпочинається та закінчується одночасно для всіх кандидатів.

До того ж неупередженість виявляється у деперсоніфікації під час перевірки результатів тестування (оскільки тестовий зошит і бланк відповідей кандидата зашифровуються шляхом наклеювання спеціальних штрих-кодів та не містять будь-яких інших ознак персоналізації), оскільки персоніфікація результатів тестування здійснюється після завершення обробки всіх бланків відповідей, обрахунку автоматизованою системою тестових балів кожного з учасників тестування.

Як здається, з урахуванням зазначених критеріїв необхідно запровадити не лише юридично, а й фактично конкурсний добір кандидатів на посаду судді з числа осіб, які відповідають необхідним вимогам та пройшли додаткову підготовку. Має бути максимально забезпечено об'єктивний розгляд і визначення результатів конкурсу, можливість їх безсторонньої перевірки та виключення при цьому будь-якого втручання, особливо представників інших гілок влади¹. Норми закону щодо добору та призначення на посаду суддів повинні вимагати його здійснення на основі здатності кандидатів вільно і неупереджено оцінювати справи, які передаються на розгляд, і застосовувати закон із повагою до гідності людини.

Безумовно, єдність механізмів призначення на посаду судді вперше чи обрання на посаду судді безстроково має відповідати принципу єдності статусу суддів. Обов'язково повинні бути забезпечені кандидатам рівні умови доступу до процедури та рівні мож-

¹ Див.: Закалюк, А. Належне кадрове забезпечення судової влади як невідмінна умова незалежного та добросчесного здійснення нею правосуддя [Текст] / А. Закалюк, О. Томкіна // Право України. – 2009. – № 12. – С. 64–69.

ливості для зайняття вакантної посади. Інакше кажучи, повинен бути забезпечений змагальний процес відбору, що базуватиметься лише на професійних якостях та здійснюватися незалежним органом без будь-якого стороннього впливу на цей процес. Неприпустимо, щоб для осіб, які претендують на суддівські посади, певні правила мали різне трактування чи наповнення.

На законодавчому рівні має бути закріплено положення про однаковість усіх механізмів, а саме про однаковість усіх заходів — перевірок, прийняття процесуальних рішень у ході провадження, неможливість їх необґрунтованого ускладнення чи затягування, усунення неузгодженості у проведенні таких процедур і їх повна відповідність конституційним вимогам.

Підбиваючи підсумок, слід зробити застереження, що нині в більшості країн світу судова влада як єдина та специфічна функція відповідних органів державної публічної влади не може бути будь-яким чином розділена, делегована або передана будь-яким іншим органам чи посадовим особам. Та специфіка вітчизняної судової системи полягає в тому, що єдність судової влади поєднується із структурною внутрішньою спеціалізацією. А необхідність слідувати спільним цілям диктує цим судовим органам необхідність прийняття узгоджених рішень. Разом з тим забезпечення єдності судової системи залежить не лише від її формального закріплення у законодавстві, хоча це і суттєво. Справжнє втілення єдності вимагає створення та використання широкого спектру засобів і умов. Інакше кажучи, для збереження єдності необхідна наявність системи законодавчих гарантій в обов'язковій сукупності із реальними діями уповноважених на те органів.

2.4. Легітимність судової влади

Питання про легітимність судової влади в юридичній науці й на практиці є досить новим. По-перше, це пов'язано з тим, що за історичним виміром часу судова влада у вітчизняній доктрині лише нещодавно почала сприйматися безпосередньо як влада. Імпульсом до аналізу її владно-атрибутивної характеристики послужило офіційне закріплення в Конституції України принципу поділу влади: «Державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу та судову» (ст. 6). При буквальному тлумаченні цього положення стало можливим визначення влади судової як виду державної влади та як влади, яка має (повинна мати) специфічні особливості, що відрізняють її від влади законодавчої й виконавчої.

По-друге, поняття «легітимність» є складним та багатограним, і для того, щоб проаналізувати його зміст, потрібно відштовхуватись від загальноприйнятих принципів такого аналізу. Тому, перш ніж сформулювати дефініцію конструкції «легітимність судової влади», варто проаналізувати ті змістовні елементи, що вкладаються в нього відповідно до сучасного праворозуміння, та відштовхуватися насамперед від загальноприйнятих принципів аналізу, а саме: а) зміст цього терміна не може бути відірваний від його витоків, від того змісту, який вкладався в нього на момент його появи; б) слід ураховувати доктринальні підходи до розуміння його змісту, що ґрунтуються на су-

часному стані розвитку науки і правосвідомості; в) це поняття повинно володіти певною унікальністю, виражати відносини, які можуть бути виражені тільки через нього; г) його зміст є динамічним, змінюється залежно від історичного етапу розвитку соціуму й розуміння місця й цінності суду в системі державно-правових інститутів, від обсягу предметної сфери діяльності судової влади, нарешті, від рівня правової культури в цілому й суддівської зокрема.

Детальний аналіз теоретичних джерел свідчить, що досі науковцями однозначно не встановлено, як легітимність — іманентно притаманна владі властивість — виявляє себе в характеристиці сутності судової влади. Як відомо, взаємовідносини останньої із суб'єктами судочинства традиційно оцінюються з точки зору законності. Якщо судова влада здійснюється відповідно до закону, вважається, що для незгоди з нею немає підстав. Зокрема, вирок, інше судове рішення не підлягають скасуванню, якщо вони винесені згідно із законом і при їх перевірці не знайдено для цього підстав, передбачених законом. Але ж інститут легітимності, на відміну від законності, характеризує дещо інші сторони взаємовідносин суду, суб'єктів судочинства й суспільства в цілому. Легітимність характеризує ступінь довіри соціуму, його членів до судової влади, їх згоду на цю владу й готовність до виконання її велінь. Як справедливо підкреслює М. Ш. Пацація, законність судової влади не поглинається легітимністю, оскільки перша є лише обов'язковою умовою другої. Легітимність включає в себе не тільки відповідність судової влади вимогам закону (тобто законність у традиційному розумінні), але ще й існує в суспільстві ставлення до суду та його рішень. Легітимність судової влади виявляється через ставлення до неї суб'єктів судочинства й суспільства в цілому¹. Ми поділяємо цю тезу і вважаємо, що зміст легітимності значно ширший порівняно із законністю і включає в себе не тільки відповідність судової влади вимогам закону, а й неформальне, процесуально не виявлене ставлення до судової влади та її рішень.

У правовій науковій літературі виокремлюється внутрішній і зовнішній аспекти змістовної характеристики легітимності судової влади². Внутрішній пов'язується з необхідністю врахування при характеристиці судової влади (як правової категорії) моральних критеріїв — поведінки, цілей учасників судочинства. У такому випадку легітимність розглядається не як властивість судової влади, а як оціночна категорія, що наповнюється змістом за результатами здійснення, реалізації діяльності її органів. За такого підходу актуальною стає необхідність розмежування поняття «легітимність» і «правосуддя» (яке, до речі, теж може розглядатися як якісна характеристика судової влади), справедливості й авторитетності судової влади, що матиме певні труднощі, оскільки з об'єктивних причин бракує точних і однозначних їх тлумачень.

¹ Пацація, М. Ш. Исправление судебных ошибок в арбитражном процессе: ценностный аспект [Текст] / М. Ш. Пацация // Рос. ежегодник гражд. и арбитраж. процесса / под ред. В. В. Яркова. – 2005. – № 4. – С. 115–116.

² Див.: Воскобитова, Л. А. Сущностные характеристики судебной власти [Текст] / Л. А. Воскобитова. – Ставрополь, 2003. – С. 101–118; Пацація, М. Ш. Исправление судебных ошибок в арбитражном процессе: ценностный аспект [Текст] / М. Ш. Пацация // Рос. ежегодник гражд. и арбитраж. процесса / под ред. В. В. Яркова. – 2005. – № 4. – С. 115–116; Дегтярев, С. Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве: теоретико-прикладные проблемы [Текст] / С. Л. Дегтярев. – М. : Волтерс Клівер, 2007 – С. 106–107.

Зовнішній аспект легітимності судової влади розкривається через визнання правомірності її діяльності міжнародними судовими (наприклад, Європейським судом з прав людини) і навіть квазісудовими (приміром, Комітетом з прав людини) органами, а також у певному сенсі і судовими владами зарубіжних країн¹. Як відмічає С. Л. Дегтярьов, ця властивість судової влади стає найбільш актуальною останнім часом, коли активна взаємодія держав у міжнародних відносинах стає передумовою необхідності оформлення не лише державних кордонів, а й взаємних меж юрисдикцій органів судової влади в діяльності держав. До того ж це пов'язано з питаннями визнання й виконання результатів судової діяльності (судових актів) однієї країни на території іншої².

Досить тривалий час поняття «легітимність судової влади» ототожнювалося з поняттям її легальності, тобто в нього вкладався виключно формально-юридичний зміст — функціонування передбаченої законом інституційно оформленої системи органів судової влади відповідно до встановленої законом процедури. Такий підхід пояснювався панівною на той час легістською теорією державної влади, яскравими представниками якої були М. Вебер, Г. Кельзен, Х. Л. А. Харт і Н. Луман. Останній вважається батьком теорії «легітимність через процедуру». Науковець підкреслював, що легітимність породжується дотриманням процедурних приписів під час реалізації влади, у тому числі і при прийнятті судових рішень³. За такої позиції основним змістовним елементом легітимності судової влади визнавалася її легальність, якою передбачено компонент унормованості (законності) організаційних і процедурних форм діяльності судової влади.

Легальність судової влади становить формальну відповідність останньої закону, її юридичну правомірність. Це означає, що судовій владі належить діяти в межах, установлених правом, додержуватися Конституції й законодавства. Такі вимоги є похідними від основоположного принципу права — правової визначеності, який у контексті функціонування судової влади набуває особливої актуальності. Норми закону виступають регуляторами меж поширення повноважень владних суб'єктів, міри їх допустимого впливу на підвладних⁴.

Унормованість (законність) організаційних і процедурних форм діяльності судової влади як зміст її легітимності можна розкрити через такі елементи, як: а) наявність установлених Конституцією й законами правових підстав діяльності судових органів, порядку їх організації, компетенції, правового статусу суддів; б) нормативно встановлений організаційно-правовий механізм, що забезпечує суворе дотримання законодавства судом. Інакше кажучи, судова влада реалізується відповідно до чітко визначених у законі процесуальної процедури розгляду судових справ і порядку перегляду судових рішень вищою судовою інстанцією; в) відповідальність судової влади за стан законності в державі в цілому, додержання законів органами виконавчої й законодав-

¹ Див.: Воскобитова, Л. А. Сущностные характеристики судебной власти [Текст] / Л. А. Воскобитова. – Ставрополь, 2003. – С. 118.

² Дегтярев, С. Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве: теоретико-прикладные проблемы [Текст] / С. Л. Дегтярев. – М. : Волтерс Клівер, 2007. – С. 106–107.

³ Луман, Н. Власть [Текст] / Н. Луман ; пер. с нем. Ю. А. Антоновского. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.

⁴ Див.: Городовенко, В. В. Принципи судової влади [Текст] : монографія / В. В. Городовенко. – Х. : Право, 2012. – С. 37.

чої гілок влад через механізми адміністративної й конституційної юрисдикції¹. Як справедливо підкреслює Н. М. Чепурнова, законність — це основний принцип організації й функціонування органів судової влади, а забезпечення законності, в тому числі вищої форми її прояву — законності конституційної, є основним завданням цієї влади².

Простеживши нормативні засади організації судової влади в ретроспективі, напевно, ми зустрінемо норми, які неповною мірою відповідають сучасному уявленню про належну організацію суду, що може гарантувати його самостійність і незалежність. Однак ми не можемо і стверджувати, що в досліджувані часові періоди судова влада не була легітимна. Відповіддю на це, з нашого погляду, може бути твердження, що норми, які закріплюють організаційний устрій судової влади, повинні відображати рівень правосвідомості суспільства в той чи інший історичний етап його розвитку. Інакше кажучи, відомий вислів «Народ має тих правителів, на які заслуговує» можна з певною часткою умовності доповнити «і ті закони, які заслуговує». Брак дисонансу між суспільним сприйняттям належної організації суду та його фактичним закріпленням позитивною нормою права свідчить про легітимність судової влади.

Сьогодні необхідність законності організації судової влади є однією з вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Прецедентна практика Європейського суду з прав людини виходить із того, що «метою і призначенням п. 1 ст. 6 Конвенції є вимога про те, щоб судоустрій у демократичному суспільстві не залежав від виконавчої влади, а регулювався законом, який виходить від парламенту. Частина 1 ст. 6 Конвенції передбачає, що кожна деталь у питаннях, які стосуються судоустрою, повинна регулюватися законодавством через офіційний акт парламенту, в тому випадку, якщо законодавство визначає принаймні організаційну структуру судоустрою»³. Що ж стосується легітимності судової влади, то зазначена теза має вагу в тому сенсі, що законодавчий орган країни, як правило, складається з представників суспільства, які обираються до його складу ним самим, отже, де-факто норми щодо організації судової влади приймаються окремими членами соціуму, яким делеговано право виступати від його імені. Із цієї точки зору організація судової влади саме на підставі законодавчого акта є передумовою її легітимності. Тією ж мірою ця теза може бути використана при аргументації доцільності, й точніше необхідності, закріплення в законодавчому акті також процедури судочинства. Зважаючи на те, що процедура здійснення судової влади безпосередньо стосується прав, свобод та інтересів людини, вважаємо за потрібне дослідити це питання детальніше.

Ведучи мову про судову процедуру, відмітимо, що це досить складне явище, яке зовсім не обмежується процесуальними нормами, що регламентують процес судового розгляду. Як і будь-яке явище юридичного життя, судова процедура має свої пере-

¹ Городовенко, В. В. Принципи судової влади [Текст] : монографія / В. В. Городовенко. — Х. : Право, 2012. — С. 37–38.

² Чепурнова, Н. М. Конституционные принципы судебной власти и проблемы формирования судебной системы в субъектах Российской Федерации [Текст] / Н. М. Чепурнова. — Ростов : Изд-во Северо-Кавказ. науч. центра высш. шк., 1999. — С. 14.

³ Гомьен, Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика [Текст] / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. — М. : Изд-во МНИМП, 1998. — С. 219.

думови існування, основоположні принципи, що формують її загальну характеристику, критерії й вимоги, що висуваються до неї, зміст, форму, цілі, механізми й важелі здійснення, межі дії та ін.

Як зауважує О. В. Аверін¹ прообраз судової процедури виник одночасно з прообразом суду. В ході історичного процесу змінювалася судова процедура, яка завжди відповідала (як за формою, так і за змістом) рівню соціально-економічного розвитку того суспільства, яка на певному етапі історії змушена була його обслуговувати і вимогам якої це суспільство підкорювалось. Дослідивши в ретроспективному аналізі трансформацію форм, методів основоположних засад судової процедури, ми дійшли висновку, що сутністю судової процедури є детальне вивчення інформації про правовий конфлікт. Мета судової процедури — оцінити цю інформацію і врегулювати конкретні відносини шляхом розв'язання цього спору. Так би мовити, «режисером» судової процедури виступає суддя, перед яким із самого її початку повинна стояти мета — установити юридичну істину по справі. Він же лише «в останньому акті зіграної п'єси» має усвідомити й оголосити правове резюме дослідженого конфлікту.

Правова регламентація судової процедури повинна бути підпорядкована її суті й меті. У загальнотеоретичному розумінні вона становить один із видів правової процедури, під якою розуміється особливий, законодавчо встановлений порядок здійснення юридичної діяльності, спрямований на реалізацію норм матеріального права й заснованих на них матеріальних правовідносин, що правовими санкціями охороняються від порушень². Правове регулювання судової процедури являє собою юридичну канву (або юридичне оформлення) діяльності суду при вивченні правового конфлікту. У свою чергу, як сама судова процедура (її зміст) значно ширше за свою правову регламентацію, так і предмет судового розгляду не завжди можливо укласти в рамках певної норми.

Що стосується судової процедури, В. М. Розін виокремлює три різні сторони, з якими має справу суддя, а саме: а) технологія й організація судового процесу; б) процес юридичного пізнання, що включає організацію змагальності сторін, вивчення всіх обставин справи, оцінку поведінки і дій основних його учасників та інші моменти; в) управління судовим процесом³. Що ж стосується предмета судового розгляду, то цілком очевидно, що правові приписи, будучи абстрактними, не здатні забезпечити повну правову регламентацію множинності існуючих у сучасному суспільстві конкретних відносин. Тому логічно, що в судовому процесі виникатиме потреба співвідношення законної діяльності суду з оптимальним шляхом реалізації правової норми в конкретній життєвій ситуації. Розв'язання судом правових конфліктів без урахування індивідуальних особливостей конкретної справи й соціальної значимості застосованої правової норми характеризує правозастосовну діяльність суду як юридичний формалізм, що суперечить і духу права, і принципу законності⁴.

¹ Аверин, А. В. Истина и судебная достоверность (Постановка проблемы) [Текст] / А. В. Аверин. – 2-е изд., доп. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2007. – С. 134–151.

² Див.: Яковенко, О. В. Правовая процедура [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Яковенко. – Саратов, 1999. – С. 7.

³ Розин, В. М. Генезис права [Текст] / В. М. Розин. – М. : Nota bene, 2001. – С. 145–146.

⁴ Див.: Аверин, А. В. Истина и судебная достоверность (Постановка проблемы) / А. В. Аверин. – 2-е изд., доп. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2007. – С. 82–83.

З урахуванням викладеного можемо зробити висновок, що судова процедура має відповідати вимогам не лише законності, а й справедливості. Сам же термін «справедливість» у суспільній свідомості асоціюється з правом, а не законом. Тому зробимо припущення, що однією з причин втрати судовою владою легітимності може бути неправовий характер законів, на які вона спирається. Вважаємо за доречне навести позицію А. О. Зайця й Р. Лівшиця про те, що правові закони треба розглядати під двома кутами зору — формальним і змістовним. Із формальної точки зору важливо, щоб закони чи інші нормативно-правові акти приймалися відповідними органами згідно зі встановленою процедурою. Зі змістовної точки зору важливим є те, наскільки закон відповідає таким загальнолюдським цінностям, як свобода, рівність, права особистості. Лише з урахуванням цих двох складників закон набуває легітимного характеру, а значить, визнання з боку суспільства¹. Запропонована теза повною мірою стосується й судової влади, адже рівень її легітимності багато в чому залежить від того, наскільки її дії й рішення узгоджуються із соціальними цінностями. При цьому підкреслимо саме узгодженість, а не цілковиту відповідність соціальним цінностям, що, в принципі, є неможливим через стратифікованість суспільства, неоднорідність системи його цінностей. А тому можемо стверджувати, що легітимність судової влади несе в собі певне аксіологічно-правове підґрунтя. Цей складник може формуватися на різних підставах і завдяки різним механізмам. Він може мати раціональний, ірраціональний, емоційний характер. Так само як і аксіологічно-правова основа може спиратися на ідеологію, традицію, харизму. Фактично наявність зазначеної аксіології, що імпліцитно присутня на рівні суспільно-правової свідомості, дає громадянам можливість самим оцінювати діяльність судової влади, а також моделювати своє ставлення до неї як до справедливої чи несправедливої, законної чи незаконної, доцільної чи недоцільної. В останньому випадку негативна відповідь щодо доцільності судової влади стає поштовхом для розвитку інших, недержавних інститутів розв'язання правових спорів.

Таким чином, поступово до змістовних елементів легітимності судової влади окрім законності (легальності) додається справедливість, їй належить проявлятися як у процедурі судочинства, так і в судовому рішенні. Справедливість, будучи змістовним елементом легітимності судової влади, не замінює, а доповнює основний елемент — належну правову форму судочинства. Зокрема, О. Т. Боннер справедливо вважає і досі актуальною дефініцією поняття «правосуддя», сформульовану ще дореволюційним юристом І. О. Наумовим: «Дія правосуддя складається зі справедливості справи й розуму законів, і щоб акти правосуддя були точно виконані»².

Здавна справедливість розглядалася як необхідний компонент влади взагалі, а тому цілком природно, що вона є компонентом і влади судової. Відомий латинський вислів «*Jus aequitatem semper spectare debet*» означає: «Суддя повинен завжди мати на увазі

¹ Див.: Заєць, А. П. Легітимація приписів держави як кінцева стадія державотворення [Текст] / А. П. Заєць // Державно-правова реформа в Україні. — К. : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 1997. — С. 54–56; Лившиц, Р. З. О легитимности закона [Текст] / Р. З. Лившиц // Теория права: новые идеи. — М., 1995. — Вып. 4. — С. 18–26.

² Боннер, А. Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности [Текст] / А. Т. Боннер. — М., 1992. — С. 13.

справедливість». Він свідчить, що ще в давнину справедливість розумілася як визначення праведного розпорядження своєю владою. До нас дійшов вислів Фукідіда: «Похвали гідні ті люди, які за властивістю людської природи кинувшись до влади над іншими, виявляються більш справедливими, ніж могли б бути за наявності в них у розпорядженні сили». Подібну тезу можемо зустріти й у Мінандра: «Справедлива людина не та, яка не вчинила несправедливості, а та, яка, маючи можливість бути несправедливою, не бажає бути такою»¹. Схожі вислови зустрічаються у багатьох давніх філософів, які особливо підкреслюють зв'язок влади з обов'язком виконувати певну норму й неухильно слідувати їй, наголошуючи тим самим на її правовому аспекті. Висновок про таке співвідношення в розумінні справедливості моральних і правових аспектів дав поштовх для пошуків можливості поєднання справедливості і влади. У контексті легітимності судової влади це працює на пошуки такого становища, коли судові рішення відповідає моральним нормам, а останні є дієвими й реально інтегруються до життя за посередництвом закону й судових рішень. На підтвердження останньої тези наведемо вислів Б. Паскаля: «Справедливість без сили — одна неміч, сила без справедливості — тиранічна. Отже, треба узгоджувати справедливість із силою і для цього досягти того, щоб те, що справедливе, було сильним, а те, що сильне, — було справедливим»².

Ідея справедливості в судочинстві є надзвичайно актуальною і для сучасного суспільства й науки. Насамперед у сучасному праворозумінні ідея справедливості судової влади пов'язана з необхідністю суспільної (моральної) оцінки функціонування суду як певного соціально-правового інституту. Як відмічає Т. О. Алексєєва, проблеми справедливості постають на порядку денному, коли виникає потреба надати суспільну оцінку діяльності відповідних інститутів, щоб збалансувати легітимні конкуруючі інтереси й очікування членів соціуму³. При цьому варто вирізняти два основних напрями прояву справедливості в діяльності суду — справедливість судової процедури і справедливість судового рішення.

Основні засади концепції справедливого судового розгляду були закладені ще Загальною декларацією прав людини, в якій закріплювалося, що кожна людина для визначення її прав та обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право на засадах повної рівності на те, щоб її справу було розглянуто гласно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом. У наступному це положення було деталізоване в ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1948 р., яка окремим елементом закріпила право на справедливий судовий розгляд, що було введено в юридичний обіг згідно з протоколом № 11 від 11 травня 1994 р., що відобразило як існуючу практику країн — учасниць Конвенції, так і практику Європейського суду з прав людини з тлумачення зазначених нею положень. Європейське право тлумачить ст. 6 Конвенції широко, оскільки її норми мають принципове значення для утвердження і становлен-

¹ Цит. за: Борохов, Э. Энциклопедия афоризмов (Мысль в слове) [Текст] / Э. Борохов. – М. : АСТ, 1998. – С. 537.

² Див.: Борохов, Э. Энциклопедия афоризмов (Мысль в слове) [Текст] / Э. Борохов. – М., 1998. – С. 538.

³ Див.: Алексєєва, Т. А. Справедливость. Морально-политическая философия Дж.Роулса [Текст] / Т. А. Алексєєва. – М., 1992. – С. 10.

ня правового суспільства. Фундаментом справедливого судового розгляду служить доступ до процедури з усіма атрибутами судового контролю, причому такий доступ має бути реальним, а не формальним¹.

Виходячи з текстуального змісту зазначеної норми, що становить комплекс окремих правомочностей суб'єкта, які виражають певний рівень міжнародних стандартів особистості у процесі судового розгляду, до поняття «справедливий судовий розгляд» необхідно включати: а) публічний розгляд справи в розумний строк на засадах принципу гласності; б) незалежність і безсторонність суду, створеного на підставі закону; в) презумпцію невинуватості особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину; г) додержання в судовому процесі мінімального переліку прав обвинуваченого.

Щоб визначити, чи відповідає судовий процес принципам справедливого судового розгляду, судова практика використовує метод так званої глобальної оцінки, заснований на тому, що різні правомочності суб'єкта, передбачені ст. 6 Конвенції (презумпція невинуватості, основні права обвинуваченого та ін.), є лише забезпеченням такої основоположної гарантії, як справедливий судовий розгляд².

Установлена сукупність стандартів визначає лише мінімально необхідні гарантії проведення судового розгляду, щоб він відповідав критерію справедливості. Ці стандарти становлять основу концепції справедливого судового розгляду і є базовими елементами. По суті, його зміст полягає у взаємному балансі особистих і суспільних інтересів, які зовсім не збігаються з державними³. Звідси випливає, що оцінювання справедливості або несправедливості судової процедури можна зробити лише на підставі аналізу нормативно-правових засад судочинства з поправкою на певний історичний етап розвиненості держави й суспільства, тобто шляхом співвідношення правових засад судочинства й суспільної моралі.

Перейдемо до розгляду другого напрямку впровадження справедливості — судового рішення. Саме справедливість судових рішень як результату, продукту діяльності судової влади підлягає суспільній оцінці при розкритті співвідношення діяльності суду й реальних уявлень, очікувань суспільства щодо останньої. Від отриманого результату суттєво залежать рівень легітимності суду. Справедливість судових рішень можлива лише на засадах повного дотримання закону. Характеризуючи справедливість, С. С. Алексєєв зазначав, що вона набуває значення правового принципу тією мірою, якою втілюється в нормативно-правовому способі регулювання, в тих засадах співрозмірності, рівності тощо, які притаманні самій побудові правової доктрини⁴. Проте в суспільній думці справедливість не завжди збігається із законністю. У правозастосовній практиці зустрічаються випадки, коли прийняте рішення є правильним з юридичної точки зору, але з урахуванням індивідуальних особливостей випадку воно може не сприйматися суспільством як справедливе. Як визнав в одному зі своїх рішень

¹ Див.: Горшкова, С. А. Европейская защита прав человека и реформирование российской судебной правовой системы [Текст] / С. А. Горшкова // Журн. рос. права. – 2002. – № 7.

² Там само.

³ Див.: Ягофаров, С. М. Международные стандарты по правам человека и российское уголовное судопроизводство [Текст]: учеб. пособие / С. М. Ягофаров; под ред. А. Г. Гуськовой. – Оренбург: Изд-во центр ОГАУ, 2006. – 91 с.

⁴ Алексєєв, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексєєв. – М.: БЕК, 1995. – С. 65.

Конституційний Суд України, «...закон іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи»¹. Відповідно в такому випадку правозастосувач не зможе прийняти справедливе рішення, оскільки рівень розвиненості законодавства не відповідає рівню суспільної моралі. Але суд не належить до звичайних правозастосувачів, лише йому держава надала виключне право у своїй діяльності спиратися не лише на принцип законності, й і на принципи верховенства права, справедливості, що передбачено сучасним процесуальним і судоустрійним законодавством України.

Принцип верховенства права, підкреслював Ю. М. Грошевий, заснований на тому, що *правозастосовник не повинен бути зв'язаним експліцитним змістом закону, отожнювати з ним право. Йому належить розкрити ідеал* (курсив наш. — С. Г.), заради якого було прийнято закон, вичленувати не формальне його значення, а сутнісне, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями і визначають зміст і спрямованість діяльності держави².

Подібною вбачається й офіційна позиція Конституційного Суду України, який в одному зі своїх рішень визначив, що верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу і правозастосовну діяльність, зокрема, в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності та ін. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й такі соціальні регулятори, як норми моралі, традиції, звичаї тощо, легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим його культурним рівнем. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відбиття в Конституції України³. Як зазначили судді Верховного Суду України, суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію України як акт прямої дії. Судові рішення мають ґрунтуватися на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй⁴. Інакше кажучи, правильним буде те судове рішення, яке не лише ґрунтуватиметься на певній правовій нормі, а й ураховуватиме потреби суспільства і знання соціальної реальності. Суд повинен намагатися розв'язати колізію між нормою права й суспільною мораллю в межах діючої правової системи, щоб не порушити іншу засаду судо-

¹ Рішення Конституційного Суду України за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (у справі про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 № 15-рп [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

² Грошевий, Ю. М. Проблеми спеціалізації процесуальних процедур [Текст] / Ю. М. Грошевий // Актуал. пробл. застосування ЦПК та КАС : Тези доп. та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 січня 2007 р. / за заг. ред. В. В. Комарова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 25–28.

³ Рішення Конституційного Суду України за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (у справі про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 № 15 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

⁴ Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя [Текст] : Пост. Пленуму Верхов. Суду України від 01.11.1996 № 9 // 36. постанов Пленуму Верхов. Суду України у кримінальних справах: 1973–2006 рр. – Х. : Одиссей, 2007. – С. 450–461.

чинства — правову визначеність. Це можна зробити шляхом справедливого тлумачення відповідної норми й пізнання її істинного змісту.

Колізії між вимогами законності і справедливості судового рішення можуть бути пом'якшені, якщо суд намагатиметься найбільш справедливо розтлумачити норми, що ним застосовуються. Свого часу дореволюційний правознавець С. В. Васьковський наголошував: якщо норма є однозначно незрозумілою, потрібно тлумачити її у смислі, що найбільше відповідає духу чинного законодавства. Учений пропонував із двох однакових можливих смислів норми віддавати перевагу тому, за якого вона вбачається більш справедливою¹.

Отже, справедливість є однією з основоположних засад у судовій діяльності, коли суду надана свобода розсуду, коли суд виконує функцію з індивідуального врегулювання спірних суспільних відносин. При цьому справедливість, необхідними умовами якої є законність і обґрунтованість, є тісно пов'язаною з принципом доцільності, що розуміється як відповідність діяльності органів та осіб (у нашому випадку суду й суддів. — С. Г.) у межах закону конкретним умовам місця й часу, як вибір оптимального шляху здійснення норми в конкретній життєвій ситуації². Інакше кажучи, справедливим у межах закону може бути визнане єдине можливе в конкретному випадку, найбільш оптимальне, розумне й гуманне рішення. Воно може бути знайдено на ґрунті правильного встановлення обставин справи, їх правильної правової й соціальної оцінки і тлумачення конкретної правової норми в системі інших норм відповідної галузі права, а за необхідності — й усього права в цілому.

Із викладеного випливає, що довіра підвладних суб'єктів до судової влади значною мірою залежить від формалізації поведінки суддів, від того, як вони виявляють своє ставлення до учасників процесу. До змістовних характеристик легітимності судової влади, на нашу думку, слід віднести: а) незалежність і неупередженість суду при вирішенні конфлікту; б) об'єктивність і всебічність процесу пізнання, правильність його результату; в) справедливість судового рішення в матеріально-правовому розумінні; г) справедливість судового розгляду у процесуальному розумінні як надання сторонам рівних можливостей для обстоювання в суді своїх інтересів; ґ) законність дій і рішень суду.

Із розвитком суспільно-правових відносин до змістовних характеристик легітимності судової влади додаються соціальні компоненти, що: а) підкреслюють соціальну цінність інституту суду в конкретному суспільстві і б) передбачають включення до системи судово-владних відносин громадян з їх соціальними цінностями, що дозволяє зміцнити взаємозв'язок між судовою владою й суспільством.

Деякі вчені і практики, відзначаючи значне збільшення звернень громадян до судів, розцінюють це як прояв довіри населення до судової влади³, що говорить про становлення легітимності останньої. Поряд із цим авторитетні соціологічні служби і ЗМІ

¹ Див.: Боннер, А. Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности [Текст] / А. Т. Боннер. — М. : Рос. право, 1992. — С. 87.

² Общая теория права [Текст] : учеб. для вузов / под ред. А. С. Пиголкина. — М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. — С. 273.

³ Див.: Москвич, Л. М. Суспільна довіра до суду як індикатор ефективності судової влади [Текст] / Л. М. Москвич // Вісн. Верхов. Суду України. — 2011. — № 2. — С. 25–30; Погоріла, Н. Довіра населення до політичних та публічних інституцій у порівняльному контексті [Текст] / Н. Погоріла // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 3. — С. 144–156.

твердять про низький рівень довіри до судів у суспільстві¹. На нашу думку, результати соціологічних досліджень та оцінювання діяльності судової влади засобами масової інформації не можуть повною мірою служити критеріями її легітимності. Хоча, пам'ятаючи про таку ключову характеристику легітимності, як сприйняття влади населенням, все ж таки наголошуємо, що зазначені інституції не є об'єктивними, динамічними і не можуть бути фундаментом природної легітимності судової влади. З нашого погляду, в цьому аспекті концептом легітимності судової влади є влада, встановлена відповідно до процедури, передбаченої нормами права. Отже, нелегітимною буде судова влада, яка здійснюватиметься незаконними методами, неналежними суб'єктами з порушенням установлених процедур. Виходячи з положень Конституції України, нелегітимною є діяльність особливих або надзвичайних судів.

З нашої точки зору цілком очевидно, що рівною мірою реалізувати інтереси всіх соціальних груп неможливо через їх неоднорідність або навіть протилежність, що, власне, притаманне сфері судової влади, предметом діяльності якої майже завжди виступає конфлікт інтересів, а тому в своїй діяльності вона має орієнтуватися переважно на більшу соціальну групу. Це положення відтворюється через принцип законності й справедливості, адже саме в законі містяться загальновизначені конкретним соціумом стандарти поведінки, співіснування його членів, які відбивають світогляд більшості населення певної території. Як стверджує О. В. Аверін, суспільна правосвідомість є сприйняттям суспільних відносин більшістю суспільства. Вона містить оцінку тих відносин, які стосуються його суттєвих інтересів, створює бажаний образ (ідеальну модель) необхідних суспільству відносин, формує уявлення про етапи і процедури трансформації застарілих відносин у нові, а також правила поведінки (норми), що мають забезпечити як перетворення відносин старих, так і виникнення нових². Водночас закони організації й функціонування судової влади тією чи іншою мірою передбачають і реалізацію інтересів не лише превалюючої соціальної групи, а й груп, що становлять меншість. Така ознака у функціонуванні судової влади є передумовою принципів презумпції невинуватості, рівності перед законом і судом та ін.³

Можна провести певну диференціацію в питанні цінності інституту суду. Характеризуючи цілі, інтереси, потреби суб'єктів судово-владних відносин, підкреслюємо, що для суспільства цінність інституту суду полягає в урегулюванні й вирішенні соціально-правових конфліктів, у підтриманні соціального гомеостазу. Цінність суду для окремої особистості вбачається в тому, що він забезпечує її правову безпеку й соціальну захищеність, охороняє особистісні цінності. Аксіологічний складник цінності інституту суду для держави виявляється в його використанні для організації діяльності самої держави, її механізму, принципів взаємодії між гілками влади, впорядкування конфліктів між державними органами, між останніми і громадянами. Отже,

¹ Опитування населення України щодо судової системи 2007, 2009 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/Judiciary_presentation_2009.pdf – Заголовок з екрана.

² Аверін, А. В. Истина и судебная достоверность (Постановка проблемы) [Текст] / А. В. Аверин. – 2-е изд., доп. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2007. – С. 105.

³ Див.: Городовенко, В. В. Принципи судової влади [Текст] : монографія / В. В. Городовенко. – Х. : Право, 2012. – С. 31.

цінність інституту суду залежить від: а) правильності сприйняття ним (судом) суспільних цінностей, очікувань, потреб і б) ефективності його роботи щодо охорони й захисту прав членів суспільства.

Включення соціального компоненту до змісту легітимності судової влади надає можливості сучасній правовій теорії і практиці під цим поняттям розуміти не лише властивість владного інституту, який має переважно нормативні ознаки, а й своєрідний так званий «кредит довіри» громадян, що забезпечує судовій владі змогу діяти на законних засадах, у межах визначеної компетенції й мати при цьому всі підстави вимагати від зобов'язаних суб'єктів, яким вона адресує свої акти, їх виконання. Ось чому більшість сучасних дефініцій конструкції «легітимність судової влади» містять саме такі поняття, як «визнання», «виправдання», «підтримка» судової влади, «довіра» до неї, «віра» в її справедливість, законність і доцільність.

За такого підходу змістовний аспект легітимності розкривається через рівень довіри до судової влади в суспільстві в цілому й у судовому процесі, зокрема. Довіра з боку держави виражається в чіткому окресленні предметної сфери судової влади й у визнанні винятковості її повноважень. З боку ж суспільства вона передбачає визнання компетентності й самостійності судової влади, згоду на використання нею всіх необхідних правомочностей для розв'язання правового конфлікту, на решті, згоду підкорятися її велінням і добровільне й усвідомлене виконання судових актів. При цьому процес легітимації судової влади має двосторонній характер і залежить, з одного боку, від рівня правосвідомості членів соціуму, а з другого — від рівня професійної правосвідомості суддів, усвідомлення ними значення і змісту властивості легітимності цієї влади.

Соціальний компонент у змістовну характеристику легітимності судової влади привносить три основних аспекти: а) можливість громадян впливати на зміст судововладних відносин (у першу чергу через механізми соціального контролю за судовою владою); б) можливість залучення громадян у механізм здійснення судочинства (наприклад, через форми участі народу у відправленні судочинства); в) налагодження взаємозв'язку між судом і суспільством (приміром, через механізми впливу громадян на формування суддівського корпусу, добровільного, свідомого виконання судових рішень, транспарентності судової влади тощо).

Отже, через поняття «легітимність» сьогодні фіксується одна з найважливіших фундаментальних форм зв'язку між судовою владою й навколишнім середовищем — суспільством, коли остання визнає за легітимністю правомочність здійснювати управлінський вплив шляхом упорядкування суспільних відносин, які відхиляються від загальностановлених у правових нормах стандартів співіснування членів цього суспільства, через винесення судових рішень, що є обов'язковими для всіх, кому вони адресовані, й визнання за ними сили закону для конкретної ситуації. Як бачимо, суспільство не лише взаємодіє із судовою владою, а є джерелом, фундаментом її легітимності.

В Україні згідно зі ст. 5 Конституції єдиним джерелом влади проголошено саме народ. Як справедливо зазначає В. С. Смородинський, первинним суб'єктом судової влади є народ як єдине джерело державної влади. Інші її суб'єкти є вторинними, по-

діляються за кількісною ознакою на індивідуальні (суддя) й колективні (суд)¹. Соціальний компонент у структурі категорії «легітимність судової влади» не лише вказує на особливу природу судово-владних відносин, й сприяє їх розвитку, вдосконаленню, надає нових імпульсів їх найкращій організації й реалізації.

Фактично вже з кінця 80-х років ХХ ст. у науковій юридичній літературі з'являються думки щодо необхідності підвищення ролі суду в житті соціуму. Повноцінне ж вирішення цієї проблеми неможливе без побудови розвиненого громадянського суспільства. У Радянському Союзі воно було практично ліквідовано наприкінці 20-х років. Як зауважив Е. Д. Еміров, розвиток громадянського суспільства після Жовтня 1917 р. було перервано в тому числі через виїзд за кордон носіїв його ідей². Держава розширила сферу свого впливу аж до сімейних відносин, жорстко регламентувала суспільні відносини, домоглася відчуження громадян від багатьох інтересів і потреб, пов'язаних із визнанням людини, її свобод, власності. Природні права людини заперечувалися на державному рівні. У юридичному плані це заперечення спиралося на позитивістську доктрину, яка визнає правом те, що закріплено законом, в політичному — на класову ідеологію. Під впливом останньої одні права, що існували раніше у громадянському суспільстві, були взагалі ліквідовані, тобто не отримали визнання державної влади, а значить, не підлягали судовому захисту. До них можна віднести природні права, засновані на довірі, а тому вони мають захищатися моральними засобами. Інші права зазнали істотної корекції під впливом ідеології: це право на громадянство, публічне право, право на володіння майном, на спадщину, на імунітет від притягнення до виконання публічних обов'язків, на власність, на судовий захист та ін.³

У сучасному суспільстві судова влада, будучи інтегрованою в державний механізм, має виконувати функцію посередника у спорах між учасниками суспільного життя. Вона становить доволі ефективний засіб примирення й розв'язання соціальних конфліктів. У цьому вбачаються головна соціальна цінність правосуддя й основний мотив конституювання судової влади суб'єктами соціального життя⁴.

Варто погодитися з тим, що судова влада (як і інші гілки влади) і структура громадянського суспільства є генетично пов'язаними. У соціумі, де немає місця громадянській ініціативі, не може бути й незалежної судової влади, а значне поширення нігілістичних настроїв масової свідомості щодо легальних форм задоволення потреб людини й захисту її інтересів руйнує фундамент існування судової влади⁵. З нашої точки зору, громадянське суспільство повинно формуватися на засадах української традиційної культури. Розвиток останньої — певною мірою стихійний процес, що поєднує в собі елементи свідомої діяльності й випадкових явищ. Випадковість розви-

¹ Смородинський, В. С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичні проблеми) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / В. С. Смородинський. — Х., 2001. — С. 70–78.

² Эмиров, Э. Д. Особенности формирования гражданского общества в республике Дагестан [Текст] : дис. ... канд. полит. наук / Э. Д. Эмиров. — Махачкала, 2006. — С. 61.

³ Див.: Головащенко, Н. В. Мораль и право как нормативно-ценностные регуляторы поведения человека в условиях реформирования российского общества: социологический характер [Текст] : дис. ... канд. социол. наук / Н. В. Головащенко. — Пятигорск, 2006. — С. 64.

⁴ Див.: Карпов, Д. В. Социально-правовая природа судебной власти [Электронный ресурс] / Д. В. Карпов. — Режим доступа: <http://www.unn.ru/rus/books/vestnik3/stat17>.

⁵ Судебная власть [Текст] / под ред. И. Л. Петрухина. — М. : ООО «ТК Велби», 2003. — С. 50–51.

тку культури дає можливість основній масі населення придбати власний політичний і цивільний досвід, який згодом втілюється в нових політичних і громадянських цінностях¹. Тому концепція громадянського суспільства в сучасній Україні має бути змістовно ув'язана з конкретною ситуацією і разом з тим із національними культурно-історичними традиціями, у тому числі й у питанні організації й функціонування судової влади.

Головний ідеолог концепції громадянського суспільства Г. В. Ф. Гегель свого часу стверджував, що вагомими компонентами громадянського суспільства є дійсність свободи й захист власності через здійснення правосуддя, яке треба розглядати настільки ж обов'язком, як і правом суспільної влади, яке так само повинно ґрунтуватися на бажанні чи небажанні індивідів покласти на владу таке повноваження. Член громадянського суспільства має право виступати в суді, обов'язок відповідати в суді й набувати свого спірного права тільки через суд². Отже, робить висновок С. В. Прилуцький, одним із фундаментальних стовпів громадянського суспільства є суд і правосуддя, що забезпечує особисту свободу й можливість реалізації права.

Водночас громадянське суспільство — це простір, у якому формуються й задовольняються потреби, а також мають місце конфлікти не лише між його членами, а й із державою³. У цьому ракурсі роль суду та його статус є виключно значними, оскільки суд, по суті, є головним гарантом додержання права і його виразником. Сьогодні суд, що раніше був лише одним із численних державних органів, не відігравав належної йому ролі, перетворився на носія судової влади, який у межах своєї компетенції є самостійним, незалежним від законодавчої й виконавчої влади, входить до системи стримувань і противаг, забезпечує захист прав громадян і юридичних осіб, у тому числі й від рішень і дій інших гілок влади.

Цікавою вважаємо точку зору М. І. Гаврилова, який стверджує, що в демократичній державі суд не може бути органом влади. Влада народу ґрунтується на принципі справедливості, здійснення якої припускає своєю першоосновою ідею неупередженості. Атрибути неупередженості, які становлять символи правосуддя, у свою чергу, свідчать, що суд нічого спільного не має із владою як такою. Цим положенням визнаються принципи правосуддя, процес судочинства і справедливості правосуддя.

Державна влада народу може спиратися тільки на право як єдиний можливий засіб досягнення публічної свободи. Правове забезпечення влади народу не можна створити без чіткого визнання повноважень суду. Найсуттєвішим у цьому визнанні є розуміння того, що суд не є якою-небудь формою влади. У демократичній державі дотримання принципів справедливого правосуддя можливе лише коли суд буде, так би мовити, «по той бік влади». Суд є формою, за допомогою якої народ має можливість здійснювати свою владу через контроль, беручи участь у ньому як присяжні

¹ Див.: Рябев, В. В. Гражданское общество и политическая культура современной России (политико-социологический анализ) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра социол. наук / В. В. Рябев. — СПб., 2005. — С. 7.

² Див.: Гегель, Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство [Текст] / Г. В. Ф. Гегель ; пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. — К. : Юніверс, 2000. — С. 174, 194.

³ Див.: Прилуцький, С. В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава) [Текст] : монографія / С. В. Прилуцький. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. — С. 188, 189.

засідателі¹. Як вбачається, автор останньої тези навів контраргумент власної позиції. Як було доведено нами в попередніх підрозділах роботи, легітимність — це властивість саме влади, а одним із механізмів її легітимації саме і є залучення народу безпосередньо до здійснення цієї влади, до її формування, до контролю за її рішеннями та ін. Що стосується так званої «позавладної» природи суду, з нашого погляду, досить аргументованою є позиція В. В. Городовенка, який, аналізуючи природу судової влади, доводить наявність у неї всіх атрибутів влади, зокрема, соціальної природи, цілеспрямованості, організаційної структурованості, внормованості й ресурсності².

За справедливим висновком С. В. Прилуцького, з огляду на історичні традиції українського народовладдя, а також на міжнародний і зарубіжний досвід механізм організації судової влади України потребує суттєвих удосконалень. Пошуки балансу між державою і громадянським суспільством спонукають до таких механізмів організації судової влади, які відображають їх спільний компроміс. Такий компроміс між державою і громадянським суспільством з питань організації судової влади й відправлення правосуддя може реалізуватися передусім у формі громадянського контролю³. Вважаємо, є сенс погодитися із цією точкою зору, адже соціальний контроль є одним із механізмів легітимації влади.

Отже, легітимність судової влади є результатом певного консенсусу: з одного боку, суспільство визнає її правомочність вирішувати правові конфлікти й виносити обов'язкові для виконання його членами судові рішення, а з другого — судова влада гарантує умови для легального способу захисту прав і свобод людини, а за необхідності — використати механізм державного примусу для забезпечення захисту або поновлення порушеного права.

До легітимності судової влади, як стану, приводить певний процес — легітимація, тобто певний шлях, який підтверджує стан судової влади, її відповідність ознакам легітимності. Легітимацію забезпечують цілі, засоби, методи, форми та рішення, які приводять до визнання судової влади легітимною.

За лексичним складом термін «легітимація» походить від терміна «легітимність», хоча в науковому обігу ним оперують як самостійним поняттям з відмінним змістом. У перекладі легітимація (з лат. *legitimus* — «законний») означає «узаконення». Енциклопедичний словник з політології трактує легітимацію як «процедуру суспільного визнання якоїсь дії, діючої особи, події чи факту». Легітимація — це процедура, процес. Легітимність — це оцінка ступеня легітимації, її результат, оцінювання її стану у відповідний момент. Суспільні відносини можуть мати як негативний, так і позитивний характер. Легітимаційними є тільки позитивні відносини, тобто відносини визнання тих чи інших явищ, процесів, подій, фактів. Визнання — це позитивне ставлення до чогось, у нашому випадку — влади, що передбачає прихильність до її інститутів, а також носіїв влади.

¹ Гаврилов, М. І. Філософія демократичної державності [Текст] : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / М. І. Гаврилов. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 24–25.

² Городовенко, В. В. Принципи судової влади [Текст] : монографія / В. В. Городовенко. — Х. : Право, 2012. — С. 28, 29.

³ Прилуцький, С. В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава) [Текст] : монографія / С. В. Прилуцький. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. — С. 194–195.

Процес визнання, вибудовування взаємовідносин між суб'єктом та об'єктом влади неможливий без самоідентифікації, без стійкої усвідомленої системи уявлень суб'єкта й об'єкта легітимації про самих себе. Останні можуть мати як раціональну зумовленість, тобто ґрунтуватися на певних достовірних знаннях реальності, так і емоційну, сформовану під впливом відповідних чинників. Наприклад, суспільне уявлення про судову владу може бути сформоване на підставі аналізу правових засад її функціонування, показників якості її діяльності, стихійного формування уявлення під впливом будь-яких чинників, у тому числі й недостовірної або викривленої інформації. Це є можливим у разі, якщо особа формує своє уявлення про діяльність суду на підставі висновків, приміром сусідки, яка брала участь у судочинстві і програла позов, або висвітлення ЗМІ поодиноких ганебних випадків, що сталися в судовій системі (які, власне, трапляються в будь-якій соціальній системі). В обох випадках суттєве значення для сприйняття інформації й відповідних висновків щодо визнання суду легітимним суб'єктом влади залежить від рівня правосвідомості об'єкта влади. Як уже підкреслювалося, оскільки легітимність — це певний консенсус між суб'єктом та об'єктом влади, то на процеси легітимації судової влади повинен впливати також рівень правосвідомості її носіїв. Але який чинник легітимації судової влади є первинним, а який вторинним? У правовій науковій літературі єдності думок із цього питання явно бракує.

Одні науковці переконують, що легітимність в основному продукується самими інститутами влади та її носіями, які спонукають масову свідомість відтворювати позитивні оцінки їх діяльності і влади в цілому¹, інші вважають, що лише позитивне ставлення самого населення до інститутів влади та її механізмів реалізації, визнання ним влади і породжує якість легітимності останньої². Відповідно, і питання про легітимацію влади повинно вирішуватися по-різному. У першому випадку акцент слід робити на активних діях влади, спрямованих на досягнення своєї легітимності, у другому — на менталітет народу, традиції щодо організації влади, на рівень правосвідомості, правової культури тощо. Як підкреслює Р. П. Шпакова, закладена ще М. Вебером у поняття легітимності «дистанція між владою і громадськістю» має долатися не активними діями влади задля своєї легітимації, а скороченням цієї «дистанції» шляхом передачі все більшої кількості владних повноважень «вниз», до рук самої «демократичної громадськості»³.

Ми погоджуємося з тим, що легітимність судової влади головним своїм джерелом має не суб'єкта цієї влади (суд, суддів), а її об'єкта — суспільство. Разом із тим вважаємо, що було б помилковим розглядати легітимаційний процес лише за участю одного об'єкта. Це було б і теоретично непродуктивно, і фактично неправильно. Незважаючи на те, що джерело легітимності знаходиться цілком на боці об'єкта судової влади — суспільства, поведінка й дії суб'єктів влади — суду й суддів відіграють

¹ Див.: Демидов, В. И. Основы политологии [Текст] : учеб. пособие / В. И. Демидов, А. А. Федосеев. – М. : Высш. шк., 1996. – С. 37.

² Див.: Матвеев, Р. Ф. Теоретическая и практическая политология [Текст] : монография / Р. Ф. Матвеев. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1993. – С. 54.

³ Шпакова, Р. П. Легитимность и демократия (Уроки Вебера) [Текст] / Р. П. Шпакова // Полис. – 1994. – №2. – С. 169–174.

у процесі легітимації (як і делегітимації) вирішальну роль. Суспільство легітимує й делегітимує судову владу, але лише на підставі оцінки результатів її діяльності (чи бездіяльності). І в цьому механізмі повною мірою виявляється рефлексивний характер легітимації державної влади в цілому й судової влади зокрема.

Визнання становить не раз і назавжди завойоване досягнення, а вимагає постійного підтвердження ефективності судової влади, відповідності тим цілям, гарантіям і принципам, які нормативно закріплені й відповідають масовій суспільній свідомості. Саме нормативне визначення правових засад функціонування судової влади на конституційному й законодавчому рівнях є першим кроком у напрямі її легітимації. Але, як відзначалося раніше, ці правові засади повинні відповідати сучасній правовій свідомості соціуму. У свою чергу, процес формування законодавчого органу, прийняття нормативних засад певного суспільного життя і є передумовою легітимності законів і як наслідок — легітимності судової влади, що організована й функціонує відповідно до прийнятих правових актів. Однак це є лише передумовою легітимності. Безпосередньо чинником, що визначатиме легітимність утвореної судової влади, буде судова політика, яка реалізуватиметься цією владою.

З точки зору С. В. Прилуцького, політика судової влади, як багатогранне явище, охоплює як внутрішні, так і зовнішні процеси організації й діяльності судової влади, впливає на політико-правові, соціальні, економічні й культурні процеси в державі. На його думку, вона охоплює кілька правових зрізів. По-перше, це зовнішня судова політика, що характеризує передусім відносини судової влади з іншими гілками й органами державної влади, ЗМІ, неурядовими громадсько-політичними і правозахисними організаціями, політичними партіями, органами судової влади інших країн, а також міжнародними організаціями та їх органами. Розвиваючи цю тезу, за прикладом активної зовнішньої політики судової влади, вчений називає: а) участь у процесі законотворчому (право законодавчої ініціативи) й бюджетному (щодо розподілу державних коштів); б) прийняття судових рішень, обов'язкових для правозастосовної практики (прецедентна судова практика); в) формування правової доктрини (через рішення конституційних судів). По-друге, це внутрішня (організаційна) судова політика, що характеризує внутрішню організацію судової влади й відносини, що складаються при цьому. Науковець виокремлює відносини між органами судового управління, органами суддівського самоврядування й інститутами самоорганізації судової влади. Третій зріз — це судова політика при відправленні правосуддя, який правник характеризує як вплив судової влади на правову систему країни через здійснення правосуддя й формування судової практики, судову правотворчість і судове (суддівське) право¹.

Варто визнати, що ефективність функціонування судової влади за кожним із напрямів судової політики можна оцінити за станом виконання її владних велінь, формалізованих у її відповідних рішеннях. Виходячи із загальної теорії влади, ці веління (акти судової влади) можуть виконуватися суб'єктами, яким вони адресовані, як добровільно, так і за допомогою державного примусу. Перший випадок (це майже іде-

¹ Див.: Прилуцький, С. В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава) [Текст]: монографія / С. В. Прилуцький. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. — С. 31–42.

альний варіант) свідчить про високу легітимність судової влади й обумовлюється у першу чергу високою правовою культурою і належною правосвідомістю.

Якщо ж рішення судової влади не виконується (об'єкт влади ігнорує або відмовляється його виконувати), вона повинна поставити запитання: «чому»? Тут мають включатися механізми рефлексії судової влади, які полягають у виявленні причин відмови від виконання судового рішення, пошуків консенсусу щодо необхідності його виконання. Це робиться шляхом посилення мотивувальної частини судового рішення, перегляду його вищою інстанцією, яка підтвердить його законність, обґрунтованість і справедливість, врешті-решт, можливе звернення до державного механізму примусового виконання цього рішення. У результаті подібних дій відбувається визнання судового рішення і як наслідок — його виконання. Таким чином, підпорядкування об'єкта влади (членів суспільства, державних органів та ін.) її суб'єктові (суду, суддям) є наслідком визнання влади, без чого немає місця цьому процесу.

Основними чинниками у підпорядкуванні є формальна і змістовна легальність (законність) дій судової влади і правовий характер нормативних засад її організації й функціонування, тобто їх відповідність рівню правової культури й масовій правосвідомості соціуму. Лише при додержанні цих умов судова влада може очікувати усвідомленого й реального підпорядкування об'єкта.

Різниця між легітимністю й легітимацією — це різниця між результатом і процесом. Легітимність — це результат еволюції відносин суб'єкта й об'єкта влади в часі і просторі. Цей результат актуалізується в судово-правових відносинах у вигляді різних інститутів легітимності. Легітимність — це підсумок, кінцевий результат, мета легітимації, яка постає як процес, рух до легітимності. Якщо легітимність знаходить своє відбиття в різних формах, то легітимація — це різноманітність процедур і засобів.

На жаль, у вітчизняній правовій літературі поки немає системних наукових робіт, присвячених виокремленню й аналізу ключових моментів процесу легітимації судової влади. Разом із тим у загальнотеоретичних дослідженнях теоретиків державної влади нерідко зустрічається аналіз тих чи інших елементів процесу легітимації¹, узагальнення яких дозволяє відокремити такі ключові елементи цього процесу, як суб'єкт легітимації, його об'єкт, засоби й методи, ресурси, виконавці процесу легітимації.

Суб'єктом легітимації виступає заінтересована сила, якою ініціюється сам процес легітимації. Як правило, це носій влади. Суб'єкт добирає виконавців, виробляє мету, ставить завдання, окреслює оптимальні шляхи їх досягнення, аналізує чинники, що сприяють або перешкоджають цьому процесу, тобто виробляє стратегію й тактику легітимації, і керує всім процесом. З огляду на двоїсту природу судової влади (з одного боку, це гілка державної влади, а з другого — самостійний і незалежний суспільно-правовий інститут з виключною компетенцією) суб'єктом її легітимації може виступати як держава, так і безпосередні носії судової влади — суди й судді.

Об'єкт легітимації становить мету, якої треба досягти в результаті процесу. Це інститути легітимності, які мають бути створені, механізми останньої, забезпечення легітимності судової влади. Залежно від того, які інтереси при цьому реалізуються,

¹ Див.: Ковальчук, В. Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці [Текст] : монографія / В. Б. Ковальчук. – К. : Логос, 2011. – 392 с.

цілі легітимації поділяються на об'єктивні й суб'єктивні. До об'єктивних належать цілі, орієнтовані на забезпечення стабільності й ефективного функціонування всієї системи органів судової влади; до суб'єктивних — цілі, орієнтовані на легітимацію конкретних інститутів судової влади (суду, суддів, органів самоорганізації судової влади тощо). Об'єктивні — це цілі досягнення визнання судової влади більшістю суспільства. Суб'єктивні — це цілі виправдання тієї чи іншої діяльності судової влади, її конкретних рішень, позиції з конкретних питань.

Об'єктом легітимації судової влади виступають як самі її носії (суди й судді), так і межі їх повноважень. Давня полеміка процесуалістів про те, повинен суд відшукувати об'єктивну (матеріальну) істину у справі, чи він має право обмежуватися встановленням формальної (у межах доказів, наданих сторонами)¹, у контексті легітимності судової влади набуває нового значення. Владна функція суду у процесі припускає, що саме суд в остаточному підсумку має забезпечити правильність пізнання фактичних обставин справи. В умовах змагальності йому належить надати й забезпечити сторонам насамперед рівні можливості й умови для доведення своїх позицій по справі. Саме суд повинен виявляти й усувати всі недопустимі докази, перевіряти й вирішувати сумніви, використовуючи всі можливі для цього засоби. Це означає, що суд має спонукати сторони до активності в наданні доказів, не перекладати тягар доведення своєї невинуватості на обвинуваченого, як і дослідити докази сторін обвинувачення й захисту. При цьому сторона захисту значно обмежена у процесуальних засобах отримання доказів порівняно з державними органами кримінального переслідування. Для неї єдиною можливістю ввести докази у справу є заява клопотань. Однак чинне кримінальне процесуальне законодавство залишає за судом право вирішувати, чи підлягає те чи інше клопотання задоволенню.

У світлі вимоги легітимності, у зв'язку з об'єктивною потребою враховувати думки сторін у процесі такий підхід до правового регулювання видається не дуже вдалим. Змагальність судового процесу передбачає, що сторони самі вправі визначати, які докази їм необхідні для обґрунтування їх позиції і в який момент їх доцільно надати суду. Якщо останній відмовляє стороні в залученні доказів або у витребуванні нових, додаткових доказів, неминуче виникають сумніви в його об'єктивності, а значить і недовіра до суду. На жаль, кримінальне процесуальне законодавство не містить підстав для відмови в задоволенні клопотання сторони, а тому суд приймає відповідне рішення на свій розсуд з огляду на думку сторін. Легітимність судової влади вимагає від суду бути дуже уважним при вирішенні подібних питань. Якщо стороною заявлено клопотання про витребування чи приєднання додаткових доказів або про перевірку обставин справи, що змінюють уявлення про правильність запропонованих суду версій, суд повинен задовольняти подібні клопотання. Тільки так він може виявити свою об'єктивність і не виглядатиме в очах суб'єктів процесу упередженим і заінтересованим.

Разом із тим легітимність судової влади впливає й на вирішення питання про пізнавальну активність суду. КПК України 2012 р. звільнив суд від потреби забезпечувати всебічність, повноту й об'єктивність дослідження обставин справи. Проте, як

¹ Див.: Орлов, Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе [Текст] : учеб. пособие / Ю. К. Орлов. — М. : Проспект, 2000. — С. 8–12.

вбачається, це не означає, що суду належить бути пасивним і байдужим до результатів пізнання в судовому слідстві. Саме в силу легітимності подібна поведінка суду може бути сприйнята сторонами як байдужість судової влади до їх долі, до захисту порушеного права.

Із викладеного випливає, що довіра підвладних суб'єктів до судової влади значною мірою залежить від формалізації поведінки суддів, від того, як вони виявляють своє ставлення до суб'єктів процесу. Інакше кажучи, легітимність судової влади значною мірою залежить від усвідомлення й визнання суддями багатостороннього характеру процесуальних відносин, у яких вони виступають носіями судової влади.

І об'єктивний, і суб'єктивний характер цілей легітимації визначає вибір засобів легітимації. Останні поділяються на ідеологічні й матеріальні. Ідеологічні засоби — це апеляція до якихось ідеальних, вищих цінностей; матеріальні — це практичні організаційні кроки суб'єкта влади, що підкріплюють ідеологічні апеляції. Зауважимо, що жоден засіб легітимації не використовується окремо. Практичні кроки підкріплюються ідеологічною аргументацією, і, навпаки, ідеологічна аргументація підкріплюється практичними заходами. Наприклад, однією з гарантій доступності правосуддя є відкритість судової влади, однією з ознак якої є доступність інформації про суд. Відкритість (або транспарентність) судової влади — це один із чинників, що впливають на її легітимність, тобто ця властивість є певним ідеалом її функціонування. Для його досягнення судова влада запроваджує певні конкретні матеріальні заходи: організовує загальнодоступність судових рішень (в Україні це Єдиний державний реєстр судових рішень), додаткової інформації про діяльність судів (веб-сайти судів та офіційний веб-сайт судової влади країни), організовує Call-центри, проводить прес-конференції та ін. Усі ці заходи спрямовані на досягнення такого стандарту, як відкритість судової влади, що, як уже відзначалося, є одним із чинників її легітимності.

Близькими за функціями до засобів є ресурси легітимації. Це потенціал, використовуваний для легітимації судової влади. Враховуючи, що остання, з одного боку, становить відкриту соціальну систему, що тісно взаємодіє з державними органами й суспільством (що пояснюється її двоїстою природою як державно-правового й соціально-правового інституту), а з другого — може розглядатися як замкнена соціальна система (що зумовлено самостійністю й незалежністю судової влади, її виключною компетенцією, юридичною силою судових рішень тощо), пропонуємо виокремлювати зовнішні й внутрішні ресурси легітимації судової влади. До перших належать інструменти (потенціал) держави й суспільства, до других — інструменти (потенціал) самої судової влади.

Мета, засоби й ресурси визначають вибір виконавців, які мають відповідати поставленим цілям, володіти необхідним набором засобів, спиратися на наявні ресурси. Виконавцями можуть бути державні й недержавні органи, суспільні організації, суспільні групи, органи судової влади та ін.

Отже, суть легітимації судової влади полягає в тому, щоб виправдати спроможність цієї влади впливати на суспільно-правові відносини через упорядкування тих, що відхилилися від усталеного їх правового стану; якщо ж бракує практики їх правового врегулювання, на підставі аналогії права чи закону запропонувати шлях розв'язання колізії, що виникла. Процес легітимації судової влади неможливий без узгодження із

соціально-культурними домінантами конкретного соціуму. До цього процесу одночасно залучені суб'єкт, об'єкт влади, ресурси, засоби й виконавці. Ресурси, засоби й виконавці у своїй єдності утворюють чинники легітимації. Виконавець за допомогою засобів легітимації актуалізує потенціал легітимності, закладений у ресурсах. Якість і поєднання чинників визначають ту чи іншу модель легітимності.

Наочно уявити процедуру легітимації можна, якщо спробувати максимально схематизувати її як процес кібернетичного сплетіння (ланцюга), що вперше було запропоновано Д. Истоном до політичної системи¹. Вважаємо, що подібну модель можна застосувати до будь-якого соціального-системного утворення, в тому числі й до судової системи, як це було апробовано Л. М. Москвич у монографії «Ефективність судової системи: концептуальний аналіз»². Судова влада є певною системою, якій притаманний певний набір зв'язків — внутрішніх (між судовими інстанціями, між судами й органами судової влади, що забезпечують їх функціонування) і зовнішніх (взаємовідносини судової влади з державою, наприклад, щодо виконання однієї з функцій держави, функцій у системі стримувань і противаг, функцій судового контролю тощо, та із суспільством, приміром, щодо задоволення суспільного запиту на розв'язання правового спору, встановлення юридичного факту, офіційного тлумачення закону й Конституції та ін.).

Самостійність і незалежність судової влади створює умови, за яких остання могла б розглядатися як відкрита й одночасно закрита соціальна система. Оскільки ж судова влада функціонує в суспільстві на підставі законів, прийнятих державою, держава й суспільство виступають для судової влади макросистемою. Отже, держава й суспільство формулюють запит (імпульс) до судової влади, який, проходячи крізь її систему (наприклад, у порядку інстанційного розгляду справи), формується у відповідну реакцію судової влади — в судове рішення й повертається знов до зовнішнього середовища — суб'єкта ініціації запиту (імпульсу). Реакція суб'єкта на отримане судове рішення (оцінка його законності і справедливості) породжує схвалення й підтримку цієї установи, визнання її спроможності виступати незалежним об'єктивним арбітром у правових конфліктах. Цим підтверджується легітимність судової влади й породжується новий запит (імпульс) щодо розв'язання нового правового спору. Цей процес може бути неперервним, тривати до того часу, поки буде підтверджуватися легітимність судової влади. Із втратою такої властивості суспільство й держава можуть визнати неефективність цього інституту розв'язання правових суперечок і як наслідок — його недоцільність та звернутися до інших інститутів. Остання теза є однією з апеляцій до нагальної потреби судової реформи.

Як бачимо, процес легітимації судової влади є доволі складним та підлягає певній алгоритмізації. У ньому можна простежити роль і функцію суб'єкта й об'єкта судової влади, ресурсів, засобів і безпосередніх виконавців, які у своїй єдності утворюють чинники легітимації, що залежно від суб'єкта легітимації судової влади поділяються на зовнішні, де суб'єктом легітимації виступають держава й суспільство, і внутрішні, де суб'єктом легітимації є судова влада. Як вбачається, засобами держави щодо легі-

¹ Политология [Текст] : энцикл. слов. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – С. 630.

² Москвич, Л. М. Эффективность судебной системы: концептуальный анализ [Текст] : монография / Л. М. Москвич. – Х. : ФІНН, 2011. – 384 с.

тимізації судової влади виступають: а) окреслення сфери юрисдикції судової влади; б) належне забезпечення її функціонування і в) державні гарантії виконання судових рішень. Основними формами участі суспільства у процесі легітимізації судової влади, з нашого погляду, є: а) участь у процедурі формування суддівського корпусу; б) участь у здійсненні судочинства і в) суспільний контроль за якістю судових рішень.

Щодо внутрішніх чинників легітимізації судової влади, то ми впевнені, що остання є заінтересованим суб'єктом у своїй легітимності. Фактично легітимність судової влади виступає показником її правоздатності та дієздатності, тобто її спроможності бути суб'єктом судово-правових відносин. Як висновок — для підтримання своєї легітимності судова влада вправі використовувати власні легітимізаційні ресурси. Основна мета судової влади як суб'єкта легітимізації — доведення (демонстрація) суспільству своєї спроможності бути незалежним, об'єктивним і кваліфікованим арбітром у правових конфліктах, формування суспільної довіри до своїх інститутів.

Саме на досягнення впевненості суспільства у спроможності судової влади встановити режим справедливості й націлена вся діяльність (стратегія розвитку) судової влади. Пропонуємо виокремити дві групи чинників, що можуть бути використані судовою владою у процесі легітимізації, — організаційні та процесуальні.

До організаційних чинників легітимізації судової влади належать забезпечувальні механізми ефективної реалізації права громадян на справедливий суд. Ідеться про внутрішні ресурси цієї влади, не пов'язані з процесом відправлення правосуддя. Згідно зі Стратегічним планом розвитку судової влади України на 2013–2015 роки, прийнятим Радою суддів України й Державною судовою адміністрацією України 21 грудня 2012 р., за яким завоювання поваги й довіри громадськості є одним зі стратегічних завдань судової політики на 2013–2015 рр. Усвідомлюючи свою відповідальність перед суспільством і власні ресурсні можливості, судова влада чітко сформулювала кроки в напрямі підтримання й підвищення своєї легітимності, а саме: ініціювання перед парламентом питання щодо покращання або можливої реструктуризації чи підпорядкування судам системи виконання судових рішень, оскільки цей аспект суттєво впливає на загальну ефективність діяльності судової системи й на рівень громадської довіри і впевненості в цій системі; посилення гарантій незалежності суддів із метою формування стійкого уявлення соціуму в об'єктивності й безсторонності судового порядку вирішення спору; підвищення прозорості в організації роботи суду, особливо у сферах державних закупівель, управління й ефективного задіяння ресурсів, поінформованості суспільства, що повинно не лише вплинути на якість функціонування судової системи, а й створити передумови для захисту останньої від неналежного державного, приватного чи політичного впливу; запровадження й дотримання суддями високих стандартів поведінки й етичних принципів, у тому числі шляхом прийняття нової редакції Кодексу суддівської етики, який включав би стандарти поведінки й чесності суддів, що відповідають європейським і міжнародним стандартам, а також створення ефективного механізму контролю за дотриманням етичних засад у судовій практиці; вжиття заходів для поліпшення фізичної, фінансової й інформаційної доступності суду для громадян усіх верств і соціальних груп; посилення прозорості діяльності судів і якості відправлення правосуддя, зокрема, через роз-

роблення й уніфіковане використання сучасних технологій, підвищення рівня професіоналізму суддів і взагалі працівників апарату суду; створення й підтримування системи відповідності роботи суду високим стандартам якості, зокрема, за такими показниками, як відповідне навантаження, своєчасність та ефективність вирішення справ, норми поведінки працівників судового апарату, стандарти якості процесуальних документів тощо; розроблення і втілення в життя ефективної національної концепції комунікацій судової влади, що включатиме співробітництво зі ЗМІ, створення прес-центру судової влади для забезпечення єдності судової влади, належного реагування як на внутрішні, так і на зовнішні інформаційні запити й інформування суспільства про потреби, проблеми й досягнення української судової влади, що так важливо для підвищення правової культури всього соціуму і належного сприйняття діяльності судів. При цьому слід налагоджувати співпрацю судів і суспільства таким чином, щоб запобігати конфлікту інтересів і не перешкоджати здійсненню правосуддя, включаючи відповідне й ефективне співробітництво з громадськими організаціями, навчальними закладами тощо з метою виховання у дітей і підлітків поваги до судової влади, формування знань про їх власні права й обов'язки, про їх захист і про функціонування судової системи загалом¹.

Прийняття цього Стратегічного плану стало не лише декларацією, а й реальним планом дій, основні завдання якого вже втілено. Так, 22 лютого 2013 р. на 3'їзді суддів було прийнято Кодекс суддівської етики, в якому прямо зазначено: «Усвідомлюючи значимість своєї місії, з метою зміцнення та підтримки довіри суспільства до судової влади судді України вважають, що зобов'язані демонструвати і пропагувати високі стандарти поведінки, у зв'язку з чим добровільно беруть на себе більш істотні обмеження, пов'язані з дотриманням етичних норм як у поведінці під час здійснення правосуддя, так і в позасудовій поведінці»². На підтвердження саме свідомого самообмеження суддями свідчить той факт, що згідно з положеннями Закону України «Про судоустрій і статус суддів»: порушення норм професійної етики може стати підставою не тільки для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, а й для їх звільнення з посади через порушення Присяги. Але те, що цей документ (який, до речі, встановив доволі високі етичні вимоги до судді не лише при здійсненні правосуддя, а й у повсякденному житті) було прийнято не законодавчим чи будь-яким іншим органом, що могло б бути розцінено як нав'язування певних стандартів поведінки носіям судової влади, а самими суддями при колегіальному обговоренні його основних положень у найвищому органі суддівського самоврядування, свідчить про відповідальне ставлення служителів Феміди до своєї ролі й призначення в суспільстві. Як ми розуміємо, наступним кроком має стати створення самими ж суддями органу, який допомагатиме їм обирати правильну поведінку у складних ситуаціях і зберігати авторитет судової влади. Такі дії спрямовані на виховання особи — судді, якого поважають

¹ Стратегічний план розвитку судової влади України на 2013–2015 роки [Електронний ресурс] // Судова влада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://court.gov.ua/969076/rsusp/> (дата звернення: 24.10.2014). – Заголовок з екрана.

² Кодекс суддівської етики [Електронний ресурс] : затв. XI черг. з'їздом суддів України 22 лют. 2013 р. // Судова влада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://koa.court.gov.ua/sud1090/link/code> (дата звернення: 24.10.2014). – Заголовок з екрана.

у суспільстві, вбачаючи в ньому зразок професіоналізму й етичної поведінки, а також на «зміцнення довіри громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду» (ст. 1 Кодексу суддівської етики).

Наступним прикладом свідомого ставлення судової влади до своєї відповідальності перед суспільством і визнання необхідності вжиття заходів, спрямованих на підтримання й посилення своєї легітимності, може стати розуміння важливості оперативності судового захисту й поновлення порушеного права, що виявляється в пошуках внутрішніх організаційних ресурсів. Так, із 2011 р. в Україні поступово впроваджується інноваційний проект «Електронний суд», основним принципом якого є налагодження процесу оперативного обміну інформацією в електронному вигляді між судовими установами, учасниками судового процесу, а також іншими державними структурами з метою забезпечення справедливого й неупередженого правосуддя в країні. Проект передбачає: перехід до системи електронного відправлення і приймання процесуальних документів із застосуванням електронного підпису; забезпечення відкритого доступу учасників судового процесу до інформації шляхом створення сучасних інтернет-ресурсів і встановлення у приміщеннях суду інформаційно-довідкових кіосків; налагодження системи електронного обміну з базами даних інших державних органів та установ; формування єдиного електронного архіву судових документів; забезпечення повної комп'ютеризації процесів судового діловодства. Одне з ключових завдань проекту — суттєво скоротити видатки на поштову кореспонденцію і друк паперових документів. Не менш важливим аспектом втілення в життя цього проекту є також відчутне зменшення витрат паперу і скорочення забруднення навколишнього середовища, тобто екологічний складник. А найголовніше — спростити для громадян процедуру звернення до суду за захистом чи поновленням порушених прав «до одного кліку комп'ютерної мишки»¹.

Також до організаційних засад досягнення відкритості судової влади і створення умов для ефективного суспільного контролю за судовими рішеннями можна віднести створення за ініціативою Державної судової адміністрації України Єдиного державного реєстру судових рішень — автоматизованої системи збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку й надання електронних копій судових рішень усім користувачам Інтернет-мережі. Підкреслимо, що небагато держав зі значно вищим порівняно з Україною економічним рівнем можуть дозволити собі таку «відкритість».

Організаційні засади забезпечення прозорості й неупередженості в діяльності суду, демонстрація суспільству своєї об'єктивності й свідоме запобігання при цьому корупційним ризикам полягають також у запровадженні в суді автоматизованої системи діловодства для усунення суб'єктивного чинника при розподілі справ між суддями.

Із метою мінімізації позапроцесуального спілкування суддів зі сторонами судової справи з практики організації роботи суду цілком виключено процедуру особистого прийому громадян суддею. У Кодексі суддівської етики підкреслено, що «суддя повинен уникати позапроцесуальних взаємовідносин з одним із учасників процесу або його представником у справі за відсутності інших учасників процесу» (ст. 14).

¹ Див.: Кирилюк, Р. Електронний суд – це суд, двері якого відкриті цілодобово для кожного [Електронний ресурс] / Р. Кирилюк : [прес-конф. 26 черв. 2013 р.] // Судова влада України : офіц. веб.-портал. – Режим доступу: <http://court.gov.ua/37556/> (дата звернення: 24.10.2014). – Заголовок з екрана.

Ефективним інструментом, що дозволяє налагодити зворотний зв'язок між судом і громадянами, безпосередньо вплинути на формування громадської довіри до суду й підвищення його позитивного іміджу в суспільній свідомості, є комунікаційна стратегія суду, розроблення національної концепції якої було визнано одним із найважливіших завдань Стратегічного плану розвитку судової влади України на 2013–2015 роки. Як вбачається, мета комунікаційної стратегії полягає в налагодженні діалогу між судовою владою, її органами, громадськістю і ЗМІ, а також усередині самої судової системи, у створенні довірливих відносин з усіма заінтересованими сторонами. Сучасна теорія комунікації ґрунтується на визнанні необхідності постійного тривалого діалогу з найважливішими цільовими групами як усередині, так і за межами системи.

Європейське суддівське співтовариство теж визнає необхідність формування в умовах сучасності методологічних підходів до комунікативної діяльності судів і суддів та розроблення її практичних механізмів. Так, у 2005 р. Консультативною радою європейських суддів підготовлено Висновок №7 (2005) з питання «Правосуддя і суспільство», в якому проголошуються активізація ролі судів у наданні інформації населенню і важливість створення прямих зв'язків між судами й широкою громадськістю, організація відповідної підготовки суддів, залучення у штат судів працівників із кваліфікацією по зв'язках із громадськістю та ЗМІ, фінансування такої діяльності судів та ін. Зокрема, рекомендовано декілька окремих напрямів комунікативної діяльності для судової влади: а) зв'язки судів із громадськістю з особливим наголосом на їх ролі в демократичному суспільстві; б) взаємодія судів з учасниками судового процесу; в) відносини судів із засобами масової інформації; г) доступність, простота і зрозумілість мови, якою користуються судді у процесі слухань, у їх рішеннях тощо¹.

У 2013 р. за підтримки проекту «Україна: справедливе правосуддя» органами суддівського самоврядування було розроблено Комунікаційну стратегію судової влади. Відповідно до її основного завдання — створення ефективного механізму взаємодії судової влади й суспільства — визначено комунікативні заходи, спрямовані на досягнення порозуміння із цільовою аудиторією, чіткі строки виконання і відповідальних за досягнення очікуваного результату працівників. Розроблений проект Комунікаційної стратегії суду став стандартом (зразком) комунікативної політики суду, відповідно до якого кожен суд самостійно її визначає, зважаючи на наявні власні технічні й інтелектуальні ресурси. Наприклад, як зазначив С. Міщенко, з метою оптимізації комунікативних зв'язків із суспільством Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ постійно вживаються заходи в напрямі вдосконалення роботи офіційного веб-сайту, розширення можливостей call-центру, контролю за постійним оновленням інформації на стендах і в інформаційних кіосках, випускаються офіційний друкований орган — журнал «Часопис цивільного і кримінального судочинства», буклети і брошури про Вищий спеціалізований суд України

¹ Висновок №7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя та суспільство»: схвал. на 6 засід. КРЄС (Страсбург, 23–25 листоп. 2005 р.), документ № ССЖЕ (2005), ор. №7 // Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К., 2010. – С. 229–248.

з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також організуються зустрічі із журналістами, проводяться інтерв'ю з керівництвом і суддями цього суду¹.

Не зупиняючись докладно на цьому питанні, оскільки воно заслуговує на окреме дослідження, зазначимо, що «комунікація» — це двосторонній зв'язок, а тому потребує узгодженої волі між усіма суб'єктами комунікативних взаємозв'язків, спрямованої на побудову довірливих відносин, у яких панує взаємоповага. Саме за таких умов сторони зможуть почути і зрозуміти одна одну: суд — почути суспільні очікування щодо своєї діяльності, суспільство — зрозуміти мотиви прийняття відповідних судових рішень судовою владою. Інакше кажучи, комунікативна стратегія повинна передбачати не лише певні стандарти діяльності (належної комунікативної поведінки) судової влади, а й, наприклад, засобів масової інформації як посередників між цією владою й соціумом у переданні відповідної інформації.

Зокрема, як наголошено Європейським судом з прав людини в рішенні «“Санді Таймс” проти Сполученого Королівства» (1979), ЗМІ не мають виходити за межі, встановлені в інтересах належного відправлення правосуддя, хоча на них теж покладається обов'язок поширювати інформацію й ідеї, що стосуються роботи судів, як і інших сфер, що становлять безсумнівний суспільний інтерес. Зокрема, якщо інформація про судовий процес поширюється в такий спосіб, який призводить до формування у громадськості власної думки про винуватість чи невинуватість підсудного ще перед оголошенням судового рішення, це може спричинити неповагу й недовіру до суду. У зв'язку із цим Європейським судом з прав людини визнана шкідливою практика «квазісуду в засобах масової інформації», яка викликає сумніви щодо незалежності судової влади². Ось чому, з нашої точки зору, треба продовжувати співпрацю із ЗМІ, але виключно на засадах додержання попередньо встановлених стандартів взаємодії, правил подання (висвітлення) інформації щодо судової діяльності. Основні підходи можна запозичити з розроблених міжнародною спільнотою документів, зокрема: Декларації щодо надання інформації через засоби масової інформації стосовно кримінального провадження (схвалена Комітетом міністрів Ради Європи 10 липня 2003 р.), Рекомендації Rec(2003)13 Комітету міністрів Ради Європи від 10 липня 2003 р. щодо надання інформації через засоби масової інформації стосовно кримінального процесу, Мадридських принципів щодо зв'язку між засобами масової інформації та суддівською незалежністю (оприлюднені у Резолюції 1296 Економічної й Соціальної ради ООН від 11 лютого 1994 р.) та ін.

До процесуальних чинників легітимності судової влади належать механізми забезпечення постановлення справедливих судових рішень. Справедливість — одна з провідних засад постановлення судового рішення, особливо за умов так званої «свободи розсуду» при вирішенні судом юридичних справ. При цьому справедливість, необхідними умовами якої є законність і обґрунтованість, виявляється тісно пов'язаною

¹ Міщенко, С. Ефективним інструментом, що дозволяє налагодити зворотний зв'язок між судом і громадянами, є комунікаційна стратегія суду [Електронний ресурс] / Станіслав Міщенко // Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/golovna_storinka/stanislav_micshenko_efektivnim_instrumentom_csho_dozvoljaє_nalagoditi_zvortnij_zv%E2%80%99jazok_mizh_sudom.html (дата звернення: 24.10.2014). – Заголовок з екрана.

² Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст] : в 2 т. / под общ. ред. В. А. Туманова. – М. : НОРМА, 2000. – Т. 1. – С. 189.

з принципом доцільності, розуміється як «відповідність діяльності органів та осіб у рамках закону конкретним умовам місця й часу, вибір оптимального шляху здійснення норми в конкретній життєвій ситуації»¹. Справедливим у рамках закону може бути визнано рішення — єдино можливе в конкретному випадку, найбільш оптимальне, розумне й гуманне. Воно може ґрунтуватися на правильному встановленні обставин справи, їх об'єктивному правовому й соціальному оцінюванні й тлумаченні конкретної правової норми в системі інших норм тієї чи іншої галузі права, а за потреби — і всього права в цілому.

Якість легітимності втрачає навіть обґрунтоване й законне судове рішення, якщо воно суперечить вимогам справедливості. Як зазначає А. Т. Боннер, нелегітимність рішення суду можлива в таких 4-х випадках: а) застосована судом норма є несправедливою; б) якщо ним була обрана неналежна норма права; в) якщо суд необхідною мірою не встановив обставин справи; г) якщо юридична норма, хоча й була обрана правильно, витлумачена хибно².

Отже, ознака легітимності надає соціальної цінності судовій владі на підставі оцінювання її діяльності і фактичних результатів останньої — винесення справедливих рішень, якими визначається ефективний механізм захисту й поновлення порушених прав.

На перший погляд, власні легітимаційні механізми судової влади в цій сфері є доволі мінімізованими, адже процедура судового розгляду визначається законодавцем, а судова влада виступає лише правозастосувачем. Як справедливо зазначає В. М. Цыганаш, законодавець вміщує зміст державної волі в норму закону. Правозастосувач не має права коригувати цю державну волю, якщо вона виражена в законі, а тим більше її створювати. Він лише співвідносить правову модель із суспільними відносинами, що фактично склалися, виявляє юридично значимі ознаки й застосовує право шляхом створення спеціальної, індивідуально визначеної норми, що впорядковує спірні суспільні відносини, але при цьому не розглядає питання права. Для будь-якого правозастосувача та чи інша норма містить державну волю, а тому він її не визначає, а лише реалізує ті способи, які законодавець позначив у формі вираження цієї волі. Закладаючи в норму закономірність, законодавець тим самим створює граничну межу легітимної діяльності виконуючих закон органів державної влади, що полягає у вимозі про повний збіг моделі (норми) з описом регульованих суспільних відносин³. Така позиція, на нашу думку, справедлива, але судова влада є специфічним правозастосувачем, а тому наведене потребує уточнення.

Дійсно, для абсолютної більшості правозастосовних органів вимога легітимності — це потреба точного дотримання закону. Але судова влада — особливе суспільне явище, оскільки вона здійснює індивідуальну регламентацію суспільних відносин. Якби законодавець міг повністю об'єктивувати державну волю у праві, точніше,

¹ Общая теория права [Текст] : учеб. для вузов / под ред. А. С. Пиголкина. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. – С. 273.

² Боннер, А. Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности [Текст] / А. Т. Боннер. – М. : Рос. право, 1992. – С. 85, 86.

³ Цыганаш, В. Н. Судебная власть: понятие, технология, институт (концептуальный теоретико-правовой анализ) [Текст] / В. Н. Цыганаш. – Ростов : РЮИ РПА Минюста РФ, 2009. – С. 151.

якби закон, як результат законодавчої діяльності, міг повністю об'єктивувати державну й індивідуальну волю таким чином, щоб створена законодавцем норма давала б вичерпне, абсолютно певне рішення будь-якого індивідуального випадку, тоді поняття «індивідуальне регулювання» було б відсутнє як правова практика. Проте законодавець закладає в норму лише закономірність, а не одиничність¹. Жорстко не формалізована процедура завдяки наявним у судді дискреційним повноваженням дозволяє подолати ті недоліки писаного права, про які свого часу писав Б. Кістяківський: «Невідповідність між писаним правом і правом, що здійснюється в житті, зумовлена вже самою природою того чи іншого. Писане право складається із загальних, абстрактних, безликих і схематичних постанов; навпаки, у житті все одинично, конкретно, індивідуально»².

Саме у зазначеному і належить шукати особливості внутрішніх механізмів легітимації судової влади як специфічного правозастосувача. Легітимність судової влади пов'язана з тим, наскільки точно її рішення у визначенні «право окремого випадку», сформульованого у процесі правозастосовної діяльності, відповідає, по-перше, розумінню належного (справедливого) в даному суспільстві; по-друге, «духу та букві закону» і, по-третє, доказам, фактичним обставинам справи, відомим на час формування судом індивідуального (але обов'язкового) правила поведінки в конфліктній ситуації. Право, створюване судом, в кінцевому підсумку є соціальним регулятором, а тому має забезпечувати єдність розуміння соціального порядку, яке задається законодавцем, і змістовно ґрунтуватися на панівній ідеї справедливості. Інакше кажучи, «*jus aequitatem semper spectare debet*» (лат.) — суддя повинен завжди мати на увазі справедливість. Саме в цьому й полягає відмінність судової влади від інших правозастосувачів.

Так про які власні процесуальні механізми легітимації судової влади як внутрішні її ресурси може йтися? Цілком очевидно, що це процесуальні механізми забезпечення справедливості судового рішення. Відповідні механізми постановлення справедливого судового рішення опрацьовані практикою Європейського суду з прав людини, які охоплюють: а) публічність судового провадження (проведення судових засідань у відкритому режимі; можливість усного розгляду хоча б на рівні першої інстанції; публічне проголошення судового рішення тощо); б) розумний строк судового розгляду справи (мінімально необхідний і достатній термін для розв'язання правового спору по суті); в) належна судова процедура, що створює передумови для винесення справедливого судового рішення (належне сповіщення про слухання; ґрунтування рішення суду лише на доказах, отриманих згідно із законом; обґрунтованість винесеного рішення; забезпечення змагальності й рівності сторін у судовому процесі; заборона законодавчого втручання в процес відправлення правосуддя; належне виконання судового рішення тощо); г) однаковий підхід суддів до правового вирішення подібних конфліктних ситуацій (гарантії єдності й стабільності судової практики, однаковість процесуальних можливостей сторін — учасників судового процесу, неупередженість суддів, рівність усіх перед законом і судом) та ін.

¹ Цыганаш, В. Н. Судебная власть: понятие, технология, институт (концептуальный теоретико-правовой анализ) [Текст] / В. Н. Цыганаш. – Ростов : РЮИ РПА Минюста РФ, 2009. – С. 152.

² Кістяковський, Б. Право как социальное явление [Текст] / Б. Кістяковський. – М. : Тип.-литоґр. Т-ва «Владимир Чичерин», 1911. – С. 10.

Із наведених елементів найбільш перспективним внутрішнім (процесуальним) ресурсом легітимації судової влади, що потребує вдосконалення вітчизняною судовою системою, є саме забезпечення стабільності й однострійності судової практики в питаннях розв'язання подібних правових спорів. Саме передбачуваність результату розв'язання правового конфлікту може суттєво вплинути на формування в суспільній свідомості сприйняття суду як незалежного органу, який підкорюється лише закону, а значить, здатен виступити незалежним та об'єктивним арбітром у суспільно-правових спорах.

Підсумовуючи викладене, підкреслимо: єдність цілей, засобів, ресурсів і виконавців і визначає процес легітимації — затвердження тієї чи іншої моделі легітимності через відповідні типи легітимації. Тип легітимації — це шлях, напрямок руху до тієї чи іншої моделі легітимності. На наш погляд, стосовно судової влади є можливим виокремлення декількох моделей легітимації — традиційної, соціальної та правової, які можуть поєднуватись та взаємодоповнюватись, а у випадку суперечності відбувається делегітимація судової влади. Населення перестає їй довіряти, розчаровується в її методах.

Традиційна модель легітимації судової влади пов'язана з природою феномену останньої, якій притаманний авторитет, що передбачає підпорядкування (добровільне чи примусове) рішенням, які приймає суд. Традиційна легітимність судової влади пов'язана безпосередньо з місцем суду в системі державних інститутів, що склалась у певному суспільстві, з його авторитетом серед інших органів влади. Недостатній авторитет суду може призвести до певних наслідків стосовно виконання його рішень і цілей функціонування взагалі. Якщо люди не довірятимуть суду, проблеми і спори можуть тривалий час залишатися невіршеними або ж сильніша сторона у правовідносинах зможе безкарно зловживати своїм статусом. До того ж завдання суду як гаранта правової рівноваги так і буде невиконаним. Зниження авторитету цієї установи може викликати поширення режиму беззаконня.

На переконання М. О. Колоколова, витоки авторитету суду нерозривно пов'язані із загальним рівнем розвитку права, з якістю правосвідомості конкретного народу, зі збалансованістю судово-правової політики, а також із порядком формування судів, самостійністю, незалежністю й невідкупністю суддів і законністю їх діяльності¹. Для українського ж суспільства брак традиції правового врегулювання міжособистісних та інституційних спорів негативно впливає на процес становлення авторитету суду. Певною мірою це пов'язано з низькою правовою культурою населення, не витребуваною в умовах авторитарної держави радянського періоду, а тому й не сформовано й донині на належному рівні².

Як справедливо підкреслив Д. Белл, динаміка авторитету влади пов'язана зі зміною її соціального статусу³. Відповідно О. Г. Тиковенко пропонує розглядати авторитет

¹ История российского правосудия [Текст] : учеб. пособие / под ред. Н. А. Колоколова, А. А. Ворытнцева [и др.]. — М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. — С. 50.

² Див.: Москвич, Л. М. Эффективность судебной системы: концептуальный анализ [Текст] : монография / Л. М. Москвич. — Х. : ФІНН, 2011. — С. 224.

³ Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования [Текст] : пер. с англ. / Д. Белл ; ред. и вступ. ст. В. Л. Иноземцева. — М. : Academia, 1999. — С. 473.

влади у двох аспектах: об'єктивному та суб'єктивному. Об'єктивну сторону авторитету влади вбачає в порядку і принципах формування й функціонування її інститутів, у методах здійснення владних рішень; а суб'єктивну — як існуючу в суспільній свідомості суверенність, значимість та роль її інститутів, лідерів в управлінні державними та суспільними справами, схваленні й прийнятті їх діяльності суспільством, рівень довіри громадян¹.

Як вважає В. Н. Бібіло, традиційну легітимність судової влади варто пов'язувати лише з її об'єктивним авторитетом, з тим, що становить суд як державний орган, яке місце він займає в системі державних і суспільних інститутів². За такого підходу традиційна легітимність формується під впливом трансформації суду із суспільного інституту в державно-правовий. Останньому питанню присвячено чимало наукових праць, однак одностайності думок щодо нього не спостерігається: вчені мають розбіжності в поглядах стосовно такої ключової позиції, як природа судової влади. Одні правники наголошують на виключно соціальній (позадержавній) природі судової влади³, за якої суд не повинен включатися до системи органів державної влади⁴. Інші обґрунтовано наголошують, що суд — це явище виключно державної влади, необхідний елемент державного механізму, а судові вирішення спорів поряд з іншими є основною внутрішньою функцією держави, отже, інститут суду є похідним від останньої⁵.

Вважаємо, що однозначної відповіді на це питання ніколи не буде знайдено. Історичні пам'ятки переконливо засвідчують: дійсно, ранішні форми інституціоналізації судової влади були засновані на традиційних і духовних елементах (міфологічних, звичаєвих, релігійних, харизматичних та ін.), які мали ірраціональну природу й не вимагали юридичної формалізації. Однак не можна залишити осторонь той факт, що з розвитком цивілізації на перший план виступає саме раціональний тип легітимації судової влади. Тому, з нашого погляду, більш обґрунтованою є точка зору І. Є. Марочкіна, який зробив аналіз трансформації легітимності судової влади через генезу змісту природного права на суд⁶. Дійсно, якщо однією з основних

¹ Тиковенко, А. Г. Авторитет власти: прошлое и настоящее [Текст] / А. Г. Тиковенко. – Минск, 1992. – С. 29–31.

² Бибило, В. Н. Судебная власть в уголовном судопроизводстве [Текст] / В. Н. Бибило. – Минск : Право и экономика, 2001. – С. 32.

³ Див.: Баренбойм, П. Д. 3000 лет доктрины разделения властей. Суд Сьютера [Текст] / П. Д. Баренбойм. – М. : Белые альвы, 2003. – 176 с.; Він же. Конституция мира. Библейские корни независимости суда [Текст] : учеб. пособие / П. Баренбойм. – М. : Белые альвы, 1997. – 144 с.; Папанян, Р. А. Христианские корни современного права [Текст] / Р. А. Папанян. – М. : НОРМА, 2002. – 403 с.

⁴ Див.: Научная информация по вопросам борьбы с преступностью [Текст] : материалы совместного заседания Совета по рассмотрению вопросов теоретического характера и координационных бюро ВНИИ Прокуратуры СССР: (стеногр. отчет) / ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка. – М., 1990. – № 12. – С. 44; Мизулина, Е. Б. О модели уголовного процесса [Текст] / Е. Б. Мизулина // Правоведение. – 1989. – № 5. – С. 51.

⁵ Див.: Воскобитова, Л. А. Сущностные характеристики судебной власти [Текст] / Л. А. Воскобитова. – Ставрополь : Ставропольсервисшк., 2003. – 160 с.; Колоколов, Н. А. Судебная власть: о сущем феномена в логосе [Текст] / Н. А. Колоколов. – М. : Юристъ, 2005. – 560 с.; Чельцов-Бебутов, М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах [Текст] / М. А. Чельцов-Бебутов. – М. : Юрид. лит., 1957. – 840 с.

⁶ Марочкін, І. Є. Легітимність судової влади [Текст] / І. Є. Марочкін // Проблеми законності. – 2012. – Вип. 118. – С. 192–201.

змістових характеристик легітимності є мотиви визнання (чи невизнання) влади, то найбільш інформативним стане розгляд змісту традиційної легітимності суду крізь призму формування права на суд, що певним чином відбилося і в змісті судової влади, і в характері її інститутів.

За трансформацією «права на суд» можна виокремити чотири основних види суду — натуроцентристський, теоцентристський, соціоцентристський і антропоцентристський¹. Межі між ними досить умовні. Кожен із цих видів практично ніколи не існував у, так би мовити, чистому вигляді, й кожен із них має певні варіації, моделі і способи легітимації. Разом із тим можемо виокремити два критерії, якими визначається традиційна легітимність суду: а) відтворення і стійкість інституціонально-правової форми суду на більш-менш тривалому проміжку часу існування національного державно-правового простору, наявність певного наслідування (структурно-організаційного, юридичного, ресурсного та ін.); б) визнання ефективності правосуддя, позитивне оцінювання інституціональної конфігурації судової влади, рівня її наближеності до інтересів суспільства, доступності й соціально-правової результативності, що пов'язане зі станом правового порядку і змістом правосвідомості населення.

Соціальна модель легітимації судової влади пов'язана з рівнем сприйняття суспільством інститутів судової влади, її механізмів розв'язання правових конфліктів, правильності судових рішень тощо, тобто із суспільною довірою. Якщо державна судова влада втрачає свою соціальну легітимність, у соціумі виникають альтернативні, недержавні інститути розв'язання соціально-правових конфліктів. І хоча інститути так званої неформальної юстиції (народне правосуддя, народний трибунал, народний суд і т. ін.) з'являються у відповідь на зниження легітимності юстиції формальної, все ж таки треба визнати їх механізмом компенсування легітимності судової влади як інституту з соціально-правовою природою, що фактично є закономірним результатом розвитку громадянського суспільства, підвищення рівня правової культури громадян, які намагаються за допомогою створених ними структур навести лад на відповідній території або в масштабах всієї держави.

Інститути неформальної юстиції, що виникли у минулих століттях у деяких національно-правових системах як інноваційний інституційний елемент, сьогодні в низці держав уже можуть розглядатися як одна з традиційних форм розв'язання різних конфліктів, у тому числі і правових². Класичними видами такої форми інституціоналізації судової влади є переговори, посередництво, третейський розгляд тощо. Як видається, виникнення й розвиток альтернативних форм вирішення спорів пояснюються тим, що вони засновані на пріоритеті захисту не інтересів держави, а прав та інтересів окремих осіб. Сучасна концепція альтернативного розв'язання конфліктів може бути визначена як певна сукупність прийомів і способів вирішення спорів між членами суспільства поза межами державної судової системи³.

¹ Докладніше див.: Марочкін, І. Є. Легітимність судової влади [Текст] / І. Є. Марочкін // Проблеми законності. – 2012. – Вип. 118. – С. 192–201.

² Фридмэн, Л. Введение в американское право [Текст] / Л. Фридмэн. – М., 1993. – С. 22–34.

³ Див.: Писарева, И. Концепция альтернативного разрешения споров в России [Текст] / И. Писарева // Хоз-во и право. – 1998. – №9. – С. 28.

На наш погляд, основними елементами соціальної легітимації недержавних форм розв'язання правових конфліктів є: а) оперативність розв'язання правового спору; б) абсолютний (безспірний) авторитет судді для обох сторін (і в цілому для суспільства); в) висока ймовірність об'єктивності й безсторонності судового розгляду як незалежності судочинства; г) взаємна згода сторін щодо процедури розгляду справи, тобто можливість попереднього узгодження процедури розв'язання конфлікту; д) добровільне виконання учасниками спору судового рішення. На нашу думку, зазначені характеристики можуть бути використані офіційною юстицією як складові елементи легітимації судової влади. Справедливість такого припущення може бути доведена з огляду на запроваджені останнім часом в українському законодавстві зміни: визнання одним із принципів судочинства розумності строків судового провадження, запровадження спрощених процедур судового розгляду, інститутів досудового урегулювання спорів (медіація), різних механізмів соціального контролю за якістю (професійною відповідністю) суддівського корпусу й судових рішень, інших механізмів виключення й недопущення корупційних ризиків у державній системі правосуддя.

Соціальну легітимність судової влади, вважаємо, слід пов'язувати із «суб'єктивним авторитетом», тобто з тим, як підвладний об'єкт (соціум) оцінює спроможність суб'єкта влади (суд взагалі і його членів зокрема) впливати на характер і зміст суспільно-правових відносин. Цей складник легітимності формується під впливом емоційно-суб'єктивної оцінки доступності суду, його компетентності, відповідності способів прийняття рішень та їх змісту (справедливості процедури й судового рішення) загальним уявленням про судову владу та ін. Основними механізмами соціальної легітимації судової влади є залучення суспільства в судову владу, головними формами цього може бути їх безпосередня участь — через інститути участі громадян у здійсненні судочинства й опосередкована — інститути обрання суддів (інститути виборних, мирових суддів), а також шляхом соціального контролю (інститути відкритого судового розгляду справ), оскарження дій (поведінки) судді до Вищої кваліфікаційної комісії суддів чи Вищої ради юстиції, вільного доступу до судових рішень через Єдиний державний реєстр судових рішень, оскарження судового рішення до вищої судової інстанції та ін.

Одним із засобів підвищення соціальної легітимності суду є правова реклама, основне завдання якої — інформування працівників апарату суду, суддів, адвокатів, громадські організації, місцеве населення, ЗМІ, навчальні й державні установи, громадські і професійні організації та інші цільові групи про функціонування, діяльність і завдання суду. Наочним прикладом правової реклами в українському телепросторі є передачі, що імітують судовий процес. Хоча до них є певні зауваження (основна причина, мабуть, полягає в тому, що в ролі суддів у цих передачах виступають публічні діячі й актори), у цілому ж цю практику можна оцінити позитивно, оскільки вона позитивно впливає на формування суспільної свідомості щодо судового процесу.

Ще одним інструментом в арсеналі соціальної легітимації судової влади може стати методика комунікативного менеджменту, в тому числі інформаційного аудиту як аналізу масиву ЗМІ (включаючи Інтернет) з метою виявлення представленості суду в інформаційному просторі й коригування його інформаційної стратегії відповідно до його цілей. Інформаційний аудит спрямовано на забезпечення суду відомостями про

оцінку його функціонування територіальною громадою. Саме із цією метою в національних судах запроваджується посада спеціаліста по зв'язках із громадськістю, на якого й покладається розроблення комунікаційних стратегій суду і плану дій для розбудови ефективних взаємовідносин із цільовими аудиторіями суду, підвищення обізнаності про його діяльність, ознайомлення з програмами й заходами широкого загалу, які здійснює суд, та іншими напрямками його діяльності в царині розвитку інформаційних зв'язків між судом і суспільством¹.

Модель правової легітимації судової влади спирається на раціонально-правову характеристику організації й функціонування інститутів судової влади. Джерело її полягає в тому, що судова влада спирається на загальновизнаний правовий порядок. Особи, наділені судовою владою (судді або в передбачених законом випадках присяжні й народні засідателі) набувають права на вчинення відповідних владних велінь (винесення судових рішень) на підставі закріпленої в законі процедури призначення (обрання) на посаду. Судова влада належить лише органам (судам), які чітко окреслені законом. Судочинство здійснюється виключно в межах визначеної законом процедури. Отже, легітимність судової влади ґрунтується не на традиції чи суспільній довірі, а на визнанні розумності й раціональності існуючого порядку розв'язання правових спорів, у чому й полягає доцільність її функціонування.

Зрозуміло, що зміст раціонально-правової характеристики судової влади залежить від рівня розвиненості суспільства. Історії відомі різні типи судових процесів (приміром, інквізиційний і змагальний), різні форми організації судової влади (наприклад, за тоталітарного й демократичного режимів), але завжди функціонування правових інститутів було нормативно визначене і сприймалося більшістю населення як найбільш доцільні форми правосуддя.

По-перше, правова легітимність судової влади передбачає відповідне організаційне оформлення останньої. Наявність необхідного акта, який дозволяє утворювати суд як орган судової влади, є основоположною умовою для здійснення формування суддівського корпусу саме цього суду, що в сукупності приведе до його легалізації. Проте треба враховувати, що легалізація таких судів, як Ревтрибунал, суди надзвичайні й особливі (суди «двійок», «трійок» ОГПУ), здійснені шляхом законів, указів чи декретів, що видаються особами, які незаконно прийшли до влади, — це лише зовнішній вияв легалізації. Насправді ж це узаконені неправові суди. Не випадково конституціями деяких країн створення надзвичайних судів заборонено. Заборону на створення надзвичайних (особливих) судів, судів з особливими повноваженнями і трибуналів містять ст. 124 Конституції України, ст. 118 Конституції Російської Федерації, ст. 102 Конституції Іспанії, ст. 111 Конституції Литви, ст. 101 Основного закону ФРН² тощо. При цьому цікавим вбачається феномен легітимності релігійних судів, які у своїй діяльності керуються нормами канонічного права, а їх рішення є обов'язковими до виконання для представників певного віросповідання, можуть навіть прирівнюватися до рішень державних судів (приміром, у країнах Близького

¹ Див.: Москвич, Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз [Текст] : монографія / Л. М. Москвич. – Х. : ФІНН, 2011. – С. 229–230.

² Див.: Абросимова, Е. Б. Суд в системе разделения властей: российская модель (конституционно-теоретические аспекты) [Текст] : учеб. пособие / Е. Б. Абросимова. – М. : Проспект, 2002. – С. 30.

Сходу, які офіційно живуть за законами шаріату)¹. Але цей приклад, з нашої точки зору, не виключає, а, навпаки, доводить, що правова легітимність судової влади залежить від рівня розвиненості суспільства. Головне ж полягає в тому, що суди функціонують у відповідних організаційних формах, визнаних у певному соціумі. Не будь-яка легальна судова влада є легітимною, але легітимна судова влада завжди легальна.

По-друге, правова легітимність передбачає необхідність чіткого окреслення кола суб'єктів, які мають право здійснювати судову владу. За загальним принципом лише суди як спеціально уповноважені органи вправі реалізовувати судову владу. Фактично ж повинно йтися про персоналізацію суб'єктів останньої — суддів як представників певної професійної групи й у визначених законом випадках — непрофесійних суддів як представників народу. Правова легітимність суб'єкта — носія судової влади передбачає: а) встановлення вимог щодо його професійності; б) законодавче закріплення процедури добору і призначення на посаду судді; в) окреслення засад його правового статусу.

По-третє, правова легітимність передбачає встановлення правомочності судової влади, тобто окреслення сфери її юрисдикції, що існує поряд із розподілом повноважень, якими наділена судова влада в цілому, в межах її структурних одиниць, що входять до цієї судової системи. Судова юрисдикція є комплексним поняттям, що визначає компетенцію судів у таких вимірах, як предмет судового розгляду й судової діяльності, інстанційна побудова судової системи та її територіальність. Як правовому інституту їй притаманний структурно-функціональний характер судової влади. Судова юрисдикція диференціює повноваження органів правосуддя в межах сфери їх діяльності й існуючої судової системи. Конституція України проголошує, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ч. 2 ст. 124), чим закріплює заборону вилучення певних категорій справ із відання суду. У деяких країнах до компетенції судових органів можуть входити питання не лише вирішення правових спорів, а й їх реєстрації або ліцензування, пов'язані з ведінням бізнесу й земельними відносинами².

По-четверте, правова легітимність судової влади передбачає нормативне закріплення правил (процедури) свого функціонування. Судова влада функціонує в межах певної процедури, реалізується лише у спеціальній процесуальній формі. Судові рішення, прийняті всупереч або з порушенням установленної процедури, визнаються незаконними й мають бути скасовані, а умисні дії судді із цього приводу повинні стати підставою для притягнення його до відповідальності. Процедура здійснення судової влади передбачає не лише права й обов'язки суду й суддів при провадженні судочинства, а й гарантії організації судового процесу, процесуального статусу його учасників. Як слушно зазначає В. В. Городовенко, логічним практичним наслідком конституційних вимог до держави, її органів і посадових осіб, які мають діяти щодо фізичної та юридичної особи виключно на правових підставах і згідно з правом, а також у відповідній правовій формі для належної гарантії й захисту її прав, є еволюція

¹ Див.: Белякова, Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни [Текст] / Е. В. Белякова. – М.: Культур. центр «Духов. б-ка», 2004. – С. 36.

² Див.: Назаров, І. В. Принципи побудови судової системи [Текст]: монографія / І. В. Назаров. – Х.: ФІНН, 2009. – С. 99.

судової гілки влади, перетворення судів на органи судової влади. Адже у країнах, де концепція належної правової процедури має практичне значення, суд стає єдиним місцем остаточної перевірки правильності дотримання таких процедур, останнім арбітром у конкретній справі для вирішення спору між державою та індивідом¹.

Отже, до ключових критеріїв правової легітимності можна віднести такі: а) правове окреслення кола суб'єктів, які мають право здійснювати правосуддя. Зазвичай до таких суб'єктів належать суди (спеціально уповноважені органи держави) й судді (вони можуть бути професійні і непрофесійні); б) правове закріплення вимог, що висуваються до суб'єктів судової влади. Зокрема, законом визначаються порядок і підстави утворення судів, їх структурний склад, компетенція; стосовно суддів — кваліфікаційні вимоги щодо їх професійної відповідності на посаді носія судової влади; в) правове визначення меж компетенції судової влади, тобто підсудність. Для більшості сучасних держав характерним є визнання універсальної юрисдикції суду (ознака тотальності), але може бути й усунення відповідної категорії конфліктів з юрисдикції певного суду; г) правове встановлення процедури виконання судовою владою своїх функцій. Ця характеристика є універсальною, найбільш значимою в механізмі правової легітимації судової влади.

Констатуємо, що виокремлення зазначених вище форм легітимності судової влади є досить умовним. Насправді ж рівень її легітимності визначається всією сукупністю проаналізованих чинників. Хоча ми не виключаємо, що за певної організації державного устрою можна вести мову про домінування певної форми легітимності судової влади, що пов'язано з індивідуальними рисами існуючої традиційності в державі чи її соціокультурного розвитку. Щодо деяких країн усталеної демократії можна вести мову про риси традиційності навіть у сприйнятті системи правової легітимності судової влади.

Із викладеного випливає, що легітимність судової влади включає не тільки раціонально-правову оцінку останньої суб'єктами процесу й суспільством у цілому, а й їх емоційне ставлення до влади. Легітимність включає елемент певної ірраціональності, коли згода або незгода з владою виникає інтуїтивно й на раціональному рівні це не завжди можна пояснити й обґрунтувати. Але це чуттєве, емоційне ставлення до влади має досить суттєве значення і здатне знижувати авторитет влади, підірвати її силу, вести до її дискредитації².

Формування легітимності судової влади, її підвищення багато в чому залежать від самої судової влади. Цьому сприяють не тільки законність і справедливість дій і рішень суду, а й уміння суддів і головуєчого в судовому засіданні правильно побудувати відносини з учасниками судового розгляду, з іншими особами, присутніми в залі судового засідання, в тому числі й журналістами. Брак такого вміння, ігнорування цієї особливості судових владовідносин можуть призвести до суб'єктивного конфлікту носія влади (суду й суддів) з підвладними (членами суспільства, сторонами у справі) в судочинстві.

¹ Див.: Городовенко, В. В. Принципи судової влади [Текст] : монографія / В. В. Городовенко. – Х. : Право, 2012. – С. 264.

² Див.: Замятин, В. Судейская волокита дорого обходится гражданам [Текст] / В. Замятин // Рос. юстиция. – 2002. – №3. – С. 38.

Говорячи про рівень ціннісного консенсусу під час легітимації судової влади, наголосимо, що як такий він має не статичну, а динамічну структуру. Це означає, що судовій владі належить бути по можливості максимально чутливою до тих суспільних потреб та інтересів, які в той чи інший момент є домінуючими. Відповідно до цього вона повинна підтримувати ті цінності, які є найактуальнішими для соціуму, зокрема, коли йдеться про сучасні суспільні очікування від діяльності судової влади, найчастіше їх пов'язують із відновленням соціальної справедливості.

2.5. Прозорість судової влади

Поняття «прозорість» (*transparent* або *transparency*) виникло в середньовічній латині у XV ст. З етимологічної точки зору воно відображає стан «прозорості», «ясності», «явності», «видимості» для людського сприйняття, а в людських стосунках — щирість або відвертість, відсутність обману. У Тлумачному словнику іншомовних слів Л. П. Крисіна поняття «прозорість» пояснюється як щось, що не містить секретів і недомовок, «прозоріше від інших»¹. У словнику іноземних слів слово «прозорість» фіксується у значенні «відсутність секретності, доступність будь-якої інформації без будь-яких обмежуючих стилістичних перешкод»². Інакше кажучи, незважаючи на велику кількість підходів до розуміння прозорості, у словниках і енциклопедіях закріплюється головне значення прозорості — «відкритість, відсутність секретності».

Поняття «прозорість» розроблене в західній науці, але останнім часом достатньо активно використовується і у вітчизняній юриспруденції. У зарубіжній науці вельми докладно розглядається проблема прозорості з точки зору інформаційної відкритості, з погляду відповідальності органів влади, ефективності діяльності державної влади. Розробленням такої концепції прозорості займалися У. Дж. Мартін, Дж. Кін, М. Вебер, К. Поппер, Ю. Хабермас та ін. Єдина і цілісна концепція прозорості в науці відсутня, хоча в головному вчені різних країн світу згодні — це відкритість для суспільного погляду управлінської системи суспільства і гарантоване право доступу до суспільної інформації.

У вітчизняній науці поняття «прозорість» сьогодні активно входить у науковий обіг. Як правило, розглядаються три складові «прозорості»:

1) інформаційна складова, що визначає відкритість і доступність інформації про політичних діячів, урядовців тощо, а також про прийняті органами державного управління рішення. Інформаційна прозорість може мати й інше значення, припускаючи необхідність отримання урядовцями інформації про суспільство. У цьому випадку налагоджується зворотний зв'язок і з'ясовується думка громадськості щодо доцільності тієї чи іншої дії або розкриття інформації з визначених питань, якими володіють державні органи;

¹ Крысин, Л. П. Толковый словарь иноязычных слов [Текст] / Л. П. Крысин. – М., 2003. – С. 854.

² Захаренко, Е. Н. Новый словарь иностранных слов [Текст] / Е. Н. Захаренко, Л. Н. Комарова, И. В. Нечаева. – М., 2003. – С. 651.

2) «партиципаторна» складова, яка характеризує можливість суб'єкта брати участь у процесі ухвалення політичних рішень за допомогою представництва інтересів або безпосередньої участі;

3) перманентна підзвітність представників державної влади закону або громадській думці. Особливо явно вона виявляється в тих випадках, коли політичні діячі порушують чинні нормативні правові акти, коли їхні дії негативно позначаються на добробуті населення, зачіпають його життєві інтереси¹.

«Транспарентність» у науковій літературі визначається перш за все як відкритість діяльності органів державної влади та пов'язується з правом громадян на отримання інформації щодо діяльності владних органів. Так, наприклад, Дж. Стигліц вважає, що транспарентність є не що інше, як «друга назва інформації»².

Систематизація позначених вище підходів щодо дослідження транспарентності дозволила нам виявити сутність цього поняття і виробити своє визначення. Транспарентність — це базова характеристика державної влади, що забезпечує розвиток демократії, громадянського суспільства шляхом відкритості державної влади, процедур ухвалення ними рішень і активізації суспільного контролю над діяльністю органів влади і управління. Останнім часом досить широкого поширення набув термін «інформаційна відкритість влади», однак слід зазначити, що в юридичній літературі немає єдиного підходу щодо того, який юридичний зміст має цей термін, якими є його юридичні ознаки. Сучасне загальноприйняте у міжнародній правовій практиці розуміння поняття «інформаційна відкритість державної влади» передбачає насамперед:

а) свободу доступу (за усним чи письмовим запитом) до інформаційних ресурсів держави та наявність ефективних процедур її забезпечення;

б) наявність у системі органів державної влади механізмів обов'язкового й активного інформування громадян про свою діяльність, незважаючи на наявність запитів³.

На наш погляд, найбільш точно визначення «інформаційної відкритості» надав російський вчений В. Монахов, який стверджував, що інформаційна відкритість — це організаційно-правовий режим діяльності будь-якого учасника соціальної взаємодії, що забезпечує іншим учасникам цієї взаємодії можливість отримувати необхідний і достатній обсяг інформації (відомостей) про структуру, цілі, завдання, фінансові та інші істотні умови діяльності.

Для правової та демократичної держави, а саме такою проголосила себе Україна, питання про відкритість влади є першочерговим. Інформаційна відкритість влади дозволяє громадянам отримувати адекватне уявлення та формулювати критичні судження щодо стану суспільства та органів публічної влади, укріплювати дієвість та ефективність громадського контролю за органами публічної влади. При цьому інформаційна відкритість діяльності органів влади всіх рівнів, реальна доступність отримання інформації про прийняті ними рішення, про їх повсякденну діяльність є не

¹ Balkin, J. M. How Mass Media Simulate Political Transparency [Електронний ресурс] / J. M. Balkin. — Режим доступу: <http://www.yale.edu/lawweb/jbalkin/articles/media01.htm>.

² Stiglitz, I. E. The Contribution of the Economics of Information to Twentieth Century Economics [Текст] / I. E. Stiglitz // *Quarterly Journal of Economics*. — 2000. — 1/5 (4), November. — P. 1466.

³ Інформаційна відкритість української влади [Текст] : аналіт. доп. — К. : НІСД, 2002. — 59 с.

тільки необхідним елементом здійснення постійного та надійного зв'язку між громадянами та їх представниками у владних структурах, а й засобом ефективного функціонування самих органів влади¹. У більшості демократичних країн світу право на отримання інформації про діяльність органів публічної влади було закріплено на законодавчому рівні лише у другій половині ХХ ст. До цього часу органи державної влади могли відмовитися оприлюднювати ухвалені ними документи². Першою країною, що затвердила принцип транспарентності державних органів, стала Швеція, що ухвалила у 1766 р. Закон «Про свободу видань». У 1949 р. він був модифікований у Закон «Про свободу друку». На даний момент цей Закон є складовою частиною Конституції Швеції і гарантує всім громадянам країни свободу отримання інформації в державних органах на безоплатній основі. Крім того, законодавство королівства містить також Акт про свободу друку, Основний закон про свободу висловлювань, Закон про державну таємницю.

Цікавим є підхід до проблеми доступу до інформації у Фінляндії, де було прийнято спеціальний Закон «Про відкритість діяльності органів державної влади».

Сполучені Штати Америки у 1966 р. ухвалили Закон «Про свободу інформації», згідно з яким всі дані, які збираються і зберігаються державними структурами, є суспільним надбанням, доступ до них мають громадяни США на безоплатній основі. Окремі відомства — Міністерство оборони, ЦРУ, ФБР — частково звільнені від зобов'язань, що накладаються цим Законом, проте громадяни мають право вимагати розсекречення інформації через суд. Також у США діє Федеральний закон «Про відкритість уряду» 1976 р.

В Японії з 1 квітня 2001 р. набув чинності Закон «Про публікацію інформації, що належить адміністративним органам». Коло осіб, які мають право на отримання доступу до державної управлінської інформації, японським законодавством практично не обмежене: будь-яка людина може вимагати від керівників адміністративних органів розкриття документів, що належать їм, безкоштовно. Принцип прозорості не поширюється на законодавчу і судову владу, на частину структур державного управління.

У Великій Британії тривалий час було відсутнє спеціальне законодавство, що забезпечувало б загальну свободу інформації. Тільки з 2005 р. остаточно набув чинності Закон «Про свободу інформації», згідно з яким громадянам повинні надаватися будь-які документи, окрім тих, що «мають відношення до формулювання і визначення політики уряду». Надання інформації було і залишиться безкоштовним³.

У Мексиці прийнятий закон щодо федеральної прозорості та доступу до урядової інформації, яка відкрита для громадськості. Закон зобов'язує державних службовців надавати будь-якій особі, що звернулася із запитом, позитивну або вмотивовану негативну відповідь протягом 20 робочих днів. При цьому закон надає право громадянам стежити за виконанням бюджету, ліцензійною діяльністю держави та іншими пара-

¹ Обеспечение открытости органов власти для граждан и юридических лиц [Текст] / под ред. А. В. Иванченко. – М. : Фонд «Либеральная миссия», 2007. – С. 4.

² Див.: Голберг, С. Общественный доступ к правительственной информации [Электронный ресурс] / С. Голберг. – Режим доступа: http://sd.and.ru/doc/freep_6r.pdf.

³ Нетреба, П. Вчера Минэкономразвития внесло в правительство законопроект «Об обеспечении доступа граждан и организаций к информации о деятельности государственных органов и органов местного самоуправления» [Текст] / П. Нетреба // Коммерсант. – 2004. – 30 лип.

метрами роботи державної адміністрації. Закон передбачає відмову в отриманні інформації лише в тому випадку, коли оприлюднення цієї чи іншої інформації може становити загрозу національній безпеці або стосується незавершених судових справ¹. Крім того, спеціальні положення, що передбачають право на доступ до інформації про діяльність органів влади, містяться в конституціях Бельгії (ст. 32), Греції (ч. 3 ст. 10), Естонії (ч. 2 ст. 44), Польщі (ст. 61), Македонії (ч. 3 ст. 16), Португалії (ст. 48), Словенії (ч. 2 ст. 39), Фінляндії (параграф 12, ч. 3)².

Слід зазначити, що право громадян на інформацію гарантоване численними міжнародно-правовими актами. Це і Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. (ст. 19), і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. (ст. 19), і Європейська Конвенція з прав людини (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод) (ст. 10), і Документ Копенгагенської сесії конференції з людського виміру, що відбулася 5–29 червня 1990 р. (підп. 9.1 п. 9) тощо.

Окрім того, Комітет міністрів Ради Європи прийняв у 1982 р. декларацію, за якою члени-країни зобов'язалися «проводити політику відкритої інформації у державному секторі, яка включає доступ до інформації, з метою поліпшення її розуміння індивідами та підвищення їхньої здатності вільно обговорювати питання політичного, соціального, економічного та культурного життя»³.

Щодо України, то право громадян на доступ до різних видів інформації гарантується безпосередньо Конституцією: ст. 32 — «Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах та організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею»; ст. 34 — «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір»; ст. 40 — «Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк»; ст. 57 — «Кожному гарантується право знати свої права та обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними»⁴.

Крім того, у законодавстві України основоположні засади доступу до інформації визначає Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1993 р. Доступ до окремих видів інформації різними суб'єктами регламентується законами України «Про звер-

¹ Див.: Обеспечение открытости органов власти для граждан и юридических лиц [Текст] / под ред. А. В. Иванченко. – М. : Фонд «Либеральная миссия», 2007. – С. 32.

² Див.: Нестеренко, О. Конституційно-правове регулювання права на доступ до інформації [Текст] / О. Нестеренко // Аналітика. – 2008. – № 3 (69). – С. 91.

³ Declaration on the Freedom of Expression and Information, Adopted by the Committee of Ministers on April 1982, reprinted in Council of Europe DH-MM (91) 1 (emphasis added)

⁴ Конституція України [Текст] : від 28 черв. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

нення громадян», «Про державну таємницю», «Про телекомунікації», «Про національну програму інформатизації», «Про доступ до судових рішень», «Про охорону праці», «Про науково-технічну інформацію», «Про телебачення та радіомовлення», «Про бібліотеки і бібліотечну справу», «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону дитинства», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про доступ до публічної інформації» та ін.

Судова влада є частиною влади державної, тому вимога транспарентності рівною мірою поширюється і на неї. Проте є певна специфіка, яка не дозволяє застосувати модель транспарентності законодавчої або виконавчої влади до судової влади.

Безпосередньо принцип транспарентності судової влади в Основному Законі не закріплено. Не врахований він і в законодавстві про судоустрій, і у процесуальних законах, де зазначені вище принципи судової влади набувають свого розвитку та деталізації. Законодавчо закріплений лише принцип гласності судової влади, який, як нами буде доведено нижче, є складовим елементом більш широкого за своїм значенням принципу транспарентності судової влади.

Водночас принципи судової влади формуються під впливом комплексу чинників правового розвитку української державності. Безпосередню участь в їх виявленні, формулюванні і легітимації беруть самі суди. У результаті дослідження природи правових принципів, а також призначення судової влади в державно-правовій системі ми доходимо висновку про те, що в процесі своєї діяльності судова влада впливає і на сам склад і зміст правових принципів, формулює нові принципи, виявляючи об'єктивні закономірності соціального розвитку, правові реалії, пізнаючи іманентні їм юридичні імперативи і при цьому керуючись власним суддівським розсудом на правове регулювання тих або інших суспільних відносин. Тому потрібно досліджувати не тільки закріплені в Конституції і правових актах принципи і розкривати їх зміст, а й формулювати нові ідеї — принципи, що об'єктивно виникають на сучасному етапі розвитку судової влади. Це необхідність, що випливає із логіки діалектичного розвитку судової влади. Метою такого дослідження є як поглиблення і розширення наукового знання, так і об'єктивізація, нормативне закріплення і введення в практичну тканину судової влади об'єктивно властивих їй основоположних засад.

Події, що відбувалися останніми роками в Україні, призвели до змін в економіці, політиці, праві, які, в свою чергу, значно вплинули на розвиток правових принципів, у тому числі й на розвиток принципів здійснення судової влади. Вони не є постійними, застиглими положеннями, не схильними до трансформації. З розвитком суспільних стосунків можуть деякою мірою змінитися їх склад, зміст, сфера застосування, гарантії реалізації. Таким нововведеним принципом для судової влади в Україні має стати принцип транспарентності судової влади. Спробуємо обґрунтувати доцільність впровадження цього принципу в українське законодавство.

До критеріїв визнання певного положення, вимоги принципом судової влади, як правило, відносять таку сукупність властивостей: 1) це найбільш загальні, вихідні положення, ідеї, які мають фундаментальне значення для органів судової влади, визначають спрямованість їх діяльності, побудову в цілому; 2) принципи виражають

панівні в цій державі політичні та правові ідеї, які стосуються завдань, способу формування і здійснення судової влади; 3) принципи, передбачені нормами міжнародних актів; 4) вони мають бути закріплені в нормах національного законодавства (окремих чи кількох)¹. Тому саме названими властивостями в першу чергу нам слід скористатися при визначенні транспарентності як принципу судової влади.

Оскільки судова влада може здійснюватися тільки на підставах і у формах, передбачених законом, то й положення, які визначають цю діяльність, повинні бути закріплені законом. Ідеї самостійно не можуть регулювати правові дії та правові відносини доти, поки вони не набудуть державно-владного, а тому і загальнообов'язкового характеру, тобто поки вони не стануть правовими нормами.

Законодавець обирає різні способи нормативного закріплення принципів судової влади, як може і по-різному розмістити відповідні норми всередині того чи іншого правового акта. Аналіз чинного судоустрійного законодавства переконує в тому, що своє закріплення в законі принципи судової влади отримують двояко. У більшості випадків ці принципи дістають прямий і повний вияв в окремій нормі закону; в інших — зміст засади випливає із ряду правових норм, кожна з яких формулює тільки окрему, складову її частину. Тобто про принципи судять не по тому, в якому розділі законодавчого акта вони містяться і як названі, а по тому, який їх справжній зміст, що вони виражають і характеризують, яку роль відіграють у реалізації судової влади².

Транспарентність як принцип судової влади закріплена в багатьох міжнародних документах.

Конституція України 1996 р. закріпила право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір (ч. 2 ст. 34), право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб (ст. 40), право кожного знати свої права і обов'язки (ч. 1 ст. 57). Водночас Основний Закон установив, що засідання Верховної Ради України проводяться відкрито (ч. 1 ст. 84), Президент України звертається з посланням до народу про внутрішнє і зовнішнє становище України (п. 2 ст. 106), а однією із засад судочинства є засада гласності судового процесу і його повна фіксація технічними засобами (п. 7 ч. 3 ст. 129). Усе це дає підстави стверджувати, що засада транспарентності отримала в Україні не тільки певне конституційне закріплення, а й загальні умови та гарантії її реалізації.

Вимога гласного проведення судочинства зафіксована у процесуальному законодавстві України, що становить загальну норму права³. Також законодавчо закріплені винятки із засади гласності судочинства.

Крім того, вимоги транспарентності судової влади закріплені у Законі України «Про доступ до судових рішень», який із метою забезпечення відкритості (транспа-

¹ Див.: Михеєнко, М. М. Кримінальний процес України [Текст] : підручник / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – К. : Либідь, 1992. – С. 29.

² Див.: Тыричев, И. В. Принципы советского уголовного процесса [Текст] / И. В. Тыричев. – М. : ВЮЗИ, 1983. – С. 7.

³ Див.: Гласность судебной деятельности по уголовным делам [Текст] / отв. ред. В. В. Леоненко. – Киев : Наук. думка, 1993. – С. 14–15.

рентності) діяльності судів загальної юрисдикції, прогнозованості судових рішень і сприяння однаковому застосуванню законодавства визначає порядок доступу до судових рішень.

Отже, вважаємо, що вимога транспарентності відповідає всім властивостям, загальним ознакам принципу судової влади і повинна входити до системи засад організації та діяльності судової влади.

Наведене дає підставу визначити характерні ознаки транспарентності як принципу судової влади, зокрема:

- 1) вона є найбільш узагальненою, вихідною правовою вимогою;
- 2) має фундаментальний характер і визначає основний соціальний зміст певної групи правових норм;
- 3) з її допомогою реалізуються пріоритетні напрями розбудови української держави як соціальної, демократичної і правової;
- 4) закріплює і розвиває положення міжнародно-правових актів;
- 5) свій повний вияв отримує на стадіях судового розгляду, стосується всіх сфер організації та діяльності органів судової влади;
- 6) її здійснення є формою реалізації громадського контролю і дійовим засобом формування громадської думки про судову владу, підвищення соціальної активності громадян і зміцнення авторитету судових та правоохоронних органів (соціально-політичне значення);
- 7) є дієвим засобом виховання правової, моральної та політичної культури громадян (виховне значення);
- 8) впливає на організацію судочинства (судоустрійне значення);
- 9) є гарантією прав і законних інтересів громадян, підвищує якість та ефективність діяльності професійних учасників кримінального процесу (процесуальне значення)¹.

Визнаючи за доведене необхідність визнання транспарентності принципом судової влади, розкриємо сутність цього явища шляхом визначення його змісту, функцій та значення.

Вимога щодо транспарентності судової діяльності є невід'ємною частиною більш загального принципу демократичної, правової держави — його транспарентності як цілого, так і окремих гілок державної влади, окремих державних органів. Як ми вже визначили, поняттям «транспарентність» охоплюються зазвичай усі сторони організації й діяльності сучасної держави — від порядку формування державних органів до порядку ухвалення і публікації для широкого кола читачів текстів законів, від біографій кандидатів на пости в державному апараті до висвітлення засобами масової інформації всіх тонкощів їхнього перебування на посаді. Природно, що прозорість такого державного інституту, як суд, займає важливе місце в системі державно-правових цінностей сучасного світу.

Відкритість правосуддя, по суті, — це пріоритет громадського суспільства над державою в судочинстві. Юридичною і суспільною практикою вироблені певні форми контролю суспільства над правосуддям. Разом із гласністю процедури судочинства, це і демократичний порядок формування судової системи та суддівського корпусу;

¹ Див.: Король, В. В. Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / В. В. Король. — Львів, 2002. — С. 45–46.

інформованість суспільства про механізм функціонування судової влади, про ухвалені нею рішення, про призначення і особисті якості її представників, а також надання гласності й відкрите обговорення всіх цих питань у рамках публічного дискурсу. Все це разом становить відкритість, «прозорість», або транспарентність, правосуддя¹.

Стосовно судової влади вимога транспарентності була сформована як одне з уявлень природного справедливого правосуддя ще у XVII ст. у Великій Британії і пов'язувалася з відомим висловом: «Недостатньо знати, що правосуддя існує, потрібно бачити, як воно здійснюється»². Ця відома максима середньовіччя переформується із сформульованою значно пізніше Європейським судом з прав людини: «Правосуддя має бути не тільки досконалим, а має бути ясно видно, що правосуддя досконале» (справа «Делькур проти Бельгії»).

Реалії сьогодення свідчать, що незважаючи на дедалі зростаючий інтерес до проблем транспарентності судової влади, на сьогодні саме поняття транспарентності не можна вважати за юридичне поняття, що цілком сформувалося. У широкому етимологічному значенні під транспарентністю прийнято розуміти інформаційну прозорість. В українській мові синонімами терміна «транспарентність» можна було б вважати «відкритість», «гласність», «публічність». Але жоден із названих термінів, хоча і близьких за значенням, на наш погляд, не розкриває змісту терміна «транспарентність» повністю. Відкритість, гласність і публічність можуть розглядатися як елементи транспарентності. Але з позицій інформаційного права головною складовою транспарентності слід вважати доступність. Відкритість, гласність і публічність при цьому виступають, швидше, засобами, що забезпечують доступність тієї або іншої інформації³.

Отже, транспарентність у сучасному судочинстві сприймається як соціальна відкритість. Деякі вчені вважають, що принципи відкритості, гласності, публічності, доступності, прозорості судової влади — це один місткий іноземний термін, який об'єднує всі перераховані синоніми, — термін «транспарентність». Зазначимо, що єдиного підходу серед науковців до використання всіх названих термінів не існує. Одні вчені (наприклад, Є. Кокотова, С. Праскова, М. Треушніков) ототожнюють принципи відкритості, гласності, прозорості та транспарентності, зазначаючи, що транспарентність — це принцип, відповідно до якого органи державної влади діють відкрито для суспільства, яке отримує систематичну та всебічну інформацію про таку діяльність⁴, при цьому транспарентність судової влади є формою реалізації принципу гласності судочинства, є тотожною прозорості та інформаційній відкритості⁵. Проте більшість вчених, говорячи про широкий доступ громадськості до судової інформації,

¹ Див.: Смирнов, А. В. Транспарентность судебной власти и ее роль в современном обществе [Текст] / А. В. Смирнов // Судейская газета. – 2008. – янв.-февр. (№ 1–2 (47–58)). – С. 6.

² Абросимова, Е. Б. Взаимодействие гражданского общества и государства (судебная власть) [Текст] / Е. Б. Абросимова // Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы / Е. Б. Абросимова ; Ин-т права и публ. политики. – М. : Ин-т права и публ. политики, 2002. – 144 с.

³ Див.: Гришина, В. В. Транспарентность банковской деятельности как фактор реализации прав граждан на получение субсидии для приобретения жилого помещения [Электронный ресурс] / В. В. Гришина. – Режим доступа: <http://www.yurclub.ru/docs/bank/article7.html>.

⁴ Кокотова, Е. И. О проблемах реализации принципов правосудия при использовании информационных технологий [Текст] / Е. И. Кокотова // Рос. судья. – 2005. – № 12. – С. 7–9.

⁵ Праскова, С. В. Теоретические основы гласности правосудия [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / С. В. Праскова. – М., 2004. – 214 с.

використовують такі категорії, як відкритість, прозорість, публічність судової влади (Ю. Світличний, О. Томкіна та ін.).

Отже, досить часто в науковій спільноті використовують різні терміни — говорять про принцип відкритості, гласності, публічності розгляду справ, прозорість правосуддя, але йдеться про те саме: про соціальний контроль над функціонуванням судової влади¹.

Спробуємо розмежувати ці терміни. Буквальний переклад слова «транспарентність» на українську мову — прозорість. Враховуючи українські юридичні традиції, на наш погляд, було б найбільш доцільним говорити про відкритість або гласність правосуддя. Але кожне з цих понять має певні відтінки у використанні. Так, поняття «гласність», швидше за все, стосується судового процесу. Так, у Конституції України закріплено гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами². Крім того, у процесуальних кодексах України йдеться саме про гласність судового розгляду. У той же час норми міжнародних документів тлумачать транспарентність значно ширше, ніж гласність судового процесу³. Під транспарентністю судової влади розуміють право, свободу одержання інформації трьох видів:

- 1) про суд у країні як орган державної влади;
- 2) про конкретний судовий процес;
- 3) про судове самоврядування, його структуру, органи дисциплінарного типу, порядок їх формування й діяльності⁴.

«Відкритість», на нашу думку, більше характеризує суд як державний орган, менше — судові рішення. Відкритість розуміється як такий режим діяльності, при якому відвідування та спостереження за ходом роботи будь-якого державного органу (в нашому випадку — суду) можливі для усіх бажаючих суб'єктів.

При цьому, на наш погляд, є некоректною повна синонімія відкритості та прозорості. Якщо звернутися до сфери державного управління, то відкритість тут розуміється як наявність у системі правовідносин широких каналів для взаємопроникнення всього спектра соціальних, економічних та політичних сил. Прозорість же характеризується максимально можливою доступністю інформації про діяльність управлінського апарату та формуванням жорсткого механізму суспільного впливу на сферу приватного та державного адміністрування за допомогою представницьких інститутів, що, у свою чергу, є умовою нейтралізації порушень законодавства та корупції в цій сфері. Отже, відкритість має, швидше, соціально-комунікативний характер, а прозорість — функціональний, що сприяє оптимізації регулятивних процесів у країні⁵.

¹ Прозрачность правосудия: международные стандарты и российская практика : Стенограмма конф. 10–11 октября 2000 г. в Рос. прав. акад. М-ва юстиции РФ.

² Конституція України [Текст] : від 28 черв. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

³ Див.: Бойко, В. Ф. Право людини на правосуддя (Судове право України) [Текст] : навч. посіб. / В. Ф. Бойко, В. О. Євдокимов, О. Х. Юлдашев. – К. : Варта ; МАУП, 2003. – С. 219.

⁴ Див.: Абросимова, А. Б. Проблемы свободного доступа к правосудию в Российской Федерации [Текст] / А. Б. Абросимова // КПВО. – 2001. – № 3. – С. 171.

⁵ Див.: Чуклинов, А. Е. Прозрачность как антикоррупционный механизм в системе государственно-го управления [Электронный ресурс] / А. Е. Чуклинов. – Режим доступа: <http://lawportal.ru/doc/document.asp?docID=1114985>.

Найбільш прийнятним, з нашої точки зору, було б використання терміна «публічність», однак у науці цивільного та кримінального процесу склалася традиція розуміння цього терміна як визначення державної основи в судовому процесі і в найбільш загальному вигляді публічність передбачає служіння державним інтересам, інтересам суспільства, на протигагу приватній діяльності інших суб'єктів. Утім цей термін може використовуватися і в іншому значенні: як відкритість діяльності державних органів, тобто можливість для населення вільно відвідувати органи влади і спостерігати за ходом їх роботи. У цьому сенсі публічність, як правило, не властива законодавчим органам влади. Стосовно представницьких органів принцип публічності і зараз розуміється саме як відкрите відвідування засідань, сесій. Що ж до органів судової влади, термін «публічність» із часом набув специфічного змісту.

Наприкінці XIX і на початку XX ст. принцип публічності судового розгляду розумівся як відкритість засідання для суспільства¹ або загальна гласність — право присутності в суді всіх бажаючих, на відміну від гласності для сторін, тобто права присутності в суді лише тих осіб, які беруть участь у справі як сторона. Це ж розуміння було первинно сприйнято радянською наукою, проте пізніше розуміння публічності змінилося. По-перше, цей принцип почали розуміти як звернену до суду вимогу закону вести процес від імені і на користь суспільства та держави, виявляти ініціативу в збиранні й оцінюванні доказів, керуватися тільки законом, правосвідомістю та внутрішнім переконанням і не ставити свої дії та рішення в залежність від інтересів окремих громадян, посадових осіб і органів. По-друге, публічність почали визначати як переважання суспільних державних інтересів над особистими під час пошуків істини у кримінальних і цивільних справах². І по-третє, у вужчому сенсі публічність у рамках кримінального процесу протиставлялася диспозитивності в цивільному процесі. Щодо цього публічність означає, що суд, прокурор, слідчий при відкритті, розслідуванні й вирішенні віднесених до їх компетенції кримінальних проваджень, діючи на користь держави, зобов'язані, незалежно від розсуду зацікавлених осіб і організацій, вживати всіх передбачених законом заходів для розкриття кримінальних правопорушень, викриття і покарання винних, з'ясування всіх істотних обставин справи, охорони прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у справі³. Саме останнє значення є найбільш поширеним у процесуальних правових науках. Тому, з метою уникнення термінологічної плутанини, для характеристики режиму роботи державних органів, при якому всі бажаючі можуть бути присутніми на засіданнях і спостерігати за роботою органів державної влади, доцільніше використовувати термін «відкритість».

Досить часто ототожнюють терміни «транспарентність» та «доступність» судової влади, оскільки транспарентність насамперед передбачає вільний доступ до інформації щодо діяльності суду. Але слід зазначити, що доступність як принцип судової влади має дещо інший зміст. Доступність правосуддя визначається як стан організації судової системи і юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві, який

¹ Див.: Брусиловский, А. К. К вопросу о принципе гласности в уголовном процессе [Текст] / А. К. Брусиловский // Проблемы соц. права. — М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. — № 3. — С. 39.

² Див.: Петрухин, И. Л. Правосудие: время реформ [Текст] / И. Л. Петрухин. — М., 1991. — С. 161.

³ Див.: Проблемы судебного права [Текст] / под ред. В. М. Савицкого. — М. : Наука, 1983. — С. 171.

задовольняє потребу суспільства у вирішенні юридично значущих справ і відповідає закріпленім у міжнародно-правових актах вимогам¹. До складових елементів доступності правосуддя, на думку Н. В. Сібільової, відносять: 1) наявність незалежного суду, створеного на підставі закону; 2) утворення мережі судів, наділених повноваженнями з перегляду справ у апеляційному й касаційному порядку; 3) розгляд справ компетентним судом, не тільки уповноваженим розглядати її по суті, а у професіоналізмі якого особа, що до нього звертається, цілком упевнена; 4) розвинута система юридичної допомоги; 5) така організація судової системи й роботи суду, яка забезпечувала б розгляд справ у розумні строки². Крім того, на думку М. С. Шакар'яна, доступність правосуддя обумовлена такими основними умовами: 1) гарантоване право на звернення до суду в чітко (ясно) встановленому порядку, що не допускає суб'єктивізму при застосуванні закону; 2) розумні судові витрати з правом неможливого бути звільненим від них; 3) розумні терміни розгляду й вирішення справ; 4) науково обґрунтовані нормативи навантаження суддів; 5) простота і ясність процедури розгляду справи; 6) гарантія юридичної допомоги, а для тих, хто має потребу, — безкоштовно³.

Транспарентність виступає забезпечувальним механізмом практично всіх названих умов⁴. З огляду на це можна стверджувати, що доступність та транспарентність судової влади — різні за своїм змістом терміни. Крім того, на наш погляд, принцип доступності судової влади є складовою частиною більш широкого за своїм змістом принципу транспарентності.

Щодо використання терміна «прозорість», то слід зазначити, що він є абсолютно аналогічним терміну «транспарентність», але зараз у науковій літературі, у засобах масової інформації та на побутовому рівні використовується частіше, є більш уживаним. Можливо, це пов'язано з іншомовністю походження терміна «транспарентність», незвичністю його звучання для нашої країни.

Що стосується дипломатичної практики з цього питання, то тут також немає єдиного підходу до застосування цих термінів. У більшості міжнародних договорів термін «транспарентність» використовується безпосередньо. У матеріалах, що пов'язані з діяльністю Європейського суду з прав людини, частіше використовуються поняття «публічність» та «відкритість».

Систематизуючи всі підходи, визначимо нашу позицію стосовно таких понять, як «відкритість», «прозорість», «гласність». З нашої точки зору, ці поняття не є тотожними, але є взаємопов'язаними в контексті транспарентності. Незважаючи на те, що відкритість, прозорість, гласність є самостійними характеристиками судової влади, вони органічно поєднуються як атрибутивні характеристики транспарентності діяль-

¹ Див.: Овчаренко, О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] : монографія / О. М. Овчаренко. — Х. : Право, 2008. — С. 179.

² Сібільова, Н. В. Доступність правосуддя у громадянському суспільстві [Текст] / Н. В. Сібільова // Доступність правосуддя в громадянському суспільстві : матеріали семінару, провед. Центром суддів. студій, м. Київ, 14–15 листоп. 2002 р. — К. : Центр суддів. студій, 2002. — С. 15.

³ Шакар'ян, М. С. Проблемы доступности и эффективности правосудия в судах общей юрисдикции [Текст] / М. С. Шакар'ян // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства. — М., 2001. — С. 62.

⁴ Див.: Туманова, Л. В. Вопросы транспарентности гражданского судопроизводства [Текст] / Л. В. Туманова // Проблемы транспарентности правосудия : [монография] / [ред.-сост. Е. Б. Абросимова, С. Л. Чижков]. — М. : ЛексЭст, 2005. — С. 202.

ності органів судової влади. На наш погляд, відсутність хоча б однієї з названих характеристик не дозволяє існувати прозорості судової влади як інструменту демократії. Тому вважаємо за потрібне використовувати термін «прозорість» як максимально широкий з усіх наведених. У конкретних випадках доцільніше все ж таки застосовувати інші з названих вище термінів.

Прозорість судової влади — необхідна умова здійснення за нею ефективного громадського контролю. Вона покликана виконувати такі функції:

- 1) контроль суспільства за незалежністю і справедливістю судочинства;
- 2) створення умов для одноманітності практики застосування і дотримання закону;
- 3) забезпечення юридичної економії, що дозволяє учасникам процесу повно і оперативно охопити як весь нормативний матеріал, так і практику його судового застосування¹.

Деякі вчені виділяють цілі прозорості. Так, наприклад, російські вчені Л. В. Туманова² та М. К. Треушніков³ серед основних цілей прозорості судової влади називають:

- 1) забезпечення прав громадян на отримання інформації щодо діяльності судів;
- 2) установа системи громадського контролю за судовою владою;
- 3) удосконалення судової практики;
- 4) підвищення правової культури громадян;
- 5) сприяння роботі кваліфікаційних колегій суддів.

Реалізацію названих цілей прозорості слід розглядати відносно трьох основних груп суб'єктів: 1) осіб, які беруть участь у справі; 2) засобів масової інформації; 3) інших суб'єктів.

Відповідно розрізняють й різні рівні (елементи) прозорості: доступність самих приміщень та будівель суду; доступ до суддів та посадових осіб; доступ безпосередньо до судового процесу; доступ до судових рішень; доступ до інформації про діяльність суду в цілому та конкретних суддів; доступ до рішень Вищої кваліфікаційної комісії суддів, Вищої ради юстиції, органів суддівського самоврядування.

Необхідно також мати на увазі, що, окрім поняття форми прозорості, існує поняття «спосіб розкриття інформації». До способів розкриття інформації щодо діяльності органів судової влади можна віднести:

- безпосереднє отримання інформації в суді, органах суддівського самоврядування, інших органах і організаціях;
- отримання інформації через ЗМІ (загальні і спеціалізовані) — фактично мається на увазі публікація інформації;
- отримання інформації через електронні ЗМІ, зокрема Інтернет, — фактичне депонування інформації;

¹ Див.: Смирнов, А. В. Публичность (открытость) судебной власти как условие демократии в России [Електронний ресурс] / А. В. Смирнов. – Режим доступу: <http://kalinovsky-k.narod.ru/b/st/smirnov2004.htm>.

² Туманова, Л. В. Вопросы прозрачности гражданского судопроизводства [Текст] / Л. В. Туманова // Проблемы прозрачности правосудия : [монография] / [ред.-сост. Е. Б. Абросимова, С. Л. Чижков]. – М. : ЛексЭст, 2005. – С. 205.

³ Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве [Текст] / под ред. М. К. Треушникова. – М. : ОАО «Издат. дом “Городец”», 2004. – С. 23.

– специфічні способи отримання інформації — за допомогою судового репортажу (характеризується відсутністю суб'єктивної позиції автора репортажу) і судового нарису (наявність такої позиції)¹.

Вищевикладене дозволяє нам визначити поняття транспарентності судової влади та окреслити основні ознаки цього феномену.

Транспарентність судової влади — це сукупність засобів та способів, що дозволяють інформувати населення про існування судових інстанцій, про прийняті судові рішення, а також про порядок діяльності судових органів та органів суддівського самоврядування.

Основними ознаками транспарентності судової влади слід назвати:

1) відкритість судових процесів і одночасне проведення закритих (частково закритих) процесів у випадках, прямо передбачених законом;

2) публічне проголошення судового рішення, за винятком випадків необхідності збереження встановленої законом таємниці;

3) забезпечення вільного доступу до проголошення судового рішення;

4) право опублікування третьою особою будь-якого проголошеного публічно рішення, за винятком випадків його недобросовісного коментування і за умови, що така публікація не містить дійсних прізвищ сторін у справі, якщо інше не передбачено законом;

5) відкритість для громадськості всіх аспектів діяльності органів суддівського співтовариства та вільний доступ до прийнятих ними рішень.

Звернемося до аналізу елементів транспарентності державної влади як такої в демократичному суспільстві. На думку Д. Мате, транспарентність повинна включати три основних рівні. Першим і найбільш важливим є доступ до інформації. Цей базовий рівень припускає доступність і зрозумілість інформації, що представляє суспільний інтерес (мови, процедури тощо). Наступним рівнем є доступ до процесу ухвалення рішень: що стоїть за тим або іншим рішенням, чим воно викликане і чому саме це рішення ухвалене. Таке знання необхідне, щоб забезпечити відповідальність тих, хто приймає або впливає на ухвалення рішень, що стосуються сфери суспільних справ. За наявності такого рівня транспарентність може бути охарактеризована як ліберальна. Нарешті, третій рівень припускає відкритість процесу ухвалення рішень для участі неурядових і невіддільних груп, що і являє собою феномен демократичної участі і народовладдя. Цей рівень відкритості може бути охарактеризований як демократичний².

При цьому транспарентність як принцип діяльності демократичного управління може включати декілька елементів, основними з яких виступають:

– доступ до засідань органів, що реалізують владні повноваження;

– доступ до офіційних документів, зокрема документів, що лежать в основі дискусій і рішень³.

¹ Див.: Абросимова, Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы [Текст] / Е. Б. Абросимова. – С. : Ин-т права и публ. политики, 2002. – С. 143.

² Див.: Корченкова, Н. Ю. Становление теоретико-правовой концепции права на информацию [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Н. Ю. Корченкова. – Н. Новгород, 2000. – С. 26.

³ Там само. – С. 27.

На наш погляд, за аналогією із вказаними елементами прозорості державного управління можна виділити й елементи прозорості судової влади. Під елементами прозорості судової влади ми розуміємо ті види суспільної інформації про діяльність органів судової влади, вільний доступ до яких є необхідним та достатнім для задоволення потреби громадськості в отриманні повного комплексу відомостей про суд як орган судової влади і осіб, які здійснюють правосуддя, — суддів, та для контролю за діяльністю цієї гілки влади.

Розглядаючи елементи прозорості судової влади як види інформації про суд, перш за все необхідно визначити, що являє собою судова інформація. Російська вчена С. В. Праскова зазначає, що вид соціальної інформації, що відображає діяльність судової системи як щодо впливу на структури цивільного суспільства, так і на інші елементи державного механізму, можна визначити як судову інформацію¹. Вважаємо, що до поняття судової інформації можна віднести таке. Це насамперед різні рішення, що приймаються судами всіх рівнів, які набувають форми ухвал, постанов, вироків тощо. Такі рішення ухвалюються на всіх етапах судочинства і в усіх його видах — конституційному, цивільному, господарському, кримінальному, адміністративному.

До судової інформації мають бути віднесені і рішення, що приймаються іншими органами, які хоча і не відправляють правосуддя, але реалізують судову владу — Вища кваліфікаційна комісія суддів, З'їзд суддів України, Рада суддів України тощо². До судової інформації можуть входити і рішення, що приймаються Державною судовою адміністрацією України і її територіальними управліннями. Крім того, поряд із переліченим доступ до судової інформації може включати також й отримання відомостей про кандидатів на посаду суддів, помічників суддів та ін.

Норми міжнародних документів тлумачать прозорість як право та свободу одержання інформації трьох видів:

1) про суд у країні як орган державної влади. Це відомості про організацію судової системи, кількість суддів, ієрархію судових інститутів, а також про порядок діяльності суду — процесуальні правила і розпорядок роботи суду як такого. Крім того, до цієї групи інформації належать відомості про склад суду і порядок його формування. Інакше кажучи, це інформація про процес відбору кандидатів на посаду суддів і їх призначення на конкретну посаду, порядку звільнення суддів з посади, а також про територіальну і предметну юрисдикцію конкретного суду (це є інформаційним відображенням максими природного справедливого правосуддя: «правосуддя здійснює належний суд і належний суддя»). Крім того, важливою формою цього виду інформації є вільний доступ кожного до судової статистики;

2) про конкретний судовий процес (знання про майбутні судові процеси в конкретному суді; відомості про поточний судовий календар; можливість ознайомлення з матеріалами справи і судовими рішеннями, а також свобода доступу до залу судового засідання. Ця свобода, слід відмітити, законодавчо регулюється);

¹ Праскова, С. В. Теоретические основы гласности правосудия [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / С. В. Праскова. — М., 2004. — С. 63.

² Див.: Руднев, В. И. К проблеме доступа к судебной информации [Текст] / В. И. Руднев // Проблемы прозрачности правосудия : [монография] / [ред.-сост. Е. Б. Абросимова, С. Л. Чижков]. — М. : ЛексЭст, 2005. — С. 103.

3) про суддівське самоврядування, його структуру, органи дисциплінарного типу, порядок їх формування й діяльності¹.

Зміст принципу транспарентності судової влади повинен включати всі аспекти організації і діяльності судової влади. О. Б. Абросимова відзначає, що існує декілька форм (елементів) транспарентності, інакше кажучи, як ми вже зазначали, декілька видів інформації про судову владу, яка має бути доступна будь-якому зацікавленому суб'єктові, і називає в їх числі: 1) інформацію про суд; 2) про конкретний судовий процес; 3) про суддівське самоврядування. Крім того, вчена зазначає, що транспарентність судової діяльності може означати: 1) доступність інформації про майбутній судовий процес; 2) доступність самого судового процесу; 3) доступність судових рішень². Цей перелік має бути доповнений відомостями про доступ до суддівської посади (проведення конкурсу на зайняття посади судді)³.

Найбільш актуальною для громадськості є можливість отримання інформації про суд як орган державної влади, про суддів, про конкретний судовий процес, а також можливість отримати доступ до судових рішень. Саме на цих елементах транспарентності судової влади ми зупинимось детальніше.

Як вбачається, за своїм змістом інформація, яку можуть отримувати громадяни від суду, є двох видів: інформація, яку суд отримав у ході здійснення судочинства, та інформація, яка безпосередньо не пов'язана зі здійсненням правосуддя, але яка все ж таки знаходиться у володінні суду. Зокрема, до першої групи інформації належать: відомості про справи, які знаходяться на розгляді в суді, їх реєстраційні номери, а також відомості про стан проходження справи в суді; порядок ознайомлення з матеріалами судових справ, які перебувають на розгляді в суді; порядок оскарження судових рішень; інформація про розмір та порядок сплати судового збору; довідкова інформація щодо порядку звернення до суду та ін.

До другої групи інформації слід віднести дані, які стосуються організаційних (позапроцесуальних) засад діяльності суду: найменування суду, його місцезнаходження, способи комунікації з судом (номери телефонів, адреси веб-сторінок, електронної пошти), прізвище та час прийому керівників суду, структура суду, показники його роботи тощо. Доступність такої інформації забезпечує відкритість судової установи для громадськості.

Для забезпечення доступності такої інформації для громадськості у приміщенні суду повинно бути достатньо наочної інформації щодо: розташування кабінетів, залів судових засідань, інших приміщень; правил допуску до суду та перебування в ньому; справ, що призначені до розгляду; загальних відомостей про суд; визначення чіткого переліку документів, необхідних для звернення до суду та розгляду справи в суді, зразків таких документів; порядку сплати судових зборів та мита, реквізитів та розмірів платежів. Уся ця інформація має бути розміщена на інформаційних стендах,

¹ Див.: Бойко, В. Ф. Право людини на правосуддя (Судове право України) [Текст] : навч. посіб. / В. Ф. Бойко, В. О. Євдокимов, О. Х. Юлдашев. – К. : Варта ; МАУП, 2003. – С. 219.

² Абросимова, Е. Б. Конституционные основы судебной власти в зарубежных странах [Текст] : конспект лекций / Е. Б. Абросимова. – Тверь, 2000. – С. 31.

³ Див.: Анишина, В. И. Конституционные принципы как основа самостоятельности судебной власти [Текст] / В. И. Анишина. – М., 2006. – С. 161.

відкритих для вільного доступу громадян. Крім цього, враховуючи той факт, що у світі все більше людей користуються мережею Інтернет, бажано всю інформацію також розмішувати на офіційній сторінці суду в Інтернеті, а також самі приміщення суду обладнати Wi-Fi-зв'язком. Публікуватись на веб-порталі/веб-сайті має лише офіційна інформація, що не містить відомостей з обмеженим доступом. Також вважається доцільним запровадження електронного обміну інформацією сторін і суду на всіх етапах судочинства задля зведення до мінімуму особистого спілкування сторін у справі із суддями і працівниками апарату суду.

Оскільки більшу частину інформації про суд можна отримати безпосередньо в самій судовій установі, актуальним є розгляд питання доступу громадськості до судової установи.

Із метою підтримання громадського порядку в судах, припинення проявів неповаги до суду, а також охорони приміщень судів, виконання функцій щодо державного захисту суддів, працівників суду, забезпечення безпеки учасників судового процесу прийняті Правила пропуску осіб до приміщень судів та на їх територію транспортних засобів. Правилами встановлюється, що пропускний режим здійснюється працівниками спеціального підрозділу судової міліції «Грифон». На вході до приміщень судів обладнуються пункти пропуску з відповідними технічними засобами контролю та зв'язку. Дані про осіб, які прибули до приміщень судів, заносяться працівниками судової міліції до журналу відвідувачів. Так, особи, які беруть участь у провадженні кримінальних, цивільних та адміністративних справ, пропускаються до суду за списком секретаріату суду або при пред'явленні судової повістки, ухвали суду та документа, який засвідчує особу. У разі, якщо в особи відсутнє посвідчення, міліціонер через судового розпорядника (секретаря судового засідання) з'ясовує особу прибулого і в подальшому виконує вказівки головуючого в судовому засіданні. Особи, що прибули на відкриті судові засідання, пропускаються за пред'явленням документа, який засвідчує особу. Працівники засобів масової інформації пропускаються за пред'явленням документа, що засвідчує особу. Проведення документування судового засідання за допомогою аудіо-, відео-, кіно-, фотоапаратури здійснюється в порядку, встановленому процесуальним законодавством.

Забороняється пропуск осіб до приміщень судів:

- 1) у стані сп'яніння, що ображає людську гідність і громадську мораль (алкогольного чи наркотичного);
- 2) із тваринами;
- 3) із легкозаймистими, вибухонебезпечними, радіоактивними та отруйними речовинами;
- 4) з колюче-ріжучими предметами;
- 5) із валізами, господарськими сумками, пакетами, розмір яких перевищує 45x35x15 см.

Отже, в Україні запроваджений та діє пропускний режим до судової установи, який обґрунтовується насамперед вимогами безпеки. Але в світовій практиці відпрацьовані достатньо ефективні заходи забезпечення безпеки роботи судів без обмеження доступу публіки. Наприклад, будь-хто може бути присутнім на засіданні Верховного суду США; у відвідувачів не перевіряють документи, але контролюють відсутність при них зброї і вибухових речовин приблизно у той же спосіб, що і в аеропортах.

Одним із головних прав громадськості є право останньої бути присутньою на судових засіданнях, інакше кажучи — забезпечення гласності судового процесу.

З отриманням Україною статусу незалежної демократичної держави та з прийняттям Конституції України 1996 р. принцип гласності судового процесу отримав своє конституційне закріплення. У переліку основних засад судочинства п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України закріплена засада гласності судового процесу та його повне фіксування технічними засобами.

Засади гласності судового процесу набули висвітлення у Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Зокрема у ст. 11 «Гласність і відкритість судового процесу» зазначено, що судові рішення, судові засідання та інформація щодо справ, які розглядаються судом, є відкритими, крім випадків, установлених законом. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Будь-яка особа має право на вільний доступ до судового рішення в порядку, встановленому законом.

Інформація про суд, який розглядає справу, сторони спору та предмет позову, дату надходження позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення, стадії розгляду справи, місце, дату і час судового засідання, рух справи з одного суду до іншого є відкритою та підлягає невідкладному оприлюдненню на офіційному веб-сайті судової влади України, крім випадків, установлених законом. Відповідно до Закону, розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, установлених законом. У відкритому судовому засіданні мають право бути присутніми будь-які особи. У разі вчинення особою дій, що свідчать про неповагу до суду або учасників судового процесу, така особа за вмотивованим рішенням суду може бути видалена із зали судового засідання. Крім того, учасники судового процесу, інші особи, присутні у залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіо-запис із використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, установлених законом. Трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання та здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав. Зазначається також, що розгляд справи у закритому судовому засіданні допускається за вмотивованим рішенням суду виключно у випадках, передбачених законом. При розгляді справ перебіг судового процесу фіксується технічними засобами в порядку, встановленому законом. Учасникам судового процесу на підставі рішення суду забезпечується можливість брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції у порядку, встановленому законом. Обов'язок забезпечити проведення відеоконференції покладається на суд, який отримав судові рішення про проведення відеоконференції, незалежно від спеціалізації та інстанції суду, який прийняв таке рішення. Судові засідання проводяться виключно в спеціально обладнаному для цього приміщенні суду — залі засідань, яке придатне для розміщення сторін та інших учасників судового процесу і дає змогу реалізувати надані їм процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки, передбачені законом.

Аналогічні за змістом норми містяться й у процесуальному законодавстві. Аналізуючи їх, можна говорити про три аспекти гласності.

По-перше, це обов'язок суду забезпечити гласність судового розгляду справи, який реалізується шляхом розміщення оголошення про час, день та місце судового засідання, надання можливості сторонам процесу ознайомитися з матеріалами справи тощо.

По-друге, це право сторін на гласний розгляд справи, яке полягає в їхньому праві на гласне судочинство, поінформованість про зміст вимог і заперечень сторін, ознайомлення з матеріалами судової справи, праві бути вислуханим у судовому засіданні тощо.

По-третє, це право бажаючих бути присутніми на відкритих судових засіданнях, у тому числі представників засобів масової інформації, поширювати та отримувати інформацію про діяльність суду.

Крім того, можна виокремити такі види гласності судового розгляду:

1) гласність для сторін (поширюється на осіб, які безпосередньо беруть участь у справі і рішення або вирок по якій стосується чи може стосуватися їхніх прав та обов'язків);

2) загальна гласність, що, у свою чергу, поділяється на певні види, класифікація яких залежить від характеру зацікавленості суб'єктів у отриманні інформації щодо справи. Це відкритість судових засідань: а) для осіб, що мають професійний інтерес (представники засобів масової інформації, юристи, студенти юридичних вузів тощо); б) для осіб, які мають особисту зацікавленість (родичі, близькі, знайомі сторін процесу тощо); в) для всіх незацікавлених осіб (публіка).

Розглядаючи гласність судового розгляду як складний інститут, доцільно зазначити, що гласність має певну внутрішню структуру, що включає декілька правомочностей. Розглянемо кожну з них.

1. Можливість сторонніх осіб, що не беруть участі у справі, перебувати в залі судового засідання — первинний, необхідний елемент наявності гласності в судовому розгляді. Причому такий доступ громадян повинен бути рівним для всіх, недопустимий штучний відбір осіб, яким би надавалася перевага для входу до зали судового засідання.

2. До права присутності в залі судового засідання тісно примикає інша правомочність: право спостерігати за ходом судового розгляду. Як відомо, у судовому розгляді єдиним засобом взаємного інформування учасників процесу є усна мова. За допомогою усної мови передається зміст усіх письмових документів, оголошених у суді. Речові докази безпосередньо сприймаються всіма, хто їх оглядає і спостерігає. Тому, якщо людина присутня в залі, де відбувається розгляд справи, і володіє нормальним слухом і зором, то вона спостерігає за його ходом і відповідно буде обізнана про все, що там відбувається. Принцип безпосередності, у свою чергу, гарантує, що в судовому засіданні суд ознайомлюється з доказами, на основі яких вирішується справа, сприймає їх сам, а не досліджені судом докази не можуть бути покладені в основу судового рішення¹. Будь-який відступ від усності й безпосередності не-

¹ Див.: Праскова, С. В. Теоретические основы гласности правосудия [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. В. Праскова. – М., 2004. – С. 81.

минуче обмежує гласність, навіть якщо формальна справа слухалася у відкритому судовому засіданні. Неухильна реалізація цих принципів — одна з необхідних умов гласності судочинства.

3. Наступним елементом змісту правовідношення гласності судового розгляду є право будь-кого з присутніх за бажанням вести необхідні записи, фіксувати все, що відбувається в залі судового засідання. Така правомочність сприяє поширенню точнішої інформації про те, що дійсно мало місце в ході судового засідання, до чого держава і суспільство не можуть бути байдужими. Слід зазначити, що фіксування судового розгляду технічними засобами успішно використовується в зарубіжних країнах.

Ця правомочність закріплена й в українському законодавстві у ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та у всіх без винятку процесуальних кодексах. Можна говорити про дві складові цієї правомочності: 1) право осіб, присутніх у відкритому судовому засіданні, на фіксування перебігу процесу; 2) обов'язок самого суду щодо повного фіксування судового процесу технічними засобами.

Дозвіл на проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, теле-, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також на транслявання судового засідання по радіо та телебаченню надає суд за згодою осіб, які беруть участь у справі. Отримання дозволу суду та осіб, які беруть участь у справі, на проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, теле-, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також на транслявання судового засідання є необхідним, з нашої точки зору, з ряду причин. Перша полягає в тому, що, побачивши відео- і фотоапаратуру в залі суду, учасники процесу часто змінюють свою поведінку: позують або, навпаки, починають соромитися, поводитися скуто. Друга причина полягає в тому, що фотоспалахи, рух камер, шум відеоапаратури під час зйомки — все це відволікає учасників від ходу процесу, збиває їх думки. У будь-якому випадку страждає нормальний порядок розгляду, що заважає об'єктивному відправленню правосуддя. Тому для того, щоб видалити камери із залу засідань, судді, який розглядає справу, достатньо отримати заперечення будь-якої із сторін. Але навіть якщо сторони не заперечують, суддя може сам накласти заборону, виходячи із власного уявлення про недоцільність зйомки через створення при її проведенні перешкод для судового розгляду¹. Третьою, неформальною причиною заборони на проведення запису може служити і те, що об'єктивна фіксація того, що відбувається, записуючою апаратурою може вказати на помилки самого судді, показати його недостатній професіоналізм. Нинішня практика українського правосуддя не позбавлена помилок і зловживань. Якщо всі суди стоятимуть перед високою імовірністю того, що сторонній практично протоколюватиме хід засідань і згодом зробить цей запис загальнодоступним, то багато хто з них опиниться перед необхідністю або підняти якість судової роботи, або позбутися свого місця. Правда, із уведенням обов'язкового оприлюднення судових рішень ця причина втрачає актуальність.

Слід зазначити, що правила, встановлені Радою Європи, також вказують на те, що фіксація інформації в судовому процесі технічними засобами (за винятком тієї, що здійснює суд) має бути обмежена. Зокрема в Рекомендації Комітету міністрів Ради

¹ Див.: Рихтер, А. Г. Нормы информационного права и гласность судопроизводства [Текст] / А. Г. Рихтер // Проблемы транспарентности правосудия. — М., 2005. — С. 131.

Європи № Rec(2003) 13 «Про надання інформації щодо кримінального судочинства через засоби масової інформації»¹ вказано: «Прямі трансляції або записи засобами масової інформації в залах суду не повинні відбуватися, якщо і доки це не є спеціально дозволеним законом або відповідними судовими органами. Таке висвітлення може бути дозволене лише тоді, коли це не несе серйозного ризику недоречного впливу на жертв, свідків, сторін кримінального судового процесу, присяжних або суддів». Тобто заборона на запис установлюється, у першу чергу, для того, щоб не було шкідливого впливу на учасників судового процесу².

Гласний розгляд юридичних справ є одним із найважливіших критеріїв демократичного суспільства, але це не означає, що судова інформація відкрита за будь-яких умов. Часто в судовому розгляді фігурують відомості, які поза процесом навряд чи стали б загальним надбанням, у більшості своїй вони надаються суду в примусовому порядку³. Велика частина такої інформації відображає приватне життя осіб або діяльність недержавних організацій, які не зачіпають інтересів суспільства в цілому, відповідно і не повинні оголошуватися для широкої громадськості. Більше того, необгрунтоване розголошування таких відомостей може порушити недоторканність приватного життя або іншу таємницю, гарантовану Конституцією України. Можливим є дослідження таких фактів і обставин, розголошування яких може поставити під загрозу важливі суспільні і державні інтереси, негативно вплинути на мораль населення, особливо неповнолітніх громадян. Щоб уникнути цих негативних наслідків, гласність правосуддя потребує обмеження.

Перш за все детальне уявлення про допустимі критерії обмеження гласності судового процесу дають міжнародно-правові документи, на підставі яких такі обмеження закріплюються в конституційних нормах демократичних країн. Найбільш повно підстави обмеження гласності закріплюються в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, а також в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Ці документи містять такий перелік необхідних і достатніх критеріїв обмеження гласності:

- 1) із міркувань моралі, громадського порядку або державної (національної) безпеки в демократичному суспільстві;
- 2) коли того вимагають інтереси приватного життя сторін;
- 3) а також тією мірою, якою це, на думку суду, строго необхідно, за особливих обставин, коли публічність порушувала б інтереси правосуддя⁴.

В Україні розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, передбачених процесуальним законом. При відкритому судовому розгляді всі охочі мають пра-

¹ Рекомендація № Rec(2003)13 Комітета міністрів Совета Європи государствам-членам относительно предоставления через СМИ информации об уголовных процессах [Електронний ресурс] : (принята Ком. міністрів 10 июля 2003 г. на 848-м заседании зам. министров). – Режим доступу: http://www.medialaw.ru/laws/other_laws/european/rec2003-13.htm. – Заголовок з екрана.

² Див.: Шевченко, Т. Засоби масової інформації та судова влада [Електронний ресурс] / Т. Шевченко. – Режим доступу: <http://www.medialaw.kiev.ua/zmisud/sudanalitika/202/>. – Заголовок з екрана.

³ Див.: Бозров, В. Гласность и тайна в уголовном судопроизводстве [Текст] / В. Бозров // Рос. юстиция. – 2002. – № 2. – С. 30.

⁴ Див.: Абросимова, Е. Б. Судебная власть: транспарентность или конфиденциальность? [Текст] / Е. Б. Абросимова // Проблемы транспарентности правосудия. – М., 2005. – С. 37.

во входить до залу суду й бути присутніми на процесі без спеціального дозволу. Але при розгляді кримінальних справ до залу засідань із педагогічних мотивів не допускаються особи молодші 16 років. Обмеження доступу відвідувачів можливе також через недостатню площу зали.

Розгляд справи в закритому судовому засіданні допускається за рішенням суду у випадку, коли це суперечить інтересам охорони державної, комерційної, банківської та військової таємниці, а крім того, за мотивованою ухвалою суду чи постановою судді у справах про злочини осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку; у справах про статеві злочини; в інших справах з метою запобігання розголошенню даних про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують їхню честь і гідність; задля безпеки потерпілого, свідка чи інших осіб, які беруть участь у справі, їхніх родичів; а також із метою збереження таємниці усиновлення. Крім того, в цивільному судочинстві встановлено обмеження щодо оголошення в судовому засіданні особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм, інших видів кореспонденції та дослідження в судовому засіданні звуко- й відеозаписів такого характеру. Це можливо тільки за згодою осіб, які беруть участь у справі. За зачиненими дверима може розглядатися справа в цілому чи її частина. Рішення про закритий судовий розгляд приймається судом з власної ініціативи або за клопотанням осіб, які беруть участь у справі.

Важливим елементом комунікаційної стратегії суду є забезпечення доступності результатів судового провадження — судових рішень. В Україні для врегулювання питання щодо забезпечення широкого доступу фізичних і юридичних осіб до судових рішень судів усіх рівнів діє Закон України «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 р. (із подальшими змінами), який з метою забезпечення відкритості діяльності судів загальної юрисдикції, прогнозованості судових рішень і сприяння однаковому застосуванню законодавства визначає порядок доступу до судових рішень. Розглянемо основні питання, що регламентуються Законом.

Відповідно до Закону створено Єдиний державний реєстр судових рішень (далі — Реєстр) — автоматизовану систему збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень. Згідно із Законом ведення Реєстру покладатиметься на Державну судову адміністрацію України. Порядок ведення Реєстру затверджується Кабінетом Міністрів України.

Внесенню до Реєстру підлягають судові рішення Верховного Суду України, вищих спеціалізованих, апеляційних та місцевих судів (далі — суди), перелік яких затверджено Радою суддів України та погоджено з Державною судовою адміністрацією, крім судових рішень, які містять інформацію, що є державною таємницею, ухвал слідчих суддів, постановлених під час здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, судових рішень у справах про усиновлення. Зокрема, до Реєстру включаються судові рішення, постановлені в порядку кримінального, цивільного, господарського та адміністративного судочинства:

- ухвали судів усіх інстанцій про відкриття (порушення) або відмову у відкритті (порушенні) провадження у справі;

- ухвали судів, які можуть бути оскаржені окремо від постановлених за результатами розгляду справи рішень, вироків, ухвал, постанов у випадках та порядку, визна-

ченому процесуальному законом та Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»;

- ухвали про забезпечення позову, заміни виду забезпечення позову або скасування заходів забезпечення позову, зупинення виконання судового рішення;
- судові накази, що видаються судом у порядку наказного провадження;
- заочні рішення;
- постанови, рішення, вирoki судів, крім постанов про надання дозволів на проведення окремих слідчих дій або оперативно-розшукових заходів;
- судові рішення, постановлені за результатами перегляду рішень, вироків, ухвал, постанов;
- ухвали, постановлені за наслідками розгляду заяв щодо рішень третейських судів.

До Реєстру також включаються постанови у справах про порушення митних правил та у справах про притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення корупційних діянь.

Якщо судовий розгляд відбувався у закритому судовому засіданні, судові рішення оприлюднюються з виключенням інформації, яка за рішенням суду щодо розгляду справи в закритому судовому засіданні підлягає захисту від розголошення.

Відповідно до Інструкції про порядок взаємодії відповідальної особи апарату місцевого загального суду та інформаційно-технічного адміністратора Єдиного державного реєстру судових рішень при зборі, обробці та надсиланні копій судових рішень в електронному вигляді для внесення до Єдиного державного реєстру судових рішень, яка затверджена наказом Державної судової адміністрації України від 2 жовтня 2008 р. № 89, з метою забезпечення своєчасного наповнення Реєстру актуальною інформацією на відповідальну особу суду та оператора Реєстру покладається ряд функціональних обов'язків. На відповідальну особу покладаються такі обов'язки:

- 1) проводити збір копій судових рішень, які були ухвалені протягом робочого дня відповідним судом;
- 2) формувати електронні пакети;
- 3) підписувати електронні пакети електронним цифровим підписом, який надається інформаційно-технічним адміністратором Реєстру, у разі направлення електронних пакетів до центральної бази даних;
- 4) здійснювати надсилання електронних пакетів оператору через локальну комп'ютерну мережу для подальшої обробки;
- 5) надсилати електронні пакети до центральної бази даних;
- 6) здійснювати передавання електронних пакетів оператору за допомогою USB флеш-носія за умови відсутності локальної комп'ютерної мережі у відповідному суді;
- 7) здійснювати інші заходи з метою своєчасного надсилання копій судових рішень до центральної бази даних.

На оператора покладаються такі обов'язки:

- 1) приймати електронні пакети, що надходять від відповідальної особи;
- 2) автентифікувати електронний цифровий підпис судді;
- 3) перевіряти повноту та цілісність електронних пакетів, що надходять до нього;
- 4) проводити обробку копій судових рішень в електронному вигляді;

5) уживати заходів для забезпечення цілісності та конфіденційності копій судових рішень у межах своїх повноважень;

6) скріплювати електронні пакети цифровим підписом;

7) надсилати до центральної бази даних електронні пакети;

8) здійснювати інші заходи з метою своєчасного надсилання копій судових рішень до центральної бази даних та обробки копій судових рішень.

Функцію контролю за надсиланням копій судових рішень в електронному вигляді відповідальною особою до оператора здійснює голова відповідного суду, особа, яка тимчасово виконує його обов'язки, один із заступників голови суду або керівник апарату (завідувач секретаріату).

Взаємодія відповідальної особи та оператора передбачає збір відповідальною особою копій судових рішень, підписаних електронним цифровим підписом відповідного судді, формування електронного пакета, передачу підписаного електронного пакета оператору для подальшої обробки.

Закон передбачив два варіанти доступу до судових рішень: 1) загальний доступ, який передбачає, що кожен може ознайомлюватися з текстами судових рішень, які набрали законної сили, що будуть відкритими для безкоштовного цілодобового доступу на офіційному веб-порталі судової влади України; 2) повний доступ, на який мають право судді, посадові чи службові особи, які безпосередньо працюють із судовими рішеннями, і які можуть ознайомлюватися із судовими рішеннями без обмежень (без заміни певних відомостей літерними або цифровими позначеннями), а також із рішеннями, які ще не набрали законної сили.

Для підвищення рівня довіри громадськості до судової влади насамперед є важливим забезпечення нормального функціонування загального доступу до судових рішень.

Доступ користувачів до електронних копій судових рішень здійснюється безоплатно цілодобово через офіційний веб-портал Державної судової адміністрації «Судова влада України». Загальний доступ до судових рішень, внесених до Реєстру, має кожна фізична або юридична особа.

Незважаючи на те, що Закон гарантує право кожному громадянину на доступ до судових рішень судів усіх рівнів, разом із тим він містить норми, спрямовані на захист відомостей персонального характеру. Відповідно до Закону обмеження права вільного користування офіційним веб-порталом судової влади України допускається настільки, наскільки це необхідно для захисту інформації, яка за рішенням суду щодо розгляду справи у закритому судовому засіданні підлягає захисту від розголошення. Загальний доступ до ухвал про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи, про відмову у задоволенні клопотання про обшук житла чи іншого володіння особи, про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії, про відмову у задоволенні клопотання про проведення негласної слідчої (розшукової) дії забезпечується через один рік після внесення таких ухвал до Реєстру.

До інформації, яка не підлягає розголошенню в текстах судових рішень, Закон відносить: 1) імена (ім'я, по батькові, прізвище) фізичних осіб; 2) місце проживання або перебування фізичних осіб із зазначенням адреси, номери телефонів чи інших засобів зв'язку, адреси електронної пошти, ідентифікаційні номери (коди); 3) рес-

страційні номери транспортних засобів, реєстраційні відомості реєстрів нерухомого майна; 4) номери банківських рахунків, номери платіжних карток; 5) інша інформація, що дає можливість ідентифікувати фізичну особу. Така інформація замінюється літерними або цифровими позначеннями. Також не підлягають розголошенню в текстах судових рішень, відкритих для загального доступу, дані, для забезпечення нерозголошення яких було прийнято рішення про проведення закритого судового засідання.

Так, відповідно до наказу Державної судової адміністрації України від 13 червня 2006 р. № 59 «Про затвердження Кодифікатора відомостей, що не можуть бути розголошені в текстах судових рішень, відкритих для загального доступу через офіційний веб-портал судової влади України в Інтернет» відомості, що дають можливість ідентифікувати фізичну особу та не можуть бути розголошені в текстах судових рішень, відкритих для загального доступу через офіційний веб-портал судової влади України в Інтернет, замінюються літерним або цифровим позначенням у текстах судових рішень.

На сьогодні Реєстр налічує близько 40 млн електронних документів. Саме тому досить актуальним є питання пошуку серед усього масиву судових рішень необхідних актів судової практики.

Пошук у Реєстрі умовно можна розділити на два основних способи. Перший — це пошук інформації по конкретній справі за відомими реквізитами (номер справи, дата ухвалення (постановлення) судового рішення, найменування сторони — юридичної особи) та другий — тематичний пошук судової практики за ключовими словами (словосполученням, фразою, нормою законодавства), формою судочинства, формою судового рішення, прізвищем та ініціалами судді, найменуванням суду, статусом сторін судового процесу (фізична особа, юридична особа, державний орган, підприємство, установа, організація тощо). Саме останній спосіб є найбільш поширеним та застосовується юристами в повсякденній роботі, оскільки він дозволяє знаходити тематичні судові рішення і робити на їх основі практичні висновки у конкретній справі.

Крім загального доступу до судових рішень шляхом використання Реєстру, можливим є також доступ до судових рішень заінтересованих осіб шляхом звернення до апарату відповідного суду. Так, згідно зі ст. 9 Закону «Про доступ до судових рішень» особа, яка не бере (не брала) участі у справі, якщо судове рішення безпосередньо стосується її прав, свобод, інтересів чи обов'язків, може звернутися до апарату відповідного суду з письмовою заявою про:

- 1) надання можливості ознайомитися із судовим рішенням;
- 2) надання можливості виготовити в приміщенні суду копії судового рішення за допомогою власних технічних засобів;
- 3) виготовлення копії судового рішення апаратом суду.

У вказаній заяві особа повинна обґрунтувати, чому вона вважає, що судове рішення безпосередньо стосується її прав, свобод, інтересів чи обов'язків. Заява розглядається відповідальною службовою особою апарату суду невідкладно, а якщо вона потребує додаткового вивчення, — протягом трьох робочих днів. Про результати розгляду заяви службова особа апарату суду вносить запис до відповідного журналу із

зазначенням відомостей про особу, яка звернулася із цією заявою. Копія судового рішення, виготовлена апаратом суду, засвідчується відповідальною службовою особою апарату суду та печаткою суду із зазначенням дати. Копія судового рішення видається за плату в розмірі, встановленому Кабінетом Міністрів України.

У наданні доступу до судового рішення слід відмовити, якщо:

- 1) до суду звернулася особа, яка не має процесуальної дієздатності, або особа від імені заінтересованої особи, за відсутності відповідних повноважень;
- 2) матеріали справи передані до іншого суду чи на зберігання до державної архівної установи;
- 3) судові рішення безпосередньо не стосуються прав, свобод, інтересів чи обов'язків цієї особи.

Цей перелік є вичерпним. Забороняється відмовляти в доступі до судового рішення заявникам, стосовно яких судом вжито заходів щодо забезпечення позову або запобіжних заходів. Рішення про відмову в наданні доступу до судового рішення викладається службовою особою апарату суду в письмовій формі із зазначенням порядку його оскарження. Воно повинно бути вмотивованим. Надання дозволу на доступ до судового рішення або відмова в цьому можуть бути оскаржені до голови відповідного суду або до суду в порядку, передбаченому законом.

Окрім отримання судового рішення у Реєстрі та безпосередньо в суді, судові рішення можуть бути опубліковані в друкованих виданнях та поширюватися в електронній формі. Закон передбачає офіційне та неофіційне опублікування текстів судових рішень. Тексти судових рішень вважаються офіційно опублікованими за умови посвідчення органом, який веде Реєстр, відповідності текстів судових рішень оригіналам або електронним копіям судових рішень, вміщених до Реєстру. Такі правила спрямовані на запобігання фальсифікації текстів судових рішень. Судові рішення можуть офіційно опубліковуватися в скороченому вигляді, якщо це виправдано метою видання. Якщо зазначені умови до опублікування текстів судових рішень не дотримані, опублікування вважається неофіційним. Суди при здійсненні судочинства можуть використовувати лише текст судового рішення, який опубліковано офіційно або внесено до Реєстру.

Тексти судових рішень публікуються у різноманітних збірниках, періодичних виданнях судів: «Судова апеляція», «Вісник господарського судочинства», «Вісник Вищого адміністративного суду України», «Вісник Верховного Суду України», «Рішення Верховного Суду України», «Вісник Конституційного Суду України», «Судоустрій і судочинство в Україні», а також у правничих журналах і газетах, зокрема в «Юридичному віснику України», «Юридичній газеті», «Юридической практике», газеті «Закон і бізнес» тощо.

У переважній більшості випадків інформація про правосуддя сприймається членами суспільства за допомогою діяльності засобів масової інформації. Вважаємо, що основна частина заходів щодо посилення транспарентності судової влади пов'язана із взаємодією засобів масової інформації і посадових осіб судової влади, у зв'язку з чим питання взаємодії судів та засобів масової інформації набуває особливої актуальності.

Основними завданнями судів при здійсненні взаємодії із засобами масової інформації є:

- поширення в пресі і передача в ефір офіційних матеріалів (ухвал, рішень, заяв, коментарів) органів суддівського співтовариства, представників судової влади;
- підготовка і надання довідково-інформаційних матеріалів, на підставі яких готуються публікації і матеріали ЗМІ;
- підготовка власних матеріалів, а також виступ представників судової влади, органів суддівського співтовариства, представників Державної судової адміністрації для публікації в ЗМІ, відповіді на критичні виступи, вживання заходів щодо виправлення в них помилок, виступ із відповідними спростуваннями.

Взаємодія судів із представниками вітчизняних та зарубіжних засобів масової інформації здійснюється відповідно до законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про доступ до судових рішень», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні у засобах масової інформації», «Про доступ до публічної інформації», «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про інформаційні агентства», а також відповідно до положень, які затверджуються безпосередньо самими судовими установами (наприклад, Положення про апарат Апеляційного суду Харківської області, Положення про забезпечення доступу до публічної інформації в Апеляційному суді Харківської області тощо).

Українське законодавство встановлює, що журналісти мають право бути присутніми на будь-яких судових процесах, оскільки п. 7 ч. 2 ст. 129 Конституції України задекларував принцип гласності судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Винятки передбачені процесуальним законодавством України.

Значимо, що інформація про відкриті судові процеси, про час і місце їх проведення повинна бути доведена до відома громадськості та ЗМІ. В Україні таке інформування відбувається шляхом вивішування розкладу слухань судових справ у будівлі суду. Вважаємо, що такий порядок інформування не є достатньо дієвим та не сприяє широкому висвітленню у ЗМІ всіх актуальних питань діяльності судової влади. Наприклад, у Швейцарії загальноприйнято, щоб суди заздалегідь розсилали до місцевих ЗМІ перелік справ, розгляд яких незабаром планується.

Звичайно, оповіщення засобів масової інформації про кожен судовий процес є не обов'язковим. Проте у ряді випадків ініціатива суду на запрошення журналістів може бути надзвичайно важливою, оскільки засоби масової інформації за власною ініціативою висвітлюють переважно процеси, що мають політичний або суспільний резонанс, скандальний характер, у той час як судовий розгляд справ, інформування населення про які є важливим із міркувань моралі, з метою підвищення юридичної культури і освіченості населення може залишитися непоміченим.

Безпосередньо в судах розробляються та діють спеціальні правила взаємодії із засобами масової інформації. Зокрема Апеляційним судом Харківської області 21 травня 2014 р. розроблено та прийнято Положення про взаємодію Апеляційного суду Харківської області із представниками засобів масової інформації, яким вста-

новлюються основні правила присутності представників ЗМІ у суді. Положенням передбачено таке:

1. Представники ЗМІ мають завчасно приходити на заходи, заплановані в суді (судові засідання, офіційні заходи), — не пізніше ніж за 10 хвилин до початку, маючи при собі відповідне службове посвідчення.

2. Відвідування судових засідань представниками ЗМІ здійснюється без попередньої акредитації за пред'явленням службового посвідчення, а представниками іноземних ЗМІ — за акредитаційною карткою, виданою прес-службою Міністерства закордонних справ України, крім випадків проведення закритих судових засідань відповідно до приписів чинного процесуального законодавства України.

3. Представники ЗМІ, як і учасники судового процесу та особи, присутні на відкритому судовому засіданні, можуть використовувати портативні аудіотехнічні засоби відповідно до чинного законодавства України.

При цьому проведення в залі судових засідань фото- і кінозйомки, теле-, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслявання судового розгляду справи допускається за рішенням суду. Для здійснення фото- і кінозйомки, теле-, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслявання судового засідання по радіо і телебаченню представникам ЗМІ слід звернутися із клопотанням на ім'я судді-доповідача у справі. Відповідні клопотання слід подавати заздалегідь, що дозволить створити більш зручні умови для виконання журналістами їх професійних обов'язків. Клопотання про фото- і кінозйомку, теле-, відео-, звукозапис із застосуванням стаціонарної апаратури розглядаються на початку судового засідання. Здійснювати фото- і кінозйомку, теле-, відео-, звукозапис із застосуванням стаціонарної апаратури до надання судом відповідного дозволу заборонено.

4. Представники ЗМІ, присутні на судовому засіданні, повинні дотримуватися загальних правил поведінки у судовому засіданні, вимог процесуального законодавства України; не порушувати права інших осіб, не заважати здійсненню правосуддя; виконувати розпорядження головуючого судді у справі; утримуватися від будь-яких дій, що свідчать про неповагу до суду або встановлених у суді правил. Представники ЗМІ, присутні на судовому засіданні (якщо вони не є стороною у справі), є спостерігачами, яким законодавством не надано права ставити запитання суддям або сторонам у справі. Відповідно до ст. 129 Конституції України за неповагу до суду чи судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності.

5. Проведення відео-, кіно-, фотозйомки у загальних приміщеннях суду не дозволено. У разі потреби фіксації заставки для телерепортажу оператори можуть знімати на тлі вивіски суду ззовні.

6. Для участі представників ЗМІ в офіційних заходах, які проводяться у суді, потрібна акредитація. Акредитація представників ЗМІ на офіційні заходи у суді за межами судового розгляду справи здійснюється на кожен захід окремо шляхом складання головним спеціалістом із забезпечення зв'язків із засобами масової інформації (прес-секретарем) відповідних списків. Списки представників ЗМІ, які висловили бажання бути присутніми на відповідному заході, складаються на основі телефонних, письмових, надісланих електронною поштою заявок, із зазначенням імен та прізвищ цих представників, назв і видів ЗМІ, які вони представляють у часових межах, визначених

у прес-анонсі. Інформування представників ЗМІ про заходи, які проводитиме суд (збори суддів, прес-конференції тощо), відбувається шляхом завчасного розміщення на офіційному веб-сайті суду прес-анонсів та розсилання їх на електронні адреси ЗМІ. Якщо кількість представників ЗМІ, які виявили бажання акредитуватися на захід, перевищує наявну кількість місць у приміщенні, де відбуватиметься захід, суд на цій підставі та з поясненням відповідної причини може припинити акредитацію.

7. Організація роботи щодо взаємодії суду із представниками ЗМІ покладається на головного спеціаліста із забезпечення зв'язків із засобами масової інформації (прес-секретаря) суду.

Заслужують на увагу деякі етичні проблеми взаємодії засобів масової інформації та судової влади, адже, на жаль, не всі журналісти у статтях та під час інтерв'ю дотримуються положень Конституції України: непоодинокими є некоректні та неетичні висловлювання з їхнього боку щодо суддів, зокрема про «корумпованість та продажність суддів». З другого боку, багато суддів під будь-яким приводом прагнуть відхилитися від питань журналістів і запитів редакцій ЗМІ.

Можна сформулювати такі правові вимоги до змісту публікацій, які присвячені судовій діяльності.

По-перше, до ухвалення вироку та набрання ним чинності недоцільно вказувати справжні імена обвинувачених, підсудних, оскільки відповідно до конституційного принципу про презумпцію невинуватості неможливо заздалегідь вирішувати питання про винуватість конкретної особи, доки її вина не буде доведена у встановленому законом порядку. Крім того, при висвітленні судових процесів, по яких зберігається можливість оскарження, журналісти мають уникати висловів, що є доречними лише щодо справ із закінченим провадженням. Наприклад, твердження «А. порушив закон» доцільно замінювати виразом «А. обвинувачується у порушенні закону» (якщо процес триває), а в ситуації, де зберігається можливість апеляційного оскарження: «Суд встановив порушення А. вимог закону».

По-друге, публікації на правові теми не повинні бути засобами впливу на свідомість суддів, свідків, потерпілих, оскільки вони ускладнюють встановлення істини у справі. Крім того, згідно із процесуальним законом, судді здійснюють правосуддя в умовах, що виключають вплив на них.

По-третє, недопустимі публікації образливого характеру, які адресовані конкретним суддям та всій правовій системі.

Під час публікації самих судових рішень у ЗМІ потрібно додержуватися вимог, які передбачені для судових рішень, що оприлюднюються шляхом внесення їх до Реєстру, а саме: всі відомості персонального характеру задля збереження приватної або іншої таємниці, що охороняється законом, повинні бути замінені літерними та цифровими зображеннями. При цьому сутність справи має бути викладена в повному обсязі. Адже, наприклад, публікація занадто відвертих подробиць у справі могла б суперечити інтересам захисту приватної інформації, але якщо всі відомості такого характеру належним чином зашифровуються, то немає ніякої можливості ідентифікувати ту чи іншу особу. Водночас, якщо такі подробиці є істотними для правильного розуміння суті судового рішення, їх виключення з тексту означатиме, що громадськість не матиме повного доступу до судової системи.

Отже, представники засобів масової інформації (друкованих, мовних, електронних — журналісти, оператори, фотографи тощо), відвідуючи суд із метою виконання професійних обов'язків, мають бути обізнаними щодо:

- необхідності вияву поваги до суддів;
- гарантії кожній особі права на приватність;
- поняття презумпції невинуватості;
- права кожного на справедливий судовий розгляд його/її справи неупередженим судом.

Присутність працівників ЗМІ у приміщенні суду не повинна створювати незручностей для інших відвідувачів суду, відволікати суд та учасників процесу. Непокора чи ігнорування зауважень судді може кваліфікуватися як вияв неповаги до суду. Оскільки судді не мають права коментувати справи, які перебувають у їхньому провадженні, журналістам для отримання більш повної інформації про суть конфлікту, його правову природу і можливі правові наслідки завершення справи рекомендується спілкуватися з адвокатами всіх сторін, прокурором та експертами. Журналісти мають бути добре обізнані з правовими наслідками поширення у своїх матеріалах недостовірної інформації про особу (дифамація) та/або за розголошення конфіденційної інформації (втручання в приватне життя).

Для налагодження плідних стосунків між ЗМІ та суддями практикою європейських країн вироблений комплекс заходів, упровадження яких в Україні, на нашу думку, дозволить представникам ЗМІ та суддям взаємовигідно співпрацювати та підвищить прозорість у діяльності судових органів. Перш за все йдеться про налагодження взаємного спілкування. Так, найбільш поширеним засобом спілкування влади і ЗМІ виступають прес-конференції, тобто зустрічі суддів і журналістів, присвячені певній темі, де робиться один-два коротких повідомлення і надаються відповіді на питання журналістів.

Західний досвід розрізняє прес-конференції і прес-брифінги. Перші проводяться як засіб відгукнутися на актуальну проблему і тоді, коли недостатньо прес-релізу, а потрібне живе спілкування, діалог. Брифінги передбачають систематичне (наприклад, раз на місяць) спілкування з пресою, де обидві сторони мають можливість обговорити поточні проблеми, зробити звіт про результати, підкреслити важливе, заохотити дискусію, щоб висвітлити неоднозначність і складність деяких суспільних питань. Якщо актуального приводу для оголошення прес-конференції немає, краще проводити зустрічі з журналістами раз на місяць. При цьому стане до нагоди проведення попередньої наради, де можна визначити найбільш важливі теми для промов, дати завдання прес-службі (за умови існування останньої) про підготовку додаткових матеріалів.

Добре зарекомендувала себе така форма спілкування, як зустріч голів судів із головними редакторами та видавцями газет. Ці бесіди організують не так для інформування газет, як для підтримки конструктивних стосунків між судовою владою і ЗМІ. Особистий контакт, спокійна розмова в режимі «круглого столу» знімають деякі проблеми в стосунках із пресою і спрощують подальшу співпрацю¹.

¹ Див.: Вейсберг, М. Як владі працювати з незалежною пресою [Текст] / М. Вейсберг. – К. : Укр. асоц. вид. період. преси, 2003. – 64 с.

Так, наприклад, ще у 2008 р. при Апеляційному суді Запорізької області створений Комітет взаємодії судів, ЗМІ та громадськості в рамках реалізації проекту Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Україна: верховенство права». Діяльність Комітету дозволила звернути увагу більшості ЗМІ регіону на проблеми судової системи Запорізької області. Основним принципом залучення журналістів до висвітлення судової тематики була організація для них навчальних семінарів, проведення засідань Комітету. Для більш активної участі враховувалися побажання та пропозиції журналістів, які з'ясовувалися шляхом анкетування або при безпосередньому спілкуванні. Розповсюдження спеціальної літератури також дозволило журналістам краще зрозуміти судову систему та процедури судового процесу, що в цілому дуже позитивно вплинуло на якість та професіональність публікацій про судову діяльність¹.

Отже, враховуючи викладене вище, можна виокремити цілі й принципи взаємодії судів та ЗМІ. Серед цілей комунікації судів із ЗМІ можуть бути такі:

- 1) підвищити обізнаність громадськості в галузі права;
- 2) ознайомити громадськість із процесом правосуддя і судовою практикою;
- 3) надати журналістам можливість здобуття швидкої й актуальної інформації про ті процеси, що відбуваються в суді.

Принципи комунікації судів із ЗМІ:

- 1) комунікація судів заснована на принципі, що все, що відбувається в суді, є публічним, якщо інше не передбачено законом;
- 2) комунікація має бути надійною, об'єктивною і відкритою;
- 3) на запит журналіста відповідь надається протягом розумного часу;
- 4) ставлення до всіх медіаканалів має бути однаковим;
- 5) у суді має бути визначена особа, відповідальна за зв'язки зі ЗМІ (наприклад, прес-секретар);
- 6) комунікація судів враховує обмеження у спілкуванні з громадськістю, які закріплені в процесуальних кодексах та інших законах.

Звичайно, реалізація всього комплексу перелічених заходів дозволить підняти рівень інформованості громадян про судову владу та діяльність судів зі здійснення правосуддя, зробить судову діяльність публічною та прозорою, чим буде сприяти підвищенню довіри до правових способів вирішення конфліктів та розширенню доступу до справедливого правосуддя.

2.6. Самостійність судової влади

Конституція України проголосила права та свободи людини і громадянина найвищою соціальною цінністю й поклала на державу обов'язок з їх дотримання й захисту². У реалізації цієї державної функції беруть участь усі гілки державної влади, але центральне місце у всьому правозахисному механізмі відводиться владі судовій. Судовий

¹ Див.: Городовенко, В. В. Судебная власть: навстречу людям [Текст] / В. В. Городовенко // Юрид. практика. – 2010. – № 15 (642). – С. 7.

² Конституція України [Текст] : від 28 черв. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

захист може бути повним та ефективним лише за умови справжньої самостійності судової влади й реальної незалежності суддів як основних гарантій прав і свобод громадян.

Аналіз наукових юридичних джерел дозволяє констатувати, що дослідження правознавців сконцентровані в основному на характеристиці правового становища судової влади через принцип незалежності суддів. У той же час принцип самостійності судової влади або взагалі оминається, або розглядається в нерозривній єдності з принципом незалежності суддів. Розглянемо існуючі погляди вчених на означену проблему. Поряд із цим спробуємо встановити взаємозв'язок і відмінність принципів незалежності суддів і самостійності судів, а також структурні елементи останньої.

Зауважимо, вивчення правової літератури дозволяє виділити декілька підходів до порушеної нами проблеми. Серед наукових праць цієї спрямованості вирізняються роботи, у яких поняттю «самостійність» щодо статусу судової влади практично не приділяється уваги і воно не розглядається як провідний принцип цієї гілки влади. Так, у колективній фундаментальній науковій праці «Судова влада» у першому параграфі глави «Деякі принципи організації й діяльності судової влади», що має назву «Незалежність судової влади», вказується, що принцип незалежності судової влади є вихідним, що він визначає становище суду в сучасній державі, оскільки саме ця гілка влади не часто визнається «рівною серед перших»¹. Поняття «самостійність суду» застосовується як допоміжне для аналізу принципу незалежності. Приміром, інституціональний аспект незалежності суду розглядається як самостійність судових установ та окремих суддів стосовно інших державних і суспільних організацій².

Л. М. Москвич, характеризуючи принципи ефективності вітчизняної судової системи, детально аналізує її інституціональну незалежність, яка за змістом досить близька до самостійності суду³. Серед критеріїв інституціональної незалежності судової системи вчена визначає: а) участь інших органів влади в організації й функціонуванні судів; б) порядок утворення й ліквідації останніх; в) належний добір суддівських кадрів; г) контроль за якістю судових рішень; е) спосіб прийняття рішень щодо розв'язання проблем управлінського характеру в судах та ін.

Ю. І. Стецовський у складі конституційних засад судової влади виділяє незалежність судової влади, юридичні гарантії незалежності суддів і вимоги, що висувуються до них. До змісту принципу незалежності вчений включає механізми взаємодії суду з правоохоронними органами й відокремлення його функцій від функцій органів кримінального переслідування, питання судового контролю у кримінальному судочинстві. Також він розкриває деякі аспекти внутрішньої системної взаємодії судів при відправленні правосуддя, у тому числі питання обов'язковості рішень вищих судів⁴.

¹ Див.: Судебная власть [Текст] : монография / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ООО «ТК Велби», 2003. – С. 219.

² Там само. – С. 211.

³ Москвич, Л. М. Эффективность судебной системы: концептуальный анализ [Текст] : монография / Л. М. Москвич. – Х. : Вид-во ФІНН, 2011. – С. 121.

⁴ Стецовский, Ю. И. Судебная власть [Текст] : учеб. пособие / Ю. И. Стецовский. – М. : Дело, 1999. – С. 172.

І. Б. Михайловська розглядає незалежність суду в трьох аспектах: а) як самостійність судової влади, брак легальних повноважень, що дозволяють втручатися в її компетенцію органам законодавчої або виконавчої гілок влади; б) як свободу судді від впливу на ухвалення ним процесуальних рішень з боку посадових осіб та органів судової системи, не передбачених законодавчою регламентацією судочинства; в) як свободу суддів від будь-якого втручання осіб або органів, які знаходяться поза межами судової системи, у процес ухвалення ним процесуальних рішень. При цьому дослідниця підкреслює, що юридичні гарантії самостійності не виключають небезпеки впливу на незалежність суду політичних та інших чинників¹.

Ще раз підкреслимо, що названі вчені не розглядають самостійність судової влади як провідний конституційно-правовий принцип організації й діяльності судової влади, хоча і докладно аналізуючи при цьому низку його елементів, навіть включаючи самостійність до змісту незалежності й високо визначаючи значущість останніх.

Вважаємо, що є сенс виділити групу науковців, які при характеристиці правового статусу судової влади використовують терміни «самостійність» і «незалежність» на паритетних засадах. Так, Н. М. Чепурнова, вивчаючи принципи судової влади, вирізняє такі окремі конституційні принципи, як: а) самостійність судової влади і б) незалежність і недоторканність суддів². Т. І. Махлаєва, розглядаючи судову владу як інститут системи поділу влади, вказує, що ця система забезпечує самостійність і незалежність судової влади стосовно законодавчої й виконавчої гілок влади, й називає деякі ознаки самостійності судової влади, приміром, самостійність її органів³.

Найбільш чітко принцип самостійності судової влади охарактеризовано В. М. Лебедевим: «Самостійність судової влади пов'язана з принципом поділу влади, з особливою сферою реалізації судової влади, зі специфічними способами її взаємодії з іншими гілками влади»⁴. Однак, вважаємо, що це положення потребує доповнення, оскільки в ньому висвітлені не всі елементи цього поняття, зокрема, бракує відображення функціонального, ресурсного і правотворчого елементів.

М. М. Куцин розглядає самостійність судової влади як основну й обов'язкову ознаку будь-якої влади. При цьому він розрізняє зовнішню і внутрішню її самостійність. До першої вчений відносить: а) законодавче закріплення незалежності суду; б) справжню незалежність судової влади від будь-яких форм стороннього впливу, визнання цієї незалежності всіма іншими державними органами, політичними партіями і громадянами; в) відокремлення судової влади від законодавчої й виконавчої, підзвітність суду тільки своїй совісті, підпорядкування тільки закону; г) незалежність не тільки при відправленні правосуддя, а й у процесі судового управління; д) єдність

¹ Михайловская, И. Б. Суды и судьи: независимость и управляемость [Текст] : монография / И. Б. Михайловская. – М. : Проспект, 2010. – С. 21.

² Чепурнова, Н. М. Конституционные принципы судебной власти и проблемы формирования судебной системы в субъектах Российской Федерации [Текст] : монография / Н. М. Чепурнова. – Ростов н/Д : Изд-во СКНЦ ВШ, 1999. – С. 19–23.

³ Махлаева, Т. И. Судебная власть в системе разделения властей [Текст] : монография / Т. И. Махлаева. – М. : Изд-во АЭПФ, 2003. – С. 21.

⁴ Лебедев, В. М. Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития [Текст] / В. М. Лебедев. – СПб. : Лань, 2001. – С. 34–35.

і цілісність структури судових органів; е) стабільний характер формування судової системи, безстроковість повноважень суддів, принцип незмінності; є) повноту судової влади у сфері відправлення правосуддя; ж) виконання судових рішень усіма без винятку посадовими особами держави. На думку правника, внутрішню самостійність судової влади забезпечують: а) бездоганні особистісні якості суддів; б) високий професіоналізм, виключення із практики неправосудних судових рішень; в) соціально-побутові й матеріальні умови суддів; г) авторитет кожного судді як суб'єкта судової влади¹.

М. П. Короленко й Г. П. Тимченко переконують, що незалежність і самостійність — це тісно взаємопов'язані категорії. Самостійність судової влади має правове підґрунтя (ст. 124 Конституції України), вона виражена у формулі: «Правосуддя здійснюється тільки судом, жодні інші органи не можуть його здійснювати». Тільки володіючи самостійністю, можна бути незалежним у своїх діях і судженнях. Отже, з точки зору вчених, самостійність судової влади є первинною, а незалежність — похідною від неї. Сукупність заходів, що гарантують самостійність судів, полягає: а) у здійсненні правосуддя тільки судом і в забороні на привласнення функцій відправлення правосуддя будь-яким іншим органам під загрозою кримінальної відповідальності; б) в закріпленні структури судової влади у вигляді двох її самостійних гілок — конституційної й загальної юрисдикції; в) у забороні введення судів надзвичайних, у можливості створення судів спеціалізованих для розгляду адміністративних і цивільних справ шляхом прийняття конституційних законів; г) в остаточності судових рішень, що набрали законної сили, у неможливості їх перегляду іншими органами; д) в забороні видання законів та інших нормативних правових актів, що скасовують або зменшують самостійність судів і незалежність суддів; е) у створенні гарантій, які забезпечують фінансування судів згідно з вимогами Конституції; є) у скасуванні нагляду за відправленням правосуддя².

У вітчизняній науковій юридичній літературі доволі поширеним є підхід до визначення самостійності судової влади як невід'ємної характеристики, основної ознаки цієї гілки влади. Так, В. В. Городовенко трактує судову владу як самостійну й незалежну гілку державної влади, що здійснюється уповноваженими на те державними органами — судами, призначенням якої є розв'язання виникаючих у суспільстві правових конфліктів³.

Розглядаючи підходи правознавців до інтерпретації правової конструкції «самостійність судової влади», відзначимо точку зору В. І. Анішиної, яка вважає самостійність цієї влади системоутворюючим конституційним принципом, через призму якого можна вивчати інші її принципи. На її думку, до змісту принципу самостійності входять елементи забезпечення: а) інституціонального (автономність поряд з іншими гілками влади); б) структурного (наявність судової системи, незалежної від інших

¹ Куцин, М. М. Судова влада в системі поділу влади у контексті її самостійності [Текст] / М. М. Куцин // Держава і право : Юрид. і політ. науки. – Вип. 34 – К. : ІДП НАН України, 2006 – С. 153–159; Він же. Судова влада в системі розподілення влади [Текст] / М. М. Куцин // Адвокат. – 2005. – № 12. – С. 3–6.

² Короленко, М. П. Судова влада, правосуддя та проблеми реформування судоустрою України [Текст] / М. П. Короленко, Г. П. Тимченко // Судова апеляція. – 2006. – № 2. – С. 23–25.

³ Городовенко, В. В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні [Текст] : монографія / В. В. Городовенко. – К. : Фенікс, 2007. – С. 66.

установ та органів); в) функціонального (власні функції, відмінні від інших гілок влади, що походять від інших функцій держави); г) компетенційного (наділення суду певною компетенцією й комплексом повноважень, через які судова система виконує власні функції) і д) ресурсного (кадрові й матеріальні ресурси). Вчена розрізняє зовнішній і внутрішній аспекти самостійності судової влади. Перший полягає у виокремленні суду від інших гілок державної влади, другий — у наявності власних внутрішніх ресурсів для виконання власних повноважень¹.

Подібний підхід до з'ясування змісту принципу самостійності судової влади застосував В. В. Єршов. У ньому вчений вбачає сукупність засобів фінансового, організаційно-правового й кадрового характеру, що дозволяють суду, як інституту державної влади, відправляти правосуддя незалежно від будь-яких спроб впливу на нього з боку представників інших гілок державної влади, політичних, економічних чи кримінальних кіл². Досить схожу позицію займає І. В. Назаров, виділяючи правову, фінансову й організаційну самостійність судової влади. На його переконання, перша має бути забезпечена чітким законодавчим закріпленням статусу суду не тільки як органу правосуддя або органу, де розглядаються судові спори, а й як державного органу, як елемента судової системи, що і при виконанні покладених на нього завдань взаємодіє як з органами судової влади, так і з іншими недержавними органами й недержавними установами. Другий вид самостійності судів науковець розглядає в контексті порядку фінансування органів судової влади. Що стосується третього (організаційного) виду самостійності, тут він наголошує, що насамперед це питання непроцесуального характеру щодо забезпечення діяльності суду. Організаційна самостійність суду стосується формування кадрів для його апарату, з'ясування потрібної чисельності співробітників останнього, їх якісних характеристик, установлення повноважень і порядку діяльності голови суду та його заступника при представництві відповідного суду й у відносинах з іншими органами, організаціями, а також зборів суддів як форми суддівського самоврядування та ін.³ В. В. Городовенко, підтримуючи таке розуміння принципу самостійності судової влади, серед його складників виокремлює: а) відокремлену систему цих органів; б) їх власні конституційні функції й в) належний ресурсний потенціал⁴.

Перейдемо до розгляду питання співвідношення категорій «незалежність суддів» і «самостійність судів». Незважаючи на тісний взаємозв'язок і частковий збіг за змістом цих двох понять, що надає можливість деяким ученим твердити про їх тотожність, все ж таки варто відзначити, що термін «самостійність» є ширшим за значенням та й змістовних аспектів має більше. В. Даль тлумачить слово «незалежний» як такий, що не залежить від будь-кого, вільний, непідкорений, нічим не пов'язаний, самостій-

¹ Анишина, В. И. Конституционные принципы судебной власти Российской Федерации: формирование, содержание и перспективы развития [Текст] : монография / В. И. Анишина. – М. : Изд-во РАП, 2006. – С. 24–37.

² Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации [Текст] : монография / под ред. В. В. Ершова. – М. : Юристъ, 2006. – С. 380.

³ Назаров, І. В. Судові системи країн ЄС та України: генезис та порівняння [Текст] : монографія / І. В. Назаров. – Х. : ФІНН, 2011. – С. 157–161.

⁴ Городовенко, В. В. Принципи судової влади [Текст] : монографія / В. В. Городенко. – Х. : Право, 2012. – С. 153.

ний, сам собі господар¹. Як бачимо, основний зміст цього терміна полягає у свободі суб'єкта від впливу ззовні.

Подібним є й лінгвістичне тлумачення терміна «самостійність». У тлумачному словнику вказуються такі його значення: а) існуючий відокремлено від інших, незалежний; б) рішучий, наділений власною ініціативою; в) здійснюваний власними силами, без сторонніх впливів, без чужої допомоги². Змістова характеристика цього поняття має вагоме значення для розкриття елементів принципу самостійності суду.

В. В. Городовенко досить вдало розкрив співвідношення принципів незалежності й самостійності судової влади. Він вважає, що самостійність — це інституційна її характеристика, принцип, який одночасно виступає ознакою судової влади. Вона виражається передовсім у відносинах влади судової з іншими гілками в системі стримувань і противаг. Основною ознакою незалежності цієї влади є процесуальна незалежність суддів, що полягає у праві ухвалювати рішення виключно на підставі фактів, чинного законодавства і свого внутрішнього переконання³. Погоджуючись із висловленою позицією, викладемо своє бачення цього питання.

Незалежність є окремим принципом судової влади, одним із найважливіших, у той час як самостійність розкриває сутність цієї гілки влади, виступає головною, базовою характеристикою її правового статусу як у системі органів держави, так і у взаємовідносинах із суспільними інститутами, окремими суб'єктами права — громадянами й організаціями. Якщо застосувати схематичний підхід, можна визначити принцип незалежності судової влади — як основний інструмент її становлення, а самостійність — як результат застосування цього інструмента.

Детально проаналізувавши зміст правової конструкції «самостійність судової влади», можемо констатувати, що вона є системоутворюючою ознакою статусу суду як гілки державної влади, що включає принцип незалежності суддів при відправленні правосуддя, автономність утворення системи судових органів, наявність власної компетенції, особливих функцій у правовій системі, власних засобів і методів взаємодії з іншими гілками державної влади.

Термін «незалежність» за своїм змістовним обсягом вважаємо вужчим за термін «самостійність». Вони співвідносяться, як частина й ціле, тобто незалежність є одним зі складових елементів самостійності. А самостійність судової влади, окрім її процесуальної незалежності, включає ще й організаційний аспект, що передусім означає організаційну автономію суддів як спеціальних державних органів, усю повноту компетенції судової влади, монопольну сферу реалізації її повноважень, власну сферу відповідальності, тільки їй властиві особливі функції, самостійну матеріальну базу, фінансово-економічне підґрунтя, автономне управління й організаційне забезпечення.

Отже, самостійність судової влади за своїм змістом включає дві групи складників — організаційну і процесуальну.

¹ Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] : [в 4 т. Т. 1] / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1981. – С. 518.

² Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – [23-е изд., испр.]. – М. : Рус. яз., 1991. – С. 719.

³ Городовенко, В. В. Принципы судебной власти [Текст] : монография / В. В. Городовенко. – Х. : Право, 2012. – С. 153–159.

З нашої точки зору, категорія «самостійність суду» є значно вужчою порівняно з категорією «самостійність судової влади», і вони теж співвідносяться, як частина й ціле. Самостійність суду означає самостійне функціонування останнього з виконання конкретних завдань, а самостійність судової влади — це автономна діяльність усіх елементів, що становлять судову владу, тобто судову систему й органів, що належать до цієї влади (Вища рада юстиції, Вища кваліфікаційна комісія суддів, органи суддівського самоврядування).

На наше переконання, усі вказані поняття й категорії слід аналізувати в системному взаємозв'язку. Самостійність судової влади є обов'язковою умовою незалежності правосуддя й осіб, які розглядають і вирішують юридично значущі справи. І, навпаки, без надійних гарантій незалежності суддів і правосуддя неможливе існування самостійної й самодостатньої судової влади, основним завданням якої є її здатність забезпечувати реальну безпеку особистої свободи громадянина, здійснювати ефективний захист його прав і свобод.

Україна, вступивши до Ради Європи, взяла на себе певні зобов'язання в галузі судочинства, у тому числі і щодо міжнародних стандартів незалежності й самостійності судової влади і тісно пов'язаної з нею неупередженості суддів.

Вивчення питань самостійності судової влади на міжнародно-правовому рівні стикається з однією змістовою проблемою: всі нормативно-правові акти міжнародної спільноти спрямовані на регламентацію незалежності суддів і забезпечення належного судочинства; проблематика ж самостійності судової гілки влади є похідною від цих первинних проблем. Отже, аналіз принципу самостійності суду в його багатоаспектності має відбуватися шляхом тлумачення норм права і доктринальних правових джерел.

Ознайомлення й вивчення різноманітних документів указаних органів дозволяє навести певні висновки щодо самостійності судової гілки влади.

1. Суддівська незалежність і структурна автономія є вагомими складниками концепції верховенства права. Міжнародні експерти вважають, що незалежність суддів є вторинною, похідною від незалежності судової влади (Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи від 17 листопада 2010 р. № R (2010) 12 «Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки»), а значить і її самостійності. Звідси випливає, що інституціональна самостійність судової гілки влади становить основу для процесуальної незалежності судді як носія цієї влади; без наявності автономного суду суддя не зможе бути незалежним під час розгляду й вирішення юридично значущих справ.

2. Комітет міністрів Ради Європи у названому вище документі виділяє два види незалежності суддів — внутрішню і зовнішню. Внутрішня незалежність суддів має місце передовсім у сфері прийняття судових рішень. Указується, що при цьому судді повинні мати можливість діяти без будь-яких обмежень, впливу, тиску, погроз або прямого чи непрямого втручання будь-яких органів влади, зокрема внутрішніх органів влади судової. Зовнішня судова незалежність в інтерпретації Ради Європи стосується утвердження саме самостійності судової влади. Зокрема, Комітет міністрів Ради Європи виокремлює такі складники цієї незалежності суду:

– зовнішня незалежність не є прерогативою чи привілеєм, що служить задоволенню власних інтересів суддів. Вона надається в інтересах верховенства права й осіб, які добиваються й очікують неупередженого правосуддя. Незалежність суддів треба

розуміти як гарантію свободи, поваги до прав людини, як неупереджене застосування права. Неупередженість і незалежність суддів потрібні для гарантування рівності сторін перед судом;

– судді й судова влада без шкоди для своєї незалежності повинні підтримувати конструктивні робочі відносини з установами й органами влади, що беруть участь в управлінні й адмініструванні судів, а також із професіоналами, повноваження яких пов'язані з роботою суддів;

– потрібно вжити всіх необхідних заходів для забезпечення поваги, захисту і сприяння незалежності й неупередженості суддів;

– закон має передбачати санкції проти осіб, які намагаються певним чином впливати на суддів;

– судові рішення мають бути обґрунтовані й оголошені публічно, однак судді не зобов'язані роз'яснювати, якими переконаннями вони керувалися при їх прийнятті;

– рішення суддів не можуть підлягати будь-якому перегляду поза межами закладених у законодавстві апеляційних процедур;

– виконавча й законодавча влада не повинні приймати рішення, які скасовують судові постанови, за винятком рішень про амністію, помилування або подібних до них;

– виконавчій і законодавчій гілкам влади при коментуванні рішень суддів належить уникати критики, яка може підірвати незалежність судової влади або довіру суспільства до неї. Їм також слід уникати дій, що можуть поставити під сумнів їх бажання виконувати рішення суддів, за винятком випадків, коли вони мають намір подати апеляцію;

– судові провадження й питання, що стосуються відправлення правосуддя, становлять певний громадський інтерес. Проте право на отримання інформації щодо них має виконуватися з огляду на обмеження, установлені з урахуванням незалежності судової влади. Схвалюється запровадження посад речників судів чи створення відділів з питань преси і зв'язків із громадськістю у сфері відповідальності судів або при радах суддів чи при інших незалежних органах влади. Суддям треба виявляти стриманість у відносинах зі ЗМІ;

– судді не в змозі ефективно здійснювати правосуддя без довіри громадськості, оскільки вони є частиною соціуму, якому служать. Їм належить бути обізнаними щодо очікувань громадськості від судової системи і скарг на її функціонування. Цьому могла б сприяти наявність постійних механізмів отримання такої інформації, створених радами суддів чи іншими незалежними органами;

– судді мають право займатися діяльністю, яка не належить до їх офіційних функцій. Для уникнення фактичних або передбачуваних конфліктів інтересів вона має бути сумісною з їх неупередженістю й незалежністю¹.

3. Існує позитивний обов'язок держави забезпечувати реалізацію принципів судової незалежності й самостійності (Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями № 40/32 і № 40/146 ГА ООН від 29 листопада й 13 грудня 1985 р. (відповідно), Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи від

¹ Див.: Эффективность закона: Методология и конкретные исследования [Текст] : монография / отв. ред. В. М. Сырых, Ю. А. Тихомиров. – М. : ИЗСП при Правительстве РФ, 1997. – С. 135–149.

17 листопада 2010 р. № R (2010)12 «Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки», Висновок № 1(200) Консультативної ради європейських суддів «Щодо стандартів незалежності судової влади й незмінюваності суддів» та ін. У названих міжнародно-правових документах міститься рекомендація закріплення незалежності судових органів на рівні конституцій або національного законодавства і встановлюється імператив поважати незалежність судових органів для всіх публічних і приватних суб'єктів права. Також забороняється втручання в діяльність суддів у будь-якій формі й будь-якими методами.

Для самостійності судової гілки влади вкрай важливе значення мають наведені нижче положення. Так, у ст. 13 Всесвітньої хартії суддів, ухваленої Міжнародною асоціацією суддів 17 листопада 1999 р., говориться, що суддя має отримувати достатню винагороду, що забезпечить йому економічну незалежність. Винагорода не повинна залежати від результатів роботи судді та зменшуватися протягом його роботи на цій посаді. У статті 14 цього правового акта підкреслюється, що інші органи державної влади повинні забезпечувати судовим органам засоби, необхідні для належного виконання покладених на них функцій. Судді повинні мати можливість брати участь у прийнятті рішень щодо цих питань або висловлювати свою думку щодо них¹.

4. Справи, передані судовим органам, мають розглядатись і вирішуватись об'єктивно й безсторонньо з урахуванням фактів і згідно із законом без будь-яких сторонніх указівок і рекомендацій. Інакше кажучи, міжнародні стандарти встановлюють певні позитивні обов'язки для судових органів, що мають забезпечити інституційну автономність суду. У Висновку № 1 (200) Консультативної ради європейських суддів «Щодо стандартів незалежності судової влади й незмінюваності суддів» указується, що при розгляді спору між будь-якими сторонами суддям належить бути безсторонніми, тобто вільними від усіляких зв'язків, прихильностей, упередженості, що впливають або можуть створювати враження впливу на спроможність суддів здійснювати судочинство незалежно. У цьому розумінні судова незалежність є розвитком основоположного принципу, згідно з яким жодна особа не може бути суддею у своїй справі. Окрім того, в міжнародних стандартах набула розвитку давня правова засада англійського прецедентного права, за якою правосуддя не лише повинно здійснюватися; сторонній спостерігач має бути упевнений, що воно здійснюється. Важливий зовнішній бік процесу відправлення правосуддя, адже судді не просто дійсно належить бути вільним від будь-яких зв'язків, прихильностей та упередженості, а й вважатися вільним від цього з точки зору розсудливого спостерігача, інакше довіру до судової влади може бути підірвано.

Наведена теза досить ґрунтовно розвинена у практиці Європейського суду з прав людини. Відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейський суд з прав людини виокремлює аспекти суддівської незалежності — суб'єктивний та об'єктивний. Суб'єктивна (особиста) безсторонність впливає з презумпції, що суддя не має жодних уподобань або наперед сформованих правових позицій. У нього не може бути причин для особистих уподобань або негативного ставлення до жодної зі сторін по справі. Отже, суб'єктивний підхід до визначення

¹ Міжнародні стандарти незалежності суддів [Текст] : зб. док. — К. : Поліграф-Експрес, 2008. — С. 107–125.

суддівської безсторонності потребує усунення особистих конфліктів судді під час розгляду конкретної справи. Приміром, якщо суддя висловлює впевненість у винуватості особи («Лавентс проти Латвії» (2002)) або особисту симпатію (прихильність) до сторони у справі, це означатиме порушення суб'єктивної безсторонності. Наприклад, у рішенні у справі «Ремлівс проти Франції» (1996) Європейський суд установив, що національний суддя порушив принцип безсторонності: адже один із присяжних почув, як той казав, що він расист. Визнаючи, що суб'єктивна безсторонність входить до змісту внутрішнього суддівського переконання, Європейський суд з прав людини вказує, що презумпція суддівської безсторонності діє до моменту, доки не доведено зворотнє. Ця презумпція поширюється на професійних суддів, присяжних та осіб, які входять до складу суду як спеціалізовані фахівці, тобто є непрофесійними суддями («Етл та інші проти Австрії» (1987)).

До ознак об'єктивного й безстороннього судового органу за практикою Європейського суду з прав людини належать: а) зовнішній вияв неупередженого перебігу судових дій поряд із виконанням функції правосуддя; б) покладання на суддю в силу його особливого процесуального статусу обов'язку надати належні гарантії, щоб усунути найменші сумніви в його об'єктивності й побоювання в тому, що він, незважаючи на свою поведінку, не є безстороннім¹.

За статтею 3 Європейської Хартії про статус суддів, ухваленої у 1998 р. на багатосторонньому семінарі з питань законодавства держав Європи про статус суддів, організованому Радою Європи, суддя не лише повинен бути безстороннім, а й, на думку зовнішнього спостерігача, він має вважатися таким². У свою чергу, Європейський суд з прав людини вважає, що видимість безсторонності є вагомим правовим принципом. Це важливо для того, щоб суспільство довіряло суду, утвореному в демократичному суспільстві на підставі закону («Торгейсонс проти Ірландії» (1992)).

5. Судова установа має бути незалежною від виконавчої влади й від сторін у справі, а судді повинні бути незмінюваними впродовж строку їх повноважень і діяти за процедурою, що гарантує ухвалення справедливого рішення по кожній розглядуваній ними справі. Так, у справі «Совтрансавто-Холдинг» проти України» Євросуд визнав звернення до судів органів вищої державної виконавчої влади з питань, які були предметом розгляду в конкретній справі, порушенням незалежності суддів (Президент дав указівку Голові Вищого арбітражного суду «захистити інтереси громадян України»). Не беручи до уваги того, який вплив це втручання справило на перебіг судового розгляду, Євросуд визнав, що заявник міг об'єктивно мати побоювання щодо незалежності й безсторонності суддів. Такі випадки втручання з боку органів державної виконавчої влади свідчать про відсутність поваги до самого функціонування судової

¹ Див.: Банчук, О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав і основних свобод до процедури здійснення судочинства [Текст] : монографія / О. А. Банчук, О. Р. Куйбіда. – К. : ІКЦ «Леста», 2005. – С. 55–58; Сальвіа, М. де. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод : Судебная практика с 1960 по 2002 гг. [Текст] : монографія / М. де Сальвіа. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 561–575.

² Див.: Дудченко, О. Ю. Правовий статус осіб, які займають адміністративні посади в судовій системі України [Текст] : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. : 12.00.10 / О. Ю. Дудченко. – Х., 2013.

гілки влади. Органи виконавчої влади не можуть вважатися судом, хоча в деяких спорах вони й уповноважені ухвалювати рішення примусового характеру¹.

6. Важливе значення для забезпечення самостійності й незалежності судової гілки влади має виконання притаманних судам функцій виключно цією гілкою влади. Судові органи володіють компетенцією стосовно всіх питань судового характеру й мають виключне право вирішувати, чи належить передана їм справа до їх установленої законом компетенції («Основні принципи незалежності судових органів», схвалені резолюціями №/32 і №40/146 ГА ООН від 29 листопада й 13 грудня 1985 р. відповідно²). Суддям належить мати достатні повноваження і змогу їх здійснювати для виконання своїх обов'язків, підтримання юрисдикції й гідності суду. Юрисдикція судді має поширюватися на будь-яку особу, причетну до справи, у тому числі й на державні органи або їх представників (рекомендація Комітету міністрів Ради Європи №5(94)12 «Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки» від 17 листопада 2010 р.³).

7. До вагомих чинників, що свідчать про наявність у державі контролю за судовою владою за правовою позицією Європейського суду з прав людини, належить установлений порядок фінансування й матеріально-технічного забезпечення судів органами виконавчої влади, можливість отримання суддями вказівок (інструкцій) від інших гілок влади або можливість переведення суддів на інші посади у випадках, якщо їх рішення не відповідають цим указівкам (інструкціям)⁴.

8. Неабияку роль у нормальному процесі відправлення правосуддя відіграє поведінка суддів. Згідно з Бангалорськими принципами поведінки суддів, схваленими резолюцією 2006/23 Економічної й Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 р.⁵, суддя має виявляти високі стандарти своєї поведінки з метою зміцнення довіри громадськості до судових органів, що має першочергове значення для підтримки їх незалежності. Розвиваючи цю позицію, Євросуд указує, що представникам судової влади належить виявляти щонайбільшу стриманість при виконанні ними службових обов'язків, щоб гарантувати репутацію безстороннього судочинства. Почуття стриманості має підказати їм не робити заяв у пресі навіть у відповідь на провокації. Цього вимагають

¹ Совтрансавто-Холдинг проти України [Текст] : рішення Євросуду з прав людини від 25.07.2002 // Вибрані рішення Євросуду з прав людини (1993–2002 рр.) : Пр. Львів. лаб. прав людини і громадянина НДІ держ. буд. та місц. самоврядування АПРН України. – Сер. 2 : Коментарі прав і законодавства. – Вип. 3 / редкол.: П. М. Рабінович та ін. – Х. : Консум, 2003. – С. 283–289.

² Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями ГА ООН від 29.11.1985 №40/32 та від 13.12.1985 №40/146 [Текст] // Междунар. акты о правах человека : сб. док. – М., 2000. – С. 168–170.

³ Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки [Електронний ресурс] : рекоменд. Ком. міністрів Ради Європи від 17.11.2010 № R (2010)12. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a38. – Заголовок з екрана.

⁴ Див.: Банчук, О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав і основних свобод до процедури здійснення судочинства [Текст] : монографія / О. А. Банчук, О. Р. Куйбіда. – К. : ІКЦ «Леста», 2005. – С. 55–58; Сальвіа, М. де. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: Судебная практика с 1960 по 2002 гг. [Текст] : монографія / М. де Сальвіа. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 561–575.

⁵ Бангалорські принципи поведінки суддів [Текст] : схвал. резолюцією 2006/23 Економ. та Соц. Ради ООН від 27.07.2006 // Міжнар. стандарти незалежності суддів : зб. док. – К. : Поліграф-Експрес, 2008. – С. 28–34.

вищі інтереси юстиції і престиж суддівської професії. Той факт, що голова суду публічно вжив вислови, які натякали на негативну оцінку самого заявника ще до того, як суд під його головуванням мав винести рішення по справі, дійсно не вбачається сумісним з вимогами про безсторонність суду, закріпленими в п. 1 ст. 6 Конвенції.

9. Забезпечення стандартів належного судочинства є обов'язком держави, що включає імперативи незалежності суддів і самостійності судової влади. Кожен індивід має право на судовий розгляд у звичайних судах або трибуналах, що застосовують ординарні юридичні процедури. Утворення судових або квазісудових органів, у діяльності яких бракує належних правових процедур, з метою підміни компетенції звичайних судів або судових органів, категорично забороняється. Кожна людина має фундаментальне право на ефективний засіб правового захисту. Особливо яскраво ці положення втілюються у приписах ст. 6 цього міжнародного документа про захист прав людини і основоположних свобод¹. За п. 1 ст. 6 Конвенції кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків або при встановленні обґрунтованості будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього, має право на справедливий і відкритий розгляд його справи незалежним і безстороннім судом упродовж установленого законом розумного строку. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є міжнародною угодою, обов'язковою для сторін, які до неї приєдналися. Перед Україною як членом Ради Європи стоїть завдання щодо приведення національного законодавства і правозастосовної практики у повну відповідність зі стандартами належного судочинства, викладеними в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і в рішеннях Європейського суду з прав людини.

10. Міжнародно-правове регулювання самостійності судової гілки влади тісно пов'язане з низкою приписів, що регламентують поведінку суддів.

Отже, узагальнений аналіз розглянутих вище документів дозволяє виділити принципи впорядкування судової автономності, що стосуються статусних гарантій суддівської діяльності, а саме:

– судді користуються свободою слова, віросповідання, зборів та асоціацій. Оперуючи цим правом, вони мають поводитися гідно, забезпечуючи повагу до своєї професії;

– якщо судді вважають, що їх незалежність опинилася під загрозою, вони повинні мати можливість звернутися до ради суддів чи іншого незалежного органу або ж скористатися дійовими засобами правового захисту;

– особам, які претендують на зайняття посади судді, належить мати високу кваліфікацію, високі моральні якості й належні здібності;

– добір суддів має здійснюватися незалежним органом у структурі судової влади, який складається переважно із суддів;

– незмінюваність суддів — важливий елемент їх незалежності, закріплений на найвищому внутрішньому рівні; строк їх повноважень, їх незалежність, безпека і всебічний правовий захист повинні гарантуватися законом;

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [Текст] // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270–302.

– кар’єрне просування судді має відбуватися на підставі об’єктивних чинників і всебічної оцінки його професійної діяльності; старшинство не повинно бути керівним принципом прийняття рішень щодо службового підвищення. Однак вимога наявності відповідного професійного досвіду є допустимою, а умова певної кількості років суддівського стажу може сприяти підтримці незалежності;

– у разі притягнення його до юридичної відповідальності він має право на належний розгляд його справи з дотриманням усіх процесуальних гарантій;

– суддя не несе відповідальності за правові позиції, встановлені по справі, окрім випадків грубої недбалості або прямого умислу на порушення норми права;

– винагорода суддів повинна відповідати їх ролі й обов’язкам, передбачати покриття лікарняних і пенсійне забезпечення. Рівень оплати їх праці має гарантуватися конкретними законодавчими положеннями, бути захищеним проти зменшення; повинно діяти положення про підвищення цього рівня відповідно до вартості життя.

Послідовніше й повніше принцип самостійності й паритетності трьох гілок державної влади представлено в конституціях низки держав, прийнятих протягом останніх двох-трьох десятиріч. Приміром, ст. 6 Конституції Республіки Молдова (1994) відзначає, що законодавча, виконавча й судова гілки влади поділені і взаємодіють при здійсненні своїх прерогатив відповідно до положень Основного закону¹; у ст. 115 Конституції Республіки Хорватія (1990) вказується, що судова влада здійснюється судами, вона є самостійною й незалежною. Суди відправляють правосуддя на засадах Основного та інших законів²; у ст. 173 Конституції Республіки Польща (1997) зафіксовано, що суди і трибунали є владою, відокремленою й незалежною від інших гілок державної влади³.

Можна також окремо відзначити положення Конституції Федеративної Республіки Бразилія (1988) щодо незалежності й гармонічного співіснування гілок влади⁴ і норми Конституції Естонської Республіки (1992) стосовно поділу і збалансованості всіх гілок державної влади (ст. 4)⁵. Інша юридична конструкція застосована в Основному законі Фінляндії (1999), який у § 3 містить окреме положення, що визначає предмет відання кожної з гілок влади; він же містить і принцип незалежності влади судової⁶. Варто приділити увагу й Конституції Французької Республіки (1958)⁷, в якій теза, що держава зобов’язана створити умови для незалежного правосуддя з метою реалізації прав громадян на судовий захист, зведена у правовий принцип, а також

¹ Конституція Республіки Молдова [Текст] : від 29.06.1994 // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К. : Укр. Правн. Фундація ; Вид-во «Право», 1996. – С. 192–232.

² Конституція Республіки Хорватія [Текст] : від 22.12.1990 // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К. : Укр. Правн. Фундація ; Право, 1996. – С. 371–404.

³ Конституція Польської Республіки [Електронний ресурс] : від 02.04.1997. – Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/catalog/law/pol_constitut.html. – Заголовок з екрана.

⁴ Правоохранительные органы стран Балтии [Текст] : учеб. пособие / под ред. А. Н. Соколова. – Калининград : Янтарный сказ, 2004. – С. 176.

⁵ Конституция Эстонской Республики от 28.06.1992 [Текст] // Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 3 – С. 715–744.

⁶ Конституция Финляндии від 11.06.1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Finland&language=r>. – Заголовок з екрана.

⁷ Конституция Французской Республики от 04.10.1958 [Текст] // Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : Норма-Инфра-М, 2001. – Т. 3 – С. 665–686.

передбачено процедуру перегляду Конституції і проголошено, що судова влада повинна залишатися незалежною, щоб бути спроможною забезпечити дотримання основних свобод¹.

Закріплюється принцип самостійності судової влади і на конституційному рівні в Україні. Конституція України проголошує, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову (ч. 1 ст. 6), що органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, які передбачені Конституцією й законами України (ч. 2 ст. 19). При відправленні правосуддя судді є незалежними й підкорюються тільки закону (ч. 1 ст. 129)². Підґрунтя самостійності судової влади закладені в положенні п. 1 ст. 124 Конституції України, згідно з яким правосуддя в державі здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також їх привласнення іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

На законодавчому рівні основний зміст принципу самостійності судової влади розкривається у Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Закон установлює, що судова влада в державі відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними й безсторонніми судами, утвореними згідно із цим Законом (п. 1 ст. 1)³. Крім того, Закон встановлює гарантії незалежності суддів (п. 4 ст. 48). Так, незалежність судді забезпечується: а) особливим порядком його призначення, обрання, притягнення до відповідальності і звільнення; б) його недоторканністю й імунітетом; в) незмінюваністю судді; г) порядком здійснення судочинства, встановленим процесуальним законом, таємницею ухвалення судового рішення; г) заборорою втручання у процес відтворення правосуддя; д) відповідальністю за неповагу до суду чи судді; е) окремим установленим законом порядком фінансування й організаційного забезпечення діяльності судів; ж) належним матеріальним і соціальним забезпеченням судді; з) функціонуванням органів суддівського самоврядування; і) установленими законом засобами забезпечення особистої безпеки судді, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту; ї) правом судді на відставку.

У зазначеному Законі деякі з гарантій незалежності суддів набувають окремої деталізації. Приміром, у його ст. 49 розкриваються ознаки категорії «недоторканність суддів», ст. 50 установлює відповідальність за прояв неповаги до суду чи судді з боку осіб, які є учасниками процесу або присутні в судовому засіданні.

Процесуальні кодекси закріплюють принципи незалежності суддів й самостійності судів на галузевому рівні. Незалежність суддів була прямо закріплена лише у ст. 18 КПК України (1960), де вказувалося, що при відправленні правосуддя у кримінальних справах судді й народні засідателі незалежні й підкорюються виключно закону. Саме вони вирішують кримінальні справи на підставі останнього, в умовах, що виключають сторонній вплив на цих представників закону. Ані КПК України 2012 р., ані ЦПК

¹ Див.: Боботов, С. В. Правосудие во Франции [Текст] : учеб. пособие / С. В. Боботов. – М. : Изд-во ЕАВ, 1994. – С. 51.

² Конституція України [Текст] : від 28.06.1996 // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

³ Про судоустрій і статус суддів [Текст] : Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 55/1. – Ст. 1900.

України, ані КАС України не містять прямої вказівки на принцип незалежності суддів, проте ці кодифіковані акти заклали важливі підвалини для розуміння принципу самостійності судів.

Постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 13 червня 2007 р. «Про незалежність судової влади» (далі — Постанова)¹ є важливим документом для встановлення принципу самостійності судової влади. По-перше, у п. 1 Постанови зазначено, що при відправленні правосуддя суддям належить: а) утверджувати гарантовану Конституцією й законами України незалежність і самостійність судів; б) підвищувати авторитет судової влади; в) забезпечувати обов'язковість судових рішень шляхом справедливого, неупередженого і своєчасного розгляду й вирішення судових справ; г) дотримуватися присяги судді, належного правового реагування на факти тиску на них; д) не втручатись у професійну діяльність інших суддів з метою тиску на правосуддя. Як бачимо, самим суддям належить активна роль у забезпеченні незалежності й самостійності. Це положення має концептуальне значення, бо докорінно відрізняється від постулатів радянського державного будівництва, коли судді відводилася роль пасивного суб'єкта правозастосування, який має неухильно дотримуватися букви й духу законів. Така роль суддів вимагає від них нового мислення, досягнення якісно нового рівня правової культури й ментальності, основним постулатом якого є цінність людини й верховенство права.

По-друге, у п. 2 Постанови передбачено, що незалежність суддів є основною передумовою їх об'єктивності й неупередженості. Це значить, що суддя при відправленні правосуддя підкорюється виключно закону й нікому не підзвітний. Суддям забезпечується свобода неупередженого вирішення судових справ відповідно до їх внутрішнього переконання, заснованого на вимогах закону. Рішення в судовій справі має ґрунтуватися на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи, під час якого не може надаватися перевага правовій позиції учасників судового процесу, в тому числі прокурора, захисника, представників юридичних чи фізичних осіб. Указане положення скеровано на утвердження засад неупередженості і змагальності безпосередньо в судовому процесі й віддзеркалює змінену парадигму процесуальних галузей права, заснованих на нормах чинної Конституції. Внутрішнє переконання суддів — це елемент їх внутрішньої незалежності й важлива передумова самостійності судів.

По-третє, вагомим елементом незалежності суддів і самостійності судів є неприпустимість будь-яких впливів на суддю при відправленні ним правосуддя, які, до речі, можуть бути досить різноманітними. Проводячи найбільш загальну класифікацію негативних впливів на судову владу в цілому й на конкретних суддів зокрема, можна вирізнити інституціональні й корпоративні чинники впливу. До перших належать найрізноманітніші прояви неправомірного тиску на суд і спроби різних посадових осіб схилити суд до прийняття рішення у власних інтересах. Такі випадки є досить частими для вітчизняної правової системи, коли на суд здійснюється моральний, психологічний та інші види впливу через засоби масової інформації, Інтернет, безпосередньо на суддів або в інший спосіб. Особливо агресивними на сьогодні-

¹ Про незалежність судової влади [Текст] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 13.06.2007 № 8 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – № 6. – С. 2–6.

ні є спроби найвищих державних посадовців (народних депутатів, політиків, представників органів виконавчої влади та ін.) добитися прийняття в суді вигідних їм рішень.

Наголосимо, що досить важливим положенням процесуальних кодексів і законодавства про статус суддів і є так званий суддівський індемнітет, тобто відсутність правової відповідальності служителів Феміди за висловлену позицію по справі. Так, у п. 2 ст. 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» установлено, що суддя не зобов'язаний давати жодних пояснень по суті справи, яка перебуває в його провадженні, крім випадків, установлених законом. Пленум Верховного Суду України вважає порушенням принципів самостійності судів і незалежності суддів випадки витребування від них пояснень із питань, які підлягають чи були предметом обговорення в нарадчій кімнаті або спроби розкриття таємниці постановлення рішення в інший спосіб, витребування чи вилучення судових справ, розгляд яких не завершено, а також отримання матеріалів судових справ (копій документів, які містяться у справі, виписок з неї тощо) з порушенням встановленого законом порядку (неповноважним суб'єктом, без належного документального оформлення тощо) (п. 4 Постанови).

Отже, вивчення чинного законодавства дозволяє назвати передумови становлення принципу самостійності судової влади: а) низка положень Конституції України закріплює окремі складники цього принципу (статті 3; 6; 8; 19; 124; 129); б) чинне законодавство про судоустрій проголошує принцип самостійності судів, який за своїм змістом тісно пов'язаний із незалежністю суддів. Законодавець фактично ототожнює ці засади, будучи не в змозі провести їх поділ; в) процесуальна незалежність суддів при відправленні правосуддя — важлива передумова інституціональної самостійності судів. Система гарантій незалежності суддів, визначена законодавством про судоустрій і процесуальними кодексами, спрямована одночасно й на забезпечення самостійності судів; г) конституційні повноваження судової влади дозволяють їй відігравати активну роль у системі поділу державної влади, стримувати діяльність інших гілок влади. Будучи підзаконним у своїй діяльності, суд наділений значними повноваженнями щодо скасування неправових за змістом актів парламенту й виконавчої гілки влади.

Гарантії забезпечення самостійності судової влади. В етимологічному значенні «гарантія» — це запорука в чомусь, забезпечення чого-небудь; умови, що забезпечують успіх чого-небудь¹. Широке його тлумачення охоплює сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на фактичну реалізацію прав, свобод (насамперед конституційних) і законних інтересів суб'єкта відповідних правовідносин, усунення можливих причин та умов їх реалізації, їх захист від будь-яких посягань. Такої думки дотримується низка правників, трактуючи гарантії як систему передумов, засобів і способів, що забезпечують усім і кожному окремо рівні можливості для з'ясування, набуття й реалізації своїх прав і свобод². Дехто з правознавців стверджує, що під гарантіями потрібно розуміти умови й засоби переходу юридичних можливос-

¹ Словник української мови [Текст] / відп. ред. П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. — К. : Наук. думка, 1971. — Т. 2. — С. 481.

² Див.: Теория государства и права [Текст] : [учеб. для вузов] / под ред. В. М. Корельского. — М. : Инфра-Норма, 1997. — С. 304.

тей, установлених у конкретній нормі права, в реальну дійсність¹. Одночасно інші підкреслюють, що кожна з гарантій має своє функціональне призначення, тобто типові, найбільш загальні напрями, відповідно до яких забезпечуються реалізація й захист правових норм та ефективність їх дії².

Автори одного з підручників із конституційного права поділяють гарантії правового статусу суб'єктів відповідних правовідносин на загальні, спрямовані на реалізацію прав і свобод шляхом створення відповідних умов для їх реалізації, і спеціальні (юридичні), призначення яких — забезпечувати здійснення конкретних прав і свобод, передбачених Конституцією або іншими нормативними актами³. Саме до спеціальних (юридичних) і можна віднести гарантії самостійності та незалежності судової влади.

Існує чимало наукових публікацій, присвячених незалежності суддів і самостійності судів. Серед них, на нашу думку, слід виділити ті, в яких автори аналізують гарантії вказаних принципів шляхом їх поділу на дві групи. Наприклад, В. В. Городовенко серед гарантій незалежності судової влади виокремлює загальні і спеціальні. До перших він відносить ідеологічні й економічні гарантії, до других — організаційно-правові (судоустрійні) і процесуальні⁴. Серед організаційно-правових гарантій незалежності судової влади вчений називає: а) автономність судової системи; б) порядок формування суддівського корпусу; в) порядок припинення повноваження судді і звільнення його з посади; г) рівність правового статусу суддів; д) право суддів на відставку; е) їх недоторканність; є) особливий порядок фінансування судів; ж) створення необхідних організаційно-технічних та інформаційних умов для діяльності судів; з) матеріальне й соціальне забезпечення суддів відповідно до їх статусу; и) систему органів суддівського самоврядування; і) невідповідність суддів у своїй діяльності при здійсненні судової влади; к) особисту безпеку суддів; л) особливий державний захист не лише судді, а й членів його сім'ї та їх майна. Процесуальні гарантії становлять різноманітні способи і правові засоби реалізації досліджуваного принципу безпосередньо у процесі розгляду судових справ.

Розкриваючи сутність самостійності судової влади, В. О. Терьохін виокремлює декілька класифікацій правових гарантій самостійності. Розглянемо їх детальніше.

1. За суб'єктом правотворчості (органу, який приймає юридичні акти) — це гарантії федерального рівня й гарантії суб'єктів федерації⁵. Для української правової системи цей підхід вбачається неприйнятним з огляду на унітарний адміністративно-територіальний устрій. Однак у чинному законодавстві України про судоустрій

¹ Див.: Заика, Ю. А. Теоретические и практические проблемы реализации принципов непосредственности и устности в советском уголовном процессе [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Заика Юрий Александрович. — К., 1986. — С. 107.

² Див.: Боброва, Н. А. Гарантии реализации государственно-правовых норм [Текст] : монография / Н. А. Боброва. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. — С. 91–99.

³ Конституционное право Российской Федерации [Текст] : монография / под ред. М. И. Кукушкина, В. Д. Первалова. — Екатеринбург : [Б. и.], 1995. — С. 154.

⁴ Городовенко, В. В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні [Текст] : монографія / В. В. Городовенко. — К. : Фенікс, 2007. — С. 46.

⁵ Тихомиров, Ю. А. Конституционные основы судебной системы [Текст] / Ю. А. Тихомиров // Судебная власть в России: роль судебной практики. — М. : ГУ-ВШЭ, 2002. — С. 7–16.

можна назвати суб'єкти, які видають нормативні акти, спрямовані на забезпечення самостійності судової влади (закони й постанови Верховної Ради України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, акти органів суддівського самоврядування і Вищої ради юстиції, пленумів вищих судів).

2. За юридичною силою нормативних правових актів, що містять норми-гарантії — це ті, що містяться в законах і підзаконних нормативних актах; автор окремо відзначає значущість гарантії, що містяться в Конституції країни. Ця класифікація гарантії самостійності судової влади схожа з наведеною вище, оскільки юридична сила нормативно-правового акта залежить від суб'єкта, який його видає.

3. За особливостями правового статусу деяких категорій суддів вирізняються загальні і спеціальні гарантії. Такий підхід вважаємо не зовсім доречним для України, оскільки її чинне законодавство передбачає єдність статусу суддів. Утім певні відмінності між правовими статусами суддів Конституційного Суду України й суддів загальної юрисдикції все ж таки є, але вони більше пов'язані з порядком набуття цього статусу і процедурою відправлення судочинства, аніж зі статутними гарантіями суддів.

4. Гарантії самостійності судової влади науковець поділяє на матеріальні і процесуальні. Дійсно, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» містить як норми щодо соціального захисту суддів, їх матеріального й побутового забезпечення, так і їх процедурні гарантії незалежності при прийнятті рішень і гарантії недоторканності суддів.

На наше глибоке переконання, доцільніше вести мову про матеріальні гарантії самостійності суддів, закріплені в законодавстві про судоустрій, і процесуальні гарантії прийняття ними обґрунтованих і справедливих рішень, що містяться у процесуальному законодавстві.

Таким чином, з огляду на викладене пропонуємо гарантії самостійності судової влади поділяти на загальні (сукупність економічних, суспільно-політичних, ідеологічних, соціальних, моральних, світоглядних чинників) і спеціальні (юридичні). При цьому зазначимо, що загальні і спеціальні (юридичні) гарантії самостійності судової влади діють комплексно. Загальні чинять значний вплив, створюючи атмосферу реалізації доступу до суду, причому правомірної, сприяючи її розвитку; спеціальні (юридичні) «юридично опосередковують загальні умови, виступаючи їх юридичною формою, не зливаючись, однак, з ними, але і не втрачаючи своєї юридичної значущості (формально-нормативне закріплення, процесуальний порядок реалізації, державне забезпечення)»¹. До загальних гарантії самостійності судової влади В. О. Терехін відносить економічні, організаційні, політико-ідеологічні, морально-духовні, до спеціальних — юридичні². Варто вказати на певну умовність такого поділу, а також на взаємозв'язок, взаємодоповнюваність і єдність названих гарантії.

Для ефективного функціонування судової влади загальні гарантії дійсно мають виключне значення. Нинішні проблеми суду (недоступність для населення, числен-

¹ Теория государства и права [Текст] : [учеб. для вузов] / под ред. В. М. Корельского. – М. : Инфра-Норма, 1997. – С. 453.

² Терехин, В. А. Самостоятельность судебной власти и независимость судей как гарантия прав граждан [Текст] / В. А. Терехин // Государство и право. – 2001. – № 8. – С. 42–50.

ні судові помилки тощо) є безумовним наслідком браку або слабкості цієї групи гарантій. Зауважимо, що за одним лише критерієм недостатньої матеріальної бази судів можна вести мову про серйозну загрозу самостійності судової влади в Україні. На жаль, рівень загальної і правової культури багатьох чиновників різного рівня не дозволяє їм сприймати суди як самостійну гілку влади, яка є рівноправною й рівновеликою поряд із виконавчою й законодавчою. Досить частими є намагання різноманітних посадових осіб тиснути на суддів, давати їм указівки щодо розгляду конкретних справ і прийняття по них неправосудних рішень, робити нічим не обґрунтовані публічні заяви стосовно корумпованості суддів та ін. Такі заяви (особливо з вуст найвищих посадовців держави чи політиків національного рівня) становлять суттєву загрозу не лише самостійності судової влади, а й взагалі її нормальному функціонуванню. З нашого погляду, суспільна повага до суду має починатися із шанобливого ставлення перш за все до суддів як представників однієї з гілок влади. Політикам і посадовцям належить усвідомити, що самостійна й незалежна судова влада є запорукою ефективності всіх державних інститутів, невід'ємною ознакою дійсно демократичної, правової держави.

До спеціальних (правових) гарантій самостійності судової влади слід віднести:

а) належне ресурсне забезпечення судової влади; б) повноваження судової гілки влади з утворення нових і тлумачення існуючих положень нормативно-правових актів; в) самостійне кадрове забезпечення судів безпосередньо органами судової влади; г) забезпечення особистої безпеки носіїв судової влади; д) діяльність органів суддівського самоврядування, спрямовану на захист інтересів суду й суддів.

У цілому погоджуючись із наведеними підходами до класифікації гарантій самостійності судової влади на загальні і спеціальні (правові), зауважимо, що передовсім останні мають бути зафіксовані в законодавстві про судоустрій. У той же час відмітимо схожість гарантій незалежності суддів і самостійності судової влади. Але якщо перші спрямовані насамперед на справедливе й неупереджене вирішення суддями конкретних юридично значущих справ, то другі мають на меті становлення суду як самодостатньої гілки влади, відокремленої від інших.

Таким чином, гарантії самостійності судової влади можна трактувати як систему загальносоціальних і юридичних чинників, що сприяють належному функціонуванню органів судової влади й досягненню мети й завдань, які покладає на неї закон.

Необхідною умовою автономного розвитку й формування самодостатності судової влади є ресурси. Як справедливо відзначає В. І. Анішина, саме людські й матеріально-технічні ресурси мають забезпечити її ефективне й самостійне функціонування¹. В. В. Городовенко теж наголошує на важливості ресурсного потенціалу судової гілки влади в питаннях забезпечення її самостійності².

Загальноновизнаним європейським стандартом виступає пряма залежність відповідного фінансування судової гілки влади для суддівської незалежності. При цьому в усіх

¹ Анишина, В. И. Конституционные принципы судебной власти Российской Федерации: формирование, содержание и перспективы развития [Текст] : монография / В. И. Анишина. – М. : Изд-во РАП, 2006. – С. 40.

² Городовенко, В. В. Принципы судебной власти [Текст] : монография / В. В. Городенко. – Х. : Право, 2012. – С. 156.

документах Ради Європи підкреслюється, що процедура виділення коштів для функціонування судів повинна відповідати принципу незалежності суддів¹.

Судова влада згідно з Європейською хартією про закон «Про статус суддів» повинна мати можливість брати участь із правом голосу в рішеннях щодо належного забезпечення судів належними коштами для виконання ними своїх функцій². Консультативна рада європейських суддів вважає, що ні законодавча, ні виконавча гілки влади не повинні тиснути на судову владу у процесі формування її бюджету. У зв'язку із цим під час узгодження проекту бюджету у формуванні бюджету судів обов'язково має братися до уваги позиція суддів щодо цього питання. Державам рекомендується переглянути існуючий порядок фінансування судів, зокрема в питанні розподілу достатньої кількості коштів між судами, для надання їм можливості функціонувати відповідно до стандартів, викладених у ст. 6 Конвенції³.

Що стосується української наукової доктрини, підтвердженої положеннями чинного законодавства, тут більш традиційним є аналіз проблем так званого організаційного забезпечення суду. Як відзначає О. М. Курило, відповідне забезпечення судів і діяльності суддів полягає у створенні належних умов для нормальної їх роботи. Мається на увазі: а) їх достатнє фінансування; б) матеріально-технічне й кадрове забезпечення; в) організація ефективного діловодства; г) ведення необхідної судової статистики й архіву; д) організація будівництва, ремонту, утримання й оснащення приміщень судів для комфортного й безпечного перебування там громадян і працівників суду, також їх оптимальної завантаженості, а значить, певної чисельності суддів; е) упровадження комп'ютеризації судочинства, діловодства й інформативно-аналітичного забезпечення; є) на підставі аналізу функціонування судів інших і вивчення їх досвіду удосконалення організації діяльності вітчизняних судів⁴.

Ще з часів проголошення незалежності України традиційно найуразливішими були фінансовий та організаційно-технічний складники ресурсного потенціалу судів, низький рівень яких не дозволяє утвердити реальний рівень судової незалежності й самостійності. Досить точно визначив причини фінансової несамостійності судових органів Г. А. Кравчук, серед яких: а) недостатня правова урегульованість механізму фінансового забезпечення діяльності судових органів; б) нерозуміння сутності фінансової незалежності судової влади і в) надмірна концентрація владних повноважень в руках органів виконавчої й законодавчої гілок влади в частині забезпечення фінансування влади судової⁵.

Належне ресурсне забезпечення судової влади — важлива гарантія самостійності судів, яка полягає: а) у достатньому рівні фінансування органів судової влади;

¹ Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки [Електронний ресурс] : рекоменд. Ком. міністрів Ради Європи від 17.11.2010 № R (2010)12. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a38. – Заголовок з екрана.

² Європейская хартия о законе «О статусе судей» [Електронний ресурс] : від 10.07.1998. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_236. – Заголовок з екрана.

³ Міжнародні стандарти незалежності суддів [Текст] : зб. док. – К. : Поліграф-Експрес, 2008. – С. 128–134.

⁴ Курило, О. М. Проблеми організації роботи апеляційного суду області [Текст] : монографія / О. М. Курило. – Х. : Юрайт, 2013. – С. 12.

⁵ Кравчук, Г. А. Правові основи фінансування судової влади в Україні [Текст] : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Г. А. Кравчук. – К., 2011. – С. 8.

б) у створенні належних організаційних умов праці в судових установах; в) в організаційно-технічному й інформаційному забезпеченні судів відповідно до сучасних новітніх технологій.

Згідно з положеннями міжнародно-правових актів і приписів Основного Закону України обов'язок забезпечити необхідні умови для функціонування судової гілки влади покладено на державу, яка здійснює це завдання через бюджетне асигнування судів і суддів. Формами реалізації відповідного завдання держави є: а) визначення в Державному бюджеті України видатків на фінансування судів не нижче рівня, що гарантує можливість повного й незалежного відправлення правосуддя відповідно до закону; б) персоналізація фінансування кожної окремої судової установи в Державному бюджеті України; в) законодавче гарантування своєчасності й повноти фінансування судів; г) здійснення соціального забезпечення суддів на належному рівні; д) спрямування коштів судового збору через спеціальний фонд Державного бюджету України на ресурсне забезпечення потреб судової влади. На законодавчому рівні потрібно заборонити зменшувати обсяги фінансування судів, запропоновані уповноваженим органом судової влади (Державною судовою адміністрацією України) й виконавчою гілкою влади як на етапах підготовки й ухвалення Державного бюджету України, так і протягом поточного фінансового року.

Дуже важлива запорака забезпечення гарантій незалежності суддів, індикатором існування самодостатньої гілки влади є автономне вирішення судом кадрових питань, хоча слід підкреслити, що досягнення повної автономності в їх вирішенні є неможливим з огляду на принцип поділу влади, на забезпечення церемоніальної ролі органів державної влади, уповноважених ухвалювати рішення про призначення або обрання суддів на посади, що є важливим складником цього процесу. Це підтверджується функціонуванням у державі Вищої ради юстиції й Вищої кваліфікаційної комісії суддів України — органів судової гілки влади, які складаються переважно із суддів. Вони формують високопрофесійний суддівський корпус і, так би мовити, очищають його від правопорушників.

У вітчизняній правовій доктрині постійно точиться дискусія щодо того, хто має здійснювати первинне призначення суддів на посаду. При цьому й до Верховної Ради України, й до Президента України, й до органів судової влади, які беруть участь у цьому процесі, виникають зауваження як науковців, так і практиків та міжнародних експертів. Так, парламент традиційно звинувачує у політичній заангажованості при вирішенні кадрових питань судової влади, Главу держави — в порушенні гарантій інституційної суддівської незалежності. До органів судової влади виникають зауваження міжнародних експертів такого змісту: якщо судовий орган самостійно провадить добір і подальше кар'єрне просування своїх суддівських кадрів, це порушує концепцію поділу влади, адже участь інших органів держави у вирішенні кадрових питань є важливим елементом системи стримувань і противаг.

Для гарантування легітимності кадрового забезпечення судової гілки влади лунають пропозиції обирати суддів народом. Мовляв, це найбільш демократичний спосіб формування суддівського корпусу. Це є вимогою народовладдя, що втілюється в інститутах безпосередньої демократії. При оцінюванні зазначеного підходу варто виходити з таких міркувань: по-перше, будь-які вибори є процесом політичним, а участь

суддів у політичній діяльності заборонена Конституцією й законодавством про судоустрій; по-друге, вибори судді означатимуть його підзвітність виборцям, тобто будь-яка особа, яка звертається до суду, вимагатиме від судді ухвалення рішень, що узгоджуються з власним, особистим розумінням справедливості цієї особи. А це вже створить серйозні передумови для порушення принципів незалежності суддів і самостійності судів; по-третє, досвід розвинених країн свідчить, що вони відмовляються від ідеї виборності суддів народом, оскільки цей процес створює проблеми організаційного (дорожнеча процедури виборів) й інституціонального (втручання в роботу судів) характеру. Крім того, законодавство багатьох зарубіжних країн зазнає змін (прикладом може послужити Російська Федерація, яка не є взірцем держави, де дотримуються всі належні правові процедури в судочинстві) на користь принципу незмінюваності суддів, тобто призначення суддів на посаду безстроково. Виборність посадових осіб, навпаки, пов'язана з певним обмеженим строком перебування на посаді. Отже, ідея виборності суддів народом, що останнім часом набула поширення в Україні у зв'язку із триваючими суспільно-політичними заворушеннями, є неприйнятною з огляду на концепцію незалежності суддів і самостійності судів.

З нашої точки зору, ідеальну, взірцеву модель кадрового забезпечення судової гілки влади створити просто неможливо. Будь-який варіант вирішення цієї проблеми завжди буде стикатися з тією чи іншою структурною проблемою: чи то обмеження судової самостійності, чи то ризики втручання інших гілок влади в цей процес. Послідовно реалізуючи вимоги міжнародно-правових стандартів, вважаємо за доцільне розширяти повноваження органів судової влади в цій царині, що було розпочато під час судової реформи 2010 р. Нею було розширено роль Вищої кваліфікаційної комісії суддів України в цьому напрямі, змінено підходи до формування складу Вищої ради юстиції, створені нові, демократичні процедури добору суддів на посади вперше (засновані на засадах конкурсності й транспарентності), суттєво звужено роль найвищих органів державної влади в питаннях кадрового забезпечення судів. Однак не всі позитивні ініціативи реформаторів були доведені до логічного завершення. Усі кадрові питання (добір кадрів, переведення, атестація, звільнення суддів і притягнення їх до відповідальності) в перспективі вирішуватимуть органи судової влади, сформовані переважно із суддів. Варто замислитися над розв'язанням такої проблеми, як концентрація всіх кадрових питань в єдиному органі, сформованому на базі інституційної реформи Вищої ради юстиції й Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, оскільки роз'єднання повноважень указаних установ не сприяє підвищенню ефективності їх діяльності. Роль же Президента України й парламенту у вирішенні кадрових питань судової влади має бути зведена до мінімуму, тобто вони повинні лише формально затверджувати відповідні рішення органів судової влади, а не переглядати чи змінювати їх. Принаймні такий підхід реалізовано в законодавстві більшості країн Європейського Союзу. Лише після цього ми зможемо вести мову про належну модель кадрового забезпечення судової гілки влади, спрямовану на забезпечення її інтегральної цілісності й інституціональної самостійності.

З нашого погляду, обов'язково варто концептуально розрізняти такі правові конструкції, як «кадрове забезпечення судової влади», «кар'єрне зростання судді» і «здійснення права судді на професійну реалізацію». Остання охоплює будь-які зміни щодо

місця роботи цього служителя закону (переведення його до іншого суду того самого рівня, підвищення його по службі тощо), тоді як кар'єрне зростання передбачає призначення або обрання судді на посаду до суду вищої інстанції й може розглядатися як визнання його професійних досягнень. Що ж стосується кадрового забезпечення судової гілки влади, ця категорія є найбільш широкою й охоплює не лише зміни в кар'єрі судді під час його перебування на посаді, а й добір кандидатів на суддівську посаду, очищення суддівського корпусу від осіб, які дискредитували себе при виконанні своїх службових повноважень. Фактично йдеться про відслідковування діяльності судді на всіх етапах його служіння Феміди: від першого призначення на посаду — до припинення суддівських повноважень.

Особливу увагу звернімо на ще один важливий для сучасного судочинства момент — на зв'язок ідеї самостійності суду й незалежності судді з його відповідальністю. У юриспруденції країн Заходу ці ідеї розглядаються як взаємопов'язані та взаємозумовлені. Так, О. Гамільтон, один з батьків-засновників Конституції США, вважав, що потреба у прямому, чіткому й безпосередньому застосуванні законів судовою владою є складником її стабільності й незалежності. Свобода, на думку цього видатного юриста, має повоюватися «злиття судової влади із законодавцем і виконавчою владою»¹.

Щодо суддів відповідальність має різні значення. Деякі вчені вважають, що рішення суддів мають відповідати поглядам більшості. Інші відкидають цю тезу, підкреслюючи, що адміністрування судів, їх фінансування з Державного бюджету мають забезпечити врахування суддями потреб і побажань суспільства. У кінцевому підсумку ідея демократичної підзвітності суду означає, що суспільство має право впливати на адміністрування судів². На наше переконання, варто з особливою обережністю підходити до подібних ідей, оскільки їх послідовна реалізація може призвести до того, що саме суспільство буде диктувати суддям, які рішення їм ухвалювати. Намагання з боку окремих соціально активних громадян це зробити ми спостерігаємо в Україні протягом останніх декількох років, коли теза про лінчування суддів без суду і слідства вже майже нікого не дивує. Однак не слід забувати, що такі тенденції хоча й мають соціально-економічне підґрунтя, проте повністю нівелюють принцип верховенства права, за яким будь-яка відповідальність має бути, по-перше, індивідуальною, по-друге, застосовуватись у належних правових процедурах. Із досвіду розвинених країн зарубіжжя можна зробити висновок, що гарантії незалежності суддів і самостійності судової влади мають різні форми. Суддівська незалежність набуває різноманітних правових форм, різного інституціонального змісту, заснована на різних політичних традиціях і різній культурній спадщині. Усе це, звичайно ж, змінюється з плином часу й завжди викликає активні дискусії.

Інший важливий аспект кадрового забезпечення судді пов'язаний із його кар'єрою, з просуванням по службі. Справа в тім, що чинне законодавство України не містить жодних стимулів для судді підвищувати свою кваліфікацію. Тож, які стимули мають

¹ Federalist by A. Hamilton [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.infoplease.com/encyclopedia/people/hamilton-alexander-federalist-leader.html>. – Заголовок з екрана.

² Stephenson, M. Judicial Independence: What It Is, How It Can Be Measured, Why It Occurs [Електронний ресурс] / M. Stephenson. – Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org/INTLAWJUSTINST/Resources/JudicialIndependence.pdf>. – Заголовок з екрана.

бути у судді для професійного розвитку й поглиблення своїх знань і навичок? За досвідом розвинених держав світу стимули мають бути матеріальними (підвищення суддівської винагороди), моральними (отримання нагород), організаційними (підвищення по службі шляхом переведення до вищого суду). За чинним законодавством суддям заборонено отримувати державні нагороди. Інші ж із названих стимулів не є дієвими, оскільки підвищення суддею своєї кваліфікації — це його посадовий обов'язок, передбачений Законом України «Про судоустрій і статус суддів», а переведення до вищого суду не зумовлене його професійним зростанням.

Консультативна рада європейських суддів (зокрема, Висновок № 1 «Щодо незалежності суддів та незмінюваності суддів» 2001 р. та Основні принципи ООН щодо незалежності судових органів 1985 р.) проголошує, що призначення суддів і підвищення їх по службі не може ґрунтуватися тільки на критерії вислуги років, а ще на таких об'єктивних показниках, як компетентність, високі моральні якості й досвід. Якщо підвищення судді по службі мало місце згідно з такими об'єктивними показниками, потрібно хоча б на цьому етапі проводити оцінювання в тій чи іншій формі. Ось чому збирання інформації стосовно відповідності судді посаді, на яку він претендує, тобто подає свою кандидатуру, може бути важливою метою для індивідуального оцінювання служителів закону. До критеріїв оцінювання професійної придатності судді міжнародна спільнота відносить такі: а) його професійну компетентність (знання законодавства, здатність проводити судові засідання, уміння писати обґрунтовані рішення); б) особисті навички (здатність справлятися з навантаженнями, приймати рішення, його відкритість до нових технологій); в) соціальні навички (вміння бути посередником, поважати сторони й здатність за необхідності обстоювати свої позиції)¹. Консультативна рада європейських суддів на засіданні 24 жовтня 2014 р. ухвалила Висновок № 17 «Про оцінювання роботи суддів, якості правосуддя та повагу до незалежності судової влади». У ньому вона визнала легітимність процедур оцінювання судді під час проходження ним служби й відзначила, що воно має здійснюватися органами суддівського співтовариства (переважно Радами суддів), ретельно внаормуватися законом і має утілювати принцип процесуальної справедливості, тобто відбуватися відповідно до засад належної правової процедури.

Якомога ретельніше вивчивши чинне законодавство, судову практику й нормативні документи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (далі — ВККС), можемо назвати низку критеріїв оцінювання роботи судді на посаді, як-от:

- характеристика моральних та особистих якостей судді в очах колег, засвідчена головою відповідного суду;
- статистичні показники його роботи протягом строку перебування на службі: кількість скасованих і змінених вищими інстанціями рішень, постановлених ним у відсотковому відношенні до загальної кількості ухвалених;
- дотримання суддею процесуальних строків розгляду справ, відсутність значної кількості справ, розгляд яких не завершено у строки, встановлені законодавством;
- відсутність дисциплінарних стягнень і поданих до органів дисциплінарної влади скарг на нього від громадян;

¹ Міжнародні стандарти незалежності суддів [Текст] : зб. док. – К. : Поліграф-Експрес, 2008. – С. 128–134.

- відсутність фактів притягнення судді до адміністративної відповідальності й учинення ним злочинів;
- добросесність, тобто додержання ним вимог антикорупційного законодавства й положень ст. 54 Закону України «Про судоустрій і статус ссудів» щодо несумісності посади ссудді з іншими видами діяльності;
- відсутність медичних протипоказань для виконання покладених на нього обов'язків, що підтверджено відповідною медичною довідкою;
- підвищення ссуддею кваліфікації в Національній школі ссудів України, його участь у роботі наукових і науково-практичних конференцій, а також його наукова діяльність;
- дотримання ним Кодексу ссуддівської етики на ссуджбі й поза нею.

Зазначені критерії мають бути закріплені на рівні Регламенту ВККС України для забезпечення об'єктивності й справедливості при ухваленні рішень про кар'єрне зростання ссудді. Це сприятиме як забезпеченню незалежності ссуддів, так і самостійності судової гілки влади в цілому. Окрім того, досягненню вказаних завдань сприятиме також підвищення кваліфікаційних вимог до ссуддів вищих судових органів України.

На наше глибоке переконання, кар'єра ссудді повинна відповідати принципу ступінчастості: ссуддя місцевого ссуду може продовжити свою кар'єру в ссуді апеляційної інстанції, ссуддя апеляційного ссуду — у вищому спеціалізованому ссуді, ссуддя вищого ссуду — у найвищому судовому органі України. Ідея полягає в тому, що ссудді належить отримати досвід роботи в усіх інстанціях перед тим, як він стане ссуддею Верховного Ссуду України. Закріплення такого підходу в чинному законодавстві про ссудоустрій відповідатиме кращим європейським стандартам і допоможе комплектуванню вищих судових органів найбільш кваліфікованими й досвідченими ссуддівськими кадрами. Це сприятиме також якості правових позицій, які виходять від Верховного Ссуду України, від якої, у свою чергу, залежить стан реалізації принципу самостійності ссуддів і забезпечення єдності судової практики.

Ще одним елементом — гарантією самостійності судової влади та незалежності ссуддів є належний рівень забезпечення їх безпеки. Як проголошено в Основних принципах незалежності судових органів, схвалених резолюціями № 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада і 13 грудня 1985 р. (відповідно)¹, безпека ссуддів має належним чином гарантуватися відповідними законами. Систему заходів державного захисту ссуддів і працівників апарату ссудів устанавлено законами України «Про ссудоустрій і статус ссуддів», «Про державний захист працівників ссуду і правоохоронних органів»², а також іншими актами кримінально-процесуального законодавства. У той же час в Україні реалізація норм зазначених законів належним чином не забезпечується. Безпосереднє виконання функцій по забезпеченню безпеки ссуддів та їх

¹ Основні принципи незалежності судових органів [Текст] : схвалені резолюціями ГА ООН від 29.11.1985 № 40/32 та від 13.12.1985 № 40/146 // Междунар. акты о правах человека : сб. док. – М., 2000. – С. 168–170.

² Про державний захист працівників ссуду і правоохоронних органів [Електронний ресурс] : Закон України від 23.12.1993 № 3781-ХІІ. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>. – Заголовок з екрана.

родин покладено на спеціальний підрозділ судової міліції «Грифон», що було затверджено наказом МВС України від 19 листопада 2003 р. № 1390¹.

Наведемо аргументи щодо недоцільності на сучасному етапі розвитку держави звуження принципу недоторканності судді та доцільності належного забезпечення їх безпеки.

1. Необхідність розширення заходів щодо забезпечення безпеки суддів логічно впливає із сучасних суспільно-політичних реалій. Останніми роками фіксуються систематичні випадки тиску на суддів шляхом погроз, шантажу, іншого протиправного впливу, факти неправомірного втручання в їх діяльність, посягання на життя і здоров'я. Хоча подібні прецеденти характерні й для зарубіжних країн², які, зокрема, мають більший рівень фінансової й політичної стабільності, в Україні системність і частота неправомірних посягань на суд і суддів з боку окремих суспільних груп має досить загрозливий характер не лише для судової гілки влади, а й для сектору державної безпеки взагалі в його комплексному сприйнятті.

2. Заходи безпеки, які можуть застосовуватися до суддів, конкретизуються у ст. 5 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів». Весь комплекс заходів, спрямованих на захист суддів, можна класифікувати на захист: а) кадрового характеру (переведення на іншу роботу, направлення на навчання, заміна документів, зовнішності, переселення в інше місце проживання); б) організаційно-особистого (особиста охорона, охорона житла й майна, видача зброї, тимчасове розміщення в місцях, що гарантують безпеку, забезпечення конфіденційності даних про об'єкти захисту) і в) технічного характеру (забезпечення засобами індивідуального захисту, сповіщення про небезпеку, установлення «тривожної кнопки» за місцем проживання, використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних переговорів, візуальне спостереження). Вирішення питань про переселення в інше місце проживання, надання житлової площі, матеріальної допомоги і працевлаштування регулюються постановою Кабінету Міністрів України «Про порядок вирішення питань переселення в інше місце проживання, надання житла, матеріальної допомоги та працевлаштування осіб, взятих під державний захист» від 26 червня 1995 р.³

За наведеним вище суддя, стосовно якого прийнято рішення про застосування спеціальних заходів безпеки, має право: а) знати про заходи безпеки, що застосовуються щодо нього; б) вимагати від органу, який забезпечує безпеку, застосування додаткових заходів безпеки; в) оскаржити прокуророві або відповідному вищому органу, який забезпечує безпеку, незаконні рішення й дії посадових осіб, які забезпечують його безпеку. Приводами для вжиття спеціальних заходів забезпечення безпеки працівників суду (як суддів, так і інших працівників судових органів) за чинним законодавством можуть бути: а) заява особи або його близького родича; б) звернення керівника відповідного державного органу; в) отримання оперативної

¹ Про затвердження Положення про спеціальний підрозділ судової міліції «Грифон» [Текст] : наказ МВС України від 19.11.2003 № 1390 // Офіц. вісн. України. – 2003. – Т. 2, № 51. – Ст. 2725.

² Finkel, D. Judges Are Seeking Cover on the Bench [Текст] / D. Finkel // Washington Post. – 2005. – June 5. – P. A01.

³ Про порядок вирішення питань переселення в інше місце проживання, надання житла, матеріальної допомоги та працевлаштування осіб, взятих під державний захист [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 26.06.1995 № 457 // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 46. – Ст. 1515.

чи іншої інформації про наявність загрози життю, здоров'ю, житлу або майну осіб, які підлягають захисту.

3. Існує досить суттєва проблема складності й тривалості процедури ухвалення рішення про застосування заходів безпеки щодо судді. Так, за наявності підстав для цього щодо нього або його близьких родичів суддя має подати на ім'я голови суду заяву відповідного змісту. Голова суду, одержавши таку заяву (повідомлення), зобов'язаний перевірити її в строк не більше 3-х діб (а в невідкладних випадках — негайно) прийняти рішення про застосування заходів безпеки або про відмову в цьому. Про прийняте рішення виноситься мотивована постанова із зазначенням конкретних заходів по забезпеченню безпеки і строків їх здійснення, про що письмово повідомляється заявник (ст. 16 згаданого Закону). Реалізація заходів безпеки покладається на органи внутрішніх справ (а саме судову міліцію «Грифон»).

4. Питання фінансування заходів безпеки суддів є дуже болючим для вітчизняної правової системи. За законодавством у разі виникнення загроз безпеці судді його житло й майно за рахунок коштів місцевого бюджету мають обладнуватися засобами протипожежної й охоронної сигналізації, також замінюються номери його квартирного телефону й номерні знаки транспортних засобів, що йому належать. Згідно із Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» можуть також провадитися оперативно-технічні заходи. Залежно від ступеня загрози життю і здоров'ю судді, працівникові суду або їх близьким родичам можуть видаватися зброя, спеціальні засоби індивідуального захисту. Ці та інші заходи потребують додаткового фінансування з Державного бюджету України. Як правило, на ці потреби достатньо коштів не виділяється. Варто також наголосити, що далеко не в усіх кабінетах суддів є спеціально обладнані сховища (сейфи) для зберігання зброї. Внутрішні інструкції МВС України потребують також відповідного обладнання місця для зберігання зброї в домівці судді, на що також кошти не виділяються.

5. На сьогодні законодавством не врегульовано і здійснення таких заходів безпеки, як заміна документів, зміна зовнішності, прослуховування телефонів, зміна місця роботи або навчання, як бракує і спеціальних інструкцій для суддів по самозахисту. Ці законодавчі прогалини мають бути вирішені в найкоротші терміни на нормативному рівні.

6. Досить актуальним зараз є питання прогнозування випадків виникнення небезпеки в судах. За чинним законодавством ця функція покладена на оперативні підрозділи Служби безпеки України, однак практика засвідчує проблеми з її реалізацією. Чинники загрози життю й здоров'ю судді можуть виникнути як удома, так і на його робочому місці. Цілком очевидно: якщо на етапі досудового розслідування кримінальної справи має місце значний суспільний резонанс, активна увага громадян і ЗМІ до справи, то на етапі судового розгляду це питання загостриться. У таких випадках спрогнозувати проблемну ситуацію неважко. Більш складною є профілактика правопорушень проти правосуддя, коли йдеться про цивільні, сімейні або господарські справи. У такому разі потрібне оперативне реагування компетентних правоохоронних органів. Останнім часом непоодинокими є випадки, коли до суду або правоохоронних органів надходять відомості про закладену в суді бомбу (міну). Такі загрози в більшості випадків не втілюються в життя, хоча випадок вибуху у приміщенні суду було зафіксовано в Дарницькому райсуді м. Києва (2004 р.).

З огляду на реалії сьогодення вважаємо, що варто забезпечити місцеві суди більш серйозною охороною на кшталт тої, яка передбачена законодавством для вищих судових органів. Приміром, у більшості апеляційних судів установлені спеціальні пункти пропуску осіб до суду. Так, щоб потрапити до відділу Апеляційного суду Запорізької області, в якому особа може здати документи або отримати в канцелярії копії судових документів, не треба пред'являти жодних документів. Прохід до цих приміщень суду, що розташовані на першому поверсі, є вільним. У ту ж частину суду, де проходять судові засідання, пройти можна, оминаючи службу охорони і стаціонарний металодетектор. При цьому необхідно пред'явити документи, які засвідчують особу (паспорт або інший документ). Прохід же до приміщень, у яких розміщені кабінети суддів, для громадян закритий. Судді входять у цю частину будівлі за спеціальними автоматичними перепустками-ключами. Такий підхід організації пропуску громадян був би прийнятним для місцевих загальних судів.

Спираючись на викладене, можемо зробити певні підсумки. Безпека судді — невід'ємний складник його недоторканності, яка, у свою чергу, є важливою гарантією забезпечення суддівської незалежності й самостійності судової влади. Треба диференціювати суддівську безпеку при відправленні суддею правосуддя й особисту його безпеку поза межами судового офісу. Такий поділ дозволить коректніше підходити до визначення на законодавчому рівні заходів забезпечення безпеки носіїв судової влади. Усі такі заходи можна поділити на заходи кадрового, організаційного й технічного характеру, спрямовані на забезпечення особистої захищеності судді, а також на охоронні заходи у приміщеннях судів. На сучасному етапі розвитку вітчизняного правосуддя, який характеризується наявністю значної кількості чинників небезпеки при відправленні правосуддя, звуження або обмеження суддівської недоторканності є недоцільним, оскільки це призведе до зростання загроз суддівській незалежності й самостійності судової гілки влади.

Вирішення проблеми забезпечення безпеки суддів, на наше переконання, вимагає комплексного підходу. Зокрема, доцільними можуть бути наведені нижче законодавчі й організаційні заходи, а саме:

- 1) слід підвищити рівень фінансування заходів забезпечення суддів і судів;
- 2) протягом місяця з моменту набуття повноважень суддею необхідно безкоштовно обладнати охоронною й пожежною сигналізацією його житло й забезпечити його мобільним індивідуальним засобом оповіщення про небезпеку;
- 3) ввести заборону на видачу відомостей про місце проживання суддів та іншої інформації про них реєстраційними й міграційними службами, підрозділами Державтоінспекції, довідковими службами АТС, операторами, провайдерами тощо, за винятком надання таких даних на вимогу правоохоронних органів;
- 4) на законодавчому рівні потрібно закріпити правило, що життя і здоров'я судді підлягають обов'язковому державному страхуванню на суму 10-річної суддівської винагороди за останньою посадою;
- 5) Рада суддів України має отримати право приймати рішення про застосування спеціальних заходів забезпечення захисту щодо суддів, їх близьких родичів і працівників апарату суду;

б) зобов'язати органи державної влади, органи місцевого самоврядування та інші органи, яким адресовано звернення Ради суддів України з питань забезпечення незалежності й безпеки суддів, протягом 10-ти днів з моменту його одержання розглянути це звернення й дати письмову відповідь. Строк такого розгляду не може перевищувати 30 днів від дня його отримання. Відповідь має надаватися в обов'язковому порядку. За ненадання відповіді на звернення Ради суддів України щодо забезпечення незалежності й безпеки суддів законодавчо має бути встановлена адміністративна відповідальність;

7) посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, керівники підприємств, працівники правоохоронних органів, до яких надійшло це звернення Ради суддів України, повинні негайно вжити заходів стосовно усунення загрози безпеки або незалежності суддів, а при необхідності притягти винних до відповідальності;

8) Державній судовій адміністрації України належить забезпечити встановлення систем відеоспостереження у приміщеннях судів і на прилеглих до них територіях;

9) судовим розпорядникам для виконання покладених на них обов'язків слід надати право користуватися спеціальними засобами, що застосовуються при охороні громадського порядку;

10) судова міліція «Грифон» зобов'язана здійснювати охорону судів усіх рівнів цілодобово, а правовий режим допуску осіб до судових органів усіх спеціалізацій та інстанцій має бути ускладнений відповідними перевітками документів та особистих речей. Порядок таких перевірок має бути закріплений на нормативному рівні;

11) важливим напрямом удосконалення забезпечення суддівської безпеки є посилення відповідальності (насамперед кримінальної) за посягання на життя і здоров'я судді, за організацію громадських заворушень, спрямованих на дестабілізацію роботи суду, та інших злочинів проти правосуддя.

Розділ 3

СУДОВА СИСТЕМА ЯК ОСНОВНА ОРГАНІЗАЦІЙНА ФОРМА СУДОВОЇ ВЛАДИ

3.1. Поняття та види судових систем

В сучасній юридичній науковій і навчальній літературі можна зустріти різні думки й судження про поняття та види судових систем. Погляди дослідників залежать від того, які риси або особливості судової системи розглядаються як першорядні.

Наприклад, деякі автори на перше місце ставлять незалежність судів при здійсненні ними своєї діяльності. Так, А. Ф. Изварина вважає, що лише незалежні суди й судді можуть зберегти незалежність судової влади. Виходячи із цього, автор визначає судову систему як сукупність незалежних судів, які реалізують функцію судової влади, мають загальні завдання по забезпеченню законності, захисту конституційного ладу, прав і свобод громадян та інших соціальних цінностей, об'єднані єдиними принципами організації й діяльності, застосовують ті самі матеріальні закони й підкоряються інстанційному погодженому процесуальному законодавству¹.

Г. Т. Ермошин так само підкреслює необхідність забезпечення незалежності судів і визначає судову систему як сукупність органів державної влади, що здійснюють як правосуддя, так і певну позапроцесуальну діяльність і які внаслідок специфічності своєї основної функції (здійснення правосуддя) мають бути захищені особливими правовими засобами забезпечення незалежності від будь-якого зовнішнього впливу².

Досить багато авторів визначають судову систему як сукупність специфічних державних органів. Так, С. М. Тимченко під судовою системою розуміє сукупність усіх судів, що існують та функціонують у країні, наділених повноваженнями здій-

---

¹ Изварина, А. Ф. Судебная власть в Российской Федерации [Текст] : учеб. пособие для юрид. вузов и фак. / А. Ф. Изварина. – Ростов н/Д. : МарТ, 2001. – С. 63–65.

² Див.: Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации [Текст] / под ред. В. В. Ершова. – М. : Юристь, 2006. – С. 403.

снювати судову владу¹. В. Д. Басай під судовою системою розуміє сукупність судових установ — судів, яка побудована відповідно до компетенції і завдань, що стоять перед ними².

Досить рідко використовується найбільш правильний, на наш погляд, спосіб визначення судової системи, що підкреслює її природу як інструмента судової влади, а також внутрішню єдність і загальні риси судових органів. Так, Н. В. Сібільова зазначає, що суди утворюють судову систему, для якої, як і для кожної системи, характерні певні зв'язки і відносини між окремими її елементами (судами) і якій притаманні такі властивості, як ієрархічність, багаторівневність, структурованість. Судова система уособлює організаційний аспект судової влади та віддзеркалює особливості організації судової влади країни, відповідає рівню соціально-економічного розвитку, панівним у суспільстві поглядам на місце суду в системі механізмів державної влади, накопиченому досвіду і певним традиціям³.

В. С. Смородинський звернув увагу на функції судової системи, які визначив як прояв її владної природи, головне завдання яких — повне та остаточне врегулювання спірних суспільних відносин шляхом ухвалення судового рішення, що має обов'язковий характер⁴.

Викликає інтерес думка І. Шихати, його оцінка ефективності діяльності судової влади в особі судових органів. На його думку, у широкому змісті судова система від імені держави надає суспільству послуги з розгляду й вирішення виникаючих правових суперечок. Кінцевим користувачем послуг, надаваних судовою системою, повинен бути не суддя, а все суспільство. Мета ж будь-якої проведеної судової реформи — дати можливість судовій системі ефективно й справедливо обслуговувати фізичних і юридичних осіб⁵.

У той же час у літературі можна зустріти й досить спірні й неоднозначні визначення судової системи. Так, А. В. Цихотський, розглядаючи судову систему, говорить про автономність її функціонування, самостійність й незалежність у найширшому значенні цих слів⁶. Із таким твердженням цілком погодитися не можна, оскільки такі питання, як організаційне забезпечення судової системи, не можуть бути повністю передані у відання органів судової влади (участь органів законодавчої й виконавчої гілок влади повністю виключити неможливо). Відповідно й повної автономності функціонування судової системи не може бути.

¹ Тимченко, С. М. Судові та правоохоронні органи України [Текст] : навч. посіб. / С. М. Тимченко. — К. : Центр навч. л-ри, 2004. — С. 22, 50.

² Басай, В. Д. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України [Текст] : підручник : у 3 кн. / В. Д. Басай. — Коломия : Вік, 2006. — С. 52.

³ Організація судової влади в Україні [Текст] : навч. посіб. / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий [та ін.] ; за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. — Х. : Одіссеї, 2007. — С. 66.

⁴ Смородинський, В. С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичні проблеми) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. С. Смородинський ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2001. — С. 12–13.

⁵ Шихата, И. М. Правовая реформа. Теория и практика [Текст] : учеб. пособие : пер. с англ. / И. М. Шихата ; под ред. Н. Г. Дорониной. — М. : Белье альвы, 1998. — С. 76.

⁶ Цихотский, А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам [Текст] / А. В. Цихотский. — Новосибирск : Наука, 1997. — С. 30, 31, 39.

Отже, більшість авторів все ж таки схиляється до висновку про необхідність розглядати судову систему як носія судової влади. При її визначенні не слід забувати, що це не сукупність яких-небудь органів (державних, муніципальних, інших), а саме система, і потрібно підкреслити наявність тісних внутрішньосистемних зв'язків між її елементами (судами). Так само не слід забувати, що судова система будується на основі певних принципів, єдиних і обов'язкових для кожного суду. Незалежність і самостійність — це необхідні якості для судової влади й судової системи, але при цьому вони повинні мати загальні завдання й мету. Виходячи з наведеного, можна сформулювати таке визначення: судова система — це система спеціальних державних органів — судів, які є носіями судової влади, створені для задоволення потреби у розгляді та вирішенні виникаючих правових суперечок, мають загальні завдання, принципи організації й діяльності, відповідають рівню соціально-економічного розвитку суспільства.

Зробивши висновок, що всі суди держави утворюють судову систему (тобто є її елементами), необхідно сказати й про способи взаємодії елементів судової системи. Раніше вже робилися спроби виділити способи зв'язку між елементами судової системи, серед яких вказувалися: 1) процесуальний; 2) адміністративний; 3) корпоративний; 4) під впливом зовнішніх джерел влади. При цьому єдино легальним і прийнятним для всіх судів називався тільки процесуальний спосіб взаємодії. Хоча варто визнати, що законодавство України й більшості країн Європи створюють умови для того, щоб суди, що становлять судову систему, підтримували зв'язок між собою не тільки через процесуальні відносини.

На наш погляд, як основний критерій класифікації способів взаємодії елементів судової системи необхідно розглядати природу такої взаємодії й те, чи буде вона виходити за межі самої судової системи. Оскільки процесуальна взаємодія з приводу розгляду правових суперечок у суді може здійснюватися не лише між судами, а й включати інших суб'єктів, тому варто виділяти способи внутрішньої взаємодії й способи зовнішньої взаємодії.

Внутрішньосистемна взаємодія характеризує способи підтримання зв'язку й питання, з яких це необхідно робити судам, що входять до складу судової системи. Особливість правосуддя полягає в тому, що кожен конкретний суд не здатний здійснити повний перелік необхідних або можливих дій, старт яким дає звернення до суду з питання порушеного або оскарженого права (початок досудового розслідування кримінальної справи), а закінчення фіксується відновленням зазначених прав у рамках вирішення правового конфлікту (виконанням вироку у кримінальній справі). Це передбачається можливістю проходження кожної судової справи через кілька судових інстанцій, кожна з яких має перебувати в окремому суді. Крім того, є необхідність подальшого аналізу судової статистики, вивчення й узагальнення судової практики. Тому до внутрішньосистемних способів взаємодії можна віднести такі:

1. Процесуальна взаємодія — це злагоджена діяльність судів різних інстанцій по забезпеченню розгляду виникаючих правових суперечок по суті, в апеляційному, касаційному й іншому порядку й у строки, чітко передбачені процесуальним законодавством країни. У рамках такої взаємодії самостійність судів практично повністю ви-

ключається, суб'єктивна участь суддів і співробітників апарату має зводитися до мінімуму. Головним завданням у рамках процесуальної взаємодії між судами є забезпечення права для всіх заінтересованих сторін використати всі можливі засоби щодо оскарження судових актів для досягнення справедливого й законного вирішення судової суперечки. У переважній більшості випадків таке завдання не може бути виконане жодним елементом судової системи самостійно, тому ми й зазначаємо необхідність і присутність процесуального взаємозв'язку між судами.

2. Організаційна взаємодія. Суди як елементи судової системи у більшості випадків не мають адміністративних повноважень один відносно одного. Питання кадрового, дисциплінарного характеру або щодо сфери забезпечення трудового процесу вирішуються або на рівні окремо взятого суду, або у відносинах між судами й зовнішніми для судової системи суб'єктами: органами судового самоврядування, органами, що забезпечують функціонування судової влади. Відповідно характер взаємин між судами в рамках вирішення питань організаційного характеру більше відповідає визначенню рівноправних відносин, ніж наказових. Хоча у деяких європейських країнах голови вищестоящих судів мають певні повноваження із визначення структури нижчестоящих судів (затвердження кількості судових палат), тимчасового переведення суддів з одного суду до іншого (Польща, країни Балтії). Але це, швидше, виняток, ніж закономірність. Причому при реалізації таких повноважень однаково діють принципи незалежності суддів (у цьому випадку внутрішньої) і самостійності судів.

3. Взаємодія з питань суддівської самоорганізації. У рамках такої взаємодії формуються органи суддівського самоврядування, загальні як для окремих видів судів, так і для судової системи в цілому. Такі органи необхідні для судової системи, оскільки діють за її межами й забезпечують діалог з іншими державними й недержавними органами та інститутами.

Зовнішня взаємодія характеризує відносини, що виникають між судами або в рамках окремо взятого суду при необхідності звернутися до суб'єктів за межами судової системи для виконання завдань, що стоять перед судами. У рамках зовнішньої взаємодії можна виділити два види зв'язків.

1. Взаємодія із зовнішніми несудовими органами. У цьому випадку йдеться про необхідність взаємодії судів різних видів й інстанцій з органами й посадовими особами як законодавчої, так і виконавчої влади з широкого кола питань. Це можуть бути питання кадрового характеру, коли судді, призначені на перший строк Президентом або обрані безстроково Верховною Радою України, прибувають до відповідного суду і голова такого суду повинен винести відповідний наказ, або коли голови судів разом із керівниками відповідних підрозділів Державної судової адміністрації призначають на посади керівників апаратів судів; так і питання координації роботи судів із правоохоронними органами різних видів по забезпеченню судового розгляду справ, виконанню судових рішень та ін.

2. Взаємодія із судовими системами (судами) іноземних держав. Такий вид взаємодії аналогічний попередньому, але має певну специфіку: взаємодія здійснюється з аналогічними судами з питань розгляду судових справ або виконання судових рішень.

Але ці суди входять до складу судових систем іноземних держав. Більше того, у рамках такої взаємодії можуть підтримуватися зв'язки як з іноземними національними судами, так і з міжнародними судами або наднаціональними судовими установами.

Різні точки зору на поняття судової системи, її завдання, перелік елементів судової системи, а також складність взаємодії між ними обумовлюють існування різних видів судових систем у світі, що вимагає проведення їх класифікації.

Перед поділом судових систем на види необхідно звернути увагу на ряд факторів, які обумовлюють сучасний судоустрій більшості країн світу й у майбутньому допоможуть визначити критерії для їхнього поділу за видами.

По-перше, слід сказати про здатність (можливість) судової системи будь-якої держави зазнавати змін, що виявляється в реформуванні державою свого судоустрою в міру необхідності.

Так, історія свідчить про можливості кардинальної зміни структури судоустрою будь-якої держави не через необхідність поліпшення або оптимізації роботи судів, а через зовнішні, екстремальні або кризові умови її функціонування. При поверненні ж до нормальної роботи всього державного апарату й виходу держави із кризової ситуації судова система набуває більше логічної структури, обумовленої необхідністю максимально спокійної й стабільної роботи.

Протягом останніх десятиліть різні держави світу при оптимізації роботи своїх судових органів ураховують не тільки внутрішньодержавні потреби, а й потребу забезпечити можливість співробітництва судів різних країн між собою. А така можливість може бути забезпечена декількома шляхами: а) через уніфікацію судових процедур; б) уніфікацію судових структур; в) формування загальних міждержавних і недержавних інститутів й утворень. У міру реалізації таких можливостей структури судових систем різних країн будуть набувати усе більше загальних рис. Але така еволюція не може відбуватися швидко.

По-друге, порівнюючи судові системи, проводячи їхню класифікацію, не можна не торкнутися питання структури судової системи, а також її складу. У більшості випадків склад судової системи визначається такими її елементами, як суди. Суд як елемент судової системи повинен відповідати трьом основним ознакам: 1) він має бути державним; 2) мати право здійснювати правосуддя; 3) його створення й порядок діяльності мають бути закріплені на рівні закону. У цілому ознак, що характеризують суд як специфічний орган державної влади, значно більше. Але в цьому випадку ми виділяємо головні з них, які характеризують суд як елемент системи. Саме ці три основні ознаки відрізняють суди серед інших державних органів або квазісудових органів.

По-третє, незважаючи на те, що судова система утворюється виключно судами, для неї характерний внутрішній поділ. Умовно можна назвати поділ судової системи по горизонталі (на рівні) і по вертикалі (на галузі). Поділ по горизонталі присутній обов'язково, створюється для забезпечення дії принципу інстанційності й через необхідність поділу судів за компетенцією. Тому можна говорити про дво-, три-, чотирирівневі судові системи і більше. Відповідно рівень судової системи утворюється з елементів системи — судів, об'єднаних за юрисдикційно-процесуальною ознакою.

Поділ по вертикалі — це не таке обов'язкове структурування судової системи, як поділ по горизонталі, й можливий лише у випадку присутності зовнішньої спеціалізації судових органів і наділення спеціалізованих судів достатньою внутрішньою самостійністю. Зараз немає обов'язкових вимог на рівні загальнознайомих міжнародних стандартів із забезпечення зовнішньої спеціалізації для судів, що теоретично уможлиблює формування судової системи країни лише «загальними судами» або виділенням спеціалізованих судів, але не на всіх рівнях, без наділення їх самостійністю й із підпорядкуванням єдиному вищому суду країни. І тоді про наявність гілок у структурі судової системи говорити неварто. Поділ по вертикалі присутній лише за умови чіткого виділення поряд із загальними судами спеціалізованих судів, із приблизно однаковою кількістю рівнів, що забезпечують можливість проходження судового спору відповідної спеціалізації по всіх інстанціях усередині судової спеціалізації. За такої умови спеціалізовані суди очолюються вищим спеціалізованим судом, за значенням прирівняним до вищого суду загальної юрисдикції.

Дещо окремо варто сказати про особливості формування судових систем федеративних держав. Подібний устрій держави (наявність суб'єктів федерації) уможлиблює формування практично незалежних судових систем для кожного суб'єкта федерації. Ступінь незалежності, наявність або відсутність єдиного судового органу з консультативними функціями або обов'язковими процесуальними повноваженнями стосовно судових рішень судів суб'єктів федерації індивідуально визначаються кожною федеративною державою виходячи з історичних і правових традицій, а також з урахуванням міжнародних стандартів із забезпечення прав людини на судовий захист і забезпечення судової незалежності.

Названі фактори обов'язково повинні братися до уваги, коли виникає необхідність провести класифікацію судових систем країн світу і при визначенні можливих критеріїв такої класифікації.

Спроби здійснити класифікацію судових систем країн світу або Європейського Союзу робилися й раніше. Зокрема, М. В. Ярова в рамках дисертаційного дослідження торкнулася питання типології судових систем європейських країн і як методологічна основа для визначення типів судових систем використала класичний поділ правових систем, характерний для наук теорії держави і права та порівняльного правознавства¹. Це привело автора до виділення романського (Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Бельгія), німецького (ФРН, Австрія), англійського (Англія й Уельс) і змішаного (Нідерланди, Данія, Норвегія, Швеція, Туреччина та ін.) типів судових систем.

Визначаючи характерні риси кожного з типів судових систем, М. В. Ярова зауважує, що для судових систем романського й німецького типу характерною є наявність більше одного вищих судів, а отже, і механізму подолання розбіжностей між вищими судами, а також наявність адміністративного й фінансового контролю над судами з боку Міністерства юстиції. Англійська судова система характеризується винятковою

¹ Яровая, М. В. Судебные системы современных европейских государств: сравнительно-правовой анализ [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Яровая. – М., 2006. – С. 34.

складністю й заплутаністю, наявністю одного вищого суду й повною незалежністю від органів виконавчої влади. До змішаної ж судової системи дослідниця відносить ті, які сполучають елементи як романської, німецької, так й англійської судових систем у різному сполученні¹.

Не можна сказати, що така класифікація судових систем є зразковою. По суті автор у рамках свого дослідження не називає, чим же конкретно відрізняються між собою романська й німецька судові системи (класифікуючі ознаки одночасно наводяться стосовно обох видів систем), при визначенні країн, що належать до англійської судової системи, не згадуються Шотландія й Північна Ірландія (об'єднані із судовими системами Англії й Уельсу в рамках загальної судової системи Сполученого Королівства Великої Британії), а до змішаного типу відносить судові системи тих країн, які не потрапили до попередніх трьох.

У рамках більшості інших російських досліджень використовується приблизно така ж система класифікації судових систем зарубіжних країн, тип судової системи прив'язується до виду правової родини. У таких випадках дослідники намагаються знайти загальні риси судових систем країн однієї правової сім'ї, які підтвердили б можливість такої класифікації, й не звертається увага на відмінності в судовому устрої країн одного типу права. Але іноді використовується й інша методика. Х. А. Рустамов і А. С. Безнасюк при виділенні загальних характеристик судоустрою зарубіжних країн аналізували не судові системи в цілому, а види судів. І відповідно наводять приклади різних варіантів функціонування загальних судів, спеціалізованих або різні варіанти реалізації принципу інстанційності², що не може характеризувати судову систему в цілому.

Слід зазначити, що існують і більш прості способи визначення видів судових систем. Наприклад, Жак Зіллер країни Європи поділяє на дві категорії: країни з дуалізмом судових органів — Бельгія, Німеччина, Греція, Франція, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, та країни з єдністю судових органів — Данія, Іспанія, Ірландія та Велика Британія³. При цьому слід уточнити, що в Німеччині не два, а п'ять різновидів судів (загальні, адміністративні, з питань праці, соціальні та податкові), не рахуючи конституційних судів, у Великій Британії існує велика кількість адміністративних трибуналів (*administrative tribunals* — квазісудові органи), а в Іспанії — адміністративні суди інтегровані в єдину судову систему.

Більшість вітчизняних дослідників дотримуються аналогічної позиції. Зазначається, що побудова судової системи будь-якої країни залежить від безлічі факторів, таких як організація державної влади, адміністративно-територіального устрою, типу правової сім'ї, історичних традицій. Але при цьому основним критерієм класифікації судових систем знову ж є вид правової сім'ї (ї виділяється романо-германська й англосаксонська судові моделі), а такі критерії, як спеціалізація судів й інстанційність роз-

¹ Яровая, М. В. Судебные системы современных европейских государств: сравнительно-правовой анализ [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Яровая. — М., 2006. — С. 44–47.

² Безнасюк, А. С. Судебная власть [Текст] : учеб. для вузов / А. С. Безнасюк, Х. У. Рустамов. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002. — С. 192–203.

³ Зіллер, Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз [Текст] / Жак Зіллер ; пер. з фр. В. Ховхун. — К. : ОСНОВИ, 1996. — С. 250.

глядаються як другорядні¹. Можуть називатися й інші ознаки, характерні для сучасної судової системи: наявність органів конституційної юрисдикції, самостійної системи адміністративної юстиції, ступінь інтеграції прокуратури в систему органів судової влади, але без наділення їх статусом вищої судової влади².

Усі наведені точки зору мають право на життя. Але класифікація судових систем — дуже непросте питання і схожі на перший погляд судові системи різних країн насправді можуть мати достатньо суттєві відмінності. Наприклад, і Велика Британія, і США належать до країн загальної системи права, але їхні судові системи дуже розрізняються. Структура судоустрою Великої Британії визначається тим, що країна складається з Англії й Уельсу, Шотландії і Північної Ірландії. І має три практично самостійні судові системи, які, проте, є взаємопов'язані через Верховний суд Сполученого Королівства (*UK Supreme Court*), що є вищою судовою інстанцією стосовно судів Англії, Уельсу, Шотландії й Північної Ірландії, розташований на вершині всієї судової системи Сполученого Королівства та має повноваження переглядати деякі їхні рішення в порядку апеляції з питань права.

У свою чергу, американські суди не становлять єдиної судової системи або державної структури і навіть відсутній сам термін «американська судова система». У кожному штаті США існує своя окрема судова система. Крім того, є загальнодержавна (федеральна) судова система. Ці судові системи існують паралельно³, що обумовлює не лише відмінність судової системи США від судоустрою Великої Британії, а й її унікальність порівняно з усіма іншими країнами.

Можна показати істотні відмінності судових систем Німеччини й Австрії, які належать не просто до романо-германської системи права, а й навіть до романської її частини.

Так, у першу чергу, структура судової системи Німеччини визначається наявністю п'яти судових гілок, які діють зовсім незалежно одна від одної. До них належать: загальні суди (здійснюють цивільну й кримінальну юрисдикцію), адміністративні суди, суди по трудових спорах, фінансові суди й соціальні суди. Другою її характерною ознакою є той факт, що попри процесуальну єдність всі суди поділяються на федеральні й суди земель, а судді значаться, відповідно, на федеральній службі або на службі земель. В Австрії ж судочинство є прерогативою федерації, у результаті чого всі суди визначаються як федеративні, судів суб'єктів федерації немає. Крім того, не так чітко й розширено реалізований принцип спеціалізації судів. Основу судової системи становлять загальні суди (*the ordinary courts*), що розглядають цивільні й кримінальні справи. Поряд із загальними діють так звані суди публічного права (*public-law courts of justice*), до яких належать Адміністративний суд і Конституційний суд. Суди публічного права займають особливе становище в судоустрої країни і їхня діяльність регламентується окремими законами: «Про Адміністративний суд» й «Про Конститу-

¹ Див.: Малихіна, Н. С. Критерії класифікації судових систем [Текст] / Н. С. Малихіна // Актуальні проблеми правознавства : тези доп. та наук. повідомл. учасн. наук. конф. молодих учених та здоб. – Х., 2004. – С. 182–184.

² Див.: Москвич, Л. М. Судові системи світу: класифікація і загальна характеристика [Текст] / Л. М. Москвич // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. – Х., 2008. – Вип. 96. – С. 202–209.

³ Див.: Шишкін, В. І. Судові системи країн світу [Текст] : навч. посіб. : у 3 кн. / В. І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – С. 90–91.

ційний суд». Є також арбітражні трибунали, але вони не входять до складу державної судової системи, оскільки вважаються не державними судами, а приватними судовими установами¹. Таким чином, структурно судові системи Німеччини й Австрії відрізняються значно.

У таких країнах, як Франція, Італія, Іспанія, Португалія, які належать до романської підсистеми романо-германської правової сім'ї, загальних рис набагато більше. Це пов'язано з історично сформованим впливом Франції на національні правові системи прилеглих країн. Але при цьому ідентичними їх назвати неможливо через наявні серйозні відмінності як за кількістю видів спеціалізованих судів, так і за кількістю рівнів судових систем.

Так, судова система Франції являє собою класичну дуалістичну модель і складається із загальних, й адміністративних судів, які є незалежними й очолюються Касаційним судом Франції й Державною радою. При поділі загальних й адміністративних судів по горизонталі вони утворюють три рівні. Крім того, всередині структурної організації кожного з рівнів є структурування за галузевою ознакою². Існує також велика кількість спеціалізованих судів, які у більшості випадків мають меншу кількість рівнів (про що більш детально йтиметься в наступних підрозділах).

Італійська судова система також представлена загальними судами, очолюваними Верховним апеляційним судом (*Supreme Court of Appeal*) і адміністративними судами. Адміністративна юстиція Італії практично повністю дублює за повноваженнями і завданням французьку, але має меншу кількість рівнів — лише два. До спеціалізованих судів належать військові суди, податкові суди (*tax courts*) і Рахункова палата з регіональними представництвами.

Іспанія, незважаючи на історичний вплив на її правову систему з боку Франції, також має індивідуальні особливості власної судової системи. У першу чергу це викликано специфікою адміністративно-територіального устрою країни, відповідно до якого й організовано судоустрій. Так, Іспанія не є федерацією, але її територія утворюється сімнадцятьма автономіями, кожна з яких ділиться на провінції й муніципалітети. І в підсумку судова система країни хоча і є єдиною, але автономність територій впливає на діяльність судів³. Крім системи загальних судів і наявності деяких спеціалізованих судів, привертає увагу Національний суд Іспанії. За своїм значенням він схожий на органи політичної юстиції, характерні для Франції, — Високу палату правосуддя й Палату правосуддя. Але французькі аналоги мають тільки кримінальну юрисдикцію стосовно членів уряду й Президента Франції, а Національний суд Іспанії компетентний розглядати не тільки кримінальні, а й трудові та адміністративні спори, що мають загальнонаціональне значення.

Наведені приклади підтверджують складність класифікації судових систем країн світу. Навіть серед країн Європи, національні правові системи яких дуже близькі й вийшли з однієї коліски, судоустрій має значні відмінності, особливо коли йдеться про

¹ The Austrian judicial system [Текст]. — Vienna : Federal Ministry of Justice, 2009. — P. 15–16.

² Див.: Шишкін, В. І. Судові системи країн світу [Текст] : навч. посіб. : у 3 кн. / В. І. Шишкін. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — Кн. 2. — С. 117.

³ Там само. — С. 180.

види й компетенцію спеціалізованих судів. Так, у Європейському співтоваристві вкрай обережно ставляться до можливого поділу судових систем на різні типи або види і тому Європейська комісія з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ) у рамках підготовки Доповіді 2006 р. про системи правосуддя країн Європи зазначила, що класифікація судових систем можлива за низкою критеріїв: 1) на основі характеристик судових систем з розподілом на країни континентального й загального права, країни перехідного періоду й країни зі старими судовими традиціями; 2) за географічним принципом з урахуванням розміру території й кількості населення; 3) за економічними критеріями з поділом на зони євро або поза межами євро¹.

Тому для класифікація судових систем різних країн можна використовувати й інші критерії. Звичайно, входження в ту або іншу правову сім'ю впливає на ставлення до судової влади, статусу суддів, взаємовідносини судових органів з іншими державними органами й, певною мірою, на структуру судоустрою країни. Цей вплив подібний до впливу на структуру судової системи розміру території країни, кількості населення, історичних правових традицій суспільства, форм державного устрою й правління, входження до складу наддержавних утворень, рівня розвитку й добробуту суспільства, ступеня економічної самостійності й фінансової стабільності країни й навіть погодних умов і рельєфу місцевості. Всі названі фактори, у тому числі й належність до певної правової системи, впливають більшою або меншою мірою на структуру судової системи, формують її. Але кожний з них окремо не є визначальним, видоутворюючим. Тому їх використання як критерію не може привести до точної класифікації судових систем. Така класифікація буде значною мірою імовірнісною, а значить, матиме погрішності, що робить її ненауковою.

Для точності класифікації необхідно використати насамперед такі ознаки й фактори, які характеризують не державу в цілому або суспільство, а саме судову систему як один з елементів державного устрою. Ознаки, що є специфічними, викликані особливостями об'єкта дослідження. І в нашому випадку йдеться про такі ознаки, як кількість рівнів судової системи, кількість судових інстанцій, ступінь використання спеціалізації судів, кількість вищих судових установ і порядок управління у сфері судової діяльності.

3.2. Принципи побудови судових систем

Чим більший історичний проміжок часу існує окремо взята держава, тим більш конкретно формулюються правила, ідеї й положення, що мають принципове значення для розвитку суспільства, функціонування державного механізму і головні риси, що їх характеризують. Такі ідеї, правила й положення формулюються й відносно судових органів і можуть бути охарактеризовані як принципи побудови судової системи.

---

¹ Див.: Системы правосудия стран Европы. – Вып. 2006 (на основе данных 2004 г.) [Текст] / Европейская комиссия по эффективности правосудия (СЕРЕЈ). – Совет Европы, 2006. – С. 12–13.

Значення принципів важко переоцінити. Вони не формулюють конкретних прав і обов'язків і не завжди забезпечені конкретними законодавчими санкціями, однак, із того, на яких принципах заснований правовий порядок, можна значною мірою судити про характер самої держави¹.

Дефініції принципів дуже різноманітні і навряд чи колись будуть вичерпані одним визначенням. Раніше досить поширеним було визначення правових принципів як керівних положень права, його основних начал, що виражають об'єктивні закономірності, тенденції й потреби суспільства, визначають сутність всієї системи, галузі або інституту права й мають як результат їх правового закріплення загальнообов'язкове значення². Сучасні визначення принципів права кардинальних змін не зазнали. Це також керівні ідеї, але з більш переконливою констатацією їхньої загальнообов'язковості й нормативної закріпленості. Так, на думку В. М. Корельського й В. Д. Перевалова, принципи права — це керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві, які, з одного боку, виражають закономірності права, а з другого — являють собою найбільш загальні норми, які діють у всій сфері правового регулювання й поширюються на всіх суб'єктів³.

Якщо простежити природу виникнення принципів судової системи серед принципів права, то вона матиме такий вигляд: джерела цих принципів лежать у загальноправових принципах, які несуть у собі певну частину змісту загальносоціальних принципів і конкретизуються в принципах кожної галузі. Відносити принципи судової влади до правоохоронних принципів, на наш погляд, не варто, оскільки значення й завдання судової влади значно виходять за межі правоохорони. А тому принципи судової влади слід розглядати як окрему систему принципів серед загальноправових принципів, що перебуває на рівні міжгалузевих принципів. І вже серед принципів судової влади окремо слід розглядати принципи судової системи. При цьому потрібно зазначити, що принципи організації судової системи мають загальні риси і з іншими системами загальноправових принципів, наприклад, з принципами побудови і функціонування державних органів, принципами інститутів права.

Кожна із названих систем принципів є спеціалізованим вираженням загальних принципів і підлягає самостійному розгляду. Наприклад, принципи судової системи мають внутрішній зв'язок у предметі регулювання, що й обумовлює їхню системність. Крім того, принципи судової системи необхідно відносити до принципів публічного, регулятивного, матеріального, об'єктивного права, оскільки предметом регулювання є особливості побудови системи державних органів специфічної компетенції.

Певною мірою можна сказати, що загальноправові принципи, проходячи крізь призму специфіки природи судової влади й судових органів, які її здійснюють, перетворюються на принципи судової влади, які далі конкретизуються у принципах побудови судової системи. Наприклад, загальноправовий принцип законності, проходячи такий шлях, перетворюється на принцип законного суду.

¹ Див.: Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Рогачова [та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2002. — С. 193.

² Див.: Советское гражданское право [Текст] : учебник / отв. ред. В. П. Грибанов, С. М. Корнеев. — М. : Юрид. лит., 1979. — Т. 1. — С. 24.

³ Теория государства и права [Текст] : учеб. для вузов / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. — М. : Инфра-М, Норма, 1997. — С. 237.

Дослідженню принципів побудови судової системи (організаційним принципам судової влади) не завжди приділяється належна увага у наукових і навчальних роботах. Досить часто науковці в роботах, присвячених судовій владі й судоустрою, обмежуються дослідженням принципів судової влади в загальних рисах або ведуть мову про принципи правосуддя, не бачать відмінностей між ознаками й принципами судової системи, або без будь-якої класифікації розглядають деякі конституційні основи побудови й діяльності судових органів. Інколи деякі з цих понять ототожнюються. На наш погляд, така практика свідчить про неглибоке знання проблематики, й опис судової системи наукового або навчального характеру має супроводжуватися виділенням і розглядом принципів побудови судової системи.

Принципи побудови судової системи є частиною принципів судової влади, але, з огляду на цілком видиму специфіку, утворюють самостійну систему принципів. Можна виділити різні критерії класифікації принципів судової системи. Виходячи з теорії права, виділяють міжгалузеві й галузеві (специфічні) принципи. У такому випадку до міжгалузевого можна віднести принципи, властиві не лише судоустрою, а й іншим галузям права, наприклад, державному праву, цивільно-процесуальному або кримінальному процесуальному праву. До таких принципів відносять: принцип єдності судової системи, її побудови відповідно до адміністративно-територіального устрою країни (принцип територіальності), принцип фінансування судів з бюджету та ін. До галузевих же принципів у такому разі варто відносити такі, що характеризують виключно організацію судової системи країни, наприклад принцип інстанційності.

За способом закріплення в законодавстві принципи судової системи можна поділяти на прямо сформульовані в конкретних нормах права (норми-принципи) і принципи, виведені з норм.

За характером нормативного джерела, що закріплює принципи, можна говорити про конституційні принципи побудови судової системи й принципи, що закріплені у законодавстві про судоустрій.

Слід зазначити, що в Конституції відводиться досить значне місце закріпленню найважливіших принципів побудови судової системи країни. Саме тут закріплюються найважливіші гарантії самостійності судової системи й незалежності судової влади, які зведені в ранг конституційних принципів і характеризують державу як демократичну. Деякі принципи, закріплені в Конституції, характеризуються особливою стабільністю. Вони практично не змінюються навіть у випадках зміни самих конституцій залежно від певних історичних періодів, мають підвищену стабільність. Сучасні конституції характеризуються деідеологізацією формулювання принципів побудови судової системи з акцентуванням уваги на їх правовий зміст і визнанням рівності прав всіх суб'єктів суспільства.

Є. І. Козлова, аналізуючи конституційні принципи, що регулюють судову систему, виділяє три їх групи:

- 1) принципи й норми, що визначають взаємовідносини особи й судової влади;
- 2) принципи організації судової системи (здійснення правосуддя тільки судом відповідно до закону; єдність судової системи; поєднання професійних і непрофесійних засад у здійсненні правосуддя);

3) принципи функціонування судової системи (незалежність, незмінюваність і недоторканність суддів; гласність судочинства; змагальність і рівноправність сторін у процесі)¹.

Але в більшості випадків у роботах, присвячених судовій владі й судоустрою, розглядаються характерні риси організаційних принципів судової влади і їх система без внутрішньої класифікації, а також можливість віднесення тих або інших принципів судової влади до організаційних або функціональних.

Так, слід виокремити позицію І. Є. Марочкіна, який сформулював характерні риси організаційних (судоустрійних) принципів та визначив їх як такі, що звернені до відносин, які виникають не з приводу розгляду й вирішення конкретного виду судової справи, а з приводу організації судової системи, структури її органів, статусу суддів, тобто у зв'язку з організаційними відносинами. Відповідно до організаційних принципів належать: а) принцип єдності судової системи і статусу суддів; б) територіальності; в) спеціалізації; г) інстанційності; д) незалежності суддів; е) недоторканності суддів; ж) незмінюваності суддів; є) професіоналізму суддів².

Н. В. Сібільова називає конституційно закріплені принципи побудови судової системи України, до яких відносить принципи: а) територіальності; б) спеціалізації; в) єдності судової системи; г) інстанційності; д) ступінчастості; е) ієрархічності; ж) доступності правосуддя³.

В. Д. Бринцев виокремлює такі основні принципи формування судової системи: а) принцип незалежності судових органів; б) оперативності правосуддя й доступності суду для населення; в) структурної самостійності; г) простоти й економічності судової системи⁴.

О. С. Захарова та В. В. Молдован визначають та розглядають лише принципи правосуддя, а єдність, стабільність та пристосованість до адміністративно-територіального устрою країни розглядають як характерні ознаки судової системи України, а не принципи її побудови⁵. Так само і С. М. Тимченко серед принципів побудови судової системи України називає лише закріплені в Конституції України — територіальності й спеціалізації. Як ознаки судової системи називає єдність та стабільність⁶.

На думку Р. О. Куйбіди, найбільш актуальними для подальшого розвитку системи судів в Україні є насамперед засади спеціалізації, територіальності та інстанційності.

¹ Козлова, Е. И. Конституционное право России [Текст] / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – М. : Юристъ, 2002. – С. 348–357.

² Див.: Організація судової влади в Україні [Текст] / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. – Х. : Право, 2009. – 184 с.

³ Організація судової влади в Україні [Текст] : навч. посіб. / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий [та ін.] ; за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. – Х. : Одіссей, 2007. – С. 95–106.

⁴ Бринцев, В. Д. Судебная власть [Текст] // Правосудие. Итоги реформ 1992–2003 гг. на Украине / В. Д. Бринцев. – Харьков, 2004. – С. 50–51.

⁵ Див.: Суд, правоохоронні та правозахисні органи України [Текст] : навч. посіб. / В. С. Ковальський (кер. авт. кол.), В. Т. Білоус, С. Е. Демський [та ін.] ; відп. ред. Я. Кондратьєв. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 62–77.

⁶ Тимченко, С. М. Судові та правоохоронні органи України [Текст] : навч. посіб. / С. М. Тимченко. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – С. 51.

Усі інші засади переважно вичерпали своє методологічне значення і перейшли до категорії властивостей, рис, які характеризують сучасну систему судів¹.

Т. Б. Любовнікова вважає, що ступінь широти та детальності регламентації організаційних принципів судової влади значною мірою залежить від специфіки правових традицій тієї чи іншої країни, а також особливостей її взаємодії з законодавчою і виконавчою гілками влади, що склалися у кожній державі². Авторка робить висновок, з яким слід погодитись: фактично існує три різні юридичні формулювання системи організаційних принципів, які визначають положення судової влади: організаційні принципи судової влади, принципи організації судів (судової системи) та організаційні принципи здійснення правосуддя³.

Тут слід висловити сумнів у можливості й доцільності існування терміна «організаційні принципи правосуддя». Оскільки правосуддя здійснюється виключно у передбаченій процесуальними нормами формі, то і принципи правосуддя мають переважно процесуальний характер. А тому до організаційних принципів ми їх віднести не можемо, тобто організаційних принципів правосуддя просто не може бути.

Що стосується співвідношення організаційних принципів судової системи та організаційних принципів суду, то тут слід звернути увагу на кілька питань. По-перше, чи можна говорити про існування системи принципів суду окремо або у складі системи принципів судової системи? Суд — це структурна одиниця (елемент) судової системи. Законодавчо закріплені певні правила створення суду та організації його роботи (підстави для створення та ліквідації, порядок визначення кількості суддів у суді та призначення голови суду і його заступників, принципи формування внутрішньої структури суду тощо). Тому можна виокремити із системи принципів судової системи принципи, які характеризують організацію діяльності не сукупності державних органів країни, які об'єднані в єдину систему (судову систему), а одного органу — суду.

Як зауваження слід звернути увагу на використання Т. Б. Любовніковою термінів «принципи організації судової влади» та «організаційні принципи судової влади» в однаковому значенні. Передусім це не сприяє точності та однозначності при розгляді проблеми. Не можна сказати, що ці принципи повинні мати або мають різне значення і відрізняються один від одного, але, на наш погляд, більш правильним буде використання терміна «організаційні принципи судової влади». Це пов'язано з різними підходами до розуміння терміна «судова влада». Організаційні принципи судової влади — це більш універсальне визначення, яке підходить для визначення певних принципів судової влади незалежно від точки зору щодо самої судової влади.

Викликає також інтерес позиція Н. О. Колоколова стосовно принципів і рис судової системи, що викладається під досить оригінальним кутом зору. Автор виходить із публічності судового процесу й вважає, що в основі його побудови й організації завжди

¹ Куйбіда, Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи [Текст] : монографія / Р. О. Куйбіда. — К. : Атіка, 2004. — С. 47.

² Любовнікова, Т. Б. Поняття судової влади та проблеми конституційної фіксації принципів її організації [Текст] / Т. Б. Любовнікова // Бюл. М-ва юстиції України. — 2007. — №4. — С. 204–212.

³ Там само. — С. 210.

лежать панівні суспільні інтереси. Отже, основними принципами побудови судової системи є:

- а) відповідність цілям і завданням, що стоять перед органами судової влади згідно з чинним законодавством;
- б) відповідність економічним можливостям держави;
- в) відповідність запитам суспільства.

У той же час виняткова компетенція судової системи на вирішення певного типу соціальних конфліктів, право суду на творчість (заповнення прогалін у законодавстві), здатність до внутрішнього самоврядування, захист прав і свобод людини й громадянина, самостійність і незалежність розглядаються Н. О. Колоколовим як риси судової системи¹.

Незважаючи на оригінальність позиції, у деяких питаннях з нею не можна погодитися. Названі автором принципи не є принципами побудови лише судової системи. Вони мають настільки загальний характер, що будуть справедливі для будь-якого державного органу або інституту, необов'язково судового. Крім того, зазначені принципи жодним чином не розкривають специфіки судових органів, які утворюють систему й реалізують окрему гілку державної влади.

Тут ще раз буде доречно навести слова Ю. М. Грошевого, який вважав, що загальноправові принципи, закріплені стосовно судової системи, повинні бути конкретизовані відповідно до специфіки судових органів. Наприклад, принцип верховенства права. Слід конкретно вказати, що цей принцип означає для судді, якщо він згадується як обов'язковий для нього у законі². Але заради справедливості потрібно зауважити, що не можна говорити й про незастосовність названих принципів до побудови судової системи. Мабуть, це принципи, які мають найбільш загальний характер.

Таким чином, характеризуючи організаційні принципи судової влади — принципи побудови судової системи, можна виокремити кілька характерних для них рис і обов'язкових вимог. Такі принципи:

- а) утворюють самостійну систему, що визначає судовий устрій країни, мета якої — забезпечення створення й безперебійного функціонування демократичної й ефективної судової системи;
- б) нормативно закріплюють загальні положення обов'язкового характеру з приводу організації судової системи, структури її органів;
- в) відображають специфіку традицій судочинства країни й особливостей положення органів судової влади в державному механізмі;
- г) повинні відповідати економічним можливостям держави й потребам суспільства.

З урахуванням викладеного принципи побудови судової системи можна визначити як історично сформовані теорією й практикою діяльності судів, обумовлені економічним і ідейно-політичним рівнем розвитку суспільства нормативно закріпле-

¹ Колоколов, Н. А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве [Текст] / Н. А. Колоколов, С. Г. Павликов. — М. : Юрлитинформ, 2007. — С. 116–118.

² Грошевий, Ю. М. Реалізація принципу доступності правосуддя у побудові судової системи України [Текст] / Ю. М. Грошевий // Питання удосконалення судової системи України : матеріали наук.-практ. конф. (1–2 лют. 2007 р.). — Х., 2007. — С. 33.

ні положення, що фіксують найбільш важливі вимоги й відображають закономірності побудови судової системи країни, виражають її зміст й специфіку і визначають тенденції розвитку.

До самої ж системи принципів побудови судової системи варто включити такі принципи: а) єдності судової системи; б) територіальності; в) спеціалізації; г) інстанційності; г) ступінчастості та ієрархічності; д) самостійності суду; е) доступності суду.

До цього переліку не були включені принципи, що визначають вимоги до суддівського корпусу. Мова йде про такі принципи, як поєднання професійних і непрофесійних начал у здійсненні правосуддя, незалежності суддів, недоторканності суддів, незмінюваності суддів та ін. Попри велике значення зазначених принципів для судової влади їх реалізація практично не впливає на структуру судової системи, а тому до системи принципів побудови судової системи вони входять не можуть.

Отже, на наш погляд, організаційні принципи судової влади утворюють самостійну систему, оскільки відповідають вимогам самостійності, повноти, несуперечності й є тісно взаємозалежними. Дія кожного принципу створює умови для дії другого принципу, що унеможливорює їхнє функціонування самостійно. Кожний із принципів судової системи відіграє самостійну роль при її побудові, характеризує ставлення до судового устрою країни й у сукупності з іншими принципами визначає єдину мету — забезпечення створення й безперебійного функціонування демократичної й ефективної судової системи.

Як обґрунтування викладеного твердження можна навести такий логічний ланцюжок. Візьмемо принцип територіальності побудови судової системи. Цей принцип закріплений на рівні Конституції України (у багатьох зарубіжних країнах так само має конституційне закріплення), тому його наявність і значення сумніву не викликають. Основний зміст цього принципу в Україні — судова система повинна відповідати адміністративно-територіальному устрою країни. При реалізації такого завдання цей принцип тісно взаємодіє із принципом доступності суду, основне завдання якого — забезпечити можливість для кожної людини в разі необхідності вільно й безперешкодно звернутися до суду. Зазначені принципи також взаємодіють і пов'язані із принципом самостійності суду — необхідністю виключити вплив на суд з боку органів місцевого самоврядування. Названі принципи пов'язані і з принципом ступінчастості, що фіксує необхідність декількох рівнів у судовій системі, і ці рівні збігаються з адміністративними одиницями країни. У свою чергу, принцип ступінчастості зобов'язаний своєю появою принципу інстанційності, завдання якого забезпечити можливість оскарження судового рішення. У межах реалізації зазначених принципів необхідно також забезпечити спеціалізацію судових органів (для підвищення якості правосуддя) і зберегти єдність судової системи.

Навіть на такому прикладі можна переконатися, наскільки взаємозалежні всі названі принципи побудови судової системи. Якоюсь мірою їх реалізація вимагає певного компромісу. Оскільки, наприклад, важко забезпечити і відповідність судової системи адміністративно-територіальному устрою країни, і незалежність суду від місцевих органів влади, й зручність звернення до суду для будь-якого мешканця відповідної території. Саме ретельне формулювання кожного із прин-

ципів побудови судової системи з урахуванням основних завдань інших принципів, що входять до системи, їх чітка реалізація на практиці забезпечують збалансовану роботу судової системи в цілому зі збереженням усіх демократичних надбань у суспільстві.

3.3. Реалізація принципу доступності суду в Україні

Доступність суду — принцип судової влади, призначення якого полягає у досягненні такого стану організації судової системи та юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві, який задовольняє потребу останнього у вирішенні юридично значущих справ і відповідає закріпленим у міжнародно-правових актах вимогам. Ця засада впливає із припису ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до якої судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи згідно з Конституцією та в порядку, встановленому законами України.

Місце принципу доступності суду в системі принципів права зумовлюється тим, що сфера його дії поширюється на організацію судової системи й регламентацію процедури розгляду справ у суді. Цінність цього принципу неприпустимо зводити лише до того, що судова влада є інституціонально оформленою в систему відповідних органів і наділеною універсальною юрисдикцією з вирішення правових конфліктів, які виникають у суспільстві. Вона полягає як у наявності процедури судового розгляду, так і можливості скористатися її перевагами, практична реалізація яких не обтяжена правовими і фактичними перешкодами на момент звернення до суду і у процесі судового розгляду.

Доступність суду може бути формальною або реальною залежно від співвідношення нормативного закріплення цього принципу та практики його реалізації.

Формальна доступність має місце, якщо право на звернення до суду громадян закріплено на законодавчому рівні, але виникають правові (обмеження юрисдикції суду) або фактичні (внаслідок недосконалої організації роботи судів звернення громадян розглядаються повільно, створюються різні перепони бюрократичного характеру) перешкоди для цього. Класичним прикладом є законодавство СРСР, коли на конституційному рівні проголошувався судовий захист прав і свобод громадян, а на законодавчому мали місце суттєві обмеження компетенції судів.

Відповідно до Конституції СРСР 1977 р. (ст. 58)¹ і Конституції УРСР 1978 р.² дії посадових осіб, здійснені з порушеннями законів, із перевищенням повноважень, такі, що порушують права громадян, можуть бути в установленому порядку оскаржені в суді. Однак це положення протягом тривалого часу залишалось декларативним,

¹ Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик [Текст] : от 07.10.1977 // Конституции (Основные Законы) СССР. — М. : Юрид. лит., 1978. — С. 15–46.

² Конституция УССР [Текст] : от 20.04.1978 // Конституции (Основные Законы) СССР. — М. : Юрид. лит., 1978. — С. 578.

оскільки дія цієї конституційної норми, яка відображала право громадян на оскарження дій посадових осіб у суді, та наділення судів повноваженнями із розгляду таких скарг було опосередковано наявністю встановленого законом спеціального порядку; отже, ця норма Конституції СРСР не мала прямого застосування. Тільки Закон СРСР від 30 червня 1987 р. «Про порядок оскарження в суд неправомірних дій органів державного управління та посадових осіб, що обмежують права громадян»¹ уперше відкрив шлях до судового захисту громадян. Однак цей Закон виявився неефективним і на зміст судової компетенції майже не вплинув.

Становленню необмеженого права на судовий захист (а відповідно і доступу до суду) сприяло положення ст. 124 Конституції України 1996 р., за яким юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі.

Положення Конституції України узгоджуються з позицією Європейського суду з прав людини, який вважає неприпустимим вилучення певних категорій справ з юрисдикції суду: «те, що держава може безпечелісно і без контролю органів Конвенції вилучати із компетенції судів цілу низку цивільних справ або звільняти від цивільної відповідальності великі групи або категорії справ, суперечить принципу верховенства права у демократичному суспільстві й п. 1 ст. 6, яка передбачає можливість розгляду цивільних справ у суді (п. 65)»².

Аналогічну позицію досить послідовно відстоює і Конституційний Суд України, який при розгляді низки справ визнавав нечинними положення окремих законодавчих актів, які так чи інакше обмежували можливість судового оскарження рішень і дій посадових осіб. Так, у своєму рішенні від 30 жовтня 1997 р. у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та ст. 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К. Г. Устименка) Суд визнав неконституційним положення частини четвертої ст. 12 Закону України «Про прокуратуру» щодо можливості оскарження прийнятого прокурором рішення до суду лише у передбачених законом випадках, оскільки винятки встановлюються самою Конституцією, а не іншими нормативними актами³. У рішенні від 25 листопада 1997 р. у справі за конституційним зверненням громадянки Г. П. Дзюби щодо офіційного тлумачення ч. 2 ст. 55 Конституції України та ст. 248² ЦПК України від 18 липня 1963 р. (справа громадянки Дзюби Г. П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи), Суд зазначив: «ч. 2 ст. 55 Конституції України необхідно розуміти так, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх рішення, дія чи бездіяльність порушують або ущемлюють права і сво-

¹ О порядке обжалования в суд неправомерных действий должностных лиц, ущемляющих права граждан [Текст] : Закон СССР // Ведом. Верхов. Совета СССР. – 1987. – №2. – Ст. 388; №44. – Ст. 692.

² Сальвиа, М. де. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод : Судебная практика с 1960 по 2002 г. [Текст] / М. де Сальвиа. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 325.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» від 30.10.1997 № 18/203-97 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 1999. – №46. – С. 126.

боди громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді. Такі скарги підлягають безпосередньому розгляду в судах незалежно від того, що прийнятим раніше законом міг бути встановлений інший порядок їх розгляду (оскарження до органу, посадової особи вищого рівня щодо того органу і посадової особи, що прийняли рішення, вчинили дії або допустили бездіяльність). Подання скарги до органу, посадової особи вищого рівня не перешкоджає оскарженню цих рішень, дій чи бездіяльності до суду»¹. У рішенні від 2 липня 2002 р. у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Концерн Стирол» щодо офіційного тлумачення положення п. 1 ч. 1 ст. 12 ГПК України (справа про оспорювання актів у господарському суді) Конституційний Суд роз'яснив, що господарським судам підвідомчі справи про визнання недійсними чинних як нормативних, так і ненормативних актів незалежно від дати прийняття². До відповідного рішення питання про оспорювання в господарському суді ненормативних актів вирішувалося неоднозначно. У рішенні від 30 січня 2003 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України положень ч. 3 ст. 120, ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 КПК України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) було визнано неконституційними положення ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 КПК України, які унеможливають розгляд судом на стадії досудового слідства скарг на постанови слідчого, прокурора стосовно приводів, підстав і порядку порушення кримінальної справи щодо певної особи³.

В іншому своєму рішенні від 8 квітня 2015 р. №3-рп/2015 Конституційний Суд України визначив критерії допустимого обмеження права особи на доступ до суду. По-перше, таке обмеження не може бути свавільним та несправедливим. По-друге, таке обмеження має встановлюватися виключно Конституцією та законами України; переслідувати легітимну мету; бути обумовленим суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційним та обґрунтованим. У разі обмеження права на оскарження судових рішень законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію права на судовий захист і не порушувати сутнісний зміст такого права⁴.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248² Цивільного процесуального кодексу України від 25.11.1997 №63-рп [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. – 1998. – №1. – С. 3.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Концерн Стирол» щодо офіційного тлумачення положення абзацу першого пункту 1 частини першої статті 12 Господарського процесуального кодексу України від 02.07.2002 №13-рп/2002 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2002. – №32. – Ст. 1510.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України від 30.01.2003 №3-рп/2003 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2003. – №6. – Ст. 245.

⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини 2 ст. 171² КАС України від 8 квітня 2015 р. №3-рп/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=270605>. – Заголовок з екрана.

Принцип доступності суду (правосуддя) міститься у рішеннях Європейського суду з прав людини («Голдер проти Сполученого Королівства» (1975), «Ейрі проти Ірландії» (1979), «Девеєр проти Бельгії» (1980)), у яких право на доступ до суду розглядається як складник права на справедливий суд, передбаченого ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950). Уперше поняття «право на доступ до суду» пролунало в рішенні Суду у справі «Голдер проти Сполученого Королівства». Основним у ній було питання про те, чи обмежується п. 1 ст. 6 Конвенції гарантіями для позивача в судовому процесі, який уже ведеться, чи він гарантує також це право, тобто право ініціювати судовий розгляд і, відповідно, обов'язок суду розпочати і провести його. У своєму рішенні Суд указав: якби п. 1 ст. 6 Конвенції розумівся як такий, що стосується виключно провадження у справі, що вже розпочата в суді, Договірна держава могла б, не порушуючи цього припису, позбутися судової системи чи обмежити судову юрисдикцію щодо певних видів провадження й доручити цю справу іншим органам, які залежать від уряду. Такі невіддільні від небезпеки свавілля влади припущення мали б серйозні наслідки, що прямо суперечать згаданим вище принципам (праву на розгляд справи незалежним і безстороннім судом, установленим законом) і які Суд не може залишити поза увагою. Було б неприйнятним, з позиції останнього, якби п. 1 ст. 6 Конвенції детально визначав процесуальні гарантії сторонам у судовому провадженні, не забезпечуючи насамперед того, без чого користування такими гарантіями було б неможливим, тобто доступу до суду. Характеристики справедливості, публічності й оперативності, судового провадження були б марними за його відсутності¹.

Право на доступ до суду визначається Євросудом як відсутність надмірних правових і фактичних ускладнень під час звернення особи до суду і розгляду її справи у суді. Роль держави у забезпеченні принципу доступності суду має полягати як в активних діях, спрямованих на створення конкретних механізмів забезпечення цього права, так і в утриманні від учинення фактичних і правових перешкод у його реалізації.

Аналіз резолюцій і рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи дозволяє визначити такі критерії доступності суду:

1) обов'язок держави забезпечити надання адвокатом високопрофесійної правової допомоги особам, які через скрутний матеріальний стан не в змозі її самостійно оплатити;

2) інформування громадськості про місцезнаходження й компетенцію судів, а також про порядок звернення до суду для захисту своїх інтересів у судовому порядку;

3) застосування в розумних межах спрощених судових процедур;

4) вжиття заходів щодо максимального скорочення строків винесення судових рішень (у тому числі на досудових стадіях кримінального процесу) й активна роль суду в цьому;

5) скорочення або анулювання судових витрат, якщо вони стають перешкодою для доступу до правосуддя;

6) вжиття заходів, спрямованих на усунення зловживань правом особи на звернення до суду;

¹ Голдер против Соединенного Королевства : Решение Европ. Суда по правам человека от 21.02.1975 // Европейский суд по правам человека : Избр. решения : в 2 т. Т. 1 / под ред. В. А. Туманова. – М. : НОРМА, 2000. – С. 39–80.

- 7) забезпечення судових органів найсучаснішими технічними засобами;
- 8) забезпечення доступу потерпілого до правосуддя;
- 9) використання несудових (альтернативних) засобів розв'язання правових конфліктів з поступовим зменшенням завдань, не пов'язаних з вирішенням спору про право, які покладаються на суд;
- 10) установлення обмежень оскарження судових рішень, у тому числі усунення зловживань правом на оскарження;
- 11) створення сучасних автоматизованих систем зберігання судових рішень із забезпеченням належного доступу до них;
- 12) вжиття заходів, спрямованих на підвищення ефективності управління робочим навантаженням, фінансами, інфраструктурою, людськими ресурсами й засобами зв'язку в судовій системі;
- 13) гарантії незалежності суддів при відправленні правосуддя¹.

Окремої уваги потребують міжнародно-правові акти з питань доступу до правосуддя потерпілих від злочинів. Відповідно до Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою Генеральної Асамблеї ООН, останні мають право на доступ до механізмів правосуддя і швидку компенсацію завданої їм шкоди згідно з національним законодавством. У необхідних випадках слід створити і зміцнити судові й адміністративні процедури з метою забезпечення жертвам можливості отримати компенсацію за допомогою офіційних або неофіційних процедур оперативного, справедливо, недорогими й доступними методами. При цьому держави — члени ООН мають сприяти тому, щоб судові й адміністративні процедури більшою мірою відповідали потребам жертв злочинів, у тому числі шляхом забезпечення їм можливості викладу своєї позиції по суті справи й надання належної допомоги на всіх етапах судового розгляду без порушення прав обвинувачених і згідно з національним законодавством (пп. 4, 6)².

Одночасно Комітет міністрів Ради Європи прийняв Рекомендацію «Про становище потерпілого у кримінальному праві і кримінальному процесі», у якій вказуються заходи, яких потрібно вжити для відшкодування потерпілому завданої йому матеріальної й моральної шкоди (пп. 9–14 розд. I). Крім того, потерпілому має бути надане право подавати клопотання про перегляд рішення компетентного

¹ Це резолюції й рекомендації: «Про юридичну допомогу та консультації», «Про юридичну допомогу в цивільних, торгових та адміністративних справах»; рекомендації «Про ефективний доступ до закону та правосуддя для малозабезпечених осіб», «Про заходи щодо недопущення та скорочення надмірного робочого навантаження на суддів», «Про шляхи забезпечення доступу до правосуддя», «Про принципи цивільного судочинства, спрямовані на вдосконалення судової системи», «Про введення в дію та удосконалення функціонування систем і процедур оскарження з цивільних і торговельних справ», «Про відбір, обробку, надання й архівацію судових рішень в правових інформаційно-пошукових системах», «Про становище потерпілого у кримінальному праві і кримінальному процесі», «Про спрощення кримінального судочинства», «Про спрощення управління системою кримінального правосуддя», «Щодо суддів: незалежність, дієвість та обов'язки», «Про альтернативи судовому розгляду спорів між органами виконавчої влади і приватними особами» (див.: Организация и деятельность адвокатуры в России [Текст] / сост. В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М. : Юриспруденция, 2001. – С. 271–313).

² Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів зловживань владою [Текст] : від 29.11.1985 // Права человека и судопроизводство : Собр. междунар. док. – OSCE, Vena; Warshava, 1997. – С. 229–233.

органу про відмову від порушення кримінальної справи і право на пряме звернення до суду (п. 7 розд. I)¹.

Зміст принципу доступності суду розкривається через сукупність його правових (інституційних і процесуальних), соціальних та економічних елементів. Зміст принципу доступності правосуддя становлять такі інституційні елементи:

а) територіальна наближеність суду (оптимальне розташування судів щодо об'єктів інфраструктури місцевості, відповідність судових та адміністративно-територіальних округів держави, забезпечення необхідної кількості суддів залежно від чисельності населення);

б) відкритість інформації про суд (доведення до громадян інформації про суд, його розташування, підсудність, часи роботи, висвітлення основних аспектів функціонування суду на офіційному веб-порталі судової влади та ЗМІ);

в) універсальність юрисдикції суду (заборона на законодавчому рівні вилучення певних категорій справ з відання суду, поширення його юрисдикції на всю територію держави, чіткий розподіл повноважень між судами різної спеціалізації з метою уникнення конфліктів);

д) компетентність суду (встановлення стандартів професійної придатності кандидатів на посаду судді, спеціалізація суддів, обов'язок судді регулярно підвищувати свою кваліфікацію, дисциплінарна відповідальність судді);

е) стабільність судової системи (незмінюваність її структури впродовж тривалого терміну, розробка й офіційне затвердження критеріїв ефективності судової системи, які служать виключними підставами зміни судового устрою);

є) упровадження електронних технологій в роботу судів (застосування відеоконференції під час судових засідань, подання сторонами процесуальних документів до суду через Інтернет за допомогою спеціального програмного забезпечення, надсилання судових викликів на мобільні телефони SMS-повідомленнями, надсилання зацікавленим особам копій судових рішень через Інтернет, застосування спеціального програмного забезпечення для спрощення судового провадження, включаючи автоматизований розподіл судових справ і технічну фіксацію судових процесів).

На забезпечення інституційних елементів доступності суду спрямовані відповідні гарантії:

1) територіальна наближеність суду досягається шляхом зручного розташування судів відносно об'єктів інфраструктури місцевості, відповідності судових і адміністративно-територіальних округів і забезпечення достатньої стосовно чисельності населення кількості суддів;

2) відкритість інформації про суд забезпечується шляхом доведення до громадян інформації про суд, його розташування, підсудність, часи роботи, а також роботою з цією метою спеціальних посадових осіб у штаті апарату суду;

3) універсальність юрисдикції суду досягається заборонаю вилучення певних категорій справ з відання суду і чітким розподілом повноважень між різними судами з метою уникнення конфлікту юрисдикцій;

¹ О положении потерпевшего в уголовном праве и уголовном процессе [Текст] : Рес. № R (85) 11 Ком. министров Совета Европы от 28.06.1985 // Организация и деятельность адвокатуры в России / сост.: В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. – М. : Юриспруденция, 2001. – С. 281–283.

4) компетентність судді, який розглядає справу, досягається шляхом встановлення стандартів професійної придатності кандидатів на посаду судді, систематичним підвищенням суддями своєї кваліфікації, спеціалізацією суддів із розгляду певних категорій справ;

5) стабільність судової системи забезпечується незмінюваністю її структури впродовж тривалого терміну (5–10 років) і розробкою критеріїв її ефективності, які мають служити підставами зміни судового устрою.

У побудові судової системи за вертикаллю доступності суду має виражатися у дотриманні принципу «одна судова ланка = одна інстанція». Розгляд справ по суті має здійснюватися щонайменше двома судовими інстанціями (місцевим судом і апеляційним судом) з метою забезпечення права особи на перегляд рішення суду. Загальнодоступними мають бути суди першої інстанції; право на перегляд справи апеляційним судом підлягає встановленим законом обмеженням. Касаційна інстанція опосередковано впливає на доступність правосуддя: забезпечуючи єдність судової практики, вона виступає механізмом виправлення судовою системою власних помилок, так би мовити, страхує її від можливих «збоїв» у роботі. Звернення до цього суду необхідне насамперед для забезпечення ефективного функціонування судової системи і тому пов'язане із найбільшими обмеженнями.

Доступність судового процесу розкривається через:

а) розумний строк розгляду справи (найкоротший строк розгляду і вирішення судом справи, достатній для надання своєчасного (без невинуватих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів);

б) максимально можливо простоту процесу (спрощення й скорочення судових проваджень, застосування примірювальних процедур у судочинстві, надання громадянам доступу до якісної правової допомоги);

в) доступ до судового рішення (надання учасникам провадження копій судового рішення, розміщення актів суду на офіційному веб-порталі судової влади з можливістю загального доступу до них);

г) виконання судового рішення (обов'язковість судових рішень, що набрали законної сили, для всіх органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб та громадян, відповідальність за невиконання судового рішення).

На забезпечення доступності процедури розгляду справ у суді має бути спрямована низка організаційно-правових гарантій. Так, дотримання розумних строків розгляду справи можна досягти шляхом введення середньомісячних нормативів навантаження суддів (у місцевих судах), оптимізації розподілу функціональних обов'язків між працівниками апарату суду, запровадження новітніх комп'ютерних технологій для забезпечення документообігу в суді. Щоб спростити процес для громадян, існує інститут правової допомоги. Значним кроком у напрямі удосконалення цього інституту стало прийняття 2 червня 2011 р. Закону України «Про безоплатну правову допомогу», яким були створені нові засади однойменного інституту. Так, по-перше, гарантується безоплатна правова допомога не лише окремим особам у зв'язку з кримінальним, але і з цивільним та адміністративним провадженнями; по-друге, для виконання взятого на себе зобов'язання держава створює спеціальні органи — Центри

з надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги, що фінансуються з державного і місцевого бюджетів; по-третє, визначено досить широке коло осіб, які матимуть право на безоплатну правову допомогу; по-четверте, передбачені досить різноманітні форми такої допомоги — захист від обвинувачення; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру тощо¹. На спрощення розгляду юридично значущих справ спрямована система альтернативного (несудового) розгляду спорів, звернення до якої є правом особи. Запровадження скорочених і спрощених судових процедур також спрямоване на забезпечення доступності судової процедури. Важливими гарантіями доступності судової процедури є створення організаційно-правових умов доступу до судового рішення і його виконання.

Доступність правосуддя включає такі соціальні елементи, як:

- а) потреба громадян у вирішенні правових конфліктів, що виникають у суспільстві;
- б) рівень розвитку правосвідомості суспільства в цілому й окремих громадян, що складається з правової обізнаності населення й довіри громадян до суду;
- в) рівень правосвідомості суддів як носіїв судової влади.

У рекомендації № (2010) 12 Комітету міністрів Ради Європи «Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки» від 17 жовтня 2010 р. підкреслюється, що неможливо здійснювати правосуддя ефективно без довіри громадськості, яка є частиною суспільства, якому служать судді. Їм слід бути обізнаними щодо очікувань громадськості від судової системи та скарг на її функціонування (п. 20). Аналіз сучасних українських реалій свідчить про зниження довіри громадян до вітчизняної судової системи і суддів, що виражається як у конкретних результатах соціологічних опитувань, так і в певних суспільних процесах, які спостерігаються останніми роками. За даними загальнонаціонального анкетування, проведеного у 2012 р. фондом «Демократичні ініціативи» й Центром Разумкова, серед населення України частка тих, хто повністю підтримує діяльність судів, знизилася більш ніж утричі: з 9,4%, зафіксованих у травні 2010 р., до 2,9% за підсумками квітня 2012 р. Позитивно її оцінюють лише 20% респондентів, негативно – 69%. Рівень довіри громадян до органів міліції і прокуратури теж низький: він становить 26 і 23% відповідно. Переважно негативне ставлення суспільства до органів правоохоронної сфери (суду, прокуратури, міліції), виявлене опитуванням, показало, що люди вважають їх діяльність такою, що не відповідає їх суспільному призначенню. На думку учасників дослідження, за такої оцінки суд не сприймається громадянами як орган правосуддя².

Результати анкетування, проведеного в серпні 2012 р. Радою суддів України й Центром суддівських студій за підтримки Швейцарської агенції розвитку і співробітництва в рамках «Моніторингу стану незалежності суддів в Україні-2012», суттєво відрізня-

¹ Про безоплатну правову допомогу [Текст] : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 51. – Ст. 2009.

² Див.: Мельник, М. За власні помилки – з власної кишені [Електронний ресурс] / М. Мельник. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/dig2890.htm>. – Заголовок з екрана; Рівень довіри до українських судів наближається до абсолютного мінімуму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/dig3352.htm>. – Заголовок з екрана.

ються від наведених вище даних. Серед респондентів 56,31% висловили повне і 22,95% — часткове задоволення рівнем незалежності, неупередженості й справедливості судового розгляду справ. Лише 11,47% опитаних не змогли дати оцінку діяльності суду. Частка громадян, не задоволених рівнем спілкування із суддями і працівниками судових апаратів, склала всього 10%¹. Досить високу оцінку діяльності окремих судових установ засвідчують також результати локальних опитувань відвідувачів судів: за даними опитування, проведеного у 2012 р. у Вінницькому апеляційному адміністративному суді, йому довіряють 87,4% жителів регіону, на який поширюється юрисдикція суду², а діяльність Апеляційного суду Івано-Франківської області в січні 2013 р. була оцінена відвідувачами на 4,2 бала із п'яти можливих³.

Суттєва різниця в результатах наведених досліджень обумовлюється як різною застосованою в них методологією, так і обранням різної цільової аудиторії. Якщо фондом «Демократичні ініціативи» було анкетовано лише 2009 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, то учасники дослідження Ради суддів України опитали аж 21 028 осіб, які 15 серпня 2012 р. перебували в судах загальної юрисдикції різних регіонів. У першому випадку було з'ясовано ставлення до суду пересічних громадян різного віку й соціального статку, а у другому коло респондентів було обмежене відвідувачами судової установи. Спираючись на наведені результати досліджень, можемо зробити висновок, що рівень довіри до суду людей, які з різних причин звернулися до суду, є вищим, аніж пересічної маси громадян, коли невідомо, який відсоток цих осіб мав особисту нагоду контактувати із судовими органами. Це підтверджується й іншими даними: у 2014 р. опитування компанії «Research and Branding Group», проведене у 22-х регіонах України, виявило, що 13% населення довіряють судам⁴, тоді як результати спеціалізованого опитування цієї ж компанії є іншими: 40% із опитаних відвідувачів судів різних рівнів та юрисдикцій позитивно оцінюють діяльність суду.

Право на справедливе й незалежне правосуддя є одним із найцінніших надбань суспільства. Громадська довіра й повага до судової влади служать гарантією ефективної роботи судової і правової системи в цілому. Члени суспільства розглядають поведінку суддів як невід'ємний складник довіри до судів і держави загалом⁵.

Економічними елементами доступності правосуддя є витрати:

- а) держави на фінансування судової влади;
- б) сторін та інших учасників справи, передбачені процесуальним законодавством;
- в) держави, пов'язані із забезпеченням доступу до суду найбільш вразливих верств населення.

¹ Справедливістю судів задоволені більше половини опитаних [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/dig3509.htm>. – Заголовок з екрана.

² Суд високої довіри [Електронний ресурс] : інтерв'ю з В. Кузьмишиним / О. Кондрат'єва. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/dig3177.htm>. – Заголовок з екрана.

³ Покращення, але без комфорту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/dig3882.htm>. – Заголовок з екрана.

⁴ За даними дослідження ООН у 2013 р., в Україні судам довіряли не більш як 16% населення, що становить один із найнижчих рейтингів у світі.

⁵ Див.: Дідик, С. Є. Кримінально-правова охорона правосуддя від незаконних діянь судді як спеціального суб'єкта злочину [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Є. Дідик. – К., 2009. – С. 4.

Обов'язок держави — забезпечити фінансові й організаційні ресурси для належного функціонування судової системи й компенсувати витрати осіб, які знаходяться поза встановленою у державі межею матеріальної забезпеченості, судові витрати, у тому числі пов'язані із оплатою послуг кваліфікованого адвоката.

Вітчизняні соціологічні дослідження свідчать, що для громадян основним елементом доступності суду є фінансовий чинник. Так, опитування, проведене в рамках програми ООН «Розвиток громадянського суспільства» на Львівщині у 2011 р., засвідчило, що 47% респондентів не вважають правосуддя повною мірою доступним. Опитувані критикують передовсім високі витрати на судовий розгляд і брак належної інформації. Понад 25% респондентів заявили, що офіційні суми витрат, пов'язані зі зверненнями до суду (мито, інженерно-технічне забезпечення тощо), для них є досить обтяжливими. Також чимало громадян не мають можливості звернутися до суду саме через брак коштів і на адвоката. 57% опитаних в апеляційному суді відповіли, що не мають можливості дозволити собі знайти адвоката, щоб підготувати справу до суду. Дослідження також засвідчило відмінності у сприйнятті якості судочинства між різними суспільними верствами. Показово, що якістю роботи суду переважно виявились задоволені забезпечені громадяни, які, скориставшись послугами юристів, отримали рішення на свою користь¹.

На вирішення проблеми фінансової доступності судової влади значною мірою спрямовано Закон України «Про судовий збір», що набрав чинності з 1 листопада 2011 р.² Згідно зі ст. 1 Закону судовий збір має місце на всій території України за подання заяв, скарг до суду, видачу судами документів і включається до складу судових витрат. Він справляється: а) за подання до суду позовної чи іншої заяви, передбаченої процесуальним законодавством; б) за подання до суду апеляційної або касаційної скарги на судові рішення, заяв про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами, про скасування рішення третейського суду, про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду або про перегляд судових рішень Верховним Судом України; в) за видачу судами документів (ч. 1 ст. 3 Закону). Варто зауважити, що для забезпечення фінансової доступності звернення до суду у ч. 2 ст. 3 Закону встановлено досить широкий перелік винятків, коли судовий збір не сплачується (за подання заяви про перегляд Верховним Судом України судового рішення у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною; про порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом; про відшкодування шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу державної влади та іншими органами).

Отже, доступність суду розглядається як принцип організації й діяльності судової влади, сутність якого полягає у відсутності фактичних і юридичних перешкод для звернення зацікавлених осіб до суду за захистом своїх прав. Його місце в системі принципів права зумовлюється тим, що сфера дії принципу доступності правосуддя

¹ Див.: Стадник, Г. Заможні українці більш задоволені судочинством [Електронний ресурс] / Г. Стадник. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/dig2136.htm>. – Заголовок з екрана.

² Про судовий збір [Текст] : Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 59. – Ст. 2349.

поширюється на організацію судової системи й регламентацію судової процедури. Обов'язок забезпечення доступності правосуддя з боку держави впливає з конституційного положення про судовий захист прав і свобод людини (ст. 55 Конституції України) і положень міжнародно-правових актів. Зміст цього принципу розкривається в різноманітті його елементів — правових, соціальних та економічних.

3.4. Реалізація принципу спеціалізації судів в Україні

Подальше проведення судово-правової реформи може привести до розширення спеціалізації судів, про що свідчить Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. У ньому посилено спеціалізацію судів шляхом утворення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. У такий спосіб реалізовано положення Конституції про суцільну спеціалізацію судової системи України (ст. 125). Спробуємо перевірити таке припущення на підставі аналізу спеціальної наукової літератури і власного практичного досвіду роботи авторів на посаді судді.

Спеціалізація є формою суспільних відносин, що знаходять свій вияв як у звуженні людської діяльності, обмеженні її функціональних параметрів, так і в концентрації, мобілізації її зусиль у чітко визначеному напрямі, що в сукупності дозволяє швидко, якісно і з найменшими витратами вирішувати поставлені завдання. Витоками правової спеціалізації є суспільний розподіл праці, реально легітимована диференціація владних структур, національно-державна суверенізація. Її метою є якомога повніше й точне охоплення різноманітних особливостей, новизни й динаміки соціальних перетворень, відбиття якісного стану таких реформ¹.

У більшості зарубіжних країн спеціалізація виступає одним із принципів організації судової системи. Вона може відбуватися за галуззю права чи за інститутом, що регулює ті чи інші суспільні відносини (галузева спеціалізація), або за суб'єктами останніх (суб'єктна спеціалізація)². Галузева спеціалізація найчастіше реалізується через утворення окремих, інколи ієрархічно побудованих судових установ (ФРН, Франція, Австрія, Іспанія); суб'єктна — через організацію в судових органах певних підрозділів (колегій, палат, відділень), у яких розглядаються справи, де виокремлено правовідносини за участю спеціального суб'єкта, як-то неповнолітніх, військовослужбовців, водокористувачів, орендарів, подружжя та ін. (Франція, ФРН, Італія, Канада, Англія)³.

---

¹ Див.: Романец, Ю. В. Специализация в судебной деятельности как средство повышения эффективности правосудия [Текст] / Ю. В. Романец // Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. – С. 5–13.

² Див.: Сердюк, В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією [Текст] : монографія / В. В. Сердюк. – К. : Прецедент, 2005. – С. 16.

³ Див.: Марочкін, І. Є. Порівняльне судове право [Текст] : підручник / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич. – Х. : Право, 2008. – С. 19–20.

Форми спеціалізації судової діяльності. Першою і найбільш досліджуваною формою судової спеціалізації за чинним судоустрійним законодавством є поділ судової системи на структурно відокремлені підсистеми, виділення яких зумовлене специфікою матеріальних і процесуальних правовідносин (ст. 125 Конституції України), — спеціалізації судів. За Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Ця норма Закону спричиняє функціонування в судовій системі трьох судових гілок — загальних, господарських і адміністративних судів.

В. В. Сердюк трактує спеціалізований суд як створену в системі судів загальної юрисдикції самостійну судову структуру (самостійний вид), повноваження якої визначаються законом за принципом спеціалізованої компетенції з розгляду певної категорії справ, виокремлених за галузевою чи суб'єктною ознакою, а правосуддя здійснюється за нормами відповідних галузей процесуального законодавства¹. У більшості судових систем спеціалізація виступає загальною сутнісною ознакою, одним із принципів їх організації, що відбувається за предметом правового регулювання (предметна, галузева спеціалізація), за суб'єктом правових відносин (суб'єктна спеціалізація) або за змішаною системою. У різних судових системах можна знайти значну різноманітність видів судових юрисдикцій, що зумовлено розмаїттям національних правових традицій.

Наступною формою судової спеціалізації є спеціалізація суддів, яка виявляється у формі утворення спеціальних судових колегій і складів. В апеляційних судах запроваджуються судові палати в межах відповідної судової юрисдикції (п. 5 ст. 26 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р.). Приміром, у Харківському апеляційному господарському суді, кількість суддів у якому становить 40 штатних посад (до речі, один із найбільших апеляційних господарських судів України), утворено три судові палати з розгляду окремих категорій справ: а) спорів за участю податкових та інших контрольних органів; б) справ про банкрутство і в) спорів, пов'язаних з укладенням, зміною й виконанням договорів. У вищому спеціалізованому суді створюються палати з розгляду окремих категорій справ у межах відповідної судової юрисдикції (п. 4 ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

У Вищому господарському суді створено чотири палати з розгляду: а) справ про банкрутство; б) справ про стягнення податків; в) спорів між суб'єктами господарювання і г) справ про захист інтелектуальної власності. Аналогічні судові склади повторюються й у місцевих та апеляційних господарських судах, які діють досить ефективно². У Вищому адміністративному суді діє чотири судові палати з розгляду різних категорій справ. До складу Верховного Суду України входять 48 суддів, із числа яких обираються Голова Верховного Суду, перший його заступник і заступники. Після судової реформи 2010 р. перегляд справ у Верховному Суді України здійснювався виключно за участю всіх його суддів, проте така процедура виявилася недо-

¹ Сердюк, В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією [Текст] : монографія / В. В. Сердюк. — К. : Прецедент, 2005. — С. 165.

² Про утворення судових палат у Вищому господарському суді [Текст] : наказ Голови Вищ. госп. суду України від 27.02.2003 № 18 // Вісн. госп. судочинства. — 2003. — № 2. — С. 18–20.

статньо оперативною та дійовою. Тому на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України» від 20 жовтня 2011 р. було утворено чотири судові палати (у цивільних, кримінальних, адміністративних і господарських справах)¹.

За чинним законодавством місцеві загальні суди розглядають кримінальні, цивільні й деякі адміністративні справи, матеріали досудового слідства у випадках, передбачених КПК України, а також справи про адміністративні правопорушення. Ще з часів судової системи СРСР традиційно в місцевих загальних судах не було широкої спеціалізації суддів, яка була притаманна лише судам вищих ланок. Нині в таких судах активно запроваджується більш вузька спеціалізація суддів з розгляду певних категорій справ, суб'єктами по яких виступають неповнолітні. Правовою підставою для цього є Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» № 20/95-ВР від 24 січня 1995 р. (ч. 2 ст. 6)², постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» (п. 23)³, Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні від 24 травня 2011 р.⁴, лист Верховного Суду України від 1 грудня 2003 р. «Про запровадження спеціалізації суддів по розгляду справ щодо злочинів, учинених неповнолітніми»⁵. В останньому документі головам місцевих та апеляційних судів рекомендувалося видати накази, якими закріпити суддів із числа найбільш кваліфікованих по розгляду кримінальних справ про злочини неповнолітніх. Поступово це було зроблено як в апеляційних, так і в місцевих судах. Практика показала, що діяльність відповідних судових складів є дуже ефективною.

КПК 2012 р. узаконив вказану практику, ввівши посаду судді, уповноваженого здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх. Він вирішуватиме питання про притягнення неповнолітньої особи до кримінальної відповідальності чи звільнення від неї, про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, подовження їх тривалості, зміну чи припинення, а також кримінальне провадження в апеляційному або касаційному порядку щодо перегляду прийнятих постановою неї судових рішень (ч. 10 ст. 32). Спеціалізація суддів з розгляду справ неповнолітніх згідно з ч. 3 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» існує в загальних судах першої й апеляційної інстанцій.

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України [Текст] : Закон України від 20.10.2011 № 3932-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 89. – Ст. 3226.

² Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей [Текст] : Закон України № 20/95-ВР від 24.01.1995 // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 6. – Ст. 35.

³ Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх [Текст] : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 16.04.2004 № 5 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 5. – С. 4–8.

⁴ Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [Текст] : указ Президента України від 24.05.2011 № 597/2011 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 41. – Ст. 1663.

⁵ Про запровадження спеціалізації суддів по розгляду справ щодо злочинів, вчинених неповнолітніми [Електронний ресурс] : лист Верхов. Суду України від 01.12.2003. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/D3F60C3B84886101C22576E80031C0F1?OpenDocument&CollapserView&RestrictToCategory=D3F60C3B84886101C22576E80031C0F1&Count=500&>. – Заголовок з екрана.

Окрім того, новий КПК увів посаду слідчого судді, який здійснюватиме повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, передбаченому процесуальним законом. Це: а) суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить судовий контроль у порядку, передбаченому КПК, за додержанням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, й у випадку, передбаченому ст. 247 або б) голова чи за його визначенням інший суддя Апеляційного суду Автономної Республіки Крим, апеляційного суду області, міст Києва та Севастополя (п. 18 ч. 1 ст. 3).

Для забезпечення процедури незалежного призначення суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, а також слідчих суддів до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» внесено деякі зміни. За новими правилами добору з числа суддів відповідного суду обираються спеціалізовані судді (суддя). Їх кількість визначатиметься зборами суддів даного суду. Спеціалізовані судді (суддя) обираються за пропозицією голови останнього або будь-якого судді (якщо пропозиція голови не була підтримана) на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно. Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути фахівець зі стажем на цій посаді не менше 10-ти років, з певним досвідом такого провадження й високими морально-діловими і професійними якостями. За браком у суді суддів (судді), які б відповідали цим вимогам, суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на цій посаді. Спеціалізовані судді не звільняються від виконання обов'язків судді відповідного суду, проте здійснення ним повноважень, визначених новим КПК, враховується при розподілі судових справ і має пріоритетне значення (ч. 3 ст. 18, ч. 5 ст. 21 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»)¹.

Вважаємо, що подібна практика спеціалізації суддів місцевих судів дозволяє слугачам закону глибше й системніше оволодівати нормативно-правовими актами, що впорядковують певне коло суспільних відносин, а значить, оперативніше і якісніше вирішувати судові справи. Одночасно ця позитивна практика стикається з такою проблемою, як брак достатньої чисельності суддів у місцевих загальних судах, особливо тих, які розташовані в сільській місцевості, до штатного розпису більшості з яких входить по два-три судді. З огляду на значне навантаження, яке нині мають судді загальних місцевих судів (у середньому 73–63 справи і матеріали на місяць), а також різноманітні життєві чинники, що зумовлюють тимчасову відсутність окремого судді на робочому місці (щорічна відпустка, відпустка по догляду за дитиною, хвороба, період, коли у вперше призначеного судді закінчується 5-річний строк перебування на посаді до його обрання Верховною Радою України і т. д.), така чисельність суддів в основній ланці судової системи є більш ніж критичною. Число суддів місцевого загального суду слід збільшити принаймні до п'яти-шести, і лише тоді можна буде вести мову про повсюдне запровадження спеціалізації суддів.

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України [Текст] : Закон України від 13.04.2012 №4652-VI // Офіц. вісн. України. – 2012. – №37. – Ст. 1371.

Така позиція підтверджується нормами Концептуальних положень реформування організації діяльності судів загальної юрисдикції, затверджених наказом Державної судової адміністрації України (далі — ДСА України) за №576 від 7 листопада 2003 р., якою передбачено запровадження спеціалізацій: а) за сферою діяльності: процесуальна — сфера діяльності суддів; непроцесуальна, організаційна — діяльність апарату суду; б) за характером інформації — поділ усіх судових справ і звернень на категорії й окреслення ліній її проходження в суді; в) спеціалізація підрозділів суду із забезпечення проходження судових справ по стадіях; г) спеціалізація суддів з розгляду певних категорій судових справ; д) спеціалізація управління — визначення рівнів компетенції посадових осіб по вирішенню поточних питань діяльності суду. У такий спосіб пропонується втілити більш широкий підхід до спеціалізації суддівської діяльності порівняно з існуючим (п. 2.3)¹.

Отже, спеціалізація, як засада організації та діяльності судової гілки влади, спостерігається не лише в самій судовій системі, а й в апараті суду. За статтею 149 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» призначення останнього — організаційне забезпечення роботи з реалізації функцій, що стоять перед конкретною судовою установою, і звільнення суддів від виконання технічних, підготовчих і розпорядчих завдань, не пов'язаних безпосередньо з відправленням правосуддя. Структура апарату зумовлена штатною чисельністю й місцем (рівнем) суду в судовій системі.

Згідно з п. 8 ст. 149 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в апараті суду загальної юрисдикції утворюється канцелярія, яка щоденно протягом робочого часу забезпечує прийняття та реєстрацію документів, що подаються до відповідного суду. Канцелярія також виконує інші завдання, визначені положенням про неї, однак основна її функція — взаємодія з громадянами, прийняття їх заяв і звернень.

Апеляційні суди, окрім відправлення правосуддя, залучаються до аналізу судової статистики, узагальнення судової практики, підготовки матеріалів про надання методичної допомоги місцевим судам у застосуванні законодавства, проведення навчання й підвищення кваліфікації працівників апарату місцевих судів. У цих судах, як правило, функціонують відділи (сектори) із забезпечення діяльності їх судових палат з розгляду окремих категорій справ. Аналогічні підрозділи зі статусом управлінь створені у Вищому спеціалізованому суді (далі — ВСС). Також у цьому суді створені відділи із забезпечення діяльності голови суду, його заступників, керівництва апарату, відділ (секретаріат) забезпечення діяльності пленуму, Науково-консультативної ради, зборів суддів, управління правового й інформаційного забезпечення.

Окремі структурні підрозділи судів здійснюють аналіз судової статистики й узагальнення судової практики. Так, у ВСС цим займається управління вивчення й узагальнення судової практики і статистики, в Апеляційному суді Запорізької області — відділ контролю й судової статистики апарату цього суду. До основних завдань останнього належить забезпечення: а) ведення й аналізу судової статистики; б) вивчення й узагальнення судової практики; в) достовірності, об'єктивності, оперативності й цілісності статистичної й аналітичної інформації; г) заходів по контролю за

¹ Концептуальні положення реформування організації діяльності судів загальної юрисдикції [Електронний ресурс] : наказ ДСА України від 07.11.2003 №576. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_15/pg_ibgo00.htm. – Заголовок з екрана.

виконанням плану роботи суду; д) інформування голови апеляційного суду, його заступників і керівника апарату суду з питань, що стосуються роботи відділу; е) методичної допомоги структурним підрозділам апарату суду з питань опрацювання статистичних даних останніх.

У кожному суді діє служба судових розпорядників, організацію діяльності якої покладено на ДСА України та її територіальні управління. Вона створюється й діє в судах загальної юрисдикції для гарантування додержання особами, які перебувають у суді, встановлених правил, виконання ними розпоряджень головуючого в судовому засіданні. Очолює службу судових розпорядників її керівник. Служба підпорядковується голові й керівникові апарату суду. До її складу входять старші судові розпорядники й судові розпорядники. Служба є структурним підрозділом (сектором, відділом) апарату суду. В апаратах місцевих судів, де її штатна чисельність не перевищує двох осіб, обов'язки керівника покладаються на старшого судового розпорядника. Основними завданнями ДСА України є забезпечення: а) додержання особами, які перебувають у суді, встановлених правил; б) виконання учасниками судового процесу та іншими особами, які перебувають у залі судового засідання, розпоряджень головуючого в судовому засіданні.

Згідно зі ст. 152 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» для забезпечення судів нормативно-правовими актами, спеціальною науковою літературою, матеріалами судової практики в кожному суді створюється бібліотека суду, фонди якої формують друковані видання й комп'ютерні бази даних. Положення про бібліотеку суду затверджується ДСА України.

Пунктом 9 ст. 149 указанного Закону до штату апарату судів загальної юрисдикції віднесено також секретарів судового засідання, наукових консультантів і судових розпорядників. Наукові консультанти повинні мати науковий ступінь кандидата або доктора юридичних наук.

Як бачимо, апарат суду виконує досить важливу організаційну функцію діяльності суду, спрямовану як на відправлення правосуддя, створення необхідних умов для реалізації прав та обов'язків учасників судового процесу, так і на забезпечення функціонування суду як державної установи і юридичної особи, підтримання належних умов для перебування й роботи в суді його працівників і громадян.

Судовою спеціалізацією охоплюється також диференціація процесуальної форми, яку слід окремо проаналізувати. Досліджуючи історичний розвиток правосуддя, а також досвід функціонування суду в різних країнах, можна виділити дві основні тенденції, які зумовлюють так званий горизонтальний поділ структури судової системи. Щодо першої спостерігається універсалізація судової діяльності, коли один суд розглядає всі конфлікти, керуючись правилами єдиної (універсальної) процедури. Такий стан розвитку властивий раннім історичним формам діяльності суду, що значною мірою зумовлено нерозвиненістю суспільних відносин, за якої єдина процедура і один суд повністю задовольняли потреби соціуму.

Розвиток суспільних відносин обумовив розподіл праці, а відповідно й розвиток суспільних і державно-владних інститутів у напрямі диференціації. Такий процес торкнувся й судової діяльності, яка має дві форми прояву — процесуальну (розвиток різних форм судочинства) й інституційну (створення спеціальних судів для розгляду різних категорій справ).

Можна припустити, що повна уніфікація судової діяльності сприяла б забезпеченню завдань правосуддя, адже відповідала б критерію простоти судової системи, а отже, і її зручності для громадян. Однак суспільні відносини, їх різноманітність, правове регулювання і складність законодавства — усе це потребує як урахування особливостей певних категорій справ, так і високої кваліфікації судді, який розглядає справи, й обумовлює необхідність процесуальної диференціації. Інтереси громадян у таких випадках теж задовольняються: адже особа, яка звертається до суду, заінтересована не лише у формальному доступі до правосуддя, а насамперед у змістовному задоволенні своїх вимог у разі їх відповідності закону.

Підстави судової спеціалізації. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена указом Президента України від 10 травня 2006 р., містить положення, що спеціалізацією має охоплюватися вся система судів загальної юрисдикції, а не лише окрема її частина. За галузевою ознакою в межах загальної юрисдикції пропонується виокремити цивільну, кримінальну, адміністративну юрисдикції, а також господарську як різновид цивільної. Аналогічний підхід містить і п. 1 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», який додає до цього переліку справи про адміністративні правопорушення.

На думку В. В. Сердюка, спеціалізовані суди можуть створюватися, якщо це викликано специфікою судових справ залежно від характеру правовідносин та особливостей правового статусу суб'єктів судочинства¹. Так, починаючи з 2005 р. в Україні відбувається становлення адміністративних спеціалізованих судів, що пов'язано з низкою фінансових, організаційних і правових ускладнень. На нашу думку, до питання створення спеціалізованих судів як одного зі способів удосконалення судової системи необхідно підходити доволі обережно. По-перше, спеціалізація має бути розумною, не дуже вузькою й не дуже широкою. Юриспруденція — це така галузь, де надмірна вузькість знань становить не меншу загрозу, ніж поверхове всезнайство. При виборі оптимального рівня спеціалізації керівним має бути такий критерій: вона повинна сприяти максимально ефективному здійсненню правосуддя і якісному розгляду судових справ. По-друге, порушувати питання про створення того чи іншого спеціалізованого суду можна лише за наявності відповідних економічних, матеріальних і правових передумов. До економічних належить наявність відповідної фінансової можливості, приміщень для судів тощо; до матеріальних — норми матеріального права і призначені для їх, так би мовити, обслуговування норми права процесуального. Бажаною в даному разі є практика застосування матеріальних і процесуальних норм діючими судами.

Матеріально-правові норми можуть належати як до однієї галузі права, так і до деяких близьких за своїм змістом. Бажано, щоб матеріальні галузі права були кодифіковані, прикладами яких на сьогодні можуть бути цивільне й сімейне право, що впорядковують притаманними їм методами правового регулювання майнові й особисті немайнові відносини, які виникають між рівними суб'єктами. З урахуванням специ-

¹ Сердюк, В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією [Текст] : монографія / В. В. Сердюк. — К. : Прецедент, 2005. — С. 156.

фіки названих правовідносин, а також для того, щоб спори щодо них можна було розглядати в судах загальної юрисдикції, сконструйовані норми цивільного процесуального права, у цілому зосереджені в ЦПК України. Тому другою обов'язковою передумовою, необхідною для створення спеціалізованих судів, повинна бути наявність кодифікованого процесуального акта, в якому мають бути віддзеркалені процесуальні особливості розгляду справ щодо тих матеріальних правовідносин, які передаються на розгляд суду. Третьою передумовою створення спеціалізованих судів повинна бути більш-менш усталена практика розгляду справ із цієї групи матеріальних правовідносин, які відповідно до процесуального закону розглядали суди загальної юрисдикції в порядку певного виду провадження.

Одна з основних проблем, що виникає при з'ясуванні принципу спеціалізації судів, полягає в чіткому розмежуванні предметної юрисдикції між судовими підсистемами. Вона виникає в усіх країнах, де функціонують спеціалізовані суди. При цьому варто виходити з того, що юрисдикція кожної гілки судової влади повинна бути чітко визначена і всі справи певної категорії мають розглядатися лише тим судом, до підвідомчості якого вони віднесені. Для цього необхідно дотримання наведених нижче принципів: 1) предметна юрисдикція — це процесуальний засіб, що забезпечує реалізацію принципу спеціалізації. Кожна судова справа повинна розглядатися тим судом, який спеціалізується на розгляді цієї категорії справ, а значить, має можливість їх розглядати кваліфіковано; 2) за загальним правилом їй належить бути імперативною, щоб виключити можливість зловживати своїми правами недобросовісними сторонами і передавати спір на розгляд до «зручного» суду; 3) один і той самий спір не може розглядатися паралельно в різних судах, інакше за тією самою справою судами двох підсистем можуть виноситися взаємовиключні рішення. У такому випадку не можна говорити ні про яку повагу до правосуддя.

Традиційно в основі розмежування юрисдикції між судами загальної юрисдикції і спеціалізованими судами лежить правило, яке можна визначити як принцип розподілу компетенції цих судів. Його суть є такою: для визначення юрисдикції спеціалізованих судів потрібно діяти методом виключення, починаючи з визначення підвідомчості справи спеціалізованому суду¹. Якщо спеціалізованим судам справа не підвідомча, значить, його повинні розглядати суди загальної юрисдикції.

Поділ справ між судами різної юрисдикції відбувається за декількома критеріями: а) за змістом (предметом) правовідносин; б) за їх суб'єктами і в) за комбінованою системою. За першим критерієм, як правило, розрізняють торговельні, податкові, фінансові й соціальні суди; другий (суб'єктивний) застосовується для виділення в окрему підсистему військових і ювенальних судів. Більш поширеною є комбінація цих двох критеріїв — суб'єктного і змістовного, оскільки складність правовідносин і правозастосування не дозволяє чітко розподілити дві вказані групи правових спорів, так би мовити, в «чистому» вигляді². Зокрема, суб'єктно-предметний принцип панує в підсистемах адміністративних і господарських судів.

¹ Див.: Муза, О. Розмежування адміністративного і господарського судочинства в Україні [Текст] / О. Муза // Юрид. Україна. — 2009. — №4. — С. 49–53.

² Див.: Бринцев, О. В. Розмежування компетенції адміністративних і господарських судів: проблеми та перспективи [Текст] / О. В. Бринцев. — Х. : Право, 2007. — С. 12; Сердюк, В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією [Текст] : монографія / В. В. Сердюк. — К. : Прецедент, 2005. — С. 25.

Однією з перешкод у належному функціонуванні механізму здійснення права на судовий захист залишається існування колізій у регулюванні інституту предметної судової юрисдикції (підвідомчості). Суб'єкт, заінтересований у захисті своїх прав і законних інтересів, може бути позбавлений можливості оперативно й легітимно вирішити виниклу щодо нього спірну ситуацію внаслідок неможливості точного встановлення юрисдикційного органу, якому підвідомче вирішення такого роду справ¹.

Причини колізій юрисдикцій є об'єктивними й суб'єктивними. До об'єктивних чинників належать різноманіття й постійна динаміка розвитку приватноправових відносин. Яким би досконалим не було законодавство, в ньому неможливо передбачити усіх імовірних правозастосовних ситуацій, а також те, якого характеру набудуть регульовані відносини з роками. Іншим об'єктивним чинником є складність юрисдикційної системи держави. Чим більшою є кількість юрисдикційних органів, тим складніше уникнути перехрещення їх компетенцій. У той же час ми погоджуємось з К. А. Чудиновських, що множинність юрисдикційних органів є об'єктивною потребою в суспільстві з розвиненою системою правових відносин, яка дозволяє вирішувати виникаючі спірні ситуації у найбільш пристосованих для цього органах. До суб'єктивних чинників можна віднести: а) низьку якість законодавства; б) неузгодженість і суперечності між нормами різних актів; в) їх недостатню теоретичну розробленість; г) недотримання комплексного підходу у правотворчій діяльності; д) нестабільність законодавства; е) несвоєчасне скасування застарілих приписів та ін.² Науковці відзначають, що сучасна правотворчість більше спрямована на захист інтересів тих чи інших корпоративних об'єднань або конкретних органів судової й виконавчої влади, аніж на дотримання інтересів усієї правової системи держави³. Деякі вчені справедливо вказують на залежність вирішення питань предметної юрисдикції (підвідомчості) від політичних міркувань, коли віднесення справ до компетенції судових та інших органів часто визначається не об'єктивними характеристиками, а залежить від особливостей політики держави на цьому етапі його розвитку, а деякою мірою зумовлюється доцільністю і практичними міркуваннями⁴. Особливо гостро ця проблема постає під час політичного протистояння різних сил, партій і рухів, реформування правових інститутів. Усі згадані вище чинники призводять до виникнення колізій підвідомчості. Оскільки усунення об'єктивних причин їх появи є малоімовірним, варто прагнути мінімізації суб'єктивних чинників.

Розглянуті вище, а також низка інших проблем розмежування предметної юрисдикції зумовлюють потребу опрацювання механізмів вирішення виникаючих колізій, напрями якого поділяються на нормотворчі, правозастосовні й організаційні. Щодо

¹ Див.: Чудиновских, К. А. Подведомственность в системе гражданского и арбитражного процессуального права [Текст] : монография / К. А. Чудиновских. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 107.

² Див.: Матузов, Н. И. Теория государства и права [Текст] : учебник / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М. : Норма, 2001. – 465 с.; Ярков, В. В. Влияние реформы частного права на развитие системы и форм гражданской юрисдикции [Текст] / В. В. Ярков // Теоретические и прикладные проблемы реформы гражданской юрисдикции. – Екатеринбург, 1998. – С. 63–66.

³ Див.: Арбитражный процесс [Текст] : учеб. для студ. юрид. вузов и фак. / [А. В. Абсалямов, И. Г. Арсенов, Е. А. Виноградова и др.] ; рук. и отв. ред. В. В. Ярков. – М. : Волтерс Клувер, 2003. – С. 63.

⁴ Див.: Чудиновских, К. А. Подведомственность в системе гражданского и арбитражного процессуального права [Текст] : монография / К. А. Чудиновских. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 111.

нормотворчих способів вирішення колізій юрисдикції К. А. Чудиновських відмічає, що найпоширенішим з них є внесення змін до чинного законодавства при виявленні неузгодженості норм різних нормативно-правових актів¹. При цьому найбільш оптимальним є розроблення проекту змін одночасно всіма найвищими судовими органами, з тим щоб вони діяли не ізольовано один від одного, а забезпечували своєю єдністю ефективність функціонування судової системи в цілому. У разі реалізації права законодавчої ініціативи іншими суб'єктами з питань, що стосуються судової юрисдикції, доцільно погоджувати такі пропозиції з найвищими судовими органами.

Одним із важливих механізмів вирішення конфлікту юрисдикцій між судами одного рівня є інститут відмови від прийняття позову, що реалізується в чинному законодавстві шляхом повернення заяви (п. 3 ст. 121 ЦПК України) або відмови у відкритті провадження (ст. 109 КАС України). У Російській Федерації при прийнятті нового Арбітражного процесуального кодексу (АПК РФ) (2002) інститут відмови у прийнятті позовної заяви із цього акта виключили, оскільки вважали його елементом відмови в доступі до суду. Проте практика застосування відповідної норми АПК РФ довела її недосконалість і тепер пропонується повернутися до цього інституту². В українському законодавстві відповідні інститути є досить розвиненими.

Розглядаючи правозастосовні способи вирішення колізій судової юрисдикції, значимо вагомість діяльності найвищих судових органів по тлумаченню законодавства. Важливу роль у розв'язуванні цієї проблеми має і вжиття організаційно-правових заходів, до яких належать: а) прийняття законодавцем колізійних норм; б) установлення наслідків непідвідомчості (непідсудності) справи при зверненні до певного судового органу; в) визначення процедури вирішення юрисдикційних спорів між декількома судовими органами, а також г) створення спеціальних органів по впорядкуванню юрисдикційних колізій. Однак, незважаючи на те, що вирішення останніх у цьому напрямі є найбільш ефективним, можна стверджувати, що у вітчизняному праві воно належною мірою не використане.

Подібні труднощі з розмежуванням юрисдикції спеціалізованих судів спостерігаються й у правових системах держав Західної Європи, де під час з'ясування предметної юрисдикції (підвідомчості) спорів використовується критерій змісту спірних відносин. Як правило, у цих державах створюються відповідні механізми для вирішення колізій щодо підвідомчості справ різним спеціалізованим судам (загальної юрисдикції, комерційним, поліцейським, адміністративним, соціальним, фінансовим, трудовим та ін.), а також адміністративним органам. Приміром, у Бельгії роль такого механізму відіграє спеціальний суд, який не має права взагалі розглядати справи по суті, а є вирішення спорів про підвідомчість і підсудність справ під час визначення належного суду для вирішення конкретної справи є єдиним його обов'язком. У Франції для цього створено трибунал по конфліктах: в Австрії відповідні функції виконує Конституційний суд; у ФРН для цього скликається Загальний сенат вищих федераль-

¹ Чудиновских, К. А. Подведомственность в системе гражданского и арбитражного процессуального права [Текст] : монография / К. А. Чудиновских. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 141–142.

² Див.: Виноградская, Н. Ф. К вопросу о подведомственности корпоративных споров в новом Арбитражном процессуальном кодексе [Текст] / Н. Ф. Виноградская, А. А. Якимов // Вестн. Высш. Арбитр. Суда Рос. Федерации. – 2003. – № 8. – С. 70.

них судів, у засіданні якого для вирішення колізій підвідомчості й підсудності беруть участь представники всіх вищих судових органів¹.

За чинним процесуальним законодавством України найпроблемнішим питанням при визначенні, до юрисдикції якого суду законом віднесена справа, є розмежування предметної юрисдикції спеціалізованих судів. Конституцією й Законом України «Про судоустрій і статус суддів» передбачено утворення й функціонування спеціалізованих судів, предметна юрисдикція яких закріплена процесуальним законодавством шляхом як переліку категорій справ, які має розглядати відповідний суд, так і окреслення низки справ, непідсудних конкретному суду (ст. 12 ГПК, статті 17, 18 КАС, ст. 15 ЦПК України). При цьому використовуються чотири визначальних принципи: а) універсальність юрисдикції загальних судів, який полягає в тому, що вони можуть розглядати не лише справи, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних і трудових відносин, а й інші, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства (ч. 1 ст. 15 ЦПК); б) визначення юрисдикції окремих спеціалізованих судів (зокрема, адміністративних і господарських) шляхом наведення переліку, підвідомчих їм справ і тих, що їм не підвідомчі (ст. 12 ГПК, ст. 17 КАС України); в) неприпустимість спорів про підсудність між судами однієї юрисдикції, що прямо передбачено процесуальним законодавством (ст. 117 ЦПК, ст. 22 КАС, ст. 42 КПК України); г) право на повноважний суд, якому кореспондує обов'язок суду прийняти до провадження й розглянути в порядку, визначеному законом, справу, якщо вона віднесена процесуальним законом до підсудності даного суду (п. 1 ст. 8 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Детальне вивчення судових систем світу дозволяє констатувати, що спеціалізація є їх загальною сутнісною ознакою, принципом їх організації. У різних судових системах спостерігається дуже значна різноманітність видів судових юрисдикцій, що зумовлено різними національними правовими традиціями². На рівні міжнародних стандартів не встановлено критеріїв поділу судової юрисдикції.

Питання спеціалізації судів пов'язане з проблемою поділу судової влади по горизонталі на організаційно самостійні спеціалізовані суди. У теорії й на практиці виникають проблеми, пов'язані зі специфікою кримінальних, цивільних та інших справ. У світовій практиці існує два основних шляхи її вирішення. Відповідно до першого, справи розглядає суд загальної юрисдикції. Такий підхід до побудови судової системи властивий англосаксонській правовій сім'ї. Суди загальної юрисдикції здійснюють кримінальне, цивільне, адміністративне судочинство, а в деяких країнах ще й судовий конституційний контроль (Японія, США, Нідерланди)³. Цей підхід є історично притаманним Україні, починаючи з такого давнього джерела права, як Руська Правда⁴.

¹ Див.: Судебные системы европейских стран [Текст] / пер. с фр. Д. И. Васильева и с англ. О. Ю. Кобыкова. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 336 с.

² Див.: Давид, Р. Основные правовые системы современности [Текст] : монография / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. – М.: Междунар. отношения, 1996. – С. 112–130.

³ Див.: Никеров, Г. И. Судебная власть в правовом государстве (опыт сравнительного исследования) [Текст] / Г. И. Никеров // Государство и право. – 2001. – № 3. – С. 16–20; Соломон, П. Г. Судебные системы и судопроизводство в западных странах [Текст] / П. Г. Соломон // Отеч. зап. – 2003. – № 3. – С. 27–35.

⁴ Руська правда [Текст] // Енциклопедія українознавства : [у 3 т. Т. 2] / ред. В. Кубійович. – К.: Ін-т укр. археографії НАН України, 1994–2000. – 4000 с.

Яскравим його втіленням була радянська судова система, в якій тривалий час не існувало спеціалізованих судів, а специфіка різних справ урахувувалася шляхом спеціалізації суддів, судових складів і судових колегій¹. Виняток із цього правила становили військові суди, які формально не належали до судів загальної юрисдикції. Така модель судової спеціалізації має назву внутрішньої, оскільки передбачає внутрішньо-структурний розподіл функціональних обов'язків.

Хоча ця модель і має загальний, всеохоплюючий характер, вона не виключає створення в країні окремих спеціалізованих органів, наприклад, судів ювенільних (у справах неповнолітніх), патентних, митних, податкових та ін. Проте усі вони лише доповнюють основну, загальну судову систему, деякі з них мають квазісудовий характер. До так званих квазісудових органів належать передбачені конституціями деяких країн особливі органи, що вирішують питання про відповідальність глави держави, міністрів та інших посадових осіб, приміром, Висока палата правосуддя й Суд республіки у Франції (перша вирішує питання про відповідальність президента, другий — членів уряду). Ці органи обираються палатами парламенту з кола депутатів, тому їх називають особливими парламентськими квазісудовими органами².

За вертикаллю структура судів загальної юрисдикції формується відповідно до потреб виконання трьох функцій — розгляд справи по суті, апеляція й касація. Класичні суди загальної юрисдикції мають три рівні — суд місцевий, апеляційний і Вищий (Верховний, Касаційний — залежно від національних традицій). Саме така структура судів загальної юрисдикції притаманна більшості демократичних країн світу, де діє унітарна форма територіального устрою³.

Інші держави пішли шляхом утворення різних спеціальних судів у межах загальних, що закріплюється й на конституційному рівні. У конституціях країн Європи, прийнятих по завершенні Другої світової війни, знайшла віддзеркалення тенденція до полісистемності, тобто появи поряд із загальною судовою системою паралельних спеціалізованих систем. Судова система країни складається з декількох автономних, незалежних один від одного загальних і спеціалізованих судів на чолі з відповідними вищими судами⁴. Така модель спеціалізації судів отримала назву «зовнішня спеціалізація».

В. О. Туманов відзначає, що ця тенденція — одна з характерних особливостей організації правосуддя в сучасний період. Вона виявляється не лише у вигляді паралельних багатоінстанційних судових систем, а й у формі спеціалізованих судів у межах основної ординарної системи цивільного і кримінального правосуддя. Ідеться про суди сімейні, по справах неповнолітніх та про деякі інші організації, кількість і призначення яких є різними. Ці суди, як і полісистемність у цілому, забезпечують більш тонкий правовий аналіз конкретних справ в умовах ускладнених правовідносин у су-

¹ Див.: Организация судебной деятельности [Текст] / под ред. Г. П. Батунова. — М. : Юрид. лит., 1977. — С. 17.

² Див.: Конституційне право зарубіжних країн [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Ріяки. — 2-ге вид., допов. і переробл. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — С. 384.

³ Див.: Тюріна, О. В. Сучасні системи судових та правоохоронних органів [Текст] : навч. посіб. / О. В. Тюріна. — К. : КНТ ; Вид. дім «Скіф», 2008. — С. 27.

⁴ Див.: Колоколов, Н. А. Организация правосудия в Канаде [Текст] : монография / Н. А. Колоколов. — М. : Изд. гр. «Юрист», 2005. — С. 172.

часному суспільстві, дозволяють залучити до активнішої участі у відправленні правосуддя різноманітних спеціалістів, що, у свою чергу, дає змогу застосовувати в разі потреби особливі процесуальні правила¹.

Найяскравіший приклад полісистемності закріплено в Основному законі ФРН 1949 р. За ст. 95 цього Закону тут діють п'ять автономних судових систем: а) загальних судів, на чолі яких стоїть Федеральна судова палата; б) адміністративних, які очолює Федеральний адміністративний суд; в) фінансових на чолі з Федеральною фінансовою палатою; г) трудових, які очолює Федеральний суд по розгляду трудових спорів; д) соціальних із Федеральним соціальним судом на чолі. Вищі федеральні суди з метою забезпечення єдності судової практики утворюють спільний сенат. Поруч із зазначеними системами судів згідно зі статтями 92–94 Основного закону ФРН передбачено створення Федерального конституційного суду і конституційних судів земель².

Іншу модель піолісистемності становлять судові системи, які широко спеціалізуються в першій ланці і більш вузько — у вищих ланках (друга інстанція). Вдалим прикладом є судова система Франції, де в межах підсистеми судів загальної юрисдикції існують суди: а) малої інстанції (цивільні справи); б) відповідні їм за рівнем поліцейські трибунали (кримінальні справи); в) спеціалізовані кримінальні суди (ювенальні, морські, воєнні) і г) спеціалізовані цивільні суди (торговельні, що складаються з представників підприємців, фахівців у галузі торгівлі); д) ради прюдомів або примирювальні комісії, що формуються на паритетних засадах з представників робітників і роботодавців, розглядають трудові спори індивідуального характеру; е) комісії соціального страхування, які очолює голова суду великої інстанції, до складу яких також на паритетних засадах входять засновники системи страхування та їх клієнти, представники робітників і роботодавців; є) комісії з питань оренди сільськогосподарських земель, які очолює голова суду малої інстанції, до складу яких входять на паритетних засадах орендарі й орендодавці³.

Судом другої інстанції виступає апеляційний суд, в окремих випадках — касаційний. Деякі рішення (залежно від ціни позову й міри покарання у кримінальному процесі) взагалі не можуть бути оскаржені. До складу апеляційного суду входять палати з розгляду справ загальних, цивільних, кримінальних, торговельних, трудових, соціальних, земельних справ, справ про неповнолітніх, а також палати з розгляду справ про експропріацію й палата з відання суду (внутрішня спеціалізація). Судову систему загальної юрисдикції Франції очолює Касаційний суд, у складі якого теж функціонують палати з розгляду справ загальних, торговельних, кримінальних і три палати із цивільних справ.

¹ Судебные системы западных государств [Текст] : монография / Ю. П. Урьяс, В. А. Туманов, С. А. Егоров и др. – М. : Наука, 1991. – С. 18.

² Див.: Костарева, Т. А. О судебной системе ФРГ [Текст] / Т. А. Костарева // Журн. рос. права. – 1997. – № 8. – С. 128–138; Федеративная Республика Германия: Конституция и законодательные акты [Текст] / [пер. с нем. Т. Г. Морщаковой и др. ; сост. Т. Г. Морщакова] ; под ред. и со вступ. ст. Ю. П. Урьяса. – М. : Прогресс, 1991. – 284 с.

³ Див.: Французская республика. Конституция и законодательные акты [Текст] : пер. с фр. / пред. редкол.: В. А. Туманов. – М. : Прогресс, 1989. – С. 400; Шишкін, В. Система судів загальної юрисдикції у Франції [Текст] / В. І. Шишкін // Право України. – 1996. – № 6. – С. 18–22.

Вивчення судових систем країн Європи показало, що наявність значної кількості спеціалізованих судів першої інстанції спостерігається в: Бельгії (мирові суди — 187, поліцейські — 31, трудові — 21, комерційні — 23); Хорватії (суди з розгляду незначних кримінальних правопорушень — 110); Франції (основна частина спеціалізованих судів розглядає справи з правовідносин трудових — 277, господарських — 184, з питань соціального забезпечення — 116, оренди сільськогосподарських земель — 450); Німеччині (спеціалізовані суди на рівні незалежних земель — 815 судів загальної юрисдикції; 67 адміністративних судів земель, 19 податкових, 140 трудових і 84 соціальних); Італії (податкові суди провінцій — 103; регіональні суди адміністративні — 29 і фінансові — 21); Португалії (сімейні суди й у справах неповнолітніх — 18; суди трудові — 47, адміністративні й податкові — 16, спеціалізовані цивільні і кримінальні — 21); Іспанії (суди адміністративні — 176, трудові — 300, ювенальні — 72 і комерційні — 24); Туреччині (суди зі справ неповнолітніх — 19, спеціалізовані суди з питань інтелектуальної власності — 8, виконавчі — 10, комерційні — 52, трудові — 80, із захисту прав споживачів — 11, сімейні — 131, з морського права — 1)¹. Зазначимо, що суди вищого рівня в наведених державах необов'язково відтворюють аналогічну зовнішню спеціалізацію. Для судових інстанцій з оскарження рішень більш характерним є внутрішня спеціалізація, що реалізується шляхом створення відповідних спеціалізованих судових складів².

Спеціалізовані суди традиційно називають квазісудами, часто вони діють на засадах колегіальності. До складу такого суду, як правило, поряд із професійними юристами входять фахівці в певній галузі (в економіці, торгівлі, митній справі, педагогіці, патентній справі тощо) або представники відповідних асоціацій (роботодавців, найманих працівників тощо)³.

Підсистема спеціалізованих судів по-різному долучається до системи судів загальної юрисдикції, як правило, шляхом можливості перегляду рішень перших у судах останніх. Це приєднання може бути здійснено на рівні і місцевого суду, й апеляційного, й на рівні касаційної інстанції⁴.

У більшості країн, де існує романо-германська модель судової системи, найбільш значною, що співіснує із системою загальних судів (які розглядають головним чином цивільні та кримінальні справи), і найбільш схожою на неї є система адміністративної юстиції, основним завданням якої є вирішення скарг приватних осіб на рішення чи дії органів державного управління й посадових осіб. До кола повноважень адміністративних судів можуть належати й інші так звані управлінські спори (наприклад, між територіальними одиницями).

¹ European Judicial Systems. European Commission for the Efficiency of Justice [Текст]. – Council of Europe, 2006. – 219 p.

² Див.: Колоколов, Н. А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и судебной деятельности в федеративном государстве [Текст] : монография / Н. А. Колоколов, С. Г. Павликов. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 173.

³ Див.: Конституційне право зарубіжних країн [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Ріяки. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 385.

⁴ Див.: Луць, Л. А. Сучасні правові системи світу [Текст] : навч. посіб. / Л. А. Луць. – Львів : Юрид. фак. Львів. нац. ун-ту, 2003. – С. 112–115.

Адміністративна юстиція в більшості держав почала складатися у другій половині XIX ст., формуючись у кожній індивідуально, з урахуванням усталених теоретичних поглядів. Існуючі у світі моделі організації адміністративної юстиції в цілому мають єдине завдання — забезпечення права фізичних і юридичних осіб на судовий захист.

Згідно з романо-германською системою (Франція, Італія, Греція та ін.) для розгляду адміністративних спорів створюються адміністративні суди, повністю відокремлені від судових органів загальної юрисдикції. У той же час вони не є самостійними, оскільки знаходяться в певному підпорядкуванні й організаційному зв'язку з органами управління.

За англосаксонською системою (США, Велика Британія, Канада, Лівія, Ірак та ін.) такі спори розглядаються в загальних судах разом із цивільними й кримінальними справами. Фізичні і юридичні особи зберігають право на звернення до загального суду щодо адміністративно-правового спору.

За німецькою моделлю (ФРН, Австрія, Фінляндія та ін.) для розгляду адміністративних спорів створюються адміністративні суди, засновані на повній юридичній незалежності і від судових, і від адміністративних органів.

Систему адміністративної юстиції очолює орган, який зазвичай називають або Державною радою (Франція, Італія), яка виконує також деякі інші функції (наприклад, у Франції вона дає висновки щодо законопроектів та інших важливих нормативних актів), або верховним адміністративним судом (Швеція). У низці країн вищий адміністративний суд входить до єдиної судової системи, що підпорядковується найвищому суду країни (Польща)¹.

Серед спеціалізованих дуже поширеними є суди трудові, комерційні, фінансові, патентні, дисциплінарні, із соціальних питань, ювенальні (сімейні), спеціальної кримінальної юрисдикції (пенітенціарні, з розгляду нетяжких злочинів неповнолітніх, слідчі судді), військові, з розгляду конфліктів юрисдикцій, мирові.

Особливе місце в державах континентальної Європи належить конституційним судам (Конституційний суд РФ, Конституційна рада Франції). Правовий статус цих органів конституційної юрисдикції в деяких країнах закріплено в розділах, присвячених конституційним гарантіям, а не судовій владі (Італія, Австрія). У низці країн створюються суди для розгляду справ про конституційну відповідальність вищих посадових осіб (Високий суд правосуддя і Суд правосуддя Республіки у Франції, Державний трибунал у Польщі). У більшості судових систем Європи конституційні суди в судовій системі країни утворюють окрему гілку влади².

Окрему гілку судів загальної юрисдикції можуть створювати військові суди, хоча в більшості держав у мирний час вони не функціонують. До судів загальної юрисдикції можуть належати спеціальні суди — сімейні, патентні, фінансові та ін. Неза-

¹ Див.: Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики: настільна книга судді [Текст] / за заг. ред. О. М. Пасенюка. — К. : Істина, 2007. — С. 53–56.

² Див.: Конституційне законодавство зарубіжних країн: хрестоматія [Текст] : навч. посіб. / упоряд.: В. О. Ріяка, К. О. Закоморна. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — С. 344; Судебные системы европейских стран [Текст] / пер. с фр. Д. И. Васильева и с англ. О. Ю. Кобякова. — М. : Междунар. отношения, 2002. — 336 с.

лежно від моделі судової системи у всіх демократичних країнах конституції забороняють створювати надзвичайні суди, тобто різного роду так звані «особливі наради», «спеціальні трибунали» тощо, які діяли б поза окресленою законом процедурою. Стаття 102 Конституції Італії вказує, що «судові функції здійснюються загальними судами. Не може бути засновано посади надзвичайних судів або суддів з особливих справ»¹. Ще більш конкретно є ст. 101 Основного закону ФРН: «Надзвичайні суди не допускаються. Ніхто не може бути вилучений з відання свого законного судді»². Надзвичайні суди часто використовують диктаторські режими для здійснення репресивної політики³.

На сьогодні в Європі досить помітною є тенденція до зміни ролі й місця військової юстиції у структурі органів судочинства, де відбувається: а) скорочення сфери діяльності військових судів через поступову їх ліквідацію або звуження їх компетенції; б) передача усіх справ за участю військовослужбовців до компетенції звичайних судів; в) установа з боку держави судового й позасудового контролю за військовим судочинством у країнах, де воно ще існує⁴.

Ця тенденція зумовлюється практикою Євросуду, відповідно до якої участь у відправленні правосуддя військового судді, який перебуває на військовій службі й має офіцерське звання, незважаючи на наявність певних гарантій його самостійності виправдано викликає сумнів у його незалежності й неупередженості і є порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції. У Рішенні по справі «Добертен проти Франції» від 25 лютого 1993 р. Євросуд відзначив ліквідацію у Франції суду національної безпеки і Паризького військового суду як таку, що покликана поліпшити забезпечення права на справедливий суд, що передбачене п. 1 ст. 6 Конвенції⁵. Рішення Євросуду зумовили ліквідацію військових судів і в Нідерландах (1991)⁶.

Аналіз судових систем європейських держав свідчить, що для різних видів судочинства багато з них запровадили процедури для розгляду справ у скорочені строки. У більшості країн такі процедури призначені для вирішення справ про незаконні звільнення працівників і пограбування. В останньому випадку важливо, щоб правопорушник постав перед правосуддям у найкоротший строк після вчиненого, щоб

¹ Конституции зарубежных государств. Великобритания, Франция, Германия, Италия, Соединенные Штаты Америки [Текст] / сост. В. В. Маклаков. – Изд. 6-е, доп. и перераб. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – С. 7–43.

² Основной Закон Федеративной Республики Германия от 23.05.1949 г. [Текст] // Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА – ИНФРА•М, 1999. – С. 181–234.

³ Див.: Безнасюк, А. С. Судебная власть [Текст] : учеб. для вузов / А. С. Безнасюк, Х. У. Рустамов. – М. : ЮНИТИДАНА; Закон и право, 2002. – 455 с.

⁴ Див.: Мещерякова, Н. Військові суди: скасувати не можна залишити? [Текст] / Н. Мещерякова // Юрид. вісн. України. – 2005. – № 12. – С. 9; Мещерякова, Н. Одиссея військових судів [Текст] / Н. Мещерякова // Юрид. вісн. України. – 2005. – № 15. – С. 8, 9.

⁵ Добертен проти Франції: Рішення Євросуду з прав людини від 25.02.1993 р. [Текст] // Вибрані рішення Євросуду з прав людини (1993–2002 рр.) : Пр. Львів. лаб. прав людини і громадянина НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування АПРН України: Серія II: Коментарі прав і законодавства. – Вип. 3. – Х. : Консум, 2003. – С. 154–156.

⁶ Див.: Мещерякова, Н. Військові суди: скасувати не можна залишити? [Текст] / Н. Мещерякова // Юрид. вісн. України. – 2005. – № 12. – С. 9.

можна було попередити його наступні злочини. У трудовому праві для працівника важливо, щоб рішення про незаконність звільнення було прийнято в найкоротший строк з метою отримання відповідної компенсації. У деяких державах останнім часом були запроваджені спеціальні скорочені процедури для розгляду невеликих за розміром фінансових спорів. Ці процедури, як правило, спрощені, активність суду обмежена. У низці країн застосовуються новітні інформаційні технології для вирішення відповідних категорій справ швидко й ефективно.

Розгляд позовів невеликого розміру провадиться спеціалізованими судами (прийомом, муніципальними), спеціалізованими суддями (наприклад, мировими) або спеціальним відділенням загального суду першої інстанції.

У різних державах суди першої інстанції з нескладних питань мають обмеження щодо суми позовів, які розглядаються в цих судах. При цьому законодавство враховує матеріальне становище позивача, його сімейний стан або природу спору. В Австрії сума позову не може перебільшувати 10 000 євро, в Бельгії — 1860, у Боснії й Герцеговині — 1500, у Хорватії — 672, у Чеській Республіці — 63, у Ліхтенштейні — 645, у Литві — 290, у Нідерландах — 5000, у Норвегії — 2500, у Польщі — 2262, у Португалії — 3740, у РФ — 1470, у Франції — 4000, у ФРН — 600 євро, у Греції та Угорщині — 800 євро, в Італії — 15 494, в Іспанії й Туреччині — 300, у Швеції — 2000. До країн зі значною кількістю судів, які розглядають позови на невеликі суми, належать Австрія, Бельгія, Франція, Німеччина, Італія, Польща, Португалія, РФ, Іспанія, Туреччина й Велика Британія¹.

При вивченні втілення принципу спеціалізації в судових системах країн Європи ми дійшли висновку про необхідність вирішення в окрему групу судових систем країн СНД. Правові системи цих держав є правонаступниками правової системи СРСР, яку традиційно класифікували як таку, що належить до групи соціалістичних правових сімей, що мають свою специфіку. Спеціалізація судів тут менш поширена, ніж у Європі. В їх судових системах ще функціонують військові й економічні (арбітражні або господарські) спеціалізовані суди. Це Республіки Азербайджан, Білорусь, Молдова, Казахстан, Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан, РФ. У середині 90-х рр. ХХ ст. Грузія відмовилася від військових судів². У Грузії й Вірменії взагалі немає відокремлених спеціалізованих судів. Характерним є також те, що в судових інстанціях країн СНД з оскарження судових рішень втілена широка спеціалізація суддів: діють судові склади з перегляду різних категорій справ. Також у проаналізованих судових системах не існує відокремлених адміністративних спеціалізованих судів. Лише в Туркменістані й Молдові у загальних судах, починаючи з першої інстанції, діють спеціальні судові склади з розгляду адміністративних справ³.

¹ European Judicial Systems. European Commission for the Efficiency of Justice [Текст]. – Council of Europe, 2006. – 219 р.

² Див.: Шишкін, В. І. Військові суди через призму правової держави [Текст] / В. І. Шишкін // Право України. – 2004. – № 4. – С. 107–110.

³ Див.: Лапин, Б. Н. О проблемах реформирования гражданского судопроизводства в странах СНГ [Текст] / Б. Н. Лапин, Н. А. Печин // Правоведение. – 2000. – № 4. – С. 131–145; Потапенко, С. В. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии [Текст] / С. В. Потапенко // Юрист. – 2006. – № 1. – С. 119–121.

Специфіка судових систем країн СНД також полягає: а) у концентрації функцій розгляду справ по першій інстанції в одній судовій ланці; б) у суміщенні процесуальних функцій у вищих судах (суди другої і третьої ланок одночасно виконують функції першої інстанції, касації, нагляду, апеляції); в) у централізації судових систем, тобто наявності найвищого судового органу, якому підпорядковуються всі суди країни¹.

3.5. Реалізація права на справедливий суд в Україні

У вітчизняній правовій доктрині право на справедливий суд традиційно розглядалося як право особи на судовий захист. Це не єдина точка зору на розуміння справедливого суду, але ми почнемо саме з неї і проаналізуємо основні його змістовні елементи.

Уперше право особи на справедливий суд було закріплено в Конституції США, щоправда, не в основному тексті, а у додатках до Конституції. У семи додатках, які пов'язані з правами і свободами, серед іншого вказано право не бути примушеним давати свідчення проти самого себе. П'ята і чотирнадцята поправки до Конституції США забороняють уряду позбавляти будь-кого життя, свободи та майна без належного судового розгляду.

У шостому додатку до Конституції США вказано: «У всіх випадках кримінального переслідування обвинувачений має право на швидкий і публічний суд безсторонніх присяжних того штату і округу, де був скоєний злочин; при цьому цей округ має бути заздалегідь встановлений законом; обвинувачений має право на інформування про характер і підстави обвинувачення, на очну ставку зі свідками, що свідчать проти нього, на примусовий виклик свідків, що свідчать на його користь, і на допомогу адвоката для свого захисту»².

Протягом ХХ ст. право на справедливий суд було закріплено в основних законах країн Європи. Як справедливо відзначив Ван Марсевен, на сьогодні майже усюди, де існують писані конституції, вимога про справедливі судові процедури набула конституційного статусу³. Так, відповідно до ст. 66 Конституції Франції судова влада дійсно сприймається і фактично є «оберегом особистої свободи»⁴. Як одне з невід'ємних прав людини статті 31 і 38 Конституції Японії⁵, ст. 24 Конституції Італії⁶, ст. 19 Основного

¹ Див.: Клеандров, М. И. Судебные системы государств – участников СНГ: законодательное обеспечение [Текст] : монография / М. И. Клеандров. – М. : Юристъ, 2002. – 623 с.

² Конституции зарубежных государств. Великобритания, Франция, Германия, Италия, Соединенные Штаты Америки [Текст] / сост. В. В. Маклаков. – Изд. 6-е, доп. и перераб. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – С. 7–43.

³ Van Marreseveen H. Written Constitutions: A Comparative Computerized Study [Текст] / Van Marreseveen H., von den Tang G. 1978. – 421 p.

⁴ Конституция Французской республики [Текст] : от 02.04.1976 // Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА–ИНФРА•М, 1999. – С. 665–686.

⁵ Конституция Японии [Текст] : от 03.05.1947 // Конституции буржуазных государств : учеб. пособие / сост. В. В. Маклаков. – М. : Юрид. лит., 1982. – С. 247–263.

⁶ Конституция Итальянской Республики [Текст] : от 22.12.1947 // Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА–ИНФРА•М, 1999. – С. 423–450.

закону ФРН проголошують право на судовий захист від будь-яких проявів свавілля, виключаючи тим самим саму можливість відмови у правосудді¹, про що окремо йдеться у ст. 24 Конституції Італії, ст. 32 Конституції Японії. Так, ст. 24 Конституції Італії 1947 р. містить таке формулювання: усі можуть у судовому порядку діяти з метою охорони своїх прав і законних інтересів; ст. 31 Конституція Японії: ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді. Про універсальність як основну ознаку судового захисту говорить і ст. 19 (п. 4). Стаття 24 Конституції Іспанії підкреслює, що судовий захист при реалізації своїх прав і законних інтересів має бути ефективним, що «у жодному разі не може бути відмовлено у такому захисті»². Право на судовий захист передбачено також конституціями Азербайджану (ст. 60)³, Білорусі (ст. 60)⁴, Грузії (ст. 42)⁵, Греції (ст. 20)⁶, Молдови (ст. 20)⁷, Португалії (ст. 20)⁸.

Основні закони сучасних країн не завжди закріплюють право особи на справедливий суд, а визначають його певні елементи. Крім того, в конституційних текстах зустрічаються такі елементи права на справедливий суд, як відкритість судового розгляду, презумпція невинуватості, право на правову допомогу, незалежність і безсторонність суду, рівність сторін. Варто зауважити, що, незважаючи на узгодженість конституційно-правового регулювання права особи на справедливий суд, це право текстуально або окремі його складові набули обов'язкового закріплення у процесуальному законодавстві. При цьому кількість елементів досліджуваного права в різних країнах розрізняється, тобто можна відзначити відсутність універсального підходу до його нормативного регулювання, що зумовлено як відмінностями правових систем, так і відсутністю універсального визначення категорії «справедливість».

Новітні конституції надають праву особи на суд загального характеру. І хоча не можна уникнути у цьому разі різноманітних відступлень, коли за певних умов виявляються справи, непідсудні суду, сам принцип є вкрай важливим, як необхідний елемент правової захищеності особи, без якого неможлива правова держава. Це положення спрямоване на розширення компетенції судів, проти виключення із його відання певних категорій осіб і справ; підкреслюється неправомірність «відмови у правосудді», коли суд не приймає справу до провадження, посилаючись на відсутність нормативного підґрунтя щодо розгляду подібних категорій справ або неповноту і неясність

¹ Основной Закон Федеративной Республики Германия от 23.05.1949 г. [Текст] // Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА–ИНФРА•М, 1999. – С. 181–234.

² Конституция Испании от 29.12.1978 г. [Текст] // Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА–ИНФРА•М, 1999. – С. 371–414.

³ Конституция Азербайджанской Республики от 12.11.1995 г. [Текст] // Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 1 / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – С. 131–170.

⁴ Конституция Республики Беларусь от 24.11.1996 г. [Текст] // Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 1 / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – С. 298–330.

⁵ Конституция Грузии от 24.08.1995 г. [Текст] // Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 1 / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – С. 723–750.

⁶ Конституция Греции от 11.06.1975 г. [Текст] // Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА–ИНФРА М, 1999. – С. 245–294.

⁷ Конституция Республики Молдова от 29.07.1994 г. [Текст] // Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 2 / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – С. 548–580.

⁸ Конституция Португальской Республики от 02.04.1976 г. [Текст] // Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА–ИНФРА•М, 1999. – С. 512–600.

матеріального права. У деяких країнах «відмова у правосудді» може спричинити відповідальність судді¹. Так, у Франції ст. 4 Цивільного кодексу передбачає, що «суддя, який відмовляється судити на тій підставі, що законом не передбачено розгляд цього питання, яке неясно або неоднозначно трактується, буде переслідуватися як винний у відмові в правосудді»².

Конституція України встановлює, що права та свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (частини 1, 2 ст. 55). Коментуючи це положення Конституції України, експерти Ради Європи відзначили, що важливим є те, що вона становить конституційну основу для судового контролю за адміністративними органами. Водночас експерти наголошують на необхідності конституційного закріплення права особи на справедливий, незалежний і неупереджений суд для цивільних і кримінальних справ, як це передбачено ст. 6 Конвенції із захисту прав людини і основоположних свобод³.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» проголошує право особи на судовий захист. Вказується, що кожному гарантується захист його прав, свобод та законних інтересів незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону. Для забезпечення справедливого та неупередженого розгляду справ у розумні строки, встановлені законом, в Україні діють суди першої, апеляційної, касаційної інстанцій і Верховний Суд України. Кожен має право на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку в суді будь-якої інстанції. Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні з громадянами і юридичними особами України⁴.

Право на суд набуває подальшої деталізації у процесуальних кодексах України. Так, ст. 3 ЦПК України встановлює, що кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною (частини 1, 3). Відповідно до ст. 6 КАС України кожному гарантується право на захист його прав, свобод та інтересів незалежним і неупередженим судом. Ніхто не може бути позбавлений права на участь у розгляді його справи в адміністративному суді, до підсудності якого вона віднесена цим Кодексом, або в адміністративному суді будь-якої інстанції.

Перед тим, як перейти до аналізу теоретичних поглядів на зміст права особи на суд, зробимо важливе зауваження щодо термінологічного формулювання предмета нашого дослідження. Так, у науковій юридичній літературі зустрічаються такі тер-

¹ Див.: Судебные системы западных государств [Текст] / Ю. П. Урьяс, В. А. Туманов, С. А. Егоров и др. – М.: Наука, 1991. – 240 с.

² Бергель, Ж.-Л. Общая теория права [Текст]: пер. с фр. / Ж.-Л. Бергель; под общ. ред. В. И. Даниленко. – М.: NOTA BENE, 2000. – С. 533.

³ Висновок Венеціанської Комісії від 26.05.1996 р. стосовно положень Конституції України, документ CDL-INF (1997)002e [Текст] // Конституційні аспекти судової реформи: матеріали наук.-практ. конф. від 26–27 черв. 2008 р. – Х.: НЮАУ, 2008. – С. 8.

⁴ Про судоустрій і статус суддів [Текст]: Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – 30 лип.

міні: «право на суд», «право на справедливий судовий розгляд», «право на доступ до суду», «право на судовий захист». При цьому мається на увазі комплексне право особи, яке складається із низки елементів процесуального й матеріально-правового характеру, що забезпечують безперешкодне звернення до суду, справедливе правосуддя, повне й ефективне поновлення у правах¹. Процесуальні аспекти цього права складаються з можливостей, наданих особі в стадії судового розгляду (право на звернення до суду, право на особисту участь у справі, бути вислуханим законним складом суду, оскаржувати прийнятий судовий акт, вимагати його виконання тощо)². Матеріально-правовий аспект досліджуваного права пов'язаний із відновленням порушеного або оспорюваного права чи охоронюваного законом інтересу, що становить предмет судового розгляду. Правильне застосування норм матеріального права й постановлення законного, обґрунтованого і справедливого рішення — один з обов'язків суду³.

В аспекті виділення матеріальних і процесуальних аспектів досліджуваного права термін «право на доступ до суду» відображають його процесуальні аспекти, тобто йдеться насамперед про право на звернення до суду. Терміни «право на суд», «право на справедливий судовий розгляд» і «право на судовий захист» охоплюють як процесуальні, так і матеріальні елементи досліджуваного права. При цьому перші три терміни пов'язані з практикою Європейського суду з прав людини та змістом інших міжнародно-правових актів у галузі судочинства, тоді як «право на судовий захист» є традиційно уживаним у вітчизняній науковій юридичній літературі терміном. Викладемо наші міркування щодо термінологічного аналізу вказаних понять.

По-перше, не можна не провести певну аналогію із усталеною в науці цивільного процесуального права теорією про «право на позов». У процесуальному значенні право на позов є фактично необмеженим: будь-яка особа може звернутися з позовом до суду, зазначивши свої вимоги, але не в кожному випадку суд їх задовольняє. Тут уже йдеться про право на позов у матеріальному аспекті, яке тотожне праву на задоволення вимог позивача відповідно до норм матеріального права і встановлюється під час судового розгляду справи на підставі аналізу судом предмета й підстав позову. Варто зауважити, що право на пред'явлення позову — лише одне із багатьох форм реалізації права на звернення до суду за захистом. Навіть у цивільному процесі, крім позовного провадження, є інші види провадження, які ініціюються за заявами (скаргами). Тому право на позов є складовою частиною права на судовий захист (права на суд, права на справедливий судовий розгляд), але воно далеко не вичерпується ним.

¹ Див.: Абросимова, Е. Б. Конституционные основы судебной власти в зарубежных странах: Конспект лекций [Текст] / Е. Б. Абросимова. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 2000. – С. 27; Стецовский, Ю. И. Судебная власть [Текст] : учеб. пособие / Ю. И. Стецовский – М. : Дело, 1999. – С. 115–128; Толочко, О. Право на справедливий судовий розгляд (ст. 6 ЄКПЛ) у світлі українського законодавства та правозастосовної практики [Текст] / О. Толочко // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування ; укр. контекст / за ред. О. Л. Жуковської. – К. : ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. – С. 236.

² Див.: Терехин, В. А. Судебная власть в государственно-правовом механизме обеспечения прав и свобод граждан (вопросы теории и практики) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. А. Терехин. – Саратов : [Б. и.], 2001. – С. 14–16.

³ Див.: Сульженко, Ю. Реалізація права на судовий захист у суді першої інстанції [Текст] / Ю. Сульженко // Право України. – 2005. – № 7. – С. 91.

Із процесуальної точки зору право на позов можна ототожнити із правом на доступ до суду, або правом на звернення до суду, яке не може бути обмежене відповідно до ч. 2 ст. 124 Конституції України.

По-друге, варто зробити зауваження і щодо процесуальної форми, в якій реалізується право на звернення до суду (право на доступ до суду). У науковій юридичній літературі склалася досить усталена концепція, що інститут звернення до суду має аналогічні суттєві ознаки в цивільному, господарському і адміністративному процесах. Сутність зазначених інститутів зводиться до ініціювання процедури судового розгляду справи, а їх відмінності обумовлені природою певного судочинства. Щодо кримінального процесу, то тут існують певні зауваження. Представники концепції судового права (М. М. Полянський, М. С. Строгович, В. М. Савицький, Ю. І. Стецовський) відстоюють широке розуміння позову, відмічаючи спільність юридичної природи позову і обвинувачення. При цьому позов трактується як будь-яке звернення до суду за захистом своїх порушених прав¹. Такий підхід може бути підтверджений рядом аргументів, як-от: а) презумпцією, що будь-який злочин порушує як права потерпілого, так і ряд суспільних інтересів, оскільки у разі скоєння протиправних діянь похитується сам правовий порядок; б) необхідністю й законодавчо встановленою вимогою доведення обґрунтованості обвинувачення, яке пред'являється уповноваженими органами держави, в суді; в) правом обвинуваченого постати перед судом і правом потерпілого подати до суду свої вимоги про відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої злочином; г) законодавчо встановленим порядком судового контролю за діями державних органів, уповноважених здійснювати державне обвинувачення. Можна констатувати, що в кримінальному процесі відрізняється суб'єктний склад осіб, що звертаються до суду, та порядок такого звернення, однак існує і право на доступ до суду, і право на справедливий судовий розгляд, і право на судовий захист.

Отже, підсумовуючи викладене, констатуємо змістовий збіг термінів «право на справедливий суд», «право на судовий захист» і «право на суд». Право ж на доступ до суду є вужчим за змістом, виступає елементом вказаного права і є тотожним праву на звернення до суду. Термін «право на справедливий суд» більше відповідає сучасним тенденціям правового, у тому числі міжнародно-правового регулювання, і, на нашу думку, поступово витісняє інші терміни.

Проведемо змістовний аналіз «права на справедливий суд» у розумінні вітчизняної правової доктрини, тобто права на судовий захист. Наявність можливості звернення за судовим захистом своїх прав є гарантією реальності правовідносин. Для великої кількості правовідносин, що розвиваються нормально, він (судовий захист) існує лише потенційно у вигляді передбаченої законом можливості. Але для правовідносин, нормальний розвиток яких перервано порушенням чи іншою обставиною, ця гарантія з потенційної можливості перетворюється у право на судовий захист, яке і реалізується у процесі вирішення судом справи².

¹ Полянський, Н. Н. Проблемы судебного права [Текст] / Н. Н. Полянський, М. С. Строгович, В. М. Савицький, А. А. Мельников ; под ред. В. М. Савицкого. – М. : Наука, 1983. – С. 403.

² Див.: Сульженко, Ю. Реалізація права на судовий захист у суді першої інстанції [Текст] / Ю. Сульженко // Право України. – 2005. – № 7. – С. 91.

Традиційний підхід до визначення права на судовий захист асоціював його лише з цивільним судочинством. У цьому напрямі проводилися і наукові дослідження. У 1987 р. була опублікована монографія П. М. Філіппова «Судовий захист і правосуддя в СРСР», у якій автор доходить висновку, що право на судовий захист виходить за межі цивільного права і є конституційним правом громадян і об'єднань громадян. Вчений визначає право на судовий захист як гарантований Конституцією правовий засіб, за допомогою якого можна добитися відновлення порушеного права, характерними особливостями якого є те, що: 1) воно є складовою частиною правового статусу громадянина; 2) реалізація цього права відбувається під час здійснення судового захисту і відповідно воно виступає правовим засобом (механізмом, способом) забезпечення захисту суб'єктивного права, які нарівні з ними становлять правовий статус громадянина. П. М. Філіппов підкреслював, що ця двоєдиність відбиває діалектику гарантованості проголошених Конституцією прав. Автор проаналізував право на судовий захист у двох формах: цивільно-процесуальній і кримінально-процесуальній¹. Пізніше з'явилися праці із судового захисту прав осіб у сфері кримінально-процесуальних відносин².

Інший учений-процесуаліст М. К. Воробйов визначав судовий захист як «діяльність, здійснювану в установленому законом порядку уповноваженим законом органом, що полягає у прийнятті до провадження заяви заінтересованої особи, перевірці вимог заявника та, за наявністю до того законних підстав, визнанні безпідставно оспорених, відновленні незаконно порушених прав, припиненні спірних правовідносин»³. Хоча це визначення містить вказівку на матеріальні засоби захисту, але захист наведений тут насамперед як діяльність процесуального характеру. Незважаючи на те, що автор виділяє два види захисту — матеріальний і процесуальний, він доходить висновку, що існує лише право на процесуальний захист, а права на матеріальний захист немає. Воно, на думку М. К. Воробйова, збігається за змістом із самим матеріальним правом.

Право на судовий захист у суді першої інстанції реалізується шляхом подання позову (заяви). У дореволюційній російській літературі процесуалісти визначали позов як клопотання зацікавленої особи до держави в особі судового органу про постановлення судового рішення на основі всебічного й повного розгляду справи. Винесення такого рішення визначалося кінцевою метою процесу, цією ж метою визначався зміст позову. Подання позову визнавалося можливим за умови дотримання ряду умов: а) позов може заявлятися лише такою уповноваженою особою, яка оцінює своє право порушеним, оспоруваним або таким, щодо якого існує небезпека оспоруваності; б) сторони у справі мають бути дієздатними і уповноваженими законом розпоряджатися тими правами, які будуть предметом заявленого спору; в) належною

¹ Филиппов, П. М. Судебная защита и правосудие в СССР [Текст] / П. М. Филиппов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 183 с.

² Див.: Ильясов, Р. Х. Право личности на судебную защиту и его обеспечение Верховным судом РФ в уголовном процессе [Текст] / Р. Х. Ильясов // Юрист. – 1997. – № 11. – С. 35–46; Лазарева, В. А. Судебная защита в уголовном процессе РФ: проблемы теории и практики [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В. А. Лазарева. – М. : [Б. и.], 2000. – 24 с.

³ Воробьев, М. К. Право на судебную защиту по гражданским делам [Текст] / М. К. Воробьев // Проблемы правоведения. – Новосибирск : СЮИ, 1967. – 395 с.

правосуб'єктністю має бути наділений сам суд; д) представники осіб, які беруть участь у справі, мають бути наділені не загальною, а спеціальною, приватною правоздатністю; е) позовна заява повинна відповідати вимогам форми і способу його подачі.

Необхідним доповненням до позову визнавалися оригінали документів або їх належним чином завірених копії, на підставі яких засновувалися позовні вимоги. В іншому випадку позивач повинен був письмово пояснити причини неподання їм оригінальних документів, необхідних для розгляду позову¹.

У науці цивільного процесу як підстава виникнення права на звернення до суду тривалий час розглядалася система передумов. Запропонована вперше у радянській літературі професором М. А. Гурвичем система передумов права на звернення до суду розрізняла загальні й спеціальні передумови². Розвиваючи цю класифікацію, Є. Г. Пушкар серед універсальних (загальних) передумов реалізації цього права виділяв позитивні, за наявності яких виникає можливість реалізувати право на звернення до суду, і негативні, із відсутністю яких пов'язують можливість ініціювання процесу. До позитивних передумов належать такі: 1) процесуальна правоздатність зацікавлених осіб; 2) їх процесуальна зацікавленість; 3) підвідомчість справи суду; 4) правовий характер спору. Негативні передумови, на думку автора, становлять: 1) відсутність такого, що набуло законної сили, рішення суду, винесеного між тими ж сторонами, стосовно того ж предмета, і за тих же підстав; 2) відсутність такого ж рішення товариського суду; 3) відсутність ухвали суду про прийняття відмови зацікавленої особи від заявленої вимоги; 4) відсутність у суді справи між тими ж сторонами, з того ж предмета і за тих же підстав. До спеціальних передумов Є. Г. Пушкар відносив: 1) наявність спору про право або факт; 2) відсутність ухвали суду про затвердження мирової угоди між сторонами; 3) відсутність укладеної між сторонами угоди про передачу цього спору на вирішення третейського суду; 4) неможливість здійснення суб'єктивних прав без встановлення певних обставин; 5) неможливість отримання або відновлення втрачених документів, які посвідчують юридичний факт³.

У сучасній науковій юридичній літературі намітилася концепція широкого розуміння права на звернення до суду, не пов'язаного із надмірними складними фактичними підставами. Так само широко тлумачиться і зацікавленість, наявність якої презюмується у самому факті звернення до суду. Реалізацію права на подання позову у цивільному процесі традиційно пов'язують із двома обставинами: процесуальною правосуб'єктністю і підвідомчістю. Якщо правосуб'єктність визначає суб'єкта права на подання позову, то підвідомчість визначає межі реалізації цього права відповідно до інших форм судового захисту. При цьому право на подання позову є загальним дозволом, яке може бути реалізоване будь-якою зацікавленою особою⁴ відповідно до чинного процесуального законодавства.

¹ Див.: Энгельман, И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства [Текст] / И. Е. Энгельман. – Юрьев, 1912. – С. 233.

² Гурвич, М. А. Учение об иске (Состав, виды) [Текст] : учеб. пособие / М. А. Гурвич. – М. : ВЮЗИ, 1981. – 40 с.

³ Пушкар, Е. Г. Конституционное право на судебную защиту [Текст] / Е. Г. Пушкар. – Львов : Виша шк., 1982. – С. 30–107.

⁴ Див.: Арбитражный процесс [Текст] : учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция» / А. В. Абсаямов, И. Г. Арсенов, Е. А. Виноградов ; под ред. В. В. Яркова. – М. : Юристъ, 2003. – С. 271–273.

Останнім часом в юридичній літературі, зокрема на галузевому рівні, право на судовий захист розглядалося у різних аспектах: як конституційний принцип, принцип судоустрою, принцип правосуддя; як гарантія, юридичний засіб або спосіб забезпечення інших прав і свобод індивіда. Іноді судовий захист ототожнюється із правосуддям або доступом до нього.

У науці кримінально-процесуального права судовий захист визначають як сукупність організаційних і процесуальних прав, наданих підозрюваному, обвинуваченому і потерпілому для захисту своїх прав і законних інтересів¹. В. О. Лазарева визначає судовий захист як закріплену кримінально-процесуальним законом систему гарантій, які забезпечують дотримання й охорону від різноманітних можливих порушень прав і свобод учасників кримінального судочинства при провадженні з кримінальної справи, поновлення порушених прав і компенсацію спричиненої цими порушеннями шкоди².

Ряд авторів (В. М. Савицький³, В. О. Туманов, Ю. П. Ур'яс⁴, П. М. Філіппов⁵, В. О. Лазарева⁶) справедливо відзначають, що право на судовий захист реалізується як правовідношення. Праву особи кореспондує обов'язок держави, а саме судових органів, забезпечити судовий захист. На нашу думку, ця позиція є досить обґрунтованою. Більше того, правовідношення, у якому реалізується право особи вимагати поновлення своїх порушених або оспорюваних прав у суді, є складним і містить декілька етапів, правова регламентація яких охоплюється процесуальною формою. Роль держави у забезпеченні реалізації цього правовідношення полягає, по-перше, у встановленні чітких і зрозумілих «правил гри», тобто правил подачі, розгляду й вирішення вимог зацікавлених осіб, заснованих на праві, і по-друге, у забезпеченні дотримання цих правил. Процесуальне законодавство відіграє роль правової форми, в якій виражені ці правила. При цьому метою держави є забезпечення дотримання принципів соціальної справедливості як при прийнятті процесуального законодавства, так і при розгляді й вирішенні конкретних юридично значущих справ у суді.

Варто також підкреслити складний характер цього виду правовідношення з точки зору його суб'єктного складу, оскільки при зверненні зацікавленої особи за захистом свого права до суду суб'єктом правовідносин виступає також і протилежна сторона (наприклад, відповідач, обвинувачений), наділена правами і обов'язками. Цей вид правовідношення може бути з необмеженою кількістю суб'єктів. Забезпеченість суб'єктивного права громадянина на судовий захист не лише державою, а й відповідним обов'язком іншої (протилежної) сторони — важлива властивість цієї правової категорії.

¹ Див.: Шварц, О. А. Организационные и процессуальные гарантии права человека и гражданина на судебную защиту [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. А. Шварц. – М. : [Б. и.], 1999. – С. 9.

² Лазарева, В. А. Судебная защита в уголовном процессе РФ: проблемы теории и практики [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В. А. Лазарева. – М. : [Б. и.], 2000. – С. 5.

³ Савицкий, В. М. Право на судебную защиту [Текст] / В. М. Савицкий // Права человека : учеб. пособие / Н. Г. Романенко. – Ростов н/Д : Рост. гос. экон. акад., 1998. – С. 23–25.

⁴ Судебные системы западных государств [Текст] / Ю. П. Ур'яс, В. А. Туманов, С. А. Егоров и др. – М. : Наука, 1991. – С. 11.

⁵ Филиппов, П. М. Судебная защита и правосудие в СССР [Текст] / П. М. Филиппов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – С. 17.

⁶ Лазарева, В. А. Судебная защита в уголовном процессе РФ: проблемы теории и практики [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В. А. Лазарева. – М. : [Б. и.], 2000. – 24 с.

Аналіз існуючих точок зору щодо змісту права на судовий захист свідчить про відсутність єдиного підходу щодо цього. Так, ряд авторів основним елементом цього права називають право кожної зацікавленої особи на безперешкодне звернення до суду за захистом своїх прав і свобод¹. Наведена правомочність безпосередньо впливає із ч. 1 ст. 55 Конституції України, відповідно до якої права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Із цього виходить, що право на судовий захист належить необмеженому колу суб'єктів суспільних відносин і не залежить від їх юридичного статусу. Воно поширюється на всіх фізичних і юридичних осіб, іноземців і осіб без громадянства.

Виявляється, що необхідно знайти основні, найбільш значущі юридичні можливості особи, які становлять цілісну змістовну характеристику права особи на судовий захист. Процес реалізації цього права (від моменту звернення до суду і до виконання судового рішення) включає велику кількість прав-вимог і прав-претензій. У цьому контексті ряд авторів до компонентів права особи на судовий захист відносять такі правомочності, які забезпечують особі справедливе правосуддя і ефективне поновлення у правах:

1) особа, яка звернулася до суду, набуває можливості: користуватися такими процесуальними правами, як заявлення клопотань і відводів; вимагати ознайомлення її з доказами, наданими протилежною стороною; із протоколом судового засідання; вимагати видати судовий документ і виконавчий лист і т. д.;

2) право громадянина на розгляд його справи тим судом і тим суддею, до підсудності якого воно віднесено законом (Ю. М. Андреев, Г. О. Жилін, В. П. Кашепов); цей елемент судового захисту також називають «правом на свого суддю» (В. М. Савицький, Ю. І. Стецовський, О. А. Шварц);

3) право на особисту участь громадян при розгляді справи в суді (Л. Б. Алексеева, Р. Х. Ільясов, В. О. Лазарева) або право бути вислуханим у суді з питань права (О. А. Шварц);

4) право на справедливий, публічний і компетентний розгляд справи незалежним і неупередженим судом із дотриманням принципів змагальності й рівноправності сторін (Л. Б. Алексеева, Ю. М. Андреев, Л. М. Ентін);

5) право оскарження до вищої судової інстанції і виправлення судової помилки, незалежно від того, яка інстанція припустилася цієї помилки (П. М. Філіппов);

6) право на отримання громадянами юридичної допомоги і право на захист (Р. Х. Ільясов);

7) право на користування рідною мовою у суді (Ю. М. Андреев, Л. М. Ентін);

8) право на розгляд справи у «розумний строк» (С. В. Шевич);

9) право на виконання судового рішення (Ю. М. Андреев, В. М. Жуйков).

¹ Див.: Витрук, Н. В. Конституционное правосудие: Судебно-конституционное право и процесс [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция» / Н. В. Витрук. – М. : Юрист, 2005. – С. 300–302; Грось, Л. Акты Конституционного суда РФ и право на судебную защиту [Текст] / Л. Грось // Рос. юстиция. – 1998. – № 11. – С. 14–19; Стецовский, Ю. И. Судебная власть [Текст] : учеб. пособие / Ю. И. Стецовский. – М. : Дело, 1999. – С. 120–128; Шакарян, М. С. Право гражданина на обращение в суд за судебной защитой [Текст] / М. С. Шакарян // Общая теория прав человека. – М. : Норма, 1996. – С. 256–264.

На нашу думку, суб'єктивне право на судовий захист (право на справедливий суд) можна розглядати у вузькому і широкому аспектах. У вузькому це право містить одну правомочність — можливість звернутися до суду за захистом порушеного або оспорюваного права або охоронюваного законом інтересу. Право на судовий захист (право на справедливий суд) у широкому аспекті — це сукупність правомочностей, які забезпечують безперешкодне звернення до суду, право на особисту участь у справі, право бути вислуханим законним складом суду, оскаржувати судовий акт, який прийнято, вимагати його виконання, а також на повне і ефективне відновлення у правах. Право на судовий захист (право на справедливий суд) слід розглядати в єдності його матеріальних і процесуальних елементів, адже наявність такого права у матеріально-правовому сенсі суд може встановити лише після виконання всієї встановленої процесуальним законом процедури розгляду справи і винесення судового акта, а точніше — тільки після набуття ним чинності.

У цивільному процесі судовий захист розглядається також як одна із найбільш поширених і досконалих форм захисту суб'єктивних прав особи. Вважається, що ця форма захисту прав характеризується такими перевагами: 1) поширюється на необмежене коло осіб; 2) під судовий захист підпадають усі без винятку права і свободи особи: як прямо закріплені Конституцією і чинним законодавством, так і такі, що не передбачені законом, але не суперечать йому; 3) судовий захист здійснює спеціальний орган — суд, утворений виключно для розгляду спорів про право; 4) суд розглядає і вирішує вимоги, заявлені зацікавленими особами, на підставі чинного законодавства; 5) обставини справи досліджуються в межах цивільної процесуальної форми, яка гарантує законність і обґрунтованість вирішення справи; 6) захист здійснює безсторонній суддя; 7) розгляд справи відбувається за активною участю сторони по справі та інших зацікавлених осіб, що значно підвищує ефективність процедури розгляду. Судова форма захисту права вважається найбільш пристосованою для вирішення складних і спірних правових питань, оскільки процедура вирішення справи є дуже детально врегульованою і містить всебічні гарантії винесення законного й обґрунтованого рішення¹.

Розглянемо тепер питання можливості обмеження права особи на справедливий суд. Відомо, що судова влада має задовольняти потребу суспільства у належному і своєчасному розгляді усіх правових конфліктів. Отже, недоцільним є вирішення судом абсолютної кількості усіх юридично значущих питань, які виникають у суспільстві, адже великий обсяг цих питань є незначним і може бути врегульований у рамках інших існуючих юрисдикційних процедур держави і у приватноправовому порядку. Вирішення ж усіх цих питань саме судом призведе до нераціонального використання ресурсів держави, які є об'єктивно обмеженими, а врешті-решт — до колапсу судової системи. Саме тому виникає проблема визначення певних меж (встановлення фільтрів) юрисдикційної діяльності суду.

Перш ніж розглянути ці обмеження, відразу зробимо застереження: йдеться не про вилучення певних категорій справ з-поміж юрисдикції суду, що є неприпустимим

¹ Див.: Васильєв, С. В. Гражданский процесс [Текст] : учеб. пособие / С. В. Васильев. – Изд. 2-е, доп. – Харьков : Одиссей, 2007. – С. 12.

у правовій державі й становить суттєве порушення права особи на справедливий суд. На цьому наполягає Європейський суд з прав людини, вказуючи, що той факт, що держава може безапеляційно і без контролю органів Конвенції вилучати з компетенції судів цілий ряд цивільних справ або звільняти від цивільної відповідальності великі групи або категорії справ, суперечить принципу верховенства права у демократичному суспільстві й п. 1 ст. 6, яка передбачає можливість розгляду цивільних справ у суді¹. У справі «Девеєр проти Бельгії» Суд висловив позицію, відповідно до якої «праву на розгляд справи судом надається настільки вагоме значення, що не можна вважати, що особа втратила його на тій підставі, що вона стало стороною угоди, досягнутої у ході процедур, що мають допоміжний характер стосовно судового розгляду. У сфері суспільного порядку на території держав — учасниць Ради Європи будь-який захід або рішення, яке теоретично порушує ст. 6 Конвенції, вимагає ретельної судової перевірки»².

Аналогічну позицію досить послідовно відстоює і Конституційний Суд України, який у ряді справ визнавав нечинними положення окремих законодавчих актів, які так чи інакше обмежували можливість судового оскарження рішень і дій посадових осіб. Так, у своєму рішенні по справі К. Г. Устименка № 18/203-97 від 30 жовтня 1997 р. визнано неконституційним положення Закону України «Про прокуратуру» щодо можливості оскарження прийнятого прокурором рішення до суду лише у передбачених законом випадках, оскільки винятки встановлюються самою Конституцією, а не іншими нормативними актами³. У рішенні по справі громадянки Г. П. Дзюби щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи від 25 листопада 1997 р. № 63-рп Конституційний Суд України зазначив, що «ч. 2 ст. 55 Конституції України необхідно розуміти так, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх рішення, дія чи бездіяльність порушують або ущемлюють права і свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді. Такі скарги підлягають безпосередньому розгляду в судах незалежно від того, що прийнятим раніше законом міг бути встановлений інший порядок їх розгляду (оскарження до органу, посадової особи вищого рівня по відношенню до того органу і посадової особи, що прийняли рішення, вчинили дії або допустили бездіяльність).

¹ Див.: Сальвіа, М. де. Прецеденти Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: Судебная практика с 1960 по 2002 гг. [Текст] / М. де Сальвіа. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 325.

² Девеєр против Бельгии [Текст] : решение Европейского суда по правам человека от 27.02.1980 г. // Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. Т. 1 / под ред. В. А. Туманова. — М. : НОРМА, 2000. — С. 301–317.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» від 30.10.1997 № 18/203–97 [Текст] // Офіц. вісн. України. — 1999. — № 46. — С. 126.

Подання скарги до органу, посадової особи вищого рівня не перешкоджає оскарженню цих рішень, дій чи бездіяльності до суду»¹.

У рішенні по справі про оспорування актів у господарському суді від 2 липня 2002 р. № 13-рп/2002 Конституційний Суд України роз'яснив, що господарським судам підвідомчі справи про визнання недійсними чинних як нормативних, так і ненормативних актів незалежно від дати прийняття². У рішенні по справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003 було визнано неконституційними положення чинного на той час Кримінально-процесуального кодексу України, які унеможливають розгляд судом на стадії досудового слідства скарг на постанови слідчого, прокурора стосовно приводів, підстав і порядку порушення кримінальної справи щодо певної особи³.

Окрім цього, обмеження обсягу юрисдикції суду можна обґрунтувати з точки зору теорії права, яка визначає підходи до законних обмежень прав людини. Відомий вчений-цивіліст В. П. Грибанов писав, що можливість звернення до компетентних органів держави або суспільних органів за захистом матеріального права є дуже важливою складовою змісту права особи на захист. При цьому межі реалізації права про захист права визначається конкретними передумовами. На думку В. П. Грибанова, вимога про захист права має два аспекти: процесуально-правовий, пов'язаний із порядком пред'явлення і розгляду вимоги, і матеріально-правовий, пов'язаний із його задоволенням. Тому питання меж здійснення цієї вимоги належить розглядати з матеріально-правових і процесуально-правових аспектів. Автор детально обґрунтовує межі задоволення вимоги про захист права з матеріально-правової позиції (а саме відповідно до положень цивільного права)⁴. Нашим завданням є вивчення законних меж права на справедливий суд.

Насамперед звернемося до позиції Європейського суду з прав людини з цього питання, який допускає ряд обмежень права на справедливий суд. Загальновідомим є формулювання п. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав і основоположних свобод, яка вказує, що здійснення права на вільне вираження поглядів може бути предметом таких формальностей, умов, обмежень або покарання, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248² Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби Г. П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи) від 25.11.1997 № 63-рп [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. – 1998. – № 1. – С. 3.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Концерн Стирол» щодо офіційного тлумачення положення абзацу першого пункту 1 частини першої статті 12 Господарського процесуального кодексу України (справа про оспорування актів у господарському суді) від 2.07.2002 № 13-рп/2002 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 32. – Ст. 1510.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30.01.2003 № 3-рп/2003 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 6. – Ст. 245.

⁴ Грибанов, В. П. Осуществление и защита гражданских прав [Текст] / В. П. Грибанов. – Изд. 2-е, стереотип. – М. : Статут, 2001. – С. 164.

цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням або злочинам, для захисту здоров'я і моралі, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя¹. Таким чином, загальними умовами обмеження прав особи за логікою Конвенції про захист прав і основоположних свобод є законність і необхідність у демократичному суспільстві, яка визначається виходячи із співвідношення прав окремої особи й інтересів усього суспільства.

Можна навести декілька справ, в яких Європейський суд з прав людини визнав правомірним обмеження юрисдикції суду. Так, у справі «Ле Конт, Ван Левен і Де Мейер проти Бельгії» було зазначено, що хоча п. 1 ст. 6 Конвенції гарантує «право на суд», держави-члени все ж таки не зобов'язані обмежувати розгляд цивільно-правових спорів процедурою, кожен етап якої повинен проходити в «судах» відповідно до встановлених правил. Попереднє втручання адміністративних чи корпоративних органів і навіть юрисдикційних органів, які не у всьому відповідають всім необхідним вимогам, може бути виправданим у зв'язку з вимогами гнучкості та ефективності, що є сумісним із захистом прав людини»². У справі «Z та інші проти Сполученого Королівства» Європейський суд зазначив, що право, передбачене п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не є абсолютним і може підлягати законним обмеженням, наприклад, це можуть бути передбачені законом строки давності, гарантування приписів щодо видатків, положення стосовно неповнолітніх та душевнохворих. Якщо доступ особи до суду обмежується силою закону або фактично, Суд розглядатиме, чи не послабило суть права накладене обмеження, і зокрема, чи переслідувало воно законну мету і чи було розумне співвідношення пропорційності між засобами, що застосовувалися, і метою, якої намагалися досягти. Якщо обмеження сумісні з цими принципами, жодного порушення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не виникає³.

Законними обмеженнями права на справедливий суд Європейський суд з прав людини визнав: рішення не порушувати судове переслідування і постанову про закриття справи⁴; регулювання державою умов прийнятності заяв; обмеження на звернення до суду неповнолітніх і психічно хворих осіб; встановлена в однозначний спосіб відмова зацікавленої особи від права на позови до національних судів проти інших держав, які є недопустимими на підставі державного суверенітету, якщо його обсяг відповідає загальноновизнаним принципам міжнародного права суду⁵.

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [Текст] // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270–302.

² Ле Конт, Ван Левен и Де Мейер против Бельгии [Текст] : решение Европейского суда по правам человека от 23.06.1984 г. // Европейский суд по правам человека : Избр. решения : в 2 т. Т. 1 / под ред. В. А. Туманова. – М. : НОРМА, 2000. – С. 340–359.

³ Z та інші проти Сполученого Королівства [Текст] : рішення Європ. суду з прав людини від 10.05.2001 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2001. – № 4. – С. 44, 45.

⁴ Девеер против Бельгии [Текст] : решение Европейского суда по правам человека от 27.02.1980 г. // Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. Т. 1 / под ред. В. А. Туманова. – М. : НОРМА, 2000. – С. 301–317.

⁵ Див.: Сальвиа, М. де. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: Судебная практика с 1960 по 2002 гг. [Текст] / М. де Сальвиа. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 287–303.

Разом із тим Європейський суд з прав людини не погодився визнати сумісним із положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод позбавлення процесуальної дієздатності монастирів відповідно до законодавства Греції¹. Обмеженням, що зачіпає сутність права на звернення, визнано також і позбавлення представників окремих професій права самостійно звертатися з позовом до суду, не користуючись при цьому послугами посередницьких об'єднань². Недопустимим Суд визнав обмеження юридичних та фактичних можливостей для оспорювання в суді рішень, дій та бездіяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб. Вирішальною у питанні наявності доступу до правосуддя є сама можливість оскарження тих чи інших публічно-правових актів. Так, у серії рішень за заявами проти Швеції Суд встановив відсутність передбачених національним законом засобів захисту від окремих категорій актів представників публічної влади, змусивши цю країну запровадити спеціальне законодавче регулювання права на судовий захист у відповідній частині³. Загалом, обмеження права на оспорювання публічно-правових актів допускається лише в тому випадку, якщо ці акти були вчинені представниками публічної влади, що володіють недоторканністю. Недоторканність, однак, діє лише в тих межах, які необхідні для забезпечення ефективної професійної діяльності цих осіб. Крім цього, правомірність недоторканності у кожній конкретній справі все ж повинна підлягати судовому контролю⁴, тобто судовий контроль за дотриманням права залишається чинним.

Таким чином, відповідно до практики Суду право на суд не є абсолютним і підлягає обмеженням, адже за своєю природою вимагає регулювання з боку держави, яка користується у цьому відношенні певною свободою розсуду. Державне регулювання при цьому може змінюватися залежно від місця і часу відповідно до потреб і ресурсів як суспільства, так і конкретних осіб. Зазначені положення, однак, не можуть обмежувати використання цього права в такий спосіб і такою мірою, щоб це завдало шкоди самій сутності цього права. Крім того, будь-яке обмеження права доступу до суду має переслідувати виправдану, легітимну мету (насамперед — необхідність захисту третіх осіб, інтересів суспільства) і розумно відповідати цій меті (дотримання принципу пропорційності). Однак Суд визначає неприйнятним свавільне вилучення із компетенції судів певних категорій справ⁵.

¹ Святыя монастыри против Греции [Текст] : решение Европ. суда по правам человека от 09.01.1944 // Сальвиа, М. де. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: Судебная практика с 1960 по 2002 гг. [Текст] / М. де Сальвиа – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 221–223.

² Филлис против Греции [Текст] : решение Европ. суда по правам человека от 27.08.1991 // Сальвиа, М. де. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: Судебная практика с 1960 по 2002 гг. / М. де Сальвиа. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 582–585.

³ Harris, D. J. Law of the European Convention on Human Rights [Текст] / D. J. Harris, M. O'Boyle, C. Warbrick. – London : Butterworths, 1995. – P. 198.

⁴ Нула Моул. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6: Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии [Текст] / Нула Моул, Катарина Харби, Л. Б. Алексеева. – М. : Рос. акад. правосудия, 2001. – С. 48.

⁵ Сальвиа, М. де. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: Судебная практика с 1960 по 2002 гг. [Текст] / М. де Сальвиа. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 287–291.

Конституція України (ст. 64) встановлює, що права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених нею. Додатковою умовою окремих обмежень визначається воєнний чи/та надзвичайний стан із зазначенням строку цих обмежень. При цьому чітко визначено перелік прав, що не можуть бути обмежені ні за яких умов¹, до яких належить і встановлене ст. 55 Конституції України право на судовий захист. Аналогічну позицію посів і Конституційний Суд України, згідно з правовою позицією якого «положення частини другої ст. 124 Конституції України щодо поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі, в аспекті конституційного звернення необхідно розуміти так, що право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами»².

Однак у іншому своєму рішенні Конституційний Суд України фактично допускає не обмеження, а передумови права на звернення до суду, як такі розглядається дотримання встановленої процесуальним законодавством форми звернення до суду. Йдеться про рішення по справі за зверненнями жителів міста Жовті Води від 25 грудня 1997 р., в якому зазначено, що «суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створені або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі ст. 64 Конституції України не може бути обмеженим»³.

Отже, можна зробити ряд висновків. По-перше, ані чинне законодавство, ані Конституція України, ані практика Європейського суду з прав людини не допускають встановлення жодних обмежень права особи на звернення до суду. Незаконним є встановлення виключень з юрисдикції суду в аспекті реалізації права особи на оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів і посадових осіб держави, а також на захист порушених або оспорюваних прав особи. По-друге, право особи на суд може бути зумовлене дотриманням процесуальної форми, передбаченої для цього чинним законодавством, а також встановленими ним передумовами для звернення до суду. Так, залишення судом позову без руху з причини неправильного складення позовної заяви не може розглядатися як обмеження права особи на суд. Одночасно процесуальна форма звернення до суду не повинна містити прихованих, фактичних обмежень для реалізації особою свого права (приміром, не можна встановлювати надмірно високий розмір судового збору).

¹ Савенко, О. Правове обмеження прав людини як основа і критерій співвідношення публічних та особистих інтересів [Текст] / О. Савенко // Право України. – 2006. – № 3. – С. 26–28.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім “Кампус Коттон клуб”» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) від 09.07.2002 № 15-рп/2002 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 28. – Ст. 1333.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25.12.1997 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 1. – С. 169.

Окремої уваги потребує питання визначення місця права на справедливий суд у системі прав людини. Щодо нього серед науковців не існує спільної точки зору. Загально-визнаним є той факт, що право на судовий захист вважається універсальним юридичним засобом відстоювання людиною своїх прав у будь-якій життєвій ситуації, пов'язаній із незаконними діями чи бездіяльністю органів державної влади, у тому числі адміністрації державних підприємств, установ, органів місцевого самоврядування, посадових осіб і службовців названих структур¹. Під правами людини маються на увазі певні можливості людини, які необхідні для її існування й розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства й мають бути загальними й рівними для всіх². Існує значна кількість класифікацій прав людини за різними критеріями. Загально-визнаним є розподіл усіх прав людини за змістом (характером) людських потреб, що цими правами забезпечуються, на особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні й екологічні. Не викликає сумніву, що право на доступ до суду не може належати до прав культурних, економічних чи екологічних³.

Деякі вчені відносять право на суд до політичних поряд із виборчими, правами на участь в управлінні державними справами, свободою слова, зборів і мітингів, на об'єднання у громадські організації й на звернення до державних органів⁴. Однак із цим важко погодитися, оскільки судова влада є аполітичною, бо стоїть осторонь політики, так би мовити, над нею. Також не можна вважати, що право на суд належить до особистих (громадянських) прав, зміст яких у забезпеченні пріоритету індивідуальних, внутрішніх орієнтирів розвитку особистості (права на життя, гідність, свободу, особисту недоторканність, свободу совісті, пересування, вибору місця проживання, національності й мови спілкування тощо)⁵. Не належить право на суд і до прав соціальних, які характеризуються тим, що для їх гарантії необхідні зусилля держави щодо створення умов для реалізації прав людини на соціальне забезпечення, гідний рівень життя, охорону здоров'я, медичну допомогу тощо⁶. Сутністю цих прав є свобода виявлення волі, інтересів, можливості певної поведінки, діяльності, певних дій у соціальній сфері⁷. Утім навряд чи слід відносити правосуддя до соціальних благ, якими можна вільно розпоряджатися, адже йдеться про різновид державної влади. Погодимось з тим, що особа має право на вільне використання переваг судової процедури при виникненні такої потреби.

¹ Див.: Конституція України: Науково-практичний коментар [Текст] / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. – Х. : Право ; К. : Ін Юре, 2003. – С. 275.

² Див.: Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. Л. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 5; Скакун, О. Ф. Теорія державства і права [Текст] : учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2000. – С. 168.

³ Див.: Права человека [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА–ИНФРА•М, 1999. – С. 140–170.

⁴ Див.: Кушніренко, О. Г. Права і свободи людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. – Х. : Факт, 2001. – С. 87–88; Права человека [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА–ИНФРА•М, 1999. – С. 151–159.

⁵ Див.: Права человека [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА–ИНФРА•М, 1999. – С. 142–143.

⁶ Див.: Козюбра, М. Природа соціальних прав людини та особливості механізму їх реалізації [Текст] / М. І. Козюбра // Вісн. Конституц. Суду України. – 2002. – № 5. – С. 60.

⁷ Див.: Пустовіт, Ж. М. Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ж. М. Пустовіт. – К. : [Б. в.], 2001. – С. 11.

Більшість учених взагалі не знаходять для права на суд місце в системі прав людини і громадянина й відносять його до юридичних гарантій реалізації й захисту конституційних прав та свобод. При цьому під такими гарантіями розуміються умови й засоби, принципи й норми, що забезпечують здійснення, охорону й захист зазначених прав, що є запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин обов'язків, покладених на них із метою реалізації цих прав і свобод¹. Однак, як справедливо зазначає Н. Ю. Сакара, ця позиція є досить спірною. Не зовсім зрозуміло: якщо право на суд є гарантією реалізації інших прав, чому тоді в судовому порядку розглядаються питання про порушення ст. 55 Конституції України, п. 1 ст. 6 Конвенції, тобто права на суд як самостійного права?² Саме в цьому полягає певна суперечність.

Висловлюється й думка щодо виділення такого виду прав, як процесуальні права (М. Антонович, Н. Ю. Сакара), які передбачають доступ індивіда до системи справедливого судочинства³.

Одночасно російськими правознавцями запропоновано концепцію процесуальних прав-гарантій, яка об'єднує дві з наведених вище позицій. Особливістю цих прав, на думку судді Конституційного Суду Російської Федерації М. С. Бондаря, є те, що вони створюють належні юридичні передумови для нормальної правореалізації і ефективного досягнення суб'єктами правовідносин юридичних цілей. Виокремлення цієї групи прав, як уже було зазначено, зумовлено специфічними особливостями їх матеріального змісту і соціального призначення. Права-гарантії, до яких автор відносить і право на справедливий суд, мають такі особливості, як-от: а) відносно самостійне нормативне оформлення; б) переважно процесуальне наповнення за змістом, що не виключає наявності матеріальних елементів, як це має місце у змісті права на судовий захист; в) втілення зазначених прав насамперед у галузевому законодавстві; г) їх реалізація безпосередньо пов'язана з діяльністю судової влади⁴. Варто погодитися з тим, що право на справедливий суд належить до процесуальних прав-гарантій, які відображені в багатьох країнах на конституційному рівні (у тому числі й в Україні). Воно виконує роль загальної юридичної гарантії прав і свобод людини й одночасно потребує створення власних механізмів забезпечення⁵.

Досить поширеною є також класифікація прав людини відповідно до їх поколінь, які відбивають їх суспільно-історичний розвиток. Фактично йдеться про різну роль

¹ Див.: Мухаметшин, Ф. Б. Проблемы модернизации судебной власти (прошлое и настоящее) [Текст] / Ф. Б. Мухаметшин // Рос. судья. – 2005. – №2. – С. 3–5; Погоріло, Т. І. Права і свободи людини і громадянина в Україні [Текст] / Т. І. Погоріло, В. В. Головченко, М. І. Сірий. – К.: Ін Юре, 1994. – С. 44–45; Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст]: навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. Л. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – С. 269–271.

² Сакара, Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. Ю. Сакара. – Х.: [Б. в.], 2006. – С. 28–29.

³ Антонович, М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини [Текст]: монографія / М. Антонович. – К.: КМ Academia, 2000. – С. 138.

⁴ Бондарь, Н. С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия: защита прав человека Конституционным Судом Российской Федерации [Текст] / Н. С. Бондарь. – М.: ЗАО «Юстицинформ», 2005. – С. 522–570.

⁵ Див.: Конституція України: Науково-практичний коментар [Текст] / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. – Х.: Право; К.: Ін Юре, 2003. – С. 275.

держави в забезпеченні прав людини, яка змінювалася залежно від ресурсних та організаційних можливостей країни. Так, роль останньої в забезпеченні прав особи, що теж зумовлюється їх сутністю, може виявлятися: а) в позиції невтручання; б) в позиції сприяння реалізації права; в) в повному забезпеченні реалізації права¹. Щодо ролі держави в забезпеченні права на справедливий суд, то згідно з позицією Європейського суду з прав людини із права особи на справедливий суд впливає негативний обов'язок держави утримуватися від перешкоджання належному використанню права на доступ до суду як через рішення, так і шляхом фактичних дій. Неможливість застосування цього права може зумовлюватися бездіяльністю уповноважених органів державної влади².

Таким чином, можемо сказати, що право на справедливий суд у контексті міжнародних стандартів складається із інституціональних, органічних, процесуальних та спеціальних елементів. Інституціональні елементи включають вимоги щодо суду як установи (незалежний, неупереджений, створений на підставі закону), органічний елемент — це доступ до суду, процесуальні елементи характеризують вимоги щодо процедури судового розгляду (публічність, забезпечення наданих процесуальним законом прав осіб — учасників судового розгляду, змагальність, рівність сторін у процесі, розумний строк розгляду справи, виконання остаточного судового рішення), а спеціальні втілюються у гарантіях прав осіб у кримінальному провадженні (презумпцію невинуватості, достатність часу і можливостей для ознайомлення із пред'явленим обвинуваченням, право на захист, правовий захист свідків, надання обвинуваченому перекладача). А відповідно до чинного законодавства України можна виділити такі елементи права особи на справедливий суд: а) інституціональні (незалежний, неупереджений суд, утворений відповідно до закону, інстанційна побудова судової системи, що передбачає можливість оскарження судового рішення у суді вищої інстанції; б) процесуальні (розумний строк розгляду справи, право на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку і суді будь-якої інстанції, процесуальні гарантії справедливого судового розгляду).

3.6. Ефективність судової системи: основні теоретичні положення

Дослідження проблем ефективності судової системи досягне своїх соціальних цілей лише тоді, коли воно отримує форму теорії. Остання повинна являти собою системне знання про якість функціонування суду в суспільстві. У правознавстві оформлення будь-якої теорії традиційно прийнято розпочинати з формулювання основних понять. Визначення поняття будь-якого явища полягає у зрозумінні його сутнос-

---

¹ Див.: Гражданин, закон и публичная власть [Текст] / под ред. А. Ф. Ноздрачева, А. Е. Постникова, Ю. А. Тихомирова. – М. : НОРМА, 2005. – С. 43.

² Кемпбелл и Фелл против Объединенного Королевства: решение Европейского суда по правам человека от 28.06.1984 г. [Текст] // Европейский суд по правам человека. Избр. решения : в 2 т. Т. 1 / под ред. В. А. Туманова. – М. : НОРМА, 2000. – С. 438–469.

ті, виокремленні його специфіки. Кожному поняттю притаманна наявність певного змісту й обсягу. До змісту входять основні суттєві ознаки явища. Якщо останні названо правильно, всі разом вони достатні для тлумачення терміна. Достатність і необхідність ознак, використаних як основний зміст поняття, можна розглядати як критерій його точності.

Етимологічно термін «ефективність» походить від латинського *effectus*, що в перекладі означає результат, наслідок чого-небудь, яких-небудь причин, дій. Визнаючи недостатність вивченості ефективності, можемо відмітити загальну тенденцію в обґрунтуванні цього поняття. Вона виявляється у використанні для усвідомлення сутності зазначеної категорії таких понять, як «ціль», «результат», «дієвість». Слово «ефективний» трактується як такий, що дає ефект, але не будь-який, а заздалегідь намічений, корисний, діючий, що приводить до потрібних результатів¹. Звідси ефективність — це результат цілеспрямованої дії, який повинен мати відповідні кількісні показники. Саме такий підхід до розуміння ефективності відобразив основний шлях до осмислення й вивчення розглядуваного явища як у загальнонаукових, так і спеціальнонаукових теоріях.

Поняття «ефективність» у правовій науці належить не лише наділяти загальнонауковими рисами, а й відбивати специфіку правової галузі, запозичувати деякі положення про ефективність зі спеціальних наукових теорій настільки, наскільки соціологія, економіка й низка інших сфер наукових знань глибоко взаємопов'язані і взаємозумовлені з правовою галуззю.

У сучасній науці поняття ефективності отримало дуже широке використання. Ним оперують, говорячи про науку в цілому, про її самостійні напрями, а також в окремих категоріях, включаючи й правові. Усе це дозволяє віднести «ефективність» до загальнонаукових понять. Але, на жаль, на сьогоднішній день бракує одностайного, допустимого для всіх галузей знань тлумачення цього терміна.

З метою розкриття ефективності як загальнонаукової категорії пропонуємо звернутися до низки положень, вироблених філософією. Публікації у філософських джерелах, що стосувалися проблем ефективності, з'явилися в середині 1980-х рр. У них ішлося в основному про ефективність наукових досліджень, а саме поняття «ефективність» визнавалося одним із фундаментальних². Ця галузь знань про світ та його явища схильється до використання категорії «ефективність» у значенні «міра можливості», що виражає мету людини, яка реалізує її ідею, тобто цільову можливість³. Позитивним моментом є намагання філософів приділити увагу лінгвістичному аналізу терміна «ефективність», що дозволило їм віднести його до так званих цільових модальностей.

¹ Большая Советская Энциклопедия [Текст] : в 30 т. – 3-е изд. / гл. ред. А. М. Прохоров. – М. : Сов. энцикл., 1978. – Т. 30: Эклибрис – С. 322.

² Див.: Проблема эффективности в современной науке: методологические аспекты [Текст] / под ред. А. Д. Урсула. – Кишинев : Изд-во Штиинца, 1985. – 256 с.; Проблемы эффективности научных исследований [Текст] : реферат. сб. – М. : ИНИОН РАН, 1991. – 145 с.

³ Див.: Андрущенко, А. Н. Понятие эффективности и его философский смысл [Текст] / А. Н. Андрущенко // Философские и социологические исследования : учен. зап. каф. обществ. наук вузов Ленинграда. Сер. Философия. – Вып. 12. – Л., 1971. – С. 45.

Однак при більш детальному вивченні ефективності припускаємо спірність зайнятих філософією позицій. При самостійному аналізі слова «ефективність» як частини мови ми встановили, що цей іменник походить від модального дієслова «ефективно». Зазначений іменник не означає самостійного відокремленого предмета матеріального світу, а віддзеркалює ознаку дії (стану) і є оціночною категорією. Такий факт обґрунтовує можливість осмислити ефективність лише через відношення суб'єкта до змісту поняття, що визначається категорією «ефективність». При цьому в такій ролі може виступати не будь-яке поняття, а лише те, яке визначає явище, здатне в заданому контексті проявити в дії свої властивості, якості, тобто коли передбачається наявність можливого процесу реалізації останніх.

Процес реалізації неможливо дослідити й оцінити окремо від самого явища і результату цього процесу. Це визначає взаємозв'язок категорії «ефективність» не лише з якістю властивостей явища, що визначається даним поняттям, а й характеристикою властивостей навколишнього середовища існування.

Викладене вище свідчить, що категорія «ефективність» є не лише визначальною, а й сама може бути визначеною. Чинники, що окреслюють параметри ефективності, не належать до постійних величин, а значить, і саме явище ефективності не може бути незмінним, а повинно осмислюватися як відносна величина. Кожна величина не лише має власну одиницю виміру, а й може самостійно виступати одиницею виміру. Інакше кажучи, ефективність — це міра чогось, що не тільки дає уявлення про спосіб існування цього «чогось», а й має власне змістовне навантаження.

Вважаємо, що прийнята у філософії ідея оцінки ефективності лише з позиції досягнення мети значно спрощує зміст досліджуваного поняття. На нашу думку, воно має значно багатший зміст. Однак урахування кількісної характеристики категорії «ефективність», відношення мети й теоретичної можливості, мети й матеріалізації її конструктивного рішення дало можливість наблизити загальнонаукове тлумачення ефективності до її розуміння в економіці. Саме в економічній науковій літературі вперше з'явився термін «ефективність», який отримав найбільш глибокий аналіз як спеціальна наукова проблема. Однак навіть у цій науці бракує єдності в трактуванні сутності цього поняття.

Термін «ефективність» зустрічався вже в працях В. Петті¹ — одного із засновників класичної політекономії і школи фізіократів Ф. Кене², які використовували цю категорію для оцінки результативності в досягненні певної мети. Інший класик політекономії Д. Рикардо оперував цим терміном не в значенні результативності, а як відношення результату до певного виду витрат. Він доводив: «чим менш тривалий капітал, тим більше необхідно праці, що постійно витрачається для збереження його початкової ефективності»³. К. Маркс удосконалив цей підхід і визначав

¹ Классика экономической мысли [Текст] : сочинения / В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо [и др.]. – М. : Эксмо-Пресс, 2000. – 895 с.

² Дроздов, В. В. Франсуа Кене: французский экономист XVIII в. [Текст] / В. В. Дроздов. – М. : Экономист, 1988. – 124 с.

³ Рикардо, Д. Сочинения [Текст] : пер. с англ. / Д. Рикардо ; под ред. М. Н. Смита. – Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 233.

ефективність як співвідношення максимальної результативності й мінімальності витрат на її досягнення¹.

Сучасна економічна наука поняття «ефективність» інтерпретує шляхом зіставлення ефекту (результату), отриманого на виробництві, з витратами, пов'язаними з досягненням цього результату², вираженими як в однорідних, так і різнорідних одиницях виміру. Економісти використовують цей термін головним чином у виробничій сфері стосовно відносин виробництва, розподілу, обміну і споживання. Робота з точними показниками й абстрагування від суб'єктивних чинників впливу на виробничий процес дозволили спростити процедуру визначення ефективності до так званого механічного її виведення за стандартною математичною формулою. За вдалим виразом В. В. Головченка, «економічне поняття ефективності значною мірою абстрагується від ідеологічних цілей, а також того факту, що результат (ефект) є наслідком ціледосягнення»³.

На наше переконання, застосований в економіці підхід до трактування сутності ефективності є дещо однобічним. У його рамках цей термін більше збігається з поняттям «економічність», а ознаки, притаманні досліджуваному терміну, залишаються нез'ясованими. Схожість понять «економічний» і «ефективний» наштовхує нас на думку про недоречність використання суто економічного значення першого для оцінки різних явищ, тобто неможливо неадаптовано, прямо переносити економічне розуміння ефективності в інші сфери, зокрема у правознавство.

Разом із тим, з'явившись у царині економіки, поняття «ефективність» швидко поширилося у різних галузях науки, в яких науковці намагалися дослідити його сутність і визначити зміст. Активне опрацювання категорія «ефективність» отримала в теорії управління. Так, В. В. Цветков, розглядаючи проблему ефективності і якості управлінської діяльності, зазначив, що під ефективністю необхідно розуміти результати досягнення поставлених соціальних цілей при максимально можливій економії суспільної праці. Забезпечення високої ефективності управління, на його думку, є можливим лише за умови оптимального використання науково-технічних, людських, матеріальних та інших ресурсів⁴. Підтримуючи в цілому таку точку зору, В. О. Козбаненко справедливо застерігає, що така елементарна оцінка не завжди є коректною, тому що результат управління може бути прямим і непрямим, не тільки економічним, а й соціальним, соціально-економічним, соціально-психологічним⁵.

¹ Маркс, К. Собрание сочинений [Текст] : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2-е. – Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 608.

² Див.: Кузнецов, В. М. Эффективность обобществления социалистического труда [Текст] / В. М. Кузнецов. – М. : Мысль, 1981. – С. 30; Народнохозяйственная эффективность: показатели, методы оценки [Текст] / под ред. А. С. Астахова. – М. : Экономика, 1984. – С. 20.

³ Головченко, В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения [Текст] / В. В. Головченко. – Киев : Наук. думка, 1985. – С. 12.

⁴ Эффективность и качество управленческой деятельности. Государственно-правовой аспект [Текст] / под общ. ред. В. В. Цветкова. – Киев : Наук. думка, 1980. – С. 27–34.

⁵ Государственное управление: основы теории и организации [Текст] : учебник / под ред. В. А. Козбаненко. – М. : Статут, 2000. – С. 334.

Заперечуючи проти зазначеного вище підходу, В. Г. Афанасьєв та В. Д. Урсул доводять, що навряд чи можна вважати діяльність ефективною, якщо результат отримано, витрати мінімальні, але поставлена на початку діяльності мета не реалізована. У свою чергу, названі науковці пропонують розглядати ефективність як співвідношення мети й результату, ввівши, таким чином, у поняття «ефективність» міру цілереалізації¹. Прихильники такої точки зору визначають ефективність як результат цілеспрямованої дії², вважаючи, що ефективною може бути тільки діяльність, яка призводить до необхідних і бажаних результатів. Приміром, на думку Я. Зеленецького, ефективними варто називати тільки такі дії або їх способи, які певною мірою дають результат, задуманий як мета³. Поєднуючи дві зазначені позиції, Д. М. Бахрах пропонує формулу ефективного соціального управління: ціль — програма — діяльність людей — матеріальний результат⁴.

Урахування людського фактору в оцінці ефективності соціального управління є, з нашого погляду, найважливішим здобутком теорії управління. У даному контексті слушною є думка Т. Котарбинського, що при характеристиці ефективної діяльності суб'єкта необхідно наголошувати на таких його якостях, як активність, енергійність, уважність, залучення в діяльність усіх органів і ресурсів, спроможність чітко керувати процесом роботи й розвивати ініціативу⁵. Ми обов'язково врахуємо зазначений чинник при опрацюванні критеріїв ефективності судової системи.

Таким чином, у теорії управління в найбільш узагальненому вигляді поняття «ефективність» розглядається як соціально-економічна категорія, що розкриває взаємозв'язок між результатами управлінської діяльності, вираженими техніко-економічними й соціальними ефектами, й витратами управлінської праці (живої й предметної) на досягнення цих результатів⁶.

Поступово категорія «ефективність» сформулювалася й у юриспруденції. На хвилі актуальності досліджень соціальної проблематики права в юридичній літературі з'являється тенденція її застосування в дуже широкому спектрі: наукові роботи присвячуються дослідженню проблем ефективності права (С. С. Алексєєв, Д. О. Керимов, Ф. М. Фаткуллін, Л. Д. Чуликін), закону (В. М. Кудрявцев), правового виховання (В. В. Головченко), правозастосовних актів (В. В. Лазарєв), покарання (Ю. О. Костанов, Т. Ю. Погосян, О. М. Яковлев, М. Д. Шаргородський, І. І. Карпець), правосуддя (І. Л. Петрухін, Г. П. Батуров, Т. Г. Морщакова, А. В. Цихоцький). Але не було жодної публікації, в якій було б здійснено комплексний аналіз ефективності такого соціально-

¹ Див.: Информация и управление. Философско-методологические аспекты [Текст] / отв. ред. А. Г. Антипенко, В. И. Кремянский. – М. : Наука, 1985. – С. 16.

² Див.: Спиридонов, Л. И. Социология уголовного права [Текст] / Л. И. Спиридонов. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 110.

³ Зеленецкий, Я. Организация трудовых коллективов. Введение в теорию организации и управления [Текст] : пер. с пол. / Я. Зеленецкий. – М. : Прогресс, 1971. – С. 122.

⁴ Бахрах, Д. Н. Административное право России [Текст] : учеб. для вузов / Д. Н. Бахрах. – М. : НОР-МА, 2000. – С. 59.

⁵ Котарбинский, Т. Трактат о хорошей работе [Текст] : пер. с пол. / Т. Котарбинский. – М. : Прогресс, 1972. – С. 127–128.

⁶ Див.: Эффективность и качество управленческой деятельности. Государственно-правовой аспект [Текст] / под общ. ред. В. В. Цветкова. – Киев : Наук. думка, 1980. – С. 19.

правового явища, як судова система. На сьогодні бракує одностайного, прийнятого для всіх галузей знань трактування терміна «ефективність», що викликає додаткові труднощі при вивченні ефективності судової системи і робить доцільним уточнення розглядуваної категорії з урахуванням особливостей правової науки, наукових досягнень у цьому напрямі.

Категорія «ефективність» є вихідною при вивченні соціального результату буття того чи іншого явища взагалі й державно-правових реалій зокрема. Разом з тим, незважаючи на значну кількість досліджень проблем ефективності державно-правових явищ, цей термін виявився недостатньо висвітленим правовою наукою, не сформульовано однозначної відповіді на запитання, що таке ефективність правової категорії, явища чи структури. Оскільки кожен науковець намагається доповнити дефініцію новими, з його точки зору, важливими складниками, кількість дефініцій налічує декілька десятків. Ось чому важливо зрозуміти, що будь-який підхід до з'ясування ефективності правового явища повинен враховувати той факт, що саме останнє охоплює все розмаїття соціальної дійсності, де все переплетено й домінують дифузійні процеси об'єктивної реальності. Цим пояснюється те, що судження про самі правові явища нескінченно багатогранні, як і сама соціальна реальність. Оскільки ж вона весь час перебуває в русі, змінюючись на вимогу часу, то і юридичне поняття не може бути постійним, а значить, не можна вести мову про неправильність тієї чи іншої позиції науковця тлумачення поняття «ефективність». Отже, треба робити поправку на конкретний час, відрізок соціальної реальності, за умов якої формулювалася така дефініція. Як справедливо зазначив Д. О. Керимов, «якщо об'єктивна правова дійсність постійно розвивається і змінюється, якщо процес руху правових явищ здійснюється в боротьбі суперечностей і має за результат ліквідацію старого й виникнення нового, то і юридичні поняття, щоб бути правильним віддзеркаленням цієї дійсності, мають бути всебічними, гнучкими, рухомими, здатними змінюватися, одностайними в протилежностях»¹.

Поглиблене вивчення наукових правових джерел дало можливість підсумувати, що в правознавстві не існує єдиного підходу до розуміння сутності ефективності того чи іншого державно-правового явища. Тому на підставі змістовного аналізу використаних для формулювання цієї дефініції специфічних ознак спробуємо виокремити сутність поняття, придатного для визначення правової конструкції «ефективність судової системи».

Розуміння ефективності взагалі й ефективності правового явища зокрема часто пов'язується з терміном «ефект». Для з'ясування змісту категорії «ефективність» доцільно провести диференціацію термінів «ефективність» і «ефект». На перший погляд не зовсім зрозуміло: це різні поняття чи різні визначення однієї сутності. Намагання відзначити близькість їх змісту пояснюється тим, що ці слова є спільнокореневими. Однак на підтвердження того, що висновок про їх тотожність не є безумовним, можна навести приклад: слова «суд» і «осудність» мають спільний корінь, однак вони зовсім різні за значенням, а їх зв'язок є достатньо умовним.

¹ Керимов, Д. А. Философские проблемы права [Текст] / Д. А. Керимов. – М. : Мысль, 1972. – С. 70.

Акцентуючи увагу на відмінності понять «ефективність» і «ефект», учені правильно відмічають, що перше визначає якісно позитивну властивість всієї системи дій, а друге характеризує переважно наслідок якихось конкретних дій¹. Як уточнює І. Л. Петрухін, не кожен ефект є ефективним: таким може бути лише соціально корисний ефект, який є близьким до мети². Це зауваження вбачається не зовсім справедливим. Адже ефект є результатом будь-якої дії й не є самостійним показником реалізації явищем свого функціонального призначення, а категорія «ефективність» окреслює ознаку дії, служить показником функціонально самостійного явища. Згідно з тлумачним словником української мови, «ефективність» є поняттям, що підкреслює здатність об'єкта викликати ефект. Останній же є результатом, наслідком яких-небудь причин, сил, дій, заходів³.

Ефект не залежить від мети й не є обов'язково наслідком функції явища, тобто він виникає і за простих, звичайних, а не лише основних напрямів дії якогось явища. Кожне із зазначених понять має власні критерії оцінки, свої показники. Якщо ж для виміру ефективності важливі задані умови прояву властивостей предмета, то для опису ефекту цього непотрібно. При цьому ефект не є величиною, що не дозволяє його визнати мірою (на відміну від ефективності).

В. В. Головченко наполягає на тому, що, «на відміну від ефективності ефект може бути як позитивним (корисним), так і негативним (шкідливим)»⁴. Зауваження є справедливим, але деякі науковці, на нашу думку, роблять із цього помилкові висновки, виокремлюючи негативну ефективність, яка віддаляє від наміченої цілі⁵. Ми не заперечуємо, що будь-яке явище може бути корисним, нейтральним, шкідливим або, наприклад, економічним, неекономічним чи збитковим. Але, як уже зазначалося, така властивість явища, як ефективність, може бути визначеною через співвідношення його результату дії й наміченої мети. Поняттям же «негативна ефективність» підкреслюється відсутність ефективності взагалі, а тому не має жодної змістовної цінності в дослідженні ефективності судової системи.

На початку введення терміна «ефективність» у науковий обіг правознавства його часто ототожнювали з поняттями «оптимальність», «правильність», «обґрунтованість» і «доцільність»⁶. Є сенс повторити, що найбільш поширена, вироблена сучасною

¹ Див.: Головченко, В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения [Текст] / В. В. Головченко. – Киев : Наук. думка, 1985. – С. 18.

² Петрухин, И. Л. Теоретические основы эффективности правосудия [Текст] / И. Л. Петрухин, Г. П. Батуров, Т. Г. Морщакова. – М. : Наука, 1979. – С. 182.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови. 250 000 слів [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – С. 358.

⁴ Головченко, В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения [Текст] / В. В. Головченко. – Киев : Наук. думка, 1985. – С. 18.

⁵ Див.: Алексеев, С. С. Проблемы теории права [Текст] : курс лекций : в 2 т. / С. С. Алексеев. – Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1972. – Т. 1: Основные вопросы общей теории социалистического права. – С. 99; Лазарев, В. В. Эффективность правоприменительных актов (вопросы теории) [Текст] / В. В. Лазарев ; науч. ред. А. К. Безина. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1975. – С. 98; Эффективность правовых норм [Текст] / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко, В. В. Глазырин. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 54.

⁶ Див.: Керимов, Д. А. Свобода, право и законность в социалистическом обществе [Текст] / Д. А. Керимов. – М. : Госюриздат, 1960. – С. 143; Лебедев, М. П. Об эффективности воздействия социалистического права на общественные отношения [Текст] / М. П. Лебедев // Сов. государство и право. – 1963. – № 1. – С. 22–31.

правовою думкою дефініція категорії «ефективність» розглядається як властивість державно-правового явища, що за певних умов забезпечує досягнення ним соціально корисних цілей.

Ефективність судової системи залежить від певних об'єктивних і суб'єктивних умов, які визначаються характером її взаємозв'язків у середовищі функціонування. Оскільки останні є дуже різноманітними, то й умовами ефективності виступають різні чинники, які можна поділити на три блоки. Це умови, що: а) впливають на державну діяльність у цілому (економічні, ідеологічні, політичні, культурні та ін.); б) стосуються стану законодавства та його реалізації і в) пов'язані з правосвідомістю громадян та особистісними характеристиками суддівського корпусу. Разом із тим кожен із цих блоків становить систему, що складається з багатьох умов, які відносять як до самої судової системи, так і до середовища її функціонування та процесу правозастосування¹.

Пропонуємо таке розуміння сутності конструкції «ефективність судової системи». Це оціночне правове поняття, яке: а) характеризує властивість такого державно-правового явища, як судова система, і б) визначає рівень функціональності судової системи в динаміці. Спрямовання оцінки ефективності судової системи визначається функціями судової системи і співвідношенням мети її утворення й результату її функціонування.

Що стосується останнього положення, то існують певні спірні моменти, що потребують уточнення. Справа в тім, що і мета, і результат об'єктивно є суть явища, тому вони не охоплюються безпосередньо змістом конструкції «ефективність судової системи». Містити вказівку на свою мету судова система звісно може, але тоді ціль, як ідеально визначений стан останньої, знаходиться поза межами її змісту. Мета завжди спрямовує, результат же отримується. Ці поняття ніколи не зможуть стати внутрішньою властивістю судової системи. Уже через це ефективність не слід розглядати одночасно і як властивість судової системи, і як відношення цілі й результату. Жодну внутрішню властивість, у тому числі й ефективність, неможливо розглядати як її співвідношення з іншими зовнішніми явищами. Вона лише має своє вираження в такому відношенні. Співвідношення мети й результату — це не суть ефективності судової системи, а можливий шлях її зміни. Поняттям «ефективність судової системи» фіксується її певна внутрішня властивість, точніше, її спроможність здійснити реальний благодетельний вплив на певні правовідносини, внаслідок чого розв'язується правовий конфлікт і досягається соціальна справедливість.

Тому доцільно розрізняти верхню й нижню межі ефективності судової системи, що визначають так би мовити «коридор ефективності». Перша — повний незбіг результатів її функціонування і заявленої мети (у цьому разі можна вести мову про оптимальність діючої судової системи), що практично неможливо через вплив різних протидіючих чинників (пояснюється це в першу чергу відкритістю цієї системи). Нижня межа становить поріг ефективності, за яким розглядувана система втрачає свою оптимальність, стає менш керованою і зрештою втрачає сенс свого існування.

¹ Див.: Цихоцкий, А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам [Текст] / А. В. Цихоцкий. — Новосибирск : Наука, 1997. — С. 157.

Для з'ясування змісту ефективності судової системи слід належним чином вивчити питання мети й результату її функціонування:

А) Мета судової системи. Оскільки цілі судової системи збігаються з інтересами суб'єктів права, важливим завданням дослідження ефективності судової системи є визначення цих інтересів, конкретизація їх змісту, характеру і пріоритетності. У науковій юридичній літературі побудовано ієрархію цілей (або «дерево цілей» правосуддя¹), яку поділяють на три рівні: а) цілі суб'єктів судочинства; б) цілі правосуддя як виду специфічної державної діяльності; в) загальні цілі судової системи.

Нормативне закріплення мети судової системи у вітчизняному законодавстві має декілька проявів. Спираючись на аналіз конституційних норм, можемо стверджувати, що мета цієї системи — забезпечити розгляд і вирішення правових конфліктів² у судовому порядку. Зазначене положення конкретизується у процесуальному законодавстві. Так, аналіз норм чинного ЦПК України дає можливість визначити мету судової системи, що полягає у створенні умов справедливого, неупередженого і своєчасного розгляду й вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або спірних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Вказується, як бачимо, не тільки на якість судового розгляду (справедливий, неупереджений і своєчасний), а й на результат функціонування судової системи (на її кінцеву мету) — захист прав, свобод чи інтересів фізичних і юридичних осіб або держави. Виходячи зі змісту статей КПК України, зазначимо, що в кримінальному судочинстві цілком функціонування судової системи є не лише захист чи охорона прав, а й розкриття злочину, викриття і притягнення до кримінальної відповідальності винних. Із наведених положень можна зробити висновок, що законодавець отожднює поняття «ціль», «завдання» й «результат функціонування судової системи».

Базуючись на тому, що ефективність означає ознаку дії і є прямо пропорційною ступеню досягнення бажаного результату, можемо припустити її тісний взаємозв'язок з функціональним призначенням явища, що нею визначається. Як уже зазначалося, функціональне призначення судової системи обґрунтовується наявністю суспільної потреби в розв'язанні конфліктів, викликаних зіткненням конфронтуючих інтересів членів суспільства. З огляду на такі філософські категорії, як «причина» й «наслідок» у співвідношенні «соціальний конфлікт — судовий спір», перший виступає як причина, а другий — наслідок, тобто призначення суду — розв'язувати конфлікти, розглядати (вирішувати по суті) позови. Ця соціальна функція існувала завжди, тому що вона необхідна в будь-якому співтоваристві (колективі) людей як діяльність третьої сторони, спроможна безпристрасно й авторитетно вирішити суперечку. У цьому розумінні суд — явище, що існує поза часом і цивілізацією³.

¹ Див.: Петрухин, И. Л. Теоретические основы эффективности правосудия [Текст] / И. Л. Петрухин, Г. П. Батуров, Т. Г. Морщакова. – М. : Наука, 1979. – С. 72–81; Цихоцкий, А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам [Текст] / А. В. Цихоцкий. – Новосибирск : Наука, 1997. – С. 152.

² Поняття «правовий конфлікт», безумовно, не охоплює всього спектру правових станів, виникнення яких у суспільстві потребує судового вивчення й оцінки, однак його застосування цілком можливе, оскільки навіть безконфліктний правовий стан, що потребує юридичної оцінки суду (наприклад, деякі справи окремого провадження), умовно можна назвати «правовий конфлікт».

³ Див.: Цихоцкий, А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам [Текст] / А. В. Цихоцкий. – Новосибирск : Наука, 1997. – С. 52–54.

Якщо розвинути соціальний підхід до з'ясування сутності судової системи, тобто визначити мету останньої через її соціальну спрямованість, можна назвати основним функціональним призначенням інституту суду загальновизнаний (легітимний) спосіб об'єктивного, загальносправедливого для конфліктуючих сторін вирішення соціальних конфліктів. Отже, ефективність досліджуваної системи становить пропорційне співвідношення загальної кількості конфліктних ситуацій у суспільстві до кількості переданих на розгляд суду. Інакше кажучи, вона може бути оцінена з позиції легітимності, тобто впевненості громадян у справедливості судової процедури розв'язання спору. Звісно, такий підхід до тлумачення ефективності судової системи матиме певні труднощі щодо її оцінки, проте вважаємо його дещо новелістичним і таким, що має право на існування.

Крім нормативного і соціального підходів до з'ясування мети функціонування судової системи, можна застосувати підхід з позиції теорії управління, тобто адміністративний, який дозволяє розглянути суд як самодостатню організацію, створену задля надання від імені держави судових послуг. Вважаємо за доцільне навести цікаву й нестандартну думку Е. М. Мурадьян: «В ідеалі, призначення судової влади стосовно громадянського суспільства можна визначити як юридичне обслуговування з наданням судових послуг суб'єктам права (персоніфікованим і неперсоніфікованим)»¹. Застосування такого підходу дозволяє подивитися на ефективність не як на відношення або оцінку, а як на висновок споживача судових послуг, зробленого на підставі аналізу власних відчуттів, що склалися у процесі взаємовідносин «людина — судова система», або як на результат оцінки якості зазначених послуг, здійснених на підставі різних критеріїв. На відміну від попередніх двох, адміністративний підхід дозволяє побудувати модель оцінки ефективності судової системи із залученням не тільки кількісних, а й якісних критеріїв. Саме цей підхід буде використано нами при опрацюванні системи критеріїв ефективності судової системи в наступних розділах цього дослідження.

Б) Результат функціонування судової системи. З урахуванням зазначених вище підходів можемо виокремити такі очікувані результати функціонування судової системи: а) постановлення законного і справедливого судового рішення — нормативний підхід; б) досягнення соціальної справедливості — соціальний підхід; в) реалізація права на судовий захист — адміністративний підхід.

До умов ефективності судової системи належать: а) раціональна організація судової системи; б) досконала законодавча база; в) додержання принципу поділу влади щодо зовнішнього позиціонування судової системи; г) високий рівень правової культури суспільства й суб'єкта судових правовідносин; д) професіоналізм суддівського корпусу й компетентність службового персоналу суду; е) узгодженість функціонування судової системи з діяльністю інших механізмів соціального контролю; ж) безумовне і своєчасне виконання судового рішення.

Відкритість судової системи зумовлює її зміст, який складається із сукупності правовідносин між окремими суб'єктами: починаючи від осіб, які звертаються до суду

¹ Мурадьян, Э. М. Истина как проблема судебного права [Текст] / Э. М. Мурадьян. – М. : Былина, 2002. – С. 7.

й беруть участь у судовому процесі, й закінчуючи органами, що здійснюють виконання судових рішень. Тому оцінка ефективності судової системи певною мірою залежатиме від індивідуального досвіду зазначених суб'єктів, отриманого у процесі взаємовідносин із судовою системою. На жаль, у юридичній літературі цьому аспекту ефективності судової системи не приділено належної уваги, хоча це вкрай важливо для визначення змісту досліджуваного поняття. Суб'єкт оцінювання може абстрагуватися щодо оцінки ефективності судового механізму розв'язання спорів лише в певних межах, оскільки сам, будучи його частиною, відчуває на собі вплив цього механізму. Він, звісно, займає своє місце в суспільстві, є членом якої-небудь соціальної групи. Залежно від того, наскільки функціонування судової системи задовольняє інтереси соціальної групи, до якої входить цей суб'єкт, настільки підвищиться позитивна оцінка судового механізму розв'язання правового конфлікту в цілому й ефективності судової системи зокрема.

Наступними актуальними питаннями є оцінка ефективності судової системи, опрацювання методів (інструментарію) її виміру. Проблема оцінки ефективності судової системи, безперечно, є елементом змісту предмета теорії такої ефективності. Основне завдання, яке має вирішити наука, стосується з'ясування: а) які зрізи функціонування судової системи необхідно оцінити для визначення ефективності цієї системи; б) критеріїв такої оцінки й в) за допомогою яких методів. Інакше кажучи, теорія повинна відповісти на запитання, як вивчати судову систему, щоб отримати повне уявлення про рівень її ефективності.

Як було відзначено вище, ефективність виступає якісною характеристикою (ознакою) судової системи, що свідчить про те, наскільки якісно здійснюється функціональне призначення останньої. Спираючись на цю тезу, можна передбачити можливість виміру ефективності судової системи. Тому сфокусуємо свій інтерес на з'ясуванні сутності терміна «якість».

«Якість» як наукова категорія визначає цілісну характеристику функціональної єдності суттєвих властивостей об'єкта, його внутрішньої й зовнішньої завершеності, відносної стійкості, відмінності від інших об'єктів або ж схожість із ними. Однак цей термін не є тотожним терміну «ефективність» з таких причин. По-перше, якщо якість указує на властивість (або сукупність сутнісних властивостей) системи, які зумовлюють її придатність для використання за призначенням, то ефективність — це рівень функціонування системи. По-друге, якщо сферою застосування терміна «якість» виступають будь-які об'єкти, то для ефективності — це лише цілеспрямовані процеси, здійснювані системою. По-третє, якщо чинником для структурного аналізу якості системи є її організація, властивості елементів, то для ефективності — це якість функціонування цієї системи, вплив оточуючого середовища.

Отже, оцінити ефективність судової системи — значить здійснити комплексний аналіз якості цього цілісного, системного явища з урахуванням усіх аспектів функціонування: у зовнішніх її взаємозв'язках з іншими органами влади й суспільством, щодо особливостей внутрішньосистемної організації й функціональної спрямованості тощо. Вважаємо за доцільне перенести пізнавальний інтерес до цього явища в площину такого запитання: яким же чином можна оцінити (виміряти) ефективність судової системи?

Аналіз вітчизняної наукової й довідкової правової літератури свідчить, що проблема методології й методики виміру ефективності судової системи майже зовсім не вивчена, не провадилося жодного ґрунтовного її дослідження. Існують лише деякі розробки окремих аспектів ефективності правосуддя, але вони мають характер схоластичних теоретичних конструкцій, які фактично не мають особливого значення для практичної оцінки ефективності судової системи. Науковці не змогли запропонувати зрозумілі, привабливі для практиків і достатньо реалістичні методологічні підходи, на підставі яких могли б вирішуватися реальні питання реформування судової системи.

Дослідники різних галузей права при опрацюванні питань методології виміру ефективності все частіше пропонують, так би мовити, методологічну ревізію класичних підходів, намагаючись створити плюралістичну методологію оцінювання ефективності. Однак досить часто такі новації мають вигляд доволі сумнівних¹. Гадаємо, загальна концепція оцінювання ефективності судової системи повинна бути динамічною, тобто мати можливість змінюватися відповідно до змін у розумінні функції суду в демократичному суспільстві й методології оцінювання загалом.

Основні ідеї й принципи оцінювання діяльності суду були опосередковано визначені в численних рішеннях Європейського суду з прав людини, що стосуються права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.). Разом із тим вітчизняні дослідники слушно наголошують на відсутності в сучасному правознавстві ґрунтовних теоретико-методологічних досліджень проблематики оцінювання ефективності її правової сфери, що є важливим обмежуючим чинником у галузевих науках². Такий стан дозволяє нам порушувати питання й вирішувати завдання, характерні для початкового етапу опрацювання наукової проблеми, тобто спробувати сформулювати вихідні принципи, що стануть орієнтиром у подальшому дослідженні.

Ефективність судової системи, повторимося, прямо пропорційна рівню досягнення мети, поставленої перед нею. Серед ієрархій цілей, заради яких утворена й функціонує ця система, основною ми визначили надання судових послуг. Саме їх якість і є одним із показників ефективності судової системи. Судові послуги, на відміну від звичайних юридичних, є публічними. У них немає засад платності, відносин «клієнт — представник», і суддя, як носій влади, не стає учасником будь-якої угоди з учасниками процесу й не може мати статусу сторони, представника та ін. Він є безстороннім. Категорія «судові послуги» передбачає їх юридичну й етичну повноцінність і достатню обґрунтованість. Публічність судових послуг означає, що вони надаються не тому,

¹ Див.: Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні [Текст] : монографія / за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х. : Право, 2010. – С. 48–49.

² Див.: Бірченко, Ю. І. Визначення поняття ефективності правових норм [Текст] / Ю. І. Бірченко // Наукові записки / Нац. ун-т «Києв.-Могилян. акад.», 2001. – Т. 19: спец. вип.: у 2 ч. – Ч. 1. – С. 199–211; Жинкин, С. А. О новых методологических подходах к исследованию эффективности права [Текст] / С. А. Жинкин // Рос. следователь. – 2003. – № 10. – С. 31–33; Аверьянов, В. Б. Законодавство: проблеми ефективності [Текст] / В. Б. Аверьянов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1995. – С. 20–34; Комментарий к законодательству о судебной системе Российской Федерации [Текст] / под ред. Т. Г. Морщаковой. – М. : Юристъ, 2003. – С. 243–250; та ін.

кому забажає суддя (на відміну, наприклад, від адвоката), а будь-кому, і підставою для цього є не договір, а закон. Суддя не має права відмовити у виконанні відповідних судових процедур, якщо це не передбачено законом¹.

За такого підходу якість судової системи буде визначатися тим, наскільки судовий процес відповідатиме суспільним потребам та очікуванням клієнта — учасника судочинства. Разом із тим оцінка якості судового процесу не може ґрунтуватися лише на тому, задоволений клієнт чи ні, особливо з урахуванням того, що в окремих видах проваджень є так звані «примусові користувачі» (наприклад, підсудні в кримінальному процесі). Із цієї точки зору громадські потреби не завжди можуть бути формалізовані як операціонально визначені цілі й завдання. Судовий розгляд і винесення рішення — це діяльність, обмежена рамками закону, який вимагає безсторонності й однаковості умов для всіх учасників. Намагання задовольнити клієнта — учасника судового процесу — не означає, що їх дії також не обмежені такими рамками закону. Як справедливо зазначає О. В. Сердюк, ефективність завжди існує як певна реальність уявлень про наслідки окремої діяльності, яка виникає внаслідок їх оцінювання відповідно до існуючої теоретично-світоглядної моделі. Однак при цьому вона не може бути обмежена якимись стандартами чи апіорі встановленими внутрішніми властивостями відповідного об'єкта оцінки². З нашого погляду, задоволеність від отриманих судових послуг повинна трактуватися так, що їх надання було виключно в рамках закону, що виконані всі вимоги останнього й поводження з клієнтом було максимально коректним, етичним, у межах правового поля.

1. Основним принципом оцінки ефективності судової системи слід визнати саме законність. Цей принцип є основоположним, але не єдиним. Деякі феномени юридикації суспільних відносин і нестабільності законодавства призвели до того, що закон зараз передбачає декілька варіантів організації судового процесу і змісту рішень по конкретній справі. Досягнення високого стандарту якості судового розгляду й винесення якісного судового рішення вимагають від судді (як керівника судового процесу) практичного досвіду й професійної майстерності у виборі й оперуванні найбільш ефективними й можливими методами ведіння процесу. Крім того, розгляд справи включає також багато складників, які взагалі не врегульовані законом.

2. Відповідність суду суспільним потребам. Як уже було доведено в попередніх підрозділах, інститут суду виник на потребу суспільства в безсторонньому розв'язанні соціальних конфліктів. Розгляд конфліктів і забезпечення реалізації права на судовий захист і сьогодні залишається основною соціальною функцією суду. Водночас розвиток суспільних відносин викликав до життя потребу в наділенні останнього новими (додатковими) соціальними функціями. Відомі часи, коли на суди покладалися функції соціального виховання, підтримання правопорядку, правопросвітницькі завдання тощо. У сучасному суспільстві актуальним є покладення на них функцій судового контролю і правотворчості. При визначенні ефективності судової системи фактично

¹ Див.: Мурадьян, Э. М. Истина как проблема судебного права [Текст] / Э. М. Мурадьян. – М. : Былина, 2002. – С. 7–8.

² Див.: Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні [Текст] : монографія / за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х. : Право, 2010. – С. 49–50.

має йтися не про відповідність результатів і цілей правосуддя, а про адекватність судового механізму реальним соціальним відносинам.

Відповідність судової системи суспільним потребам є передумовою легітимності цього державно-правового інституту. Такої ж позиції дотримується і Європейська комісія з ефективності правосуддя: правосуддя продукує специфічні соціальні зв'язки й відносини, які не можуть зводитися лише до того, чи задоволені діяльністю суду (чи судді) користувачі їх послуг. Однак неможливо спиратись тільки на формальні ознаки його якості. Наприклад, можна забезпечити належний рівень доступу до правосуддя, але за браком довіри до суду такий вимір якості залишатиметься формальним¹. Тому існує нагальна потреба в системному оцінюванні якості судочинства, коли базовим принципом моделі оцінювання стає відповідність суду суспільним вимогам.

3. Авторитетність інституту суду в суспільстві. Якщо підходити якомога відповідальніше до реалізації принципу верховенства закону, варто створити умови довіри до судової системи. Недостатній авторитет останньої може призвести до певних наслідків з точки зору виконання її завдань. Якщо люди не довірятимуть суду, проблеми і спори можуть тривалий час залишатися не вирішеними або ж сильніша сторона у правовідносинах зможе безкарно зловживати своїм статусом. До того ж завдання суду як гаранта правової рівноваги так і буде не виконаним. Зниження авторитету цієї установи може викликати поширення режиму беззаконня.

Рівень довіри до судів залежить як від їх діяльності, так і від інших чинників, як-от: а) законність і справедливість судових рішень; б) проведення слухання й винесення рішення по справі відповідно до принципу рівності сторін; в) справедливість та об'єктивність при виконанні процесуальних дій; г) винесення судового рішення виключно на доказах; д) повага до честі й гідності учасників судового процесу; е) чітке і зрозуміле обґрунтування судового рішення та ін.

4. Реальність права на судовий захист. Кожна особа повинна мати можливість скористатися своїм правом на судовий захист, а тому судова система, судова процедура, механізм виконання судового рішення мають бути зорганізовані відповідним чином. Для забезпечення цього принципу надзвичайно важливим є високий стандарт якості вирішення судової справи. Для звернення до суду не повинно бути жодних перешкод, дії судді мають бути доцільними й ефективними, його компетентність — гарантуватися професійністю і кваліфікацією, а рішення, які він виносить, мають бути законними і обґрунтованими.

5. Процесуальна справедливість. Ефективність судової системи оцінюється не лише на підставі аналізу відповідності судової процедури й винесеного судового рішення закону. Для користувача судовими послугами неабияке значення має не лише законність рішення або додержання процедури судового розгляду, а й реалізація його очікування безстороннього і справедливого судового розгляду. Формування такого стану пов'язане з відчуттям поваги до честі й гідності людини, комфортності перебування в судовій установі, із ввічливістю персоналу суду, простотою і зрозумілістю судових процедур, з почуттям важливості своєї участі в судовому

¹ Див.: Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні [Текст] : монографія / за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х. : Право, 2010. – С. 53.

процесі. Інакше кажучи, цей принцип оцінки ефективності судової системи передбачає виокремлення суб'єктивного акценту сприйняття суду в загальній моделі Стандартів якості судової системи.

6. Передбачуваність результату. Названий принцип означає, що оцінка якості судової системи здійснюється для визначення відповідності реальної моделі ефективності судової системи ідеальному уявленню про неї. Виявлення невідповідностей вимагає судового реформування. Оптимальною є судова система, в якій: а) забезпечується збалансування ролі суду як правового гаранта рівноваги в суспільстві; б) її організація спрямована на полегшення доступу до правосуддя; в) до учасників судового процесу ставляться відповідно до їх процесуального статусу, поважаючи їх честь і гідність; г) судові засідання проходять якісно й ефективно з використанням сучасних технологій; д) дотримується розумність матеріальних і часових витрат для постановлення справедливого рішення; е) рішення справедливі, законні й обґрунтовані, виконуються безперешкодно і своєчасно; є) судді професійні і кваліфіковані, безсторонні в судовому процесі; ж) службовці апарату суду компетентні, ввічливі й уважні до відвідувачів; з) громадяни поважають суд і вірять у його безсторонність і незалежність.

Діяльність судової системи в Україні останніми роками перебуває в центрі досить гострої громадської полеміки, в якій постійно фігурує тема ефективності і якості судового розгляду. Учасники цих дискусій оперують різною, часто досить суперечливою, інформацією про показники функціонування судових органів. Неможливо отримати адекватне уявлення про стан судочинства тільки на підставі офіційної статистики, оскільки вона завжди має ризик однобічного погляду й не відбиває реакції учасників судового розгляду на якість судового провадження. В Україні практично майже немає системних наукових напрацювань у сфері методології виміру ефективності судової системи. На пострадянському просторі існують лише дві фундаментальні наукові праці, що стосуються питань оцінки якості правосуддя у кримінальних¹ і цивільних справах².

Суттєвою проблемою в цій площині є те, що в державі фактично використовуються лише підходи, які бралися до уваги ще за радянської доби: оцінка роботи суддів і судів за кількістю скасованих чи змінених рішень, скарг чи дисциплінарних проваджень тощо. Ще за тих часів така позиція зазнала жорсткої критики³, і пропонувалося оперувати як кількісними, так і якісними показниками⁴.

Але певний практичний досвід щодо спроби оцінити якість функціонування суду Україна має. Так, у рамках пілотної програми, запровадженої за підтримки проекту Агентства США з міжнародного розвитку «Україна: верховенство права» у 2008 р.

¹ Див.: Петрухин, И. Л. Теоретические основы эффективности правосудия [Текст] / И. Л. Петрухин, Г. П. Багуров, Т. Г. Морщакова. – М. : Наука, 1979. – 392 с.

² Див.: Цихоцкий, А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам [Текст] / А. В. Цихоцкий. – Новосибирск : Наука, 1997. – 267 с.

³ Див.: Алексеев, А. М. Латентная преступность и эффективность деятельности правоохранительных органов [Текст] / А. М. Алексеев, А. Н. Роша // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1973. – Вып. 19. – С. 41–43; Ларин, А. М. Управление расследованием и измерение его эффективности [Текст] / А. М. Ларин // Сов. государство и право. – 1979. – № 10. – С. 82–89; та ін.

⁴ Див.: Пашкевич, П. Ф. Процессуальный закон и эффективность уголовного судопроизводства [Текст] / П. Ф. Пашкевич. – М. : Юрид. лит., 1984. – С. 14–19.

і 2009 р. проведено опитування відвідувачів суду щодо їх оцінки діяльності й різних аспектів функціонування цієї установи. Анкетувалися користувачі судових послуг у 15 судах різних регіонів країни. На противагу загальним соціологічним опитуванням громадської думки, в основу опитування було покладено методологію карток громадянського звітування, яка передбачає тісну співпрацю між тими, хто забезпечує функціонування суду (судді, працівники апарату суду, керівництво судових установ), і тими, хто безпосередньо ці послуги отримує (громадяни України, відвідувачі суду). Анкетувалися лише ті, хто безпосередньо мав досвід вирішення справи в суді. Фактично була апробована форма громадського контролю за якістю функціонування судової системи. У межах пілотного проекту було запропоновано сім вимірів якості: а) територіальна доступність суду; б) зручність і комфортність перебування у стінах установи; в) повнота, доступність і зрозумілість отриманої інформації; г) прийнятність платежів; д) дотримання розумних строків судового розгляду; е) сприйняття роботи працівників апарату суду; є) оцінка роботи судді¹.

Зауважимо, що таке опитування не мало за мету всебічно оцінити діяльність суду й усі його аспекти. Це була спроба поглянути на його роботу очима громадян, що дозволило визначити уявлення про їх суб'єктивне сприйняття того, наскільки комфортно вони почуваються у цій установі, наскільки повною і зрозумілою для них є отримана інформація, наскільки вони задоволені швидкістю вирішення справи, чіткістю винесеного рішення й іншими питаннями, які в дійсності формують думку пересічного громадянина про суд.

Такі оцінки отримувалися від тих, хто був безпосереднім учасником судового процесу. Певний позитивний момент подібного підходу полягає в необхідності подолання спрощених уявлень про громадські оцінки діяльності суду, які досить часто можна знайти в масштабних соціологічних дослідженнях, отриманих шляхом анкетування населення України, що дають уявлення не стільки про реальні проблеми судової системи, скільки про поширеність певних стереотипів масової свідомості, найчастіше негативних і створених ЗМІ й політиками. У той же час метою такого опитування було лише оцінити рівень задоволеності людей окремими аспектами функціонування судів, а тому використана методологія не може бути визнана за оптимальну (зразкову) в контексті оцінки ефективності судової системи в цілому.

При оцінці ефективності судової системи, як вбачається, мають бути передбачені показники як кількісні (наприклад, для аналізу ефективності соціальних витрат, спрямованих на отримання результативності такого державно-правового явища, як судова система, кількісні показники дозволять віддзеркалити результативність досягнення цілей і витрати на її забезпечення), так і якісні (які дозволять сформулювати загальні положення ефективності, що дає можливість судити про характер і тенденції у царині розвитку окремих галузей правової дійсності).

Підсумовуючи викладене, наголосимо, що в Україні досі не ставала предметом наукового і практичного інтересу оцінка ефективності судової системи в цілому, а спо-

¹ Пілотна програма оцінки якості функціонування судів: опитування відвідувачів суду з використанням методології карток громадянського звітування (2 раунд) [Електронний ресурс] : узагальнюючий звіт // Проект USAID «Україна: верховенство права». – К., 2010. – Режим доступу: http://www.ukrainerol.org.ua/content/library_doc/UROL_CRC_2010_Final_Report_UKR.pdf. – Заголовок з екрана.

стерігалися спроби лише оцінити якість окремих аспектів її функціонування. Досліджуючи це питання, ми впритул підійшли до нагальної потреби опрацювання Стандартів якості функціонування суду, на які могли б спиратися перш за все самі суди, а також інші заінтересовані сторони — як державні органи, так і інститути громадянського суспільства, як-от: а) державний орган, завданням якого є організаційне й фінансове забезпечення діяльності судів, інших органів та установ судової системи, і б) певною мірою кваліфікована громадськість, заінтересована в підвищенні ефективності і прозорості всієї розглядуваної системи. На сьогодні слід констатувати, що в Україні таких Стандартів не існує, але саме їм належить стати методологічним підґрунтям оцінки ефективності судової системи країни. Вище ми виклали власне бачення змісту таких Стандартів. Далі ж спробуємо визначити методологічні засади оцінки ефективності судової системи України, але спочатку доцільно дослідити існуючий світовий досвід оцінки якості суду.

У зарубіжних країнах інтерес до цієї проблеми виник ще в 50-ті рр. ХХ ст., коли японські компанії затвердили перші принципи контролю якості. Згодом США підтримали цю ініціативу, встановивши Премію якості ім. Малкома Болдріджа (1987), яку стали присуджувати компаніям та інституціям публічного сектору за високі досягнення в царині якості. Інтерес до оцінки якості судової системи пізніше поширився й на європейські країни. Дискутувалася ціла низка питань — від визначення самої концепції якості судового розгляду до ідей з опрацювання інструментів і методів оцінки критеріїв якості¹. На сьогодні у більшості європейських країн запроваджені певні проекти, що мають на меті запровадити механізм оцінки якості функціонування судів, однак система показників, що використовується, дуже різна. Наприклад, кількість розглянутих судами справ є одним із головних показників ефективності функціонування суду в Боснії і Герцеговині, Кіпрі, Данії, Фінляндії, Франції, Греції, Латвії, Литві, Чорногорії, Словенії і Туреччині. Якість судового рішення і організації судового процесу є предметом оцінки в Албанії, Кіпрі, Франції, Грузії, Греції, Латвії, Чорногорії, Нідерландах, Швеції і Македонії; задоволеність користувачами якістю отриманих судових послуг — у Данії, Іспанії, Швейцарії, Ірландії і Шотландії; розмір судових витрат — в Естонії і Швейцарії; задоволеність працівників судової системи — в Шотландії тощо². Однак незважаючи на те, що концепція оцінки якості функціонування суду розрізняється, у цілому можна виокремити основні складові, що обов'язково мають бути присутні: а) Стандарти якості роботи суду; б) сфери оцінки; в) система критеріїв, індикаторів та показників; г) методологія отримання даних; д) коло суб'єктів, які будуть здійснювати оцінку.

З нашої точки зору, найдосконаліші проекти оцінки якості діяльності судів створені й успішно реалізуються в США, Фінляндії, Швеції, Нідерландах та Сінгапурі. Розглянемо запроваджені в цих країнах моделі оцінки якості судів докладніше.

¹ Total Quality Management [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tqe.com/tqm.html>. – Заголовок з екрана.

² Jose Juan, Toharia. Evaluating Systems of Justice through Public Opinion: Why? What? Who? How? And What for? [Текст] / Jose Juan Toharia // Eric Jensen, Thomas Heller. Beyond Common Knowledge: Empirical Approaches to the Rule of law. – Stanford University Press, 2003. – P. 21–60.

Американська модель оцінки якості судової системи. У серпні 1987 р. внаслідок збільшення кількості затримок розгляду справ у судах США Національний центр судів штатів і Бюро сприяння правосуддю Міністерства юстиції країни ініціювали Проект стандартів успішності судів першої інстанції, метою якого була підготовка Системи стандартів і вимірювання успішності судів першої інстанції, яка становить способи самооцінки й самовдосконалення судів першої інстанції. Стандарти діяльності й Система контролю за діяльністю судів першої інстанції (*The Trial Courts Performance Standards and Measurement System*) були вперше представлені в 1995 р. Саме із цього часу й розпочалося їх впровадження в життя як постійного складника систем контролю й оцінки¹.

У фокусі стандартів знаходиться окремий загальний суд першої інстанції штату, що розглядається як організація, яка має за мету обслуговування потреб тих, хто звертається за судовим захистом. Експертами було запропоновано 68 вимірів по 22 стандартах, пов'язаних із п'ятьма сферами вимірювання: а) доступ до правосуддя (відкритість судового розгляду, безпечність, доступність і комфортність, фактична участь, ввічливість та уважність, обґрунтованість і необтяжливість часових і матеріальних витрат; б) оперативність і своєчасність (судове провадження, відповідність розкладу, швидке застосування матеріальних і процесуальних норм); в) рівність, об'єктивність і чесність (справедливий судовий процес, функції присяжних, судові рішення й дії, зрозумілість, відповідальність за примусове виконання, ведення і зберігання записів); г) незалежність і підзвітність (незалежність і ввічливість, відповідальність за суспільні ресурси, практики й рішення персоналу, державна освіта, реакція на зміни); д) громадська довіра (доступність, швидке, справедливе й надійне відправлення правосуддя, суддівські незалежність і відповідальність)².

Розробка стандартів не передбачала їх використання як суворих правил; швидше, вони мають рекомендаційний характер, сприяють удосконаленню судової діяльності. Оцінка ефективності суду здійснюється на підставі аналізу інформації, отриманої методами спостереження, моделювання, опитування, оцінки, аналізу документів, експертного оцінювання.

Запропоновану Систему стандартів було перевірено у 12 судах, але через надмірну її складність, надто велику кількість вимірів для оцінювання надалі успішно їх запровадити не вдалося.

Осмысливши цей досвід, Національний центр судів штатів США на початку 2000 р. розпочав пошуки нового підходу, маючи на меті не розробку ще однієї всеосяжної комплексної моделі якості судової діяльності, а створення практичних інструментів, які могли б використовуватися судами для підвищення якості їх роботи й послуг в окремих сферах. Ці інструменти дістали назву *CourTools* і складаються з 10-ти показників і методів змістовного вимірювання якості: а) доступ та об'єктивність; б) співвідношення кількості розглянутих справ і загальної кількості справ, що надійшли до суду; в) тривалість розгляду справи; г) тривалість очікування судового роз-

¹ Nancy E. Gist. Trial Court Performance Standards and Measurement System [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ncjrs.gov/pdffiles/tcps.pdf>. – Заголовок з екрана.

² NCSC: Research: Trial Court Performance Standards and Measurement System [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ncsconline.org/d_research/TCPS/Standards.htm. – Заголовок з екрана.

гляду; д) надійність оголошеної дати слухання; е) надійність і цілісність матеріалів справи; є) стягнення штрафів; ж) ефективне використання присяжних; з) задоволеність персоналом суду; и) вартість розгляду справи¹. Однак недоліком цієї моделі виявився брак взаємозв'язку між наведеними 10-ма вимірами й невизначеністю внеску кожного з них у підвищення якості й поліпшення функціонування суду. Тому в 2007 р. Національний центр судів штатів США розпочав нову роботу над опрацюванням рамкової схеми вимірювання якості функціонування цих установ, яку було презентовано навесні 2008 р. і яка на даний момент проходить апробацію.

Сінгапурська модель оцінки якості суду. Як і у випадку із судами штатів США, саме затримки розгляду і накопичення нерозглянутих справ стали головними приводами ініціювання в 1990 р. судових реформ у Сінгапурі. Одним із перших елементів цього реформування було запровадження так званої Судової хартії. Вона мала на меті підвищити рівень доброзичливості судів до суб'єктів, які звертаються до суду, зокрема, шляхом вжиття заходів, спрямованих на зменшення тривалості проваджень і коректне ставлення до сторін. На додачу до затвердження цього документа було вжито низку інших заходів, як-от: а) сприяння лідерству, що ґрунтується на вмінні прогнозувати; б) застосування методологій стратегічного планування; в) уміле використання інформації; г) розробка політик у сфері управління персоналом; д) забезпечення продуктивності судових проваджень шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій; е) посередництво; є) регулярне проведення досліджень для з'ясування рівня задоволеності користувачів судовими послугами.

Наприкінці 1990-х рр. Суди нижчого рівня Сінгапуру втілили в життя систему показників правосуддя (*justice scorecard*) як інструмент виміру якості функціонування суду, яка зв'язала в єдине ціле передбачення, місію й дії судів та управління, що ґрунтується на прогнозуванні, й використання стратегічних показників для виміру якості діяльності судів. У вересні 2000 р. цю систему показників правосуддя було замінено на її електронну версію — «*eJustice Scorecard System*», до якої заноситься інформація щодо діяльності судів та її якості і яка групується за чотирма категоріями: а) зв'язки з громадськістю; б) внутрішні процеси; в) навчання і г) фінансування².

З огляду на активну роль судової влади країни в поліпшенні якості своєї роботи зазначені Суди нижчого рівня у 2006 р. отримали «Премію якості Сінгапуру». Ця нагорода вручається на визнання відповідності найвищим стандартам якості, розробленим на підставі стандартів, передбачених Національною премією США ім. Малкома Болдріджа за якість, Європейським фондом управління якістю (EFQM) і Премією Австралії за професійну досконалість.

Швецька модель оцінки якості судової системи. Широке обговорення якості діяльності судів розпочалось у Швеції ще в 1997 р. Центральна судова адміністрація (*Domstolsverket*) організувала проведення двох семінарів, присвячених цій проблемі, у роботі яких взяли участь як судді — представники Верховного Суду Швеції, Верховного адміністративного суду, апеляційних судів, апеляційних адміністративних судів,

¹ CourTools Performance Measures [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ncsconline.org/D_research/CourTools/CourToolsWhitePages-v4.pdf. – Заголовок з екрана.

² Wong Peck. eJustice Scorecard System [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aija.org.au/Law&Tech%2008/Papers/Peck.pdf>. – Заголовок з екрана.

районних і адміністративних судів, так і представники інших юридичних професій — прокурори, адвокати, аудиторів, а також представники парламентського омбудсмена. У результаті їх плідної праці опрацьовано системний документ (Висновок), у якому основні аспекти якості судової діяльності були поділені на чотири категорії: а) судові рішення; б) строки розгляду справ; в) взаємовідносини з клієнтами і г) професіоналізм і компетентність суддів та інших працівників суду¹. Акцентувалася увага на впливі на якість судового розгляду ефективності системи контролю й рівня професійності голів судів щодо адміністрування установ.

Для оцінки якості суду пропонуються: 1) статистичний метод (загальна кількість судових справ, кількість вирішених справ, кількість апеляцій, відсоток відмінених в апеляційному порядку рішень); 2) метод самооцінки (наприклад, тривалість часу, витраченого на розгляд справи); 3) опитування учасників судового процесу щодо їх задоволеності послугами суду та ін.

У Швеції також реалізуються широкомасштабні проекти з розвитку судів, зокрема, організаційна реформа й реформування робочого процесу, які теж передбачають механізми покращання якості діяльності цих установ. У 2004 р. було ініційовано проект для початку систематичної роботи з поліпшення якості роботи в судах². У вересні 2005 р. робочою групою було представлено Висновок (*Att Arbeta med Kvalitet I Domstolsväsendet*³), у якому було визначено поняття «якість у судовій діяльності», причини, що зумовлюють необхідність вжиття заходів з покращання цього показника, і конкретні пропозиції для підвищення якості всієї судової системи. Запропоновано доручити підготовку програми систематичного поліпшення якості самим судам за підтримки й контролю з боку центральної адміністрації судової системи. Кожен суд повинен самостійно сформувати робочу групу й визначити пріоритетні напрями вдосконалення своєї діяльності. На думку авторів Висновку, важливим результатом роботи цих груп має стати оформлення системи критеріїв і визначення шкали їх оцінювання, які в майбутньому стануть підґрунтям для оцінки судової системи в цілому.

Нідерландська модель оцінки якості судової системи. У Нідерландах проблематика якості функціонування судової влади стала активно дискутуватися на політичній арені як частина великої програми реформування судової системи «Судочинство у ХХІ столітті» (1998–2002). Було підготовлено й реалізовано на рівні судів декілька новаторських проектів, один із яких стосувався саме якості судової системи (1999). Головною метою цього документа було створення системи вимірювання для судів, яка зробила б можливим оцінювання ними рівня якості функціонування судів і визначення аспектів, що потребують удосконалення.

Невелика проектна команда, до складу якої ввійшли судді, працівники апарату судів, радники Міністерства юстиції й експерти з Агентства якості судової системи (PRISMA), за три роки розробила систему, що складалася з п'ятих аспектів вимірю-

¹ Domstolsverket. – Kvalitet i domstolsverksamhet 25.05.1997. – № 184 – 1997.

² Domkretsen. – 2004. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.domstol.se/Publikationer/Domkretsen/Domkretsen2004_3.pdf. – Заголовок з екрана.

³ 24-timmarstrategi för Sveriges Domstolar [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hyresnamnden.se/Publikationer/Informationsmaterial/24H-strategi.pdf>. – Заголовок з екрана.

вання: а) незалежність і чесність; б) своєчасність провадження; в) однаковість застосування законодавства; г) компетентність і д) належне ставлення до сторін. За кожною із цих ознак вимірювання розроблено декілька показників, а також конкретні інструменти (судова статистика, опитування користувачів судових послуг і працівників апарату, інспекції) для збирання і презентації відповідних даних.

Зазначену систему вимірювання було апробовано у 2000–2001 рр. у трьох пілотних судах країни, після чого її вдосконалена версія стала частиною комплексної системи оцінювання якості функціонування судової влади Нідерландів «*RechtspraakQ*». Вона складається з дев'яти елементів, згрупованих за такими трьома категоріями: нормативна база, інструменти вимірювання, інші елементи.

Нормативна база складається з нормативів якості, поданих у вигляді контрольного списку, який може використовуватися керівниками судів для поліпшення якості роботи установи. Вони охоплюють багато аспектів, які суди й Рада судової влади вважають важливими для оцінювання діяльності судової системи й необхідними для задоволення вимог сторін, безпосередньо заінтересованих у якості роботи судів. Також сюди входить опрацьована система вимірювання якості функціонування суду.

Інструменти вимірювання передбачають форми отримання інформації, необхідної для оцінки якості діяльності суду, зокрема: 1) дослідження стану роботи судів (раз на два роки кожному суду належить провадити дослідження стану своєї діяльності на підставі стандартизованої процедури аналізу); 2) опитування суб'єктів, які звертаються до суду, і його персоналу з метою визначення рівня задоволеності (кожен суд раз на чотири роки провадить таке опитування); 3) інспекційні візити (раз на чотири роки кожен суд має інспектувати незалежна комісія, до складу якої входять особи, які працюють за межами судів (наприклад, університетський професор, адвокат і прокурор), яка готує загальний звіт щодо якості функціонування судової системи Нідерландів); 4) аудиторські перевірки (під час яких працівники апарату суду перевіряють, чи відповідає суд критеріям, передбаченим системою вимірювання якості функціонування судів).

До інших елементів належать система аналізу роботи колегами і процедура розгляду скарг. Аналіз діяльності працівників суду їх колегами проходить у формі професійних консультацій між суддями переважно з метою поліпшення якості роботи окремих суддів. У процесі цієї процедури значна увага приділяється взаємодії судді зі сторонами під час слухань, а також якості індивідуальної роботи судді. У 2002 р. у Нідерландах було запроваджено спільну для всіх судів процедуру подання скарг, головна мета якої полягає в забезпеченні одностайного ставлення до скарг, що надходять до різних судів¹.

Фінська модель оцінки якості судової системи. У Фінляндії одним із поштовхів для початку реалізації проектів якості судів став Висновок Робочої групи з ефективного управління, в якому виокремлено чотири категорії якості судової системи, що стосувалися: а) судового процесу; б) судового рішення; в) обслуговування клієнтів та г) організації суду. На його підставі було ініційовано самостійну роботу судів з опра-

¹ RechtspraakQ A Quality System for the courts [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.siteresources.worldbank.org>. – Заголовок з екрана.

цювання критеріїв якості й методик оцінювання, в результаті чого суди розробили власні статистичні критерії й показники для моніторингу справ, які надходять до суду; які знаходяться в судовому провадженні, та щодо строків їх розгляду.

Найбільш успішним став проект удосконалення судового розгляду (Проект якості), створений у судах округу Апеляційного суду Рованіємі, який у 2003 р. презентував Перелік Контрольних значень показників якості судочинства¹. Вони розраховані на вимірювання різних сторін діяльності судів і складаються з шести аспектів і 40 критеріїв якості: 1) розгляд справ (9 критеріїв); 2) рішення у справах (7 критеріїв); 3) ставлення до сторін і публіки (6 критеріїв); 4) оперативність провадження (4 критерії); 5) компетентність і професійні навички (6 критеріїв); 6) організація й менеджмент судочинства (8 критеріїв). Усі вони аналізуються за допомогою методики, що передбачає оцінювання результатів за допомогою шестибальної шкали. У рамках оцінювання підраховується сума окремих показників якості, яка й надає уявлення про те, наскільки вдалося поліпшити якість і як близько суд підійшов до максимально можливого результату — 210 балів. Для збирання всієї необхідної для оцінювання інформації використовуються різні методи аналізу — від самооцінки, опитувань, експертних оцінок до статистичного аналізу й реагування з боку судів. Регулярність проведення оцінювання — 3–5 років. У період між цими основними процедурами провадяться ще й проміжні оцінювання, наприклад, щодо критеріїв так званої оперативності провадження моніторинг провадиться щорічно.

У квітні 2005 р., по завершенні попередньої розробки Критеріїв якості, їх розіслали судам для надання відгуків і коментарів. На підставі отриманих зауважень було підготовлено загальний огляд, який опубліковано на сайті районного суду Оулу², і з того часу Проект якості широко реалізується у Фінляндії. Він отримав визнання як фінського, так і світового юридичного товариства. Зокрема, у 2005 р. Проект став переможцем конкурсу Ради Європи й Комісії Європейського Союзу «Кришталеві терези правосуддя», в якому взяли участь 22 проекти з 15 країн³.

На цей час якість роботи фінських судів оцінюється в контексті системи ефективного управління. Раз на рік Міністерство юстиції здійснює консультації кожного суду з питань якості його функціонування. У перебігу цих переговорів оцінюється загальна кількість справ, що надходять на судовий розгляд, кількість вирішених, узгоджується розмір необхідних суду матеріальних і кадрових ресурсів. До того ж у рамках цих зустрічей обговорюється успішність (або неуспішність) діяльності суду в поточному році, визначаються середня тривалість розгляду справ, ефективність і продуктивність суду в цілому. Також запроваджено практику самостійного моніторингу су-

¹ Оценка качества разрешения дел в судах. Принципы и предлагаемые критерии качества [Електронний ресурс] // Проект судов округа Апеляційного суду Рованіємі, Фінляндія, март 2006. – Режим доступу: <http://www.oikeus.fi/uploads/8soy3c.pdf>. – Заголовок з екрана.

² NCSC: Research: Trial Court Performance Standards and Measurement System [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ncsconline.org/d_research/TCPS/Standards.htm. – Заголовок з екрана.

³ Competition entry «The Crystal Scales of Justice» the European Prize for good practice in civil justice organization and procedure [Електронний ресурс] // Defensor Legis. – 2004. – № 1. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/civiljustice/docs/ecjd_2005/news_jejc_finalist_finland_rovienmi.pdf. – Заголовок з екрана.

дами своєї роботи й оцінки її ефективності. Крім того, до повноважень Апеляційного суду віднесено проведення періодичних перевірок ефективності діяльності судів, що знаходяться в його юрисдикції.

У більш широкому спектрі оцінка дії судів здійснюється також за допомогою дослідження рівня довіри до них громадян. Оскільки опитування відбувається серед громадськості в цілому, це означає, що респонденти необов'язково самі були учасниками судових праводносин. Інакше кажучи, дослідження фактично спрямоване на з'ясування загального ставлення громадян до судів, а не на визначення аналітичних показників якості судової системи.

Як бачимо, країни Заходу мають доволі цікавий досвід в опрацюванні питань оцінки якості функціонування судової системи. І хоча в основному об'єктом дослідження стає лише якість судового розгляду, вважаємо, що певні підходи можуть бути враховані при опрацюванні стандартів якості судової системи в цілому.

Ініціативи Європейського Союзу щодо оцінки ефективності судових систем. Поряд з ініціативами окремих держав стосовно розробки систем якості судової діяльності на загальноєвропейському рівні також виявляється тенденція сприяння цьому процесу. Наприклад, у 2004 р. Комітет Європейського парламенту вказав на потребу у створенні Хартії якості кримінального судочинства, на рівні Ради Європи почала діяти спеціальна робоча група Європейської комісії з ефективності правосуддя (СЕРЕJ), а в рамках діяльності Європейської мережі судових рад (ENCJ) створено робочу групу з питань менеджменту якості. Розглянемо ці три європейські ініціативи докладніше.

У 2004 р. Комітет з громадянських свобод, юстиції та внутрішніх справ Європейського парламенту опублікував робочий документ щодо якості кримінального судочинства й узгодження кримінального законодавства в державах-членах¹. Головна його ідея полягає в тому, що сфера свободи, безпеки і правосуддя в Європі ґрунтується на культурі різноманіття правових систем і передбачає запровадження спільної системи орієнтирів і механізму взаємооцінювання. На думку ініціаторів проекту, в Хартії якості кримінального судочинства має міститися набір критеріїв для оцінювання функціонування судових систем. Зокрема, виокремлювалися такі сфери оцінювання: а) рівень дотримання принципів незалежності судової влади; б) відповідність стандартам справедливого судового процесу; в) здійснення кримінального провадження, включаючи виконання вироків. Крім цих пропозицій, Комітет запропонував включити до Хартії механізм взаємооцінювання, який повинен складатися з: а) порівняльної статистичної бази; б) контрольних значень показників якості; в) поширення найкращих практик та г) оцінювального звіту про дотримання Хартії якості.

Після публікації робочого документа в Європейському парламенті узгодженої позиції щодо напрямку реалізації зазначеної ідеї, на жаль, не було досягнуто. Водночас Європейська комісія створила форум в Інтернеті з метою стимулювання дискусії

¹ Working Document on the Quality of Criminal Justice and the Harmonisation of Criminal Legislation in the Member States. – European Parliament, Brussels, 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/justice/funding/2004_2007/doc/scoreboard_and_tampere_programme_com_2004_401.pdf. – Заголовок з екрана.

з приводу доцільності створення Хартії й оцінювання правових документів, прийнятих Європейським парламентом¹.

Європейська комісія з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ) була заснована у 2002 р. Протягом п'яти років вона займалася головним чином питаннями продуктивності правосуддя, аналізувала причини затримок розгляду судових справ і шукала шляхи підвищення ефективності судових проваджень. Спеціально утворена робоча група (SATURN) опублікувала багато звітів і документів (зокрема, Контрольний список менеджменту часу²), в яких висловила методичні рекомендації щодо шляхів скорочення тривалості судових проваджень.

У 2002–2010 рр. СЕРЕЈ на підставі зібраної статистичної інформації і якісних даних було опубліковано чотири порівняльні звіти про стан судових систем у державах — членах Ради Європи, в яких висвітлювалися такі питання: а) фінансування судових систем; б) доступ до правосуддя; в) судові провадження і якість функціонування судів; г) статус і роль різних професіоналів у сфері права; д) виконання судових рішень та ін. В останньому звіті комісії, опублікованому у 2010 р., особлива увага приділяється проблемам якості. Наприклад, у заключному його розділі охарактеризовані основні тенденції в Європі щодо ефективності та якості судочинства.

У 2007 р. СЕРЕЈ започаткувала нову ініціативу в царині оцінки якості судової системи. Комісія утворила спеціальну робочу групу — СЕРЕЈ-GT-QUAL, завданням якої було визначено: а) збирання інформації й оцінювання ініціатив щодо якості, що реалізуються різними судами в державах-членах, і б) розробка інструментарію, який можна використовувати для оцінки якості судової системи й судів³. Робоча група вже презентувала Контрольний список щодо якості судової системи й судів. Основна мета цього документа — опрацювати практичний інструмент, покликаний допомогти державам — членам ЄС у збиранні необхідної інформації та в аналізі відповідних аспектів, що стосуються якості судової системи. Унікальність Контрольного списку полягає в тому, що в ньому якість розглядається з трьох різних рівнів — національного (судова система в цілому), власне окремих судів та окремих суддів. Експерти робочої групи вирішили п'ять сфер вимірювання: а) стратегія й політика; б) адміністрування судових процесів; в) доступ до правосуддя; г) людські ресурси: статус суддів і персоналу і д) фінансові й матеріальні засоби правосуддя⁴.

Крім того, СЕРЕЈ-GT-QUAL ініціювала порівняльне дослідження з метою збирання потрібної інформації щодо ініціатив стосовно судової якості в державах-членах, у якому якість у судах вивчається під такими трьома різними кутами зору, як якість

¹ Structuring dialogue with stakeholders: the European Commission Launches the justice Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/justice_home/news/information_dossiers/justice_forum/index_en.htm. – Заголовок з екрана.

² CEPEJ: Time Management Checklist: a Checklist of Indicators for the Analysis of Length of Proceedings in the Justice System [Електронний ресурс]. – Strasbourg, 2005. – Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org/INTLAWJUSTINST/Resources/CEPEJTimeManagementChecklist.pdf>. – Заголовок з екрана.

³ CEPEJ: Terms of Reference the Working Group on Quality of Justice (CEPEJ-GT-QUAL) [Електронний ресурс]. – Strasbourg, 2007. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/quality/default_en.asp. – Заголовок з екрана.

⁴ Granovetter, M. The Economic Sociology of Firms and Entrepreneurs II The Economic Sociology of Immigration [Текст] / M. Granovetter. – New York, 1995. – P. 128–165.

юридична, адміністративна, публічна. Інакше кажучи, робоча група розглядає якість в організаційному плані з урахуванням усіх доречних аспектів, пов'язаних з якістю послуг, що надаються судами. Якість судових рішень не є предметом аналізу. Однак інший орган Ради Європи — Консультативна рада європейських суддів — опрацьовує проект документа щодо якості судових рішень. У рамках роботи над цим документом у 2008 р. державам-членам було надіслано опитувальник із 17 запитаннями, що стосуються підготовки й оцінювання судових рішень. Результати цього аналізу (відповіді на запитання отримано від 35 держав-членів) представлені на веб-сайті Консультативної ради європейських суддів¹. CEPEJ-GT-QUAL займається також розробкою практичного інструментарію для проведення опитування користувачів судових послуг з метою з'ясування рівня їх задоволеності останніми.

Робочу групу з питань управління якістю було утворено Європейською мережею судових рад (ENCJ) у червні 2007 р., основна мета якої — обмін досвідом стосовно питань якості в її широкому тлумаченні, опис різних ініціатив у цій царині, що реалізуються в країнах — учасницях ЄС, висвітлення ролі судових рад у них, створення реєстру зазначених ініціатив. Робочою групою було опубліковано аналітичний звіт, у якому міститься загальний огляд запроваджених практик у царині оцінки якості. Документ включив широку панораму підходів до оцінки якості функціонування судів, що не обмежується власне судовою якістю, а бере до уваги всі доречні аспекти, в тому числі й очікування та побажання користувачів судових послуг.

Окремо слід відзначити міждержавну ініціативу щодо створення Глобальної рамкової схеми досконалого суду. Проект було ініційовано старшим суддею Судів нижчого рівня Сінгапуру, до якого приєдналися експерти зі Сполучених Штатів Америки, Європи, Австралії й Сінгапуру. Натхненні ініціативами з якості, реалізованими у власних країнах, експерти поставили собі за мету розробку рамкової системи цінностей, понять та інструментів, за допомогою яких суди в усьому світі можуть добровільно оцінити й поліпшити якість власного судочинства й судового адміністрування. Уже у 2008 р. експертами було опубліковано Рамкову схему досконалого суду, яка становить ресурс для оцінювання якості функціонування суду в семи деталізованих сферах судової досконалості, як-от: а) адміністрування суду й лідерство; б) судові політики; в) людські, матеріальні й фінансові ресурси; г) судові провадження; д) потреби й задоволеність клієнтів; е) фінансово й територіально доступні судові послуги; є) авторитетність і громадська довіра².

Поняття «якість функціонування» (діяльності, роботи), використане у Рамковій схемі, є доволі широким, оскільки включає якість адміністрування судів і вказує на рівень успішності організаційної роботи (структура суду, судові послуги, судові політики) й на ступінь задоволення потреб у правосудді (зовнішнє середовище

¹ Evaluation report of European judicial systems/European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) – Edition 2010 (2008 data): Efficiency and quality of justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ\(2010\)Evaluation&Language](https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?Ref=CEPEJ(2010)Evaluation&Language). – Заголовок з екрана.

² Final Report of the Special Commission of Inquiry [Електронний ресурс] : Acute Care in NSW Public Hospitals, 2008 – Overview (print). – Режим доступу: http://lawlink.nsw.gov.au/lawlink/Corporate/ll_corporate.nsf/vwFiles/framework.pdf. – Заголовок з екрана.

й користувачі судових послуг). На думку експертів, запропонована схема повинна допомогти судам на різних континентах реалізувати заходи щодо вдосконалення якості судових послуг.

Отже, вимір ефективності судової системи є можливим, якщо: 1) названо критерії такої ефективності; 2) існують стандарти ефективної судової системи; 3) передбачено систему оцінки як кількісних, так і якісних показників; 4) є в наявності співвідношення кожної групи критеріїв і з'ясовано вплив кожного з них на визначені стандарти ефективності. Складність такого виміру полягає в складності самого предмета пізнання, оскільки судова система є учасником різних правовідносин, а для комплексної її оцінки необхідно визначити рівень її ефективності в кожній царині її прояву¹. Зокрема, судова система виступає: а) учасником державно-владних і суспільних правовідносин із забезпечення правової рівноваги в суспільстві; б) комплексним інститутом, що характеризується певними внутрісистемними зв'язками між її елементами; в) учасником правовідносин щодо гарантування розгляду правових конфліктів у порядку судочинства. Окремий її елемент — суд — впливає на якість судової системи в цілому, що свідчить про необхідність комплексного підходу до оцінки ефективності цього державно-правового інституту.

Наведений вище аналіз практики оцінки ефективності судової системи в зарубіжних країнах свідчить про розбіжності між вітчизняною і західною методологією оцінки якості суду.

Вітчизняна методологія оцінки якості судової системи ґрунтується на оцінці досягнень цілей правосуддя. Як зазначає А. В. Цихоцький, цілі правосуддя — еталон оцінки його ефективності, однак ефективність не може бути визначена методами якісного аналізу. Потрібні кількісний аналіз, що дозволяє відобразити результативність досягнення цілей, і витрати на її забезпечення². Таке висловлення якнайточніше характеризує вітчизняну методологію оцінки якості функціонування судів — виключно методами кількісного аналізу.

Предметом пізнання, що здійснюється в межах вітчизняного підходу, є судова практика, а методологічним підґрунтям оцінки правосуддя — узагальнення такої практики. Серед методів пізнання останньої виокремлюють: а) збирання (спостереження, вивчення документів, опитування, суцільне й вибіркове дослідження, експериментальне спостереження) й б) опрацювання (опис, класифікація, експериментальний, статистичний, системний та історичний аналізи, типологізація, соціальне моделювання) інформації про судове правозастосування³.

¹ Див.: Richard, Mohr. *Judicial Evaluation in Context: Principles, Practices and Promise in Nine European Countries* [Текст] / Richard Mohr, Francesco Contini // *European Journal of Legal Studies*. – 2007. – № 1, 2. – Р. 29–50.

² Цихоцький, А. В. *Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам* [Текст] / А. В. Цихоцький. – Новосибирск : Наука, 1997. – С. 148–152.

³ Див.: Карташов, В. Н. *Обобщение юридической практики* [Текст] / В. Н. Карташов. – Ярославль : Изд-во Яросл. ун-та, 1991. – С. 17; *Методика обобщения судебной практики* [Текст] / В. Б. Алексеев [и др.] ; под ред. М. А. Шапкина. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 27–33; Сырых, В. М. *Методы измерения при обобщении судебной практики* [Текст] / В. М. Сырых // *Проблемы совершенствования советского законодательства : труды / ВНИИСЗ*. – М., 1975. – Т. 2: вып. 2. – С. 60–69; та ін.

Вітчизняна модель оцінки ефективності правосуддя використовує методологію, яка включає систему пізнавальних методів, що можуть бути поділені на дві групи — математико-статистичні і соціологічні¹. Але дослідники цієї проблематики розуміли недостатність визначення лише методів оцінки для здійснення аналізу ефективності правосуддя й акцентували увагу на необхідності окреслення орієнтирів виміру фактів — критеріїв такої оцінки. На підставі загальних критеріїв якості правосуддя були запропоновані відповідні шкали оцінки якості судового розгляду кримінальних² і цивільних справ³.

Спираючись на апробовану Т. Г. Морщаковою технологію побудови шкали оцінки якості судового розгляду кримінальних справ, А. В. Цихоцький виокремив такі критерії характеристики цивільного судочинства по конкретній справі (категорії справ): а) установлення фактичних обставин справи; б) правильність визначення матеріально-правових підстав розглядуваної справи; в) наявність (або відсутність) процесуальних порушень; г) додержання (або недодержання) строків розгляду справи; д) характер мотивування рішення; є) якість складання протоколу судового засідання; ж) якість винесеного судом рішення.

Отже, саме застосування методу шкалювання (одного з конкретно-соціологічних методів) надало можливості представникам вітчизняного підходу підійти до оцінки якості правосуддя з позиції кількісного аналізу.

Зарубіжна методологія оцінки якості судової системи, на відміну від вітчизняного підходу, орієнтується на задоволеність суб'єктів — користувачів судових послуг роботою судів і на результативність діяльності судів, а саме стану суспільно-правових відносин у різних сферах. Тому застосовуються методи оцінки, підґрунтя яких становлять як кількісні, так і якісні показники.

Відзначаючи специфічність характеру діяльності судів, для отримання реалістичної й повної картини зарубіжна модель оцінки якості судів оперує сукупністю таких методів пізнання, як самооцінка, опитування, експертна оцінка і статистичні дані. Як бачимо, основним принципом зарубіжної методології є поєднання об'єктивних і суб'єктивних методів. Перевагою перших є можливість отримання чіткої інформації щодо стану певного критерію. Недоліком обох методів є те, що вони не завжди охоплюють останній цілком, а тому отриманої інформації буде замало для вироблення системи заходів, спрямованих на підвищення ефективності суду. Позитивним моментом суб'єктивних методів є їх спроможність оцінити відповідний критерій із найширших позицій, однак відомості, отримані за допомогою вказаних методів, мають ознаки суб'єктивного сприйняття реалій, а тому не можуть бути достатньо об'єктивними.

¹ Див.: Морщакова, Т. Г. Оценка качества судебного разбирательства (по уголовным делам) [Текст] / Т. Г. Морщакова, И. Л. Петрухин. – М. : Наука, 1987. – С. 200–211; Петрухин, И. Л. Теоретические основы эффективности правосудия [Текст] / И. Л. Петрухин, Г. П. Батуров, Т. Г. Морщакова. – М. : Наука, 1979. – С. 116–152.

² Морщакова, Т. Г. Оценка качества судебного разбирательства (по уголовным делам) [Текст] / Т. Г. Морщакова, И. Л. Петрухин. – М. : Наука, 1987. – С. 200–211.

³ Цихоцкий, А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам [Текст] / А. В. Цихоцкий. – Новосибирск : Наука, 1997. – С. 177.

Для безпосереднього виміру отриманої інформації про функціонування суду в зарубіжному підході теж використовується метод шкалювання: характеристикам якісного критерію присвоюються певні бали. Комплексний аналіз цієї шкали створює уявлення про реальний стан ефективності суду і служить передумовою судових реформ, спрямованих на підвищення цієї ефективності.

Отже, зарубіжна практика оцінки якості суду охоплює значно ширші зрізи виміру ефективності. Розроблення методології оцінки ефективності судової системи, з урахуванням національних особливостей і провідного європейського досвіду, буде вирішальним кроком до осмисленого й науково обґрунтованого підходу до визначення напрямів судової реформи в Україні.

Система технічних прийомів і методів оцінювання ефективності судової системи має певні прогалини як концептуального, так і технологічного характеру. До першої групи належать проблеми розробки інструментарію оцінки ефективності цієї системи. Як бачиться, при його розробці варто виходити з такого: а) об'єктом оцінки виступають соціально-правові факти, тобто не лише юридичні (інституалізовані факти правозастосовної діяльності — кількість судових справ розглянутих, повернутих на повторний розгляд тощо), а й інші групи соціальних фактів (справедливість судового рішення, професіоналізм суддів та ін.); б) об'єкт оцінки може виступати в трьох формах: як інститут державно-правовий, як соціально-правовий і як самостійна організація (узгоджений механізм) з надання юридичних послуг. Відповідно, й обрані методи оцінки мають бути універсальними, тобто допустимими для оцінки кожної з перелічених форм; в) соціальна сфера функціонування об'єкта обґрунтовує доцільність використання методів пізнання, прийнятих не лише в правознавстві, а й у соціології.

До технологічних проблем оцінки ефективності належать такі.

По-перше, отримання адекватних даних. Оцінювання ефективності судової системи передбачає використання як якісних, так і кількісних показників. Основними є критерії оцінювання, що мають бути операціолізовані. Однак вони мають бути не просто концептуалізовані у вигляді показників, а обґрунтовані в частині валідності (надійності) й адекватності (відповідності) критеріям.

По-друге, важливими є процедури оцінювання ефективності. У класичних роботах щодо цього питання презюмується, що оцінювання ефективності провадиться суб'єктом, який не має чітких диференціюючих рис. Це пояснювалося тим, що концепції дослідження мали загальнотеоретичний характер. Проте за сучасних умов необхідно чітко розмежовувати такі ситуації, оцінюючи ефективність у рамках: а) наукового дослідження; б) процедур зовнішнього оцінювання; в) процедур внутрішнього моніторингу та контролю; г) процедур громадського контролю. Спільним для цих ситуацій має бути існування чіткого алгоритму оцінки, що є його теоретичною концепцією, віддзеркалює його цілі й завдання і виступає стандартним (універсальним), тобто придатним для різних ситуацій оцінювання ефективності діяльності¹.

¹ Див.: Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні [Текст] : монографія / за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х. : Право, 2010. – С. 56.

Найпоширенішим інструментарієм, що використовується в практиці оцінки ефективності судової системи, виступають кількісні методи. Саме емпірична база на цей час визнається фундаментом оцінки функціонування суду. Але, як справедливо зазначила Ю. М. Толстова, про кількісний метод слід вести мову, коли «соціальні об'єкти можна описати за допомогою звичайних дійсних чисел, а їх дослідження передбачає звичайні математичні операції»¹. Але обмеженість емпіричних результатів не дозволяє уявити повну картину функціонування такого соціального інституту, як судова система. Тому поряд із кількісними методами пізнання слід оперувати і якісними, які досить часто визнаються більш адекватним інструментом пізнання соціальних аспектів правових інститутів, аніж традиційні методи кількісного аналізу.

Використання якісних методів у поєднанні з традиційними кількісними має супроводжуватись оцінкою надійності (валідності) отриманих результатів. Для кількісних методів процедури таких оцінок достатньо, вони чітко формалізовані й упорядковані в декілька стандартних базових процедур, які можуть застосовуватися з урахуванням специфіки дослідження функціонування судової системи. У випадку оперування якісними методами можливості стандартизації й формалізації процедур оцінки надійності обмежені самою природою отриманих результатів. Тому в цьому разі основною проблемою оцінки ефективності розглядуваної системи є не розробка методології застосування названих методів оцінювання, а інтерпретація отриманих результатів та їх аналіз.

Алгоритм поєднання кількісних і якісних методів має принципове значення: у подальшому аналізі їх результати, що мають різну природу, будуть інтегровані. Наприклад, буде формалізовано аналіз якості (законності) судових рішень, кількості розглянутих справ та опитувань (інтерв'ю) підсудних, стосовно яких винесені ці рішення, і потерпілих щодо справедливості судового рішення, а також анкетувань присутніх у залі суду стосовно об'єктивності, безсторонності й професіоналізму суддів.

Зрозуміло, чому виникає питання про можливість суміщення не стільки методів, скільки отриманих на їх підставі результатів. Ця проблема завжди постає при використанні в рамках одного дослідження як якісних, так і кількісних методів. Цим зумовлено, що методологічна рефлексія таких питань у соціально-правових дослідженнях виходить за межі окремих тем, надає уявлення про деякі більш загальні правила організації наукових пошуків на підставі поєднання цих обох видів методів — кількісних та якісних.

У науці виокремлюють три моделі поєднання результатів, отриманих за допомогою вказаних методів: конвергенція результатів, поєднання останніх на підставі принципу додатковості, їх колізійність (дивергенція)². Зазначені напрацювання можуть бути використані в процесі розробки методології оцінювання ефективності судової системи.

Вважаємо, що при оцінці ефективності судової системи можуть бути використані п'ять категорій методів: самооцінка; опитування; оцінка групою експертів; аналіз статистичних даних; соціально-правовий експеримент.

¹ Толстова, Ю. Н. О системности социологических объектов (размышления над некоторыми публикациями) [Текст] / Ю. Н. Толстова // Социол. исслед. – 2001. – № 7. – С. 119–124.

² Див.: Лаба, Л. Я. Способы интеграции качественных и количественных методов [Текст] / Л. Я. Лаба // Социол. исслед. – 2004. – № 2. – С. 124–129.

1. Самооцінка. Зміст цього методу полягає в самооцінюванні судовою системою ефективності своєї діяльності. Оцінка може здійснюватися Верховним Судом України — щодо функціонування судової системи в цілому, вищими спеціалізованими судами — стосовно ефективності функціонування окремих гілок системи, окремим судом — суддями й адміністративним апаратом. Безумовно, отримані результати будуть суб'єктивними, але в цілому можуть стати обґрунтованим базисом для подальшої оцінки якісних критеріїв. Особливо цікавим буде порівняння даних, отриманих шляхом самооцінки, з тими, що одержані з використанням інших методів, наприклад шляхом опитування користувачів судових послуг. Але головне, ці дані сприятимуть установленню прогалин в ефективній організації й функціонуванні судової системи і як наслідок — можуть стати обґрунтуванням напрямів її реформування.

Оперування цим методом здійснюється шляхом анкетування суддів, співробітників апарату судів. Обробка й аналіз його результатів може відбуватися за методологією, розробленою соціологією. Підготовка анкети для самооцінювання, окреслення критеріїв, які можуть бути оцінені в такий спосіб, методи аналізу й інтерпретації отриманих даних — тема самостійних досліджень, тому в рамках цієї наукової роботи спеціально не опрацьовуються.

2. Опитування є традиційним соціологічним методом. Залежно від спрямованості, тобто визначеного критерію дослідження, можна визначити цільову аудиторію цієї процедури: а) широка (випадкове опитування членів суспільства незалежно від наявності будь-якого досвіду контактування із судовою системою); б) специфічна (в опитуванні беруть участь особи з певним професійним досвідом контактування із судом — адвокати, прокурори, правозахисники); в) обмежена (в опитуванні задіяні особи, які мають певний досвід спілкування із судом — учасники судового процесу).

При застосуванні цього методу потрібно визначитися, по-перше, з колом респондентів, по-друге — з критеріями, до яких може бути застосовано цей метод оцінки, по-третє — зі ступенем достовірності отриманих даних. Інформація, отримана за допомогою вказаного методу, безумовно, має суб'єктивний характер, тяжіє до певного викривлення залежно від наявності (чи відсутності) досвіду користування судовими послугами, результату останнього, тобто виграла сторона справу чи програла, та ін. Але найважливішим є те, що отримані дані дозволять оцінити соціальну успішність суду як учасника суспільно-правових відносин, тобто соціальну ефективність судової системи. Їх аналіз дозволить скоригувати судову політику, запровадити низку заходів, спрямованих на підвищення соціального статусу суду, іміджу судової влади в цілому.

3. Оцінка групою експертів. Окремі якісні критерії найбільш доцільно оцінювати групою експертів. Метод експертного оцінювання ефективності судової системи ґрунтується на висновках спеціалістів-юристів, які мають високий професійний і науковий рівень і значний досвід практичної діяльності. Приміром, до складу такої групи є сенс включити суддю, прокурора, адвоката, науковця. Його застосування є доцільним при оцінюванні тих критеріїв, для яких використання лише статистичних даних недостатньо для отримання повної інформації.

Вимір ефективності суду може бути здійснено на підставі алгоритму отримання експертної оцінки, що включає такі етапи: а) роз'яснення експертам змісту критерію якості функціонування суду, змісту його показників; б) роз'яснення експертам обраної

системи оцінювання, тобто системи балів, за якими оцінюється рівень ефективності суду за обраним критерієм; в) перевірка рівня розуміння експертами поставлених перед ними завдань; г) обробка результатів експертного оцінювання, визначення ступеня об'єктивності й достовірності отриманих даних.

Інформація, одержана за методом експертного оцінювання, звичайно, теж має певний ступінь суб'єктивності, оскільки висновки, отримані за подібних досліджень, відбивають позиції їх авторів, отже, вони не є об'єктивними. Крім того, сама оцінка не представлена кількісними вимірами, що не дозволяє співвідносити одержані дані зі статистичними показниками. На результат оцінювання впливають особисті характеристики експертів — їх темперамент, інтелектуальний і професійний рівень, практичний досвід тощо. До того ж, процес досить зтяжний. Подолання зазначених недоліків досліджуваного методу оцінювання можливе за обґрунтованого підходу до формування експертної групи. За умови її збалансованості все ж вірогідно, що їх оцінка буде максимально наближена до дійсного стандарту ефективності функціонування суду.

4. Статистичні дані. Багато з перелічених у попередньому розділі критеріїв ефективності судової системи досліджується шляхом статистичного методу. Статистичні дані — це об'єктивні показники певних критеріїв ефективності. Разом із тим вони теж потребують інтерпретації й порівняння з іншими даними. Певна інформація може бути отримана зі статистичних систем обліку, що ведуться судами, інша потребує проведення окремого збирання.

Статистичний метод збирання даних є найпоширенішим у судовій системі, а тому, на відміну від інших методів аналізу, він отримав найбільшу наукову розробку¹. Найчастіше об'єктом статистичного аналізу постає судова практика: її кількісні та якісні показники, ефективність впливу на різні сфери соціальної реальності. Статистичний метод аналізу судової практики дозволяє виявити найпоширеніші недоліки при підготовці суддею процесуальних рішень, і як наслідок — сформулювати методичні рекомендації з покращання цього аспекту судової діяльності. Водночас судова практика не містить інформації про умови, за яких проходило судове засідання, рівень професійної підготовки судді тощо. Крім того, цей метод аналізу є досить нерепрезентативним, оскільки дослідження судової практики є вибіркоvim, несистематичним і не дозволяє оцінити дані про весь комплекс її проблем.

Значно повнішу інформацію щодо якості функціонування суду надають дані аналітичної і статистичної звітності, що офіційно ведеться судовою системою. Зокрема, зазначені дані дозволяють оцінити ефективність діяльності судів різних інстанцій, додержання строків судового розгляду, склад кадрового потенціалу судової системи, завантаженість суддів, рівень фінансового й організаційного забезпечення останньої та ін.

¹ Див.: Карташов, В. Н. Обобщение юридической практики [Текст] / В. Н. Карташов. — Ярославль : Изд-во Яросл. ун-та, 1991. — 64 с.; Методика обобщения судебной практики [Текст] / В. Б. Алексеев [и др.] ; под ред. М. А. Шапкина. — М. : Юрид. лит., 1976. — 112 с.; Морщакова, Т. Г. Оценка качества судебного разбирательства (по уголовным делам) [Текст] / Т. Г. Морщакова, И. Л. Петрухин. — М. : Наука, 1987. — 239 с.; Сырых, В. М. Методы измерения при обобщении судебной практики [Текст] / В. М. Сырых // Проблемы совершенствования советского законодательства : труды / ВНИИСЗ. — М., 1975. — Т. 2: вып. 2. — С. 60–69; та ін.

Викладене підтверджує, що однією з проблем застосування статистичного методу при оцінці ефективності судової системи є опрацювання способів виміру фактів, викладених у судових рішеннях, а також опрацювання способів поєднання й аналізу кількісних показників, отриманих за допомогою статистичного методу виміру, і якісних показників, отриманих за допомогою інших методів пізнання.

5. Соціально-правовий експеримент. Закономірності ефективного функціонування суду можуть бути визначені, перевірені й доведені шляхом їх практичного випробування (апробування), один зі способів якого представлено соціально-правовим експериментом. Вивчаючи його зміст, В. В. Лазарєв виокремлює такі етапи його здійснення: а) розробка й оформлення правової гіпотези; б) вибір форми її опробування; в) визначення системи наукового контролю; г) аналіз висновків та опрацювання рекомендацій на підставі проведеного досліду¹.

Зазначена теоретична модель може бути застосована і при опрацюванні системи методів оцінки ефективності роботи суду з урахуванням тієї особливості, що він є елементом соціального буття, отже, всі експерименти належить здійснювати з дотриманням прав, свобод та інтересів громадян.

Яскравим прикладом оперування методом соціально-правового експерименту є створення модельних судів. Головною засадою запровадження цього експерименту є створення концептуально нових підходів до організації діяльності суду, його адміністрування, кадрової політики, інформаційно-аналітичної роботи, підвищення кваліфікації працівників суду та інших ключових питань. Основною метою є досконале вивчення ефективності новаторських методів організації й функціонування судів, виявлення позитивного й негативного досвіду, їх аналіз, кореляція даних і поширення позитивних результатів на діяльність усієї судової системи. Цей метод дозволяє задіяти окремі реформаторські підходи на певному суді, проаналізувати їх ефективність порівняно з діючою практикою і лише у випадку отримання позитивного результату поширити їх на загальнонаціональному рівні. За такого підходу зберігаються значні матеріальні й організаційні ресурси, ризик же тактичних помилок у реформуванні судової системи знижується.

Соціально-правовий експеримент тісно пов'язано зі спостереженням, порівнянням, виміром, а тому цей метод необхідно застосовувати в тісному взаємозв'язку з дослідженими вище методами оцінювання якості функціонування суду.

Перелічені вище методи оцінювання сприяють отриманню або об'єктивних даних, або більш-менш суб'єктивної інформації. З огляду на характер діяльності судів для отримання реалістичної й повної картини якості їх роботи треба використовувати ці методи в сукупності. Основною перевагою об'єктивних методів оцінки є те, що за їх допомогою можна отримати певну картину відповідності оцінюваного критерію ідеальному результату (стандарту). Однак вони не обов'язково мають охопити весь критерій цілком, а тому не здатні повною мірою сприяти опрацюванню шляхів поліпшення показників за певним критерієм.

¹ Лазарєв, В. В. Пробелы в праве и пути их устранения [Текст] / В. В. Лазарєв. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 123.

Перевага суб'єктивних методів оцінювання полягає в тому, що вони здатні надати занадто широку за діапазоном інформацію щодо якості досліджуваного критерію. Разом із тим відомості, отримані шляхом оперування такими методами, можуть бути неточними або навіть помилковими.

Основними проблемами аналізу даних, одержаних при використанні зазначених методів оцінки ефективності судової системи, є перш за все визначення способу оцінювання результатів суб'єктивних методів пізнання та їх співвідношенням з об'єктивними даними. Більшість критеріїв ефективності цієї системи може бути проаналізована й оцінена шляхом оціночних показників. Уперше спробу проаналізувати оціночні показники при оцінюванні ефективності правосуддя, як уже зазначалося вище, було здійснено Т. Г. Морщаковою й І. Л. Петрухіним, якими було запропоновано технологію побудови шкал оцінки якості судового розгляду кримінальних справ¹. Пізніше методику шкалювання було апробовано при дослідженні ефективності цивільного судочинства А. В. Цихоцьким². Вважаємо, що цей метод (шкалювання) цілком може бути застосовано й при опрацюванні методології оцінки ефективності судової системи.

Зазначена методика ґрунтується на визнанні можливостей дослідження ефективності функціонування суду з позиції кількісного аналізу. Її зміст полягає в тому, що здійснюється збирання всієї інформації щодо організації й функціонування судової системи за певною програмою; далі вона аналізується й наноситься на спеціальну шкалу за допомогою оціночних показників.

Для оцінки кожного критерію якості функціонування судової системи будується окрема шкала, на якій відбиваються оціночні категорії, як-от: «повністю відповідає», «відносно відповідає», «погано відповідає», «зовсім не відповідає». Певній відповіді присвоюється відповідний бал. Наприкінці одержані бали додаються й робиться висновок про якість функціонування суду в певній сфері. Чим більше показник наближається до максимальної оцінки (тобто 100% відповідей «повністю відповідає»), тим більше судова система відповідає критерію ефективності. Звісно, до розробки таких шкал мають залучатися експерти.

Досить складним моментом при опрацюванні методики оцінювання ефективності судової системи, з нашого погляду, буде комбінування різних показників і різних критеріїв цієї процедури. Перед дослідниками постане проблема визначення значимості кожного показника для ефективності функціонування судової системи, ступеня його впливу на інші показники. Адже, безсумнівно, різні показники і критерії по-різному впливають на якість судових послуг. У науковій літературі пропонуються різноманітні методи вирішення цієї проблеми: а) факторного аналізу; б) кібернетичний підхід до вивчення взаємодіючих чинників; в) визначення вагомості чинника; г) метод одиничної різності та ін. Зазначені методи використовуються іншими науками, але гадаємо, що при розробці методики оцінювання ефективності судової системи доцільно розглянути питання їх можливого використання в цій сфері.

¹ Морщакова, Т. Г. Оценка качества судебного разбирательства (по уголовным делам) [Текст] / Т. Г. Морщакова, И. Л. Петрухин. – М. : Наука, 1987. – С. 200–211.

² Цихоцкий, А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам [Текст] / А. В. Цихоцкий. – Новосибирск : Наука, 1997. – С. 177–178.

Отже, вимір ефективності судової системи є можливим за умов, якщо визначені: а) Стандарти якості судової системи, у змісті яких виокремлені критерії ефективності й система їх показників; б) методика збирання, аналізу й оцінки інформації; в) склад експертної групи, яка здійснюватиме оцінювання якості судової системи; г) міра впливу кожного показника на загальну ефективність судової системи; д) методологія співвідношення якісних і кількісних показників, кількісного з'ясування оціночних понять якісних показників.

Підсумовуючи наведені міркування, зазначимо, що здійснити оцінювання (вимір) ефективності судової системи як цілісного системного утворення можна лише за умови комплексного підходу, який ураховуватиме всі аспекти, пов'язані з повсякденним функціонуванням судів. Розробка системи методів пізнання різнопланових результатів функціонування судів сприятиме більш об'єктивній оцінці якості діяльності судів. Чим більше різнопланових методів пізнання буде задіяно, тим повніше будуть досліджені властивості судової системи. У цьому аспекті актуалізується проблема поєднання й аналізу результатів, отриманих при застосуванні різних методів пізнання для з'ясування цілісної картини ефективності судової системи. Її вирішення стане можливим на підставі створення методологічно обґрунтованих дослідницьких процедур, що дозволять поєднати результати застосування кількісних і якісних методів оцінювання судової системи.

Розділ 4

СУД — ОСНОВНИЙ СУБ'ЄКТ СУДОВОЇ ВЛАДИ

4.1. Правовий статус суду: поняття і зміст

У правознавстві будь-яке наукове дослідження прийнято розпочинати зі з'ясування основних понять, якими буде оперувати його автор. Як зазначав свого часу І. Кант, «поняття є загальним чи рефлексорним уявленням або уявленням того, що притаманне багатьом об'єктам»¹, а ось навести трактування поняття — означає відповісти на запитання, що треба під ним розуміти. При цьому важливо, щоб зміст дефініції дозволяв чітко відокремити одне поняття від іншого, що є можливим шляхом закладення в його конструкцію основних суттєвих ознак предмета, які його індивідуалізують. Формулюванню певної дефініції передують поступовий процес вивчення основних змістовних елементів, які варто включити до змісту поняття.

Отже, визначити категорію «правовий статус суду» — означає, що шляхом логічного аналізу необхідно з'ясувати його сутність, специфіку, які служать критерієм для його відокремлення від інших схожих понять, а також зміст — кількість і якість елементів та їх достатність, що є передумовою для однозначного трактування розглядуваної теоретичної конструкції.

Етимологічно слово «статус» походить від латинського «status», що в перекладі означає положення, стан когось або чого-небудь, сукупність прав та обов'язків². Як зазначає Л. М. Москвич, статус суб'єкта становить насамперед певну сукупність його соціальних можливостей, обсяг і характер яких залежать від ролі й соціальної функції, що виконуються ним у соціумі³.

---

¹ Кант, І. Трактати [Текст] / І. Кант. — СПб. : Наука, 1996. — С. 190.

² Див.: Бартошек, М. Римское право: понятия, термины, определения [Текст] : пер. с чеш. / М. Бартошек. — М. : Юрид. лит., 1989. — С. 300–301.

³ Москвич, Л. М. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) [Текст] : монографія / Л. М. Москвич, С. О. Іваницький, І. О. Русанова ; за заг. ред. І. Є. Марочкина. — Х. : ФІНН, 2009. — 488 с.

Дещо по-іншому підходить до визначення цього терміна А. В. Малько, який характеризує поняття «правовий статус» як комплексну інтеграційну категорію, що відображає взаємовідносини суб'єктів суспільних відносин, особи й суспільства, громадянина й держави, індивіда й колективу, а також інші соціальні зв'язки¹. В. М. Корельський трактує правовий статус як багатоаспектну категорію, яка, по-перше, має загальний, універсальний характер, включає статуси різних суб'єктів правовідносин — держави, суспільства, особи тощо; по-друге, віддзеркалює індивідуальні особливості суб'єктів, їх реальне становище в системі різноманітних суспільних відносин; по-третє, не може бути реалізованого без обов'язків, що кореспондуються правам, без юридичної відповідальності і правових гарантій у необхідних випадках; по-четверте, визначає права й обов'язки суб'єктів у системному вигляді, що дає змогу здійснити порівняльний аналіз статусів різних суб'єктів для відкриття нових шляхів для їх удосконалення².

Наведену позицію підтримав також А. М. Колодій, додавши до тлумачення, що ця правова категорія характеризується ще й «цілісністю, чіткою структурованістю, визначеним порядком взаємодії його компонентів»³. Приєднався до неї й І. С. Яценко, який запропонував розглядати правовий статус як упорядковану сукупність взаємодіючих елементів, що характеризуються цілісністю і єдністю. Відправним елементом цієї системи є юридична норма як установлене державою загальнообов'язкове правило поведінки, яке забезпечується примусовою силою⁴.

Узагальнюючи наведені погляди, можемо зробити припущення, що юридична категорія «правовий статус» фіксує обсяг правових можливостей, дозволів, наданих законом певному суб'єктові (в нашому випадку — суду) для виконання покладених на нього теж законом функцій, і складається з відповідних взаємодіючих елементів, що забезпечують її цілісність.

За логікою, наступним кроком для з'ясування змісту правового статусу суду, які саме функції покладаються на нього. Це дозволить нам виокремити сукупність елементів, які доцільно включити до змісту поняття «правовий статус суду». Але перед цим слід визначитися, що саме будемо розуміти під терміном «суд».

Слід визнати, що, незважаючи на досить уживане в юридичній науці, практиці й законодавстві поняття «суд», воно не має однозначного трактування, точніше, як зазначає І. В. Назаров, воно «характеризується багатозначністю при використанні»⁵. Узагальнюючи існуючі визначення терміна «суд», автори підручника «Організація судових та правоохоронних органів» виокремили його основні підходи⁶.

¹ Теория государства и права [Текст] : учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2004. – С. 397.

² Теория государства и права [Текст] : учеб. для вузов / В. М. Корельський, В. Д. Перевалова. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2002. – С. 549.

³ Колодій, А. М. Права, свободи і обов'язки громадянина в Україні [Текст] : підручник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Правова єдність, 2008. – С. 130.

⁴ Яценко, И. С. Конституционное право Российской Федерации [Текст] / И. С. Яценко. – М. : Берагор-Пресс, 2003. – С. 198.

⁵ Назаров, И. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: генезис та порівняння [Текст] : монографія / І. В. Назаров. – Х. : ФІНН, 2011. – С. 22.

⁶ Організація судових та правоохоронних органів [Текст] : підручник / І. С. Марочкін [та ін.] ; за ред. І. С. Марочкіна. – Х. : Право, 2013. – С. 70–71.

По-перше, терміном «суд» позначається узагальнене поняття органу, наділеного повноваженнями з реалізації одного з видів державної влади — судової. Так, С. Л. Дегтярєв заявляє, що «суд — це орган судової влади»¹, російська дослідниця В. І. Анішина пропонує використання терміна «суд» як синоніма судової влади², тобто під терміном «суд» розуміється орган державної — судової влади без уточнення при цьому — який це суд, де і з якою компетенцією він діє та ін.

По-друге, це може бути конкретна судова установа, яка має додаткові характеристики, що уточнюють, індивідуалізують його і визначають територіальну і предметну юрисдикцію. За такого підходу суд — це елемент судової системи, установа, що перебуває у внутрішньосистемних взаємозв'язках з подібними установами, характер яких забезпечує єдність і цілісність механізму функціонування судової системи взагалі.

По-третє, поняття «суд» є ідентичним процесуальному поняттю «судове засідання» чи «склад суду», тобто процесуальній формі відправлення правосуддя в судових стадіях і судових провадженнях. Інакше кажучи, в цьому значенні суд виступає як учасник судово-правових, процесуальних відносин. (Наприклад, Д. М. Чечот зазначає, що «суд є суб'єктом процесуальних відносин, тому будь-які відносини, що виникають у сфері правосуддя, є відносинами з відповідним судом»³).

Отже, терміном «суд» можуть позначатися як: а) державний орган, тобто орган судової (державної) влади; б) елемент судової системи, що в сукупності з іншими подібними елементами утворює системну цілісність — судову систему; в) учасник судово-процесуальних відносин. На нашу думку, така багатозначність розглядуваного терміна пояснюється специфікою цього соціально-правового інституту, а тому єдиного правильного й повного його трактування бути не може. Кожен автор використовуватиме цей термін у тому значенні, якого вимагає мета його дослідження. Тому перш ніж сформулювати поняття правового статусу суду, визначимось саме із основоположним для зазначеної конструкції поняттям — суд.

Термін «суд» має багатовікову історію, і не завжди ним називався державний орган, що відповідав його сутнісним характеристикам, природним ознакам. Ю. І. Стецовський, досліджуючи еволюцію інституту суду від Великої судової реформи 1864 р., доходить висновку, що закріплене у ст. 10 Загальної декларації прав людини право індивіда на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами не гарантувалось у Радянській державі. Фактично наголошує вчений, із прийняттям Декрету про суд № 1 від 24 листопада 1917 р. розпочалась ідеологічна руйнація інституту суду, зокрема, через санкцію на функціонування суду ревтрибуналів, які не мали жодних класичних ознак цього інституту, право на діяльність якого повинне гарантуватися державою, оскільки воно є природним правом людини⁴. Люди боялися такого суду, оскільки вбачали в ньому найнегативніші прояви більшовизму⁵.

¹ Дегтярєв, С. Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве: теоретико-прикладные проблемы [Текст] / С. Л. Дегтярєв. — М. : Волтерс Клувер, 2007. — С. 7.

² Анишина, В. И. Конституционные принципы судебной власти Российской Федерации: формирование, содержание и перспективы [Текст] / В. И. Анишина. — М. : РАП, 2006. — С. 11.

³ Чечот, Д. М. Избранные труды по гражданскому процессу [Текст] / Д. М. Чечот. — СПб. : Изд. дом С.-Петербурга. гос. ун-та, 2005. — С. 90.

⁴ Стецовский, Ю. И. Судебная власть [Текст] : учеб. пособие / Ю. И. Стецовский. — М. : Дело, 1999. — С. 5, 6.

⁵ Там само. — С. 58.

Розуміння сутності інституту суду, порядку його утворення, обсягу правомочностей тощо не буде однаковим у країнах різних правових режимів. Ще з античних часів існує загальне поняття того, які саме елементи утворюють саму суть суду, а їх брак не може розглядатися таким інститутом¹.

Очевидним є те, що стандарти інституту суду в сучасному світі мають бути необхідними складниками, частиною ідеології прав людини, яка не може не визначати основні моральні, філософські, соціальні, політичні і правові цінності соціуму. Зрозуміло, що визнання й захист прав і свобод людини як останньої мети держави й суду як легального способу ефективного захисту цих прав є одними з ознак правової держави, які орієнтують державну владу на виконання тієї її функції, яка, власне, й зумовлює її існування і служить засадою суспільного консенсусу в питаннях організації й самообмеження цієї влади. Вважаємо, що природні права індивіда, до яких ми відносимо і право на суд, надаються йому від народження й не повинні залежати від місця (держави) його народження. Стандарт суду має підтримуватись у всіх державах. Такий висновок обумовлює потребу з'ясування кваліфікаційних ознак суду, які надають певному органу чи утворенню властивостей саме суду. Ці ознаки суду можна назвати стандартами інституту суду, орієнтирами при визначенні державою формальних засад функціонування національного суду.

Отже, суд як основний державний правозахисний механізм може виконувати цю роль завдяки загально визнаним його стандартам, які в першу чергу встановлені в міжнародних документах. Згідно зі ст. 9 Конституції України міжнародні стандарти прав та свобод людини, у тому числі і її права на суд, становлять підґрунтя діючого конституційного регулювання, вони включені до національної конституційної системи і, за влучним висловом Б. С. Ебзеева, «визнані масштабом для правотворчості і правозастосування»². Інакше кажучи, міжнародні стандарти щодо забезпечення реалізації права людини на суд за своєю значимістю прирівнюються до нормативних правил. Як і всі міжнародно визнані права і свободи, право на суд має забезпечуватися державою і не підлягає відчуженню законодавцем. Держава не може посилатися на відсутність будь-яких гарантій щодо забезпечення реалізації права людини на суд ані на національні особливості, ані на брак внутрішнього закону.

Як справедливо зазначає Т. А. Цувіна, право на суд у такому контексті постає як результат фундаменталізації прав людини і як специфічна підсистема верховенства права. При цьому за своєю природою право на суд є надімперативною загально визнаною нормою міжнародного права *jus cogens*, яка встановлює мінімальні стандарти у сфері організації судочинства, що мають забезпечуватися державою на національному рівні³.

¹ Див.: Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) [Текст] / под ред. Т. Г. Морщаковой. — М.: Мысль, 2012. — С. 29.

² Эбзеев, Б. С. Глобализация, общепризнанные принципы и нормы международного права и правовое опосредование Конституцией России тенденций гуманитарного сотрудничества [Текст] / Б. С. Эбзеев // Рос. правосудие. — 2007. — № 4. — С. 11.

³ Цувіна, Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві [Електронний ресурс] / Т. А. Цувіна // Форум права : електрон. наук. фах. вид. — 2012. — № 4. — С. 990–999. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_4_165.pdf (дата звернення). — Заголовок з екрана.

Визнання такого рівня обов'язковості стандартів права на суд ґрунтується не лише на авторитеті міжнародних принципів і норм зовнішньополітичної орієнтації країни на міжнародне співробітництво. Цього було б недостатньо, крім того, не виключені і спроби його недодержання. Але право кожного на захист прав та свобод у суді, закріплене у ст. 55 Конституції, є абсолютним, тобто таким, що не може бути обмеженим, зокрема, в силу ст. 64 Основного Закону держави. Як зазначив із цього приводу Конституційний Суд України, «суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі статтею 64 Конституції України не може бути обмежене»¹.

Конституційним визнанням обов'язковості для України міжнародних стандартів в частині забезпечення права на суд також є і пряме закріплення в Конституції права кожного на звернення до міжнародних судових установ, якщо дії національних судів виявилися безрезультатними в захисті прав та свобод людини (ч. 4 ст. 55). Йдеться про те, що кожен у зазначеній ситуації може розраховувати на застосування до нього міжнародних стандартів захисту безпосередньо наднаціональними міждержавними утвореннями. Серед них особливе місце займає Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) як найбільш витребуваний і наділений правом приймати обов'язкові рішення, який є спеціальною наддержавною судовою юрисдикцією, що захищає від порушень на національному рівні права кожного, передбачені Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Це ще один аргумент на користь можливості, необхідності або доцільності визначення стандартів інституту суду, які можуть виступати критерієм оцінки забезпечення державою права людини на суд.

Як вбачається, міжнародні стандарти із забезпечення права людини на суд не можуть бути реалізовані на національному рівні поза впровадженням у sudoустрій певного переліку характеристик, що стосуються інституційного оформлення суду. Мова йдеться про те, що: а) судом може виступати лише організаційно і фінансово незалежна від інших гілок влади інстанція; б) суд як такий утворюється й діє на підставі закону, а не власного чи будь-якого іншого рішення; в) він не може сам визначати свою компетенцію з розгляду окремих справ або будь-яких категорій; г) ті, хто звертаються за судовим захистом, повинні мати компетентний суд з будь-якого питання і знати із законодавчих приписів, у якому саме суді можуть бути захищені їх інтереси в конкретному правовому конфлікті; д) жодним іншим органам не можуть передаватися функції правосуддя; е) забороняється утворення надзвичайних судів тощо. Усі ці стандарти можна віднести до інституціональних, таких, що визначають статичні засади організації роботи судової установи.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) [Електронний ресурс] : від 22 груд. 1997 р. № 9-зп // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97/para54#n54> (дата звернення: 24.10.2014). – Заголовок з екрана.

Також можна виокремити низку процесуальних стандартів, що класифікують діяльність органу із захисту права саме як судову з відповідними наслідками. До них можуть бути віднесені гарантії справедливого судового розгляду (зокрема, щодо результату судочинства, забезпечення рівності сторін, змагальності при доведенні своїх правових позицій, забезпечення можливості оскарження судового рішення, безсторонність суддів тощо), гласність судового процесу, розумність строку судового провадження та ін.¹ Процесуальні стандарти так званого належного судочинства здатні виступати критеріями для кваліфікації судової процедури захисту права, тобто такої, яка реалізована інститутом суду для її відокремлення від інших видів правозахисної правозастосовної діяльності, що може здійснюватись іншими органами — не судами.

Отже, роблячи узагальнення, зазначимо, що зобов'язання держави щодо створення інституції, яка відповідатиме міжнародним стандартам інституту суду, є похідними від природного права людини на суд. Міжнародні договори, що тим чи іншим чином регламентують гарантії забезпечення права індивіда на суд, повинні бути систематизовані й на підставі чого виведені стандарти інституту суду, які матимуть уніфікований, наднаціональний характер. Порівняння національних засад організації й функціонування суду із сформульованими стандартами дозволить дати відповідь на питання стосовно якості забезпечення державою такого фундаментального права людини, як право на суд. Крім того, зазначені стандарти здатні виступити кваліфікаційними ознаками суду, що дозволить аргументовано провести розмежування між судом і іншими правозахисними та правозастосовними органами. Викладене спрямовує наш подальший науковий інтерес саме на аналіз міжнародних документів для виокремлення стандартів інституту суду.

Міжнародні документи, які тим чи іншим чином формулюють ознаки інституту суду, можна класифікувати на документи загальносвітові і європейські. Основоположними документами, які першими закріпили базові стандарти інституту суду — незалежність, безсторонність і справедливість судового розгляду, — є Загальна декларація прав людини (1948 р.), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.). У подальшому положення цих актів були розвинені в інших універсальних та регіональних і міжнародних документах. Оскільки базові засади цього інституту були закріплені саме в названих трьох документах, саме їх ми і розглянемо детальніше.

Загальна декларація прав людини (1948 р.) у ст. 10 закріплює, що кожна людина для визначення її прав та обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право на підставі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом². Як бачимо, цей міжнародний правовий документ містить як інституціональні вимоги (загальнодоступність, незалежність і безсторонність суду), так і процесуальні стандарти судової процедури (рівність перед судом,

¹ Див.: Сальвіа, М. де. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 гг. [Текст] / М. де Сальвіа. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 275–482.

² Міжнародні стандарти незалежності суддів [Текст] : зб. док. — К. : Поліграф-Експрес, 2008. — С. 12.

гласність і справедливість судового процесу). Деякі положення, приміром, про незалежність, безсторонність, справедливість судового процесу, лише декларуються, але не розкриваються.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.) у ст. 14 зазначає: «Всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону»¹. Цим міжнародним правовим документом розширюються інституціональні стандарти суду: окрім того, що було визначено у Загальній декларації прав людини, суд повинен бути компетентним і створеним на підставі закону. Як зазначає Т. К. Хартлі, акцент на компетентному і створеному на підставі закону суді робиться «з метою не дозволити створення особливих (надзвичайних) судів, менш безсторонніх, ніж звичайні суди»². Як і Декларація, Пакт не конкретизує низки декларативних положень щодо їх змісту.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) у ст. 6 теж декларує право індивіда на справедливий суд: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом»³. Отже, Конвенція додає ще один кваліфікуючий показник належної судової процедури — розумний строк. Разом із тим її положення, на відміну від положень згаданих вище Декларації й Пакту, є не статичними, а, так би мовити, «живими», що отримують свою інтерпретацію в рішеннях Європейського суду з прав людини, який фактично здійснює офіційне тлумачення зазначених складників інституту суду. Саме тому для досягнення мети цього підрозділу, вважаємо за доцільне визначити стандарти інституту суду, спираючись саме на положення Конвенції і практики ЄСПЛ, у яких названі положення отримують свою інтерпретацію.

Як відмічає С. Ф. Афанасьєв, «на перший погляд ст. 6 Конвенції є простою, отже, для країн, які її ратифікували, не складно додержуватись і виконувати всі необхідні вимоги. Але це лише *prima facie*, оскільки норма перманентно отримує складне еволюційне тлумачення за посередництвом дій Європейського суду з прав людини, рішення якого є обов'язковими для держав — членів Ради Європи»⁴. Саме цим влучним зауваженням можна пояснити, що серед науковців у питанні щодо складників міжнародних стандартів інституту суду бракує однастайності.

Українські вчені В. В. Комаров і Н. Ю. Сакара, спираючись на ці міжнародно-правові акти, виокремлюють такі основні складники права на справедливий судовий

¹ Міжнародні стандарти незалежності суддів [Текст] : зб. док. — К. : Поліграф-Експрес, 2008. — С. 12.

² Хартлі, Т. К. Основы права Европейского Сообщества: Введение в конституционное и административное право Европейского сообщества / Т. К. Хартли ; пер. с англ., науч. ред. [и предисл.] В. Г. Бенды. — М. : Закон и право ; Будапешт : Colpi, 1998. — С. 254–255.

³ Міжнародні стандарти незалежності суддів [Текст] : зб. док. — К. : Поліграф-Експрес, 2008. — С. 85.

⁴ Афанасьєв, С. Ф. Право на справедливое судебное разбирательство и его реализация в российском гражданском судопроизводстве [Текст] : монография / С. Ф. Афанасьев ; под ред. М. А. Вукот. — М. : Юрлитинформ, 2009. — С. 6.

розгляд: а) необтяжений юридичними й економічними перешкодами доступ до судової установи; б) належна судова процедура; в) публічний судовий розгляд; г) розумний строк судового розгляду; д) розгляд справи незалежним і безстороннім судом, установленим законом¹.

Інший вітчизняний дослідник О. Б. Прокопенко зазначає, що суд (у значенні ст. 6 Конвенції) має задовольняти таким вимогам, як-от: а) створення й формування його складу відповідно до закону; б) достатня тривалість строку повноважень суддів, їх незмінюваність протягом цього строку; в) його незалежність і неупередженість; г) публічний характер функціонування суду; д) контроль за судовою владою з боку суспільства; е) визнання юридичної обов'язковості рішень суду, заборона їх зміни позасудовими способами; є) обґрунтованість і вмотивованість судових рішень; ж) наявність судової процедури, яка забезпечувала б достатню гарантію справедливого рішення в кожному конкретному випадку².

Як вважає Б. Л. Зимненко, Конвенція й рішення ЄСПЛ містять такі вимоги щодо забезпечення реалізації права на суд: а) право на доступ до суду (включаючи право на ініціювання судового розгляду, на вирішення справи по суті, на заборону необґрунтованого перегляду остаточного, такого, що набуло законної сили, рішення суду); б) право на виконання судового рішення, а також на ті критерії, яким повинен відповідати судовий розгляд справи (розумний строк, справедливість, обумовлена фактичними обставинами конкретної справи, публічність, безсторонність і незалежність, розгляд справи судом, утвореним на підставі закону)³. У такий спосіб дослідник фактично виділив в окрему групу елементи, прямо названі в Конвенції, а також ті, які в ній не названі, але опрацьовані практикою ЄСПЛ (право на доступ до суду і на виконання судових рішень, недопустимість свавільного скасування остаточних судових рішень тощо).

Намагаючись узагальнити різні підходи до визначення переліку елементів, що забезпечують стандарти суду, С. Ф. Афанасьєв об'єднав їх у дві групи: а) інституційні (належать до судоустрійних елементів — незалежність, безсторонність, компетентність суду, його формування відповідно до закону) і б) процесуальні (стосуються судочинних аспектів — справедливість розгляду, публічність, процесуальна рівноправність сторін, розумний строк розгляду справи)⁴. Ми підтримуємо цю точку зору, а тому для досягнення поставленої мети щодо змісту стандартів інституту суду проаналізуємо лише ті його кваліфікаційні ознаки, які безпосередньо закріплені в текстах ст. 10 Загальної декларації прав людини, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

¹ Комаров, В. В. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві [Текст] : навч. посіб. / В. В. Комаров, Н. Ю. Сакара. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. — 42 с.

² Прокопенко, О. Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації [Текст] : монографія / О. Б. Прокопенко. — Х. : ФІНН, 2011. — С. 67–68.

³ Зимненко, Б. Л. Международное право и правовая система Российской Федерации. Особенная часть [Текст] : курс лекций / Б. Л. Зимненко. — М. : Статут, 2010. — С. 160–161.

⁴ Афанасьев, С. Ф. Право на справедливое судебное разбирательство и его реализация в российском гражданском судопроизводстве [Текст] : монография / С. Ф. Афанасьев ; под ред. М. А. Вукот. — М. : Юрлитинформ, 2009. — С. 18–25.

А. Як уже відзначалось, основоположні міжнародні документи, які формулюють стандарти забезпечення реалізації права людини на суд, до інституційних складників інституту суду¹ відносять: а) універсальність юрисдикції суду; б) загальнодоступність; в) компетентність; г) незалежність; д) створення суду на підставі закону.

Проаналізуємо кожен зі складників цього інституту окремо.

1. Універсальність юрисдикції суду. Жоден з міжнародно-правових актів не акцентує уваги на переліку справ, підсудних суду, але кожен засвідчує право громадян на судовий захист своїх прав без будь-якого винятку стосовно предмета такого захисту. Лише в тексті ст. 6 Конвенції можна зустріти посилання на конкретні права, що підлягають захисту в судовому порядку: «прав та обов'язків цивільного характеру» й «обґрунтованість кримінального обвинувачення». При буквальному тлумаченні цього посилання під юрисдикцію суду повинні підпадати лише правовідносини у сфері цивільного і кримінального права. Саме так і розумів ЄСПЛ, який на початку своєї практики поняття «права й обов'язки цивільного характеру» тлумачив виключно як охоплюючі класичні відносини «приватного» характеру. Але в сучасних своїх рішеннях цей Суд використовує розширений підхід до трактування цього ж поняття, яким охоплюються спори з явними публічними елементами. Як відмічає М. де Сальвіа, тепер будь-який позов, що має майновий предмет і заснований на посяганні на права, також майнові, стосується, в принципі, прав та обов'язків цивільного характеру. Таким чином, не дуже важливими є і природа права, відповідно до якого має бути вирішений спір (цивільне, торговельне, адміністративне і т. д.), і природа органу, компетентного в цій галузі (загальна юрисдикція, адміністративний орган тощо)². Що стосується останнього, варто пояснити, що у своїй практиці ЄСПЛ визнає судом не лише судові органи в їх класичному розумінні, а й будь-які органи (в тому числі й адміністративні), які згідно із внутрішнім законодавством країни уповноважені законом на вирішення спору про право. У даному випадку цей Суд іде шляхом розширеного тлумачення терміна «суд», під яким розуміє не організаційну форму судової установи, а зміст судового провадження, тобто у будь-якому випадку процедура захисту права повинна відповідати певним стандартам, лише за умови додержання яких можна вести мову про забезпечення права людини на суд. Як зазначив О. Б. Прокопенко, по різних справах ЄСПЛ «судами» визнавались: військові трибунали (справа «Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства»); військові дисциплінарні органи (справа «Ле Конт, Ван Льовен і де Меєр проти Бельгії»); органи, що займаються розподілом землі (справа «Рінгайзен проти Австрії»), органи, що займаються вирішенням конфліктів у сфері трудових правовідносин (справа «Ромашов проти України») та ін. Головна вимога для визнання адміністративного органу «судом» (відповідно до ст. 6 Конвенції) — обов'язкове необ-

¹ Під інституційними складовими інституту суду ми розуміємо судоустрійні (організаційні, матеріально-правові) кваліфікаційні ознаки суду.

² Сальвіа, М. де. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: Судебная практика с 1960 по 2002 гг. [Текст] / М. де Сальвиа. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 325–326.

хідне поширення всіх процесуальних гарантій, установлених тією ж статтею Конвенції, на судове провадження в цих органах¹.

При розширеному тлумаченні конструкції «права й обов'язки цивільного характеру» ЄСПЛ включає до його змісту і спори між особою й державою, які традиційно належать до сфери публічного права (справа «Ферраззіні проти Італії»). Зокрема, ЄСПЛ до сфери дії ст. 6 Конвенції відносить: справи в царині соціального забезпечення, у тому числі й компенсаційного характеру (див., наприклад, справа «Смирницький проти Росії»); спори за участю державних службовців, діяльність яких пов'язана з виконанням публічних функцій (справа «Вілхо Ескелінен та інші проти Фінляндії»); справи щодо оскарження рішень органів державної чи муніципальної влади, що стосуються майнових прав осіб (справа «Роселтранс проти Росії») та ін.

Разом із тим певну категорію справ ЄСПЛ вважає такою, що не охоплюється поняттям «права й обов'язки цивільного характеру». Так, у справі «Ферраззіні проти Італії» ЄСПЛ акцентував, що політичні права й обов'язки (як, наприклад, право балотуватися у Національну Асамблею), навіть незважаючи на те, що в цій справі розглядалися матеріальні інтереси заявника, не є цивільними в розумінні ст. 6 Конвенції, отже, її п. 1 не може бути застосовано². Також цей Суд не вважає спором «про цивільні права й обов'язки» між державою й державним службовцем — носієм публічної влади, якщо цей конфлікт стосується звільнення особи, окрім, звісно, справ про стягнення заробітної плати, грошового утримання тощо, які, як уже відзначалось, охоплюються конструкцією «права й обов'язки цивільного характеру» (справа «Канав проти Росії»).

Цікаво, що Конституційний Суд України теж проводить диференціацію між правовими й політичними питаннями, визнаючи при цьому компетентність суду лише стосовно питань права. Так, у своєму Рішенні по справі про вибори народних депутатів України від 26 лютого 1998 р. № 1-рп/98 у п. 5 його мотивувальної частини Конституційний Суд України окремо зазначив, що «питання чотиривідсоткового бар'єра, який мають подолати політичні партії й виборчі блоки для отримання мандатів по загальному багатомандатному виборчому округу, є питанням політичної доцільності і воно має вирішуватися Верховною Радою України»³ (а не судом — уточнення наше. — Д. Б.). Усунення з компетенції суду окремих питань існує й у практиці міжнародних судових установ, якими сприйнята доктрина так званого «поля розсуду держави»⁴.

¹ Прокопенко, О. Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації [Текст] : монографія / О. Б. Прокопенко. — Х. : ФІНН, 2011. — С. 68–69.

² Див.: Сальвіа, М. де. Прецеденти Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: Судебная практика с 1960 по 2002 гг. [Текст] / М. де Сальвіа. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 329.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України) [Електронний ресурс] : від 26 лют. 1998 р. № 1-рп/98 // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-98> (дата звернення: 24.10.2014). — Заголовок з екрана.

⁴ Див.: Шевчук, С. В. Концепція самообмеження суду: доктрина «політичного питання», «політичної доцільності» та «поля розсуду держави» [Текст] / С. В. Шевчук // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2006. — № 3. — С. 20–32; Тацій, В. Питання меж тлумачення Конституційним Судом Конституції та законів України [Текст] / В. Тацій, Ю. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2001. — Вип. 4. — С. 31–40; Москвич, Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз [Текст] : монографія / Л. М. Москвич. — Х. : ФІНН, 2011. — С. 288.

Отже, постійне розширення Європейським судом з прав людини сфери застосування п. 1 ст. 6 Конвенції в частині тлумачення поняття «права й обов'язки цивільного характеру» приводить більшість дослідників до висновку, що «в кінцевому підсумку гарантії справедливого судового розгляду, що встановлюються цим документом, мають додержуватись у всіх видах судочинства»¹. Єдиним критерієм підсудності справи суду має бути її правовий характер, тобто спір, що виник у царині правовідносин.

2. Загальнодоступність суду. Усі міжнародно-правові акти, які визначають стандарти права людини на суд, наголошують на тому, що на захист своїх прав та інтересів у суді має право кожен. Національні правові норми, як правило, уточнюють: право на звернення до національних судів за захистом своїх прав та свобод мають громадяни держави, громадяни інших держав та особи без громадянства.

У наукових юридичних джерелах загальнодоступність суду в контексті ст. 6 Конвенції розглядається як складне поняття, що містить чотири елементи, а саме: а) на звернення до суду — ініціювання судового розгляду; б) на вирішення справи по суті — отримання адекватного фактичним обставинам результату судового розгляду; в) на одержання юридичної допомоги; г) на оскарження судового рішення².

У практиці ЄСПЛ питання загальнодоступності суду розглядається з двох точок зору — надання можливостей для судового захисту і створення умов для ініціювання судового провадження. При цьому Суд визнає можливість обмеження права особи на звернення до суду, але обмежувальні заходи не можуть змінювати право доступу до правосуддя таким чином чи до такої міри, щоб сама його сутність була порушена. На думку ЄСПЛ, держава має достатню свободу розсуду щодо встановлення процедур звернення до суду, процесуальних прав та обов'язків сторін, процедур оскарження рішень тощо (справа «Недамський и Недамська проти Польщі»). У цьому контексті показовою є справа «Сергій Смирнов проти Росії», в якій ЄСПЛ дії національних судів з відмови прийняття позовних заяв з мотиву відсутності в заявника реєстрації за місцем проживання в Росії визнав порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції. По цій міжнародній справі Суд відмітив, що право на порушення судового розгляду по цивільній справі становить лише частину права на суд, однак саме ця частина робить можливим використання додаткових гарантій, закладених у п. 1 ст. 6 Конвенції. У своєму рішенні ЄСПЛ указав, що національні правила підсудності не перешкоджали судам прийняти позов, оскільки він подавався за місцем знаходження відповідача, а заявник назвав свою контактну адресу, необхідну для належної з ним комунікації. Формальна ж оцінка національної процесуальної норми суттєво обмежила право особи на судовий захист своїх прав у суді, що не може вважатися сумісним з положеннями п. 1 ст. 6 Конвенції³.

¹ Зимненко, Б. Л. Международное право и правовая система Российской Федерации. Особенная часть [Текст] : курс лекций / Б. Л. Зимненко. — М. : Статут, 2010. — С. 265.

² Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) [Текст] / под ред. Т. Г. Морщаковой. — М. : Мысль, 2012. — С. 44.

³ Дело «Сергей Смирнов против России» [Электронный ресурс] : постановление Европейского суда по правам человека по делу от 22.12.2009 г. // Сайт Олега Онищука о подаче жалоб против России в Европейский суд по правам человека. — Режим доступа: http://european-court.ru/uploads/ECHR_Sergey_Smirnov_v_Russia_22_12_2009.pdf (дата обращения: 24.10.2014). — Заголовок з екрана.

В іншому своєму рішенні ЄСПЛ зазначив, що положення п. 1 ст. 6 Конвенції стосуються як справ, які вже прийняті до розгляду судом, так і тих, що очікують на прийняття. За іншого підходу, що є хибним, п. 1 ст. 6 Конвенції містив би детальний перелік процесуальних гарантій, що надаються сторонам, і не захищав би в першу чергу того, хто дає можливість практично користуватися такими гарантіями, а саме доступом до суду. Такі характеристики процесу, як справедливість, публічність, динамізм, позбавляються змісту, якщо немає самого судового розгляду (справа «Голдер проти Сполученого Королівства»)¹.

Таким чином, ознака загальнодоступності суду, яка передбачає право кожної людини звернутися до нього за захистом своїх прав та інтересів, має наднаціональний характер і може бути віднесена до міжнародних стандартів інституту суду.

3. Компетентність суду. Хоча ознака компетентності суду задекларована лише у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, опосередковане тлумачення цього терміна отримуємо з практики ЄСПЛ.

Ученими ця ознака розглядається як один зі складників формального верховенства права² і процедурної доступності суду³. Як зазначає В. В. Городовенко, компетентність суду полягає у спроможності конкретної судової установи розглянути у відповідному процесуальному порядку правовий спір і винести судові рішення, в результаті чого маємо в наявності захист прав та інтересів особи та або їх відновлення⁴. Науковець пропонує виокремлювати інституційну, предметну й суб'єктну компетентність суду. Першим поняттям охоплюється стандарт суду, утвореного на підставі закону, другим — інститут спеціалізації судів щодо розгляду окремих категорій справ, третім — склад суддівського корпусу й безпосередній склад судової колегії⁵. Якщо взяти за основу саме такий підхід, то інституціональна суб'єктна компетентність повинна розкриватися через інший, виокремлений нами стандарт, — законні підстави функціонування суду, який буде розглянуто далі.

Компетентність суду, з нашої точки зору, в контексті ж права на суд, означає спроможність останнього відповісти на запит будь-якої особи з будь-якого питання, що стосується захисту її права в порядку судочинства. У цьому аспекті, як вбачається, певним обмеженням реалізації права на суд може бути тільки судова спеціалізація.

Як приклад трактування Європейським судом необхідності універсалізації компетентності суду можна навести рішення по справі «Безимьянная проти Росії», в якому Судом встановлено порушення права на доступ до суду. Національний суд, до якого звернулася позивачка, вирішив, що справа підсудна іншому суду, й передав її йому. Останній теж не відкривав провадження з мотиву непідвідомості справи йому. ЄСПЛ визнав, що в даному випадку позивачка опинилася в ситуації так званого «судового

¹ Банчук, О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства [Текст] / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. — К. : Леста, 2005. — С. 77.

² Див.: Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) [Текст] : монографія / С. П. Погребняк. — Х. : Право, 2008. — С. 174.

³ Див.: Москвич, Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз [Текст] : монографія / Л. М. Москвич. — Х. : ФІНН, 2011. — С. 109.

⁴ Городовенко, В. В. Принципи судової влади [Текст] : монографія / В. В. Городовенко. — Х. : Право, 2012. — С. 223–224.

⁵ Там само. — С. 224–239.

вакууму», коли з причин, що не залежать від людини, суди відмовляються розглядати її справу через те, що вона не входила до їх компетенції. Відповідно ЄСПЛ визнав порушення права позивачки на доступ до суду¹.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що спеціалізація судів чи суддів — це виключно питання оптимізації роботи судових органів, обсяг і зміст якої повинен перебувати у компетенції держави. Однак це не може бути перепоною для реалізації права особи на суд. Адже людина не повинна розбиратись у тонкощах судової спеціалізації, а повинна мати можливість звернутися за захистом своїх прав до найближчого (або до будь-якого відомого їй) суду. Саме з таких позицій інститут компетентності суду може бути використаний як самостійний елемент стандартів інституту суду, що повинні мати наднаціональний (інтернаціональний, глобалізаційний) характер.

4. Незалежність суду. У текстах ст. 10 Загальної декларації прав людини, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод категорії «незалежний суд» і «безсторонній суд» використовуються разом. Як вбачається, саме інституціональним елементом стандартів інституту суду належить така ознака, як незалежність суду, особливо, коли це стосується позиціонування й відносин з іншими суб'єктами державно-правових відносин. Безсторонність же суду вважаємо проявом його незалежності, але вже в судовому процесі при розгляді справи. Тому цей інститут ми віднесли до процесуальних складників стандартів інституту суду, який розглянемо далі.

Як переконують О. О. Банчук і Р. О. Куйбіда, «коли йдеться про незалежність суду, в основному мається на увазі їх незалежність від інших державних органів та посадових осіб. Не є винятком незалежність і від законодавчих органів (парламенту) країни, які можуть мати на меті вплинути на суди»². Таке ж зауваження робить і О. Б. Прокопенко³.

Як приклад порушення незалежності інституту суду можна навести справу «Грецькі нафтопереробні компанії “Стрен” та “Страті Андреадіс” проти Греції», у якій судові рішення було скасовано національним законом. Таке рішення грецького парламенту ЄСПЛ визнав втручанням у діяльність судової влади й установив факт порушення незалежності суду як складника права людини на справедливий судовий розгляд⁴. На продовження цього в рішенні по справі «Агудімос та судноплавна компанія „Сефал-

¹ Дело «Безымьянная против России» [Електронний ресурс] : постановление Европейского суда по правам человека по делу от 22 дек. 2009 г. // Арбитражный суд Белгородской области. – Режим доступа: http://belgorod.arbitr.ru/files/doc/453_%D0%91%D0%B5%D0%B7%D1%8B%D0%BC%D1%8F%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2%20%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8.doc (дата звернення: 24.10.2014). – Заголовок з екрана.

² Банчук, О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства [Текст] / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. – К. : Леста, 2005. – С. 16.

³ Прокопенко, О. Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації [Текст] : монографія / О. Б. Прокопенко. – Х. : ФІНН, 2011. – С. 83.

⁴ Див.: Европейский суд по правам человека. Избранные решения [Текст] : в 2 т. / [редкол.: В. А. Туманов (предисл.) и др.]. – М. : НОРМА, 2000. – Т. 2. – С. 53–68; Банчук, О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства [Текст] / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. – К. : Леста, 2005. – С. 16.

лоніан Скай” проти Греції» ЄСПЛ пояснив: хоча законодавцеві, в принципі, не заборонено приймати нові положення, які мають зворотну силу, для регулювання прав, що виникають на підставі чинних законів, принцип верховенства права й поняття справедливого судового розгляду, втілені у ст. 6, виключають будь-яке втручання законодавця (окрім випадків наявності для цього неспростовних підстав, що впливають із загального інтересу) у процес відправлення правосуддя з метою вплинути на вирішення спору судом¹. У справі «Імобільяре Саффі» проти Італії» ЄСПЛ також відмітив, що законодавче втручання не повинно перешкоджати, зупиняти або надміру відкладати виконання рішення, тим більше підривати його сутність². Ще в одному із рішень Суд підсумував, що принцип верховенства права й поняття справедливого судового розгляду, закріплені в п. 1 ст. 6 Конвенції, перешкоджають втручанням з боку законодавчої влади у здійснення судочинства з метою вплинути на результат справи (за винятком вимоги загального інтересу)³.

На думку В. В. Комарова й Н. Ю. Сакари, вимогу про заборону законодавчого втручання слід поширювати не тільки на випадки, коли держава або державні органи є сторонами у справі, а й на випадки законодавчого втручання держави в цивільно-правові (приватноправові) відносини шляхом звільнення однієї сторони від виконання своїх зобов'язань або цивільно-правової відповідальності без згоди іншої сторони (справа «Сокур проти України»)⁴.

У рішенні по справі «Фінділі проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ сформулював такі показники незалежності суду: а) процедура призначення на посаду судді; б) тривалість роботи судді на посаді; в) наявність зовнішніх ознак незалежності; г) існування гарантій діяльності суддів, що перешкоджають впливати на них при здійсненні правосуддя⁵. Суд вважає, що процедура призначення на посаду судді повинна здійснюватися в декілька етапів і різними органами з метою зменшення можливості зловживання якимось одним органом щодо своїх повноважень з формування суддівського корпусу (справа «Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства»). Що стосується тривалості суддівських повноважень, ЄСПЛ наголошує не на їх часових межах, а на гарантіях стабільності перебування на посаді протягом усього строку й виключності підстав для їх звільнення (справа «Ле Конт, Ван Льовен та де Меєр

¹ Рішення у справі «Агудімос та судноплавна компанія “Сефаллоніан Скай” проти Греції» [Електронний ресурс] : комюніке Секретаря Суду від 28.06.12001 р. // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2001. – № 3. – Режим доступу: <http://www.eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=394>. – Заголовок з екрана; Комаров, В. В. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві [Текст] : навч. посіб. / В. В. Комаров, Н. Ю. Сакара. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 42.

² Рішення у справі «Імобільяре Саффі проти Італії» [Електронний ресурс] : комюніке Секретаря Суду від 28.07.1999 р. // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 3. – Режим доступу: <http://www.eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=74>. – Заголовок з екрана.

³ Рішення у справі «Зелінський і Прадель та Гонсалес і інші проти Франції» [Електронний ресурс] : комюніке Секретаря Суду від 28.10.1999 р. // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2001. – № 3. – Режим доступу: <http://www.eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=102>. – Заголовок з екрана.

⁴ Комаров, В. В. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві [Текст] : навч. посіб. / В. В. Комаров, Н. Ю. Сакара. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 42.

⁵ Див.: Прокопенко, О. Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації [Текст] : монографія / О. Б. Прокопенко. – Х. : ФІНН, 2011. – С. 83.

проти Бельгії»). Наявність зовнішніх ознак незалежності ЄСПЛ передбачає організаційну, фінансову, кадрову та інші види відокремленості суду від державних органів. Існування гарантій діяльності суддів, що перешкоджають впливати на них при відправленні правосуддя, або будь-якого незаконного впливу на суддів і на якість забезпечувальних (матеріальних, соціальних, статусних) гарантій виконання суддями своїх повноважень, Суд має на увазі як виняток.

5. Створення суду на підставі закону. Міжнародні стандарти щодо визначення кваліфікаційних ознак інституту суду серед інших називають «суд, створений на підставі закону» (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права) й «суд, установлений законом» (Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод). Чи є ці поняття рівнозначними? На нашу думку, при їх буквальному тлумаченні, ми на це питання даємо негативну відповідь. У першому випадку акцентується увага саме на способі організації (утворення) інституту суду; цілком очевидно, що акцент робиться саме на правомочності суду як законодавчо визначеній ознаці компетенції суду й на обсязі його повноважень. Водночас, знову застосовуючи розширене тлумачення ЄСПЛ, під критерієм «суд, установлений законом» розуміється не лише: а) визначена законом компетенція конкретного органу виступити судом щодо певних правовідносин (справа «Сокурєнко і Стригун проти України»), а й б) законний склад суду (судової колегії), під яким мається на увазі не лише відповідність національним нормам щодо його складу суду для розгляду конкретної справи, а й відповідність передбаченому законом порядку формування судового складу (справа «Посохов проти Росії»), а також в) необхідність законодавчого визначення порядку утворення суду (справа «Занд проти Австрії»). Що стосується останнього, дослідники практики ЄСПЛ зазначають, що метою і призначенням п. 1 ст. 6 Конвенції є вимога, щоб судоустрій у демократичному суспільстві не залежав від виконавчої влади, а регулювався законом, що походить від парламенту. Частина 1 ст. 6 цього міжнародного правового документа передбачає, що кожна деталь у питаннях, які стосуються судоустрою, має регулюватися законодавством через офіційний акт парламенту, в тому числі й у випадку, якщо законодавство визначає принаймні організаційну структуру судоустрою¹.

Однак варто нагадати, що ЄСПЛ використовує розширене тлумачення не лише поняття «суд, установлений законом», а й, власне, поняття «суд». Як він сам зазначає термін «суд» має автономне значення, яке встановлюється його юрисдикційною функцією, тобто функцією вирішення питань, віднесених до його компетенції на підставі норм права і після їх слухань відповідно до встановленої процедури. Крім того, він повинен також задовольняти низку інших вимог, а саме: незалежність від виконавчої влади, неупередженість, незмінюваність його членів, додержання стандартів судової процедури (справа «Беліос проти Швейцарії»)².

¹ Див.: Гомьєн, Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика [Текст] / Д. Гомьєн, Д. Харрис, Л. Зваак. – М. : Изд-во МНИМП, 1998. – С. 219; Прокопенко, О. Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації [Текст] : монографія / О. Б. Прокопенко. – Х. : ФІНН, 2011. – С. 103; Городовенко, В. В. Принципи судової влади [Текст] : монографія / В. В. Городовенко. – Х. : Право, 2012. – С. 224.

² Банчук, О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства [Текст] / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. – К. : Леста, 2005. – С. 70–71.

Обов'язковою ознакою суду ЄСПЛ назвав наявність у цього органу права ухвалювати обов'язкові рішення у справах, які він розглядає. Так, у справі «Фіндлі проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ зазначає, що право приймати обов'язкові рішення, які не можуть бути змінені не судовою, а іншою владою, є невід'ємним правом самого суду¹.

Отже, з огляду на практику ЄСПЛ суд буде вважатись установленим законом лише за умови, якщо він утворений відповідно до передбачених виключно законом приписів щодо його: а) предметної, функціональної й територіальної юрисдикції; б) правосуб'єктності (відповідно до закону, складу суду при розгляді конкретної справи); в) обов'язковості його рішень за результатами розгляду справ.

Б. До процесуальних складників інституту суду основоположні міжнародні правові документи, які формулюють стандарти забезпечення реалізації права людини на суд, відносять: а) рівність сторін перед судом; б) гласність судового процесу; в) його справедливості; г) безсторонності суду; д) розумність строків судового провадження. Наведемо аналіз змісту цих складників:

1. *Рівність сторін перед судом.* Звернемо увагу на те, що ані Загальна декларація прав людини, ані Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ані Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод не вживає поняття «змагальність сторін», а лише «рівність сторін». Незважаючи на те, що формально категорія «змагальність сторін» прямо не визначена Конвенцією, але з урахуванням практики ЄСПЛ поняття «рівність сторін» і «змагальність сторін» розглядаються останнім як складові елементи справедливого судового розгляду.

Деякі дослідники практики ЄСПЛ зазначають, що і публічність судового процесу, і його змагальність, і рівність сторін, і розумний строк розгляду справи, й безумовне виконання рішення суду у своїй єдності становлять процесуальні гарантії реалізації права особи на справедливий суд². Але ми поставили за мету навести характеристику лише тих критеріїв інституту суду, які прямо передбачені в текстах розглядуваних міжнародних актів. Тому вважаємо, що треба зупинитися лише на аналізі змісту конструкції «рівність сторін перед судом».

Спираючись на аналіз практики ЄСПЛ, відзначимо, що поняттям «рівність сторін перед судом» фіксується вимога забезпечення (додержання), так би мовити, справедливого балансу прав сторін (справа «Івон проти Франції»). Воно вимагає, щоб кожній зі сторін була надана розумна можливість представляти свою справу в такий спосіб, який не ставить її в суттєво менш сприятливе становище порівняно з опонентом (справа Де Хаес і Гійселс проти Бельгії)³. Наприклад, у справі «Бер-

¹ Фіндлі против Соединенного Королевства [Електронний ресурс] : постановление Европейского суда по правам человека от 25 февр. 1997 г. // Сайт Олега Анищика о подаче жалоб против России в Европейский суд по правам человека. – Режим доступа: <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/findli-protiv-soedinennogo-korolevstva-postanovlenie-evropejskogo-suda/> – Заголовок з екрана.

² Див.: Нешатаева, Т. Н. «Право на суд» в решениях Европейского суда по правам человека и арбитражных судов Российской Федерации [Текст] / Т. Н. Нешатаева // Вестн. Высш. Арбитраж. Суда Российской Федерации. – 2006. – № 2. – С. 122–132; Прокопенко, О. Б. Право на справедливый суд: концептуальный анализ і практика реалізації [Текст] : монографія / О. Б. Прокопенко. – Х. : ФІНН, 2011. – С. 128.

³ Де Хаес и Гийселс против Бельгии [Електронний ресурс] : постановление Европ. суда по правам человека от 24 февр. 1997 г. // Центр стратегической тяжбы. – Режим доступа: <http://litigation.by/index.php/evropejskij-sud-po-pravam-cheloveka/28-resheniya-evropejskogo-suda-po-pravam-cheloveka/268-de-khaesi-gijsels-protiv-belgii-postanovlenie-evropejskogo-suda> – Заголовок з екрана.

туцці проти Франції» ЄСПЛ дійшов висновку, що вірогідність того, що заявникові необхідно буде самому, без допомоги адвоката, обстоювати свої доводи проти професійного юриста, який був відповідачем у справі, може свідчити про непорушення стандарту рівності сторін¹.

Найчастіше порушення рівності сторін ЄСПЛ фіксує у справах, у яких прокурор представляв інтереси приватних осіб (приміром, справи «Корольов проти Росії», «Мартініс проти Франції»), або у справах, де однією зі сторін є держава, яка може зловживати своїм правовим становищем, зокрема, шляхом прийняття закону, що обмежує права іншої сторони (справа «Грецькі нафтопереробні компанії “Стрен” та “Страті Андреадіс” проти Греції»).

2. *Гласність судового процесу.* Позиція ЄСПЛ щодо змісту вимог гласності (публічності) судового розгляду є досить загальною. Так, у справі «Претто та інші проти Італії» Суд зазначив, що «публічний характер судочинства захищає сторін від таємного здійснення правосуддя поза контролем з боку громадськості; він служить одним із способів забезпечення довіри до судів»².

Підкреслюючи значимість цієї гарантії та її важливість для захисту від закритого правосуддя, а також для забезпечення довіри до судів і прозорості правосуддя, ЄСПЛ досить стримано висловлюється конкретно про відкритість судового засідання для суспільства, включаючи оголошення судових рішень. Наприклад, у справі «Рякіб Бірюков проти Росії» Суд, акцентуючи увагу на тому, що судові рішення було доступним тільки сторонам та деяким іншим учасникам процесу, але не широкому загалу (суспільству), у зв'язку з чим встановив порушення п. 1 ст. 6 Конвенції в частині забезпечення гласності судового засідання. Фактично після цього рішення Європейського суду в РФ було прийнято Федеральний закон «Про забезпечення доступу до інформації про діяльність судів у Російській Федерації», яким було передбачено створення інформаційних ресурсів (офіційних сайтів) усіх судів загальної юрисдикції — для інформування суспільства про організацію й результати діяльності судів, а також для отримання заінтересованими особами іншої інформації на їх запит³.

В інших своїх рішеннях ЄСПЛ наголосив: якщо загальнодоступність судового рішення не забезпечена, воно повинно повністю (а не лише його резолютивна частина) оголошуватися в судовому засіданні. Як виняток, коли може оголошуватися лише резолютивна частина рішення, ЄСПЛ назвав закритий судовий розгляд (справа «Z проти Фінляндії») та особливості прийняття рішень вищою (касаційною) інстанцією (справа «Претто та інші проти Італії»).

При цьому ЄСПЛ визнає, що зобов'язання стосовно публічного розгляду справи не є абсолютним (справа «Яковлев проти Росії»). Зокрема, у ст. 6 Конвенції передбачені випадки, коли публічність судового розгляду може бути обмежена «в інтересах

¹ Див.: Комаров, В. В. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві [Текст] : навч. посіб. / В. В. Комаров, Н. Ю. Сакара. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 22.

² Претто и другие против Италии [Електронний ресурс] : судеб. решение Европ. суда по правам человека от 8 дек. 1983 г. // Европейская конвенция о защите прав человека: право и практика. – Режим доступа: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461429/2461429.htm>. – Заголовок з екрана.

³ Див.: Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) [Текст] / под ред. Т. Г. Морщаковой. – М. : Мысль, 2012. – С. 61, 62.

моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або — тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, — коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя» (п. 1 ст. 6). Також Суд вважає, що перегляд справи в апеляційному й касаційному порядках, якщо досліджуватимуться лише питання права (а не факту), може здійснюватися за відсутності сторін (справа «Екбатані проти Швеції»).

3. *Справедливість судового процесу.* Як свідчить практика ЄСПЛ, справедливість судового розгляду розуміється не тільки й не стільки як кінцевий результат, на досягнення якого спрямована ст. 6 Конвенції, а й як загальна характеристика належного процесу, одним із сутнісних елементів якого ЄСПЛ розглядає змагальну процедуру і рівність сторін.

Приміром, у справі «Галич проти Росії» ЄСПЛ підкреслив, що «вимоги справедливого судового розгляду стосовно цивільних справ менш суворі, ніж у ситуації з кримінальними справами. Однак цивільний розгляд повинен бути справедливим. Під справедливістю слід розуміти наявність змагальної процедури, яка, у свою чергу, вимагає, щоб суд не ґрунтував своє рішення на доказах, які не стали доступними одній зі сторін»¹.

В. В. Комаров і Н. Ю. Сакара на підставі системного аналізу положень практики ЄСПЛ до основних елементів поняття «справедливий судовий процес» відносять належне сповіщення і слухання, взяття до уваги доказів, отриманих виключно законним шляхом, обґрунтованість рішення². Але при аналізі тих рішень ЄСПЛ, на які посилаються вчені, як видається, всі вони схожі; зокрема, у кожній справі Судом фіксувалося обмеження права особи щодо надання пояснень по справі (наприклад, особа була не сповіщена про судові засідання або у своєму рішенні суд взяв до уваги докази лише однієї сторони без пояснення, чому він не використав докази іншої та ін.)

Із позицій ЄСПЛ чітко вбачається, що встановлення вимог щодо реальної змагальності при розгляді тієї чи іншої категорії справ, а також стосовно активності суду і сторін у процесі доказування віднесено до сфери розсуду національного законодавця. До того ж у національних процесуальних системах часто встановлюються процедури незмагального характеру (спрощені провадження, винесення заочних рішень, наказне провадження тощо), які самі по собі несумісні з Конвенцією. Справедливість же визначається через додержання принципу процесуальної рівності сторін, у тому числі щодо надання доказів і права висловлювати свої пояснення у відповідь на доводи іншої сторони.

Отже, справедливість судового розгляду у практиці ЄСПЛ асоціюється з правом сторони надавати свої пояснення, тобто з процесуальною гарантією, що розглядається в сучасній процесуальній науці як своєрідний знаменник, що надає 2 принципово важливих результати: а) встановлення мінімального стандарту процесу-

¹ Галич против России [Електронний ресурс] : рішення Европ. суду з прав людини у справі від 13.05.2008 р. // Белокурихинский городской суд Алтайского края. – Режим доступу: <http://belokurhinsky.alt.sudrf.ru/modules.php?name=information&id=233>. – Заголовок з екрана.

² Комаров, В. В. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві [Текст] : навч. посіб. / В. В. Комаров, Н. Ю. Сакара. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 24.

альної справедливості; б) відокремлення такого мінімального стандарту від інших технічних несуттєвих правил або навіть неналежних елементів процесуального формалізму¹.

4. *Безсторонність суду.* У більшості наукових праць, як відзначалося вище, поняття «безсторонність суду» і «незалежність суду» розглядаються разом і трактуються як його відокремленість (а отже, самостійність) як від учасників процесу, так і від усіх інших органів держави в силу специфічності покладеної на суд функції). За такого підходу безсторонність суду слід було б віднести до інституційних складників стандартів інституту суду. На нашу думку, до зазначеного поняття міжнародними документами закладається дещо інша сутність, а саме розуміння об'єктивності суду під час розгляду справи. Ось чому вважаємо справедливим віднесення досліджуваного інституту саме до процесуальних аспектів кваліфікаційних ознак суду.

Безсторонність суду трактується практикою ЄСПЛ як відсутність заінтересованості й упередженості суду при розгляді справи (справа «П'єрсак проти Бельгії»). При цьому, як зазначають О. О. Банчук і Р. О. Куйбіда², посилаючись на аналіз практики ЄСПЛ, суду належить бути безстороннім суб'єктивно й об'єктивно. Перше передбачає особисту незаінтересованість і неупередженість судді. При цьому при розгляді справи має діяти принцип презумпції неупередженості судді: суддя вважається безстороннім, якщо немає доказів, які свідчили б про протилежне. ЄСПЛ з обережністю підходить до питання, чи може вважатися порушенням стандарту суб'єктивної безсторонності суду практика національних судів щодо діяльності слідчих суддів, зокрема, щодо можливості в майбутньому розглядати справу суддею, який на стадіях досудового слідства виконував функції слідчого судді. Так, у справах «Хаусшільдт проти Данії», «Губер проти Швейцарії» ЄСПЛ визнав упередженим суд, який на стадіях досудового слідства застосовував до підсудного запобіжні заходи, а потім розглядав справу по суті, а у справі «Нордье проти Нідерландів», навпаки, ЄСПЛ зазначив: «той факт, що суддя приймав рішення на досудовому етапі розгляду справи, не можна однозначно вважати порушенням вимоги щодо безсторонності суду. Основне значення повинні мати обсяг і характер цих рішень»³.

Об'єктивна безсторонність суду розуміється як достатність гарантій, що виключають будь-які законні сумніви стосовно упередженості й необ'єктивності судді (справа «Дактарас проти Литви»). У першу чергу це пов'язано з відокремленістю функцій суду від будь-яких інших державних та приватних функцій, його рівновідда-

¹ Див.: Стандарти справедливого правосуддя (международные и национальные практики) [Текст] / под ред. Т. Г. Морщаковой. – М. : Мысль, 2012. – С. 49–50; Виноградова, Е. А. Фундаментальные положения гражданского процессуального права [Текст] / Е. А. Виноградова // Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства. Теория и практика : сб. науч. ст. – Краснодар ; СПб., 2004. – С. 24–44.

² Банчук, О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства [Текст] / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. – К. : Леста, 2005. – С. 18, 19.

³ Див.: Прокопенко, О. Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації [Текст] : монографія / О. Б. Прокопенко. – Х. : ФІНН, 2011. – С. 85–86; Сальвіа, М. де. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европ. конвенции о защите прав человека и основных свобод: Судебная практика с 1960 по 2002 гг. / М. де Сальвиа. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 287.

леністю від суб'єктів, які можуть бути сторонами по справі. Наприклад, у справі «П'єрсак проти Бельгії» встановлено, що спочатку одна й та ж особа, перебуваючи на посаді прокурора, здійснювала кримінальне переслідування, а потім, обійнявши посаду судді, — судовий розгляд цієї ж справи. У зв'язку із цим у сторони виникла обгрунтована підозра в необ'єктивності суду, отже, в наявності порушення стандарту безсторонності останнього¹. Також суд не може вважатися об'єктивно безстороннім, якщо держава не усунула всі можливі важелі незаконного впливу на нього, тобто не забезпечила гарантій його незалежності.

5. *Розумність строків судового провадження.* Установлена у ст. 6 Конвенції вимога розгляду справи в розумний строк відбиває зміну суспільного запиту щодо відправлення правосуддя, що вже не вичерпується додержанням прав сторін у судовому процесі. Ця вимога передбачає ефективність роботи суду, тобто оцінювання її результатів не лише з точки зору проведення судового процесу, законності й обгрунтованості судового рішення, а й з огляду на своєчасне вирішення справи. Стаття 6 Конвенції не визначає часових меж так званого розумного строку: в кожному конкретному випадку ЄСПЛ оцінює його індивідуально на підставі сукупності критеріїв, опрацьованих його практикою, що охоплюють: складність справи, поведінка сторін, суду й адміністративної влади, задіяної у процесі (справа «Комінгерсол С. А. проти Португалії»), важливість предмета розгляду для заінтересованої особи, наприклад, у сфері сімейних і трудових спорів (справа «Фрідлендер проти Франції»). Індивідуальний підхід ЄСПЛ до оцінювання критеріїв розумності строку судового провадження не дозволяє визначити будь-які універсальні строки для розгляду окремих категорій справ. При цьому ЄСПЛ наголошує, що «розумний строк судового розгляду відбиває належний баланс між швидким і справедливим розглядом справи. Тому забезпечення процесуальних гарантій є передумовою для оцінки таких строків, які є вираженням турботи про належне здійснення правосуддя» (справа «Аквавіва проти Франції»). Разом із тим «своєчасність здійснення правосуддя не повинна бути метою на шкоду належного його здійснення» (справа «Гаст і Попп проти Німеччини»).

Як підкреслюють О. А. Банчук і Р. О. Куйбіда, важливість гарантії розгляду справи впродовж розумного строку зумовила вироблення ЄСПЛ позицій щодо необхідності існування в національному праві спеціальних правових інструментів, за допомогою яких заявник міг би оскаржувати тривалість судового провадження і прискорювати його. А у випадку встановлення неналежної поведінки суду (зокрема, в частині затягування строків провадження) навіть отримувати матеріальну компенсацію від держави за моральну шкоду².

Отже, вищенаведений аналіз дає нам підстави для формулювання двох теоретичних конструкцій: «базовий (або загальний) правовий статус суду» і «спеціальний правовий статус суду». Першим слід позначати єдиний комплекс правових

¹ П'єрсак проти Бельгії [Електронний ресурс] : рішення Європ. суду з прав людини у справі від 1 жовт. 1982 р. – Режим доступу: <http://www.humanrights.is/thehuman-rights-project/humanrightscasesandmaterials/cases/regionalcases/europeancourtofhumanrights/nr/621> (дата звернення: 24.10.2014). – Заголовок з екрана.

² Банчук, О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства [Текст] / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. – К. : Леста, 2005. – С. 40.

засад утворення й функціонування судів, які акумулюють у собі однакову міру так званих правових можливостей, властивих усім без винятку судовим органам. В основі базового (загального) правового статусу суду лежать уніфіковані юридичні приписи, покликані в загальному вигляді закріпити цілісну модель правового положення судів. Основним зосередженням подібних правових приписів є насамперед Конституція й Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Друга теоретична конструкція — «спеціальний правовий статус суду» — позначає вид та міру правових можливостей суду як учасника: а) відносин конкретних, наприклад, внутрішньосистемних, що відбуваються між судами — елементами судової системи; б) суспільно-політичних відносин як елемента функціонування системи державної влади; в) процесуальних, вид і міра правових можливостей яких визначаються процесуальним правом, та ін.

Крім того, на нашу думку, можна виокремити ще одну теоретичну конструкцію — «конкретний (або індивідуальний) правовий статус суду», яка окреслюватиме вид і міру правових можливостей конкретного судового органу. Іншими словами, приміром, можна аналізувати правовий статус Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Вищого господарського суду, Вищого адміністративного суду, Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних та кримінальних справ тощо.

Як справедливо зазначає М. І. Матузов, уніфікація й диференціація правових статусів прямо пов'язана з проблемою уніфікації і спеціалізації законодавства, його розвитком і вдосконаленням, змінами, що відбуваються в ньому, які, у свою чергу, викликаються змінами в самих суспільних відносинах — предметі правового регулювання¹.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що, незважаючи на те, про який вид правового статусу суду буде йти мова, його наповнення має бути однаковим, оскільки так званим ядром кожної із зазначених конструкцій є поняття «правовий статус», яке повинно мати однаковий зміст. У цьому ми підтримуємо позицію Л. М. Москвич, яка зазначає, що: а) правовий статус є цілісною правовою категорією, тобто має самостійну структуру і зміст; б) усі структурні елементи цього явища мають бути логічно взаємопов'язані; в) кожен із структурних елементів цієї категорії повинен бути чітко конкретизованим². Інакше кажучи, кількість елементів, що включатимуться до змісту кожного з видів правового статусу суду, має бути однаковою, а ось їх обсяг може різнитися залежно від того, які саме правовідносини за участю суду досліджуються. Отже, ми наголошуємо на необхідності уніфікації змісту поняття «правовий статус суду».

Аналізуючи наукові джерела, присвячені вивченню поняття «правовий статус», відмітимо брак єдності думок щодо його змістовного навантаження. Одні вчені включають до змісту цього поняття більшу кількість елементів, інші — меншу, тим самим розширюючи або звужуючи його зміст. Наприклад, В. І. Червонюк до правового ста-

¹ Матузов, Н. И. Право и личность [Текст] / Н. И. Матузов // Теория государства и права : курс лекций / под ред.: Н. И. Матузов, Л. В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – С. 64.

² Москвич, Л. М. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) [Текст] : монографія / Л. М. Москвич, С. О. Іваницький, І. О. Русанова ; за заг. ред. І. Є. Марочкина. – Х. : ФІНН, 2009. – С. 25.

тусу відносить сукупність усіх прав та обов'язків суб'єкта¹, А. Б. Венгеров додає до цього ще відповідальність суб'єкта — носія певного статусу², а А. М. Колодій та А. Ю. Олійник доповнюють вищевказане правовими принципами, юридичними гарантіями і правосуб'єктністю³. Узагальнюючи різні підходи до визначення змісту поняття «правовий статус», М. І. Матузов включає до його структури: а) правосуб'єктність суб'єкта суспільних відносин; б) принципи його конституційно-правового статусу; в) права і свободи суб'єкта й гарантії їх реалізації; обов'язки та гарантії їх виконання; д) правовідносини загального (статусного) типу⁴.

При спробі узагальнити існуючі в науці підходи до змістовного наповнення категорії «правовий статус» можна умовно виділити два основних погляди, за якими до змісту зазначеного поняття слід включати: а) лише права й обов'язки суб'єкта — носія цього статусу; б) усі засади й інститути, які установлюють правове положення відповідного суб'єкта. Серед науковців-правознавців робилися навіть спроби якось упорядкувати таке розмаїття підходів до формулювання змісту досліджуваної категорії. Вони пропонують ввести в обіг додаткове поняття — «правове положення», до змісту якого включати «все, що так чи інакше юридично закріплює, характеризує, гарантує, стверджує реальне становище певного суб'єкта»⁵. Ядром же поняття «правовий статус» треба визнавати лише права й обов'язки суб'єкта — носія цього статусу, а низку додаткових елементів слід вважати або передумовами правового статусу, або елементами, похідними від основних (наприклад, відповідальність вторинна щодо обов'язків, а без них немає відповідальності), або категоріями, які виходять далеко за межі правового статусу (приміром, система гарантій)⁶.

Видається, що спір про так званий набір елементів правового статусу не є суто формальним, оскільки, (і в цьому ми підтримуємо М. І. Матузова) в кінцевому підсумку йдеться про адекватність або неадекватність відображення цим поняттям реальної правової дійсності, про повноту або неповноту охоплення предмета⁷.

Продовжуючи тезу, що основними змістовними елементами категорії «правовий статус» є права й обов'язки, до змісту категорії «правовий статус суду» необхідно включати повноваження, оскільки саме цим терміном позначається специфіка поєднання цих прав та обов'язків у механізмі правового регулювання державних органів, а отже, і суду як органу державної влади.

¹ Червонюк, В. И. Теория государства и права [Текст] : учебник / В. И. Червонюк. — М. : ИНФРА-М, 2009. — С. 482.

² Венгеров, А. Б. Теория государства и права [Текст] : учеб. для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. — 3-е изд., испр. и доп. — М. : Омега-Л, 2006. — С. 585.

³ Колодій, А. М. Права, свободи і обов'язки громадянина в Україні [Текст] : підручник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. — К. : Прав. єдність, 2008. — С. 129.

⁴ Матузов, Н. И. Правовая система и личность [Текст] / Н. И. Матузов. — Саратов : Изд. Саратов. ун-та, 1987. — С. 231.

⁵ Див.: Москвич, Л. М. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) [Текст] : монографія / Л. М. Москвич, С. О. Іваницький, І. О. Русанова ; за заг. ред. І. С. Марочкіна. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 15.

⁶ Див.: Права человека [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. Е. А. Лукашева. — М. : НОРМА, 2001. — С. 92.

⁷ Матузов, Н. И. Правовая система и личность [Текст] / Н. И. Матузов. — Саратов : Изд. Саратов. ун-та, 1987. — С. 45–71.

У загальній теорії права вченими-правознавцями визнається чітка взаємозалежність і взаємопов'язаність між елементами суб'єктивного права та юридичного обов'язку¹. Як наголошує Т. А. Савельєва, будь-які суб'єктивні права практично можуть бути реалізовані тільки через чийсь обов'язки, а обов'язки, навпаки, передбачають чийсь право вимагати їх виконання. Поза кореляцією одна з одною ці категорії неможливі, бо вони можуть діяти тільки в «одній зв'язці», а не окремо. Продовжуючи цю тезу, вона зазначає, що, ґрунтуючись на традиційному, загальновизнаному уявленні про те, що зміст будь-яких правових відносин утворюють правомочності (права) й обов'язки його суб'єктів, правомочності суду ж не можна розглядати без його обов'язків².

Дійсно, діяльність судових органів жорстко регламентована законом. Надаючи суду владних повноважень, закон одночасно встановлює міру дозволеної поведінки для нього самого. Сфера дії органів судової влади відрізняється специфічністю завдань, які держава ставить перед ними, а також функціями судової влади, головною з яких є здійснення правосуддя. Ці завдання й функції є загальними для всієї судової системи, вони зумовлюють судову політику, єдиною для всіх ланок судових органів і встановлюють компетенцію суду як органу державної влади. Судова політика ґрунтується на засадах матеріального права і служить його реалізації, хоча існує й низка інших чинників, що впливають на всю систему правосуддя. Як правильно відзначають В. А. Ржевський і Н. М. Чепурнова, навіть за наявності справедливих матеріальних законів, чітко виражених завдань і функцій суду ступінь їх реалізації багато в чому залежить від відповідного кола питань діяльності судових органів, а також від установлення їх повноважень при вирішенні конкретних справ³.

Закон закріплює не тільки конкретні повноваження судів щодо предметів їх відання в різних галузях права, а й відповідні права та обов'язки суддів у сфері правосуддя й судового контролю. Аналізуючи функціональні повноваження суду, І. М. Зайцев переконливо і справедливо зазначає, що ними, з одного боку, охоплюються права, які забезпечують підпорядкування відповідних суб'єктів судовій владі й визначають положення суду у взаємовідносинах з іншими органами, а з другого — різнопланові обов'язки і насамперед — обов'язок належним чином, справедливо і вчасно розглядати спори про право⁴. Зокрема, право на здійснення правосуддя закріплене Конституцією й Законом України «Про судоустрій і статус суддів» за кожною конкретною гілкою судової влади, за кожною інстанцією того чи іншого суду, за конкретним суддею, уповноваженими законом на розгляд правового конфлікту.

Цільове призначення суду зумовлює доцільність включення до змісту поняття «правовий статус суду» інституту компетенції суду. Термін «компетенція» походить від латинського *competere* — добиватися, відповідати, підходити. Варто відзначити,

¹ Матузов, Н. И. Право и личность [Текст] / Н. И. Матузов // Теория государства и права : курс лекций / под ред.: Н. И. Матузов, Л. В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – С. 271.

² Савельева, Т. А. Судебная власть в гражданском процессе [Текст] : учеб. пособие / Т. А. Савельева ; ред. И. М. Зайцев. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. акад. права, 1997. – С. 41.

³ Ржевский, В. А. Судебная власть в Российской Федерации: конституционные вопросы организации и деятельности [Текст] / Н. А. Ржевский, Н. М. Чепурнова. – М. : Юристъ, 1998. – С. 51.

⁴ Зайцев, И. М. Судебная власть в гражданском процессе [Текст] / И. М. Зайцев // Рос. юстиция. – 1994. – № 2. – С. 25–27.

що включення до складу конструкції «правовий статус органів державної влади» терміна «компетенція» є традиційним у юридичній літературі і майже не викликає дискусій. Компетенцією позначається окреслене законом коло владних повноважень, наданих державою конкретному органу відповідно до його призначення в механізмі державної влади¹.

Одним із перших дослідив зміст поняття «компетенція суду» відомий дореволюційний процесуаліст Є. В. Васьковський. Він зазначав, що обсяг і рамки компетенції судів устанавлюються законом, який, розмежовуючи царину відання адміністративних і судових органів, виокремлює сферу судової юрисдикції — право судових установ розглядати певну категорію справ. Судову юрисдикцію вчений називав «владою суду», яка може поділятися на види залежно від предмета спору. Законом належить чітко встановити, які справи віднесені до відома якого суду (тобто предметну компетенцію, або юрисдикцію), обсяг владних повноважень суду (функціональну, або процесуальну компетенцію) й межі повноважень суду у просторі (територіальну компетенцію, або підсудність). На думку науковця, із цих видів компетенції одна — функціональна (процесуальна) — не має самостійного значення, оскільки вона частково зумовлюється поділом судів за інстанціями, а частково пов'язана із судовою спеціалізацією. Унаслідок цього з'ясування функціональної (процесуальної) компетенції важливо при оцінюванні змісту провадження в різних судах² (тобто при визначенні спеціального правового статусу суду. — Д. Б.)

Засновник сучасної теорії компетенції Ю. О. Тихомиров тлумачить компетенцію як складне явище, що охоплює декілька елементів, зокрема: а) нормативно встановлені цілі; б) предмет відання; в) владні повноваження. Сам же термін «компетенція» він розуміє як обсяг публічних справ, покладений законом на уповноваженого суб'єкта³.

Як бачимо, термін «компетенція» значно ширший за термін «повноваження», бо охоплює його, а його включення до змісту поняття «правовий статус суду» здатне конкретизувати цільове призначення носія цього статусу — суду, що сприяє індивідуалізації (наповнення власним сутнісним змістом) поняття «правовий статус суду».

До компетенції суду входять повноваження, спрямовані на реалізацію функцій судової влади. Разом із тим їх характер та обсяг може різнитись: одні з них є головними (профільними), інші мають підпорядкований (допоміжний) характер. Зміст компетенції суду пов'язано з реалізацією завдань і функцій, визначених судовою політикою держави.

Самостійна й незалежна судова влада, виконуючи роль балансу у взаємовідносинах органів влади, повинна забезпечувати безпосередню дію Конституції в усіх сферах законодавчої і правозастосовної діяльності і насамперед гарантувати судовий

¹ Юридическая энциклопедия [Текст] / сост. Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров ; под общ. ред. М. Ю. Тихомирова. — 4-е изд. — М. : Изд-во г-на Тихомирова М. Ю., 2000. — С. 205, 206.

² Васьковский, Е. В. Учебник гражданского процесса [Электронный ресурс] / Е. В. Васьковский // Все о праве: компас в мире юриспруденции. — М., 1917. — Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc2472p0/instrum4301/> — Заголовок з екрана.

³ Тихомиров, Ю. А. Теория компетенции [Текст] / Ю. А. Тихомиров. — М. : Изд-во г-на Тихомирова М. Ю., 2001. — С. 55, 56.

захист прав та свобод людини і громадянина. Ця роль судової влади однаково властива всім судовим органам, які, представляючи різні види юрисдикції, здійснюють покладену тільки на суди функцію правосуддя. Іншими словами, кожен суд, кожна його інстанція мають свою встановлену законом компетенцію, свій об'єкт і свою процесуальну форму діяльності. Тому необхідно враховувати, що межі повноважень, характер та обсяг компетенції судових органів різний, залежить від спеціалізації судів «по горизонталі» й від масштабу діяльності кожної окремої ланки судової системи «по вертикалі» з урахуванням обсягу і складності її роботи.

Екстраполюючи названі вище положення на формулювання змісту компетенції суду, можемо навести таке визначення: компетенція суду — це визначений законом обсяг публічних справ, покладений на суд. До числа структурних елементів компетенції останньої, а отже, і конструкції «правовий статус суду» слід віднести судову юрисдикцію, підсудність, правомочність суду.

Як зазначав Є. В. Васьковський, «у законах і літературі немає усталеної термінології: різні види компетенції позначаються одними й тими ж термінами, найчастіше “відомством” і “підсудністю”, а іноді й “веденням”, “владою”»¹. Аналіз сучасних наукових юридичних джерел дозволяє зробити майже такий висновок про брак чіткого розмежування понять «компетенція суду», «підсудність», «юрисдикція суду» й «повноваження суду», а енциклопедії взагалі не містять термінів «ведення» і «предмет ведення». Дуже часто останні використовуються або як синоніми, або зміст одних понять розкривається через використання інших, що також з точки зору логіки є хибним, оскільки кожне із зазначених понять повинно мати своє смислове навантаження.

Досить тривале використання названих вище термінів має історичне пояснення. У той же час цілком очевидно, що метод понятійних рядів, який використовується у філософії й теорії права, дозволяє знайти правильне співвідношення понять за їх значимістю й характером відображення явищ, і виокремити суть, ядро кожного, що допомагає індивідуалізувати кожне й відокремити від інших понять. Саме тому в нашому дослідженні важливо з'ясувати зміст кожної із зазначених категорій.

1. Судова юрисдикція. Термін «юрисдикція» походить від латинського *jurisdictio* — судочинство. Введене в науковий обіг Є. В. Васьковським поняття «предметна компетенція» в сучасній літературі співвідноситься з терміном «юрисдикція», який у довідкових джерелах трактується як «установлена законом сукупність (коло) правомочностей (повноважень) відповідних державних органів розв'язувати правові спори й вирішувати справи про правопорушення»². Цілком очевидно, що до таких державних органів належать і суди, що здійснюють судову юрисдикцію (судову владу) за допомогою конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального й господарського судочинства.

¹ Васьковський, Е. В. Учебник гражданского процесса [Электронный ресурс] / Е. В. Васьковський // Все о праве: компас в мире юриспруденции. – М., 1917. – Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/library/doc2472p0/instrum4301/> – Заголовок з екрана.

² Див.: Юридическая энциклопедия [Текст] / сост. Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров ; под общ. ред. М. Ю. Тихомирова. – 4-е изд. – М. : Изд-во г-на Тихомирова М. Ю., 2000. – С. 417.

Юрисдикцію нерідко ототожнюють, власне, з діяльністю, але не тільки судів, а взагалі всіх органів, що здійснюють розв'язання юридичних справ¹. Відповідно, за такого підходу поняття «юрисдикція» (але з додаванням до нього «судова») відповідає терміну «судочинство». Разом із тим у теорії процесуального права віднесення терміна «юрисдикція» не до діяльності як такої, а саме до правомочності вирішувати певні справи має давню традицію². У середовищі правознавців пропонується розрізняти юрисдикцію як коло встановлених для відповідного органу повноважень (статика) і як юрисдикційну діяльність, тобто реалізацію останніх на практиці (динаміка). Що стосується співвідношення всіх розглянутих понять, заслуговує на увагу думка, що юрисдикція містить ознаки підвідомчості юридичних справ (у значенні «підлягати юрисдикції») і компетенції органу з вирішення юридичних справ (у значенні «володіти юрисдикцією»)³.

Наведене допомагає зробити висновок, що юрисдикція суду дозволяє виокремити коло питань, віднесених законом до сфери діяльності цього органу. З урахуванням того, що юрисдикція становить діяльність (сукупність дій) уповноважених органів, спрямовану на розв'язання юридичних справ, вона традиційно поділяється на юрисдикцію спірну (вирішення спорів про право) і безперечну (посвідчення й фіксація безперечних прав, вирішення інших правових питань). Діяльність судів теж має на увазі розмежування на юрисдикцію спірну (вирішення конфліктів про право), а у спеціально встановлених законом випадках — безспірну юрисдикцію (встановлення фактів, що мають юридичне значення, вирішення питань усиновлення, визнання громадянина безвісно відсутнім або оголошення громадянина померлим, обмеження дієздатності громадянина, оголошення неповнолітнього повністю дієздатним тощо).

Що стосується визначення змісту базового правового статусу суду, то юрисдикція останнього є універсальною, тобто поширюється на всі питання правового характеру, що виникають в Україні, а щодо змісту спеціального правового статусу суду, тут можна вести мову про кримінальну, цивільну⁴, адміністративну й конституційну його юрисдикцію.

Конституція України у ч. 2 ст. 124 закріплює принцип універсальності судової юрисдикції, що підтримали експерти Венеціанської комісії, які наголосили на необхідності забезпечення (гарантування) саме універсальної юрисдикції, оскільки «кожен повинен мати можливість оспорювати дії державних органів і рішення, несприятливі з точки зору його прав та інтересів. Відсутність можливості оскарження порушує

¹ Див.: Воложанин, В. П. Понятие юрисдикции по гражданским делам [Текст] / В. П. Воложанин // Проблемы защиты гражданских прав и гражданское судопроизводство : межвуз. темат. сб. – Ярославль, 2010. – С. 105–145.

² Див.: Васьковский, Е. В. Учебник гражданского процесса [Текст] / Е. В. Васьковский. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2003. – С. 164.

³ Див.: Лебедев, М. Ю. Развитие института юрисдикции и его проявление в третейском суде [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / М. Ю. Лебедев ; Саратов. гос. акад. права. – Саратов, 2005. – С. 16.

⁴ Підтримуємо точку зору більшості вчених, що господарська юрисдикція є різновидом цивільної, а тому немає сенсу її виокремлювати.

принцип верховенства права»¹. Європейський суд з прав людини теж неодноразово підкреслював цю ознаку універсальності юрисдикції суду й наголошував на недопустимості її обмеження².

Як зазначає О. М. Овчаренко, універсальність судової юрисдикції означає, цей орган вправі розглядати справи будь-якої категорії³. І. Л. Петрухін уточнює, що суд вирішує не будь-які, а лише юридично опосередковані соціальні конфлікти. Соціальні ж конфлікти — у сферах приватного, інтимного життя громадян, дружнього спілкування й довіри — вирішуються на підставі тільки етичних уявлень, а не судових приписів. При цьому вчений наголошує на обов'язковості законодавчого встановлення царини дії судової юрисдикції⁴. З ним не зовсім погоджується В. В. Городовенко, який вважає, що стандарт універсальності останньої, закладений у ст. 55 Конституції України, гарантує кожному судовий захист прав та свобод і накладає обов'язок установити в державно-правовій системі *принципу недопустимості обмеження сфери дії судової влади* (курсив наш. — Д. Б.). Розглядуваний принцип визначає можливість суду безпосередньо виконувати свої конституційні повноваження навіть у тому випадку, коли вони обмежені законом або іншим способом⁵. Його підтримує російська дослідниця О. Б. Абросимова, яка теж наголошує на універсальності судової юрисдикції у предметному, територіальному й темпоральному аспектах⁶. Цю позицію підтримує і законодавець, який закріпив у Цивільному процесуальному кодексі таке положення: якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регламентує подібні за змістом відносини (за аналогією закону), а за відсутності такого — суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права). Забороняється відмова в розгляді справи з мотивів відсутності, неповноти, нечіткості або суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини (пп. 8 і 9 ст. 8 ЦПК України).

Дещо іншої точки зору дотримується український учений В. В. Комаров, який, навпаки, наголошує на тому, що судова юрисдикція є доволі диверсифікованою, що їй властиві предметність, функціональність і територіальність. Предметна юрисдикція охоплює обсяг повноважень судових органів щодо відповідних правових об'єктів судового захисту, функціональна — види діяльності (інстанційності), територіальна —

¹ Доклад о верховенстве права [Електронний ресурс] : прийнято на 86 пленар. засіданні Венеціан. комис. (Венеція, 25–26 марта 2011 года) / Питер ван Дейк, Грет Халлер, Джеффри Джоуэлла, Каарло Туори. – Режим доступа: [² Див.: Сальвиа, М де. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод: Судебная практика с 1960 по 2002 гг. \[Текст\] / М. де Сальвиа. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 1072 с.](http://www.google.com/#sclient=psy&hl=en&biw=1440&bih=752&source=hp&q=%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4+%D0%92%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%86%D0%B8%D0%B0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9+%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8+%D0%BF%D0%BE+%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D1%83+%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0&aq=f&aqi=&aql=&oq=&pbx=1&bav=on.2,org_gc.r_pw.&fr=edbb3c8805231c46. – Заголовок з екрана.</p></div><div data-bbox=)

³ Овчаренко, О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] : монографія / О. М. Овчаренко. – Х. : Право, 2008. – С. 92.

⁴ Судебная власть [Текст] / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ТК Велби, 2003. – С. 81.

⁵ Городовенко, В. В. Принципы судебной власти [Текст] : монографія / В. В. Городовенко. – Х. : Право, 2012. – С. 176.

⁶ Судебная власть [Текст] / под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ТК Велби, 2003. – С. 242.

повноваження, визначені територією діяльності органів судової влади (судовим округом)¹. Ученого підтримують інші вітчизняні науковці, які підкреслюють, що судова юрисдикція диференціює повноваження органів правосуддя в межах сфери їх діяльності й існуючої судової системи. Інакше кажучи, з одного боку, юрисдикція визначає сферу діяльності судів першої, апеляційної й касаційної інстанцій, а з другого — загальних і спеціалізованих². Робиться висновок, що «універсальність судової юрисдикції не виключає потреби в чіткому розподілі повноважень між різними судами з метою уникнення між ними конфлікту»³.

Якщо йдеться про визначення базового правового статусу суду, необхідно, вважаємо, включати до його змісту універсальну судову юрисдикцію в її класичному (природному) розумінні; якщо ж мова йдеться про спеціальний правовий статус суду, тут можлива диференціація судових юрисдикцій за предметним, територіальним або суб'єктним критерієм. Але в будь-якому разі це доводить справедливність нашого припущення, що юрисдикція є змістовним елементом поняття «правовий статус суду».

2. Підсудність. Наприкінці XIX ст. в Енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза й І. А. Єфрона поняття «підсудність» характеризувалося як зміст юрисдикції. У сучасній науковій правовій літературі термін «підсудність» продовжують ототожнювати з поняттями «юрисдикція» й «підвідомчість». Оскільки ми висунули припущення, що досліджуване поняття є самостійним змістовним елементом іншого — «правового статусу суду», вважаємо за доцільне детальніше розглянути саме поняття «підсудність» і визначити його зміст, що дозволить відокремити його від інших подібних правових явищ.

Унаслідок браку на сьогодні фундаментальних наукових розробок, присвячених питанням судової підсудності, основною теоретичною працею із цієї проблематики слід вважати дослідження, проведене Ю. К. Осиповим у 70-ті рр. XX ст.⁴ Розмежовуючи поняття компетенції, підвідомчості й підсудності, вчений визначав компетенцію як коло встановлених законом владних повноважень, які в той же час є й обов'язками органів держави, їх посадовців, громадських організацій. Підвідомчість розумілася ним як віднесення спорів про право та інших справ, що потребують державно-владного вирішення, до ведення різних органів. Відмінність між підвідомчістю й підсудністю, на думку науковця, має якісний характер, адже «підсудність» не що інше, як поняття, похідне від підвідомчості, як різновид останньої у застосуванні до судових органів⁵.

Цікаво, що дореволюційні юридичні джерела теж не мали усталеної термінології стосовно розглянутих нами явищ: зазвичай компетенція судів називалася відом-

¹ Комаров, В. В. Новелізація цивільного процесуального законодавства та засади нового Цивільного процесуального кодексу України [Текст] / В. В. Комаров // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2003. — Вип. 2/3. — С. 467–482.

² Див.: Теорія та практика судової діяльності [Текст] : наук.-практ. посіб. — К. : Атіка, 2007. — С. 10.

³ Див.: Москвич, Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз [Текст] : монографія / Л. М. Москвич. — Х. : ФІНН, 2011. — С. 101–102.

⁴ Осипов, Ю. К. Подведомственность юридических дел [Текст] : учеб. пособие / Ю. К. Осипов. — Свердловск, 1973. — 124 с.

⁵ Там само. — С. 11–31; Курс советского гражданского процессуального права [Текст] : в 2 т. / отв. ред. А. А. Мельников. — М. : Наука, 1981. — Т. 2. — С. 6.

ством, а віднесення справи до компетенції того чи іншого суду — підсудністю. У той же час Є. В. Васьковський писав, що для уникнення сутичок між низкою установ і посадових осіб при застосуванні ними юридичних норм до окремих випадків життя, кожному з них було відведено певне коло діяльності, у межах якого йому надано право і разом з тим віднесено до обов'язку здійснювати певні дії. Це коло діяльності і є компетенцією¹.

Сучасний законодавець фактично ототожнює підсудність з компетенцією і юрисдикцією судів. Так, гл. 2 Цивільного процесуального кодексу України має назву «Цивільна юрисдикція»; перша ж стаття в ній називається «Компетенція судів щодо розгляду цивільних справ» (ст. 15 ЦПК України), а в її змісті фактично викладається, які категорії справ підсудні суду цивільної юрисдикції, тобто йдеться про підсудність. Господарський процесуальний кодекс України оперує одночасно двома термінами — «підвідомчість» і «підсудність» справ господарським судам. На нашу думку, це є порушенням законодавчої техніки, оскільки, як було відзначено раніше, дефініції термінів «підвідомчість» і «підсудність» за змістом є однаковими й персоніфікуються лише за суб'єктом, тобто підсудність використовується для позначення підвідомчості виключно судових органів. Стосовно всіх інших органів (окрім судових), ними використовується поняття «підвідомчість справ». При укладанні Кримінального процесуального кодексу України й Кодексу адміністративного судочинства України законодавець був більш уважний і розмежував терміни «юрисдикція» й «підсудність» (розд. 2 гл. 1 КАС України; гл. 3 § 1 КПК України).

На нашу думку, підсудність треба тлумачити не як коло справ, віднесених до відання того чи іншого суду, а як їх властивість, у силу якої вони підлягають розгляду органом саме судовим, а не будь-яким іншим органом чи установою. Звичайно ж, що при конструюванні базового правового статусу суду такою властивістю справи буде її правовий характер, а при дослідженні спеціального правового статусу суду — предмет спору, що й визначатиме підсудність справи конкретному суду.

Вітчизняні теоретики виокремлюють такі види підсудності: територіальну, функціональну, договірну, підсудність кількох вимог, пов'язаних між собою, й виключну². О. Б. Абросимова на підставі історико-правового й порівняльно-правового аналізу вирізняє лише два основних види підсудності — предметну й територіальну. Предметна має декілька власних видів: а) загальну (характеризує загалом, які справи вправі розглядати суд); б) родову (встановлює обсяг компетенції певної судової підсистеми) й видову (визначає підсудність конкретних судів). Територіальна підсудність окреслює територіальний простір, на який поширюється юрисдикція суду. Дослідниця виокремлює територіальну підсудність загальну й конкретну (за різними критеріями — суб'єктом, об'єктом і предметом спору)³.

¹ Васьковський, Е. В. Курс гражданского процесса [Текст] / Е. В. Васьковский. — М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1913. — Т. 1 : Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. — С. 484.

² Див.: Сердюк, В. В. Верховний Суд України в системі розподілу функцій влади [Текст] : монографія / В. В. Сердюк. — К. : Істина, 2007. — С. 71.

³ Абросимова, Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы [Текст] / Е. Б. Абросимова. — М. : Ин-т права и публич. политики, 2002. — С. 21, 22.

Український законодавець визнав лише три види підсудності — предметну, територіальну та інстанційну. Якщо аналізувати першу, слід указати, що їй притаманна така властивість юридичної справи, за якою встановлюється рівень (ланка) системи судів, що можуть виступити суб'єктом розв'язання спірного правового питання. Іншими словами, підставою для з'ясування правомочності суду виступити арбітром у певному конфлікті є предметом останньої категорії справи. Наприклад, законом підсудність справи щодо розв'язання публічно-правового спору визначено за судами адміністративної юрисдикції. Але залежно від категорії справи, приміром, спір про помилки при нарахуванні пенсій, інших соціальних виплат; оспорювання дій чи бездіяльності органу чи посадової особи місцевого самоврядування; спори щодо притягнення до адміністративної відповідальності тощо, її розгляд здійснюється загальним судом.

Територіальна підсудність справи залежить від багатьох чинників: у юрисдикції кримінальній — це територія вчинення кримінального правопорушення, його тяжкість, темпоральний чи суб'єктний показник або територіальність органу досудового розслідування (ст. 32 КПК України); у цивільній — місце знаходження майна, відповідача, позивача тощо.

Інстанційна підсудність справи залежатиме від того, на якій стадії судового процесу вона знаходиться, або від предмета оскарження, приміром, класичне касаційне передбачає перегляд справи лише з питань порушення права, тобто залежно від стадії судового процесу справа може бути підсудна суду апеляційному, касаційному або Верховному Суду України.

Отже, поняття «підсудність» треба розглядати як поняття, похідне від поняття «підвідомчість», тобто як різновид останнього стосовно органів судової системи¹. Якщо ж підсудність визначити як властивість юридичної справи, що є підставою для включення у спірні відносини конкретного суду, а не будь-якого іншого, то зазначене поняття здатне доповнити інститут правового статусу суду саме його правомочністю виступити суб'єктом у конкретних правовідносинах. У зв'язку із таким висновком актуальним є з'ясування питання про процесуальну правоздатність суду.

У науковій юридичній літературі наявність підсудності розглядається лише як передумова наділення відповідного суду процесуальною правоздатністю, тобто здатністю мати процесуальні права й нести процесуальні обов'язки при здійсненні ним судочинства. Як зазначає Г. А. Жилин, установлена для суду сукупність повноважень (прав та обов'язків) визначає місце суду серед інших юрисдикційних органів, які на відміну від нього, не володіють компетенцією щодо відправлення правосуддя. Відповідно, стосовно судового процесу компетенція й юрисдикція мають перш за все зовнішній характер, всередині ж судового процесу обсяг повноважень суду визначається процесуальною правоздатністю. Що ж до судової підсудності, то, по суті, вона кореспондує правоздатності суду розглядати й вирішувати певні справи².

¹ Рожкова, М. А. Средства и способы правовой защиты сторон коммерческого спора [Текст] / М. А. Рожкова. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 50–52.

² Жилин, Г. А. Цели гражданского судопроизводства и их реализация в суде первой инстанции [Текст] : монография / Г. А. Жилин. — М. : Городец, 2000. — С. 138–151.

Варто зауважити, що включення до системи взаємозалежних із поняттями «юрисдикція» і «підсудність» також поняття «процесуальна правоздатність суду» викликає серед учених-процесуалістів критику, проте жодних переконливих конкретних аргументів проти наведеної точки зору так висловлено й не було. Так, К. О. Чудиновських, посилаючись на одного з авторитетних науковців, повторює відомі доводи, наприклад, що правоздатністю володіють особи, які беруть участь у справі, а не суд, що правоздатність — це лише абстрактна можливість мати права й обов'язки, тоді як компетенція включає в себе права й обов'язки, існуючі на підставі закону до виникнення правовідносин, що стали предметом судового розгляду¹. Але існує і протилежна думка, що всі учасники судового розгляду, в тому числі й суд, мають процесуальну правоздатність, а тому це питання, будучи віднесеним до дискусійних, потребує більш конкретних аргументів на користь відсутності в суду, уповноваженого на розгляд конкретної справи, саме такої правоздатності.

Не зовсім зрозумілим залишається і другий аргумент, оскільки юрисдикція і правоздатність суду рівною мірою передують конкретним процесуальним правовідносинам, а тому очевидно, що передбачена законом можливість здійснювати повноваження з відправлення правосуддя надає суду специфічного характеру процесуальної правоздатності. Останньою володіє, наприклад, і прокурор порівняно з правоздатністю інших осіб, які беруть участь у розгляді справи².

Інститут правоздатності суду цікавив і дореволюційних дослідників. Зокрема, О. Х. Гольмстен у роботі «Правоздатність суду» навів таку дефініцію: під правоздатністю суду розуміється наявність у ньому всіх необхідних для здійснення судової влади умов, що є, по суті, вже його обов'язком. Ці необхідні умови можуть бути особистими і предметними; відповідно до цього і правоздатність може бути поділена на особисту і предметну. Під особистою слід розуміти умови здійснення судочинства, що стосуються складу суду, належність останнього встановлюється за трьома характеристиками: а) легітимність суддів (додержання законного порядку допуску до професії); б) чисельність (відповідність вимогам закону щодо одноосібного чи колегіального розгляду); в) забезпечення умови об'єктивності судді (виключення його можливої упередженості). Предметну правоздатність суду вчений ототожнював із поняттям «підсудність»³.

Відповідь на питання про наявність чи відсутність у суду процесуальної правоздатності є очевидним: суд є обов'язковим учасником правовідносин у сфері правосуддя, без нього воно неможливе. Водночас ми погоджуємося з точкою зору, що окрім правовідносин процесуальних суд вступає в безліч інших матеріальних, що складають зміст судового права. Тому, на нашу думку, правоздатність суду процесуальна є вторинною стосовно матеріальної, під якою ми розуміємо відповідність державної установи передбаченим Конституцією й відповідними законами України критеріям суду в організаційних аспектах. Це орган, утворений на підставі закону, що має виключну

¹ Чудиновских, К. А. Подведомственность в системе гражданского и арбитражного процессуально-го права [Текст] / К. А. Чудиновских. – М. : Юрид. Центр Пресс, 2009. – С. 11.

² Там само. – С. 11, 12.

³ Гольмстен, А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст] / А. Х. Гольмстен. – Изд. 4 перераб. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1907. – С. 56–88.

компетенцію щодо здійснення правосуддя, наділений універсальною юрисдикцією і складається з посадових осіб (суддів), які зайняли свої посади відповідно до визначеної Конституцією та законами України процедурою¹. Правоздатність же процесуальну суд отримує вже після наділення його матеріальною правоздатністю. Процесуальна правоздатність визначається процесуальним законом, її зміст — роллю суду в судово-процесуальних відносинах, а її передумовою виступають його владні повноваження.

Правомочність ми визначили як необхідний елемент змісту компетенції суду. Треба визнати, що особливістю правовідносин, у яких бере участь суд, є їх владний характер. Незалежно від того, в які саме правовідносини вступає суд — матеріально-правові чи процесуально-правові, він зберігає свій особливий статус органу державної (судової) влади. Обсяг і зміст правомочності суду, звичайно ж, будуть різнитись і залежатимуть від виду правовідносин (матеріально-правових чи процесуально-правових) і кола учасників, з якими цей орган вступає в певні правовідносини. Але його повноваження завжди є публічними, оскільки походять від органу держави й реалізуються в її інтересах. Обов'язковість владних велінь суду підтримується силою державного примусу.

Тлумачний словник визначає правомочність як «володіння законним правом, повноваження»², тобто цей термін використовується майже як синонім повноваження — «право, надане на вчинення будь-чого»³. У теорії права повноваження найчастіше тлумачиться як правообов'язок, тобто як право і в той же час обов'язок певного владного суб'єкта, які надані йому для виконання покладених на нього функцій⁴. Але за такого підходу розгляд державно-владних повноважень суду передбачається крізь призму його посадової особи — судді. Вважаємо, якщо йдеться про повноваження суду, то доцільнішим буде вживати поняття «правомочність суду», під яким варто розуміти права й обов'язки суду, надані йому Конституцією й законами для виконання покладених на цей державний орган функцій.

Вбачається недоречним розуміти зміст правомочності суду як синтез права й обов'язку, тобто як певний правообов'язок, який можна реалізовувати лише в публічних інтересах⁵. Адже законодавець, окреслюючи коло правомочностей суду, чітко акцентує увагу то на праві, то на обов'язку, а інститут судового розгляду передбачає як свободу у використанні певних прав. Тому, на нашу думку, визначаючи правомочність суду, необхідно наголошувати на тих функціях, які виконує суд. А дослідження прав та обов'язків як складників поняття «повноваження» доцільне при конструюванні змісту правового статусу суддів як суб'єктів виконання прав та обов'язків носіїв судової влади.

¹ Докладніше про кваліфікаційні ознаки судового органу йтиметься в наступному підрозділі.

² Словник української мови [Текст] : в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1976. — Т. 7. — С. 508.

³ Там само. — С. 684.

⁴ Див.: Скакун, О. Ф. Теорія держави і права [Текст] : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. — Х. : Консум, 2001. — С. 364.

⁵ Див.: Тихомиров, Ю. А. Теория компетенции [Текст] / Ю. А. Тихомиров. — М. : Изд-во г-на Тихомирова М. Ю., 2001. — С. 56.

У контексті цього дослідження нас цікавитиме правомочність суду як коло питань, для вирішення яких узагалі утворено суд. Розв'язання цього питання можливе через розкриття таких категорій, як «завдання суду» й «функції суду». Аналіз наукової правничої літератури дозволяє стверджувати, що чіткого розуміння сутності і змісту зазначених понять серед учених бракує. Вважаємо, що саме поняття «функції суду» є системоутворюючим, першоосновою для законодавчого встановлення його завдань. Як влучно зазначив П. Ф. Карпечкін, без дослідження класифікації функцій та їх загальної характеристики не можна простежити динаміку розвитку конституційно-правового статусу судів, визначити їх роль і місце, що збіднює теорію судової влади в цілому в системі державного устрою сучасної України¹. Справедливим є також висновок В. В. Сердюка, який на підставі вивчення нормативних джерел, у яких в різні часи окреслювалися завдання судів, констатує, що «завдання будь-якого органу державної влади завжди залежать від ідеологічного навантаження і політичного забарвлення. Адже конкретний орган виступає в ролі провідника намагань держави або правлячої її верхівки аби так чи інакше утвердити своє панування в суспільстві»². Учений робить правильний висновок: завдання суду — це здійснення правосуддя у формах цивільного, адміністративного, господарського, кримінального, конституційного чи іншого судочинства на засадах верховенства права з метою виконання процесуальних приписів щодо забезпечення захисту гарантованих Конституцією і законами України прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства й держави³. Незважаючи на те, що ця дефініція є дещо перевантаженою (на нашу думку, достатнім було визначити, що «завдання суду» — це забезпечення режиму законності й верховенства права в суспільстві) і навіть дещо технічно помилковою (зокрема, щодо використання логічних зв'язків «завдання суду — ... з метою використання судом»), вважаємо, що дослідник правильно розумів суть: завдання будь-якого державного органу — це виконання покладених на нього функцій. Саме перелік останніх визначатиме і завдання суду, і його компетенцію, і повноваження суддів.

Керуючись такою логікою, В. В. Сердюк стверджує, що функція суду — це здійснення правосуддя, в чому ми його повністю підтримуємо. Але, на жаль, таке розуміння функцій суду не є популярним серед науковців. Зокрема, дослідники цієї проблематики в різних комбінаціях (поєднаннях) до системи функцій судів відносять: а) здійснення судочинства⁴; б) охорону від посягань на конституційний лад України, соціально-економічні, політичні й особисті права і свободи громадян, права й законні інтереси юридичних осіб⁵; в) здійснення правосуддя й судового контролю⁶; г) вирі-

¹ Карпечкін, П. Ф. Критерії класифікації функцій судів загальної юрисдикції [Текст] / П. Ф. Карпечкін // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 3. – С. 40–43.

² Сердюк, В. В. Верховний Суд України в системі розподілу функцій влади [Текст] : монографія / В. В. Сердюк. – К. : Істина, 2007. – С. 172, 173.

³ Там само. – С. 178.

⁴ Мелешенко, В. Ф. Основи конституційного права України [Текст] / В. Ф. Мелешенко. – К. : Вентурі, 1996. – С. 122.

⁵ Конституційне право України [Текст] : підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 1999. – С. 583.

⁶ Орзих, М. Ф. Судебная власть в механизме защиты прав человека: доктрина и практика [Текст] / М. Ф. Орзих // Юрид. вісн. – 2001. – № 4. – С. 117–128.

шення юридично значущих справ, що мають правові наслідки¹; д) судове управління² та ін. Брак однотайності в розумінні функцій суду пояснюється у несформованості взагалі теорії функцій. Як зазначає О. М. Лоцихін, зміст терміна «функція» й досі залишається неоднозначним³. Поділяючи цю точку зору, Н. М. Оніщенко підкреслює: по-перше, цей термін відбиває взаємозалежність різних чинників; по-друге, характеризує сукупність процесів, що відбуваються в рамках об'єкта дослідження; по-третє, це є результат певної соціальної дії, процесу, явища. Іншими словами, функція позначає сукупність усіх наслідків, процесів, явищ та їх роль у соціальній системі⁴. Не вдаючися до глибинного аналізу положень теорії функцій, зазначимо, що найбільш простим і зрозумілим вбачається таке тлумачення поняття «функція»: «це головна спільна мета організації, чітко визначена причина її існування»⁵.

Якщо поглянемо на трансформацію інституту суду в суспільстві, можемо розкрити еволюцію його функцій: розв'язання соціальних конфліктів → розв'язання окреслених законом кола правових конфліктів → розв'язання всіх правових конфліктів, що виникають у соціумі. У деяких країнах на суди, окрім вирішення правових конфліктів (спорів), покладається й вирішення правових питань неспірного характеру. Але зазначимо, що, по-перше, ця функція навряд чи може вважатися такою, що визначає причину функціонування суду, по-друге, враховуючи глобалізаційну проблему збільшення навантаження на суди, більшість держав пішли шляхом передачі цієї функції іншим, несудовим органам. Тому основною функцією суду, що чітко вказує на причину його існування, нами вбачається саме розв'язання правового конфлікту. Усі інші правомочності суду (судовий контроль за діяльністю органів досудового розслідування, органів виконавчої влади, перегляд справ вищестоящим судом тощо) існують заради розв'язання правового спору, наприклад, між підозрюваним (обвинуваченим) і органами досудового розслідування (щодо обмеження чи порушення права), між фізичною чи юридичною особою і владним суб'єктом, між судом і суб'єктом, незадоволеним рішенням суду, та ін.

Надання роз'яснень щодо питань судової практики, участь у формуванні суддівського корпусу⁶ тощо навряд чи можна вважати функціями суду, оскільки ці правомочності націлені саме на забезпечення виконання судом свого завдання — підтримання й відновлення в разі порушення режиму законності й верховенства права шляхом розв'язання правових спорів. Правосуддя ж не може вважатися функцією судів з тієї причини, що воно вважається суттю судової діяльності в будь-якому

¹ Див.: Організація судових та правоохоронних органів [Текст] : підручник / І. Є. Марочкін [та ін.] ; за ред. І. Є. Марочкіна. — Х. : Право, 2013. — С. 33.

² Див.: Смородинський, В. Проблема систематизації функцій судової влади [Текст] / В. Смородинський // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2004. — № 3. — С. 34–42.

³ Лоцихін, О. М. Проблема теорії функцій держави у радянській юридичній науці [Текст] / О. М. Лоцихін // Правова держава : щоріч. наук. пр. — К., 2007. — Вип. 18. — С. 130–139.

⁴ Оніщенко, Н. М. Правова система: проблеми теорії [Текст] : монографія / Н. М. Оніщенко. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — С. 49.

⁵ Див.: Мескон, М. Х. Основи менеджмента [Текст] : пер. с англ. / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. — М. : Дело, 1992. — С. 262.

⁶ Див.: Конституційне право України [Текст] / заг. ред.: В. Я. Тацій, В. Ф. Погорілко, Ю. М. Тодика. — К. : Укр. центр прав. студій, 1999. — С. 283.

прояві. Інакше кажучи, щоразу при зверненні до суду він здійснює так зване «право судіє», «судження про право», встановлює, чи є порушення права, ким і чие право порушено, як його відновити, як покарати винного в порушенні цього права. Цей алгоритм логічних операцій щоразу здійснює кожен суд, розв'язуючи правовий конфлікт.

Отже, на наше переконання, основне завдання суду — забезпечення дотримання (збереження) режиму законності й верховенства права в суспільстві. Ця мета акумулюється основною функцією суду — розв'язання правових конфліктів у режимі здійснення правосуддя. Завдання й функції суду визначають зміст правомочності суду. В такому складі це поняття виступає змістовним елементом базового правового статусу цього органу влади. При цьому завдання суду можуть конкретизуватись у певному виді судового процесу залежно від предмета спору (додаткові завдання суду визначаються процесуальними кодексами), можуть також виокремлюватися додаткові функції суду залежно від виду суду. Наприклад, до функцій вищих судів може буде віднесено забезпечення єдності судової практики та інше. Ці додаткові завдання й функції суду становлять зміст його спеціальної правомочності, що виступатиме структурним елементом спеціального або конкретного (індивідуального) правового статусу суду, якщо за мету дослідження буде обрано аналіз відповідного правового статусу суду взагалі чи конкретного суду.

Підсумовуючи наведені міркування, підкреслимо, що «правовий статус суду» — це поняття комплексне, що акумулює основоположні засади функціонування інституту суду. До його змісту належать такі елементи, як судова юрисдикція, підсудність і правомочність суду. Залежно від предмета аналізу правовий статус цього органу може бути базовим (установлює загальні засади інституту суду), спеціальним (містить засади правового положення певних видів судових органів) та індивідуальним (визначає засади правового становища конкретних судів). При цьому загальна конструкція базового правового статусу суду (юрисдикція, підсудність і правомочність) повинна застосовуватись і при аналізі спеціального й індивідуального правового статусу суду. Інакше кажучи, в результаті правової спеціалізації на основі базового правового статусу суду формуються й конкретизуються юридичні передумови, що закріплюють особливе положення окремих суб'єктів — чи то певних видів судових органів (наприклад, за спеціалізацією чи інстанційністю), чи то конкретних судів (приміром, Конституційного Суду, Верховного Суду України та ін.).

Наголосимо, що правовий статус суду — базовий і спеціальний (індивідуальний) — це не рівнозначні поняття. Їх співвідношення можна порівняти зі співвідношенням Конституції (як Основного Закону) й конкретизуючими її положеннями чинного законодавства: Конституція стабільна, галузеве ж законодавство мінливе. Спеціальний (індивідуальний) статус визначає правове становище якоїсь конкретної, відокремленої групи судів чи конкретного суду саме за допомогою особливих, спеціальних приписів. Іншими словами, залежно від належності суду до певної спеціалізованої судової системи, від місця в судовій ієрархії можливі додаткові функції й завдання, а отже, інші правові можливості для їх реалізації. Але фундаментом для конструювання їх статусу має бути загальний базовий статус суду.

4.2. Правовий статус Конституційного Суду України

Конституція України, визначивши Конституційний Суд України єдиним органом конституційної юрисдикції, віднесла до предмета його відання вирішення питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і надання офіційного тлумачення Конституції України та законів України (ст. 147), фактично закріпила поширену в Європі модель конституційного судочинства, за якою нормативно-правові акти, визнані Конституційним Судом неконституційними (у зв'язку з невідповідністю Конституції або у разі порушення процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності), втрачають чинність з дня ухвалення рішення Суду про їх неконституційність.

Крім того, до повноважень Конституційного Суду України віднесені питання, зокрема щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України. Рішення і висновки Конституційного Суду України є остаточними, оскарженню не підлягають і є обов'язковими до виконання.

Хоча з формальної точки зору Конституційний Суд не належить до правотворчих органів, акти якого згідно з їх юридичною силою стояли б вище актів парламенту і Президента, але по суті він таким і є. Існує презумпція конституційності кожного закону, але будь-які акти або їх окремі положення, визнані Судом неконституційними, втрачають силу¹.

Разом з тим у світовій юридичній думці достатньо поширеною залишається точка зору, що у романо-германській (континентальній) правовій системі надання актам конституційного суду якості нормативних актів порушило б ідею і логіку тієї концепції правового порядку, на якій, зокрема, побудована система російського права².

Роль конституційного суду в правотворчості специфічна, що зумовлено його юрисдикційною природою. Визнаючи ту чи іншу норму неконституційною, орган конституційного судочинства позбавляє її юридичної сили, фактично скасовує її, а це означає, що відповідне рішення конституційного суду не позбавлене якості нормативного акта скерованого на зміну, скасування правових норм чи на зміну сфери їх дії³.

На сучасному етапі правотворення підвищення ролі і значення законотворчої функції вищих судів відзначають аналітики рішень Федерального Верховного Суду Швейцарії, Конституційного Трибуналу Іспанії, Конституційної Ради Франції⁴.

Відповідно до ст. 2 Закону Республіки Білорусь «Про нормативні правові акти Республіки Білорусь» до числа нормативних правових актів віднесені не лише акти

¹ Див.: Баглай, М. В. Конституционное право Российской Федерации [Текст] / М. В. Баглай. – М., 1999. – С. 27.

² Див.: Бойков, А. Д. Конституционное судопроизводство как вид правосудия [Текст] / А. Д. Бойков // Вестн. Конституцион. Суда Российской Федерации. – 1997. – №3. – С. 64.

³ Ця позиція М. С. Бондаря щодо компетенції Конституційного Суду Російської Федерації, застосована до усіх органів конституційного судочинства, наділених подібними повноваженнями (див. Бондарь, Н. С. Конституционный Суд России : не «квасисуд», а больше чем суд [Текст] / Н. С. Бондарь // Журн. конституцион. правосудия. – 2010. – №3(15). – С. 32.

⁴ Тобіас Яаг, Маріо Емілія Баамонде, Бертран Матьє [Текст] // Вестн. Конституцион. Суда Респ. Беларусь. – 2010. – №3. – С. 109–143.

Конституційного Суду, а й постанови пленумів Верховного Суду Республіки Білорусь, Вищого господарського суду Республіки Білорусь, Генерального прокурора Республіки Білорусь¹. Подібний «статус» актів найвищих судових органів держави наочно підтверджує обґрунтованість доктрини судового конституціоналізму.

Одним із перших на початку ХХІ ст. на зародження судового конституціоналізму як самостійної складової звернув увагу І. А. Кравець, розуміючи під цим явищем сукупність рішень органів конституційного правосуддя і відображених в них правових позицій з конституційно-правових питань. По суті у своїх висновках докторської дисертації І. А. Кравець отожднює конституціоналізм з демократичною конституційною державою².

Нормотворчий характер рішень органів конституційного судочинства влучно характеризується класичною формулою, що Конституційний Суд, визнаючи нормативно-правові акти неконституційними, таким чином удосконалює чинну систему законодавства, позбавляє її застарілих і таких, що не відповідають Основному Закону держави актів та юридичних норм. Тому ці судові рішення є чинником, що безпосередньо впливає на формування правової держави³.

Незважаючи на відсутність заперечень проти такого підходу до визначення ролі актів органів конституційного судочинства, в Україні офіційне визнання судового конституціоналізму як самостійної складової відбувається із суттєвим відставанням від російської юридичної думки, яка теж не є одноставною.

Так, О. А. Лук'янова, критично аналізуючи повноваження Конституційного Суду Російської Федерації, зазначає, що теоретична конструкція, якою є правова позиція Суду, всупереч теорії, чинному законодавству, правовій доктрині та здоровому глузду *de facto* виступає як правова норма⁴. Однак і ця позиція, незважаючи на її критичну спрямованість, й у цьому контексті є визнанням актів органів конституційного судочинства джерелами права.

Немає підстав не погодитись з фахівцями, які вважають, що вплив конституційного правосуддя на розвиток конституціоналізму є безпосереднім⁵. А що означає ця безпосередність як не безумовне визнання правових позицій⁶ Суду як джерела права.

¹ О нормативных правовых актах Республики Беларусь [Текст] : Закон Республики Беларусь от 10 января 2000 г. № 361-3 // Нац. реестр прав. актов Республики Беларусь. – 2000. – № 7 – 2/830 ; 2008. – № 184 – 2/1507.

² Кравець, І. А. Формирование российского конституционализма (проблемы теории и практики) [Текст] : автореф. дис. д-ра юрид. наук. – Екатеринбург, 2002. – С. 3–11.

³ Див.: Євграфов, П. Б. Конституційний Суд України: формування громадянського суспільства, демократичної, правової держави [Текст] / П. Б. Євграфов // Роль Конституційного Суду в державі та суспільстві : міжнар. семінар. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 12.

⁴ Лук'янова, Е. А. Конституция в судебном переплете [Текст] / Е. А. Лук'янова // Законодательство. – 2000. – № 12. – С. 14.

⁵ Див.: Скомороха, В. Вплив конституційної юстиції на розвиток українського конституціоналізму [Текст] / В. Скомороха // Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Одеса : Юрид. л-ра, 2001. – С. 28.

⁶ Авторську позицію щодо ролі і значення правових позицій див., зокрема, Бринцев, В. Д. Роль і значення судової правотворчості у формуванні єдиного правового поля Європи [Текст] / В. Д. Бринцев // Вісн. Конституц. Суду України. – 2009. – № 2. – С. 80–91; та в роботах суддів Конституційного Суду України: П. Б. Євграфова, В. П. Тихого, В. М. Кампа, П. М. Ткачука та ін.

Поступово національна доктрина правової держави наближається до розуміння, що за допомогою конституційного судочинства удосконалюється правова система держави, забезпечується реалізація та захист прав та свобод людини і громадянина; правові позиції Конституційного Суду України сприяють динамізму та вдосконаленню правозастосовних актів¹.

Аналіз практики конституційного судочинства України свідчить про те, що судді, обговорюючи проекти рішень Суду, дотримуються єдиної думки про недопустимість привласнення законодавчої функції. Подібне явище притаманне фактично усім судам Європи. Але відсутність чітко визначеної межі дуже часто призводить до того, що судді замість того, щоб визнавати такими, що суперечать Конституції, окремі норми законів і запропонувати законодавцю внести необхідні зміни, фактично корегують текст нормативного акта, тим самим починають здійснювати не негативну, а позитивну нормотворчість і стають законодавчою структурою, чого не може робити конституційний суд².

Як відомо з юридичної літератури, в деяких органах конституційного судочинства тривають запеклі дискусії між прихильниками широкого підходу і необмеженої судової нормотворчості, і судьями, які наполягають дотримуватись концепції «негативного законодавця»³.

Аксіоматичним є твердження, що Конституційний Суд України не може втручатись у діяльність законодавчого органу державної влади та заповнювати прогалини у законах⁴. Але це не означає, що процес законотворення не підлягає конституційному контролю у межах повноважень органу конституційної юрисдикції.

У цьому контексті слушно навести правові позиції Конституційного Суду України, сформульовані у його рішеннях, які мали суттєвий вплив на удосконалення процедур прийняття і легалізації законів парламентом.

Так, Рішенням Конституційного Суду України від 1 квітня 2008 р. №4-рп визнана неконституційною Постанова Верховної Ради України «Про Регламент Верховної Ради України» від 16 березня 2006 р. №3547–IV⁵.

В іншому Рішенні з цього приводу Конституційний Суд України, проаналізувавши положення частини п'ятої статті 83, пункту 15 частини першої статті 85 Конституції України в їх системному зв'язку з іншими конституційними положеннями, дійшов висновку, що Регламент, який, зокрема, унормовує організацію і порядок діяльності Верховної Ради України, має прийматись виключно як закон України за встановленою

¹ Див.: Тацій, В. Я. Конституційний Суд України – гарант стабільності конституційного ладу, захисту прав людини і громадянина [Текст] / В. Я. Тацій // Матеріали міжнар. конф., Київ, 16 верес. 2011 р.; відп. ред. А. С. Головін. – К.: Логос, 2011. – С. 36, 39.

² Див.: Халмаи, Габор. Венгерский Конституционный суд – законотворец или часть судебной системы [Текст] // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1999. – №3(28). – С. 91.

³ Див.: Сербан, Михаэла. Решения румынского Конституционного Суда как источник права [Текст] / М. Сербан // Конституционное правосудие в посткоммунистических странах: сб. докл. / Центр конституц. исслед. Моск. обществ. науч. фонда. – М., 1999. – С. 184.

⁴ Див.: Савенко, М. Д. Конституційний Суд як інституція стримувань і противаг системі державної влади [Текст] // Роль Конституційного Суду в державі та суспільстві: міжнар. семінар, 10–11 травня 2001 р. / відп. ред. П. Б. Євграфов. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 44.

⁵ Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2008 [Текст] / відп. ред. канд. юрид. наук А. А. Стрижак. – К.: Ін Юре, 2008. – Кн. 8. – С. 104–110.

статтями 84, 93, 94 Конституції України процедурою його розгляду, ухвалення і набрання ним чинності (абз. 5 п. 4 мотивувальної частини Рішення)¹.

Неодноразово Конституційний Суд України у своїх рішеннях наголошував на необхідності дотримання встановлених процедур не тільки щодо прийняття законів, а й набуття ними чинності². В окремих випадках лише у зв'язку з порушенням встановлених процедур окремі положення законів визнавались неконституційними³.

Загальний аналіз практики конституційного судочинства переконує в тому, що найбільш пильна увага Конституційного Суду України була прикута саме до розд. IV Конституції України (Верховна Рада України). Жодна зі статей 75–101 Конституції України не залишилася без відповідного тлумачення органом конституційного судочинства. Щонайменше у сімох рішеннях Конституційного Суду України⁴ надано тлумачення окремим положенням норм цього розділу Конституції України. Важливими є правові позиції Суду, скеровані на зміцнення засад парламентаризму, розвиток демократичних принципів як складової сучасного конституціоналізму. Так, Конституційним Судом України було наголошено, що вимога щодо несумісності є складовою статусу народного депутата України, однією з ознак його мандата, яка полягає у встановленні безпосередньої заборони поєднання мандата народного депутата України з роботою на іншій посаді. Недотримання цієї вимоги є порушенням частини другої статті 78 Конституції України⁵.

Незважаючи на чітку конституційну вимогу, відповідно до якої голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом особисто (частина третя статті 84), Конституційний Суд України вимушений був наголосити, що положення частини третьої статті 84 Конституції України щодо здійснення народним депутатом України голосування на засіданнях Верховної Ради України означає його безпосереднє волевиявлення незалежно від способу голосування, тобто народний депутат України не має права голосувати за інших народних депутатів України на засіданнях Верховної Ради України. Порушення встановленої Конституцією України процедури ухвалення законів та інших правових актів Верховної Ради України є підставою для визнання їх неконституційними (п. 2 резолютивної частини Рішення)⁶.

¹ Рішення Конституційного Суду України від 26 листопада 2009 року № 30-рп [Текст] // Конституційний Суд України: рішення, висновки, 2009 / уклад. К. О. Пігнаста, О. І. Кравченко; відп. ред. А. А. Стрижак. – К.: Ін Юре, 2001. – Кн. 9. – 2009. – С. 461–462.

² Рішення Конституційного Суду України: від 9 жовтня 2007 р. № 7-рп/2007 [Текст] // Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2007 / відп. ред. канд. юрид. наук А. А. Стрижак. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 133–137.

³ Таким чином, визнані неконституційними положення частин першої, другої статті 6 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР в редакції Закону № 1168 від 19 березня 2009 року (див.: Конституційний Суд України: рішення, висновки, 2009 / уклад. К. О. Пігнаста, О. І. Кравченко; відп. ред. А. А. Стрижак. – К.: Ін Юре, 2001. – Кн. 9. – 2009. – С. 246–253).

⁴ Без урахування рішень щодо нормоположень Основного Закону в редакції Закону № 2222, визнаного неконституційним.

⁵ Рішення Конституційного Суду України від 29 січня 2008 року № 2-рп [Текст] // Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2008; відп. ред. канд. юрид. наук А. А. Стрижак. – К.: Ін Юре, 2008. – Кн. 8. – С. 74.

⁶ Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 1998 року № 11-рп [Текст] // Конституційний Суд України. Рішення. Висновки. 1997–2001; відп. ред. П. Б. Євграфов. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 262–263.

На відношенні Верховної Ради України до цього конституційного положення ми маємо найяскравіший приклад нехтування не тільки рішеннями органу конституційного судочинства, а й конституційними вимогами.

Процес голосування народних депутатів декількома картками (за своїх колег) набув масового характеру, що не тільки утворює передумови для сумнівів щодо легітимності прийнятих таким чином законів, а й знижує довіру до найвищого представницького органу у суспільстві.

Конституційний Суд України протягом 2010–2014 рр. декілька разів мав нагоду більш радикально відреагувати на таке порушення наведеної конституційної норми. Так, у конституційному поданні 53 народних депутатів України від 21 грудня 2010 р. (уповноважені представники народні депутати С. Власенко, О. Шустік) було поставлено питання про неконституційність Податкового кодексу України № 2755-VI від 2 грудня 2010 р. у зв'язку з порушенням конституційної процедури його прийняття, де стверджувалось, що з відеозапису телевізійної трансляції процедури голосування по цьому закону присутні в залі народні депутати України (у кількості приблизно 100 осіб) масово голосували картками інших депутатів (відсутніх у залі), внаслідок чого на табло значилось, що за прийняття Кодексу проголосувало 268 народних депутатів, що «грубо суперечить вимогам статті 84 Конституції України».

Під час попереднього засідання Конституційний Суд України відмовив у відкритті провадження у цій частині конституційного подання, зазначивши в ухвалі, що надані народними депутатами України інформаційні матеріали не можна вважати достатнім обґрунтуванням тверджень щодо неконституційності Кодексу і послався на свої попередні рішення з цього приводу, зокрема, Ухвалу Конституційного Суду України від 1 червня 2011 р. № 16-у/2011¹.

Вочевидь ця позиція Конституційного Суду України сприяла відмові керівництва Верховної Ради України від пропозицій щодо введення змін до системи «Рада», які б унеможливили голосування одних народних депутатів замість відсутніх у залі засідань і збереження цього негативного явища і у Верховній Раді України VIII скликання.

Ґрунтовний аналіз поглядів на роль актів конституційного судочинства видатних учених Ганса Кельзена, Раймона де Мальбера, Моріса Ориу дозволив Мішелью Троперу дійти прийняттого висновку, що конституційні суди все ж таки створюють численні норми різних рівнів, що свідчить про те, що самі вони не пов'язані жодною з цих норм. Суд, який контролює конституційність законів, є одночасно і законодавцем, і «засновником» конституції².

За офіційними статистичними даними за 1997–2015 рр., було ухвалено 156 рішень Конституційного Суду України у справах про перевірку на конституційність актів законодавства чи їх окремих положень. У 115 рішеннях визнано неконституційними (повністю або частково) — 97 положень законів, 12 положень постанов

¹ З аналізу матеріалів справ 1-3/2012 та 2-3/2012 // Архів Конституційного Суду України.

² Тропер, Мишель. Проблема толкования и теория верховенства конституции [Текст] // Сравнит. конституц. обозрение. – 2005. – № 4(53). – С. 178.

Верховної Ради України, 6 положень актів Президента України, 14 положень актів Кабінету Міністрів України, 11 положень актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Аналіз результатів діяльності Конституційного Суду України дає підстави стверджувати, що Конституційний Суд України виявився продуктивним і дієвим суб'єктом формування національної підсистеми судового конституціоналізму — судового права.

Його рішення є доктринальною базою для удосконалення Основного Закону держави, суттєво корегують чинне законодавство, утворюють основу для удосконалення правового поля держави.

Загальновідомо, що поширена нині модель конституційного контролю фактично започаткована на підставі правової позиції американського Верховного Суду у справі 1803 р., в якій проголошено про його право визначати відповідність законів і рішень Уряду Основному Закону.

Початок третього тисячоліття в російській юридичній літературі ознаменувався активізацією дискусії щодо ролі у процесі формування живого права Конституційного Суду Російської Федерації. Значна група суддів органу конституційного судочинства послідовно обстоює точку зору, що формування живого права у конституційній і інших галузях права здійснюється через правові позиції конституційного суду¹. Правові позиції конституційного суду як виявлені і встановлені судом правові принципи, застосовні для вирішення низки справ, являють собою «живе конституційне право»².

Ідея «живої конституції», під якою її прихильниками — Є. С. Анічкіним, В. Д. Зорькіним, А. А. Кондрашовим, В. М. Лебедевим, М. А. Митюковим та ін. — розуміються зміни, перетворення змісту конституційних приписів про права і свободи особистості без зміни їх текстуального вираження, має і серйозних критиків, які вважають цю ідею непродуктивною, оскільки такий підхід веде до виправданя конституційних правопорушень³. При цьому М. В. Вітрук не виключає необхідності розуміння духу Конституції. Однак вважає, що потрібне не наповнення Конституції новим змістом за рахунок судових рішень, без змін її тексту, а саме осягнення суті конституційних положень в умовах суспільних відносин, які постійно змінюються⁴.

¹ Лазарев, Л. В. Правовые позиции Конституционного Суда России [Текст] / Л. В. Лазарев. – М. : ОАО Изд. Дом «Городец», 2003. – С. 56.

² Гаджиев, Г. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации как источник конституционного права [Текст] / Г. Гаджиев // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1999. – № 3 (28). – С. 85.

³ Вітрук, Н. В. Доклад на научно-практической конференции «Конституционные права и свободы личности в контексте взаимодействия гражданского общества и правового государства» (13–16 апреля 2010 года) [Текст] / Н. В. Вітрук // Государство и право. – 2010. – № 12. – С. 93–102. Див. також Постанову Конституційного Суду Російської Федерації від 21 грудня 2005 року № 13-П.

⁴ Вітрук, Н. В. Из стенограммы круглого стола «Федеральный конституционный закон о Конституционном Суде Российской Федерации: опыт применения и перспективы совершенствования в Российской академии правосудия» (1 декабря 2009 года) [Текст] / Н. В. Вітрук // Журн. конституц. правосудия. – 2010. – № 1 (13). – С. 9–10.

На необхідність звернення до практики «живої конституції» наголошують і в Україні¹. Однак наведений перелік вітчизняної бібліографії свідчить про недостатню увагу дослідженням цієї проблематики з боку вчених України. І це незважаючи на те, що щороку збільшується кількість актів Конституційного Суду України, якими суттєво розширені межі змістовного розуміння як окремих конституційних норм, так і норм поточного законодавства.

У цьому контексті звертає на себе увагу методологія викладення Судом рішень. Щороку мотивувальні частини рішень збільшуються за обсягом у зв'язку з детальним посиланням на попередні правові позиції. Так, у Рішенні у справі про право законодавчої ініціативи щодо законів про денонсацію міжнародних договорів України, в обґрунтування рішення про неконституційність змін до Регламенту Верховної Ради України, якими народні депутати України були позбавлені права вносити законопроекти про денонсацію міжнародних договорів, покладені правові позиції з шести попередніх рішень суду². З аналізу 26 актів конституційного судочинства за 2010 р. вбачається, що лише в трьох з них відсутні посилання на попередні рішення Суду. А в 23 інших — використано в обґрунтуваннях висновків і рішень 55 попередніх правових позицій.

З рішень, ухвалених у 2010–2015 рр., які можна вважати такими, що суттєво вплинули на розуміння і подальше застосування положень Основного Закону України і відповідного законодавства, у першу чергу слід виділити Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження». На підставі системного аналізу конституційних положень, що містять ці терміни (статей 125, 129 Конституції України та відповідних норм процесуальних кодексів) Суд дійшов висновку, що вищі спеціалізовані суди України повинні бути єдиними органами касаційної інстанції, а наявність функцій касаційної інстанції у Верховного Суду України не відповідає засадам правової визначеності і правомірним може бути лише одноразове касаційне оскарження та перегляд рішень судів³. Ця правова позиція Конституційного Суду України фактично спричинила «революцію» у судоустрійному законодавстві. Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. №2453 Верховний Суд України фактично позбавлений своїх попередніх функцій.

¹ Див.: Кравченко, В. В. Конституційне право України [Текст] : навч. посіб. – Вид. 3-тє, виправл. та допов. – К. : Атіка, 2004. – 512 с.; Орзіх, М. Сучасний конституціоналізм – мета конституційної реформи в Україні [Текст] / М. Орзіх // Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Одеса : Юрид. л-ра, 2000. – С. 141; Заєць, І. Жива тканина Конституції (17 квітня 2008 року) [Електронний ресурс] / І. Заєць // Західна аналітична група. – Режим доступу: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=456>; Рабінович, П. Конституція України як «живий інструмент» відображення та врегулювання соціальних змін (у світлі практики вітчизняного конституційного судочинства) [Текст] / П. Рабінович, В. Гончаров // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2011. – №2. – С. 3–14; Шаповал, В. Українська конституція – стілець на двох ніжках [Електронний ресурс] / В. Шаповал // Інтернет-ресурс «Обозревателю». – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2008/6/27/245480.htm>.

² Рішення Конституційного Суду України від 30 травня 2012 року №12-рп/2012 (справа про законодавчу ініціативу) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=178867>.

³ Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2010 року №8-рп/2010 [Текст] // Конституційний Суд України: рішення, висновки / уклад. К. О. Пігнаста, О. І. Кравченко; відп. ред. А. С. Головін. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 10, 2010. – К. : Логос, 2011. – С. 170–172.

Суттєвою «добудовою» п. 8 ст. 129 Конституції України, який викладено в редакції, що основними засадами судочинства є також «забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом» стала правова позиція Конституційного Суду України у справі про апеляційне оскарження ухвал суду у цивільному процесі. Розглянувши зазначене конституційне положення у системному зв'язку з конституційними нормами, що забезпечують право на судовий захист і пункту 18 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України, яким регламентовано порядок оскарження ухвал суду окремо від судового рішення Суд сформулював правову позицію, відповідно до якої положення пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України стосовно забезпечення апеляційного оскарження рішення суду, крім випадків, визначених законом, слід розуміти так, що в цивільному процесі апеляційному оскарженню підлягають ухвали за винятком випадків, коли таке оскарження заборонено законом (абз. 7 підп. 3.2 п. 3 мотивувальної частини Рішення)¹. Тим самим Конституційний Суд України по суті конкретизував конституційне положення «крім випадків, встановлених законом», розтлумачивши його, що такі випадки повинні бути викладені у «заборонній» формі. Ця правова позиція покладена в основу обґрунтування трьох наступних рішень Суду в аналогічних справах. І, якщо обґрунтованість такого підходу у справах за конституційними зверненнями громадян А. А. Суботи (Рішення від 28 квітня 2010 р. № 12-рп/2010) та І. І. Слободенюка (Рішення від 8 липня 2010 р. № 18-рп/2010) сумнівів не викликає, то використання цієї ж правової позиції й у справі за конституційним зверненням громадянина О. Л. Шаповалова (Рішення від 25 квітня 2012 р. № 11-рп/2012) щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106 Господарського процесуального кодексу України, не позбавлене дискусійності, оскільки ця норма граматично викладена зовсім по-іншому, ніж відповідна норма Цивільного процесуального кодексу України.

Наведений аналіз дає підстави для висновків про наявність підстав для застосування доктрини «живого права» і в правовій системі України з визначенням як офіційного суб'єкта цього процесу Конституційного Суду України. Можливості конституційного судочинства повинні забезпечити у суспільстві реалізацію моделі правової держави і дію усіх складових принципів верховенства права.

Конституція України, закріпивши положення про здійснення судочинства Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції (ч. 3 ст. 124), зумовила поширення на процедури у єдиному органі конституційної юрисдикції конституційних засад судочинства, встановлених ч. 3 ст. 129 Конституції України. Частиною четвертою цієї ж статті встановлено, що інші засади судочинства в окремих судових юрисдикціях можуть бути визначені законом.

Конституційні основи щодо вирішення питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і офіційного тлумачення конституційних положень і законів у Конституційному Суді базово визначені Основним Законом України.

¹ Рішення Конституційного Суду України від 27 січня 2010 року № 3-рп/2010 [Текст] // Конституційний Суд України: рішення, висновки / уклад. К. О. Пігнаста, О. І. Кравченко; відп. ред. А. С. Головін. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 10, 2010. – К. : Логос, 2011. – С. 96.

Аналіз положень Закону України «Про Конституційний Суд України» не дає підстав стверджувати про закріплення на рівні спеціальної норми загальновідомого принципу (постулату) «Стояти на вирішеному». Застосування цього неписаного правила базується у даному випадку на принципі верховенства права, зазначеного серед основних принципів діяльності у ст. 4 цього спеціального закону.

Коментуючи положення Статуту цивільного судочинства Російської Імперії 1864 р. К. П. Победоносцев зазначав, що суд при здійсненні судочинства не пов'язаний у рішеннях по конкретним справам, загальними «соображеннями» щодо смислу і застосування того чи іншого закону, тому що судження стосовно обставин справи і застосування при цьому законоположень у кожному конкретному випадку повинні бути особливими (індивідуальними). Попереднє обґрунтування у подібних випадках може бути лише орієнтиром, а не обов'язковим правилом. Виходячи зі змісту статей 815, 891 Статуту Сенат не повинен бути пов'язаним тлумаченням закону у попередніх справах, тому що під час нового розгляду можуть виявитись обставини, які відкриють нове бачення (розуміння) закону, яке є більш правильним і повним і ближче до істинного смислу і духу норми¹.

У наш час досить поширеним є розуміння, що інтерпретаційні акти Конституційного Суду — це додаткові нормативно-правові акти, метою яких є уточнення, зміна або роз'яснення правових норм, прийнятих раніше. Заперечуючи цю позицію, інші автори вважають, що юридична сила інтерпретаційних актів не може прирівнюватися до сили нормативно-правових актів, які є предметом тлумачення і посилаються при цьому на те, що юридична сила інтерпретаційного акта діє лише доти, поки діє сам акт². Однак подальше зростання значущості і ролі у суспільстві актів Конституційного Суду України фактично знівелювали цю позицію.

У правозастосовній практиці не виникає проблем щодо дії актів конституційного судочинства у випадках зміни (втрати чинності правової норми), яка була протлумачена Конституційним Судом у період чинності такого акта. У цих випадках рішення Конституційного Суду України повинно визнавати таким, що «вичерпало свою дію»³. Певна дискусійність щодо дії рішень Суду зберігається у випадках, коли окремі положення закону були визнані неконституційними, а в подальшому були змінені конституційні норми, на яких базувалося таке рішення. Незважаючи на певну особливість ситуації, слід і в даному випадку судові рішення розцінювати як таке, що вичерпало свою дію. Такий підхід свідчить про відсутність необхідності у цих випадках перегляду рішень конституційного суду.

Інститут перегляду Судом своїх рішень слід відрізнити від зміни (перегляду) правових позицій, висловлених у попередніх рішеннях зі схожих питань. Спеціальні закони більшості держав, допускаючи можливість повернення до розглянутих справ, не встановлюють чіткої процедури перегляду власних рішень.

¹ Победоносцев, К. П. Судебное руководство [Текст] / К. П. Победоносцев. — М. : Статут : РАП, 2004. — С. 298.

² Див.: Тацій, В. Межі тлумачення конституційним судом Конституції і законів України [Текст] / В. Тацій, Ю. Тодика // Вісн. Конституц. Суду України. — 2002. — № 2. — С. 62.

³ Авторська позиція є дискусійною у зв'язку з відсутністю законодавчого унормування.

Так, у Законі України «Про Конституційний Суд України» лише передбачається, що Конституційний Суд України відкриває нове провадження у справі при виявленні нових обставин по справі, які не були предметом його розгляду, але які існували на час розгляду і прийняття рішення (ст. 68). До втрати чинності ст. 73 Закону «Про Конституційний Суд Російської Федерації» законодавство Російської Федерації мало більш досконалий механізм щодо розвитку, уточнення і перегляду раніше сформульованих Конституційним Судом правових позицій. Однак з листопада 2010 р. це питання також не має чіткого законодавчого унормування.

Закон Республіки Вірменія «Про Конституційний Суд» в редакції від 1 червня 2006 р. містить норму, відповідно до якої Суд мінімум через сім років після прийняття відповідної постанови може її переглянути за зверненням суб'єкта у випадках змін конституційних положень, застосованих по справі, або з «виявленням нового сприйняття положень Конституції, внаслідок чого ймовірно прийняття іншої (відмінної) постанови» (п. 14 ст. 68).

Що ж стосується трансформаційних змін базових засад рішень конституційних судів, закріплених правовими позиціями у рішеннях по конкретним справам, законодавче унормування є ще менш конкретним і це питання фактично віддане на відкуп правозастосовної практики.

Сучасна юридична література перенасичена різноманітними точками зору щодо правової природи правових позицій конституційних судів. У більшості випадків вчені одноставні у визначенні переліку сутнісних критеріїв результатів судової правотворчості. У контексті даного дослідження продуктивним є визначення, відповідно до якого правові позиції є «квазінормами», які служать постійними і загальними підставами для прийняття Конституційним Судом усіх наступних рішень із аналогічних справ і мають значення правового прецедента¹. Однак при цьому слід враховувати обґрунтоване застереження, висловлене Л. В. Лазаревим щодо необхідності слідувати традиційному розумінню джерел права як форми нормативного відображення права і відносити до них не правові позиції, а саме нормативно-інтерпретаційні акти Конституційного Суду².

Правові позиції Конституційного Суду України можуть і повинні застосовуватися як прецеденти де-факто, за умови незмінності основних конституційних принципів та засад, встановлення яких належить до повноважень єдиного суб'єкта установчої влади — народу України³.

Практично усі новітні конституції тією чи іншою мірою закріплюють дію принципу «непорушності набутих прав». Так, ч. 3 ст. 22 Конституції України проголошено, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Подібне конституційне унормуван-

¹ Див.: Сивицкий, В. А. Решения Конституционного Суда Российской Федерации как источники конституционного права Российской Федерации [Текст] / В. А. Сивицкий, Е. Ю. Терюкова // Вестн. Конституц. Суда РФ. – 1997. – № 3. – С. 78–79.

² Лазарев, Л. В. Правовые позиции Конституционного Суда России [Текст] / Л. В. Лазарев. – М. : Формула права, 2006. – С. 53.

³ Див.: Стрижак, А. А. Конституція України в актах Конституційного Суду України: огляд та коментар [Текст] / А. А. Стрижак. – К. : Ін Юре, 2010. – С. 16.

ня є найбільш дієвою гарантією для кожної людини у збереженні набутих прав. Наявність однозначно і категорично воно закріплене не в усіх державах, тому в умовах світової фінансової кризи 2009–2012 рр. у практиці конституційних судів Європи намітився різнобій у вирішенні питань соціального захисту населення. І, якщо ще у 1995–2005 рр. органи конституційної юрисдикції практично одноставно займали позицію, що скорочення соціальних виплат населенню не може бути виправдане станом розвитку економіки у державі, то в умовах кризи намітилася тенденція, зумовлена пошуком шляхів щодо сприяння урядам у подоланні фінансових проблем за рахунок надзвичайних заходів.

Цілком очевидно, що менше проблем щодо можливості зміни своїх попередніх позицій мали суди в державах, де в Основних законах було відсутнє таке жорстке унормування. Так, у Конституції Латвійської Республіки відсутня навіть стаття, яка б визначала Латвію як соціальну державу. Тому в одинадцяти рішеннях 2009–2011 рр. щодо конституційності урізання розміру пенсій окремим категоріям громадян Конституційний Суд Латвійської Республіки визначив, що держава не тільки має право, але й обов'язок пропорційно розраховувати свої зобов'язання у сфері соціальних прав, відповідно до своїх економічних можливостей. При цьому суд вводить в оборот критерій «соціально відповідального рішення держави», тлумачачи його як рішення, що призводить до збалансування правових інтересів окремих осіб з інтересами усього суспільства. У Рішенні №2009-08-01 (абз. 15) Конституційний Суд Латвійської Республіки визнав, що мінімальний розмір гарантованих державою соціальних гарантій знаходиться під впливом економічної ситуації та наявних ресурсів¹. Відповідно до Рішення Конституційного Суду Латвійської Республіки від 27 липня 2007 р. відійти від попередньої доктрини, закріпленої у попередньому рішенні, можливо у разі наведення нової аргументації, по суті шляхом переоцінки правових норм, у тому числі і додатково використаних у новій тотожній справі².

У цілому така позиція поділяється і в Україні із застереженням, що правова позиція, вироблена Судом, має діяти доти, доки будуть чинними норми Конституції та законів, на яких вона базується. Однак у виняткових випадках заради врахування реалій життя при прийнятті нових рішень Конституційний Суд України повинен мати право відійти від своєї попередньої правової позиції. Крім того, Суд може розвивати і збагачувати у смислового та змістовного відношеннях свої попередні правові позиції³.

Поглиблення позиції Конституційного Суду України, яку можна розцінити як реінтерпретацію попередньої, можна проілюструвати на прикладі Рішення від 5 жовтня 2005 р., в якому зазначалось, що, на думку Конституційного Суду України, положення ч. 3 ст. 5 Конституції України треба розуміти так, що народ як носій суверенітету і єдине джерело влади може використовувати своє право визначати конститу-

¹ З інформаційної доповіді Конституційного Суду Латвійської Республіки (див. Матеріали Міжнародного семінару «Практика конституційних судів у сфері соціального захисту», Страсбург, 29–30 листоп. 2011 р.).

² Із виступу судді Конституційного Суду Литви Томи Бермінтієне на «круглому столі» у Конституційному Суді України, 9 грудня 2011 р.

³ Див.: Ткачук, П. М. Правові позиції Конституційного Суду України [Текст] / П. М. Ткачук // Вісн. Конституц. Суду України. – 2006. – №1. – С. 21.

ційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України на всеукраїнському референдумі¹. Рішення від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008, в якому зазначено, що Конституційний Суд України вважає, що всеукраїнський референдум за народною ініціативою з питань прийняття нової Конституції може бути проведений у порядку, який має бути визначений Конституцією і законами України². Тим самим Конституційний Суд України визнав, що чинним на той час законодавством не передбачено прийняття нової Конституції.

У суспільстві і юридичній спільноті практично кожне рішення Конституційного Суду України сприймається неоднозначно. Особливо прискіпливо аналізуються ситуації, які дають підстави, на думку авторів, вважати, що має місце відступ від попередньої правової позиції³. У більшості випадків така критичність зумовлена недостатнім розумінням дослідженої судом проблеми і відсутністю можливості оцінити усі матеріали справи, які були предметом оцінки органу конституційного судочинства. Зокрема, є непорівнянними у цьому контексті ситуації з правами Президента України щодо призначення голів судів і переведення суддів з одного суду до іншого того ж рівня і тієї ж юрисдикції. Крім того, дійсно, Суд додатково оцінив існуючу нормативну базу і цілком обґрунтовано у Рішенні від 21 червня 2011 р. № 7-рп/2011 у справі про повноваження державних органів у сфері судоустрою не визнав наділення Президента України вказаними повноваженнями Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453 такими, що суперечать Конституції⁴.

Радикальний перегляд власних правових позицій є однією із специфічних тенденцій у практиці національного конституційного судочинства (не тільки в Україні, але і в Австрії, Великобританії, Канаді, США, ФРН). Ця тенденція має винятковий характер і об'єктивно зумовлюється певними соціальними чинниками. Йдеться про необхідність забезпечувати функціональну стабільність Основного Закону за посередництвом переосмислення деяких його положень навіть при незмінності їх тексту⁵. Оцінюючи цю точку зору, необхідно відрізнити правові позиції судів у державах із прецедентним правом і у всіх інших. Як слушно зазначає С. Шевчук, прецедент може вважатися чинним правом, але йому можна не слідувати, якщо його можна відрізнити

¹ Рішення Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 (справа про здійснення влади народом) [Текст] // Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2005 / відп. ред. канд. юрид. наук П. Б. Євграфов. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 145–151.

² Рішення Конституційного Суду України від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008 (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) [Текст] // Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2008 / відп. ред. канд. юрид. наук А. А. Стрижак. – К. : Ін Юре, 2008. – Кн. 8. – С. 131–139.

³ Див.: Галайчук, В. Дезорієнтуючі орієнтири практики Конституційного Суду України [Текст] / В. Галайчук, С. Кальченко // Юрид. газ. – 2011. – № 49. – С. 28–29.

⁴ Не можна відкидати і суб'єктивний чинник, який полягає в тому, що суддя-доповідач у цій справі не поділяв позицію Конституційного Суду України, висловлену у Рішенні від 16 травня 2007 р. № 1-рп/2007 (справа про звільнення судді з адміністративної посади). Див. окрему думку судді В. Д. Бринцева, у якій, зокрема, зазначалось, що відсутність у Конституції України конкретного визначення щодо органу, наділеного повноваженнями, призначати і звільняти голів судів і їх заступників не є підставою для визнання положень спеціального закону неконституційними, якщо ця процедура покладено на орган (суб'єкта), щодо якого у конституційних нормах відсутня пересторога (заборона) на здійснення цієї функції.

⁵ Див.: Рабінович, П. Конституція України як «живий інструмент» (у світлі офіційного перетлумачення її положень) [Текст] / П. Рабінович, В. Гончаров // Юрид. вісн. України. – 2011. – 4–10 черв. (№ 23). – С. 5.

з огляду на зміну фактичних обставин у суспільстві з моменту його прийняття, він може бути відкинтий, якщо відповідні правові принципи змінилися з моменту його виникнення, ним можна і знехтувати, якщо при його прийнятті з тих чи інших причин не були застосовані відповідні положення законодавства чи неправильно витлумачені попередні прецеденти. Разом з тим, маючи таку широку дискрецію, вищі суди країн англо-саксонського права більше схильні не скасовувати прецеденти, а застосовувати «техніку розрізень»¹.

Якщо такі широкі можливості у судів, де прецедент має обов'язковий характер, то чому вони мають бути вужчими у випадках, коли правові позиції судів не мають «статусу» офіційного прецеденту, обов'язкового для усіх правозастосувачів?

У цьому контексті слід також визначити критерії, можливості і межі актів судів, які відрізняються від попередніх правових позицій. По-перше, слід відрізнити рішення, прийняті за абсолютно однакових юридично значимих обставин² і рішення у справах із тотожними правовідносинами. Остання категорія, хоча і стосується у багатьох випадках одних і тих самих правових норм, скажімо, про пенсійне забезпечення громадян, однак кожне з досліджуваних питань має специфічні особливості. Тому фактично і не можливе прийняття уніфікованих рішень, які б просто повторювали попередні рішення. У цьому контексті слід визнати критику на адресу Конституційного Суду України у необґрунтованому відході від попередніх позицій у справі щодо конституційності п. 4 «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» упередженою.

Згідно з цією нормою положення низки соціальних законів, зокрема і «Про соціальний захист дітей війни», застосовуються у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України, виходячи з наявного фінансового ресурсу бюджету Пенсійного фонду України на 2011 р. Піддавши ці положення перевірці на відповідність Основному Закону, Конституційний Суд України сформулював правову позицію, відповідно до якої «передбачені законом соціально-економічні права не є абсолютними». Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства» (абз. 10 підп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини Рішення)³.

Можна погоджуватись, або не погоджуватись із цією позицією⁴, однак порівняльний аналіз із попередніми рішеннями Конституційного Суду України, де приймались рішення про неконституційність призупинення соціальних виплат окремим категоріям громадян, перехідними положеннями закону про Державний бюджет базувались

¹ Шевчук, С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні [Текст] / С. Шевчук. — К. : Реферат, 2007. — С. 381–382.

² Термін «однакові юридично значимі обставини» введений в оборот Конституційним Судом України (див., наприклад, Ухвалу Конституційного Суду України від 12 травня 2010 р. № 31-у/2010 (про відмову у відкритті конституційного провадження) [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. — 2010. — № 4. — С. 89–92.

³ Рішення Конституційного Суду України від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011 [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. — 2012. — № 1. — С. 93–99.

⁴ Автор, як суддя Конституційного Суду України, голосував проти прийняття цього рішення (див. стенограму у справі).

зовсім на іншій правовій позиції. Так, у рішеннях: від 9 липня 2007 р. № 6-рп/2007 (справа про соціальні гарантії громадян), від 22 травня 2008 р. № 10-рп/2008 (справа щодо предмета та змісту Закону про Державний бюджет України) Конституційний Суд України послідовно відстоював правову позицію, яка фактично не змінилась, що «законом про Державний бюджет не можна вносити зміни до інших законів, зупинити їх дію, чи скасувати їх, оскільки з об'єктивних причин це створює протиріччя у законодавстві і як наслідок — скасування та обмеження прав і свобод людини і громадянина» (абз. 3 підп. 5.4 п. 5 мотивувальної частини Рішення)¹.

Порівняльний аналіз матеріалів справ, які завершилися прийняттям наведених рішень, свідчить про відсутність підстав вважати акт конституційного судочинства 2011 р. реінтерпретаційним актом. Проведене розмежування дає підстави для пропозицій щодо необхідності визначення на законодавчому рівні права на свободу інтерпретації при ухваленні рішень Конституційним Судом України з чітким закріпленням можливості реінтерпретації власних попередніх правових позицій з наведенням у рішенні відповідної аргументації у випадках виявлення правової помилки, розширення обсягів тлумачення законодавчих норм.

На проблемність усунення помилкових рішень Конституційного Суду України, особливо прийнятих під тиском політичних обставин, звертає увагу академік В. Я. Тацій і пропонує надати Суду право перегляду своєї правової позиції, тому що долати Верховній Раді України правову позицію Конституційного Суду України, яка дістала вияв у його рішенні, шляхом внесення парламентом змін до законодавства, значно важче ніж зробити це самому Конституційному Суду України². У разі впровадження механізму перегляду рішень за цих підстав законом, на розсуд суду залишаються випадки, зумовлені повною зміною складу суду, світової економічної кризи, зміни соціально-економічної і політичної ситуації у державі і т. п.

Визнаючи особливий статус рішень Конституційного Суду України В. Я. Тацій все ж вважає, що будь-який інтерпретаційний акт, у тому числі й рішення Конституційного Суду України, має допоміжний характер. Відповідно юридична сила інтерпретаційного акта не може бути прирівняна до юридичної сили нормативно-правових актів, що стали предметом тлумачення³.

Активно опонуючи прихильникам визнання нормотворчого характеру рішень Конституційного Суду України, професор А. О. Селіванов застерігає, що внаслідок легалізації такого розуміння: за формального збереження чинного тексту Конституції України, але без дотримання встановленого нею порядку, внесення змін до неї шляхом тлумачення Конституційним Судом не тільки може зашкодити верховенству Основного Закону, а й деформує її змістовні положення⁴.

¹ Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008 [Текст] // Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2008 / відп. ред. канд. юрид. наук А. А. Стрижак. – К. : Ін Юре, 2008. – Кн. 8. – С. 192–193.

² Тацій, В. Я. Вибрані статті, виступи, інтерв'ю [Текст] / В. Я. Тацій : упоряд.: О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, В. І. Борисов ; відп. за вип. О. В. Петришин. – Х. : Право, 2010. – С. 471.

³ Там само. – С. 470.

⁴ Селіванов, А. О. Конституційні проблеми в сучасній теорії права. Доктрина стабільності та охорони Конституції в контексті її модернізації та ефективного конституційного правосуддя [Текст] / А. О. Селіванов. – К. : Логос, 2012. – С. 90.

Такий авторський підхід призвів до надто категоричного висновку, що Конституційний Суд України відповідно до свого статусу не має повноважень змінювати прийняті раніше правові позиції, скасовувати власні рішення, навіть за умов зміни норм Конституції України, на основі яких вони приймалися¹.

Слід зазначити, що подібні позиції не враховують ситуацію, зумовлену тим, що юридична сила підсумкових рішень Конституційного Суду у більшості моделей конституційного судочинства є вище за юридичну силу будь-якого закону і відповідно практично є рівною за юридичною силою самої Конституції, яку у подальшому неможливо застосовувати у відриві від судових рішень і, більше того, всупереч цим рішенням².

Наведений аналіз переконує в необхідності належного унормування процедури реінтерпретації на законодавчому рівні.

Структура актів практично усіх органів конституційного судочинства є тотожною. Резолютивна частина рішення базується на правових позиціях, викладених у його мотивувальній частині. Тому, коли йде мова про реінтерпретацію, то це завжди нерозривно пов'язано зі зміною раніше сформульованих правових позицій.

Таким чином, під реінтерпретацією у практиці найвищих судів слід розуміти системний правовий аналіз у конкретній судовій справі, який містить висновки, що за однакових юридично значимих обставин відрізняються від правової позиції, раніше сформульованої у попередній справі, чим зумовлюється прийняття рішення, яке суттєво відрізняється від попереднього.

Свого часу найвідоміший із суддів конституційних судів Ганс Кельзен вважав, що принципи, які стосуються утворення й організації суду, повинні бути застосовними і до Конституційного Суду³.

Відповідно до ст. 153 Конституції України порядок організації і діяльності Конституційного Суду України, процедура розгляду ним справ визначаються законом. У процесі розробки і прийняття якого тривали запеклі дискусії саме стосовно того, чи повинен орган конституційного судочинства відповідати загальним стандартам судового органу, чи він має бути побудованим зовсім на інших засадах і не мати жодного відношення до системи судової влади і бути побудованим не на принципах, притаманних для судів загальної юрисдикції. Врешті-решт була сприйнята змішана концепція, суть якої полягає у спробі побудувати модель конституційного судочинства на власних засадах, яка автоматично не дублює принципи діяльності судів загальної юрисдикції, а утворює систему власних принципів і засад конституційного судочинства. Внаслідок чого була обрана форма єдиного законодавчого акта, який містить як організаційні процедури, так і процедури здійснення судочинства.

З урахуванням практики роботи Конституційного Суду України не викликає заперечень, що однією з проблем конституційного правосуддя в Україні є відсутність

¹ Див.: Селіванов, А. О. Конституційні проблеми в сучасній теорії права. Доктрина стабільності та охорони Конституції в контексті її модернізації та ефективного конституційного правосуддя [Текст] / А. О. Селіванов. – К. : Логос, 2012. – С. 94–95.

² Див.: Зорькин, В. Д. Россия и Конституция в XXI веке [Текст] / В. Д. Зорькин. – 2-е изд. – М. : Норма, 2008. – С. 133.

³ Див.: Кельзен, Г. Судебная гарантия конституции (конституционная юстиция). Ч. 2 [Текст] / Ганс Кельзен // Право и политика. – 2006. – №9. – С. 7.

закону про конституційне судочинство, тому що чинний Закон України «Про Конституційний Суд України» не охоплює усіх положень судочинства, а норми Регламенту Конституційного Суду України не можуть їх компенсувати¹.

Ще на початку століття вчені-практики звертали увагу на те, що у вітчизняній науці в достатній кількості відсутні дослідження у сфері конституційного процесуального права України, розуміючи під цим визначенням правові інститути, якими встановлено порядок здійснення правосуддя Конституційним Судом України².

Незважаючи на те, що за десятиріччя, що минуло, з'явилась значна кількість публікацій із цієї проблематики, системних зрушень у законодавчому визнанні цієї галузі права (як повністю самостійної) не відбулося.

Порівняльний аналіз результатів дослідження ефективності діяльності судів загальної юрисдикції дає підстави для обґрунтованого висновку, що вітчизняна судова процедура характеризується певним консерватизмом і через це не здатна на достатньому рівні відповідати очікуванням суспільства щодо оперативного розгляду справ. Тому одним із завдань, яке потрібно вирішити при реформуванні процесуального законодавства, має стати подальше удосконалення і розвиток спрощених процедур розгляду певних стандартизованих видів правових конфліктів³. З певною кореляцією цю пропозицію стосовно судового процесу в судах загальної юрисдикції можна використати й оцінюючи діяльність єдиного органу конституційного судочинства в Україні.

Словосполучення «кримінальний процес», «цивільний процес» не викликають неоднозначності щодо їх розуміння. Усім зрозуміло, що йдеться про діяльність уповноважених органів у процесі (в ході) провадження у кримінальних і цивільних справах. Але вже при створенні нормативної бази адміністративного судочинства законодавцем приймається не адміністративно-процесуальний кодекс, а кодекс адміністративного судочинства, тому що адміністративний процес є явищем більш багатограним і його неможливо звузати лише до процедури розгляду справ цієї категорії в судах.

Ще багатограннішим і більш змістовно різноманітним є конституційний процес. Цим визначенням охоплюються процедури щодо прийняття як нової, так і внесення змін до чинної Конституції, процес реалізації конституційних повноважень єдиним законодавчим органом і органами виконавчої влади, тощо. Ще більш специфічне розуміння конституційно-процесуального права пропонує автор тлумачення цього терміна в юридичній енциклопедії, розуміючи його як сукупність норм, якими регулюється порядок реалізації повноважень суб'єктами конституційного права, і засіб реалізації повноважень Верховною Радою України⁴. Тому розуміння цього, тобто такого широкого і неоднозначного смислу цього поняття, унеможлиблює прийняття акта під

¹ Див.: Скомороха, В. Є. Інтерв'ю з приводу 15-ї річниці Конституційного Суду України [Текст] / В. Є. Скомороха // Вісн. Конституц. Суду України. – 2011. – № 4–5. – С. 17.

² Див.: Палюк, В. П. Конституційне процесуальне право України [Текст] / В. П. Палюк, М. Д. Савенко. – Миколаїв : Тетра, 2000. – С. 5–6.

³ Див.: Москвич, Л. М. Удосконалення судової процедури як складова підвищення ефективності функціонування суду [Текст] / Л. М. Москвич // Вісн. Верхов. Суду України. – 2012. – № 3(139). – С. 24.

⁴ Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 288.

назвою «конституційно-процесуальний кодекс», який би унормував процедурні питання у процесі конституційного судочинства.

Інститут (галузь) конституційно-процесуального права і його складова — конституційний процес багатьма вченими і в Україні, і в Росії розуміється однаково. «Останнім часом у конституційній теорії з'явилося поняття “конституційний процес”, що тлумачиться вченими по-різному: у вузькому розумінні, і в широкому розумінні цього слова. У вузькому розумінні — діяльність Конституційного Суду Російської Федерації та конституційних, уставних судів суб'єктів федерації, в широкому — будь-який процес реалізації норм Конституції Російської Федерації в чинному законодавстві»¹.

Ця ж позиція, яка базується на широкому розумінні смислового навантаження правової категорії «конституційний процес» поділяється і представниками Одеської наукової школи, однак із суттєвим застереженням щодо помилковості ототожнення поняття «конституційний процес» з поняттям «конституційний судовий процес»².

Підтримка цієї уточненої позиції дає підстави для подальшого розмежування і суміжних термінів «конституційно-процесуальне право» і «судове конституційне право». Хоча при цьому визначення, скажімо, процедур з розробки змін і доповнень до Основного Закону називати конституційно-процесуальним правом підстав немає. Разом з тим можна зустріти навіть у навчальних посібниках для студентів розкриття цього терміна, яке дає достатньо повне і всебічне уявлення про його сутність. У першу чергу, це стосується визначення конституційного судового процесу, як: а) порядку здійснення конституційного судочинства (його процесуальну модель); б) системи юридичних норм, якими закріплюється порядок здійснення конституційного судочинства, що і є конституційним судово-процесуальним правом³. З цією позицією фактично солідаризується і В. Л. Федоренко, підкреслюючи, що до конституційного процесу можуть бути віднесені виключно правовідносини, пов'язані з розглядом конституційних подань Конституційним Судом України⁴. Таке ж змістовно-сутнісне розуміння конституційно-процесуального права обмежене функціонуванням Конституційного Суду та конституційних, уставних судів суб'єктів Російської Федерації у формі конституційного судочинства пропонують і російські конституціоналісти⁵. Повністю поділяючи такі підходи, слід зазначити, що намагання значної групи авторів до розширеного розуміння конституційного процесу з поділом його на 6 блоків, включаючи: процес прийняття Конституції і внесення до неї

¹ Див.: Дмитриев, Ю. А. Конституционное законодательство России: проблемы и перспективы развития [Текст] / Ю. А. Дмитриев // Государство и право. — 2010. — № 12. — С. 120.

² Див.: Проблеми сучасної конституціоналістики [Текст] : навч. посіб. / М. П. Орзіх, М. В. Афанасьева, В. Р. Барський та ін. ; за ред. М. П. Орзіха. — К. : Юрінком Інтер, 2011. — С. 201.

³ Див.: Конституционный судебный процесс [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. М. С. Саликов. — М. : Норма, 2003. — С. 8.

⁴ Федоренко, В. Система конституційного права як складник класичного конституціоналізму [Текст] / В. Федоренко // Конституція і конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми : зб. наук. пр. членів Т-ва конституц. права з нагоди десятої річниці Конституції України, Конституційного Суду України та самого Товариства / відп. ред. П. Ф. Мартиненко, В. М. Кампо. — К. : СПД Купріянова О. О., 2007. — С. 70–72.

⁵ Див.: Витрук, Н. В. Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс [Текст] : учеб. пособие / Н. В. Витрук. — М. : Юристъ, 2005. — С. 25.

змін, конституційно-процесуальні основи правового становища особи, адміністративно-територіальний процес, виборчий і референдний процес, конституційні процедури здійснення державної влади та місцевого самоврядування¹, — вносить плутанину в юридичну термінологію і утворює правову неоднозначність понятійного апарату в галузі конституційного права.

Фундатор української концепції «конституційної модернізації» В. М. Кампо вносить пропозицію прийняти Кодекс конституційного судочинства України, який би врегулював процедуру розгляду конституційних скарг громадян, уточнив діючі процесуальні положення тощо².

Повністю поділяючи пропозиції щодо необхідності розробки і прийняття такого самостійного акта, слід все ж зазначити, що з метою уникнення плутанини у зв'язку з багатоаспектністю поняття «конституційний процес», такий кодекс повинен мати назву «Кодекс конституційного судочинства». Чому саме Кодекс, а не закон про конституційні процедури? Тому що є усі підстави за основу взяти окремі положення чинного Закону України «Про Конституційний Суд України», норми Регламенту, систематизувати їх за правилами сучасної законодавчої техніки, розмежувавши процедури організації роботи Суду від процедур конституційного провадження.

Дослідники проблеми процесуального права сходяться на думці, що приписи, які знаходяться у процесуальних нормах, вирізняє те, що всі вони мають процедурний характер, тобто визначають найдоцільніший порядок здійснення правотворчості, покликані сприяти ефективному і справедливому досягненню результату, що передбачений відповідною нормою права³. Із цього випливає, що питання процедур у конституційному судочинстві є складовою процесуального права. У даному контексті — конституційно-процесуального, яким повинен визначатись механізм здійснення конституційного судочинства як у цілому, так і відповідно до особливостей реалізації конкретних повноважень Конституційного Суду і його суб'єктів, якими в даний час є судові колегії і судді, а також регламентувати реалізацію прав усіх учасників конституційного судочинства.

Прийняття Кодексу про конституційне судочинство повинно відбуватись у пакеті із Законом про внесення змін до Закону України «Про Конституційний Суд України». Тобто цьому повинно передувати визначення на законодавчому рівні структури і повноважень органу конституційного судочинства. Вже не перший рік періодично висловлюються пропозиції про перетворення існуючих судових колегій Суду у дві судові палати з наділенням правом на прийняття рішень по суті в порядку, визначеному законом⁴. Суперечності, які можуть виникнути в практиці розгляду справ окремими самостійними палатами, цілком слушно пропонується усувати на пленарних засіданнях — Пленумі Конституційного Суду, що дасть змогу забезпечити єдність судової

¹ Див.: Совгіря, О. В. Конституційно-процесуальне право України [Текст] : навч. посіб. / О. В. Совгіря. — К. : Юрінком Інтер, 2009. — 536 с.

² Кампо, В. Інструмент конституційної модернізації [Текст] / В. Кампо // Голос України. — 2009. — 12 листоп. (№ 214).

³ Див.: Серета, О. О. Процедурні норми в нормативно-правових актах України [Текст] / О. О. Серета // Держава і право (юридичні і політичні науки). — Вип. 32. — С. 48.

⁴ З інтерв'ю І. А. Тимченка «Конституционный Суд меняет председателя и место прописки» [Текст] // Зеркало недели. — 1999. — № 41(262).

практики¹. За такої структуризації дійсно виправданим стає термін «пленарні засідання», яким і в чинному законі визначається процедура розгляду справ по суті.

Аналіз законопроектної роботи щодо удосконалення законодавчої бази Конституційного Суду України за 2006–2015 рр. пересвідчує в тому, що у численних законопроектах, більшість яких не дійшла до розгляду на пленарних засіданнях парламенту, пропонувались зміни до чинного Закону «Про Конституційний Суд України», і навіть нова редакція цього закону, без зміни структури, тобто спроб розмежувати на закони про організацію роботи і окремо про процедуру розгляду справ суб'єктами законодавчої ініціативи, не пропонувалась. Це свідчить про недостатність науково обґрунтованих концепцій щодо окремого законодавчого унормування засад утворення й організації єдиного органу конституційного судочинства і здійснення конституційного правосуддя.

Досвід роботи у Конституційному Суді України у 2006–2015 рр. дає підстави стверджувати, що за основу в розробці Кодексу конституційного судочинства необхідно взяти процедурні положення чинного закону про Конституційний Суд України і його Регламент, доопрацьований протягом цих років. Такий підхід дозволяє зберегти увесь позитивний досвід роботи суду конституційної юрисдикції і одночасно запропонувати нормоположення, які усунуть недоліки в його роботі і утворять передумови для підвищення ефективності конституційного судочинства в державі.

Узагальнення наведених висловлювань дає підстави запропонувати визначення судового конституційного процесу як сукупність законоположень, якими унормовані процедури здійснення судочинства органом конституційної юрисдикції, так і безпосередньо діяльність Суду, його палат (колегій), суддів, учасників конституційного судочинства з реалізації встановлених процесуальними нормами своїх функцій, повноважень і обов'язків.

Таке розуміння судового конституційного процесу дає змогу запропонувати напрями щодо удосконалення процедур у конституційному судочинстві, зокрема і шляхом розмежування законодавства.

Конституція України не визначає Конституційний Суд України (далі — Суд) суб'єктом законодавчої ініціативи, тому його роль у законодавчому процесі обмежується встановленими функціональними повноваженнями.

Більшість дослідників виділяють лише чотири групи функцій, встановлених розд. XII Конституції України і більш детально регламентованих у гл. 8 Закону України «Про Конституційний Суд України», однак залишають поза увагою найголовнішу функцію Суду — безпосередній вплив на законодавчий процес, що впливає з положень ст. 159 Конституції. Ця конституційна норма закріплює правило, згідно з яким законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Суду щодо його відповідності вимогам статей 157 і 158 Конституції.

Незважаючи на те, що саме ця найважливіша функція Суду залишилася неврегульованою ні конституційними нормами, ні відповідним законом, Суд за майже 18 років дав 26 висновків, з яких лише три стали передумовою для внесення змін до

¹ Див.: Селіванов, А. О. Питання теорії конституційного правосуддя в Україні: актуальні питання сучасного розвитку конституційного правосуддя [Текст] / А. О. Селіванов, А. А. Стрижак. — К.: Логос, 2010. — С. 247.

Конституції. За цей час набуто певного досвіду, який є підґрунтям для доопрацювання конституційних процедур і внесення змін до чинної нормативної бази, що також потребує окремого ґрунтовного дослідження.

Вирішуючи питання щодо конституційності законів, інших нормативно-правових актів, Суд безпосередньо впливає на органи державної влади, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, сприяє формуванню у громадян і суспільства в цілому правосвідомості, високої правової культури. Рішення Суду спонукають органи державної влади до обов'язкового здійснення своїх функцій на засадах поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову та неухильного додержання Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції і законів України.

Визнаючи закони, інші нормативно-правові акти або їх окремі положення неконституційними, Суд удосконалює систему законодавства, позбавляє її застарілих актів та юридичних норм. Таким чином, рішення Суду є тим чинником, що безпосередньо впливає на законодавчий процес та формування законодавчої бази держави.

Слід підкреслити, що сам факт визнання Судом неконституційними повністю або в окремих частині близько двох сотень положень законів та інших нормативно-правових актів свідчить про вагомий внесок органу конституційної юстиції у процес формування законодавчої бази держави. Правові акти та їх окремі положення, які суперечать Конституції України, виводяться за межі конституційного поля, що сприяє становленню України як демократичної, правової держави, вдосконаленню її законодавства, утвердженню принципу верховенства права, захисту прав і свобод людини і громадянина. Внаслідок цього ми маємо ситуації, коли у багатьох галузях права закони продовжують виконувати свою регуляторну функцію, за винятком норм, визнаних неконституційними. До речі, згідно з доктриною конституційного контролю ці норми не можуть бути поновлені або іншим шляхом дезавуальовані парламентом у разі прийняття нових редакцій законів чи розробки нових законопроектів у цій самій галузі права¹.

З цього приводу в наукових колах, де обережно ставляться до визнання судових рішень джерелами права, можна зустріти думку про те, що рішенням Суду дійсно притаманна матеріально-правова сила закону, однак ці рішення не є нормативними актами чи судовими прецедентами, які мають нормативно-регулююче значення, хоча фактично виступають у цій якості².

Констатуючи, що Суд не наділений правотворчою функцією, В. П. Тихий розкриває правову природу тлумачення як з'ясування, роз'яснення, інтерпретацію, встановлення змісту чинних конституційних норм та законів і підкреслює, що при цьому зміні, поправки чи доповнення в ці нормативно-правові акти не вносяться, а сам зміст тлумачення не може виходити за межі актів, які тлумачаться³.

¹ Див.: Тацій, В. Я. Межі тлумачення Конституційним Судом Конституції і законів [Текст] / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 2. – С. 63.

² Див.: Эбзеев, Б. С. Конституция. Правовое государство. Конституционный Суд [Текст] / Б. С. Эбзеев. – М.: ЮНИТИ, 1996. – С. 99.

³ Тихий, В. П. Офіційне тлумачення Конституції та законів України Конституційним Судом України [Текст] / В. П. Тихий // Вісн. Конституц. Суду України. – 1998. – № 4. – С. 38–45.

Фактично поділяючи цей погляд, В. Шаповал визнає будь-які рішення Суду інтерпретаційними актами і наголошує, що з прийняття інтерпретаційних актів Судом випливають певні юридичні наслідки, зумовлені насамперед їх обов'язковістю, яка стосується всіх органів державної влади, включаючи Верховну Раду України¹.

Суттєве прикладне значення має питання щодо меж тлумачення Конституції. Більшість відомих фахівців права застерігають Суд стосовно недопустимості виходити за межі Конституції під час інтерпретації її норм. Суддя конституційної юстиції не може вносити нічого нового в норму, яку він тлумачить, інакше він перетвориться на законодавця².

Піддавши короткому аналізу позиції вчених щодо нормотворчої діяльності конституційних суддів, можна дійти аргументованого висновку, що завдання єдиного органу конституційної юрисдикції — не модифікувати за допомогою своїх рішень норми Конституції і законів, а виявити їх реальний зміст, не «виправляти» конституційні приписи, а тільки тлумачити їх.

За часом здійснення конституційний контроль може бути попереднім або наступним. При попередньому контролі нормативно-правовий акт перевіряється до вступу його в силу, а при наступному — поширюється на діючі акти.

Попередній конституційний контроль здійснюється стосовно законопроектів про внесення змін до Конституції України — такий контроль передбачений ст. 159 Конституції України, відповідно до якої законопроект розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України. Стаття 157 Конституції України включає заборону внесення змін, які передбачають скасування чи обмеження змісту та обсягу прав і свобод людини і громадянина, спрямованих на ліквідацію незалежності чи порушення територіальної цілісності, а також заборону внесення змін в умовах воєнного або надзвичайного стану, а ст. 158 Конституції України передбачає часові обмеження щодо внесення та розгляду проектів законів про внесення змін до Конституції України. Вона допускає повторне внесення законопроекту не раніше ніж через рік з дня неприйняття парламентом закону стосовно таких змін та забороняє неодноразово змінювати одні й ті ж положення Конституції України Верховною Радою України протягом строку своїх повноважень.

Слід зазначити, що у деяких країнах попередній конституційний контроль застосовується не лише до законопроектів про внесення змін до Конституції, а й до інших законів. Так, Конституційний Суд Республіки Білорусь здійснює обов'язковий попередній контроль всіх законів, прийнятих Палатою представників Національних зборів Республіки Білорусь до їх підписання Президентом Республіки Білорусь³.

Відповідно до розд. XIII Конституції України внесення змін до Конституції України відбувається шляхом прийняття закону, який повинен бути прийнятий в межах і порядку, передбачених його нормами (п. 1 ч. 1 ст. 85 Конституції України). Повноваження Верховної Ради України приймати закони охоплює і її повноваження

¹ Шаповал, В. Офіційне тлумачення як функція Конституційного Суду України (проблема теорії) [Текст] / В. Шаповал // Вісн. Конституц. Суду України. — 1999. — № 3. — С. 52–57.

² Тацій, В. Я. Межі тлумачення Конституційним Судом Конституції і законів України [Текст] / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика // Вісн. Конституц. Суду України. — 2002. — № 2. — С. 60–63.

³ Вестник Конституционного Суда Республики Беларусь. — 2008. — № 2. — С. 6–7.

вносити зміни до Конституції України, оскільки такі зміни вносяться шляхом прийняття закону.

За своєю формою закони про внесення змін до Конституції України і «звичайні» закони нічим не відрізняються. Різниця між ними полягає у процедурі їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.

За весь період роботи до Конституційного Суду України в порядку попереднього конституційного контролю надійшло 32 звернення: 29 — Верховної Ради України про надання висновків щодо законопроектів про внесення змін до Конституції України, 1 — народних депутатів України, 2 — Президента України. Такі звернення надходили з 1998 по 2015 р., за винятком 2006, 2007, 2011 рр. Стосовно 26 звернень надано висновки Суду, у чотирьох випадках ухвалами Суду відмовлено у наданні висновків, а два звернення повернуто Верховній Раді України без розгляду. У всіх ухилах відмовлено у наданні висновку з мотивів неналежного (неправомочного) суб'єкта звернення (Президент України, Голова Верховної Ради України, група депутатів).

У процесі здійснення попереднього судового контролю законопроектів про внесення змін до Конституції України головне завдання Конституційного Суду України, перевірка їх на відповідність статтям 157, 158 Основного Закону України і давання офіційного висновку про те, що запропоновані зміни не передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина та, що вони не спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Цими конституційними положеннями фактично вичерпно визначено предмет попереднього конституційного контролю. Однак орган конституційної юрисдикції не позбавлений можливості у своєму висновку висловити офіційні застереження щодо недосконалості окремих положень законопроекту. Найбільш наочним прикладом використання таких прав є Висновок Конституційного Суду України від 16 червня 2015 р. № 1-в/2015 у справі про депутатську і суддівську недоторканість.

Саме Конституційний Суд України повинен здійснювати конституційний контроль і «щодо закону про внесення змін до Конституції України після набрання ним чинності, оскільки відсутність судового контролю за процедурою його розгляду та ухвалення, визначеною в розділі XIII цієї Конституції, може мати наслідком обмеження чи скасування прав і свобод людини і громадянина, ліквідацію незалежності чи порушення територіальної цілісності України або зміну конституційного ладу у спосіб, що не передбачений Основним Законом України»¹.

Аналіз діяльності Конституційного Суду України за 1997–2015 рр. дає підстави для висновку про те, що єдиний орган конституційної юрисдикції держави набув вагомого значення у процесі формування сучасного конституціоналізму. Разом з тим досвід правозастосовної практики, зміни, що відбулися у суспільно-політичному житті утворюють передумови для завершення законопроектної роботи і внесення відповідних змін в унормування правового статусу, функцій і повноважень Конституційного Суду України з метою підвищення ефективності його діяльності у сфері захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі про повноваження Конституційного Суду України від 27 червня 2008 р. № 13-рп/2008 [Текст] // Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2008 ; відп. ред. канд. юрид. наук А. А. Стрижак. – К. : Ін Юре, 2008. – С. 269.

4.3. Правовий статус Верховного Суду України

Сучасна демократична політична система ґрунтується на принципі поділу влади та реалізації механізму балансу стримувань і противаг, оскільки перед будь-якою державою і суспільством стоять конкретизовані завдання і функції, які мають вирішуватися і виконуватися залежно від потреб, інтересів, цілей тощо всього суспільства, пануючого класу або всієї нації. Виходячи із зазначеного принципу та визначення складовими державної влади законодавчої, виконавчої і судової, а також з урахуванням того, що організаційним утіленням судової влади є система судових органів, актуальним є питання про правовий статус Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції.

Конституція України проголошує, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Виходячи з цього, не можна отожднювати самостійний рід (гілку) влади із системою державних органів, які здійснюють судову функцію, оскільки: 1) про судову владу можливо вести мову тільки тоді, коли суд наділений повноваженнями, що дають йому змогу захищати «територію свободи» особи від втручання законодавчої і виконавчої влади; 2) трансформація судової системи у судову владу передбачає наявність умов її автономного функціонування; 3) автономність судової влади може бути тільки відносною, вона не може існувати без інших складових державної влади, оскільки коло конфліктів, що підлягають вирішенню судом, окреслюється законом, прийнятим законодавчою владою, а реалізація загальнообов'язкової сили судових рішень потребує дій органів виконавчої влади. Наведене спонукає до пошуку критерію, який відрізняє судову владу від функціонування судової системи.

Принцип поділу влади в нашій державі був уперше визнаний у Декларації про державний суверенітет України, а власне термін «судова влада» з'явився в нормах Конституції України. У наукових працях поширеним є підхід до визначення судової влади, виходячи з її організаційної форми — системи судових органів, що продовжує традицію, притаманну дорадянському і радянському періодам вітчизняної історії. Прихильником структурного підходу в дослідженні феномену «судова влада» можна назвати І. Я. Фойницького, який зазначив, що судова влада у вузькому розумінні, за винятком моменту судового верховенства, утворює систему підпорядкованих закону органів, покликаних до застосування закону в порядку судочинства¹. Так званий функціональний підхід був властивий С. В. Познишеву, який визначив її як окремі органи, що не несуть функцій адміністративних чи законодавчих, покликаних здійснювати закон, утверджувати його панування в житті, боротися із сваволею і насильством, всебічно розглядаючи справу².

Визначення судової влади через систему органів також поширено у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці. Так, на думку В. І. Борденюка, судова влада являє

¹ Фойницький, І. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] : в 2 т. / И. Я. Фойницький. — СПб. : Альфа, 1996. — Т. 1. — 1996. — С. 158.

² Познышев, С. В. Элементарный учебник русского уголовного процесса [Текст] / С. В. Познышев. — М. : Г. А. Леман, 1913. — (репринтная копия). — С. 87–89.

собою цілісну систему органів державної влади, до якої належать суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України, а факторами такої цілісності є єдність цілей, функцій і завдань органів судової влади, принципів їх організації та діяльності¹. Також судова влада визначається як система державних і муніципальних органів, які мають передбачені законом владні повноваження, спрямовані на встановлення істини, поновлення справедливості і покарання винних. Рішення цих органів є обов'язковими для виконання всіма особами, яких вони стосуються². Схожі за змістом визначення судової влади даються багатьма дослідниками. Стверджується, що судова влада — це надані спеціальним органам держави — судам — повноваження з вирішення віднесених до їх компетенції питань, що виникають при застосуванні права і реалізації цих повноважень шляхом конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного, господарського (арбітражного) судочинства з дотриманням процесуальних норм.

Для більш чіткого і комплексного визначення поняття «судова влада» є потреба поєднати структурний і функціональний підходи, виходячи із сучасних уявлень про правосуддя як про вирішення соціально-політичних конфліктів (у широкому розумінні цього поняття), що виникають у суспільстві, та про суд як орган, що здійснює у спеціальній процесуальній формі функцію соціально-політичного арбітражу для досягнення суспільного комфорту. Отже, судова влада — це належне судам виключне владне повноваження вирішувати конфлікти правового характеру, що виникають у суспільстві, шляхом здійснення в межах спеціальної процесуальної форми правосуддя і прийняття рішень, обов'язкових для виконання всіма членами суспільства. Водночас така дефініція звужує мультиспектральність і глибину поняття «судова влада», тому важливим є розкриття співвідношення понять «судова влада», «правосуддя», «судочинство».

Згідно із Конституцією України судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції, а відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судові органи здійснюють свої повноваження виключно на підставах, у межах та в порядку, передбачених Основним Законом. Судова влада реалізується професійними суддями та, у визначених законом випадках, народними засідателями і присяжними шляхом здійснення правосуддя в рамках відповідних судових процедур. При цьому правосуддя в Україні здійснюється виключно судами.

Разом із тим, по-перше, функціональне наповнення судової влади не обмежується здійсненням правосуддя, а включає в себе й інші функції, які відрізняють таку владу від виконавчої та законодавчої. Наприклад, Голова Верховного Суду України вносить Голові Державної судової адміністрації України подання про призначення на посаду керівника апарату суду, заступника керівника апарату та про звільнення їх з посад, а також про застосування до зазначених посадових осіб заохочення або накладення дисциплінарного стягнення. Подання Голови Верховного Суду України є першим і необхідним кроком до започаткування такої процедури. Тому обсяг повноважень суддів Верховного Суду України, які займають адміністративні посади, ширший, ніж

¹ Борденюк, В. І. Судова влада як складова механізму держави та державного управління [Текст] / В. І. Борденюк // Вісн. господар. судочинства. — 2005. — № 2. — С. 151.

² Див.: Дмитриев, Ю. А. Судебная власть в механизме разделения властей и защите прав и свобод человека [Текст] / Ю. А. Дмитриев, Г. Г. Черемных // Государство и право. — 1997. — № 8. — С. 48.

здійснення правосуддя. Наведене пояснює, що функціонування судової влади, структурованої у систему судів, потребує також здійснення додаткових (допоміжних, забезпечувальних) видів діяльності.

По-друге, правосуддя — це основна функція судової влади, а соціальне призначення судової влади реалізується тільки у відповідній судовій процедурі. Однак у сучасній правничій літературі існують і інші точки зору. Одні науковці вважають, що в процесі діяльності судових органів створюється правова база для різноманітних форм існування судової влади, якими є: правосуддя, судове управління, судовий контроль у сфері виконавчої влади та судовий конституційний контроль¹. Водночас така позиція викликає заперечення, оскільки некоректно ставити в один рядок правосуддя і судове управління. Останнє є обов'язковим атрибутом будь-якої соціальної системи-організації і не має принципових відмінностей від управління в організаційних структурах виконавчої чи законодавчої влади.

У кожній державі існує система органів, які здійснюють правосуддя. У демократичних державах судові органи, судді у своїй діяльності керуються виключно законами, потребами об'єктивності, істинності та справедливості. В демократичному суспільстві суддя не керується вузькоспрямованими класовими, клановими, корпоративними чи особистими інтересами і потребами. Для нього діє основний принцип демократичного правосуддя — «судді незалежні і у своїй діяльності підкоряються тільки закону». Тому система права і законодавства відіграє надзвичайно важливу роль у здійсненні правосуддя та вирішенні його завдань. В умовах демократії судові органи існують як окремі державні органи, незалежні від впливу законодавчих, виконавчих структур, їх службових осіб, «телефонного права» та інших засобів впливу (мітинги, демонстрації тощо) на ухвалення законного та обґрунтованого рішення. Наведені негативні чинники не повинні впливати на виконання тих завдань, які ставляться перед судовими органами.

З метою дослідження правового статусу Верховного Суду України слід проаналізувати конституційні і законодавчі положення, згідно з якими Верховний Суд України визначено найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. Виходячи з цього, визначимо зміст поняття «найвищий». Довідкова література тлумачить його як вищий за всіх, у найвищому ступені; у правовому сенсі щодо судової системи — вищий за всі інші суди. Отже, значення терміна «найвищий» обумовлює найвищість статусу Верховного Суду України за кількома ознаками.

Перша ознака — найвище розташування в ланковому та інстанційному розумінні, оскільки найвищий судовий орган не може бути процесуально підпорядкований будь-якому іншому судовому органу, а його рішення підлягати перевірці іншими судовими інстанціями. Найвищий судовий орган є своєрідною «істиною в останній інстанції», оскільки, як правило, постановляє останнє рішення по справі, коли сторонами вже вичерпано усі можливі способи захисту своїх прав. Тому Верховний Суд України організаційно посідає найвище положення у системі судів загальної юрисдикції, очолює судову ієрархію. Ідея судової ієрархії має особливе значення: не впливаючи на

¹ Див.: Лазарева, В. А. Судебная власть и ее реализация в уголовном процессе [Текст] / В. А. Лазарева. — Самара : Самар. ун-т, 1999. — С. 27.

свободу прийняття рішення, які не можуть бути завжди бездоганними, вона дозволяє звернутися до вищої судової інстанції з клопотанням про перегляд справи. Така система є гарантією високої якості правосуддя, дозволяючи судді вищої інстанції, який має більший досвід, авторитет і є більш компетентним, коригувати можливі помилки суддів нижчої інстанції¹.

У всіх правових системах романо-германських країн судові системи організовані за принципом ієрархічності і включають у себе: суди першої інстанції, які поширюються на всю територію країни; суди другої інстанції (як правило, апеляційні суди), які існують у меншій кількості для перевірки рішень судів першої інстанції; суди вищої (касаційної, ревізійної) інстанції, роль яких зводиться до того, щоб розглядати справу у порядку апеляції, касації, ревізії, які у різних країнах мають різну структуру. Таким чином організаційно місце верховного (вищого, найвищого) суду визначається як його фактичним знаходженням «над» усіма судами в країні, так і змістом його повноважень у процесуальному аспекті. Водночас зазначене не означає, що Верховний Суд України може впливати на будь-яке рішення суду нижчого рівня (інстанції) в процесі здійснення правосуддя, а лише те, що йому належить виключне право ставити останню «крапку» в конкретному правовому конфлікті.

Другою ознакою найвищого статусу Верховного Суду України є остаточність прийнятих ним рішень. Будь-який судовий орган не вправі переглянути його рішення. І лише у разі, якщо під час розгляду Верховний Суд України встановить необхідність відійти від висновку про застосування норми права, викладеного у постанові Верховного Суду України, яка була прийнята іншим складом суду (іншою судовою палатою чи судовими палатами, які брали участь у спільному засіданні), справа передається на розгляд спільного засідання Верховного Суду України, яке проводиться у порядку, встановленому процесуальним законом. Водночас з урахуванням приписів Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. більш точним є твердження про остаточність рішень Верховного Суду України в межах держави.

Третьою ознакою найвищого статусу Верховного Суду України є його повноваження із здійснення правосуддя в рамках відповідних судових процедур. Верховний Суд України є єдиним судом у системі судів загальної юрисдикції, який здійснює правосуддя у всіх судових спеціалізаціях, оскільки процесуальне законодавство передбачає можливість перегляду рішень усіх судів касаційної інстанції за визначених законом підстав. З урахуванням того, що Верховний Суд України вправі здійснювати правосуддя в адміністративній, господарській, кримінальній, цивільній судових процедурах, він є єдиним міжгалузевим судом у системі судів загальної юрисдикції.

Четвертою і найбільш важливою ознакою найвищого статусу Верховного Суду України є виключність здійснюваних ним повноважень. Це означає, що повноваження, які виконує Верховний Суд України, має виконувати лише цей суд і жоден інший судовий орган у державі. Наведене положення має як теоретичне, так і практичне обґрунтування. Аналіз судових систем різних країн світу свідчить, що більшість із

¹ Див.: Бержель, Ж.-Л. Общая теория права [Текст] / Жан-Люк Бержель ; пер. с фр. Г. В. Чуршукова ; под общ. ред. В. И. Даниленко. – М. : Nota bene, 2000. – С. 552.

них має чотири або три ланки організації судів. Така організація відповідає дворівнево-му адміністративно-територіальному поділу, коли на кожному його рівні створено окремих суд, а очолює систему Верховний Суд. Більшість сучасних судових систем хоча і різняться кількістю рівнів, але перша ланка судової системи, як правило, розглядає справи по суті, на другому рівні вони переглядаються на предмет виявлення й усунення помилок в апеляційному провадженні, третя ланка судової системи — це суд касаційної інстанції. Водночас за необхідності вибудовується четверта ланка в системі судочинства, до якої належить і Верховний Суд України.

Досліджуючи питання, пов'язані із завданнями Верховного Суду України, необхідно дефінувати поняття «завдання суду», тобто як загального начала з виокремленням основних завдань конкретного судового органу, зокрема найвищого у системі судів загальної юрисдикції. Завдання будь-якого органу державної влади завжди залежать від ідеологічного навантаження і політичного забарвлення, які супроводжують його діяльність. Державний (судовий) орган виступає в ролі провідника намагає держави або її правлячої верхівки утвердити своє панування в суспільстві. Особливо чітко це простежується в окремих нормах законодавчих актів радянського періоду історії судочинства в Україні.

Так, згідно із Законом СРСР «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» від 16 серпня 1938 р. до основних завдань правосуддя в СРСР належав за хист: 1) встановлених Конституцією СРСР та конституціями союзних республік суспільного і державного устрою СРСР, соціалістичної системи господарства і соціалістичної власності; 2) політичних, трудових, житлових та інших особистих і майнових прав та інтересів, гарантованих Конституцією СРСР і конституціями союзних республік; 3) прав і охоронюваних законом інтересів державних установ, підприємств, колгоспів, кооперативних та інших організацій; 4) забезпечення точного і неухильного виконання радянських законів усіма установами, організаціями, посадовими особами і громадянами; 5) покарання і перевиховання злочинців; 6) виховання громадян СРСР у дусі відданості Батьківщині і справі соціалізму тощо. Виходячи з цього, визначалися завдання і роль Верховного Суду УРСР як вищого судового органу союзної республіки — це здійснення нагляду за судовою діяльністю всіх судових органів республіки двома шляхами: а) розгляд протестів прокурора СРСР, прокурора УРСР, Голови Верховного Суду СРСР, голови Верховного Суду УРСР на судові рішення, які набрали законної сили; б) розгляд скарг і протестів у справах, вирішених судами УРСР.

Відповідно до Закону УРСР «Про судоустрій Української РСР» від 30 червня 1960 р. основним завданням суду визначалося виховання громадян у дусі відданості Батьківщині і справі комунізму, точного і неухильного виконання радянських законів, дбайливого ставлення до соціалістичної власності, додержання дисципліни праці, чесного ставлення до державного і громадського обов'язку, поваги до прав, честі і гідності громадян, до правил соціалістичного співжиття. Як завдання суду також визначалися і призначення покарання, виправлення та перевиховання злочинців. Крім того, завданням Верховного Суду УРСР як найвищого судового органу республіки передбачалося здійснення нагляду за діяльністю всіх судових органів республіки.

Деякі інші завдання постали перед судом, виходячи з положень Закону УРСР «Про судоустрій Української РСР» від 5 червня 1981 р. Так, діяльність суду при здійсненні правосуддя спрямовувалася на всесвітнє зміцнення соціалістичної законності і правопорядку, запобігання злочинам та іншим правопорушенням і охорону від будь-яких посягань: 1) закріплених у Конституції СРСР і Конституції УРСР суспільного ладу, його політичної та економічної систем; 2) соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, Конституцією УРСР і радянськими законами; 3) прав і законних інтересів державних підприємств, установ, організацій, колгоспів, інших кооперативних організацій, їх об'єднань, інших громадських організацій. Основним завданням Верховного Суду УРСР залишалося здійснення нагляду за судовою діяльністю судів республіки в порядку, встановленому нормами законодавства УРСР та СРСР.

Подальші зміни і доповнення до Конституції України щодо норм законодавства про судоустрій за часів незалежності України завдань суду фактично не стосувалися. Створення ж єдиної системи судів обумовлювалося необхідністю забезпечення єдності практики застосування законодавства усіма судами України і основна роль у цьому відводилася Верховному Суду України. Це потребувало регламентації правового інструментарію та механізмів, завдяки яким досягався б бажаний результат. У Верховному Суді України у період з 1991 по 2001 р. таким механізмом визначався колегіальний орган — Пленум, а інструментом — право Голови Верховного Суду України та його заступників на внесення протестів у порядку нагляду.

Однак часто виникали ситуації, коли навіть за умов наявності вочевидь незаконного рішення суду, але за відсутності протесту судді-адміністратора справа не могла бути предметом розгляду Пленуму Верховного Суду України. Як наслідок — наглядовий механізм, завдяки якому протягом десятиріч забезпечувалася єдність судової практики, автоматично відключався. З огляду на те, що процесуальне законодавство початку 2000-х рр. фактично забезпечило конституційні засади судочинства, зокрема, рівність учасників процесу перед законом і судом, доведеність вини та змагальність сторін, — голови обласних, Вищого арбітражного судів (їх заступники) та Голова Верховного Суду України (його заступники) у червні 2001 р. процесуальним шляхом були позбавлені права внесення протестів у порядку нагляду. Кардинально змінилися завдання і роль суду. Так, за змістом Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій України”» від 21 червня 2001 р. головним завданням Верховного Суду України було визначено забезпечення однакового застосування законодавства судами загальної юрисдикції.

Норми Конституції України не містять прямої вказівки щодо завдань суду. Основний Закон обмежився тільки виключністю здійснення правосуддя судами та поширенням їх юрисдикції. Тобто завдання суду повинні бути чітко визначені законодавством. Прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. окреслило нові завдання суду. Відповідно до цього Закону суд, здійснюючи правосуддя, на засадах верховенства права забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Отже, на цьому етапі завдання суду умовно можна поділити на декілька

взаємопов'язаних складових: 1) для виконання поставлених завдань виключно суд здійснює правосуддя; 2) правосуддя здійснюється на засадах верховенства права, який визнається і діє згідно з положеннями Конституції України та нормами міжнародного права; 3) шляхом здійснення правосуддя кожному забезпечується право на справедливий суд; 4) право на справедливий суд передбачає захист прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави і суспільства.

Реалізація судової влади судами загальної юрисдикції шляхом здійснення правосуддя у відповідних судових процедурах конкретизує завдання судових органів у нормах процесуального законодавства. Так, у ЦПК України визначено завдання цивільного судочинства: справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизначених або оспорюваних інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб та інтересів держави. Отже, йдеться про базисні засади судочинства у кожній цивільній справі. Завдання адміністративного судочинства викладені у КАС України, до яких віднесено захист: 1) прав, свобод та інтересів фізичних осіб; 2) прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб; 3) прав та інтересів інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства; 4) прав та інтересів інших суб'єктів на виконання делегованих повноважень.

Норми ГПК України не містять спеціальної статті, яка б присвячувалася завданням господарського судочинства. Однак текстуальне і смислове тлумачення положень ГПК України в нормативному поєднанні з приписами Закону України «Про судоустрій і статус суддів» дають підстави стверджувати, що завданнями господарського судочинства є такі: 1) захист підприємствами, установами, організаціями, іншими юридичними особами, громадянами, які здійснюють підприємницьку діяльність (або не здійснюють такої) своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів; 2) ужиття передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням під час здійснення господарської діяльності.

Положення КУпАП не визначають завдань судочинства при розгляді адміністративних правопорушень, але натомість регламентують завдання саме КУпАП, до яких віднесено: 1) охорона прав і свобод громадян; 2) охорона власності та конституційного ладу України; 3) охорона прав і законних інтересів підприємств, установ та організацій; 4) охорона правопорядку; 5) зміцнення законності; 6) запобігання правопорушенням; 7) виховання громадян у дусі точного і неухильного додержання Конституції і законів України, поваги до прав, честі і гідності інших громадян, до правил співжиття, сумлінного виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством.

У жовтні 1995 р. Україна приєдналася до Статуту Ради Європи, взявши на себе зобов'язання привести національне законодавство у відповідність до норм міжнародного права — правил поведінки, визнаних міжнародною спільнотою як юридично обов'язкові. Перш за все, у кримінальному судочинстві, де обмеження прав і свобод людини застосовується найчастіше. Одним із головних аспектів, що визна-

чають спрямування кримінального процесуального закону України, є завдання кримінального провадження, до яких необхідно віднести: 1) захист особи, суспільства і держави від кримінальних правопорушень; 2) охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження; 3) забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду; 4) притягнення до відповідальності в міру вини; 5) недопустимість обвинувачення або засудження невинуватої особи; 6) недопустимість особи необґрунтованому процесуальному примусу; 7) застосування до кожного учасника кримінального провадження належної правової процедури.

Кожна країна, яка має судові органи, вибудовує їх таким чином, аби на вершині судової системи перебував найвищий (вищий) судовий орган. Організація судових систем розвинутих європейських країн безперечно зазнала суттєвого впливу з боку базисних складових правової культури окремо взятої нації, витоків історичного формування правових систем та різноманітних зовнішніх чинників. У кожній сучасній державі існує своя система органів, які здійснюють правосуддя. Ця система складається здебільшого з верховних, касаційних, конституційних та нижчих судів. Верховний суд у більшості країн виконує повноваження найвищої (вищої) інстанції. Основним завданням верховних судів визначається забезпечення однакового застосування законодавства судами нижчих інстанцій (Італія, Польща), а також надання висновків щодо конституційності прийнятих законів за відсутності окремого органу судового конституційного контролю (Ірландія, Естонія) та напрацювання принципів напрямів діяльності для всіх судів у державі (Угорщина, ФРН).

Конституція України найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції визначила Верховний Суд України. І хоча положення Основного Закону не містять приписів стосовно його завдань на підставі наведених вище міркувань, можливо стверджувати, що завдання Верховного Суду України конкретизовані у Законі України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до якого Верховний Суд України здійснює правосуддя і забезпечує єдність судової практики у порядку та у спосіб, що визначені процесуальним законом. Передбачене законом здійснення Верховним Судом України правосуддя та процесуальне поєднання всіх видів судових процедур (крім конституційної) в особі єдиного найвищого органу в системі судів загальної юрисдикції і є запорукою реального втілення в життя положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Зважаючи на викладене та беручи до уваги дефініцію поняття «завдання суду» як загальну для всіх судових органів, а також з урахуванням міжгалузєвого характеру судової діяльності Верховного Суду України, завдання Верховного Суду України — це здійснення правосуддя найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції на основі верховенства права шляхом реалізації передбачених законом процесуальних повноважень з метою забезпечення права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У такому розумінні визначальна роль Верховного Суду України як найвищого судового органу полягає в досягненні єдності судової практики всіх судів загальної юрисдикції.

Виходячи із поставлених завдань і визначеної ролі Верховного Суду України в системі судів загальної юрисдикції необхідно дослідити його функції як визначальні напрями юрисдикційної діяльності. Це питання має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки їх аналіз дозволяє охарактеризувати правовий статус Верховного Суду України з точки зору багатосторонності його діяльності та значення для системи судів загальної юрисдикції.

Дослідження правового статусу Верховного Суду України буде поверхневим без висвітлення його функцій як органу державної влади і як судового органу. Саме функціональний підхід дозволяє комплексно і системно здійснити аналіз особливостей такого статусу. Вивчення напрацювань теорії права, соціології права та філософії права доводить, що термін «функція» походить з латинської й означає виконання, звершення. У широкому значенні функція розуміється як діяльність, обов'язок. Так, соціальна психологія розуміє поняття «функція» як невіддільне від ролі, яку виконує індивід у групі, а власне функція виступає як певний обов'язок у суспільному поділі праці¹. У філософському і загальносоціологічному розумінні функція — це зовнішній прояв властивостей, дій окремих осіб (органів), обумовлених їх природою чи необхідністю виживання². Щодо державної влади, то поняття «функція» визначається як основний напрям діяльності держави, обумовлений її сутністю і змістом та цілями, завданнями, що стоять перед нею.

Найбільшого поширення в літературі набув поділ функцій держави на внутрішні і зовнішні. На рівні узагальнення поглядів вітчизняних і зарубіжних учених важливою є класифікація функцій за критерієм суб'єктності здійснення державної влади і принципу поділу державної влади: 1) законодавча функція держави (правотворча) — парламент; 2) виконавчо-розпорядча (управлінська) — вищі, центральні, місцеві органи виконавчої влади або делегування окремих повноважень органам місцевого самоврядування; 3) судова функція (правозастосовча) — судові органи. Крім цього, вирізняють контрольно-наглядову та правоохоронну функції держави. Зазначені функції умовно відносяться до основних функцій держави.

Теоретичне дослідження здійснення державою судової функції (для зручності — «судова влада») ускладнюється необхідністю уникнути ототожнення цієї складової державної влади із судовою системою. В державно-організованому суспільстві судова влада постає у вигляді системи органів (посадових осіб), які розв'язують юридично значимі спори, та офіційно санкціонують можливість застосування державного примусу. Однак організація судів та регламентація правил вирішення конфліктів ще не є свідченням наявності феномену судової влади. Тобто система судових органів і судова влада — це нетотожні поняття. Судова влада неможлива без судової системи, але за наявності системи судових органів не можна стверджувати, що в даній державі існує судова влада. Зовнішня схожість цих соціальних феноменів підсилюється тією обставиною, що і за наявності, і за відсутності судової влади рішення судів мають обов'язковий характер, а їх виконання забезпечується всією потужністю державної

¹ Психологічний словник [Текст] / [ред. В. І. Войтко]. — К. : Вища шк., 1982. — С. 205.

² Філософський енциклопедичний словник / [голова редкол. В. І. Шинкарук ; наук. ред. Л. В. Озодовська, Н. П. Поліщук]. — К. : Абрис, 2002. — С. 563.

машини. Крім того, навіть теоретичне припущення існування судової влади як чогось відмінного від однієї з функцій, що реалізуються органами держави, передбачає поділ державної влади¹.

Перш ніж говорити про функції Верховного Суду України в контексті дослідження його правового статусу, необхідно визначити точне значення функції як вихідного поняття. В теоретичному розумінні це важливо і тому, що в юридичній літературі не існує єдиної думки з приводу того, які функції виконує судова влада взагалі і Верховний Суд України зокрема. Також відсутні і чіткі критерії, що дозволяли б відносити окремі види юрисдикційної діяльності суду до такої категорії, як функція.

Загалом проблема функцій судів розглядається односторонньо, з наведенням спрощеного їх переліку, а інколи із вказівкою на найголовнішу з них — здійснення правосуддя. Безумовно, функція правосуддя є фундаментальною й основоположною для всіх судових органів не тільки в Україні, а й у світі. Однак спрощення такого предмета дослідження, як функції суду у контексті окреслення правового статусу Верховного Суду України є нераціональним, оскільки саме сукупність функцій судових органів опосередковує сутність і призначення судової влади, дає можливість відповісти на питання про мету створення та діяльності судів. Тому без дослідження класифікації функцій та їх загальної характеристики неможна простежити динаміку розвитку конституційно-правового статусу судів, визначити їх роль і місце в суспільстві, що збіднює теорію судової влади в цілому у системі державного устрою України². Наведене повною мірою стосується Верховного Суду України.

У фахових джерелах міститься багато поглядів щодо функцій судових органів. Але єдність у його вирішенні відсутня — одні вчені торкалися цієї проблеми при висвітленні конституційно-правового статусу судової влади, а другі вважали за необхідне імплементувати погляди радянських, російських учених у норми національного законодавства. Узагальнені висновки ряду дослідників стали основою вітчизняної концепції функцій суду. Так, В. Ф. Мелашенко стверджував, що суди здійснюють свої функції у формі конституційного, цивільного, кримінального та адміністративного судочинства³. О. В. Городецький зазначав, що основними функціями судів загальної юрисдикції є охорона від посягань на конституційний лад, соціально-економічні, політичні й особисті права і свободи громадян, права та законні інтереси юридичних осіб⁴.

Як стверджував І. Є. Марочкін, крім найважливішої функції — здійснення правосуддя — суди загальної юрисдикції виконують і інші: контроль за законністю, обґрунтованістю рішень і дій державних органів, посадових осіб, державних службовців у випадках оскарження їх до суду; контроль за законністю, обґрунтованістю арештів

¹ Див.: Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации [Текст] / [авт. кол.: В. И. Анишина, В. Е. Сафонов, Г. А. Гаджиев и др.] ; под ред. В. В. Ершова. – [науч. изд.]. – М. : Юристъ, 2006. – С. 17.

² Див.: Карпечкін, П. Ф. Критерії класифікації функцій судів загальної юрисдикції [Текст] / П. Ф. Карпечкін // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 3 (55). – С. 40–43.

³ Мелашенко, В. Ф. Основи конституційного права України [Текст] / В. Ф. Мелашенко. – К. : Венту-рі, 1996. – С. 122.

⁴ Див.: Конституційне право України [Текст] : підручник / [за ред. докт. юрид. наук, проф. В. Ф. Погорілка]. – К. : Наук. думка, 1999. – С. 583.

і затримань, застосованих органами дізнання та розслідування; санкціонування проведення дій, пов'язаних із обмеженням прав громадян, роз'яснення щодо питань судової практики; участь у формуванні суддівського корпусу тощо¹. На думку О. Г. Мурашина, перелік функцій судів підлягає розширенню, оскільки відповідно до положень Основного Закону на них покладається обов'язок вирішувати питання про взяття особи під варту, перевіряти законність такого затримання, давати згоду на проведення обшуку, виїмки, накладення арешту на кореспонденцію².

Крім того, з урахуванням функціонування суду як повноцінної юридичної особи, виникає необхідність виконання ним додаткових функцій, які знаходяться поза межами здійснення правосуддя. Узагальнено наводиться перелік таких функцій: 1) інформаційна функція; 2) виховна функція; 3) управлінська функція; 4) функція взаємодії з іншими органами державної влади; 5) функція участі у міжнародній діяльності; 6) функція здійснення господарської діяльності; 7) функція стратегічного планування; 8) функція надання методичної допомоги судам нижчих рівнів тощо³.

Необхідно звернути увагу, що окремі дослідники ототожнюють функції судів та функції судової влади. Зокрема, обґрунтовуються позиції, що до функцій судової влади належать правосуддя, нагляд за судовою діяльністю вищими судовими органами, судове управління, судовий контроль у сфері виконавчої влади та судовий конституційний контроль, називаючи їх формами здійснення судової влади⁴; як функції судової влади обґрунтовуються деякі види судової діяльності — правосуддя, юрисдикційний контроль, формування суддівського корпусу, керівництво судовою практикою⁵; до функцій судової влади має приналежність лише правосуддя, а судовий контроль, формування суддівського корпусу, формування судової практики — це її повноваження, види реалізації судової влади⁶.

Віднесення одних і тих же видів діяльності до різних категорій потребує дослідження і пояснення. Існуючі в юридичній науці термінологічні розбіжності щодо визначення функцій судової влади і судових органів спричинені не тільки різними поглядами на ці поняття, але і різним розумінням самої суті судової влади. Погляд на таку владу як на систему судових органів закономірно призводить до необґрунтованого ототожнення функцій і форм діяльності цих органів із функціями і формами реалізації судової влади. Так, віднесені деякими дослідниками до форм здійснення судової влади судове управління і нагляд вищих судів за діяльністю нижчих є форма-

¹ Конституційне право України [Текст] : підручник / В. Я. Тацій, В. Ф. Погорілко, Ю. М. Тодика. — К. : Укр. центр правн. студій, 1999. — С. 283.

² Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика [Текст] : монографія / [відп. ред. В. Ф. Погорілко]. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України : А. С. К., 2003. — С. 431. — (Нормативні документи та коментарі).

³ Капустинський, В. А. Функції суду: історико-правовий аналіз [Текст] : [монографія] / В. А. Капустинський. — К. : Логос, 2015. — С. 33.

⁴ Ржевский, В. А. Конституционные принципы организации и функционирования судебной власти: вопросы правового регулирования и практики [Текст] / В. А. Ржевский, Н. М. Чепурнова // Конституц. и муниципал. право. — 2004. — № 2. — С. 11–17.

⁵ Судебное рассмотрение административных дел: правовая реальность и перспективы развития [Текст] / [отв. ред. В. В. Скитович]. — М. : Рос. акад. правосудия, 2002. — С. 235.

⁶ Kirkendall, John. N. Seven Habits of Highly Effective Courts [Текст] / N. John. Kirkendall // Judges Journal. — 2011. — № 40 (2). — P. 30–37.

ми діяльності окремих ланок судової системи, але не можуть розглядатися як форми здійснення судами функцій.

Виходячи із загальноприйнятого розуміння функції як основного напряму діяльності або реалізації будь-якого явища, функції судової влади — це основні напрями її реалізації, роль і призначення такої влади в суспільстві. Положення Конституції України, норми Закону України «Про судоустрій і статус суддів» не визначають понять «функції судів загальної юрисдикції» та «функції Верховного Суду України». Відповідно до Конституції України правосуддя здійснюється виключно судами, а делегування чи привласнення функцій судів забороняється. Основний Закон, оперуючи терміном «функції судів», не дає йому визначення, не передбачає переліку, при цьому лише вказуючи на їх наявність у судових органах. Це обумовлено кількома чинниками: 1) значною кількістю підзаконних нормативно-правових актів, які деталізують і конкретизують функції судів; 2) проведенням узагальнень судової практики під час здійснення судами тієї чи іншої функції; 3) різністю підходів до дослідження функцій судів; 4) відсутністю цілісної, завершеної вітчизняної теоретичної розробки функцій судів.

Більш конкретизованими є функції судів загальної юрисдикції у положеннях Закону України «Про судоустрій і статус суддів», за змістом якого зазначено про головну функцію суду — здійснення правосуддя, та деталізовано її рамками відповідних судових процедур. Водночас така класифікація функцій судів загальної юрисдикції не є вичерпною, оскільки в її основу покладається лише один із можливих критеріїв: правосуддя — це основна функція суду, а форми її реалізації — окремі види судових процедур.

Зарубіжний досвід судової організації та визначення критеріїв класифікації функцій судів з урахуванням окремих норм конституційного законодавства європейських країн свідчить про відносну декларативність підходів до визначення функцій судових органів. Так, у конституціях Ісландії, Іспанії, Латвії передбачено здійснення судами тільки функції правосуддя. Основна увага приділяється, як правило, принципам судочинства (конституції Нідерландів, Норвегії), системі судів (конституції Польщі, Португалії) та особливостям формування суддівського корпусу (конституції Австрії, Болгарії, Угорщини)¹. Питання судової організації у країнах Європи традиційно деталізуються у нормах спеціальних законодавчих актів, посилення на які містяться у положеннях конституцій. Однак такий підхід хоч і дає змогу визначити компетенцію судових органів, їх повноваження та особливості правового статусу окремих із них (наприклад, утворення військових судів у Латвії, Португалії, ФРН), але в цілому функції органів правосуддя не визначаються.

Проблема функцій судів неодноразово була предметом дослідження фахівців-теоретиків конституційного права, які аналізували їх виходячи з основ теорії функцій

¹ Кулакова, Т. А. Теория самостоятельного мандата и принцип разделения властей на примере скандинавских стран [Текст] / Т. А. Кулакова // Политэкс. — 2005. — № 3. — С. 24–37; Испанская конституция [Текст] : по состоянию на 6 дек. 1978 г. // Cortes. — Boletín Oficial del Estado. — 1978. — № 311; Latvijas Republikas Satversme (Конституция Латвийской Республики) [Текст] : по состоянию на 7 мая 2007 г. // Latvijas Republikas Saeimas kanceleja. — 2007. — Biznesa informācijas birojs. — P. 113–136; Конституция Республики България [Текст] : за станом на 13 лип. 1991 р. // Народно събрание. — Държавен вестник. — бр. 56.

держави і органів державної влади загалом. Так, В. Ф. Погорілко визначив критеріями для класифікації функцій суб'єкти, об'єкти, способи, засоби та умови діяльності держави та виокремив види функцій держави: 1) за суб'єктами — загальнодержавні, функції суб'єктів федерацій (у федеративних державних утвореннях), а також окремих типів і форм держави; 2) за об'єктами (сферами) діяльності — політична, культурна, економічна, екологічна та інші; 3) за спрямованістю державного примусу — внутрішні і зовнішні; 4) за способами діяльності держави — законодавча, виконавча, судова¹. С. Л. Лисенков вирізняє класифікацію функцій державної діяльності таким чином: 1) за соціальним призначенням (основні і неосновні); 2) за сферами діяльності держави (внутрішні і зовнішні); 3) за терміном тривалості (постійні і тимчасові)². Тобто функції держави виявляються у функціях її органів, зокрема і судових. Виходячи з цього, зазначені вище критерії класифікації функцій держави можуть бути застосовані і для класифікації функцій судів.

Отже, для визначення критеріїв класифікації функцій судів візьмемо за основу такі: 1) за суб'єктами правосуддя — функції Верховного Суду України, вищих спеціалізованих, апеляційних, місцевих судів; 2) за формами здійснення — правосуддя у цивільних, адміністративних, господарських, кримінальних справах; 3) за завданнями правосуддя — правозастосування, правозахист, правовідновлення, арбітраж, попередження, правовий аналіз тощо³.

Наведена класифікація є досить загальною і може бути застосована до виокремлення функцій усіх судів загальної юрисдикції без акцентування уваги на особливостях функціонального наповнення діяльності Верховного Суду України. Відправною точкою щодо цього необхідно позначити положення Конституції України, яка визначає його найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. Надання Верховному Суду України конституційного статусу та текстуальний аналіз Закону України «Про судоустрій і статус суддів» свідчить, що головною, основоположною функцією цього суду є здійснення правосуддя. Це впливає із його судового начала та пов'язано із забезпеченням ним єдності судової практики.

У літературі серед базисних функцій суду, крім правосуддя, виокремлюється судовий контроль. Однак обґрунтовується і така точка зору, згідно з якою у сучасних умовах судовий контроль хоча і набуває першорядного значення, розцінювати його як функцію не можна, оскільки він здійснюється у межах правосуддя⁴. Однак більшість авторів таку позицію не поділяє. Зокрема, на думку М. П. Орзіха, діяльність суду не зводиться лише до правосуддя, оскільки він виконує функцію судового контролю стосовно посадових осіб та органів інших гілок влади⁵. Отже, в ряді випадків (особ-

¹ Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 6: Т-Я. – 2004. – С. 313.

² Теорія держави і права [Текст] : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 87–89.

³ Див.: Карпечкін, П. Ф. Функції судів загальної юрисдикції в Україні: проблеми теорії та практики [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / П. Ф. Карпечкін ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К., 2005. – 19 с.

⁴ Коваль, В. Актуальні проблеми функціонування судової системи України [Текст] / В. Коваль // Право України. – 2003. – № 12. – С. 23.

⁵ Орзіх, М. Ф. Судебная власть в механизме защиты прав человека: доктрина и практика [Текст] / М. Ф. Орзіх // Юрид. вісн. – 2001. – № 4. – С. 117.

ливо це стосується адміністративного судочинства) судовий контроль і правосуддя за формою здійснення та правовими наслідками є ідентичними.

Крім того, В. Д. Бринцев шляхом комплексного зіставлення законодавства про судоустрій та процесуального права обстоює власний підхід до визначення функцій судової влади, виокремлюючи поряд із правосуддям ще три: судовий контроль, судове санкціонування, судовий нагляд¹. В. В. Молдован зазначає про реалізацію судової влади шляхом здійснення ряду повноважень: здійснення правосуддя; конституційний контроль, контроль за додержанням законності та обґрунтованості рішень і дій державних органів та посадових осіб; формування органів суддівського самоврядування; роз'яснення судам загальної юрисдикції актів застосування законодавства; утворення державної судової адміністрації². У свою чергу С. Г. Штогун зауважує, що якщо через повноваження реалізуються функції судової влади, то можна констатувати — перелік функцій судової влади не є вичерпним і остаточним, оскільки з розвитком демократичного суспільства судова влада може бути наділена й іншими функціями³.

Законодавство України про судоустрій не дає дефініції функцій Верховного Суду України, визначаючи їх через перелік наданих повноважень. Водночас єдиного розуміння поняття «повноваження» в юридичній літературі немає. Стосовно повноважень власне суду існують теж різні визначення. Як найбільш загальне можна навести надане К. Ф. Гуценком, який зауважив, що багатогранними повноваженнями суду є «можливість і здатність органу (суду), що займає особливе положення в державному апараті, впливати на поведінку людей та соціальні процеси»⁴. Отже, повноваження Верховного Суду України можна розглядати як правомочності суду, покладені на нього законом з метою реалізації завдань, що ставляться перед найвищим судовим органом держави.

Система і структура повноважень Верховного Суду визначається тим, що він, по-перше, є органом судової влади, а, по-друге, найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. Повноваження Верховного Суду України окреслені у Законі України «Про судоустрій і статус суддів». На підставі аналізу цих повноважень дослідники наводять їх класифікацію. Зокрема виокремлюються судові повноваження; повноваження, спрямовані на забезпечення єдності судової практики; повноваження, спрямовані на реалізацію принципу верховенства права у правозастосовній діяльності судів; політичні (або посвідчувальні чи виключні); представницькі повноваження⁵.

¹ Бринцев, В. Д. Судебная власть (правосудие): итоги реформ 1992–2003 гг. на Украине [Текст] / В. Д. Бринцев. – Харьков : Ксилон, 2004. – С. 57.

² Білоус, В. Т. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України [Текст] / В. Т. Білоус, В. В. Молдован. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 68.

³ Штогун, С. Г. Функції та повноваження судової влади [Текст] / С. Г. Штогун // Вісн. Держав. суд. адміністрації України. – 2008. – № 1(6). – С. 11–14.

⁴ Гуценко, К. Ф. Правоохоронительные органы [Текст] : учебник [для юрид. вузов и фак-тов] / К. Ф. Гуценко, М. А. Ковалев ; под ред. К. Ф. Гуценко. – Изд. 7-е, перераб. и доп. – М. : ЗЕРЦАЛО-М, 2002. – С. 45.

⁵ Організація судових та правоохоронних органів [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий та ін. ; за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. – Х. : ТОВ «Одісей», 2009. – С. 172–173.

Загалом погоджуючись із застосованим підходом до критеріїв поділу повноважень Верховного Суду України, зауважимо, що вони здійснюються у двох основних формах: процесуальній та позапроцесуальній (організаційній). У першій формі виносяться рішення із правових конфліктів у порядку, передбаченому процесуальним законодавством, та здійснюються інші дії, рішення за якими має юридичні наслідки. До процесуальних форм діяльності можна віднести реалізацію Верховним Судом України повноважень, передбачених Законом України «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 38).

Організаційні форми діяльності спрямовані, передусім, на забезпечення організації здійснення правосуддя, а також інших, передбачених законодавством, видів діяльності Верховним Судом України. У таких формах реалізуються аналітичні, методичні, кадрові, науково-консультативні, представницькі повноваження. Важливу роль у забезпеченні діяльності Верховного Суду України відіграє і його апарат, на який покладено виконання низки організаційних завдань. Крім того, функції Верховного Суду України як основні напрями його діяльності варто розглядати більш широко, ніж реалізацію повноважень цього суду, адже у державного органу не може бути більше повноважень, ніж функцій. Отже, шляхом системного аналізу повноважень найвищого судового органу судів загальної юрисдикції виділимо певні їх групи, які у сукупності складають один із напрямів діяльності Верховного Суду України, тобто його функції: 1) здійснення правосуддя; 2) забезпечення єдності судової практики; 3) забезпечення принципу верховенства права; 4) контроль за законністю діяльності інших складових державної влади; 5) представницька функція. Наведений перелік функцій Верховного Суду України є досить повним, але не вичерпним.

Особливість правового статусу Верховного Суду України полягає у тому, що його функції виконують відповідні структурні складові: судові палати, Пленум, збори суддів, Науково-консультативна рада та апарат. Це обумовлено насамперед місцем Верховного Суду України в системі судів загальної юрисдикції, складністю його внутрішньої організації та кількісним складом суддів. У свою чергу структурні утворення можуть виконувати власні функції, спрямовані на забезпечення виконання функцій самого суду. Така організація Верховного Суду України вимагає розподілу повноважень у рамках передбаченої законом структури. З цієї причини подальша конкретизація його функцій доцільна при розгляді повноважень зазначених структурних утворень.

Так, основною функцією Верховного Суду України є здійснення правосуддя, тому всі інші функції, які він виконує, походять саме від неї. Правосуддя визначається як безпосередня юрисдикційна діяльність суду, як діяльність судів з розгляду і вирішення судових справ. Захист прав і свобод людини і громадянина, прав та охоронюваних законом інтересів юридичних осіб реалізується судовою системою передусім шляхом здійснення функції правосуддя. У цьому аспекті правосуддя — це легальна процедура здійснення органами судової влади функції захисту прав і свобод учасників відповідних правовідносин шляхом розгляду й остаточного вирішення в процесуальному порядку справ судової юрисдикції відповідно до Конституції та законів України¹. Наведене відображає владний характер функції правосуддя. Судова функція, яка по-

¹ Див.: Шицький, І. Б. Правовий статус місцевих господарських судів: становлення і розвиток [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Шицький Іван Богданович ; Акад. адвокатури України. — К., 2006. — С. 130.

лягає у застосуванні права до конкретних життєвих ситуацій, притаманна всім судам незалежно від спеціалізації, інстанції або ланки і, безперечно, характерна для Верховного Суду України, тому здійснення правосуддя є змістом і основним напрямом його діяльності.

З урахуванням приписів законодавства про судоустрій та процесуальних норм основною формою виконання Верховним Судом України функції правосуддя є розгляд справ у порядку, встановленому процесуальним законом. Водночас судова система відповідно до Конституції України побудована у такий спосіб, що Верховний Суд України є єдиним судом, який виконує функцію перегляду рішень судів касаційної інстанції, зокрема у таких випадках: 1) неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права, що має наслідком ухвалення різних за змістом судових рішень у подібних правовідносинах; 2) неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм процесуального права — при оскарженні судового рішення, яке перешкоджає подальшому провадженню у справі або яке прийнято з порушенням правил підсудності або встановленої законом компетенції судів щодо розгляду справ відповідної спеціалізації; 3) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом; 5) невідповідності судового рішення суду касаційної інстанції викладеному у постанові Верховного Суду України висновку щодо застосування у подібних правовідносинах норм матеріального права.

Однією із форм здійснення правосуддя Верховним Судом України є здійснення судового контролю. У механізмі забезпечення законності судова діяльність Верховного Суду України посідає особливе місце, оскільки полягає у перевірці судових рішень, постановлених судами касаційної інстанції. Така перевірка здійснюється у відповідній процесуальній формі. У науковій літературі можна зустріти позицію, за якою перегляд рішень судів касаційної інстанції розглядається як форма судового контролю. По-перше, власне ідея судового контролю передбачає право суду безпосередньо скасовувати, змінювати незаконний (необґрунтований) акт іншого органу держави, що має юридичне значення, анулювати (скасовувати) результат правової дії (прямий контроль) або фактично позбавляти акт юридичної сили з подальшою формальною його зміною відповідним органом (непрямий контроль). Тобто йдеться про забезпечення законності в діяльності інших суб'єктів права, а не самого суду. По-друге, ієрархічна побудова судової системи, що дозволяє перевіряти судові рішення вищими судами, служить вагомою гарантією відправлення незалежного, неупередженого й об'єктивного правосуддя, а також убезпечує від судових помилок. Третім вагомим аргументом є конституційний припис про обов'язковість судових рішень, а на його основі — положення процесуального законодавства, згідно з якими висновок Верховного Суду України щодо застосування норм права, викладений у його постанові, у ряді випадків є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Щодо судів загальної юрисдикції, то висновок Верховного Суду України має враховуватись при застосуванні таких норм права. У цьому випадку фактично мова йдеться про судовий прецедент.

Іншим змістом наповнена можливість виконання Верховним Судом України функції судового конституційного контролю, що дозволяє забезпечити відповідність законів і підзаконних нормативних актів Конституції України. При цьому критерієм визначення форми реалізації такого контролю є правила підвідомчості справ. Наприклад, суд може на підставі Конституції України визнати рішення органів місцевого самоврядування такими, що не відповідають Конституції чи законам України. Схожа в правовому розумінні ситуація складається і під час практичного застосування приписів Основного Закону щодо актів органів виконавчої влади. У такому разі відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» №9 від 1 листопада 1996 р. звернення до Конституційного Суду України не вимагається. Ці положення є основною правовою підставою для існування й функціонування судового конституційного контролю, що конкретизується з точки зору процедури в інших законах. Наведене дає підстави стверджувати, що суди загальної юрисдикції здійснюють елементи судового конституційного контролю, а судовий контроль на рівні Верховного Суду України є похідним від функції правосуддя, здійснюється одночасно із відправленням правосуддя і має комплексний характер. Отже, можна резюмувати, що Верховний Суд України за чинним законодавством не здійснює повноцінного судового контролю, оскільки до його повноважень належать лише елементи конституційного контролю.

Конституція України не відображає питань організації Верховного Суду України. Водночас законодавець визначив їх у нормах Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно із яким до складу Верховного Суду України входять сорок вісім суддів, із числа яких обираються Голова Верховного Суду України та його заступники, секретар Пленуму та секретарі судових палат. Виходячи з того, що у Верховному Суді України зосереджуються всі види судових процедур, крім конституційної, у його складі діють відповідні судові палати. До складу судової палати входять судді відповідної спеціалізації (адміністративної, господарської, кримінальної, цивільної). Персональний склад судових палат визначається Пленумом Верховного Суду України за пропозицією суддів Верховного Суду України.

Закон передбачає вимоги до суддів, які можуть бути суддями Верховного Суду України: 1) обов'язковість проходження кваліфікаційного оцінювання; 2) досвід роботи суддею на менше п'ятнадцяти років; 3) наявність наукового ступеня, отриманого до призначення на посаду; 4) стаж науково-педагогічної діяльності у галузі права у вищому навчальному закладі або вищих навчальних закладах, що здійснюють підготовку фахівців освітнього рівня «магістр», до призначення на посаду не менше п'ятнадцяти років. Отже, Закон імперативно не встановлює вимоги щодо наявності лише досвіду судової діяльності для осіб, які претендують на зайняття посади судді Верховного Суду України, передбачаючи в цьому питанні альтернативу.

Судові палати Верховного Суду України утворюють відповідно до закону. І хоча Закон України «Про судоустрій і статус суддів» не визначає компетенцію судових палат, на них покладається виконання таких повноважень: 1) здійснення судочинства у справах, віднесених до їх відання, в порядку, встановленому процесуальним законом; 2) аналіз та узагальнення судової практики; 3) підготовка проектів постанов Пленуму; 4) здійснення інших повноважень, передбачених законом. Виходячи з цього судова

палата Верховного Суду України — це складова найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції, що утворюється відповідно до закону з метою колегіального здійснення правосуддя у відповідних судових процедурах та вирішення інших питань, віднесених законом до її компетенції.

Склад суду, побудований за правилами колегіальності, має як переваги, так і недоліки. Видатний процесуаліст кінця XIX ст. Є. В. Васьковський з цього приводу зауважив, що вирішення справ колегією є результатом обміну думок між суддями, результатом зіткнення різних поглядів і різних точок зору на ті ж самі питання. Те, що залишено поза увагою одним суддею, може бути помічено іншим; що здається незрозумілим одному, може бути з'ясовано іншим. Недоліки роботи одного судді заповнюються перевагами іншого, так що три поганих судді спроможні скласти гарну судову колегію¹.

З іншого боку, під формою колегіальності часто приховується одноособове начало. Як відзначив відомий французький дослідник І. Бентам, «ряд із 5, 10, 15 суддів являє собою ряд цифр, із яких тільки одна має значення, а інші — нулі, що зменшують значення цієї цифри, оскільки цей зовнішній вигляд участі кількох осіб-суддів у вирішенні справи вселяє голові більше самовпевненості і безтурботності, ніж скільки б він собі дозволив, якби був суддею одноособовим»².

Суб'єктивний характер суддівського розсуду при вирішенні процесуальних питань полягає в оцінці суддею Верховного Суду України як доповідачем у справі застосованих судом касаційної інстанції норм права при вирішенні конкретного спору. Але у цьому випадку саме і вбачається поєднання законодавцем двох принципів здійснення правосуддя — одноособовості та колегіальності. Прикладом цього є положення ст. 360 ЦПК України, згідно з якими питання про допуск справи до провадження вирішується суддею-доповідачем, а в разі, якщо суддя-доповідач дійде висновку, що подана заява є обгрунтованою, він відкриває провадження. Поєднання одноособовості та колегіальності на рівні Верховного Суду України є вдалими і значною мірою позбавленими суб'єктивного підходу. Колегіальність як міжпроцесуальний інститут, з одного боку, є запорукою недопущення узурпації судової влади одним конкретним суддею, а з другого — створює сприятливі умови для більш виваженого, об'єктивного, повного й обгрунтованого вирішення правового спору порівняно з одноосібним здійсненням судових повноважень.

Судова діяльність судової палати лежить у межах процесуального законодавства. Водночас питання організації її роботи покладається на секретаря судової палати. На цю посаду суддя Верховного Суду України обирається на п'ять років за поданням Голови Верховного Суду України та звільняється з посади Пленумом Верховного Суду України більшістю голосів від загального складу Пленуму шляхом таємного голосування. На секретаря судової палати покладено обов'язки щодо організації її роботи, організації здійснення аналізу та узагальнення судової практики у справах, віднесених

¹ Васьковський, Е. В. Курсъ гражданского процесса [Текст] : в 2 т. / Е. В. Васьковский. — М. : Изд. бр. Башмаковыхъ, 1913. — Т. 1: Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. — 1913. — С. 161.

² Бентам, И. О судоустройстве [Текст] / И. Бентам ; по фр. изд. Дюмона, изл. А. Книрим. — СПб. : Изд-во Правительствующего Сената, 1860. — С. 40.

до компетенції палати, інформування Пленуму Верховного Суду України про діяльність судової палати.

Тобто повноваження секретаря складаються з таких компетенційних блоків: 1) організація роботи; 2) головування на засіданнях; 3) організація здійснення аналізу та узагальнення судової практики; 4) інформування Пленуму Верховного Суду України. Наведений перелік повноважень є вичерпним. Водночас, якщо проаналізувати наведене вище, то можливо дійти висновку, що секретар судової палати може здійснювати й інші повноваження, які хоча прямо не передбачені в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», проте впливають із закріпленого Конституцією та законами України правового статусу Верховного Суду України.

Однак окреслення обсягу інших повноважень секретаря судової палати є можливим завдяки усвідомленню закладеної в основу цього інституту законодавчої ідеї та з точки зору ознак владно-управлінської діяльності. Так, у науці адміністративного права поняттям «владно-управлінська діяльність» охоплюються всі регулятивні відносини адміністративного права та окремий вид цих відносин — організаційно-функціональні відносини. Найбільш узагальненою рисою цього поняття є така, що вказує на обов'язкову участь як однієї зі сторін органу, наділеного відповідними владними повноваженнями. Також у цій ролі можуть виступати посадові особи державних (у тому числі судових) владно-управлінських структур, які є учасниками так званих внутрішньоапаратних відносин. Тому у владно-управлінській діяльності однією зі сторін обов'язково виступає структура (посадова особа), наділена повноваженнями, що стосуються функціонування владно-управлінської сфери¹.

У цьому аспекті важливим є значення поняття «організація», що дозволяє виокремити із загальної сфери повноважень секретаря судової палати, окремі функціональні аспекти в межах діяльності відповідної судової палати. Довідкові видання сучасної української мови визначають поняття «організовувати» як здійснення особою, на яку покладено відповідний обов'язок, таких заходів: 1) створювати, засновувати, залучаючи до цього інших, спираючись на них; 2) здійснювати певні заходи громадського значення, розробляючи їх підготовку та проведення; забезпечувати, влаштовувати, вишукуючи для цього необхідні можливості; 3) згуртовувати, об'єднувати із певною метою; зосереджувати, мобілізувати, спрямовувати; 4) чітко налагоджувати, належно впорядковувати².

Отже, у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» обґрунтовано передбачено норми щодо здійснення секретарем судової палати окремих організаційно-розпорядчих функцій. Ці напрями діяльності вочевидь входять до його компетенційної сфери та сутнісно розкривають роль цього інституту. Разом із тим звертаємо увагу, що Законом ця посада не визначена як адміністративна, оскільки такими посадами у Верховному Суді України є посади голови та його заступників.

Акцентуючи увагу на характері окремих функцій секретаря судової палати, зазначимо, що виконання ним організаційних обов'язків, які прямо впливають із наданих

¹ Див.: Адміністративне право України [Текст] : підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, О. В. Дьяченко та ін. ; за ред. Ю. П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 242.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – С. 853.

йому Законом України «Про судоустрій і статус суддів» повноважень, передбачають також, що секретар: а) організовує, планує діяльність судової палати; б) здійснює моніторинг виконання судовою палатою планів роботи; в) організовує складання звітної документації; г) займається організацією та проведенням нарад суддів; д) організовує підготовку узагальнень та визначає їх тематику у сфері правозастосування в контексті спеціалізації судової палати.

Важливою є також функція представництва судової палати на зборах суддів та інформування на колегіальних засіданнях суду про діяльність судової палати, внесення конкретних пропозицій, що мають як організаційний, так і правозастосовний характер. Належному виконанню секретарем судової палати перерахованих вище функцій сприяє, як правило, менший відсоток переданих йому як судді-доповідачу справ відповідної судової спеціалізації порівняно з іншими суддями судової палати.

Пленум — це орган у структурі інших (несудових) утворень Верховного Суду України. Етимологія слова «пленум» свідчить, що воно має латинське походження і означає «загальні збори», «повний склад», а звідси — і визначення складу цього органу¹. До складу Пленуму входять усі судді Верховного Суду України. Водночас на засідання Пленуму можуть бути запрошені представники органів державної влади, наукових установ, громадських організацій засобів масової інформації та інші особи. Ряд процедурних аспектів діяльності Пленуму визначені Законом України «Про судоустрій і статус суддів», а решта — Регламентом Пленуму Верховного Суду України. Пленум Верховного Суду України є колегіальним органом, повноваження якого визначені Конституцією України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Колегіальне вирішення питань Пленумом, як і будь-яке колективне прийняття рішень, — це один із способів запобігання узурпації судової влади.

Аналіз положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яким закріплені повноваження Пленуму, дає підстави класифікувати їх так: 1) організаційні: заслуховування інформації Голови Верховного Суду України про його діяльність; затвердження Регламенту Пленуму; затвердження Положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді України; 2) кадрові: обрання на посаду та звільнення (у тому числі дострокове) з посади шляхом таємного голосування Голови Верховного Суду України та його заступників; обрання з числа суддів та усунення від виконання обов'язків секретаря Пленуму Верховного Суду України і секретарів судових палат; затвердження складу Науково-консультативної ради при Верховному Суді України; затвердження складу редакційної колегії офіційного друкованого органу Верховного Суду України; 3) контрольні: прийняття рішень про звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів; 4) нормотворчі: надання висновків щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням судової системи України; 5) посвідчувальні: надання висновку щодо наявності чи відсутності в діяннях, у яких звинувачується

¹ Словник іншомовних слів [Текст] [ред. член-кор. АН УРСР О. С. Мельничук]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1974. – С. 528.

Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; внесення за зверненням Верховної Ради України письмового подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я. Крім зазначених повноважень Пленум Верховного Суду України розглядає і вирішує інші питання, віднесені законом до його повноважень.

Особливої уваги потребують положення Закону щодо порядку дострокового звільнення Голови Верховного Суду України та його заступників з адміністративних посад. Водночас питання процедури дострокового звільнення першого викладено в Законі, а стосовно других — урегульовано Регламентом. Це забезпечує ефективний і демократичний механізм звітності посадових осіб, коли суддівський колектив фактично має прямий вплив на колегу-адміністратора.

За змістом Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Верховний Суд України здійснює узагальнення судової практики й аналізу судової статистики. Наведене розуміється як виконання Верховним Судом України функції аналітичного забезпечення, що має подвійну природу: 1) проведення узагальнень судової практики та аналізу судової статистики; 2) на цій основі — підготовка і надання висновків щодо законопроектів з питань судоустрою, судочинства, статусу суддів та виконання судових рішень. Перший елемент цієї функції вправі виконувати судові палати та відповідні структурні підрозділи апарату суду, а другий — належить до виключної компетенції Пленуму Верховного Суду України.

За змістом статей 110, 111 Конституції України на Верховний Суд України покладатиметься внесення за зверненням Верховної Ради України письмового подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я, а також обов'язок щодо надання висновку про наявність чи відсутність у діяннях, у яких обвинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину. Наведене свідчить про виконання Пленумом Верховного Суду України функції реалізації конституційних процедур дострокового припинення повноважень Президента України.

Ці повноваження випливають з того, що Президент України є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. З метою реалізації свого призначення, його конституційно-правовий статус складається як із норм, що гарантують йому можливість утілення цих повноважень, так і норм, що передбачають можливу відповідальність глави держави. До перших належать, зокрема, норми Конституції України, якими визначено користування правом недоторканості на час виконання своїх повноважень. До других — норми Основного Закону, що передбачають можливість дострокового припинення повноважень Президента України у разі неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я та усунення з поста в порядку імпічменту.

Незалежний, неупереджений, неполітизований, а отже й об'єктивний колегіальний орган, який складається з найдосвідченіших професіоналів, здатний надати висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, в яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину, а також чи дійсно неможливе виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я, чи це тільки безпідстав-

не використання одного із засобів політичної боротьби. Важливість цієї функції полягає в її комплексному характері, позаяк імпичмент у системі конституційних інститутів за своєю правовою природою є позасудовим конституційним процесом, за змістом якого парламент у разі вчинення злочину Президентом України може достроково припинити його повноваження, усунувши з поста¹. Саме тому в ланцюгу послідовних етапів процедури імпичменту Президента України чи визнання неможливості виконання ним повноважень за станом здоров'я центральне місце належить Верховному Суду України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту не може бути прийнято одним органом державної влади. На додаток до цього у сенсі конституційної значимості є внесення Верховним Судом України за зверненням Верховної Ради України письмового подання про неможливість виконання ним своїх обов'язків за станом здоров'я. Отже, виконання Верховним Судом України функції реалізації конституційних процедур дострокового припинення повноважень Президента України свідчить про те, що така функція: 1) невід'ємна складова конституційних процедур; 2) має всеохоплююче суспільне значення, зважаючи на конституційні повноваження глави держави; 3) підкреслює його найвищий статус у системі судів загальної юрисдикції. Разом із тим необхідно констатувати, що Верховний Суд України ще не використовував свої повноваження у цьому напрямі діяльності.

До повноважень Пленуму належить прийняття рішень про звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів, що розглядається як самостійна функція Верховного Суду України. Згідно із Конституцією України і Законом України «Про Конституційний Суд України» Верховний Суд України є суб'єктом права на конституційне подання. У випадках невизначеності питань відповідності закону, який підлягає застосуванню у конкретній справі, Конституції України суд загальної юрисдикції за клопотаннями учасників судочинства або за своєю ініціативою призупиняє провадження по справі і звертається до Верховного Суду України — єдиної судової установи, яка є суб'єктом права на конституційне подання із зазначених питань. Рішення про таке звернення може приймати суд будь-якої інстанції. Вивчивши зміст рішення, Верховний Суд України на пленарному засіданні вирішує питання про внесення конституційного подання.

Верховний Суд України є також суб'єктом права на конституційне подання щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України. Крім нього суб'єктами цього права є також громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи. Однак у Верховного Суду України є певні переваги у більш стислих строках розгляду справи порівняно з громадянами, юридичними особами, зокрема: строк провадження по справі не повинен перевищувати трьох місяців, а в разі визнання Конституційним Судом України вирішення питання невідкладним — не більше одного

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпичменту Президента України) [Текст] : за станом на 10 груд. 2003 р. / Конституційний Суд України // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 51. – Ст. 2704. – С. 277–280.

місяця. Ініціатива звернення до Конституційного Суду України виходить або від Голови Верховного Суду України, або від судових палат, або від суддів Верховного Суду України.

Розглядаючи питання правового статусу Верховного Суду України, слід проаналізувати елементи статусу його Голови. Принципи і механізм зайняття ним посади закріплені у Конституції України — він обирається на посаду і звільняється з посади шляхом таємного голосування Пленумом у порядку, встановленому законом. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» деталізує конституційні положення, згідно з якими Голова Верховного Суду України обирається на строк п'ять років і вважається обраним, якщо за нього подано більшість голосів від загального складу Пленуму. Суддя Верховного Суду України не може бути обраний Головою більше ніж на один строк.

Повноваження Голови Верховного Суду України обумовлені тим, що він, по-перше, є суддею, а по-друге, керівником державного органу, який є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. Ці повноваження поділяються на декілька груп: 1) суддівські; 2) адміністративні; 3) організаційні; 4) представницькі. Аналіз Закону України «Про судоустрій і статус суддів» свідчить, що адміністративні та суддівські повноваження Голови Верховного Суду України за своїм змістом тотожні аналогічним повноваженням голів нижчих судів, але організаційні та представницькі мають певну відмінність. Суддівські повноваження Голови полягають у тому, що він повною мірою реалізовує компетенцію судді Верховного Суду України.

Адміністративні повноваження Голови Верховного Суду України є досить усіченими порівняно з їх регламентацією у Законі України «Про судоустрій України» 2002 р. Водночас до цієї групи повноважень необхідно віднести визначення адміністративних повноважень заступників Голови, скликання Пленуму, внесення на розгляд Пленуму подання щодо призначення на посаду секретаря Пленуму та секретарів судових палат, головування на засіданнях Пленуму. Для належної організації роботи Голова Верховного Суду України з питань, що належать до його адміністративних повноважень, видає накази і розпорядження.

Організаційні повноваження за своєю спрямованістю можуть бути поділені на дві групи. До першої необхідно віднести повноваження, на виконання якого, виходячи з положень Конституції України, Голова Верховного Суду України входить за посадою до складу Вищої ради юстиції та впливає на прийняття рішень цим органом щодо суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів, а також на питання призначення суддів вперше.

Друга група організаційних повноважень Голови забезпечує функціонування Верховного Суду України. Зокрема, він: 1) видає на підставі акта про обрання на посаду судді Верховного Суду України або звільнення судді з посади відповідний наказ; 2) визначає адміністративні повноваження заступників Голови Верховного Суду України; 3) повідомляє Вищу кваліфікаційну комісію суддів України про наявність вакантних посад суддів у Верховному Суді України у триденний строк з дня їх утворення; 4) контролює ефективність діяльності апарату Верховного Суду України; 5) вносить Голові Державної судової адміністрації України подання про призначення на посаду керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду та про звільнення їх з по-

сад; 6) вносить Голові Державної судової адміністрації України подання про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства; 7) інформує Пленум Верховного Суду України про діяльність Верховного Суду України.

Представницькі повноваження Голови мають відображення в тому, що він представляє Верховний Суд України як орган державної влади та систему судів загальної юрисдикції у відносинах з іншими органами державної влади України, органами місцевого самоврядування, а також із судовими органами інших держав і міжнародними організаціями. Голова приймає представників вищих судових установ інших держав, організує міжнародні семінари, зустрічі; бере участь в аналогічних заходах за кордоном.

Відповідно до міжвідомчих угод про надання правової допомоги Верховний Суд України взаємодіє із судовими, несудовими органами інших держав, сприяє організації консультативних зустрічей, семінарів, симпозіумів, конференцій з проблем організації судової влади, судоустрою та судочинства. Верховний Суд України в межах своєї компетенції організовує роботу із встановлення, підтримки ділових контактів з іноземними представництвами та обміну правовою інформацією у відносинах із судовими органами та установами правового спрямування діяльності. Крім того, до компетенції Верховного Суду України належить і участь у підготовці проектів угод, протоколів про надання правової допомоги та інших міжнародно-правових документів, що стосуються діяльності судів. Голова Верховного Суду України бере активну участь у цих процесах, регулярно проводячи зустрічі з представниками Ради Європи, Європейського Союзу, уповноваженим Європейського суду з прав людини, представниками міжнародних фондів, програм та дипломатами провідних країн світу. На цих зустрічах обговорюються проблеми і перспективи удосконалення судової системи України, можливості обміну передовим зарубіжним досвідом, варіанти співпраці.

Іншим важливим напрямом діяльності Голови Верховного Суду України є його участь у законопроектній роботі. Незважаючи на відсутність у Верховного Суду України права законодавчої ініціативи, останнім часом він займає активну позицію щодо цього питання, розробляючи законопроекти у галузі судоустрою та удосконалення процесуальної діяльності, публічно висловлюючи свою думку щодо положень законопроектів, розроблених Верховною Радою України. Наведене свідчить про виконання нормотворчої функції.

Отже, Голова Верховного Суду України — це суддя і безпосередній керівник найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції як органу державної влади, повноваження якого обумовлені функціями Верховного Суду України.

Згідно з Основними принципами незалежності судових органів, судді, як і інші громадяни, користуються свободою слова, віросповідання, асоціацій і зборів, але, реалізуючи ці права, вони мають поводитися таким чином, щоб забезпечити повагу до своєї посади, зберегти безсторонність і незалежність судових органів¹. Судді володіють правом створення професійних асоціацій та інших організацій і мають право

¹ Основні принципи незалежності судових органів [Текст] : за станом на 29 лист. та 13 груд. 1985 р. / Генеральна Асамблея ООН // Інформ.-аналіт. бюл. Укр.-Америк. бюро захисту прав людини. — 1996—1998. — № 15—21.

вступати до них для захисту своїх інтересів, вдосконалення фахової підготовки та збереження суддівської незалежності. Ці органи фактично виконують функції профспілкових організацій суддів, при цьому сфера їх діяльності ширше, ніж у профспілок. Про важливу роль і місце суддівських організацій ідеться і в документах Ради Європи щодо незалежності, ефективності та ролі суддів (1994), Європейській хартії про закон про статус суддів (1998).

Відповідно до Конституції України для вирішення питань внутрішньої діяльності судів діє суддівське самоврядування. Ці конституційні положення відображені і конкретизовані у Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Поняття «самоврядування» тлумачиться як форма управління, за якої суспільство, певна організація, господарська чи адміністративна одиниця тощо мають право самостійно вирішувати питання внутрішнього керівництва¹.

На цій підставі суддівське самоврядування як система поділяється на три складові: 1) суддівське співтовариство; 2) суддівські громади як окремі колективи суддів; 3) представницькі органи суддівського самоврядування². Крім того, наукові дослідження правової природи суддівського самоврядування доводять, що воно становить недержавне управління судовою системою, якому державою гарантовані окремі публічні функції³. Отже, суддівське самоврядування — це форма організації суддівського співтовариства, основним напрямом діяльності якої є самостійне колективне вирішення питань внутрішньої діяльності судів професійними суддями. Тому логічним є визначення у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» переліку питань, які належать до компетенції зборів суддів.

Щодо Верховного Суду України, то суддівське самоврядування також здійснюється через збори суддів. Водночас до їх повноважень, крім наведених у зазначеному Законі, збори суддів Верховного Суду України компетентні вирішувати питання про затвердження положення про апарат та структуру і штатний розпис апарату за поданням Голови Верховного Суду України. Крім того, в разі внесення зборами суддів місцевих, апеляційних судів відповідних пропозицій збори суддів Верховного Суду України розглядають такі пропозиції. Також збори можуть висловити недовіру керівнику апарату Верховного Суду України, що має наслідком звільнення його з посади.

Порядок функціонування зборів суддів Верховного Суду України викладено у відповідному Положенні, згідно з яким збори суддів вправі обговорювати питання, пов'язані: 1) зі створенням належних умов для праці й відпочинку суддів, соціальним захистом суддів та членів їх сімей; 2) з визначенням потреб кадрового, фінансового, організаційного, матеріально-технічного, інформаційного забезпечення діяльності Верховного Суду України та контролем за додержанням установлених нормативів цього забезпечення; 3) із представленням суддів до державних нагород України. Збори суддів вправі звертатися до органів державної влади, органів місцевого самовря-

¹ Новий тлумачний словник української мови [Текст] : у 4 т. / [уклад. : В. В. Яременко, О. М. Сліпущо]. — К. : Аконті, 2000. — Т. 4: Р-Я. — 1999. — С. 142.

² Див.: Кривенко, В. В. Суддівське самоврядування як елемент управління судовою системою [Текст] / В. В. Кривенко // Вісн. Верхов. Суду України. — 2006. — № 4 (68). — С. 2–6.

³ Див.: Білова, О. В. Проблеми суддівського самоврядування в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / О. В. Білова ; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2008. — С. 4.

дування з пропозиціями щодо вирішення питань діяльності Верховного Суду України, створювати тимчасові комісії для вивчення окремих питань внутрішньої діяльності суду. Крім того, до повноважень зборів належить обрання делегатів на з'їзд суддів; обговорення питань, що стосуються внутрішньої діяльності суду або роботи конкретних суддів чи працівників апарату, та прийняття з цих питань рішень, які є обов'язковими для суддів, у тому числі тих, які обіймають адміністративні посади в суді, та працівників апарату; заслуховування звітів суддів, які обіймають адміністративні посади, та працівників апарату суду. Виконання рішень зборів за дорученням зборів покладається на Голову Верховного Суду України або його Першого заступника.

Таким чином, виокремимо декілька самостійних аспектів, характерних для суддівського самоврядування у Верховному Суді України: 1) суб'єкти суддівського самоврядування на рівні Верховного Суду України (судді) є невід'ємною частиною суддівського корпусу України; 2) лише рішенням зборів суддя Верховного Суду України може бути обраний делегатом на з'їзд суддів України; 3) забезпечення роботи зборів як органу суддівського самоврядування покладено на апарат Верховного Суду України. Отже, суддівське самоврядування у Верховному Суді України як форма професійної незалежності і соціальної захищеності суддів сприяє створенню організаційних, матеріальних, фінансових, соціальних тощо умов для нормальної роботи найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції, забезпечує захист суддів від втручання у їх діяльність та є однією із найважливіших засад здійснення правосуддя.

Повноцінне функціонування Верховного Суду України суттєво ускладнюється без належного науково-консультативного забезпечення його діяльності, пов'язаної, перш за все, із забезпеченням однакового застосування норм права судами різних спеціалізацій та з підготовкою висновків щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням судової системи України. На виконання цього відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» при Верховному Суді України з числа висококваліфікованих фахівців у галузі права створюється Науково-консультативна рада з метою підготовки тих чи інших матеріалів, які потребують наукового забезпечення.

Порядок організації та діяльності Науково-консультативної ради визначається положенням, що затверджується Пленумом Верховного Суду України. Науково-консультативна рада є дорадчим органом, який утворюється для розроблення науково обґрунтованих рекомендацій з принципів питань судової практики, попереднього розгляду висновків щодо проектів законодавчих актів відповідно до компетенції Верховного Суду України, узагальнень та аналізів судової практики, а також з інших питань діяльності Верховного Суду України.

Загалом на Науково-консультативну раду покладається вивчення питань, що виникають у судовій діяльності. На підставі результатів наукового аналізу судової практики розробляються і подаються Верховному Суду України рекомендації щодо: 1) висновків щодо проектів законодавчих; 2) матеріалів узагальнень судової практики і даних судової статистики; 3) проектів конституційних звернень (подань); 4) відповідності Конституції та законам України актів органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування; 5) проектів інструкцій, положень, порядків та інших до-

кументів, розробником яких є Верховний Суд України; 6) теоретичних праць та практичних посібників з питань застосування права, судочинства та організації судової діяльності.

Таким чином, взаємозв'язок науки і практики, який знаходить утілення у персональному складі Науково-консультативної ради та результатах її роботи, доводить, що виконання науково-консультативної функції у Верховному Суді України покладається не тільки на Науково-консультативну раду, але й на Пленум Верховного Суду України, судові палати та апарат суду. Отже, виконання цієї функції тісно пов'язане із здійсненням функцій правосуддя.

Процес вирішення юридично значущих справ пов'язаний із здійсненням процесуальних та непроцесуальних (підготовчих, організаційних) дій як суддів, так і працівників апарату суду. Тому необхідним є розподіл обов'язків між суддями і працівниками апарату суду таким чином, щоб суддя виконував процесуальні дії, а на апарат покладалися функції організаційно-забезпечувального характеру з метою максимального сприяння судді у виконанні ним процесуальних функцій. Такий підхід закладено у Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (86) 12 від 16 вересня 1986 р. «Про заходи щодо недопущення і скорочення надмірного робочого навантаження на суддів», яка пропонує поступово зменшувати кількість завдань, покладених на суддів, що не стосуються судового розгляду, передаючи ці завдання іншим особам або органам, та втілено у чинному законодавстві¹.

Аналіз законодавства про судоустрій та теоретичних напрацювань свідчить, що в узагальненому вигляді апарат суду виконує такі завдання: 1) організовує попередній (досудовий) прийом осіб, які беруть участь у справі; 2) приймає і видає документи, завіряє копії документів суду, здійснює розсилку і вручення документів, перевіряє оплату державного мита та інших судових витрат; 3) сприяє суддям у підготовці справ для розгляду в судових засіданнях; 4) веде перелік руху справ і строків їх проходження у судах, здійснює зберігання справ і документів; 5) вивчає й узагальнює судову практику; 6) готує пропозиції із удосконалення законодавства та інших нормативних правових актів, веде інформаційно-довідкову роботу; 7) веде статистичний облік у сфері діяльності суду; 8) здійснює матеріально-технічне, інформаційно-аналітичне та соціально-побутове забезпечення суддів і працівників апарату.

Відповідно до положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» організаційне забезпечення діяльності Верховного Суду України покладено на його апарат. Положення про апарат, його загальна чисельність і структура затверджуються зборами суддів Верховного Суду України за поданням Голови цього суду. Тобто вирішення питань організації діяльності апарату має дуалістичний характер, сутність якого полягає у вчиненні взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих дій Головою та зборами суддів Верховного Суду України.

Організація та діяльність апарату як складової найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції є достатньо вивченими напрямками дослідження в науці судоустрою. Регламентація роботи апарату та загальне окреслення його

¹ Рекомендація № R (86) 12 Комітета міністрів Совета Европы «О мероприятиях по недопущению и сокращению избыточной рабочей нагрузки на судей» [Текст] : по состоянию на 16 сент. 1986 р. / Комитет министров Советов Европы // Рос. юстиция. – 1997. – № 7. – С. 8.

функцій здійснено з прийняттям Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. Водночас і Закон України «Про судоустрій і статус суддів» чітко не визначає повноважень апарату Верховного Суду України. Однак, виходячи із змісту конституційних положень та з урахуванням нормативного поєднання приписів цього Закону можливо виокремити ряд самостійних завдань, реалізація яких покладається на апарат:

1. У сфері інформаційно-методичного забезпечення: а) організація роботи з узагальнення судової практики й аналізу судової статистики, участь у вирішенні питань формування однакової судової практики; б) забезпечення Верховного Суду України інформаційно-аналітичними матеріалами щодо стану організації здійснення судочинства у судах нижчого рівня; в) розробка методичних рекомендацій з питань проведення узагальнень судової практики, аналізу судової статистики з питань організації здійснення правосуддя; г) забезпечення обліку і систематизації законодавчих та інших нормативно-правових актів України, підтримання їх текстів у контрольному стані; д) підготовка проектів пропозицій і звернень до Конституційного Суду України щодо конституційності положень законів та інших правових актів у разі виникнення питань із цього приводу при здійсненні судами загальної юрисдикції правосуддя; е) підготовка висновків, довідкових та аналітичних матеріалів з питань компетенції Верховного Суду України; є) організаційне забезпечення реалізації конституційних і законодавчих повноважень Верховного Суду України; ж) організаційне забезпечення діяльності судових палат, Пленуму, зборів суддів, Науково-консультативної ради при Верховному Суді України та надання організаційно-інформаційної і консультативно-методичної допомоги у процесі розроблення й опрацювання внесених на їх розгляд питань; з) забезпечення ведення обліку та узагальнення пропозицій і зауважень, висловлених на засіданнях Пленуму та зборах суддів Верховного Суду України; и) організація контролю за додержанням термінів розгляду рішень зборів суддів, Пленуму, наказів, розпоряджень і доручень керівництва Суду, їх своєчасним виконанням і поданням відповідних матеріалів; і) організаційне забезпечення нарад, зустрічей, семінарів, конференцій тощо, які проводяться Верховним Судом України; к) організація прийому громадян, у тому числі особистого прийому Голови Верховного Суду України, його заступників із питань організаційної діяльності, розгляд їх звернень, заяв і скарг, що надходять до Верховного Суду України, вивчення й узагальнення питань, які порушуються громадянами та іншими особами у своїх зверненнях; л) організація розроблення процедурних норм із питань внутрішньої діяльності Верховного Суду України.

2. У сфері документального забезпечення: а) здійснення документального обслуговування засідань Верховного Суду України; б) ведення протоколу або стенограми засідань Пленуму, зборів суддів, прес-конференцій та інших заходів Верховного Суду України; в) забезпечення належної організації роботи з документами в апараті, правильності їх оформлення та своєчасності проходження, приймання й експедиційної обробки, а також аналіз, опрацювання та доставляння службової кореспонденції; г) опрацювання, друк та тиражування матеріалів і документів, пов'язаних із діяльністю Верховного Суду України; д) розсилання в установленому процесуальному законодавством порядку судових рішень Верховного Суду України; е) забезпечення підго-

товки і видання документів згідно з вимогами Інструкції з діловодства у Верховному Суді України, Регламенту Пленуму, Положення про збори суддів Верховного Суду України; є) організація обліку, зберігання та користування документами Верховного Суду України, комплектування і ведення архіву, підготовка документів та архівних справ (нарядів) для передачі їх на постійне зберігання до установ Державної архівної служби України.

3. У сфері інформаційно-комп'ютерного забезпечення: а) забезпечення Верховного Суду України, його посадових осіб інформацією з правових та інших питань на основі сучасних методів і засобів обробки даних комп'ютерних мереж та телекомунікацій; б) забезпечення функціонування, методичне і технологічне ведення баз даних інформаційних комп'ютеризованих систем індивідуального та колективного користування; в) здійснення інформаційно-технологічного забезпечення судових засідань, Пленуму зборів суддів; г) організація проведення науково-дослідних і конструкторських робіт із створення проблемно-орієнтованих комплексів у Верховному Суді України; д) забезпечення вдосконалення систем діловодства і правової інформації; е) забезпечення своєчасного наповнення Єдиного реєстру судових рішень.

4. У сфері фінансового, матеріально-технічного та соціально-побутового забезпечення: а) здійснення фінансування Верховного Суду України відповідно до видатків, передбачених кошторисом витрат на забезпечення повноважень; б) організація підготовки для розгляду Кабінетом Міністрів України пропозицій щодо обсягів фінансування Верховного Суду України, прогнозування наслідків внесення змін і доповнень до нормативно-правових актів із цих питань; в) розроблення кошторису на утримання Верховного Суду України; г) здійснення матеріально-технічного забезпечення діяльності Верховного Суду України; д) організація оперативного управління державним майном, що забезпечує діяльність Верховного Суду України; е) забезпечення соціально-побутових і житлових умов суддям Верховного Суду України (в тому числі і суддям Верховного Суду України у відставці), членам їхніх сімей, працівникам апарату відповідно до вимог законодавства; є) забезпечення діяльності Верховного Суду України засобами зв'язку, в тому числі і спеціальною зв'язку, та іншою оргтехнікою.

5. У сфері кадрового забезпечення: а) організація ведення кадрової роботи, віднесеної до компетенції Верховного Суду України; б) організація проведення підвищення кваліфікації суддів Верховного Суду України та працівників апарату.

6. У сфері інформаційної діяльності: а) встановлення і підтримання постійних зв'язків із засобами масової інформації з метою забезпечення прозорості і відкритості діяльності Верховного Суду України; б) підготовка та поширення матеріалів про діяльність Верховного Суду України, організація проведення прес-конференцій, зустрічей тощо; в) організація випуску офіційних друкованих видань та інформаційне наповнення веб-сайту з метою оприлюднення судових рішень і висновків Верховного Суду України з питань застосування законодавства.

7. У сфері міжнародно-правового співробітництва: а) забезпечення постійних ділових зв'язків з дипломатичними місіями іноземних держав в Україні та її представницькими органами за кордоном; б) організація перекладу в ході зустрічей та переклад кореспонденції, що надходить до Верховного Суду України іноземною мовою; в) за-

безпечення встановлення і підтримання міжнародних зв'язків Верховного Суду України із судовими органами, урядовими і неурядовими організаціями іноземних держав та забезпечення посадових осіб Верховного Суду України необхідними матеріалами та документами; г) організація прийомів у Верховному Суді України делегацій, державних і політичних діячів, дипломатичних представників іноземних держав та представників міжнародних організацій.

8. В інших сферах діяльності: а) організація роботи з охорони державної таємниці та ведення мобілізаційної роботи; б) забезпечення режимів секретності та службової таємниці; в) контроль за виготовленням, використанням та зберіганням печаток і штампів Верховного Суду України; в) забезпечення планування та проведення заходів мобілізаційної підготовки; г) організація роботи із забезпечення безпеки суддів і працівників апарату, в тому числі в умовах надзвичайних ситуацій та воєнного стану.

У складі апарату Верховного Суду України залежно від ступеня складності покладених на нього завдань і виконуваних повноважень та обсягу роботи утворюються управління, відділи, сектори й служби. За змістом Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в апаратах судів загальної юрисдикції, в тому числі і в апараті Верховного Суду України, можуть створюватися управління, відділи, а також служба судових розпорядників, що здійснюють свої функції на підставі положень, які затверджуються керівником апарату Верховного Суду України. З урахуванням вимог постанови Кабінету Міністрів України № 179 від 12 березня 2005 р. та специфіки діяльності апарату Верховного Суду України можливо дати визначення його окремих структурних підрозділів¹: 1) управління — структурний підрозділ апарату, що утворюється для виконання покладених на апарат завдань (одногалузевого спрямування), з багатofункціональним, програмно-цільовим напрямом діяльності. Управління має у своєму складі не менше двох відділів. Відділ у складі управління утворюється для виконання завдань за одним напрямом чи функцією; 2) самостійний відділ — структурний підрозділ апарату, що утворюється з метою виконання завдань одногалузевого та однофункціонального спрямування (за одним напрямом); 3) сектор — структурний підрозділ апарату, в якому працює не менше двох працівників і який може бути утворений у складі управління (самостійного відділу), відділу у складі управління для виконання особливих завдань або відокремлення більш важливих та перспективних від поточних; 4) служба — цільовий структурний підрозділ апарату, основним завданням якого є забезпечення додержання особами, які перебувають у суді, встановлених правил, виконання ними розпоряджень головуючого в судовому засіданні (служба судових розпорядників).

Апарат очолює його керівник, який представляє Верховий Суд України як юридичну особу, затверджує положення про структурні підрозділи апарату Верховного Суду України та несе персональну відповідальність за належне організаційне забезпечення суду, суддів та судового процесу, а також функціонування автоматизованої

¹ Про упорядкування структури апарату центральних органів виконавчої влади, їх територіальних підрозділів та місцевих державних адміністрацій [Текст] : постанова Каб. Міністрів України № 179 за станом на 3 вер. 2008 р. / Кабінет Міністрів України // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 11. – Ст. 522. – С. 17.

системи документообігу. На виконання завдань, покладених на апарат, відповідно до Положення про апарат Верховного Суду України, виокремлюються такі самостійні сфери діяльності його керівника:

1. У сфері організації роботи апарату: а) безпосереднє керівництво апаратом, спрямування, координація та контроль роботи його структурних підрозділів, їх взаємодії; б) координація здійснення організаційних заходів щодо забезпечення підготовки і проведення засідань Пленуму, зборів суддів, судових палат; в) забезпечення плановості й ефективності роботи структурних підрозділів апарату, контроль виконання планів роботи; г) організація спільної роботи з вирішення завдань, що належать до відання кількох структурних підрозділів; д) надання Голові Верховного Суду України, його заступникам, секретарям судових палат інформації про виконання апаратом службових доручень, внесення на їх розгляд пропозицій з питань, що стосуються роботи апарату, а також організація і здійснення контролю за реалізацією прийнятих ними рішень; е) розгляд та вирішення пропозицій, внесених суддями Верховного Суду України, керівниками структурних підрозділів апарату.

2. У сфері кадрової роботи: а) забезпечення виконання законодавства з питань державної служби в апараті; б) забезпечення добору і розстановки кадрів в апараті, формування кадрового резерву; в) подання Голові Верховного Суду України пропозицій щодо структури, загальної чисельності та штатного розпису апарату; г) призначення на посади, переведення, звільнення з посад керівників структурних підрозділів, інших працівників апарату, в тому числі і на умовах трудового договору (контракту); д) візування проектів наказів, розпоряджень Голови Верховного Суду України з кадрових питань, що належать до компетенції апарату, підписання додатків до них; е) затвердження положень про структурні підрозділи апарату, посадових інструкцій працівників; є) затвердження професійно-кваліфікаційних характеристик працівників структурних підрозділів апарату; ж) розгляд пропозицій щодо заохочення працівників апарату чи притягнення їх до дисциплінарної відповідальності; з) організація проведення атестації працівників апарату та підвищення їх кваліфікації.

3. У сфері фінансового, матеріально-технічного забезпечення: а) організація фінансового та матеріально-технічного забезпечення діяльності Верховного Суду України; б) розгляд замовлень структурних підрозділів на закупівлю товарів, виконання робіт, надання послуг; в) підготовка плану закупівель для забезпечення діяльності суду; в) підписання угод; г) підписання платіжних і фінансових документів, звітів і довіреностей на отримання матеріальних цінностей, актів здавання-приймання товарів, виконання робіт, надання послуг.

4. В інших сферах діяльності: а) проведення аналізу виконання підрозділами покладених на них завдань, виконання їх керівниками та працівниками функціональних обов'язків; в) організація розроблення відповідних інструкцій та здійснення контролю за їх виконанням; г) участь у засіданні зборів суддів (за необхідності); д) затвердження зразків та описів печаток і штампів апарату, контроль за їх зберіганням та використанням; е) видання розпоряджень з питань його компетенції; є) виконання представницьких функцій апарату у відносинах з державними органами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян і недержавними організаціями, у тому числі

іноземних держав; ж) здійснення інших повноважень щодо організації роботи апарату, контролю за діяльністю структурних підрозділів та його працівників з питань забезпечення діяльності Верховного Суду України.

Таким чином, основним завданням апарату є організаційне забезпечення діяльності найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції, оскільки положення Закону України «Про судоустрій і статус суддів» забезпечення діяльності Верховного Суду України покладають саме на апарат. Це свідчить про органічну єдність усіх функцій, які здійснюються Верховним Судом України, і вказує на значущість функції організаційного забезпечення. З цього випливає, що апарат є його невід'ємною частиною. Таким чином апарат — це самостійна, невід'ємна складова Верховного Суду України, яка утворюється відповідно до закону з метою належного інформаційно-методичного, інформаційно-технічного, інформаційного, документального, кадрового, фінансового, матеріально-технічного, соціально-побутового, транспортного, міжнародно-правового та іншого забезпечення його діяльності.

Верховний Суд України має офіційний друкований орган — Вісник Верховного Суду України, у якому публікуються матеріали судової практики Верховного Суду України та інших судів загальної юрисдикції, матеріали з питань організації діяльності судів загальної юрисдикції. Для забезпечення Верховного Суду України нормативно-правовими актами, науковою та іншою спеціальною літературою, матеріалами судової практики діє бібліотека, положення про яку затверджується Головою Верховного Суду України. Матеріали, пов'язані з діяльністю Верховного Суду України, зберігаються в архіві. Наведене дає підстави стверджувати про виконання функції інформаційного забезпечення.

Таким чином, Верховний Суд України — це найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції, діяльність якого передбачена положеннями Конституції України, що здійснює правосуддя на основі верховенства права у відповідних судових процедурах з метою однакового застосування норм права судами загальної юрисдикції шляхом реалізації процесуальних повноважень для забезпечення кожного права на справедливий суд та повагу до інших прав, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Отже, правовий статус Верховного Суду України — поняття багатогранне. Це пов'язано з дуалістичною природою Верховного Суду України, оскільки він одночасно є органом державної влади та найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції, що підтверджує моноцентричність її побудови. Сутність дуалізму правової природи статусу Верховного Суду України обумовлює притаманну лише йому систему і структуру повноважень для виконання покладених на нього функцій. Тому ознаками його правового статусу визначено найвище розташування в ієрархії судів загальної юрисдикції, остаточність прийняття рішень у межах держави, повноваження із здійснення правосуддя в рамках усіх передбачених законом судових процедур та виключність здійснення наданих повноважень.

У контексті правового статусу визначаються функції Верховного Суду України як основні напрями його процесуальної і позапроцесуальної діяльності, зокрема: 1) функція правосуддя; 2) функція судового контролю; 3) функція судового конститу-

ційного контролю; 4) функція забезпечення однакового застосування норм права судами різних спеціалізацій; 5) функція реалізації конституційних процедур дострокового припинення повноважень Президента України; 6) функція аналітичного забезпечення; 7) функція інформаційного забезпечення; 8) нормотворча функція; 9) функція інформаційно-технічного забезпечення; 10) функція кадрового забезпечення; 11) науково-консультативна функція; 12) представницька функція; 13) функція міжнародно-правового співробітництва; 14) функція організаційного забезпечення.

4.4. Правовий статус вищого спеціалізованого суду в Україні

Особливості регламентації правового статусу вищих спеціалізованих судів характеризуються рисами, які закріплюються як у конституційних положеннях, так і в законодавчих нормах, утворюючи тим самим елементи його правового статусу.

Передусім варто зазначити, що у Конституції України та нормах Закону України «Про судоустрій і статус суддів» знаходиться закріплення особливий, встановлений державою, порядок утворення вищих спеціалізованих судів та процедура формування суддівського корпусу. Так, п. 14 ч. 1 ст. 92 Основного Закону передбачено, що виключно законами України визначаються, зокрема судоустрій, судочинство і статус суддів. За змістом ч. 3 ст. 124 та ч. 3 ст. 125 Конституції вищі спеціалізовані суди є вищими судовими органами спеціалізованих судів і складовою системи судів загальної юрисдикції. У свою чергу, ч. 2 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» містить уточнення щодо місця вищих спеціалізованих судів у системі судів загальної юрисдикції (їх ланкове розміщення у судовій системі); ст. 19 Закону регламентує порядок утворення вищих спеціалізованих судів та наповнення їх кількісним складом суддів; ст. 20 Закону регулює питання обрання суддів на адміністративні посади, зокрема у вищих спеціалізованих судах.

По-друге, слід звернути увагу, що вищий спеціалізований суд утворюється для виконання відповідних завдань і функцій державної (судової) влади та реалізації певного виду діяльності держави (здійснення правосуддя). Зокрема, за змістом п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції на вищий спеціалізований суд покладається виконання функції касаційного перегляду судових рішень, що знаходить продовження у приписах Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

По-третє, важливою ознакою правового статусу вищого спеціалізованого суду є його компетенція, оскільки функціональне навантаження не може розглядатися як безпосередня правова підстава діяльності відповідного державного органу. Тому в законодавстві детально регламентуються засоби використання повноважень. Це досягається, наприклад, у спосіб наділення кожного державного органу відповідними правами (які можуть одночасно бути й обов'язками), встановлення сфери застосування таких прав та територіальних меж їх використання. Тобто компетенція вбачається юридичним вираженням функцій державного органу, і відображена у приписах Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Так, як право вищого спеціалізовано-

го суду розглядається здійснення ним судочинства у відповідній судовій процедурі, яке одночасно є і його обов'язком як судового органу. Зважаючи на визначення вищих спеціалізованих судів вищими судовими органами серед відповідних спеціалізованих судів, територіально їх юрисдикція поширена на всю територію держави, а сфери діяльності (предмет їх відання) окреслені відповідними процесуальними кодексами.

По-четверте, однією з основних ознак правового статусу вищого спеціалізованого суду є особливий, імперативно встановлений державою порядок його діяльності, порушувати який він не вправі. Стосовно вищих спеціалізованих судів, то ця ознака має вираження у процесуальних положеннях, виключно згідно з якими здійснюється правосуддя. Щодо правозастосовних актів, то вони є правовими актами компетентного органу (вищого спеціалізованого суду), що приймаються на основі юридичних фактів і норм права, які визначають права, обов'язки або міру юридичної відповідальності конкретних осіб.

Як правило, діяльність вищих спеціалізованих судових органів у сфері здійснення правосуддя завершується оформленням відповідного акта — судового рішення — з одночасним наданням йому офіційного значення і вольового характеру. У такому сенсі важливим є конституційний припис про обов'язковість рішень суду, а також про підкорення суддів при здійсненні правосуддя лише закону. Крім того, встановлення у процесуальному законодавстві правил здійснення судочинства у тій чи іншій судовій інстанції зобов'язує вищий спеціалізований суд діяти виключно в їх межах, на підставі та у спосіб, які передбачені законом.

По-п'яте, ознакою державного органу є його структура, внутрішня організація, яка закріплюється в нормативних актах. Структура, устрій судового органу є похідними від виконуваних ним функцій, обсягу наданих повноважень, компетенції. Разом із тим структура судових органів не є однорідною, оскільки може бути як простою (місцевий суд), так і досить складною (вищий спеціалізований суд), оскільки чим вищим є місце суду в ієрархії судових органів, тим складнішою визначається його структура.

Щодо вищого спеціалізованого суду, то він як третя ланка в ієрархії судових органів має структуру, похідну від виконуваних ним функцій, наданого обсягу повноважень та компетенційної сфери. Зокрема, виходячи з того, вищі спеціалізовані суди можуть у визначених процесуальним законом випадках бути судом першої, апеляційної, касаційної інстанції, то їх структура має горизонтальне розгалуження, оскільки законодавець дає можливість утворювати палати з розгляду окремих категорій справ у межах відповідної судової спеціалізації, що має наслідком виникнення і потребу законодавчого оформлення інституту секретаря судової палати. Необхідність реалізації покладених на вищий спеціалізований суд повноважень обґрунтовує потребу функціонування пленуму та Науково-консультативної ради, а також активну діяльність зборів суддів. Крім того, як структурна складова вищого спеціалізованого суду діє його апарат, який з урахуванням завдань організаційного забезпечення також має свою структуру.

Отже, теоретичне розуміння правового статусу вищого спеціалізованого суду як державного органу може мати таке елементарне наповнення: 1) відображення специфічних особливостей у механізмі реалізації державної влади як державним (судовим)

органом загалом, так і вищим судовим органом відповідних спеціалізованих судів зокрема; 2) забезпечення системності компетенції та повноважень; 3) конституційне і законодавче закріплення порядку утворення та процедури формування суддівського корпусу; 4) утворення з метою виконання завдань і функцій судової влади в контексті реалізації певного виду діяльності держави (здійснення правосуддя); 5) детальна регламентація засобів використання компетенції і повноважень, встановлення сфери їх застосування та використання; 6) імперативність встановлення особливого порядку діяльності, що відображається у процесуальних законах, за правилами яких здійснюється правосуддя; 7) законодавче закріплення структури та внутрішньої організації, що мають похідний характер від здійснення правосуддя і впливають із необхідності виконання інших (забезпечувальних) функцій, а також встановленого обсягу повноважень та визначеної судової компетенції.

Щодо важливості положення у судовій системі, яке займають вищі спеціалізовані суди серед інших державних органів та стосовно відповідних судів апеляційного і місцевого рівня, то аналіз приписів Основного Закону дозволяє зробити однозначний висновок: вищі спеціалізовані суди, виходячи з наданого обсягу компетенції, покладених функцій і встановлених повноважень щодо забезпечення судового захисту у визначеній сфері правовідносин, виступають як вищі судові органи у відповідних системах спеціалізованих судів. Саме в цьому відображається їх подвійна правова природа, що має віддзеркалення на змісті їх правового статусу, оскільки термін «вищий» вказує на вищість такого суду як у системному розумінні побудови спеціалізованих судів, так і в процесуальному аспекті їх діяльності (виконання касаційної функції судочинства).

За змістом положень Конституції України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вищі спеціалізовані суди з урахуванням їх спеціалізації є судовими органами, що здійснюють судочинство, як правило, як суди касаційної інстанції. Однак Вищий адміністративний суд України здійснює судочинство як суд першої, апеляційної, касаційної інстанцій у спосіб та у порядку, визначеному процесуальним законом. Наведене свідчить про специфіку вирішення окремих категорій адміністративних справ одним із вищих спеціалізованих судів, що відповідно відображається і на особливостях його правового статусу.

Слід звернути увагу на такий аспект, як нерівнозначність правових статусів вищих спеціалізованих судів в Україні. Зважаючи на те, що суди касаційної інстанції належать до однієї ланки судів, їх сучасне процесуальне озброєння свідчить про неоднозначний підхід у цьому напрямі з боку законодавця, тоді як в організаційному вимірі вони мають однакову структуру, за винятком кількості судових палат з розгляду окремих категорій справ. Водночас аналіз норм КАС України дає підстави стверджувати про «звеличення» правового статусу Вищого адміністративного суду України з-поміж інших вищих спеціалізованих судів, оскільки це єдиний суд третьої ланки у всій системі судів загальної юрисдикції, який у визначених процесуальним законом випадках має повноваження всіх судових інстанцій.

До внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Законом України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 р., незважаючи на те, що у випадках, передбачених законом, вищий спеціалізований суд мав

право розглядати справи відповідної судової юрисдикції як суд першої або апеляційної інстанції, його повноважна сфера передусім передбачала розгляд справ відповідної судової юрисдикції в касаційному порядку згідно з процесуальним законом. Натомість чинна ст. 32 згаданого Закону вказівки на здійснення правосуддя у касаційному порядку уже не містить, що не дозволяє ототожнювати суд цього рівня виключно із судом касаційної інстанції, навіть із урахуванням випадків, коли він міг здійснювати розгляд справ по суті та переглядати судові рішення в апеляційному порядку.

Вважається, вирішення питання щодо особливостей інстанційної побудови системи адміністративних судів у теоретичній площині неможливе без окреслення законодавчого врегулювання положень адміністративного процесу загалом та законодавства про судоустрій у відповідній його частині. Зокрема, на думку професора В. К. Матвійчука, положення інстанційної підсудності, сформульоване у КАС України, має визначатися з урахуванням таких критеріїв: 1) зрозумілості — система судових інстанцій побудована як максимально проста, щоб кожна особа могла легко розібратися, у яких випадках і до якого суду вона повинна звернутися з адміністративним позовом, а потім, за необхідності, з апеляційною чи касаційною скаргою; 2) рівності — можливість оскарження судових рішень; для кожної адміністративної справи передбачається однакова кількість судових інстанцій для того, щоб право особи на перегляд судового рішення необґрунтоване ніяким чином не обмежувалося¹.

Аналіз КАС України свідчить про те, що організація судів адміністративної юрисдикції за принципом інстанційності потребує подальшого та уважного обговорення із метою формування концептуальної бази її реформування та приведення у відповідність до конституційних положень щодо забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, крім випадків, установлених законом. Інстанційна організація має відповідати загальновідомому принципу, згідно з яким розгляд справи в одній ланці судової системи здійснюється за правилами однієї судової інстанції.

Вато зазначити, що організація судових інстанцій передбачена у конституційних положеннях. За змістом п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду гарантується, крім випадків, встановлених законом. Авторське наукове тлумачення цього конституційного припису спонукає до встановлення обмежень для апеляційного та касаційного способів оскарження рішення суду, відштовхуючись від загального характеру першого та відповідно винятковості другого. Крім того, і норми процесуального законодавства не містять чітко встановлених обмежень для апеляційної перевірки, передбачаючи, натомість, лише обов'язок щодо дотримання вимог складання апеляційної скарги.

Можливість конструювання законодавчих норм про випадки, які встановлюються законом і не допускають касаційного оскарження, слід розуміти так, що касаційна перевірка має відбуватися після апеляційного перегляду. Проте не кожне рішення суду апеляційної інстанції повинно підлягати касаційному оскарженню, зважаючи на особливий правовий статус суду касаційної інстанції. У зв'язку з цим за умови дотримання заінтересованою особою запровадженого в процесуальному законі допуску справи

¹ Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України [Текст] / за заг. ред. В. К. Матвійчука / В. К. Матвійчук, І. О. Хар. — К. : Алерта : КНТ, 2008. — С. 57.

до касаційної перевірки оскаржуване судове рішення може стати предметом перевірки в суді касаційної інстанції. Тому вважається, що сучасна регламентація судових інстанцій у судах адміністративної юрисдикції у межах однієї окремо взятої судової ланки — Вищого адміністративного суду України — є надуманою у сенсі не виправданого звеличення його правового статусу.

Ще раз слід наголосити: нинішня ланкова та інстанційна організація судів в Україні призвела до того, що після вирішення спору по суті та апеляційного оскарження має місце нераціональне вмонтування трьох інстанцій в одній судовій ланці — Вищому адміністративному суді України. Така мультиінстанційність не свідчить про ефективність та доступність правосуддя в адміністративних справах. Замість того, щоб чітко дотримуватися конституційних приписів, які регулюють сферу оскарження судових рішень, законодавцем фактично сконструйовано модель «особливого» суду в системі судів загальної юрисдикції, що не відповідає загальним принципам організації судової влади. Установлена заборона оскарження судами вищого рівня тих чи інших судових рішень в адміністративних справах допускає, як, на наш погляд, неможливість ініціювання перевірки правильності судового рішення. У такий спосіб нівелюється забезпечення однакового застосування норм права та створюються ризики негативного резонансу у суспільстві. Хоча поступові зміни у цьому напрямі відбулися у 2014 р. (Закон України «Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України щодо компетенції Верховного Суду України» від 14 березня 2014 р.)¹.

Ще донедавна (до 2014 р.) серед науковців лунали думки про те, що остаточні судові рішення, які не підлягають оскарженню, з одного боку, посилюють правову визначеність, проте, з другого боку, спонукають до думки про небезпеку для правильного застосування норм права. Але відсутність права на оскарження судового рішення Вищого адміністративного суду України, ухваленого ним як судом першої інстанції, фактично порушує рекомендації європейських інституцій та унеможлиблює їх перегляд судом вищої інстанції. Указане перспективно може вплинути на збільшення скарг заінтересованих осіб до Європейського суду з прав людини. Отже, на наше переконання, заінтересованій особі, безумовно, повинна надаватися можливість перевірки рішення суду нижчої інстанції судом вищої інстанції. Схвально оцінюючи надання права на подання заяви про перегляд судового рішення Верховним Судом України у справах щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради юстиції, слід констатувати про наближення національної судової системи до європейських стандартів, викладених у відповідних документах міжнародних інституцій (Рекомендація № R (2000) 2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини», прийнята Комітетом міністрів на 694-му засіданні заступників міністрів 19 січня 2000 р.; Рекомендація № R (95) 5 Комітету міністрів

¹ Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України щодо компетенції Верховного Суду України [Текст] : Закон України станом на 14 берез. 2014 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 2014. — № 15. — Ст. 327.

Ради Європи «Про введення в дію і вдосконалення функціонування систем і процедур оскарження із цивільних і торговельних справ»¹).

Аналіз окремих положень рекомендацій дає підстави узагальнити три ключові моменти: 1) забезпечення контролю за будь-яким рішенням суду нижчої інстанції з боку вищого; 2) необхідність контролю суду третьої інстанції над судом другої інстанції; 3) можливість введення процедури, що передбачає розгляд справи, минаючи другу інстанцію. Прихована, проте очевидна логіка, яка міститься у цих рекомендаціях, полягає в необхідності здійснення судового контролю судом третьої інстанції за рішеннями суду другої інстанції; системності інстанційної побудови судових органів та забезпечення руху справи по судових інстанціях. Але ми не підтримуємо позицію щодо обов'язкового проходження справи по всім судовим інстанціям та звертаємо увагу, що існування розгалуженої інстанційної системи судових органів не є запорукою ефективної діяльності судів, оскільки критерії її ефективності залежать від багатьох аспектів як процесуального, так і матеріального характеру, зокрема, судового процесу, судового устрою та законодавчої регламентації судового захисту у справах окремих категорій.

Визначення Конституцією України вищих спеціалізованих судів вищими спеціалізованими органами серед відповідних спеціалізованих судів обумовлює надання їм необхідного обсягу повноважень, який вирізняє досліджувані суди з-поміж інших спеціалізованих судів нижчих ланок та інстанцій. Відображенням правового статусу вищих спеціалізованих судів серед відповідних спеціалізованих судових органів є передбачення тільки щодо них на законодавчому рівні тих повноважень, які впливають з їх повноважень як судів касаційної інстанції. Якщо порівняти повноваження вищих спеціалізованих судів та судів апеляційної ланки, то, крім здійснення правосуддя в певній сфері правовідносин згідно з процесуальним законом, апеляційні суди аналізують судову статистику, вивчають та узагальнюють судову практику, а також надають місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства.

Таким чином, основними повноваженнями, які вирізняють правовий статус вищих спеціалізованих судів серед інших судів нижчих ланок та інстанцій і вказують на його специфіку, є визначена можливість надання методичної допомоги судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики, а також надання спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційних роз'яснень з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції шляхом прийняття постанов Пленуму. Крім вищого спеціалізованого суду такі повноваження не надаються іншим судовим органам, що належать до системи судів загальної юрисдикції.

¹ Рекомендація R (2000) 2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини», прийнята Комітетом міністрів на 694-му засіданні заступників міністрів 19 січня 2000 р. [Текст]. – Окреме вид. – 8 с.; Рекомендація № R (95) 5 Комітету міністрів Ради Європи «Про введення в дію і вдосконалення функціонування систем і процедур оскарження із цивільних і торговельних справ» [Електронний ресурс] : станом на 7 лют. 1995 р. – Режим доступу: http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_153.

Важливим питанням є забезпечення системності компетенції та повноважень вищого спеціалізованого суду. Загалом судова влада посідає центральне місце в правовій системі сучасного суспільства. На думку вітчизняного дослідника В. В. Баштанника, статус суду в організації держави, його роль у суспільстві в цілому розглядається в сучасному світі як показник розвитку правових засад, як базовий критерій сприйняття конкретним суспільством прав людини, правової держави¹. Тому обмеженість компетенції та недостатність повноважень будь-якого судового органу в аспекті реалізації судового захисту прав і свобод не дозволяють вести мову про наявність достатньо дієвих механізмів такого захисту.

Визначення законом відповідних сфер судової діяльності (судової компетенції) вищих спеціалізованих судів напряму пов'язано з їх повноваженнями. Зважаючи на те, що всі без винятку згадані суди є судами касаційної інстанції, необхідно констатувати, що загалом повноваження вищого спеціалізованого суду — це сукупність його прав та обов'язків щодо здійснення встановлених законом процесуальних дій стосовно перевірки у касаційному порядку законності судового рішення, яке набрало законної сили, і є предметом перевірки за касаційною скаргою.

Кожен із вищих спеціалізованих судів має окрему сферу судової діяльності, не маючи при цьому ніяких процесуальних механізмів та інших важелів впливу щодо втручання в інші сфери праввідносин і вирішення правових спорів в інших сферах. Отже, компетенцію необхідно розглядати як чітко відмежовану сферу судової діяльності вищого спеціалізованого суду з перегляду судових рішень у певних категоріях справ, а їх повноваження — як напрями реалізації цієї сфери діяльності, які передбачені відповідними процесуальними нормами та Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Саме таке розуміння свідчить про системний зв'язок між компетенцією і повноваженнями зазначених судів.

Відповідно до Конституції України в державі діють вищі спеціалізовані суди, що спонукає до аналізу відповідних конституційних норм, які визначають порядок їх утворення. Так, згідно зі ст. 92 виключно законами України визначаються, зокрема, питання судоустрою, судочинства та статусу суддів. На виконання цього було прийнято Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р., яким визначено правові основи організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні на засадах верховенства права, систему судів загальної юрисдикції та порядок утворення і ліквідації судових органів, статус професійних суддів, народних засідателів, присяжних, систему та порядок зайняття посади судді суду загальної юрисдикції тощо.

З урахуванням того, що вищими спеціалізованими судами є Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищий господарський суд України та Вищий адміністративний суд України, виникло питання про утворення першого з них, оскільки інші два вже функціонували. На виконання положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Президентом України було видано Указ від 12 серпня 2010 р. № 810/2010 «Про утворення Вищого спеціалізованого суду України

¹ Баштанник, В. Закономірності і тенденції трансформації системи судової влади у контексті реформування публічного управління в Україні [Текст] / В. Баштанник, Я. Красницька // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. — Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008. — Вип. 3. — С. 79–88.

з розгляду цивільних і кримінальних справ»¹. Таким чином, з виданням зазначеного Указу було нормативно регламентовано функціонування всіх трьох, передбачених законом, вищих спеціалізованих судів.

Фундаментом для формування професійного корпусу суддів є положення Конституції України, які знаходять продовження у законодавчих нормах. Згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» суддею цього суду може бути суддя, який за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердив здатність здійснювати правосуддя у вищому спеціалізованому суді, має досвід роботи суддею не менше десяти років або має науковий ступінь, отриманий до призначення на посаду судді, та стаж науково-педагогічної діяльності у галузі права у вищому навчальному закладі або вищих навчальних закладах, що здійснюють підготовку фахівців освітнього ступеня «магістр», до призначення на посаду судді не менше десяти років. З числа суддів вищого спеціалізованого суду обираються голова суду та його заступники. При цьому у суді, кількість суддів в якому перевищує десять суддів, може бути обраний один заступник голови суду, а у суді, кількість суддів у якому перевищує тридцять осіб, — не більше двох заступників голови суду.

Діюче законодавство про судоустрій і статус суддів не містить вікових обмежень, але встановлює необхідний досвід роботи суддею (не менше десяти років), а також додаткові критерії, за наявності яких суддя може претендувати на посаду судді вищого спеціалізованого суду (наявність наукового ступеня, отриманого до призначення на посаду судді, та стаж наукової діяльності у галузі права у вищому навчальному закладі або науково-педагогічної діяльності у галузі права у вищому навчальному закладі або вищих навчальних закладах, що здійснюють підготовку фахівців освітнього ступеня «магістр», до призначення на посаду судді не менше десяти років). Таким чином, суддею вищого спеціалізованого суду може бути особа, яка обрана на посаду судді безстроково, в порядку, встановленому Законом.

Отже, порядок утворення вищого спеціалізованого суду та наповнення його визначеною штатним розписом кількістю суддів — це не одномоментний акт, а результат взаємопов'язаної і взаємодоповнюючої діяльності відповідних посадових осіб (Президента України), державних органів (Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Верховної Ради України, Державної судової адміністрації України) та органів суддівського самоврядування (Рада суддів України). Тому порядок утворення цих суддів і формування професійного суддівського корпусу мають конституційне закріплення та чітку законодавчу регламентацію.

Конституційні положення не містять прямих посилань, які вказували б на завдання суду. У Конституції України лише зазначено, що правосуддя здійснюється виключно судами — загальної юрисдикції та Конституційним Судом України, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Виходячи з цього, завдання судових органів визначаються на законодавчому рівні. Загальне завдання суду викладено у ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яким є здій-

¹ Про Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ [Текст] : Указ Президента України № 810/2010 станом на 12 серп. 2010 р. // Офіц. вісн. Президента України. – 2010. – № 24. – Ст. 791. – С. 21.

снення правосуддя на засадах верховенства права, забезпечення кожному права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

З урахуванням викладеного завдання суду необхідно розглядати в такому розумінні: 1) здійснення правосуддя виключно судом обумовлює специфіку їх виконання тільки судовими органами і вказує на моносуб'єктність виконання цієї функції; 2) їх виконання судовими органами пов'язане лише зі здійсненням правосуддя на засадах верховенства права, що визнається і діє згідно із положеннями Конституції України та нормами міжнародних договорів України; 3) основна мета правосуддя полягає в забезпеченні захисту прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави. Наведене повністю стосується змісту правового статусу вищих спеціалізованих судів. Крім того, виходячи з обов'язкового характеру законодавчого припису про реалізацію судової влади шляхом здійснення правосуддя в рамках відповідних судових процедур, завдання суду відображаються у нормах процесуального законодавства.

Зважаючи на викладене, загалом організація судових систем ґрунтується на базисних засадах правової культури окремо взятої нації, історичному формуванні правової системи з урахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників. Сучасна держава не може існувати без власної системи судових органів, яка здебільшого складається із судів касаційної, апеляційної, місцевої ланок та органів конституційної юрисдикції. Касаційні суди у більшості країн виконують судові функції як суди вищої (найвищої) інстанції. Основним завданням касаційних судів, як правило, є забезпечення однакового застосування законодавства судами нижчих інстанцій, а також надання висновків щодо конституційності прийнятих законів за відсутності окремого органу судового конституційного контролю та формування принципових напрямів правозастосування для судів у державі з урахуванням їх спеціалізації.

Вищі спеціалізовані суди, крім здійснення основної їх функції — правосуддя, можуть виконувати й інші функції, які притаманні тільки судовій владі. Наприклад, згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» голова вищого спеціалізованого суду повідомляє Вищу кваліфікаційну комісію суддів України та Державну судову адміністрацію України, а також через веб-портал судової влади про наявність вакантних посад суддів у вищому спеціалізованому суді у триденний строк. Таке повідомлення є першим і необхідним етапом започаткування відповідних кадрових процедур. Наведене дає підстави стверджувати, що функціонування вищих спеціалізованих судів, крім здійснення правосуддя, потребує також виконання інших функцій, які є похідними від першої. Такі функції мають допоміжний, забезпечувальний характер і стосуються діяльності згаданих судових органів.

Здійснення правосуддя є основною функцією судових органів усіх ланок та інстанцій, яка реалізується у відповідних судових процедурах. Водночас інституційне оформлення судової влади, зокрема, наявність у системі судів загальної юрисдикції вищих спеціалізованих судів, свідчить про важливість виконання ними разом зі здійсненням правосуддя інших функцій для належного організаційного забезпечення їх судової діяльності.

Визначення компетенції та надання повноважень вищим спеціалізованим судовим органам має на меті упорядкування відповідної сфери правовідносин та досягнення можливості вирішення певного виду правових спорів. Без чіткого встановлення компетенції цих судів та необхідного для її реалізації обсягу повноважень неможливим є правильне розв'язання конфліктів правового характеру. З урахуванням цього, як компетенція, так і повноваження мають властиву їм регламентацію на законодавчому рівні, що відображається у відповідних матеріальних та процесуальних нормах. Тому необхідним є дослідження формування сфери судової діяльності відповідного вищого спеціалізованого суду та надання йому визначеного обсягу повноважень.

За загальним правилом, рішення суду касаційної інстанції є остаточним і оскарженню не підлягає. Водночас судова система відповідно до Конституції України побудована у такий спосіб, що тільки вищі спеціалізовані суди є судами касаційної інстанції. На виконання положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» до повноважень вищого спеціалізованого суду належить здійснення правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом. Отже, рішення, ухвалене вищим судовим органом відповідної судової спеціалізації, внаслідок перегляду судового акта суду нижчої інстанції, є остаточним. Тому ми погоджуємося з А. Й. Осетинським, що подальший перегляд такого судового рішення з будь-яких мотивів та підстав сприймається як екстраординарний та поодинокий випадок для всієї судової системи держави¹. На винятковість підстав для перегляду судових рішень, постановлених у касаційному порядку, наголошується і в публікаціях вітчизняних науковців². Встановлення державою особливого порядку функціонування вищих спеціалізованих судів відображається у процесуальних законах, за правилами яких здійснюється правосуддя³.

Аналіз Закону України «Про судоустрій і статус суддів» доводить, що законодавець не робить ніяких винятків у питаннях структурної побудови вищих спеціалізованих судів. Це стосується обрання голови суду та його заступників, утворення палат із розгляду окремих категорій справ у межах відповідної судової спеціалізації, наявність посади секретаря судової палати та процедури його обрання на посаду зборами суддів, обрання секретаря пленуму, діяльності пленуму, Науково-консультативної ради, апарату та можливості мати офіційний друкований орган.

Згідно із зазначеним Законом у вищому спеціалізованому суді утворюються судові палати з розгляду окремих категорій справ. Отже, розгляд справ відповідної судової спеціалізації у касаційному порядку покладено на відповідні судові палати вищого спеціалізованого суду. Повноваження судових палат законом прямо не передбачені, тому для визначення кола виконуваних обов'язків необхідно враховувати положення Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо повноважень вищого спеціалі-

¹ Осетинський, А. Формування касації у контексті розвитку господарської спеціалізації в судовій системі України [Текст] / А. Осетинський // Право України. – 2004. – №3. – С. 8–13.

² Оніщук, М. Судово-правова реформа: чи буде дано відповіді на виклик часу? [Текст] / М. Оніщук // Право України. – 2003. – №5. – С. 17.

³ Прокопенко, О. Б. Право на справедливий суд [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Прокопенко Олександр Борисович ; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2011. – С. 463; Науково-практичний коментар Господарського процесуального кодексу України [Текст] / за ред. Ю. Д. Притики. – К. : Центр учб. л-ри, 2011. – С. 15.

зованого суду, приписи щодо окреслення повноважень судді та регламентації діяльності пленуму суду, а також відповідні норми процесуальних законів.

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у вищому спеціалізованому суді діє пленум у складі всіх суддів. Основне призначення пленуму — забезпечення однакового і правильного застосування норм матеріального та процесуального права при вирішенні справ відповідної судової спеціалізації. Саме для виконання цього завдання узагальнюється судова практика, аналізується судова статистика та готуються роз'яснення рекомендаційного характеру для судів нижчого рівня. З метою реалізації зазначеного пленуму надано організаційні, кадрові, контрольні-аналітичні повноваження та повноваження судового конституційного контролю.

Вищий спеціалізований суд не може повноцінно реалізовувати свою компетенцію суду касаційної інстанції без належного науково-консультативного та науково-методичного забезпечення його діяльності. Це пов'язано з підготовкою до прийняття постанов пленуму щодо надання роз'яснень судам нижчого рівня відповідних юрисдикцій із питань застосування правових норм. Тому для виконання цього завдання відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» при вищому спеціалізованому суді з числа висококваліфікованих фахівців у галузі права створюється Науково-консультативна рада, порядок організації та діяльності якої визначається положенням, що затверджується пленумом суду.

Вирішення юридично значущих питань пов'язано з виконанням процесуальних дій суддями, а непроцесуальних — працівниками апарату суду. Це свідчить про необхідність чіткого розподілу обов'язків між суддями та працівниками апарату таким чином, щоб суддя виконував процесуальні дії, а на апарат поклалися функції організаційного (забезпечувального) характеру з метою максимального сприяння судді у виконанні функції правосуддя¹. Такий підхід закладено у Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи від 16 вересня 1986 р. № R (86) 12 «Про заходи щодо недопущення і скорочення надмірного робочого навантаження на суддів», згідно з якою пропонується *поступово зменшувати кількість покладених на них завдань, що не стосуються судового розгляду, передаючи ці завдання іншим особам або органам (апарату суду — курсив наш. — С. Г.)*².

Згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» організаційне забезпечення вищого спеціалізованого суду здійснюється апаратом суду. Загалом на апарат вищого спеціалізованого суду покладається виконання таких завдань: 1) організація попереднього (досудового) прийому осіб, які беруть участь у справі; 2) прийом і видача документів суду та їх копій, здійснення розсилки і вручення документів, перевірка сплати судового збору та інших судових витрат; 3) сприяння суддям у підготовці справ до розгляду в судових засіданнях; 4) облік руху справ і строків їх проходження у судах; 5) зберігання справ і документів; 6) участь у вивченні та узагальненні судової практики; 7) підготовка пропозицій із удосконалення законодавства та інших

¹ Див.: Марочкін, І. Є. Проблеми доступності судової влади: соціально-правовий аналіз [Текст] / І. Є. Марочкін, О. М. Овчаренко // Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – № 1. – С. 30–36.

² О мероприятиях по недопущению и сокращению избыточной рабочей нагрузки на судей [Текст] : Рекомендация № R (86) 12 Комитета министров Совета Европы по состоянию на 16 сент. 1986 р. // Рос. юстиция. – 1997. – № 7. – С. 8.

нормативно-правових актів, ведення інформаційно-довідкової роботи; 8) ведення статистичного обліку у сфері діяльності суду; 9) здійснення заходів матеріально-технічного, інформаційно-аналітичного та соціально-побутового забезпечення суддів і працівників апарату.

Положення про апарат, структура та штатний розпис апарату вищого спеціалізованого суду затверджуються зборами суддів за поданням його голови. Тобто вирішення питань організації діяльності апарату має дуалістичний характер, тобто вчинення взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих дій головою суду та зборами суддів.

Із прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Рішення Конституційного Суду України від 11 березня 2010 р. № 8-рп/2010 (справа за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України) та утворенням Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ було по-новому окреслено спеціалізацію судів¹. Як зауважує Л. І. Фесенко, говорячи про спеціалізацію судів за галузевою ознакою, необхідно мати на увазі спеціалізацію як конституційний принцип побудови всієї системи судів загальної юрисдикції, а не лише її частини². Наведена позиція знайшла продовження і в Законі України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 р.³

За змістом Конституції України вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. Це дає підстави стверджувати про конституційно визначену ланкову вищість вищих спеціалізованих судових органів серед інших спеціалізованих судів. У поєднанні з конституційними приписами щодо структури системи судів загальної юрисдикції та ланкового розташування в ній спеціалізованих судів можливо зробити висновок про те, що вищі спеціалізовані суди очолюють відповідні системи спеціалізованих судів — господарських, адміністративних та цивільних і кримінальних.

Не звертаючись до детального аналізу поняття «система», яке перебувало у полі наукових досліджень, у тому числі автора цього підрозділу, слід зазначити, що основні теоретичні положення цього поняття стосуються і систем спеціалізованих судів, яким притаманні певні ознаки, що виділяють їх з-поміж інших систем. Зокрема: 1) особливий порядок утворення спеціалізованого суду як елемента системи та його ліквідації; 2) наявність спільного завдання — забезпечення права на справедливий суд; 3) наявність спільних принципів функціонування для всіх її елементів (судів); 4) особливості взаємозв'язків: а) внутрішніх — між її елементами (судами); б) зовнішніх — між окремими елементами (судами) системи та окремими елементами інших, несудових

¹ Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2010 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України [Текст] : станом на 11 бер. 2010 р. // Вісн. Конституц. Суду України. – 2010. – № 3. – С. 7.

² Фесенко, Л. І. Правовий статус Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у системі судового устрою [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Фесенко Леонід Іванович ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2011. – С. 82.

³ Про внесення змін до Арбітражного процесуального кодексу України [Текст] : Закон України станом на 21 черв. 2001 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 36. – Ст. 188.

систем держави та між нею й іншими системами, що існують у державі. Отже, можна стверджувати, що система судів загальної юрисдикції — це сукупність судів усіх видів, рівнів та спеціалізацій, що складають єдине ціле, мають спільне завдання, яким є забезпечення кожному права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, об'єднаних спільним способом реалізації судової влади — правосуддям, та спільною формою реалізації правосуддя — судочинством.

Системі судів загальної юрисдикції притаманні такі властивості, як моноцентризм, ієрархічність, багаторівневості та структурованість. Зокрема, щодо поняття моноцентризму, яке було вперше застосоване Н. В. Сібільовою¹, то слід зазначити, що на відміну від біцентризму (існував понад десять років, коли систему загальних судів очолював Верховний Суд України, а систему господарських (арбітражних) — рівний йому за статусом Вищий господарський (тоді арбітражний) суд України, то тепер на виконання конституційних положень Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції, до якої входять і вищі спеціалізовані суди та їх системи судів. Всі інші суди, зокрема вищі спеціалізовані суди, разом зі своїми системами (апеляційними та місцевими судами), є судами загальної юрисдикції, які разом із Верховним Судом України утворюють єдину систему судів загальної юрисдикції, що і обґрунтовує її моноцентризм.

Принцип моноцентризму тісно переплітається з принципом ієрархічності, що також притаманний судовій системі. Загалом поняття «ієрархічність» застосовується у тому випадку, коли необхідно вказати на певне підпорядкування. У системі судів загальної юрисдикції це означає послідовну побудову судів від найнижчих до найвищого відповідно до наділених законом повноважень. Але Законом України «Про судоустрій і статус суддів» фактично знівельовано адміністративну ієрархічність у судовій системі. Так, вищий спеціалізований суд не має права здійснювати будь-яке адміністративне втручання у діяльність судів нижчого рівня. Тому про ієрархічність у системах спеціалізованих судів і в системі судів загальної юрисдикції загалом можливо стверджувати тільки у процесуальному аспекті. Отже, ієрархічність у судовій системі може означати виключно процесуальну обов'язковість рішень вищих судів для нижчих.

Щодо поняття багаторівневості у системі судів загальної юрисдикції, то перший рівень цієї системи складають місцеві суди, до якого відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» входять районні, міжрайонні суди, районні у містах, міські та міськрайонні суди, окружні адміністративні та місцеві господарські суди. Другий рівень складають апеляційні суди, утворені в апеляційних округах, які утворюються згідно з указом Президента України. Третій рівень цієї системи складають вищі спеціалізовані суди, основне завдання яких — перегляд судових рішень у касаційному порядку, а найвищий щабель займає Верховний Суд України, який переглядає рішення судів касаційної інстанції у разі неоднакового застосування судами норм матеріального права. Таким чином, судова система судів загальної юрисдикції є чотирирівневою.

¹ Сібільова, Н. В. Теоретичні засади побудови судової системи [Текст] / Н. В. Сібільова // Право України. — 2009. — № 6. — С. 38–45.

Принцип структурованості окреслює внутрішню побудову кожного із елементів системи (відповідних судів). Ця будова хоч і є загальною для всіх судів загальної юрисдикції, однак може мати свої особливості. Наприклад, від кількості суддів у відповідному суді залежить наявність одного чи більше заступників голови суду, або від ланкового розташування суду залежить вирішення питання про утворення судових палат.

На цій науковій основі системи спеціалізованих судів структурно мають таке законодавче закріплення: 1) судові органи господарської юрисдикції — місцеві господарські, апеляційні господарські суди та Вищий господарський суд України; 2) судові органи адміністративної юрисдикції — місцеві окружні адміністративні, апеляційні адміністративні суди та Вищий адміністративний суд України (до цієї системи у випадках, передбачених КАС України, можуть належати і місцеві загальні суди, які здійснюють правосуддя як адміністративні суди); 3) місцеві районні, районні у містах, міські та міськрайонні, апеляційні суди, що розглядають цивільні, кримінальні справи, справи про адміністративні правопорушення, утворені в апеляційних округах, та Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Істотні зміни, яких зазнала судова система із прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів», суттєво вплинули на повноваження вищих спеціалізованих судів. Офіційне тлумачення таких понять, як «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», викладене у Рішенні Конституційного Суду України від 11 березня 2010 р. № 8-рп/2010, дало можливість по-новому оцінити та осмислити повноваження Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів. На думку органу конституційної юрисдикції, конституційний статус Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції не передбачає наділення його законодавцем повноваженнями касаційної інстанції щодо рішень вищих спеціалізованих судів, які реалізують повноваження касаційної інстанції. Тому розуміється, що функціонування вищих спеціалізованих судів як судів касаційної інстанції узгоджується зі стадіями судочинства.

Аналіз положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у поєднанні з повноваженнями судових органів різних інстанцій та наведеним рішенням Конституційного Суду України дає підстави стверджувати, що реалізація вищими спеціалізованими судами касаційної функції судочинства надає їм і інші повноваження, які є похідними від здійснення правосуддя. Так, до компетенції вищого спеціалізованого суду віднесено повноваження щодо забезпечення однакового застосування судами у своїй діяльності норм Конституції України та законів України шляхом надання методичної допомоги на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики.

Тобто на підставі судової практики, яка складається судом касаційної інстанції, у вищого спеціалізованого суду виникає повноваження надавати спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції. Отже, є необхідність структурувати повноваження вищого спеціалізованого суду, які можливо назвати як позапроцесуальні повноваження: 1) вивчення та узагальнення судової практики; 2) аналіз судової статистики; 3) надання методичної допомоги судам нижчого рівня; 4) надан-

ня рекомендаційних роз'яснень судам нижчого рівня з питань застосування законодавства щодо вирішення справ. Наведені повноваження паритетно розподілені між усіма вищими спеціалізованими судами.

Такий підхід законодавця щодо віднесення зазначених повноважень до компетенції саме вищих спеціалізованих судів є цілком логічним. Діючи як суди касаційної інстанції, вищі спеціалізовані суди розглядають справи відповідної судової спеціалізації в касаційному порядку згідно з процесуальним законом, а тому мають безпосередній доступ до судової практики та можливість її формування і коригування.

Теоретики права неодноразово зазначали, що забезпечення єдності судової практики в національній правовій системі може стати реальністю лише за умови об'єднання зусиль на різних напрямках юридичної та політико-правової діяльності¹. Зокрема, В. В. Сердюк через дефініцію «завдання Верховного Суду України» та з урахуванням міжгалузевого характеру його організації визначив роль Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції, яка, на думку автора, полягає в досягненні однакового застосування законодавства всіма судами загальної юрисдикції². Разом із тим відсутність на сучасному етапі у Верховного Суду України повноважень щодо надання методичної допомоги судам нижчих інстанцій та рекомендаційних роз'яснень обумовлена тим, що законодавець відніс їх до компетенції вищих спеціалізованих судів як судів касаційної інстанції. Виходячи з наведеного вище, роль вищих спеціалізованих судових органів у системах відповідних спеціалізованих судів узагальнено можливо викласти так:

1. Вищі спеціалізовані судові органи очолюють відносно автономні системи спеціалізованих судів, які структурно складаються із судів нижчих рівнів — місцевої та апеляційної ланки. Водночас за реалізації у системі судів загальної юрисдикції принципу моноцентризму (Верховний Суд України є найвищим судовим органом у цій системі), ці суди очолюють тільки визначені спеціалізовані судові вертикалі, що складають систему відповідної судової спеціалізації, встановленої за галузевим критерієм.

2. Вищі спеціалізовані суди є третьою ланкою у системі судів загальної юрисдикції. Це дає підстави стверджувати про необхідність узгодженої побудови судових ланок та судових інстанцій, що є практичним утіленням приписів Конституції України щодо структури системи судів загальної юрисдикції та інстанційного розташування відповідного суду — вирішення спору по суті, апеляційний, касаційний перегляд судових рішень. Тому вищий спеціалізований суд визначається судом касаційної інстанції, який розглядає справи відповідної судової спеціалізації в касаційному порядку згідно з процесуальним законом.

3. Вищі спеціалізовані суди, крім здійснення правосуддя, наділені повноваженнями, які є похідними від їх касаційних повноважень у сфері судочинства. Такі повноваження стосуються вивчення та узагальнення судової практики, аналізу судової

¹ Див.: Назаров, І. В. Судова реформа як частина правової реформи в Україні [Текст] / І. В. Назаров // Вісн. Вищої ради юстиції. – 2011. – № 1(5). – С. 63–75.

² Сердюк, В. В. Правовий статус Верховного Суду України в системі судової влади [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Сердюк Валентин Васильович ; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – С. 134.

статистики, надання методичної допомоги судам нижчого рівня, а також надання рекомендаційних роз'яснень судам нижчого рівня з питань застосування законодавства щодо вирішення справ, паритетно розподілено між усіма вищими спеціалізованими судами. Таким чином, вищий спеціалізований суд має можливість як суд касаційної інстанції за результатами розгляду відповідних категорій справ формувати, коригувати як власну судову практику, так і практику судів нижчих рівнів. Наведене обумовлює потребу здійснення узагальнень судової практики та надання за їх результатами рекомендаційних роз'яснень пленумом вищого спеціалізованого суду, які стосуються розв'язання відповідних категорій справ.

Підлягає ґрунтовному дослідженню і проблема визначення місця вищих спеціалізованих судів у системі судової влади. На нашу думку, актуальним є визначення місця вищих спеціалізованих судів у системі судової влади як вищих судових органів серед відповідних спеціалізованих судів.

Для поглибленого дослідження зазначеного питання необхідно звернутися до співвідношення понять «найвищий» та «вищий» у контексті діяльності Верховного Суду України і вищих спеціалізованих судів. Приписи ст. 125 Конституції України не розкривають поняття «вищий». Поняття «найвищий» довідкові джерела тлумачать як вищий за всіх, у найвищому ступені; у правовому розумінні щодо діяльності судової системи — вищий за всі судові органи. Щодо цього В. В. Сердюк зазначає, що значення терміна «найвищий» обумовлює найвищість Верховного Суду України серед усіх судів, об'єднаних у систему судових органів загальної юрисдикції¹.

У свою чергу поняття «вищий» довідкова література трактує як найголовніший, керуючий; у судовій системі — вища судова інстанція, вищий суд². Отже, констатуємо, що суттєвої змістовної різниці у правовому тлумаченні понять «найвищий» і «вищий» не вбачається. На нашу думку, це пов'язано з тим, що нормами процесуального законодавства Верховний Суд України у формально-юридичному плані не визначається найвищою судовою інстанцією, але фактично має найвищий статус у системі судів загальної юрисдикції, що продубльовано на законодавчому рівні. Тому необхідно окреслити відповідні ознаки вищого статусу вищих спеціалізованих судів.

Перша ознака — вищість у розумінні побудови судових ланок. Так, за змістом Основного Закону передбачено функціонування відповідно до закону місцевих та апеляційних судів, також визначено, що вищі спеціалізовані суди є вищими судовими органами серед спеціалізованих судів. Безперечно, всі спеціалізовані суди входять до системи судів загальної юрисдикції, а конкретизація зазначеного конституційного положення знаходить відображення у нормах Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Додамо, що відповідні вищі спеціалізовані суди фактично є вершинами відповідних судових юрисдикцій. Водночас законодавець чітко розмежовує ці юрисдикції, визначаючи, як правило, для кожної з них окремий вищий спеціалізований суд. Тому систему спеціалізованих адміністративних судів, яка складається із 27 місцевих окруж-

¹ Сердюк, В. В. Верховний Суд України: витоки, сучасність, перспективи [Текст] : монографія / В. В. Сердюк. — К. : Істина, 2008. — С. 69.

² Ожегов, С. И. Большой толковый словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. — М. : Азъ, 1992. — С. 133, 347.

них, 9 апеляційних адміністративних судів очолює Вищий адміністративний суд України, а систему господарських судів, складовими якої є 27 місцевих господарських, 8 апеляційних господарських судів, очолює Вищий господарський суд України¹.

Разом із тим проблемою вбачається визначення вищого спеціалізованого суду як очільника у цивільній і кримінальній юрисдикції. Так, у нормах зазначеного Закону закріплено положення про спеціалізацію судів загальної юрисдикції, які мають компетенцію розглядати цивільні, кримінальні, господарські, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення. У свою чергу конкретизовано види і склад місцевих судів, а також виокремлено серед місцевих загальних судів районні, міжрайонні, районні у містах, міські та міськрайонні суди. Таким чином, законодавець пов'язує вирішення зазначених категорій справ виключно із компетенцією місцевих загальних судів. У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» міститься положення про апеляційні суди з розгляду цивільних, кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення, які утворюються відповідно до указу Президента України в апеляційних округах. Продовженням утілення такого підходу є Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Виходячи з цього, цей суд можливо визнати очільником судів і цивільної, і кримінальної юрисдикції, а також судових органів, які вирішують по суті та переглядають в апеляційному порядку справи про адміністративні правопорушення.

Другою ознакою вищого статусу вищих спеціалізованих судів є їх інстанційне розташування. На конституційному рівні інстанційність прямо не передбачена серед принципів побудови системи судів загальної юрисдикції. Разом із тим цей судоустрійний принцип знайшов своє відображення у приписах Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Вбачається, що законодавець допустив буквальне розширення кількості конституційних принципів побудови системи судів загальної юрисдикції, додавши до територіальності і спеціалізації, передбачених Конституцією України, ще один принцип — інстанційність. На наш погляд, законодавче впровадження цього принципу стало результатом системного тлумачення норм Основного Закону, які визначають ланкову та інстанційну основи функціонування судової влади.

Щодо принципу інстанційності та визначення місця вищих спеціалізованих судів як судів касаційної інстанції є потреба звернути увагу на рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2010 від 11 березня 2010 р. у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України. Конституційний Суд України, розглянувши справу у контексті реалізації касаційною інстанцією своїх процесуальних прав у межах касаційного провадження, зазначив, що таке провадження передбачено виключно для

¹ Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України [Текст] : Указ Президента України № 889/2002 станом на 1 жовт. 2002 р. // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 40. – Ст. 1856. – С. 29; Питання мережі господарських судів України [Текст] : Указ Президента України № 811/2010 станом на 12 серп. 2010 р. // Офіц. вісн. Президента України. – 2010. – № 24. – Ст. 792. – С. 22; Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів [Текст] : Указ Президента України № 1417/2004 станом на 16 жовт. 2004 р. // Уряд. кур'єр. – 2004. – 24 листоп.

перевірки правильності юридичної оцінки обставин справи у рішеннях судів першої та апеляційної інстанцій. Звернуто увагу, що правомірним може бути тільки одноразове касаційне оскарження та перегляд рішень відповідних судів.

Крім того, Конституційний Суд України вказав, що статус Верховного Суду України як найвищого судового органу у системі судів загальної юрисдикції не передбачає наділення його повноваженнями суду касаційної інстанції щодо рішень вищих спеціалізованих судів, які реалізують повноваження касаційної інстанції. На нашу думку, це підтверджує позицію щодо визначення саме цих судів судами касаційної інстанції.

Третьою ознакою вищості статусу вищих спеціалізованих судів вбачається виключність їх рішень у межах судової спеціалізації. Встановлена на законодавчому рівні можливість оскарження рішень судів загальної юрисдикції передбачена нормами процесуального законодавства, які визначають, що суд касаційної інстанції може переглядати судові рішення тільки з питань правильності застосування норм матеріального і процесуального права. Для реалізації касаційних повноважень передбачено широкий арсенал правових засобів, які регламентовано у процесуальних законах. Тому слушною є думка вітчизняних дослідників, зокрема І. І. Ємельянової, про те, що такі повноваження називають своєрідним «правовим наглядом» за судовим рішенням¹. Отже, до повноважень суду касаційної інстанції належать права, що становлять вичерпний перелік і вчиняються лише у межах касаційного провадження. Загалом, як зауважує професор В. В. Комаров, у контексті дослідження касаційного оскарження у цивільному судочинстві, касаційне провадження є полісистемним феноменом, який значною мірою залежить від розвитку суспільно-політичних, економічних і культурних явищ, що не можуть бути сталими².

Тому проблема функціонування інституту касації перш за все пов'язана з її багатогранністю та різністю підходів до її правового регулювання, які мають як законодавчу, так і правозастосовну природу. Виходячи з цього, саме фронтальне відображення нормативно-правового регулювання виходить на передній план, оскільки законодавчі приписи визначають межі діяльності суду касаційної інстанції у дозволеному державою напрямі з метою реалізації конституційного положення щодо касаційного перегляду судових рішень.

Як самостійна ознака сприймається надання процесуальної можливості вищому спеціалізованому суду реалізувати свою компетенцію щодо перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами, постановленими ним як судом касаційної інстанції. Наприклад, ст. 459 КПК України містить перелік таких обставин та прямо вказує на нововиявлені обставини як на підставу перегляду судових рішень. Суттєво, що відповідно до ст. 460 КПК України заява про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами розглядається, зокрема, судом касаційної інстанції, за правилами, встановленими для перегляду справ у касаційному порядку.

¹ Ємельянова, І. Апеляційний і касаційний перегляд судових рішень в цивільному судочинстві: теоретичні та практичні аспекти [Текст] / І. Ємельянова // Право України. – 2004. – №2. – С. 16–21.

² Проблеми теорії та практики цивільного судочинства [Текст] : монографія / [В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін.] ; за заг. ред. професора В. В. Комарова. – Х. : Харків юрид., 2008. – С. 607–608.

Наступною ознакою можливо виокремити єдність структури вищих спеціалізованих судів. Організаційні аспекти їх діяльності як судів третьої ланки викладені у нормах Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Водночас структура вищого спеціалізованого суду, з одного боку, відрізняється від структури суду апеляційної ланки, а з другого — є ідентичною структурі Верховного Суду України, оскільки додатково передбачена діяльність пленуму та Науково-консультативної ради. Отже, організаційна структура вищих спеціалізованих судів є однаковою, за винятком кількості утворюваних на підставі Закону судових палат та визначення їх спеціалізації.

Ще однією ознакою є підзаконний порядок регулювання територіального розташування вищих спеціалізованих судів. Необхідно звернути увагу, що це питання у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» не визначається. Тому територіальне розташування Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у м. Києві визначено Указом Президента України від 12 серпня 2010 р. № 810/2010. Щодо Вищого адміністративного суду України, то його розміщення у м. Києві передбачено Указом Президента України від 1 жовтня 2002 р. № 889/2002. Вищий господарський суд України розміщується у м. Києві на підставі Указу Президента України від 11 липня 2001 р. № 511/2001, а згодом — Указу Президента України від 11 липня 2010 р. № 811/2010. Отже, територіальне розташування вищих спеціалізованих судів визначається не на рівні закону, а встановлюється підзаконними нормативно-правовими актами — відповідними указами Президента України.

Таким чином, до ознак, які характеризують місце вищих спеціалізованих судів, можливо віднести такі:

1. Вищість у розумінні побудови судових ланок, яка впливає з аналізу положень Основного Закону, що передбачають функціонування відповідно до закону місцевих та апеляційних судів, а також визначають вищі спеціалізовані суди вищими судовими органами серед спеціалізованих судів.

2. Інстанційне розташування вищих спеціалізованих судів як судів касаційної інстанції, що ґрунтується на законодавчому впровадженні принципу інстанційності. Наведене є результатом системного тлумачення і нормативного поєднання норм статей Основного Закону, які визначають відповідно ланкову та інстанційну основи функціонування судової влади.

3. Виключність рішень вищих спеціалізованих судів у межах судової юрисдикції. Сутність цього твердження полягає в тому, що шляхом нормативно-правового регулювання законодавець визначає межі процесуального впливу суду касаційної інстанції у дозволеному державою напрямі з метою реалізації конституційного положення щодо касаційного перегляду рішень у межах окремої судової спеціалізації.

4. Можливість перегляду вищим спеціалізованим судом власних судових рішень за нововиявленими обставинами, постановлених ним як судом касаційної інстанції. Такий вид перегляду здійснюється у процедурі касаційного перегляду судових рішень.

5. Єдність структури вищих спеціалізованих судів, яка є ідентичною для кожного з цих судових органів. Різниця у структурній побудові вищих спеціалізованих судів полягає тільки у кількості та напрямках діяльності судових палат з урахуванням їх спеціалізації.

6. Підзаконний порядок регулювання територіального розташування вищих спеціалізованих судів, оскільки їх територіальне розміщення Законом України «Про судоустрій і статус суддів» не визначається. Розташування кожного з них є предметом нормативного регулювання відповідного указу Президента України про утворення вищого спеціалізованого суду.

Процеси державотворення передбачають не лише оновлення чи покращення окремих елементів державного управління, які неналежно функціонують, а й радикального переформатування державних механізмів, у тому числі правового забезпечення регулювання централізації та децентралізації, що фактично є індикатором ефективності державного управління. Оптимальне співвідношення централізації і децентралізації судової влади та місце в ній вищих спеціалізованих судів є визначальним аспектом формування демократичної моделі управління, поступального розвитку громадянського суспільства.

Тому в контексті дослідження є потреба співвіднести поняття «централізація» та «децентралізація», незважаючи, на перший погляд, на їх антонімічність. Так, юридичні енциклопедичні видання централізацію визначають як зосередження керівництва, управління, організації певних суспільних, політичних процесів в одних руках, нагромадження будь-чого в єдиному центрі; концентрація більшості функцій соціального та державного управління, відповідних повноважень у центральних владних структурах (органах, установах тощо). Характерною ознакою визначається наявність переважно вертикальних зв'язків, за яких верхні рівні влади наділені широкими повноваженнями у прийнятті рішень, а їх директиви є обов'язковими для нижчих рівнів. За такого принципу здійснення влади система управління та організація її функціонування ґрунтуються на безперервному, постійно діючому і достатньо стійкому зв'язку підпорядкованості (субординації) кожної ланки управлінської системи єдиному органу управління¹.

До цього необхідно звернути увагу на позицію видатного австрійського філософа і юриста Г. Кельзена, який, розмірковуючи про сутність централізації, зауважив, що це питання постає первісною проблемою просторової сфери чинності правових норм, що утворюють правопорядок. На думку автора, централізація сягає свого найвищого ступеня, коли всі функції виконуються одним органом, зокрема, коли всі норми правового порядку — і загальні, й індивідуальні — приймає та застосовує один і той самий суб'єкт².

Водночас у літературі відсутнє єдине розуміння децентралізації. Це поняття загалом визначається як процес перерозподілу функцій, повноважень від центрального управління. Довідкові тлумачні видання визначають децентралізацію як систему управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів влади; скасування або послаблення централізації³. Отже, досліджувані поняття не

¹ Юридична енциклопедія [Текст] : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. – К. : Укр. енциклоп. ім. М. П. Бажана, 2004. – Т. 6: Т-Я. – С. 350.

² Кельзен, Г. Чисте правознавство. З додатком: Проблема справедливості [Текст] / Г. Кельзен ; пер. з нім. – К. : Юніверс, 2004. – С. 337–341.

³ Див.: Трачук, П. А. Децентралізація та проблеми адміністративного самоврядування [Текст] / П. А. Трачук // Держава і право : зб. наук. пр. – 2010. – Вип. №48. – С. 243–247.

мають антонімічного характеру в правовому сенсі, а сутність децентралізації полягає у її функціональності та сприймається як частина централізації відповідно до способів застосування останньої.

Загалом аналіз юридичної літератури доводить недостатність наукових досліджень у питанні децентралізації судової влади. Більше того, у низці публікацій аргументується позиція, згідно з якою судова влада повинна бути лише централізованою і мати єдиний центр — Верховний Суд України як найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції¹. Безумовно, в даному випадку ми не ставимо під сумнів правовий статус Верховного Суду України. Більше того, актуальним є питання про підсилення його ролі в системі судів загальної юрисдикції. Разом із тим різноплановості і фаховості дискусії притаманні глибина і обсяг тих аргументів, які висуваються з метою формування та підтримання тієї чи іншої наукової позиції. Тому ми вважаємо за необхідне охарактеризувати поняття децентралізації судової влади в контексті діяльності вищих спеціалізованих судів.

Починаючи з 1991 р., в Україні переважаючою стала тенденція, викладена у Концепції судово-правової реформи від 28 квітня 1992 р., сутність якої полягала в децентралізації судової влади. Професор Д. М. Притика у своїх дослідженнях акцентував увагу на цьому питанні, наводячи з цього приводу напрацювання зарубіжного досвіду. На його думку, у Франції, ФРН та інших європейських країнах ефективно діють комерційні, економічні суди, тобто децентралізовані структури судової влади. При цьому автор робить висновок про те, що в Україні склалися сприятливі умови для запровадження саме європейської моделі судоустрою та наголошується на необхідності розмежування компетенції між ланками судової влади².

Виходячи з того, що централізацію і децентралізацію потрібно розглядати як цілісний феномен, на наш погляд, для нормального функціонування судової системи є потреба застосувати такий підхід, який би ввібрав у себе як елементи централізації, так і децентралізації. Так, у науці адміністративного права досить давно домінантною є позиція, сутність якої відображається у вченні про побудову структури державного управління трьох рівнів: національний, регіональний і місцевий. Кожному із зазначених рівнів відповідає власна, автономна сфера компетенції³.

Рівні управління можуть створюватися і функціонувати принципово незалежно один від одного (федеральна модель) чи в межах єдиної адміністративно-державної системи (унітарна модель)⁴. Водночас з урахуванням напрацювань теорії систем (зо-

¹ Утвердження європейської моделі судочинства та верховенство права – пріоритети судової реформи і відновлення суспільної довіри до судів (інтерв'ю Голови Верховного Суду України Ярослава Романюка головному редакторові газети «Голос України» Анатолію Горлову та головному редакторові загальнонаціонального юридичного журналу «Право України», академіку НАПрН України Олександру Святоцькому // Голос України. – 2014. – № 192 (5942).

² Притика, Д. М. Організаційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів України [Текст] : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.10. / Д. М. Притика ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – С. 11.

³ Див.: Бабич, О. М. Співвідношення централізації та децентралізації в системі державного управління [Текст] / О. М. Бабич // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – № 2. – С. 109–112.

⁴ Див.: Василенко, І. А. Административно-государственное управление в странах Запада: США, Великобритания, Франция, Германия [Текст] / И. А. Василенко. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Логос, 2001. – С. 151–155.

крема, принципів організаційної безперервності, взаємодоповнюючих відносин, моноцентризму¹, зовнішнього доповнення², а також законів необхідної різноманітності³ та ієрархічних компенсацій⁴ владні структурні одиниці у системному вимірі формують своєрідну піраміду, фундаментом якої є численна кількість одиниць місцевого рівня, вищий рівень з меншою кількістю елементів, а увінчує всю структуру одна або кілька структурних складових з відповідними зв'язками.

На організацію судової системи України впливають різні суспільні чинники, пов'язані з історичними, культурними, економічними, ментальними факторами, які формують особливості правової системи загалом. Тому і відносини між органами правосуддя в рамках судової системи вбирають у себе як позитивні, так і негативні наслідки такої організації. В умовах реалізації практичних кроків у напрямі євроінтеграції, потреби децентралізації судової влади, переорієнтації діяльності судових органів у площину їх функціонування як системи справедливого судочинства та необхідності дотримання при цьому конституційних принципів побудови системи судів загальної юрисдикції постає питання про удосконалення взаємозв'язків між судами нижчих рівнів і вищими спеціалізованими судами та між останніми і Верховним Судом України через призму Основного Закону держави.

Як зазначено у Конституції України та Законі України «Про судоустрій і статус суддів» система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. В цьому аспекті важливою є позиція органу конституційної юрисдикції, на думку якого принцип територіальності передбачає територіальне розмежування компетенції судів загальної юрисдикції і обумовлюється потребою у забезпеченні доступу до правосуддя на всій території України; принцип спеціалізації полягає у створенні відповідних спеціалізованих судів для здійснення цивільного, кримінального, адміністративного, господарського судочинства. Принцип інстанційності розуміється органом конституційної юрисдикції як організація судової системи, яка забезпечує право на перегляд рішення суду нижчої інстанції судом вищої, оскільки аналіз відповідних положень Конституції України дає можливість зробити висновок, що у них передбачено не тільки принципи територіальності та спеціалізації, але й принцип інстанційності щодо побудови системи судів загальної юрисдикції. Крім того, побудова системи судів загальної юрисдикції узгоджується зі стадіями судочинства, відповідними формами провадження (зокрема, в апеляційній і касаційній інстанціях).

Отже, у такому розумінні можна стверджувати про наявність процесуальних та позапроцесуальних відносин у системі судів загальної юрисдикції. Низка досліджень, проведених фахівцями в галузі адміністративного права, спрямовує науковий пошук

¹ Богданов, А. А. Тектология: Всеобщая организационная наука [Текст] / редкол.: В. В. Попков (отв. ред.) и др. сост. : Международный институт Александра Богданова, предисловие и комментарии Г. Д. Гловели. – М. : Финансы, 2003. – Кн. 1. – С. 122, 198, 263.

² Beer, A. S. Decision and Control: The Meaning of Operational Research and Management Cybernetics [Текст] / Anthony Stafford Beer. – London : Wiley, 1995. – P. 109.

³ Ashby, W. Ross. Principles of the Self-Organizing Dynamic System [Текст] / W. Ross Ashby // Journal of General Psychology. – 1947. – Vol. 37. – P. 125–128.

⁴ Цирель, С. «QWERTY-эффекты», «Path Dependence» и закон иерархических компенсаций [Текст] / С. Цирель // Вопросы экономики. – 2005. – № 8. – С. 20.

до видового розгалуження адміністративно-правових відносин, які виникають між відповідними суб'єктами, поділяючи їх, зокрема, залежно від способу досягнення кінцевого результату перебування органів у відносинах, на координаційні, субординаційні та реординаційні.

Так, координаційні відносини можуть вибудовуватися по вертикалі і по горизонталі. При цьому зазначається, що координаційні управлінські відносини по вертикалі є двох видів: за наявності організаційного підпорядкування між відповідними органами та за відсутності такого підпорядкування¹. Щодо системи судів загальної юрисдикції, то можливо стверджувати про наявність лише другого виду вертикальних відносин, тобто без організаційного підпорядкування судів нижчих ланок судам вищих ланок.

Субординаційні відносини визначаються як відносини, в яких управлінський вплив здійснюється керуючим суб'єктом щодо іншого — керованого суб'єкта, що йому підпорядковується. Такі відносини спрямовані на досягнення кінцевого результату діяльності однієї зі сторін відносин (наприклад, необхідність досягнення єдності правозастосування). Суттєво, що сторони у субординаційних відносинах не є рівноправними.

У свою чергу наявність реординаційних відносин є наслідком здійснення зворотного впливу, що є і правом, і обов'язком стосовно керуючого суб'єкта, на який покладається обов'язок реагувати на такий вплив. Так, на необхідність узагальнення того чи іншого питання, яке виникло у судовій практиці, апеляційним судом може бути повідомлено вищому спеціалізованому суду і він повинен відреагувати на таку потребу, оскільки саме на нього покладено відповідне повноваження у межах судової спеціалізації.

Тобто при субординаційних відносинах управлінський вплив здійснюється керуючим суб'єктом щодо керованого суб'єкта, а за наявності реординаційних відносин керований суб'єкт впливає на керуючий, при цьому останні можуть існувати самостійно і поза субординаційними відносинами. Отже, управлінський вплив за наявності субординаційних відносин є обов'язком керуючого суб'єкта, а в реординаційних відносинах, виходячи зі зворотного впливу, може бути і правом керованого суб'єкта, і його обов'язком.

Крім того, аналіз наукових досліджень дозволяє зробити висновок, що характер координаційних, субординаційних та реординаційних відносин через призму адміністративного права розкривається через поняття «підпорядкування». Щодо судової системи, то в цьому аспекті можливо стверджувати про здійснення окремих, різних за змістом всіма без винятку судовими органами повноважень (розгляд справ у першій, апеляційній, касаційній інстанціях та перегляд судових рішень Верховним Судом України, надання методичної допомоги, аналіз судової статистики тощо).

Таким чином, у науці адміністративного права серед різноманіття адміністративно-правових відносин щодо частини з них, які впливають із принципів побудови судів загальної юрисдикції, вирізняють відповідні кожному із них принципи конкретного виду адміністративних відносин щодо взаємодії судових органів: а) принцип територіальності — координаційні відносини; б) принцип спеціалізації — координа-

¹ Див.: Дерещ, В. А. Управлінські відносини в системі органів виконавчої влади та їх правове регулювання [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. : 12.00.07 / В. А. Дерещ ; Нац. акад. наук Укр. ; Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – С. 8.

ційні відносини; в) принцип інстанційності — субординаційні, координаційні, реордінаційні відносини¹.

Координаційні відносини, які виникають унаслідок реалізації принципів територіальності та спеціалізації, складаються між судами одного рівня та/або однієї чи кількох спеціалізацій. Цим підкреслюється рівноправність суб'єктів застосування управлінського впливу та необхідність співпраці. Прикладом такої реалізації може бути співпраця вищих судових органів у контексті прийняття спільних постанов пленумів цих судів щодо тих питань, які є актуальними для правозастосування у суміжних, близьких за своєю сутністю галузях права та вирішуються у межах тих чи інших судових юрисдикцій. Тому необхідно визнати позитивною практику Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, яким започатковано проведення робочих зустрічей з представниками інших вищих спеціалізованих судів щодо напрацювання переліку питань правозастосування, що потребують спільних пленарних роз'яснень, зокрема стосовно розмежування окремих видів спорів, підвідомчих судам адміністративної і цивільної, господарської і цивільної, адміністративної і кримінальної юрисдикцій².

Іншим змістом наповнюються відносини, що виникають при реалізації принципу інстанційності, оскільки за будь-яких обставин у своїй сутності вони мають відображення результатів діяльності судів у межах того чи іншого судового процесу. Крім того, відносини, які є похідними від принципу інстанційності, мають ситуативний характер, а їх специфіка окреслюється особливостями кожного з видів судового процесу. Аналізуючи відносини, пов'язані з реалізацією принципу інстанційності, зауважимо, що субординаційні відносини мають досить специфічне відображення, оскільки ґрунтуються як на виконанні положень процесуального законодавства, так і законодавства про судоустрій. У цьому випадку діє чіткий вертикальний розподіл повноважень, зважаючи на приписи відповідних норм Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Так, згідно із зазначеним Законом апеляційний суд, зокрема, аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, надає місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства. Водночас до повноважень місцевого суду зазначені напрями діяльності не віднесено (ст. 22 Закону).

У свою чергу вищий спеціалізований суд, крім аналізу судової статистики та вивчення й узагальнення судової практики, вправі надавати методичну допомогу судам нижчих рівнів з метою однакового застосування норм Конституції та законів України, а також надавати місцевим і апеляційним судам рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції.

Координаційні відносини, які впливають із практичного втілення принципу інстанційності, мають місце, наприклад, у тому разі, коли суд вищого рівня звертається до суду нижчої ланки надати ті чи інші статистичні дані або дані, пов'язані з пробле-

¹ Див.: Вільгушинський, М. Й. Суди загальної юрисдикції як суб'єкти соціальної взаємодії: адміністративно-правове дослідження [Текст] : монографія / М. Й. Вільгушинський. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київ. ун-т», 2013. – С. 254.

² Вищі спеціалізовані суди продовжують налагоджувати співпрацю задля забезпечення єдності судової практики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/golovna_storinka/vicshi_spezializovani_sudi_prodozhujut_nalagodzhuvati_spivpracju_zadlja_zabezpechennja_jednosti_sud.html.

мами правозастосування, чи з інших питань судової діяльності. Суттєво, що злагоженість діяльності судових органів однієї судової юрисдикції повною мірою фокусується у вищому спеціалізованому суді, оскільки на нього законодавством покладено відповідальність за якість здійснення правосуддя у межах тієї чи іншої судової юрисдикції. Фактично координаційні відносини між вищими спеціалізованими судами та судами нижчих рівнів у межах однієї юрисдикції полягають у взаємній допомозі щодо вирішення тих чи інших проблем, які виникають у сфері правозастосування. У такому розумінні вищий спеціалізований суд є центром координації зусиль із виявлення причин їх виникнення та подолання негативних наслідків у діяльності судових органів.

Реординаційні відносини, що походять із реалізації принципу інстанційності, також мають особливості. З урахуванням того, що відносини такого виду є взаємоповнюючими в аспекті функціонування судів нижчих рівнів і вищих спеціалізованих судів, можливо визначити їх сутність за звичайних та особливих обставин. До перших з них необхідно віднести, зокрема, звернення судів нижчих рівнів за роз'ясненнями щодо окремого проблемного питання. У цьому випадку вищий спеціалізований суд повинен аргументовано надати відповідь, сформувавши таким чином реординаційні відносини, похідні від принципу інстанційності.

До другого виду реординаційних відносин є потреба віднести ті з них, які складаються за особливих обставин. Виходячи з положень Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції», у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя окремими судами в районі проведення антитерористичної операції, законодавець визначив необхідним змінити територіальну підсудність судових справ, підсудних тим судам, які розташовані у районі проведення антитерористичної операції¹. На нашу думку, цей Закон є нормативно-правовим актом особливого характеру, оскільки регулює питання діяльності судових органів виключно під час проведення антитерористичної операції. Виходячи з цього, вважаємо, що реординаційні відносини між судами нижчих рівнів і вищими спеціалізованими судами в контексті виконання приписів зазначеного Закону мають ознаки виняткових. Підтвердженням наведеного є практика видання на виконання його норм головами вищих спеціалізованих судів розпорядження щодо визначення підсудності окремих категорій судових справ².

Також необхідно дослідити сутність відносин, які виникають унаслідок утілення конституційних принципів побудови судової системи в аспекті діяльності Верховного Суду України і вищих спеціалізованих судів. Зауважимо, що координаційні відносини щодо названих судів мають специфічні властивості. По-перше, це відносини

¹ Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції [Текст] : Закон України станом на 12 серп. 2014 р. // Відом. Верхов. Ради. – 2014. – № 39. – Ст. 2009.

² Про визначення територіальної підсудності справ : розпорядження Голови Вищого адміністративного суду України станом на 2 верес. 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vasu.gov.ua/archive/123231/>; Про визначення територіальної підсудності справ : розпорядження Голови Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ станом на 2 верес. 2014 р. / Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/uploads/tiny_mce/files/розпорядження.pdf.

між вищими судовими органами держави, оскільки виходячи з конституційних положень вони можуть мати свій початок і подальший розвиток лише через призму Основного Закону. Прикладом таких відносин можуть служити норми Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р., згідно з якими Пленум Верховного Суду України мав повноваження визнати нечинними роз'яснення з питань застосування законодавства, викладені у постановах пленумів вищих спеціалізованих судів.

По-друге, досліджувані відносини щодо координації в контексті реалізації принципів територіальності та спеціалізації можуть складатися в результаті вирішення спільних завдань судовими палатами Верховного Суду України і вищими спеціалізованими судами. Виконання таких завдань фокусується на координації зусиль щодо зміцнення статусу суддів, їх незалежності, престижі суддівської професії, підвищення рівня кваліфікації суддів тощо.

Крім того, похідні від принципу інстанційності відносини вищих спеціалізованих судів і Верховного Суду України перш за все окреслюються особливим статусом останнього як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції. Однак це не може свідчити про виникнення конкурентних відносин між вищими спеціалізованими судами як вищими судовими органами в окремих судових спеціалізаціях і Верховним Судом України.

На нашу думку, в цьому випадку коректно вести мову про субординаційні відносини виключно у процесуальному плані взаємодії вищих спеціалізованих судів і Верховного Суду України. Це означає, що не допускається своєрідна розстановка «сил» за принципом старший-менший, а пріоритетом має бути тільки виконання вимог закону. Вважаємо, що останнім часом субординаційні відносини в судовій системі зазнали змін, оскільки, наприклад, зі скасуванням законодавчого положення надання Верховним Судом України роз'яснень у вищих спеціалізованих судів з'явилася можливість напряму доводити свої правові позиції (які можуть і відрізнятися від позиції Верховного Суду України) судам нижчих рівнів, але як рекомендації. Водночас відносини субординації збережені у процесуальному законодавстві, зокрема щодо обов'язковості рішення Верховного Суду України, прийнятого за наслідками розгляду заяви про перегляд судових рішень.

Тісно пов'язаними з реалізацією принципу інстанційності є координаційні та реординаційні відносини, що виникають між вищими спеціалізованими судами і Верховним Судом України. На нашу думку, основними напрямками координаційної взаємодії є такі: 1) офіційне інформування через засоби масової інформації та на власних веб-порталах про діяльність зазначених вище судів; 2) формування позитивного іміджу судової влади загалом, Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів; 3) інформаційне забезпечення діяльності пленумів, зборів суддів, голів зазначених судів; 4) забезпечення відкритості та прозорості діяльності, досягнення і дотримання демократичних стандартів у контексті комунікації між Верховним Судом України і вищими спеціалізованими судами; 5) спільна діяльність у питаннях підготовки роз'яснень норм законодавства та надання методичної допомоги судам нижчих рівнів.

Для виникнення реординаційних відносин визначальними можуть бути два фактори. По-перше, це нагальна необхідність спільного обговорення проблем правозастосування з метою напрацювання єдиних правових позицій. Однак на сьогодні такі

заходи майже не проводяться, а якщо і мають місце, то на інших комунікаційних майданчиках (семінари, конференції, «круглі столи»), що є недостатнім. Водночас ми вважаємо, що питання запобігання та боротьби з корупцією у суддівському корпусі значною мірою залежить від єдності судової практики, від окресленого її формату. Тому коли суддя обізнаний з тим, що саме у визначеному напрямі він повинен застосувати ту чи іншу норму закону аби вирішити спір, то кількість випадків корупції у судовій системі стала б меншою.

По-друге, це питання підвищення кваліфікації суддів вищих спеціалізованих судів. На наш погляд, воно є актуальним, оскільки неможливо якісно організувати такі заходи лише за участі науковців на базі Національної школи суддів України та окремих суддів у відставці¹. Для судді суду касаційної інстанції вкрай важливим є спілкування із колегами-суддями Верховного Суду України щодо проблемних питань, які виникають у сфері правозастосування. Тому в аспекті реординаційних відносин між вищими спеціалізованими судами і Верховним Судом України постійна участь суддів Верховного Суду України у підготовці і підвищенні кваліфікаційного рівня суддів вищих спеціалізованих судів є виправданою і необхідною.

Таким чином, поняття правового статусу вищого спеціалізованого суду уявляється як юридична категорія, що відображає сутність і зміст його правового становища; окреслюється з урахуванням змісту відповідних правових норм та інститутів, які вказують на потенційні можливості цього суду у його взаємовідносинах з іншими суб'єктами права. Регламентація діяльності вищих спеціалізованих судів лежить у сфері матеріального та процесуального законодавства, що дає можливість виокремити риси, властиві для вищих спеціалізованих судів як державних органів, що відображаються як у конституційних положеннях, так і в законодавчих нормах, утворюючи елементи їх правового статусу.

4.5. Правовий статус апеляційного суду

Термін «апеляція» (*appellation* — звернення, скарга) означає спосіб оскарження судових рішень, які ще не набрали чинності, до апеляційного суду, тобто суду вищої інстанції². Апеляційне оскарження є одним із найпоширеніших у сучасному судочинстві способів оскарження судових рішень, які не набрали чинності, в суді вищої інстанції (апеляційному суді). Цей спосіб оскарження судових рішень існує, зокрема, у Великій Британії, Франції, Бельгії, ФРН, Нідерландах, США, Австрії тощо³.

¹ Див.: Програма підготовки суддів Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (м. Київ, 3–14 листопада 2014 року) [Текст] // Національна школа суддів України. — Окреме видання. — 6 с.

² Див.: Організація судової влади в Україні: Перший аналіз нормативного змісту Закону України «Про судоустрій України» [Текст] / А. О. Селіванов (кер. авт. кол.), Є. В. Фесенко, Н. С. Рудюк та ін. ; за наук. ред. А. О. Селіванова. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 36.

³ Див.: Проверка судебных постановлений в гражданском процессе стран ЕС и СНГ [Текст] / под ред. Е. А. Борисовой. — М. : Норма, 2007. — 624 с.; Гражданский процесс зарубежных государств [Текст] : учеб. пособие / под ред. д-ра юрид. наук А. Г. Давтян. — М. : ТК Велби : Проспект, 2008. — 480 с.

Доцільність та ефективність апеляції як форми перегляду судових рішень підтверджується практикою високорозвинених країн, які належать як до романо-германської, так і до англосаксонської правової доктрини. Так, у Бельгії функціонують п'ять апеляційних судів загальної юрисдикції, у Данії — два таких суди у східних і західних землях. У Болгарії апеляційні суди є проміжною ланкою між окружними і районними та верховними (касаційним та адміністративним) судами. Таке ж становище існує і в Угорщині. В Ірландії Верховний Суд країни є судом остаточної апеляції. Судова система Ісландії складається з восьми окружних судів та Верховного Суду, який може переглядати судові рішення як з мотивів факту, так і з мотивів права¹. В цих та деяких інших країнах Європи можливість апеляційного перегляду судових рішень і функціонування апеляційних судів передбачена безпосередньо в конституційних актах.

При створенні інституту перегляду судових рішень західноєвропейські держави виходили з принципу *tantum devolutum quantum appellatum* — скільки скарги, стільки й рішення. Відбиттям цього принципу стали відповідні правила в законодавстві тих країн, згідно з якими апеляційний суд перевіряє правильність рішення суду першої інстанції стосовно особи, яка подала скаргу, і лише щодо тієї частини рішення суду, що нею оскаржена².

У Великобританії апеляція є єдиним способом перегляду судових рішень, яка застосовується в різних судових інстанціях. В англійському праві під апеляцією (*appeal*) розуміється «процес передання (перенесення) справи до суду, який має повноваження змінити рішення суду, що виніс рішення, яке оскаржується» — тобто фактично будь-який перегляд справи вищестоящим судом. Причому у теперішній час під апеляцією частіше за все розуміється не повний перегляд справи судом другої інстанції, а «виправлення правової помилки, допущеної нижчестоящим судом» — тобто найбільш поширена апеляція «з питань права», а не з «питань факту»³.

Але в англійському апеляційному процесі переглядаються не лише питання права, але й питання факту. У випадку визнання себе винним у ході судового розгляду кримінальної справи по суті, засуджений може подати скаргу лише на вирок, тобто відносно застосування кримінального закону й призначення покарання. Оскаржити ж як сам факт засудження (процесуальний порядок розгляду кримінальної справи по суті), так і зміст вироку вправі лише засуджений, який не визнав свою вину. Принцип заборони повороту до гіршого не застосовується, якщо сторона обвинувачення просила в апеляції погіршити становище засудженого. Процесуальні повноваження апеляційної інстанції при цьому досить широкі. У результаті розгляду кримінальної справи в порядку апеляції відповідний суд може залишити вирок без зміни й направити

¹ Див.: Проверка судебных постановлений в гражданском процессе стран ЕС и СНГ [Текст] / под ред. Е. А. Борисовой. — М.: Норма, 2007. — 624 с.; Гражданский процесс зарубежных государств [Текст]: учеб. пособие / под ред. д-ра юрид. наук А. Г. Давтян. — М.: ТК Велби: Проспект, 2008. — 480 с.

² Див.: Організація судових та правоохоронних органів [Текст]: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. С. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий та ін.; за ред. І. С. Марочкіна і Н. В. Сібільової. — Х.: Одиссей, 2009. — С. 36.

³ Див.: Гуценко, К. Ф. Уголовный процесс западных государств [Текст] / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. — Изд. 2-е, доп. и испр. — М.: Зерцало-М, 2002. — С. 285.

кримінальну справу на новий розгляд, змінити його або ухвалити новий вирок з урахуванням нових наданих доказів¹.

Схожий принцип перегляду судових рішень застосовується в США. В цій країні рішення окружних федеральних судів можуть бути переглянуті в одному з тринадцяти апеляційних судів, а найвищим апеляційним органом є Верховний Суд США. Крім того, існують апеляційні суди на рівні штатів. Апеляційну перевірку вироків у США часто відносять до найскладніших, неупорядкованих процесуальних інститутів. Перелік осіб, які вправі принести апеляційну скаргу, досить вузький. Правом на подачу апеляції наділені лише засуджений і його захисник, а також обвинувач, що виступав у суді. Залежно від визнання своєї вини межі апеляційного оскарження засудженого можуть стосуватися не тільки питань права, але й питань факту. Однак у випадку визнання своєї вини засудженим у ході судового розгляду в суді першої інстанції, питання факту не підлягають оскарженню. У випадку скасування рішення суду першої інстанції, справа направляється на новий розгляд у суд першої інстанції².

По справах, які розглядалися магістратами в спрощеному порядку, у випадку скасування вироку кримінальна справа може бути прийнята до провадження судом апеляційної інстанції й переглянута по суті заново. Апеляційний перегляд можливий і у Верховному Суді США, чия апеляційна юрисдикція поширюється на всі суди федеральної системи. Однак доступ до цієї інстанції обмежений: до її компетенції належать тільки ті кримінальні справи, які стосуються конституційних основ правосуддя, прав громадян і гарантій прав обвинувачуваних, а також до спорів між штатами³.

Межі перевірки рішень суду першої інстанції у суді апеляційної інстанції у США залежать від двох факторів: чи належить питання, яке підлягає перевірці, до питань факту, або — до питань права. Якщо воно належить до питань факту, то хто приймає по ньому рішення — судді чи присяжні. Апеляційний суд може переглядати питання права *de novo* (заново, із самого початку) та відмінити будь-яку несуттєву помилку, але він набагато більше лімітований у своєму праві переглядати фактичні обставини рішення суду першої інстанції. Апеляційний суд не вправі приймати до розгляду нові докази, якщо вони належать до питань факту по справі. Навіть якщо апеляційний суд визначить, що з якого-небудь питання йому не вистачає доказів, він повинен вказати суду першої інстанції прийняти такі докази та винести рішення по першій інстанції⁴.

Перегляд судових рішень в апеляційному порядку в країнах романо-германської правової сім'ї дещо різниться. Найстарішою, а тому — класичною, в Європі вважа-

¹ Див.: Михайлов, А. М. Судебная власть в правовой системе Англии [Текст] / А. М. Михайлов. — М. : Юрлитинформ, 2009. — С. 154; Проверка судебных постановлений в гражданском процессе стран ЕС и СНГ [Текст] / под ред. Е. А. Борисовой. — М. : Норма, 2007. — С. 90–95.

² Див.: Футей, Б. Федеральні суди у Сполучених Штатах Америки [Текст] / Б. Футей // Юрид. вестн. — 1995. — № 3. — С. 152; Шишкін, В. І. Судові системи країн світу [Текст] : навч. посіб. : у 3 кн. / В. І. Шишкін. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — Кн. 1. — С. 230.

³ Див.: Боботов, С. В. Введение в правовую систему США [Текст] / С. В. Боботов, И. Ю. Жигачев. — М. : Норма, 1997. — С. 193–201; Шишкін, В. І. Судові системи країн світу [Текст] : навч. посіб. : у 3 кн. / В. І. Шишкін. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — Кн. 1. — С. 231.

⁴ Див.: Бернхем, В. Вступ до права та правової системи США [Текст] / В. Бернхем. — К. : Україна, 1999. — С. 296; Филиппов, С. В. Судебная система США [Текст] / С. В. Филиппов. — М. : НАУКА, 1980. — С. 123.

ється апеляційна система Франції, на континентальній території якої діє 31 апеляційний суд і ще чотири — на заморських територіях, які поділені за галузевою спорідненістю праввідносин на окремі палати¹. У Франції специфічний інститут оскарження судових рішень, які суперечили законам королівства, склався ще у XVI–XVII ст. Із цього інституту пізніше розвинулась касація — перегляд рішень у зв'язку з порушенням процесуальної форми або матеріального закону, на відміну від апеляції — перегляду рішень, у першу чергу, у зв'язку з помилкою в дослідженні та оцінці фактичних обставин справи².

Сучасна французька доктрина припускає кілька варіантів класифікації способів оскарження й перегляду вироків. По-перше, вони підрозділяються на ординарні, коли справа переглядається в повному обсязі й із будь-яких підстав (фактичних і правових), і екстраординарні (виняткові), які допускаються тільки після вичерпання або неможливості ординарних способів оскарження й можуть мати місце лише з підстав, вказаних у законі. По-друге, виділяються «ретракційні» способи, коли справа переглядається тим же судом, що виносив первісне рішення, і «реформаційні» способи, коли справа переглядається вищестоящим судом. По-третє, існують способи перегляду, з одного боку, тих вироків, що не вступили в законну силу, а з іншого — тих вироків, які вже набули законної сили³.

Апеляційна інстанція у Франції не вправі вийти за межі судового розгляду, що мав місце в першій інстанції (як по колу осіб, так і по колу діянь). Вона пов'язана лише межами апеляційної скарги. Ревізійні засади при апеляції не застосовуються. Принцип неприпустимості повороту до гіршого діє тільки за відсутності зустрічної апеляції, спрямованої проти інтересів засудженого. Суд апеляційної інстанції сам безпосередньо досліджує докази, в тому числі й додатково представлені сторонами, і вправі ухвалити новий вирок⁴.

Вироки суду присяжних апеляційному оскарженню не підлягають. Їх можна переглянути лише в Касаційному суді Франції⁵. Разом з тим французьким законом від 15 червня 2000 р. було створено апеляційну інстанцію і у справах про злочини, які розглядаються у судах ассизів (аналог суду присяжних), які раніше не підлягали апеляційному перегляду⁶. Французька конструкція перегляду судових рішень була прийнята авторами судових статутів у Росії у ході реформи 1864 р.⁷

¹ Див.: Шишкін, В. І. Судові системи країн світу [Текст] : навч. посіб. : у 3 кн. / В. І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 2. – С. 131.

² Див.: Фоков, А. П. Правосудие во Франции: организация судебного контроля на современном этапе [Текст] / А. П. Фоков // Право и политика. – 2001. – № 7. – С. 37–42.

³ Див.: Боботов, С. В. Правосудие во Франции [Текст] / С. В. Боботов. – М. : ЕАВ, 1994. – С. 111–114; Французская республика. Конституция и законодательные акты [Текст] / пер. с фр. ; редкол.: В. А. Туманов и др. – М. : Прогресс, 1989. – 446 с.

⁴ Французское законодательство и судебная система Республики Франция [Текст] / Т. В. Колобова // Вестн. Беларус. гос. ун-та. – 2006. – № 3. – С. 26–33.

⁵ Див.: Шишкін, В. І. Судові системи країн світу [Текст] : навч. посіб. : у 3 кн. / В. І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 2. – С. 133.

⁶ Див.: Головки, Л. В. Реформа уголовного процесса во Франции [Текст] / Л. В. Головки // Государство и право. – 2001. – № 8. – С. 92.

⁷ Див.: Фойницкий, И. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] : в 2 т. / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 1. – С. 523.

У державах, які виникли після розпаду Союзу РСР, проводяться судово-правові реформи, які також пов'язані із запровадженням апеляційного порядку перегляду судових рішень. Так, законом Республіки Молдови «Про судовустрій» передбачено, що правосуддя здійснюється такими судовими інстанціями: а) Вищою судовою палатою (аналог Верховного Суду); б) апеляційними палатами; в) судами¹. Відповідно до Закону Вірменії «Про судовустрій» апеляційний суд — це суд, який повторно розглядає на підставі апеляційної скарги справи по суті, розглянуті в суді першої інстанції. У Вірменії діють три апеляційних суди: 1) апеляційний суд у цивільних справах у складі голови і 9 суддів; 2) апеляційний суд в економічних справах у складі голови і 6 суддів; 3) апеляційний суд в кримінальних і військових справах у складі голови і 12 суддів. Таким чином, тут вирішено питання поєднання територіальності і спеціалізації².

У Російській Федерації в апеляційному порядку донедавна оскаржувалися лише рішення мирових суддів, причому апеляції розглядаються районними (міськими) судами, які є основною низовою ланкою судової системи цієї країни³. Рішення інших судів оскаржуються в касаційному і наглядовому порядку. Це неодноразово ставало приводом для критики іноземних експертів та Європейського суду з прав людини. Так, питання про вичерпання внутрішніх засобів правового захисту було поставлено Судом у рішенні по справі «Тумілович проти Росії» від 22 червня 1999 р. У ньому Суд встановив, що наглядова інстанція не є ефективним засобом правового захисту, адже її використання належить до дискреційних повноважень органів державної влади⁴. Відповідно в Росії вичерпання внутрішніх засобів правового захисту закінчується касаційною інстанцією. Однак, як справедливо зазначив суддя А. Ковлер у своїй Окремії думці, яка збігається з рішенням Суду у справі «Калашников проти Росії», скарга від заявника по цій справі була прийнята навіть без касаційного оскарження вироку суду першої інстанції⁵.

У 2003 р. апеляційний перегляд був запроваджений в системі арбітражного судочинства Російської Федерації. Відповідні зміни були введені новим Арбітражним процесуальним кодексом РФ від 24 липня 2002 р. №95-ФЗ⁶. Закон РФ «Про арбітражні суди в РФ» був доповнений гл. III.1, яка визначила систему і повноваження арбітражних апеляційних судів⁷.

¹ О судебной системе [Текст] : Закон Республики Молдова №514-ХІІІ от 06.07.1995 // Мониторул Официал ал Р. Молдова. — №58/641. — 1995.

² Див.: Клеандров, М. И. Судебные системы государств — участников СНГ: законодательное обеспечение [Текст] / М. И. Клеандров. — М. : Юрист, 2002. — С. 25.

³ Див.: Петрухин, М. Я. Концептуальные основы реформы уголовного судопроизводства [Текст] / М. Я. Петрухин // Государство и право. — 2002. — №5. — С. 23.

⁴ Решение о приемлемости жалобы по делу «Тумилович против России» от 22 июня 1999 г. [Текст] // Журн. рос. права. — 2000. — №9. — С. 5.

⁵ Окрема думка судді А. Ковлера, яка збігається з рішенням Європейського суду з прав людини у справі «Калашников проти Росії» [Текст] // Рос. газ. — 2002. — 17 окт. — С. 6.

⁶ Арбитражный процессуальный кодекс РФ от 24 июля 2002 №95-ФЗ [Текст] // Собрание законодательства РФ. — 2002. — №30. — Ст. 3012.

⁷ О внесении изменений и дополнений в Федеральный Конституционный Закон «Об Арбитражных судах в Российской Федерации»: Федеральный Конституционный Закон РФ от 04.07.2003 г. №4-ФКЗ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=43123;fld=134;dst=100063>. — Заголовок з екрана.

Наприкінці 2010 р. Держдума РФ ухвалила в третьому читанні законопроект «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу Російської Федерації»¹, який встановлює єдиний для усіх судів загальної юрисдикції апеляційний порядок перевірки судових актів, що не набрали законної сили, по кримінальних справах. Касаційні інстанції перетворюються на апеляційні із збереженням існуючої системи судоустрою судів загальної юрисдикції. Єдиний порядок оскарження судових постанов, що не набрали законної сили, дозволить повною мірою забезпечити єдність судової практики у справах, підсудним мировим суддям і федеральним судам загальної юрисдикції, забезпечити право на рівний суд і справедливий судовий розгляд.

Основною новелою перегляду рішень судів першої інстанції в апеляційному порядку є неприпустимість передачі справи на новий розгляд до суду першої інстанції. У законопроекті знаходяться положення, що прямо відображають зміст і специфіку апеляційного провадження, зокрема: повторний розгляд справи по суті судом апеляційної інстанції з перевіркою і оцінкою як фактичних обставин справи, так і їх юридичної кваліфікації в межах аргументів апеляційної скарги; неможливість пред'явлення до суду апеляційної інстанції вимог, які не були предметом розгляду судом першої інстанції; незастосування в суді апеляційної інстанції правил про зміну предмета й основи позову, про зміну розміру позовних вимог, про пред'явлення зустрічного позову та інші.

У суді апеляційної інстанції вестиметься протокол судового засідання, а розгляд справи судом апеляційної інстанції йтиме за правилами провадження в суді першої інстанції без урахування особливостей апеляційного провадження при встановленні істотного порушення судом першої інстанції норм процесуального права, що тягнуть за собою безумовне скасування рішення суду².

Аналіз законодавства зарубіжних держав, що регулює перегляд справ у порядку апеляційного провадження, дає можливість сформулювати такі найбільш загальні ознаки, які притаманні апеляційному перегляду рішень судів першої інстанції у багатьох державах. Отже, для апеляції є характерним те, що: 1) апеляційні скарги приносяться на судові рішення, постановлені першою інстанцією, що не набули законної сили; 2) оскаржуються не лише судові вироки та рішення, але й інші процесуальні акти суду (ухвали, постанови), які не набули законної сили; 3) приводом до перегляду справи є апеляційна скарга (подання), до форми та змісту якої закон пред'являє певні вимоги; 4) законом встановлені строки апеляційного оскарження; 5) подача апеляційної скарги припиняє набуття законної сили судовим рішенням, що оскаржується; 6) у суді апеляційної інстанції перевіряються не лише питання права (законність), але й питання факту (обґрунтованість) рішення суду першої інстанції; 7) суд апеляційної інстанції безпосередньо досліджує докази, в тому числі — додаткові, при проведенні судового слідства; 8) суд апеляційної інстанції не тільки вправі залишити вирок суду першої інстанції без зміни, але й постановити новий вирок; 9) рішення суду апеляційної інстанції можуть бути оскаржені у вищестоящі судові інстанції.

¹ О внесении изменений в Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации [Електронний ресурс] : Федеральный закон от 09.12.2010 г. № 353-ФЗ. – Режим доступу: http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_174525.html. – Заголовок з екрана.

² В российских судах общей юрисдикции вводится апелляция [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legis.ru/misc/news/17269/>. – Заголовок з екрана.

Деякі автори вважають, що «апеляція — це по суті повторний суд першої інстанції»¹. Разом з тим таке твердження потребує уточнення. По-перше, правові системи різних країн знають як повну, так і неповну апеляцію. Повна апеляція закріплена у законодавстві Франції та Італії, а неповна — у Германії та Австрії². При повній апеляції сторони достатньо вільні у пред'явленні доказів (як розглянутих у суді першої інстанції, так і нових), а сама апеляційна інстанція має всі необхідні повноваження для винесення рішення по справі, більше того, таке рішення винести вона зобов'язана. При неповній апеляції сторони не вправі (за винятком обмеженої кількості випадків) надавати суду нові докази, апеляційна інстанція має певні обмеження своїх повноважень та за певних умов може повернути справу для нового розгляду до суду першої інстанції. По-друге, як зазначалось, апеляційна інстанція, як правило, не переглядає всю справу повністю, а досліджує окремі факти та докази (в першу чергу ті, на які вказує сторона в апеляційній скарзі), залишаючи інші моменти за межами розгляду. По-третє, в апеляційній інстанції такі принципи процесу, як усність, безпосередність, змагальність та деякі інші, як правило, діють у меншому обсязі, ніж у судах першої інстанції³.

Усе це не дозволяє розглядати апеляцію як повторний розгляд кримінальної або цивільної справи. Специфіка апеляційного провадження полягає у тому, що суд апеляційної інстанції ще раз переглядає справу по суті, а не тільки з точки зору правильності застосування закону (матеріального та процесуального) та додержання форми судочинства (кримінального або цивільного). Участь у розгляді справи в апеляційній інстанції надає можливість особам, які зацікавлені у вирішенні справи, посилатися на нові факти, надавати нові докази, а суду апеляційної інстанції — досліджувати ці та подані раніше докази у сукупності, надаючи оцінку фактам та доказовій базі по конкретній справі.

У літературі пропонувались різні визначення апеляції як апеляційного провадження. Так, відомий дореволюційний дослідник І. Я. Фойницький під апеляцією розумів «перегляд вищою інстанцією оскарженого незакінченого вироку нижчого суду в його основах як фактичних, так і юридичних, але в межах поданої скарги»⁴. На думку І. Л. Петрухіна, це «спосіб перевірки судових вироків і рішень, який полягає в тому, що суд другої інстанції розглядає кримінальні і цивільні справи за скаргами учасників процесу шляхом проведення нового судового слідства і винесення вироку чи рішення замість скасованого»⁵.

В. М. Коваль визначає апеляційне провадження як «діяльність суду апеляційної інстанції з розгляду звернень зацікавлених учасників судового процесу про перегляд

¹ Див.: Александров, А. С. Субъекты апелляционного обжалования приговора: пределы процессуальных прав и полномочий [Текст] / А. С. Александров, Н. М. Ковтун // Журн. рос. права. — 2002. — № 5. — С. 109.

² Див.: Костюченко, О. Ю. Апеляційне оскарження судових рішень у кримінальному процесі України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. Ю. Костюченко. — К. : [Б. в.], 2005. — С. 24.

³ Див.: Боботов, С. В. Правосудие во Франции [Текст] / С. В. Боботов. — М. : ЕАВ, 1994. — С. 121.

⁴ Фойницький, И. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] : в 2 т. / И. Я. Фойницький. — СПб. : Альфа, 1996. — Т. 1. — С. 123; Александров, А. С. Субъекты апелляционного обжалования приговора: пределы процессуальных прав и полномочий [Текст] / А. С. Александров, Н. М. Ковтун // Журн. рос. права. — 2002. — № 5. — С. 109.

⁵ Судебная власть [Текст] / под ред. И. Л. Петрухина. — М. : ООО «ТК Велби», 2003. — С. 250.

незаконних і необґрунтованих, на їх думку, судових актів, що не набрали законної сили з повторним, у разі потреби, розглядом справи за правилами, передбаченими для суду першої інстанції, і винесенням за наслідками розгляду відповідного рішення»¹. Апеляційне провадження визначають також як сукупність дій суду апеляційної інстанції та осіб, які беруть участь у справі, що здійснюються з метою перевірки законності та обґрунтованості судових актів суду першої інстанції, які не набрали чинності, та повторного розгляду справи по суті².

На нашу думку, під апеляційним порядком перегляду судових рішень слід розуміти стадію судового процесу, сутність якої полягає у перегляді судом апеляційної інстанції рішення місцевого суду, які не набули законної сили, з метою перевірки його законності й обґрунтованості згідно з процедурою, встановленою законом. Отже, під апеляційним порядком перегляду судових рішень розуміється не новий розгляд справи по суті, оскільки предметом розгляду апеляційного суду є, наприклад, не позов по цивільній справі, а законність і обґрунтованість вже постановленого рішення чи ухвали за цим позовом, які не набрали законної сили, і щодо них в апеляційній скарзі (поданні) висловлені обґрунтовані сумніви скажника з посиланням на відповідні норми закону.

Разом з цим, як було відмічено експертами Ради Європи, процедура оскарження вироків та розгляду справ у вищестоящій судовій інстанції повинна відповідати принципам рівності сторін та змагальності, а діючий механізм оскарження судових рішень більшою мірою призначений для здійснення контролю вищих інстанцій над нижчими, ніж для захисту інтересів сторін по справі³.

Вважається, що механізм судового контролю покликаний забезпечити як захист прав та законних інтересів осіб, що втягнуті у сферу судочинства, так і захист публічного правопорядку, тобто повинен задовольняти як приватний, так і публічний інтерес. Апеляційне провадження у системі інших контрольних проваджень покликано: 1) забезпечити стабільність судового рішення (без чого неможливий правопорядок взагалі); 2) забезпечувати правильне розуміння та застосування кримінального, цивільного, кримінально-процесуального та іншого законодавства; 3) сприяти формуванню одноманітної судової практики з вирішення судових справ; 4) здійснювати захист прав та свобод людини та громадянина.

Отже, механізм оскарження судових рішень у апеляційному порядку суду першої інстанції, з одного боку, має дуже важливе значення для захисту прав та законних інтересів людини та громадянина, інтересів держави від протиправних посягань, а з другого — потребує певної корекції, в першу чергу, з точки зору поширення прав сторін із захисту своїх прав та інтересів при розгляді та вирішенні справ у суді апеляційної інстанції.

¹ Коваль, В. М. Апеляційні суди в Україні: становлення і розвиток [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 – судоустрій; прокуратура та адвокатура / В. М. Коваль. – Одеса : [Б. в.], 2003. – С. 36.

² Див.: Васильєв, С. В. Хозяйственное судопроизводство Украины [Текст] : учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. / С. В. Васильев. – Харьков : Эспада, 2004. – С. 232.

³ Див.: Лупинская, П. А. Обжалование судебных решений: состояние, перспективы [Текст] / П. А. Лупинская // Судебная реформа: итоги, приоритеты, перспективы : материалы конф. Серия «Научные доклады». – М. : Юристь, 1997. – №47. – С. 146.

Досить суттєвим надбанням судової реформи 2010 р. стало скасування інституту повернення справи на новий розгляд до першої інстанції. Практика минулих років засвідчила, що наявність можливості в апеляційній інстанції судів загальної юрисдикції відправити справу на додатковий розгляд до суду першої інстанції замість постановлення остаточного рішення, спричинювала ситуацію, коли відповідні суди зловживали цим правом і процес розгляду справи затягувався. Повернення справи на новий розгляд негативно позначалося на оперативності вирішення справи, мало наслідками невинуватого тягання. Значним позитивом судової реформи стало також введення строків апеляційного розгляду цивільних справ. Згідно зі ст. 303¹ ЦПК України апеляційна скарга на рішення суду першої інстанції має бути розглянута протягом двох місяців з дня постановлення ухвали про прийняття апеляційної скарги до розгляду, а апеляційна скарга на ухвалу суду першої інстанції — протягом п'ятнадцяти днів з дня постановлення ухвали про прийняття апеляційної скарги до розгляду. Продовження строків розгляду допускається лише у виняткових випадках не більш як на п'ятнадцять днів.

Окрім виконання повноважень суду апеляційної інстанції, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» покладає на апеляційні суди також виконання повноважень суду першої інстанції. До судової реформи 2010 р. процесуальне законодавство визначало такі повноваження, притаманні лише загальним апеляційним судам. Ані ГПК України, ані ЦПК України не наділяли апеляційні суди повноваженнями з розгляду справ по першій інстанції. ЦПК України 2004 р. усунув повноваження апеляційних судів із розгляду справ по першій інстанції, а судова реформа 2010 р. скасувала відповідні повноваження судів по кримінальних справах. Згідно зі ст. 107 ЦПК України усі справи, що підлягають вирішенню у порядку цивільного судочинства, розглядаються міськими судами. Підсудність справ, у яких однією зі сторін є суд, визначається ухвалою суду вищої інстанції, що не виключає можливості доручити розгляд справи апеляційному суду.

У науковій літературі висловлюється неоднозначне ставлення і щодо поєднання у загальному апеляційному суді розгляду справ по першій і апеляційній інстанції. Деякі автори вважають, що таке поєднання є неприпустимим і порушує Конституцію України. Основний Закон (ст. 125) чітко називає в структурі судів загальної юрисдикції апеляційні суди. З цього визначення і треба виходити, окреслюючи їх повноваження. Тобто, якщо вони — апеляційні суди, то їм має бути притаманна виключно одна функція — перегляд справ в апеляційному порядку, і не треба намагатися перетворювати їх за окремими повноваженнями на місцеві суди¹.

Проведене нами опитування суддів показало, що думку про необхідність звільнити всі апеляційні суди від розгляду всіх справ по першій інстанції висловлюють 27%

¹ Див.: Пасенюк, О. М. Реформування процесуального законодавства та проблеми реалізації нового Закону України «Про судоустрій України» [Текст] / О. М. Пасенюк // Судова реформа в Україні: Проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф., 18–19 квіт. 2002 р., м. Харків. — К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 26; Оніщук, М. Судово-правова реформа: чи буде дано відповіді на виклики часу [Текст] / М. Оніщук // Право України. — 2003. — № 5. — С. 16; Коліушко, І. «Мала судова реформа» — перший крок до побудови нової системи правосуддя [Текст] / І. Коліушко, Р. Куйбіда // Адвокат. — 2001. — № 3. — С. 18.

опитаних, 15% вважають, що це доцільно робити стосовно: а) цивільних справ; б) цивільних та адміністративних справ. Частина суддів вважає, що слід зберегти існуючий стан розгляду справ. Водночас, на нашу думку, при реформуванні процесуального законодавства, яке нині триває, варто залишити за апеляційними судами право розглядати по першій інстанції справи із судом присяжних, оскільки вони характеризуються більшою складністю та значною кількістю організаційних і процесуальних тонкощів¹.

Для визначення місця апеляційних загальних судів у судовій системі України слід дати відповіді на таке коло питань: 1) якою є інстанційна роль цих судів, тобто роль якої інстанції вони виконують; 2) до якої ланки судової системи належать ці суди; 3) якими є їх процесуальні повноваження. Для цього необхідно проаналізувати законодавство України про судоустрій, процесуальне законодавство і практику його застосування.

Судовій владі органічно притаманні судово-владні повноваження, які здійснюються такими судовими органами, як Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції, що, власне, і передбачено ч. 3 ст. 124 Конституції України. Останні складають основу судової системи як органи судової влади України, які своєю діяльністю становляють від імені держави України загальнообов'язкові для виконання акти судової влади: а) рішення; б) вироки; в) постанови; г) ухвали; д) інші обов'язкові акти у випадках, передбачених процесуальним законодавством.

Судова влада, як одна з трьох основних гілок державної влади, діє через свої інститути: суди, як органи судової влади; суддів, як носіїв судової влади. Порядок організації та діяльності судів вперше був закріплений у Концепції судово-правової реформи 1992 р., яка передбачила вдосконалення судової системи, зокрема, введення апеляційних судів і апеляційного провадження з метою вдосконалення перевірки судових рішень у кримінальних справах².

Порядок організації та функціонування судової влади врегульований Конституцією України 1996 р., зокрема, розд. VIII «Правосуддя» (статті 124–131). Конкретизуючи конституційні положення, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» визначає, що судову систему складають суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України. Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Систему судів загальної юрисдикції складають: місцеві суди; апеляційні суди; вищі спеціалізовані суди; Верховний Суд України. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди. Єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується єдиними засадами організації та діяльності судів; єдиним статусом суддів; обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом; забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування судами (судом) каса-

¹ Більш докладно див.: Русанова, І. О. Проблеми організації суду присяжних в Україні [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 – судоустрій; прокуратура та адвокатура / І. О. Русанова ; НЮАУ ім. Ярослава Мудрого. – Х. : [Б. в.], 2003. – 204 с.

² Про Концепцію судово-правової реформи в Україні [Текст] : постанова Верховної Ради України від 28 квіт. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 426.

ційної інстанції норм матеріального права; обов'язковістю виконання на території України судових рішень; єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів; фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України; вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування. Засади організації і діяльності судів реалізуються усіма судами незалежно від їх спеціалізації, територіального розташування та місця в судовій системі.

Отже, поділ системи судів у державі з урахуванням функціонування Конституційного Суду України обумовлюється виділенням у ній судових органів, які здійснюють конституційну та загальну юрисдикцію. Крім того, необхідність дотримання конституційного принципу спеціалізації у побудові судової системи передбачає поділ загальної юрисдикції на спеціалізовані судові органи, які мають компетенцію з вирішення спорів у певній нормативно визначеній сфері правовідносин. Судова реформа 2010 р. запровадила принцип суцільної спеціалізації судової системи України, який передбачає її поділ на організаційно відокремлені підсистеми, уповноважені розглядати різні категорії справ залежно від предмета матеріально-правового регулювання. Відокремлені судові підсистеми складають: а) суди із розгляду кримінальних, цивільних справ, а також справ про адміністративні правопорушення; б) адміністративні суди; в) господарські суди.

У науковій юридичній літературі найбільш поширеним є визначення судової системи як системи спеціальних державних органів — судів, які є носіями судової влади, створені для задоволення потреби у розгляді та вирішенні виникаючих правових суперечок, мають загальні завдання, принципи організації й діяльності, відповідають рівню соціально-економічного розвитку¹.

Будь-яка система і підсистема складається з окремих елементів, які теж можна розглядати як систему, що об'єднує, інтегрує окремі складові частини залежно від їх функціонального призначення. Це стосується і такого судового органу, як апеляційний суд. У словниках термін «система» визначається як «множинність пов'язаних між собою компонентів, які представляють певне цілісне утворення»², «визначений порядок у розміщенні і зв'язку частин чого-небудь, форма організації чого-небудь». У свою чергу зміст терміна «єдність» розуміється як: 1) спільність, повний збіг; 2) цілісність; 3) нерозривність, взаємний зв'язок³. Система з точки зору філософського підходу — це сукупність пов'язаних між собою елементів, які складають певне цілісне утворення. Дуже важливою є особлива єдність системного об'єкта із навколишнім середовищем, той факт, що ця система, як правило, є елементом іншої системи більш високого порядку, а її елементи водночас є системою більш низького порядку⁴.

¹ Див.: Назаров, І. В. Принципи побудови судової системи [Текст] / І. В. Назаров. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 81.

² Философский словарь [Текст] / под ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. — М. : Политиздат, 1986. — С. 405.

³ Ожегов, С. И. Словарь русского языка: 70000 тис. слов [Текст] / под ред. Н. Ю. Шведовой. — 23-е изд., испр. — М. : Рус. яз., 1991. — С. 159; 663.

⁴ Философский словарь [Текст] / под ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. — М. : Политиздат, 1986. — С. 320.

Викладене дає підстави виокремити сутнісні характеристики системи, як-то: 1) наявність сукупності елементів, які можуть бути різнорідними; 2) органічний зв'язок між цими елементами; 3) у сукупності ці елементи створюють нову якість, яка і характеризує створювану ними систему як самобутнє утворення.

Підходячи до вивчення судової системи, ми маємо перш за все враховувати таке. По-перше, будь-яка судова система є різновидом соціальної системи, а отже, її побудова і функціонування підпорядковується загальним законам соціальних систем. По-друге, судова система має свої специфічні особливості, які зумовлені завданнями і роллю, яку вона виконує у суспільстві. Так, судова система є організаційно-функціональним втіленням судової влади, основне призначення якої у демократичному суспільстві вбачається у захисті прав і основних свобод людини і громадянина. Така постановка питання породжує певні очікування суспільства у цілому й окремих громадян, що у кожному випадку порушення конкретного права особи вона може звернутися до суду і отримати належний правовий захист. По-третє, завдання, які постають перед судовою владою, а виконуються безпосередньо в роботі суду, вимагають такої її організації, як судової системи у цілому, так і окремих її елементів, тобто конкретних судових ланок і інстанцій, а також окремих судів, яка б задовольняла потребам суспільства у відправленні правосуддя.

Слід зазначити, що серед безлічі визначень судової системи, представлених різними авторами, можна виділити два сутнісних підходи: широкий і вузький. Перший подає О. Б. Абросимова, яка визначає судову систему як форму організації судової влади, що представлена сукупністю діючих на території конкретної держави судів, органів управління судовою системою і квазісудових установ, взяту у взаємодії окремих елементів один з одним та іншими системами або їх окремими елементами, а також взаємодії з органами управління судовою системою¹. Тобто до складових судової системи за такою логікою необхідно відносити й органи суддівського самоврядування, і кваліфікаційні комісії суддів, а також інші органи, які (залежно від конкретних особливостей національної правової системи) належать до судової влади, але не виконують функції правосуддя. Другий підхід визначає судову систему як сукупність судів, які діють на території певної країни². Аналогічний підхід є досить характерним для законодавства про судоустрій інших країн. Так, ст. 4 Федерального конституційного закону «Про судову систему Російської Федерації» від 31 грудня 1996 р. дає вичерпний перелік федеральних судів та судів суб'єктів Російської Федерації (хоча відповідна стаття має назву «суди РФ», а не «судова система РФ», фактично йдеться про останню)³.

Ураховуючи предмет нашого дослідження, ми будемо керуватися другим із названих підходів і вивчати проблеми структурної побудови судових органів в аспекті забезпечення їх максимальної доступності для населення. Утім ми можемо взяти за

¹ Абросимова, Е. Б. Суд в системе разделения властей: российская модель (конституционно-теоретические аспекты) [Текст] : учеб. пособие / Е. Б. Абросимова. – М. : Проспект, 2002. – С. 11.

² Див.: Організація судової влади в Україні: Перший аналіз нормативного змісту Закону України «Про судоустрій України» [Текст] / А. О. Селиванов (кер. авт. кол.), Є. В. Фесенко, Н. С. Рудюк та ін. ; за наук. ред. А. О. Селіванова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 14.

³ Комментарий к законодательству о судебной системе Российской Федерации [Текст] / под ред. Т. Г. Морщаковой. – М. : Юристь, 2003. – С. 40–41.

вихідні у О. Б. Абросімової основні ознаки, які, на думку автора, характеризують судову систему. До них належать: 1) інституційна ознака, яка характеризує окремі судові установи з позицій предметної і територіальної підсудності (компетенції); 2) ознака інстанційності або динамічна ознака, яка характеризує місце суду в судовому процесі; 3) ознаку спеціалізації, яка характеризує судову установу з точки зору універсальності здійснення їм усіх видів судової діяльності¹.

Судова система складається із певних елементів, які в теорії поділяються на судові ланки і судові інстанції. Поняття «ланка судової системи» визначається засадами побудови судової системи, воно застосовується для відокремлення в судовій системі групи судових установ, які мають схожий процесуальний статус, тобто виконують однакові процесуальні функції. Зміст поняття «ланка судової системи» визначається колом повноважень, наданих тій чи іншій судовій установі, і обсягом обов'язків, які вона виконує².

Суди, що утворюють певну ланку судової системи, мають однакову предметну юрисдикцію, аналогічну структуру, виконують єдині функції і діють у межах рівних територіальних одиниць. Так, основну, нижню ланку в системі судів загальної юрисдикції утворюють місцеві суди, основна процесуальна функція яких — розгляд і вирішення справи по суті. Апеляційні суди є другою ланкою судової системи, які здійснюють апеляційний перегляд справ.

Під судовою інстанцією розуміється судовий орган у цілому або його структурний підрозділ, що виконує певну процесуальну функцію при відправленні правосуддя. Судові інстанції відрізняються колом процесуальних повноважень з розгляду справи і прийняття судових рішень. Кожна наступна інстанція є вищестоящим судом стосовно судової інстанції, що раніше постановила рішення по справі. Суд апеляційної інстанції є вищим щодо суду першої інстанції. Суд касаційної інстанції є вищим стосовно суду апеляційної інстанції³. Іноді одна судова установа наділяється декількома інстанційними повноваженнями (наприклад, за Кодексом адміністративного судочинства України Вищий адміністративний суд України здійснює розгляд ряду категорій справ). Правилком є те, що одна й та ж скарга не може послідовно проходити обидві інстанції в одному й тому ж суді. Це порушило б міжнародно-правові вимоги, підтверджені багатьма рішеннями Європейського суду з прав людини стосовно забезпечення відправлення правосуддя незалежним і неупередженим судом.

Повноваження апеляційних судів визначені Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Апеляційний суд: 1) розглядає справи відповідної судової юрисдикції в апеляційному порядку згідно з процесуальним законом; 2) у випадках, передбачених процесуальним законом, розглядає справи відповідної судової юрисдикції як суд першої інстанції; 3) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику; 4) надає місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства; 5) здій-

¹ Абросимова, Е. Б. Суд в системе разделения властей: российская модель (конституционно-теоретические аспекты) [Текст] : учеб. пособие / Е. Б. Абросимова. — М. : Проспект, 2002. — С. 11.

² Див.: Організація судових та правоохоронних органів [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий та ін. ; за ред. І. Є. Марочкіна і Н. В. Сібільової. — Х. : Одиссей, 2009. — С. 25.

³ Там само. — С. 27.

снює інші повноваження, визначені законом. Детальний аналіз вказаних повноважень дозволяє констатувати, що їх можна умовно поділити на повноваження, пов'язані зі здійсненням правосуддя, і організаційні повноваження, які стосуються реалізації інших визначених законом завдань. Варто зауважити, що повноваження апеляційних судів не змінилися порівняно із Законом України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р., відповідно до п. 2 ст. 26 якого вони мали аналогічні права.

При аналізі повноважень судів апеляційної інстанції варто виходити із того, що суд апеляційної інстанції — це суд, який розглядає апеляції на рішення судів першої інстанції, що не вступили в законну силу, з вирішенням питання про законність і обґрунтованість оскарження. Метою звернення до апеляції є перегляд, тобто повторний розгляд справи. У суді апеляційної інстанції справа може перевірятися або у повному обсязі (повна апеляція), або в обсязі вимог, вказаних в апеляції (часткова, неповна апеляція). У суді апеляційної інстанції справа може перевірятися або у повному обсязі, або в обсязі вимог, вказаних в апеляції. При створенні інститутів перегляду судових рішень західноєвропейські держави виходили з принципу *tantum devolutum quantum appellatum* — скільки скарги — стільки й рішення. Відбиття цього принципу стали відповідні правила у законодавстві цих країн, згідно з якими апеляційний суд перевіряє правильність рішення першої інстанції стосовно особи, яка подала скаргу, і лише щодо тієї частини рішення суду першої інстанції, що нею оскаржена¹.

Підставою для розгляду справи в порядку апеляційного провадження є апеляція, подана на рішення суду першої інстанції, яке не набрало законної сили. Судове рішення у даному випадку — це вирок, рішення, постанова, ухвала суду першої інстанції. Перегляд судових рішень в апеляційному порядку здійснюється колегією у складі трьох суддів, один з яких є головуєчим. Рішення або ухвала апеляційного суду набувають законної сили з моменту їх проголошення.

Окрім виконання повноважень суду апеляційної інстанції апеляційні суди можуть виконувати також повноваження суду першої інстанції. Так, відповідно до КАС України до Київського апеляційного адміністративного суду як суду першої інстанції оскаржуються: а) рішення, дії або бездіяльність Центральної виборчої комісії, члена виборчої комісії (окрім встановлення нею результатів виборів чи всеукраїнського референдуму); б) дії кандидатів на пост Президента України, їх довірених осіб.

Апеляційний суд поряд із відправленням правосуддя проводить також роботу, спрямовану на аналіз судової статистики, вивчення й узагальнення судової практики. Таке узагальнення є комплексним дослідженням різноманітних сторін діяльності суду, в якому вирізняються такі напрями аналізу: а) статистичні дані, що характеризують злочинність і судимість, вивчення відомостей про умови виховання, спосіб життя та особу засудженого, встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину; б) справи, повернені на додаткове розслідування, і процесуальні підстави цього рішення; справи, рішення по яких скасовано вищим судом, і процесуальні підстави для цього; в) ефективність організації роботи в цілому суду, суддів та апарату суду.

¹ Див.: Організація судових та правоохоронних органів [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий та ін. ; за ред. І. Є. Марочкина і Н. В. Сібільової. — Х. : Одиссей, 2009. — С. 36.

Результати узагальнення судової практики спрямовані на розробку пропозицій щодо вдосконалення роботи з розгляду судових справ, правозастосовної діяльності суддів даного суду й організації його роботи.

Один із напрямів роботи апеляційного суду полягає у наданні місцевим судам методичної допомоги в застосуванні законодавства. Реалізація цих повноважень зумовлена декількома чинниками. По-перше, апеляційні суди переглядають рішення місцевих судів в апеляційному порядку, а отже, виявляють судові помилки. Тож роз'яснення суддів вищого суду для суддів місцевих судів під час семінарів і конференцій дозволяють уникнути допущення найбільш типових помилок під час розгляду справ по суті. По-друге, до складу апеляційних судів входять більш досвідчені й компетентні судді, що дозволяє їм давати роз'яснення чинного законодавства та порядку його застосування. Така форма взаємодії також сприяє узгодженню підходів суддів різних рівнів у тлумаченні й застосуванні норм матеріального й процесуального права. Надання місцевим судам методичної допомоги має відбуватися з дотриманням принципу незалежності суддів, що означає неприпустимість надання вищим судом вказівок по конкретній справі.

З точки зору організаційного аспекту функціонування судів апеляційної ланки важливим є визначення їх мережі. Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» апеляційними судами з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є: апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної Республіки Крим. Апеляційними судами з розгляду господарських справ, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України. Отже, апеляційна судова ланка може бути умовно поділена на три організаційно відокремлені підсистеми, а саме: суди з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення, господарські та адміністративні суди. Водночас ці судові підсистеми мають аналогічні процесуальні повноваження, єдині завдання і складають єдину судову ланку.

Визначення місцезнаходження апеляційного суду, меж судового округу, який має охоплювати декілька областей, має виходити із кількості справ, що розглядає відповідний суд, забезпеченню територіальної доступності суду до населення, а також процесуальних повноважень суду. Так, у зв'язку із потребою оптимізації мережі господарських судів під час судової реформи у серпні 2010 р. Президент України ліквідував такі апеляційні господарські суди: Житомирський, Запорізький, Київський міжобласний і Луганський з одночасною передачею їх юрисдикції іншим господарським апеляційним судам.

Відповідно до Указу Президента України «Питання мережі місцевих загальних та апеляційних судів» від 20 травня 2011 р. в Україні діє 27 апеляційних судів, розташованих у кожній області, АРК, містах Києві та Севастополі¹. Тут варто відзначити два аспекти. По-перше, новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» не містить

¹ Питання мережі місцевих загальних та апеляційних судів [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 591/2011 від 20 трав. 2011 р. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/13588.html>. – Заголовок з екрана.

терміна «загальні суди». Цей термін існував у Законі України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. для позначення судів першої та другої інстанцій, які розглядали кримінальні, цивільні справи, справи про адміністративні правопорушення та у визначених законом випадках — справи адміністративної юрисдикції. У такий спосіб фактично створювалося дві гілки судів в судовій системі України: загальні та спеціалізовані, до яких належали господарські та адміністративні. Новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» скасував цей поділ і визначив усі суди загальної юрисдикції як спеціалізовані. Ті ж суди апеляційної інстанції, що мали назву загальних, тепер позначаються терміном «апеляційні суди з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення». Тому незрозуміло, чому в Указі Президента України, в якому йдеться саме про ці суди, застосовується застаріла термінологія. Очевидно, що вона потребує відповідного корегування¹.

По-друге, вказаним вище Указом Президента України фактично збільшено чисельність судів апеляційної інстанції. Згідно з п. 2 ст. 25 Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. у разі необхідності замість апеляційного суду області можуть утворюватися апеляційні загальні суди, територіальна юрисдикція яких поширюється на декілька районів області². Відповідно було утворено чотири таких суди: у містах Маріуполі, Артемівську, Феодосії та Кривому Розі. Фактично ці суди згідно з раніше чинним законодавством були «філіями» відповідних апеляційних судів областей. Однак чинний Закон України «Про судоустрій і статус суддів» не має прямої вказівки щодо утворення відповідних філій судів. Проте Президент України відтворив їх у своєму Указі від 20 травня 2011 р. Отже, постає питання про легітимність таких дій глави держави. Чи мав він право, керуючись Законом України «Про судоустрій і статус суддів» на утворення додаткових апеляційних судів? Відповідь на це питання очевидна. На нашу думку, положення п. 2 ст. 25 Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. має бути повернуто в чинне законодавство про судоустрій, ураховуючи реальну суспільну потребу в утворенні додаткових судових установ апеляційної інстанції. Це буде повною мірою відповідати задекларованому на найвищому рівні принципу доступності правосуддя.

Відповідно до Указу Президента України від 11 липня 2001 р. № 511/2001 «Про утворення апеляційних господарських судів та затвердження мережі господарських судів України» утворено апеляційні господарські суди з розташуванням їх у містах Києві, Севастополі, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі, Харкові, Львові³. Аналогічною є система адміністративних апеляційних судів. Наголосимо, що відповідно до п. 1 ст. 21 Закону місцеві адміністративні суди утворюються в округах відповідно до Указу Президента України. Таким чином, щодо місцевих господарських судів у Законі

¹ Для зручності нашого дослідження, виходячи з його предмета й мети, в подальшому ми будемо застосовувати термін «апеляційні суди» саме до апеляційних судів з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

² Про судоустрій України [Текст] : Закон України від 7 лют. 2002 р. № 3018-III // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 10. – Ст. 441.

³ Про утворення апеляційних господарських судів та затвердження мережі господарських судів України [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 11.07.2001 р. № 511/2004. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=511%2F2001><http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=511%2F2001>. – Заголовок з екрана.

міститься вказівка на населенні пункти, де розташовані відповідні суди. Принцип же формування територіальної юрисдикції адміністративних судів взагалі не визначений. Він, як і раніше, визначається Президентом України. Так, згідно з Указом Президента України «Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів» від 16 листопада 2004 р. в Україні діє 27 окружних адміністративних судів відповідно до кількості основних адміністративно-територіальних одиниць, визначених п. 2 ст. 133 Конституції України (25 областей, міста Київ і Севастополь зі спеціальним статусом). У додатку до Указу визначено території, на які поширюються повноваження місцевих адміністративних судів України, що збігаються із територіями відповідних адміністративно-територіальних одиниць¹. Отже, збережено підхід, застосований при визначенні мережі господарських місцевих судів.

Важливим також є визначення структурного складу апеляційних судів. Згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» до складу апеляційного суду може входити суддя, який за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердив здатність здійснювати правосуддя в апеляційному суді, має досвід роботи суддею не менше п'яти років або має науковий ступінь, отриманий до призначення на посаду судді, та стаж наукової діяльності у галузі права або науково-педагогічної діяльності у галузі права у вищому навчальному закладі або вищих навчальних закладах, що здійснюють підготовку фахівців освітнього ступеня «магістр», до призначення на посаду судді не менше десяти років. У складі апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ. Судову палату очолює секретар судової палати, який обирається з числа суддів цього суду строком на два роки. Суддя не може бути секретарем судової палати у відповідному суді більш як два строки поспіль. Рішення про утворення судової палати, її склад, а також про обрання секретаря судової палати приймаються зборами суддів апеляційного суду за пропозицією голови суду. Секретар судової палати організовує роботу відповідної палати, контролює здійснення аналізу та узагальнення судової практики у справах, віднесених до компетенції палати, інформує збори суддів апеляційного суду про діяльність судової палати.

На відміну від Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р., чинний Закон не визначає переліку судових палат, що впливають із предметної юрисдикції суду, надаючи право самим судам визначати необхідність створення, кількість та назву судових палат. Так, ч. 5 ст. 25 Закону встановлювала, що у складі загального апеляційного суду утворюються судова палата у цивільних справах та судова палата у кримінальних справах.

Зараз у складі апеляційних судів з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення за традицією утворюються палати в цивільних і кримінальних справах. В апеляційних господарських судах утворюються судові палати з розгляду таких категорій справ: а) за участю податкових та інших контролюючих органів; б) про банкрутство; в) по спорах, пов'язаних з укладанням, зміною, виконанням договорів.

¹ Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів [Текст] : Указ Президента України від 16 листоп. 2004 р. № 1417/2004 р. // Уряд. кур'єр (Орієнтир). – 2004. – № 224. – С. 14.

Варто зауважити, що до структури апеляційних судів до судової реформи 2010 р. входив такий орган, як президія. До її складу входили голова суду, його заступники, а також судді, кількісний склад яких визначався рішенням загальних зборів відповідного суду. Персональний склад президії (за винятком осіб, що входять до складу президії за посадою) формувався через обрання суддів теж на загальних зборах шляхом таємного голосування.

До повноважень Президії апеляційного суду відповідно до у ч. 2 ст. 30 Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. належали такі: 1) розгляд питання організації діяльності суду, судових палат та апарату суду; 2) за поданням голови апеляційного суду затвердження персонального складу судових палат, визначення кількості заступників голів судових палат; 3) заслуховування інформації голів судових палат щодо діяльності судових палат; 4) розгляд матеріалів узагальнення судової практики та аналізу судової статистики, прийняття відповідних рекомендацій; 5) розгляд питань організаційного забезпечення діяльності суду та вироблення пропозицій щодо його поліпшення; 6) розгляд питання роботи з кадрами суддів і працівників апарату суду та підвищення їх кваліфікації; 7) заслуховування інформації голів місцевих судів щодо організації діяльності цих судів; 8) надання методичної допомоги місцевим судам з метою забезпечення правильного застосування ними законодавства; 9) забезпечення виконання рішень зборів суддів відповідного суду; 10) здійснення інших передбачених законом повноважень. Оскільки президія суду створювалася для вирішення лише організаційних питань, останні також можливо згрупувати за їх функціональним призначенням на: організаційно-розпорядчі, аналітично-методичні та контрольні. Засідання президії апеляційного суду проводилися не рідше одного разу на місяць. Вони були повноважними, якщо на них присутні не менше двох третин її складу. Постанови президії приймалися відкритим або таємним голосуванням більшістю голосів її членів, які брали участь у засіданні, і підписувалися головою суду, який головував на засіданні.

Під час судової реформи 2010 р. було вирішено, що президія апеляційного суду як орган, який не виконує процесуальних повноважень, втратила свою актуальність, її подальше функціонування є недоцільним. Справа в тому, що процесуальними повноваженнями Президія суду була наділена ще до введення в Україні інституту апеляції, коли суди другої ланки (обласні суди) переглядали рішення судів першої інстанції в порядку нагляду. Окрім того, ряд повноважень голови суду, які реалізовувалися через Президію, були скасовані новим законодавством, а інша частина передана органам суддівського самоврядування (зборам суду). Варто зауважити також, що повноваження Президії апеляційного суду перетиналися із повноваженнями інших його органів. Отже, ліквідація інституту Президії апеляційного суду є цілком обґрунтованою і відповідає реаліям чинного законодавства.

Новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» вирішив ще одну проблему. Законодавець нарешті відмовився від такої установи, як Апеляційний суд України, існування якого було передбачено Законом «Про судоустрій України» (статті 25, 26). Створення цього суду було зумовлено необхідністю переглядати в апеляційному порядку судові рішення у справах, які розглянуті по першій інстанції апеляційними загальними судами, у тому числі військовими апеляційними суда-

ми. Однак судова реформа, по-перше, скасувала військові суди, а по-друге — процесуальне законодавство було змінено і всі абсолютно кримінальні та цивільні справи передані на розгляд по суті до місцевих судів. Окрім того, існування Апеляційного суду України не узгоджувалося із правовою позицією Конституційного Суду України, згідно з якою побудова системи судів загальної юрисдикції узгоджується зі стадіями судочинства, відповідними формами провадження (зокрема, в апеляційній і касаційній інстанціях)¹. Незважаючи на те, що Апеляційний суд України був віднесений до апеляційних судів, фактично він складав іншу, відокремлену ланку судової системи. Окрім того, фінансування окремого суду потребувало значних фінансових і організаційних витрат держави, що було недоцільним через незначний обсяг повноважень, яким наділений цей суд.

При визначенні ролі й місця апеляційних судів у судовій системі України варто звернути увагу ще на один суттєвий момент. Традиційно дослідники, вивчаючи роль різних органів держави в системі поділу державної влади зосереджуються насамперед на взаємовідносинах між ними. З іншого боку, між органами певної гілки влади також існують внутрішні системні зв'язки, які є вартими уваги. Так, між органами судової влади, до яких належать суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції, також існують інтегративні взаємозв'язки, завдяки яким вони утворюють цілісну систему органів судової влади. Адже без таких зв'язків будь-яка система існувати об'єктивно не може. Системоутворюючими факторами її цілісності є єдність завдань і функцій правосуддя, суть якого полягає у забезпеченні принципу верховенства права, який нерозривно пов'язується з принципом верховенства Конституції і законів України, хоча об'єктивно ця функція не є виключною функцією тільки судової влади.

Звертаємо увагу на цей факт саме тому, що у спеціальній літературі іноді заперечуються будь-які інтегративні зв'язки між органами судової влади. Зокрема, пишуть, наприклад, про те, що суд автономний, що він не підпорядкований ієрархічно, як, наприклад, органи виконавчої влади². Ця теза в цілому є правильною, але лише стосовно розгляду та вирішення конкретних справ, коли суд формально підкоряється лише закону і не зв'язаний жодними вказівками з боку будь-яких органів державної влади та їх посадових осіб. Коли ж суд ухвалює рішення, яке не відповідає вимогам матеріального чи процесуального права, то в судовій системі фактично діють правила, які в принципі властиві взаємовідносинам у системі органів виконавчої влади, коли орган вищого рівня може скасувати рішення органу нижчого рівня з мотивів невідповідності Конституції і законам України, актам органів виконавчої влади вищого рівня.

У системі органів судової влади це впливає, наприклад, зі змісту ст. 307 ЦПК України, яка визначає повноваження апеляційного суду при перегляді справ. Такий

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій України» від 11.12.2003 р. №20-рп/2003 [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2003. – №51, ч.1. – Ст. 2705.

² Див.: Чиркин, В. Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт [Текст] / В. Е. Чиркин. – М. : Зерцало, 1998. – С. 406.

характер взаємовідносин існує і між судами касаційної інстанції та апеляційними судами, коли перша за результатами розгляду касаційної скарги (подання) має право, зокрема, скасувати рішення першої інстанції або постанову апеляційної інстанції повністю або частково і прийняти нове рішення.

При цьому за змістом ст. 125 Конституції України найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, який відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р.: 1) здійснює правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом; 2) здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики; 3) надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням судової системи України; 4) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я; 5) звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України; 6) забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом; 7) здійснює інші повноваження, визначені законом. Отже, Верховний Суд України є найвищим органом судової влади, який здійснює як координаційні функції, так і ряд важливих правосудних функцій. Хоча роль цього суду по судовій реформі 2010 р. значно обмежена, він залишається найвищим арбітром у питаннях спрямування судової практики, створюючи судові прецеденти зі складних питань правозастосування.

Важливу роль у відносинах субординації відіграють вищі спеціалізовані суди (Вищий адміністративний суд України, Вищий господарський суд України, Вищий спеціалізований суд із розгляду цивільних і кримінальних справ), повноваження яких визначені Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. Зокрема, у вищих спеціалізованих судах на сьогодні зосереджені основні повноваження з касаційного перегляду справ. Особливо у відносинах між судовими інстанціями варто відмітити функцію вищих спеціалізованих судів зі спрямування судової практики у вигляді надання рекомендаційних роз'яснень з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції, що покликана здійснювати спрямування судової практики у відповідних юрисдикціях, заповнювати прогалини у праві. Особливо також слід відзначити, що попри численні дискусії, які тривали під час розробки Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. вищі спеціалізовані суди залишили за собою функцію надання методичної допомоги судам нижчого рівня. Це повноваження вищих спеціалізованих судів впливає з інших, а саме: перегляду справ у касаційному порядку і аналізу судової статистики й узагальнення судової практики, які дозволяють виявляти помилки судів нижчих рівнів при застосуванні матеріального і процесуального законодавства. Попри критику, яка лунає щодо цієї функції судів, яка ніби порушує засаду незалежності суддів, на думку професійних суддів, надання мето-

дичної допомоги вищими судами нижчим значно підвищує рівень здійснення судочинства в регіонах¹.

Отже, між судами загальної юрисдикції різних інстанцій виникає типова субординація, за якої Верховний Суд України фактично контролює правильність застосування норм матеріального і процесуального права судами касаційної інстанції, які у свою чергу контролюють діяльність судів апеляційної інстанції, а останні — місцевих судів. І це має певне теоретичне підґрунтя, оскільки будь-яка цілісна соціальна система без відповідних субординаційних зв'язків існувати як система не може. Крім того, в процесі організації та діяльності судів виникають так звані внутрішньоорганізаційні відносини з керівництва апаратом судів. Вони хоча безпосередньо не пов'язані зі здійсненням функції правосуддя, проте відіграють важливу роль у функціонуванні судової влади як цілісної системи. За змістом відповідних положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. голови судів загальної юрисдикції видають з питань, що належать до їх повноважень, накази і розпорядження. У такому контексті суди та судді як їх посадові особи вмонтовуються у складну систему державно-службових управлінських відносин, яким властивий субординаційний характер.

4.6. Правовий статус місцевого суду

Місцеві суди в Україні утворюють першу ланку судової системи. Поняття ланки судової системи належить до фундаментальних категорій судоустрою, організації та функціонування судової влади. Конструкція ланки судової системи насамперед постає як правовий засіб втілення у життя принципу ступінчастості побудови судової системи, що належить до ключових організаційних принципів судової влади.

У загальнолексичному значенні слово «ланка» вживається на позначення елементарної складової частини чогось цілого, але не просто окремої частини, а такої, що пов'язує інші елементи цілого між собою². До аналогічного висновку призводить й звернення до етимології слова «ланка», яке у спеціальних словниках визнається таким, що походить від середньовірногонімецького «lanne», тобто «цеп, ланцюг»³.

Чітке уявлення про сутність судової ланки, зміст принципу ступінчастості побудови судової системи взагалі має важливе значення для розуміння категорії «суд першої ланки».

¹ Див.: Надання Верховним Судом України й Радою суддів України методичної допомоги місцевим судам значно підвищує рівень здійснення судочинства в регіонах [Електронний ресурс] / Прес-служба Верховного Суду України. – Режим доступу: http://www.fairjustice.org/index.php?option=com_content&task=view&id=385&Itemid=72. – Заголовок з екрана.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – С. 606.

³ Етимологічний словник української мови [Текст] : у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 3: Кора. – М., 1989. – С. 191.

У вітчизняній правовій доктрині поняття «ланка судової системи» є загальнозживаним, але щодо окремих його аспектів єдність у поглядах науковців відсутня.

Так, на думку Н. В. Сібілової ланка судової системи як правова категорія визначається засадами побудови судової системи й застосовується для виокремлення в судовій системі групи судових установ, які мають схожий процесуальний статус, тобто виконують однакові процесуальні функції. Зміст поняття «ланка судової системи» визначається колом повноважень, наданих тій чи іншій судовій установі, і обсягом покладених на неї обов'язків¹. У цілому аналогічного підходу дотримується О. С. Захарова, яка вказує, що суди, які належать до певної ланки судової системи, мають однакову предметну компетенцію, однакові функції і здебільшого розташовані у межах територіальних одиниць, прирівняних одна до одної за адміністративним поділом².

Натомість Р. О. Куйбіда зазначає, що судова ланка — це суди одного рівня у структурі судоустрою; причому автор наголошує на важливості того, щоб одна ланка виконувала функцію лише однієї інстанції³. В цьому ж напрямі висловлюється й А. П. Рыжаков, вказуючи, що ланка судової системи — це сукупність судів, що мають рівну компетенцію⁴. На думку А. В. Мелехіна, ланка судової системи — це сукупність судів з однаковою структурою та характером повноважень⁵. Згідно з позицією А. П. Гуськової та А. А. Шамардіна ланка судової системи — це група судів одного рівня, для яких встановлена однорідна компетенція⁶.

Таким чином, наукові підходи до розуміння категорії «ланка судової системи» зводяться до двох основних напрямів, концепцій:

1) прибічники функціональної концепції переважно визначають сутність ланки судової системи з акцентом на характер, коло повноважень, компетенції того чи іншого суду (групи судів);

2) відповідно ж до структурної концепції питання про зміст повноважень суду (групи судів) як певної ланки судової системи має порівняно другорядне значення; акцент має бути зроблений на тому, що окрему ланку судової системи складають однорівневі органи судової влади — певні суди.

За всієї поваги до авторів, що додержуються функціональної концепції визначення змісту поняття ланки судової системи, слід зауважити, що ця категорія має передусім організаційне навантаження, адже відображає те, яким чином структуровано судову владу, відображає ключовий аспект системності судоустрою (поряд із поділом судової влади на гілки відповідно до виду юрисдикції).

¹ Організація судових та правоохоронних органів [Текст] : підручник / за ред. І. Є. Марочкіна і Н. В. Сібілової. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Одиссей, 2011. – С. 83.

² Суд, правоохоронні та правозахисні органи України [Текст] : навч. посіб. / відп. ред. Я. Кондрачев. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 77–78.

³ Організація судової влади в Україні [Текст] : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібілової. – Х. : Одиссей, 2007. – С. 104.

⁴ Рыжаков, А. П. Правоохранительные органы [Текст] : учебник для вузов / А. П. Рыжаков. – 3-е изд., перераб. – М. : СПС Консультант Плюс, 2013. – 285 с.

⁵ Мелехин, А. В. Судебная власть Российской Федерации [Текст] : курс лекций / А. В. Мелехин. – М. : СПС «Консультант Плюс», 2012. – 292 с.

⁶ Гуськова, А. П. Правоохранительные органы (судоустройство) [Текст] : учебник / А. П. Гуськова, А. А. Шамардин. – М. : Юрист, 2005. – С. 39.

Зазначене найбільш чітко видно, якщо враховувати тісний зв'язок та взаємообумовленість інстанційності та ступінчастості як принципів побудови судової системи, що водночас не призводить до їх ототожнення¹.

Принцип інстанційності (від лат. *instantia* — поточний момент, безпосередня близькість, від дієслова *instare* — стояти, бути поблизу, далі з in- «в» + stvге «стояти», далі з праіндоєвр. *sta- «стояти»; укр./рос. инстанция/інстанція — запозич. через польск. *instancja*)² є однією із загально визнаних засад побудови судової системи та організації судової влади в Україні³. Як такий принцип інстанційності безпосередньо визначено ч. 1 ст. 17 чинної редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів», що зумовлено необхідністю забезпечення реалізації конституційних засад про право на апеляційне та касаційне оскарження рішення суду (п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України).

Не випадково майже в цьому ж місці (ч. 2 ст. 17 чинної редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів») законодавець закріплює й структуру побудови судової системи нашої держави, вказуючи на існування судів чотирьох рівнів:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди;
- 3) вищі спеціалізовані суди;
- 4) Верховний Суд України.

Інстанційність судової влади (судової системи) та судову інстанцію слід розглядати як змішані, процесуально-організаційні категорії. Такої думки дотримується, зокрема, І. В. Назаров, який, однак, зазначає, що принцип інстанційності є більше процесуальним поняттям, ніж організаційним, а сама судова інстанція визначається вченим як склад суду, судовий орган, який розглядає конкретну справу в певний час⁴. Погоджуючись у цілому з наданою І. В. Назаровим оцінкою судової інстанції як змішаної процесуально-організаційної категорії, не можна не заперечити проти висунутої вченим тези про переважно процесуальну її природу, а також про розуміння сутності судової інстанції як конкретно даного для певної справи в певний час складу суду (судового органу).

Судова інстанція має характеризуватись як категорія, що має рівною мірою процесуальну та організаційну природу. Інстанція (інстанційність) як процесуальне поняття розкривається через певну систему, комплекс юрисдикційних повноважень того чи іншого судового органу стосовно певної категорії справ (а не щодо окремої індивідуальної справи); в цьому вимірі принцип інстанційності переплітається із суто функціональним (судочинним, процесуальним) принципом права на оскарження су-

¹ Див.: Назаров, І. В. Принципи побудови судової системи [Текст] : монографія / І. В. Назаров. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 67, 86.

² Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка [Текст] : в 4 т. : пер. с нем. = Russisches etymologisches Wörterbuch / перевод и доп. О. Н. Трубачёва. — 4-е изд., стереотип. — М. : Астрель : АСТ, 2004. — Т. 2. — 671 с.

³ Див., наприклад: Назаров, І. В. Принципи побудови судової системи [Текст] : монографія / І. В. Назаров. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 65; Організація судових та правоохоронних органів [Текст] : підручник / за ред. І. Є. Марочкіна і Н. В. Сібільової. — 2-ге вид., перепробл. і допов. — Х. : Одиссей, 2011. — С. 54–55.

⁴ Назаров, І. В. Принципи побудови судової системи [Текст] : монографія / І. В. Назаров. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 67.

дового рішення. Натомість організаційний аспект інстанційності судової влади полягає у тому, що вищевказані комплекси юрисдикційних повноважень закріплюються законом за окремими ланками судової системи (знову ж таки — щодо певної категорії справ, адже суд однієї ланки може бути в різних випадках судом різних інстанцій); саме в цій частині принцип інстанційності взаємодіє із організаційним (судоустрійним) принципом ступінчастості побудови судової системи. Поняття ж складу суду взагалі є надто розпливчастим, адже рівною мірою стосується як організації судових органів (наприклад, положення статей 21, 26, 31 чинної редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів» про склад місцевих, апеляційних та касаційних судів), так і процесуальних питань формування суду як кількісного та якісного складу суддів, уповноважених відповідно до процесуального закону на розгляд і вирішення певної категорії судових справ чи навіть конкретної справи (наприклад, ст. 46 ГПК України, ст. 18 ЦПК України тощо).

Отже, судова інстанція — це процесуально-судоустрійна категорія, що визначає комплекс юрисдикційних повноважень того чи іншого судового органу стосовно певної категорії справ, а також те, якій саме ланці судової системи такі повноваження надані.

Таким чином, існування ланок як елементарних структурних складових судової системи є вираженням, реалізацією принципу ступінчастості побудови судової системи й організаційною передумовою можливості реалізації принципу інстанційності. Інстанційність як принцип побудови судової системи не може існувати поза організаційною структурою, в яку ця система упорядкована. Організованість — це складна властивість, що полягає в наявності структури (елементів, з яких складається єдине ціле та без яких воно неможливе) та функціонування системи як єдиного об'єкта. Ступінь цілісності системи визначається мірою взаємозв'язку між елементами, які, у свою чергу, внаслідок властивих їм особливостей та специфічних ознак одночасно тяжіють до диференціації, яка у функціонально виправданих межах є неодмінною умовою сталого та ефективного функціонування складних суспільних систем (інститутів).

У такому розумінні ланка судової системи постає як система органів судової влади — судів — одного рівня. У свою чергу однаковість рівня судів однієї ланки визначається їх функціональним призначенням у системі судоустрою, а саме:

– по-перше, спрямованістю насамперед на здійснення правосуддя з використанням певного комплексу юрисдикційних повноважень, тобто на реалізацію певного аспекту принципу інстанційності судової влади;

– по-друге, пов'язаною з основною функцією певною спрямованістю допоміжних функцій: адміністративно-управлінських, координаційних тощо.

При цьому особливо слід наголосити, що ланка судової системи визначається не фактично наявною (так би мовити суцєю) процесуальною компетенцією, а компетенцією належною, такою, яка має бути в певних судів для того, щоб судова система в цілому функціонувала як система, а не як набір випадково та довільно поєднаних органів державної влади.

Розглядаючи питання щодо поняття судової ланки та ступінчастості побудови судової системи, слід рішуче спростувати надзвичайно поширену в суспільстві думку, що судова ланка — це елемент взаємно підпорядкованої жорстко ієрархічної системи,

в якій кожен попередній елемент підкоряється наступному, вищому. Ще в дореволюційній літературі зазначалось, що природі судової влади не відповідає принцип суворо ієрархічної підлеглості, адже він ліквідує самостійність та незалежність нижчих органів¹. Сучасні дослідники також наголошують, що вертикальні зв'язки управління притаманні системі судової влади лише з істотними застереженнями, що передбачають виключно процесуальні зв'язки вищих та нижчих судових інстанцій². Отже, ієрархічність судової влади втілюється у принципі ступінчастості її побудови та функціонування з істотними особливостями, не властивими жодній іншій державно-владній управлінській системі.

Із цих причин видається неправильним говорити про «вищі» та «нижчі» («низові») ланки у структурі судової системи, адже жодна з її ланок не може бути охарактеризована як така, що має якісь переваги перед іншими. Атрибутивні поняття «вище»/«нижче» з певною часткою умовності можна застосовувати до інстанційної побудови судової влади, але не до її суто організаційного структурування за ланками. Ланкова організація судової системи не передбачає існування субординаційних зв'язків між окремими її елементами, адже елемент субординації, управління, підпорядкування з'являється лише між судами як інстанціями, тобто в суто процесуальному режимі. Натомість між судами як окремими органами державної влади, поза процесуальними правовідносинами, можуть існувати тільки коопераційно-координаційні зв'язки.

Отже, доцільно оперувати, так би мовити, «номерними» характеристиками судових ланок — перша, друга, третя, четверта, — а не ієрархізацією цих ланок за критеріями «вищого» чи «нижчого» рівня».

Наведене розуміння ланки судової системи, її співвідношення із поняттям судової інстанції, характеру взаємозв'язку та взаємодії судових ланок дозволяє чітко та послідовно визначитись із змістом поняття суду першої ланки як суто організаційної, судовустрійної категорії.

У цьому аспекті суд першої ланки постає як конкретний судовий орган, покликаний здійснювати розгляд по суті конкретні справи певної категорії, для чого такий суд наділений процесуальними повноваженнями суду першої інстанції.

З викладеного видно, що суд першої ланки як організаційний елемент судової системи виступає передумовою формування інстанційності судової влади, адже без структурування судової системи за ланками й судовими органами та розподілу між ними процесуальних повноважень саме по собі поняття суду першої (як і будь-якої іншої) інстанції втрачає сенс. Справедливим є і зворотне — навіть чітко структурована система судових органів повинна мати належний розподіл між ними процесуальних повноважень, адже в іншому випадку судова система не може вважатись такою, що організована з додержанням принципу інстанційності, а її ланкова організація втрачає практичний сенс.

За змістом ч. 2 ст. 17 та ст. 21 чинної редакції Закону України «Про судову стрію і статус суддів» судами першої ланки є місцеві суди.

¹ Див.: Фойницький, И. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] : в 2 т. / И. Я. Фойницький. — СПб. : Альфа, 1996. — Т. 1. — С. 159.

² Див.: Юревич, И. В. Єдність судової влади [Текст] : монографія / И. В. Юревич. — Х. : Право, 2014. — С. 90, 97.

Характеристика суду як «місцевого» покликана, з одного боку, уніфікувати організаційну характеристику основної ланки судової системи, а з другого — наголосити на функціональному призначенні цих судів: здійснювати правосуддя «на місці», перебуваючи найближче до суспільства, людей та їх колективів, їх відносин, цілей та прагнень.

Перший із вказаних аспектів поняття суду першої ланки виявляється в тому, що відповідні конкретні судові органи як організаційні елементи судової системи є різними залежно від характеру юрисдикції. Іншими словами, необхідність належного втілення принципу спеціалізації судової влади вимагає різних підходів до формування тих з її органів, які несуть основне навантаження із здійснення правосуддя.

Так, відповідно до ст. 21 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» місцевими загальними судами є районні, міжрайонні, районні у містах, міські та міськрайонні суди; місцевими господарськими судами є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя; місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, передбачені процесуальним законом.

Другий же з вказаних аспектів поняття суду першої ланки вказує на те, що саме цей суд є найпершим судовим органом, з яким починає взаємодіяти той чи інший член суспільства (людина незалежно від її статусу, організація, інший державний орган тощо) у випадку необхідності вирішення правового конфлікту чи необхідності вжиття певних соціально значущих заходів, здійснення яких поза юрисдикційною формою не допускається.

У цьому аспекті знову спостерігаємо перетин і взаємодію принципів ступінчастості побудови та інстанційності судової системи. Адже цілком логічно, що відповідно до ст. 22 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» саме місцеві суди є судами першої інстанції і здійснюють правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом, розглядаючи цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення, справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені законом до господарської юрисдикції, справи адміністративної юрисдикції, у випадках та порядку, передбачених процесуальним законом.

Вирішальними характеристиками судового розгляду при цьому є те, що:

- 1) справа розглядається судом по суті;
- 2) справа розглядається судом уперше.

Попри всю уявну простоту цих характеристик кожна з них вимагає окремого визначення.

Розгляд судом справи по суті визначається в літературі як ознака і головна функція суду першої інстанції, яким суд першої ланки тільки й може виступати, практично одноставно. Подекуди навіть ця ознака визначається як єдине, що відрізняє суд першої інстанції від інших судових інстанцій¹. Розглядаючи справу по суті, суд реалізує комплекс повноважень, наданих йому процесуальним законом, а саме:

¹ Див., наприклад: Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енциклоп., 1998. – Т. 5. – С. 688.

– постановляє судовий акт, наявність якого означає початок судового процесу (ухвала про порушення провадження у справі у господарському суді, ухвала про відкриття провадження у справі цивільного судочинства тощо);

– здійснює підготовку справи до розгляду, вирішуючи одночасно заяви та клопотання, які вимагають невідкладного реагування й можуть бути розглянуті поза судовим засіданням (передусім ідеться про заяви про вжиття заходів забезпечення позову);

– розглядає справу по суті, тобто здійснює у передбаченому процесуальним законом порядку з'ясування обставин справи та надання їм правової оцінки;

– постановляє судовий акт, яким завершується провадження у справі безвідносно до того, чи здійснюється фактично її вирішення (в цьому випадку постановляється залежно від виду судочинства рішення, постанова або вирок) чи провадження у справі завершується за передбачених законом підстав без її вирішення по суті (наприклад, з постановленням ухвали про затвердження мирової угоди, ухвали про припинення провадження у справі чи залишення позову без розгляду тощо).

Другою істотною ознакою є те, що справа розглядається судом по суті вперше. Це не означає, що відповідна справа взагалі не була раніше предметом розгляду судових органів, адже справа буде вважатись такою, що розглядається судом по суті вперше і в тому випадку, коли раніше постановлені у цій справі рішення були скасовані з передачею справи на розгляд до суду першої інстанції.

Складнішим є питання про те, чи вперше розглядається справа, коли вона раніше вже розглядалась у юрисдикційному провадженні. В теорії цивільного права та процесу всі способи захисту поділяються за формою захисту на юрисдикційні та неюрисдикційні, залежно від того, чи вдається управнена особа до захисту суду або іншого правоохоронного чи правозахисного органу, або ж здійснює захист своїми діями (самостійно або спільно з іншими особами). В літературі всі ці форми пропонуються поділяти на судову, адміністративну, арбітражну, нотаріальну та суспільну¹ або на державну, суспільну, змішану та третейську з можливістю внутрішнього поділу² або на судову, суспільну та адміністративну³. Нині такий підхід майже не застосовується і достатньо подвійного розмежування форм захисту на юрисдикційні та неюрисдикційні⁴.

Отже, юрисдикційне провадження може бути як судовим, так і несудовим (адміністративним, нотаріальним, провадженням у третейському суді тощо). При цьому деякі юрисдикційні провадження (адміністративне, нотаріальне) не викликають сумнівів щодо їх співвідношення із судовим провадженням з оскарження їх результатів до суду (або з паралельного чи послідовного застосування аналогічних чи інших способів захисту судом) — в будь-якому випадку суд розглядатиме відповідну справу вперше, і таким судом в абсолютній більшості випадків буде саме суд першої ланки.

¹ Див.: Чечот, Д. М. Суб'єктивное право и формы его защиты [Текст] / Д. М. Чечот. – Л. : Изд. ЛГУ, 1968. – С. 53.

² Див.: Осипов, Ю. К. Подведомственность юридических дел [Текст] / Ю. К. Осипов. – Свердловск, 1973. – С. 93–99.

³ Див.: Шакарян, М. С. Соотношение судебной формы с иными формами защиты субъективных прав граждан [Текст] / М. С. Шакарян // Актуальные проблемы защиты субъективных прав граждан и организаций. – М., 1995. – С. 7, 8.

⁴ З цього приводу див.: П'янова, Я. В. Судовий захист майнових цивільних прав [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Я. В. П'янова. – Х., 2008. – С. 44–45.

Необхідно наголосити, що суд першої ланки здійснює свою юрисдикційну та організаційно-адміністративну діяльність в межах єдиної системи судів, яка організована не тільки за вертикаллю, ієрархічно, а й горизонтально, на засадах координації.

У цьому аспекті будь-який окремий суд першої ланки є елементом системи судів першої ланки, тобто тих судів, які за своїм організаційно-функціональним призначенням та внутрішньою структурою призначені для первісного розгляду судових справ.

Оскільки всі суди, які складають систему судів першої ланки, не підпорядковані одне одному, їх процесуальна взаємодія практично виключається й може мати місце лише епізодично, коли цього в певних екстраординарних процесуальних ситуаціях вимагає процесуальний закон (наприклад, у випадку передачі справи за підсудністю).

Натомість позапроцесуальна взаємодія різних судів першої ланки є явищем поширеним і відбувається як суто формально (наприклад, через участь представників цих судів у роботі органів суддівського самоврядування), так і за напівформалізованими каналами (під час методичних нарад, підвищення кваліфікації тощо). Особливо стійкі зв'язки «по горизонталі» складаються між судами першої ланки, які входять до кола діяльності одного суду другої ланки.

Однорівневість як принцип організації системи судів першої ланки не дозволяє погодитись із висловленими в літературі пропозиціями щодо створення дворівневої системи місцевих судів. Так, Р. О. Куйбіда вказує на можливість передати від апеляційних судів вирішення справ по першій інстанції якщо не всім місцевим судам, то місцевим судам, які діють в обласних центрах, або виокремити з апеляційних судів місцеві кримінальні суди¹. На думку І. Б. Коліушко дворівнева система місцевих судів покликана усунути порушення права на апеляційне та касаційне оскарження в тих випадках, коли справу по першій інстанції розглядає апеляційний суд. З цією метою науковець пропонує створити дільничі суди, які будуть розглядати менш складні справи, та окружні суди для розгляду та вирішення складніших справ, у яких потрібен вищий рівень кваліфікації суддів та вищий рівень їх незалежності².

Разом з тим за такого підходу структура судової системи країни (особливо в умовах існування розгалуженої спеціалізації судів) буде переускладнена, що вступить в суперечність із принципом доступності суду, який включає не тільки процесуальні, а й судовустройні складові,³ в тому числі й вимогу про зрозумілість структури судової системи для учасників правовідносин.

Крім того, існування в межах однієї ланки різних рівнів судів з необхідністю породить питання про співвідношення їх юрисдикції, наявності чи відсутності підпорядкованості тощо. Усе це ніяк не сприятиме належному функціонуванню судової системи держави.

¹ Куйбіда, Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи [Текст] : монографія / Р. О. Куйбіда. – К. : Атіка, 2004. – С. 57.

² Коліушко, І. Б. Про проект Закону України №2834 «Про внесення змін до Закону України «Про судовустрой України»» [Текст] / І. Б. Коліушко // Питання удосконалення судової системи України : матеріали наук.-практ. конференції. – Х. : Кроссрод, 2007. – С. 25–26.

³ Див.: Назаров, І. В. Принципи побудови судової системи [Текст] : монографія / І. В. Назаров. – Х. : ФІНН, 2009. – С. 97.

Відповідно до ч. 4 ст. 21 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» структурно місцевий суд складається із суддів місцевого суду, з числа яких обирається голова суду та, у передбачених законом випадках, заступник або заступники голови суду.

Слід зауважити, що законом не передбачено можливості організаційно оформленого функціонального групування суддів місцевого суду за певними категоріями справ, видами проваджень тощо. Винятком є передбачене відповідно ч. 5 ст. 21 чинної редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів» обов'язкове обрання слідчих суддів (судді) у місцевому загальному суді, але й і в цьому випадку слідчі судді не формують склад відповідного організаційно відокремленого структурного підрозділу місцевого загального суду (колегії); більше того, в цьому випадку спеціалізація має дещо умовний характер, адже слідчий суддя не звільняється від виконання обов'язків судді першої інстанції.

З огляду на зазначене, відповідно до чинного законодавства України про судоустрій видається неможливим утворення в структурі місцевих судів окремих організаційних утворень (колегій, палат, відділів тощо) з метою розподілу суддів місцевого суду за тією чи іншою спеціалізацією за категоріями справ (видами проваджень).

Разом з тим відповідно до ч. 2 ст. 18 чинної редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у судах загальної юрисдикції за рішенням зборів суддів відповідного суду може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ. Таким чином, спеціалізація суддів є явищем цілком правомірним, але організаційне оформлення такої спеціалізації у вигляді спеціалізованих структурних підрозділів місцевого суду є неприпустимим.

Керівництво роботою місцевого суду здійснює голова суду та його заступники (заступник), що обираються у випадках, передбачених законом (такі випадки передбачені ч. 5 ст. 20 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» — у суді, кількість суддів у якому перевищує десять суддів, може бути обраний один заступник голови суду, а у суді, кількість суддів в якому перевищує тридцять суддів, — не більше двох заступників голови суду). На зазначені адміністративні посади особи обираються з числа суддів відповідного місцевого суду зборами суддів цього суду строком на два роки, але не більш як на строк повноважень судді, шляхом таємного голосування більшістю від кількості суддів, які працюють у відповідному суді (ч. 2 ст. 20 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Коло повноважень голови місцевого суду визначено ст. 24 чинної редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до положень якої голова місцевого суду незалежно від спеціалізації має низку повноважень, а саме:

1. Представляє суд як орган державної влади у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами.

Попри всю уявну простоту представницької функції голови місцевого суду, її зміст потребує певного роз'яснення. Справа в тому, що голова суду виконує представницькі функції, так би мовити, у двох вимірах — публічно-правовому і приватноправовому.

У публічно-правовому вимірі голова місцевого суду представляє суд саме як орган державної влади, уособлює цей орган державної влади в організаційно-управлінських правовідносинах. Неправильним буде вважати, що голова суду представляє суд як

орган державної влади у всій повноті його функцій, адже провідна, головна функція суду — здійснення правосуддя — реалізується через посадову діяльність суддів, а не голови місцевого суду, який до того ж позбавлений права будь-яким чином впливати на здійснення правосуддя суддями відповідного суду.

У приватноправовій площині голова місцевого суду є керівником суду як юридичної особи публічного права. В цьому аспекті голова місцевого суду виступає його представником у цивільно-правових відносинах представництва, зокрема, діючи в межах закону, укладає від імені суду договори та вчиняє інші правочини, видає довіреності, підписує платіжні та інші документи цивільно-правового характеру.

2. Визначає адміністративні повноваження заступника голови місцевого суду.

Відповідно до ст. 25 чинної редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів» заступник голови місцевого суду здійснює адміністративні повноваження, визначені головою суду.

Крім того, необхідно мати на увазі, що згідно із приписами ч. 3 ст. 24 цього ж Закону у разі відсутності голови місцевого суду його адміністративні повноваження здійснює один із заступників голови суду за визначенням голови суду, за відсутності такого визначення — заступник голови суду, який має більший стаж роботи на посаді судді.

З урахуванням вказаних законодавчих положень, які дещо обмежують його розсуд, голова місцевого суду самостійно визначає, які саме з адміністративних повноважень, наданих йому відповідно до закону, покладаються на конкретного заступника голови місцевого суду. Таке покладення фіксується у внутрішньому адміністративно-розпорядчому документі суду (наказі, розпорядженні), що видається головою місцевого суду.

Необхідно зауважити, що голова місцевого суду не може покласти на свого заступника виконання адміністративних повноважень, яких він сам не має (в цьому випадку діє старий загальноюридичний принцип «ніхто не може передати іншому більше прав, ніж має сам»). Однак при цьому покладення на заступника голови місцевого суду виконання певних адміністративних повноважень переслідує лише мету належної реалізації керівництвом суду відповідної частини адміністративно-судової компетенції. Через це таке делегування адміністративних повноважень заступнику голови суду не означає, що сам голова місцевого суду відповідних повноважень позбавляється й не вправі їх здійснювати.

3. Контролює ефективність діяльності апарату суду, вносить керівникові територіального управління Державної судової адміністрації України подання про призначення на посаду керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду та про звільнення їх з посад, а також про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства.

Правове становище апарату суду визначається ст. 152 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Апарат місцевого суду здійснює організаційне забезпечення роботи місцевого суду. Апарат суду очолює керівник апарату. Положення про апарат суду розробляється на підставі типового положення про апарат суду (Типове положення про апарат місцевого, апеляційного судів, затверджене наказом Державної судової адміністрації України від 28 вересня 2012 р. № 115) та затверджується зборами суддів відповідного суду.

Керівник апарату суду несе персональну відповідальність за належне організаційне забезпечення суду, суддів та судового процесу, функціонування автоматизованої системи документообігу, інформує збори суддів про свою діяльність. Збори суддів можуть висловити недовіру керівнику апарату суду, що тягне за собою звільнення його з посади.

Керівника апарату місцевого суду, його заступника призначає на посаду та звільняє з посади начальник відповідного територіального управління Державної судової адміністрації України за поданням голови місцевого суду.

Керівник апарату суду призначає на посаду та звільняє з посади працівників апарату суду, застосовує до них заохочення та накладає дисциплінарні стягнення. Добір працівників апарату суду здійснюється на конкурсній основі.

Правовий статус працівників апарату суду визначається Законом України «Про державну службу». Умови оплати праці, матеріально-побутового, медичного, санаторно-курортного і транспортного забезпечення працівників апарату суду визначаються на засадах, встановлених для відповідної категорії працівників апаратів центральних та місцевих органів виконавчої влади.

Структура і штатна чисельність апаратів місцевих судів за погодженням із головою суду затверджуються відповідним територіальним управлінням Державної судової адміністрації України за погодженням з головою суду, в межах видатків на утримання відповідного суду.

В апаратах судів загальної юрисдикції можуть створюватися управління, відділи, що здійснюють свої функції на підставі положень, які затверджуються керівником апарату відповідного суду. Апаратом суду забезпечується ведення особових справ суддів у порядку, визначеному Державною судовою адміністрацією України за погодженням з Радою суддів України.

В апараті суду загальної юрисдикції утворюється канцелярія, яка щоденно протягом робочого часу суду забезпечує прийняття та реєстрацію документів, що подаються до відповідного суду. Канцелярія також виконує інші завдання, визначені положенням, затвердженим керівником апарату відповідного суду. До штату апарату судів загальної юрисдикції входять також секретарі судового засідання, наукові консультанти та судові розпорядники. Наукові консультанти повинні мати науковий ступінь кандидата або доктора юридичних наук.

4. Видає на підставі акта про призначення (обрання) суддею чи звільнення судді з посади відповідний наказ.

Порядок зайняття посади судді детально регламентовано розд. IV Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Порядок зайняття посади судді детально регламентовано розд. VII Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Відповідний наказ видається головою суду з метою належного оформлення трудових (службових) правовідносин між суддею і судом як органом державної влади.

5. Повідомляє Вищу кваліфікаційну комісію суддів України та Державну судову адміністрацію України, а також через веб-портал судової влади про наявність вакантних посад суддів у суді у триденний строк з дня їх утворення.

Законодавець особливо виділяє це повноваження голови місцевого суду з огляду на те, що перелік та кількість вакантних посад суддів (як фактична, так і прогнозна) має істотне значення не тільки для сталого функціонування судової системи в цілому, але й для належної реалізації процедури обіймання посади судді в кожному конкретному випадку (ст. 66 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

6. Забезпечує виконання рішень зборів суддів місцевого суду.

Збори суддів місцевого суду є однією з організаційних форм суддівського самоврядування (ч. 1 ст. 125 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Збори суддів місцевого суду — це зібрання суддів місцевого суду, на якому вони обговорюють питання внутрішньої діяльності цього суду та приймають колективні рішення з обговорюваних питань.

Відповідно до ч. 5 ст. 126 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» збори суддів:

- обговорюють питання щодо внутрішньої діяльності суду чи роботи конкретних суддів або працівників апарату суду та приймають з цих питань рішення, що є обов'язковими для суддів та працівників цього суду;
- визначають спеціалізацію суддів з розгляду конкретних категорій справ;
- приймають рішення про обрання суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад;
- визначають рівень навантаження на суддів відповідного суду з урахуванням виконання ними адміністративних або інших обов'язків;
- заслуховують звіти суддів, які обіймають адміністративні посади в цьому суді, та керівника апарату суду;
- здійснюють інші повноваження, передбачені цим Законом.

Голова суду в розглядуваному аспекті є своєрідним «виконавчим органом», завданням якого є впровадження рішень зборів суддів у життя, їх фактична реалізація.

Необхідно зауважити, що приписи п. 6 ч. 1 ст. 24 чинної редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до яких виконання рішень зборів суддів місцевого суду забезпечує саме голова цього суду, певним чином «конфлікують» з положеннями ч. 11 ст. 126 цього ж Закону, відповідно до яких виконання рішень зборів суддів за дорученням зборів покладається на голову відповідного суду або його заступника.

На нашу думку, вказані положення Закону слід привести у відповідність одне до одного, змінивши приписи п. 6 ч. 1 ст. 24 Закону таким чином, щоб передбачити забезпечення виконання рішень зборів суддів місцевого суду саме головою суду, якщо таке забезпечення прямо не покладено відповідним рішенням на конкретного заступника голови місцевого суду.

7. Організовує ведення в суді судової статистики та інформаційно-аналітичне забезпечення суддів з метою підвищення якості судочинства.

Судова статистика та інформаційно-аналітичне забезпечення суддів мають надзвичайно велике значення для забезпечення належної роботи як окремого місцевого суду, так і судової системи країни в цілому.

Дані про результати роботи судів (кількість справ, їх розподіл за категоріями, строки розгляду, результати перегляду судових рішень) впливають на діяльність не тільки судів, а й інших органів держави та місцевого самоврядування, всіх членів суспільства в цілому¹.

Особливого значення інформаційно-аналітичне забезпечення суддів набуває з розвитком суспільних відносин, підвищенням рівня динамічності їх правового регулювання. Формами такого забезпечення, які найчастіше використовуються в практиці роботи судів, є забезпечення функціонування бібліотеки суду, її своєчасне й належне поповнення як періодичними виданнями, так і книгами з урахуванням спеціалізації суду, підключення суду та робочих місць суддів й працівників апарату до відповідних інформаційно-пошукових систем та баз даних, забезпечення їх постійної актуалізації тощо.

Велике значення має проведення семінарів, «круглих столів», конференцій за участю суддів інших місцевих судів, судів вищих інстанцій, науковців, а також направлення суддів для участі у конференціях, що проводяться на базі інших, в тому числі несудових, установ та організацій.

8. Сприяє виконанню вимог щодо підвищення кваліфікації суддів місцевого суду.

Відповідно до ч. 3 ст. 55 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» підвищення кваліфікаційного рівня й проходження з цією метою відповідної підготовки є невід'ємним правом судді.

З метою забезпечення здійснення цього права функціонує Національна школа суддів, правовий статус якої визначено статтями 90, 91 чинної редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Завданням же голови місцевого суду є всебічне створення умов, за яких судді будуть здатні реалізувати відповідне право.

9. Вносить на розгляд зборів суду пропозиції щодо кількості та персонального складу слідчих суддів.

Це повноваження голови місцевого суду здійснюється виключно в місцевих загальних судах з метою реалізації приписів ч. 5 ст. 21 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до яких із числа суддів місцевого загального суду обираються слідчі судді (суддя), які здійснюють повноваження з судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, передбаченому процесуальним законом. Кількість слідчих суддів визначається окремо для кожного суду зборами суддів цього суду. Слідчі судді (суддя) обираються зборами суддів цього суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно. До обрання слідчого судді відповідного суду його повноваження здійснює найстарший за віком суддя цього суду. Слідчий суддя не звільняється від виконання обов'язків судді першої інстанції, проте здійснен-

¹ Показовими в цьому сенсі можуть бути такі приклади. Зростання питомої ваги справ про злочини проти власності є однозначним індикатором падіння життєвого рівня населення, на що мають реагувати відповідні органи держави, уповноважені здійснювати соціальну та економічну політику. Так само збільшення кількості справ щодо порушення умов повернення кредитів є показником кризового стану банківської системи та економіки в цілому, і це має бути сигналом Національному банку України для вжиття заходів щодо стабілізації становища у відповідному секторі економіки держави.

ня ним повноважень із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні враховується при розподілі судових справ та має пріоритетне значення.

Слід мати на увазі, що наведений перелік відображає лише основні повноваження голови місцевого суду, який також здійснює й інші повноваження, визначені законом.

Викладене вище з усією переконливістю доводить, що суди першої ланки — місцеві суди — складають основний рівень, головний щабель судової системи будь-якої держави, адже саме в судах першої ланки в абсолютній більшості випадків започатковується будь-яке судове провадження й саме вони вирішують відповідні спори чи безспірні юрисдикційні правові ситуації, причому в значній кількості випадків такі рішення судів першої ланки остаточно формує правову ситуацію на суспільному рівні, адже їх перегляд вищими судовими інстанціями фактично не відбувається.

4.7. Основні засади адміністрування у суді

Судова система характеризується наявністю специфічних принципів організації та діяльності. Це, насамперед, пов'язано з покладеним на неї відповідно до ст. 124 Конституції України завданням здійснення правосуддя¹, делегування якого іншим органам неможливе. Однак у суді, крім відносин, які виникають під час процесуального розгляду справи (провадження), існують й інші відносини — внутрішні, до яких можна віднести управлінську й кадрову політику, проблеми внутрішньої організаційної структури тощо. Всі ці питання пов'язані з організацією ефективної роботи суду, тобто зі здійсненням управлінських дій, та мають таке ж важливе значення для забезпечення здійснення справедливого та об'єктивного правосуддя, гарантування незалежності суддів при розгляді судових спорів, як і законодавчі норми, що визначають основні принципи і процедуру судочинства.

Отже, виокремлюючи дві групи відносин, що існують у суді, можна стверджувати, що втручатися у відносини, які виникають під час провадження процесуальної діяльності, не можна, а відносини, які виникають під час виконання організаційної діяльності, тобто такої діяльності, яка забезпечує можливість здійснення правосуддя, навпаки, потребують злагодженої координації та управління². Із цього випливає необхідність аналізу діяльності суду на рівні його складових частин, а саме з виокремленням такого елемента, який забезпечує функціонування суду. Оскільки вирішальну роль для належної роботи будь-якого органу відіграє не тільки вдосконалення законодавства, прагнення до високих правових стандартів, але і його матеріальні джерела, ефективне управління ним, тому й питання належного функціонування суду, а як наслідок і всієї судової системи, слід розглядати не лише з позиції його правової ре-

¹ Конституція України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

² Див.: Дудченко, О. Ю. Проблеми адміністрування в судовій системі України [Електронний ресурс] / О. Ю. Дудченко // Правопорядок у державному та суспільному розвитку: національний і міжнародний вимір : зб. матеріалів юрид. наук.-практ. Інтернет-конф. «Актуальна юриспруденція», 24 лют. 2012 р., м. Київ. – Режим доступу: legality.com.ua

гласності, а й через аналіз управлінських процесів, що відбуваються у ньому і мають не менше значення. Тобто у цьому випадку йдеться про відносини працівників судової системи, функціональне призначення яких полягає у виконанні адміністративних повноважень, а отже таких, які займають адміністративні посади та здійснюють адміністрування у суді.

У наукових джерелах є різноманітні підходи до визначення адміністрування у суді. У різні періоди розвитку суспільства наукового обґрунтування та нормативного закріплення набули такі поняття, як: судове управління, організаційне керівництво судами, організаційне забезпечення діяльності судів. Термін «судове управління» вперше було вжито у ст. 8 Основ законодавства СРСР і союзних республік про судоустрій від 29 жовтня 1924 р.¹ Він широко використовувався у радянському законодавстві до першої половини 1950-х рр. Пізніше його було замінено на категорію «організаційне керівництво судами», а наприкінці 80-х рр. — на термін «організаційне забезпечення діяльності судів». Однак, незважаючи на те, що вказані терміни виникли в різні часи та за своєю природою мали замінювати один одного, усі вони й на сьогодні продовжують використовуватися в юридичній літературі. Більш того, існує ряд різних підходів щодо тлумачення кожного з цих визначень. Тому вважаємо за необхідне з'ясувати зміст і розкрити значення цих понять з метою їх однакового використання та закріплення на законодавчому рівні, що сприятиме розумінню сутності, принципів, форм і способів здійснення адміністративної діяльності в судовій системі.

На нашу думку, для повного розкриття зазначених понять слід спочатку визначитись із тим, що взагалі становить таке явище, як управління. Управління є складним і універсальним суспільним феноменом. Розвиток суспільства, окремих його сфер неможливий без встановлення і реалізації певного набору законів, правил, норм, алгоритму його поведінки в цілому і складових зокрема. Різноманітність підходів до визначення цього поняття зумовлена багатоаспектністю і складністю унікального явища, якому складно дати однозначне визначення².

Термін «управляти» має таке лексичне значення: «спрямовувати діяльність, роботу кого-небудь, чого-небудь; бути на чолі когось, чогось, керувати; користуватися кермом та іншими регулювальними пристроями, спрямовувати рух, хід, роботу чого-небудь; спрямовувати хід, перебіг якогось процесу, впливати на розвиток, стан чого-небудь»³.

В юридичних джерелах науковці вкладають різний зміст у визначення поняття «управління». Так, одні автори визначають управління як комплекс необхідних заходів впливу на групу, суспільство або окремі ланки з метою їх впорядкування, збереження якісної специфіки, удосконалення та розвитку⁴, другі надають більш широке

¹ Основы судоустройства Союза ССР и союзных республик [Текст] : постановление ЦИК СССР от 29 окт. 1924 г. (СЗ 1924 г. №23, ст. 203) // История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917–1954 гг. : сб. док. / под ред. С. А. Голунского ; сост. Л. Н. Гусев. – М., 1955. – С. 636.

² Див.: Мельник, А. Ф. Державне управління [Текст] : підручник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна. – К. : Знання, 2009. – С. 24.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – С. 1511.

⁴ Див.: Бандурка, О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення [Текст] / О. М. Бандурка. – Х. : Основа, 1996. – С.11.

визначення управління як однієї із різноманітних форм (способів) зв'язку, що поєднують в одне ціле суспільство і середовище, у якому воно існує. Сприяючи корисним впливам, здійснюючи опір шкідливим, залишаючи без уваги впливи, що не мають для системи істотного значення, управління виконує важливу функцію щодо підтримки і зміцнення її цілісності. Використовуючи механізм управління, суспільство реагує на зміни, що відбуваються у навколишньому середовищі, здійснює необхідні перетворення. Сутність і зміст таких перетворень полягають у тому, щоб підтримати якісну визначеність цієї суспільної системи, не обмежуючись простим пристосуванням до середовища, а освоюючи його шляхом пізнання і використання об'єктивних законів¹. Іншими словами, процес управління є не що інше як упорядкування системи.

На сучасному етапі дослідження складних динамічних систем і процесів управлінської діяльності найбільш загальне поняття управління вироблено кібернетикою. Однак не слід забувати, що поняття «управління» в таких науках, як біологія, соціологія, техніка формулювалося ще задовго до виникнення кібернетики. Але неоціненне значення останньої полягає в тому, що вона розкрила загальні риси, притаманні управлінським процесам у всіх відомих сферах, галузях управління. В узагальненому вигляді управління може бути визначене як впорядкування системи, тобто приведення її у відповідність до об'єктивної закономірності, що діє в цьому середовищі, причому сама система складається з двох підсистем: тієї, що управляє (суб'єкт управління), і тієї, що зазнає впливу (об'єкт управління)². Суб'єкт управління здійснює управлінські функції, спрямовуючи свій вплив на об'єкт. Хоча суб'єкт управління виступає як активний елемент щодо об'єкта, але можливість, зміст і межі його активності «задаються» і визначаються об'єктом, що, на думку В. Г. Афанасьєва, лише відтворюються в суб'єкті³. Отже, специфіка управління нерозривно пов'язана з об'єктом управління і зумовлена його особливостями. Це необхідно враховувати при дослідженні управлінських процесів, які протікають у суді.

Якісне здійснення управління неможливе без визначення мети управлінської діяльності. Ніщо не може так негативно вплинути на всю діяльність системи, як неправильно визначена мета. Мета — це майбутній бажаний стан об'єкта впливу чи кінцевий бажаний результат процесу управління. Мета управління з погляду суб'єкта — це найефективніше досягнення результату об'єктом, а з погляду об'єкта — це бажаний його стан або бажаний результат його функціонування, отриманий шляхом вирішення поставлених керівництвом (але самостійно засвоєних) завдань⁴.

Крім терміна «управління» значного поширення набуло й поняття «адміністрування». На думку більшості дослідників, ці поняття можна визначити як тотожні, оскільки термін «адміністрування» у перекладі з латинської «*administratio*» означає «управління». Однак, на нашу думку, слід погодитись з Н. І. Глазуною, яка, дослі-

¹ Див.: Притика, Д. М. Правові засади організації і діяльності господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення [Текст] / Д. М. Притика. — К.: Ін Юре, 2003. — С. 160.

² Афанасьєв, В. Г. Научное управление обществом. (Опыт системного исследования) [Текст] / В. Г. Афанасьєв. — Изд. 2, доп. — М.: Политиздат, 1973. — С. 25–26.

³ Там само. — С. 158.

⁴ Див.: Матіос, А. В. Адміністративна відповідальність посадових осіб [Текст] / А. В. Матіос. — К.: Знання, 2007. — С. 71.

джуючи проблеми державного управління, розмежовує такі поняття, як «державне управління» і «державне адміністрування». З її точки зору історично державне управління виникло перш за все як загальне політичне керівництво і регулювання (у формі ідеологічного впливу і контролю). Державне адміністрування — це власне практична діяльність державних органів, технологічний процес підготовки, прийняття і виконання управлінських рішень у сукупності методів і засобів, за допомогою яких вирішуються завдання держави і її структур різного рівня, здійснюється прямий, систематичний і цілеспрямований вплив органів управління на підвідомчі їм органи й об'єкти на основі адміністративної відповідальності за виконання рішень. Отже, державне адміністрування — це широка сфера практичної діяльності державних органів, установ, посадових осіб і особливий вид занять на державній службі, і особливе мистецтво професіоналів-управлінців, що набувається за допомогою практики, знань і таланту¹. Таким чином, можна стверджувати, що управління та адміністрування не є тотожними поняттями. Управління — це упорядкування системи, а адміністрування — це керування конкретними, окремими елементами цієї системи, це, власне, практична діяльність, технологічний процес підготовки, прийняття і виконання управлінських рішень.

У науковій літературі, присвяченій проблематиці управлінських відносин у судовій системі, зустрічається таке визначення, як «організаційне забезпечення судів». Ця дефініція застосовується і в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», однак стосовно цього поняття науковці мають різні погляди. Так, А. А. Стрижак визначає організаційне забезпечення судів як реалізацію дій щодо задоволення потреб судової системи, надання їй достатніх матеріальних засобів здійснення функцій з відправлення повного і незалежного правосуддя в державі, та стверджує, що організаційне забезпечення судів є складовою судового управління². Цю точку зору підтримує і С. Ю. Обрусна, вказуючи, що поняття «судове управління» включає як діяльність з організаційного керівництва судами, так і організаційне забезпечення судів. Воно більш широко охоплює всі напрями управлінської діяльності у судовій сфері і вартє законодавчого закріплення³. На нашу думку, неможна відносити організаційне забезпечення судів до управлінської діяльності. Це підкреслює і Л. М. Москвич, зазначаючи, що згідно з Конституцією України фінансування судової системи здійснює держава. Конституційна норма є гарантією, і вона повинна додержуватись незалежно від бажань державних органів управління. Джерелом конституційних норм є воля народу і держава повинна її виконувати. Держава не повинна використовувати свій обов'язок щодо фінансування судової системи як важіль впливу (або управління) судовою системою⁴.

¹ Глазунова, Н. И. Государственное управление [Текст] : учеб. для вузов / Н. И. Глазунова. — М. : Муницип. мир, 2004. — С. 10.

² Стрижак, А. А. Судове управління в Україні: теоретичні основи і правове регулювання [Текст] : монографія / А. А. Стрижак. — Ужгород : Патент, 2004. — С. 29.

³ Обрусна, С. Ю. Адміністративно-правові засади судової реформи в Україні: теорія, історія, сучасність [Текст] : монографія / С. Ю. Обрусна. — Х. : ХНУВС, 2010. — С. 18.

⁴ Москвич, Л. М. Проблеми підвищення ефективності судової системи [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Лідія Миколаївна Москвич ; наук. кер. І. Є. Марочкін ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». — Х., 2011. — С. 318.

Найчастіше для визначення адміністрування в судовій системі науковцями використовується термін «судове управління». Так, А. А. Стрижак вважає, що категорія «судове управління» застосовується в юридичній науці для характеристики діяльності державного управління в галузі правосуддя, має комплексний характер і включає на сучасному етапі розвитку судової системи України як діяльність з організаційного керівництва судами, так і організаційне забезпечення судів, а також здійснення відповідних установчих (кадрових) щодо судової влади функцій Верховною Радою України та Президентом України¹. У своїх дослідженнях він ототожнює поняття «судове управління» і поняття «державне управління судовою системою», які визначає як діяльність адміністративно-розпорядчого характеру уповноважених державних органів і посадових осіб із організаційного забезпечення й керівництва судами, що здійснюється на виконання Конституції і законів України за неухильного дотримання принципу незалежності суддів, їх підзвітності й підкорення тільки закону². Такої позиції дотримується і С. Ю. Обрусна додаючи лише, що судове управління — це різновид соціального управління, що поєднує в собі ознаки державного управління й самоуправління³. Д. М. Притика зазначає, що судове управління — це така діяльність, яка не поширюється на сферу правосуддя, здійснюваного судом. На його думку, предметом судового управління (адміністрування) є: питання організації судових органів, відбір суддів і народних засідателів; управління кадрами судових органів; перевірка організації роботи судових органів; вивчення та узагальнення судової практики; організація роботи з ведення судової статистики⁴.

На наш погляд, погодитись із таким застосуванням терміна «судове управління» неможна, оскільки з позиції морфології прикметник «судове» виражає якісну ознаку управління, тобто вказує на те, що саме суд є суб'єктом управління, який, як зазначає Л. М. Москвич, відповідно до свого статусу є публічною установою, що забезпечує правопорядок та законність у державі. Суд, розв'язуючи правові конфлікти, отримав можливість впливати на зміст та характер суспільно-політичних відносин, формуючи тим самим правову культуру членів суспільства. Здійснюючи свою діяльність, суд застосовує загальну правову норму до конкретної ситуації, сам формує загальнообов'язкові правила вирішення конкретної ситуації⁵. На нашу думку, застосовуючи норми права, суд здійснює не тільки функцію соціального контролю, як зазначає Л. М. Москвич, а й більшою мірою функцію судового управління, забезпечуючи необхідний ступінь одноманітної поведінки громадян відповідно до правових приписів, оскільки, як було зазначено вище, суд має можливість впливати на зміст і характер суспільно-політичних відносин, змінювати їх, тобто здійснювати вплив, що є головним в управлінні. Управління має місце лише тоді, коли певний суб'єкт на щось

¹ Стрижак, А. А. Судове управління в Україні: теоретичні основи і правове регулювання [Текст] : монографія / А. А. Стрижак. – Ужгород : Патент, 2004. – С. 29.

² Там само. – С. 22.

³ Обрусна, С. Ю. Поняття судового управління: проблеми дефініції [Текст] / С. Ю. Обрусна // Право і безпека. – 2010. – №2. – С. 44.

⁴ Притика, Д. М. Правові засади організації і діяльності господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення [Текст] / Д. М. Притика. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 174.

⁵ Москвич, Л. М. Суд як складний політико-правовий феномен [Текст] / Л. М. Москвич // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х., 2010. – Вип. 20. – С. 239.

впливає, щось змінює, перетворює, переводить з одного стану в інший, чомусь надає новий напрям руху або розвитку¹. Отже, вважаємо, що використовувати термін «судове управління» для визначення управлінських процесів, які відбуваються в судовій системі, не є коректним.

У наукових джерелах зустрічається також термін «організаційне управління судами». Деякі автори стверджують, що це поняття тотожне категорії «судове управління»², інші стверджують, що організаційне управління судами є складовою частиною судового управління³. Д. В. Приймаченко та Р. В. Ігонін зазначають, що поняття «судове управління» та «організаційне керівництво у судах» є тотожними та виражають «внутрішній» управлінський процес, який реалізується органами чи посадовими особами судової влади у рамках системи органів судової влади⁴. А. А. Стрижак вказує, що «організаційне керівництво судами» означає таку діяльність керівника (голови) певного судового органу, яка передбачає підготовку умов, спрямування роботи суддів як носіїв судової влади щодо своєчасного, повного і всебічного розгляду кожної справи, що знаходиться на розгляді у відповідному судовому органі і не передбачає надання їм вказівок по суті порушених спірних питань і порядку застосування норм матеріального і процесуального права⁵. На нашу думку, з урахуванням чинного законодавства, вказане визначення втратило свою актуальність, його можна було застосовувати до прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів». У період дії попереднього закону організаційне керівництво діяльністю суду було передбачено в нормативно регламентованих повноваженнях голови суду.

Таким чином, на наш погляд, природу управлінських процесів, що відбуваються в суді, більш точно передає поняття «адміністрування в суді», яке означає цілеспрямовану практичну діяльність осіб, які займають адміністративні посади в певному суді, що передбачає керування конкретним, окремим елементом судової системи (судом), і полягає в технологічному процесі підготовки, прийняття і виконання управлінських рішень, спрямованих на забезпечення належного функціонування суду з метою забезпечення ефективного здійснення правосуддя.

Суд, як і будь-який орган державної влади, складається з певних «цеглинок», якими виступають посади державного органу. Саме посада, а не людина є першоелементом органу державної влади, тому що не посада підбирається під конкретну особу, а людина за своїми діловими, професійними, адміністративними та моральними якостями під відповідну посаду. А вже ефективність реалізації властивих цій посаді

¹ Див.: Мельник, А. Ф. Державне управління [Текст] : підручник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна. — К. : Знання, 2009. — С. 24.

² Див.: Стумбіна, Э. Я. Судебное управление [Текст] : учеб. пособие / Э. Я. Стумбіна. — Рига : Ред.-издат. отдел ЛГУ им. П. Стучки, 1973. — С. 3–4.

³ Див.: Обрусна, С. Ю. Адміністративно-правові засади судової реформи в Україні : теорія, історія, сучасність [Текст] : монографія / С. Ю. Обрусна. — Х. : ХНУВС, 2010. — С. 18; Стрижак, А. А. Судове управління в Україні: теоретичні основи і правове регулювання [Текст] : монографія / А. А. Стрижак. — Ужгород : Патент, 2004. — С. 29.

⁴ Приймаченко, Д. В. Співвідношення понять «організаційне забезпечення судів», «організаційне управління в судах» та «судове управління» [Текст] / Д. В. Приймаченко, Р. В. Ігонін // Слово національної школи суддів України. — 2013. — № 1. — С. 65.

⁵ Стрижак, А. А. Судове управління в Україні: теоретичні основи і правове регулювання [Текст] : монографія / А. А. Стрижак. — Ужгород : Патент, 2004. — С. 28.

повноважень прямо залежить від того, хто займає цю посаду. Із цього приводу О. М. Костюков зазначає, що зміст діяльності державного службовця визначається не особистістю конкретної людини, а його посадою. Приймаючи рішення та здійснюючи його, державний службовець виражає не стільки власну волю, скільки волю колективу, який він представляє. Крім того, за свою поведінку державний службовець відповідає не лише сам, але й організація, яку він представляє¹. Тобто суд повинен розглядатися як певна сукупність посад із закріпленими за ними функціями та повноваженнями, що заміщуються працівниками (суддями та працівниками апарату), трудова діяльність яких потребує вирішення спірних питань та координації у потрібному напрямі.

Посада є важливим елементом правової конструкції державного органу. Саме вона є сполучною ланкою між державним органом та фізичною особою, що займає посаду. Слід зазначити, що посада існує не в державній службі (мається на увазі, як державному інституті), а в певному органі державної влади та пов'язана передусім з нормативно-врегульованими функціями, правами та обов'язками. Посада не належить державній службі, а є сполучним елементом між людиною та державою. Поняття «посада» трактується по-різному як на рівні нині чинних нормативних актів, так і в науковій літературі. Слід зазначити, що в наукових дослідженнях минулих років ця проблема не мала особливого значення і вчені-юристи розглядали цю категорію та її зміст лише у зв'язку з іншими питаннями державної служби (наприклад, при вивченні правового статусу державного службовця)².

Лексичне значення терміна «посада» означає службове становище, пов'язане з виконанням певних обов'язків у якій-небудь установі, на підприємстві та ін.³ У законодавстві та наукових джерелах цей термін тлумачиться по-різному. Так, Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. № 3723-ХІІ дає таке визначення категорії «посада»: це визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень⁴. Таким чином законодавець підкреслює те, що, по-перше, посада є первинною одиницею державного органу, яка встановлюється державою, включається до штатного розпису з певним колом повноважень, а по-друге, що державний орган — це не проста сукупність посад, а структура, що має свою відповідну ієрархію. Посади передбачають персоніфікацію функцій, які за ними закріплені, відповідальність та їх уніфікацію, яка забезпечує ефективність організації їх праці, вдосконалення структури апарату державних органів. Посада також визначає коло завдань, які передаються одному державному службовцю або групі службовців, що займають однотипні посади в державних органах. Державний службовець не є «власником» займаної ним посади. При здійсненні посадових функцій він

¹ Костюков, А. Н. Должностное лицо: административно-правовой статус [Текст] / А. Н. Костюков // Изв. вузов. Правоведение. — 1987. — № 2. — С. 21.

² Див.: Стариллов, Ю. Н. Службное право [Текст] : учебник / Ю. Н. Стариллов. — М. : БЕК, 1996. — С. 106.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : Перун, 2005. — С. 1074–1075.

⁴ Про державну службу [Текст] : Закон України від 16 груд. 1993 р. № 3723-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1993. — № 52. — Ст. 490.

має виконувати зазначені в законодавчих та інших нормативних актах службові функції і завдання¹.

Стосовно ж визначення змісту та правової природи поняття «посада» в науковій літературі, то науковці підтримують різні підходи до визначення поняття посади. Так, Г. І. Петров під посадою розуміє офіційно встановлений комплекс обов'язків і відповідних їм прав, що визначають місце і роль службовця (працівника) у державному або громадському органі². При такому розумінні посади на перше місце виноситься комплекс прав і обов'язків, притаманних конкретній посаді, а також те, що цей комплекс повинен бути офіційно встановлений. На думку А. І. Турчинова, соціальна сутність посади може бути виражена через її рольове визначення. За такого підходу посаду можна визначити як установлену (сконструйовану) соціальну роль, яка виконується людиною в державних, суспільних, приватних організаціях, на підприємствах, установах³. Таким чином, у понятті «посада» виражено формальну соціальну роль, яка з'явилася внаслідок розподілу праці в організаційній структурі. Російський вчений М. Ю. Тихомиров розглядає державну посаду як посаду у федеральних органах державної влади, органах державної влади суб'єктів Російської Федерації, а також в інших державних органах, які створюються відповідно до Конституції Російської Федерації, зі встановленим колом обов'язків з виконання й забезпечення повноважень цього державного органу, грошовим забезпеченням і відповідальністю за виконання цих обов'язків⁴. Таким чином, автор стверджує, що державна посада: по-перше, визначає певні обов'язки особи, які впливають із компетенції державного органу (функціональний аспект); по-друге, забезпечується заробітною платою (фінансовий аспект посади); по-третє, створюється відповідно до чинного законодавства (правовий аспект); по-четверте, передбачає відповідальність за виконання посадових обов'язків (статусний аспект).

В. М. Манохін визначає посаду як частину організаційної структури державного органу (організації), відособлену і закріплену в офіційних документах, з відповідною частиною компетенції державного органу, наданої особі — державному службовцю з метою її практичного здійснення⁵. В основу наведеного визначення покладена характеристика посади як первісного елемента державного органу, що займає державний службовець, наділений частиною компетенції цього органу. Однак виникають запитання: чи можна використовувати зазначене поняття стосовно суддівської посади, чи є суддя державним службовцем? Так, Ю. П. Битяк зазначає, що не є державними службовцями судді всіх судів і судді всіх ланок судів⁶. Дійсно, у Законі України «Про

¹ Стариков, Ю. Н. Службное право [Текст] : учебник / Ю. Н. Стариков. – М. : БЕК, 1996. – С. 107.

² Петров, Г. И. Основы советского социального управления [Текст] / Г. И. Петров. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. – С. 159.

³ Турчинов, А. И. Профессионализация и кадровая политика: проблемы развития теории и практики [Текст] / А. И. Турчинов. – М. : Флинта, 1998. – С. 114.

⁴ Юридическая энциклопедия [Текст] / ред. М. Ю. Тихомирова. – 5-е изд., доп. и перераб. – М. : Изд-во Тихомирова М. Ю., 2007. – С. 192.

⁵ Манохин, В. М. Советская государственная служба [Текст] / В. М. Манохин. – М. : Юрид. лит., 1966. – С. 72.

⁶ Битяк, Ю. П. Державна служба в Україні: організаційно-правові засади [Текст] : монографія / Ю. П. Битяк. – Х. : Право, 2005. – С. 39.

державну службу» від 17 листопада 2011 р., який набирає чинності 1 січня 2014 р., передбачено, що дія цього Закону не поширюється на суддів¹, однак це не дає підстав стверджувати, що суддя не є державним службовцем. Ю. П. Битяк дає визначення терміну «державний службовець», вказуючи, що «державними службовцями є громадяни України, які здійснюють професійну діяльність на посадах у державних органах та їх апараті, на державних підприємствах, у державних установах, наділені повноваженнями щодо практичного виконання функцій та завдань, покладених державою на відповідні органи і організації для забезпечення реалізації громадянами своїх прав у різних галузях і сферах суспільної діяльності, і отримують заробітну плату за рахунок державних коштів»². У спеціальній юридичній літературі існують й інші визначення, згідно з якими державний службовець — це особа, яка виконує безпосередньо або як допоміжний працівник, постійно або тимчасово, за винагороду службові обов'язки (державні функції) в апараті державної адміністрації (у державному апараті)³. Тут головним критерієм виступає виконання працівником службових обов'язків. В іншій роботі державним службовцем визначається особа, яка займає постійну або тимчасову посаду в державному апараті і отримує винагороду за свою працю⁴. У вказаному формулюванні головною ознакою є займана посада. При цьому слід зазначити, що російський вчений Ю. М. Старилов, досліджуючи поняття державного службовця, відносить суддів до державних службовців, вказуючи, що більшість державних службовців займаються виконанням виконавчо-розпорядчих (організаційних) повноважень та соціально-культурною діяльністю. І лише кілька десятків тисяч із багатомільйонної армії службовців займають спеціальні державні посади і здійснюють правосуддя і прокурорський нагляд (правоохоронну діяльність)⁵.

Аналізуючи наведені ознаки, можна стверджувати, що суддя відповідає усім наведеним ознакам, і в певному розумінні є державним службовцем. Цієї точки зору дотримується й О. В. Петришин, вказуючи, що в широкому розумінні державними службовцями є не тільки працівники органів державної виконавчої влади, а й судді, прокурори та інші особи, що обіймають посади в державних органах та організаціях⁶. Таким чином, визначення В. М. Манохіна щодо посади є цілком прийнятним і стосовно посади у суді.

Ю. П. Битяк аналізує поняття «посада» з точки зору організаційно-функціонального аспекту. Так, на його думку, посаду слід розглядати як найпростіший елемент організаційної структури, комплекс прав і обов'язків, що визначають місце службовця у вирішенні організаційно-управлінських проблем. Тобто вчений акцентує увагу

¹ Про державну службу [Текст] : Закон України від 17 листоп. 2011 р. №4050-17 // Відом. Верхов. Ради України. – 2012. – №26. – Ст. 273.

² Битяк, Ю. П. Державна служба в Україні: організаційно-правові засади [Текст] : монографія / Ю. П. Битяк. – Х. : Право, 2005. – С. 118.

³ Див.: Власов, В. А. Советское административное право [Текст] : учебник / В. А. Власов, С. С. Студеникин. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 107.

⁴ Див.: Советское административное право [Текст] : учеб. пособие / М. И. Еропкин и др. ; отв. ред. А. Е. Лунев. – М. : ВЮЗИ, 1960. – С. 90.

⁵ Старилов, Ю. Н. Служебное право [Текст] : учебник / Ю. Н. Старилов. – М. : БЕК, 1996. – С. 313.

⁶ Петришин, А. В. Государственная служба: Историко-теоретические предпосылки, сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ [Текст] : монография / А. В. Петришин ; Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого. – Харьков : Факт, 1998. – С. 58.

на місці посади в державному органі та основному призначенні — вирішення управлінських проблем. На наш погляд, не можна погодитись повною мірою з таким твердженням, оскільки існують різні за своєю природою посади. Так, Концепція адміністративної реформи визначила, що класифікацію посад у державних органах можна здійснити за змістом і характером діяльності, способом обіймання посади і надання повноважень на три групи: а) політичні; б) патронатні; в) адміністративні¹. Однак не кожній із цих груп посад відповідає комплекс повноважень з управлінською компетенцією. Хоча запропонована класифікація державних посад і не розкриває правову природу кожної із зазначених груп посад, тому можна стверджувати, що лише адміністративні посади наділені компетенцією з вирішення управлінських питань у державних органах.

У законодавстві України дефініція «адміністративна посада» застосовується в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», але при цьому вказаний нормативний акт не розкриває сутності зазначеного поняття, а лише вказує, що «адміністративними посадами в суді вважаються посади голови суду та заступника (заступників) голови суду»². Однак ця норма стосується тільки випадку призначення судді на посаду голови або заступника голови суду, про що і йдеться в назві ст. 20 «Порядок призначення суддів на адміністративні посади» Закону, і жодним чином не передає самої природи цього поняття.

У науковій літературі також немає чіткого визначення адміністративної посади. Так, Ю. П. Битяк вказує, що адміністративні посади — це посади (професійна діяльність осіб) в органах виконавчої влади щодо практичного виконання їх функцій і завдань та які отримують заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету України. Державні службовці, що обіймають адміністративні посади, наділені державно-владними повноваженнями для здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій³. Таким чином, вчений у запропонованому визначенні ототожнює посаду з професійною діяльністю осіб. Однак слід звернути увагу, що посада — це елемент державного органу, його складова частина, наділена групою повноважень, а вже реалізація цих повноважень є професійною діяльністю осіб та належить до поняття виконання державної посади⁴. Також слід зазначити, що автор розкриває природу адміністративних посад, які існують у виконавчій гілці влади. Однак і органи судової влади складаються з певних посад, серед яких можна виділити ті, яким властиві управлінські повноваження, тобто адміністративні. Дискусійною є також і теза про наділення державного службовця на адміністративній посаді повноваженнями для здійснення консультативно-дорадчих функцій. На наш погляд, родовою ознакою адміністративної посади є повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих функцій. Оскільки

¹ Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 22 лип. 1998 р. № 810/98 // Верховна Рада України : офіц. веб-сайт. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/810/98/ed20060528>. — Заголовок з екрана.

² Про судоустрій і статус суддів [Текст] : Закон України від 7 лип. 2010 р. № 2453-VI // Вісн. Верхов. Ради України. — 2010. — № 142. — Ст. 1125.

³ Битяк, Ю. П. Державна служба в Україні: організаційно-правові засади [Текст] : монографія / Ю. П. Битяк. — Х. : Право, 2005. — С. 133.

⁴ Див.: Балух, Д. В. Державна посада як об'єкт державного управління [Текст] / Д. В. Балух // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О., 2009. — Вип. 47. — С. 271.

поняття «адміністративна посада» складається з прикметника й іменника — «посада» та «адміністративна». Прикметник «адміністративна» вказує на якісну характеристику посади. Так, лексичне значення терміна «адміністративний» означає — властивий адміністраторові, організаторський¹, «адміністратор» — керівник установи, організації, підприємства та ін.² Отже, прикметник «адміністративна» конкретизує визначення посади й вказує, що їй відповідає не будь-який комплекс прав та обов'язків, а лише такий, що притаманний керівникові, та спрямований на організаційне керівництво установою. Таким чином, вказуючи, що посада є адміністративною, конкретизується не лише комплекс повноважень, що відповідає цій посаді, а й визначається місце посади в ієрархії посад державного органу.

Слід зазначити, що відповідно до ст. 129 Конституції України під час здійснення правосуддя судді незалежні і підкоряються лише закону, тобто жодна особа чи орган не можуть бути наділені повноваженнями щодо впливу на суддю під час здійснення ним процесуальної діяльності. У той же час діяльність суддів та працівників апарату суду, яка не належить безпосередньо до здійснення правосуддя, потребує злагодженої координації та управління. Саме для здійснення такої діяльності за адміністративною посадою повинен бути закріплений юридично встановлений комплекс прав та обов'язків (повноважень) щодо організаційно-позапроцесуального керівництва в суді. Зазначений комплекс повноважень повинен мати загальний характер та поширюватися на всі правовідносини, що виникають у суду, окрім безпосередньо здійснення суддями правосуддя.

Будь-яка діяльність передбачає існування мети цієї діяльності, не є винятком і діяльність судової системи, мета якої полягає в забезпеченні стійкості суспільства шляхом усунення відхилень його елементів і груп від формально встановленого ціннісно-нормативного порядку³. Реалізується зазначена мета через здійснення судами правосуддя. Для ефективності судового захисту прав і свобод особистості вирішального значення має справжній професіоналізм суддів, який передбачає їх високу кваліфікацію в галузі права, високий рівень професійної правосвідомості⁴, у той же час велике значення має й організація роботи суддів та суду в цілому, оскільки без належного організаційного та матеріального забезпечення судді будуть не спроможні здійснювати свою професійну діяльність. Тому мета діяльності осіб, які займають адміністративні посади у судовій системі, повинна відповідати загальній меті діяльності судової системи та полягати у забезпеченні здійснення ефективного правосуддя.

Отже, основними ознаками адміністративної посади у судовій системі України є: 1) адміністративна посада є структурним елементом суду; 2) існування адміністративної посади у суді визначено на рівні закону та закріплено штатним розписом суду;

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – С. 12.

² Там само.

³ Див.: Москвич, Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз [Текст] : монографія / Л. М. Москвич ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : ФІНН, 2011. – С. 56.

⁴ Див.: Карпов, Д. В. Проблемы конституционно-правового гарантирования правозащитной функции судебной власти в Российской Федерации [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Дмитрий Викторович Карпов ; Нижегород. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского ; науч. рук. М. А. Нагорная. – Н. Новгород, 2000. – С. 71.

3) їй відповідає закріплений на законодавчому рівні комплекс прав та обов'язків (повноважень) щодо організаційно-позапроцесуального керівництва в суді; 4) повноваження, закріплені за адміністративною посадою, мають загальний характер та поширюються на усі позапроцесуальні відносини у суді; 5) мета діяльності осіб, які займають адміністративні посади у судовій системі, полягає у забезпеченні здійснення ефективного правосуддя.

Отже, з урахуванням викладеного вище вважаємо доцільним запропонувати таке визначення: адміністративна посада у судовій системі України — визначений законом та штатним розписом структурний елемент суду (як державного органу), якому відповідає юридично встановлений комплекс прав та обов'язків (повноважень) щодо організаційно-позапроцесуального керівництва в суді, що поширюється на увесь суд, з метою забезпечення здійснення ефективного правосуддя¹.

Однією з характерних рис сучасного і добре організованого суду є чіткий розподіл функцій між суддями, адміністративним персоналом, а також між членами адміністрації суду. Мова йде про те, що функції, які не є суддівськими за своєю природою і не обов'язково мають ними виконуватися максимально, у можливій мірі передаються іншим працівникам суду. За таких умов голова суду замість того щоб витратити більшість свого часу на вирішення адміністративних та управлінських питань делегує основну частину відповідних адміністративних функцій керівнику апарату суду, який фактично стає партнером голови суду², а останній у свою чергу отримує можливість повністю зосередитись на виконанні його безпосередніх функцій, яким він навчений і для яких він призначений, а саме: безпосереднього здійснення правосуддя, реалізації функції контролю і надання належної методичної допомоги суддям суду за суворого дотримання принципу незалежності та ін.

У наукових джерелах терміном «адміністрація» (від лат. *administratio* — управління) позначається об'єднання посадових осіб і органів, що очолюють організацію³. Залежно від певних чинників зміст адміністрування може мати розмаїті форми, які можна визначити як сукупність різноманітних організаційно-методичних дій, що забезпечують цілеспрямоване і стійке функціонування певних суспільних відносин. Надане бачення включає до повноважень адміністрації й розробку стратегічних і ряду інших рішень. Адміністрування, крім керівництва організацією (відносинами), розкривається такими основними завданнями, як: регламентація, розпорядження, інформаційне забезпечення, контроль виконання, супровід документообігу і діловодства тощо⁴.

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» адміністративними посадами у суді вважаються посади голови суду та заступника (заступників) голо-

¹ Див.: Дудченко, О. Ю. Адміністративні посади у судовій системі України [Текст] / О. Ю. Дудченко // Актуальні проблеми права: теорія і практика : зб. наук. пр. — Луганськ, 2012. — №25. — С. 253.

² Див.: Пітер Г. Соломон мол. Судове адміністрування і якість правосуддя [Текст] / Г. Пітер Соломон мол. // Судова апеляція. — 2009. — №3. — С. 73.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : Перун, 2005. — С. 12.

⁴ Див.: Веселов, М. Ю. Історично-правові аспекти розвитку наземних шляхів сполучення у світі та в Україні [Текст] / М. Ю. Веселов // Вісн. Донец. нац. ун-ту. — 2011. — №2. — С. 44.

ви суду¹. Таким чином, законодавець вказує, що адміністративні посади в суді займають лише судді. Однак необхідно звернути увагу на те, що до судової адміністрації також можна віднести й інших службовців з юридично встановленим комплексом прав та обов'язків щодо організаційного керівництва судом. В першу чергу мова іде про керівника апарату суду. У зв'язку з цим питання щодо визначення видів адміністративних посад у суді має дискусійний характер.

Посада керівника апарату суду в Україні є відносно новим явищем. З 2005 р. практично всі суди, у яких працювало п'ять і більше суддів, отримали можливість відповідно до ст. 130 Закону України «Про судоустрій» ввести до свого штатного розпису посаду керівника апарату. З введенням у дію цієї норми розпочалось створення передумов для звільнення голів судів від безпосереднього керівництва за роботою канцелярій та інших структурних підрозділів суду. Слід зазначити, що у судових системах зарубіжних країн посади такого роду існують на різних рівнях і мають різні назви — адміністратор суду штату, адміністратор суду першої інстанції, керівник апарату суду, секретар суду, координатор суду, старший консультант з кадрових питань суду, керівник служби пробації, керівник окружної адміністративної служби, керівник районної адміністративної служби — це лише декілька можливих варіантів². Із самого початку їх введення головним функціональним призначенням осіб, які займають ці посади, було надання допомоги суддям та звільнення останніх від адміністративного тягаря, пов'язаного з необхідністю вирішення цілої купи адміністративних питань, яка зростає залежно від розміру і рівня суду, кількості справ і чисельності працівників суду. Таким чином, при запровадженні в суді посади керівника апарату суду законодавець керувався наміром звільнити голову суду від частини адміністративних повноважень, не притаманних судді, шляхом передачі їх керівникові апарату. Тобто під час створення посади керівника апарату суду малося на увазі, що на цю посаду будуть покладені повноваження щодо організації забезпечення роботи суду. Тоді виникає запитання, чому законодавець, передаючи частину управлінських повноважень керівникові апарату суду, не відносить цю посаду до категорії адміністративних посад.

На сьогодні посада керівника апарату суду є визначеною законом та штатним розписом суду, вона наділена низкою повноважень щодо організаційного керівництва судом та існує для забезпечення ефективного здійснення правосуддя. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» істотно змінив статус апаратів судів та їх керівників. Відповідно до ст. 152 Закону апарати судів здійснюють організаційне забезпечення роботи судів, суддів, судового процесу, функціонування автоматизованої системи документообігу. У свою чергу керівник апарату суду очолює апарат суду та несе персональну відповідальність за належне виконання покладених на апарат суду завдань, він має досить широкі повноваження щодо організаційного керівництва судом. Перелік повноважень керівника апарату конкретизується у Типових положеннях про апарат місцевого, апеляційного судів, затверджених наказом Державної судової адміністрації

¹ Про судоустрій і статус суддів [Текст] : Закон України 7 лип. 2010 р. № 2453-VI // Вісн. Верхов. Ради України. – 2010. – № 142. – Ст. 1125.

² Сучасне управління в суді [Текст] : навч.-практ. посіб. / С. Алльєро та ін. ; відп. ред.: І. П. Голошніченко, Пітер Г. Соломон мол. / Держ. суд. адмін. України, Укр.-канад. проект суд. співпраці. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 46.

України від 28 вересня 2012 р. № 115 «Про затвердження Типового положення про апарат місцевого, апеляційного судів»¹.

Таким чином, посаді керівника апарату суду притаманні всі ознаки адміністративної посади, що потребує відповідного законодавчого закріплення. Крім того, необхідно акцентувати увагу, що на сьогодні, незважаючи на розширення повноважень керівника апарату суду, він ще не користується безумовним авторитетом серед працівників апарату суду і, тим більше, не є такою особою для суддів. Тому законодавче закріплення посади керівника апарату суду на рівні адміністративних посад не тільки конкретизує місце керівника апарату в структурі судового органу, а й надасть йому певного статусу та авторитету, що є вкрай необхідним при становленні нового і необхідного елемента адміністрування в суді.

Виникає запитання щодо можливості віднесення до адміністративних такі посади, як секретар судової палати та секретар пленуму. Як уже зазначалося вище, суд є частиною судової системи, яка складається з певних посад, що, у свою чергу, об'єднуються між собою та утворюють елементи суду. Двома найбільшими елементами суду є суддівський корпус та апарат суду. У суддівському корпусі залежно від рівня суду можуть утворюватися судові палати, пленум, де секретарі мають деякі розпорядчі повноваження, однак відносити цю категорію працівників до осіб, які займають адміністративні посади, не можна, оскільки обсяг їх повноважень поширюється лише на окрему частину суду, та мають вузьку направленість. Так, секретар судової палати організує роботу відповідної палати, контролює здійснення аналізу та узагальнення судової практики у справах (провадженнях), віднесених до компетенції палати, інформує збори суддів відповідного суду про діяльність судової палати, а секретар пленуму вищого спеціалізованого суду організує роботу секретаріату пленуму, підготовку засідань пленуму, забезпечує ведення протоколу та контролює виконання постанов, прийнятих пленумом вищого спеціалізованого суду. У той же час, говорячи про адміністративні посади, ми зазначали, що комплекс повноважень, закріплений за такими посадами, повинен поширюватися на всі позапроцесуальні відносини, що існують у суді.

У складі апарату суду залежно від рівня суду, ступеня складності покладених на нього завдань і функцій, виконуваних повноважень та обсягу роботи утворюються управління, відділи, сектори й служби. В. В. Сердюк вказує, що єдиного нормативно-правового акта, який би регулював питання, пов'язані з функціонуванням апарату судового органу взагалі та його структурних підрозділів, не існує². Тому, керуючись положеннями постанови Кабінету Міністрів України від 12 березня 2005 р. № 179 «Про упорядкування структури апарату центральних органів виконавчої влади, їх територіальних підрозділів та місцевих державних адміністрацій»³ та враховуючи

¹ Про затвердження Типового положення про апарат місцевого, апеляційного судів [Електронний ресурс] : наказ Держ. суд. адмін. України від 28 верес. 2012 р. № 115 // Судова влада України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу : <http://court.gov.ua/dsa/14/N1152012/>. – Заголовок з екрана.

² Сердюк, В. В. Актуальні питання діяльності апаратів вищих спеціалізованих судів у контексті судової реформи [Текст] / В. В. Сердюк // Часоп. цив. і кримінал. судочинства. – 2011. – № 1. – С. 31.

³ Про упорядкування структури апарату центральних органів виконавчої влади, їх територіальних підрозділів та місцевих державних адміністрацій [Електронний ресурс] : постанова Каб. Міністрів України від 12 берез. 2005 р. № 179 / Верховна Рада України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/179-2005-%D0%BF>. – Заголовок з екрана.

специфіку діяльності апарату суду, В. В. Сердюк надає визначення його окремих структурних підрозділів:

– управління — це структурний підрозділ апарату відповідного суду, що утворюється для виконання покладених на апарат завдань (як правило, одногалузевого спрямування), із багатофункціональним, програмно-цільовим напрямом діяльності. Управління має у своєму складі не менше двох відділів. Відділ у складі управління утворюється для виконання завдань за одним напрямом чи функцією (наприклад, секретаріат судової палати: його функція — забезпечення діяльності відповідної судової палати);

– відповідний самостійний відділ — це структурний підрозділ апарату відповідного суду, що утворюється з метою виконання завдань одногалузевого та однофункціонального спрямування (за одним напрямом);

– сектор — це структурний підрозділ апарату відповідного суду, у якому працює не менше двох працівників і який може бути утворений у складі управління (самостійного відділу), відділу у складі управління за необхідності виконання особливих завдань або відокремлення більш важливих та перспективних від поточних;

– служба — це цільовий структурний підрозділ апарату відповідного суду, основним завданням якого є забезпечення додержання особами, які перебувають у суді, встановлених правил, виконання ними розпоряджень головуючого в судовому засіданні (наприклад, служба судових розпорядників), передбачених положеннями Закону України «Про судоустрій і статус судів»¹.

Керівні посади зазначених підрозділів також не можна відносити до категорії адміністративних посад, оскільки їх повноваження поширюються лише на відповідний підрозділ, а як уже зазначалося, однією з головних ознак адміністративної посади є обов'язковість поширення повноважень, закріплених за вказаною посадою на увесь суд, а не лише на окремі його елементи.

Отже, враховуючи викладене вище, можна стверджувати, що адміністрування у суді існує у двох взаємопов'язаних формах. До першої форми належить організаційна діяльність суддів, які займають адміністративні посади, тобто голів судів та їх заступників, а до другої форми адміністрування у суді слід віднести діяльність осіб, які не займають суддівські посади, однак теж здійснюють організаційне керівництво судом та забезпечують ефективну діяльність суддів. Вказану діяльність провадять керівники апаратів судів, та ця діяльність полягає у здійсненні організаційного забезпечення суду, документообігу, інформаційного забезпечення, організації статистики та інших видів організаційної, виконавчо-розпорядчої та забезпечувальної діяльності.

Таким чином, на наш погляд, адміністративними посадами у судовій системі України є посади: 1) голови суду; 2) заступника голови суду; 3) керівника апарату суду; 4) заступника керівника апарату суду.

¹ Сердюк, В. В. Актуальні питання діяльності апаратів вищих спеціалізованих судів у контексті судової реформи [Текст] / В. В. Сердюк // Часоп. цив. і кримінал. судочинства. – 2011. – № 1. – С. 31–32.

Розділ 5

ПРАВОВИЙ СТАТУС НОСІЇВ СУДОВОЇ ВЛАДИ

5.1. Правовий статус судді: загальна характеристика

Необхідність дослідження правового статусу судді актуалізується тим, що тільки судді мають виняткову можливість виконувати певну соціальну роль — реалізовувати судову владу. Особливе значення наукове визначення статусу професійного судді України й удосконалення його законодавчого врегулювання має саме в період проведення судової реформи, на етапі становлення самостійної судової влади в системі поділу влади.

Очевидно, дослідження юридичної природи статусу судді ставить своїм завданням з'ясування специфіки (особливостей), характерних ознак, властивих тільки статусу носія судової влади.

Семантично слово «статус» тотожне поняттю «становище» («стан») когось чи чогось¹. При цьому статус суб'єкта являє собою насамперед певну сукупність його соціальних можливостей, обсяг і характер яких залежать від тієї ролі, соціальної функції, що виконується ним у суспільстві. Тому з метою найбільш повного осмислення сутності статусу судді звернемося до з'ясування його соціальної ролі.

Відомий соціолог І. С. Кон визначає роль як функцію, «нормативно схвалений зразок поведінки, яка очікується від кожного, хто займає дану позицію»². Виконання будь-якої соціальної ролі припускає наявність у суб'єкта необхідних, нормативно оформлених можливостей, що і визначають зміст його статусу. Саме від набору, сукупності тих можливостей, що надані конкретному суб'єктові (або групі суб'єктів), і визначається його статус, становище в соціальній системі, що індивідуалізується певними ознаками, специфічними для даної системи. Тому можна зробити висновок про те, що роль — це динамічний аспект статусу. Отже, статус визначає міру специ-

¹ Юридический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. А. Я. Сухарева. – 2 изд., доп. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – С. 355.

² Кон, И. С. Социология личности [Текст] / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1967. – С. 23.

фічних очікувань (експектації), що звернені до суб'єкта, який займає певну позицію в системі соціальних відносин.

Таким чином, сутність поняття «статус» для всіх суб'єктів тотожна і виражає те, що властиво цілому ряду чи роду явищ, а саме — міру свободи, певну можливість поведінки конкретного суб'єкта або соціальної групи. Тобто «статус» передбачає соціально-типові аспекти поведінки. Тому відрізнити статус одного суб'єкта від статусу іншого можливо через з'ясування його місця в системі соціальних відносин шляхом визначення тієї «міри свободи, певної можливості поведінки».

При зайнятті посади професійного судді людина наділяється специфічною роллю — можливістю розглядати всі правові спори, конфлікти, які виникають у суспільстві, державі в цілому. З моменту призначення чи обрання на посаду і протягом усього строку перебування в цьому статусі усі соціальні ролі, що виконуються суддею, можна розділити на службові та неслужбові.

Службові ролі пов'язані з виконанням суддею в державі функцій судової влади. Зміст службової ролі судді в конкретному суспільстві залежить від структури та змісту соціуму. Статус носія судових повноважень цілком залежить від становища суду, судової влади в конкретній державі, принципів функціонування суспільства. Саме тому статус судді в державі, суспільстві в цілому традиційно розглядається в сучасному світі як найточніший показник розвиненості правових засад, основним критерієм усвідомлення та сприйняття конкретним соціумом цінностей правової держави, громадянського суспільства¹.

У громадянському суспільстві суддям як персональним носіям судової влади надаються виняткові можливості, що дозволяють забезпечити належне (незалежне, об'єктивне, повне, неупереджене) відправлення функцій судової влади², а саме: здійснення від імені держави соціального контролю в механізмі поділу влади, з одного боку, та соціально значущої поведінки конкретного суб'єкта права — з другого³. Таким чином, зміст службової ролі судді становить обов'язок здійснювати функцію соціального контролю в умовах виникнення конфлікту між окремими членами суспільства, між ними та державою, конфліктів у будь-якій сфері життєдіяльності людини, яка врегульована правом. Ефективне здійснення цієї соціальної функції передбачає надання судді певних можливостей, що одержали нормативне закріплення. Сукупність таких можливостей і становить зміст правового статусу судді. Правовим він називається тому, що йдеться не про загальне соціальне становище судді в суспільстві, а про правове чи юридичне його визначення.

Таким чином, правовий статус професійного судді характеризує обсяг правових можливостей, певну міру свободи поведінки носія судової влади. За своєю сутністю він є спеціальним різновидом професійного статусу, оскільки йдеться про виняткові правові можливості посадової особи судової влади, якій надаються відповідні правові можливості для ефективного здійснення професійної діяльності.

¹ Див.: Абросимова, Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы [Текст] / Е. Б. Абросимова. — М. : Ин-т права и публ. политики, 2002. — С. 11, 12.

² Див.: Шмавонян, Г. А. Конституционное правосудие в системе разделения властей [Текст] / Г. А. Шмавонян. — М. : МАКС Пресс, 2001. — С. 91–102.

³ Див.: Абросимова, Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы [Текст] / Е. Б. Абросимова. — М. : Ин-т права и публ. политики, 2002. — С. 11–13.

Неслужбові ролі судді нічим не відрізняються від соціальних ролей будь-якого іншого члена соціуму. Саме на цих позиціях будується і функціонує громадянське суспільство, одним із принципів якого виступає відносність автономності держави від суспільства як органічної цілісності (соціального організму), хоча суб'єктами відносин, існуючих в кожному з них, є одні й ті ж самі індивіди, групи, об'єднання тощо¹. Іншими словами, суддя є суб'єктом загальних правовідносин, котрі можуть виникати між ним і державою, іншими суб'єктами на основі норм національного (Конституція і закони України) і міжнародного (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права і т. д.) права. Адже, незважаючи на обіймання посади носія судової влади, людина продовжує нести загальні (конституційні) обов'язки та інші обов'язки, що впливають, наприклад, із шлюбно-сімейних, майнових правовідносин, або може займати будь-які інші соціальні позиції як повноправний громадянин, член певного суспільства. За справедливим зауваженням Л. С. Халдеева, цілком відокремити суддю від його справ, не пов'язаних із суддівськими функціями, не є ні можливим, ні розумним. Суддя не повинен бути ізольований від суспільства, в якому він живе². Такої позиції дотримується більшість учених, які розглядають правовий статус як складну, збірну категорію, що відображає весь комплекс взаємозв'язків людини із суспільством, державою, колективом, оточуючими людьми³.

Проте слід визнати, що неслужбові ролі судді тісно пов'язані зі службовими — вони впливають одна на одну і можуть викликати деякі обмеження свободи поведінки їх носія. Такі обмеження свідчать про зменшення обсягу правових можливостей, а отже, і прав судді, що здійснюється за допомогою встановлення певних заборон, обов'язків, відповідальності, котрі зводять різноманітність у його поведінці до певного «граничного» стану.

Сутність таких обмежень щодо правових можливостей людини, яка наділена статусом судді, полягає у виключенні (або обмеженні) свободи вибору поведінки в певній сфері правовідносин. Встановлюючи такі обмеження, законодавець, на його думку, запобігає протиправному використанню суддею свого відповідального посадового становища з метою захисту й охорони інтересів інших суб'єктів або суспільних інтересів. Суддя обмежений у можливостях вчиняти будь-які дії, вступати у відносини, що можуть завдати шкоди його репутації, авторитету судової влади в цілому.

Так, щодо професійних суддів Конституцією України (ч. 2 ст. 127) встановлені заборони на участь у будь-якій політичній діяльності, можливість мати представницький мандат або належати до політичної партії чи профспілки, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої. Ці обмеження спрямовані на створення гарантій незалежного і неупередженого правосуддя.

¹ Див.: Судебная власть [Текст] / под ред. И. Л. Петрухина. — М. : ООО «ТК Велби», 2003. — С. 40–42.

² Халдеев, Л. С. Судья в уголовном процессе [Текст] : практ. пособие / Л. С. Халдеев. — М. : Юрайт, 2000. — С. 396.

³ Див.: Теория государства и права [Текст] : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М. : Юристъ, 2000. — С. 269.

Отже, обмеження конституційних прав і свобод суддів здійснюється шляхом:
– заборони брати будь-яку участь у політичній або профспілковій діяльності;
– обмеження свободи вибору виду додаткової трудової діяльності.

Розглянемо їх.

Заборона брати участь у будь-якій політичній або профспілковій діяльності. Стаття 36 Конституції України встановлює право громадян на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Однак ч. 2 ст. 127 Конституції та норми судоустрійного законодавства містять загальне правило, згідно з яким судді забороняється належати до політичної партії (брати участь у політичній діяльності) або професійної спілки (за логікою, в другому випадку виняток становлять професійні об'єднання суддів). Така вимога обґрунтовується тим, що ніякі політичні пристрасті чи уподобання судді не повинні впливати на справедливість винесеного ним рішення. Адже основним принципом діяльності судді є його незалежність, неупередженість, а належність судді до якої-небудь політичної партії, на думку законодавця, створює цьому загрозу. Судові рішення повинні ґрунтуватися виключно на законі, праві, забезпечуючи тим самим підтримання існуючого в державі режиму законності.

Запровадження такого обмеження щодо політичних прав суддів обумовлюються історичним досвідом становлення держави, традиціями, коли одержати посаду судді і зберегти її без партійного квитка було майже неможливо¹. На практиці це призводило до обрання «бажаних, а не придатних суддів»². Оцінюючи реалії того часу, російський вчений Ю. І. Стецовський справедливо констатує, що суддя з партійним квитком (неважливо, якої партії) завжди небезпечний. Його політична заангажованість перешкоджає неупередженості, змушує керуватися не Конституцією і правовим законом, а політичними ідеалами тієї чи іншої партії або руху навіть незалежно від формального зв'язку з ними³.

Пам'ятаючи сумний досвід диктату КПРС, за якого «партійна дисципліна» була основним засобом здійснення тиску на суддів, законодавці більшості країн колишнього СРСР закріпили щодо суддів заборону належати до політичних партій і профспілок та брати участь у будь-якій політичній діяльності. Але, на наш погляд, існуюче формулювання правової норми є надто категоричним. Суддя не може бути позбавлений права участі (пасивної) у виборчому процесі при формуванні органів законодавчої влади та органів місцевого самоврядування, тим більше неможливо контролювати його особистісні уподобання щодо ідей та програм тієї чи іншої партії (особливо в умовах багатопартійності) або політичного діяча, адже ці процеси вже лежать у внутрішній, емоційній сфері людини. Крім того, положення судоустрійного законодавства гарантує, що політичні пристрасті кандидата в судді не можуть бути підґрунтям для відмови в обійманні посади. Однак складно увити собі політично заангажованого

¹ Див.: Стецовский, Ю. И. Судебная власть [Текст] : учеб. пособие / Ю. И. Стецовский. – М. : Дело, 1999. – С. 59–62.

² Див.: Смоленцев, Е. Судебно-правовая реформа и совершенствование правосудия [Текст] / Е. Смоленцев // Соц. законность. – 1990. – № 5. – С. 3.

³ Стецовский, Ю. И. Судебная власть [Текст] : учеб. пособие / Ю. И. Стецовский. – М. : Дело, 1999. – С. 94.

кандидата, який відразу після призначення на посаду судді став би політично нейтральним. Тому ми поділяємо точку зору тих вчених¹, які акцентують увагу саме на суб'єктивній неупередженості судді, тобто на відсутності упередженості при розгляді суддею конкретної справи, пов'язаних з прихильністю будь-яким ідеям, членством у будь-яких організаціях, особистими або сімейними симпатіями.

Безперечно, сьогодні необхідність існування заборони щодо політичної діяльності, як було відмічено вище, пов'язана зі зламванням стереотипів, історичних традицій, становленням авторитету суддів у суспільстві. Але вважаємо, що такий «жорсткий» підхід до обмеження політичних прав суддів є тимчасовим явищем на період побудови правової держави, формування громадянського суспільства. В сучасній Україні законодавець вже намагається конкретизувати перелік дій судді політичного спрямування, які є недопустимими і які можуть свідчити про відсутність політичної нейтральності судді (зокрема, участь судді у зборах, мітингах, пікетуваннях, виступи у пресі з матеріалами політичного характеру, агітації за кандидатів у депутати, матеріальна підтримка якоїсь партії та інша активна політична діяльність).

Цікаво, що таке категоричне ставлення щодо обмеження політичних прав суддів закріплене лише в Конституції Іспанії (ст. 127). Законодавство ж більшості зарубіжних країн містить більш диференційований підхід до визначення меж участі суддів у політичній або громадянській діяльності. Так, у законодавстві Австрії встановлено, що участь у політичних партіях чи у політичній діяльності не перешкоджає обійманню посади судді, але § 9 Закону про судоустрій цієї країни наказує, що ніякі політичні переваги не повинні проявлятися у практичній роботі судді². В Німеччині суддям не забороняється займатися політичною діяльністю, до них висувається лише вимога неприпустимості поведінки, яка ставить під сумнів незалежність судді як при виконанні службових повноважень, так і поза службою (§ 39 Закону про суддів)³. В Англії хоча формально і визнається, що партійна належність не може бути перешкодою для призначення суддею, на практиці особи з будь-якими крайніми поглядами, наприклад, занадто поблажливі до злочинів, мають менше шансів бути призначеними, як і особи з особливо ліберальними чи особливо консервативними політичними поглядами навряд чи можуть сподіватися одержати суддівське місце⁴. В США у дванадцятьох штатах суддів обирає населення на основі партійних списків, при цьому законодавство країни встановлює, що судді не можуть проголошувати політичних промов і брати участь у висуванні кандидатів на державні посади чи засновувати фонди на їх підтримку⁵.

¹ Див.: Абросимова, Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы [Текст] / Е. Б. Абросимова. – М.: Ин-т права и публ. политики, 2002. – С. 98–100; Судебная власть [Текст] / под ред. И. Л. Петрухина. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – С. 237–240.

² Австрийская Республика. Конституция и законодательные акты [Текст] : пер. с нем. ; редкол.: В. А. Туманов и др. – М.: Прогресс, 1985. – 427 с.; Судебные системы европейских стран [Текст] / пер. Д. И. Васильева, О. Ю. Кобякова. – М.: Междунар. отношения, 2002. – С. 11–29.

³ Немецкий закон о судьях [Текст] // Материалы по вопросам политики и общества в Федеративной Республике Германия. – Бонн : Интер-Национес, 1993. – 72 с.

⁴ Судьи в зарубежных странах [Текст] // Законодательство зарубежных стран. Обзорная информация. – М.: ВНИИ сов. гос. строительства и законодательства, 1991. – Вып. 2. – С. 7.

⁵ Див.: Притика, Д. Деякі аспекти організації діяльності та структури судової системи США [Текст] / Д. Притика // Зб. рішень та арбітражної практики Вищого арбітражного суду України. – 1995. – № 1. – С. 156–164.

У деяких інших зарубіжних країнах суддям хоча прямо і не заборонено займатися політичною діяльністю, але до них висувається вимога лояльності до існуючого державного режиму. Так, в Угорщині від суддів вимагається додержання вірності Республіці, її народу та Конституції (§ 52 Закону про суди). У Франції Органічний закон про статус магістратури встановлює недопустимість з боку особи, що обіймає посаду судді, «будь-якого прояву ворожості до принципів і форми правління Республіки» (Ордонанс № 58 — 1270)¹. Законодавство Німеччини вимагає від суддів зберігати лояльність до існуючого режиму, принципів і форми правління².

У сучасних умовах цікавою є спроба виключити можливість інших форм соціального впливу на суддю. Так, Закон Польщі про судоустрій загальних судів (ст. 62) передбачає неможливість виконувати обов'язки судді, якщо особа, з якою він одружений, займається адвокатською діяльністю. Законодавство Франції (ст. 9 Органічного закону про статус магістратури) встановлює неможливість збігу (повного або часткового) суддівського округу і департаменту, в якому особа, з якою одружений суддя, обрана депутатом або сенатором. Російський вчений М. І. Клеандров висловлює пропозиції щодо обмеження права обіймати суддівську посаду особами нетрадиційної сексуальної орієнтації або прихильниками будь-яких крайніх релігійних напрямів³. Такі ситуації у більшості випадків пов'язані із психічними відхиленнями, а отже, можливо ставити питання про нездоров'я судді та припинення повноважень.

У цілому, вважаємо, що введення таких обмежень щодо українських суддів стане надто суттєвим обмеженням їх конституційних прав і свобод. Процесуальний закон повною мірою регулює питання підстав та порядку відводу судді у випадках сумнівів у його об'єктивності або зацікавленості в певному результаті справи. Ми відстоюємо висловлену вище думку, згідно з якою існуючі обмеження конституційних прав судді є тимчасовим явищем, котре за умов функціонування правової держави і громадянського суспільства повинно зійти нанівець. Свобода кожного носія судової влади від ідейного або емоційного тиску в першу чергу пов'язана з принципами верховенства права і правової держави, здійснення судової влади лише на основі конституції і закону. Умовами, що забезпечують неупереджене здійснення суддею своїх професійних функцій, мають стати дійове та надійне законодавче закріплення незалежності суддів, високий рівень їх професійної правосвідомості, внутрішнє сприйняття кожним суддею правил змагальності судового процесу. Саме такий підхід до статусу носія судової влади забезпечить йому високий авторитет у суспільстві.

Обмеження свободи вибору виду додаткової трудової діяльності. В Європейській хартії про статус суддів (п. 4.2) підкреслюється, що «суддя вільно може займатися різними видами діяльності, крім його службових повноважень, зокрема і тими, котрі є вираженням його прав громадянина. Однак ця свобода може (і повинна) бути об-

¹ Французская республика. Конституция и законодательные акты [Текст] : пер. с фр. / редкол.: В. А. Туманов и др. – М. : Прогресс, 1989. – С. 127.

² Немецкий закон о судьях [Текст] // Материалы по вопросам политики и общества в Федеративной Республике Германия. – Бонн: Интер_Национес, 1993. – С. 52; Федеральная Республика Германия. Конституция и законодательные акты [Текст] / пер. с нем. ; редкол.: В. А. Туманов и др. – М. : Прогресс, 1991. – С. 237.

³ Статус судьи [Текст] : учеб. пособие / М. И. Клеандров. – Новосибирск : Наука. Сибир. изд. фирма РАН, 2000. – С. 87.

межена тією мірою, якою зовнішній вигляд цієї діяльності є несумісним з довірою стосовно неупередженості й незалежності судді чи з професійною необхідністю уважно й у розумний строк розглядати справи»¹.

Законодавство України щодо суддів встановлює заборону займатися будь-якою додатковою трудовою діяльністю, крім викладацької, наукової та творчої.

Вимога про несумісність обумовлюється декількома обставинами. По-перше, забороняючи поєднувати судову діяльність з іншою, крім дозволеної законом, законодавець прагне забезпечити незалежність судової влади. По-друге, це обмеження прав людини, яка обіймає посаду судді, спрямоване на забезпечення належного і сумлінного виконання професійних функцій. По-третє, зазначена заборона запобігає можливості використання суддею свого службового становища з особистою метою, що сприяє збереженню необхідного авторитету судової влади (принцип безсторонності).

Суддя має право займатися дозволеним видом додаткової трудової діяльності лише у вільний від роботи час. Заборонити судді займатися викладацькою, науковою або творчою діяльністю практично неможливо. Але ми підтримуємо точку зору, згідно з якою повинні бути встановлені певні межі такої діяльності. Зокрема, М. Савенко пропонує виділити такі критерії можливої додаткової трудової діяльності судді. По-перше, вона повинна бути другорядною і не заважати здійсненню функцій судді; по-друге, вона не може здійснюватися із зайняттям посади в науковому чи навчальному закладі, мати характер постійної роботи в межах загальновизначеного робочого часу; по-третє, вона не повинна впливати на незалежність і неупередженість судді². Отже, критеріями оцінки допустимості додаткової трудової діяльності судді є те, що вона повинна містити ознаки передбаченої Законом викладацької, наукової або творчої діяльності та не завдавати шкоди виконанню основних службових обов'язків носія судової влади.

Слід зазначити, що подібні обмеження існують і в законодавстві про статус суддів інших країн світу. Так, у Бельгії, Болгарії, Іспанії, Румунії, Туреччині, Хорватії носіям судової влади взагалі забороняється займатися будь-якою іншою діяльністю на професійній основі. В законодавстві Португалії встановлено, що судді мають право викладати і проводити юридичні дослідження, але тільки безплатно. В Німеччині — суддям дозволяється тільки викладати право в університетах. Викладацькою і творчою діяльністю можуть займатися судді Литви, викладацькою і науковою — Молдавії, науковою, творчою і літературною — Словаччини³.

У законодавстві Франції встановлено, що виконання обов'язків судді несумісне з мандатом члена парламенту, асамблеї Європейського Союзу, Економічної і Соціальної Ради⁴. Магістрати Італії не можуть обіймати державні посади, винятки встановлено тільки стосовно обрання судді сенатором або членом Палати депутатів. Вони не можуть також обіймати посади на приватних підприємствах, за винятком неоплачу-

¹ Европейская хартия о статусе судей [Текст] // Рос. юстиция. – 1999. – № 7. – С. 2–4; № 8. – С. 2–4; № 9. – С. 5, 6.

² Савенко, М. Незалежність судді Конституційного Суду України [Текст] / М. Савенко // Вісн. Конституц. Суду України. – 2001. – № 1. – С. 77, 78.

³ Там само. – С. 77.

⁴ Французская республика. Конституция и законодательные акты [Текст] : пер. с фр. / редкол.: В. А. Туманов и др. – М. : Прогресс, 1989. – С. 254.

ваної посади керуючого благодійною установою¹. Федеральним суддям США суворо забороняється займатися адвокатською практикою.

Як бачимо, законодавство більшості держав обмежує можливість судді займатися додатковою професійною діяльністю, тим самим підкреслюючи винятковість статусу судді. Але при цьому творча, викладацька чи наукова діяльність має сприяти підвищенню його професійного рівня, збагаченню його знань, утвердженню його статусу як фахівця найвищої категорії.

Таким чином, категорія «правовий статус судді» дозволяє окреслити рамки певних правових можливостей, свободи поведінки особи, наділеної правом вирішувати всі правові спори та конфлікти, що виникають у державі. Від інших суб'єктів суддю відрізняє те, що він є посадовою особою судової влади. Саме ця особливість його соціальної ролі, професійної функції і визначає правову природу, а отже, і зміст правового статусу.

Вважаємо, що в основу конструювання ідеальної моделі статусу судді слід покласти такі положення:

по-перше, правовий статус судді не повинен розглядатися поза зв'язком з конституційним статусом людини і громадянина, змістом та обсягом прав, основних свобод і обов'язків, закріплених у Конституції України, що є основою, фундаментом спеціального правового статусу судді;

по-друге, суддя є безпосереднім носієм (посадовою особою) державної (судової) влади, що свідчить про необхідність урахувати особливості правового становища цієї категорії осіб при визначенні структури і правової природи елементів правового статусу судді.

В юридичній літературі правовий статус посадової особи прийнято характеризувати через правовий статус посади, яку вона обіймає. Так, на думку В. М. Манохіна, у статусі посади відтворюється основна функція, що виконується працівником, який її обіймає, а назва посади являє собою чітке формулювання, яке відображає ступінь індивідуалізації і спільності в системі функцій структурного підрозділу, органу в цілому і галузі в міжгалузевому масштабі². Торкаючись цієї проблеми, Л. О. Сергієнко вважає, що зміст персонального правового статусу службовця і зміст статусу самої посади багато в чому збігаються, оскільки функції, обов'язки і права, що охоплюються статусом посади, одночасно характеризують і статус службовця, який обіймає посаду³.

У реальному ж житті виконання службових функцій здійснюється не посадою як такою, а людиною, яка її обіймає і яка керується у своїх діях не тільки службовими правилами і розпорядженнями, а й власними спонуканнями, цілями і мотивами, що спрямовують її поведінку, і яка взаємодіє з іншими суб'єктами соціуму не тільки згідно з формальним порядком, а й відповідно до загальних закономірностей міжосо-

¹ Италия. Конституция и законодательные акты [Текст] : пер. с итал. / редкол.: В. А. Туманов и др. – М. : Прогресс, 1988. – С. 147; Судебные системы западных государств / Ю. П. Урьяс, В. А. Туманов, С. А. Егоров и др. – М. : Наука, 1991. – С. 223.

² Манохин, В. М. Правовое регулирование государственной службы [Текст] / В. М. Манохин // Сов. государство и право. – 1968. – № 1. – С. 33–40.

³ Сергиенко, Л. А. Правовая регламентация управленческого труда [Текст] / Л. А. Сергиенко. – М. : Наука, 1984. – С. 32–40.

бистісного спілкування¹. Крім цього, очевидно, що кожна особистість має неповторний, властивий тільки їй набір соціально-психологічних якостей, які і впливають на ефективність праці судді в цілому. Це є одним із найважливіших елементів ефективної професійної діяльності. Про справедливість наведеної точки зору свідчать, зокрема, різні показники в роботі суддів, наділених однаковими повноваженнями, правами й обов'язками. Особлива правова природа професійної суддівської діяльності передбачає своєрідну єдність, взаємопроникнення виконуваної соціальної функції та особи судді (виконавця), а отже, потребує нового підходу до визначення статусу носія судової влади.

Вважаємо, що при характеристиці правового статусу судді повинно йтися не про правовий статус суддівської посади, а про правовий статус людини, яка обіймає посаду носія судової влади. Це положення набуває особливого значення в умовах формування громадянського суспільства, налагодження соціальних відносин між його членами, між ними і правовою державою. Хоча, безперечно, статус не може існувати без посади, більше того, остання визначає позицію носія статусу в судовій системі та соціальній системі в цілому. Але й без особистості, безпосереднього виконавця соціальної ролі носія судової влади неможливо віднайти статус.

Крім того, особливість правової природи суддівської діяльності передбачає більш особистісний характер очікувань від судді, а отже, вимагає встановлення певних вимог, що ставляться до людини, яка займає цю посаду (або бажає обійняти). Для того щоб зрозуміти, прогнозувати ефективність, успішність здійснення судової влади, необхідно дослідити особливості змісту професійної діяльності судді, особи судді (безпосереднього її виконавця) та взаємовідносини цих особливостей.

Таким чином, правовий статус судді є цілісною правовою категорією, що характеризує весь спектр як юридичних можливостей, так і соціально-психологічних якостей людини, на яку покладена функція здійснення судової влади в державі.

Для забезпечення надійності правового статусу судді необхідне чітке теоретичне визначення і детальне закріплення в національному законодавстві всіх структурних елементів, що становлять зміст цієї правової категорії.

При визначенні структури правового статусу професійного судді ми виходимо з того, що, по-перше, «правовий статус» є цілісною правовою категорією, тобто має самостійну структуру і зміст. По-друге, всі структурні елементи даного явища повинні бути логічно взаємопов'язані. І, по-третє, кожен із структурних елементів статусу судді має бути чітко конкретизований.

В юридичній літературі відсутня єдність підходів до визначення структури досліджуваного поняття. Так, В. О. Кряжков у зміст правового статусу судді включає вимоги, що висуваються до суддів, їх права й обов'язки². Л. О. Сергієнко як складові елементи статусу носія судової влади виділяє права, обов'язки, а також відповідальність, яка обумовлюється займаною посадою³.

¹ Проблемы общей теории социалистического государственного управления [Текст] / отв. ред. М. И. Пискотин. – М. : Наука, 1981. – С. 288.

² Кряжков, В. А. Конституционное правосудие в субъектах Российской Федерации (правовые основы и практика) [Текст] / В. А. Кряжков. – М. : Формула права, 1999. – С. 54.

³ Сергиенко, Л. А. Правовая регламентация управленческого труда [Текст] / Л. А. Сергиенко. – М. : Наука, 1984. – С. 42.

Інші вчені вирізняють більш широке коло елементів, що становлять зміст правового статусу посадової особи судової влади. Наприклад, О. М. Костюков включає до їх кількості правосуб'єктність, завдання, які вирішуються згідно з посадою, основні функції, права й обов'язки, гарантії, правові форми діяльності, порядок взаємовідносин за посадою, відповідальність¹. В. Г. Розенфельд і Ю. М. Стариков до структурних елементів цього поняття відносять: принципи служби; найменування посадової особи, її місце в ієрархії посад; ранги і спеціальні звання; умови прийому на службу та порядок її проходження; посадові права й обов'язки; функції і повноваження, правові форми і методи їх реалізації; службову дисципліну; заохочення і відповідальність; умови служби; пільги, гарантії і компенсації².

Найбільш близьким до правильного визначення змісту правового статусу судді, на наш погляд, був М. В. Вітрук. Запропонована ним структура статусу судді дозволяє чіткіше визначити особливості правового становища носіїв судової влади, які посідають різні місця в судовій ієрархії. Автор відносить до структурних елементів правового статусу судді права й обов'язки особи, призначеної на цю посаду, правові принципи, що відображають взаємовідносини між суддею та суспільством і державою, а також гарантії, що забезпечують використання прав і виконання обов'язків судді³.

Наявність такої різноманітності підходів щодо визначення змісту правового статусу судді пов'язано, на нашу думку, з відсутністю єдиного критерію, відповідно до якого можна було б визначити структуру статусу судді. Це призвело до необґрунтованого розширення меж тлумачення даного правового поняття. Вважаємо за недоцільне включати в його структуру низку елементів, які по суті є умовами ефективної реалізації статусу (правові принципи, гарантії здійснення службових повноважень) або виникають за наявності певних обставин і не мають всеосяжного характеру (відповідальність).

У той же час не можна не погодитися з тим, що подібний підхід дозволяє більш повно охарактеризувати правове становище окремих груп носіїв судової влади. Адже цілком очевидно, що й усередині системи правового статусу судді можуть бути виділені певні групи з більш дробовим базовим становищем (наприклад, статус судді господарського суду; статус судді Конституційного Суду; статус судді Верховного Суду України і т. д.), які мають певні особливості. Іншими словами, у рамках правового статусу судді можливий розгляд правового становища окремих груп носіїв судової влади. Але при цьому слід зазначити, що декларований законом принцип єдності статусу суддів вимагає акцентувати на такій тезі: правовий статус у рамках загального правового статусу судді мають лише ті групи носіїв судової влади, для яких характерно особливе базове становище в сенсі специфічних, властивих тільки даним групам факторів, які мають юридичне значення. Фундаментом, базовим елементом даного інституту виступатиме більш концентроване явище — правовий

¹ Костюков, А. Н. Должностное лицо: административно-правовой статус [Текст] / А. Н. Костюков // Правоведение. – 1987. – № 2. – С. 21.

² Розенфельд, В. Г. К вопросу о понятии и правовом статусе должностного лица [Текст] / В. Г. Розенфельд, Ю. Н. Стариков // Правовая наука и реформа юридического образования. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1995. – Вып. 1. – С. 84–86.

³ Вітрук, Н. В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс [Текст] : учеб. пособие для вузов / Н. В. Вітрук. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – С. 131.

статус судді України. За таких умов справедливим буде введення розмежування між поняттями «правовий статус судді України» та «правове становище судді». У зміст останнього доцільно включити все, що так чи інакше юридично закріплює, характеризує, гарантує, стверджує реальне становище окремої групи носіїв судової влади в ієрархії судової системи.

Виходячи із закладеної в законодавстві юридичної конструкції, можна сказати, що елементами правового становища судді слід визнати: а) загальні (конституційні) права, свободи й обов'язки людини і громадянина; б) правовий статус судді України; в) певні обмеження і гарантії забезпечення правового статусу судді; г) юридичну відповідальність. На наш погляд, запропонована конструкція створює найбільш сприятливі можливості для характеристики особливостей правового становища суддів, наприклад, загальних і спеціалізованих судів, місцевих і апеляційних, Верховного Суду України і Конституційного Суду України тощо.

Особливістю ж категорії «правовий статус судді України» є те, що це більш стійке і концентроване явище, яке містить усю сукупність правових можливостей носія судової влади, юридичного інструментарію, що забезпечують належне здійснення функцій судової влади. Тому до структури цього поняття варто включати лише ті елементи, які обов'язкові для всіх груп носіїв судової влади і рівною мірою присутні в будь-який момент володіння статусом. Ці інститути повинні в повному обсязі розкривати правову природу статусу судді, містити всі правові можливості, які надані судді для ефективної реалізації професійних завдань та досягнення соціальних цілей судової влади. Вважаємо, що саме критерій забезпечення належного здійснення функцій судової влади повинен бути фундаментом при конструюванні оптимальної моделі статусу судді.

Найбільш повно міру можливої (службової) поведінки визначають службові права й обов'язки судді. Дані інститути розкривають зміст правомірної поведінки судді при здійсненні професійної діяльності, встановлюють її конкретний вид та міру. Ця можливість забезпечується і гарантується державою. Засобом її закріплення є правові норми. Службові права й обов'язки судді завжди існують у певних межах — періоду володіння статусом, реалізуються у конкретних правовідносинах, що виникають в умовах здійснення професійних функцій носія судової влади.

Службові права суддів за своєю природою є суб'єктивним правом, оскільки належать конкретному суб'єкту — судді, і вказують на певні правові можливості його поведінки, встановлені законодавством, що регулює статус носія судової влади. Виникнення службових прав судді обумовлюється конкретним юридичним фактом — призначенням (обранням) на посаду судді.

Сутність службових прав як внутрішнього змісту досліджуваного поняття полягає в можливості нормативно визначити вид¹ та міру² можливої (допустимої) поведінки особи, наділеної статусом носія судової влади. Законодавець через категорію «службові права судді» встановлює не тільки міру (межі, обсяг) поведінки судді, а й кон-

¹ Див.: Александров, Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе [Текст] / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1955. – С. 108.

² Див.: Братусь, С. Н. Субъекты гражданского права [Текст] / С. Н. Братусь. – М. : Госюриздат, 1950. – С. 11.

кретний її вид. Тобто службові права судді передбачають міру конкретно визначеної поведінки людини, наділеної статусом посадової особи судової влади. Ці права є додатковими, оскільки вони завжди існують у рамках певного тимчасового проміжку — періоду володіння статусом, реалізуються у конкретних правовідносинах і їм завжди кореспондуються чийсь обов'язки.

Разом з тим поведінка судді виступає не тільки як забезпечена і гарантована державою, а й обмежена можливістю, що визначає той чи інший напрям діяльності, певну лінію поведінки носія судової влади. Засобом закріплення такої конкретно визначеної поведінки судді виступають норми позитивного права, закон.

Правова природа службових прав суддів визначає їх зміст, який становить така єдність: вид і міра можливої поведінки самого носія статусу судді, можливість вимагати відповідної поведінки (виконання певних дій чи, навпаки, утримання від дій) від інших зобов'язаних осіб, можливість звернутися в необхідних випадках за сприянням до відповідного державного органу¹, а також можливості користуватися певними соціальними благами². Таким чином, зміст поняття «службові права судді» становлять такі елементи: 1) можливість діяти; 2) можливість вимагати; 3) можливість захисту; 4) можливість користуватися конкретним соціальним благом.

Службові права судді у певних межах залежать від його (судді) волі і свідомості, особистого інтересу, особливо при їх використанні. Суддя може відмовитися від використання наданих йому правових можливостей, не вчиняти передбачених законом дій чи, навпаки, наполягати на них. Він може за своїм власним розсудом вчиняти чи не вчиняти передбачені законом дії, використовувати надані можливості у повному обсязі чи частково, у порядку, найбільш зручному для задоволення свого інтересу. Саме наявність свого, особистого інтересу при реалізації є основним критерієм розмежування службових прав і повноважень судді. При їх реалізації суддя задовольняє не особистий інтерес, а службовий, інтереси судової влади, відновлення справедливості. Хоча не можна не погодитися з тим, що у певних випадках таке розмежування є досить штучним. Але, на наш погляд, правова природа службових прав і повноважень різна, що буде доведено далі.

Таким чином, службовим правам судді притаманні такі характерні риси: по-перше, вони належать конкретному суб'єкту — судді; по-друге, ґрунтуються на нормах позитивного права; по-третє, являють собою забезпечену державою і правом можливість певної поведінки, спрямованої на досягнення того чи іншого соціального блага; по-четверте, їх виникнення обумовлюється конкретним юридичним фактом — призначенням (обранням) на посаду судді; по-п'яте, зміст і обсяг службових прав визначаються специфікою правового статусу судді, правового становища носія судової влади в державі; по-шосте, в основному реалізуються в особистих інтересах судді; по-сьоме, забезпечуються загальними (економічними, політичними, ідеологічними, організаційними) і спеціальними (юридичними) гарантіями; по-восьме, захищаються в судовому, адміністративному та іншому встановленому законом порядку.

¹ Матузов, Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права [Текст] / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – С. 115.

² Там само. – С. 150.

З метою наукового дослідження за змістом службових прав виділимо такі групи останніх:

а) права, що забезпечують особливий правовий статус судді і його правовий захист. Ця група прав підкреслює виключне правове становище судді в державі, вказує на його підвищену правову захищеність, збільшує обсяг правових можливостей судді. Ці права характеризують статус судді в його статичному вигляді. Серед широкого кола службових прав суддів цієї групи варто особливо виділити право на повагу професійної честі і гідності судді; право судді на особисту і майнову недоторканність; право на стабільність трудової зайнятості; право на кар'єру; право на відставку;

б) права, що сприяють безпосередньому виконанню службових обов'язків. Ця група прав пов'язана зі здійсненням суддею своїх повноважень і характеризує його статус у динамічному аспекті. Найбільш повно ці права реалізуються при виконанні професійних функцій. До даної групи службових прав слід віднести: право самостійно приймати рішення в межах своїх повноважень; право вимагати створення і забезпечення необхідних умов для здійснення професійної діяльності; право на суддівський індемнітет, інші права, передбачені національним законодавством;

в) права, що допомагають судді реалізувати належні йому конституційні права і основні свободи, закріплюють можливість користуватися соціальними благами. Ці права встановлюють певні переваги, пільги щодо суддів. За правовою природою їх слід віднести до норм-гарантій, які вказують на підвищений державний захист суддів, що, безперечно, пов'язано з особливою соціальною роллю цих осіб у державі. До цієї групи службових прав суддів можна віднести: право на соціальний і правовий захист; право на одержання матеріальної винагороди за свою працю; інші права, передбачені трудовим і пенсійним законодавством; право на підвищене матеріальне та соціальне забезпечення; право на вільний вибір додаткової викладацької, наукової та іншої оплачуваної творчої діяльності; право на страхові гарантії; право на навчання і підвищення кваліфікації; інші права, передбачені національним законодавством.

Суддя має право безперешкодно реалізовувати свої службові права, передбачені законодавством України. Однак сьогодні багато прав суддів не можуть бути повністю реалізовані через відсутність законодавчо закріпленої процедури і гарантій їх реалізації, внаслідок чого деякі службові права суддів мають декларативний характер. Таке становище є недопустимим. Вважаємо, що з метою вдосконалення і зміцнення статусу суддів в українському законодавстві повинен бути закріплений чіткий перелік службових прав суддів, розкрито їх зміст та передбачено механізм реалізації й захисту у випадку їх порушення.

Особливе становище судді потребує чіткого нормативного врегулювання таких правовідносин шляхом закріплення не тільки прав, а й обов'язків.

Більшість учених під юридичним обов'язком розуміють установлену законом міру соціально необхідної, найбільш розумної і доцільної поведінки¹, забезпечену можли-

¹ Див.: Матузов, Н. И. Правовая система и личность [Текст] / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – С. 151; Витрук, Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе [Текст] / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – С. 147.

вістю застосування примусових заходів до суб'єкта такої поведінки за невиконання обов'язку¹.

Іншими словами, сутність юридичного обов'язку полягає в необхідності певної поведінки, у виконанні певних вимог, установлених правовою нормою. Категорії «необхідність» іманентні такі властивості: 1) вимога вчинення конкретних дій; 2) вимога утримуватись від вчинення певних дій; 3) вимога вчинення або невчинення тих чи інших дій від інших осіб²; 4) необхідність юридично відреагувати на вимоги правомочної особи, коли передбачена певним обов'язком поведінка не виконується³.

Закон чітко визначає вид та міру необхідної поведінки. Саме на конкретний вид поведінки повинен орієнтуватися носій обов'язку, щоб його дії мали належний, бажаний характер. Вимога, яка сформульована в юридичному обов'язку і звернена до її носія, є реальною: не можна покласти на людину обов'язок, який вона практично ніколи не могла б виконати. Тому при нормативному закріпленні обов'язку важливо визначити не тільки вид належної поведінки, а й її міру.

Таким чином, обов'язок, з одного боку, існує і розрізняється в рамках належної, встановленої правом і забезпечуваної державним примусом поведінки. З другого боку, обов'язок — це певна якість і межі такої необхідної поведінки.

Використовуючи загальнотеоретичний підхід до розуміння сутності юридичного обов'язку, звернемося до дослідження службових обов'язків судді.

Службові обов'язки судді — це нормативно визначені вид та міра необхідної поведінки носія судової влади, котрі забезпечують реалізацію інтересів суб'єктів, з якими суддя вступає у правовідносини при здійсненні професійних функцій. Невиконання або неналежна реалізація суддею службових обов'язків може призвести до істотних змін у його правовому становищі, навіть до втрати статусу носія судової влади.

Службові обов'язки судді мають характер додаткових і не виключають необхідності виконувати конституційні (загальні) та інші загальногромадянські юридичні обов'язки. Так, наприклад, зайняття посади судді не скасовує обов'язку захищати Вітчизну, сплачувати податки, утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття, а також виконувати інші зобов'язання, що випливають з цивільно-правових відносин (якщо перебування в таких правовідносинах не суперечить статусу судді).

Сутність службових обов'язків судді полягає в тому, що це не тільки належна, необхідна, потрібна з погляду не лише закону, а й моралі поведінка носія судової влади, зміст якої обумовлюється специфікою статусу, особливостями соціальної функції носія судової влади. Суддя не тільки в професійній, а й у суспільній діяльності, приватному житті повинен дотримуватися певних норм поведінки, що спрямоване на підтримання авторитету судової влади в цілому.

Іншими словами, службові обов'язки судді містять як урегульовані нормами права вимоги щодо необхідної поведінки судді, тобто юридичні обов'язки, так і мають

¹ Див.: Кечекьян, С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе [Текст] / С. Ф. Кечекьян. — М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1958. — С. 60; Ем, В. С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей [Текст] / В. С. Ем // Вестн. МГУ: Сер. 11. Право. — 1981. — № 1. — С. 62.

² Див.: Матузов, Н. И. Правовая система и личность [Текст] / Н. И. Матузов. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — С. 143.

³ Див.: Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] : в 2 т. / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1982. — Т. 2. — С. 131.

характер моральних, які обумовлені вимогами професійного обов'язку та совісті судді. При цьому юридичний обов'язок виступає водночас і як моральний, тоді як моральний обов'язок не завжди є юридичним.

Функціональне призначення службових обов'язків полягає в забезпеченні реалізації прав суб'єктів, з якими суддя вступає у правовідносини. Кожному службовому обов'язку судді завжди протистоїть чиєсь право, володар якого може в будь-який час висунути вимогу щодо його виконання. Правове закріплення службових обов'язків судді проявляється у певних вимогах до його поведінки. Результатом такої поведінки судді виступає його волевиявлення у формі прийнятих рішень, дій чи бездіяльності в період перебування у статусі носія судової влади. Поведінка судді може бути законною, тобто відповідати вимогам законодавства України, або незаконною. В останньому випадку вона є підставою для притягнення судді до юридичної відповідальності.

Зважаючи на те, що до структури службових обов'язків судді входять як юридично оформлені вимоги щодо службової поведінки судді, так і вимоги, які мають моральний характер, що при їх безлічі робить неможливим чітке конкретизування всіх службових обов'язків суддів у цілому, їх вичерпного переліку, законодавець передбачив загальні підстави необхідної поведінки судді, чітко закріпивши лише ті можливі порушення, що тягнуть за собою накладення стягнень.

З метою наукового дослідження вважаємо за можливе виділити такі групи службових обов'язків судді: а) дотримання законодавства України при здійсненні професійної діяльності; б) дотримання етичних основ діяльності; в) сумлінне і професійне виконання своїх службових функцій.

Дотримання законодавства суддею можна розглядати у двох аспектах: по-перше, уся службова діяльність судді відбувається в установлених законодавством процесуальних рамках, порушення яких є підставою для визнання рішення судді незаконним. По-друге, суддя безпосередньо застосовує норми національного законодавства при вирішенні конкретних спорів про право. Він має право використати будь-яке джерело права, котре є частиною національного законодавства України.

У національному законодавстві також відсутній сам механізм реалізації деяких службових обов'язків суддів. Так, наприклад, відповідно до Конституції України, на суддю покладається обов'язок звільнити займану посаду по досягненні ним 65 років, а також у випадку, якщо він і не досяг 65-річного віку, але за станом здоров'я не може виконувати свої обов'язки (пп. 2, 3 ч. 5 ст. 126). Але легітимні підстави, що дають право судити про неналежний стан здоров'я судді, — відсутні.

Ймовірно, що законодавець, встановлюючи граничний вік для суддів, виходив з того, що хоча і трапляються випадки, коли люди і старше 65 років зберігають і фізичні, і розумові сили, але вони рідкісні. Людина в такому віці піддається різним недугам, що перешкоджають їй працювати з необхідними для сумлінного здійснення професійної діяльності енергією і активністю. Реалізація ж обов'язку судді звільнити посаду після досягнення граничного віку або у зв'язку зі станом здоров'я є проблематичною, оскільки не встановлені легітимні параметри, відсутній перелік хвороб, що свідчать про наявність перешкод виконання суддівських функцій, відсутній механізм встановлення наявності чи відсутності у судді захворювання, несумісного із заміщенням суддівської посади.

У цьому контексті цікавий досвід дореволюційної Росії. На думку укладачів Судових статутів 1864 р.¹, зобов'язані були звільнити посаду судді, які хоч і не досягли граничного віку, але «за слабкістю здоров'я чи з інших причин протягом двох років підряд були присутні на роботі не більше половини всіх робочих днів, у кожному з цих двох років»².

У трудовому законодавстві України діє загальне правило, за яким за працівником зберігається посада у випадку його тимчасової непрацездатності протягом не більше чотирьох місяців поспіль, тобто вихід працівника на роботу хоча б на один день перериває перебіг встановленого строку. Але вважаємо, що принципи здійснення судочинства не дозволяють застосовувати цю норму до суддів. Інтереси судочинства вимагають конкретизації критеріїв психічного і фізичного нездоров'я судді, строку відсутності їх на роботі у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, що є підставою для висновку про неможливість (нездатність) носія судової влади виконувати свої професійні функції за станом здоров'я. Доцільно законодавчо закріпити вимогу про періодичний медичний огляд суддів з метою виявлення захворювань, що перешкоджають здійсненню професійної діяльності.

Етичні вимоги до поведінки судді закріплені в Кодексі професійної етики судді і являють собою сукупність моральних правил поведінки судді, за допомогою яких можна оцінити його дії з погляду таких цінностей, як справедливість, сумління, гідність, людяність тощо.

Однією з найважливіших категорій етики, що виражає моральні обов'язки судді стосовно держави, суспільства, конкретної людини, в інтересах якої здійснюється правосуддя, є професійний обов'язок. Разом з тим особливість професійного обов'язку судді полягає в тому, що він має не тільки моральну, а й правову природу. По-перше, він містить у собі як обов'язок, передбачений правовими нормами, так і обов'язок перед суспільством, пов'язаний зі здійсненням професійної діяльності. По-друге, професійний обов'язок усвідомлюється суддею як моральна необхідність і виконується у зв'язку з його переконанням. У цьому аспекті гарантіями його виконання є насамперед моральні чинники — сумління, гідність, справедливість, громадська репутація тощо³.

Іншими словами, професійний обов'язок — це сукупність органічно взаємопов'язаних моральних і правових обов'язків судді перед суспільством⁴, котрі обумовлюються вимогами професійної діяльності та усвідомлюються суддею як моральна необхідність. У цьому понятті органічно поєднуються правові, моральні та естетичні (справедливість, добро, краса) сторони⁵.

¹ Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложением разсуждений, на коих они основаны [Текст]. — Санктпетербургъ, 1864. — 690 с.

² Див.: Кони, А. Ф. Предельный возрастъ для судей [Текст] / А. Ф. Кони // Журн. мин-ва юстиции. — 1895. — № 5. — С. 107.

³ Див.: Горшенев, В. М. Юридическая деонтология [Текст] : учеб. пособие / В. М. Горшенев, И. В. Бенедик. — К. : Изд-во УМК при Минвузе УССР, 1988. — С. 70–73.

⁴ Юридична деонтологія [Текст] : навч. посіб. / за ред. проф. В. М. Горшеньова, В. В. Комарова. — Х. : Основа, 1993. — С. 93.

⁵ Див.: Ибрагимов, М. М. Профессиональная этика и эстетическая культура сотрудников органов внутренних дел [Текст] / М. М. Ибрагимов, В. В. Куличенко, Б. Г. Съедин. — Киев : [Б. и.], 1990. — С. 140–166.

Ю. М. Грошевий до змісту професійного обов'язку судді включає: 1) розуміння цілей і завдань правосуддя; 2) усвідомлення своїх службових обов'язків; 3) орієнтацію діяльності на суворе дотримання вимог закону при розгляді і вирішенні судових справ¹.

Професійний обов'язок судді, будучи складовою частиною громадського обов'язку, є моральним у його об'єктивному і суб'єктивному аспектах. Моральна цінність його об'єктивного змісту полягає в тому, що останній спрямований на вирішення найвищого завдання: захист прав і свобод особи, відновлення справедливості.

Усвідомлення суддею професійного обов'язку передбачає турботу про професійну гідність, постійне вдосконалювання професійної майстерності, прагнення виховувати своєю діяльністю, особистим прикладом повагу до закону, правосуддя, суду².

Однак потенційні можливості професійного обов'язку можуть виявлятися тільки в тому разі, якщо вони доповнюються відповідним суб'єктивним ставленням до нього, коли службові обов'язки сприймаються і усвідомлюються як особисті, як глибока потреба і переконання в справедливості і правоті справи своїх дій, професійної діяльності в цілому.

Внутрішня потреба судді у виконанні професійного обов'язку розкривається з позиції такої етичної категорії, як суддівське сумління.

Суддівське сумління — це усвідомлення моральної відповідальності перед іншими людьми, моральна самооцінка, вольовий контроль суддею своїх учинків з погляду моральних норм і суспільних принципів. Суддя зобов'язаний з повагою ставитися до колег за професією, громадян, бути ввічливим, коректним у службових відносинах, дотримуватися високої культури спілкування.

Суддівське сумління не тільки має оціночний характер, змушуючи суддю співвідносити свої дії і рішення з правовими приписами і нормами моралі, а й спонукає його діяти відповідно до внутрішнього переконання, протистояти зовнішньому впливу і тиску. Сумління судді — один із засобів мотивації вибору варіанта поведінки, що допускається законом³.

Таким чином, дотримання етичних основ діяльності передбачає утримання суддею від дій, що можуть бути розцінені як використання посадового становища в особистих цілях чи можуть викликати сумнів у його неупередженості, незалежності і справедливості винесених рішень. Суддя зобов'язаний не допускати будь-яких дій, що можуть заподіяти шкоду, порушити нормальну діяльність суду чи дискредитувати судову владу в цілому. Принциповим є положення про те, що суддя не повинен як під час виконання службових повноважень, так і в приватному житті вчиняти дії, що можуть негативно відобразитися на його моральному вигляді, завдати шкоди його професійній та громадській репутації. При цьому під репутацією судді слід розуміти загально визнані в професійній групі, у суспільстві в цілому уявлення та оцінку поведінки судді як посадової особи судової влади, носія державно-владних повноважень. Для судді, який не дотримується етичних основ діяльності, повинні наставати негативні наслідки, зокрема дисциплінарна відповідальність.

¹ Грошевой, Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве [Текст] / Ю. М. Грошевой. — Харьков : Вища школа, 1975. — С. 53.

² Там само.

³ Там само. — С. 55.

Сумлінне і професійне виконання службових функцій у першу чергу передбачає повну самовіддачу судді. Він повинен утримуватися від іншої роботи, яка заважає йому належним чином виконувати свої службові обов'язки і якій він не повинен приділяти увагу протягом свого робочого часу.

Йдеться про те, щоб суддя не мав іншої оплачуваної роботи, за винятком наукової, викладацької або творчої. Безперечно, виконання навіть такої додаткової роботи не повинно позначатися на якості професійної діяльності судді.

Крім того, дотримання вимог сумлінного і професійного виконання обов'язків судді передбачає вдосконалення професійної майстерності, систематичне підвищення кваліфікації. Успішна реалізація цих обов'язків судді включає вирішення певних проблем організаційно-правового характеру.

Забезпечити належне виконання суддею досліджуваного обов'язку повинен якісно новий мотиваційний механізм, котрий не тільки матиме стимулюючий характер, а й ставить суддю перед необхідністю постійно вдосконалювати свої професійні знання, уміння, навички. Повинні бути створені умови, здатні забезпечити належне ставлення кожного судді до професійного навчання, виховати в нього постійну необхідність збагачення власних знань, навичок, самовдосконалення і сформувані в нього особисту відповідальність за свій професійний розвиток.

Держава за допомогою закріплення цього обов'язку в законі повинна передбачити певні гарантії для того, щоб систематичне професійне навчання суддів, удосконалення професійної майстерності стали складовою частиною їх професійної діяльності. Але не тільки за особистою ініціативою, а обов'язковою вимогою, що здійснюється за рахунок державного бюджету. Такими гарантіями можуть стати вдосконалена система підбору кадрів, просування по службі, тестування, періодична атестація суддів. За неналежне виконання цього обов'язку суддя притягується до дисциплінарної відповідальності.

Таким чином, встановлюючи службові обов'язки суддів, необхідно також передбачити державні гарантії їх реалізації, особливо тоді, якщо держава зацікавлена в належному виконанні суддею своїх службових обов'язків, адже суддя виносить рішення від її імені. Однак тут має йтися не тільки про нормативне закріплення юридичного механізму, правових гарантій реалізації. Як уже було відзначено, однією з особливостей службових обов'язків суддів є те, що вони містять певні норми моралі і не можуть мати повну нормативну визначеність, що, безумовно, пов'язано зі специфікою професійної діяльності судді. Тому, на наш погляд, розглядати виконання службових обов'язків необхідно з позиції самої їх реалізації (тобто у вигляді специфічної діяльності) як суддею, так і державою, її органами. Як відзначали В. О. Пертцик і Л. П. Шмайлова, реалізація норм права являє собою не що інше, як процес практичного впровадження в життя вираженої в них державної волі усіма відповідними суб'єктами. Реалізація норм здійснюється через відповідну поведінку суб'єктів права, які узгоджують її з юридичними веліннями¹.

З огляду на викладене вважаємо, що належна реалізація службових обов'язків повинна забезпечуватися не тільки за допомогою різного юридичного інструментарію

¹ Пертцик, В. А. Реализация конституционных норм [Текст] / В. А. Пертцик, Л. П. Шмайлова // Сов. государство и право. – 1979. – №5. – С. 6.

(правових норм, що визначають коло службових обов'язків судді, основних форм і способів їх реалізації, відповідальності за невиконання і т. д.), а й враховувати вплив індивідуальної, соціально-психологічної структури особистості їх виконавця (його ціннісні орієнтації, установки, цілі тощо) на процес виконання службових обов'язків. Також повинні бути передбачені певні політичні, організаційні, ідеологічні та інші соціальні умови, що спонукають до добровільного і сумлінного виконання суддею своїх службових обов'язків.

Але юридичні можливості судді не обмежуються виключно службовими правами й обов'язками. Суддя є посадовою особою судової (державної) влади. Це означає, що держава наділяє його спеціальними повноваженнями, які мають владний характер і визначені процесуальним законодавством. Можна сказати, що суддя як персональний носій судової влади наділений повноваженнями судової влади. Повноваження судді є основним елементом його правового статусу, відображають його функціональну, державно-владну і правову природу. Саме повноваження характеризують статус судді як носія судової влади. Зміст і обсяг державно-владних можливостей судді залежать від його спеціалізації та виконуваної функції, місця в ієрархії судових посад.

Повноваження є явищем, що безпосередньо обумовлене феноменом влади. Більшість учених розглядають повноваження як один із складових елементів поняття судової влади¹. Такий підхід не випадковий. Повноваження судді мають державно-владний характер, оскільки вони походять від держави, спираються на її авторитет, а в необхідних випадках і на апарат державного примусу.

В теорії права під поняттям «повноваження» розуміють вид та міру владного впливу посадової особи на зацікавленого учасника правовідносин з метою задоволення його законного інтересу, досягнення певного соціально корисного результату². Однак, якщо щодо поняття «повноваження» більшість поглядів науковців є подібними, то щодо його структури одностайності думок немає. У різні часи до структури повноваження включалося то суб'єктивне право, то юридичний обов'язок.

Так, у дореволюційний період і перші роки радянської влади повноваження розглядалося юристами як суб'єктивне право діяти певним чином. При цьому суб'єктивне право розумілося як «влада здійснювати інтерес і нав'язувати свою волю іншим» (Г. В. Шершеневич), як «юридична влада суб'єкта над об'єктом» (О. О. Рождественський), як «сфера впливу і юридична влада людини в суспільстві» (М. М. Алексєєв) тощо.

Однак розуміння сутності повноваження судді як суб'єктивного права є, на наш погляд, неточним. Основною ознакою суб'єктивного права є його індивідуалізованість, тобто приуроченість, відома залежність від інтересів суб'єкта, його носія. Природа ж повноваження судді інша. Воно швидше походить не від його особистих інтересів, а від судової влади як публічного інституту. Державно-владні повноваження надані

¹ Див.: Грошевой, Ю. М. Судова реформа і проект Конституції України [Текст] / Ю. М. Грошевой // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1993. – № 1. – С. 129; Румянцев, О. Г. Юридический энциклопедический словарь [Текст] / О. Г. Румянцев, В. Н. Додонов. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 377 с.; Гуценко, К. Ф. Правоохранительные органы [Текст] : учеб. для юрид. вузов и фак. / К. Ф. Гуценко, М. А. Ковалев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Зерцало, 1997. – С. 43.

² Русско-украинский словарь терминов по теории государства и права [Текст] : учеб. пособие / рук. авт. кол. Н. И. Панов. – Харьков : УЮА, 1993. – С. 92.

судді не для задоволення своїх особистих потреб, а для справедливого вирішення спору про право. Суддя не може використовувати надані йому статусом правові можливості виключно на свій суб'єктивний розсуд, залежно від особистого інтересу. Він повинен діяти згідно із законом, правом у цілому. Суддя також не може взагалі від них відмовитися, якщо при цьому не відмовляється від посади судді, відповідного статусу носія судової влади. Крім того, за невикористання повноважень в необхідних для того умовах суддя може бути притягнутий до юридичної відповідальності

Із 50-х рр. XX ст. у літературі стала переважати точка зору, згідно з якою повноваження розумілося як «вид і міра належної поведінки суб'єкта», як його «обов'язок поводитись відповідним чином». Звичайно, якщо ми включимо до змісту посадового повноваження судді юридичний обов'язок, то будемо ближчі до істини. Адже, на відміну від суб'єктивного права, при здійсненні юридичного обов'язку суб'єкт керується не власним інтересом, а волею держави, яка виражена в законі і має обов'язковий характер. Обов'язок існує в рамках належної, необхідної, встановленої законодавством і забезпеченої державою поведінки¹.

Однак, на наш погляд, такий підхід також не дає чіткого уявлення про структуру досліджуваного правового поняття. Адже посадове повноваження судді передбачає ще і право вимагати підпорядкування його законним розпорядженням від осіб, яким вони адресовані, а також невтручання будь-яких осіб у процес здійснення суддею своєї службової діяльності. А чужа поведінка не може бути обов'язком судді, він володіє лише правом вимагати її у належному вигляді². І головне, що не дозволяє розглядати повноваження лише як юридичний обов'язок, — це те, що суддя діє у визначених законом межах самостійно, оцінюючи конкретну ситуацію та обираючи найбільш ефективні шляхи і засоби задля досягнення поставленої перед ним мети — відновлення справедливості.

На неможливість розглядати службове повноваження у вигляді лише права або обов'язку першим указав Л. А. Григорян. Він акцентував увагу на тому, що взагалі не існує повноважень «у чистому вигляді», оскільки конкретне право посадової особи виступає одночасно і як її обов'язок. Дійсно, при здійсненні своїх повноважень суддя має право вибору способу і засобу вирішення поставленого перед ним завдання. Разом з тим необхідність такого вибору є для нього обов'язком.

Законодавець також, юридично закріплюючи посадові повноваження судді, робить акцент то на праві, то на обов'язку. Як представляється, формулювання повноважень судді у вигляді обов'язку є доцільнішим лише у випадках повної формалізації порядку їх використання, а у вигляді права — тоді, коли ситуація недостатньо формалізована і пов'язана з необхідністю приймати рішення виходячи з конкретних обставин справи, а також тоді, коли повноваження виступає як можливість вимагати певної поведінки від інших осіб.

А. Ф. Козлов справедливо відзначає, що повноваження судді виступають як суб'єктивні права й обов'язки виконувати професійні функції. Кожне право є одно-

¹ Див.: Витрук, Н. В. Статус личности в политической системе общества [Текст] / Н. В. Витрук // Политология : курс лекций. — М. : Зерцало, 1993. — С. 312–334.

² Див.: Алексеева, Л. Б. О полномочиях должностных лиц в уголовном процессе [Текст] / Л. Б. Алексеева // Вопросы борьбы с преступностью. — М. : Юрид. лит., 1975. — Вып. 23. — С. 91–106.

часно й обов'язком і навпаки, обов'язок судді є в той же час і його правом. Разом узяті вони утворюють повноваження¹. Отже, юридичний зміст повноваження судді можна подати у вигляді синтезу права й обов'язку, тобто як певний правообов'язок. Використання терміна «правообов'язок» є доцільним лише для розмежування понять «суб'єктивне право», «юридичний обов'язок» і «повноваження».

Разом з тим не слід розуміти структуру посадового повноваження судді у вигляді правообов'язку. Між правами й обов'язками судді існує певна відстань, яка означає, що суддя виконує обов'язок шляхом використання наданих йому прав при настанні відповідних умов з метою забезпечення вирішення завдань, що стоять перед ним. Суддя, діючи в рамках закону, самостійно тлумачить положення, що містяться в законодавстві; оцінює конкретну ситуацію з погляду поширення на неї правової норми та обирає найбільш ефективні шляхи і засоби досягнення мети, виконання настанов правової норми. Тобто до юридичної структури посадового повноваження судді, крім прав і обов'язків, слід включити і суддівський розсуд.

За справедливим зауваженням О. В. Петришина, «надання права на правовий розсуд посадовим особам має своєю метою збагачення програми вирішення конкретних ситуацій, передбачених у правових нормах, з огляду на їхні індивідуальні та неповторні риси»². На думку вченого, «державний службовець, позбавлений права на розсуд, — це функціонер у гіршому значенні цього слова, «гвинтик» державного механізму, позбавлений до того ж можливості діяти ініціативно і нести моральну відповідальність за свою діяльність та її наслідки». Дане зауваження передусім стосується судді.

До подібного висновку доходять у своїх дослідженнях й С. С. Алексєєв³, І. Я. Дюрягін⁴, В. В. Лазарєв⁵, І. Л. Петрухін⁶, В. А. Юсупов⁷ та інші вчені.

Пропозиція про введення до структури посадового повноваження судді розсуду аргументується тим, що закон регулює суспільні відносини в загальному вигляді. Щоб вирішити конкретний спір про право на основі загальних норм, необхідне професійне переконання судді. Шляхом надання судді права на розсуд підключаються свідомість, воля і компетентність судді, що дозволяє вирішувати справу на основі загальних (абстрактних) вимог закону з урахуванням індивідуальних особливостей спору. Подібний підхід об'єктивно обумовлений природою судової влади і відповідає природі статусу судді — людини, наділеної повноваженнями здійснювати судову владу в державі.

¹ Козлов, А. Ф. Суд первой инстанции как субъект советского процессуального права [Текст] / А. Ф. Козлов. — Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1983. — С. 52.

² Петришин, А. В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки. Сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ [Текст] / А. В. Петришин. — Харьков : Факт, 1998. — С. 147.

³ Алексєєв, С. С. Общая теория права [Текст] : в 2 т. / С. С. Алексєєв. — М. : Юрид. лит., 1982. — Т. 2. — С. 247.

⁴ Дюрягин, И. Я. Правоприменительная деятельность органов государства [Текст] / И. Я. Дюрягин. — Свердловск : Изд-во Свердлов. ун-та, 1973. — С. 42.

⁵ Лазарєв, В. В. Применение советского права [Текст] / В. В. Лазарєв. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. — С. 143–150.

⁶ Петрухин, И. Л. Правосудие: время реформ [Текст] / И. Л. Петрухин. — М. : Наука, 1991. — С. 166.

⁷ Юсупов, В. А. Правоприменительная деятельность органов управления [Текст] / В. А. Юсупов. — М. : Юрид. лит., 1979. — С. 5.

Питання про природу суддівського розсуду не одержало належної теоретичної розробки з боку вчених-правознавців. Це, можливо, пояснюється тим, що в радянські часи узагалі заперечувалась можливість суддівського розсуду. В той період визнавалася декларативна теорія, відповідно до якої суддя застосовує виключно закон, але не створює його. Тому й заперечувалося взагалі існування суддівського розсуду і суддівської правотворчості.

Виходячи із сучасного розуміння природи судової влади та сутності статусу судді, очевидно, що діяльність судді не зводиться виключно до застосування закону, точно-го дотримання його «духу і літери». Зараз загальновизнано, що суддя не повинен бути зв'язаний обов'язком сліпо застосовувати закон, не входячи в необхідних випадках в обговорення питання про його конституційність. Крім того, чинне законодавство містить багато норм, що передбачають право вибору судді на застосування того чи іншого положення. У цих випадках особливого значення набуває розсуд судді.

Поняття «розсуд» означає рішення, висновок, думку. При здійсненні своїх функцій суддя приймає юридично владні рішення на основі норм права. Сутність же розсуду судді полягає в його праві вибирати найбільш доцільний спосіб вирішення поставленого перед ним завдання. Закон загальний і регулює суспільні відносини в загальному вигляді. Стосовно ж конкретного випадку суддя в межах норм права може самостійно вибирати найбільш обґрунтований і доцільний спосіб вирішення спору з метою відновлення справедливості¹.

Отже, суддівський розсуд — це повноваження судді здійснювати вибір правомірного шляху встановлення справедливості, яке реалізується відповідно до принципів права та на основі (в межах) закону. Введення розсуду судді до структури його повноваження передбачає, що суддя діятиме не механічно, а зважуватиме прийняте рішення.

Суддівський розсуд припускає свободу вибору судді з декількох альтернативних законних рішень. Тому, коли закон не передбачає альтернативних варіантів, права на розсуд у судді немає, а є його обов'язок діяти певним чином. Так, наприклад, якщо одна із сторін заявить клопотання, суддя зобов'язаний розглянути його. А ось рішення, що буде прийняте суддею, залежатиме від його розсуду.

При розгляді клопотання суддя зобов'язаний проаналізувати законність вимог, що висуваються, їхню доцільність. Якщо в процесі своїх міркувань суддя дійде висновку про законність і доцільність вимог, він зобов'язаний задовольнити клопотання. За наявності ж будь-яких сумнівів чи переконання в неправомірності або недоцільності вимог суддя може вибрати між рішенням про незадоволення клопотання чи про його задоволення не в повному обсязі.

Суддівський розсуд стосується встановлення: по-перше, фактів, що уявляються судді необхідними для вирішення спору по суті; по-друге, способу вирішення спору; по-третє, самої норми, що підлягає застосуванню в даному конкретному випадку.

Таким чином, сутність суддівського розсуду полягає в судженні судді з того чи іншого питання. Результатом розсуду судді виступає його переконання в правильності та доцільності того чи іншого рішення, причому об'єктивною підставою переконання судді є надані в судовому розгляді докази.

¹ Див.: Барак, Аарон. Судейское усмотрение [Текст] : пер. с англ. / Аарон Барак. – М. : НОРМА, 1999. – С. 27–39.

Але розсуд судді обмежений рамками права, справедливості. Характерними рисами розсуду є неупередженість і правомірність. Під час судового розгляду суддя не повинен мати ніякої, хоча б віддаленої, зацікавленості у справі. В умовах змагальності судового процесу, коли сторони наділяються рівними можливостями, розсуд судді має ґрунтуватися на доказах, що надаються сторонами. Рішення судді повинне бути мотивованим та законним.

Подібної точки зору дотримується й О. О. Папкова, на думку якої межі застосування суддею розсуду при розгляді конкретного цивільно-правового спору складають: а) вимога закону; б) обставини справи; в) правила тлумачення норм права; г) принцип доцільності; д) категорія справедливості¹.

Однак розуміння суддівського розсуду лише як судження, заснованого на доказах, є, на наш погляд, не зовсім точним. Воно формується на основі аналізу фактичних обставин справи. Крім того, на процес прийняття рішення суддею впливають ще і його погляди на мораль, рівень правосвідомості, професійної майстерності, ціннісні орієнтації, особистісні, психічні якості і здібності. Це ще раз підтверджує необхідність ретельного, науково обґрунтованого підбору суддівських кадрів, що є однією з гарантій успішності здійснення судової влади в державі.

На думку Ц. О. Ямпольської², основними ознаками повноважень є: по-перше, можливість видання правових актів, обов'язкових для усіх громадян і посадових осіб; по-друге, можливість захисту їх від порушень за допомогою примусової сили держави; по-третє, забезпечення виконання велінь, що містяться в даних актах, заходами виховання, переконання, заохочення; по-четверте, матеріальне забезпечення виконання велінь, що містяться в згаданих актах. Торкаючись дослідження природи повноважень, Ю. М. Козлов³ уточнює результати дослідження Ц. О. Ямпольської й акцентує на тому, що правові акти, видані носіями владних повноважень публічного характеру, обов'язкові для виконання лише тими суб'єктами, яким вони адресовані.

Дана характеристика владного повноваження застосовувалася до державного органу в широкому розумінні, тобто до всіх органів держави⁴. Розгляд судді як органу державної (судової) влади дав підстави А. Д. Бойкову⁵ використовувати запропоновану конструкцію і для характеристики юридичної природи повноваження носіїв судової влади.

На наш погляд, повноваження не повинно розглядатися виключно з об'єктивного боку. Очевидно, що до його структури входить і суб'єктивний аспект. Державно-владні повноваження здійснюються посадовою особою, психологічні особливості якої, суб'єктивне сприйняття владних повноважень деяким чином детермінують її пове-

¹ Папкова, О. А. Пределы судейского усмотрения в гражданском процессе [Текст] / О. А. Папкова // Журн. рос. права. – 1998. – № 2. – С. 99–107.

² Ямпольская, Ц. А. Органы советского государственного управления в современный период [Текст] / Ц. А. Ямпольская. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – С. 17, 18.

³ Козлов, Ю. М. Органы советского государственного управления. Понятие и конституционная система [Текст] / Ю. М. Козлов. – М. : Госюриздат, 1960. – С. 10–13.

⁴ Див.: Власов, В. А. Советский государственный аппарат [Текст] / В. А. Власов. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 49–63.

⁵ Бойков, А. Д. Третья власть в России. Очерки о правосудии, законности и судебной реформе 1990–1996 гг. [Текст] / А. Д. Бойков. – М. : Изд-во НИИСЗ, 1997. – С. 101.

дінку в правовій сфері. Саме на суб'єктивний аспект реалізації повноважень вказує Ю. Тихомиров, характеризуючи владне повноваження як «забезпечену законом орієнтовну вимогу уповноваженого суб'єкта до певної поведінки чи дій фізичних або юридичних осіб»¹.

Подібною позиції дотримується й О. В. Петришин, який розглядає державно-владні повноваження крізь призму сприйняття посадової особи, як «вид і міру службової поведінки, що полягає у владному впливі посадової особи на зацікавленого у вирішенні соціально-юридичної ситуації суб'єкта з метою досягнення соціально-правового результату»².

Спираючись на загальнотеоретичні дослідження, вважаємо, що повноваженням судді іманентні такі характерні ознаки: 1) вони реалізуються одноособово суддею (або колегіально у передбачених законом випадках); 2) поширюються на осіб, не зв'язаних із суддею службовими відносинами, тобто мають публічний характер; 3) реалізуються шляхом видання акта судової влади, що має обов'язковий характер для тих, кому він адресований; 4) держава забезпечує нагляд (контроль) за виконанням велінь судді; 5) мають юрисдикційний характер.

Як слушно зауважили С. М. Лопатіна і Ю. О. Рябцов, реалізація державно-владних повноважень, якими наділені судді, можлива тільки в системі процесуальних відносин, поза даними відносинами немає ні правосуддя, ні самого суду³. Дійсно, суддя може реалізувати надані йому повноваження тільки в межах процесуальних правовідносин при здійсненні професійних функцій.

За змістом повноваження можливо класифікувати на предметні та функціональні, за значимістю — на основні та додаткові. Дослідимо кожен групу окремо.

Предметні повноваження визначаються юрисдикцією суду, в якому працює суддя, виступаючи, у свою чергу, критерієм щодо розмежування юрисдикції судів. До основних повноважень цієї групи належать повноваження зі здійснення правосуддя та судового контролю. До додаткових слід віднести повноваження щодо узагальнення судової практики, аналізу судової статистики, роз'яснення з питань застосування законодавства, участі у формуванні суддівського корпусу, надання методичної допомоги суддям судів нижчого рівня та ін. Обсяг предметних повноважень судді визначається юрисдикцією суду, в якому він працює.

Повноваженнями щодо здійснення конституційного контролю наділені лише судді Конституційного Суду України, які розглядають всі справи, віднесені до юрисдикції (компетенції) Конституційного Суду ст. 147 Конституції України.

Особливості організаційної моделі судоустрою України передбачають надання повноважень зі здійснення правосуддя та адміністративного контролю суддям судів загальної юрисдикції. Обсяг повноважень суддів відповідних судів устанавлюється відповідно до принципу інстанційності побудови судової системи.

¹ Тихомиров, Ю. Публичное право [Текст] : учебник / Ю. Тихомиров. – М. : БЕК, 1995. – С. 138.

² Петришин, А. В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки. Сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ [Текст] / А. В. Петришин. – Харьков : Факт, 1998. – С. 153.

³ Лопатіна, С. Н. Совершенствование государственной судебной власти в Российской Федерации [Текст] / С. Н. Лопатіна, Ю. А. Рябцов // Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 110.

Функціональні повноваження судді — це можливість вчиняти різні процесуальні дії та здійснювати організаційні заходи, спрямовані на забезпечення розгляду справи. Вид та міра функціональних повноважень судді визначаються функцією судової влади та встановлюються процесуальним законодавством. Результатом реалізації суддею своїх функціональних повноважень є ухвалення відповідного рішення, яке має владний характер.

А. Ф. Козлов пропонує виділити такі групи функціональних повноважень судді при здійсненні правосуддя: а) із забезпечення участі в процесі зацікавлених осіб; б) із збирання, дослідження та оцінки доказів і встановлення об'єктивної істини по справі; в) із винесення рішень; г) із виправлення допущених помилок при винесенні рішень; д) із виконання судових рішень. До цього ж виду він відносить і повноваження, що стосуються встановлення й усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень¹.

На думку К. В. Гусарова, функціональні повноваження судді при здійсненні правосуддя пов'язані з його «вирішальними діями щодо керівництва процесом». Як критерій для їх класифікації автор використовує стадії судового процесу².

На наш погляд, всі функціональні повноваження судді можна поділити на три групи: а) з підготовки до судового розгляду справи; б) з розгляду справи; в) з контролю за виконанням прийнятого судового рішення.

Таким чином, під повноваженнями судді ми розуміємо вид та міру службової поведінки носія судової влади, яка спрямована на реалізацію функцій судової влади, і має формальне визначення у відповідному рішенні судді.

Отже, нормативно визначене владне повноваження — основний інструмент виконання покладених на суддю функціональних обов'язків при здійсненні професійної діяльності. Отже, юридичні, державно-владні повноваження є основним елементом правового статусу судді і відображають діяльну, державно-владну і правову природу його статусу. Однак можливість наділення такими винятковими правовими можливостями, як представляти судову владу в державі, залежить від особистісних якостей і здібностей судді, яким закон надає обов'язкового характеру. Тому при визначенні правової природи повноважень судді, крім об'єктивних аспектів їх реалізації, слід враховувати суб'єктивний фактор — реалізує їх людина, яка наділена певними соціальними і психофізіологічними характеристиками, що справляє певний вплив на процес прийняття рішень при здійсненні повноважень.

Особливість професійної діяльності судді передбачає наявність у людини, яка обіймає цю посаду, певних безумовно необхідних і юридично обов'язкових якостей і здібностей, що забезпечують належне виконання службових функцій. Тому в структуру поняття правового статусу судді ми включаємо такий необхідний елемент, як правосуб'єктність. Зміст даного правового поняття становить юридична характеристика особи судді, її якостей і здібностей з точки зору відповідності тим характеристикам, що визначені в законодавстві як необхідні для ефективної реалізації наданих

¹ Козлов, А. Ф. Суд первой инстанции как субъект советского процессуального права [Текст] / А. Ф. Козлов. — Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1983. — С. 127.

² Гусаров, К. В. Проблемы гражданской процессуальной правосубъектности [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / К. В. Гусаров ; Нац. юрид. акад. Украины. — Харьков, 2000. — С. 59.

правових можливостей. Тому законодавець шляхом закріплення нормативно оформлених вимог установив спеціальну правосуб'єктність судді, втрата якої є підставою для позбавлення статусу носія судової влади.

Вихідним у визначенні правосуб'єктності судді повинно стати загальнотеоретичне визначення цього поняття. В теорії права відсутня єдність думок щодо сутності та змісту правосуб'єктності. Одні дослідники (С. М. Братусь, О. В. Венедиктов, С. Ф. Кечек'ян, О. К. Сергун, Ю. К. Толстой та ін.) у своїх дослідженнях ототожнюють дане правове явище із правоздатністю, оскільки, на їх думку, для розмежування цих понять немає ні теоретичних, ні практичних підстав. Разом з тим А. К. Сергун не заперечує самостійного існування правосуб'єктності як виключно теоретичного поняття¹.

Протилежної точки зору дотримуються С. С. Алексєєв, А. А. Гатінян, О. В. Міцкевич, В. Д. Перевалов, які справедливо вважають, що поняття «правоздатність» і «правосуб'єктність» відмінні, але разом з тим учені ототожнюють правосуб'єктність із сукупністю прав та обов'язків, що, на наш погляд, неприпустимо, оскільки такий зміст має інше правове явище — правовий статус². Подібне розуміння сутності правосуб'єктності може призвести до ототожнення понять «правовий статус» і «правосуб'єктність». Насправді ж кожне із зазначених понять є самостійним правовим явищем, а отже, має власний, відмінний зміст. В. Д. Перевалов, визнаючи змістовну відмінність цих правових явищ, висловлює плідну думку, згідно з якою загальним для всіх суб'єктів права будуть не права й обов'язки, а властивість володіння ними, тобто правосуб'єктність. При цьому автор акцентує на тому, що категорія «властивість» не дає повного уявлення про правосуб'єктність з погляду спеціальних правових понять, у результаті чого він визначає правосуб'єктність як систему особливих правовідносин³.

На наш погляд, позиція щодо ототожнення правосуб'єктності і правовідносин не є спірною. Правовідносини являють собою «особливу форму соціальної взаємодії, учасники якої мають взаємні, кореспондуючі права й обов'язки і реалізують їх з метою задоволення своїх потреб та інтересів...»⁴. Юридична специфіка цього поняття, серед інших ознак, вирізняється такими обставинами: учасниками правовідносин можуть бути лише суб'єкти права, тобто особи, наділені певною правосуб'єктністю; для них характерний специфічний зв'язок сторін у формі взаємних прав та обов'язків. Структуру поняття становлять суб'єкти (фізичні і юридичні особи), об'єкти (матеріальні і нематеріальні блага) і зміст, що являє собою, з одного боку (в матеріальному аспекті), дозволу поведінку зобов'язаної особи, а з другого (в юридичному аспекті) — суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

¹ Сергун, А. К. Процессуальная правоспособность и правосубъектность (в литературе и ГПК) [Текст] / А. К. Сергун // Вопросы науки советского процессуального гражданского права : труды ВЮЗИ. – 1975. – Т. 38. – С. 90, 91.

² Москвич, Л. М. Правовий статус судді: поняття та зміст [Текст] / Л. М. Москвич // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту. – 2000. – № 4. – С. 223–229.

³ Перевалов, В. Д. Вопросы теории социалистической правосубъектности [Текст] / В. Д. Перевалов // Правоведение. – 1980. – № 3. – С. 55–59.

⁴ Общая теория права и государства [Текст] : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристь, 1994. – С. 32.

Таким чином, можливо визначити правосуб'єктність як своєрідні правовідносини, де однією із сторін виступає індивід, властивостям якого надається юридичне значення, а другою — держава, яка шляхом закріплення в законодавстві визнає ці якості юридично значущими. Але такі відносини не є правовідносинами в їх власному розумінні. Правосуб'єктність, що виникає в результаті законодавчого закріплення певних властивостей індивіда, характеризує якість лише однієї сторони.

Щодо співвідношення правового статусу і правосуб'єктності доречно думку висловив О. В. Петришин, згідно з якою «зміст правового статусу не стільки виражає, скільки обумовлює зміст правосуб'єктності індивіда чи організації»¹.

Дійсно, успішність реалізації службових прав, обов'язків та повноважень судді практика та законодавець пов'язують з наявністю у судді певного набору професійних, особистісних, соціально-психологічних якостей і здібностей.

Вважаємо, що правосуб'єктність необхідно визначити та дослідити як автономне юридичне поняття, що можливо шляхом виділення фундаментальної, домінуючої властивості, яка обумовлює всі інші його характеристики. Пізнати зміст будь-якого правового явища можливо тільки через пізнання його сутності, що виступає його ядром, більш стійким і концентрованим утворенням.

Найближчою до нашого розуміння природи правосуб'єктності є позиція С. С. Алексєєва², на думку котрого, правосуб'єктність є суспільно-юридичною властивістю, якою норми права наділяють суб'єкта відповідно до потреб суспільного розвитку. Тому правосуб'єктність є первинною ланкою конкретизації юридичних норм, де визначається загальне правове становище суб'єктів. Останні стають у ті чи інші відносини щодо один одного.

Подібної точки зору дотримується й М. І. Матузов, який розглядає правосуб'єктність як можливість або здатність особи бути носієм права з усіма наслідками, що звідси випливають³. На наш погляд, автор точно підкреслив взаємозв'язок носія правового статусу і його невід'ємної властивості — правосуб'єктності. Р. О. Халфіна також вважає, що саме правосуб'єктність визначає можливість виступати суб'єктом прав та обов'язків у різних сферах суспільних відносин⁴.

Як бачимо, учені пропонують досліджувати сутність правосуб'єктності через категорію «суб'єкт права». Однак останнє поняття є абстрактним, суворо науковим. Воно утворилося внаслідок виділення найбільш істотних правових ознак, властивих усім конкретним учасникам правовідносин. Цим пояснюється різноманітність підходів до визначення сутності правосуб'єктності.

Так, наприклад, вольова теорія правосуб'єктності (Савін'ї, Гельдер) визнає єдиним реальним суб'єктом права тільки людину як «вольоздатну особистість»; теорія «інте-

¹ Петришин, А. В. Правовой режим государственной службы: вопросы общей теории [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / А. В. Петришин ; Нац. юрид. акад. Украины. – Харьков, 1998. – С. 280, 281.

² Алексєєв, С. С. Общая теория права [Текст] : в 2 т. / С. С. Алексєєв. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – С. 139.

³ Теория государства и права [Текст] : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юрист, 2000. – С. 522.

⁴ Халфіна, Р. О. Общее учение о правоотношении [Текст] / Р. О. Халфіна. – М. : Наука, 1974. – С. 126.

ресу» (Ієринг та його школа, Коркунов) визнає суб'єктом права не вольового суб'єкта, а суб'єкта користування (тому діти і недієздатні відповідно до цієї теорії також є суб'єктами права); теорія делегованих прав (Шершеневич, Дювернуа) стверджує, що суб'єкт права є штучним продуктом творчості позитивного права; теорія «соціальних функцій» (Дюгі) визнає суб'єкта права носієм обов'язків, якими наділяється кожна людина згідно з її статусом.

Незважаючи на множинність підходів, можна виділити загальне, основу, ядро всіх теорій. Так чи інакше розуміння правосуб'єктності справедливо пов'язується з внутрішніми, соціально-психологічними характеристиками людини, що знаходить свій прояв у її здатності бути суб'єктом права. Тобто правосуб'єктність являє собою юридичну характеристику суб'єкта права — юридичної особи індивіда, його якостей і властивостей. На законодавчому рівні вона визначається через сукупність вимог до особи суб'єкта.

Правосуб'єктність конкретизується у відповідних галузях права, в яких відбувається деталізація кола правовідносин і суб'єктів, що можуть брати в них участь. Тому в теорії права виділяються загальна, галузева і спеціальна правосуб'єктність. Так, О. В. Венедиктов відзначає, що здатність бути носієм прав і обов'язків у різних сферах правовідносин може бути визначена як його загальна правосуб'єктність; здатність бути носієм прав і обов'язків у певній сфері правовідносин — як його галузева правосуб'єктність: адміністративна, цивільна, трудова та інша¹. С. С. Алексєєв до наведеної класифікації додає ще спеціальну правосуб'єктність, тобто здатність особи бути суб'єктом певного кола правовідносин. Автор, на наш погляд, справедливо акцентує увагу на тому, що саме спеціальна правосуб'єктність дозволяє виявити відмінність у правовому положенні (статусі) суб'єктів².

Саме спеціальна правосуб'єктність характеризує якості і здібності особи, яким закон надає юридично обов'язкового характеру для того, щоб вона (особа) мала реальну юридичну можливість претендувати на ту чи іншу соціальну або соціально-професійну роль.

З огляду на наведене вважаємо, що правосуб'єктність судді є спеціальним видом правосуб'єктності, визначає здатність конкретної людини бути носієм спеціального правового статусу — здійснювати судову владу в державі. Тобто це поняття містить юридичну характеристику особи людини, яка здійснює функції носія судової влади, його якостей та здібностей з боку відповідності тим критеріям, що визначені в законодавстві як обов'язкові для наділення встановленим комплексом юридичних можливостей.

Законодавство України встановлює щодо осіб, які претендують на зайняття посади судді, а отже, і на набуття відповідного правового статусу, такі вимоги: по-перше, кандидат на заміщення суддівської посади повинен володіти конкретними соціальними характеристиками і, по-друге, людина, яка претендує на зайняття суддівської посади, повинна бути професійно придатною до цієї діяльності. Встановлення профе-

¹ Венедиктов, А. В. О субъектах социалистических правоотношений [Текст] / А. В. Венедиктов // Сов. государство и право. — 1955. — № 6. — С. 17–29.

² Алексєєв, С. С. Проблемы теории права [Текст] : курс лекций : в 2 т. / С. С. Алексєєв. — Свердловск : Изд-во СЮИ, 1972. — Т. 1. — С. 282.

сійної придатності суб'єкта до професійної діяльності судді, на наш погляд, повинно здійснюватися шляхом порівняння структури його психічних і психофізіологічних особливостей з «ідеальною моделлю», закладеною в професіограмі судді. Саме нормативно оформлена професіограма дозволить об'єктивно і справедливо стосовно кожного конкретного судді оцінити набір, комбінацію і рівень розвиненості його професійно важливих якостей та прогнозувати результати його діяльності. Законодавче закріплення соціально-психологічних вимог щодо судді стане однією з гарантій успішності судової влади.

Слід зазначити, що характерною ознакою правосуб'єктності є бажання, волевиявлення особи обійняти посаду носія судової влади.

За умови відповідності особи всім переліченим в Законі вимогам держава визнає її здатною мати право на зайняття суддівської посади, а отже, і на набуття правового статусу судді. Однак, як слушно зауважив М. І. Матузов, визнання людини здатною мати право ще не свідчить про те, що вона його має¹. Зайняття особою посади судді, а отже, і наділення правовим статусом носія судової влади здійснюється відповідно до правового акта, винесеного Президентом або Верховною Радою України про призначення (обрання) конкретної особи на посаду судді.

Таким чином, правосуб'єктність судді — це цілком реальне правове явище, що має самостійний зміст. Воно обумовлене специфікою правового статусу носія судової влади і виражається у визнаній державою за допомогою правових норм відповідності особистості вимогам професійної суддівської діяльності.

Етимологічно поняття «відповідність» є основною формотворчою ознакою компетентності. Термін «компетентність» походить від слова «компетенція» (*competentia*) латинського походження і буквально означає узгодженість частин, домірність, симетрію.

У літературі існують декілька підходів до визначення поняття «компетентність»: 1) знання справи; 2) включення до змісту поняття рівня освіти, досвіду роботи за спеціальністю, стаж роботи на посаді; 3) розгляд компетентності у взаємозв'язку знань та способів реалізації їх на практиці. Однак, незважаючи на різноманітність, загальним для всіх підходів є те, що «компетентність» розглядається як категорія, що відображає характеристику людини, яка є носієм судової влади в державі.

Оригінальну позицію зайняв В. М. Горшеньов, який розглядав компетентність як певний рівень інтелектуального, психологічного і функціонального стану людини, що відображає її знання, переконання, навички й уміння в конкретній сфері професійної діяльності і обумовлює у своїй єдності якісну характеристику професіонала².

Вважаємо, що компетентність слід розглядати як системну якість, в основі якої знаходяться знання, уміння, навички, певні здібності, котрі необхідні при здійсненні конкретної професійної діяльності, ведуть до її успішності.

На наш погляд, у змісті правосуб'єктності судді можна виділити соціальну, психофізіологічну, професійну, моральну компетентність. При нормативному визначенні

¹ Матузов, Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права [Текст] / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – С. 200, 203.

² Юридична деонтологія [Текст] : навч. посіб. / за ред. проф. В. М. Горшеньова, В. В. Комарова. – Х. : Основа, 1993. – С. 79.

дані властивості суб'єкта набувають характеру юридично значущих і складають структуру професійно важливих якостей судді.

Професійно важливі якості — це сукупність індивідуально-психологічних здібностей особистості, що відповідають вимогам даної професії, діяльності і є умовою її успішного виконання¹. Вони виступають її передумовою, але в той же час самі ж удосконалюються, шліфуються в ході здійснення професійної діяльності.

Нормативно визначені професійно важливі якості судді стають юридично обов'язковою передумовою для наділення та збереження правового статусу.

І. М. Шпілереїн, С. Г. Гемерштейн² виділили групи професійно важливих ознак, що характеризують функціональні можливості людини з різних боків.

1. Професійно важливі ознаки і важливі для професійного успіху функції, які складно піддаються тренуванню, розвитку і виражають стійкі індивідуальні особливості людини.

2. Професійно важливі ознаки і важливі для професійного успіху функції, які вдається розвинути в процесі навчання, і тому вони повинні бути включені в програму професійної підготовки.

3. Професійно важливі ознаки і важливі для професійного успіху функції, які є найбільш негнучкими, піддаються функціональному розпаду під впливом тривалої і/або напруженої професійної роботи.

Досліджуючи професійно важливі якості державних службовців, Г. В. Атаманчук пропонує таку їх класифікацію: 1) первинні, вихідні якості, якими повинен володіти кандидат на державну посаду; 2) якості, що здобуваються, формуються в процесі виконання професійних функцій, накопичення досвіду і просування по службі. Як первинні якості, так і якості, що здобуваються, на думку вченого, мають три аспекти свого прояву: 1) загальнокультурний; 2) діловий, професійний; 3) особистісний³. На наш погляд, результати досліджень учених можуть бути успішно використані при конструюванні ідеальної структури особи судді.

Як відзначалося, зміст професійно важливих якостей судді обумовлюється сутністю, специфікою професійної діяльності. Однак професію судді психологи не відносять до числа тих, що пов'язані з особливою природною основою, — спеціальними здібностями. Це означає, що окремі якості особистості можуть бути компенсовані іншими якостями та здібностями, тісно з ними пов'язаними. Це положення повинно бути враховано при проведенні кваліфікаційної атестації судді та даванні висновку про його відповідність посаді.

Професійна суддівська діяльність також передбачає наявність у суб'єкта, який її здійснює, високорозвинених загальних здібностей. Це означає, що при формуванні професійного суддівського корпусу необхідно враховувати індивідуальні, соціальні,

¹ Психология. Словарь [Текст] / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М. : Б. и., 1990. — С. 389.

² Носкова, О. Г. История психологии труда в России [Текст] : учеб. пособие для вузов по направлению и спец. «Психология» / О. Г. Носкова. — М. : Изд-во МГУ, 1997. — С. 234.

³ Атаманчук, Г. В. Сущность советского государственного управления [Текст] / Г. В. Атаманчук. — М. : Юрид. лит., 1980. — С. 53.

психофізіологічні, професійні, моральні якості і здібності особи майбутнього судді. У цьому зв'язку актуалізується питання науково обґрунтованого професійно-психологічного підбору суддівських кадрів.

Деякі вчені вважають, що «правосуб'єктність» є лише передумовою правового статусу, а тому не входить у зміст цього поняття. Так, на думку С. С. Алексєєва, «правосуб'єктність виступає як засіб фіксування (закріплення) кола суб'єктів — осіб, що *володіють здатністю* (курсив наш. — Л. М.) бути носіями певного правового статусу»¹. Але між здатністю до володіння і безпосереднім володінням є певна відмінність. Таку позицію підтримує й законодавець.

Так, згідно з законодавством України стосовно осіб, які претендують на зайняття посади судді, а отже, і на придбання відповідного правового статусу, встановлюються певні вимоги: щодо їх соціально-демографічного статусу, освіти, професійного досвіду, навичок і здібностей. За умови відповідності особи передбаченим вимогам держава визнає її здатною мати право на зайняття суддівської посади, а отже, і на придбання правового статусу судді.

Як бачимо, за таких умов правосуб'єктність дійсно передує безпосередньому придбання правового статусу судді, хоча й має безумовно необхідний характер. Однак розуміння правосуб'єктності лише як передумови статусу було б не зовсім справедливим, адже правосуб'єктність судді передбачається протягом усього періоду володіння статусом носія судової влади. Так, втрата суддею громадянства України, встановлення його професійної непридатності, хвороба судді, що перешкоджає належному виконанню повноважень, набуття законної сили стосовно судді обвинувальним вироком тощо, тягнуть за собою звільнення судді із займаної посади, а отже, і втрату відповідного правового становища, статусу. Тому ми розглядаємо правосуб'єктність не тільки як передумову, а й як складовий елемент правового статусу судді. Це дозволяє при характеристиці правового статусу судді перейти від орієнтації на посаду і статус посади до всебічного дослідження і врахування особистісного потенціалу, включивши в нього весь комплекс безумовно необхідних і юридично обов'язкових особистісних якостей та здібностей людини, яка обіймає цю посаду.

Підсумовуючи викладене, відмітимо, що правосуб'єктності судді властиві такі характерні ознаки:

- 1) правосуб'єктність судді є спеціальним видом правосуб'єктності;
- 2) правосуб'єктність є необхідною умовою для володіння правовим статусом;
- 3) сутність правосуб'єктності зводиться до юридичної характеристики особи судді як суб'єкта, котрий здійснює судову владу в державі;
- 4) правосуб'єктність є системною якістю, у структурі якої можна виділити соціальну, психофізіологічну, професійну та моральну компетентність;
- 5) зміст даного явища обумовлюється професійною діяльністю і складає певні професійно важливі якості та здібності судді, що є необхідною умовою успішності здійснення функцій судової влади;

¹ Алексєєв, С. С. Общая теория права [Текст] : в 2 т. / С. С. Алексєєв. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – С. 140.

б) правосуб'єктність визначає відповідність конкретного судді займаній посаді, професійній групі в цілому:

– відповідність посаді виявляється в компетентності судді при вирішенні поставлених перед ним завдань;

– відповідність професійній групі виражається у відповідності судді груповим цінностям і нормам, професійному авторитетові.

Дослідження правосуб'єктності судді як складового елемента правового статусу дає можливість при характеристиці правового становища посадової особи судової влади враховувати особистість носія цього статусу. Такий підхід є досить доцільним та обґрунтованим, оскільки навіть при вирішенні виключно службових питань не можна розглядати суддю тільки крізь призму його традиційних (формальних) кадрових характеристик — віку, стажу, освіти та інших по суті суто формальних показників. І річ не тільки в тому, що рольова структура особи судді аж ніяк не вичерпується певним переліком його службових функцій, а й у тому, що людина, яка обіймає цю посаду, неминуче привносить у свою професійну діяльність значний суб'єктивний момент, що іноді навіть набуває вирішального значення. Саме особистісні якості і здібності людини є суб'єктивними факторами, що впливають на ефективність здійснення судової влади у цілому.

Таким чином, фундаментом, вихідними елементами, що становлять зміст правового статусу професійного судді, на наш погляд, слід визнати: а) службові права; б) службові обов'язки; в) повноваження; г) правосуб'єктність судді.

5.2. Особливості правового статусу суддів, які займають адміністративні посади у судах

Судова система є складним цілісним механізмом, основним призначенням якого є задоволення потреб суспільства у професійному вирішенні правових конфліктів. Разом з тим однією із найважливіших умов стабільного функціонування цього злагодженого механізму є наявність високоорганізованої системи адміністрування, яка б характеризувалася адаптивністю, гнучкістю та результативністю. Як зазначає І. В. Міхеєва, найважливішим фактором, що впливає на ефективність здійснення правосуддя, є оптимальна система адміністративного управління, організаційно-правового та ресурсного забезпечення діяльності судів, ефективне використання кадрових інформаційних, фінансово-господарських та інших їх ресурсів¹. На сьогодні одна з головних ролей щодо здійснення адміністрування у суді покладена на голову суду та його заступника. Аналізуючи правовий статус осіб, які займають адміністративні посади в суді, можна стверджувати, що за останні роки з'явилися деякі успіхи в ас-

---

¹ Міхеєва, І. В. Особенности администрирования и управления в российских судах (сравнительно-правовой аспект) [Текст] / И. В. Михеева // Пробелы в законодательстве и пути их преодоления : сб. науч. ст. по итогам междунар. науч.-практ. конф., 14–15 сент. 2007 г. – Н. Новгород, 2008. – С. 426.

пекті нормативної регламентації статусу голови суду та керівника апарату суду, у той же час слід враховувати, що їх статус багато в чому складався як соціальний, оскільки не повною мірою отримав бажаного правового закріплення. Однак в умовах побудови правової держави, вдосконалення судової системи та підвищення якості правосуддя є необхідним визначення статусу осіб, які займають адміністративні посади в суді, шляхом його нормативного закріплення, що, у свою чергу, вимагає дослідження на теоретичному рівні всіх його компонентів.

Статус — це абстрактний багатозначний термін, який у широкому розумінні означає сукупність стабільних значень параметрів об'єкта або суб'єкта. У вузькому значенні статус об'єкта або суб'єкта — це його становище. Слово «статус» походить від латинського *status*, що означає «стан, становище» (англ. *status* — правове положення)¹.

У лексичному значенні термін «статус» означає правове становище громадян, державних і громадських органів, міжнародних організацій тощо². У російській енциклопедичній літературі під статусом розуміється сукупність загальних прав, що визначають правоздатність, і основних прав та обов'язків, невід'ємних від осіб, органів, організацій, юридичних осіб. Основні права та обов'язки поширюються на всіх індивідів незалежно від обставин, включаючи особисті здібності й соціальне становище, хоча в житті для реалізації прав і обов'язків ці та інші обставини можуть мати суттєве значення. Права і обов'язки державних органів як частина їх правового статусу визначаються конституціями та відповідними законами. Права і обов'язки юридичних осіб визначаються цивільно-правовим законодавством³.

Таким чином, можна погодитись із Л. М. Москвич, яка зазначає, що сутність поняття «статус» для всіх суб'єктів тотожна і виражає те, що властиво цілому ряду чи роду явищ, а саме — міру свободи, певну можливість поведінки конкретного суб'єкта або соціальної групи. Тобто «статус» передбачає соціально-типові аспекти поведінки. Тому відрізнити статус одного суб'єкта від статусу іншого можливо через з'ясування його місця в системі соціальних відносин шляхом визначення тієї «міри свободи, певної можливості поведінки»⁴. Однак, погоджуючись із вченим, слід додати, що вказані міра свободи, певна можливість поведінки обов'язково повинні мати стабільний характер та визначеність. Статус (положення) визначається не лише правами, які має особа, до нього належать також і обов'язки. Спираючись на таке розуміння терміна «статус» у юридичній літературі розглядають статус громадян, осіб без громадянства, державних органів, посадових осіб тощо.

Питання щодо визначення змісту правового статусу суддів, що займають адміністративні посади, є дискусійним. На наш погляд, при його дослідженні доцільно використовувати методологію та результати наукових досліджень щодо статусу судді.

¹ Философский энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред.: Л. Ф. Ильичёв и др. – М. : Совет. энцикл., 1983. – С. 415.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – С. 1387.

³ Юридическая энциклопедия [Текст] / отв. ред. Б. Н. Топорнин. – М. : Юристъ, 2001. – С. 1042.

⁴ Москвич, Л. М. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) [Текст] : монографія / Л. М. Москвич, С. О. Іваницький, І. О. Русанова ; за заг. ред. І. Є. Марочкина. – Х. : ФІНН, 2009. – С. 8.

Це обумовлено не стільки недостатністю наукового вивчення обраної теми дослідження, скільки тим, що суддя є носієм судової влади, посадовою особою суду як органу влади, де голова суду здійснює свої повноваження у тісному взаємозв'язку із суддями, а також у зв'язку з тим, що поряд із здійсненням повноважень керівника суду на голови судових органів покладені повноваження судді. До того ж голови судів є, у першу чергу, суддями, тому припинення повноважень судді означає і припинення повноважень керівника суду. Це положення підкреслює й законодавець, вказуючи у Законі України «Про судоустрій і статус суддів», що судді в Україні мають єдиний статус незалежно від місця суду в системі судів загальної юрисдикції чи адміністративної посади, яку суддя обіймає в суді. Але при цьому слід зазначити, що декларований законом принцип єдності статусу суддів вимагає акцентувати увагу на такій тезі: правовий статус у рамках загального правового статусу судді мають лише ті групи носіїв судової влади, для яких характерне особливе базове становище в сенсі специфічних, властивих тільки цим групам факторів, які мають юридичне значення. Адже цілком очевидно, що й усередині системи правового статусу судді можуть бути виділені певні групи з більш конкретизованим базовим становищем¹.

Проблема визначення статусу судді є предметом наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, однак єдиного підходу до визначення структури досліджуваного поняття не існує й досі. У науковій літературі є різні напрями щодо визначення змісту правового статусу судді, які залежать від елементного складу статусу судді. Так, В. О. Кряжков у зміст правового статусу судді включає вимоги, що висуваються до суддів, їх права й обов'язки². К. Ф. Гуценко відзначає, що під статусом суддів слід розуміти сукупність їх прав і обов'язків, які з'явилися у них в силу їх посадового становища³. Л. О. Сергієнко як складові елементи статусу носія судової влади виділяє права, обов'язки, а також відповідальність, яка обумовлюється займаною посадою⁴. Є. Б. Абросимова вказує, що правовий статус судді охоплює декілька елементів: перший елемент характеризує порядок формування — призначення чи обрання; другий елемент — порядок припинення діяльності; третій елемент містить характеристику компетенції суб'єкта, а також порядок і способи її реалізації; четвертий елемент можна охарактеризувати як такий, що містить особливості правового положення цього суб'єкта, які відрізняють його від інших публічних суб'єктів — носіїв державної влади⁵. М. В. Вітрук вважає, що статус судді включає права і обов'язки, а також правові принципи, що виражають взаємини судді, суспільства і держави (незалежність,

¹ Див.: Москвич, Л. М. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) [Текст] : монографія / Л. М. Москвич, С. О. Іваницький, І. О. Русанова ; за заг. ред. І. С. Марочкіна. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 20.

² Кряжков, В. А. Конституционное правосудие в субъектах Российской Федерации (правовые основы и практика) [Текст] / В. А. Кряжков. — М. : Формула права, 1999. — С. 54.

³ Гуценко, К. Ф. Правоохранительные органы [Текст] : учеб. для юрид. вузов и фак. / К. Ф. Гуценко ; под ред. К. Ф. Гуценко. — Изд. 5-е, перераб. и доп. — М. : Зерцало, 2000. — С. 126.

⁴ Сергієнко, Л. А. Правовая регламентация управленческого труда [Текст] / Л. А. Сергієнко. — М. : Наука, 1984. — С. 42.

⁵ Абросимова, Е. Б. Суд в системе разделения властей: российская модель (конституционно-теоретические аспекты) [Текст] : учеб. пособие / Е. Б. Абросимова ; Ин-т государства и права Рос. акад. наук. — М. : Проспект, 2002. — С. 76.

недоторканність судді, рівність прав суддів та ін.). До статусу приєднуються гарантії, що забезпечують використання прав і виконання обов'язків судді. У сукупності статус судді і його гарантії визначають правове становище судді¹. О. М. Бабаєва, визначаючи статус судді, включає в нього правоздатність та дієздатність, права і обов'язки, гарантії цих прав і обов'язків, відповідальність за неналежне виконання покладених на нього обов'язків. При цьому науковець вважає, що запропоноване нею поняття можливо поширити і на інших учасників конкретних правовідносин². М. І. Клеандров під статусом судді розуміє правове становище судді як носія судової влади, посадової особи високого рангу, його права, обов'язки, гарантії та імунітети, його місце в судовій системі³.

В енциклопедичній літературі зазначено, що статус суддів — це сукупність закріплених у законі норм, що визначають правове положення суддів як носіїв судової влади. Статус суддів включає вимоги, що висуваються до судді, порядок наділення суддів повноваженнями, підстави зупинення і припинення суддівських повноважень, принципи їх діяльності, матеріальне забезпечення суддів, заходи соціального захисту суддів та членів їх сімей та ін.⁴

Таке різноманіття підходів до визначення структури статусу судді зумовлено, на наш погляд, по-перше, відсутністю закріплених на законодавчому рівні критеріїв їх визначення, відповідно до яких можна було б розглядати структуру статусу судді, а, по-друге, намаганням вченими більш детально дослідити правове становище судді. Слід погодитись із Л. М. Москвич, яка зазначає, що це призвело до необґрунтованого розширення меж тлумачення вказаного правового поняття. Дослідниця вважає недоцільним включати в його структуру низку елементів, які за своєю сутністю є умовами ефективної реалізації статусу (правові принципи, гарантії здійснення службових повноважень) або виникають за наявності певних обставин і не мають всеосяжного характеру (відповідальність)⁵. Однак у той же час автор розширює елементи правового статусу судді, додаючи до нього правосуб'єктність⁶, що, на наш погляд, як і вимоги до кандидатів та процедура призначення на посаду, передують правовому статусу, та не можуть бути віднесені до його елементів. Крім того, вони є умовами існування правового статусу у певної особи, а не складовим елементом цього статусу.

Заслуговує на увагу позиція Г. Т. Єрмошина, який виділяє в статусі судді дві складові: 1) процесуальну, у яку входять права і обов'язки судді як особи, що заміщає посаду державного службовця, які визначаються процесуальним законодавством; 2) права і обов'язки, які визначають особливе становище в суспільстві судді як гро-

¹ Витрук, Н. В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс [Текст] : учеб. пособие / Н. В. Витрук. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юрист, 2005. — С. 131.

² Бабаєва, О. Н. Проблемные вопросы статуса мировых судей Российской Федерации [Текст] / О. Н. Бабаєва // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Серия: Право. — 2007. — № 1. — С. 134.

³ Клеандров, М. И. Статус судьи [Текст] : учеб. пособие / М. И. Клеандров. — Новосибирск : Наука, 2000. — С. 5.

⁴ Популярный юридический энциклопедический словарь [Текст] / редкол.: О. Е. Куцафин, В. А. Туманов, И. В. Шмаров и др. — М. : Большая рос. энцикл., 2001. — С. 687.

⁵ Москвич, Л. М. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) [Текст] : монографія / Л. М. Москвич, С. О. Іваницький, І. О. Русанова ; за заг. ред. І. Є. Марочкина. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 284.

⁶ Там само. — С. 285.

мадянина. При цьому автор вважає, що таке особливе положення є гарантією забезпечення тих його прав та обов'язків, які суддя реалізує при здійсненні своїх владних повноважень¹. Таким чином, науковець підкреслює складність змісту статусу судді, який складається із статусу судді — посадової особи та статусу судді — громадянина. Погоджуючись із зазначеною думкою, слід зауважити, що всі ці статуси суб'єктів правовідносин є лише окремим випадком загального статусу особи чи громадянина в суспільстві та державі. Із цього приводу М. І. Іншин вказує, що висновки теоретиків права щодо соціально юридичної природи, сутності характеру і основних якостей, властивостей загального статусу особи і громадянина є методологічним підґрунтям для з'ясування особливостей статусу окремих учасників правових відносин, їх прав, свобод, обов'язків та юридичної відповідальності².

Отже, враховуючи зазначене вище, можна визначити правовий статус судді, що займає адміністративну посаду, як сукупність трьох елементів: 1) права і обов'язки судді як особи, що займає суддівську посаду; 2) права і обов'язки, які визначають особливе положення в суспільстві судді як громадянина; 3) повноваження судді-адміністратора щодо організаційного керівництва в суді з метою забезпечення здійснення ефективного правосуддя.

На сучасному етапі розвитку судової системи на голову суду та його заступника покладені значні функції у сфері управління судом. Однак у законодавстві прямо не закріплено такі функції за головою суду та його заступником, а лише окреслено їх повноваження. Крім того, необхідно звернути увагу на те, що функції та повноваження не є тотожними поняттями. Для виконання головою суду та його заступником покладених на них функцій, вони повинні бути наділені достатнім комплексом повноважень.

Найбільш повно зміст організаційних відносин у суді відображають функції, що притаманні суддям, які займають адміністративні посади. Вони вказують, наскільки численними, складними та різноманітними є завдання голови суду щодо здійснення адміністрування у суді, надають можливість встановити обсяг його роботи, визначити об'єктивні потреби суб'єктів адміністрування і, як результат, сформулювати оптимальну структуру і організацію системи адміністративних повноважень голови суду та його заступника.

Поняття «функції службової або посадової особи» у чинному законодавстві не надається, проте цей термін все ж таки застосовується щодо тих чи інших суб'єктів права. У лексичному значенні поняття «функція» характеризується як багатозначний термін, тому, не беручи до уваги значення функцій, запропонованих у біології та математиці, найбільшої уваги заслуговує таке визначення: «функція (від лат. *functio* — виконання, здійснення) — діяльність, обов'язок, робота; зовнішній прояв властивостей якого-небудь об'єкта у даній системі відносин»³. У науковій літературі функції

¹ Ермошин, Г. Т. Правовой статус судьи Российской Федерации [Текст] : учеб.-практ. пособие / Г. Т. Ермошин. – М. : Рос. акад. правосудия, 2004. – С. 14.

² Іншин, М. І. Правове регулювання службово-трудова діяльності державних службовців як особливої категорії зайнятого населення України [Текст] : навч. посіб. / М. І. Іншин. – Х. : ФІНН, 2010. – С. 299.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – С. 1552.

визначаються як юридично необхідні види діяльності¹, як комплекс взаємопов'язаних організаційно-правових впливів кожного структурного підрозділу, який служить напрямом для досягнення мети, поставленої перед системою управління². У деяких джерелах пропонується і більш розгорнута характеристика функцій органу як складових частин змісту його діяльності, що відображені у встановлених для органу завданнях щодо забезпечення життєво важливих потреб об'єкта управління, здійснюються структурними підрозділами (посадовими особами) органу шляхом реалізації покладених на них повноважень³.

Виходячи із запропонованих тлумачень поняття «функція», можна стверджувати, що під ними можна розуміти основні взаємопов'язані напрями діяльності, що реалізуються службовцями для виконання загальної мети. Більш того, функціям властиві такі ознаки, як безперервність і постійність, необумовленість конкретними подіями і діями. Стосовно функцій суддів, які займають адміністративні посади у судовій системі, то у найбільш загальному розумінні — це певні організаційні дії, конкретні напрями адміністративного впливу суб'єкта адміністрування на об'єкт адміністрування, у яких і за допомогою яких розкривається загальний зміст організаційної діяльності в суді. Ці функції мають особливий характер, їх головна особливість полягає в тому, що здійснювана діяльність має внутрішньоорганізаційний характер, тобто спрямована, більшою мірою, всередину підвідомчої системи для створення необхідних умов її функціонування.

Під час визначення функцій голови суду та його заступника важливо враховувати, по-перше, цілі і завдання, які покладаються на них (при цьому слід звернути увагу, що головна проблема полягає у відсутності їх законодавчого закріплення), а, по-друге, що кожній функції повинен відповідати певний набір державно-владних повноважень. Необхідно зазначити, що проблема визначення переліку функцій голови суду та його заступника не є новою, проте не втрачає своєї актуальності і сьогодні.

Л. М. Москвич було запропоновано досить широкий перелік функцій голови суду щодо адміністрування у суді. Серед основних функцій можна виокремити такі:

1) забезпечення цілеполягання і ціледосягнення силами і засобами, які є у розпорядженні суду. Ця функція здійснюється шляхом постановки: а) цілей-орієнтацій, спрямованих на загальні інтереси і спрямування працівників суду, професійних груп (суддів, службовців апарату суду, технічного персоналу) і структурних підрозділів, що входять до складу суду; б) цілей-завдань, тобто доручень, розпоряджень, наказів і т. п., які спрямовуються головою суду об'єкту керування для оптимальної організації роботи суду, підвищення якості судових послуг; в) цілей-систем, які повинні забезпечити стабільність, цілісність, стійкість і динамізм судової установи;

2) адміністративна функція, що реалізується при вирішенні оперативних питань, пов'язаних із забезпеченням трудових прав та обов'язків працівників суду: видання

¹ Див.: Лазарев, Б. М. Компетенция органов управления: правовые проблемы оформления и реализации [Текст] / Б. М. Лазарев. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 100.

² Див.: Бачило, И. Л. Функции органов управления (правовые проблемы оформления и реализации) [Текст] / И. Л. Бачило. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 43.

³ Див.: Аверьянов, В. Б. Функции и организационная структура органа государственного управления [Текст] : учеб. пособие / В. Б. Аверьянов. – Киев : Наук. думка, 1979. – С. 64.

наказів про прийняття та звільнення з роботи, графік відпусток, затвердження штатного розпису суду, переведення працівників на іншу роботу тощо;

3) інформаційно-аналітична функція — голова суду забезпечує зворотний інформаційний зв'язок між судом і суспільством, між судом і вищими судовими установами, між структурними підрозділами суду і професійними групами. За допомогою цієї функції здійснюється функція цілеполягання і цілездійснення, забезпечення єдності цілей і завдань у всіх працівників суду;

4) соціальна функція, зміст якої в соціальній підтримці і захисті працівників суду, формування умов для їх ефективної діяльності, турбота про здоров'я працівників, організації відпочинку і т. п.;

5) прогностична функція — відображує здійснення діяльності з визначення потенційних змін у зовнішньому середовищі і необхідної трансформації цілей, завдань і стратегії суду, а також з'ясування змін всередині суду, серед його структурних підрозділів і окремих працівників і наступної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників;

6) функція планування, що передбачає процес обрання цілей суду і необхідних для їх досягнення управлінських рішень;

7) мотиваційно-стимулююча функція. Її зміст полягає у формуванні матеріально-технічних, фінансових, соціально-психологічних та інших умов, які можуть служити економічними, моральними та іншими чинниками, здатними сприяти активній і ефективній діяльності працівників суду;

8) корегуюча функція — спрямована на покращення діяльності суду та його структурних підрозділів, за свою мету ставить запобігання неправильного виконання поставлених завдань, підвищення ефективності і якості функціонування суду;

9) стримуюча функція. Ця функція управлінської діяльності голови суду полягає у стримуванні потенційних відхилень у роботі суду, вона забезпечує збереження його цілісності, якісної специфіки і динамічної стійкості;

10) функція забезпечення компетентності і дисципліни всього персоналу, що поширюється на весь штат працівників суду в їх повсякденній професійній діяльності;

11) контролююча функція, що реалізується у формі контролю за ефективністю функціонування всіх структурних підрозділів суду, нормативного урегулювання взаємодії між ними.

Наведений аналіз функцій голови суду як керівника судової установи доводить складність і багатогранність управлінської діяльності. І як будь-яка професійна діяльність, в тому числі і управлінська, вона вимагає наявності у голови суду відповідних професійно важливих якостей і здібностей, які свідчили б про його профпридатність до управлінської діяльності¹.

Досвід показує, що існування керівних посад у судовій системі є вкрай необхідним для організації належної роботи суду та судової системи в цілому. Оскільки там, де керівник суду вмів організує роботу, не втручаючись при цьому у розгляд суддями конкретних судових справ (проваджень), забезпечується дотримання про-

¹ Москвич, Л. М. Проблеми підвищення ефективності судової системи [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Лідія Миколаївна Москвич ; наук. кер. І. Є. Марочкін ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2011. – С. 316.

цесуальних строків розгляду справ (проваджень), підвищується кваліфікація суддів, належним чином здійснюється прийом громадян тощо¹. Будь-який орган влади має практичне значення, якщо він ефективно функціонує, а реалізація функцій будь-якого органу влади, у тому числі й суду, можлива лише за умови взаємодії його компонентів та їх координації. Тобто до розуміння сутності суду необхідно підходити з позицій системного структурного аналізу, відповідно до якого організаційна і процесуальна діяльність судового органу розглядаються як окремі елементи, що функціонують в інтересах досягнення заздалегідь запланованої соціально-політичної мети. Однак останнім часом зберігається тенденція законодавця до звуження кола повноважень голови суду стосовно здійснення організаційної діяльності, мотивуючи це забезпеченням незалежності суду, що неоднозначно трактується науковцями та викликає дискусії. Однак вирішення проблем незалежності суддів та судової системи потребує комплексного підходу з урахуванням існування організаційно-управлінських відносин у цій системі.

У загальній теорії управління проблемам керівництва належить особливе місце. Керівник персоніфікує відповідальність, владу і право контролю. За такого підходу відносини, що складаються всередині організації, багато у чому формують ієрархічну піраміду, при цьому спеціалізація управлінських функцій і форм їх координації породжують жорсткий малюнок функціональної структури сучасної організації². Із перших днів утворення держави і до сьогодні складно знайти сферу діяльності людини, для якої не було б властиве управління. Не є винятком і судова система, однак у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» недостатньо повно врегульовані питання щодо управління судовою системою та безпосереднього адміністрування у суді. Так, у голови суду немає жодного із підпорядкованих йому працівників. При цьому йде мова не про втручання голови суду у розгляд справ суддями (це з урахуванням змін, внесених до процесуального законодавства, стало неможливим)³, а про повноваження щодо здійснення організаційно-позапроцесуального керівництва діяльністю суду.

Ю. Д. Северин зазначає, що роль непроцесуальних засобів у виконанні завдань, що стоять перед судами, а також, що посади голови суду є досить значущими у створенні обстановки високої організованості, культури та відповідальності у функціонуванні всіх складових частин суду як єдиного цілого⁴. У зв'язку з цим посаді голови суду повинен відповідати широкий перелік адміністративних повноважень. Отже, потрібно з'ясувати природу повноважень голови суду та його заступника, однак для дослідження зазначених повноважень, а також розгляду їх як основного елемента правового статусу суддів, які займають адміністративні посади, слід зрозуміти значення терміна «повноваження».

¹ Див.: Жуковський, О. Г. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [Текст] : наук.-практ. коментар / О. Г. Жуковський ; за заг. ред. Є. Л. Стрельцова. – Х. : Одісей, 2010. – С. 96.

² Див.: Литвак, Б. Г. Наука управления: теория и практика [Текст] / Б. Г. Литвак. – М. : Дело, 2012. – С. 318.

³ Див.: Жуковський, О. Г. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [Текст] : наук.-практ. коментар / О. Г. Жуковський ; за заг. ред. Є. Л. Стрельцова. – Х. : Одісей, 2010. – С. 96.

⁴ Северин, Ю. Д. Организационные основы правосудия [Текст] / Ю. Д. Северин. – М. : Белый берег, 2003. – С. 173.

У науковій юридичній літературі повноваження визначаються як вид і міра владного впливу посадової особи на заінтересованого учасника правових відносин з метою задоволення його законного інтересу, досягнення певного соціально корисного результату¹. Повноваження — основний елемент правового статусу посадової особи. Поняття «повноваження» відображає правозобов'язуючий характер державної діяльності. Для позначення повноважень у законодавстві зазвичай використовують спеціальні терміни: «забезпечує», «керує», «застосовує». В окремих випадках при визначенні повноважень робиться акцент на праві або обов'язку посадової особи, або державного органу².

Таким чином, необхідно звернути увагу на те, що у законодавстві нерідко закріплюються окремо права й обов'язки та використовується поняття «повноваження» як цілісне. Вчені-юристи розглядають повноваження органу або посадової особи як права, які вони зобов'язані реалізувати за відповідних обставин. Орган чи посадова особа отримує можливість здійснення самостійної оцінки ситуації та прийняття рішень і виконання управлінських дій. Правообов'язок найкраще виражає зв'язок прав і обов'язків, оскільки права надаються суб'єкту владних відносин для обов'язкової реалізації. Якщо громадянин не скористається своїми правами, то владний суб'єкт не повинен їм зраджувати. Він зобов'язаний здійснювати надані йому права для забезпечення і захисту публічних інтересів. У цьому розумінні поняття «повноваження» суб'єкта точніше виражає органічну єдність покладених на нього прав і обов'язків та більш повно характеризує відносини суб'єктів.

Враховуючи зазначене вище, можна стверджувати, що повноваження — це вид і міра владного впливу посадової особи, який виражається через здійснення прав та виконання обов'язків, та спрямовується на виконання функцій, що закріплені за посадою, яку займає посадова особа. Тобто основним завданням посадової особи є здійснення повноважень у межах наданих прав згідно з її обов'язками.

Статус державних службовців, включаючи голів судів, передбачає чітке визначення їх прав і обов'язків. Визначення владних повноважень, їх закріплення і здійснення являють собою складний процес, на який впливають різні чинники, у тому числі політичні, правові та соціально-психологічні.

Визначивши правовий статус судді, що займає адміністративну посаду, як сукупність трьох складових (права і обов'язки судді як особи, що займає суддівську посаду; права і обов'язки, які визначають особливе положення у суспільстві судді як громадянина; повноваження судді-адміністратора щодо організаційного керівництва в суді з метою забезпечення здійснення ефективного правосуддя), необхідно звернути увагу на складну структуру правового статусу судді, що займає адміністративну посаду, а саме на те, що йому відповідають три різні за своєю природою групи прав та обов'язків (повноважень).

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : Перун, 2005. — С. 346.

² Русско-украинский словарь терминов по теории государства и права [Текст] : учеб. пособие / под общ. ред. Н. И. Панова. — Харьков : Укр. юрид. акад., 1993. — С. 92.

Традиційно повноваження голови суду в наукових джерелах поділяють на суддівські, адміністративні, організаційні та представницькі¹, однак ставити зазначені категорії в один ряд не є коректним. На наш погляд, повноваження голови суду та його заступника поділяються на: 1) повноваження щодо здійснення правосуддя, тобто суддівські повноваження; 2) спеціальні повноваження, обумовлені його перебуванням на адміністративній посаді, тобто адміністративні повноваження², оскільки, як зазначалося вище, термін «адміністративний» означає властивий адміністраторові, організаторській³, адміністратор — керівник установи, організації, підприємства тощо⁴. Отже, прикметник «адміністративні» конкретизує повноваження, тобто вказує, що їм відповідає не будь-який комплекс прав та обов'язків, а тільки такий, що притаманний керівникові. Однак слід звернути увагу на те, що деякі вчені вважають, що адміністративні повноваження — це повноваження, які поширюються лише на апарат суду⁵. На помилковість цього підходу вказує такий факт. Так, відповідно до ч. 2 ст. 24, ч. 2 ст. 29, ч. 2 ст. 34, ч. 2 ст. 41 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» голова суду, реалізуючи свої адміністративні повноваження, видає накази та розпорядження, у той же час відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 24, п. 4 ч. 1 ст. 29, п. 4 ч. 1 ст. 34 та п. 4 ч. 1 ст. 41 на голову суду покладено обов'язок видавати на підставі акта про призначення (обрання) суддею чи звільнення судді з посади відповідний наказ, що згідно із законом прямо вказує на відношення вказаного повноваження до категорії адміністративних повноважень голови суду. Тобто законодавець прямо не поділяє повноваження голови суду на суддівські та адміністративні, що, у свою чергу, призводить до низки проблем. Так, І. В. Дем'яненко зазначає, що Закон України «Про судоустрій і статус суддів» звужує повноваження голови суду щодо визначення кола обов'язків свого заступника. Так, вона стверджує, що зазначені повноваження є звуженими, оскільки на відміну від Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р., у якому зазначалося, що голова суду визначає обсяг обов'язків свого заступника, мова йде вже не про всі обов'язки заступника голови, а лише про адміністративні. З її точки зору, голова суду не може відрядити свого заступника для участі у відносинах з іншими органами державної влади чи місцевого самоврядування тощо, оскільки подібні повноваження, на її думку, не є адміністративними⁶.

¹ Див.: Лапкін, А. В. Організація судових та правоохоронних органів України у схемах [Текст]: навч. посіб. / А. В. Лапкін. — Х.: Право, 2012. — С. 52; Організація судових та правоохоронних органів [Текст]: підручник / І. Є. Марочкін та ін.; за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х.: Одиссей, 2011. — С. 110; Прокопенко, О. Б. Організаційно-правові засади призначення суддів загальних судів на адміністративні посади [Текст] / О. Б. Прокопенко // Вісн. Верхов. Суду України. — 2008. — № 9. — С. 28.

² Див.: Дудченко, О. Ю. Щодо адміністративних повноважень голови суду [Текст] / О. Ю. Дудченко // Публіч. право. — 2013. — № 2. — С. 206.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: Перун, 2005. — С. 12.

⁴ Там само.

⁵ Див.: Курило, О. М. Проблеми організаційної роботи апеляційного суду області [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Олександр Миколайович Курило; наук. кер. П. М. Каркач; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». — Х., 2011. — С. 116.

⁶ Дем'яненко, І. В. Повноваження голови місцевого суду у світлі реформування законодавства про судоустрій та статус суддів [Текст] / І. В. Дем'яненко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право. — 2012. — Вип. № 11. — С. 270.

Таке розуміння повноважень голови суду, на наш погляд, не є коректним та зумовлено відсутністю точної регламентації зазначеної проблеми у законі. Вважаємо, що внесення змін до частин перших статей 24, 29, 34, 41 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», а саме замість словосполучення «голова суду» використовувати «адміністративні повноваження голови суду» вирішило б неоднакове розуміння природи повноважень суддів, що займають адміністративні посади.

Відповідно до правової позиції Конституційного Суду України обов'язки судді, який займає адміністративну посаду в суді, пов'язані з процесуальними діями, встановлені законом. Виконання таких обов'язків безпосередньо пов'язане зі здійсненням судочинства та є його невід'ємною складовою. Адміністративними посадами в суді є посади голови суду та заступника (заступників) голови суду, на які призначаються судді з числа суддів цього суду, що склали присягу судді при їх призначенні на посаду судді вперше. Невиконання суддею, що обіймає таку адміністративну посаду в суді, своїх обов'язків, пов'язаних із процесуальними діями, є порушенням присяги судді¹. Отже, права і обов'язки судді, який обіймає адміністративну посаду в суді, щодо здійснення правосуддя є такими ж як і у звичайного судді, тому вважаємо недоцільним зупинятися на детальному розгляді прав і обов'язків голови суду як безпосередньо судді та громадянина у зв'язку з достатнім дослідженням цього питання багатьма вченими², слід лише зупинитися на обсязі виконання суддівських повноважень. Так, залежно від рівня завантаженості та штатної чисельності суду для реалізації функції правосуддя має відводитись від 50% до 70% робочого часу. Цілковите усунення голів судів від процесу розгляду справ призводить до втрати рівня кваліфікації, а здійснення правосуддя на рівні середньої завантаженості рядового судді знижує ефективність управлінських процесів, для забезпечення яких голова суду щоденно має виділяти не менше однієї години на початку робочого дня та стільки ж часу в його кінці³.

Стосовно адміністративних повноважень голови суду, то на сьогодні існують два протилежні підходи до їх розуміння. Деякі вчені-юристи вважають, що голова суду має керувати всіма напрямками діяльності суду й обмежувати його реальні управлінські повноваження не варто, оскільки це може призвести до проблем, пов'язаних із організацією судочинства, його якістю, дотриманням строків розгляду справ тощо. Оскільки за якість роботи суду відповідає голова, то він повинен мати належний обсяг повно-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України, законів України «Про Вищу раду юстиції», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження» [Текст] : рішення від 16 черв. 2011 р. № 5-рп/2011 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 50. – Ст. 1990.

² Ермошин, Г. Т. Правовой статус судьи Российской Федерации [Текст] : учеб.-практ. пособие / Г. Т. Ермошин. – М. : Рос. акад. правосудия, 2004. – 524 с.; Клеандров, М. И. Статус судьи: правовой и смежные компоненты [Текст] : монография / М. И. Клеандров ; отв. ред. М. М. Славин ; Акад. наук РФ. – М. : НОРМА, 2008. – 448 с.; Москвич, Л. М. Статус суддів: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз [Текст] : монографія / Л. М. Москвич. – Б. м. : Б. в., 2004. – 224 с.

³ Місцевий суд: нормативна база, коментарі, методичні рекомендації [Текст]. – К. : Пульсари, 2005. – С. 67–68.

важень¹. Інші — дотримуються протилежної думки та вважають, що необхідно обмежити повноваження керівників судів представницькими функціями та контролем за організацією роботи суду². Це забезпечить неможливість зовнішнього впливу на суддю через втручання у здійснення судочинства. Відповідь на запитання, яка з наведених позицій є більш раціональною, може надати порівняльний аналіз чинних законодавчих норм, що регулюють діяльність суддів на адміністративних посадах, із такими, що діяли раніше, та із зарубіжним досвідом.

Чинне законодавство, що регулює судоустрій і статус суддів в Україні, не передбачає значних відмінностей у регламентації правового статусу голів судів різних рівнів. Усі вони як і їх заступники призначаються з числа суддів відповідного суду, наділяються додатковими адміністративними повноваженнями, а перебування їх на адміністративних посадах не звільняє від здійснення повноважень судді, тобто можна згрупувати повноваження голів судів різних рівнів. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» зазначає, що голова суду виконує такі повноваження (хоча прямо не вказано їх адміністративну природу):

1) представляє суд як орган державної влади у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами, а також із судовими органами інших держав та міжнародними організаціями;

2) визначає адміністративні повноваження заступника голови відповідного суду;

3) контролює ефективність діяльності апарату суду, вносить керівникові територіального управління Державної судової адміністрації України, або, залежно від рівня суду, Голові Державної судової адміністрації України подання про призначення на посаду керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду та про звільнення їх з посад, а також про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства;

4) видає на підставі акта про призначення (обрання) суддею чи звільнення судді з посади відповідний наказ;

5) повідомляє Вищу кваліфікаційну комісію суддів України та Державну судову адміністрацію України, а також через веб-портал судової влади про наявність вакантних посад суддів у апеляційному суді у триденний строк з дня їх утворення;

6) забезпечує виконання рішень зборів відповідного суду;

7) організовує ведення та аналіз судової статистики, організовує вивчення та узагальнення судової практики, інформаційно-аналітичне забезпечення суддів з метою підвищення якості судочинства;

8) забезпечує виконання вимог щодо підвищення кваліфікації суддів відповідного суду;

9) здійснює повноваження слідчого судді та призначає з числа суддів відповідного суду суддів (суддю) для здійснення таких повноважень у випадках, передбачених

¹ Жуковський, О. Г. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [Текст] : наук.-практ. коментар / О. Г. Жуковський ; за заг. ред. Є. Л. Стрельцова. – Х. : Одиссей, 2010. – С. 100.

² Корсак, В. А. Позбавлення голів судів частини адміністративних важелів унеможливило вплив на здійснення правосуддя [Текст] / В. А. Корсак // Закон і бізнес. – 2012. – 29 груд. (№ 52). – С. 4.

процесуальним законом, або вносить на розгляд зборів суду пропозиції щодо кількості та персонального складу слідчих суддів, залежно від рівня суду;

10) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Крім того, повноваження голів вищих спеціалізованих судів доповнюються такими повноваженнями:

1) скликає пленум вищого спеціалізованого суду; вносить на розгляд пленуму подання про призначення на посаду секретаря пленуму; виносить на розгляд пленуму питання та головує на його засіданнях;

2) інформує пленум вищого спеціалізованого суду про стан правосуддя у відповідній судовій юрисдикції та практику вирішення окремих категорій справ.

Як бачимо, аналіз зазначених норм надає підстави стверджувати про звуження повноважень суддів, які займають адміністративні посади у суді, порівняно з попереднім Законом України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. Так, у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. відсутня норма, яка б закріплювала за головою суду повноваження стосовно здійснення організаційного керівництва діяльністю суду. У той же час слід погодитись, що у зв'язку із зростаючим навантаженням на суди, збільшенням довіри до них, особливого значення набуває правильна, раціональна та ефективна організація роботи суду. При цьому слід зазначити, що абсолютна більшість скарг громадян — це скарги на незадовільну організацію роботи судів, яку люди часто необгрунтовано пов'язують безпосередньо з діяльністю суддів.

Термін «здійснення організаційного керівництва діяльністю суду» використовується багатьма вченими, однак ані в законодавстві, ані в юридичних джерелах його визначення не надається. На це звертає увагу С. Л. Шаренко, зазначаючи, що найбільш жваво у правовому суспільстві обговорюється функція організаційного керівництва діяльністю суду, однак жоден чинний нормативний акт не дає відповіді, що це означає, а тому вважають, що це функція розподілу справ між суддями¹. На актуальність цієї проблеми вказує також і С. Г. Штогун, зазначаючи, що поклавши на голів місцевих судів обов'язок здійснювати організаційне керівництво діяльністю суду, законодавець по-різному бачить форми його здійснення в цивільному, кримінальному та адміністративному судочинстві. Основними причинами такого різноманітного підходу є відсутність чіткого розмежування питань організації роботи суду та проблем судочинства або судового процесу². Виникає питання щодо сутності організаційного керівництва державним органом. Ані в Конституції України, ані в інших актах законодавства не сформульовано нормативних підстав для загальноновживаного тлумачення терміна «організаційне керівництво державним органом». На нашу думку, під організаційним керівництвом державним органом слід розуміти дії, що здійснюються у формі виконання технологічного процесу підготовки, прийняття і контролю за виконанням

¹ Шаренко, С. Л. Проблеми адміністрування у місцевому суді [Текст] / С. Л. Шаренко // Реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи : матеріали наук.-практ. конф., 14 трав. 2010 р. – Х., 2010. – С. 311.

² Штогун, С. Голова суду – судовий адміністратор чи «міністр без портфеля»? [Текст] / С. Штогун // Юрид. вісн. України. – 2006. – 25 листоп.–1 груд. (№47). – С. 7.

управлінських рішень, спрямованих на реалізацію певної мети, яка конкретизується залежно від того, організаційне керівництво якого державного органу виконується. В. Д. Бринцев зазначає, що організаційне керівництво з боку голови суду має забезпечувати всебічне сприяння досягненню мети правосуддя та завдань, покладених на суд, з урахуванням суворого дотримання принципу незалежності суддів під час здійснення правосуддя та підкорення їх лише закону¹.

З метою вирішення проблеми щодо розуміння значення здійснення організаційного керівництва діяльністю суду законодавець прийняв рішення виключити здійснення організаційного керівництва діяльністю суду з переліку повноважень голови суду, що, на нашу думку, є нераціональним звуженням його повноважень, оскільки за своєю природою це є основним повноваженням голови суду, а всі інші повноваження, закріплені в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», лише конкретизують та розширюють його, деталізуючи механізм організаційного керівництва діяльністю суду. Однак необхідно також враховувати специфіку діяльності суддів, котрі незалежні при здійсненні правосуддя, тому, на нашу думку, було б доцільним у переліку повноважень голови суду закріпити повноваження організаційно-позапроцесуального керівництва діяльністю суду, сутність якого полягає в об'єднанні та спрямуванні зусиль суддів та працівників апарату суду на виконання завдань суду.

Зазнало також змін формулювання повноважень щодо представництва суду. Хоча зміст та обсяг цих повноважень голови суду з прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» не зазнав суттєвих змін, однак слід звернути увагу на більш вдале формулювання у законі норми, що регулює вказані повноваження. Так, на більш досконалу з точки зору юридичної техніки порівняно з раніше чинним законодавством норму щодо повноважень голови суду із представництва судової установи звертає увагу І. В. Дем'яненко, вказуючи, що попередня норма не була коректною, оскільки: по-перше, необґрунтовано обмежувала коло фізичних осіб, у відносинах з якими можна було представляти суд, лише громадянами, у той час як іноземці та особи без громадянства нею охоплені не були; по-друге, послуговувалася терміном «організація» замість визначеного у Цивільному кодексі України поняття «юридична особа», у той час як остання наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді².

Слід зазначити, що у межах зазначеного повноваження реалізується профілактична функція голови суду, яка може втілюватися шляхом його виступів з інформацією щодо проблемних питань правозастосовної практики, у тому числі й за рахунок виступів у засобах масової інформації. Проте, як стверджує В. Д. Бринцев, при цьому необхідно мати на увазі, що всі ці виступи не мають зводитися до переказування якихось судових прецедентів, а повинні мати загальний характер, тобто давати

¹ Місцевий суд: нормативна база, коментарі, методичні рекомендації [Текст] / за заг. ред. В. Д. Бринцева. – К. : Пульсари, 2005. – С. 63.

² Дем'яненко, І. В. Повноваження голови місцевого суду у світлі реформування законодавства про судоустрій та статус суддів [Текст] / І. В. Дем'яненко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право. – 2012. – Вип. № 11. – С. 270.

роз'яснення практики застосування чинного законодавства в цілому, а не на прикладі якихось конкретних справ¹.

Значних змін зазнали повноваження голови суду щодо апарату суду. Так, якщо відповідно до Закону України «Про судоустрій України» голова суду мав право приймати на роботу і звільняти працівників апарату суду, присвоювати їм ранги державного службовця у встановленому законом порядку, застосовував щодо них заохочення та накладав дисциплінарні стягнення, то за Законом України «Про судоустрій і статус суддів» голова суду вносить керівникові територіального управління Державної судової адміністрації України, або, залежно від рівня суду, Голові Державної судової адміністрації України подання про призначення на посаду керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду та про звільнення їх з посад, а також про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства.

Новелою стала норма, яка встановлює, що голова суду контролює ефективність діяльності апарату суду. Однак постає запитання, яким чином голова суду повинен здійснювати такий контроль, оскільки методика такої діяльності законодавцем не встановлена. У науковій літературі також відсутні ґрунтовні пропозиції щодо того, яким чином і за якими ознаками голова суду визначає ефективність діяльності апарату суду. Заслугує на увагу запропонований Джоном Грейсин перелік повноважень, за допомогою яких голова суду може контролювати діяльність апарату суду. Так, голова суду може:

1) визначати перелік показників або ознак ефективного управління. Організація з належною та ефективною системою управління завжди має відповідні плани заходів і процедур. Голова суду може перевірити, чи існує таке планування в підпорядкованому йому суді. Якщо немає, тоді необхідно з'ясувати, чому склалася така ситуація;

2) регулярно отримувати інформацію від свого судового адміністратора, звіти про стан вирішення управлінських питань. До складу такої звітності необхідно включати періодичні звіти про стан справ у суді та фінансові звіти, призначенням яких є надання голові суду мінімально необхідного обсягу інформації щодо того, наскільки ретельно в організації виконуються бюджет, план роботи і графік виконання запланованих заходів;

3) застосовувати метод спостереження. Спостерігати за діяльністю суду, адміністратора. Слідкувати за тим, як поводить себе останній у разі виникнення проблем або кризових ситуацій, чи виявляє він яку-небудь ініціативу в роботі;

4) застосовувати інтерв'ювання, ставити питання щодо роботи адміністраторів суду. Об'єктами інтерв'ювання можуть виступати громадяни, які скористались послугами суду, професійні юристи, працівники судової системи².

¹ Місцевий суд: нормативна база, коментарі, методичні рекомендації [Текст] / за заг. ред. В. Д. Бринцева. – К. : Пульсари, 2005. – С. 67.

² Див.: Сучасне управління в суді [Текст] : навч.-практ. посіб. / С. Алльєро та ін. ; відп. ред.: І. П. Голосніченко, П. Г. Соломон ; Держ. суд. адмін. України, Укр.-канад. проект суд. співпраці. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 49.

Слід зазначити, що вказані форми діяльності голови суду не можуть бути повністю дієвими без забезпечення впливу на роботу апарату суду, оскільки на сьогодні голова суду не має можливості безпосередньо реагувати на випадки неефективної його роботи, а лише має право ініціювати процедуру притягнення до дисциплінарної відповідальності чи звільнення керівника апарату суду та його заступника шляхом внесення керівникові територіального управління Державної судової адміністрації України, або, залежно від рівня суду, Голові Державної судової адміністрації України подання про накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства, або подання про звільнення їх із посади. Крім того, слід зазначити, що законодавство не передбачає обов'язкового прийняття рішення за поданням голови суду. Тобто голова суду не має жодних повноважень щодо працівників апарату суду, окрім керівника апарату суду та його заступника, та не має прямої можливості впливати ані на формування апарату, ані на його роботу. Така ситуація робить здійснення контролю за ефективністю діяльності роботи суду з боку голови суду менш ефективним, а також перетворює голову суду з керівника судової установи на звичайного контролера. Необхідно також звернути увагу на те, що врегулювавши таким чином відносини між головою суду та апаратом цього суду законодавець створив певне двовладдя в суді, а також зменшив самостійність судового органу, передавши Державній судовій адміністрації повноваження щодо формування та впливу на діяльність апарату суду, який є значною частиною цілісного державного органу — суду. Однак судова система як цілісна й самодостатня організація не може реально вважатися ефективною, якщо не буде мати повноважень чи можливостей самостійно забезпечувати свою діяльність.

Потребують доопрацювання також повноваження голови суду щодо організації ведення та аналізу судової статистики, організації вивчення та узагальнення судової практики, необхідності дбати про інформаційно-аналітичне забезпечення суддів з метою підвищення якості судочинства. Дійсно, належне діловодство в суді є однією з важливих умов належної організації роботи суду, виконання процесуальних норм, своєчасного розгляду справ, виконання судових рішень, своєчасного та якісного надання інформації відвідувачам суду. Як зазначалось раніше, адміністрування в суді передбачає не лише регламентацію, розпорядження, контроль виконання, а й інформаційне забезпечення, супровід документообігу, діловодства тощо. Організація діловодства є однією з форм управлінської діяльності, що здійснюється в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, а також на підприємствах, установах та організаціях усіх форм власності. Однак покладення на голову суду зазначених вище повноважень викликає певні труднощі. На це звертає увагу І. В. Дем'яненко, вказуючи, що з огляду на те, що згідно зі змінами, внесеними до процесуального законодавства, підготовку статистичних даних забезпечує автоматизована система документообігу суду, а вказане повноваження голови суду стосовно судової статистики фактично означає контролювання цієї системи, водночас такого повноваження за головою суду законом не закріплено¹. Не є цілком

¹ Дем'яненко, І. В. Повноваження голови місцевого суду у світлі реформування законодавства про судоустрій та статус суддів [Текст] / І. В. Дем'яненко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право. – 2012. – Вип. № 11. – С. 271.

зрозумілим, що включає в себе інформаційно-аналітичне забезпечення суддів. І. В. Дем'яненко вважає, що мова йде про належну комп'ютеризацію судів, забезпечення їх базами законодавства та інших даних (у тому числі й електронними), зразками процесуальних актів, судової практики тощо¹. Однак у такому випадку стає незрозумілим, яким чином голова суду повинен здійснювати вказаний обов'язок, оскільки законом не передбачено реальних можливостей реалізації цього повноваження. Більш того, за такого розуміння інформаційно-аналітичного забезпечення суддів вбачається дублювання з положеннями п. 8 ч. 1 ст. 149 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до якого серед повноважень Державної судової адміністрації визначено організацію комп'ютеризації судів для здійснення судочинства, діловодства, інформаційно-нормативного забезпечення судової діяльності та забезпечення функціонування автоматизованої системи документообігу в судах. Тому, вважаємо, що закріплення зазначеного повноваження є зайвим, оскільки воно, по-перше, поглинається повноваженням щодо контролю за діяльністю апарату суду, а по-друге, дублюється повноваженнями апарату суду.

У низці закріплених у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» повноважень голови суду новим є закріплення за головою суду обов'язку забезпечувати виконання рішень зборів суддів відповідного суду. Однак слід підкреслити, що ця норма суперечить ст. 126 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», у якій зазначається, що виконання рішень зборів суддів за дорученням зборів покладається на голову відповідного суду або його заступника. Тобто, якщо в положеннях Закону України «Про судоустрій і статус суддів», які регламентують повноваження суду, а саме у статтях 24, 29, 34 зазначено, що голова суду завжди повинен забезпечувати виконання рішень зборів суддів відповідного суду, то у ст. 126 зазначено, що голова суду чи його заступник лише за дорученням зборів суддів повинен забезпечувати виконання рішень зборів суддів. Отже, виникає колізія, вирішення якої можливе лише шляхом виключення зі ст. 126 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» слів «за дорученням зборів». Слід звернути увагу, що при такому врегулюванні відносин між головою суду та зборами суду, органи суддівського самоврядування є найвищим органом управління в суді.

У переліку повноважень, передбаченому у ст. 24 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вже не згадується таке повноваження голови місцевого суду, як «здійснення заходів щодо забезпечення формування складу народних засідателів». Натомість законодавець повністю не позбавив голову суду від участі у формуванні складу народних засідателів. Так, виходячи з ч. 1 ст. 59 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», голова суду визначає кількість народних засідателів і з цього приводу складає подання. Голова суду також наділений правом увільняти особу від виконання обов'язків народного засідателя відповідно до ст. 62 вказаного Закону. І. В. Дем'яненко звертає увагу, що хоча Закон прямо не передбачає, але за логікою письмове запрошення для участі у здійсненні правосуддя разом із повідомленням для роботодавця

¹ Дем'яненко, І. В. Повноваження голови місцевого суду у світлі реформування законодавства про судоустрій та статус суддів [Текст] / І. В. Дем'яненко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право. – 2012. – Вип. № 11. – С. 271.

про залучення особи як народного засідателя від імені суду в порядку, передбаченому ч. 2 ст. 63 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», теж повинен підписувати голова суду¹. Слід підкреслити, що на відміну від голови місцевого суду голови всіх інших судів не здійснюють формування складу народних засідателів, оскільки вони відповідно до процесуального законодавства залучаються до розгляду справ лише в місцевих судах.

Аналізуючи повноваження суддів, що займають адміністративні посади, не можна не торкнутися однієї з найбільш важливих новацій, передбачених Законом України «Про судоустрій і статус суддів», а саме — позбавлення голови суду повноваження щодо розподілу справ між суддями і забезпечення такого розподілу за допомогою автоматизованої системи документообігу. Слід зазначити, що запропоноване повноваження голів судів було найбільш дискусійним і зазнавало жорсткої критики. Однак є науковці, які вважають цю проблему надуманою. Так, С. Г. Штогун зазначає, що усунення голови суду від розподілу справ, які надходять на розгляд, з метою ліквідації зловживань з боку голови суду, є хибною позицією². С. Л. Шаренко вважає, що перекладення повноважень розподілу справ на автоматизовану систему розподілу справ йде на користь правової системи, однак автор зауважує, що така система повинна сприяти не лише рівному за кількістю розподілу справ, а й визначатиме складність справи, її обсяг і інші показники³. На наш погляд, така ситуація є позитивною зміною в організації діяльності суду, оскільки розподіл справ між суддями був найбільшим приводом для звинувачення голови суду у втручанні у здійснення правосуддя. На сьогодні ж позбавлення голови суду повноваження розподіляти справи та розглядати питання щодо відводу суддів виключає прямі можливості голови суду впливати на розгляд справ.

Не змінились повноваження голови суду видавати на підставі акта про призначення (обрання) суддею чи звільнення судді з посади відповідний наказ. Причому, як слушно зазначає С. Л. Шаренко, голова суду на зміст таких наказів не може жодним чином впливати⁴. А. Н. Халіков доречно зазначає, що судді, функціонуючи в державній системі влади, знаходяться у певних трудових відносинах із судовою установою, де вони працюють, виконуючи свої посадові обов'язки. Таким чином, судді знаходяться в «певних трудових відносинах» з головою суду, який є керівником такого державного органу. Виходячи з цього, у практичній роботі може здаватися, що судді підпорядковані не тільки закону, але й деякою мірою керівникові, тобто голові суду як главі судової установи. Підставами для розмежування у цій ситуації є, з одного боку, судова діяльність суддів, тобто виконання ними своїх безпосередніх

¹ Дем'яненко, І. В. Повноваження голови місцевого суду у світлі реформування законодавства про судоустрій та статус суддів [Текст] / І. В. Дем'яненко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія : Право. – 2012. – Вип. № 11. – С. 272.

² Штогун, С. Голова суду – судовий адміністратор чи «міністр без портфеля»? [Текст] / С. Штогун // Юрид. вісн. України. – 2006. – 25 листоп. – 1 груд. (№47). – С. 7.

³ Шаренко, С. Л. Проблеми адміністрування у місцевому суді [Текст] / С. Л. Шаренко // Реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи : матеріали наук.-практ. конф., 14 трав. 2010 р. – Х., 2010. – С. 311.

⁴ Там само. – С. 310.

обов'язків щодо здійснення правосуддя, а з другого — виконання суддями своїх обов'язків, що виникають під час трудових правовідносин у державній установі¹. У той же час рішення Президента України про призначення на посаду судді або рішення Верховної Ради України про обрання на посаду судді є правовою підставою для виникнення конкретних трудових відносин особи як судді з державою. За таких відносин роботодавцем виступає держава, а на голову суду покладається обов'язок оформити ці відносини та встановити початковий момент їх виникнення, оскільки, як правило, з моменту прийняття рішення про призначення чи обрання на посаду судді й до моменту, коли суддя приступає до виконання своїх обов'язків, проходить певний час, необхідний, щоб особа, призначена (обрана) на посаду судді, звільнилась із попереднього місця роботи та прибула на місце нового призначення. Вартим уваги є те, що законодавець жодним чином не регламентує строки, у межах яких голова суду повинен видавати на підставі акта про призначення (обрання) суддею чи звільнення судді з посади відповідний наказ. Тобто голова суду має можливість штучно затримувати момент допуску суддів до виконання суддівських повноважень у відповідному суді, і вплинути на голову суду жодним чином неможливо, оскільки він не порушує закон. Тому, на нашу думку, доцільно встановити конкретний строк, протягом якого голова суду повинен видавати наказ про призначення чи звільнення судді з посади.

Ще одне повноваження голови суду полягає у забезпеченні виконання вимог щодо підвищення кваліфікації суддів відповідного суду. Забезпечення ефективності підвищення кваліфікації і професійної перепідготовки суддів і працівників апаратів судів, що здійснюються безпосередньо в судах загальної юрисдикції, залежить від організації планування та контролю за реалізацією планів навчання, а також оптимального вибору форм навчання, періодичності та видів занять. Плани роботи з підвищення кваліфікації та професійної перепідготовки суддів і працівників апаратів судів загальної юрисдикції повинні складатися на календарний рік. Проекти планів мають розроблятися керівником апарату суду та затверджуватися головами судів. Таким чином, це повноваження також можна віднести до взаємовідносин голови суду і керівника апарату суду.

Отже, аналіз повноважень голови суду та його заступника дає підстави стверджувати, що судді, які займають адміністративні посади, позбавлені реальних важелів впливу не тільки на роботу апарату суду, а й на суддів, оскільки управління підлеглими здійснюється на основі прямого підпорядкування. Із цього приводу О. В. Петришин зазначає, що підпорядкування як атрибут владних відносин набуває у правових відносинах характеру юридичної залежності однієї сторони від іншої: для посадової особи встановлюється зміст і межі юридичного владарювання шляхом надання повноважень, для громадянина — відповідні юридичні можливості й обов'язки шляхом наділення суб'єктивними правами і юридичною відповідальністю². Ю. О. Копитов

¹ Халиков, А. Н. Роль председателя суда в обеспечении независимости судей [Текст] / А. Н. Халиков // Рос. судья. — 2007. — № 5. — С. 5–7.

² Петришин, А. В. Статус должностного лица: природа, структура, специализация [Текст] : учеб. пособие / А. В. Петришин. — К. : УМК ВО, 1990. — С. 26.

підкреслює, що керівник як суб'єкт влади може здійснювати свої повноваження тільки тоді, коли вони забезпечені обов'язками інших суб'єктів підпорядковуватись його велінням¹. У той же час слід пам'ятати, що голова суду — це перший серед рівних, а тому вести мову про підпорядкування суддів голові суду в будь-яких аспектах неможливо. Єдиним реальним важелем впливу голови суду чи його заступника на суддів має бути вплив через авторитет та повагу. У той же час доцільно було б застосовувати й інші заходи впливу на суддів з боку голови суду. Так, на нашу думку, слід виокремити голову суду серед інших суб'єктів, що мають право на звернення зі скаргами (заявою) щодо поведінки судді, наслідком якої може бути накладення на суддю дисциплінарного стягнення, а саме, зобов'язати органи, що здійснюють дисциплінарне провадження щодо суддів, без перевірки даних про наявність підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності одразу відкривати дисциплінарну справу, розглядати її й приймати рішення по ній.

5.3. Добір суддівських кадрів в Україні

Важливою передумовою існування в Україні незалежної, стабільної, авторитетної й ефективної судової влади є створення якісної системи добору кандидатів на посаду судді, що відповідає міжнародним стандартам, та забезпечення судової влади висококваліфікованим суддівським корпусом.

Добір кандидатів на посаду судді є проблемою загальносуспільного значення, яка через постійні зміни в політичному, соціально-економічному й культурному житті суспільства майже безперервно зберігає свою актуальність. Питання процедури добору кадрів на суддівські посади прямо пов'язане з належним забезпеченням прав та свобод людини і громадянина, створенням доступної і якісної судової системи, здійсненням правосуддя тільки на справедливих засадах, з гарантуванням незалежності суддів. Без вирішення цієї проблеми неможливо досягти відповідних основ демократичної, правової й соціальної держави.

Одним із ключових завдань судової реформи, новий виток якої розпочався із прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у 2010 р., є створення високопрофесійного, високоморального й компетентного суддівського корпусу. Лише з такими характеристиками суддя й судова система в цілому зможуть служити гарантом прав та свобод людини і громадянина, законних інтересів усіх суб'єктів права й повноцінно виконувати роль легітимного арбітра при розв'язанні суспільно-правових конфліктів.

Нормативно закріплюючи порядок зайняття посади судді суду загальної юрисдикції законодавець використав поняття «добір кандидатів на посаду судді». Термін «добір» у науковій та спеціальній літературі розглядається як: процес оцінки

¹ Копытов, Ю. А. Руководители и право (особенности правового положения и совершенствования организационной деятельности) [Текст] / Ю. А. Копытов // Науч. тр. ; Свердлов. юрид. ин-т. — Свердловськ, 1975. — Вып. 47 : Вопросы реализации норм административного права. — С. 27.

професійних якостей кола претендентів, визначення придатності кандидатів для виконання посадових обов'язків; комплекс заходів для забезпечення відповідності індивідуально-психологічних особливостей кандидата на державну службу вимогам професійно-посадової діяльності в органах державної влади¹; визначення відповідності працівника виконуваній роботі; можливість подальшого використання працівника; результати професійної діяльності; місце працівника в системі внутрішніх колективних відносин²; передбачає ретельне вивчення професійних і особистих якостей претендентів з кадрового резерву та існуючого складу претендентів³ тощо.

Часто плутають терміни «добір», «відбір», «набір» та «підбір». Набір є процесом здійснення найму, одночасного вербування великої кількості працівників, підбір є процесом визначення особистих і професійних якостей людей для встановлення їх відповідності виконуваній роботі, а відбір є процесом прийняття рішення про зарахування кандидатів, які за результатами випробувань мають більше шансів отримати ту чи іншу посаду⁴. Існують у вітчизняній науці і такі визначення понять, як те, що набір має здійснюватися з урахуванням особистих якостей, що є більш юридичним, аніж політичним підходом⁵, а підбір повинен визначати особисті й професійні якості людей для встановлення їх відповідності виконуваній роботі, у свою чергу, відбір має відповідати прийняттю рішення про зарахування кандидатів, які за результатами випробувань більш придатні для майбутньої діяльності⁶. Необхідно зазначити, що застосовувати перелічені поняття як синоніми не можна, а засадничим вважаємо те, що добір складається з набору та підбору кадрів, а також є кадровим процесом із визначеною процедурою⁷.

Не можна вважати добором перехід судді до іншого суду. Добором є саме процедура призначення на посаду судді вперше в порядку, встановленому Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Зазначений закон чітко розмежовує поняття і вказує, що зміна робочого місця судді у межах п'ятирічного строку вважається переведенням, яке здійснює Президент України (ст. 75), а переведення судді, обраного безстроково, до суду іншого рівня тієї ж судової спеціалізації вважається обранням, яке здійснює Верховна Рада України (ст. 82).

¹ Малиновський, В. Я. Словник термінів і понять з державного управління [Текст] / В. Я. Малиновський. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Центр сприяння інституц. розвитку держ. служби, 2005. – С. 55.

² Щокін, Г. В. Як ефективно управляти людьми: психологія кадрового менеджменту [Текст] : наук.-практ. посіб. / Г. В. Щокін. – К. : МАУП, 1999. – С. 9.

³ Про державну службу [Текст] : Закон України від 16.12.1993 р. № 3723–XII // Голос України. – 1994. – 5 січ. – С. 9–28.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ Перун, 2005. – С. 708.

⁵ Управління персоналом [Текст] : навч. посіб. / М. Д. Виноградський, С. В. Беляєва, А. М. Виноградська, О. М. Шкапова. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – С. 463, 445.

⁶ Адміністративне право України. Академічний курс [Текст] : підручник : у 2 т. / редкол. : В. Б. Авер'янов [та ін.]. – К. : Юрид. думка, 2004. – Т. 1 : Загальна частина. – С. 546–547.

⁷ Витко, Т. Дискурс кадрового добору в державній службі [Текст] / Т. Витко // Державне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 3. – С. 300.

Венеціанська комісія у своєму висновку від 15–16 жовтня 2010 р. щодо відповідності Закону України «Про судоустрій і статус суддів» європейським стандартам зазначає, що процедура добору кандидатів на посаду судді складається з двох етапів¹. Перший етап починається з оголошення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про проведення добору кандидатів на посаду судді з урахуванням прогнозованої кількості вакантних посад суддів. Другий етап розпочинається з оголошення конкурсу на заміщення вакантних посад суддів.

Зараз же, коли ми маємо можливість спостерігати добір кандидатів на посаду судді вже на практиці, пропонуємо розділити весь процес добору на основні етапи, до яких будуть входити стадії процедури добору. Перший етап добору кандидатів на посаду судді (етап відбору) розпочинається з оголошення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України проведення добору кандидатів на посаду судді. Цей етап включає в себе такі стадії: 1) прийняття Вищою кваліфікаційною комісією суддів України рішення про оголошення добору кандидатів на посаду судді з урахуванням прогнозованої кількості вакантних посад суддів; 2) розміщення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на своєму офіційному веб-сайті оголошення про проведення добору кандидатів на посаду судді; 3) подання особами, які виявили намір стати суддею, до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України відповідної заяви та документів; 4) здійснення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України перевірки відповідності осіб, які звернулися із заявою для участі в доборі, установленим цим Законом вимогам до кандидата на посаду судді на основі поданих документів; 5) допуск Вищою кваліфікаційною комісією суддів України осіб, які за результатами перевірки на час звернення відповідають установленим цим Законом вимогам до кандидата на посаду судді, до участі у доборі та складенні відбіркового іспиту; 6) початок проведення спеціальної перевірки.

Другий етап — етап навчання — включає в себе вже співпрацю з реальними кандидатами на посаду судді, а не з усіма охочими стати суддею. Після проведення відбору осіб, які виявили бажання стати суддею, та відсіювання тих, хто не відповідає вимогам, встановленим ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», розпочинається другий етап, який включає в себе такі стадії: 1) складення особою, допущеною до участі у доборі, відбіркового іспиту; 2) встановлення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України результатів відбіркового іспиту та їх оприлюднення на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; 3) проходження кандидатами, які успішно склали відбіркового іспит та пройшли спеціальну перевірку, спеціальної підготовки; отримання свідоцтва про проходження спеціальної підготовки; 4) складення кандидатами, які пройшли спеціальну підготовку, кваліфікаційного іспиту та встановлення його результатів; 5) зарахування Вищою кваліфікаційною комісією суддів України кандидатів на посаду судді за результатами кваліфікаційного іспиту до резерву на заміщення вакантних посад судді, визначення їх рей-

¹ Join to opinion on the law on the judicial system and the status of judges of Ukraine by Venice Commission and the Directorate of Cooperation with in the Directorate General of Human Rights and Legal Affairs of the Council of Europe Adopted by the Venice Commission at its 84th Plenary Session (Venice, 15-16 October 2010) [Електронний ресурс] // Council of Europe. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD\(2010\)026-e.aspx#P215_35376](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD(2010)026-e.aspx#P215_35376) (dateoftreatment: 14.10.2014). – Titlefromthescreen.

тингу, оприлюднення списку кандидатів на посаду судді, включених до резерву та рейтингового списку, на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Останній — етап призначення — це завершальний етап формування корпусу суддів, який завершується набуттям повноважень судді шляхом складання присяги судді. Третій етап включає в себе такі стадії: 1) оголошення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України відповідно до кількості наявних вакантних посад судді у місцевих судах загальної юрисдикції конкурсу на заміщення таких посад; 2) проведення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України конкурсу на заміщення вакантної посади судді на основі рейтингу кандидатів, які взяли участь у такому конкурсі, та внесення рекомендації Вищій раді юстиції щодо призначення кандидата на посаду судді; 3) розгляд Вищою радою юстиції питання про дотримання визначеної цим Законом процедури на всіх стадіях добору та внесення подання Президентові України про призначення кандидата на посаду судді; 4) прийняття Президентом України рішення про призначення кандидата на посаду судді; 5) складання присяги судді.

Таким чином, із запропонованого поетапного розподілу процесу добору кандидатів на посаду судді вбачаємо, що добір кандидатів на посаду судді є загальним поняттям та включає в себе і відбір кандидатів, і їх навчання, а також призначення. При цьому ми дотримуємося думки, що добір кандидатів на посаду судді вперше відбувається лише щодо посад суддів місцевих судів загальної юрисдикції, а не Конституційного Суду України, чи присяжних та народних засідателів. Порядок набуття та здійснення суддівських повноважень цими категоріями осіб має зовсім іншу природу та структуру, тому не може підпадати під поняття добору кандидатів на посаду судді.

Отже, виходячи із проведеного аналізу, пропонуємо два підходи до розуміння процедури добору кандидатів на посаду судді: в широкому та вузькому розумінні. У вузькому значенні процедура добору кандидатів на посаду судді є процесом забезпечення судів загальної юрисдикції підготовленими висококваліфікованими кадрами. У широкому ж розумінні процедура добору кандидатів на посаду судді — це складний, поетапний, довготривалий процес відбору, підготовки та призначення високопрофесійних та високоморальних, кваліфікованих кандидатів на посади суддів судів загальної юрисдикції відповідно до законодавства України та встановлених міжнародних стандартів.

Джерелами організації сучасної судової системи насамперед виокремлюють правові акти, норми і принципи міжнародного права, які здійснюють вплив на проведення судової реформи в Україні. На сьогодні зростає актуальність гармонізації законодавства України з правовими системами країн Європи. Членство нашої держави в міжнародних організаціях таких, як ООН і Рада Європи, ратифікація базових для цих організацій документів є суттєвими зовнішніми факторами, що впливають на формування основних начал побудови судової системи й діяльності судів¹. Досліджуючи весь спектр міжнародних стандартів, що стосуються процедури добору кандидатів на посаду судді, варто звернутися до колективу авторів Н. Таганкіної, С. Великоредчаніна, Г. Давлєтшина та ін., які у своєму дослідженні виділили три

¹ Назаров, І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: генезис та порівняння [Текст] : монографія / І. В. Назаров. — Харків : ФІНН, 2011. — С. 340.

основні групи стандартів процедури добору та призначення суддів¹. Перший комплекс стандартів — це вимоги до кандидата. Другий — це вимоги до органу, який здійснює відбір і призначення. Третій комплекс стандартів — це вимоги до процедури відбору та призначення.

Аналізуючи законодавство країн Європи та світу, а також міжнародні стандарти, що стосуються вимог до кандидата на посаду судді, ми вбачаємо такі основні критерії, які висуваються до кандидата на посаду судді: 1) вимога до громадянства; 2) віковий ценз; 3) освітній ценз; 4) стаж роботи у галузі права; 5) ценз осілості; 6) володіння державною мовою; 7) належні особисті і моральні якості; 8) вимога до здоров'я кандидата; 9) відсутність судимості. Як бачимо, Верховна Рада України не відійшла від загальноприйнятих критеріїв, що висуваються до кандидатів на посаду судді у зарубіжних моделях добору кандидатів на суддівські посади. У ст. 127 Конституції України та ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлюється, що на посаду судді може бути рекомендований громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою. Не можуть бути рекомендовані на посаду судді громадяни: 1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними; 2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків судді; 3) які мають не зняту чи не погашену судимість. Не може претендувати на посаду судді особа, до якої згідно із законом застосовується заборона обіймати відповідну посаду. Не може претендувати на посаду судді також особа, яку було раніше звільнено з посади судді за порушення присяги, порушення вимог щодо несумісності або у зв'язку із набранням законної сили обвинувальним вироком, крім випадків визнання в судовому порядку протиправним рішення про звільнення з цих підстав або скасування обвинувального вироку суду. Окрім цього, законодавством закріплено, що професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої, а також повинні мати високі особисті та моральні якості.

Однозначного підходу для визначення оптимальних вимог до кандидата на посаду судді не вдалося знайти ні українським, ні зарубіжним експертам, тому їх пошук продовжується шляхом запропонування їх змін та вдосконалення.

Конституцією України встановлено мінімальний вік особи, яка претендує на зайняття посади судді. Він становить 25 років. Досвід держав Європи та думка громадськості спирається на те, що особа у віці 25 років ще не досягла моральної зрілості, життєвого досвіду та професіоналізму, необхідного для здійснення справедливого правосуддя. Тому в юридичній літературі все частіше відображаються пропозиції щодо підвищення віку, з якого особа може претендувати на зайняття посади судді. Окрім цього, пропонується підвищити також граничний вік перебування судді на посаді. Зокрема, мова йде про те, щоб особа мала право претендувати на зайняття вакантної

¹ Див.: Мировая юстиция в России. Оценка независимости и эффективности [Текст] / Н. Таганкина, С. Великоредчанин и др. – Казань, 2004. – С. 9–12.

посади судді з 30 років, а здійснювати обов'язки судді зможе не до 65 років, як це встановлено чинним законодавством, а до 70 років. Це питання було предметом розгляду Конституційного Суду України¹, який зазначив: «встановлення віку 30 років, з якого громадянин України може претендувати на зайняття посади судді, спрямовані на забезпечення суддівського корпусу професійними кадрами високого рівня кваліфікації з урахуванням їхнього життєвого досвіду, соціальної зрілості, моральних якостей, необхідних для здійснення правосуддя, а також на надання рівних можливостей для зайняття посади судді на конкурсній основі. ...Конституційний Суд України вважає, що встановлення в Конституції України граничного віку — 70 років — перебування на посаді судді є питанням доцільності і зумовлене... підвищенням віку, з якого громадянина України може бути рекомендовано на посаду судді».

На нашу думку, підвищення вікового цензу з 25 до 30 років для осіб, які бажають стати судьями, є вдалою пропозицією, що забезпечить, у разі її реалізації, заповнення вакантних суддівських посад особами більш старшого віку, які вже мають певний життєвий досвід і устатковану життєву позицію, сформовані моральні та етичні переконання, в подальшому підвищать довіру до судової влади та її авторитет.

При цьому, встановивши нижню межу віку для кандидата на посаду судді, з якого особа має право претендувати на вакантне місце судді, на нашу думку, доцільно було б запровадити і верхню межу, обмеживши вік зайняття посади віковими межами. Відповідно до ст. 126 Конституції України однією з підстав звільнення судді з посади є досягнення суддею шістдесятип'ятирічного віку. Таким чином, ми вважаємо, що не доцільно витратити час та державні кошти на підготовку кандидата на посаду судді, який вже досяг шістдесяти років і зможе гіпотетично пропрацювати на суддівській посаді нетривалий строк. Тим паче, як показує практика попередніх доборів, судьями бажають стати особи молодшого віку, які відповідають також усім існуючим вимогам до кандидата на посаду судді, а особи наближені до 60-річного віку менш активно намагаються зайняти посаду судді, враховуючи довготривалість процедури добору. Отже, законодавством, на нашу думку, необхідно встановити вікові рамки для осіб, які бажають зайняти посаду судді, тобто кандидатом на посаду судді може стати особа, яка досягла тридцятирічного віку, але не старше шістдесяти років.

Як наслідок підвищення віку для кандидатів на посаду судді з метою отримання особою, яка претендує на суддівську посаду, більше досвіду та підвищення свого професіоналізму, правники пропонують змінити стаж роботи у галузі права з трьох років на п'ять. Це є логічним наслідком у разі підвищення необхідного віку для кандидатів. Експерти Венеціанської комісії у своєму висновку² в цілому висловилися

¹ Висновок Конституційного суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо посилення гарантій незалежності суддів вимогам статей 157 і 158 Конституції України [Електронний ресурс] : від 19 верес. 2013 р. №2-в/2013 // Конституційний Суд України: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=220986> (дата звернення: 14.10.2014). – Заголовок з екрана.

² Opinion on the draft amendments to the constitution, strengthening the independence of judges (including an explanatory note and a comparative table) and on the changes to the constitution proposed by the constitutional assembly of Ukraine. Adopted by the Venice Commission at its 95th Plenary Session (Venice, 14–15 June 2013) [Електронний ресурс] // Council of Europe. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2013\)014-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2013)014-e) (date of treatment: 14.10.2014). – Title from the screen.

позитивно щодо запропонованих змін, проте членам Європейської комісії «За демократію через право» залишається незрозуміло, який саме стаж роботи у галузі права вважати необхідним для можливості претендувати на посаду судді.

Незважаючи на те, що ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлено, що стаж роботи у галузі права — стаж роботи особи за спеціальністю після здобуття нею вищої юридичної освіти, все ж питання стосовно віднесення певної юридичної діяльності до такої, що вважається саме «у галузі права», залишається дискусійним.

Рішенням Конституційного Суду України у справі про стаж для зайняття посади судді в апеляційних, вищих спеціалізованих судах та Верховному Суді України від 5 квітня 2011 р. зазначено, що стаж роботи на посаді судді є різновидом стажу роботи у галузі права. Тому під додатковою вимогою щодо стажу (йдеться про суддів апеляційних, вищих та Верховного судів) необхідно розуміти стаж роботи не за родовою ознакою — у галузі права, що вимагається для першого призначення, а за видовою — стаж роботи на посаді судді¹. Таким чином, поняттю «стаж роботи у галузі права» Конституційний Суд України надав дві ознаки: родову та видову. Ми вважаємо, що за родовою ознакою будь-яка професія, вимогою до якої є вища юридична освіта, може бути основою для допуску до процедури добору кандидата на посаду судді. За видовою ж ознакою стаж роботи на посаді судді як виду роботи у галузі права може бути прирівняний до стажу роботи осіб, які реально беруть участь у судових процесах, тобто це посади прокурорів та адвокатів. Тому, на нашу думку, доцільно диференціювати стаж роботи у галузі права саме за цими двома основними ознаками і ввести різний термін стажу роботи залежно від ознаки стажу роботи у галузі права. При підвищенні віку, з якого особа може зайняти посаду судді з двадцяти п'яти до тридцяти років, на нашу думку, доцільно встановити вимогу до стажу роботи у галузі права саме сім років, а як виняток для працівників прокуратури та адвокатів, то для цих категорій осіб достатньо стажу роботи протягом п'яти років. У такому випадку особа, закінчивши вищий навчальний заклад у двадцять два — двадцять три роки, зможе отримати необхідний стаж до настання тридцятирічного віку.

Як показує практика, що склалася протягом трьох доборів, проведених Вищою кваліфікаційною комісією суддів України, то для вирішення спірних питань щодо стажу роботи у галузі права члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України приймають рішення по кожному конкретному спірному випадку. На нашу думку, така практика є недопустимою, оскільки рішення приймається шляхом голосування і різні необ'єктивні фактори можуть вплинути на позицію кожного члена Комісії.

Також необхідно зазначити, що Закон України «Про право на справедливий суд», на наш погляд, дещо розширив класичне поняття процедури добору кандидатів на посаду судді вперше в аспекті альтернативності стажу роботи для кандидатів на по-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини четвертої статті 26, частини третьої статті 31, частини другої статті 39 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (справа про стаж для зайняття посади судді в апеляційних, вищих спеціалізованих судах та Верховному Суді України) [Текст] : від 5 квіт. 2011 р. № 3-рп/2011 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 28. – Ст. 1202.

саду судді апеляційного, вищого та Верховного Суду України. Така позиція пояснюється тим, що окрім добору суддів до місцевих судів загальної юрисдикції, норми нового закону дають можливість призначити вперше на п'ятирічний термін особу до апеляційного, вищого чи Верховного судів України з окресленим Законом стажем роботи. Так, закріплено, що суддею апеляційного суду, вищого спеціалізованого чи Верховного Суду України може бути в тому числі суддя, який має науковий ступінь, отриманий до призначення на посаду судді, та стаж наукової діяльності у галузі права або науково-педагогічної діяльності у галузі права у вищому навчальному закладі або вищих навчальних закладах, що здійснюють підготовку фахівців освітнього ступеня «магістр», до призначення на посаду судді не менше десяти (для суддів апеляційних та вищих судів) чи п'ятнадцяти (для суддів Верховного Суду України) років.

Можливо, ця новела кореспондується із положенням ст. 127 Конституції України, де зазначено, що суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. Проте таке трактування викликає багато дискусійних питань та не може бути на сьогодні піддано глибокому аналізу з огляду на відсутність практики застосування цієї норми.

Спірні моменти також виникають на практиці щодо вимоги вищої юридичної освіти, незважаючи на те, що Законом України «Про судоустрій і статус суддів» встановлено визначення вищої юридичної освіти — вища юридична освіта ступеня магістра (або прирівняна до неї вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), здобута в Україні, а також вища юридична освіта відповідного ступеня, здобута в іноземних державах та визнана в Україні в установленому законом порядку.

Наприклад, недоліки, які унеможливають зайняття особою посади судді були виявлені вже Вищою радою юстиції. Члени Вищої ради юстиції звернули увагу на те, що ВНЗ, який видав претенденту диплом спеціаліста з правознавства, не мав необхідної акредитації. Секретар секції з питань призначення суддів на посади та звільнення їх із посад Л. Ізовітова наголосила, що кандидат на посаду судді А. Борсук у 2001 р. закінчила Міжнародну академію управління персоналом за спеціальністю «Правознавство» й отримала диплом спеціаліста. Разом із тим, відзначила Л. Ізовітова, у Міносвіти повідомили, що МАУП було акредитовано для підготовки спеціалістів з правознавства лише в червні 2002 р. Тобто через рік після того, як кандидат отримала диплом. До речі, за відомостями інформаційно-виробничої системи «Освіта», диплом А. Борсук є дійсним. Проте, відповідаючи на додаткове звернення, Міносвіти надало інформацію, що у 2001 р. підготовка фахівців за спеціальністю «Правознавство» в цьому ВНЗ не передбачалася¹. І як наслідок — рішення Вищої ради юстиції від 11 лютого 2014 р., яким кандидату було відмовлено у внесенні подання Президентові України про призначення на посаду судді².

¹ Писарев, О. У ВРЮ виникли сумніви щодо права одного з вузів видавати дипломи [Електронний ресурс] / О. Писарев // Закон і бізнес. – 2013. – №40. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/42324-u_vischoi_radi_justicii_vinikli_sumnivi_schodo_prava_odnogo_.html (дата звернення: 14.10.2014). – Заголовок з екрана.

² Про відмову у внесенні подання Президентові України про призначення Борсук А. В. на посаду судді Срібнянського районного суду Чернігівської області [Електронний ресурс] : рішення Вищої ради юстиції від 11.02.2014 р. №45/0/15-14 // Вища Рада юстиції: офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.vru.gov.ua/act/3689> (дата звернення: 14.10.2014). – Заголовок з екрана.

Із прийняттям нового Закону України «Про вищу освіту»¹ освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста ліквідовано, а тому на посаду судді може претендувати особа, якою у встановлений законом спосіб був отриманий диплом академічного ступеня магістра.

Відповідно до конституційних положень претендувати на посаду судді може громадянин, який володіє державною мовою. Згідно зі ст. 10 Основного Закону державною мовою в Україні є українська мова. Рішенням Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р.² встановлено, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом.

Ще у 2007 р., до створення нової, нині існуючої, процедури добору кандидатів на посаду судді, І. Є. Марочкін зазначав, що кваліфікаційній комісії суддів необхідно визначити, чи є рівень володіння кандидатом українською мовою достатнім для виконання ним обов'язків судді, однак критерії володіння (якість усної і письмової мови, ступінь володіння діловою мовою, юридичною термінологією) і методики перевірки знань (тести, диктанти, складання ділових паперів державною мовою) не розроблені³.

Закон України «Про засади державної мовної політики»⁴ встановлює, що професійний суддя повинен володіти державною мовою. У межах території, на якій відповідно до умов ч. 3 ст. 8 цього Закону поширена регіональна мова, держава гарантує можливість здійснювати судові провадження цією регіональною мовою (мовами). Необхідність забезпечення такої гарантії має враховуватися при доборі суддівських кадрів. Для повноцінної реалізації передбачених чинним законодавством можливостей використання регіональних мов у судочинстві слід належним чином підійти до питання підбору кадрів, які володіють такими регіональними мовами⁵.

Однак у зв'язку з тим, що усі документи для участі у доборі кандидатом подаються і заповнюються особисто українською мовою, навчання та здача усіх іспитів проводяться також державною мовою, Вища кваліфікаційна комісія суддів України, ми вважаємо, може зробити висновок про рівень володіння кандидатом на посаду судді українською мовою, хоча й до цього часу немає нормативно закріплених критеріїв перевірки рівня володіння кандидатом на посаду судді державною мовою.

¹ Про вищу освіту [Текст] : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // Офіц. вісн. України . – 2014. – № 64. – Ст. 1728.

² Рішення Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) [Текст] : від 14 груд. 1999 р. № 10-рп/99 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 4. – Ст. 125.

³ Марочкін, І. Є. Добір кандидатів на посади суддів [Текст] / І. Є. Марочкін // Інформ. вісн. Вищ. кваліфікац. комісії суддів України. – 2007. – № 1. – С. 19.

⁴ Про засади державної мовної політики [Текст] : Закон України від 3 лип. 2012 р. № 5029-VI // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 61. – Ст. 2471.

⁵ Див.: Товт, М. М. Научно-практический комментарий Закона Украины «Об основах государственной языковой политики» (с приложениями) [Текст] / М. М. Товт, С. С. Черничко. – Киев : Русскоязыч. Украина, 2013. – С. 64.

Ще однією конституційною вимогою до кандидата на посаду судді є проживання на території України не менше десяти років. Зазначена вимога характерна не тільки для суддів, а й, наприклад, для депутатів та Президента України і з нею, як показує практика, вже стикалася правова система нашої держави: справа «Мельниченко проти України» (заява № 17707/02) від 19 жовтня 2004 р.¹; Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції щодо офіційного тлумачення ч. 3 ст. 127 Конституції України від 14 березня 2002 р. № 4-у/2002²; постанова Центральної виборчої комісії від 16 січня 2014 р. № 12 «Про конституційне подання»³.

На нашу думку, вимога проживання на території України протягом десяти років матиме правове значення лише в тому випадку, якщо буде стосуватися безперервного проживання в Україні протягом останніх десяти років перед призначенням, а не у сукупності протягом життя. Відповідно ж до Закону України «Про громадянство України»⁴ безперервне проживання на території України — проживання в Україні особи, якщо її разовий виїзд за кордон у приватних справах не перевищував 90 днів, а в сумі за рік — 180 днів. Не є порушенням вимоги про безперервне проживання, виїзд особи за кордон у службове відрядження, на навчання, у відпустку, на лікування за рекомендацією відповідного медичного закладу або зміна особою місця проживання на території України.

Окрім проживання на території України протягом встановленого строку, у комплексі з цієї вимогою Вищою кваліфікаційною комісією суддів України необхідно перевіряти, на нашу думку, і громадянство України. Точніше сказати, перевіряти необхідно піддати не тільки наявність громадянства України, а й відсутність набутого громадянства іншої держави, уникненню допуску до посади судді особи з подвійним громадянством. Тобто особа не має бути пов'язана будь-якими зв'язками, аналогічними громадянству, з іншою державою, окрім України.

Таким чином, нами було розглянуто усі законодавчо встановлені вимоги до кандидата на посаду судді, яким особа повинна обов'язково відповідати (позитивні вимоги), окрім цього існують встановлені законодавством критерії, за наявності яких особа не може зайняти посаду судді (негативні).

¹ Мельниченко проти України [Електронний ресурс] : Рішення Євросуду з прав людини у справі від 19.10.2004 (заява № 17707/02) // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_352 (дата звернення: 14.10.2014). – Заголовок з екрана.

² Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 127 Конституції України [Електронний ресурс] : від 14 берез. 2002 р. № 4-у/2002 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v004u710-02> (дата звернення: 14.10.2014). – Заголовок з екрана.

³ Про конституційне подання до Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 76 та частини другої статті 103 Конституції України [Електронний ресурс] : Постанова Центр. вибор. коміс. від 16.01.2014 № 12 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0012359-14> (дата звернення: 14.10.2014). – Заголовок з екрана.

⁴ Про громадянство України [Текст] : Закон України від 18 січ. 2001 р. № 2235-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.

Не можуть бути рекомендовані на посаду судді громадяни, які мають не зняту чи не погашену судимість. Безпосередньо ця вимога належить до предмета саме спеціальної перевірки і реалізується шляхом здійснення запиту Вищою кваліфікаційною комісією суддів України до Міністерства внутрішніх справ України.

Відповідно до ч. 2 ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» не можуть бути рекомендовані на посаду судді громадяни: 1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними; 2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків судді. На нашу думку, встановивши, що не можуть бути рекомендовані на посаду судді громадяни, які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків судді, на нормативному рівні необхідно закріпити обов'язок кандидата на посаду судді пройти медичне обстеження, яке б підтвердило, що потенційний суддя здатний виконувати непрості функції правосуддя на користь суспільства і не на шкоду власному здоров'ю. Тобто вимогу належного стану здоров'я кандидата на посаду судді ми пропонуємо перевести із негативних до позитивних критеріїв, що висуваються до претендента на суддівську посаду.

Рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 5 листопада 2012 р. були затверджені Вимоги до заповнення та оформлення документів, які подаються особами для участі у доборі кандидатів на посаду судді¹. Серед документів, що повинен подати громадянин, який виявив бажання стати суддею, обов'язково має бути висновок медичної установи про стан здоров'я кандидата на посаду судді (медичні документи, визнані Вищою кваліфікаційною комісією суддів України необхідними для підтвердження стану здоров'я кандидата). На підтвердження свого стану здоров'я особа для участі у відборі кандидатів на посаду судді вперше подає до Комісії медичну довідку форми № 133/о, затверджену наказом Міністерства охорони здоров'я України від 30 липня 2012 р. № 578². Медична довідка форми № 133/о має бути заповнена й оформлена відповідно до вимог Інструкції щодо порядку заповнення форми первинної облікової документації № 133/о «Медична довідка про стан здоров'я особи, яка претендує на зайняття посади, пов'язаної з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування», затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України 30 липня 2012 р. № 578. Дописки та виправлення, наявні в медичній довідці, повинні бути завірені підписом посадової (уповноваженої на те) особи та печаткою лікувального закладу, який видав документ.

Незважаючи на спробу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України врегулювати порядок проходження медичного обстеження, ми вважаємо, що Закон України «Про судоустрій і статус суддів» необхідно доповнити ст. 65¹ під назвою «Медичне обсте-

¹ Вимоги до заповнення та оформлення документів, які подаються особами для участі у доборі кандидатів на посаду судді [Електронний ресурс] : затв. рішенням Вищ. кваліфікац. коміс. суддів України від 05.11.2012 // Ліга Закон : глав. прав. портал України. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/MUS21257.html (дата звернення: 14.10.2014). – Заголовок з екрана.

² Інструкція щодо порядку заповнення форми первинної облікової документації № 133/о «Медична довідка про стан здоров'я особи, яка претендує на зайняття посади, пов'язаної з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування» [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 30.07.2012 № 578 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1408-12> (дата звернення: 14.10.2014). – Заголовок з екрана.

ження кандидатів на посаду судді» в такій редакції: «Для підтвердження відсутності у кандидата на посаду судді захворювань, що перешкоджають виконанню обов'язків судді, проводиться його попереднє медичне обстеження. Перелік захворювань, що перешкоджають призначенню на посаду судді, затверджується рішенням Вищої ради юстиції на підставі подання Міністерства охорони здоров'я України. Форма документа, що свідчить про відсутність захворювань, які перешкоджають виконанню обов'язків судді, затверджується Міністерством охорони здоров'я України». Необхідно уточнити, що рішення про Перелік захворювань приймати повинна Вища рада юстиції України, оскільки відповідно до ст. 29 Закону України «Про Вищу раду юстиції» Вища рада юстиції за рекомендацією Вищої кваліфікаційної комісії суддів України вносить подання Президенту України про призначення громадянина України на посаду судді вперше. Рішення щодо кандидата на посаду судді приймається на засіданні Вищої ради юстиції відкритим голосуванням.

У зв'язку з прийняттям законів України «Про відновлення довіри до судової влади», «Про очищення влади» та «Про забезпечення права на справедливий суд» в останній редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 29 березня 2015 р. з'являються норми, що не може претендувати на посаду судді особа, до якої згідно із законом застосовується заборона обіймати відповідну посаду та не може претендувати на посаду судді також особа, яку було раніше звільнено з посади судді за порушення присяги, порушення вимог щодо несумісності або у зв'язку із набранням законної сили обвинувальним вироком, крім випадків визнання в судовому порядку неправим рішення про звільнення з цих підстав або скасування обвинувального вироку суду. Поява цих норм у судоустрійному законодавстві цілком зрозуміла.

Однією з основних вимог до кандидата на посаду судді, яка хоч і є наскрізною у вітчизняному законодавстві, все ж, ми вважаємо, є рівень особистих і моральних якостей кандидата у судді. Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» під час відбіркового іспиту перевіряються в тому числі й особисті морально-психологічні якості кандидата.

На сьогодні створити процес добору кандидатів на посаду судді з високими особистими та моральними якостями дуже складно і в той же час цьому заважає недостатня унормованість законодавства з цього актуального питання. Беззаперечно важливими складовими, які характеризують кандидата на посаду судді, є його кваліфікація, особисті та моральні якості, які разом дають змогу визначити: чи може особа займати таку відповідальну посаду та здійснювати правосуддя. Процедура виявлення особистих, моральних, психологічних характеристик кандидата на посаду судді існує в багатьох демократичних країнах і разом з перевіркою кваліфікації кандидата забезпечує формування високопрофесійного суддівського корпусу. Окрім цього, положення про моральні та особисті якості як судді, так і кандидата на посаду судді закріплені у багатьох міжнародних нормативно-правових актах.

Визначити повний перелік моральних та особистих якостей кандидата на посаду судді, яким будуть враховані всі варіанти життєвих ситуацій, на нашу думку, неможливо. Тому щодо визначення рівня особистих та моральних якостей ВККС України, яка займається добором кандидатів на посаду судді, необхідно керуватися ст. 57 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яка вказує, що питання етики суддів

визначаються Кодексом суддівської етики, який затверджується з'їздом суддів України, та ст. 3 Кодексу суддівської етики¹. Згідно з цією статтею суддя має докладати всіх зусиль для того, щоб, на думку розсудливої, законослухняної та поінформованої людини, його поведінка була бездоганною.

Українській практиці добору кандидатів на посаду судді вже відомий прецедент відмови Комісією кандидату на посаду судді у результаті невідповідності особи особистим і моральним якостям. Кандидат скористався своїм правом оскаржити рішення до Вищого адміністративного суду України. Зрештою кандидат на посаду судді звернувся до Конституційного Суду України з конституційним зверненням щодо офіційного тлумачення норм Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо того, чи є певні особисті чи морально-етичні якості кандидата підставою для усунення його від участі у доборі кандидатів.

Рішенням Конституційного Суду України від 12 червня 2013 р. № 4-рп/2013 було надано відповідь на зазначене питання². Кандидат надає Комісії письмову згоду на збирання, зберігання та використання інформації про кандидата з метою оцінки його готовності до роботи на посаді судді та проведення щодо нього спеціальної перевірки. Організації та громадяни мають право подавати до Комісії інформацію про кандидатів, а Комісія повноважна збирати інформацію про кандидатів для проведення спеціальної перевірки. Аналіз положень цього закону дає підстави для висновку, що закон пов'язує виявлення особистих і моральних якостей кандидатів з проведенням добору та їх призначенням на посаду судді вперше.

Конституційний Суд України вважає, що ці повноваження Комісії не обмежені строками чи стадіями проходження кандидатом процедури добору і призначення на посаду судді, тобто Комісія повноважна виявляти особисті й моральні якості кандидата як під час складення ним кваліфікаційного іспиту, так і протягом строку перебування кандидата в резерві на заміщення вакантних посад суддів, у тому числі й під час вирішення питання про рекомендацію кандидата — переможця конкурсу — на зайняття посади судді.

Таким чином, правовий механізм добору кандидатів, установлений Законом України «Про судоустрій і статус суддів», забезпечує об'єктивне оцінювання не лише їх професійних, а й особистих і моральних якостей.

Важливим кроком, спрямованим на запобігання випадкам потрапляння на суддівські посади осіб, які мають низький рівень моральних та особистих якостей, а також порушують норми суддівської етики, є позиція, викладена у роботі В. В. Городовенка «Проблеми становлення незалежної судової влади»³. Автор пропонує внести зміни до

¹ Кодекс суддівської етики [Електронний ресурс] : затв. XI черг. з'їздом суддів України 22 лют. 2013 р. // Судова влада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: [http://www.court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki\(1\).pdf](http://www.court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki(1).pdf) (дата звернення: 14.10.2014). – Заголовок з екрана.

² Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сувора Артема Анатолійовича щодо офіційного тлумачення положень частини п'ятої статті 127 Конституції України у системному зв'язку з частиною третьою цієї статті, статті 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [Електронний ресурс] : від 12.06.2013 № 4-рп/2013 // Конституційний Суд України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=205399> (дата звернення: 14.10.2014). – Заголовок з екрана.

³ Городовенко, В. В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні [Текст] : монографія / В. В. Городовенко. – К. : Фенікс, 2007. – С. 159.

чинного на той час законодавства про те, що на посаду судді може бути рекомендована особа, яка не скоювала проступків, що порочать її. Якщо застосувати вказану ідею до наших реалій, то пропонуємо внести зміни до ч. 2 ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та доповнити її таким пунктом: «Не можуть бути рекомендовані на посаду судді громадяни: ... 4) які скоювали проступки, що порочать їх».

Виходячи із положень законодавства України, а саме з того, що добір кандидатів на посаду судді проводиться із числа осіб, які відповідають вимогам, установленим Конституцією України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів», ми приходимо до висновку, що законодавцем не здійснюється диференціація вимог щодо судді та вимог стосовно кандидата на посаду судді. Тому розглядаються вимоги до кандидата на посаду судді і до судді як єдина категорія.

Проаналізувавши усі законодавчо закріплені вимоги до кандидата на посаду судді, ми робимо висновок про те, що чинним законодавством вимоги встановлені не чітко та не об'єктивно, а тому потребують змін. На нашу думку, врахувавши усі виявлені нами недоліки, пропонуємо викласти у законодавстві вимоги до судді першої інстанції у такій редакції: «На посаду судді може бути рекомендований громадянин України, не пов'язаний будь-якими аналогічними громадянству зв'язками з іншою державою, який безперервно проживає на території України протягом останніх десяти років, володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче магістра, досяг тридцятирічного віку, але не старший шістдесяти років, має стаж роботи в галузі права протягом семи років (для працівників прокуратури й адвокатів — протягом п'яти років), не має судимості, не хворий хворобою, яка заважала б йому здійснювати суддівські повноваження, й не вчиняв проступків, що його порочать».

До системи суб'єктів, що беруть участь у доборі кандидатів на посаду судді вперше, входять: Вища кваліфікаційна комісія суддів України, Вища рада юстиції, Президент України.

Процедура добору кандидатів на посаду судді розпочинається з прийняття Вищою кваліфікаційною комісією суддів України рішення про оголошення добору кандидатів на посаду судді з урахуванням прогнозованої кількості вакантних посад суддів та розміщення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на своєму офіційному веб-сайті оголошення про проведення добору кандидатів на посаду судді. На нашу думку, оголошення про добір має бути опубліковано також і в офіційних засобах масової інформації, таких як «Голос України» та «Урядовий кур'єр». Окрім урахування прогнозованої кількості вакантних посад суддів перед опублікуванням оголошення, Комісія також враховує потреби у державному замовленні на професійну підготовку кандидатів на посаду судді у Національній школі суддів України. В оголошенні має бути зазначено кінцевий термін подання документів до ВККС України, що не може бути меншим ніж 30 днів з дати розміщення оголошення, а також прогнозована кількість вакантних посад суддів на наступний рік.

Особа, яка виявила бажання стати суддею, для участі у доборі кандидатів на посаду судді подає до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України такі документи: 1) письмову заяву про участь у доборі кандидатів на посаду судді; 2) копію паспорта громадянина України; 3) анкету кандидата на посаду судді, що містить інформацію про нього; 4) копію диплома про вищу юридичну освіту (з додатками), здобуту в Укра-

іні, копії документів про вищу юридичну освіту, здобуту за кордоном, разом із копіями документів, що підтверджують їх визнання в Україні, а також копії документів про науковий ступінь, вчене звання (за наявності); 5) копію трудової книжки, послужного списку (за наявності); 6) довідку медичної установи про стан здоров'я кандидата з висновком щодо його придатності до роботи на посаді, пов'язаній із виконанням функцій держави; 7) письмову згоду на збирання, зберігання, обробку та використання інформації про кандидата з метою оцінки його готовності до роботи на посаді судді; 8) згоду на проведення щодо нього спеціальної перевірки відповідно до закону; 9) декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у порядку, встановленому законодавством про запобігання корупції; 10) копію військового квитка (для військовослужбовців або військовозобов'язаних); 11) заяву про проведення перевірки, передбаченої Законом України «Про очищення влади». Вимагати від кандидата надання документів, не передбачених законодавством, забороняється.

Згідно з вимогами до заповнення та оформлення документів, які подаються особами для участі у доборі кандидатів на посаду судді¹, є два способи подачі документів: особисто та шляхом їх направлення засобами поштового зв'язку. Основна відмінність направлення документів засобами поштового зв'язку від особистої подачі документів полягає у необхідності засвідчення нотаріусом документів за правилами, визначеними Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженим наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5².

Таким чином, на нашу думку, з моменту подання документів особами, які виявили бажання стати суддею, до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України у теорії судоустрою з'являється нове поняття «кандидата на посаду судді». Ця категорія осіб ще не є суддями і може взагалі ними не стати.

Вважаємо, що для набуття статусу кандидата на посаду судді особі достатньо після оголошення конкурсу Вищою кваліфікаційною комісією суддів України подати заяву про участь у доборі кандидатів на посаду судді та документи, визначені законом. Навіть у разі відмови в допуску до добору кандидатів на посаду судді і прийняття Вищою кваліфікаційною комісією суддів України вмотивованого рішення, копія якого направляється особі, яка не допущена до добору, все одно, вважаємо, що особа, хоч і протягом нетривалого часу, все ж перебувала у статусі «кандидата на посаду судді». Протягом усього добору кандидатів на посаду судді на будь-якому етапі процедури особа, будучи кандидатом на посаду судді, може втратити цей статус двома шляхами: 1) з будь-яких законних підстав відсторонення від участі у доборі; 2) набуття статусу судді. Таким чином, ми вважаємо, що кандидат на посаду судді — це особа, яка виявила бажання стати суддею і подала до ВККС України письмову заяву про участь у доборі кандидатів на посаду судді та документи, визначені законодавством.

¹ Вимоги до заповнення та оформлення документів, які подаються особами для участі у доборі кандидатів на посаду судді [Електронний ресурс] : затв. рішенням Вищ. кваліфікац. коміс. суддів України від 05.11.2012 // НОРМАТИВ-PRO : проф. норм.-прав. б-ка. – Режим доступу: <http://document.ua/vimogi-do-zarovnennja-ta-oformlennja-dokumentiv-jaki-podayut-doc165112.html> (дата звернення: 14.10.2014). – Заголовок з екрана.

² Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [Текст] : наказ М-ва юстиції України від 22.02.2012 № 296/5 // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 17. – Ст. 632.

Встановлюючи вимоги до кандидата на посаду судді, законодавець не здійснює розмежування вимог до кандидата та вимог до судді, що, на нашу думку, є помилковим. Як у Конституції України, так і в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» законодавець, встановлюючи критерії до суддівської посади, зазначає саме таке кліше: «на посаду судді може бути рекомендований...». Рекомендація Вищій раді юстиції про призначення кандидата на посаду судді є вже одним із останніх етапів процедури добору кандидатів на посаду судді. Тобто, вважаємо, що в законодавстві зараз закріплені вимоги саме до судді або ж до особи, яка може бути рекомендована на посаду судді, при цьому вже пройшла майже всю процедуру добору кандидатів на посаду судді.

Отже, пропонуємо розмежувати вимоги до кандидата на посаду судді та вимоги до судді. На нашу думку, вони не можуть надто різнитися між собою, адже особа на момент закінчення процедури добору кандидатів на посаду судді під час рекомендації її до призначення вже має відповідати вимогам, встановленим законодавством, до судді.

Оскільки одним із початкових етапів процедури добору є здійснення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на основі поданих кандидатами на посаду судді документів перевірки відповідності осіб вимогам, установленим до кандидата на посаду судді, то пропонуємо дещо спростити суворі вимоги саме до кандидата.

На нашу думку, вимоги, які не можуть бути спрощені, — це вимоги щодо громадянства України, володіння державною мовою, освіти, стажу роботи у галузі права, здоров'я кандидата, судимості та особистих і моральних якостей. Вказані вимоги не можуть бути спрощені для кандидата на посаду, оскільки особа, перебуваючи у статусі кандидата на посаду судді, повинна бути громадянином України, у достатньому обсязі володіти державною мовою, здобути встановлений законодавством рівень освіти та набути необхідного строку стажу роботи у галузі права, а також не хворіти хворобою, яка унеможливує здійснення повноважень судді, та не скоювати проступків, що порочать кандидата на високу посаду судді, а також не бути судимою. Тобто залишається дві вимоги: щодо цензу осілості та віку кандидата.

На нашу думку, відповідно до запропонованих нами змін раніше щодо підвищення віку, з якого особа може зайняти посаду судді, з 25 років до 30, то до кандидата на посаду судді можливо встановити вимогу досягнення віку 29 років. Враховуючи, що тільки спеціальна підготовка кандидатів відповідно до чинного законодавства триває рік, то вже на момент рекомендації кандидата на посаду судді особа, напевне, досягне запропонованого тридцятирічного віку. За аналогією можна і спростити ценз осілості кандидата, адже протягом всієї процедури добору особа буде стовідсотково знаходитися на території України. До кандидата встановлюється вимога проживання на території України не протягом 10 років, як для судді, а більш ніж 9 років, адже процедура добору з моменту подачі документів і до рекомендації про призначення триває, як показує практика, не менше року.

Тому пропонуємо внести зміни до ч. 1 ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», доповнивши її другим абзацом: «На момент подачі до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України документів і заяви про участь у доборі кандидатів на посаду судді особа, яка виявила бажання стати суддею, має досягти віку двадцяти

дев'яти років, проживати в Україні не менше дев'яти років, а також відповідати іншим вимогам, установленим у абз. 1 ч. 1 цієї статті й у Конституції України».

Такими змінами законодавець зможе розмежувати вимоги до кандидата на посаду судді та до судді, визначити правовий статус саме кандидата на посаду судді, а також певною мірою розширити коло осіб, які можуть брати участь у доборі кандидатів на посаду судді. Завдяки таким змінам після подачі особою, яка виявила бажання стати суддею, документів та заяви про участь у доборі Вищою кваліфікаційною комісією суддів України буде здійснюватися перевірка відповідності осіб вимогам, установленим саме до кандидата на посаду судді.

На основі поданих кандидатами на посаду судді документів Вищою кваліфікаційною комісією суддів України здійснюється перевірка відповідності осіб вимогам, установленим до кандидата на посаду судді.

Незважаючи на те, що законодавством встановлено початок проведення спеціальної перевірки лише щодо осіб, які склали відбірковий іспит, все ж таки, ми вважаємо, що разом із перевіркою відповідності осіб вимогам, установленим до кандидата на посаду судді розпочинається організація проведення стосовно кандидатів спеціальної перевірки в порядку, визначеному законом. Це цілком логічно, оскільки спеціальна перевірка є досить широким поняттям і включає в себе, в тому числі, і перевірку відповідності осіб вимогам, установленим до кандидата на посаду судді.

Порядок проведення відбіркового іспиту, який раніше іменувався анонімним тестуванням, визначається ст. 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Відбірковий іспит проводиться Вищою кваліфікаційною комісією суддів України у формі анонімного тестування з метою перевірки рівня загальних теоретичних знань кандидата на посаду судді в галузі права, володіння ним державною мовою, особистих морально-психологічних якостей кандидата. Вища кваліфікаційна комісія суддів України на своєму офіційному веб-сайті повідомляє кандидатів на посаду судді, допущених до відбіркового іспиту, про дату, час і місце його проведення не пізніше як за десять днів до визначеної дати іспиту. Невідкладно після закінчення відбіркового іспиту Вища кваліфікаційна комісія суддів України у присутності кандидатів на посаду судді забезпечує перевірку робіт і визначає з урахуванням прогнозованої кількості вакантних посад прохідний бал, що не може бути нижчим 75 відсотків максимально можливого балу відповідного відбіркового іспиту.

Цікавим є нововведення щодо визначення прохідного балу, який не може бути нижчим ніж 75 відсотків від максимально можливого балу. Воно має як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, рівень підготовки осіб, які пройдуть відбірковий іспит, буде значно вищий, аніж на попередніх доборах кандидатів на посаду судді. Під час першого добору кандидатів успішно пройшли тестування 896 осіб, які набрали 75 балів (включно) і більше (рішення ВККС України від 31 травня 2011 р. № 1635/пп-11). Під час другого та третього добору достатньою кількістю для визнання кандидатів на посаду судді вперше такими, що успішно склали анонімне тестування (іспит) на виявлення рівня загальних теоретичних знань у галузі права стали 63 та 62 бали відповідно при 100 максимально можливих балах (Рішення ВККС України від 6 червня 2012 р. та 24 грудня 2012 р.). Тобто, вважаємо, що встановлення 75-відсоткового прохідного бар'єру створить ситуацію постійного

недобору кандидатів на посаду судді для заповнення максимально можливої кількості вакантних суддівських посад.

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» до повноважень Вищої кваліфікаційної комісії суддів України віднесено проведення спеціальної перевірки стосовно кандидата на посаду судді. Для проведення спеціальної перевірки Комісія не пізніше наступного дня після прийняття попереднього рішення про допуск осіб, які успішно склали відбірковий іспит, до наступного етапу добору надсилає до уповноважених органів запити про перевірку відповідних відомостей щодо вказаних осіб. Зазначені запити підписує голова або заступник голови Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. На підставі одержаної інформації Вища кваліфікаційна комісія суддів України готує довідку про результати проведення спеціальної перевірки. Фізичні та юридичні особи мають право подавати до ВККС України інформацію щодо кандидатів на посаду судді.

Незважаючи на те, що ст. 66 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачено, що призначення на посаду судді вперше здійснюється виключно в порядку, визначеному цим Законом, однак добір кандидатів на посаду судді, у моментах, пов'язаних зі спеціальною перевіркою кандидатів, неможливо здійснити без відсилання до Закону України «Про запобігання корупції»¹ та розробленого на виконання його положень Порядку організації проведення спеціальної перевірки відомостей щодо осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування², а також Порядку проведення спеціальної перевірки стосовно осіб, які претендують на зайняття посад, які передбачають зайняття відповідального або особливо відповідального становища, та посад з підвищеним корупційним ризиком³. Спеціальна перевірка відомостей про кандидатів на посаду судді здійснюється з урахуванням вимог Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Спеціальна перевірка проводиться за письмовою згодою особи, яка претендує на зайняття посади, у строк, що не перевищує двадцяти п'яти календарних днів з дня надання згоди на проведення спеціальної перевірки. Спеціальній перевірці підлягають відомості про особу, яка претендує на зайняття посади, зазначеної в ч. 1 цієї статті, зокрема щодо: 1) наявності судового рішення, що набрало законної сили, згідно з яким особу притягнуто до кримінальної відповідальності, в тому числі за корупційні правопорушення, а також наявності судимості, її зняття, погашення; 2) факту, що особа

¹ Про запобігання корупції [Електронний ресурс] : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 08.05.2015). – Заголовок з екрана.

² Порядок організації проведення спеціальної перевірки відомостей щодо осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 25.01.2012 № 33/2012 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/33/2012> (дата звернення: 08.05.2015). – Заголовок з екрана.

³ Порядок проведення спеціальної перевірки стосовно осіб, які претендують на зайняття посад, які передбачають зайняття відповідального або особливо відповідального становища, та посад з підвищеним корупційним ризиком [Електронний ресурс] : затв. Постановою Каб. Міністрів України від 25.03.2015 № 171 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/171-2015-п> (дата звернення: 08.05.2015). – Заголовок з екрана.

піддана, піддавалася раніше адміністративним стягненням за пов'язані з корупцією правопорушення; 3) достовірності відомостей, зазначених у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; 4) наявності в особи корпоративних прав; 5) стану здоров'я (в частині перебування особи на обліку в психоневрологічних або наркологічних закладах охорони здоров'я), освіти, наявності наукового ступеня, вченого звання; 6) відношення особи до військового обов'язку; 7) наявності в особи допуску до державної таємниці, якщо такий допуск необхідний згідно з кваліфікаційними вимогами до певної посади; 8) поширення на особу заборони займати відповідну посаду, передбаченої положеннями Закону України «Про очищення влади».

У разі одержання інформації, що може свідчити про невідповідність кандидата на посаду судді установленим законодавством вимогам, Вища кваліфікаційна комісія суддів України розглядає її на своєму засіданні із запрошенням такого кандидата. Кандидат на посаду судді має право ознайомитися з цією інформацією, надати відповідні пояснення, спростувати та заперечити її. За результатами розгляду інформації Вища кваліфікаційна комісія суддів України приймає вмотивоване рішення про припинення подальшої участі у доборі кандидата на посаду судді.

Пропонуємо запровадити у межах спеціальної перевірки проведення співбесіди з кандидатом на посаду судді для виявлення належного рівня особистих морально-психологічних якостей, використовуючи при цьому поліграф. Адже перевірка зазначених якостей відповідно до ст. 69 Закону «Про судоустрій і статус суддів» має проводитися під час відбіркового іспиту у формі анонімного тестування разом з перевіркою рівня загальних теоретичних знань кандидата на посаду судді в галузі права та володіння кандидатом державною мовою, хоча об'єктивність такого способу перевірки особистих морально-психологічних якостей викликає сумніви. Задля цього необхідно внести зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», доповнивши його ст. 70¹ «Тестування на поліграфі та співбесіда з кандидатом на посаду судді» у такій редакції: «Для продовження участі у доборі кандидатів на посаду судді та виявлення рівня особистих морально-психологічних якостей кандидата на посаду судді, у межах спеціальної перевірки, особа, яка склала відбіркового іспит зобов'язана пройти тестування на поліграфі та співбесіду з членами Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. У разі відмови від проходження тестування чи співбесіди особа вважається такою, що не відповідає вимогам до кандидата на посаду судді. Результати тестування використовуються під час проведення співбесіди з особою виключно як інформація ймовірного характеру, яка сприяє можливому формуванню у членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України внутрішнього переконання. Порядок проведення тестування на поліграфі та співбесіди з кандидатом на посаду судді визначається рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України».

За результатами спеціальної перевірки Вища кваліфікаційна комісія суддів України приймає рішення про направлення осіб, які відповідають установленим до кандидата на посаду судді вимогам, для проходження спеціальної підготовки в Національній школі суддів України.

На Національну школу суддів України покладається завдання здійснювати спеціальну підготовку кандидатів на посаду судді.

Спеціальна підготовка проводиться протягом дванадцяти місяців за рахунок коштів Державного бюджету України та включає теоретичну та практичну підготовку судді. На період проходження кандидатом підготовки за ним зберігається основне місце роботи, виплачується стипендія в розмірі не менше половини посадового окладу судді місцевого суду загальної юрисдикції. Строк проходження спеціальної підготовки в Національній школі суддів України зараховується до стажу роботи в галузі права.

Незважаючи на те, що процедура добору кандидатів на посаду судді проводилася тричі, все ж таки спеціальна підготовка як стадія процедури добору кандидатів на посаду судді проводилася лише один раз, під час останнього добору кандидатів на посаду судді. За результатами проведеної спеціальної підготовки був виявлений ряд проблем та недоліків у такій надважливій стадії процедури добору кандидатів на посаду судді. Про проблеми, які існують при здійсненні спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді, відкрито говорили і міжнародні експерти, і представники Національної школи суддів України, й інші небайдужі фахівці. Проте із вступом в силу Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд», а разом з ним і нової редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів», на перший погляд, більшість існуючих законодавчих недоліків, які існували під час проведення спеціальної підготовки, були ліквідовані.

За результатами спеціальної підготовки кандидати отримують свідоцтво устанавленого Вищою кваліфікаційною комісією суддів України зразка. Проходженням кандидатом спеціальної підготовки вважається успішне виконання програми підготовки.

Відповідно до ст. 72 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» кваліфікаційний іспит є атестуванням особи, яка пройшла спеціальну підготовку і виявила намір бути рекомендованою для призначення на посаду судді. Кваліфікаційний іспит проводиться шляхом складення кандидатом на посаду судді письмового анонімного тестування та виконання анонімно письмового практичного завдання з метою виявлення рівня знань, практичних навичок та умінь у застосуванні закону та веденні судового засідання. Кваліфікаційний іспит полягає у виявленні належних теоретичних знань та рівня професійної підготовки кандидата на посаду судді, у тому числі отриманого за результатами спеціальної підготовки, а також ступеня його здатності здійснювати правосуддя.

Кваліфікаційний іспит, як і відбірковий іспит, у редакції Закону 2015 р. також вважається зданим лише у тому випадку, якщо особа набере 75 відсотків максимального можливого балу. Дане нововведення має такі ж плюси та мінуси, як і 75-відсотковий бар'єр відбіркового іспиту, адже попередня практика доборів кандидатів на посаду судді показала, що прохідний бал кандидатів нижчий за 75-відсотковий бар'єр.

Досить вдалим нововведенням, на нашу думку, є відображення у рейтингу балів за практичні завдання, якими перевіряють здатність кандидата бути суддею за відповідними спеціалізаціями. Під час проведення наступної стадії добору (конкурсу) цей бал може надати перевагу кандидату при виборі вакантної посади судді.

Вища кваліфікаційна комісія суддів України проводить конкурс на зайняття вакантних посад суддів на підставі рейтингу кандидатів за результатами кваліфікаційного іспиту, складеного в межах процедури добору суддів (для місцевих судів) або кваліфікаційного оцінювання (для інших судів). Конкурс полягає у доборі для зайнят-

тя вакантної посади судді кандидатом, який серед інших учасників конкурсу має вищу позицію за рейтингом. У разі однакової позиції за рейтингом перевагу має кандидат, який набрав більшу кількість балів із виконаного під час відповідного іспиту практичного завдання, яким перевірена його здатність бути суддею за відповідною спеціалізацією або суддею суду відповідної інстанції, а за однакової кількості балів — кандидат, який має більший стаж роботи в галузі права. Для проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді Вища кваліфікаційна комісія суддів України приймає рішення про його оголошення, розміщує відповідну інформацію на своєму офіційному веб-сайті та публікує її у визначених нею друкованих засобах масової інформації не пізніш як за місяць до дня проведення конкурсу. Загальний порядок подання заяви для участі в конкурсі та умови його проведення визначаються Вищою кваліфікаційною комісією суддів України. Інформація про подання заяви для участі у конкурсі кожним кандидатом на зайняття конкретної вакантної посади судді оприлюднюється на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Порядок та умови проведення конкурсу визначаються Вищою кваліфікаційною комісією суддів України.

Під час проведення конкурсу існує також проблема, яка унеможливило відразу по максимуму заповнити всі існуючі в Україні вакантні суддівські посади. Суть її полягає в тому, що, подаючи заяву про участь у конкурсі на заміщення конкретної вакантної суддівської посади кандидат не знає, скільки ще осіб претендує на ту ж посаду. Тобто зрозуміло, що кандидати, насамперед, бажають зайняти вакантні посади в обласних центрах, але на всіх посад не вистачає і особи, які мають нижчі бали, знову залишаються у резерві. Трапляються випадки, що декілька осіб бажає зайняти посаду у великому місті, а вакантні посади у віддалених районах залишаються навіть без претендентів. Вирішенням цієї проблеми може стати відкритість проведення конкурсу. Як варіант, пропонуємо зі списку вакантних посад, що існують, у порядку черговості залежно від місця в рейтингу кандидатам на посаду судді один за одним обирати, на яку вакантну посаду вони бажають претендувати. Першими мають обирати місце потенційної роботи кандидати на посаду судді, які мають кращі бали за кваліфікаційний іспит. У особи також має бути право залишити свою кандидатуру в резерві та поступитися своїм місцем у черзі для наступного за рейтингом кандидата.

Запропоновані нововведення мають бути внесені до Умов проведення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України конкурсу на заміщення вакантних посад судді серед кандидатів на посаду судді вперше та затверджені рішенням Комісії. Такі зміни зроблять процедуру добору кандидатів на посаду судді більш відкритою та доступною, що позитивно позначиться також і на ефективності заповнення існуючих вакантних суддівських посад по всій Україні.

За результатами конкурсного добору Вища кваліфікаційна комісія суддів України надсилає до Вищої ради юстиції відповідно до кількості вакантних посад суддів рекомендації про призначення кандидатів судьями. Відповідно до внесеної Вищою кваліфікаційною комісією суддів України рекомендації Вища рада юстиції на своєму засіданні розглядає питання про призначення кандидата на посаду судді та в разі прийняття позитивного рішення вносить подання Президентові України про призначення кандидата на посаду судді. У разі відмови у внесенні Президентові України подання про призначення кандидата суддею Вища рада юстиції приймає вмотивоване рішення,

яке може бути оскаржене до Вищого адміністративного суду України у порядку, встановленому процесуальним законом.

Незважаючи на те, що український законодавець привів у відповідність до міжнародних стандартів вимогу щодо функціонування органів, які здійснюють добір кандидатів на посаду судді, все ж залишається невирішеним питання фактичного існування в Україні саме двох органів, які проводять процедуру добору кандидатів на посаду судді.

Із проведеного нами дослідження можна зробити висновок, що більша частина процедури добору кандидатів на посаду судді здійснюється відповідно до компетенції Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Вища рада юстиції фактично ж, окрім проведення співбесіди з приводу реферату (відповідно до Регламенту для оцінки професійного рівня кандидату дозволяється ставити запитання лише з тієї теми, яка була обрана ним для написання реферату), уповноважена тільки вносити подання Президенту України про призначення суддів на посади вперше.

Ми погоджуємося з І. В. Юревич, яка розглядає це питання у контексті принципу єдності судової влади, що є сенс розглянути можливість створення єдиного дисциплінарного органу¹. Проте вона підтримує позицію віднесення всіх повноважень з дисциплінарного провадження щодо суддів до компетенції Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Ми ж вважаємо, що Вища кваліфікаційна комісія суддів України має досить велику кількість відповідальних завдань з приводу добору кандидатів на посаду судді та здійснення ведення аналізу та статистики функціонування судової системи України. Тому, на нашу думку, доцільно всі повноваження з приводу дисциплінарної відповідальності суддів усіх рівнів зосередити під юрисдикцією Вищої ради юстиції.

Таким чином, пропонуємо здійснити перерозподіл повноважень між двома основними органами, що функціонують при судовій системі України. Ми вважаємо, що всі повноваження з приводу добору та призначення кандидатів на посаду судді має здійснювати Вища кваліфікаційна комісія суддів України, включаючи внесення подання Президентові України про призначення кандидата на посаду судді. Вища рада юстиції ж має бути усунена від компетенції формування суддівського корпусу, проте повинна повністю регулювати питання дисциплінарної відповідальності стосовно будь-якого судді. Необхідні зміни доцільно внести до Конституції України, законів України «Про судоустрій і статус суддів» та «Про Вищу раду юстиції».

Ми також вважаємо, що, таким чином, якість проведених доборів Вищою кваліфікаційною комісією суддів України буде перевірятися Вищою радою юстиції залежно від кількості скарг на суддів, які пройшли процедуру добору кандидатів на посаду судді відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів». А безпосередньо добір кандидатів на посаду судді буде проводитися єдиним органом — Вищою кваліфікаційною комісією суддів України.

Одним із останніх етапів у довготривалій процедурі добору кандидатів на посаду судді є призначення на посаду судді. Відповідно до ст. 74 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» призначення на посаду судді здійснюється Президентом України на підставі та в межах подання Вищої ради юстиції, без перевірки додержання

¹ Юревич, І. В. Єдність судової влади [Текст] : монографія / І. В. Юревич. – Х. : Право, 2014. – С. 250.

встановлених Законом вимог до кандидатів на посаду судді та порядку проведення добору кандидатів у судді. Президент України видає указ про призначення судді не пізніше тридцяти днів із дня отримання відповідного подання Вищої ради юстиції. Будь-які звернення щодо кандидата на посаду судді не перешкоджають його призначенню на посаду судді. Викладені в таких зверненнях факти можуть бути підставою для порушення Президентом України перед компетентними органами питання про проведення в установленому законом порядку перевірки цих фактів.

Законопроект про внесення змін до Конституції України щодо посилення гарантій незалежності суддів, з приводу якого вже існує позитивний висновок Конституційного Суду України, запропоновано викласти ст. 128 Конституції України у такій редакції: «Стаття 128. Призначення на посаду судді суду загальної юрисдикції здійснюється безстроково Президентом України на підставі та згідно з поданням Вищої ради юстиції». Тобто судді не будуть призначатися Президентом України на випробувальний п'ятирічний термін, Верховна Рада України не буде брати участь у формуванні суддівського корпусу, а також призначення буде безстроковим відразу.

Зазначені зміни автори законопроекту аргументують так. По-перше, щодо участі Верховної Ради України у процесі обрання суддів на посади та у звільненні їх з посад. Зміни дадуть змогу врахувати позицію Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія), викладену у п. 29 Висновку CDL-AD (2007)003¹, що «парламент, безсумнівно, набагато більше втягнений у політичні ігри, і призначення суддів може перетворитися на політичні торги в парламенті, де кожен депутат парламенту, що представляє той чи інший округ, хотів би мати свого власного суддю. Призначення суддів звичайних (не конституційних) судів не є належним предметом для голосування у парламенті, оскільки є небезпека, що політичні міркування переважають над об'єктивними якостями кандидата. Звичайно, щоб уникнути залучення парламенту до процедури призначення суддів, необхідно змінити ст. 128 Конституції». Аналогічні за змістом положення щодо необхідності усунути парламент від процедури обрання суддів викладені і у висновках Венеціанської комісії CDL-AD (2010)003 від 16 березня 2010 р., CDL-AD (2010)026 від 18 жовтня 2010 р., CDL-AD (2011)033 від 18 жовтня 2011 р.² У Доповіді, присвяченій призначенню суддів, — CDL-AD (2007)028 від 22 червня 2007 р.³, Венеціанська комісія також зауважила, що «участь

¹ Висновок № 401/2006 щодо законопроекту про реформування та законопроекту про статус суддів в Україні [Електронний ресурс] : схвал. Венеціан. коміс. на її 70-й пленар. сес. (Венеція, 16–17 берез. 2007 р.) // Режим доступу: http://www.apcourtlg.gov.ua/resources/dock/PESSP_UKR.pdf (дата звернення: 11.05.2015). – Заголовок з екрана.

² Спільний експертний висновок щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про реформування та статус суддів України» та інших законодавчих актів України» [Електронний ресурс] : ухвал. Венеціан. коміс. на 88-му пленар. засіданні (Венеція, 14–15 жовт. 2011 р.), рішення Європ. коміс. «За демократію через право» (Венеціан. коміс.) від 18 жовт. 2011 р. № 639/2011 / підгот.: Венеціан. коміс. і Директорат правосуддя і захисту людської гідності Ген. директорат прав людини і верховенства права Ради Європи // Гро-За: громадський правозахисник. – Режим доступу: <http://gro-za.pp.ua/forum/index.php?PHPSESSID=oki0613gh06k07s04r74kaik13&action=dattach;topic=4867.0;attach=5465> (дата звернення: 11.05.2015). – Заголовок з екрана.

³ Opinion No. 403 / 2006 European commission for democracy through law (Venice commission) judicial appointments. Report adopted by the Venice Commission at its 70th Plenary Session (Venice, 16-17 March 2007) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2007\)028-e \(dateoftreatment: 11.05.2015\)](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2007)028-e (dateoftreatment: 11.05.2015)). – Заголовок з екрана.

парламенту в процесі призначення суддів може спричинити політизацію призначення суддів. У світлі європейських стандартів добір і кар'єра суддів «повинні базуватися на заслугах, з урахуванням їхньої кваліфікації, здібностей та результатів їхньої праці». Обрання суддів у парламенті має дискреційний характер, і навіть якщо кандидатури суддів пропонуються радою юстиції, не слід виключати, що виборний законодавчий орган не зможе утриматися від відхилення кандидата. Отже, політичні міркування можуть взяти гору над об'єктивними критеріями. Призначення на посаду звичайного судді не є належним предметом голосування в парламенті через неможливість виключення небезпеки того, що політичні міркування переважать об'єктивні заслуги кандидата». У Висновку CDL-AD (2013)014 від 15 червня 2013 р.¹ Венеціанська комісія схвально оцінила положення цього законопроекту щодо зміни процедури призначення суддів.

По-друге, щодо пропозиції скасувати п'ятирічний строк призначення на посаду судді вперше. Зазначені зміни щодо скасування п'ятирічного строку базуються на рекомендаціях Венеціанської комісії, викладених, зокрема, у п. 39 Висновку CDL-AD (2010)003 від 16 березня 2010 р., в якому передбачено, що «уперше суддя призначається на посаду на п'ятирічний термін, який, певно, передбачається як свого роду випробувальний період. «Встановлення випробувальних термінів може загрожувати незалежності суддів» (CDL-AD(2007)003), пункт 26). Зазначена в законпроєкті норма спирається на статтю 126 Конституції, яку слід змінити». У п. 78 Висновку CDL-AD (2011)033 існування тимчасово призначених суддів визначено як одну із фундаментальних проблем, які існують в Україні у системі призначення та звільнення суддів з посад. Ураховуючи викладене, у проєкті змін до Конституції України пропонується повністю відмовитися від п'ятирічного строку перебування на посаді судді. Натомість законпроєктом передбачається, що призначення на посаду судді здійснюватиметься Президентом України безстроково. При цьому глава держави призначатиме особу на посаду судді лише на підставі та згідно з поданням Вищої ради юстиції, тобто роль Президента України носитиме фактично церемоніальний характер і залежатиме від змісту волевиявлення Вищої ради юстиції. Аналогічні за змістом положення стосуються і права Президента України на переведення суддів, де рішення Президента України залежатиме від змісту подання Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та згоди судді на переведення. Свого часу у п. 14 Доповіді, присвяченої призначенню суддів, — CDL-AD (2007)028 від 22 червня 2007 р., Венеціанська комісія відзначила, що якщо Президент має діяти лише в межах подання незалежної ради суддів, призначення суддів Президентом країни не видається процедурою, що може створити проблеми.

Таким чином, ми поділяємо точку зору щодо тенденцій призначення кандидатів на посаду судді одразу безстроково Президентом України. Проте, враховуючи наші

¹ Opinion No. 722 / 2013 European commission for democracy through law (Venice commission) opinion on the draft law on the amendments to the constitution, strengthening the independence of judges and on the changes to the constitution proposed by the constitutional Assembly of Ukraine. Adopted by the Venice Commission at its 95th Plenary Session (Venice, 14–15 June 2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2013\)014-e](http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2013)014-e) (dateoftreatment: 11.05.2015). – Заголовок з екрана.

пропозиції, які викладалися раніше щодо існування єдиного органу, який буде забезпечувати добір кандидатів на посаду судді, то ми прийшли до висновку, що цим органом має бути виключно Вища кваліфікаційна комісія суддів України, враховуючи також повноваження щодо внесення подання про призначення Президенту. Тому пропонуємо викласти ст. 128 Конституції України у такій редакції: «Призначення на посаду судді суду загальної юрисдикції здійснюється безстроково Президентом України на підставі подання Вищої кваліфікаційної комісії суддів України і згідно з ним». Відповідні зміни також необхідно внести і до Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Вказана норма має право на існування лише в тому випадку, якщо на практиці реально буде забезпечено відсторонення Президента від впливу на процес добору кандидатів на посаду судді. Його участь має носити виключно церемоніальний характер. Задля забезпечення церемоніальності підписання главою держави указу про призначення суддів пропонуємо надати повноваження Вищій кваліфікаційній комісії суддів України призначення суддів України у тому випадку, якщо Президентом України протягом встановленого строку не буде видано указ про призначення суддів. Таке рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, ми вважаємо, могло б прийматися у випадку позитивного голосування всіма членами Комісії.

Процедура добору кандидатів на посаду судді завершується підписанням Указу Президентом про призначення суддів на посаду, але реально повноваження судді особа може набути тільки після складання присяги.

Момент призначення на посаду судді Президентом України ще не надає права особам, які пройшли процедуру добору, здійснювати повноваження судді. Відповідно до ст. 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» особа, вперше призначена на посаду судді, набуває повноважень судді після складання присяги судді. Суддя складає присягу під час урочистої церемонії у присутності Президента України. Текст присяги підписується суддею і зберігається в його особовій справі. Порядок проведення урочистої церемонії визначається Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 380/2011 «Про Порядок складання присяги судді особою, вперше призначеною на посаду професійного судді»¹.

В Україні склалася така ситуація, що з липня 2013 і по січень 2015 р. жоден суддя не складав присягу². Призначаючи суддів на посади вперше у Президента України з різних причин немає часу чи можливості відповідно до Порядку складання присяги судді особою, вперше призначеною на посаду професійного судді, провести урочисту церемонію у присутності Президента України у приміщенні, де встановлено Державний Герб України і Державний Прапор України. Тобто з моменту призначення на посаду судді особа вже користується всіма привілеями статусу судді та отримує заробітну плату у розмірі, встановленому судоустрійним законодавством, проте не може

¹ Про Порядок складання присяги судді особою, вперше призначеною на посаду професійного судді [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 06.04.2011 № 380/2011 // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/380/2011> (дата звернення: 11.05.2015). – Заголовок з екрана.

² Присяга правосуддю [Електронний ресурс] // Закон і бізнес. – 2013. – 13–19 лип. (№ 28). – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/35104-prisyaga_suddiv_4_lipnya_2013_roku.html (дата звернення: 11.05.2015). – Заголовок з екрана.

приступити до виконання свого безпосереднього обов'язку здійснення правосуддя протягом багатьох місяців у зв'язку з тим, що не склала присягу у порядку, який визначений Указом Президента України.

Ми пропонуємо, щоб присяга складалася суддею у присутності представників органів місцевого самоврядування, оскільки правосуддя у більшості випадків буде здійснюватися щодо жителів території, на яку розповсюджується юрисдикція суду, де буде працювати новий суддя, голови відповідного місцевого та апеляційного суду, суддів суду, в який його призначено, в урочистій обстановці у приміщенні, де встановлено Державний Герб України і Державний Прапор України.

Подібні зміни дадуть можливість уникнути такого величезного проміжку часу між видачею Указу Президента про призначення суддів та складанням суддею присяги, новопризначені судді зможуть швидше приступити до виконання своїх безпосередніх обов'язків щодо здійснення правосуддя та, склавши присягу, візьмуть моральний обов'язок на себе перед суспільством служити народу України, здійснюючи правосуддя, відповідно до Конституції та законів України.

Таким чином, запроваджена у 2010 р. процедура добору кандидатів на посаду судді стала безумовно позитивним поштовхом для створення у майбутньому ефективної, якісної та високопрофесійної судової влади. Проте кожна проведена процедура добору кандидатів на посаду судді виявляє нові недоліки, які необхідно ліквідувати шляхом внесення змін до законодавства.

5.4. Юридична відповідальність судді

Аналіз наукової юридичної літератури¹ дозволяє стверджувати, що юридична відповідальність судді — це спеціальний різновид юридичної відповідальності, особливості якої обумовлені специфікою правового статусу судді як носія владних повноважень. Вона полягає у застосуванні заходів державного примусу (санкції правової норми) до судді, який вчинив неправомірне діяння. Юридична відповідальність судді виступає формою зовнішнього контролю за діяльністю з відправлення правосуддя й базується на фундаментальних постулатах про відповідальність державної влади перед народом і суду як її невід'ємному елементу — перед суспільством.

Правова природа юридичної відповідальності судді характеризується у таких аспектах: а) за особливістю засобів її забезпечення відповідальність має юридичний характер; б) вона виступає відповідальністю професійною: її внутрішній аспект за-

¹ Наукові праці, у яких вивчається феномен соціальної відповідальності взагалі і юридичної зокрема, пов'язані з іменами таких учених, як С. Алексєєв, З. Астеміров, Б. Базилев, С. Братусь, В. Горлов, О. Дробницький, В. Келле, В. Захаров, І. Карпець, Д. Керимов, В. Кудрявцев, О. Лейст, І. Самошенко, В. Селіванов, М. Строгович, М. Фарукшин та ін. Досить ґрунтовний аналіз феномену відповідальності надано у вітчизняних роботах: Проблеми правової відповідальності [Текст] : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х. : Право, 2014. – 348 с.; Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія [Текст] : монографія / за заг. ред. І. Безклубого. – К. : Грамота, 2014. – 448 с.; Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення [Текст] : монографія / кол. авт. ; відп. за вип. Ю. В. Баулін. – Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. – 424 с.

безпечується вищим професійним органом, а предметом відповідальності є професійні правила, практика їх реалізації, результат професійної діяльності; в) вона тісно пов'язана з оцінюванням не тільки діяльності судді з точки зору правової сфери регулювання суспільних відносин, а й дотримання ним моральних засад.

Ефективний механізм юридичної відповідальності судді виступає необхідною умовою забезпечення довіри суспільства до судової гілки влади й легітимації правової системи держави в цілому. Відповідальність, як властивість особистості, формується у процесі соціалізації в результаті інтеріоризації соціальних цінностей, норм і правил. Саме тому соціальність відповідальності, крім багатьох рис, характеризується ступенем зв'язку суб'єктів соціуму (тобто громадян). Суддя як громадянин є частиною певної соціальної групи, для якої важливими та значущими є певні моральні установки та імперативи. Дотримання суддею як посадовцем загальновизнаних соціальних правил забезпечує інтерсуб'єктивний зв'язок між ним та суспільством, тоді як їх порушення служить передумовою його відповідальності. Відповідальність є засобом зовнішнього контролю й зовнішньої регуляції діяльності особистості, яка виконує належне іноді навіть усупереч своєму внутрішньому бажанню. Указана закономірність є характерною і для юридичної відповідальності суддів, яка виступає формою зовнішнього контролю за діяльністю з відправлення правосуддя.

Аналіз наукової юридичної літератури з теорії права дозволяє констатувати, що відповідальність судді має безпосередні інтегративні зв'язки із відповідальністю соціальною (інтерсуб'єктивний зв'язок судді й суспільства, який найяскравіше проявляється у правилах суддівської етики), моральною (суспільний осуд правопорушника) та юридичною (застосування заходів державного примусу, обмеження прав правопорушника як наслідок накладення санкцій та нормативна регламентація цієї процедури). Відповідальність судді як невід'ємний елемент його правового статусу має усі характерні ознаки відповідальності юридичної, що проявляється у таких аспектах: а) матеріально-правовому (неправомірні дії суддів та їх наслідки для правопорушника визначені законодавством); б) процедурному (застосування заходів державного примусу через нормативно обумовлені процедури); в) змістовному (накладення на суддю-правопорушника обтяжень матеріально-правового, організаційного чи особистого характеру). Особливості підстав і процедур притягнення суддів до відповідальності обумовлені специфічним правовим положенням судової гілки влади в системі державної влади.

Моральна й юридична відповідальність судді співвідносяться як різновиди відповідальності соціальної. Держава надає судді широкі владні повноваження й наділяє його підвищеним рівнем правового захисту для належного виконання ним суспільно важливої функції з відправлення правосуддя. Тому суддя є відповідальним перед суспільством за результати своєї професійної діяльності. Заходи юридичної відповідальності судді завжди несуть у собі елементи відповідальності моральної. Утім, не завжди громадський (суспільний) осуд дій або рішень судді викликає його юридичну відповідальність. Іноді він зумовлений незадоволенням змістом судового рішення, незважаючи на відповідність останнього закону. Про елементи моральної відповідальності кандидата на посаду судді перед соціумом можна вести мову у випадку, коли ВККС України або Вищої ради юстиції відмовляє кандидатів в рекомендуванні його

для призначення на посаду судді з мотивів невідповідності його попередньої професійної діяльності нормам суддівської етики, оскільки суспільство довіряє виконання функцій судової влади лише найкращим своїм представникам із бездоганною репутацією.

Норми суддівської етики, розроблені й затверджені органами суддівського співтовариства, виступають важливими орієнтирами для професійної й позаслужбової поведінки судді. Їх дотримання — невід’ємний обов’язок судді, що впливає з його конституційно-правового статусу. Етичні приписи, засновані на загальнолюдських моральних імперативах, є дійовим внутрішньокорпоративним механізмом забезпечення підзвітності суддів громадянському суспільству.

У класичній теорії права виділяються позитивний (проспективний) і негативний аспекти юридичної відповідальності. Наведені додаткові аргументи щодо недоцільності включення до змісту інституту юридичної відповідальності судді її позитивного (проспективного) аспекту. По-перше, для вітчизняної юриспруденції традиційним є розуміння юридичної відповідальності судді з її негативним аспектом, тобто із протиправною поведінкою судді (діями або бездіяльністю). По-друге, позитивний аспект відповідальності судді насамперед пов’язаний із свідомим виконанням носієм владних повноважень покладених на нього обов’язків, тобто його правомірною поведінкою. Утвердження фундаментальних принципів верховенства права в законності є обов’язком судді, який впливає із законодавства й норм суддівської етики, тому позитивний аспект відповідальності судді можна порівняти із ідеальним результатом усього процесу відправлення правосуддя в державі. Водночас юридична відповідальність не повинна ототожнюватися з примусовим виконанням порушеного юридичного обов’язку. Це положення знаходить яскраве підтвердження в межах концепції юридичної відповідальності судді: суддя, який допустив порушення своїх професійних обов’язків (ідеться у першу чергу про винесення неправосудного судового акта як найбільш суспільно небезпечного діяння), не має змоги (тим більше у примусовому порядку) виконати порушений юридичний обов’язок. Для цього існує інститут судового контролю. Щодо конкретного судді допущене порушення виступатиме підставою юридичної відповідальності, проте не може замінювати її сутності, набути форму примусового виконання порушеного юридичного обов’язку.

Юридична відповідальність судді відповідає характеристиці правового інституту, тобто виступає структурною одиницею системи права, наступною за правовою підгалуззю й галуззю, за умови, що відповідна галузь права має складну будову. Науковці виокремлюють у структурі права його інститут за ознакою єдиного предмета правового регулювання, який впорядковує не всю сукупність якісно однорідних суспільних відносин, а лише різні сторони вузької групи цих типових відносин (В. В. Лазарев)¹. Існує ще одна підстава для виокремлення інституту права — за його функціональним призначенням (С. С. Алексєєв)², що означає наскрізне регулювання певних операцій у правовому регулюванні, які стосуються багатьох різновидів відносин одного виду.

¹ Общая теория права и государства [Текст] : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2001. – С. 211.

² Алексєєв, С. С. Структура советского права [Текст] : монография / С. С. Алексєєв. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 140.

До функціональних вчених відносив усі інститути процесуального права¹. Інститут юридичної відповідальності судді поєднує ознаки предметного (специфічним предметом його регулювання є праввідносини, які пов'язані з реалізацією компетентними органами держави обов'язку судді зазнати покарання за неправомірний вчинок) і функціонального (до змісту досліджуваного інституту входять норми, які регламентують процедури притягнення суддів до різних видів юридичної відповідальності) інституту.

У всіх визначеннях інституту юридичної відповідальності підкреслюється, що він є складним за своєю структурою і міжгалузевим. Отже, інститут юридичної відповідальності — це складний міжгалузевий функціональний регулятивно-охоронний інститут права, що динамічно впливає на найважливіші суспільні відносини. Основою для виділення відокремленого інституту юридичної відповідальності судді служать два критерії. По-перше, особливості правового статусу інституту судової влади, носієм якої є суддя, обумовлюють особливості застосування санкцій правових норм (у різних галузях права) до суб'єкта, який порушив свій обов'язок, який вчинив протиправне діяння. По-друге, наявність відокремленої підгалузі законодавства, яке унормовує правовий статус судді та поширює свою дію на норми інших галузей права, що визначають видові (галузеві) особливості відповідальності судді, — це законодавство про судострій і статус суддів. Деякі характеристики цієї підгалузі законодавства (його складність, системність, міжгалузєва сфера дії, особливості предмета правового регулювання та методів, якими оперує ця підгалузь) дають підстави вітчизняним вченим (В. В. Сердюк, І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, С. В. Прилуцький та ін.) виокремлювати самостійну галузь права — судове право.

Не вдаючись до цієї наукової дискусії, адже вона не входить до предмета нашого дослідження, зауважимо такі аргументи. По-перше, система права не вимагає, щоб усі його структурні одиниці (зокрема, інститути) існують виключно в межах єдиної галузі або підгалузі права. Для цього існує конструкція міжгалузевого правового інституту, який включає норми декількох галузей права або законодавства. По-друге, ані в рамках галузі судового права (якщо апріорі визнавати її існування), ані в рамках законодавства про судострій і статус суддів не можна оспорювати наявності специфічної групи норм, яка визначає особливості правового статусу суддів (як носіїв судової влади) та їх відповідальності (як невід'ємного елементу цього правового статусу). І саме ця група норм впливає на галузеві особливості підстав, процедур і санкцій, які застосовуються до суддів у порядку їх відповідальності.

Слід також врахувати й класичні теоретичні аргументи щодо структури інституту права, які висловив видатний теоретик права С. С. Алексєєв у роботі «Структура радянського права» (1975)². По-перше, до інституту юридичної відповідальності судді входить «комплекс “рівноправних” нормативних приписів», які стосуються окремих аспектів покарання носія владних повноважень, що порушив закон. Ці приписи не знаходяться у відносинах підпорядкування, для них характерні відносини координації.

¹ Алексєєв, С. С. Структура советского права [Текст] : монографія / С. С. Алексєєв. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 143, 144.

² Там само. – С. 264.

По-друге, для досліджуваного інституту характерна «юридична різнорідність приписів». Приміром, норми, які унормовують суддівський імунітет, закріплені в Основному Законі України (ст. 126), однак вони відтворюються у приписах КПК України й поширюють свою дію (без текстуального відтворення) на норми КУпАП. Деякі правила реалізації суддівського імунітету викладені у Регламентах ВККС України (щодо відсторонення судді від посади) й Верховної Ради України (щодо надання згоди на арешт судді). По-третє, невід'ємною ознакою правового інституту за С. С. Алексєєвим є «об'єднання всіх його норм стійкими закономірними зв'язками, які виражаються у загальних приписах й юридичних конструкціях». Наявність цієї ознаки надає підстави іншому відомому теоретику — Д. О. Керимову — характеризувати правовий інститут як системну цілісність¹. Спільні для інституту юридичної відповідальності судді норми й конструкції закріплено в Основному Законі України й законодавстві про судоустрій. Щодо системності, то значна диференціація вітчизняного нормативного матеріалу, яка регламентує підстави й процедури відповідальності судді, не дозволяє говорити про юридичну відповідальність судді як певну окрему систему, оскільки відсутній такий класичний елемент системи, як неможливість існування цієї системи у зв'язку із вилученням одного з її елементів. Так, приміром, повне видалення із законодавчого масиву норм, які визначають адміністративну відповідальність судді, не дає підстав для ліквідації всього цього інституту, адже без цього елемента будуть продовжувати виконувати свої функції і дисциплінарна, і кримінальна відповідальність судді. Водночас усі названі види відповідальності підпорядковані такому фундаментальному принципу, як незалежність суддів, яка виконує роль загальної юридичної конструкції. Отже, юридична відповідальність судді за своїми сутнісними ознаками відповідає характеристикам правового інституту.

Також варто відмітити такі позиції. Досліджуваний нами інститут знаходить свій зовнішній прояв переважно у нормах публічного права, оскільки й законодавство про судоустрій, і галузі права, які унормовують неправомірні дії й санкції за їх вчинення, належать до публічних галузей права (адміністративне, кримінальне, законодавство про судоустрій). Цим галузям права притаманний імперативний метод правового регулювання. Встановлення на рівні закону заборонених до вчинення дій має двоседне призначення — регулювання поведінки суб'єктів правовідносин й охорона суспільно важливих цінностей.

Інститут юридичної відповідальності судді, будучи складним за своєю структурою, комплексним, міжгалузевим, наділений такими ознаками:

- а) відокремленість та самостійність у системі права, яка обумовлюється специфікою правового статусу судді як суб'єкта відповідальності та наявністю спеціального законодавства, яке врегульовує ці відповідні правовідносини;
- б) застосування імперативного методу правового регулювання;
- в) він є комплексним правовим інститутом публічного права, який поєднує матеріальні й процесуальні норми;
- г) він є функціональним регулятивно-охоронним інститутом;

¹ Керимов, Д. А. Философские проблемы права [Текст] : монография / Д. А. Керимов ; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. – М. : Мысль, 1972. – 472 с.

д) складається зі структурних одиниць (субінститутів) юридичної відповідальності судді, особливості яких обумовлюються галузями права, до яких належать різновиди цієї відповідальності;

е) субінститути інституту юридичної відповідальності судді мають тісні інтегративні зв'язки, їх спільність проявляється в наявності єдиних для усіх галузевих різновидів відповідальності елементів її системи, які є взаємообумовленими.

Інститут юридичної відповідальності судді здобуває цінність: а) інструментальну — успішне виконання покладених на суддів обов'язків неможливе без формування в суддівському середовищі відповідального підходу до їх виконання й суворого дотримання судової дисципліни і б) власну — якщо не забезпечити настання заходів відповідальності в усіх передбачених випадках, соціальна цінність цих заходів значно слабшає; на цій закономірності ґрунтується такий принцип, як невідворотність юридичної відповідальності судді. При цьому соціальний вимір цінності досліджуваного інституту дозволяє продемонструвати його роль у конкретному суспільстві, в окремій правовій системі. Вона виявляється в тому, що цей інститут: а) захищає таку фундаментальну цінність соціуму, як право на справедливий суд; б) забезпечує його нормальне існування й розвиток; в) гарантує впорядкованість суспільних відносин, цілісність, солідарність суспільства; г) сприяє реалізації прав його членів.

Метою інституту юридичної відповідальності судді є забезпечення захисту фундаментального права людини на справедливий суд. Досягнення вказаної мети вимагає постановки й послідовної реалізації таких завдань:

а) створення дійових механізмів виявлення вчинення суддями правопорушень і запобігання їм;

б) забезпечення належних організаційних, правових і фінансово-економічних умов виконанням суддями своїх посадових обов'язків;

в) стимулювання правомірної поведінки суддів за допомогою різноманітних організаційних і правових заходів.

Функції інституту юридичної відповідальності судді. Термін «функція» вчені використовують у різних значеннях. Одні зазначають, що це поняття виражає взаємозалежність різних чинників, інші під ним розуміють сукупність процесів, що відбуваються в рамках об'єкта дослідження. Функцію також можна тлумачити як результат певної соціальної дії, процесу чи явища. Це слово позначає сукупність усіх наслідків, процесів, явищ та їх роль у соціальній системі¹. Незважаючи на дискусійність у розкритті категорії «функція» (особливо стосовно судової діяльності) більшість науковців, аналізуючи це питання, ототожнюють її з «основними напрямками діяльності»².

Маємо визнати, що юридична наука налічує досить значне число підходів до класифікації функцій юридичної відповідальності. Так, А. А. Іванов до таких функцій відносить: захист правопорядку, функції штрафну і каральну (покарання винного), виправлення й перевиховання особи, яка вчинила правопорушення (загальна й інди-

¹ Див.: Оніщенко, Н. М. *Правова система: проблеми теорії* [Текст] : монографія / Н. М. Оніщенко. — К. : ІДП ім. В. М. Корещького НАН України, 2002. — С. 49.

² Бринцев, В. Д. *Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади* [Текст] : монографія / В. Д. Бринцев. — Х. : Право, 2010. — С. 69.

відуальна превенція правопорушень), правопоновлювальну й сигналізаційну функції¹. Схожих поглядів дотримується й В. Д. Перевалов, виокремлюючи серед функцій юридичної відповідальності каральну (штрафну), правопоновлювальну (компенсаційну), попереджувальну (превентивну), виховну, охоронну й регулятивну². С. С. Алексєєв, А. І. Петелін, П. А. Варул, А. А. Собчак поділяють функції юридичної відповідальності на каральну (штрафну) і правопоновлювальну³. Н. С. Малеїн указує, що такій відповідальності властиві превентивна (попереджувально-виховна), репресивна (каральна), компенсаційна (відновлювальна) й сигналізаційна функції⁴. А. С. Шабурова, у свою чергу, стверджує, що юридична відповідальність виконує штрафну (каральну), превентивну (попереджувальну), виховну, правопоновлювальну (компенсаційну) й організуючу (регулятивну) функції⁵.

Проте традиційним для юридичної доктрини є підхід, за яким виділяються нижченаведені функції юридичної відповідальності судді: а) каральна, змістом якої є відплата за вчинення ним правопорушення (наприклад, звільнення судді з посади), а також покладання на нього таких обтяжень, яких він до цього не зазнавав (приміром, позбавлення волі в разі вчинення кримінально караного правопорушення); б) захисна, що полягає у відновленні порушених прав постраждалих осіб та/або в компенсації заподіяної їм шкоди. Як правило, ця функція реалізується у виді цивільно-правової відповідальності, коли йдеться про відшкодування завданої майнової шкоди; в) попереджувальна, спрямована на запобігання правопорушень у суспільстві (загальна превенція), а також на корекцію поведінки самого правопорушника з метою запобігання вчиненню ним нових протиправних діянь (спеціальна превенція)⁶.

Усі функції юридичної відповідальності взаємопов'язані і взаємодоповнюють одна одну у процесі реалізації останньої. Їх взаємозв'язок має системний характер. І в цьому руслі слушно звертається увага на те, що в багатьох випадках реалізація одних функцій юридичної відповідальності неможлива без реалізації інших. Превентивно спрямована на недопущення протиправної поведінки, і як наслідок — на виникнення

¹ Иванов, А. А. Цели юридической ответственности, ее функции и принципы [Текст] / А. А. Иванов // Государство и право. – 2008. – № 6. – С. 67–73.

² Теория государства и права [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. В. М. Корельский и В. Д. Перевалов. – М. : Норма, 2004. – С. 269.

³ Див.: Алексєєв, С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве [Текст] : учебник / С. С. Алексєєв. – М. : Юрид. лит., 1966. – С. 151; Варул, П. А. Методологические проблемы исследования гражданско-правовой ответственности [Текст] : учебник / П. А. Варул ; отв. ред. В. П. Кельдер. – Таллин : Ээсти раамат, 1986. – С. 29; Петелин, А. И. Проблемы правовой ответственности в социалистическом обществе [Текст] : учеб. пособие / А. И. Петелин. – Омск : Омск. ВШ милиции, 1976. – С. 55; Собчак, А. А. О некоторых спорных вопросах теории правовой ответственности [Текст] / А. А. Собчак // Правоведение. – 1968. – № 1. – С. 50–58.

⁴ Малеїн, Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность [Текст] : монография / Н. С. Малеїн. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 145.

⁵ Шабуров, А. С. Юридическая ответственность [Текст] / А. С. Шабуров // Теория государства и права : учебник / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М. : Юрид. лит., 1997. – С. 320–321.

⁶ Див., зокрема: Иванов, А. А. Цели юридической ответственности, ее функции и принципы [Текст] / А. А. Иванов // Государство и право. – 2008. – № 6. – С. 67–73; Мелкумян, М. Г. К вопросу о классификации функций юридической ответственности [Текст] / М. Г. Мелкумян // Вектор науки Тольят. гос. ун-та. Серия: Юрид. науки. – 2011. – № 3. – С. 64–68; Трофимова, М. П. Функции юридической ответственности [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Трофимова Марина Павловна. – Самара, 2000. – 209 с.

каральної й відновлювальної функції юридичної відповідальності. А у випадку, якщо протиправне діяння мало місце, юридична відповідальність покликана не тільки забезпечити виправлення особистості, а й пом'якшити вплив каральної функції¹.

Юридична відповідальність суддів, крім виконання своїх загальних функцій (каральної, захисної, попереджувальної), має також спеціальні напрями впливу на суспільні відносини, зумовлені загальним об'єктом цього виду відповідальності. Загальним об'єктом, на який може посягати суддя при виконанні своїх службових обов'язків, є фундаментальне право людини на справедливий суд, у тому числі й на змістовні і процедурні гарантії реалізації цього права. Додатковим безпосереднім об'єктом усіх правопорушень, учинюваних суддями, є авторитет судової влади в суспільстві. Отже, маємо констатувати, що спеціальною функцією юридичної відповідальності суддів є забезпечення відповідності їх діяльності й поведінки професійним стандартам. Впливаючи на суддів, чиї вчинки не відповідають професійним суддівським стандартам, юридична відповідальність забезпечує їх додержання, попереджає можливі її порушення і як наслідок — стає можливим відправлення правосуддя в порядку й на умовах, установлених для цього виду діяльності, чим забезпечується авторитет судової влади в соціумі.

З'ясування природи функцій юридичної відповідальності суддів дозволяє стверджувати: а) вони поряд з іншими видами соціальної відповідальності виконують функцію впорядкування суспільних відносин, зовнішньо і внутрішньо впливаючи на осіб, наділених повноваженнями зі здійснення правосуддя; б) конкретно виявляючи охоронну функцію права, вони сприяють відновленню порушених прав і компенсації понесених втрат, установлюють суспільну відплату за допущене суддею правопорушення, попереджають можливі подібні хиби в майбутньому; в) виступаючи елементом юридичної відповідальності в цілому, юридична відповідальність суддів конкретно виконує каральну, захисну й попереджувальну функції; г) будучи зумовленою змістом, сутністю й соціальним призначенням такого об'єкта юридичної відповідальності, як фундаментальне право людини на справедливий суд, юридична відповідальність суддів виконує спеціальну функцію із забезпечення відповідності їх діяльності й поведінки професійним стандартам, а саме суддівської дисципліни й запобігання її можливим порушенням. Наведене розуміння функцій юридичної відповідальності суддів одночасно охоплює як призначення конкретного виду юридичної відповідальності, так і напрями правового впливу на спеціального суб'єкта — суддю.

Отже, інститут юридичної відповідальності судді виконує такі функції: регулятивну, охоронну, відновлювальну, каральну, попереджувальну й виховну.

Відмежування інституту юридичної відповідальності судді від суміжних правових категорій. Під суміжними з правовою відповідальністю інститутами в науковій юридичній літературі розуміють внутрішньоструктуровані групи правових норм, що регулюють порядок застосування заходів правового впливу на суб'єктів правовідносин, подібних до заходів правової відповідальності. Подібність цих заходів виявляється у тому, що вони передбачають настання для особи негативних наслідків особистого або майнового характеру, а також у тому, що вони реалізуються у правовідносинах,

¹ Див.: Мелкумян, М. Г. К вопросу о классификации функций юридической ответственности [Текст] / М. Г. Мелкумян // Вектор науки Тольят. гос. ун-та. Серия: Юрид. науки. – 2011. – №3. – С. 64–68.

змістом яких є обов'язок указанного суб'єкта зазнати певних позбавлень майнового та/або особистого характеру та кореспондує йому право уповноваженого суб'єкта¹. Відмінності суміжних правових інститутів від відповідальності полягають, як правило, у відсутності певної сутнісної ознаки, притаманної останній (брак правопорушення, відсутність правової норми, яка регламентує підставу відповідальності на момент вчинення діяння, відсутність процедури притягнення до відповідальності). Наслідки, які настають через застосування суміжних з правовою відповідальністю інститутів, можуть бути кваліфіковані як обмеження публічно-правового характеру або покладення на особу додаткових обов'язків².

Важливість такого розмежування пов'язана з тим, що на ситуації, які можуть нагадувати, але не бути проявом юридичної відповідальності судді, не поширюються гарантії належної правової процедури. Негативні наслідки для особи, яка обіймає посаду судді вперше, можуть знаходити прояв у відмові в її рекомендації для обрання на посаду судді безстроково без наведення належної мотивації органами, уповноваженими ухвалювати відповідні рішення (ВККС України, Вища рада юстиції та Верховна Рада України). Аналогічна ситуація має місце в разі звільнення судді з посади через припинення його громадянства або відмови судді від переведення до іншого суду. Зважаючи на позаделіктний характер поведінки судді у вищенаведених випадках, вважаємо недоцільним ототожнення їх з юридичною відповідальністю судді.

Іноді для судді настають негативні наслідки особистого або організаційного характеру, які не визначаються як його відповідальність, однак відповідають усім сутнісним характеристикам цього інституту. Подібна ситуація має місце: а) якщо суддя звільняється Президентом України після завершення 5-річного строку перебування на посаді не з власної ініціативи, а за клопотанням Вищої ради юстиції або ВККС України, якщо ними встановлені факти вчинення ним під час перебування на посаді протиправних дій, нехтування покладеними на нього посадовими обов'язками або правилами суддівської етики; б) якщо Верховна Рада не ухвалює рішення про обрання судді на посаду безстроково в разі наявності позитивної рекомендації ВККС України; в) якщо підставою для припинення повноважень судді стає інформація щодо порушення ним вимог закону під час процедури його призначення, зокрема, надання неправдивих відомостей про себе, що стосуються відповідності вимогам, які висуваються до кандидата на посаду судді. Звільнення судді за наведеними вище підставами має відбуватися в рамках дисциплінарного провадження з дотриманням усіх процедурних гарантій.

Підстав для включення суддів до суб'єктів процесуальної відповідальності немає. Протилежна позиція щодо вирішення вказаного питання може призвести до невідповідного розширення інституту процесуальної відповідальності. Зокрема, скасування або зміну незаконного судового акта не можна розглядати як захід відповідальності судді, оскільки в такому разі для нього не настає негативних наслідків. Направлення справи на новий розгляд до суду, який у новому складі виніс змінений або скасований судовий акт і відвід судді від участі у слуханні справи теж не можна

¹ Див.: Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія [Текст] : монографія / за заг. ред. І. Безклубого. – К. : Грамота, 2014. – С. 400–401.

² Там само. – С. 402.

вважати мірою відповідальності з вищеозначених підстав. Указані заходи служать засобами забезпечення неупередженого, незалежного та всебічного розгляду справи.

Суддя також не може бути суб'єктом політичної відповідальності, адже, по-перше, законодавство забороняє йому членство в політичних партіях та участь у політичних акціях, а по-друге, виявлення суддею своїх політичних уподобань у той чи інший спосіб може негативно відзначитися на незалежному й безсторонньому розгляді справи. Окрім того, у вітчизняних реаліях політична відповідальність, як правило, сполучена із неправомірним тиском на посадовця. Правова природа виконуваних суддею функцій апріорі виключає його зв'язок з політикою, відповідно, й політична його відповідальність є неприйнятною в демократичній державі, яка сповідує пріоритет прав людини і принцип верховенства права.

Досить велика кількість вітчизняних науковців підтримують ідею виокремлення субінституту конституційної відповідальності суддів. Вважаємо такий підхід неприйнятним. Закріплення підстав звільнення судді з посади у Конституції України не може бути підставою для віднесення його до суб'єктів конституційної відповідальності з таких причин: а) остання завжди містить елементи відповідальності політичної, суб'єктами якої не можуть бути судді в силу особливого становища судової гілки влади у правовій державі; б) процедура та підстави звільнення судді з посади відповідають усім ознакам дисциплінарного провадження; в) застосування такого заходу відповідальності до судді, як звільнення, не є наслідком порушення ним політико-правових зобов'язань, а є класичною дисциплінарною санкцією (рішення Європейського суду з прав людини у справі «О. Волков проти України» від 9 січня 2013 р.)¹.

Важливою причиною для невіднесення суддів до суб'єктів політичної й конституційної відповідальності є спосіб формулювання підстави такої відповідальності. На нормативному рівні не завжди сформульований конкретний склад правопорушення, який становить підставу конституційної відповідальності. Приміром, підставою для відповідальності Кабінету Міністрів України у вигляді його відставки є резолюція недовіри, ухвалена Верховною Радою України в порядку, встановленому ст. 87 Конституції України. Види або ознаки неправомірних дій, які мають наслідком відставку Уряду, Основний Закон не визначає. Більше того, з боку Кабінету Міністрів України можуть не мати місце неправомірні дії, однак Парламент ухвалює рішення про його відставку з огляду на політичну або суспільну доцільність. Підстава політичної відповідальності завжди є політично обумовленою; вона не має нормативного оформлення. Для суддів як посадових осіб судової влади такий спосіб формулювання підстави відповідальності є неприйнятним, оскільки це буде прямим порушенням принципу правової визначеності як елементу верховенства права.

Отже, критеріями відмежування інституту юридичної відповідальності судді як носія владних повноважень від суміжних правових категорій: а) наділення суб'єкта відповідальності владними повноваженнями із відправлення правосуддя; б) визначення підстави для відповідальності даного суб'єкта в законі на момент вчинення неправомірного діяння; в) вчинення цим суб'єктом протиправного діяння, пов'язаного

¹ Волков проти України [Електронний ресурс] : рішення Європ. суду з прав людини від 9 січ. 2013 р. // Інформ. портал ХПГ. – Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1359450183>. – Заголовок з екрана.

із професійною діяльністю; г) має своїм наслідком тягар обмеження порушника у матеріально-правовому, організаційному чи особистому порядку.

Основні вимоги міжнародно-правових актів, на яких базується вітчизняний інститут юридичної відповідальності судді, зводяться до таких положень. Провадження щодо притягнення суддів до відповідальності має здійснюватися незалежним органом, склад якого складається переважно із суддів¹ або судом². Кількісний склад служителів Феміди у відповідних структурах не встановлюється, однак у більшості документів підкреслюється, що їх кількісне представництво має бути достатнім³ або складати арифметичну більшість⁴. При цьому підкреслюється, що у випадках, коли правом відсторонення від посади або накладення певного стягнення на суддю наділений орган іншої гілки влади, вказані повноваження повинні здійснюватися за рекомендацією або за погодженням вищевказаного органу суддівського співтовариства, в якому забезпечено широке представництво суддів⁵.

Важливими також є інституціональні гарантії незалежності органів, які наділені дисциплінарними повноваженнями стосовно суддів. Так, представники суддівства, перебуваючи на посаді в органах, що приймають рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності, не можуть виконувати інших функцій, що мають стосунок до суддів або суддівської спільноти, як-то: адміністрування, бюджетування або добір суддів. Не може бути жодного контролю з боку виконавчої влади над органами, які вирішують справи про притягнення до дисциплінарної відповідальності та жодного політичного впливу на процес притягнення до дисциплінарної відповідальності. Необхідно уникати будь-якого контролю з боку виконавчої влади над радами суддів або органами, уповноваженими притягати до дисциплінарної відповідальності. Органи, які розглядають справи про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, не можуть ініціювати такі справи або мати серед своїх членів осіб, що можуть їх ініціювати⁶.

Як європейські, так і універсальні стандарти незалежності суддів передбачають, що рішення про накладення на суддю санкцій, звільнення судді або відсторонення

¹ Див.: Защита правосудия: Дисциплинарное производство в отношении судей в Российской Федерации [Текст] : Доклад миссии Междунар. комиссии юристов. – МКЮ, 2012. – С. 13.

² Див.: Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки [Електронний ресурс] : рекомендація № R (94)12 Комітету міністрів Ради Європи від 17.11.2010. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a38. – Заголовок з екрана.

³ Див.: Стаття 11 Загальної (універсальної) хартії судді [Текст] : ухвал. 17 листоп. 1999 р. Центр. Радою Міжнар. асоц. суддів в Тайпеї (Тайвань) // Міжнародні стандарти незалежності суддів : зб. док. / укл. А. Г. Алексеев. – К. : Поліграф-Експрес, 2008. – С. 35–38.

⁴ Див.: Европейская хартия о законе «О статусе судей» от 10.07.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_236. – Заголовок з екрана. – П. 1.3.

⁵ Див.: Проект Всеобщей декларации о независимости правосудия (Декларация Сингви), ст. 26(b) [Текст] // Защита правосудия: Дисциплинарное производство в отношении судей в Российской Федерации. Доклад миссии Международной комиссии юристов. – МКЮ, 2012. – С. 13; Европейская хартия о законе «О статусе судей» от 10.07.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_236. – Заголовок з екрана. – П. 5.1.

⁶ Див.: Київські рекомендації ОБСЄ щодо незалежності судочинства у Східній Європі, на Південно-м Кавказі та у Середній Азії 2010 р. [Електронний ресурс] : ухвалені Бюро демократичних інститутів та прав людини 23–25 черв. 2012 р. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odihr/86319?download=true>. – Заголовок з екрана.

його від посади, мають ухвалюватися із дотриманням принципів незалежності, безсторонності, а також інших гарантій належного судового розгляду, включаючи право судді на представництво захисником при проведенні відповідних процедур. Дисциплінарне провадження може бути ініційоване, якщо суддя не виконав свої обов'язки ефективно та належним чином¹, вчинив дії, які ганьблять репутацію судових органів². Початкові етапи цих проваджень мають здійснюватися конфіденційно, якщо суддя не звернеться з проханням про інше. Рішення виконавчого органу, комітету або органу, що накладає санкції на суддів, може підлягати оскарженню у вищій судовій інстанції³. Окремо підкреслюється необхідність дотримання принципу незалежності суддів при притягненні останніх до відповідальності⁴. Невід'ємним принципом процедури притягнення судді до відповідальності є його прозорість. Розгляд дисциплінарних справ стосовно суддів має бути відкритим, окрім випадків, якщо суддя, щодо якого розглядається справа, попросив про закрите слухання. У такому випадку суд повинен вирішити чи такий запит є обґрунтованим. Рішення про притягнення судді до дисциплінарної відповідальності повинні бути вмотивованими. Остаточні рішення про накладення дисциплінарних стягнень повинні бути опубліковані⁵.

Важливим складником міжнародних стандартів підзвітності суддів закону є застосування санкцій щодо них: а) встановлених законом про статус суддів; б) на основі принципу пропорційності⁶.

¹ Див.: Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки [Електронний ресурс] : рекомендація № R (94)12 Комітету міністрів Ради Європи від 17.11.2010. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a38. – Заголовок з екрана.

² Див.: Київські рекомендації ОБСЄ щодо незалежності судочинства у Східній Європі, на Південно-м Кавказі та у Середній Азії 2010 р. [Електронний ресурс] : ухвалені Бюро демократичних інститутів та прав людини 23–25 черв. 2012 р. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odihr/86319?download=true>. – Заголовок з екрана.

³ Див.: Европейская хартия о законе «О статусе судей» от 10.07.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_236. – Заголовок з екрана; Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями ГА ООН від 29.11.1985 № 40/32 та від 13.12.1985 № 40/146 [Текст] // Междунар. акты о правах человека : сб. док. – М., 2000. – С. 168–170; Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки [Електронний ресурс] : рекомендація № R (94)12 Комітету міністрів Ради Європи від 17.11.2010. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a38. – Заголовок з екрана; Висновок № 1 (2001) Консультативної Ради європейських суддів для Комітету міністрів РЄ про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів [Текст] // Міжнародні стандарти незалежності суддів : зб. док. / укл. А. Г. Алексеев. – К. : Поліграф-Експрес, 2008. – С. 107–125.

⁴ Див.: Стаття 11 Загальної (універсальної) хартії судді [Текст] : ухвал. 17 листоп. 199 р. Центр. Радою Міжнар. асоц. суддів в Тайпеї (Тайвань) // Міжнародні стандарти незалежності суддів : зб. док. / укл. А. Г. Алексеев. – К. : Поліграф-Експрес, 2008. – С. 35–38.

⁵ Див.: Київські рекомендації ОБСЄ щодо незалежності судочинства у Східній Європі, на Південно-м Кавказі та у Середній Азії 2010 р. [Електронний ресурс] : ухвалені Бюро демократичних інститутів та прав людини 23–25 черв. 2012 р. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odihr/86319?download=true>. – Заголовок з екрана.

⁶ Див.: Европейская хартия о законе «О статусе судей» от 10.07.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_236. – Заголовок з екрана; Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки [Електронний ресурс] : рекомендація № R (94)12 Комітету міністрів Ради Європи від 17.11.2010. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a38. – Заголовок з екрана; Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями ГА ООН від 29.11.1985 № 40/32 та від 13.12.1985 № 40/146 [Текст] // Междунар. акты о правах человека : сб. док. – М., 2000. – С. 168–170.

Європейський суд з прав людини у своїй практиці послідовно відстоює позицію, згідно з якою органи, які вирішують питання про притягнення суддів до відповідальності, мають відповідати стандартам належного судочинства, втіленим у п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Так, у рішенні по справі «Галина Піткевич проти Росії» від 8 лютого 2001 р. Європейський суд з прав людини визнав Вищу кваліфікаційну колегію суддів і регіональну кваліфікаційну колегію суддів, утворених відповідно до Закону РФ «Про статус суддів у Російській Федерації» судом у сенсі п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Відповідно на ці органи поширюється обов'язок суворого дотримання вимог, які висуваються Конвенцією до справедливого судового розгляду¹. У рішенні по справі «О. Волков проти України» від 9 січня 2013 р. Євросуд визнав, що під час розгляду питання про звільнення судді, Вища рада юстиції, парламентський комітет і пленарні засідання Верховної Ради України спільно виконують судові функції (п. 90)². Це означає, що під час розгляду питання про дисциплінарну відповідальність та звільнення його мають бути забезпечені засади незалежності, неупередженості, прозорості, справедливості, розумності строків розгляду та інші гарантії належного судочинства.

Згідно з європейськими стандартами орган, який розглядає питання про дисциплінарну відповідальність судді, має бути незалежним від виконавчої та законодавчої влади і щонайменше наполовину складатися із суддів, обраних їх колегами так, щоб це гарантувало якнайширше представництво суддівства (пп. 1.3, 5.1, 7.2 Європейської хартії про статут для суддів 1998 р.)³. Останнім часом цей стандарт стає ще жорсткішим: такий орган має складатися або виключно із суддів, або із суттєвої більшості суддів, обраних судьями (п. 13 Магні Карти суддів (основоположні принципи), схваленої Консультативною радою європейських суддів у 2010 р.).

Звернення до питання про юридичну відповідальність судді з точки зору загально-теоретичної моделі інституту юридичної відповідальності дозволяє розглянути його у світлі загальних закономірностей розвитку останнього, теоретичних конструкцій і прийомів, вироблених фундаментальною юридичною наукою. У сучасній доктрині права існує чимало точок зору щодо класифікації видів такої відповідальності. Так, згідно з правовою позицією Конституційного Суду України загальновизнаним є поділ юридичної відповідальності за галузевою структурою права на цивільно-правову, кримінальну, адміністративну й дисциплінарну⁴. Ця класифікація її видів є найбільш поширеною на сьогодні. Критерієм розмежування у цьому випадку є специфічні

¹ Решение Европейского суда по правам человека по вопросу приемлемости жалобы №47936/99, поданной Галиной Питкевич против Российской Федерации от 8 февраля 2001 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oplykina.ru/nekotorye-resheniya-espch/pitkevich-protiv-rossii.html>. – Заголовок з екрана.

² Волков проти України [Електронний ресурс] : рішення Євросуду з прав людини від 9 січ. 2013 р. // Інформаційний портал ХПГ. – Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1359450183>. – Заголовок з екрана.

³ Европейская хартия о законе «О статусе судей» от 10.07.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_236. – Заголовок з екрана.

⁴ Рішення Конституційного Суду України від 30.05.2001 № 7-рп/2001 у справі про відповідальність юридичних осіб [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 24. – Ст. 1076.

властивості предмета й методу правового регулювання, що дозволяють з'ясувати зв'язок інституту юридичної відповідальності із системою права, галузеву належність певного виду цієї відповідальності, шляхи їх взаємопроникнення й точки перетину¹.

Диференціація юридичної відповідальності — це поділ її на окремі види на підставі загальних критеріїв, з метою формулювання загального уявлення про структуру відповідальності та визначення сфери дії певних її різновидів². Серед дослідників видів відповідальності зустрічаються такі підходи до їх диференціації:

- за змістом санкцій, що застосовуються за правопорушення, — відповідальність правовідновлююча і штрафна (каральна);
- за видами правопорушення або за галуззю права — кримінальна, цивільно-правова, адміністративна, дисциплінарна й матеріальна;
- за суб'єктами покладання — юридична відповідальність, покладена органами державної влади, судовими, адміністративними чи іншими юрисдикційними органами та ін.³

Аналіз чинного законодавства дозволяє виділити такі види юридичної відповідальності судді за її суб'єктом на: а) відповідальність судді як громадянина; б) відповідальність судді, пов'язану із виконанням ним своїх функцій носія владних повноважень, особливості якої пов'язані із його спеціальним статусом. До судді як спеціального суб'єкта, який вчиняє правопорушення в межах відправлення правосуддя, мають застосовуватися спеціальні процедури провадження (насамперед дисциплінарного й кримінального), вчинення ж суддею правопорушень, не обумовлених виконанням посадових обов'язків, має переслідуватися на загальних засадах.

Такий підхід закріплено у новій редакції ст. 129 Конституції України: «Притягнення суддів до юридичної відповідальності здійснюється на загальних підставах. Судді не можуть бути притягнуті до юридичної відповідальності за діяння, вчинені у зв'язку зі здійсненням правосуддя, крім випадків ухвалення завідомо неправосудного судового рішення, порушення присяги судді або вчинення дисциплінарного правопорушення».

Іноді протиправні діяння суддів одночасно порушують норми декількох галузей права (має місце множинність видів відповідальності), що вимагає застосування до одного правопорушника санкцій, передбачених різними галузями законодавства. Може мати місце така множинність правопорушень суддів: а) ідеальна — має місце, коли одне протиправне діяння одночасно порушує норми декількох галузей права, й одночасно застосовуються заходи декількох видів відповідальності й б) фактична — коли має місце декілька протиправних діянь, які за сукупністю кваліфікуються за єдиною підставою відповідальності.

Конституція України встановлює принцип *non bis in idem* (не двічі за те ж). Як проголошено у її ст. 61, ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відпо-

¹ Див.: Липинский, Д. А. Процессуальная ответственность [Текст] : монография / Д. А. Липинский, Е. В. Чуклова. – М. : Юрлитинформ, 2013. – С. 43.

² Див.: Черкасов, О. В. Єдність і диференціація відповідальності у трудовому праві України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / О. В. Черкасов. – Х., 2015. – С. 7.

³ Див.: Белая, Л. В. Удосконалення інституту юридичної відповідальності як фактор формування демократичної, соціальної, правової держави [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. В. Белая. – К., 2009. – С. 17.

відальності одного виду за одне й те саме правопорушення, оскільки остання завжди має індивідуальний характер. Згідно з правовою позицією Конституційного Суду України законодавець може диференціювати строки притягнення особи до відповідальності, процедуру застосування заходів впливу до порушників законодавства залежно від особливостей суспільних відносин, що регламентуються законодавством¹.

Однозначної відповіді на запитання, до яких видів відповідальності можна притягати суддю при вчиненні ним того чи іншого правопорушення, аналіз чинного законодавства нам не дає. А правозастосовна практика показує, що він може бути притягнений до декількох видів відповідальності одночасно. Притягнення судді до кримінальної відповідальності вимагає безумовного дострокового припинення суддівських повноважень і виключення його із суддівської спільноти без будь-якої можливості поновлення у професії надалі². Згідно з п. 6 ч. 5 ст. 126 Основного Закону країни набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді є підставою для звільнення його з посади.

Питання поєднання матеріальної й дисциплінарної відповідальності судді теж можна вирішити позитивно. За трудовим законодавством дисциплінарна відповідальність часто поєднується з матеріальною, адже за ч. 1 і ч. 3 ст. 130 КЗпП України працівники несуть таку відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі чи організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків. За наявності встановлених законом підстав та умов (заподіяння працівником прямої дійсної шкоди підприємству, установі чи організації винними протиправними діями або бездіяльністю) матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності³.

Різні види дисциплінарної відповідальності не можуть бути поєднані відповідно до вимог ст. 61 Конституції України.

Не менш складним є питання співвідношення правопорушень кримінального й дисциплінарного, а також адміністративного й дисциплінарного. У теорії вважається, що адміністративна відповідальність не може сполучатися лише із відповідальністю кримінальною, однак на практиці дуже часто має місце конкуренція підстав цих видів відповідальності судді. Приміром, якщо відповідальність за правопорушення передбачено лише КК України або КУпАП, то конкуренції норм не виникає. Однак є склади правопорушень, передбачені обома законодавчими актами. Так, за ч. 2 ст. 9 КУпАП адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності. У такому разі відмежування правопорушень відбувається за їх об'єктивними ознаками, визначеними диспозицією норми закону, зокрема за критерієм наслідків неправомірного діяння. Так, суспільна небез-

¹ Рішення Конституційного Суду України від 30.05.2001 № 7-рп/2001 у справі про відповідальність юридичних осіб [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 24. – Ст. 1076.

² Див.: Володина, Д. В. Правовые основания уголовной ответственности судей при отправлении правосудия в Российской Федерации [Текст] / Д. В. Володина // Вестн. Поволж. акад. гос. службы. – 2012. – № 1. – С. 117–122.

³ Кодекс законів про працю від 10.12.1971 [Текст] // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1971. – Дод. до № 50. – Ст. 375.

пека, яка є суттєвою ознакою злочину, характеризується настанням у результаті вчинку суттєвої шкоди об'єкту, який охороняється кримінальним законом, або можливістю припинення такої шкоди. В інших випадках повинна мати місце відповідальність адміністративна.

Справа в тому, що вчинення суддею більшості кримінальних та адміністративних правопорушень є не лише протиправним, а й суперечить нормам і правилам суддівської етики, недотримання якої є вагомою підставою для відповідальності судді й підриває авторитет судової влади в суспільстві. Окрім того, об'єктивні ознаки деяких діянь, пов'язаних з порушенням суддею матеріального і процесуального законодавства під час відправлення правосуддя, можуть бути кваліфіковані і як недотримання суддівської присяги, і як підстава для дисциплінарної відповідальності, і як службові злочини, зокрема зловживання владою або постановлення завідомо неправосудного рішення. У такому разі мають бути встановлені також певні процедурні правила притягнення судді до відповідальності. Вважаємо, що необхідно встановити заборону притягати суддю за одне й те саме правопорушення в рамках: а) двох різних видів дисциплінарних провадження; б) кримінального й адміністративного проваджень.

При вирішенні питання про вибір видів відповідальності у їх співвідношенні (або сукупності) щодо суддів компетентні органи держави мають керуватися загальноправовими принципами, застосовуючи їх з урахуванням специфіки інституту юридичної відповідальності судді (верховенство права і законність, справедливість, правова визначеність, індивідуалізація покарання, рівність підстав такої відповідальності тощо).

Єдність інституту юридичної відповідальності судді впливає із принципу єдності статусу суддів, який закріплено ч. 4 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Ця вимога обумовлює єдині підходи до визначення підстави відповідальності судді, їх процедур і наслідків застосування санкцій до усіх суддів судів загальної юрисдикції.

Водночас аналіз змісту службових прав і обов'язків суддів з урахуванням структури органів судової влади дозволив розглянути юридичну відповідальність суддів в окремих її аспектах, а саме коли її суб'єктом виступає: а) професійний суддя як особа, наділена повноваженням з відправлення правосуддя; б) суддя Конституційного Суду України; в) суддя, який займає адміністративну посаду в суді. Якщо до суддів загальних судів застосовуються усі види юридичної відповідальності, то відповідальність очільників судових установ та суддів Конституційного Суду України має свої особливості. Відповідно до ч. 2 ст. 20 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» голова місцевого суду, його заступник, голова апеляційного суду, його заступники, голова вищого спеціалізованого суду, його заступники можуть бути достроково звільнені з посади за ініціативою не менш як однієї третини від загальної кількості суддів відповідного суду шляхом таємного голосування не менш як двома третинами суддів, які працюють у відповідному суді. Щоправда, підстави дострокового звільнення цих посадових осіб закон не визначає, що свідчить про нормативну прогалину. Судді Конституційного Суду України увільнені законом від дисциплінарної відповідальності, окрім звільнення судді за порушення присяги. Процедура такого звільнення суттєво відрізняється від звільнення судді загальної юрисдикції (вона унормована Консти-

туцією України, Законом України «Про Конституційний Суд України» й Регламентом цього Суду)¹.

Аналіз чинного законодавства дозволяє констатувати відсутність єдиного підходу щодо видів процедур, у результаті яких до суддів застосовуються заходи дисциплінарного впливу, серед яких: 1) дисциплінарне провадження стосовно суддів загальних судів, яке здійснює Вища кваліфікаційна комісія суддів України та Вища рада юстиції; 2) звільнення Вищою радою юстиції судді за порушення ним вимог щодо несумісності, а також набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього; 3) люстраційні провадження, за результатами якого ініціюється притягнення судді до інших видів відповідальності (на підставі Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»). Така диференціація є штучною, оскільки підстави відповідальності судді є єдиними і визначені у статтях 92, 97 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

За галузевою належністю виділяється цивільна, дисциплінарна, адміністративна й кримінальна відповідальність судді.

Цивільна відповідальність судді настає за вчинення цивільно-правового делікту й полягає в оперуванні цивільно-правовими санкціями, передбаченими законом або договором. Особливості класичної конструкції такої відповідальності:

- притягнення до неї здійснюється судом (загальним, господарським, третейським) або самими учасниками цивільних правовідносин;
- наявність презумпції винуватості порушника: свою невинуватість доводить особа, яка порушила зобов'язання або заподіяла шкоду;
- можливість застосування санкцій за відсутності вини (наприклад, за заподіяння шкоди органом державної влади або джерелом підвищеної небезпеки);
- цивільно-правові санкції мають переважно правовідновний характер².

Л. М. Москвич вважає, що цивільна відповідальність судді повинна наставати тільки у випадках серйозного нехтування ним своїми обов'язками, явних зловживань, грубої недбалості або злочину. Загальним же правилом має бути відповідальність держави за помилки або навіть порушення закону з боку цілком конкретних суддів, оскільки останні виконують свої функції не як приватні особи (у своїх інтересах), а від імені держави³. Отже, основною відмінністю цивільно-правової відповідальності судді за дії, вчинені під час відправлення правосуддя, від класичної конструкції цього виду відповідальності, є наявність вини судді й принцип відповідальності держави за неправосуддя.

¹ Див.: Про Конституційний Суд України [Текст] : Закон України від 16.10.1996 №422/96 // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – №49. – Ст. 272; Регламент Конституційного Суду України [Електронний ресурс] : затв. рішенням Конституційного Суду України від 05.03.1997 // Офіц. сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list.jsessionid=C555AC7568DEEBF E5445A7F172A82FF4?currDir=10711>. – Заголовок з екрана.

² Див.: Проблеми правової відповідальності [Текст] : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х. : Право, 2014. – С. 54–60; Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення [Текст] : монографія / кол. авт. ; відп. за вип. Ю. В. Баулін. – Донецьк : ПП «ВД “Кальміус”», 2013. – С. 86–90.

³ Організація судових та правоохоронних органів [Текст] : підруч. [для студ. юрид. спеціальностей вищ. навч. закл.] / за ред. І. Є. Марочкіна і Н. В. Сібільової. – [2-ге вид., переробл. і допов.] – Х. : Одиссей, 2011. – С. 409.

Вина судді має бути встановлена у спеціальному порядку й зафіксована рішенням уповноваженого органу, зокрема судового. Постає питання про те, хто має відповідати перед суб'єктом, чії права порушено, — держава з наступним зверненням до судді з регресною вимогою, чи відразу позов треба подавати до конкретного судді, що суперечить правилам суддівського імунітету. Постановка питання при вини судді суттєво відрізняє субінститут цивільної відповідальності судді від загальних основ цього виду відповідальності, яка не обумовлена виною суб'єкта. Наявність вини судді у вчиненні правопорушення, на нашу думку, має бути передумовою для компенсації ним шкоди перед державою в порядку регресу у випадках і порядку, встановлених законом.

На підставі вивчення зарубіжного досвіду цивільно-правової відповідальності судді російська дослідниця Т. М. Нешатаєва робить висновок, що ухвалення цим представником судової влади неправильного рішення або вчинення певного процесуального порушення не дає підстав для автоматичного подання позову про відшкодування шкоди. Загальним правилом для виправлення допущених судових помилок є використання апеляційних і касаційних процедур. Допускається також подання позовів до держави про відшкодування цивільно-правової шкоди, завданої правосуддям, приміром, про порушення розумних строків судового розгляду, ухвалення незаконних забезпечувальних заходів, порушення принципів відкритості правосуддя та ін.

Як бачимо, суддя все-таки захищений від відшкодування шкоди, завданої судовими помилками¹. У деяких країнах Західної Європи (Італія, Чехія) суддя може бути притягнений державою до цивільної відповідальності, якщо він умисно або у грубій формі порушив свої обов'язки і цей факт встановлено рішенням, що набуло законної сили в рамках кримінального або дисциплінарного провадження. Т. М. Нешатаєва констатує, що притягнення судді до кримінальної або цивільної відповідальності в європейській правозастосовній практиці — явище достатньо рідкісне й має місце лише у виняткових випадках².

Звернемося до чинного законодавства України. Основним Законом закріплено принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, який виявляється передусім у конституційному визначенні її обов'язків (статті 3, 16 і 22). Як відзначив Конституційний Суд України у Рішенні від 30 травня 2001 р., зміст цього принципу не зводиться лише до політичної чи моральної відповідальності публічної влади перед суспільством, а має певні ознаки відповідальності юридичної як застосування заходів публічно-правового (у даному випадку — конституційно-правового або міжнародно-правового) характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків. Зокрема, ст. 55 Конституції України надає кожному право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, а ст. 152 Основного Закону зобов'язує державу відшкодовувати матеріальну чи моральну шко-

¹ Модернизация статуса судьи: современные международные подходы [Текст] : монография / отв. ред. Т. Н. Нешатаева. – М. : Норма – ИНФРА-М, 2011. – С. 205–205.

² Там само.

ду, завдану фізичним або юридичним особам актами й діями, визнаними неконституційними. Відшкодовується державою також завдана безпідставним осудженням матеріальна й моральна шкода в разі скасування вироку суду як неправосудного (ст. 62 Конституції України)¹.

Як проголошує ст. 56 Конституції України, кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної й моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Чинне законодавство відтворює ці положення, встановлюючи відповідальність держави за шкоду, завдану судом, на підставах і в порядку, встановлених законом (п. 7 ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Судова практика окреслює межі відповідальності судді. Так, в інформаційному листі ВСС України № 6-182/0/4-12 від 13 лютого 2012 р. підкреслено, що згідно з положеннями Основного Закону країни, рішення суду й відповідно до цього дії або бездіяльність суддів у питаннях відправлення правосуддя, пов'язані з підготовкою, розглядом справ у судових інстанціях тощо, можуть оскаржуватись у передбаченому процесуальними законами порядку, а не шляхом оскарження їх дій (чи відшкодування моральної шкоди одночасно з оскарженням останніх) до іншого суду, оскільки це порушуватиме принцип незалежності суддів і заборону втручання у вирішення справи належним судом².

Питання відповідальності держави перед громадянами за дії суду, якщо ним були прийняті незаконні рішення, врегульовані ЦК України і Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду». Так, ст. 1176 ЦК України регламентує відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду. Шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у виді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою в повному обсязі незалежно від вини відповідних посадових і службових осіб³.

Підставами для відшкодування шкоди, завданої фізичній особі незаконними діями суду, можуть бути: а) постановлення судом виправдувального вироку; б) установлення в обвинувальному вирокі суду чи в іншому рішенні суду (крім ухвали суду про призначення нового розгляду) факту незаконного повідомлення про підозру в учинен-

¹ Рішення Конституційного Суду України від 30.05.2001 № 7-рп/2001 у справі про відповідальність юридичних осіб [Текст] // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 24. – Ст. 1076.

² Щодо деяких спірних питань судової практики [Електронний ресурс]: інформ. лист ВСС України головам апеляц. судів областей, міст Києва і Севастополя, АРК від 13.02.2012 № 6-182/0/4-12 // Офіц. сайт ВСС України. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/2012_rik.html. – Заголовок з екрана.

³ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

ні кримінального правопорушення, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході кримінального провадження обшуку й виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують чи порушують права та свободи громадян, незаконного проведення оперативно-розшукових заходів; в) закриття кримінального провадження за відсутністю події кримінального правопорушення, відсутністю у діянні складу кримінального правопорушення або невстановленням достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді й вичерпанням можливостей їх отримати; г) закриття провадження у справі про адміністративне правопорушення.

У наведених вище випадках громадянинові відшкодовуються (повертаються):

- заробіток та інші грошові доходи, які він втратив унаслідок незаконних дій;
- майно, в тому числі гроші, грошові вклади й відсотки по них, цінні папери й відсотки по них, частка у статутному фонді господарського товариства, учасником якого був громадянин, і прибуток, який він не отримав відповідно до цієї частки, та інші цінності, а також майно, конфісковане або звернене в дохід держави судом, вилучене органами досудового розслідування, органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, і на яке накладено арешт;
- штрафи, стягнуті на виконання вироку суду, судові та інші витрати, сплачені громадянином;
- суми, сплачені громадянином у зв'язку з наданням йому юридичної допомоги;
- моральна шкода (статті 2 і 3 вказаного Закону)¹. Виплата компенсації відбувається за рахунок Державного бюджету.

Шкода, завдана фізичній або юридичній особі внаслідок постановлення судом незаконного рішення в цивільній справі, відшкодовується державою в повному обсязі в разі встановлення в діях судді (суддів), що вплинули на постановлення незаконного рішення, складу злочину за обвинувальним судовим вироком, що набрав законної сили. Шкода, завдана фізичній або юридичній особі внаслідок іншої незаконної дії або бездіяльності чи незаконного рішення суду, відшкодовується на загальних підставах (частини 5 і 6 ст. 1176 ЦК України). Як роз'яснив ВСС України, застосування вищенаведених законодавчих положень можливе у випадку, якщо предметом позову є інші дії чи бездіяльність суду, не пов'язані з відправленням правосуддя (судочинства), яке має на меті прийняття акта органом судової влади. Інакше кажучи, це інші дії суддів (суду) при здійсненні правосуддя, коли спір не вирішується по суті через їх незаконні дії або бездіяльність і вина судді встановлена не лише вироком суду, а й іншим відповідним рішенням останнього².

Із цього приводу Л. Є. Виноградова справедливо зауважує, що ч. 5 ст. 1176 ЦК України зумовлює цивільну відповідальність держави кримінальною відповідальніс-

¹ Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду [Електронний ресурс] : Закон України від 01.12.2004 № 266/94-ВР (з наступ. змінами та допов.) // Офіц. сайт Верхов. Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80>. – Заголовок з екрана.

² Щодо деяких спірних питань судової практики [Електронний ресурс] : інформ. лист ВСС України головам апеляц. судів областей, міст Києва і Севастополя, АРК від 13.02.2012 № 6-182/0/4-12 // Офіц. сайт ВСС України. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/2012_rik.html. – Заголовок з екрана.

тю судді, а КК України передбачає підставою такої відповідальності тільки дуже серйозні умисні порушення і фактично позбавляє постраждалих можливості одержати компенсацію шляхом подання позову до суддів у загальноцивільному порядку. Тим самим не тільки суттєво обмежується конституційний принцип відповідальності держави, а й порушується право на доступ до засобів правового захисту¹.

Звернемо увагу на такий суттєвий момент. Аналіз судової практики засвідчує, що при вирішенні питання про суб'єкта, який має здійснювати відшкодування шкоди, завданої з вини посадової особи органу державної влади, вищі судові органи стоять на позиції відповідальності не держави в цілому, а конкретного органу, з яким винна особа знаходиться у трудових правовідносинах. Цілком очевидно, що це дає підстави роботодавцеві (тобто органу держави) в подальшому стягнути за свого працівника відповідні кошти в порядку регресу (див.: рішення ВСС від 5 грудня 2012 р. №28033388). Окрім того, в судовій практиці можна знайти численні приклади задоволення вимог щодо компенсації моральної шкоди, нанесеної в тому числі й у результаті незаконних рішень судових органів. Згідно з ч. 3 ст. 13 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» відшкодування моральної шкоди за час перебування під слідством чи судом провадиться виходячи з розміру не менше одного мінімального розміру заробітної плати за кожен місяць на момент перебування під слідством чи судом (див.: ухвала ВСС від 3 серпня 2011 р. №17881465; ухвала ВС України від 20 жовтня 2010 р. №187814698). Це свідчить про офіційне визнання морально-етичного аспекту цивільної відповідальності судді.

Правила регресних виплат з відшкодування шкоди врегульовані ст. 1191 ЦК України. Держава, відшкодувавши шкоду, завдану суддею, має право зворотної вимоги до цієї особи тільки у разі встановлення в її діях складу кримінального правопорушення за обвинувальним вироком суду щодо неї, який набрав законної сили. Держава, територіальні громади, відшкодувавши шкоду, завдану посадовою, службовою особою внаслідок незаконно прийнятих рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, мають право зворотної вимоги до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування (крім відшкодування виплат, пов'язаних із трудовими відносинами та відшкодуванням моральної шкоди).

Отже, обов'язковою передумовою відшкодування суддею шкоди, завданої ним при відправленні правосуддя, має бути його вина в порушенні чинного законодавства, у результаті якої спричинено шкоду правам і законним інтересам особи. Держава в особі органу державної влади (суду) має виступати гарантом відшкодування шкоди, спричиненої під час виконання функцій судової влади у повному обсязі. Саме державі мають бути адресовані вимоги щодо цивільно-правової відповідальності судді як суб'єкта владних повноважень.

Важливо розрізняти загальні засади цивільно-правової відповідальності судді як громадянина й випадки цивільно-правової відповідальності за порушення, пов'язані із відправленням правосуддя, у тому числі постановлення суддею завідомо неправо-

¹ Виноградова Л. Про вдосконалення порядку притягнення суддів до цивільно-правової, кримінально-правової, адміністративної відповідальності [Текст] / Л. Виноградова // Юрид. Україна. – 2005. – №4. – С. 82–88.

судного рішення. У випадку участі судді у цивільних правовідносинах поза межами його професійної діяльності (тобто як громадянина) цивільна відповідальність судді відбувається на загальних засадах цивільного законодавства. У другому випадку основний тягар відшкодування спричиненої внаслідок судового рішення шкоди має нести держава, бо інакше суттєво порушуватиметься принцип суддівської незалежності, а суддівський індемнітет буде зведено нанівець. Держава має нести відповідальність і за судові помилки. І лише після повної компенсації державою шкоди, завданої при відправленні правосуддя, у випадках і порядку, передбаченому законом, можуть застосовуватися правила регресної компенсації. У цьому разі відповідальність за спричинену шкоду належить нести судді, який постановив незаконне рішення, якщо цей факт доведено відповідним рішенням (вироком) суду.

У теорії трудового права виділяють поняття й ознаки дисциплінарної відповідальності. Вона трактується як обов'язок працівника понести покарання, передбачене нормами законодавства про працю, за протиправне невиконання чи неналежне виконання своїх трудових обов'язків. За загальним правилом, вона настає за порушення правил трудової, службової, військової й навчальної дисципліни. Розрізняють два види дисциплінарної відповідальності — загальну і спеціальну. Перша настає на підставі норм КЗпП України і правил внутрішнього трудового розпорядку й поширюється на всіх осіб, якщо інше не визначено законодавством; другу передбачено для окремих категорій працівників (суддів, прокурорів, державних службовців, адвокатів, військовослужбовців та ін.) спеціальним законодавством, статутами й положеннями про дисципліну¹. Як правило, особливості спеціальної дисциплінарної відповідальності визначаються галузевим законодавством, однак вони мають бути обов'язково встановлені на рівні закону (Рішення Конституційного Суду України у справі про Дисциплінарний статут прокуратури від 22 червня 2002 р.)². Основною підставою для виокремлення підвидів спеціальної дисциплінарної відповідальності є суб'єктний склад³.

Притягнення до дисциплінарної відповідальності здійснюється на підставі загальних правил, а саме:

- суб'єкти відносин у сфері праці (власник підприємства, установи або організації чи його уповноважений представник і працівник) несуть відповідальність перш за все не перед державою, а один перед одним. Ані сама держава, ані її органи не є суб'єктами відповідальності у трудовому праві;
- за кожне дисциплінарне порушення накладається тільки одне дисциплінарне стягнення, що не усуває можливості притягнення особи до інших видів юридичної відповідальності;
- дисциплінарне стягнення має відповідати характеру й тяжкості вчиненого дисциплінарного проступку, визначатися з урахуванням обставин, за яких він учинений, ступеня вини особи;

¹ Див.: Трудове право [Текст] : підручник / [В. В. Жернаков, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та ін.] ; за ред. В. В. Жернакова. – Х. : Право, 2012. – С. 343, 344.

² Див.: Романюк, Я. Відеозвернення від 11 січня 2014 р. [Електронний ресурс] / Я. Романюк ; Прес-служба ВС України. – Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/01F687CB961E0DD3C2257C5D006327E5?OpenDocument&year=2014&month=01&](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/01F687CB961E0DD3C2257C5D006327E5?OpenDocument&year=2014&month=01&). – Заголовок з екрана.

³ Див.: Черкасов, О. В. Єдність і диференціація відповідальності у трудовому праві України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / О. В. Черкасов. – Х., 2015. – С. 7.

– дисциплінарне стягнення, як правило, не може бути накладене пізніше одного місяця з моменту його виявлення й не пізніше шести місяців від дня вчинення порушення;

– якщо протягом року від дня накладення дисциплінарного стягнення особа не зазнає нового дисциплінарного стягнення, вона вважається такою, що не має останнього; стягнення може бути зняте достроково;

– порядок притягнення до цього виду відповідальності унормований не процесуальним законодавством, а нормами трудового права (законодавством і підзаконними актами, що регулюють спеціальну дисциплінарну відповідальність в окремих галузях економіки або сферах діяльності);

– процедура притягнення до дисциплінарної відповідальності має відповідати стандартам належної правової процедури; рішення про накладення стягнення може бути оскаржене в установленому законодавством порядку¹.

Дисциплінарну відповідальність судді можна розглядати, принаймні, у двох аспектах. По-перше, вона є елементом правового статусу судді², оскільки її особливості (визначення підстав, кола суб'єктів, які можуть ініціювати питання про дисциплінарну відповідальність суддів, органів, правомочних вирішувати такі питання) зумовлені саме його становищем як носія судової влади. По-друге, цей вид відповідальності можна розглядати як різновид професійної відповідальності юриста. Кожен юрист має сумлінно, чітко й неухильно виконувати покладені на нього законодавством трудові чи службові обов'язки, додержуватися всіх правил, що регламентують його професійну діяльність. Невиконання або неналежне виконання ним її вимог є дисциплінарним правопорушенням, що тягне за собою накладення дисциплінарних санкцій³.

Окрім названих вище, серед науковців і практиків існують такі правові позиції, пов'язані з правовою природою дисциплінарної відповідальності судді: а) це адміністративна відповідальність у сфері управління; б) це спеціальний вид відповідальності у сфері трудових відносин; в) це особливий вид відповідальності, притаманний виключно суддям; г) це елемент підзвітності судді громадянському суспільству. Більшість із наведених тез має право на існування, найбільш суперечливою видається перша із них. По-перше, правові відносини у сфері управління відрізняються за своєю правовою природою від правових відносин у сфері правосуддя, і по-друге, адміністративна відповідальність — це зовсім інший вид юридичної відповідальності, який має своєрідне призначення й специфічне нормативне регулювання. Із

¹ Див.: Мельничук, Н. О. Договірне регулювання трудових відносин в нових економічних умовах [Текст] : монографія / Н. О. Мельничук. – К. : Хай-Тек Прес, 2012. – С. 218–236; Трудове право [Текст] : підручник / [В. В. Жернаков, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенко та ін.] ; за ред. В. В. Жернакова. – Х. : Право, 2012. – С. 343, 344; Прилипка, С. М. Трудове право України [Текст] : підручник / С. М. Прилипка, О. М. Ярошенко. – Х. : ФІНН, 2009. – С. 536; 542; Проблеми правової відповідальності [Текст] : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х. : Право, 2014. – С. 177–118.

² Див.: Шевченко, А. В. Дисциплінарна відповідальність суддів України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / А. В. Шевченко. – К., 2013. – С. 13.

³ Див.: Юридична деонтологія [Текст] : підручник / [В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов та ін.] ; за ред. В. Д. Ткаченка. – Х. : Одиссей, 2006. – С. 114–115.

виключністю субінституту дисциплінарної відповідальності судді також важко погодитися, оскільки подібні правовідносини притаманні усім без винятку носіям владних повноважень; відрізняється лише специфіка відповідних підстав і процедур відповідальності.

Дисциплінарна відповідальність суддів, вважає С. В. Подкопаєв, полягає в зазнанні порушником суддівської дисципліни несприятливих позбавлень морального, матеріального й організаційного характеру і є одним із засобів забезпечення відповідності діяльності і поведінки суддів професійним стандартам (суддівській дисципліні)¹.

На дисциплінарну відповідальність суддів поширюються, по-перше, усі характерні ознаки юридичної відповідальності, по-друге, особливості саме відповідальності дисциплінарної, встановлені нормами трудового права. Специфічні ознаки субінституту дисциплінарної відповідальності судді визначені законодавством про судоустрій (переважно в законах України «Про судоустрій і статус суддів» і «Про Вищу раду юстиції»):

– специфіка цього виду відповідальності судді зумовлена особливостями формування її підстав, визначення санкцій, а також процедурними аспектами її реалізації;

– суддя з огляду на принцип його незалежності не знаходиться у відносинах підпорядкування з органами, наділеними законом дисциплінарними повноваженнями (Вища рада юстиції й ВККС України);

– роль роботодавця для судді виконує держава, яка делегує дисциплінарні повноваження спеціальним органам судової влади. Чинне законодавство не відносить голову суду до органу, уповноваженого державою (тобто роботодавцем судді) на реалізацію дисциплінарних повноважень. За трудовим законодавством застосування дисциплінарних стягнень належить до повноважень власника підприємства, установи, організації (тобто роботодавця) або уповноваженого ним органу, який здійснює й інші кадрові функції (приймає на роботу і звільняє працівника). У цьому контексті тлумачення законодавства про судоустрій — досить складне завдання, бо за Конституцією акт про призначення судді на посаду або звільнення його з посади видає Президент або Верховна Рада України (статті 126 і 128 Конституції України). Логічно, що саме ці посадові особи мали б реалізовувати дисциплінарні повноваження щодо судді. Однак з урахуванням особливостей правового статусу судді, історичних традицій і вимог міжнародних стандартів органами, які вирішують питання про накладення дисциплінарних стягнень на суддів, є Вища рада юстиції й Вища кваліфікаційна комісія суддів України. Вони, до речі, беруть участь у призначенні суддів на посади й у звільненні їх з цих посад. А тому делегування їм державою дисциплінарних повноважень стосовно суддів є цілком логічним;

– процедура дисциплінарного провадження стосовно судді теж підпорядкована дії принципу незалежності суддів, хоча і має багато спільного із загальними засадами такого провадження за трудовим законодавством. Ця процедура зазвичай проходить такі стадії: а) здійснення перевірки даних про наявність підстав для притягнення до дисциплінарної відповідальності за зверненням, що містить відомості про порушення суддею вимог щодо статусу, посадових обов'язків чи присяги; б) відкриття дисциплі-

¹ Подкопаєв, С. В. Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації [Текст] : монографія / С. В. Подкопаєв. – Х. : ВД «Інжек», 2003. – С. 154.

нарної справи, її розгляд і прийняття рішення органом, який здійснює дисциплінарне провадження; в) виконання цього рішення; можливі також стадії оскарження й перегляду останнього¹.

Пропонуємо розглянути досить цікаву правову позицію Конституційного Суду РФ з питання встановлення природи дисциплінарної відповідальності судді. На думку цього Суду, «статус судді — не особистий привілей, а засіб, покликаний забезпечити кожному громадянину Росії захист його прав і свобод... При притягненні суддів до дисциплінарної відповідальності повинен забезпечуватися баланс між незалежністю суддів та їх відповідальністю перед соціумом. Це зобов'язує законодавця особливо уважно підходити до з'ясування підстав для застосування до суддів дисциплінарних санкцій, а органів, уповноважених ними оперувати, — до визначення наявності таких підстав. Для дострокового припинення повноважень судді підставою є не будь-яке відхилення від вимог закону, а лише те, що явно суперечить конституційному призначенню судової влади, носієм якої є суддя»².

У вітчизняній судовій практиці теж можна знайти спроби надати оцінку інституту дисциплінарної відповідальності судді. Так, в ухвалі Житомирського апеляційного адміністративного суду від 17 вересня 2013 р. № 289/865/13-а підкреслюється, що згідно зі ст. 83 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суддю може бути притягнуто до відповідальності в порядку дисциплінарного провадження, зокрема через систематичне або грубе одноразове порушення правил суддівської етики, що підриває авторитет правосуддя. Якщо ж така поведінка судді мала місце у процесі розгляду справи, цього роду відповідальність можлива, лише якщо справа не перебуває у провадженні суду будь-якої інстанції або якщо закінчився строк подання апеляційної чи касаційної скарги, встановлений процесуальним законом. Зазначений суд дійшов висновку, що особливість статусу судді впливає на визначення підстав будь-якої відповідальності, кола суб'єктів, які можуть ініціювати питання про відповідальність суддів, та органів, правомочних вирішувати подібні питання³. Екс-голова ВККС України І. Л. Самсін справедливо підкреслив, що дисциплінарна відповідальність не може бути засобом впливу на суддю та не може розглядатись як елемент контролю за судовою владою або застосовуватися з метою обмеження незалежності судової влади⁴.

Отже, можемо відзначити, що дисциплінарна відповідальність судді є різновидом професійної юридичної відповідальності, характерні особливості якої зумовлюються статусом судді як носія судової влади, зокрема його незалежністю під час відправ-

¹ Див.: Мельничук, Н. О. Договірне регулювання трудових відносин в нових економічних умовах [Текст] : монографія / Н. О. Мельничук. — К. : Хай-Тек Прес, 2012. — С. 218–236; Прилипка, С. М. Трудове право України [Текст] : підручник / С. М. Прилипка, О. М. Ярошенко. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 536; Трудове право [Текст] : підручник / [В. В. Жернаков, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенко та ін.] ; за ред. В. В. Жернакова. — Х. : Право, 2012. — С. 343, 344.

² Постановление КС РФ от 20 июля 2011 г. № 19-п по делу о проверке конституционности положений пунктов 1 и 2 ст. 3, п. 1 ст. 8 и п. 1 ст. 12.1 Закона РФ «О статусе судей в Российской Федерации» и статей 19, 21 и 22 Федерального закона «Об органах судейского сообщества в Российской Федерации» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.garant.ru/hotlaw/federal/338515/>. — Заголовок з екрана.

³ Там само.

⁴ Самсін, І. Л. Незалежність судової влади та інститут дисциплінарної відповідальності суддів в Україні [Текст] / І. Л. Самсін // Вісн. Верхов. Суду України. — 2007. — № 9. — С. 2–7.

лення правосуддя. Порядок і підстави притягнення судді до цього виду відповідальності визначені законодавством про судоустрій. Його ретельний аналіз свідчить про те, що в рамках субінституту дисциплінарної відповідальності судді можна виділити три її підвиди, які обумовлюють відповідну диференціацію підстав та наслідків такої відповідальності.

По-перше, законодавець виділяє дисциплінарну відповідальність, яка пов'язана із певним ураженням правового статусу судді, що полягає у накладенні на нього дисциплінарних стягнень. При цьому суддя продовжує виконувати свої обов'язки, зазначаючи лише певних обмежень організаційного, матеріального або службового характеру. Отже, такий підвид дисциплінарної відповідальності можна назвати ординарною. До суттєвих ознак ординарних дисциплінарних правопорушень належать: а) істотне порушення суддею чинного законодавства, Кодексу суддівської етики, обов'язків судді або правил внутрішнього трудового розпорядку; б) відсутність негативних наслідків діяння судді або їх неістотний характер; в) вина судді у формі умислу або недбалості.

Підстави цього різновиду відповідальності передбачені ст. 92 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» — це:

1) умисна або внаслідок недбалості незаконна відмова в доступі до правосуддя (у тому числі незаконна відмова в розгляді по суті позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги тощо) або інше істотне порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя, що унеможливило учасникам судового процесу реалізацію наданих їм процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків або призвело до порушення правил підсудності чи підвідомчості;

2) умисне або внаслідок недбалості незазначення в судовому рішенні мотивів прийняття або відхилення аргументів сторін щодо суті спору;

3) умисне або внаслідок недбалості порушення засад гласності і відкритості судового процесу;

4) умисне або внаслідок недбалості порушення засад рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;

5) умисне або внаслідок недбалості незабезпечення обвинуваченому права на захист, перешкоджання реалізації прав інших учасників судового процесу;

6) порушення правил щодо відводу (самовідводу);

7) безпідставне затягування або невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом, зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення, несвоєчасне надання суддею копії судового рішення для її внесення до Єдиного державного реєстру судових рішень;

8) систематичне або грубе одноразове порушення правил суддівської етики, що підриває авторитет правосуддя, у тому числі прояв неповаги під час здійснення судочинства до інших суддів, адвокатів, експертів, свідків чи інших учасників судового процесу;

9) умисне або у зв'язку з очевидною недбалістю допущення суддею, який брав участь в ухваленні судового рішення, порушення прав людини і основоположних свобод;

10) розголошення суддею таємниці, що охороняється законом, у тому числі таємниці нарадчої кімнати, або інформації, що стала відомою судді під час розгляду справи у закритому судовому засіданні;

11) неповідомлення суддею органів суддівського самоврядування та правоохоронних органів про випадок втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя, у тому числі про звернення до нього учасників судового процесу чи інших осіб, включаючи осіб, уповноважених на виконання функцій держави, з приводу конкретних справ, що перебувають у провадженні судді, якщо таке звернення відбулося в інший, ніж передбачено процесуальним законодавством, спосіб упродовж п'яти днів після того, як йому стало відомо про такий випадок;

11) втручання у процес здійснення судочинства іншими суддями;

12) ненадання інформації або надання завідомо недостовірної інформації на законну вимогу члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та/або члена Вищої ради юстиції;

13) умисного порушення суддею норм права чи неналежного ставлення до службових обов'язків, яке призвело до скасування або зміни судового рішення.

До видів дисциплінарних стягнень за вчинення ординарних проступків суддів належать: а) попередження; б) догана — з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом одного місяця; в) сувора догана — з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом трьох місяців; г) тимчасове (від одного до шести місяців) відсторонення від здійснення правосуддя — з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді та обов'язковим направленням судді до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, та подальшим кваліфікаційним оцінюванням для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді; д) переведення судді до суду нижчого рівня.

По-друге, в деяких випадках органи дисциплінарної влади уповноважені ухвалювати рішення про звільнення судді із займаної посади. У такому разі йдеться про вчинення суддею дій, які за своїм характером несумісні з подальшим перебуванням на посаді та виконанням владних повноважень. Звільнення судді має наслідком втрату ним свого правового статусу. Відповідно можна вести мову про підвид дисциплінарної відповідальності, яка несумісна з високим званням судді та виключає подальше його перебування на посаді. Її підстави визначені ч. 2 ст. 97 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і мають наслідком звільнення судді за порушення присяги. Це випадки, коли:

1) суддя вчинив дії, що порочать звання судді або підривають авторитет правосуддя;

2) суддя вчинив дисциплінарне правопорушення, маючи непогашене дисциплінарне стягнення (крім попередження та догани), або має два непогашених дисциплінарних стягнення;

3) встановлено факт недоброчесної поведінки судді, у тому числі здійснення суддею або членами його сім'ї витрат, що перевищують доходи такого судді та доходи членів його сім'ї; встановлення невідповідності рівня життя судді задекларо-

ваним ним та членами його сім'ї майну і доходам; використання статусу судді з метою незаконного отримання ним або третіми особами матеріальних благ або іншої вигоди;

4) суддю визнано судом винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Факти, що свідчать про порушення суддею присяги, мають бути встановлені Вищою кваліфікаційною комісією суддів України або Вищою радою юстиції. Звільнення судді з посади на підставі порушення ним присяги судді відбувається відповідно до Закону України «Про Вищу раду юстиції» (як за рекомендацією Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, так і за власною ініціативою Ради) (ст. 115 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Звільнення судді з посади у разі порушення ним вимог щодо несумісності (ст. 115 Закону України «Про судоустрій і статус суддів») по суті також є дисциплінарним проступком, несумісним із подальшим перебуванням судді на посаді, однак законодавець диференціює цю підставу для звільнення судді, передбачаючи для неї окрему процедуру (гл. 3 Закону України «Про Вищу раду юстиції»). Встановлення ознак відповідного діяння належить до компетенції Вищої ради юстиції. Вища кваліфікаційна комісія суддів України у своєму поданні вправі лише поставити перед Радою питання про наявність обставин, які свідчать про порушення суддею вимог несумісності.

Суттєвими ознаками діяння, несумісного із високим званням судді, є порушення суддею присяги, яке поєднує:

а) вину судді у формі прямого умислу;

б) грубе порушення суддею норм процесуального права, неправильне застосування норм матеріального права або інші неправомірні діяння судді, що явно свідчать про його несумлінність, нечесність, упередженість при здійсненні ним правосуддя, і які здебільшого є систематичними;

в) негативні наслідки, що знаходяться у прямому причинному зв'язку з діями судді: якщо внаслідок рішення настали суттєві порушення прав і законних інтересів особи, декількох осіб, групи осіб або держави;

г) вчинення дисциплінарного проступку суддею, який має два непогашених стягнення (ст. 97 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в редакції від 2 лютого 2015 р.)¹;

¹ Вимоги щодо несумісності встановлені ст. 54 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Перебування на посаді судді несумісне із зайняттям посади в будь-якому іншому органі державної влади, органі місцевого самоврядування та з представницьким мандатом. Перебування на посаді судді також несумісне із наявністю заборони такій особі обіймати посади, щодо яких здійснюється очищення влади в порядку, передбаченому Законом України «Про очищення влади». Суддя не має права поєднувати свою діяльність із підприємницькою або адвокатською діяльністю, будь-якою іншою оплачуваною роботою (крім викладацької, наукової і творчої діяльності), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку. Суддя не може належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках. Перебуваючи на посаді, суддя не може бути кандидатом на виборні посади в органах державної влади (крім судової) та органах місцевого самоврядування, а також брати участь у передвиборчій агітації.

д) визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного із корупцією (ст. 97 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в редакції від 2 лютого 2015 р. // Офіційний вісник України. — 2015. — № 1. — Ст. 447);

є) порушення суддею вимог щодо несумісності.

По-третє, законодавець виділяє корупційні дисциплінарні правопорушення судді або дисциплінарні правопорушення судді, пов'язані із корупцією. Закон України «Про запобігання корупції» визначає корупційне правопорушення як діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 цього Закону, за яке законом встановлено кримінальну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність. Правопорушення, пов'язане з корупцією, — це діяння, що не містить ознак корупції, але порушує встановлені цим Законом вимоги, заборони та обмеження, вчинене особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 цього Закону, за яке законом встановлено кримінальну, адміністративну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність.

Корупція — це використання особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у ч. 1 ст. 3 Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей.

За ч. 1 ст. 3 вказаного Закону судді Конституційного Суду України, інші професійні судді є суб'єктами, відповідальними за дотримання вимог антикорупційного законодавства й вчинення корупційних правопорушень й правопорушень, пов'язаних з корупцією¹.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» не надає чіткого визначення корупційних правопорушень і правопорушень, пов'язаних з корупцією, але системний аналіз його положень дозволяє зробити висновок, що такими правопорушеннями є проступки, передбачені пп. 7, 9–12 й 14 ч. 1 ст. 92:

1) неповідомлення або несвоєчасне повідомлення Ради суддів України про реальний чи потенційний конфлікт інтересів судді (крім випадків, коли конфлікт інтересів врегульовується в порядку, визначеному процесуальним законом);

2) неподання або несвоєчасне подання для оприлюднення декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в порядку, встановленому законодавством у сфері запобігання корупції;

3) зазначення в декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, завідомо неправдивих відомостей або умисне незазначення відомостей, передбачених законодавством;

4) використання статусу судді з метою незаконного отримання ним або третіми особами матеріальних благ або іншої вигоди, якщо таке правопорушення не містить складу злочину або кримінального проступку;

¹ Про запобігання корупції [Текст] : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII // Офіц. вісн. України. — 2014. — № 87. — Ст. 2474.

- 5) допущення суддею недоброчесної поведінки, у тому числі здійснення суддею або членами його сім'ї витрат, що перевищують доходи такого судді та доходи членів його сім'ї; встановлення невідповідності рівня життя судді задекларованим доходам;
- б) визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, у випадках, установлених законом.

Порушення суддею вимог антикорупційного законодавства полягає у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, й може мати наслідком: а) притягнення судді до ординарної дисциплінарної відповідальності; б) накладення на суддю адміністративного стягнення в порядку, передбаченому КУАП й дисциплінарних стягнень в рамках дисциплінарного провадження; в) звільнення судді з посади.

У рамках субінституту дисциплінарної відповідальності судді слід виділити його матеріальну відповідальність. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору в теорії визначається як обов'язок однієї сторони трудового договору (працівника або роботодавця) відшкодувати шкоду, заподіяну другій стороні внаслідок винного, протиправного невиконання чи неналежного виконання своїх трудових обов'язків¹. Матеріальна відповідальність судді врегульована загальними нормами трудового законодавства.

Так, відповідно до ст. 130 КЗпП України працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків. При покладенні матеріальної відповідальності права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах і порядку, передбачених законодавством, і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника. Ця відповідальність, як правило, обмежується певною частиною заробітку працівника і не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством. За наявності зазначених підстав і умов матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності. Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою власника або уповноваженого ним органу працівник може передати для покриття заподіяної шкоди рівноцінне майно або поправити пошкоджене. На відміну від цивільно-правової відповідальності, при відповідальності матеріальній працівник не відшкодовує неодержаний роботодавцем прибуток, доходи, які мали місце внаслідок порушення працівником прийнятих на себе трудових обов'язків.

Матеріальна відповідальність працівника за трудовим законодавством настає тільки за наявності його вини в заподіянні роботодавцеві шкоди, тягар доведення якої несе роботодавець². Працівник може відшкодувати завдану ним шкоду у добровільному порядку. Якщо він не згоден це зробити, то відповідальність настає за наказом (розпорядженням) роботодавця (у межах місячного середнього заробітку працівника)

¹ Див.: Трудове право [Текст] : підручник / [В. В. Жернаков, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та ін.] ; за ред. В. В. Жернакова. – Х. : Право, 2012. – С. 364–356.

² Там само. – С. 363.

або у судовому порядку (якщо шкода перевищує розмір середнього місячного заробітку працівника). Розпорядження про стягнення шкоди із заробітної плати працівника роботодавець може видати у строк не більше двох тижнів з моменту, коли йому стало відомо про заподіяння шкоди¹. В суді функції роботодавця виконує голова суду. Судді несуть обмежену матеріальну відповідальність (в межах свого середнього місячного заробітку), однак можуть стати суб'єктами повної матеріальної відповідальності (приміром, якщо шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку, шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані, шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків тощо) (пп. 3, 4, 7 ст. 134 КЗпП України). Однак варто відмітити, що судді не є суб'єктами повної матеріальної відповідальності відповідно до п. 1 ст. 134 КЗпП України.

Адміністративна відповідальність настає за адміністративні проступки. Вона має такі особливості:

- вона є елементом адміністративно-державного примусу;
- її підставою є вчинення особою адміністративних проступків, які порушують правила, що діють у сферах, урегульованих адміністративним та іншим (господарським, екологічним, трудовим, фінансовим) законодавством (управління, торгівля, дорожній рух, пожежний, санітарний нагляд та ін.);
- устанавлюється КУпАП та іншими законами; нормативне регулювання адміністративної відповідальності вирізняється значною кількістю законодавчих та підзаконних нормативних актів, у тому числі відомчими;
- суб'єктами, уповноваженими накладати адміністративні стягнення, є органи адміністративної юрисдикції — суди, органи виконавчої влади, їх посадові особи та ін.; адміністративна відповідальність переважно є позасудовою;
- передбачає застосування специфічних санкцій, перелік яких установлено законом (штраф, оплатне вилучення чи конфіскація предметів, тимчасове позбавлення спеціального права, виправні роботи, адміністративний арешт); наслідки накладення цих стягнень є менш суворими, ніж при кримінальній відповідальності, оскільки елемент правообмеження у даному разі прямо пропорційний суспільній небезпечності діяння;
- процедура накладення дисциплінарних стягнень спрощена порівняно з іншими штрафними видами відповідальності².

Адміністративна відповідальність суддів була скасована у 1989 р. Законом «Про статус суддів у СРСР» з метою запобігання тиску на суддів із боку відомств, за діяльністю яких стали здійснювати судовий контроль. У РФ адміністративна відповідальність суддів була відновлена наприкінці 2001 р.³, що супроводжувалося різкою критикою науковців і практиків, які вбачали у поверненні інституту адміністративної

¹ Див.: Трудове право [Текст] : підручник / [В. В. Жернаков, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та ін.] ; за ред. В. В. Жернакова. – Х. : Право, 2012. – С. 364.

² Див.: Адміністративне право України [Текст] : підручник / за ред. Ю. П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 21; Загуменник, В. Адміністративна відповідальність. Проблеми та шляхи подолання [Текст] / В. Загуменник // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 2 (80). – С. 70–77; Проблеми правової відповідальності [Текст] : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х. : Право, 2014. – С. 137–145.

³ О внесении изменений и дополнений в Закон РФ «О статусе судей в РФ» [Текст] : Федер. Закон от 15.12.2001 № 169-ФЗ // СЗ Рос. Федерации. – 2001. – № 51. – Ст. 4834.

відповідальності суддів звуження гарантій їх незалежності й недоторканності. Зокрема, наголошувалося, що цей вид відповідальності не створить результативної превенції адміністративних проступків служителів Феміди і застосовуватиметься вибірково з метою непроцесуального впливу на них¹.

Як свідчить М. І. Клеандров, випадки притягнення суддів до адміністративної відповідальності в РФ зустрічаються вкрай рідко². Серед причин незастосування інституту адміністративної відповідальності російські вчені називають надмірну складність відповідної процедури й неврегульованість низки її важливих моментів³. Разом із тим вони не виключають, що судді, які вчиняють адміністративні правопорушення, можуть бути притягнуті до дисциплінарної відповідальності. Наприклад, у січні 2007 р. кваліфікаційна комісія суддів Красноярського краю достроково припинила повноваження судді Ч. «за вчинення дисциплінарного проступку, що виразилося в управлінні автомобілем у стані алкогольного сп'яніння з спричиненням шкоди потерпілому»⁴. За законодавством США таке правопорушення може кваліфікуватися як злочин, за який передбачено досить серйозне покарання⁵.

В Україні судді несуть адміністративну відповідальність на загальних засадах, винятки встановлюються лише для деяких процедурних аспектів цього виду відповідальності, які будуть детально розглянуті в подальшому. Варто підкреслити, що в Україні випадки накладення на суддів адміністративних стягнень є поодинокими. Більше половини справ про адміністративну відповідальність суддів закривається за не реабілітуючих обставин.

У науковій юридичній літературі досить часто можна знайти тезу про генетичну спорідненість адміністративної й дисциплінарної відповідальності. Це підтверджується насамперед схожістю стягнень, які застосовуються у цих видах відповідальності та нормативного регулювання. У законодавстві країн ЄС можна знайти норми, які ототожнюють адміністративну й дисциплінарну відповідальність судді. Так, у Латвії вчинення суддею адміністративного правопорушення, а також недотримання ним антикорупційних обмежень є підставами дисциплінарної відповідальності судді⁶. Вітчизняні вчені висловлювалися щодо того, що адміністративна відповідальність судді з огляду на потребу забезпечення його незалежності має здійснюватися в рамках інституту дисциплінарної відповідальності (Л. Є. Виноградова⁷, О. Л. Польовий⁸).

¹ Див.: Адушкин, Ю. Дисциплинарная и административная ответственность судей: за и против [Текст] / Ю. Адушкин, В. Жидков // Рос. юстиция. – 2001. – № 11. – С. 24–26.

² Клеандров, М. И. Статус судьи: правовой и смежные компоненты [Текст] : монография / М. И. Клеандров. – М. : Норма, 2008. – С. 154.

³ Див.: Колесников, Е. В. О повышении ответственности судей в Российской Федерации [Текст] / Е. В. Колесников, Н. М. Селезнева // Журн. рос. права. – 2006. – № 3. – С. 22–33.

⁴ Вестн. Высш. квалификац. комиссии РФ. – 2007. – № 3 (13). – С. 3–4.

⁵ Former Judge In Court For DWI / 2003 KELOLAND TV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.keloland.com/newsdetail.cfm/former-judge-in-court-for-dwi?id=27301>. – Заголовок з екрана.

⁶ Judicial Independence in Transition [Текст] / ed. A. Seibert-Fohr ; L. D. Muller, D. Zimmermann, E. K. Schmidt, S. Klatter. – Springer, 2012. – P. 456.

⁷ Виноградова, Л. Є. Юридична відповідальність суддів загальних судів України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Л. Є. Виноградова ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2004.

⁸ Польовий, О. Л. Гарантії суддівської незалежності при притягненні суддів до юридичної відповідальності [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / О. Л. Польовий. – К., 2014. – С. 13.

Чинне законодавство про адміністративну відповідальність також підтверджує висловлену вище тезу. За ч. 2 ст. 15 КУпАП особи, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів або спеціальних положень про дисципліну, у випадках, прямо передбачених ними, несуть за вчинення адміністративних правопорушень дисциплінарну відповідальність. За ст. 14 КУпАП посадові особи підлягають адміністративній відповідальності за адміністративні правопорушення, пов'язані з недодержанням установлених правил у сфері охорони порядку управління, державного і громадського порядку, природи, здоров'я населення та інших правил, забезпечення виконання яких входить до службових обов'язків. Незважаючи на відсутність єдиної дефініції посадової особи, суддю слід віднести до посадових осіб органу державної влади.

Таким чином, у разі, коли склад дисциплінарного проступку судді збігається зі складом адміністративного правопорушення, то є всі підстави вирішувати питання про притягнення судді до відповідальності в порядку, визначеному ч. 2 ст. 15 КУпАП.

Наприклад, якщо склад адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 172⁶ КУпАП (несвоєчасне подання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування), відтворений у повному обсязі у п. 9 ч. 1 92 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (неподання або несвоєчасне подання для оприлюднення декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в порядку, встановленому законодавством у сфері запобігання корупції), то суддя притягається лише до дисциплінарної відповідальності в порядку, встановленому Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

Натомість, якщо адміністративне правопорушення, яке полягає у неповідомленні або несвоєчасному повідомленні про відкриття валютного рахунка в установі банку-нерезидента або про суттєві зміни у майновому стані і яке передбачене ч. 2 ст. 172⁶ КУпАП, не визначено як підстава дисциплінарної відповідальності судді за ч. 1 ст. 92 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», то спочатку суддя притягається до адміністративної відповідальності, а вже за підсумками провадження у справі про адміністративне правопорушення може бути також притягнутий до дисциплінарної відповідальності на підставі п. 14 ч. 1 ст. 92 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Якщо мова йде про вчинення суддею корупційного адміністративного правопорушення, то законодавство прямо передбачає принцип подвійної відповідальності — у дисциплінарному й адміністративному порядках. Постанова суду про накладення адміністративного стягнення за ч. 7 ст. 285 КУпАП постанова суду про накладення адміністративного стягнення за адміністративне корупційне правопорушення у триденний строк з дня набрання нею законної сили направляється відповідному органу державної влади, органу місцевого самоврядування, керівникові підприємства, установи чи організації, державному чи виборному органу, власнику юридичної особи або уповноваженому ним органу для вирішення питання про притягнення особи до дисциплінарної відповідальності, усунення її згідно із законодавством від виконання функцій держави, якщо інше не передбачено законом, а також усунення причин та умов, що сприяли вчиненню цього правопорушення.

У теорії адміністративного права вважається, що основною відмінністю адміністративної і дисциплінарної відповідальності є те, що суб'єкт адміністративного проступку не перебуває у службовій залежності від органу чи посадової особи, які притягають його до адміністративної відповідальності¹. Цю тезу не можна застосувати до суддів, оскільки суддя з огляду на його правовий статус не підпорядкований нікому, окрім закону. Отже, питання притягнення судді до адміністративної відповідальності полягає лише у забезпеченні при цьому гарантій його незалежності. Ці аспекти будуть розглянуті в подальших розділах нашого дослідження.

За чинним вітчизняним законодавством процедура притягнення судді до адміністративної відповідальності доволі суперечлива й недосконала. Суддя притягується до неї за загальними правилами. Викликає зауваження насамперед факт, що в КУпАП не передбачено спеціального органу, уповноваженого складати протокол про адміністративне правопорушення, вчинене суддею, або накладати адміністративні стягнення. При вчиненні суддею правопорушення, стягнення за яке застосовують органи міліції або виконавчої влади, саме вони мають притягати суддю до відповідальності, тобто бути «суддею» над суддею². Це суперечить не лише високому статусу цієї посадової особи і в механізмі державної влади й низці загальноправових засад (зокрема, верховенству права, поділу влади, незалежності й неупередженості суддів), а й здоровому глузду. Адже ситуація, коли суддя, винний у вчиненні ДТП, сам накладає на себе адміністративне стягнення, — абсурдне явище. Неважко спрогнозувати, що суддя, «спійманий» працівником ДАІ в разі порушення Правил дорожнього руху або співробітником уповноваженого органу міліції чи виконавчої влади у випадку вчинення іншого адміністративного делікту, зробить усе можливе, щоб «зам'яти» ситуацію й уникнути складання адміністративного протоколу. Деякі суб'єкти, які уповноважені складати протокол про адміністративне правопорушення, які потенційно можуть вчиняти судді, викликають ще більше зауважень. Так, за фактом ненадання доступу до судового рішення або матеріалів справи за заявою особи, а також інше порушення Закону України «Про доступ до судових рішень» (ст. 212³ КУпАП) протокол вправі скласти уповноважені секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або представники Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Незрозуміло, яке відношення ці посадові особи мають до суддів і яким чином вони реалізують надані КУпАП повноваження. Повноваження прокурора із складання протоколу про адміністративні корупційні правопорушення (статті 172⁴–172⁹ КУпАП) можуть бути використані як засіб неправомірного тиску на суд. Зауважень не викликає лише повноваження голови або заступника голови ВККС України та Вищої ради юстиції складати адміністративний протокол за фактом невиконання законних вимог відповідних органів (статті 188³², 188³⁵ КУпАП). Про намагання суддів уникнути адміністративної відповідальності усіма можливими способами свідчить і судова практика.

Процесуальний імунітет судді ускладнює притягнення його до адміністративної відповідальності, зокрема його адміністративне затримання. Суддя, затриманий за

¹ Див.: Проблеми правової відповідальності [Текст] : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х. : Право, 2014. – С. 141.

² Див.: Кононенко, Ю. В. Адміністративно-правова охорона права на справедливий судовий розгляд в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ю. В. Кононенко. – К., 2015. – С. 8.

підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна чи адміністративна відповідальність, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи. Суддя не може бути підданий приводу чи примусово доставлений до будь-якого органу чи установи, крім суду (ч. 2 ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Відсторонення судді від посади в рамках адміністративного провадження про адміністративне правопорушення чинним законодавством не передбачено.

Досить проблемним на практиці є застосування за КУпАП адміністративних стягнень з огляду на короткий термін притягнення до адміністративної відповідальності — два місяці з дня вчинення правопорушення (за загальним правилом) і три місяці, якщо справа підвідомча суду. Вбачається доречним, що строки притягнення до адміністративної відповідальності за порушення антикорупційного законодавства законодавцем диференційовано. Стягнення в такому разі накладаються протягом трьох місяців від дня виявлення правопорушення, але не пізніше одного року з дня його вчинення.

До суб'єкта адміністративного правопорушення можуть бути застосовані стягнення, передбачені ст. 24 КУпАП, зокрема: 1) попередження; 2) штраф; 3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; 4) конфіскація предмета, що став знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, і грошей, одержаних внаслідок учинення останнього; 5) позбавлення спеціального права, наданого конкретному громадянину, — права керування транспортними засобами, права полювання тощо; 6) громадські роботи; 7) виправні роботи; 8) адміністративний арешт. У постанові Пленуму Верховного Суду України від 13 червня 2007 р. № 8 «Про незалежність судової влади» вказано, що за провадженням про адміністративні правопорушення суддя не може бути затриманий чи заарештований, оскільки таке провадження не передбачає винесення судом вироку¹. Отже, вказане положення виключає можливість застосування до представника судової влади такого виду стягнення, як адміністративний арешт.

Ми згодні з Л. Є. Виноградовою, яка вказує, що гарантії незалежності суддів знижуються вже самою процедурою адміністративної відповідальності, оскільки вона не виключає певної процесуальної участі посадових осіб різних державних органів, які є учасниками провадження у справі про адміністративне правопорушення, і не створює перешкод для провокацій і тиску на суддів, які, на думку цих посадовців, чимось «завинили» перед ними². Явний брак визначеної законом спеціальної процедури притягнення суддів до адміністративної відповідальності порушує фундаментальні засади їх незалежності й недоторканності й нівелює наданий їм Конституцією імунітет. До того ж це створює передумови для неправомірного впливу на суддів із боку представників правоохоронних органів з метою переслідування їх за ухвалювані ними рішення або примушування до прийняття рішень певного змісту.

¹ Про незалежність судової влади [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України № 8 від 13.06.2007 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – № 6. – С. 2–6.

² Виноградова, Л. Про вдосконалення порядку притягнення суддів до цивільно-правової, кримінально-правової, адміністративної відповідальності [Текст] / Л. Виноградова // Юрид. Україна. – 2005. – № 4. – С. 82–88.

Висловлюємо переконання, що існує нагальна потреба вноرمувати процедурні аспекти притягнення судді до адміністративної відповідальності. З нашого погляду, органом, який притягає суддю до цього виду відповідальності, має бути суд. Інші юрисдикційні органи, які за КУпАП, що уповноважені накладати адміністративні заходи, не можуть брати участь у притягненні судді до адміністративної відповідальності. В КУпАП також має бути закріплено, що справа про адміністративну відповідальність судді не може бути розглянута тим судом, в якому працює суддя. Також слід назвати перелік адміністративних стягнень, які не можуть бути застосовані до судді. Зокрема, з огляду на особливий правовий статус судді, на нашу думку, не можна застосовувати до нього такі адміністративні стягнення, як громадські роботи, виправні роботи та адміністративний арешт. У разі введення до законодавства інституту кримінальних проступків, передбачених КПК України, провадження щодо розслідування й розгляду цих проступків також має, на нашу думку, здійснювати суд. Лише в такому разі будуть дотримані вимоги належної процедури при розгляді й вирішенні цієї категорії справ.

Наступним є питання кримінальної відповідальності судді. У кримінально-правовій науці вирізняють такі характеристики цього виду відповідальності:

- це вид державного примусу, що виражається насамперед в осуді злочинця та його діяння обвинувальним вироком суду, а також у покладанні на винного додаткових позбавлень та обмежень;

- кримінальний закон встановлює заборону на вчинення діянь (дій або бездіяльності), які є найбільш суспільно небезпечними, що становлять потенційну загрозу для суспільства у цілому та окремих його суб'єктів; критерії та порядок криміналізації відповідних діянь визначає законодавець з урахуванням розвитку суспільних відносин, історичних та культурних традицій держави, а також поширених у суспільній свідомості норм релігії та моралі;

- вид і міра обмежень особистого або іншого характеру встановлені виключно в кримінальному законі, передусім у санкції відповідної кримінально-правової норми: штраф, позбавлення військового чи спеціального звання, виправні роботи, обмеження свободи, строкове або довічне позбавлення волі;

- існує реальна взаємодія суду і спеціальних органів виконавчої влади держави й особи, визнаної винною у вчиненні злочину, внаслідок чого остання зазнає певних обмежень;

- зазнання таких обмежень завжди є вимушеним, а не добровільним, бо їх застосування є обов'язком суду і спеціально уповноважених на це органів держави;

- вона є можливою лише за вчинення злочину, що виступає підставою такої відповідальності¹.

Аналіз наукових праць, присвячених кримінальній відповідальності судді, дозволяє дійти висновку, що основна дискусія точиться навколо таких питань, як: а) обсяг

¹ Див.: Кримінальне право України: загальна частина [Текст] : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [4-те вид., переробл. і допов.]. – Х. : Право, 2010. – С. 138; Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – №25. – Ст. 131; Проблеми правової відповідальності [Текст] : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х. : Право, 2014. – С. 276.

криміналізації протиправних дій судді; б) специфіка застосування положень кримінального закону про склад злочину до цієї посадової особи; в) процедура притягнення судді до кримінальної відповідальності; г) особливості застосування санкцій кримінального закону щодо суддів. У цьому підрозділі ми досліджуємо перше питання, а проблема змісту й обсягу суддівського імунітету розглядатиметься в наступних частинах цієї роботи.

Звернення до КК України¹ дозволяє виділити дві групи складів злочину, які так чи інакше пов'язані з відправленням правосуддя носіями судової влади — суддями.

Перша група — це злочини, які можуть бути вчинені суддями як службовими особами держави, як представниками судової гілки влади. До них можна віднести всі службові злочини, передбачені розд. XVII Особливої частини КК України (статті 364–367), оскільки суддя належить до службових осіб, визначення яких надано в п. 1 примітки до ст. 364 КК України, отже, він може бути суб'єктом вчинення відповідних злочинів. На практиці випадки службової недбалості, підроблення, зловживання владою, перевищення влади або службових повноважень є досить поширеними серед носіїв судової влади, однак лише їх поодинокі випадки стають предметом розгляду відповідних правоохоронних органів, у результаті чого винні особи притягаються до відповідальності.

У розд. XVIII Особливої частини КК України міститься низка складів злочинів проти правосуддя. Так, судді можуть виступати суб'єктами злочинів за ст. 375 — постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови. Аналіз кримінального законодавства країн Європи свідчить, що в них криміналізовано доволі широке коло неправосудних діянь судді, приміром, передбачено відповідальність за: а) постановлення неправосудного рішення у формі грубої необережності; б) прояв несправедливості при вирішенні й розгляді справи; в) отримання суддею хабара; г) незаконне звільнення від кримінальної відповідальності; д) розголошення таємниці судового розгляду².

При кваліфікації неправомірних дій суддів, передбачених ст. 375 КК України, суттєвим є те, що вони можуть супроводжуватись (і, як правило, це трапляється на практиці) службовими злочинами, приміром, зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК), службовим підробленням (ст. 366 КК) або корупцією. Службові злочини, вчинювані суддями, часто поєднуються з корупційними правопорушеннями. Такі випадки вимагають кваліфікації вчиненого за сукупністю злочинів³.

Проведений нами аналіз судової практики притягнення суддів до кримінальної відповідальності показує, що кваліфікація злочинів, учинених ними у процесі відправлення правосуддя, є досить суперечливою. Аналогічні діяння суддів

¹ Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.

² Див.: Квасневська, Н. Д. Кримінальна відповідальність судді за неправосуддя в Україні [Текст] : монографія / Н. Д. Квасневська. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 27.

³ Див.: Про судову практику у справах про хабарництво [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 26.04.2002 № 5 // Зб. постанов Пленуму Верхов. Суду України у кримін. справах: 1973–2006 рр. – Х. : Одиссей, 2007. – С. 355–365.

можуть бути кваліфіковані за різними статтями Особливої частини КК України. Особливо це стосується розмежування службових злочинів і злочинів проти правосуддя. Це пояснюється явним браком чітких і зрозумілих рекомендацій пленумів вищих судових органів та відповідних правоохоронних органів із цього питання.

Суддя може стати суб'єктом таких злочинів, як розголошення: а) таємниці державної (ст. 328 КК), комерційної або банківської особою, якій вона відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю (ст. 232 КК), а також б) даних оперативно-розшукової діяльності або досудового розслідування (ст. 387 КК).

Також суддя може вчинити такі злочини проти правосуддя, як: а) завідомо незаконні затримання, привід, арешт або тримання під вартою (ст. 371 КК); б) притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372 КК); в) порушення права на захист (ст. 374 КК); г) незаконне втручання в діяльність судового органу (ст. 376 КК), в роботу автоматизованої системи документообігу суду (ст. 376¹ КК); в діяльність захисника чи представника особи (ст. 397 КК)¹.

Окрему групу правопорушень, які можуть бути вчинені суддями, складають корупційні злочини, відповідальність за які передбачена статтями 366¹ (декларування недостовірної інформації), 368 (прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою), 368² (незаконне збагачення), 369² (зловживання впливом), 370 (провокація підкупу) КК України.

Окремих норм щодо хабарництва суддів КК України не виділяє, а отже, і покарання суддів за корупційні правопорушення є аналогічним тому, яке передбачено за хабарництво для службових осіб, які займають відповідальне становище (примітка до ст. 368 КК України). Деякі вчені вважають, що корупція у суддівському корпусі має певну специфіку. Наприклад, з аналізу законодавства ФРН видно, що діяння, вчинювані суддями або стосовно них, виділяються в окремі параграфи або пункти КК ФРН. Передбачаючи кримінальну відповідальність суддів у такий спосіб і встановлюючи для них більш тяжке покарання порівняно з покаранням інших посадовців за аналогічні злочини, німецький законодавець цим самим підкреслює особливу державну й суспільну значущість діяльності судових органів².

Інститут юридичної відповідальності суддів включає в себе як субінститути ті норми кримінального права, в яких передбачено склад злочину, який може бути вчинений суддею як службовою особою держави, причому останній може виступати як спеціальним, так і загальним суб'єктом злочину. Як слушно стверджує В. І. Терентьев, досліджуючи відповідальність спеціального суб'єкта злочину у кримінальному праві України, суб'єкт злочину виступає початковою ланкою кримінальної відповідальності і саме своїми ознаками (або їх відсутністю) визначає її характер. Ось чому у процесі криміналізації й реалізації цього виду відпо-

¹ Див.: Кримінальне право України: Особлива частина [Текст] : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [4-ге вид., переробл. і допов.]. – Х. : Право, 2010. – С. 506.

² Уголовный кодекс Федеративной Республики Германия [Текст] / под ред. Д. А. Шестакова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 167.

відальності ознаки суб'єкта злочину служать підставою для її диференціації як основного напрямку реалізації сучасної кримінальної політики¹.

Друга група приписів Особливої частини КК України, безпосередньо пов'язаних із відправленням суддями правосуддя, спрямована на захист носіїв судової влади від незаконного втручання в їх професійну діяльність. Статтею 377 КК України передбачено відповідальність за погрозу чи насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного, ст. 378 КК України — за умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя або присяжного, ст. 379 КК України — за посягання на життя судді, народного засідателя або присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною з відправленням правосуддя. У вказаних складах злочинів суддя або інший носій судової влади (народний засідатель, присяжний) виступає вже потерпілим, а суб'єкт злочину є загальним. Криміналізація вказаних діянь виконує роль важливої гарантії незалежності й безсторонності суддів при постановленні ними рішень, запобігає фактам брутального втручання у процедуру вирішення юридично значимих справ.

Окрім того, суддя може виступати суб'єктом і будь-якого іншого злочину, покарання за яке передбачено кримінальним законом. У такому випадку суб'єкт злочину буде визначатися загальними правилами Особливої частини КК України, яка передбачає покарання за вчинений злочин.

Проведений нами контент-аналіз наукових правових літературних джерел і повідомлень ЗМІ свідчить, що в Україні служителі Феміди найчастіше вчиняють службові й корупційні злочини.

До першої групи вчинюваних суддями протиправних діянь належать правопорушення, пов'язані з їх службовою діяльністю. Якщо суддя вчиняє службовий або корупційний злочин, настає кримінальна відповідальність, передбачена спеціальними нормами кримінального закону. При цьому можуть мати місце одночасно порушення норм матеріального і процесуального законодавства: якщо суддя постановив неправосудне рішення, сфальсифікував процесуальний документ, вийшов за межі своїх повноважень при постановленні судового акта тощо. Причини таких правопорушень у суддівському корпусі різні — як отримання незаконного збагачення, так і свідоме ігнорування вимог закону.

До другої групи належать правопорушення, вчинювані суддями поза межами службової діяльності. Особливо часто це трапляється стосовно правопорушень адміністративних (порушення правил дорожнього руху) і кримінальних (учинення неслужбових злочинів). Останніми роками в Україні траплялися випадки вчинення суддями хуліганських дій у громадських місцях², порушення правил дорожнього

¹ Терентьев, В. И. Ответственность специального субъекта преступления по уголовному праву Украины [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Терентьев Виктор Иванович. — Одесса, 2003. — С. 58.

² Приміром, у червні 2012 р. в одному з ресторанів м. Харкова сталася бійка за участю судді Київського району м. Харкова, у результаті чого були приязнені до відповідальності працівники служби Державної служби охорони. У липні 2013 р. у Дніпропетровській обл. мала місце бійка за участю судді одного з районних судів області, під час якої суддя застосував травматичну зброю, завдавши тілесних ушкоджень одному з учасників конфлікту. Ці дії судді були попередньо кваліфіковані слідчими органами міліції як хуліганство. У червні 2010 р. стався інцидент у кафе в с. Бобриця Канівської обл. Суддя Дарницького районного суду м. Києва був утягнений у конфлікт, у результаті чого один із його учасників отримав вогнепальні поранення. Зброю застосував сам суддя, захищаючи себе і дружину.

руху, що призвели до тяжких наслідків¹, і навіть вбивство у стані алкогольного сп'яніння².

Окрім того, в Україні фіксувалися випадки притягнення до відповідальності судді за злочини, вчинені ним під час службової діяльності, яка передувала його роботі на посаді судді³.

Ураховуючи наведене, ми вважаємо за доцільне виокремлення у межах інституту кримінальної відповідальності судді двох видів правопорушень: а) тих, які суддя вчиняє поза межами своєї професійної діяльності, і б) тих, що пов'язані з його спеціальним статусом. Вважаємо, у першому випадку особа, яка займає посаду судді, виступає загальним суб'єктом відповідальності і підлягає кримінальному покаранню на загальних засадах. Як спеціальний суб'єкт злочину суддя — це фізична, осудна особа, наділена відповідно до Конституції України повноваженнями зі здійснення правосуддя у судах загальної юрисдикції й Конституційному Суді України, яка, користуючись своїм службовим становищем, учинила злочин, передбачений КК України. До судді як спеціального суб'єкта злочину має застосовуватися спеціальна процедура кримінального провадження, що зумовлено особливим правовим статусом носія судової влади у державі. Закріплення такого підходу в чинному законодавстві відповідає концепції функціонального імунітету судді, поширеної в європейських державах, за якою судді під час відправлення ним правосуддя надається особливий правовий захист, що включає спеціальну процедуру надання дозволу на притягнення судді до кримінальної відповідальності.

Процедура притягнення судді до кримінальної відповідальності як за вчинення посадових злочинів, так і злочинів, не пов'язаних із відправленням правосуддя, є спеціальною, визначеною законодавством про судоустрій з урахуванням особливого статусу цього представника закону. Її особливості полягають у такому:

¹ Наприклад, 17 квітня 2012 р. Генеральною прокуратурою України порушено кримінальну справу стосовно судді міського суду Дніпропетровської обл. за ч. 2 ст. 286 КК України за фактом порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, що спричинило смерть потерпілого. Як встановлено, 14 квітня 2012 р. на автошляху від с. Шолохово в напрямку м. Орджонікідзе вказаний суддя наїхав на пішохода, який через отримані тілесні ушкодження помер на місці.

² У травні 2008 р. у м. Каховка (Херсонська обл.) заступник голови міськрайсуду К., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, прийшов до квартири, де проживала його сестра з малолітнім сином, і на ґрунті особистих неприязних відносин із метою їх убивства, здійснив по родичах не менше 18 пострілів з автоматичної зброї. Експерти виявили на місці злочину 24 автоматні гільзи. У результаті обстрілу у жінки було констатовано наскрізне поранення стопи, у дитини – чотири осколкових поранення й не проникаючі поранення грудей, живота й голілки. Апеляційний суд Миколаївської обл. 23 листопада 2010 р. розцінив дії судді як злісне хуліганство й засудив К. за ч. 1 ст. 263, ч. 4 ст. 296 КК України до позбавлення волі строком на 4 роки.

³ Так, у серпні 2013 р. прокуратурою АРК закінчено розслідування у кримінальному провадженні стосовно судді Окружного адміністративного суду автономії. Слідчими прокуратури зловмисникові висунуто підозру в тому, що в період його роботи в органах внутрішніх справ він, зловживаючи службовим становищем, шахрайським шляхом заволодів коштами громадянки Ізраїлю в розмірі 30 тис. дол. США, а також на підставі завідомо неправдивих документів незаконно отримав страхові виплати. Ці дії підозрюваного було кваліфіковано за ч. 3 ст. 364, ч. 3 ст. 190, ч. 4 ст. 358 КК України як зловживання повноваженнями, вчинення шахрайських дій і використання підроблених документів. Справа з обвинувальним висновком була передана до суду.

а) відсторонення судді від посади у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності здійснюється ВККС України на підставі вмотивованої постанови Генерального прокурора України. Таке відсторонення здійснюється ВККС України на строк не більше 2-х місяців. Розділ XV Регламенту ВККС України вимагає від ВККС України виваженого й детального оцінювання наданих Генеральною прокуратурою документів щодо судді, підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення. Продовження строку відсторонення від посади у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності здійснюється в тому ж порядку на строк не більше одного місяця. Суддя під час відсторонення від посади позбавляється права на отримання доплат до посадового окладу судді (ч. 4 ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Пунктами 14.8–14.9 Регламенту ВККС України визначено, що «суддя вважається відстороненим від посади з дня прийняття Комісією рішення про його відсторонення від посади. ... У день прийняття рішення Комісією забезпечується повідомлення голови суду, в якому займає штатну суддівську посаду відсторонений суддя, про прийняте рішення. Повідомлення здійснюється шляхом використання офіційних засобів зв'язку: електронної пошти та/або факсу (телефаксу) відповідного суду, за допомогою Єдиної бази даних електронних адрес, номерів факсів (телефаксів) суб'єктів владних повноважень та даних офіційного веб-порталу “Судова влада”»¹;

б) суддя, затриманий за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна чи адміністративна відповідальність, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи. Суддя не може бути підданий приводу чи примусово доставлений до будь-якого органу чи установи, крім суду (ч. 2 ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Стаття 482 КПК України на розвиток конституційної норми, закріпленої в ч. 3 ст. 126 Конституції, вказує, що затримання судді або обрання стосовно нього запобіжного заходу у виді тримання під вартою чи домашнього арешту до ухвалення обвинувального вироку судом не може бути здійснено без згоди парламенту України. Відповідно до п. 2 ст. 218 Регламенту Верховної Ради України подання про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт судді Конституційного Суду України, судді суду загальної юрисдикції має бути підтримано та внесено до Верховної Ради України Головою Верховного Суду України. Указане правило служить вагомою гарантією від безпідставного, незаконного притягнення суддів до кримінальної відповідальності. У той же час варто зауважити, що випадки надання парламентом дозволу на притягнення суддів до кримінальної відповідальності є непоодинокими. Як обґрунтовано вважає Конституційний Суд України, скасування такої гарантії правосуддя, як недоторканність суддів, опосередковано може призвести до обмеження права на судовий захист, гарантованого ст. 55 Основного Закону країни, і спрямовано на обмеження прав і свобод людини (Висновок Конституційного Суду України у справі про внесення змін до статей 80, 105, 126, 149 Конституції України від 10 липня 2012 р. № 1-в/2012);

в) судді може бути повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення лише Генеральним прокурором України або його заступником (ч. 3 ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»);

¹ Регламент Вищої кваліфікаційної комісії суддів України [Електронний ресурс] : затв. рішенням ВККС України від 08.06.2011 № 1802/зп-11. – Режим доступу: <http://vkksu.gov.ua/ua/about/reglament-vkks-ukraini/>. – Заголовок з екрана.

г) проведення стосовно судді оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, що можуть проводитися лише з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора або його заступників, керівника регіональної прокуратури або його заступників (ч. 5 ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»); Рішення про надання дозволу на проведення оперативно-розшукових заходів щодо судді надається слідчим суддею регіону, територіально наближеного до того, де працює суддя;

д) підслідність злочинів, учинених суддями, визначається за загальними правилами ст. 216 КПК України, тобто суб'єкт, який провадитиме провадження, визначається залежно від виду кримінального правопорушення. Із створенням Державного бюро розслідування всі правопорушення, вчинені суддями, розслідуватимуться цим органом. Визначення підслідності справи за суб'єктом учинення злочину в даному разі свідчить про визнання державою особливого статусу відповідних категорій осіб. Досудове розслідування злочинів, передбачених статтями 191, 206², 209, 210, 211, 354 (стосовно працівників юридичних осіб публічного права), 364, 366¹, 368, 368², 369, 369², 410 КК України (тобто корупційних або пов'язаних з ними злочинів), вчинених суддями загальних судів або Конституційного Суду України, здійснюють слідчі Національного антикорупційного бюро (Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 р.). Спеціалізація щодо корупційних правопорушень має місце і в органах прокуратури;

е) справи по обвинуваченню суддів розглядаються місцевим загальним судом (ч. 1 ст. 33 КПК України). Кримінальне провадження щодо обвинувачення судді у вчиненні кримінального правопорушення не може здійснюватися тим судом, у якому обвинувачений обіймає (чи обіймав) посаду судді. У такому разі кримінальне провадження здійснює суд, найбільш територіально наближений до суду, в якому обвинувачений обіймає (чи обіймав) посаду судді, або іншої адміністративно-територіальної одиниці (Автономної Республіки Крим, області, міст Києва чи Севастополя (ч. 2 ст. 32 КПК України));

є) із винесенням обвинувального вироку щодо судді й набрання ним законної сили ВККС України повідомляє про це Вищу раду юстиції, яка вносить подання про звільнення судді з посади. Після цього суддя не вправі продовжувати здійснювати свої повноваження і втрачає передбачені законом гарантії незалежності й недоторканності, право на грошове та інше забезпечення. Набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді є підставою для припинення ВККС України відставки судді (частини 2 і 3 ст. 117; п. 2 ч. 1 ст. 142 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»);

з) виконання покарання щодо судді відбувається за загальними правилами з єдиним винятком — екс-судді, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, відбувають його у спеціалізованих установах з виконання покарання¹.

¹ Відповідно до п. 2.14 Інструкції про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, затвердженої наказом Мін'юсту від 08.02.2012 № 222/5 без нарядів із СІЗО до установ виконання покарань направляються: засуджені до позбавлення волі на певний строк чоловіки, які раніше працювали в суді, органах прокуратури, юстиції та правоохоронних органах, — до Менської виправної колонії управління ДПтС України в Чернігівській області (№ 91); уперше засуджені до позбавлення волі на певний строк жінки, які раніше працювали в суді, органах прокуратури, юстиції та правоохоронних органах, — до сектору при Галицькій виправній колонії управління ДПтС України в Івано-Франківській області (№ 128) [Електронний ресурс] : офіц. веб-сайт ВР України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0213-12>. — Заголовок з екрана.

Зауважимо, що за законодавством більшості країн ЄС імунітет суддів є не загальним, як в Україні, а функціональним, і поширюється він лише на злочини, вчинені носіями судової влади під час виконання ними своїх посадових повноважень. Так, за ст. 181 Конституції Республіки Польща суддя не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності або позбавлений волі без попередньої згоди визначеного законом суду. Він не може бути затриманий або арештований, за винятком випадку, коли він затриманий на місці вчинення злочину¹. Такий підхід закріплено у Проекті Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України та суддів)» № 1776, ухваленого Верховною Радою України у першому читанні 5 лютого 2015 р. Відповідно до нової редакції ч. 2 ст. 126 Основного Закону суддя не може бути без згоди Вищої ради юстиції затриманий та до нього не може бути застосовано запобіжний захід у виді тримання під вартою до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання при вчиненні або безпосередньо після вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину проти життя та здоров'я особи. Вважаємо, це зменшить ризики уникнення таких правопорушників від кримінальної відповідальності, адже випадки їх втечі вже мали місце у вітчизняній практиці.

Аналіз законодавства й правозастосовної практики свідчить про низьку ефективність субінституту кримінальної відповідальності судді. Це обумовлено низкою чинників, зокрема: а) корпоративною солідарністю суддів, які намагаються звільнити своїх «колег» від відповідальності або пом'якшити її; б) широким застосуванням так званих «пільгових» інститутів кримінального права — звільнення від відповідальності, звільнення від відбування покарання, звільнення від відбування покарання з випробуванням, призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом; в) надмірним використанням субінституту кримінальної відповідальності судді як способу тиску на суд; г) складнощі при кваліфікації неправомірних дій суддів, пов'язаних із відправленням правосуддя (приміром, одні й ті самі дії судді кваліфікують за ст. 375 КК України — постановлення суддею завідомо неправосудного рішення — або за іншими статтями розд. VII КК України, який передбачає відповідальність за злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг; існують складнощі з розмежуванням дисциплінарних проступків суддів, несумісних із зайняттям посади судді, й діянням, передбаченим ст. 375 КК України). Названі проблеми можна вирішити двома шляхами: по-перше, у політичній площині — через викорінення неправомірної практики порушення кримінальних проваджень щодо суддів у зв'язку з ухваленням ними конкретних рішень і, по-друге, у правовій площині — через ухвалення законодавства або постанов судів вищого рівні, де визначаються чіткі критерії визнання рішення судді неправосудним й визначається процедура такої оцінки судовими органами (Верховним Судом України).

Підсумовуючи викладене, варто зауважити таке.

Ефективний механізм юридичної відповідальності судді виступає необхідною умовою забезпечення довіри суспільства до судової гілки влади й легітимації правової системи держави в цілому.

¹ Конституції нових держав Європи та Азії [Текст] / упоряд. С. Головатий. — К. : Укр. Правн. Фундація : Право, 1996. — С. 234.

Відповідальність судді має безпосередні інтегративні зв'язки із відповідальністю соціальною (інтерсуб'єктивний зв'язок судді й суспільства, який найяскравіше проявляється у правилах суддівської етики), моральною (суспільний осуд правопорушника) та юридичною (застосування заходів державного примусу, обмеження прав правопорушника як наслідок накладення санкцій та нормативна регламентація цієї процедури).

Відповідальність судді як невід'ємний елемент його правового статусу має усі характерні ознаки відповідальності юридичної, що проявляється у таких аспектах: а) матеріально-правовому (неправомірні дії суддів та їх наслідки для правопорушника, визначені законодавством); б) процедурному (застосування заходів державного примусу через нормативно обумовлені процедури); в) змістовному (накладення на суддю-правопорушника обтяжень матеріально-правового, організаційного чи особистого характеру). Особливості підстав і процедур притягнення суддів до відповідальності обумовлені специфічним правовим положенням судової гілки влади в системі державної влади.

5.5. Суд присяжних: генеза та правова природа

Історико-правова генеза основних моделей суду присяжних. Поняття моделі суду присяжних відображає практичний підхід до його побудови, оскільки модель (від лат. *modulus* — зразок) — це насамперед зразок суду присяжних для його практичного створення.

В історії цивілізації існують різні види (форми) участі народу у відправленні правосуддя, які, на думку І. Я. Фойницького, можуть бути зведені до такого: 1) суд усього народу; 2) судні мужі або шефени старого германського права (*Schoffen*); 3) станови суди; 4) присяжні засідателі; 5) судові засідателі або шефени нового германського права.

Характерно, що народна участь у судовій діяльності забезпечувалася шляхом залучення «до неї кращих з повноправних громадян, що виконують судові обов'язки не з обов'язку служби, а як політичне право і державну повинність»¹. Причому якщо спершу судочинство виглядало засобом політичного владарювання натовпу, то згодом воно трансформувалося безпосередньо в суд, в якому найбільш реально забезпечуються права та інтереси сторін і справедливо здійснюється правосуддя².

Особливу увагу дослідників привертало питання суду присяжних, його появи і розвитку, порядок формування і процедури діяльності. У той же час єдності поглядів на історію виникнення суду присяжних не існує. Одні автори вважають, що суд присяжних зародився як інститут безпосереднього відправлення правосуддя народом³.

¹ Фойницький, І. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] : в 2 т. / И. Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 1. – С. 118–119.

² Палаузов, В. Н. Постановка вопросов присяжным заседателям по русскому праву [Текст] / В. Н. Палаузов. – Одесса : Юрист, 1885. – Ч. 1. – С. 46.

³ Див.: Bloomstain, M. J. Verdict. The jurisystem [Текст] / M. J. Bloomstain. – N. Y., 1968. – P. 3.

На їх думку, колегія геліастів у Стародавній Греції як судова установа створювалася на принципах, подібних до тих, за якими згодом формувалися сучасні моделі суду присяжних. Колегія геліастів обиралася з афінських громадян, виносила рішення на основі внутрішнього переконання, не мотивуючи його, і дійсно мала ознаки, властиві суду присяжних. Втім, навряд чи можна визнати цю судову установу особливою формою суду присяжних, як, проте, і римське журі юдексів, що в самому Римі періоду імперії переродилися в радників магістрату, а в 353 р. і зовсім були скасовані імператором Костянтином¹. Ті установи, що здійснювали судові функції, не мали своїх безпосередніх наступників. Із занепадом давньогрецької та давньоримської цивілізацій суд у тій особливій формі, що була їм відома, зник назавжди. Тому ці судові установи слід розглядати як самостійні форми участі народу в здійсненні правосуддя.

Складовою сучасної теорії судочинства є англо-американська та франко-германська (континентальна) моделі суду присяжних². Кожна з моделей є результатом історичних надбань, втіленням у тій чи іншій мірі елементів всіх існуючих моделей³.

Слід також враховувати, що жоден тип суду присяжних не може надто довго залишатися первозданно чистим вже через те, що він існує в реальному світі, де все взаємозалежне і піддане взаємному впливу. Так, наприклад, англійський суд присяжних виявляє риси споріднення з ранньоісторичними скандинавськими та французькими судовими інститутами.

Оскільки Конституція України проголосила особисту участь народу у відправленні правосуддя через народних засідателів і присяжних (ст. 124), то в сучасних умовах в країні формується законодавча база, що регламентує порядок організації суду присяжних і процедуру його діяльності. Вирішення цієї проблеми буде успішним за умови усвідомлення соціального призначення і правової природи суду присяжних, способу його організації та механізму діяльності.

Уявляється, що для вирішення цієї проблеми необхідно провести дослідження еволюції суду присяжних, яке має включати його ретроспективну оцінку, а також сучасний критичний аналіз законодавства і практики його діяльності в країнах, де він існує. Причому при аналізі існуючих форм журі присяжних важливими є «дослідження їх історичних коренів, причин і умов, що викликали появу цього інституту і визначили шляхи його подальшого розвитку»⁴, а також систематизація наукових розробок і результатів узагальнення практики суду присяжних для визначення умов, завдяки яким цей суд може бути корисним для національної судової системи, встановлення й усунення недоліків в організації та діяльності інституту присяжних⁵.

Генеза суду присяжних передбачає, на наш погляд, дослідження п'яти основних етапів розвитку інституту присяжних в історії людської цивілізації.

¹ Див.: Кондратчик, А. А. Английский суд присяжных: исторические корни и эволюция [Текст] / А. А. Кондратчик // Сов. государство и право. – 1991. – № 6. – С. 133.

² Див.: Захожий, А. А. Теоретические модели суда присяжных (на Западе и в России) [Текст] / А. А. Захожий, А. В. Пошивайлова. – Владивосток : Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 2000. – С. 5.

³ Див.: Добровольская, С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / С. И. Добровольская. – М., 1995. – С. 10.

⁴ Кондратчик, А. А. Английский суд присяжных: исторические корни и эволюция [Текст] / А. А. Кондратчик // Сов. государство и право. – 1991. – № 6. – С. 133.

⁵ Див.: Мокринский, С. П. Суд присяжных [Текст] / С. П. Мокринский. – Петербург : Право, 1914. – С. 4.

Першим етапом слід вважати зародження журі присяжних у країнах Західної Європи та поступове трансформування його в суд присяжних.

На другому етапі суд присяжних стабільно і поступально розвивається протягом багатьох століть у «надрах» англосаксонського права. У процесі рецепції англійського процесуального права велику кількість колишніх домініонів і колоній Об'єднаного Королівства сприйняли практично в незмінному вигляді й англійський суд присяжних. На сьогодні не тільки в Англії, а й у США, Австралії, Ірландії, Канаді та Новій Зеландії успішно діє англійська модель суду присяжних¹. Тому аналіз процесуальних особливостей організації та діяльності суду присяжних у країнах англосаксонської правової системи становить безсумнівний інтерес.

Відправним пунктом третього етапу в розвитку суду присяжних можна вважати прийнятий у 1808 р. Кримінально-процесуальний кодекс Франції, в якому було здійснено спробу створити у Франції особливий, континентальний варіант суду присяжних. За справедливим зауваженням Ф. М. Решетнікова, «наполеонівський КПК істотно вплинув на законодавство багатьох країн різних континентів»². Держави, що входили до складу Французької імперії або перебували в політичній залежності від неї, такі, наприклад, як Португалія, Швейцарія, Греція, Нідерланди, Люксембург, пішли шляхом створення суду присяжних. Як у Франції, так і в більшості цих країн паралельно з процесом трансформації суду присяжних у суд шефенів відбулася відмова від інституту присяжних. Тому досвід цих країн у сфері організації та діяльності суду присяжних можна розглядати лише в історичному аспекті, що, звичайна річ, має певний науковий і практичний інтерес.

Четвертий етап у розвитку суду присяжних слід пов'язувати з Указом імператора Олександра II про затвердження Статуту кримінального судочинства Російської імперії від 20 листопада 1864 р., що заснував суд присяжних у Російській імперії, до складу якої входила й Україна. Російський варіант суду присяжних, скасований у 1917 р., не був сприйнятий жодною державою, в тому числі й СРСР. Більше того, правовою доктриною в СРСР відкидалася будь-яка соціальна і практична цінність такого суду, хоча і визнавалася його позитивна роль у Російській імперії під час прийняття рішень у деяких кримінальних справах (наприклад, справа Віри Засулич).

У грудні 1991 р. СРСР як держава і суб'єкт міжнародного права припинив своє існування. Після його розпаду в деяких пострадянських державах, в тому числі й в Україні, законодавчо було проголошено створення суду присяжних. Тому зараз уже можна говорити про новий, п'ятий етап у розвитку суду присяжних.

Відтворюючи суд присяжних, Україна має прагнути сприйняти все краще, що було розроблено в ході реалізації перших чотирьох етапів.

Історико-правова генеза англійського суду присяжних. Навряд чи можна однозначно стверджувати, що «суд присяжних виник у Франції в часи судових реформ 829 р. нашої ери, у період правління короля Луї Піуса»³. Очевидно, що суд присяж-

¹ Див.: Правовые системы современности [Текст] / отв. ред. А. Я. Сухарев. – М. : НОРМА, 2001. – С. 234.

² Решетников, Ф. М. Правовые системы стран мира [Текст] : справочник / Ф. М. Решетников. – М. : БЕК, 1993. – С. 211.

³ Юзікова, Н. С. Суд присяжних в Україні, Росії та США у контексті демократичних засад правосуддя (порівняльний аналіз) [Текст] / Н. С. Юзікова // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 116.

них — це колективно створений правовий інститут людської цивілізації. Більшість дослідників суду присяжних дійшли висновку про «нормандське походження журі присяжних, занесеного звідси в зародку до Англії і там під впливом місцевих умов розвиненого в завершений інститут»¹. Тому історія виникнення і розвитку англійського журі присяжних може дати ключ до розуміння різних аспектів цього інституту в сучасних правових системах.

У літературі проведений великий теоретичний аналіз діяльності суду присяжних в Англії². Предметом дослідження даної роботи є лише основні риси суду присяжних Англії.

Соціальний лад англійського суспільства сприяв розвитку суду присяжних. Сучасні дослідники еволюції англійського суду присяжних зазначають, що найважливіший елемент організації середньовічного англійського суспільства — система колективної взаємної відповідальності — стимулював виникнення первісної форми журі — журі обвинувального. На думку О. Л. Кондратчика, вже в ранніх актах англосаксонських королів можна натрапити на «паростки» цієї системи, що пізніше охопить усю територію Англії. В законах Етелберта (560–616 рр.) містилася норма, що пропонувала покладати виплату викупу за вчинення вбивства на родичів убивці, який переховувався; подібна норма була й у законодавстві Хлотара (673–685 рр.)³.

З появою в англосаксонському законодавстві норм процесуального характеру об'єднанні зв'язки знаходять у них своє відображення. Найбільш поширений засіб вирішення спорів, що виникали у зв'язку із заповіданням однією стороною збитків іншій стороні, — очисні присяги, що вимагали підтвердження з боку так званих співприсяжників. Про очисну клятву співприсяжників згадується ще в законах короля Уїтреда (690–725 рр.).

Наприкінці першого тисячоліття в Англії було встановлено адміністративний поділ об'єднаних англосаксонських територій на графства, сотні та громади — фриборги, тидинги (як правило, вони об'єднували по 10 сімей), що були первинною ланкою проведеного поділу. При розгляді справи в суді позивач і відповідач представляли співприсяжників зі своєї громади. За законами короля Едгара (959–975 рр.) вільні люди, об'єднані в такий союз, не тільки виступали на підтримку присяги один одного, а й несли відповідальність за поведінку інших членів (наприклад, разом сплачува-

¹ Чельцов-Бебутов, М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах [Текст] / М. А. Чельцов-Бебутов. — М. : Юрид. лит., 1957. — С. 218.

² Див.: Гейнце, Р. Очерк английского судоустройства в связи с судом присяжных [Текст] / Р. Гейнце. — СПб. : Право, 1866. — 184 с.; Зивс, С. А. Современный уголовный суд присяжных в Англии [Текст] / С. А. Зивс. — М. : Юрид. лит., 1948. — 132 с.; Миттермайер, К. Европейские и американские суды присяжных. Их деятельность, достоинства, недостатки и средства к устранению этих недостатков [Текст] / К. Миттермайер. — М. : Право, 1869–1871. — Вып. 1–2. — 650 с.; Полянский, Н. Н. Уголовное право и уголовный суд в Англии [Текст] / Н. Н. Полянский. — М. : Юриздат, 1937. — 350 с.; Уолкер, Р. Английская судебная система [Текст] / Р. Уолкер. — М. : Юрид. лит., 1980. — 630 с.; Утин, Б. Очерк исторического образования суда присяжных в Англии [Текст] / Б. Утин. — СПб. : Право, 1860. — 124 с.; Радутная, Н. В. Суд присяжных: исторические, социальные и правовые аспекты [Текст] / Н. В. Радутная. — М. : Рос. прав. акад. МЮ РФ, 1991. — 126 с.

³ Кондратчик, А. Л. Английский суд присяжных: исторические корни и эволюция [Текст] / А. Л. Кондратчик // Сов. государство и право. — 1991. — № 6. — С. 134.

ли штрафи). Сотня (*hundred, wapentake*) — округ, до якого, як правило, входили 10 громад (тидингів), виступав формою колективної відповідальності. Законодавчо було закріплене правило представлення громадою свого члена до відповідальності перед королівським судом.

Закріплена Капітулом III так званого Уонтаджського кодексу (*WantageCode*) короля Етельреда (978–1016 рр.) процедура відправлення правосуддя на загальній сходці (*gemote*) сотні являла собою, по суті, перше в історії Англії обвинувальне журі, що видавало суду членів сотні, які вчинили правопорушення. На думку О. В. Смирнова, цей документ допускає різні тлумачення. З огляду на те, що саме на великих земле-власників (хлафордів), до яких належали й англосаксонські дворяни-тани, покладалося особисте поручительство за затримання протягом 12 місяців і з'явлення на суд підозрюваних членів адміністративної одиниці — сотні (*hundred*), їх клятва не приховувати винного і не переслідувати невинного може бути витлумачена як зобов'язання поручителя, а не члена журі. Крім того, у 1017 р. королем Англії став син датського короля Кнуд, під час правління якого в Англії була проведена серйозна правова реформа. Тому логічно припустити, що Уонтаджський кодекс цілком міг зазнати пізніших переробок у нормандському дусі, так що обвинувальне журі (асизи) повністю могло виявитися суто скандинавським продуктом¹. Про це свідчить і той факт, що до само-го нормандського завоювання Англії в 1066 р. у жодному документі про цей інститут більше не згадувалося ні слова. Про те, що асизи мають скандинавське походження, прямо говорить датський хроніст XII ст. Саксон Граматик, який писав, що ще у VII ст. Рагнар Ладброк, король датський, перший заснував «думу дванадцяти присяжних»². Дослідники судових органів скандинавських країн також зазначають, що норвезькі, так само як датські та ісландські прообрази судів — тидинги, діяли за процедурою, подібною до форм діяльності виниклих пізніше англійських журі, що обвинувачують і навіть судять. Так, за твердженням Б. Утіна, у Швеції в кожному з округів діяв суд 12 мужів, рішенням яких обвинувачений міг бути «позбавлений руки, голови, життя, майна або грошей»³.

На рубежі IX–X ст. ці судові форми переносяться скандинавами до Нормандії. На думку У. Бернема, «є свідчення появи якоїсь їх подоби в часи правління Людовика Благочестивого в 829 р. нашої ери». Так, у нормандському Збірнику кутюмів, поряд із указівкою про арешт, будь-яке інше питання, котре підлягає суду, може бути передане для вирішення місцевих присяжних людей — *jurata*⁴. Їх повинні вибирати судді з людей, які не є ні родичами, ні перебувають у васальних відносинах і не можуть бути запідозрені через будь-які інші підстави в упередженості.

¹ Смирнов, А. В. Модели уголовного процесса [Текст] / А. В. Смирнов. – СПб. : Наука, 2000. – С. 140.

² Карамзин, Н. М. История государства Российского [Текст] : в XII т. / Н. М. Карамзин. – М. : Наука, 1989. – Т. II. – С. 37.

³ Утин, Б. Очерк исторического образования суда присяжных в Англии [Текст] / Б. Утин. – СПб. : Право, 1860. – С. 27.

⁴ Див.: Чельцов-Бебутов, М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах [Текст] / М. А. Чельцов-Бебутов. – М. : Юрид. лит., 1957. – С. 216–222.

Дослідження нормандських правових документів остаточно встановили, що ще в 1159 р. курія Генріха II Плантагенета постановила при розгляді справ про злочини в місцевих герцогських судах застосовувати розслідування через присяжних. При цьому таке розслідування, на думку М. О. Чельцова-Бебутова, не було в Нормандії нововведенням, оскільки було запропоноване ще Генріхом I в 1133 р. і тільки продовжувало застосовуватися. Дослідженнями доведено також, що в XI–XII ст. присяжні існували в судах баронів, судах світських і духовних.

На початку існування інституту присяжних у Нормандії, як власне і в Англії, для проведення розслідування про встановлення винності була потрібна згода обвинуваченого. М. О. Чельцов-Бебутов, аналізуючи один зі збірників законів, чинних на той час у Нормандії (*Grand Coutumierde Normandie*), описує процедуру встановлення винності обвинуваченого, яка «протікала таким чином: скликалися люди, що могли мати відомості про вчинений злочин, їх має бути не менше двадцяти чотирьох; вони не повинні бути упереджені через любов або ненависть. Це мають бути найбільш чесні та розумні люди з місцевості, де стався злочин. Суддя (балї) по черзі допитує їх перед чотирма лицарями і записує їх показання. Потім приводять підозрюваного, представляють йому всіх «присяжних» і запитують, чи не заявляє він проти кого-небудь з них відводу. Потім викликають присяжних усіх разом; сказане ними повідомляється підозрюваному. Вони підтверджують під присягою сказане. І на підставі цього склад суду виносить вирок»¹.

При цьому закон указує на своєрідне процесуальне становище присяжних. Кожний з них зобов'язується розповісти все, що він знає про життя і вчинки обвинуваченого і що він про них думає. З іншого боку, вони присягають у тому, що висловлять істину про предмет процесу згідно з тим матеріалом, який їм буде надано. У цій процедурі, як справедливо зазначає М. О. Чельцов-Бебутов, присяжні відіграють подвійну роль: з однаковим правом «можна стверджувати, що вони ще залишилися свідками, або, навпаки, вважати, що вони вже стали суддями»².

В Європі ж досвід використання «присяжних, які говорять істину» з різних питань (часто навіть не пов'язаних з кримінальним переслідуванням, а, наприклад, при вирішенні спорів про королівське землеволодіння), що склався в імперії Каролінгів, вмирає з руйнуванням самої імперії, зберігаючись у Нормандії, де центральна влада залишалася сильною³.

Сутність процедури полягала в тому, що «добрі мужі», які представляли громаду, зустрічали приїжджаючих з центру суддів і повідомляли під присягою про всі злочини, вчинені на території громади, і про підозрюваних у них осіб. Для цього, як і при общинному дізнанні, докази були необов'язкові, достатньо було розголосу. Питання про винуватість звичайно вирішувалося шляхом застосування ордалій, але не поєдинку, що довго зберігався в паралельному обвинувальному суді.

¹ Чельцов-Бебутов, М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах [Текст] / М. А. Чельцов-Бебутов. – М. : Юрид. лит., 1957. – С. 218–219.

² Там само. – С. 219.

³ Див.: Петрушевский, Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства [Текст] / Д. М. Петрушевский. – М. : Право, 1913. – С. 74.

Досвід використання «присяжних, які говорять істину» відомий з часів Карла Великого. Після розпаду його імперії та ослаблення центральної влади він був утрачений. Датські та ісландські тидинги VII–X ст. дуже нагадували за характером своєї судової діяльності асизи¹. Разом з норманами ця форма потрапила до Франції, Англії і, можливо, до Росії.

В Англії перші відомості про подібний суд належать до епохи датської експансії проти англосаксів (IX–XI ст.) і після нормандського завоювання її застосування стало ще більш регулярним (спочатку для вирішення земельних позовів, а при Генріхові II Плантагенеті із прийняттям Кларендонських конституцій 1166 р.) — і в кримінальному процесі. Спочатку процедура вирішення справ через місцевих людей називалася цілком на розшуковий манер *inquisitio*, або дослідження, — в імперії франків і *recognatio*², тобто розкриття, дізнання — в Англії, де вона одночасно іменувалася як асизи (*assize*) і тільки пізніше, з переходом до вирішення питання про винуватість за допомогою вердикту присяжних, одержала назву журі (*jury*). Формально це відбулося після прийняття в 1215 р. Великої хартії вольностей, але практично лише з останньої чверті XIII ст. за короля Едуарда I.

Таким чином, більшість дослідників історичних джерел у суді присяжних дійшли висновку, що англійський суд присяжних зобов'язаний своїм походженням запозиченому в Північній Франції та Нормандії звичаю розслідування через місцевих людей (фр. *dupays* (англ. *perpays*) — місцевість, район), який в Англії за часів короля Генріха II Плантагенета став асизами, а потім, після втрати останніми обвинувальної функції, поступово перетворився на *trialperpays*, *pettyjury* — суд присяжних, що виносять вердикт.

Першим актом, з якого почалася судова реформа Генріха II в Англії, були Кларендонські конституції (асизи), в яких, крім окремих обвинувачень, передбачено додаткову процедуру на випадок, якщо «виявляться такі з тих, хто вчинив злочин, що ніхто не побажає або не наслідиться їх обвинувачувати». У цьому випадку 12 повноправних місцевих жителів за вказівкою шерифа присягають перед єпископом, «що вони знайдуть істину відносно цього згідно зі своєю совістю»³.

Для посилення королівської влади Генріх II передає королівським суддям низку повноважень судів сотень, графств, церковних і баронських судів, законодавчо оформивши це виданням у 1166 р. Кларендонської асизи та в 1176 р. Нортхемптонської асизи, що доповнила її. Обвинувальне журі почало функціонувати повсюдно, проводячи розслідування через 12 повноправних людей сотні і чотирьох повноправних людей села у графствах і сотнях⁴. Журі мало повноваження заарештовувати обвинувачених або віддавати їх на поруки сеньйору. Обвинувачення журі вислуховував роз'їзний суддя, і при ньому обвинуваченого мали піддати випробуванню.

¹ Див.: Кондратчик, А. А. Английский суд присяжных: исторические корни и эволюция [Текст] / А. А. Кондратчик // Сов. государство и право. — 1991. — № 6. — С. 134.

² Див.: Чельцов-Бебутов, М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах [Текст] / М. А. Чельцов-Бебутов. — М. : Юрид. лит., 1957. — С. 174, 310.

³ Там само. — С. 175.

⁴ Петрушевский, Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства [Текст] / Д. М. Петрушевский. — М. : Право, 1913. — С. 109.

Згідно з цими нормативними актами присяжні виконували функції розслідування, обвинувачення і виступали як свідки (знання обставин справи було обов'язковим для присяжного, у протилежному разі він міг бути навіть відведений суддею) і почасти як судді, оскільки вони не тільки визначали осіб, яких слід осудити, а й диференціювали їх за формою випробувань, яким ті піддавалися. Цей різновид кримінальної розправи Пітер Арчер називає обвинувальним журі¹. На думку О. В. Смирнова, асизи не зовсім коректно ототожнювати з журі, оскільки в останньому присяжні з обвинувачів перетворюються на суддів, а процес завдяки цьому стає змагальним. Саме асизи через журі переросли згодом в англійський суд присяжних².

Початок нового етапу в розвитку англійського журі був пов'язаний з руйнуванням колишньої системи доказів. Церква засудила застосування ордалій як одну з форм встановлення істини у справі і заборонила священнослужителям брати участь у їх виконанні. Спочатку судова практика відмовляється від застосування очисної присяги, хоча формально її було скасовано лише в 1833 р. Актом парламенту 1219 р. застосування ордалій скасоване повністю. Це викликало потребу в створенні нових процесуальних форм прийняття рішення у справі, що розглядається. На практиці це не породило значних змін, оскільки саме до 20-х рр. XIII ст. було впроваджено журі, що судить. А вже ще в 1194 р. функції вирішення справи надавалися журі, що складалося з 12 лицарів, які звинувачували осіб у вчиненні злочинів, а також розглядали і вирішували кримінальні справи³. Практика, що склалася таким чином, очевидно, знайшла своє відображення у Великій хартії вольностей (1215 р.), де було проголошено право на суд рівних.

На початку існування суду присяжних мале журі (що судить), будувало своє рішення, по-перше, на поданнях великого журі (що обвинувачує), по-друге, на заявах сторін і, по-третє, на власних пізнаннях.

Поділу двох колегій присяжних і корпусу свідків передував тривалий період. Спочатку присяжні, що обвинувачують, нерідко переходили в ранг присяжних, що судять, хоча між виконанням цих двох обов'язків лежали повторна присяга і можливість відводу з боку відповідача. У 1351 р. світ побачив статут, в якому зазначалося, що участь у великому журі (що обвинувачує) є безперечною підставою для відводу присяжного при включенні його до малого журі (що судить). До початку ж XV ст. (період правління Генріха IV) з'являється журі, яке в основному функціонує в прийнятих сучасних формах.

Проте до складу великого і малого журі входили особи, обізнані у фактичних обставинах справи. Процес залучення в судочинстві додаткових свідків факту (крім включених до складу журі) починається в середині XV ст. (період правління Едуарда I). У 1457 р. законодавчо встановлюється положення про те, що кожний може повідомляти в суді про будь-яку обставину справи. Слід визнати, що до XV ст. суд присяжних остаточно сформувався як орган, який виявляє фактичну сторону справи.

¹ Арчер, П. Английская судебная система [Текст] / Питер Арчер. – М. : Изд-во иностр. лит., 1959. – С. 184–185.

² Смирнов, А. В. Модели уголовного процесса [Текст] / А. В. Смирнов. – СПб. : Наука, 2000. – С. 140.

³ Див.: Кенигсон, А. В. Очерк происхождения и исторического развития суда присяжных в делах уголовных [Текст] / А. В. Кенигсон. – Витебск : Изд-во УТИНА, 1871. – С. 34.

Сучасної форми англійський суд присяжних набув тільки в кінці XVII ст. У рішенні судді Вогана у справі Пенна і Міда відносно присяжного Бушеля (1670 р.) було сформульовано, по-перше, положення про неможливість сполучення функції свідка і присяжного і відповідно вилучення свідків зі складу колегій (присяжний, який має відомості про справу, повинен заявити про це суду і бути приведеним до присяги як свідок); по-друге, заборону піддавати відповідальності присяжного засідателя за виправдання обвинуваченого. Завдяки цьому рішенню суд присяжних став незалежним і неупередженим органом. Присяжні перестали бути свідками у справі і не могли бути притягнуті до відповідальності за винесений вердикт, що дозволило їм дотримуватися своєї думки з питань, які стосувалися фактичної сторони справи. Це означало повну зміну в позиції присяжних у судовому процесі порівняно з тим, заради чого створювалися в X–XII ст. мале і велике журі¹.

Крім того, прийнятий в Англії в 1679 р. *Habeas Corpus Act* зміцнив повноту судової влади, Білль про права 1689 р. виключив створення надзвичайних судів, а Акт про спадкоємність престолу 1701 р. встановив незмінваність суддів.

У 1792 р. в Англії було прийнято закон про наклеп у пресі (Закон про лейбелі), який «остаточно встановив за присяжними право вирішувати питання не тільки про сам факт опублікування інкримінованого твору, а й про загальний зміст його і питання про винність»².

До початку XVIII ст. для суду присяжних стала характерною практика винесення рішення у судовій справі виключно на підставі тільки тих доказів, що стосуються справи, яка розглядається, і пред'явлені у судовому засіданні доказів. У 1816 р. цей процес загалом було завершено. Палата лордів прийняла рішення про те, що присяжний повинен приймати вердикт, заснований на доказах, пред'явлених і досліджених у судовому засіданні (рішення лорда Елленборо).

Наприкінці XIX — на початку XX ст. залишки асиз можна знайти в англійському процесі в інституті великого журі (*grandjury*), яке може здійснювати публічне обвинувачення — *presentment*, тобто «безпосередньо без попереднього дослідження і скарги, засудити обвинуваченого за особисто відомий йому злочин»³. Згодом інститут великого журі перестав заслуговувати права на існування. Пояснення цьому знаходимо в такому: «...таємне й одностороннє судочинство, як воно проводиться у великому журі, де допитують тільки свідків з боку обвинувачення, причому часто поверхово, а підсудного не допитують узагалі, не залишаючи останньому дійового засобу захисту. Тим більше що перед цим судом свідки можуть давати неправдиві показання, які неможливо перевірити. Фактично велике журі перестає функціонувати після прийняття в 1933 р. Закону про відправлення правосуддя й остаточно скасовується Законом 1948 р. про кримінальне правосуддя»⁴.

¹ Див.: Чельцов-Бебутов, М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах [Текст] / М. А. Чельцов-Бебутов. – М. : Юрид. лит., 1957. – С. 296.

² Полянский, Н. Н. Уголовное право и уголовный суд в Англии [Текст] / Н. Н. Полянский. – М. : Юриздат, 1937. – С. 114–115.

³ Фойницкий, И. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] : в 2 т. / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 1. – С. 28.

⁴ Уолкер, Р. Английская судебная система [Текст] / Р. Уолкер. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 273.

Зараз в Англії велике журі не застосовується, лише в деяких штатах США воно ще зберігається.

Отже, на початковому етапі становлення суду присяжних в Англії присяжні були своєрідними свідками і підтверджували відомі їм до суду обставини. Суддями присяжні стали тільки в XII ст. після того, як одержали право вислуховувати показання свідків та інші докази і вирішувати на їх підставі справу своїм вердиктом (лат. *veredictum* — справедливе покарання). Виникнення інституту присяжних з обізнаних осіб знайшло відображення в англійському процесі у вигляді положення про те, що присяжні судять тільки про факт, а коронні судді — про право¹.

У сучасній Англії суд присяжних розглядає як кримінальні справи, так і цивільні спори. Порядок організації та діяльності суду присяжних регулюється такими законодавчими актами, як: Закон про здійснення правосуддя 1970 р. (Administration of Justice Act, 1970, ch. 31, P. J. A.); Закон про суди 1971 р. (Court's Act, 1971, ch. 23, P. J. A.), що передбачає створення суду Корони і наділяє останній (замість низки колишніх судових установ) правом розгляду справ по першій інстанції, в тому числі за участю присяжних; Закон про присяжних 1974 р. (зі змінами 1984, 1988 рр.) (Juries Act, 1974, ch. 23); Закон про кримінальне право 1977 р. (Criminal Law Act, 1977, ch. 45); Закон про Верховний Суд 1981 р. (Supreme Court Act, ch. 54); Закон про поліцію і докази у кримінальних справах 1984 р. (Police and Criminal Evidence Act, 1984, ch. 60); Закон про державних обвинувачів 1985 р. (Prosecution of Offences Act, 1985, ch. 23); Закон про суди і правове обслуговування 1990 р. (Courts and Legal Service Act, 1990, ch. 41); закони про кримінальне правосуддя і громадський порядок 1994 р. (Criminal Justice and Public Order Act, 1994, ch. 330); Закон про кримінальний процес і розслідування 1996 р. (Criminal Procedure and Investigations Act, 1996, ch. 25) та ін.

До 1971 р. присяжні брали участь при розгляді справ у четвертних сесіях графств, судах асизів, відділенні Королівської лави або Центрального кримінального суду². Створений у 1971 р. суд Корони регулярно проводить засідання у шести округах, центри яких розташовані в найбільших містах Англії та Уельсу, і розглядає по першій інстанції за участю присяжних такі категорії справ: 1) державна зрада і піратство; 2) тяжке і просте вбивство; 3) геноцид; 4) видача державної таємниці; 5) дітовбивство; 6) згвалтування; 7) статеві зносини з неповнолітньою; 8) заклик до заколоту, заколот; 9) порушення правил руху транспорту, що спричинили смерть потерпілого; 10) нанесення ран або умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; 11) насильницьке вторгнення в нічний час до чужого приміщення; 12) грабіж; 13) злочини, передбачені законом про відповідальність за підробку документів; 14) підбурювання, замах і змова з метою вчинення вищевказаних злочинів.

Присяжні в Англії, за образним висловлюванням М. М. Полянського, вважаються «суддями факту», тобто вони не вирішують питань права³. Більше того, за англійським

¹ Див.: Радутная, Н. В. Суд присяжных: исторические, социальные и правовые аспекты [Текст] / Н. В. Радутная. – М.: Рос. прав. акад. МЮ РФ, 1991. – С. 11.

² Див.: Шишкін, В. І. Судові системи країн світу [Текст]: навч. посіб. : у 3 кн. / В. І. Шишкін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – С. 34–36.

³ Полянский, Н. Н. Уголовное право и уголовный суд в Англии [Текст] / Н. Н. Полянский. – М.: Юриздат, 1937. – С. 319–320.

законодавством вони можуть бути відсторонені на час розгляду судом суто юридичних питань. Так, під час обговорення в судовому засіданні питань про законність методів одержання доказів присяжні підлягають виведенню із залу засідання¹. Утім «норми права не відділені глухою стіною від питань факту, оскільки існують певні правові норми, що встановлюють порядок, якого слід дотримуватися, вирішуючи питання факту, а також передбачають ті докази, що вимагаються для винесення рішення»².

За Законом про розгляд справ у суді (1981) вердикт виноситься присяжними більшістю голосів (10 з 11 або 12; 9 з 10), однак суддя може вимагати винесення одноголосного вердикту³. За рішенням судді допускається повторне обговорення вердикту за умови, якщо, на його переконання, присяжні радилися недостатньо довго. Ніхто не має права вимагати від журі мотивації вердикту про винність. Більше того, той, хто спробує проникнути в таємницю дорадчої кімнати, може бути покараний у кримінальному порядку.

При винесенні присяжними обвинувального вердикту питання про міру покарання вирішує суддя у вирок. Причому вирок може бути винесено суддею за кілька днів і навіть місяців після вердикту, протягом яких чиновники служби пробації з'ясовують умови життя, виховання, роботи підсудного, встановлюють інші випадки його конфліктів із законом. Одержавши цю інформацію, яка, звичайно, не може бути доказом винності особи, суддя призначає покарання, тобто приймає рішення на основі кримінального закону⁴.

Оскарження у формі апеляції можливе тільки у разі винесення обвинувального вердикту присяжних. Право на апеляцію має тільки засуджений. За Законом про апеляцію у кримінальних справах (1966) апеляція надсилається до кримінального відділення Апеляційного суду, де вона підлягає розгляду колегією з трьох суддів-професіоналів. Практика апеляційного суду свідчить, що найчастіше підставами скасування вердикту присяжних є явні порушення процесуального порядку розгляду справи, а також неправомірна поведінка судді або присяжних. Так, рішення про новий розгляд справ апеляційним судом приймалися у випадках, коли присяжні виносили вердикт шляхом жеребкування; коли вони упереджено ставилися до однієї зі сторін, не вислухавши докази іншої сторони; коли суд було введено в оману адвокатом і коли суддя заважав одній із сторін проводити перехресний допит⁵. До того ж виправдувальний вердикт присяжних був остаточним і оскарженню не підлягав.

На початку ХХ ст. погляд на суд присяжних як на непорушний і священний судовий інститут змінився: його значення як суду в англійському судочинстві зменшилося. На думку дослідників суду присяжних, «основними причинами цього явища були ослаблення прерогатив королівської влади в сфері правосуддя, швидке збільшення

¹ Див.: Мышленко, И. Ф. Проблемы допустимости доказательств в уголовном процессе Англии и США [Текст] / И. Ф. Мышленко. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 58.

² Арчер, П. Английская судебная система [Текст] / Питер Арчер. – М. : Изд-во иностр. лит., 1959. – С. 26.

³ Див.: Апарова, Т. В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия [Текст] / Т. В. Апарова. – М. : Триада, 1996. – С. 55.

⁴ Див.: Пашин, С. А. Судебная реформа и суд присяжных [Текст] / С. А. Пашин. – М. : Рос. прав. акад. МЮ РФ, 1994. – С. 51.

⁵ Див.: Уолкер, Р. Английская судебная система [Текст] / Р. Уолкер. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 417.

обсягу цивільних позовів і ще більш стрімке зростання сумарної юрисдикції (тобто спрощених процедур) у кримінальних справах»¹. Лунають і слова критики на адресу присяжних за їх «надмірну чутливість до риторики і за відсутність досвіду при оцінюванні доказів»².

У той же час в Англії не ставиться під сумнів саме існування суду присяжних. Навпаки, англійська правова доктрина високо оцінює діяльність цього суду³. Присяжних у кримінальних справах визнають бар'єром, що відокремлює народні свободи від прерогативних повноважень корони, а суд присяжних — основою конституційної свободи, на якій тримається все правосуддя. «Нехай ніхто не думає, що народ якоюсь мірою настроєний проти судового розгляду за допомогою присяжних. Протягом надто тривалого часу присяжні були оплотом наших свобод, щоб будь-хто з нас намагався це змінити. Коли людину обвинувачують у серйозному злочині, тоді суд присяжних не має собі рівних»⁴.

Таким чином, унаслідок розвитку суспільства, становлення англійської державності журі присяжних було остаточно оформлено як правову субстанцію, діяльність якої спрямовувалася на захист громадян від сваволі влади, і тим самим журі розглядалося як необхідний державно-правовий демократичний інститут⁵.

Історико-правова генеза суду присяжних США. Англосаксонська модель суду присяжних майже повністю запозичена США, а також багатьма англійськими колоніями, які формували основи свого права під впливом англійського законодавства. За справедливим зауваженням С. І. Добровольської, розбіжності між англійським судом присяжних і судами присяжних у цих країнах викликані не його модернізацією, а швидше національними та соціально-політичними умовами життя, що склалися в цих країнах⁶.

Право людини, обвинуваченої у вчиненні злочину, бути судимою рівними їй за соціальним станом розглядається як фундаментальний елемент правосуддя в Сполучених Штатах. Американське коріння права на суд присяжних бере початок від Великої хартії вольностей 1215 р. як основи британських конституційних свобод. Подальший розвиток законодавства США відбувався багато в чому самостійно.

Створюючи Конституцію США, її засновники вважали за необхідне включення суду присяжних до системи кримінального правосуддя, оскільки, і небезпідставно, гадали, що суд присяжних зможе стати останнім захистом для тих, хто вважав себе обмеженим унаслідок незаслужених утисків або очевидної несправедливості⁷.

¹ Боботов, С. В. Суд присяжних. История и современность [Текст] / С. В. Боботов, Н. Ф. Чистяков. – М. : Рос. прав. акад. МЮ РФ, 1992. – С. 43.

² Шишкін, В. І. Судові системи країн світу [Текст] : навч. посіб. : у 3 кн. / В. І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – С. 44–45.

³ Див.: Уолкер, Р. Английская судебная система [Текст] / Р. Уолкер. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 274.

⁴ Там само. – С. 412.

⁵ Див.: Суд присяжних в Европе и Америке: юридико-политическое издание [Текст] / под ред. П. Ламанского. – Петербург : Право, 1865. – Т. 1. – С. 28.

⁶ Добровольская, С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / С. И. Добровольская. – М., 1995. – С. 34.

⁷ Див.: Мідор, Д. Суды в Сполучених Штатах [Текст] / Д. Мідор. – Сент-Пол, Міннесота : Вест ПаблишингК°, 1991. – С. 12.

Право бути судимим судом присяжних міститься в розд. 2 ст. II Конституції Сполучених Штатів, де говориться, що «за винятком імпичменту, той, хто вчинив злочин, має судитися судом присяжних». У Шостій поправці до Конституції Сполучених Штатів також сказано: «При всякому кримінальному переслідуванні обвинувачений має право на швидкий і публічний суд безсторонніх присяжних...». Гарантії, надані розд. 2 ст. II і Шостою поправкою до Конституції, є обов'язковими для всієї федеральної судової системи США і забезпечують право на суд неупереджених присяжних «у всіх кримінальних справах». Однак Верховний Суд США прийняв більш вузьке тлумачення конституційного права на суд присяжних. Зараз суд присяжних гарантований стосовно до всіх небезпечних і менш небезпечних злочинів. Злочин вважається небезпечним, якщо припустиме за кримінальним кодексом покарання за його вчинення перевищує шестимісячний строк тюремного ув'язнення. Суд за участю присяжних не надається у разі, коли злочин класифікується як дрібний і за його вчинення може бути призначене покарання у вигляді шестимісячного строку ув'язнення або більш м'яке покарання (рішення Верховного Суду США в справі «Шефф проти Шнаккен-берга», 1966 р.)¹.

Крім федеральної судової системи штати створили власні судові органи. Права обвинуваченого в суді штату не застерігаються ні в ст. II розд. 2, ні в Шостій поправці. Тому спочатку обов'язковість суду присяжних для федеральних судових органів не вважалася такою, що стосується кримінальних справ, розглянутих судами на рівні штатів. Суди штатів обґрунтовували це Чотирнадцятою поправкою до Конституції США. Однак Верховний Суд США вирішив, що гарантоване Конституцією США право бути судимим судом присяжних є «основним для американської системи правосуддя» і реалізація закладеного в Чотирнадцятій поправці до Конституції США положення про те, що «жоден штат не може... позбавити будь-яку особу життя, волі або власності без належної правової процедури, має здійснюватися саме через суд присяжних» (рішення Верховного Суду США в справі «Дункан проти штату Луїзіана», 1968 р.)². Право на суд присяжних дозволяє «враховувати норми моралі та поєднати правосуддя з милосердям, коли докази свідчать про те, що обвинувачений винний у злочині або причетний до нього»³. З того часу і донині право бути судимим судом присяжних гарантоване Конституцією США в кримінальному судочинстві як на федеральному рівні, так і на рівні штатів.

У цивільному судочинстві право на розгляд справи судом присяжних гарантується Сьомою поправкою до Конституції США. У свою чергу право на суд присяжних у цивільних справах має бути закріплене в конституції відповідного штату США. Сьому поправку тлумачать таким чином: право на процес у суді присяжних поширюється тільки на «позови за законом», але не на «позови по праву справедливості»⁴. Звичайно цей термін означає, що процеси в судах присяжних не проводяться у спра-

¹ Див.: Суд присяжних в уголовном процессе [Текст] // Материалы международной конференции, май 1999 года. – Кн. 2. – С. 2–44.

² Там само.

³ Джинджер, Э. Ф. Верховный суд и права человека в США [Текст] / Э. Ф. Джинджер. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 244.

⁴ Бэрнем, У. Суд присяжных заседателей [Текст] / У. Бэрнем. – М. : МНИМП, 1995. – С. 7.

вах, котрі вимагають особливих засобів судового захисту. Так, право на суд присяжних відсутнє у разі подання позову на одержання судової заборони, або на розлучення, або на порядок регулювання особливих умов контракту. Однак право на суд присяжних існує в справах із заподіяння тілесних ушкоджень або заподіяння майнової шкоди, а також на випадки порушення контракту, що тягнуть за собою істотні фінансові втрати, тощо. В сучасних умовах у судах першої інстанції США фактичні аспекти судових справ вирішуються судом присяжних або ж сторони відмовляються від цього права. Є особливості також у тому, що в різних штатах існують свої відмінності щодо того, чи зобов'язане одне журі присяжних дотримуватись раніше винесеного рішення іншого журі того ж суду. Коли різними журі приймаються суперечливі рішення з одного й того самого питання, такий конфлікт вирішується його переглядом у Верховному Суді штату.

У юридичній літературі було проведено серйозний теоретичний аналіз інституту суду присяжних у Сполучених Штатах Америки¹. У цьому дослідженні розглядаються лише основні організаційні риси інституту суду присяжних США у порівнянні з Англією.

Американському судочинству відомі дві форми залучення присяжних до розгляду судових справ — велике і мале журі. Велике журі називається так за традицією, бо раніше складалося з більшої кількості присяжних, ніж мале журі. До його складу входить від 15 до 23 присяжних, а до малого — завжди не більше 12 осіб.

Основною функцією великого журі є перевірка обґрунтованості обвинувальних актів прокурора. В той же час його ефективність як складова механізму захисту від незаконного обвинувачення, за оцінкою американських юристів, досить слабка. За даними статистики, за результатами попереднього слухання справи в суді припиняється від 5 до 15% справ, у той час як після розгляду справи великим журі — від 3 до 8%². Це призводить до обмеження сфери діяльності великого журі. Так, згідно з Правилами кримінального судочинства в районних федеральних судах затвердження обвинувального акта великим журі обов'язкове лише тоді, коли йдеться про злочин, що карається смертною карою (п. 7 а, в).

Журі присяжних, що розглядає справу по суті, прийнято назвати малим журі через те, що його склад не повинен перевищувати 12 осіб, але не може бути меншим 6 (рішення Верховного Суду США в справі «Беллью проти штату Джорджія», 1978 р.)³. Правила кримінального судочинства в районних федеральних судах установлюють

¹ Див.: Мідор, Д. Суди в Сполучених Штатах [Текст] / Д. Мідор. – Сент-Пол, Міннесота : Вест ПаблішингК°, 1991. – 84 с.; Бэрнем, У. Суд присяжных заседателей [Текст] / У. Бэрнем. – М. : МНИМП, 1995. – 128 с.; Гуценко, К. Ф. Уголовный процесс США [Текст] / К. Ф. Гуценко. – М. : Юрид. лит., 1979. – 224 с.; Гуценко, К. Ф. Основы уголовного процесса США [Текст] / К. Ф. Гуценко. – М. : БЕК, 1994. – 200 с.; Карлен, Д. Американские суды: система и персонал. Организация правосудия в США [Текст] / Д. Карлен. – М. : Юрид. лит., 1972. – 168 с.; Миттермайер, К. А. Суд присяжных в Европе и Америке [Текст] / К. А. Миттермайер. – СПб. : Право, 1865. – 405 с.; Николайчик, В. М. Уголовный процесс США [Текст] / В. М. Николайчик. – М. : Юрид. лит., 1981. – 192 с.; Уайнреб, Л. Отказ в правосудии. Уголовный процесс США [Текст] / Л. Уайнреб. – М. : Юрид. лит., 1985. – 190 с.; Филимонов, Б. А. Уголовный процесс США [Текст] / Б. А. Филимонов. – М. : Юрид. лит., 1974. – 192 с.

² Див.: Бэрнем, У. Суд присяжных заседателей [Текст] / У. Бэрнем. – М. : МНИМП, 1995. – С. 18–22.

³ Див.: Суд присяжных в уголовном процессе [Текст] // Материалы международной конференции, май 1999 года. – Кн. 2. – С. 2–44.

таке: «Присяжних має бути 12, але в будь-який момент до винесення вердикту сторони можуть застерегти в письмовій формі за згодою суду, що журі складатиметься з будь-якого числа, меншого від 12» (правило 23-13). Тут простежується аналогія із сучасним англійським правом, за яким вердикт може виноситися не 12, а 11 або 10 присяжними.

До функцій малого журі входять оцінювання доказів і винесення вердикту з питань факту, тобто встановлено чи ні подію злочину і винність підсудного.

У федеральних судах і в більшості окружних судів штатів залишається класичне уявлення про присяжного як про «суддю факту». Присяжні у своєму вердикті лише вирішують питання про винність або невинність особи, а професійний суддя визначає міру покарання. Проте за законодавством деяких штатів США присяжні у своєму вердикті повинні також вирішувати питання покарання (наприклад, про застосування смертної кари та ін.).

Слід зазначити, що в судовому процесі головуючий (професійний суддя) має процесуальні можливості впливати на присяжних, особливо у федеральних судах. Так, він має право не тільки керувати ходом судового засідання, а й рекомендувати присяжним, як їм слід оцінювати ті чи інші докази в справі, радити, який вердикт (обвинувальний чи виправдувальний) їм слід винести.

На відміну від Англії, де виправдувальний вердикт присяжних не підлягає перегляду, в США закон допускає, що суд може призначити новий судовий розгляд в «інтересах правосуддя», якщо винесений вердикт присяжних не відповідає розглянутим доказам або закону.

Англосаксонську модель суду присяжних крім США було сприйнято також в Ірландії, де справи за участю присяжних розглядають Центральний кримінальний суд (Вищий Суд Ірландії) і Окружний суд Ірландії. Суд присяжних в Ірландії розглядає по першій інстанції кримінальні справи про всі серйозні злочини, переслідувані за обвинувальним актом, крім справ про вбивство, зраду і піратство. Вердикт про винність виноситися 12 присяжними одногласно.

За законодавством Канади обвинувачений має право вимагати, щоб його справу було розглянуто по першій інстанції в суді графства за участю присяжних, якщо тільки вчинений ним злочин не переслідується в сумарному порядку і не входить до виключної компетенції магістратських судів. Журі присяжних у кримінальних справах складаються з 12 осіб, і при винесенні вердикту, як правило, потрібна їх одностайність. Суд присяжних діє також у верховних судах кожної з 10 провінцій Канади.

З обов'язковою участю присяжних розглядає справи про кримінальні злочини, переслідувані за обвинувальним актом, Верховний Суд Нової Зеландії. У розгляді кримінальних справ також беруть участь 12 присяжних.

Історико-правова генеза суду присяжних Франції. Для континентальної (європейської) системи судочинства класичним є французький тип судочинства¹. За образним висловлюванням О. В. Смирнова, якщо англійський процес можна назвати *«fantasy»* у світі юстиції, то французький тип — це класика судової справи². Французький тип

¹ Див.: Радутная, Н. В. Суд присяжных в континентальной системе права [Текст] / Н. В. Радутная // Рос. юстиция. – 1995. – № 1. – С. 8–10.

² Смирнов, А. В. Модели уголовного процесса [Текст] / А. В. Смирнов. – СПб. : Наука, 2000. – С. 158.

судочинства має в сучасному світі найбільше поширення і послужив вихідною моделлю для побудови юстиції в таких країнах, як Бельгія, Італія, Іспанія, Португалія, у державах Латинської Америки, в Люксембурзі, Нідерландах, Алжирі, Тунісі, Японії, у країнах Індокитаю і франкомовних африканських державах. Вона вплинула на законодавство більшості держав Східної Європи, в тому числі України. Саме в історії французького судочинства кореняться багато проблем побудови і діяльності суду присяжних.

Вивчення системи суду присяжних, що існувала у Франції в минулому столітті, ще тим більш важливе для України сьогоднішньої, оскільки російська модель суду присяжних за Статутом кримінального судочинства Російської імперії від 20 листопада 1864 р. увібрала в себе все те краще, що було в англійському і французькому підходах до суду присяжних.

Здійснювана в Україні кримінально-правова реформа свідчить про все більше зміщення вітчизняного кримінального процесу в бік країн системи загального права. Це відображається у характері змагального процесу, у зниженні ролі суду у витребуванні доказів, у наданні сторонам права визначати порядок дослідження доказів, у фактичному поділі свідків на свідків обвинувачення і захисту, у наданні суду права на арешт тощо.

Суд присяжних Франції є прикладом видозмінення його протягом значного часу, що обумовлено перш за все змінами у кримінальному процесі цієї держави. Історично в розвитку французького суду присяжних можна виділити кілька етапів.

Перший етап — франкський (VI–VIII ст.). Розгляд справ за обвинуваченням у вчиненні злочину здійснювався з використанням ордалій — так званим малбергом. Як правило, його очолював граф, якого призначав король, і до його складу входили також «судні мужі» — рахімбурги, або скабіни. Інститут рахімбургів певною мірою аналогічний інституту шефенів — старому німецькому судовому інституту. В сучасній французькій судовій системі цей інститут застосовується під евфемізмом «суду присяжних». Однак в юридичній літературі справедливо зазначається про те, що не можна визнавати це результатом безпосереднього впливу на сучасний французький процес давніх німецьких форм, оскільки КПК Франції 1958 р. у цій частині явно запозичив німецький юридичний досвід XX ст.

На другому етапі (приблизно з IX до XIII ст.) діяв «суд рівних», або «суд перів». У середньовічному французькому суспільстві розвинуті васальні відносини породили складний соціальний організм, у якому зв'язок «сильних» міг бути тільки зв'язком «рівних». Стаючи васалом, особа ніби обдаровувалася сюзереном заступництвом і ставала йому рівним. За це васал віддячував сюзерену відповідним «дарунком» — відданістю і службою. Крім того, зв'язки «рівних» склалися не тільки по вертикалі, а й по горизонталі, залежно від того, яким ремеслом займався васал (громади, цехи та гільдії, корпорації, чернечі та лицарські ордени, середньовічні університети і т. д.)¹.

Судочинство в цей період здійснюється «судом рівних» гласно і з елементами змагальності, бо кожна вільна людина має право бути судимою лише рівними собі. На думку О. В. Смирнова, «суд рівних» не поширювався на кріпаків сервів, відносно

¹ Див.: Чернышев, А. Средние века [Текст] / А. Чернышев // Всемирная история. Энциклопедия. – М. : БЕК, 1993. – С. 206–207.

яких їх власник чинив кримінально-адміністративну розправу. До початку XIII ст. «суд рівних» у такому вигляді вже застосовується рідко і на зміну йому приходять інститут *enquestedupays* — розслідування через місцевих людей. Цей інститут, очевидно, впроваджено у Франції, як і в Англії, норманами. Хоча задля справедливості слід зазначити, що за короля Карла Великого у Франції було введено інститут королівських посланців (*missidominici*), основною функцією яких була перевірка діяльності місцевої влади. Однак посланці могли опитувати під присягою представників місцевих громад про підозрюваних у злочинах і тим самим нагадували роз'їзних суддів. Ця судова форма називалася *inquisitio*. Здійснювалася вона нерегулярно і швидше була не результатом власної правотворчості франків, а запозиченням уже наявного судового досвіду норманів¹.

Таким чином, середньовічна французька форма «суду рівних» надалі мала своє продовження. Трансформувавшись у процедуру *enquestedupays* («розслідування через місцевих людей»), вона пізніше повернулася з Англії до Франції вже наприкінці XVIII ст. у формі класичного суду присяжних.

Третій етап у розвитку суду присяжних історично можна пов'язати з Францією часів Наполеона Бонапарта. Низку найважливіших положень Декларації прав людини і громадянина 1789 р. було закріплено в прийнятому в 1808 р. Кримінально-процесуальному кодексі Франції (дотримання певних прав обвинуваченого при таємній письмовій процедурі досудового провадження у справі і введення змагальної процедури судового розгляду з властивими їй принципами усності та безпосередності), що також містив норми, котрі регламентували порядок відправлення правосуддя за участю присяжних².

У юридичній літературі того часу відмічалось, що «гуманний французький закон, побудований на тому принципі, що краще виправдати винного, ніж засудити невинного, знайшов в інституті присяжних гарантію правосуддя, якому доступне почуття милосердя, людинолюбства і співчуття, діяння людини він хоче судити по-людському»³.

З метою розвитку КПК Франції в 1853 р. було прийнято Закон «Про створення суду присяжних», який встановлював, що присяжним може бути особа віком від 30 до 70 років, яка користується правами політичними, цивільними і сімейними і не є особою, нездатною до обіймання посади присяжного, до яких належали особи, засуджені до тілесного покарання, до покарання за вчинення злочину, і всі особи, що перебувають у в'язниці три і більше місяців (ст. 2).

Обов'язки присяжного визнавалися також несумісними зі званням міністра, президента Сенату, президента Державних зборів, члена Державної Ради, помічника Державного секретаря, судді, прокурора, службовця поліції, священника, військово-службовця (ст. 3). Не могли бути присяжними домашні слуги, особи, які не вміли читати і писати по-французьки, а також божевільні (ст. 4).

Склалися загальні й річні списки присяжних (ст. 6). За Законом 1853 р. у складанні списків присяжних засідателів брала широку участь адміністрація, але це ви-

¹ Смирнов, А. В. Состязательный процесс [Текст] / А. В. Смирнов. — СПб. : Альфа, 2001. — С. 157–177.

² Див.: Решетников, Ф. М. Правовые системы стран мира [Текст] : справочник / Ф. М. Решетников. — М. : БЕК, 1993. — С. 211.

³ Севен, Ф. Законодательство Наполеона I [Текст] / Ф. Севен. — СПб. : Право, 1870. — С. 17.

кликало невдоволення у громадян. Тому в 1870 р. порядок складання списків було змінено і цю справу доручили виборним від кантону¹. За 10 днів до відкриття суду ассизів проводилося жеребкування в публічному засіданні, де з річного списку вибиралися прізвища 36 присяжних, що складала список членів засідання (ст. 17).

Одна з найважливіших умов правильного складання лави присяжних засідателів полягала також в усуненні з неї осіб, які не відповідали визначеним вимогам або були нездатними з якоїсь причини безперешкодно вирішити дану справу. Відвід присяжного без оголошення причин відбувався гласною заявою сторін після того, як головуючий виймав з урни білет із прізвищем присяжного. Обвинуваченню і захисту надавалося рівне право за кількістю присяжних, що відводилися, однак якщо їх було непарне число, то підсудний мав право відвести на одного присяжного більше (статті 394, 399, 401 КПК Франції). Право відводу, яке надавалося сторонам, припинялося, коли залишалось не більше 12 присяжних. У Франції, так само, як і в США, якщо у справі брали участь кілька підсудних, кількість відводів, що припадали на сторону захисту, просто ділилася між ними порівну (статті 400, 402 КПК Франції). За кодексом 1808 р. компетенція журі і професійних суддів чітко розмежовувалася. Журі самостійно вирішувало всі питання факту, встановлюючи наявність чи відсутність вини і визначаючи характер пом'якшуючих обставин. Зі свого боку суддями вирішувалися виключно питання права на підставі норми закону відповідно до вердикту присяжних².

Сутність взаємостосунків коронних суддів і журі дуже добре була підмічена І. Я. Фойницьким. Він писав: «В організації присяжного суду помітні дві колегії: коронна і народна; вони повністю ізольовані одна від іншої, навіть більше — при французькому окресленні цього інституту вони перебувають у ворожих одна до іншої стосунках: присяжні, пасивні слухачі судового слідства і безсловесні свідки при поставленні запитань, наділені завидним для коронних суддів правом безконтрольного вирішення останніх; у свою чергу, судді коронні, до яких законодавець ставиться недовірко, забороняючи їх голові навіть заявляти свою думку щодо справи, і які оголошуються усунутими від оцінки її фактичної сторони, насправді справляють на неї неабиякий вплив питаннями, що ставляться присяжними, оскільки, вводячи сюди або не вводячи певні фактичні ознаки, вони перешкоджають присяжним в оцінці їх»³.

Згідно зі ст. 337 КПК Франції 1808 р. питання, що впливало з обвинувального акта, мало бути сформульоване перед присяжними таким чином: «Чи винний підсудний у вчиненні такого-то вбивства, такої-то крадіжки або будь-якого іншого злочину з усіма обставинами, викладеними у висновку обвинувального акта?» По суті ця стаття надавала присяжним право обговорення юридичної кваліфікації діяння, а отже, вирішення правових питань, оскільки вона вимагала не того, щоб присяжні сказали, чи вчинив підсудний щось, а чи винний він⁴. Вирішення правових питань відбувало-

¹ Див.: Духовской, М. В. Русский уголовный процесс [Текст] / М. В. Духовской. – М. : Право, 1905. – С. 93.

² Див.: Боботов, С. В. Суд присяжных. История и современность [Текст] / С. В. Боботов, Н. Ф. Чистяков. – М. : Рос. прав. акад. МЮ РФ, 1992. – С. 36.

³ Фойницкий, И. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] : в 2 т. / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 1. – С. 127–128.

⁴ Див.: Чебышев-Дмитриев, А. И. Русское уголовное судопроизводство по судебным уставам 20 ноября 1864 года [Текст] / А. И. Чебышев-Дмитриев. – СПб. : Право, 1869. – С. 511.

ся у присяжних тільки «для себе», оскільки ст. 342 КПК Франції встановлювала, що присяжні мають звернути всю свою увагу тільки на факти, вони порушують свій обов'язок, коли, подумавши про покарання, що накладаються кримінальним законом, почнуть приймати до роздумів ті наслідки для підсудних, що настануть від оголошення ними свого вироку. В цьому — відмінна риса континентального суду присяжних. Але із самого факту вирішення присяжними правових питань не впливає, що суд присяжних у Франції того періоду перетворювався на суд шефенів.

Практика, ґрунтуючись на деяких інших статтях КПК Франції 1808 р., прагнула обмежити присяжних галуззю чистих фактів і вилучити з їх відання, наскільки це можливо, вирішення будь-яких правових питань. Якщо ж станеться, що присяжні вирішать і правове питання у своїй відповіді, оскільки повне відокремлення фактичних питань від правових неможливе, то це не є приводом до касації, але і суд не звертає уваги на подібну відповідь, ніби її зовсім не існувало¹. У дорадчій кімнаті рішення з кожного поставленого питання приймалося більшістю голосів. У разі поділу голосів порівну рішення виносилося на користь обвинуваченого (статті 344–347 КПК Франції).

Проте вердикт присяжних про винність підсудного можливо було «припинити», а справу передати на новий розгляд колегії присяжних, якщо суд був переконаний, що присяжні хоча і дотрималися усіх форм, однак помилилися в самій суті справи (ст. 352 КПК Франції).

Законодавець приділяв особливу увагу механізму вираження волевиявлення присяжними. Якщо Закон від 16–29 вересня 1791 р. та від 3 брюмера 4 року Республіки та Кодекс кримінального розслідування у своїй першій редакції робили голосування серед членів лави присяжних відкритим, то Закон від 9 вересня 1835 р. встановив таємне голосування через подання бюлетенів. Цей новий метод був закріплений та уточнений Законом від 13 травня 1836 р.

Наступним значним кроком у трансформуванні суду присяжних став Закон від 19 червня 1881 р., який скасував резюме — заключне слово головуючого у процесі. Підставою для скасування стало невдоволення суспільства тенденційністю заключного слова головуючого у процесі, яке впливало на оцінку доказів самими присяжними. При цьому до уваги бралось перш за все особливе становище головуючого суду присяжних, відмінне від становища його радників — головуючий був фігурою у судовому розгляді, мав дискреційні повноваження, які дозволяли йому використовувати усі засоби щодо відшукування істини. Вжиті заходи були спрямовані на незалежність вердикту присяжних від впливу з боку професійних суддів.

Четвертий етап пов'язаний із трансформацією суду присяжних у Франції, де уся історія розвитку цієї інституції є постійним пошуком оптимальної форми суду. В цілому загальна тенденція французького законодавства протягом двох століть зводилася до поступового обмеження компетенції суду присяжних і, як наслідок, до його реформування. Цей процес йшов за двома напрямками: по-перше, скорочувалося коло справ, підсудних присяжним; по-друге, обмежувалися права лави присяжних.

¹ Див.: Чебышев-Дмитриев, А. И. Русское уголовное судопроизводство по судебным уставам 20 ноября 1864 года [Текст] / А. И. Чебышев-Дмитриев. – СПб. : Право, 1869. – С. 514–515.

Так, Законом від 10 грудня 1908 р. з метою зменшення кількості виправдувальних вироків, що виносилися присяжними, було введено право головуючого в супроводі секретаря і представників сторін відвідувати дорадчу кімнату, щоправда, «на прохання самих присяжних». Головуючий міг звернутися до присяжних з напутнім словом, попередити їх про можливі наслідки вердикту, іншими словами, вплинути на їх внутрішнє переконання і в кінцевому підсумку на їх рішення. Це було явне обмеження незалежності присяжних, оскільки підсилювався вплив професійного судді на результат наради журі присяжних¹.

Ще більше підсилив контроль професійних суддів над журі присяжних Закон від 5 березня 1931 р., яким було реорганізовано процесуальний порядок винесення вироку в суді присяжних. Присяжні засідателі окремо від професійних суддів вирішували питання про винність підсудного, а потім, у разі винесення ними обвинувального вердикту, разом із професійними суддями вирішували питання про призначення покарання. Формально вважалось, що цей Закон розширює повноваження присяжних, надаючи їм право вирішувати питання про міру покарання. Фактично ж суть Закону зводилася до того, щоб зменшити можливість винесення виправдувальних вердиктів присяжних через їх побоювання, що підсудному загрожує надто жорстоке покарання.

Суд присяжних у Франції почав перероджуватися у нову форму, і цей процес завершився Законом від 24 листопада 1941 р. під час фашистської окупації, коли суд присяжних перетворився на суд, близький до шефенського. Зокрема, було скасовано дві окремі колегії (присяжних засідателів та професійних суддів) і вирок виносився судом в одній колегії у складі шести присяжних і трьох професійних суддів². Цю фактичну ліквідацію суду присяжних юридично було оформлено Ордонансом від 25 квітня 1945 р. після визволення Франції. Вплив професійних суддів на перебіг процесу став вирішальним, аж до того, що обвинувальний вирок нав'язувався присяжним усупереч думці більшості. Про таку практику красномовно свідчать цифри. Так, якщо в 1929 р. кількість виправдувальних вироків, винесених судом присяжних, становила 38%, а в 1938 р. вона скоротилася до 25%, то в 1951 р. становила лише 9% від загальної кількості винесених вироків³.

Прийнятий у 1958 р. новий КПК Франції остаточно відмовився від інституту самостійного журі присяжних. Стаття 356 КПК Франції передбачає: «Суд і журі радяться, а потім голосують за допомогою подачі бюлетенів» і далі в ст. 362 КПК: «У разі позитивної відповіді щодо питання про винність суд невідкладно обговорює питання про міру покарання». Як видно з тексту Закону, суд присяжних у його класичному розумінні в сучасній Франції відсутній.

Історико-правова генеза суду присяжних Німеччини. Серед країн, що опинилися під впливом КПК Франції 1808 р., необхідно відзначити Німеччину, яка запозичила саме французьку модель суду присяжних.

¹ Див.: Боботов, С. В. Суд присяжных. История и современность [Текст] / С. В. Боботов, Н. Ф. Чистяков. – М. : Рос. прав. акад. МЮ РФ, 1992. – С. 37.

² Див.: Боботов, С. В. Вступительная статья к Уголовно-процессуальному кодексу Франции [Текст] / С. В. Боботов. – М. : Юрид. лит., 1967. – С. 5.

³ Див.: Боботов, С. В. Суд присяжных. История и современность [Текст] / С. В. Боботов, Н. Ф. Чистяков. – М. : Рос. прав. акад. МЮ РФ, 1992. – С. 37.

Слід зазначити, що умови, за яких у Німеччині вводився суд присяжних, були несприятливими для з'ясування значення цієї установи. Прихильники суду присяжних, які піклувалися про введення його в окремих державах Німецького союзу, мали на увазі виключно французьку модель суду присяжних з його рішучими односторонніми засадами¹. У цілому громадська думка, а також законодавство того часу, на жаль, уявляли собі цей інститут ізольованим, не враховуючи тієї обставини, що суд присяжних тільки тоді може діяти ефективно, коли він спирається на кримінально-процесуальну форму, яка кореспондується із сутністю та потребами цієї установи. Більше того, законодавчий орган Німеччини обмежився тільки виданням положень про присяжне судочинство, не скасувавши старого порядку інквізиційного і таємного проведення слідства. Залишилися без змін і деякі статті про порядок судоустрою, які не тільки не відповідали потребам нового судочинства, а й навіть суперечили їм. Значно обмежував суд присяжних і старий кримінальний кодекс. Внаслідок цього діяльність нового суду не давала істотної користі.

До того ж переважна більшість чиновників вважали цей інститут непотрібним. Їх думку поділяла і певна частина юристів, які вбачали у створенні суду присяжних об'єкту по відношенню до суддівської гідності, недовіру до професійних суддів.

Дослідження еволюції суду присяжних у Німеччині дає можливість виділити декілька періодів його становлення.

Перший період (1848–1852 рр.) характеризувався тим, що в 1849 р. пройшла низка судових процесів за участю присяжних, у яких вони виправдали представників революційного руху 1848 р., в деякій мірі співчуваючи їм і поділяючи їх переконання. Проте серед населення, особливо найбільш консервативної його частини, існувала думка, що в таких виправдувальних рішеннях присяжних існує загроза суспільству.

Другий період (1853–1858 рр.) — це період, одним із гасел якого стала ліквідація суду присяжних.

Третій період — продовження становлення суду присяжних. Період бере свій початок у 1859 р., коли більшість населення країни поступово все-таки усвідомила значення і переваги цього правового інституту. Розпочався процес формування процедури і діяльності суду присяжних з огляду на надання йому більшої самостійності.

Четвертий період характеризується відходом від класичної форми суду присяжних і переродженням його на суд шефенів.

Крім Німеччини, серед країн, що запозичили багато судоустрійних і судочинних положень КПК Франції 1808 р., у тому числі і суд присяжних, були Нідерланди (суд присяжних існував у цій країні в період французького панування з 1810 до 1813 р.), Люксембург (суд присяжних діяв у цій країні з 1848 до 1868 р., розглядаючи кримінальні справи про політичні злочини і порушення законів про пресу), Греція (система судів присяжних діяла в цій країні з 1834 до 1968 р. і була замінена колегією спільно функціонуючих суддів і присяжних)².

¹ Див.: Духовской, М. В. Русский уголовный процесс [Текст] / М. В. Духовской. — М. : Право, 1905. — С. 87.

² Див.: Решетников, Ф. М. Правовые системы стран мира [Текст] : справочник / Ф. М. Решетников. — М. : БЕК, 1993. — С. 70; Морщакова, Т. Г. Психологические истоки судебных ошибок [Текст] / Т. Г. Морщакова // Эффективность правосудия и проблема устранения судебных ошибок / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. — М. : Юрид. лит., 1975. — С. 30–54.

Як видно із досвіду Франції та інших держав, суд присяжних у його класичному розумінні в деяких державах континентальної системи права був нестабільним і почав швидко перероджуватися, поступово віддаляючись від класичної форми суду присяжних аж до суду шефенів.

Однак це не виключає, що в конкретній країні континентальної системи права одночасно не можуть існувати суд присяжних у його класичному варіанті і суд шефенів. Прикладом цього може бути сучасна Австрія¹.

Історико-правова генеза суду присяжних Росії. Історичні дослідження про виникнення та існування суду за участю представників народу в Російській імперії спираються на старі юридичні джерела. Перші згадування про суд за участю народних представників містяться в положеннях «Руської правди», де йдеться про общинні суди та кінні суди, що існували на заході Росії. Це були давні народні суди сільських громад. Саме так зароджувалася судова система Російської імперії з її невід'ємним атрибутом — представниками народу.

С. І. Вікторський, розглядаючи участь народу в кримінальному судочинстві, описав форми судів, що існували в минулому. Найбільш давньою формою народного суду, на його думку, були народні збори, наприклад, Псковське і Новгородське віче. Їм на зміну прийшли суди за участю судних мужів, яких змінили станові суди, що з'явилися за часів Петра I і отримали свій розвиток за правління Катерини II. Подальшою формою участі народного представника у відправленні правосуддя, на думку вченого, були суди з присяжними засідателями².

В. О. Ключевський вважав прообразом майбутнього суду присяжних вищу судову інстанцію давнього Новгорода, до якої справи надходили на вирішення чи ревізію від посадника, намісника князя і розглядалися посадником або намісником князя або їх тіунами разом з десятьма представниками народу по боярину і «життєму від кожного кінця»³.

Аналіз Судебників 1497 і 1550 рр. дозволяє цілком погодитися з вищевказаною думкою В. О. Ключевського. До цього слід додати, що інститут участі представників народу в суді намісників як присяжних був також закріплений у Двинській статутній грамоті 1397 р. (ст. 1). Це положення потім перейшло й у Судебник 1497 р., де в ст. 12 представники народу — цілувальники — уже розглядалися як прообраз присяжних, оскільки мета їх участі в судовому засіданні полягала в контролі за дотриманням тіунами і волостителями статутних грамот⁴.

¹ Див.: Бутов, В. Н. Уголовный процесс Австрии [Текст] / В. Н. Бутов. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. – 202 с.; Бутов, В. Н. Суд присяжных в Австрии [Текст] / В. Н. Бутов // Сов. юстиция. – 1992. – № 2. – С. 8–12.

² Викторский, С. И. Русский уголовный процесс [Текст] / С. И. Викторский. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Право, 1912. – С. 29.

³ Ключевский, В. О. Курс русской истории [Текст] : Ч. 1–2 / В. О. Ключевский. – М. : Юрид. лит., 1911. – С. 54.

⁴ Див.: Владимирский-Буданов, М. Ф. Обзор истории русского права [Текст] / М. Ф. Владимирский-Буданов. – 7-е изд. – Петербург ; К. : Право, 1915. – С. 194; Носов, Н. Е. Становление сословно-представительских учреждений в России: Изыскание о земской реформе И. Грозного [Текст] / Н. Е. Носов. – Л. : Юриздат, 1969. – 252 с.; Дмитриев, Ф. М. История судебных инстанций и гражданского судопроизводства от судейника до учреждения о губерниях [Текст] / Ф. М. Дмитриев. – М. : Право, 1859. – 354 с.; Романов, Б. А. Судебник Ивана Грозного: Исторические записки [Текст] / Б. А. Романов. – М. : Юрид. лит., 1949. – С. 29.

Спочатку право утримувати в суді цілувальника надавалося як привілей, оскільки обрані представники народу забезпечували для підсудних більше гарантій, ніж «кращі люди». Так, Великий новгородський князь, бажаючи захистити від утисків намісників і тіунів, дозволив у 1533 р. жителям Новгорода обирати від усіх вулиць 48 цілувальників, з яких кожний місяць четверо судили разом з тіунами.

Подібний привілей було надано у 1510 р. і Пскову. В обов'язки цілувальників входило «у суді сидіти, правди стеречи». Судебник 1550 р. уточнив процедуру участі в процесі судних людей. Так, для того щоб захистити місцеве населення від можливих зловживань з боку намісників та їх людей, вводилося обов'язкове ведення протоколу судового засідання, що писався земським дяком, засвідчувався «кращими людьми», старостою і цілувальниками і зберігався у намісника на випадок спору. Копія цього документа переписувалася слово в слово, скріплювалася печаткою і подавалася «кращим людям». При розгляді справи вищою інстанцією староста і цілувальники могли свідчити про фактичну сторону справи.

Не встановлюючи кількості судних мужів, які могли брати участь у судовому засіданні, Судебник усе-таки визначав їх категорії. Це — двірський, староста і цілувальники. Якщо в тій чи іншій місцевості двірського не було, то участь старост і цілувальників була обов'язковою. Вони мали забезпечувати інтереси сперечальників не тільки з тих же місцевостей, що і останні, а ще й від кожної сторони. Наприклад, при позовах волосних з місцевими на суді мали бути присутніми двоє соцьких і місцевих людей. Таким чином, судні мужі зобов'язувалися здійснювати судочинство відповідно до волі законодавця.

Починаючи з постанови Боярської думи від 28 лютого 1549 р., інститут представників населення в суді — намісників — законодавчо закріплювався в загальноросійському масштабі. Це положення оформилося як норма про необхідність повсюдного обрання представників населення в намісницькому суді в ст. 68 Судебника 1550 р.

Зазначені представники були зобов'язані брати участь у намісницьких судах за позовами, які пред'являли жителі цих волостей. У разі, якщо сторони належали до різних волостей, на суді мали бути присутніми старости і цілувальники від кожної волості, які іноді утворювали цілу колегію.

Поступово, з розвитком суспільства і формуванням станів, у державі почали поширюватися станові суди — суди рівних для дворян, суди з привілеями для міст та ін. Започаткував такі суди в Росії Петро I, а свій розквіт станові суди одержали за часів Катерини II, коли було видано «Учреждение губерний 1775 года». У проектах про перетворення судової системи Росії 1767 р. пропонувалося зробити судовий процес змагальним, гласним, установити незмінюваність суддів і створити суди присяжних.

У 1803 р. в «Записці про улаштування судових і урядових закладів Росії», підготовленій М. М. Сперанським, було зроблено спробу відокремити суд від поліції, створити суд присяжних і ввести публічність судочинства¹.

Ідея поділу в Росії судової та адміністративної влади і створення суду присяжних формулювалася декабристами в проектах про перебудову суспільства. На думку

¹ Див.: Мокринский, С. П. Суд присяжных [Текст] / С. П. Мокринский. – Петербург : Право, 1914. – С. 15; Розин, Н. Н. Уголовное судопроизводство [Текст] : пособие к лекциям / Н. Н. Розин. – 3-е изд., пересмотр. – Петербург : Право, 1916. – С. 134–135.

М. М. Розіна, в історії Росії була епоха, коли народні суди здійснювали судову владу майже у всій губернії і не залежали від уряду. Проте при цьому необхідно підкреслити, що в російському суспільстві тривалий час панувала доктрина про неспроможність російського народу належним чином здійснювати правосуддя через присяжних засідателів¹.

В подальшому цю ідею сформулював С. Є. Десницький, який у своїй праці «Уявлення про заснування законодавчої, судової та карної влади у Російській імперії» вказував, що «для більшої обачності при осудженні винуватих і для наявної справедливості суду не є занадто... обрання із сорока чоловік сторонніх п'ятнадцяти свідків на допомогу та виправдання суддям при дослідженні справ кримінальних; такі люди можуть довільно за розсудом суддів обиратися на будь-який суд з усіх пересічних громадян у містах, де суд вчинятися може, і тільки на той час, доки суд скінчиться»; присяжні мають «під присягою сказати за наслідками дослідження усієї справи винен підсудний чи ні»².

Таким чином, у Російській імперії поступово формувалися, закладалися основи майбутнього суду присяжних з його характерними класичними рисами як найбільш досконалої форми участі народного представника в судочинстві. І наслідком цього розвитку було проведення судової реформи 1864–1865 рр., що знаменувала собою зрілість російської реальності для впровадження цивілізованих правових інститутів. Суд присяжних засідателів було введено Указом царя Олександра II від 20 листопада 1864 р. про затвердження «Учреждения судебных установлений Российской Империи» (далі — «Учреждение») і Статуту кримінального судочинства Російської імперії (далі — Статут).

За основу було взято теорію буржуазного судоустрою та судочинства, яка передбачала наявність суду присяжних як необхідного атрибута судочинства та судового процесу. Значну роль у дослідженні моделей судоустрою за участю суду присяжних Франції, Бельгії, Німеччини, Італії, а також Англії та Америки відіграв статс-секретар Державної ради С. І. Зарудний, який розглядав судочинство як:

- 1) суворе застосування раніше визначеного, зрозумілого та усім відомого закону;
- 2) розшукування та визначення спірної події, до якої має бути застосований закон.

Вирішення другого питання, на його думку, є спірним і «через це сам склад суду повинен паралізувати можливі обурення».

Досягнення загальної довіри до рішень судових місць повинно стати головним завданням при утворенні судів, особливо кримінальних. «Умовами, які пробуджують загальну довіру, є:

- 1) численність суду;
- 2) вирішальне право обвинуваченого відводити суддів;
- 3) склад суду повинен бути подвійним: постійним та змінним, судді, які відводяться, не повинні належати до постійного складу суду;

¹ Див.: Розин, Н. Н. Уголовное судопроизводство [Текст]: пособие к лекциям / Н. Н. Розин. – 3-е изд., пересмотр. – Петербург: Право, 1916. – С. 137; Викторский, С. И. Русский уголовный процесс [Текст] / С. И. Викторский. – М.: Право, 1912. – С. 43; Джаншиев, Г. Эпоха великих реформ [Текст] / Г. Джаншиев. – М.: Право, 1890. – С. 404–405.

² Десницький, С. Е. Избранные произведения [Текст] / С. Е. Десницький. – М.: Спарк, 2001. – Т. 1. – С. 303.

4) судді, які відводяться, не повинні зовсім належати до складу не тільки судових, а й будь-яких урядових установ;

5) застосування закону має бути надане постійним суддям, а вирішення спору про подію — суддям, які відводяться або змінювані;

6) неупередженість суду»¹.

С. І. Зарудний вказував: «Більша частина вчених нині визнає, що суд присяжних є ні що інше, як судовий метод, як найбільш вірний та надійний шлях до правильного вирішення справ кримінальних, як особлива форма організації суду, і її встановлення в жодній мірі не повинно змішуватися з політичним устроєм держави»².

Юридична література і практика тих часів відображали життєвість ідеї введення суду присяжних у період судової реформи 1864–1865 рр.³ Згодом вона стала панівною у правовому житті держави, хоча підтримувалася не всіма вченими і юристами того часу⁴.

Основне заперечення проти суду присяжних полягало в тому, що суд присяжних вводився в Росії через сліпе наслідування іноземних зразків, хоча ідея створення в Росії суду присяжних не була результатом наслідування європейських інститутів, а була розумним застосуванням загальних засад, вироблених юридичною наукою. Укладачі судових статутів наполягали на суто юридичних, а не на політичних мотивах заснування суду присяжних. З огляду на праці німецьких юристів можна зазначити, що вони визнавали за необхідне надати присяжним засідателям право вирішувати тільки питання про винність, яке вони як люди, обізнані з дійсністю життя, вирішать краще за коронних суддів, людей кабінетних. Питання ж про покарання має вирішуватися суддями-юристами⁵.

Положення щодо шляхів перетворення суду в Росії широко обговорювалися, про що свідчило внесення низки відповідних зауважень, з деякими з них не можна було погодитися. Так, колезький асесор В. Соколов висловлював стурбованість з приводу станової роз'єднаності членів суду присяжних, незнання іноземних виразів частиною населення та існування звичаю висловлюватися по-іноземному у вищих верствах суспільства, що, на його думку, дає підстави до упередженого ставлення селян стосовно їх колишніх власників⁶.

Деякі пропозиції з огляду на сьогодення сприймаються як курйозні. Наприклад, Астраханський губернський прокурор, колезький асесор Фукс висловлював побоювання щодо неможливості введення суду присяжних на національних окраїнах Росії: «Калмики не можуть бути присяжними через незнання російської мови, а, крім того,

¹ Зарудный, С. И. Общие соображения о составе уголовного суда [Текст] / С. И. Зарудный // Работы о преобразовании судебной части в России. – СПб., 1862. – 256 с.

² Там само. – С. 2, 6.

³ Див.: Кони, А. Ф. О суде присяжных и о суде с словесными представителями [Текст] / А. Ф. Кони // Собрание сочинений : в 8 т. – М. : Юрид. лит., 1967. – Т. 4. – С. 262–292; Дейтрих, В. Ф. О суде присяжных: вопрос о его реорганизации [Текст] / В. Ф. Дейтрих // Журн. М-ва юстиции. – 1895. – № 6. – С. 32–46.

⁴ Див.: Розин, Н. Н. Уголовное судопроизводство [Текст] : пособие к лекциям / Н. Н. Розин. – 3-е изд., пересмотр. – Петербург : Право, 1916. – С. 137; Джаншиев, Г. Эпоха великих реформ [Текст] / Г. Джаншиев. – М. : Право, 1890. – С. 404–405.

⁵ Див.: Джаншиев, Г. Эпоха великих реформ [Текст] / Г. Джаншиев. – М. : Право, 1890. – С. 440.

⁶ Див.: Работы о преобразовании судебной части в России [Текст]. – Т. 2–3. – СПб., 1862. – С. 79–88.

через погляди на злочини, які виправдовують крадіжки худоби». Він також рекомендував: «Корисним було б відкриття судів присяжних здійснювати взимку, оскільки влітку найбільш напружена пора»¹.

У чому ж полягали сутність і особливості суду присяжних у Російській імперії? Що дає підстави розглядати його як якісно новий крок в історії розвитку інституту суду присяжних?

Основним принципом організації суду присяжних було те, що участь присяжного в роботі суду була його громадським обов'язком, а не правом. Причому обов'язком, що не мав жодного зиску для окремої людини, а навпаки, часто поєднувався із певними витратами. Однак суспільство мало дорожити заснуванням суду присяжних заради суспільного блага і заради любові до своєї країни².

На думку сучасників, діяльність присяжних «може бути успішною тільки тоді, коли доступ до неї матимуть усі, здатні виконувати її. Через те вироблення умов, що дають, з одного боку, право бути присяжним, а з іншого — позбавляють його, має серйозне значення»³.

Законодавство Російської імперії передбачало складання загальних і чергових списків присяжних засідателів. На першому етапі загальний список присяжних засідателів складався тимчасовою комісією, що призначалася повітовими земськими зборами. Вона повинна була також перевіряти загальні списки поточного року, включаючи з них померлих або таких, що втратили право бути присяжними засідателями, і вносячи тих, котрі отримали це право (статті 89, 91 «Учреждения»).

На другому етапі тимчасові комісії складали черговий список присяжних з осіб, що відповідали вимогам і повинні були призватися для участі в судових засіданнях у наступному році (ст. 98 «Учреждения»). До чергового списку присяжних складався також список запасних присяжних засідателів (ст. 101 «Учреждения»). Дослідники практики тимчасових комісій зазначали, що робота цих комісій йшла дуже погано і нерідко «...люди, які цілком задовольняють вимогам, що ставилися до присяжних, але не бажають відірватися від своїх особистих справ, умудряються цілими десятиліттями не потрапляти до списків, хоча і проживають безвідлучно в одному й тому ж місці»⁴.

Нарешті, за три тижні до відкриття судових засідань із присяжними засідателями з чергового списку жеребкуванням призначалися 30 засідателів для присутності протягом усього періоду засідань». Ще призначалися у тому ж порядку шість запасних засідателів з особливого списку (ст. 550 Статуту). Про проведене жеребкування складався протокол, а обраних присяжних засідателів запрошували до суду повістками.

За свідченням сучасників, значна кількість людей не бажали виконувати обов'язки присяжних⁵. Передбачаючи це, законодавці заздалегідь готували від-

¹ Работы о преобразовании судебной части в России [Текст]. – Т. 2–3. – СПб., 1862. – С. 173–174.

² Див.: Владимиров, Л. Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разра-ботки доказательств [Текст] / Л. Е. Владимиров. – Харьков : Университет. типогр., 1873. – С. 51.

³ Духовской, М. В. Русский уголовный процесс [Текст] / М. В. Духовской. – М. : Право, 1905. – С. 9.

⁴ Викторский, С. И. Русский уголовный процесс [Текст] / С. И. Викторский. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Право, 1912. – С. 13.

⁵ Див.: Кони, А. Ф. Присяжные заседатели [Текст] / А. Ф. Кони // Сов. юстиция. – 1993. – № 17. – С. 17.

носно велику кількість запасних присяжних засідателів (1/5 від основного складу), а також передбачали штраф від 10 до 100 рублів за першу неявку і від 20 до 200 рублів за другу неявку присяжного до суду за викликом без законних на те підстав (ст. 651 «Учреждения»).

На завершення список із прізвищами 30 присяжних роздавався обвинуваченню і захисту. «Складанню списку присяжних, — писав І. Я. Фойницький, — передують дії частково суду, частково сторін, спрямовані для подальшого очищення складу їх від осіб, що не відповідають усім вимогам здібного і неупередженого судді, і неспроможних з особистих причин брати участь у судовому розгляді. Суд усуває неправоздатних і звільняє тих, що мають законні причини до виходу. Сторони відводять присяжних, яким вони не довіряють, вважаючи їх підозрілими для себе суддями»¹. Обидві сторони мали право немотивованого відводу шістьох присяжних. Однак у Росії, на відміну від Франції та США, допускалося право переходу немотивованих відводів від обвинувачення до захисту, якщо обвинувачення відводило менше шістьох присяжних (ст. 656 Статуту). Такий шлях вирішення цього питання видається більш демократичним.

Право відводу без зазначення причин належало обвинувачу і підсудному. Практика визнавала таке право і за захисником як представником підсудного. Проте список присяжних подавався не захиснику, а підсудному, який міг передати його захиснику. Якщо підсудний категорично виражав незгоду з думкою захисника, то суд повинен був задовольнити прохання підсудного².

Папірці з прізвищами 18 присяжних, відібраних таким чином, вкладалися в ящик для жеребкування, після чого з 12 осіб, чії прізвища виймалися за жеребом, формувалася лава присяжних, а також називалися прізвища двох запасних присяжних (ст. 658 Статуту). Після закінчення процедури формування лави присяжних з останніх брали присягу і вони зі свого складу обирали старшину, який через особливий статус і особливі обов'язки, що покладалися на нього законом, мав бути освіченою та інтелектуально розвиненою людиною³.

Присяжних засідателів до присяги приводив священик. Присяга мала такий урочистий зміст: «Обіцяю і присягаю, що по справі, по якій я обраний присяжним засідателем, докладу усю силу свого розуміння до ретельного розгляду як обставин, що викривають підсудного, так і обставин, які його виправдовують, і подам рішучий голос відповідно до того, що побачу і почую на суді, за істиною правдою, за переконанням моєї совісті, не виправдовуючи і не засуджуючи невинуватого, пам'ятаючи, що я у всьому цьому повинен дати відповідь перед законом та перед Богом на страшному суді його». Коли на місці засідання суду не виявлялося духовної особи неправославної віросповідання, то присяжних приводив до присяги голова суду (ст. 688 Статуту).

Далі голова суду пояснював присяжним їх права та обов'язки в процесі. При судовому слідстві присяжні засідателі мали рівне із суддями право як на огляд слідів злочину, речових доказів, так і право ставити допитуваним особам запитання. При-

¹ Фойницький, І. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] : в 2 т. / И. Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 1. – С. 380.

² Див.: Радутная, Н. В. Зачем нам нужен суд присяжных? [Текст] / Н. В. Радутная. – М. : Рос. прав. акад. МЮ РФ, 1995. – С. 30–31.

³ Див.: Арсеньев, К. Предание суду [Текст] / К. Арсеньев. – СПб. : Право, 1890. – С. 232.

сяжні також мали право просити голову суду роз'яснити їм зміст прочитаних на суді документів, склад злочину та інші незрозумілі їм питання. Під час судового засідання присяжним засідателям дозволялося робити письмові нотатки (статті 672–674 Статуту).

Присяжні не мали права виходити із залу судового засідання, контактувати з особами, які не належали до складу суду, не одержавши на те дозволу голови. Присяжним також заборонялося збирати будь-які відомості щодо справи поза судовим засіданням (ст. 675 Статуту). За порушення зазначених правил присяжний засідатель усувався від подальшого розгляду справи і на нього накладався штраф у розмірі від 10 до 100 рублів (ст. 676 Статуту); стягнення на таку ж суму накладалося за порушення тасмниці до-радчої кімнати (ст. 677 Статуту).

На період виконання своїх обов'язків у суді присяжні ставали судьями, і цей факт визначав їх права та обов'язки в процесі¹.

Головне питання, яке мали вирішити присяжні, — наявність в інкримінованому діянні складу конкретного злочину, а також рішення щодо винності чи невинності особи (ст. 755 Статуту). З характеру цього питання видно, що російський кримінальний процес сприйняв як англійське ставлення до присяжного (присяжні — це судді факту і повинні встановити, чи мала місце подія злочину і чи вчинив його підсудний), так і суто французьке (постановка питання про винність підсудного в тому злочинному діянні, що є предметом обвинувачення).

Таке вирішення проблеми видається найбільш оптимальним з таких причин. Англійська модель суду присяжних була більш привабливою для російських законодавців, проте існуюча в Англії система прецедентного як матеріального, так і процесуального права, в якій присяжним важливо встановити сам факт діяння, винність особи і кваліфікацію злочину, — це справа вже професійних суддів, добре обізнаних із законом і прецедентами.

У Франції, як і в Росії, діяв кримінальний кодекс, що чітко визначав ознаки діяння, яке є кримінальним злочином. Через введення до закону поняття «склад злочину» суд повинен встановити наявність у конкретному діянні особи всіх елементів складу злочину. Тому присяжним необхідно не тільки встановити сам факт діяння, а й вирішити питання про винність підсудного (як питання про наявність усіх елементів складу злочину).

Після вручення старшині присяжних головою суду запитального листа останній проголошував напутнє слово, в якому пояснював присяжним істотні обставини справи і закони, що стосуються визначення властивості злочину, який розглядається, а також загальні юридичні судження про силу доказів, наведених проти і на користь підсудного. Закінчував своє пояснення голова суду нагадуванням присяжним засідателям, що вони повинні визначити винність або невинність підсудного за своїм внутрішнім переконанням, заснованим на обговоренні в сукупності всіх обставин справи. У разі засудження підсудного вони можуть, якщо знайдуть достатні до цього підстави, визнати його таким, що заслуговує на полегшення.

¹ Див.: Фойницький, И. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] : в 2 т. / И. Я. Фойницький. — СПб. : Альфа, 1996. — Т. 1. — С. 391.

Присяжні засідателі мали привести свою думку до одностайного рішення. Якщо цього складно було досягти, це не виходило, то рішення приймалося більшістю голосів. Коли ж думки розділялися порівну, то рішення приймалося на користь обвинуваченого. Втім на практиці виникали такі випадки, коли присяжні відмовлялися виносити вердикт. У літературі, як приклад, наводиться справа австралійського підданого Кара (розглянута 30 березня 1902 р.), де присяжні засідателі заявили, що не можуть дійти до будь-якого рішення і просять суд повернути справу на додаткове розслідування. Як наслідок, справу надіслали до Московської судової палати¹.

Що ж стосується професійних суддів, то вони не завжди мали погоджуватися з думкою присяжних. Так, якщо вони одностайно вирішували, що за рішенням присяжних було засуджено невинного, то справа передавалася на розгляд нового складу присяжних, рішення яких у всіх випадках було остаточним (ст. 818 Статуту). До того ж вирок, ухвалений за участю присяжних, визнавався остаточним і міг бути оскаржений лише в касаційному порядку.

Виправдання судом присяжних у 1878 р. Віри Засулич викликало нову хвилю нападок на суд присяжних². Деякі сучасники навіть вимагали повного скасування цього суду³.

Першим кроком судової контрреформи став перегляд компетенції суду присяжних. 9 травня 1878 р. цар затвердив закон «Про тимчасову зміну підсудності і порядку провадження справ щодо деяких злочинів». Цей закон вилучив з підсудності присяжних засідателів такі злочини проти порядку управління, як опір розпорядженням уряду, непокоря властям, а також справи про вбивство і замах на вбивство посадових осіб. Закон від 12 лютого 1887 р. обмежив принцип гласності кримінального судочинства, а закон від 7 липня 1889 р. ще більше скоротив юрисдикцію суду присяжних.

Однак діяльність судів присяжних у Російській імперії була досить значущою. Це підтверджують наведені статистичні дані. Так, до 1/3 кримінальних справ розглядалося судом присяжних, а 2/3 менш значних справ було віднесено до компетенції мирових суддів. Кількісно це більше, ніж в Англії, Франції та Німеччині того часу. Крім того, замість очікуваного посилення судових репресій у судах присяжних склалася зовсім інша картина: вони виправдовували у XIX ст. до 40% підсудних. У подальшому в ході проведення судової контрреформи цей показник вдалося скоротити до 25%. Цікаво порівняти ці дані з практикою сучасних професійних суддів, де показник виправдувальних вироків становить у середньому лише 0,2% від усіх розглянутих справ⁴.

Сучасний суд присяжних у Російській Федерації не скопійовано сліпо із зарубіжного зразка та суду присяжних Російської імперії⁵. Про це свідчать такі обставини.

¹ Див.: Михайлова, Т. Рассмотрение уголовных дел с участием присяжных заседателей [Текст] / Т. Михайлова // Законность. – 1994. – № 3. – С. 48.

² Див.: Суд присяжных в России: Громкие уголовные процессы 1864–1917 гг. [Текст] / сост. С. М. Казанцев. – Л.: Лениздат, 1991. – С. 281–316.

³ Див.: Ларин, А. М. А. Ф. Кони – судебный деятель [Текст] / А. М. Ларин. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 24–25.

⁴ Див.: Добровольская, С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук / С. И. Добровольская. – М., 1995. – С. 60–61.

⁵ Див.: Пашин, С. А. Судебная реформа и суд присяжных [Текст] / С. А. Пашин. – М.: Рос. прав. акад. МЮ РФ, 1994. – С. 69.

По-перше, зберігається змішана форма процесу, коли попереднє слідство організоване інквізиційним чином, ведеться негласно і без ознайомлення обвинуваченого з усіма доказами до завершення всіх слідчих дій; у суд обвинувальна влада перепро-ваджує справу, де подаються матеріали як за, так і проти обвинуваченого; зрозуміло, свідки та експерти виступають як об'єктивні джерела доказів, не будучи «на стороні обвинувачення або захисту».

По-друге, російський судовий розгляд, на відміну від англосаксонського, не розпадається на два, відділених один від одного кількома місяцями етапи: оголошення вердикту і винесення вироку; покарання визначається суддею в тому ж процесі, хоча і без участі присяжних засідателів.

По-третє, обвинувачений може вибирати між традиційним провадженням, коли справа розглядається професійними суддями, і судом присяжних; право вибору мають і підсудні в англосаксонських країнах, але, як правило, воно пов'язується із визнанням вини (той, хто уклав угоду з органом кримінального переслідування, постає перед суддею, який призначає покарання після нетривалого слухання, а той, хто заперечує свою вину, переносить спір на засідання з присяжними).

По-четверте, присяжні у своїх висновках не обмежені жорстко напутнім словом головуючого, оскільки вирішують лише питання факту і винності (невинності в розумінні Кримінального кодексу).

Навпаки, американські присяжні отримують докладну інструкцію з викладом тонкощів кримінального закону і відповідають на єдине загальне запитання про винність у злочині певного типу. Зрозуміло, розібратися з тим, «чи винний N у вбивстві другого ступеня», можна лише безмежно довіряючи суддівському тлумаченню закону. В той же час російські професійні судді пояснюють присяжним засідателям зміст кримінального закону, але питання для їх вирішення формулюються докладно, з описом фактичної сторони обвинувачення. У напутньому слові підсумовуються докази і коротко викладаються позиції сторін — обвинувача, потерпілого, захисника, підсудного.

Відомо, що на правильно сформульоване запитання будь-яка розсудлива людина здатна знайти адекватну відповідь. З урахуванням цього формулюються основні, допоміжні та окремі питання, що підлягають вирішенню колегією присяжних засідателів.

Згідно з ч. 1 ст. 339 КПК РФ щодо кожного з діянь, у вчиненні яких обвинувачується підсудний, ставляться такі три основних питання, що визначають головний зміст вердикту:

- 1) чи доведено, що діяння мало місце;
- 2) чи доведено, що діяння вчинив підсудний;
- 3) чи винний підсудний у вчиненні цього діяння.

Висновки присяжних не можуть ґрунтуватися на припущеннях, перед ними не можуть ставитися питання про ймовірність винності підсудного у вчиненні діяння. Крім того, у запитальному листі недопустимою є постановка питань про винність інших, крім підсудного, осіб.

Викладена вище характеристика розвитку суду присяжних не претендує на повний аналіз усієї генези цього правового інституту. Разом з тим метою цього розділу було показати рівень розвитку світової думки в галузі суду присяжних аж до сьогодення.

Це видається дуже важливим, оскільки підґрунтям сучасним українським законодавцям для розробки моделі суду присяжних в Україні був саме досвід цих країн.

Правова характеристика суду присяжних в Україні. Ще в ХІХ ст. деякими вченими було помічено, що немає суду присяжних взагалі, а є суд присяжних англійський, французький, американський, бельгійський та ін., однак будь-якому суду присяжних властиві конститутивні характеристики, що відрізняють його від інших судів¹. Конкретна ж модель суду присяжних залежно від країни, в якій він діє, має специфічні особливості.

Перша відмітна риса суду присяжних полягає в тому, що рішення про винність або невинність підсудного приймається самостійно колегією непрофесійних суддів. На думку Л. М. Карнозової, це «ядро процесуальної конструкції, навколо якого розгортаються всі інші особливості — процесуальні, організаційні, психологічні»².

Друга відмітна риса суду присяжних полягає в тому, що він є «сукупною» моделлю правосуддя за участю як народного, так і професійного представників, роль кожного з яких конститує суд присяжних як ціле. Отже, не замість суддів, а разом із суддями розглядають справи присяжні.

Конституція України, встановивши загальні положення реалізації судової влади, передбачила участь у здійсненні правосуддя представників народу через народних засідателів і присяжних. Аналіз положень, які містяться в ст. 127 Конституції України про те, що правосуддя здійснюється професійними суддями, а у визначених законом випадках — народними засідателями і присяжними, дозволяє зробити висновок про відокремлення професійних суддів від присяжних і тим самим про запровадження в Україні англо-американської моделі суду присяжних³. Додаткове підтвердження цього можна знайти в ст. 129 Конституції України, яка встановлює, що «судочинство здійснюється суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних». На жаль, законопроектні роботи, виконані на розвиток конституційних положень, особливо в сфері кримінально-процесуального права, «фактично повністю відкидають накопичений світовий досвід функціонування суду присяжних, перетворюючи його на кількісно розширену колегію народних засідателів радянських часів»⁴.

Розглянемо деякі критичні висловлювання на адресу суду присяжних, активно обговорювані в юридичній літературі.

1. Суд присяжних критикують як «відживаючий інститут англосаксонського прецедентного права», не властивий країнам континентальної правової системи внаслідок культурного фундаменту, що склався, і традицій права⁵.

¹ Див.: Миттермайер, К. А. Европейские и американские суды присяжных. Их деятельность, недостатки и средства к устранению этих недостатков [Текст] / К. А. Миттермайер. — М. : Д. Дриль, 1869–1871. — Вып. 1–2. — С. 508.

² Карнозова, Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления [Текст] / Л. М. Карнозова. — М. : NOTABENE, 2000. — С. 27–28.

³ Див.: Футей, Б. Становлення правової держави: Україна 1991–2001 роки [Текст] / Б. Футей. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — С. 64–65.

⁴ Лисенков, С. Суд присяжних в Україні [Текст] / С. Лисенков // Вісн. прокуратури. — 2001. — № 3. — С. 77.

⁵ Див.: Абдрахманов, Р. Не поторопились ли мы? [Текст] / Р. Абдрахманов // Рос. юстиция. — 1995. — № 12. — С. 12; Садыков, Ф. Я против суда присяжных [Текст] / Ф. Садыков // Рос. юстиция. — 1997. — № 1. — С. 5–6.

Навряд чи з цим можна погодитись. У ст. 129 Конституції України змагальність визнана принципом судочинства. А в країнах з розвинутим змагальним процесом «суд присяжних є не єдиною або переважною формою, а інститутом, що визначає систему правосуддя в цілому, задаючи її якість і гарантуючи громадянам право на розгляд їх справи присяжними при відповідній підсудності»¹.

Порівняльні дослідження свідчать, що у Великій Британії справді останніми роками знизилася кількість справ, які розглядаються судом присяжних. За даними, наведеними Л. М. Карнозовою, в Англії та США суд присяжних розглядає в середньому близько 3–9% справ². Але це аж ніяк не свідчить про зменшення його ролі. У країнах з розвинутим змагальним процесом суд присяжних оцінюється не як переважаючий суд, а як інститут, що гарантує кожному право на розгляд його справи присяжними при дотриманні підсудності³.

Критика ж, якої у цих країнах часом зазнає суд присяжних, швидше свідчить про розвиненість громадянського суспільства і про силу судової влади, ніж ставить під сумнів саме існування цього інституту.

На думку У. Бэрнема, критичні зауваження «щодо суду присяжних... або спрямовані проти відносної неефективності і високої вартості процесів за участю присяжних, або ставлять під сумнів здатність присяжних — групи аматорів — приймати належні рішення у справах»⁴.

Дійсно, судові процеси за участю присяжних забирають більше часу, ніж процеси, проведені судьями. Багато часу вимагає чітке застосування правил щодо доказів⁵. Як обвинувач, так і захисник повинні бути переконані, що присяжні повністю розуміють суть справи, яка розглядається, і їм доводиться виступати більш докладно. Присяжні не мають професійної підготовки «слухачів», як, наприклад, судді, а тому втомлюються і частіше виникає необхідність у перервах.

Слід також зазначити, що процес прийняття рішень присяжними триває довше. У результаті одного з досліджень судів Манхеттена в Нью-Йорку підраховано, що процес суду присяжних потребував приблизно на 40% більше часу, ніж процес, проведений судьями. І хоча втрата ефективності видається великою, необхідно нагадати, що понад 90% справ, за якими починаються розслідування, взагалі не потрапляють до суду присяжних у зв'язку з досудовим врегулюванням справи або її вирішенням у порядку спрощеного судочинства. У той же час автор наведеного дослідження, підраховуючи «продуктивність» роботи суду присяжних, виявив, що його скасування вимагає додаткового збільшення кількості суддів у міському суді Нью-Йорка в 1,6 рази, або судьям доведеться присвятити роботі по два тижні від тримісячної літньої

¹ Карнозова, Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования [Текст] / Л. М. Карнозова // Государство и право. – 1997. – № 10. – С. 55.

² Там само.

³ Див.: Рустамов, Х. У. Судебная власть [Текст] / Х. У. Рустамов, А. С. Безнасюк. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 212.

⁴ Бэрнем, У. Суд присяжных заседателей [Текст] / Уильям Бэрнем. – М. : МНИМП, 1995. – С. 9.

⁵ Див.: Гаврилин, Г. Г. Объективизация доказательств как фактор повышения эффективности суда присяжных [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Г. Г. Гаврилин. – Екатеринбург, 2000. – С. 12–16.

відпустки. На підставі проведених порівнянь було зроблено висновок, що суд присяжних коштує суспільству зовсім недорого¹.

Існування суду присяжних впливає на процедуру судочинства. У США так звана «угода про визнання», у результаті якої вирішуються понад 90% усіх кримінальних справ, стала можливою саме завдяки наявності суду присяжних, жорсткі стандарти якого змусили формувати альтернативні способи вирішення кримінальних справ. Адже якщо розглядати суд присяжних як правову модель, то вона включає передбачену законодавством і діючу на практиці процедуру, правила поведінки та прийоми, використувані в ній юристами. Суд присяжних України, очевидно, поєднуватиме в собі риси, властиві сучасному зарубіжному кримінально-процесуальному законодавству, вітчизняній дореволюційній процедурі і радянському кримінальному процесу з властивим йому обвинувальним ухилом.

Насамперед суду присяжних суперечитимуть інститут повернення справи для проведення додаткового розслідування, правило про неможливість самостійного, крім органів розслідування, збирання доказів захисником, процедура дослідження доказів, що не передбачає чіткого розмежування подання доказів обвинуваченням і захистом, що ускладнюватиме сприйняття досліджуваних доказів присяжними. З урахуванням історичних фактів і сучасної соціально-політичної обстановки навряд чи буде сприйнято в українському кримінальному процесі усічену процедуру судового розгляду в разі визнання підсудним своєї вини, яка існує в англійському та американському процесах. Адже сучасна українська кримінально-процесуальна доктрина базується на тому постулаті, що визнання підсудним своєї вини не завжди відповідає реальним обставинам справи. Таким чином, суд присяжних — це інститут, що змінює кримінальний процес і зачіпає правову систему України.

Деякі автори згадують випадки, коли присяжні діяли з порушенням закону і приймали рішення в свавільному порядку². Виникає питання: наскільки серйозна ймовірність неправильного вирішення справи судом присяжних? Чи дійсно, як стверджують критики, суд присяжних може бути введений в оману солодкомовними адвокатами, які наводять емоційні докази на користь своєї сторони? З цією метою у ході дослідження, проведеного ще в 1966 р., було перевірено припущення про те, чи відрізняються рішення присяжних від рішень суддів у конкретних справах. У результаті було визначено, що у 78% кримінальних справ судді були згодні з вердиктами присяжних, у 19% справ присяжні винесли виправдувальний вердикт, у той час як суддя виніс би обвинувальний, а в 3% випадків вердикт присяжних був обвинувальним, тоді як суддя виправдав би. При розгляді цивільних справ думки суддів і присяжних не збігалися приблизно в 22% випадків, однак різниця в розбіжності була невеликою. У той час як присяжні висловлювалися за позивача, а суддя приймав сторону відповідача у 12% випадків, незгода присяжних із суддею, який вирішував справу на користь позивача, простежувалася в 10% справ³.

¹ Див.: Бэрнем, У. Суд присяжных заседателей [Текст] / Уильям Бэрнем. – М. : МНИМП, 1995. – С. 16–17.

² Див.: Кислов, А. Присяжные оправдатели [Текст] / А. Кислов // Известия. – 1998. – 15 окт.; Суд торговых // Версия. – 2001. – № 42 (166). – С. 16.

³ Див.: Уразгильдеев, Л. Присяжные в уголовном судопроизводстве Англии и США [Текст] / Л. Уразгильдеев // Сов. юстиция. – 1990. – № 2. – С. 21–23.

Можливо, таке ж велике значення, як і відсоток збігу рішень суддів і присяжних засідателів, має додаткова інформація про розбіжність їх думок у 20% справ. На основі оцінок суддів судові справи класифікувались як «очевидні» і як «половинчасті», тобто як такі, що можуть обґрунтовано вирішуватися по-різному. Для «половинчастих» справ відсоток розбіжностей (40%) був набагато вищим, ніж для «очевидних» справ (9%).

Крім того, психологічні дослідження показують, що у разі розбіжності між суддею і присяжними існує певна підстава гадати, що висновки присяжних могли бути більш точними, оскільки порівняно з рішеннями, прийнятими окремими особами, групові рішення є більш правильними внаслідок динаміки, властивої їх прийняттю.

Зокрема, у США було проведене одне з показових досліджень ефекту групової динаміки в ситуації, дуже схожій на ту, яка характерна для судового процесу. В рамках дослідження проводилося тестування силогічної здатності студентів коледжу формулювати підставу для винесення рішення, причому порівнювалося, яким чином з цим завданням справлялися окремі найкращі студенти, і як з ним справлялися групи, що складаються із найслабкіших студентів. Кращі студенти індивідуально показали менш задовільні результати, ніж групи, що склалися зі слабких студентів. Дослідження дозволило прояснити, що окремих кращих студентів захоплювали їх власні емоції. З іншого боку, наявність у членів групи різних емоційних реакцій дозволила виправити тих, над ким починали брати гору некоректні емоції, або збалансувати їх реакцію іншою емоційною реакцією¹.

При оцінюванні спроможності суду присяжних виносити об'єктивні рішення слід пам'ятати про те, яких саме суб'єктів установлення фактів ми порівнюємо. Навіть якщо були підстави допустити, що середній суддя перевершує середнього присяжного, порівнюється не цей чинник. Порівнюються, з одного боку, суддя, а з другого — весь повний склад колегії присяжних в сполученні зі сприянням і контролем з боку цього судді, у результаті чого в судді є засоби захисту від явно помилкових рішень суду присяжних.

Формуванню в присяжних у процесі групової дискусії правильного внутрішнього переконання з питань про винність особи сприяє багато чинників, найважливішими з яких є: віковий склад колегії присяжних; різномірний особовий склад колегії присяжних, її кількісний склад; особистісні особливості присяжних, їх визначальна здатність швидко й ефективно психологічно включитися в діяльність присяжного².

Виступаючи у вирішенні в справі «Дункан проти штату Луїзіана» (1968 р.) про доцільність існування в США суду присяжних, Верховний Суд США зазначив, що критики суду присяжних запевняють, начебто «присяжні засідателі нездатні оцінити вагомість доказів і фактів у справі, а також що вони непередбачувані, романтично настроєні і ненабагато надійніші від простого жереба». Вивчивши матеріали, що документально підтверджують компетентну роботу судів присяжних, суд визначив, що «присяжні спроможні оцінити докази і прийняти грамотні рішення в більшості з по-

¹ Див.: Бэрнем, У. Суд присяжных заседателей [Текст] / У. Бэрнем. – М. : МНИМП, 1995. – С. 19–20.

² Див.: Мельник, В. В. Коллегия присяжных заседателей как субъект коллективного решения вопросов о виновности (социально-психологические аспекты) [Текст] / В. В. Мельник // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 27.

даних їм справ». Виходячи з того, що кожний судовий розгляд ведеться відносно подій, що мали місце в минулому, правосуддя неспроможне з абсолютною точністю встановити факти, тому воно є не більше ніж спробою винести найбільш оптимальне рішення, наскільки це в людських силах, про те, що знати неможливо. У пошуках рішення, максимально наближеного до істини, основну роль відіграють здоровий глузд і життєвий досвід. Інститут присяжних припускає саме використання цих здібностей при винесенні рішення про винність чи невинність обвинуваченого.

Право бути судимим судом присяжних не тільки виходить з достатньої компетентності непрофесіоналів для оцінки фактів у справі, а й ґрунтується на переконанні, що присяжні багато в чому перевершують суддів у такій оцінці. Обрані або призначені судді можуть бути менш об'єктивними стосовно до обвинуваченого. Суд присяжних згідно з висновком Верховного Суду США відображує «небажання наділяти одного суддю або групу суддів владою над життям і волею громадянина» і «в серйозних кримінальних справах охороняє від випадковості в застосуванні закону».

Упередженість судді може бути викликана підсвідомістю, а не свідомістю. Судді нерідко призначаються з числа прокурорів. Навіть претендуючи на неупередженість, особа, що посіла суддівську посаду, може несвідомо, на основі багаторічної звички, не довіряти показанням підсудного і покладатися на дані розслідування. Навіть головування на численних процесах може породжувати скептичне ставлення до слів обвинуваченого про несправедливе і незаслужене обвинувачення. Професіоналізм у суддівстві нерідко може стати перешкодою, а не підмогою.

Крім сумніву в тому, що професійні третейські якості неодмінно, нехай більшою чи меншою мірою, є гарантією виявлення істини, суд присяжних сприяє усвідомленню громадськістю єдності системи кримінального правосуддя. Суд з колегією присяжних означає, що рішення про винність приймається представниками різних верств суспільства, а не суддею, якому платить те саме державне відомство, яке переслідує обвинуваченого. Такий процес легітимізує остаточний вердикт як продукт зваженого підходу суспільства, а не свавільне розпорядження держави¹.

Що ж стосується Європи, то тут ситуація в різних країнах є різною: в деяких країнах суд присяжних діяв, а потім був замінений на суд шефенів. В Австрії він діє дотепер у класичній формі, а в Іспанії введений у 1995 р. Російська історія, як відомо, теж знайома із судом присяжних, і саме завдяки судовій реформі 1864 р. функції суду були відокремлені від адміністративних. Нагадаємо, що введення тієї чи іншої конструкції слід оцінювати, виходячи не тільки з її власних властивостей, а й з більш далеких цілей, заради яких це робиться. Самі ж цілі і засоби їх реалізації, безумовно, зобов'язані докладно обговорюватися.

Звичайно, питання про традиції та новації в праві потребує спеціальних досліджень. Але в загальному вигляді, на нашу думку, правомірність перенесення «давніх» правових інститутів цілком укладається в уявлення про правовий процес: ми не могли б сьогодні говорити про романо-германську правову сім'ю, якби свого часу в Європі не відбулося рецепції давнього римського права.

¹ Див.: Лебедев, В. М. Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития [Текст] / В. М. Лебедев. – СПб. : Лань, 2001. – С. 174–185.

2. Суд присяжних критикують і з позицій, згідно з якими «народ не готовий до того, щоб справедливо вирішувати питання про винність чи невинність людини, оскільки в суспільства немає правових традицій; немає загальних моральних засад, занадто сильною є соціально-економічна диференціація в суспільстві». Це досить обґрунтована, але не безспірна критика суду присяжних. В основі цієї критики лежить визнання суду присяжних як природного «суду вулиці», «суду натовпу». Дійсно, журі присяжних характеризується непереборною двоїстістю. У ньому одночасно присутні людська свобода (і в цьому сенсі — сваволя) і обмежуюча її правова форма, але не суд натовпу¹.

Як писав О. Ф. Коні, перед судовою реформою 1864 р. у Російській імперії такі впливові законодавці, як Блудов, Корніолін-Лінський і навіть Спасович виходили з припущення «про нездатність російської людини відрізнити закон від розпорядження начальства, злочинця від нещасного, справедливість від милосердя і служіння потребам держави від особистих почуттів і настроїв»². Однак багатоваківа практика діяльності суду присяжних свідчить про те, що людське суспільство не може відмовитися від форми суду, яка є, на думку О. Ф. Коні, «зразком безкорисливої праці та усвідомлення своєї службової повинності й моральної відповідальності перед суспільством. Серед безлічі справ, розглянутих за участю присяжних, рідко видавалися рішення, з якими можна було не погоджуватися з суто юридичної точки зору, але які ставали зрозумілими з погляду життєвої правди і неупередженого ставлення до судового матеріалу, розгорнутого свідками, сторонами й експертами перед суддями громадської совісті, для яких “вчинив” і “винний” не могли бути синонімами»³.

Крім того, опоненти суду присяжних вважають, що присяжні, вирішуючи питання про винність підсудного в конкретному злочині без достатнього уявлення про такі юридичні поняття, як злочин, вина, співучасть свідомо приречені на судові помилки і вердикти, які суперечать закону. Дійсно, існуюча в кримінальному законі юридична конструкція форми вини може призвести до помилки, коли присяжні визнають особу винною в учиненні злочину при вчиненні нею лише об'єктивної сторони злочину, хоча із суб'єктивної сторони в її діях присутній юридичний казус. У зв'язку з цим можна згадати роман Л. М. Толстого «Воскресіння», в якому описано випадок засудження головної героїні судом присяжних у Російській імперії за вчинення об'єктивної сторони злочину, хоча в судовому засіданні було встановлено, що в неї не було наміру позбавити життя потерпілого, оскільки вона тільки хотіла його приспати і, даючи таблетки, думала, що дає снодійне. Таким чином, у її діях була відсутня суб'єктивна сторона злочину, оскільки вона не знала, не могла знати і не повинна була знати, що дає потерпілому отруту. За кримінальним законодавством Російської імперії в наявності юридичний казус⁴.

¹ Див.: Карнозова, Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования [Текст] / Л. М. Карнозова // Государство и право. – 1997. – № 10. – С. 54.

² Коні, А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе [Текст] / А. Ф. Коні // Собр. сочинений : в 8 т. – М. : Юрид. лит., 1967. – Т. 4. – С. 51.

³ Там само. – С. 54.

⁴ Див.: Бобрищев-Пушкин, А. М. Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных [Текст] / А. М. Бобрищев-Пушкин. – М. : Право, 1896. – 676 с.

Проте присяжні засудили підсудну за схемою: «винна, оскільки її дії призвели до смерті потерпілого».

Н. В. Радутна зазначає, що присяжні вважаються суддями факту і «в їх обов'язки входить прийняття рішення про винність або невинність особи, яку віддано до суду»¹. Висновок про винність або невинність є підставою для кримінально-правової оцінки дій та кваліфікації конкретного діяння за відповідною статтею кримінального закону. Без достатнього знання правової процедури прийняття рішень судом присяжних можна припуститися помилкового судження про те, що ми віддаємо вирішення основного питання судочинства особам, не здатним судити про юридичну природу діяння, досліджуваного судом. Безпосередня участь присяжних у правосудді як громадського судді заснована на тому, що кожний громадянин незалежно від його соціального стану, освіти, статі та інших характеристик повинен бути здатним оцінювати обставини справи, що є предметом судового дослідження. Інакше втрачається сенс гласності суду, виховної ролі правосуддя.

Функція професійного судді стає новою і визначальною у процесі з присяжними. У загальному вигляді перед суддею постає завдання у кожній конкретній справі створити зі звичайних людей діючу «машину правосуддя» *ad hoc* (для даного випадку), здатну прийняти рішення, вирішивши конкретну справу. Серйозність ролі головуючого в суді присяжних підкреслює методологічний підхід А. М. Бобрищева-Пушкіна, який розглядав рішення присяжних про винність як «думки про правове питання», а правосвідомість присяжних — як механізм породження права, у певному сенсі відтворюючий природничо-історичний механізм виникнення правових норм (не тотожних закону)².

У цьому відношенні професіоналізм судді, який працює в суді присяжних, не можна порівняти за складністю з традиційним професіоналізмом. У суді присяжних головуючий не просто керує процесом, він ніби, за образним висловом Л. М. Карнозової, «надягає» на себе правову форму і демонструє її в дії³, оскільки не тільки кожне його юридично значуще рішення, а й форма поведінки, способи спілкування з учасниками процесу, а також власне процесуальна діяльність знаходяться під пильною увагою присяжних, які зіставляють усе це з власним сприйняттям процесу⁴. Так само незмірно більш високу планку професіоналізму ставить суд присяжних перед обвинуваченням і захистом: оскільки в радянському кримінальному процесі практично не було змагальності, тепер сторони змушені освоювати нові методики реалізації своїх прав у судовому розгляді⁵.

¹ Радутная, Н. В. Зачем нам нужен суд присяжных [Текст] / Н. В. Радутная. – М. : Рос. прав. акад. МЮ РФ, 1995. – С. 35.

² Бобрищев-Пушкин, А. М. Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных [Текст] / А. М. Бобрищев-Пушкин. – М. : Право, 1896. – С. 34–44.

³ Карнозова, Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования [Текст] / Л. М. Карнозова // Государство и право. – 1997. – № 10. – С. 55.

⁴ Див.: Магун, А. В. Судья-профессионал в суде присяжных (социально-психологическая характеристика) [Текст] / А. В. Магун, И. А. Краснопольский // Состязательное правосудие. – 1994. – Вып. 1. – Ч. 2. – С. 393–420.

⁵ Див.: Погодин, С. Б. Обвинение в суде присяжных в российском уголовном процессе [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С. Б. Погодин. – Саратов, 2001. – 24 с.; Защитник в суде присяжных [Текст] / отв. ред. Н. В. Радутная. – М. : ИГП РАН, 1997. – 150 с.

У зв'язку з цим, на наш погляд, річ зовсім не в тому, що «народ не готовий», а в тому, що професійне товариство юристів чинить опір змінам у власній діяльності. Це опір цілком природний і зрозумілий. Спосіб діяльності в інквізиційному процесі не перетворюється плавно в новий професіоналізм у процесі змагальному, і замість того, щоб робити основний акцент на підготовці і перепідготовці юристів до роботи в нових умовах, проблема вуалюється розмовами про неготовність населення.

Навпаки, дослідники суду присяжних у Російській Федерації зазначають, що побоювання агресивності «суду вулиці», яка проявиться у вердиктах присяжних, не виправдалися. Суд присяжних проводить більш вдумливе і скрупульозне судове слідство, він здатний до прийняття нестандартних рішень. Порівняльні статистичні дані в різних державах вказують на досить високий (порівняно із середнім рівнем по країні) відсоток виправдувальних вироків, які виносяться судами присяжних, що викликає надмірне занепокоєння з боку органів обвинувачення¹.

Не можна говорити про необґрунтований «виправдувальний» ухил суду присяжних, серед його вердиктів є й такі, що потягли за собою покарання у вигляді смертної кари. Досить високий відсоток виправдувальних вироків фахівці (навіть настроєні проти суду присяжних) пояснюють насамперед низькою якістю досудового розслідування, а отже, слабкістю доказової бази обвинувачення. У суді присяжних головує зобов'язаний виключати з розгляду докази, одержані з порушенням закону, що в традиційній формі процесу декларовано, але процедурно не розгорнуто.

Про це свідчать і дані соціологічних досліджень, проведених В. Мельником. Опитані судді, які мають досвід роботи в суді присяжних, вважають, що в них набагато частіше, ніж у звичайних судах, виносять виправдувальні вирок з таких причин:

а) суди присяжних висувають підвищені вимоги до якості попереднього слідства, якості доказів, на яких ґрунтується обвинувачення, їх достовірності, допустимості і достатності для формування правильного внутрішнього переконання у питаннях про винність (так вважають 72,7% опитаних);

б) присяжні засідателі і професійні судді в суді присяжних більш послідовно керуються презумпцією невинуватості і процесуальними правилами оцінки доказів, що впливають з неї (33,3%);

в) процесуальна форма суду присяжних надійніше захищає підсудного від обвинувального ухилу професійних і непрофесійних суддів (22,7%);

г) на внутрішнє переконання присяжних засідателів у питаннях про винність не впливають недопустимі докази, одержані з порушенням вимог Конституції РФ і КПК, оскільки такі докази виключаються з розгляду на стадії попереднього слухання (19,6%)².

Отже, низька якість роботи професійних юристів подається як некомпетентність присяжних. Присяжні ж реально демонструють адекватність цієї форми суду цілям судової реформи, оскільки досить відчутно реагують на необґрунтованість обвинувачення.

¹ Див.: Мельник, В. В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе [Текст] / В. В. Мельник. – М. : Дело, 2000. – С. 40–52; Карнозова, Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования [Текст] / Л. М. Карнозова // Государство и право. – 1997. – № 10. – С. 55.

² Мельник, В. В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе [Текст] / В. В. Мельник. – М. : Дело, 2000. – С. 46.

На наш погляд, серйозною замовчуваною підставою критики введення суду присяжних у деяких пострадянських державах є положення про те, що суд присяжних набагато менш керований, ніж суд, до складу якого входять професійні судді. Дійсно, «коли рішення про факт вчинення злочину і про винність підсудного повинні приймати присяжні засідателі, коли внутрішнє переконання суду (колегії присяжних засідателів) незалежне від юридичних стереотипів, виникла загроза руйнування солідарності носіїв обвинувальної позиції, у судочинство імплантовано елемент, що перешкоджає колишній передбачуваності»¹.

Колегія присяжних уперше починає здійснювати правосуддя в системі *ad hoc* (для конкретної справи), а тому не несе на собі відбитка «конвеєра судочинства», зберігаючи свою особистісну природу.

3. Опоненти суду присяжних зазначають також, що правосуддя в державі, тим більше вирішення питання про винність чи невинність підсудного, повинні здійснювати не дилетанти, до яких належать присяжні, а професійні юристи. Прихильники цієї позиції вважають, що «сам процес доказування в суді присяжних не узгоджується з їх правом вирішувати питання про винність підсудного. Відповідно до принципу презумпції невинуватості кожний обвинувачений в учиненні злочину вважається невинним, доки його винність не буде доведена в передбаченому... законом порядку і встановлена вироком суду, що вступив у законну силу. В кримінально-процесуальному законі передбачена процедура доказування вини суб'єкта, відповідно до якої доказування повинні здійснювати професійні юристи — судді і посадові особи правоохоронних органів. Об'єктивність рішення про винність залежить від детального знання процесу доказування, розуміння суті доказів і уміння працювати з ними. Присяжні засідателі не мають відповідної підготовки»².

Ми поділяємо критику цієї позиції, дану Л. М. Карнозовою, суть якої полягає в тому, що «відповідно до принципу змагальності ... суд не зобов'язаний здійснювати доказування»³. Більше того, у наведеному висловлюванні фактично злиті зовсім різні процедури — доказування й оцінювання доказів, що згідно із законом здійснюється за внутрішнім переконанням⁴.

Внутрішнє переконання як спосіб оцінювання доказів є елементом «професійної технології судді. Звідси зміст внутрішнього переконання являє собою проекцію уявлень, що панують у професійному товаристві»⁵. Професіоналізм припускає формування певних стереотипів унаслідок накопиченого професійного досвіду і характеризується феноменом так званого професійного старіння, що «характеризується несприйнятливістю нового, канонізацією й універсалізацією власного досвіду,

¹ Карнозова, Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования [Текст] / Л. М. Карнозова // Государство и право. — 1997. — № 10. — С. 56.

² Абдрахманов, Р. Не поторопились ли мы? [Текст] / Р. Абдрахманов // Рос. юстиция. — 1995. — № 12. — С. 12.

³ Карнозова, Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования [Текст] / Л. М. Карнозова // Государство и право. — 1997. — № 10. — С. 52.

⁴ Див.: Воскресенский, В. Участие прокурора в формировании коллегии присяжных заседателей [Текст] / В. Воскресенский // Законность. — 1994. — № 3. — С. 19–20.

⁵ Карнозова, Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления [Текст] / Л. М. Карнозова. — М.: NOTABENE, 2000. — С. 50.

використанням стереотипів, тобто досягнень минулого, відсутністю зростання, закритістю для професійного розвитку»¹.

Присутність у суддівській свідомості певних стереотипів призводить у кінцевому підсумку до професійної деформації судді. Негативні риси характеру і властивості особистості, протипоказані професійній діяльності судді, проявляються у відсталому стереотипі як в одній з форм вираження професійної деформації.

Відсталий стереотип у психологічному плані виявляється в тому, що він створює в судді настроєність на безумовну правильність тільки його оцінок і небажання співвідносити своє рішення з конкретною ситуацією, що виникає у кримінальній справі. Відсталий стереотип у пізнавальній діяльності по суті підмінює дискурсивне міркування здогадами, а прогалину у системі доказів заповнює попереднім досвідом. На адекватність оцінок судді впливають укорінені судження і шаблони, які заважають йому правильно сприймати доказову інформацію, що позначається на об'єктивності формування суддівського переконання й обумовлює суб'єктивізм у висновках².

Так, шаблон радянського кримінального судочинства, згідно з яким суд — це орган боротьби зі злочинністю, фактично призвів до зрощення функції обвинувачення з функцією правосуддя і породив проблему обвинувального ухилу в кримінальному процесі³. Теоретичні дослідження такої професійної деформації суддів, як обвинувальний ухил або обвинувальна настанова, досить великі⁴. Обвинувальний ухил відображує односторонню спрямованість поведінки і дій судді, настанову на обвинувачення — перевагу при проведенні дослідження даним, що викривають підсудного у вчиненні злочину або обтяжують його відповідальність. Зокрема, він проявляється в недооцінці аргументів підсудного і його захисника, спрямованих на звільнення від відповідальності або пом'якшення цієї відповідальності, і, навпаки, переоцінці значущості для правосуддя позиції прокурора, який підтримує обвинувачення в суді; у перевазі версії, поданої в обвинувальному висновку. Стосовно особи судді обвинувальний ухил може виражатися в «стереотипі, шаблоні поведінки в судовому дослідженні, що проявляється, з одного боку, в привнесенні свого досвіду щодо розгляду подібних справ на вирішення долі особи, притягнутої до справи за аналогією (шаблоном), з іншого — у повторенні в суді спрямованості і методів дослідження доказів, використаних на попередньому слідстві. У цих випадках не враховується або ігнорується факт унікальності, неповторності кожної справи»⁵.

Причому аналіз, проведений низкою авторів, свідчить, що не можна розглядати обвинувальний ухил тільки як ненормативний феномен, визначений виключно зви-

¹ Маркова, А. К. Психология профессионализма [Текст] / А. К. Маркова. — М. : Междунар. гуманитар. фонд «Знание», 1966. — С. 152.

² Див.: Зивс, С. А. Современный уголовный суд присяжных в Англии [Текст] / С. А. Зивс. — М. : Юрид. лит., 1948. — С. 47.

³ Див.: Басков, А. Д. Третья власть в России. Книга вторая — продолжение реформ [Текст] / А. Д. Басков. — М. : Юрлитинформ, 2002. — С. 101.

⁴ Див.: Карнозова, Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования [Текст] / Л. М. Карнозова // Государство и право. — 1997. — № 10. — С. 55.

⁵ Алексеева, Л. Б. Предупреждение судебных ошибок, обусловленных обвинительным уклоном в деятельности судов первой и кассационной инстанций [Текст] : пособие для судей / Л. Б. Алексеева, Н. В. Радутная. — М. : МЮ СССР, 1989. — С. 45.

чаями правозастосовної практики або «несвідомістю суддів»¹, а й існуванням у законі «процесуальної конструкції, що закріплює обвинувальну концепцію кримінального судочинства»². Виходить, що «дотримуючись процесуальних правил, передбачених законом, судді вже непомітно для себе ніби втягуються в ідейну позицію обвинувача, потрапляючи при цьому до своєрідної “пастки”»³.

При аналізі обвинувального ухилу виділяються дві тенденції. Перша полягає «у вказівці на об'єктивний характер обвинувального ухилу з погляду дії психологічних законів — законів дії установки, що детермінує вибірковість і схильність до певного типу рішень. Обвинувальна установка породжується професійним досвідом, що, у свою чергу, формується в дуже конкретних умовах, які пред'являють професіоналу параметри успішної та неуспішної діяльності»⁴. Дійсно, визнання виправдувальних вироків браком у роботі, тиражування судами першої інстанції судових помилок вищих інстанцій об'єктивно формують обвинувальну настанову суддів.

З другого боку, обвинувальна тенденція в судовій практиці характеризується як ухил, а сукупність відповідних якостей судді — як деформація, хоча фактично йшлося про деяке відхилення практики і діяльності окремих суддів від спрямованості системи в цілому на боротьбу зі злочинністю⁵. Тому не можна визнавати це ні ухилом, ні деформацією, це було професіоналізмом. Звідси в умовах реформування кримінального судочинства «уникнути зміцнення настанови на обвинувачення можна за допомогою послідовного дотримання таких принципів судочинства, як презумпція невинуватості, змагальність, різнобічність, повнота й об'єктивність дослідження, доказів, забезпечення обвинуваченому права на захист»⁶, але при неодмінній «нормативній регламентації процедур, що реалізують дані принципи, і відповідно контролю за їх дотриманням з боку вищих інстанцій»⁷.

Тому відсутність юридичного професіоналізму в присяжних дозволить реально розділити досудове слідство і судовий розгляд і повністю реалізувати принцип безпосередності й усності процесу.

Відповідно до чинного законодавства присяжним є громадянин України, якого у випадках, визначених процесуальним законом, залучають до здійснення правосуддя, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя. Присяжним може бути громадянин України, який досяг тридцятирічного віку і постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду.

¹ Резник, Г. М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств [Текст] / Г. М. Резник. — М. : Юрид. лит., 1977. — С. 96.

² Вицин, С. Е. Концепция уголовно-процессуального законодательства Российской Федерации [Текст] / С. Е. Вицин, Э. Ф. Куцова, А. М. Ларин и др. // Государство и право. — 1992. — № 8. — С. 26–32.

³ Мизулина, Е. Б. Независимость суда еще не есть гарантия правосудия [Текст] / Е. Б. Мизулина // Государство и право. — 1992. — № 4. — С. 59.

⁴ Карнозова, Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления [Текст] / Л. М. Карнозова. — М. : NOTABENE, 2000. — С. 56.

⁵ Там само. — С. 58.

⁶ Алексеева, Л. Б. Предупреждение судебных ошибок, обусловленных обвинительным уклоном в деятельности судов первой и кассационной инстанций [Текст] : пособие для судей / Л. Б. Алексеева, Н. В. Радутная. — М. : МЮ СССР, 1989. — С. 7.

⁷ Карнозова, Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления [Текст] / Л. М. Карнозова. — М. : NOTABENE, 2000. — С. 67.

Не можуть бути залучені як присяжні такі категорії громадян:

- 1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
- 2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків народного засідателя, присяжного;
- 3) які мають незняту чи непогашену судимість;
- 4) народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, військово-службовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування, адвокати, нотаріуси, члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради юстиції;
- 5) особи, на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення;
- 6) громадяни, які досягли шістдесяти п'яти років;
- 7) особи, які не володіють державною мовою.

Особа, включена до списку присяжних, зобов'язана повідомити суд про обставини, що унеможливають її участь у здійсненні правосуддя, у разі їх наявності. Особа, включена до списку присяжних, не може залучатися до розгляду справи як народний засідатель.

Закон також встановлює і процедуру добору та затвердження списку присяжних. Для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідної місцевої ради, що формує і затверджує у кількості, зазначеній у поданні, список громадян, які постійно проживають на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду, відповідають вимогам Закону і дали згоду бути присяжними.

У разі неприйняття місцевою радою протягом двох місяців з моменту отримання подання рішення про затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням щодо затвердження списку присяжних до відповідної обласної ради.

Список присяжних затверджується на два роки і переглядається в разі необхідності для заміни осіб, які вибули зі списку, за поданням територіального управління Державної судової адміністрації України.

Після затвердження списку присяжних такий список передається до відповідного суду. Інформацію, що міститься у зазначеному списку, не може бути використано для цілей, що не пов'язані із доббором присяжних.

5.6. Правовий статус народних засідателів

Поняття і правова природа діяльності народного засідателя. Народним засідателем є громадянин України, який у випадках, визначених процесуальним законом, та за його згодою вирішує справи у складі суду разом із професійним суддею, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя (ч. 1 ст. 58 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Діяльність народних засідателів є важливим напрямом реалізації конституційної засади участі народу в здійсненні правосуддя. На виконання загальних (ч. 2 ст. 5, ч. 1 ст. 6) та спеціальних (ч. 3 ст. 124, ч. 1 ст. 127, ч. 2 ст. 129) норм Основного Закону представники народу як носії суверенітету та єдине джерело влади в Україні безпосередньо здійснюють державну владу в царині правосуддя. Це характеризує відкритість держави перед громадою й демократичний характер судочинства, сприяє підвищенню авторитету й довіри до судового рішення.

Маючи різнобічний професійний та життєвий досвід, моральні якості представники широких верств населення спроможні сприяти суду в правильному дослідженні й оцінці різноманітних аспектів правової ситуації, що є предметом судового розгляду. Внесення правосвідомості народу до суду розширює застосування засад справедливості й гуманізму під час вирішення справи, дозволяє позбутися крайнощів формалізму та тяганини, негативних стереотипів професійної суддівської поведінки, виступаючи додатковим чинником забезпечення незалежності професійних суддів під час відправлення судочинства.

За кількісними параметрами інститут народних засідателів на сьогодні є наймасовішою формою залучення представників народу до участі у здійсненні правосуддя. Порівняно із присяжними, які досить рідко розглядають справи про найтяжчі кримінальні злочини, за вчинення яких передбачено покарання у вигляді довічного позбавлення волі, народних засідателів можна значно частіше зустріти в місцевих судах через віднесення процесуальним законом до компетенції судових колегій за їх участю більш поширених категорій цивільних справ окремого провадження.

У ретроспективному плані інститут народних засідателів було запроваджено до національної правової системи Декретом Ради народних комісарів про суд № 1 від 22 листопада 1917 р.¹, де використовувалося поняття «чергові засідателі», яке згодом трансформувалося в «народних засідателів». Та попри відмінності в термінології й намагання окремих юристів представити народних засідателів як самобутнє надбання, створене радянською владою, за своєю сутністю інститут, що розглядається, є континентальним різновидом суду присяжних, більш відомим як суд шефенів. Найбільш характерним його взірцем є Німеччина, де шефени дотепер здійснюють правосуддя разом із професійним суддею в судах у справах неповнолітніх, а також у судах соціальної, трудової, адміністративної, фінансової юрисдикції, у палатах із трудових питань судів цивільної юрисдикції, а також у судах дисциплінарної юрисдикції та юрисдикції судів честі². Під найменуванням «*beisitzer*» засідателі представлені тут у такій вузькопрофільній юрисдикції, як судові палати у справах адвокатів (§ 106–107 Федерального положення про адвокатуру³).

Необхідність введення аналога народних засідателів — шефенів — до правової системи Російської імперії дискутувалася вже дореволюційною процесуальною док-

¹ Декреты Советской власти. 25 октября 1917г. – 16 марта 1918 г. [Текст]. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1957. – Т. 1. – С. 124–126.

² Див.: Шишкін, В. І. Судові системи країн світу [Текст] : навч. посіб. : [у 3 кн.]. Кн. 2 / В. І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 94.

³ Bundesrechtsanwaltsordnung (BRAO): berücksichtigter stand der gesetzgebung 1 dezember 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.jusline.de/Bundesrechtsanwaltsordnung_%28BRAO%29.html.

триною¹. Поштовхом до спорів стали недоліки в діяльності суду присяжних, що змушувало шукати альтернативні, більш досконалі форми судочинства за участю представників народу. Вихід бачили, серед іншого, у використанні німецького та швейцарського досвіду функціонування суду шефенів, хоча й в цих країнах не було однозначного ставлення до цієї інституції².

Одну з найбільш вдалих спроб визначити характерні риси шефенського суду здійснив відомий дореволюційний процесуаліст І. Я. Фойницький, зокрема:

1) шефени обираються не на одну справу, як присяжні засідателі, а на цілий ряд справ, що підлягають розгляду в цю сесію;

2) шефени утворюють одну неподільну колегію із коронним суддею, який головує у шефенському суді; разом із ним вони ухвалюють вирок як стосовно вини, так і щодо покарання, беручи більш або менш вагому участь у вирішенні процесуальних питань, що виникають при провадженні справи в судовому засіданні;

3) вирок, що ухвалюється шефенським судом, повинен бути умотивованим, між тим як присяжні засідателі не наводять підстав свого рішення;

4) вироки шефенських судів підлягають апеляційному перегляду³.

Вказана «класична» схема з перебігом часу еволюціонувала й змінювалася в різних країнах світу.

У радянській правовій науці з ідеологічних міркувань народні засідателі й шефени не розглядалися як подібні за своєю суттю, паралелі між ними проводилися здебільшого для позначення негативних рис останніх.

Детальний аналіз радянського періоду розвитку законодавства, що регулює діяльність народних засідателів, проведений в одній з наших праць⁴, тому в межах даного матеріалу ми висвітлимо становлення нормативної моделі функціонування народних засідателів у добу незалежності.

Із розпадом СРСР успадкована правова база щодо статусу народних засідателів досить швидко реформується. Після внесення 17 червня 1992 р. змін до Закону «Про судоустрій Української РСР» від 5 червня 1981 р., Кримінально-процесуального та Цивільного процесуального кодексів⁵ діяльність народних засідателів на рівні міськ-

¹ Див.: Палаузов, В. Н. К вопросу о форме участия народного элемента в уголовной юстиции [Текст] / В. Н. Палаузов. – Одесса : Тип. Ульриха и Шульце, 1876. – С. 48; Даневский, В. П. Сравнительное обозрение некоторых форм народного суда (Суд шефенов, сословных представителей и присяжных) [Текст] / В. П. Даневский // Рус. мысль. – 1895. – Кн. 1. – С. 12–17; Чубинский, М. П. Современная борьба взглядов за и против суда присяжных и реформаторские попытки в этой области (Доклад, прочитанный на заседании Киевского юридического общества, 22 марта 1897 г.) [Текст] / М. П. Чубинский. – Киев, 1897. – С. 28–30.

² Див.: Митермайер, К. Европейские и американские суды присяжных, их деятельность, достоинства, недостатки и средства к устранению этих недостатков [Текст] / К. Митермайер : пер. с последн. нем. изд. ; под ред. В. Молчанова. – М., 1871. – С. 586–589.

³ Фойницький, І. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] / І. Я. Фойницький. – СПб. : Тип. тов-ва «Общественная польза», 1912. – Т. 1. – С. 146.

⁴ Див.: Москвич, Л. М. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) [Текст] : монографія / Л. М. Москвич С. О. Іваницький, І. О. Русанова ; за заг. ред. І. Є. Марочкина. – Х. : ФІНН, 2009. – С. 177–187.

⁵ Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР», Кримінально-процесуального та Цивільного процесуального кодексів Української РСР [Текст] : Закон України від 17 черв. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 35. – Ст. 508.

райсудів було припинено, отже, вони залишилися тільки в обласних (у складі двох суддів і трьох народних засідателів) і Верховному Суді України. З предметної компетенції народних засідателів було вилучено цивільні справи, обмеживши їм можливість розгляду виключно кримінальних справ про злочини, за які законом передбачена можливість призначення покарання у вигляді смертної кари (згодом — довічного позбавлення волі).

У 1994 р. Закон «Про судоустрій Української РСР» було доповнено положеннями, що конкретизували вікові критерії для народних засідателів — 30 та 35 років — відповідно обласних і Верховного судів; формально визначено неможливість обрання народним засідателем особи, яка має судимість, особи з обмеженою дієздатністю або яку за рішенням суду визнано недієздатною. Також збільшено строк залучення засідателів до виконання обов'язків у суді (не більше як на місяць¹).

Із прийняттям 21 червня 2001 р. Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України»² функціонування інституту народних засідателів у Верховному Суді України було припинено.

Дещо згодом народні засідателі поновлюють свою роботу в цивільному процесі, де новий ЦПК України від 18 березня 2004 р. закріпив за ними повноваження вирішувати низку категорій справ окремого провадження.

Ухвалення Закону України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо участі народних засідателів» № 3388-VI від 19 травня 2011 р.³ ознаменувало повну ліквідацію народних засідателів у системі кримінальної юстиції. КПК України 2012 р. лише підтвердив цю тенденцію в кримінальному процесі.

Отже, в Україні існує досить тривала історична традиція функціонування інституту народних засідателів, який за своїми істотними ознаками виступає різновидом шэфенського суду (континентальної моделі суду присяжних).

Набуття статусу народного засідателя. Первинною умовою залучення представника народу до здійснення правосуддя як народного засідателя є включення до списку народних засідателів, затвердженого в установленому порядку.

Позитивом сучасної законодавчої моделі формування списків є чітка визначеність щодо суб'єкта, який зобов'язаний їх складати (місцева рада). Але так було не завжди. Ще донедавна, в період дії Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р., а також первинних редакцій Закону України «Про судоустрій і статус суддів» на законодавчому рівні було нечітко прописано, хто ж безпосередньо повинен проводити роботу з добору народних засідателів й формування списку (суд чи місцева рада). Практика розвивалася різними шляхами, між судами й органами місцевого самоврядування виникали численні спори й непорозуміння. Набув розголосу випадок зі складанням списку народних засідателів Печерського районного суду м. Києва, де

¹ Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР» [Текст] : Закон України від 24 лют. 1994 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 26. — Ст. 204.

² Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» [Текст] : Закон України від 21 черв. 2001 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 2001. — № 40. — Ст. 191.

³ Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо участі народних засідателів [Текст] : Закон України № 3388-VI від 19 трав. 2011 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 2011. — № 47. — Ст. 530.

21 листопада 2005 р. громадяни, які бажали бути народними засідателями, намагалися примусити голову суду включити їх до вказаного списку, через що останній змушений був викликати підрозділи міліції швидкого реагування «Беркут»¹.

На сьогодні усі суперечки з приводу компетенції складати списки зняті — ч. 2 ст. 59 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає, що список народних засідателів формує за зверненням голови відповідного місцевого суду комісія, склад якої затверджує відповідна місцева рада. Затверджується список народних засідателів рішенням відповідної місцевої ради (за місцем розташування суду). Для міжрайонних судів склад комісії та список народних засідателів затверджується рішенням обласних рад.

Законодавець уніфікував вимоги до присяжних та народних засідателів, встановивши однакові формальні критерії для внесення їх до списків народних засідателів (присяжних).

Необхідними передумовами включення особи до списку народних засідателів є такі:

- 1) надання добровільної згоди бути народним засідателем;
- 2) відповідність трьом позитивним вимогам:
  - а) наявність громадянства України;
  - б) досягнення тридцятирічного віку;
  - в) постійне проживання на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду;
- 3) відсутність негативних обставин, що перешкоджають включенню до списку народних засідателів, зокрема, стосуються осіб:
  - а) визнаних судом обмежено дієздатними або недієздатними;
  - б) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків народного засідателя;
  - в) які мають незняту чи непогашену судимість;
  - г) які є народними депутатами України, членами Кабінету Міністрів України, судьями, прокурорами, працівниками органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, військовослужбовцями, працівниками апаратів судів, іншими державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, адвокатами, нотаріусами, членами Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради юстиції;
  - д) осіб, на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення;
  - е) громадян, які досягли шістдесяти п'яти років;
  - е) осіб, які не володіють державною мовою;
  - ж) які включені до списку присяжних.

За наявності обставин, зазначених вище у п. 3, голова суду повинен увільнити особу, яку було включено до списку народних засідателів, від виконання обов'язків народного засідателя.

¹ Спроба громадян стати народними засідателями перетворилася в бійку у Печерському районному суді Києва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.5tv.com.ua/newsline/2005/11/21/198/0/16928.html>.

За особистим бажанням та заявою, поданою до початку виконання обов'язків народного засідателя, голова суду також увільняє від виконання обов'язків народного засідателя:

1) особу, яка перебуває у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, у відпустці по догляду за дитиною, а також особу, яка має дітей дошкільного чи молодшого шкільного віку або утримує дітей-інвалідів або членів сім'ї похилого віку;

2) керівника або заступника керівника органу місцевого самоврядування;

3) особу, яка через свої релігійні переконання вважає для себе неможливою участь у здійсненні правосуддя;

4) іншу особу, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вона посиляється.

Негативною «новелою» прийнятого Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII, яким було викладено в новій редакції ст. 58 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», стало те, що строк, на який затверджуються списки народних засідателів, визначений не був. Очевидно, про нього просто «забули», тобто мають місце недоліки юридичної техніки.

Починаючи з 2010 р. строк затвердження списків народних засідателів становив чотири роки. На сьогодні він відсутній, хоча окремі місцеві ради за інерцією затверджують списки на чотири роки (на цей термін списки були затверджені, наприклад, рішенням Рівненської міської ради № 5010 від 26 лютого 2015 р., Корольовської районної ради м. Житомира № 170 від 24 березня 2015 р. та ін.) або взагалі не вказують термін чинності затверджених списків (рішення Чортківської районної ради Тернопільської області № 540 від 23 березня 2015 р., Сєверодонецької міської ради Луганської області № 4582 від 28 травня 2015 р., Болехівської міської ради Івано-Франківської області № 08/47-15 від 16 квітня 2015 р.). Проте ніщо зараз не заважає затвердити їх на рік або двадцять років. Безумовно, питання потребує законодавчої деталізації, оскільки йдеться про законність складу суду й ухвалених ним рішень протягом тривалого часу.

Оптимальним є затвердження списків народних засідателів на два роки. На цей же термін складаються списки присяжних, тож доцільно синхронізувати процес підготовки обох різновидів списків, що дозволить зекономити організаційні, часові та матеріальні ресурси.

Попри визначеність щодо суб'єкта складання списків народних засідателів, процедура їх формування законодавством не виписана. Отже, алгоритм, порядок роботи комісії місцевої ради з комплектування корпусу народних засідателів визначається на практиці самими членами комісії або отримує нормативне підґрунтя шляхом прийняття місцевою радою відповідного положення (так, наприклад, рішенням Київської міської ради № 31/9619 від 2 жовтня 2013 р. затверджено Положення про порядок формування та затвердження списку присяжних та народних засідателів районних судів міста Києва, а рішенням Житомирської районної ради Житомирської області № 597 від 26 березня 2015 р. затверджено Положення про порядок формування та затвердження списків присяжних та народних засідателів Житомирського районного суду Житомирської області та ін.). Останній варіант розвитку практики убачається більш конструктивним, а тенденція брати за основу нормотворчі здобутки органа

місцевого самоврядування м. Києва є в цілому позитивною, оскільки київська модель добору є досить прозорою та демократичною.

Не варто недооцінювати важливість правильного складання списків народних засідателів. Питання неналежного добору народних засідателів стало 4 березня 2003 р. предметом розгляду Європейського суду з прав людини у справі «Посохов проти Російської Федерації». Перед цим справа заявника слухалась у Неклинівському районному суді Ростовської області РФ за участю народних засідателів В. М. Стреблянської та І. В. Ховякової. Зазначені особи здійснювали судочинство з порушенням порядку та строків залучення народних засідателів, викликалися до суду на підставі юридично недійсних списків народних засідателів, тобто вироків ухвалювалися незаконним складом суду.

Частина 5 ст. 15 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» визначає, що у разі розгляду справи за участю народних засідателів їх персональний склад визначається за допомогою автоматизованої системи. ЦПК України (ст. 63) деталізує механізм добору, передбачаючи, що суд залучає народних засідателів до здійснення правосуддя у порядку черговості на строк не більше одного місяця на рік, крім випадків, коли продовження цього строку зумовлено необхідністю закінчити розгляд справи, розпочатий за їхньої участі.

З організаційно-технічного боку документальними результатами визначення складу народних засідателів є протокол автоматичного визначення народних засідателів й звіт про визначення народних засідателів, які автоматично створюються автоматизованою системою у відповідності до пп. 2.6.3–2.6.4 Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженого Рішенням Ради суддів України № 25 від 2 квітня 2015 р.

Права та обов'язки народного засідателя. Обсяг прав народного засідателя в процесі здійснення правосуддя визначений цивільним процесуальним законом, який передбачає, що у випадках, встановлених ЦПК України, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді (ч. 2 ст. 18). Перелік і зміст професійних прав судді, про які йдеться у відсылній нормі, розкритий в інших частинах роботи, тому зауважимо лише, що ці права народний засідатель реалізує в процесуальних правовідносинах протягом обмеженого в часі періоду здійснення правосуддя.

Викликає зацікавленість підхід законодавця до визначення предметної компетенції суду за участю народних засідателів. Якщо у кримінальному провадженні суд присяжних континентальної моделі, який де-факто є повним аналогом інституту народних засідателів, уповноважений розглядати найскладніші категорії кримінальних справ щодо злочинів, за вчинення яких передбачено покарання у вигляді довічного позбавлення волі, то в цивільному процесі за участю народних засідателів розглядаються лише справи окремого провадження. Це найпростіші справи порівняно із справами, що розглядаються в порядку позовного провадження.

На думку деяких суддів, у цьому випадку від народних засідателів «і користі мало, але й шкоди небагато». Очевидно, що відмовитися від народних засідателів законодавцю складно з політичних причин, оскільки суд нібито перестане бути «народним».

Програми багатьох політичних сил містять положення щодо виборності суддів і народних засідателів та інші популістські гасла, що експлуатують міфологізовані стереотипи громадської свідомості, формальне заперечення яких може негативно відбитися на електоральній підтримці.

З нашої точки зору, законодавець правильно окреслив вектор залучення потенціалу народних засідателів. Незважаючи на надання народним засідателям рівних прав із професійними суддями, слід розуміти, що рівність правових можливостей стосується як дослідження питань права, так і питань факту. Не володіючи достатніми знаннями в галузі права, народні засідателі в основному спроможні аналізувати лише питання факту. Справи ж окремого провадження характеризуються відсутністю суперечки про право, є безспірними, а отже, можуть бути об'єктом більш ефективного докладення зусиль народних засідателів.

Надання їм можливості розглядати складні цивільні справи позовного провадження, наприклад, про визнання заповіту недійсним й визнання права власності на частину домоволодіння в порядку спадкування, де досліджуватимуться питання, з яких народні засідателі не є фахівцями й до того ж складають більшість в колегії, не виключатиме помилок, «емоційних» рішень із солідарності, жалю чи інших подібних мотивів.

Народні засідателі уповноважені розглядати не всі види справ окремого провадження, а лише справи, передбачені пп. 1, 3, 4, 9, 10 ч. 2 ст. 234 ЦПК України щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою; усиновлення; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу.

До основних обов'язків народних засідателів належать такі:

1) своєчасно, справедливо та безсторонньо розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства;

2) дотримуватися правил суддівської етики;

3) виявляти повагу до учасників процесу;

4) не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання;

5) виконувати вимоги та дотримуватися обмежень, установлених законодавством у сфері запобігання корупції (пп. 1–5 ч. 5 ст. 55, ч. 3 ст. 58 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»);

6) повідомити суд про обставини, що унеможливають участь народного засідателя у здійсненні правосуддя, у разі їх наявності (ч. 3 ст. 61 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»);

7) вчасно з'явитися на запрошення суду для участі в судовому засіданні (ч. 5 ст. 63 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

В аспекті реалізації обов'язку народного засідателя дотримуватися правил суддівської етики на нього не повинні поширюватися передбачені ст. 16 Кодексу суддівської етики, затвердженого 22 лютого 2013 р. XI з'їздом суддів України, заборони щодо належності до політичних партій і профспілок, а можливість брати участь у політич-

ній діяльності має узгоджуватися з іншими обов'язками, визначеними вказаним Кодексом, виходячи з пріоритету здійснення правосуддя над іншими видами діяльності.

Гарантії діяльності народного засідателя, особливості притягнення його до юридичної відповідальності. Гарантії діяльності народного засідателя включають комплекс засобів загального (економічні, ідеологічні та ін.) й спеціально-юридичного характеру. Серед останніх можна виділити організаційно-правові та процесуальні гарантії.

Важливим елементом організаційно-правових гарантій діяльності народних засідателів є властиві правовому статусу судді гарантії незалежності й недоторканності (статті 48–49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), які поширюються на народних засідателів на час виконання обов'язків із здійснення правосуддя. За обґрунтованим клопотанням народного засідателя заходи безпеки щодо нього можуть уживатися і після закінчення виконання цих обов'язків.

Вказані гарантії деталізуються на рівні галузевого законодавства. ЦПК України передбачає, що народний засідатель не підлягає допиту як свідок про обставини обговорення у нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення рішення чи вироку (ч. 1 ст. 51). КПК України дещо обмежує перелік відомостей, за якими народний засідатель не може бути допитаний як свідок обставинами обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо прийняття суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, ухвали (ч. 2 ст. 65).

Втручання в будь-якій формі в діяльність народного засідателя з метою перешкодити виконанню ним його обов'язків або добитися винесення неправосудного рішення тягне за собою кримінальну відповідальність згідно зі ст. 376 КК України. За погрозу або насильство щодо народного засідателя, умисне знищення або пошкодження його майна, посягання на життя народного засідателя у зв'язку з діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, кримінальна відповідальність настає відповідно до статей 377, 378, 379 КК України.

За прояв неповаги до народного засідателя настає адміністративна відповідальність за ст. 185³ КУпАП, перешкоджання посадовою особою під будь-яким приводом явці до суду народного засідателя тягне відповідальність за ст. 185⁵ КУпАП.

У разі вчинення злочину народним засідателем щодо нього здійснюється особливий порядок кримінального провадження (гл. 37 КПК України). Розслідування злочинів, вчинених народним засідателем під час виконання функцій із здійснення правосуддя, віднесено до підслідності детективів Національного антикорупційного бюро України.

Важливими є гарантії дотримання соціальних і трудових прав та інтересів народних засідателів. За час виконання ними обов'язків у суді народним засідателям виплачується винагорода. Їм відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, а також виплачуються добові. Зазначені виплати здійснюються територіальними управліннями Державної судової адміністрації України за рахунок коштів Державного бюджету України (ч. 1 ст. 64 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Так, згідно з Порядком виплати винагорода та відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплати добових народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов'язків у суді, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України

№ 1506 від 11 жовтня 2002 р.¹, розмір винагороди народним засідателям за час виконання ними обов'язків у суді обчислюється шляхом множення середньоденного заробітку (пенсії) на кількість днів, протягом яких народний засідатель виконував обов'язки у суді. З метою нарахування та виплати винагороди народний засідатель, звільнений за основним місцем роботи на час виконання обов'язків у суді, подає до суду довідку про звільнення від роботи та довідку про розмір середньомісячної заробітної плати за останні два місяці, що передують залученню працівника до виконання обов'язків у суді. За основним місцем роботи народні засідателі за час виконання обов'язків у суді заробітну плату не отримують.

Разом з тим за народними засідателями на час виконання ними обов'язків у суді за місцем основної роботи зберігаються всі гарантії та пільги, передбачені законом. Час виконання народним засідателем обов'язків у суді зараховується до всіх видів трудового стажу. Звільнення народного засідателя з роботи або переведення на іншу роботу без його згоди під час виконання ним обов'язків у суді не допускається.

Провідною процесуальною гарантією діяльності народних засідателів є передусім судова процедура, в межах якої можна виокремити такі гарантії, як відвід (самовідвід) народного засідателя (статті 20, 23 ЦПК України), рівність прав суддів і народних засідателів (статті 18–19 ЦПК України), таємниця нарадчої кімнати (ст. 209 ЦПК України), право на окрему думку (ст. 19 ЦПК України), змагальність сторін (ст. 10 ЦПК України) тощо.

---

¹ Про затвердження Порядку виплати винагороди та відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплати добових народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов'язків у суді [Текст] : Постанова Каб. Міністрів України № 1506 від 11 жовт. 2002 р. // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 42. – Ст. 1930.

Розділ 6

СУДОВА ВЛАДА ТА СУМІЖНІ ІНСТИТУТИ

6.1. Вища рада юстиції України

Вища рада юстиції є новим інститутом у вітчизняній правовій системі. Подібний державний орган не діяв в Україні ні в дореволюційний період, ні в добу входження України до складу Радянського Союзу, ні в перші роки незалежності. Тому для характеристики його правової природи необхідно вивчити не тільки історію існування таких зарубіжних аналогів, а й їх місце в системі державних органів країн походження.

Найстаршим представником цього виду органів є Вища рада магістратури Франції — конституційний орган, що має функції управлінського характеру стосовно корпусу магістратів. Виникла вона в 1883 р. Відтоді повноваження Вищої ради магістратури декілька разів істотно змінювалися, як і принципи та порядок формування її складу, але постійними залишалися завдання: забезпечення функціональної незалежності й дисципліни магістратів.

В Італії Вища рада магістратури виникла в 1907 р. як орган судового самоврядування, але широкі права одержала тільки за Конституцією 1947 р.¹ Законодавчою базою її функціонування виступає Закон «Про утворення і діяльність Вищої ради магістратури», після прийняття якого вона розглядається як орган судової влади, що бере участь в організації діяльності й функціонування установ, пов'язаних із відправленням правосуддя, відповідальний за формування складу магістратури й дисципліну магістратів.

Іспанія з 1978 р. має Генеральну раду судової влади, створену за взірцем італійського і французького аналогів. Вона задовольняє умови самоврядування судової влади, яка повинна була стати повноцінною гілкою державної влади. Інституціональна автономія Генеральної ради забезпечує високий ступінь самоврядування на відміну від традиційного контролю з боку Міністерства юстиції. Стосовно судової влади

---

¹ Див.: Судебные системы западных государств [Текст] / отв. ред. В. А. Туманов ; АН СССР, ИГП. – М. : Наука, 1991. – С. 194.

Генеральна рада є найвищим органом адміністративного нагляду, оскільки контролює здійснення правосуддя та виступає дисциплінарним органом для суддів і магістратів¹.

У всіх країнах, де існують аналогічні органи, їх правовий статус регулюється не тільки національним законодавством, а й конституціями. Виняток становить тільки Грузія, у Конституції якої про Раду юстиції не згадується, але відповідно до вимог Закону «Про загальні суди» перед призначенням на посаду судді загального суду всі кандидати повинні здати кваліфікаційний іспит, після чого пройти конкурсний відбір у Раді юстиції².

У конституційному порядку визначаються основні положення правового статусу цього інституту: кількісний склад; хто входить до складу за правом (за посадою), вимоги до інших членів ради; порядок формування і строк її дії; процедура призначення або обрання голови ради, його заступників; компетенція. Майже у всіх країнах статті конституцій, що регулюють правовий стан цих рад, розміщені в розділах, присвячених судовій владі або судовій системі. У Болгарії це гл. VI «Судова влада», у Португалії — гл. III «Статус суддів» розд. V «Суди», у Конституції Італійської Республіки — гл. IV «Магістратура», розд. I «Судоустрій», в Іспанії — розд. VI «Про судову владу», у Польщі — розд. VIII «Суди і трибунали», у Конституції Угорської Республіки — гл. X «Судова організація».

Закріплення правового статусу Вищої ради юстиції в розд. VIII Конституції України «Правосуддя» говорить про первинне бачення цього нового для України інституту в системі органів судової влади³. Надалі думки правознавців про її місце в системі державних органів з погляду теорії поділу влади розійшлися.

У теорії конституційного права існує думка, що органи, подібні до Вищої ради юстиції України (у Франції, Італії і Португалії — це Вища рада магістратури; в Іспанії — Генеральна рада судової влади⁴, у Вірменії — Рада правосуддя, у Болгарії — Вища судова рада, в Угорщині — Національна рада юстиції⁵, у Турецькій Республіці — Вища Рада суддів і прокурорів⁶, у Колумбії — Вища рада судових органів⁷ тощо), належать до суддівського самоврядування⁸.

Також вважають, що Вища рада юстиції поряд із прокуратурою, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Рахунковою палатою, Центральною вибор-

¹ Див.: Шишкін, В. І. Судові системи країн світу [Текст] : навч. посіб. / В. І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 2. – С. 219.

² Див.: Конституции государств Европы [Текст] : в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. директора МЗСП при Правительстве РФ Л. А. Окунькова. – М. : Норма, 2001. – Т. 1. – С. 720.

³ Див.: Шишкін, В. І. Конституційні напрями розвитку структури системи правосуддя України [Текст] / В. І. Шишкін // Вісн. Акад. прав. наук. – 1996. – № 7. – С. 85.

⁴ Див.: Конституции государств Европейского Союза [Текст] / под общ. ред. и со вступ. ст. директора ИЗСП при Правительстве РФ Л. А. Окунькова. – М. : Изд. гр. Норма-Инфра М, 1999. – С. 677, 440, 579, 397.

⁵ Див.: Конституции государств Европы [Текст] : в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. директора МЗСП при Правительстве РФ Л. А. Окунькова. – М. : Норма, 2001. – Т. 1. – С. 278, 415, 557.

⁶ Там само. – Т. 3. – С. 275.

⁷ Див.: Кириченко, В. Суди, судові системи і судова влада у країнах Латинської Америки і Карибського басейну [Текст] / В. Кириченко // Право України. – 2004. – № 1. – С. 156.

⁸ Див.: Георгіца, А. З. Конституційне право зарубіжних країн [Текст] / А. З. Георгіца. – Чернівці : Рута, 2001. – С. 337; Конституционное право зарубежных стран [Текст] : учеб. для вузов / под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – М. : Норма-Инфра, 1999. – С. 330.

чою комісією України належить до системи контрольно-наглядових органів¹. О. Ф. Скакун пропонує вважати її вищим наглядовим органом в Україні (за адміністративною і дисциплінарною стороною діяльності суддів і прокурорів)². У сфері адміністративного права Вища рада юстиції розглядається навіть як державний орган, що входить і здійснює державне управління в органах судової влади. Існує думка, що в цьому разі при здійсненні своєї діяльності Вища рада юстиції виконує функції управління, що пов'язують в єдине ціле запланований результат, практичну діяльність із виконання намічених завдань та отриманий результат³. На думку М. Запорожець, це орган, що бере участь в організаційному забезпеченні діяльності судів України⁴. С. В. Прилуцький зазначає, що діяльність подібних органів полягає в забезпеченні незалежності суддів шляхом збалансування політичного впливу законодавчої і виконавчої влади в кадрових питаннях організації судової влади⁵. Отже, єдиної думки з цього питання немає.

На наш погляд, при визначенні становища Вищої ради юстиції в системі державного механізму слід урахувувати національні особливості правової системи України. Істотне значення має й обсяг її компетенції (до речі, у більшості зарубіжних аналогів він значно ширше).

Правовий стан зарубіжних аналогів також не є однаковим. Згідно з п. 4 ст. 50 Конституції Угорської Республіки Національна рада правосуддя здійснює адміністративне управління судами, а органи судового самоврядування співпрацюють з нею в цьому⁶. Стаття 122 Конституції Іспанії визначає Генеральну раду судової влади як орган управління у сфері заснування й діяльності судів, роботи суддів і магістратів⁷. Конституція Республіки Польща у ст. 186 покладає на Загальнопольську судову раду обов'язок забезпечувати незалежність судів і незалежність суддів⁸. У конституціях швейцарських кантонів (наприклад, у кантоні Женева) передбачено положення про контроль за судовими органами, який здійснюється за рекомендацією Вищої ради магістратури Державною радою з тим, щоб судові органи належним чином виконували свої функції. П. Сандевуар відносить Вищу раду магістратури Франції до числа

¹ Див.: Органи державної влади України [Текст] / за ред. В. Ф. Погорілко – К. : ІДП НАНУ, 2002. – С. 10; Суд, проваохоронні та правозахисні органи України [Текст] : навч. посіб. / відп. ред. Я. Кондрацьев. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 139.

² Скакун, О. Ф. Теорія держави і права [Текст] : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – С. 134.

³ Див.: Адміністративне право України [Текст] : підруч. для юрид. вузів і фак. / за ред. Ю. П. Битяка. – Х. : Право, 2000 – С. 506; Стрижак, А. Адміністративно-правові відносини у галузі правосуддя: особливості та види [Текст] / А. Стрижак // Право України. – 2004. – № 1. – С. 40.

⁴ Запорожець, М. Система органів організаційного забезпечення діяльності судів України [Текст] / М. Запорожець // Право України. – 2004. – № 2. – С. 74.

⁵ Москвич, Л. М. Статус судді: питання теорії та практики [Текст] / Л. М. Москвич, С. В. Подкопаєв, С. В. Прилуцький. – Х. : Вид. дім «ІНЖЕК», 2004. – С. 107.

⁶ Див.: Конституции государств Европы [Текст] : в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. директора МЗСП при Правительстве РФ Л. А. Окунькова. – М. : Норма, 2001. – Т. 1. – С. 557.

⁷ Див.: Конституции государств Европейского Союза [Текст] / под общ. ред. и со вступ. ст. директора ИЗСП при Правительстве РФ Л. А. Окунькова. – М. : Изд. гр. Норма-Инфра М, 1999. – С. 397.

⁸ Див.: Конституции государств Европы [Текст] : в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. директора МЗСП при Правительстве РФ Л. А. Окунькова. – М. : Норма, 2001. – Т. 2. – С. 719.

дисциплінарних судових органів державної системи установ¹, Т. В. Апарова розглядає її як вищий дорадчий орган з відбору і призначення суддів².

У більшості країн конституційне закріплення статусу досліджуваних рад обмежується розміщенням їх у розділах, присвячених (як уже вказувалося) судовій владі, і переліком повноважень. В основному це повноваження щодо призначення (обрання), переміщення суддів, притягнення їх до дисциплінарної відповідальності, звільнення з посади, що дозволяє відносити їх до органів суддівського самоврядування або органів управління з контрольними повноваженнями. І вже в спеціалізованому законодавстві окреслюється їх місце в системі державних органів. Так, у Молдові в Законі «Про Вищу раду магістратури» ця рада визначається як незалежний орган судового самоврядування, що є гарантом незалежності судової влади (ст. 1)³.

В Україні ні Конституція, ні спеціалізоване законодавство чітко не називають місця Вищої ради юстиції в зазначеній системі в контексті теорії поділу влади. Рада юстиції навіть не визначається як державний орган, хоча має всі характерні для нього ознаки. При вирішенні цих питань необхідно враховувати ознаки національної правової системи України, особливості судоустрою та наявність органів суддівського самоврядування, повноважень Вищої ради юстиції, а не тільки зарубіжний досвід роботи аналогічних органів. У Франції, Італії, Іспанії, Молдові Ради магістратури або правосуддя дійсно входять до системи органів суддівського самоврядування, навіть очолюють їх. В Україні ж статус Вищої ради юстиції порівняно із зарубіжними аналогами відмінний унаслідок вужчого кола її повноважень, особливостей взаємодії з органами, що беруть участь у формуванні суддівського корпусу, а також інших основних завдань.

Таким чином, якщо говорити про правове регулювання діяльності Вищої ради юстиції в Україні, то, як ми зазначали раніше, її створення було передбачено ст. 131 Конституції України, а сформована вона була у 1998 р. Цей орган не належить ані до виконавчої, ані до законодавчої гілки влади, але й повноцінним органом судової гілки влади Вища рада юстиції ще не стала. Входження до складу судової влади майже неминуче, але реалізується поступово. Якщо раніше, одразу після створення, у складі цього органу могло бути лише 25% суддів (4 особи із 20 членів), то зараз враховані вимоги міжнародно-правових вимог до порядку формування такого інституту і після оновлення його складу більшість членів Вищої ради юстиції будуть представлені судьями, що зробить можливим її віднесення до органів судової влади.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Вищу раду юстиції»⁴ цей орган є колегіальним, постійно діючим, незалежним, відповідальним за формування незалежного високопрофесійного суддівського корпусу, здатного кваліфіковано, сумлінно та неупереджено здійснювати правосуддя на професійній основі, а також за прийняття рішень

¹ Сандевуар, П. Введение в право [Текст] / П. Сандевуар. – М. : Изд. группа «Интрагэк – Р», 1994. – С. 265.

² Апарова, Т. В. Конституционное регулирование организации и деятельности судов в зарубежных странах [Текст] / Т. В. Апарова // Очерки конституционного права иностранных государств : учеб. и науч.-практ. пособие / отв. ред. Д. А. Ковачев. – М. : Спарк, 1999. – С. 261.

³ Monitorul Oficial al Republicii Moldova. – 1996. – № 64/641.

⁴ Про Вищу раду юстиції [Текст] : Закон України від 15.01.1998 № 22/98-ВР // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 6. – Ст. 206.

стосовно порушень суддями і прокурорами вимог щодо несумісності та у межах своєї компетенції про їх дисциплінарну відповідальність.

Порядок формування складу. У процесі формування Вищої ради юстиції беруть участь усі три гілки державної влади України, а також представники адвокатури України, юридичної науки та прокуратури. Такий порядок у цілому дозволяє мінімізувати вплив виконавчої або законодавчої гілок влади при ухваленні рішення стосовно кандидатів на посаду суддів або при притягненні їх до дисциплінарної відповідальності.

Цікавим для порівняння є досвід формування італійського, іспанського, португальського та інших її аналогів.

Так, до складу Вищої ради магістратури Італії за правом входять очолюючий її Президент Республіки, Перший голова і Генеральний прокурор Касаційного суду, ще 30 членів, які обираються в особливому порядку: 20 — спеціальними зборами всіх суддів із числа різних категорій, 10 — Парламентом на спільному засіданні палат із числа ординарних професорів права університетів і з адвокатів, які мають стаж роботи за фахом не менше 15-ти років¹.

Вибори проходять протягом трьох місяців з моменту закінчення повноважень Ради попереднього скликання. Виборча технологія відрізняється спеціальною процедурою голосування за списками і створенням виборчих корпусів. Формується Центральна виборча комісія при Касаційному суді з числа його магістратів. Вибори проводяться в єдиному національному окрузі за пропорційною системою за списками, складеними за категоріями. Кожен кандидат може балотуватися тільки за одним списком. У виборах магістратів до складу Вищої ради магістратури Італії беруть участь магістрати всіх категорій на основі особистого, таємного, прямого голосування: обирається певна кількість суддів Касаційного суду, апеляційних і Трибуналу.

В Іспанії Генеральна рада судової влади складається з голови і 20 членів (радників). Члени Ради призначаються королем на п'ять років: очолює її за правом Голова Верховного Суду Іспанії; 12 радників призначаються з числа суддів і магістратів усіх категорій, чотири — за пропозицією Конгресу депутатів і чотири — за пропозицією Сенату; в обох випадках більшістю в три п'ятих голосів. Усі вони повинні бути адвокатами або юристами визнаної компетенції і мати стаж роботи за фахом понад 15 років². Серед 12 радників від магістратури має бути три члени Верховного Суду, шість членів суду і три судді.

Генеральна рада повністю оновлює свій склад через кожні п'ять років. Вибори проводяться на основі персонального, рівного, прямого, виборчого права при таємному голосуванні, з можливістю голосування поштою. Вони повинні бути проведені за три місяці до закінчення строку повноважень Ради. Радники Генеральної ради з числа суддів обираються всіма суддями і членами суду, які перебувають на службі.

Особливістю формування складу Ради в Іспанії є одночасне обрання разом із радниками ще й заступників для кожного з них із числа суддів. Керує виборами радників спеціально створений постійний орган — виборча рада при Верховному Суді, яка очолюється Головою Верховного Суду. Виборча рада подає остаточні результати виборів Міністрові юстиції для повідомлення їх Королю. Призначення всіх радників

¹ Див.: Конституции государств Европейского Союза [Текст] / под общ. ред. и со вступ. ст. директором ИЗСП при Правительстве РФ Л. А. Окунькова. — М.: Изд. группа Норма-Инфра М, 1999. — С. 440.

² Там само. — С. 397–398.

Генеральної ради судової влади здійснюється в королівському кабінеті і скріплюється підписом Міністра юстиції¹.

Відповідно до Конституції Португальської Республіки у Вищій раді магістратури головує за правом Голова Верховного Суду. До її складу входять: а) дві особи призначаються Президентом Республіки, причому один з них повинен бути магістратом, працюючим у судовій системі; б) сім членів обираються Асамблеєю Республіки; в) сім суддів обираються магістратами згідно з принципом пропорційного представництва².

Тож, у формуванні Вищої ради магістратури Португалії беруть участь Президент Республіки, парламент і самі судді, причому з 16 членів (з урахуванням Голови) дев'ять є суддями.

У Республіці Болгарія Вища судова рада складається з 25 членів. За правом до її складу входять Голова Верховного касаційного суду, Голова Верховного адміністративного суду і Головний прокурор. Інші члени Ради обираються Народними зборами (парламентом) й органами судової влади по 11 осіб. Кандидати, обрані на посаду члена Ради, повинні мати юридичну освіту, високі професійні й моральні якості, юридичний стаж не менше 15 років. Мандат обраних членів Ради дійсний п'ять років³.

Загальнопольська судова рада (або Загальнопольська рада юстиції⁴) у своєму складі також має осіб, які входять за правом, призначаються й обираються. Перший Голова Верховного Суду, Міністр юстиції, Голова Вищого адміністративного суду входять до складу судової ради за правом. Президент Республіки має право призначити в судову раду одну особу. Крім того, 15 членів обираються із числа суддів Верховного Суду, загальних, адміністративних і військових судів. Сеймом із числа депутатів обираються чотири члени, два — Сенатом із числа сенаторів⁵. У такий спосіб більшість Загальнопольської судової ради становить суддівський корпус.

В Албанії Вища рада юстиції складається з очолюючого її Президента Республіки, Голови Верховного Суду й Міністра юстиції, які входять за посадою, а 12 членів обираються. Із них три, які обираються, висуваються від Кувенда (парламенту), дев'ять членів є суддями всіх рівнів і висуваються на Національній судовій конференції. Обрані члени виконують свої повноваження протягом п'ять років⁶.

У більшості випадків, як бачимо, у національному законодавстві кожної країни процедура формування і склад досліджуваних Рад чітко регламентуються, що пояснюється тим високим значенням, яке надається цьому інституту. Отже, можна констатувати, що світова практика формування складів подібних органів є різною і часто залежить від виду державного устрою, рівня розвитку суспільства й демократії в кра-

¹ Див.: Испания. Конституция и законодательные акты [Текст] : пер. с исп. – М. : Прогресс, 1982. – С. 175–182.

² Див.: Конституции государств Европейского Союза [Текст] / под общ. ред. и со вступ. ст. директора ИЗСП при Правительстве РФ Л. А. Окунькова. – М. : Изд. гр. Норма-Инфра М, 1999. – С. 579.

³ Див.: Конституции государств Европы [Текст] : в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. директора МЗСП при Правительстве РФ Л. А. Окунькова. – М. : Норма, 2001. – Т. 1. – С. 416.

⁴ Див.: Прилуцкий, С. В. Судова система Республіки Польща [Текст] / С. В. Прилуцкий // Бюл. М-ва юстиції України. – 2004. – № 6 (32). – С. 60.

⁵ Див.: Конституции государств Европы [Текст] : в 3 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. директора МЗСП при Правительстве РФ Л. А. Окунькова. – М. : Норма, 2001. – Т. 2. – С. 720.

⁶ Там само. – Т. 1. – С. 211.

їні та інших чинників. Але вирізняються окремі моменти, загальні для всіх. У більшості держав основним є питання кількісного співвідношення суддів та інших представників юстиції у складах Рад. В Україні також не раз порушувалося питання про обсяг представництва суддів у складі Вищої ради юстиції і про необхідність приведення цього положення у відповідність до вимог міжнародних актів щодо статусу суддів¹. Найчастіше в такому разі посилаються на вимоги міжнародних актів, що встановлюють принципи незалежності судових органів і суддів.

З аналізу міжнародних актів можна дійти висновку, що основними вимогами до органу, аналогічного Вищій раді юстиції України, є:

- а) нормативне регулювання його діяльності не нижче законодавчого рівня;
- б) незалежність від виконавчої і законодавчої гілок влади, неупередженість;
- в) не менше половини складу Ради мають становити судді, обрані судьями;
- г) наявність чинних повноважень, обов'язковість прийнятих рішень для інших державних органів, самостійність у визначенні процедури прийняття рішень;
- г) рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності повинні контролюватися судовим органом вищої інстанції.

Як бачимо, до порядку формування і складу органів, компетентних щодо суддів, ставляться певні умови.

Таким чином, з огляду на повноваження Вищої ради юстиції України бажано збільшити в її складі чисельність суддів. Але це потрібно зробити не для того, щоб суддівський корпус одержав перевагу голосів при проведенні засідань, а для професійного контролю за його формуванням. Необхідно забезпечити наявність не просто суддів у складі, а саме компетентних представників від усіх судів — з розгляду цивільних, кримінальних, адміністративних та господарських справ.

На цей час, відповідно до Конституції України, Вища рада юстиції складається з 20 членів. По три представники обираються Верховною Радою України, Президентом України, з'їздом суддів України, з'їздом адвокатів України, з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ; всеукраїнська конференція працівників прокуратури обирає двох членів. До складу цього інституту також входять за посадою Голова Верховного Суду, Міністр юстиції, Генеральний прокурор України.

На посаду члена Вищої ради юстиції може бути рекомендований громадянин України, не молодший 35 років і не старший 60, який проживає в Україні не менше 10-ти останніх років, володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менше 15-ти років, є визнаним фахівцем у галузі права та має бездоганну професійну репутацію. У разі якщо на посаду члена Вищої ради юстиції має бути призначений суддя, він призначається з числа суддів, обраних на посаду судді безстроково, які мають не менше 15-ти років стажу роботи суддею, або суддів у відставці. Дані вимоги не поширюються на осіб, які входять до складу Вищої ради юстиції за посадою.

На членів Вищої ради юстиції поширюються вимоги та обмеження, установлені законодавством у сфері запобігання корупції.

¹ Рішення V з'їзду суддів України від 24.10.2002 [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2002. – № 5. – С. 26, 27.

Не можуть бути членами Вищої ради юстиції особи: а) визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними; б) які мають судимість, не погашену або не зняту в установленому законом порядку; в) на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення; г) які були членами Вищої кваліфікаційної комісії суддів України або Вищої ради юстиції до набрання чинності Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»¹, крім членів Вищої ради юстиції, які входять до складу Вищої ради юстиції за посадою; д) які перебувають на адміністративних посадах у судах (крім Голови Верховного Суду України); е) які не відповідають вимогам цього Закону щодо несумісності з іншими видами діяльності та не усунули таку невідповідність протягом розумного строку, але не більш ніж протягом 30 днів із дня виникнення обставин, що призводять до порушення вимог щодо несумісності.

Члени Вищої ради юстиції у своїй діяльності та поза її межами повинні дотримуватися встановлених для судді етичних стандартів. Крім того, вони не мають права суміщати свою посаду з будь-якими посадами в органах державної влади та органах місцевого самоврядування (крім осіб, які входять до складу Вищої ради юстиції за посадою), із статусом народного депутата України, депутатів місцевих рад, підприємницькою діяльністю, з будь-якою іншою оплачуваною роботою або отримувати винагороду (крім здійснення викладацької, наукової і творчої діяльності в позаробочий час та отримання винагороди за неї), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради юридичної особи, що має на меті одержання прибутку.

Члени Вищої ради юстиції, крім тих, які входять до її складу за посадою, здійснюють свої повноваження на постійній основі. На час виконання цих повноважень члени Вищої ради юстиції з числа суддів та прокурорів відряджаються до Вищої ради юстиції із збереженням за ними посад, які вони обіймали на момент призначення. Посадовий оклад члена Вищої ради юстиції встановлюється у розмірі винагороди судді Верховного Суду України.

Президент України призначає трьох членів ради юстиції шляхом видання указу. Два із трьох членів Вищої ради юстиції, що призначаються Президентом України, повинні бути суддями. Призначення відбувається на підставі результатів відкритого конкурсу, положення про проведення якого затверджується Президентом України. Про початок конкурсу і можливість подання кандидатами документів, необхідних для участі в конкурсі, оголошується на веб-сайті офіційного інтернет-представництва Президента України не пізніше ніж за 45 днів до дня проведення конкурсу.

Верховна Рада України призначає трьох членів Вищої ради юстиції таємним голосуванням шляхом подачі бюлетенів. Два із трьох членів Вищої ради юстиції, що призначаються Верховною Радою України, повинні бути суддями. Кандидати на цю посаду пропонуються депутатськими групами і фракціями. Для цього свої голоси за них повинні віддати більшість від конституційного складу Верховної Ради України. Призначення відбувається в порядку, встановленому Регламентом Верховної Ради України.

¹ Про відновлення довіри до судової влади в Україні [Текст] : Закон України від 08.04.2014 № 1188-VII // Офіц. вісн. України – 2014. – №31. – Ст. 841.

Суддівське співтовариство призначає трьох членів Вищої ради юстиції на з'їзді суддів України, який є вищим органом суддівського самоврядування. Порядок скликання з'їзду суддів України визначається Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Порядок проведення з'їзду суддів України визначається Радою суддів України та рішеннями з'їзду. Призначеними на посаду члена Вищої ради юстиції вважаються кандидати, які за результатами таємного голосування отримали більшість голосів обраних делегатів з'їзду суддів України.

Від з'їзду адвокатів України до Вищої ради юстиції обираються три члени ради, один з яких призначається з числа суддів. Делегати на з'їзд адвокатів України обираються на республіканській (Автономної Республіки Крим), обласних, міських (міст Києва й Севастополя) конференціях адвокатів. Порядок скликання з'їзду адвокатів України визначається Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»¹. Порядок проведення з'їзду адвокатів України визначається Радою адвокатів України та рішеннями з'їзду. Призначеними на посаду члена Вищої ради юстиції вважаються кандидати, які за результатами таємного голосування отримали більшість голосів обраних делегатів з'їзду адвокатів України.

Висування кандидатів і призначення членів Вищої ради юстиції з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ провадиться в порядку, передбаченому законом для з'їзду суддів України. Із трьох осіб, які призначаються на посаду члена Вищої ради юстиції цим з'їздом, один повинен бути з числа суддів.

У з'їзді беруть участь представники вищих навчальних закладів, які мають у своєму складі навчальні підрозділи, що на день проведення з'їзду здійснюють підготовку фахівців із ступенем вищої освіти «магістр» протягом не менше десяти років, а також науково-дослідних установ, які на день проведення з'їзду здійснюють наукову діяльність у галузі права як основну не менше десяти років. У з'їзді беруть участь по три представники від кожного зазначеного навчального закладу та наукової установи. Час і місце проведення з'їзду представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ визначається Вищою радою юстиції, а в разі неможливості прийняття рішення Вищою радою юстиції — центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки. Порядок проведення з'їзду визначається рішенням з'їзду. Для вирішення організаційно-технічних питань підготовки з'їзду може створюватися організаційний комітет з їх представників у кількості до 10-ти осіб. Запрошення до участі в роботі організаційного комітету надсилає орган, який скликає з'їзд. До складу організаційного комітету не можуть входити посадові особи центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки.

На всеукраїнську конференцію працівників прокуратури делегати обираються на зборах прокурорів Генеральної прокуратури України (шість прокурорів Генеральної прокуратури України), зборах прокурорів регіональних прокуратур (по три прокурори від кожної регіональної прокуратури), та зборах прокурорів місцевих прокуратур (по два прокурори від кожної місцевої прокуратури). Така конференція призначає двох членів Вищої ради юстиції, один з яких призначається з числа суддів.

¹ Про адвокатуру та адвокатську діяльність [Текст] : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // Офіц. вісн. України – 2012. – № 62. – Ст. 2509.

Призначеним на посаду члена Вищої ради юстиції вважається кандидат, який за результатами таємного голосування отримав більшість голосів обраних делегатів всеукраїнської конференції працівників прокуратури. Порядок скликання та порядок проведення всеукраїнської конференції працівників прокуратури визначається Законом України «Про прокуратуру»¹.

Строк повноважень членів Вищої ради юстиції, крім тих, хто входить до її складу за посадою, становить чотири роки, і вони можуть бути призначеними лише на один строк. Особи, які входять до складу за посадою, вибувають зі складу ради юстиції з дня звільнення з посади.

Вища рада юстиції є повноважною за умови призначення на посаду не менш як 14 членів та складення ними присяги, урахувавши тих осіб, які входять до Вищої ради юстиції за посадою. Перше засідання Вищої ради юстиції скликається не пізніше ніж через тиждень після набуття Вищою радою юстиції повноважності.

Зарубіжний досвід свідчить про те, що регулювання не лише правового статусу, а й основних повноважень Рад відбувається на рівні основних законів зарубіжних країн. Так, у Португалії, Молдові, Польщі, Угорщині, Словенії, Македонії, Казахстані вони поширюються тільки на суддів. У Франції, Італії, Іспанії, Хорватії, Вірменії, Румунії повноваження Рад стосуються як суддів, так і працівників прокуратури. У Болгарії Вища судова рада призначає, переміщує і звільняє з посад не тільки суддів і прокурорів, а й слідчих.

Перелік повноважень залежить від подібності правового статусу суддів, прокурорів та інших осіб. У Франції, наприклад, існує узагальнене поняття — магістрати, до яких належать посадові особи, наділені судовими, адміністративними або політичними повноваженнями. Передусім це судді, які приймають рішення по суті справи при порушенні основних свобод, і прокурори (у тому числі генеральні прокурори, прокурори республіки) та їх співробітники. Набір і підготовка цих кадрів провадяться за єдиною схемою. У процесі службової кар'єри вони можуть виконувати різні види роботи, яка стосується їх компетенції. До них ставляться високі етичні вимоги, затверджені Вищою радою магістратури Франції. Працівники прокуратури можуть зазнавати дисциплінарного стягнення з боку Вищої ради магістратури за формою, передбаченою Статутом суддів². Конституція Італії також передбачає, що магістрати (судді, прокурори) розрізняються між собою тільки за виконуваними ними функціями (ст. 107)³. У Болгарії статус суддів, прокурорів і слідчих дуже схожий. Відповідно до її Конституції структура прокуратури відповідає структурі судів; слідчі органи входять до системи судової влади; судді, прокурори і слідчі мають однаковий імунітет (статті 126, 128, 132)⁴.

¹ Про прокуратуру [Текст] : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII // Офіц. вісн. України. – 2014. – № 87. – Ст. 2471.

² Див.: Юридические и судебные практики: Репрессивная судебная система. Справедливый процесс. Гласность вещных прав на недвижимость [Текст] : сб. документов фр.-рос. сотрудничества. – 1998. – № 2. – С. 121; Бартелеми, Ж. Государственный строй Франции [Текст] : пер. с фр. / Ж. Бартелеми. – Л. ; М. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1936 – С. 159.

³ Див.: Конституции государств Европейского Союза [Текст] / под общ. ред. и со вступ. ст. директора ИЗСП при Правительстве РФ Л. А. Окунькова. – М. : Изд. гр. Норма-Инфра М, 1999. – С. 441.

⁴ Там само. – С. 415, 416.

Таким чином, виходячи з конституційного регулювання обсягу повноважень, ради юстиції можемо поділити на три види. Це ради, компетенція яких поширюється:

- а) тільки на суддів;
- б) на суддів і прокурорів (до цього виду належить і Вища рада юстиції України);
- в) на суддів, прокурорів та інших осіб.

В Україні прокуратура є незалежною, становить єдину систему, виконує особливі, властиві тільки їй функції й ні за своєю генезою, ні за характером повноважень не належить до органів якої-небудь із гілок влади, тим більше жодній з них не підпорядковується¹. Статуси працівників прокуратури і суддів значно відрізняються. Тому наділення Вищої ради юстиції України повноваженнями (хоча й незначними) стосовно прокурорів, на жаль, є механічним копіюванням зарубіжного досвіду², який не реалізується на практиці.

Виходячи з повноважень Вищої ради юстиції України, можемо її визначити як незалежний орган, що перевіряє результати діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів з відбору й рекомендації кандидатів на посаду судді, обґрунтованість притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів і прокурорів і здійснює дисциплінарне провадження у випадках, передбачених законом. При цьому рада юстиції покликана не тільки забезпечити добір кандидатів на посаду суддів на якісно новому рівні, а й бути відповідно до своєї компетенції гарантом незалежності суддів при здійсненні правосуддя³.

У цілому повноваження Вищої ради юстиції визначаються не лише Конституцією України, а й законами України «Про Вищу раду юстиції», «Про судоустрій і статус суддів» та Регламентом⁴ самої Ради, затвердженим на її засіданні. До основних повноважень ради юстиції належать нижченаведені.

Внесення подання Президентові України про призначення суддів на посади вперше. Ці подання вносяться за рекомендаціями Вищої кваліфікаційної комісії суддів України при призначенні судді вперше на 5-річний строк. При поданні про призначення судді вперше на засіданні ради юстиції вивчаються передбачені матеріали кандидата на посаду судді, персонально розглядається сама кандидатура. Під час розгляду кандидатури члени Вищої ради юстиції повинні перевірити дотримання передбаченого Законом України «Про судоустрій і статус суддів» порядку призначення на посаду судді вперше, а також переконатися в наявності в особи не лише професіональних знань для кваліфікованого здійснення правосуддя, а й необхідних моральних і ділових якостей, які забезпечили б відправлення правосуддя цим кандидатом сумлінно і неупереджено.

У разі встановлення порушень порядку, які призвели або могли призвести до неправильних результатів добору, Вища рада юстиції приймає вмотивоване рішення про відмову у внесенні подання щодо призначення кандидата (кандидатів) на посаду

¹ Див.: Органи державної влади України [Текст] / за ред. В. Ф. Погорілко. – К. : ІДП НАНУ, 2002. – С. 349.

² Див.: Конституція України [Текст] : наук.-практ. коментар / редкол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право ; К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – С. 663.

³ Див.: Євдокимов, В. О. Вища рада юстиції не прагне до контролю за судовою системою [Текст] / В. О. Євдокимов // Весы Фемиды. – 2000. – № 3 (15). – С. 3.

⁴ Регламент Вищої ради юстиції [Електронний ресурс] : затв. рішенням Вищої ради юстиції від 04.10.2010 № 791/0/15-10. – Режим доступу: http://www.vru.gov.ua/legislative_acts/3.

судді, а також визначає дії Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, необхідні для усунення наслідків цих порушень.

Рішення щодо кандидата на посаду судді приймається на засіданні Вищої ради юстиції відкритим голосуванням. Пропозиція про внесення подання Президенту України щодо призначення на посаду судді вважається прийнятною, якщо за неї проголосувало не менше 14 членів Вищої ради юстиції. В інших випадках приймається рішення про відмову у внесенні подання щодо призначення кандидата на посаду судді.

Внесення подання Президенту України про звільнення суддів з посад. Подання про звільнення можуть вноситися Вищою радою юстиції у випадках, передбачених названим Законом, за рекомендацією Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, члена Вищої ради юстиції або іншого суб'єкта. Вноситься таке подання до органу, який їх призначив або обрав (Президента України або Верховної Ради України).

У разі звернення судді із заявою про звільнення з посади за власним бажанням Вища рада юстиції зобов'язана здійснити перевірку дійсного волевиявлення судді, чи не має місце сторонній вплив на нього або примус.

Питання про звільнення судді за особливих обставин — з підстав, передбачених пп. 4–6 ч. 5 ст. 126 Конституції України (порушення суддею вимог щодо несумісності, порушення суддею присяги, набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього), Вища рада юстиції розглядає після надання Вищою кваліфікаційною комісією суддів України, іншого суб'єкта у випадках, визначених законом, відповідного висновку або за власною ініціативою.

Провадження щодо звільнення судді за порушення присяги проводиться за правилами і у строки, передбачені для здійснення дисциплінарного провадження. Суддя, справа якого розглядається, та його представник мають право знайомитися з матеріалами перевірки, надавати докази та пояснення, ставити запитання учасникам засідання, висловлювати заперечення, заявляти клопотання і відводи. Запрошення судді, справа якого розглядається, є обов'язковим. У разі неможливості взяти участь у засіданні Вищої ради юстиції з поважних причин суддя, справа якого розглядається, може надати по суті порушених питань письмові пояснення, які долучаються до матеріалів справи.

Рішення щодо внесення Вищою радою юстиції подання про звільнення судді відповідно до пп. 4–6 ч. 5 ст. 126 Конституції України приймається шляхом таємного голосування більшістю голосів членів від конституційного складу Вищої ради юстиції.

Якщо в процесі розгляду питання про звільнення судді за особливих обставин Вища рада юстиції дійде висновку про відсутність підстав для звільнення судді, проте вчинені суддею дії можуть мати наслідком дисциплінарну відповідальність, Вища рада юстиції може прийняти рішення про притягнення суддів Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів до дисциплінарної відповідальності, а щодо інших суддів — про направлення матеріалів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Розгляд справ і прийняття рішень стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності. Вища рада юстиції за поданням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України або за власною ініціативою має право розглядати питання про

порушення суддею вимог щодо несумісності з іншою діяльністю. А за поданням Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів або за власною ініціативою — розглядати питання про порушення прокурором вимог щодо несумісності з іншою діяльністю.

При встановленні фактів, що судді або прокурори займаються діяльністю, не сумісною зі своїми посадами, Вища рада юстиції може прийняти рішення про а) визнання порушення суддею або прокурором вимог щодо несумісності з іншою діяльністю і внесення подання відповідним органам про звільнення їх з посади або про б) визнання відсутності порушень у діяльності судді або прокурора вимог щодо несумісності з іншою діяльністю.

Рішення про порушення вимог несумісності приймається на засіданні більшістю голосів від конституційного складу Вищої ради юстиції і в разі встановлення порушення вимог щодо несумісності є підставою для звільнення судді або прокурора з посади.

Здійснення дисциплінарного провадження щодо суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів. Вища рада юстиції є єдиним органом, до повноважень якого входить розгляд питань про дисциплінарну відповідальність Голови, його заступників і суддів Верховного Суду України, голови, а також його заступників і суддів вищих спеціалізованих судів.

Підстави притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів Верховного Суду України та суддів вищих спеціалізованих судів, порядок здійснення дисциплінарного провадження щодо них, види дисциплінарних стягнень, строки їх застосування та порядок погашення визначаються Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Тому за наявності підстав можливе прийняття рішення про накладення на зазначених осіб стягнення у виді:

- а) попередження;
- б) догани — з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом одного місяця;
- в) суворої догани — з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом трьох місяців;
- г) тимчасового (від 1 до 6 місяців) відсторонення від здійснення правосуддя — з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді та обов'язковим направленням судді до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації та подальшим кваліфікаційним оцінюванням для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді;
- д) переведення судді до суду нижчого рівня;
- е) висновку про внесення подання до Верховної Ради України про звільнення судді з посади з підстав порушення присяги.

Дисциплінарне провадження щодо судді Верховного Суду України або вищого спеціалізованого суду передбачає здійснення перевірки даних про наявність підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, вирішення питання про відкриття дисциплінарної справи чи відмову в її відкритті, розгляд дисциплінарної справи і прийняття рішення.

Розгляд дисциплінарної справи відбувається у відкритому засіданні, на яке запрошуються особа, за скаргою (заявою) якої відкрито справу, або її представник та суддя, стосовно якого відкрито справу. Будь-які заінтересовані особи мають право бути присутніми на засіданні.

Розгляд дисциплінарної справи стосовно судді відбувається на засадах змагальності. Вирішуючи питання про дисциплінарну відповідальність судді, Вища рада юстиції повинна вислухати його пояснення. У разі неможливості взяти участь у засіданні Вищої ради юстиції з поважних причин суддя може надати по суті порушених питань письмові пояснення, які долучаються до матеріалів справи. Письмові пояснення судді виголошуються на засіданні Вищої ради юстиції в обов'язковому порядку. Суддя, стосовно якого розглядається питання про дисциплінарну відповідальність, та/або його представник мають право надавати пояснення, ставити запитання учасникам засідання, висловлювати заперечення, заявляти клопотання і відводи.

Рішення в дисциплінарній справі приймається за відсутністю особи, щодо якої розглядається дисциплінарна справа. За результатами розгляду Вища рада юстиції приймає рішення про накладення дисциплінарного стягнення або відмову в накладенні дисциплінарного стягнення. Рішення у дисциплінарній справі приймається більшістю від загального складу ради юстиції. Член Вищої ради юстиції, який проводив перевірку, не бере участі в голосуванні під час прийняття рішення.

Під час обрання виду дисциплінарного стягнення стосовно судді враховуються характер проступку, його наслідки, особа судді, ступінь його вини, обставини, що впливають на можливість притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. Якщо Вищою радою юстиції прийнято рішення про відсутність підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, дисциплінарне провадження припиняється з одночасним повідомленням про це заінтересованих осіб. Рішення про припинення дисциплінарного провадження оскарженню не підлягає.

Розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних і місцевих судів та прокурорів. Судді спеціалізованих, апеляційних і місцевих судів та прокурори можуть подавати скарги у Вищу раду юстиції на рішення про притягнення їх до дисциплінарної відповідальності.

За результатами розгляду скарги суддів чи осіб, що ініціювали питання про дисциплінарну відповідальність судді, на рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності Вища рада юстиції може:

1) задовольнити скаргу судді чи особи, що ініціювала питання про дисциплінарну відповідальність судді, скасувати рішення про притягнення його до дисциплінарної відповідальності і закрити дисциплінарне провадження;

2) задовольнити скаргу повністю чи частково і змінити рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

3) залишити скаргу без задоволення, а рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України — без зміни.

За результатами розгляду скарги прокурорів на рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, прийняті щодо них за результатами дисциплінарного провадження, Вища рада юстиції може:

1) задовольнити скаргу прокурора, скасувати рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів та закрити дисциплінарне провадження;

2) задовольнити скаргу повністю чи частково і змінити рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів;

3) залишити скаргу без задоволення, а рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів — без зміни.

Останніми змінами до Закону України «Про Вищу раду юстиції» рада юстиції була позбавлена деяких повноважень, що виконувалися раніше, і надано додаткових повноважень, яких цей орган раніше не мав. Так, наприклад, Вища рада юстиції тепер має право у разі застосування до судді дисциплінарного стягнення у виді переведення до суду нижчого рівня вносити відповідну пропозицію органу, що його обрав або призначив, у порядку, встановленому Законом України «Про судоустрій і статус суддів». У той же час Вища рада юстиції позбавлена повноважень призначати суддів на посади голів і заступників голів судів.

З огляду на повноваження Вищої ради юстиції можна сказати, що основним її призначенням і головним завданням є участь у процесі формування високопрофесійного суддівського корпусу, безпосереднє здійснення й контроль за застосуванням до суддів дисциплінарних заходів. При цьому ця Рада покликана не тільки забезпечити добір кандидатів на посади суддів на якісно новому рівні, а й відповідно до своєї компетенції бути гарантом незалежності суддів при відправленні правосуддя.

Керівництво Вищою радою юстиції. Голова Вищої ради юстиції обирається з членів Вищої ради юстиції на два роки без права переобрання на другий строк поспіль на засіданні Вищої ради юстиції таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів з будь-якою кількістю кандидатур, запропонованих членами Вищої ради юстиції. Головою Вищої ради юстиції не може бути обрано членів Вищої ради юстиції, які входять до її складу за посадою. Рішення про обрання Голови Вищої ради юстиції вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало більше половини від конституційного складу Вищої ради юстиції.

До повноважень Голови Вищої ради юстиції належать: а) організація роботи Вищої ради юстиції, призначення засідань та головування на них; б) координація роботи секцій Вищої ради юстиції; в) направлення Президентові України подання Вищої ради юстиції про призначення суддів та про звільнення їх з посади; г) підписання прийнятих Вищою радою юстиції актів, протоколів засідань; д) загальне керівництво секретаріатом Вищої ради юстиції; е) призначення на посади та звільнення з посад працівників секретаріату, застосування до них заходів заохочення, дисциплінарного впливу, вирішення або порушення в установленому порядку питання про присвоєння рангів державного службовця працівникам секретаріату Вищої ради юстиції; ж) розпорядження бюджетними асигнуваннями на утримання і забезпечення діяльності Вищої ради юстиції; з) представництво Вищої ради юстиції у відносинах з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, органами влади іноземних держав та міжнародними організаціями тощо.

З питань, що належать до його адміністративних повноважень, голова Вищої ради юстиції видає накази і розпорядження.

Вища рада юстиції обирає заступника її Голови, який виконує обов'язки останнього за його відсутності, забезпечує підготовку справ до розгляду, організовує проведення щорічного аналізу й узагальнення роботи Ради юстиції щодо результатів

розгляду звернень і подань, здійснює інші повноваження, передбачені Законом України «Про Вищу раду юстиції» та Регламентом Ради юстиції.

Структура та організація роботи Вищої ради юстиції будується за колегіально-секційним принципом, який при прийнятті рішень виступає характерною рисою її діяльності. Це впливає як зі ст. 1 названого Закону, що визначає цей орган як колегіальний, так і з Регламенту ради юстиції. Заслуховування на засіданнях Вищої ради юстиції матеріалів, звернень, справ, скарг провадиться колегіально, що гарантує участь усіх її членів у розгляді всіх матеріалів та інших документів, що до неї надходять, а це дуже важливо з урахуванням порядку формування цього органу.

У структурі Ради утворюються дві секції: а) з питань призначення суддів на посади та звільнення їх з посади; б) дисциплінарна секція — для здійснення дисциплінарного провадження, розгляду скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності і прийняття рішення про порушення судьями і прокурорами вимог щодо несумісності.

Рішення про утворення секцій та про їх персональний склад приймається на першому засіданні новоутвореної Вищої ради юстиції. Організація роботи секції здійснюється секретарем секції, який обирається відкритим голосуванням із кандидатур, запропонованих членами Вищої ради юстиції, крім тих, які входять до Вищої ради юстиції за посадою. Секція приймає висновки в межах її компетенції та подає їх на розгляд Вищої ради юстиції.

При Вищій раді юстиції можуть утворюватися тимчасові колегіальні органи (комісії), компетенція, склад та порядок діяльності яких визначаються законом. Як приклад можна навести Тимчасову спеціальну комісію, яка була створена відповідно до Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» від 8 квітня 2014 р. з метою з'ясування фактів, що свідчать про порушення судьями присяги, наявність підстав для притягнення суддів до дисциплінарної або кримінальної відповідальності і відповідно відновлення довіри до судової влади в Україні, утвердження в діяльності суддів принципів незалежності та неупередженості. Тимчасова спеціальна комісія є органом незалежним, організаційно не пов'язаним і не підпорядкованим Вищій раді юстиції. Але при цьому всі її висновки про порушення суддею присяги або про наявність підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності разом із матеріалами перевірки направляються Вищій раді юстиції для розгляду та прийняття нею рішення у строк не більше трьох місяців з дня надходження висновку в порядку, визначеному законом. Висновок Тимчасової спеціальної комісії про порушення суддею присяги є обов'язковим для розгляду Вищою радою юстиції. Але при цьому внаслідок розгляду Вища рада юстиції може з таким висновком не погодитися.

Вища рада юстиції може залучати до своєї діяльності органи суддівського самоврядування, суддів, суддів у відставці, адвокатів, прокурорів за їхньою згодою для виконання допоміжних і консультативних функцій на громадських засадах, без делегування повноважень Вищої ради юстиції чи її членів.

Засідання Вищої ради юстиції вважається правомочним, якщо на ньому присутні більшість членів Вищої ради юстиції від її конституційного складу. Засідання проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться у виняткових випадках, за наявності підстав, передбачених законом для проведення закритих судових засідань. Рішення

про проведення закритого засідання приймається більшістю від конституційного складу Вищої ради юстиції. На засіданні Вищої ради юстиції ведеться протокол. Рішення приймається більшістю від конституційного складу Вищої ради юстиції. Рішення оголошується публічно безпосередньо після його винесення та оприлюднюється на офіційному веб-сайті Вищої ради юстиції не пізніше ніж на наступний день із дня його прийняття.

Засідання секції Вищої ради юстиції вважається правомочним, якщо на ньому присутні не менш як дві третини від її складу. Висновки секції Вищої ради юстиції приймаються більшістю членів Вищої ради юстиції, які взяли участь у засіданні.

Усі члени Вищої ради юстиції користуються рівними правами під час розгляду матеріалів, звернень, подань, справ, скарг. Під час засідання кожен із них має право заявляти клопотання, викладати свої міркування, подавати відповідні документи, вносити пропозиції щодо прийняття рішення. Усі пропозиції, які вносять члени Вищої ради юстиції на засіданнях, ставляться головуючим на обговорення й колегіальне вирішення. Розгляд зазначених матеріалів на засіданні проводиться, як правило, за участю запрошених осіб, стосовно яких вирішується питання.

Вища рада юстиції приймає такі акти:

- 1) подання (про призначення суддів, про звільнення суддів з посади);
- 2) рішення (про порушення вимог щодо несумісності, про дисциплінарну відповідальність, за скаргами на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів і прокурорів, про припинення повноважень члена Вищої ради юстиції тощо);
- 3) процедурні акти — ухвали (про відкриття дисциплінарного провадження, про відкриття провадження щодо вимог законодавства про несумісність);
- 4) інші акти в межах своїх повноважень.

Акти Вищої ради юстиції можуть бути оскаржені до Вищого адміністративного суду України в порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства України. За невиконання чи несвоечасне виконання актів Вищої ради юстиції, ухилення від подання або порушення строків подання Вищій раді юстиції витребуваних документів та матеріалів посадові особи несуть відповідальність згідно із законом.

Організаційне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності Вищої ради юстиції здійснює секретаріат. Положення про секретаріат Вищої ради юстиції, його структуру і штат затверджуються Вищою радою юстиції. Керівник та інші посадові особи секретаріату Вищої ради юстиції є державними службовцями.

6.2. Взаємодія прокуратури та суду

Черговий етап реформування органів прокуратури України, пов'язаний із прийняттям нового Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. (далі — новий Закон «Про прокуратуру»), знову загострив питання про місце прокуратури серед гілок державної влади і її зв'язок із судовою владою зокрема. Сприяють зверненню до цієї проблематики також зміни в законодавстві про судоустрій та статус суддів та очікувана конституційна реформа, яка повинна привести судову та правоохоронну

систему нашої держави у відповідність до європейських стандартів. У цих умовах актуальним стає дослідження проблем взаємодії прокуратури та суду.

Зазначена проблематика розглядалася рядом учених як у контексті визначення місця прокуратури у механізмі державної влади (Л. Р. Грицаєнко¹, М. В. Косюта², В. Т. Маляренко³, І. Є. Марочкін⁴, Ю. Є. Полянський⁵, В. Я. Тацій⁶, О. М. Толочко⁷, М. К. Якимчук⁸ та ін.), так і в межах досліджень судової влади та суміжних із нею інститутів (В. Д. Бринцев⁹, С. В. Прилуцький¹⁰, В. В. Сердюк¹¹ та ін.). Разом із тим однозначного погляду на правову природу і характер взаємодії прокуратури і судової влади у вітчизняній науковій юридичній літературі не існує. Тож з огляду на важливість і багатоаспектність цієї проблеми, а також нові соціально-правові умови, які склалися на сьогодні, вона потребує додаткового розгляду, метою якого є як підвищення ефективності функціонування судової влади, так і подальше законодавче вдосконалення правового статусу прокуратури в системі державної влади України.

На сьогодні місце прокуратури в системі поділу влади і державних органів України законодавчо не визначено. Підстави для такого твердження дають такі обставини:

1) у Конституції України прокуратурі присвячено окремий розд. VII «Прокуратура», що свідчить про самостійне закріплення цього органу на конституційному рівні;

2) і Конституція, і Закон України «Про прокуратуру» (як 1991 р., так і 2014 р.) визначають прокуратуру як єдину систему, на яку покладаються відповідні функції, не конкретизуючи, до якої гілки влади віднесено цей орган;

¹ Грицаєнко, Л. Р. Прокурорська діяльність в Україні в світлі сучасного світового досвіду [Текст] : монографія / Л. Р. Грицаєнко. – Вінниця : ДП «Держ. картограф. фабрика», 2009. – 576 с.

² Косюта, М. В. Прокуратура України [Текст] : навч. посіб. / М. В. Косюта. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Знання, 2010. – 404 с.; Косюта, М. Взаємозв'язки у діяльності прокуратури та Конституційного Суду України: проблеми і перспективи [Текст] / М. Косюта // Дайджест. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2002. – № 17. – С. 112–118.

³ Маляренко, В. Щодо ролі прокуратури [Текст] / В. Маляренко // Голос України. – 2010. – 11 груд. (№ 235). – С. 6–7.

⁴ Марочкін, І. Є. Місце прокуратури в системі органів державної влади та її функціональне призначення [Текст] / І. Є. Марочкін // Конституційні аспекти судової реформи : матеріали наук.-практ. конф., 26–27 черв. 2008 р. – X. : Право, 2008. – С. 136–140.

⁵ Полянський, Ю. Є. Основні проблеми формування прокурорської системи України [Текст] / Ю. Є. Полянський // Конституційні аспекти судової реформи : матеріали наук.-практ. конф., 26–27 черв. 2008 р. – X. : Право, 2008. – С. 140–144.

⁶ Тацій, В. Я. Прокуратура в системі поділу влади [Текст] / В. Я. Тацій // Юрид. вісн. України. – 1999. – № 50. – С. 5; Тацій, В. Прокуратура в системі поділу влади [Текст] / В. Тацій, Ю. Грошевий // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1999. – № 1 (16). – С. 61–69.

⁷ Толочко, О. Прокуратура як незалежний орган у системі судової влади [Текст] / О. Толочко // Вісн. Акад. прокуратури України. – 2006. – № 3. – С. 20–23.

⁸ Якимчук, М. К. Прокуратура України в системі поділу влади [Текст] / М. К. Якимчук // Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 4-й річниці Конституції України 1–3 черв. 2000 р. / голов. ред. Г. М. Курій ; орг. комітет В. Я. Тацій. – Ужгород : Закарпаття, 2000. – С. 292–296.

⁹ Бринцев, В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади [Текст] : монографія / В. Д. Бринцев. – X. : Право, 2010. – 464 с.

¹⁰ Прилуцький, С. В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава) [Текст] : монографія / С. В. Прилуцький. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – 317 с.

¹¹ Сердюк, В. В. Верховний Суд України: витоки, сучасність, перспективи [Текст] : монографія / В. В. Сердюк. – К. : Істина, 2008. – С. 118–126.

3) в організаційному відношенні прокуратура не підпорядкована і не підконтрольна жодній гілці державної влади чи окремому державному органу;

4) у функціональному плані прокуратура має самостійні і відокремлені напрями діяльності, увесь масив яких не збігається з функціями жодної з гілок влади чи окремого органу;

5) призначення та звільнення Генерального прокурора України відбувається за участі органів, що належать до різних гілок влади — Президента України та Верховної Ради України.

Таким чином, прокуратура в системі державного механізму є відокремленою і самостійною системою органів з широкими повноваженнями. Однак така ситуація, яка успадкована Україною з радянського минулого і була цілком нормальною в СРСР (соціалістична доктрина якого не визнавала теорії поділу влади), абсолютно неприпустима в сучасних державно-правових реаліях України. Стаття 6 Конституції України закріпила поділ державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Відповідно кожний державний орган чи їх система, а тим більше така вагома, як прокуратура, має знайти місце в межах однієї з гілок державної влади. На цю ситуацію неодноразово звертала увагу Парламентська асамблея Ради Європи, яка у своїх резолюціях щодо України порівнює прокуратуру з «вільним електроном» у державному механізмі, і наполягає на тому, щоб вона інтегрувалася до виконавчої або судової влади. Проте, на думку Ю. Є. Полянського, таке бачення української прокуратури експертами Ради Європи об'єктивно виражає її становище як автономної правоохоронної системи і загалом не суперечить принципу поділу влади в його теоретичному розумінні, хоча поряд із цим учений допускає можливість компромісного кроку щодо інтеграції прокуратури до якоїсь із загальноновизнаних гілок державної влади¹.

У зарубіжних державах вироблено кілька варіантів розв'язання даної проблеми. Виходячи із того, яке місце займає прокуратура в системі державної влади, дослідники виділяють такі її моделі: 1) прокуратура, що входить до складу міністерства юстиції; 2) прокуратура, включена до складу судової влади з певною адміністративною автономією; 3) незалежна прокуратура, що не входить до жодної з гілок державної влади, підзвітна парламенту та/або президенту країни; 4) коли прокуратура або її аналог відсутня взагалі².

Задля формулювання поглядів щодо коректного вирішення даного питання в Україні необхідно розглянути взаємозв'язок прокуратури з кожною із гілок державної влади.

Із законодавчою владою прокуратура пов'язана досить тісно в таких аспектах:

1. Правові основи організації і діяльності органів прокуратури закладені в актах Верховної Ради України: передусім це Закон України «Про прокуратуру», а також закони та інші акти Верховної Ради України, якими керується прокуратура у своїй діяльності (зокрема, постановами Верховної Ради України були затверджені такі акти,

¹ Полянський, Ю. Є. Основні проблеми формування прокурорської системи України [Текст] / Ю. Є. Полянський // Конституційні аспекти судової реформи : матеріали наук.-практ. конф., 26–27 черв. 2008 р. – Х. : Право, 2008. – С. 137.

² Див.: Додонов, В. Н. Прокуратура в России и за рубежом. Сравнительное исследование [Текст] / В. Н. Додонов, В. Е. Крутских ; под ред. С. И. Герасимова. – М. : Норма, 2001. – С. 5–6.

як Дисциплінарний статут прокуратури України та Положення про класні чини працівників органів прокуратури від 6 листопада 1991 р.). Згідно із п. 14 ст. 92 Конституції України виключно законами визначаються організація і діяльність прокуратури.

2. Наглядова діяльність прокуратури зосереджена на контролі саме за додержанням законності, тобто передусім актів Верховної Ради України. Як зауважує С. С. Алексєєв, законність — явище багатомірне, яке містить у собі не тільки вимогу суворого і неухильного додержання всіма суб'єктами законів і заснованих на них правових актів, але і реальне здійснення ними суб'єктивних прав, належне застосування права при виключенні найменшого свавілля в діяльності державних органів і посадових осіб¹. Як наголошує П. М. Каркач, межі прокурорського нагляду визначаються колом актів, за додержанням яких здійснюється нагляд, — Конституція та закони України, у тому числі міжнародні правові акти, ратифіковані Верховною Радою України². Таким чином, щодо всіх цих актів Верховна Рада України є суб'єктом їх прийняття (ратифікації).

3. Верховна Рада України бере участь у формуванні органів прокуратури України, оскільки Генеральний прокурор України призначається і звільняється за її згодою. Оскільки прокуратура є централізованою системою, більшість кадрових та інших організаційних питань у якій вирішується її очільником, то через вказане повноваження парламент опосередковано впливає на вирішення внутрішньоорганізаційних питань органів прокуратури.

4. Генеральний прокурор України певним чином підзвітний законодавчій владі: він не менш як один раз на рік інформує Верховну Раду України про стан законності. Відповідно до ч. 2 ст. 6 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р.³ Генеральний прокурор України особисто не менше одного разу на рік звітує перед Верховною Радою України на пленарному засіданні про діяльність органів прокуратури шляхом надання узагальнених статистичних та аналітичних даних.

5. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади. Згідно із п. 1 ч. 2 ст. 42 Закону України «Про прокуратуру» повноваження Генерального прокурора України на адміністративній посаді припиняються в разі висловлення Верховною Радою України недовіри Генеральному прокурору України, що має наслідком його відставку з цієї адміністративної посади. Така можливість передбачена ч. 1 ст. 122 Конституції України та є одним із засобів здійснення парламентського контролю за діяльністю Генерального прокурора України.

6. Діяльність Верховної Ради України не є об'єктом прокурорського нагляду. Дослідники виключають парламент із кола органів, що піднаглядні прокуратурі⁴. Це

¹ Алексєєв, С. С. Проблемы теории права [Текст] / С. С. Алексєєв. – Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1972. – Т. 1. – С. 113.

² Каркач, П. М. Організація роботи районної, міської прокуратури [Текст] : наук.-практ. посіб. / П. М. Каркач. – Х. : Право, 2013. – С. 73.

³ Про прокуратуру [Електронний ресурс] : Закон України від 14.10.2014. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>. – Заголовок з екрана.

⁴ Див.: Прокурорський нагляд в Україні [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. Є. Марочкін, П. М. Каркач, Ю. М. Грошевой та ін. ; за ред. І. Є. Марочкіна, П. М. Каркача. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2005. – С. 47; Каркач, П. М. Організація роботи районної, міської прокуратури [Текст] : наук.-практ. посіб. / П. М. Каркач. – Х. : Право, 2013. – С. 73.

впливає як із положень чинного законодавства, які встановлюють інші об'єкти нагляду, так і з місця прокуратури та Верховної Ради України в механізмі поділу державної влади.

Усі ці обставини дають підстави окремим дослідникам відстоювати необхідність визначення прокуратури як інструменту законодавчої влади. Приміром, В. В. Долежан наголошував на тому, що «без прокуратури законодавча влада стає безвладною», обґрунтовуючи це тим, що у демократичній державі законодавча влада має право і повинна розглядати, яким чином приводяться до виконання створені нею закони¹. Інші акцентують увагу на тісному взаємозв'язку прокуратури і парламенту. Приміром, В. Г. Клочков вважає, що взаємодія Генеральної прокуратури України з Верховною Радою України повинна здійснюватися з таких напрямів: з питань законодавчої діяльності парламенту; у сфері реалізації контрольних повноважень парламенту, зокрема з охорони і захисту прав та свобод людини і громадянина; сприяння у вирішенні питань, пов'язаних із внесенням народними депутатами запитів і звернень².

Не заперечуючи взаємозв'язку прокуратури та законодавчої влади, наголосимо, що призначенням останньої є насамперед творення законів. На сьогодні Верховна Рада України не має «інструментів», які б забезпечували нагляд за їх дотриманням, в якості одного з яких пропонується вважати прокуратуру при цьому підході. Навіть Уповноважений з прав людини та Рахункова палата, які пов'язані з Верховною Радою набагато тісніше, ніж прокуратура, не належать до органів-інструментів законодавчої влади, а мають самостійний статус. Крім того, новим Законом «Про прокуратуру» було скасовано функцію нагляду за додержанням та застосуванням законів, натомість прокуратура виконує ряд важливих ненаглядових функцій, які не вписуються в парадигму парламентського контролю: підтримання державного обвинувачення, представництво тощо. Таким чином, прокуратуру не можна віднести до законодавчої влади.

З виконавчою владою прокуратура взаємодіє на дещо інших засадах, хоча теж має чимало точок дотику, а саме:

1. Органи виконавчої влади, як і органи прокуратури, становлять надзвичайно широку і розгалужену систему, з якою безпосередньо взаємодіє система органів прокуратури на всіх рівнях. Як зауважують дослідники, органи прокуратури, як і органи виконавчої влади, характеризуються ієрархічною та чіткою централізованою структурою³. Типовою є і внутрішня структура органів виконавчої влади та органів прокуратури (поділ на департаменти, управління і відділи тощо).

2. З окремими органами виконавчої влади прокуратура об'єднана спільними завданнями і напрямками діяльності — йдеться про правоохоронні органи: органи внутрішніх справ, Службу безпеки України тощо, а також численні контролюючі органи.

¹ Див.: Долежан, В. В. Проблемы компетенции прокуратуры [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / В. В. Долежан. – М. : ВНИИ прокуратуры СССР, 1991. – С. 19; Долежан, В. В. Деякі аспекти співвідношення судової і прокурорської концепції [Текст] / В. В. Долежан // Правова система України: теорія і практика. – К., 1993. – С. 162.

² Клочков, В. Г. Проблеми прокурорського нагляду за додержанням конституційних прав і свобод людини [Текст] : монографія / В. Г. Клочков. – К. : Логос Україна, 2011. – С. 213.

³ Див.: Сухонос, В. Взаємодія прокуратури з органами виконавчої влади [Текст] / В. Сухонос // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2008. – № 1. – С. 90.

Як зауважує В. Сухонос, у взаємовідносинах між органами прокуратури й органами виконавчої влади найбільшого значення набувають питання контрольної та правоохоронної діяльності, що певною мірою вирішується більшістю структур, які належать до виконавчої гілки влади¹. Особливо актуальним це є для сфери кримінального провадження, у якій прокуратура здійснює основний масив своєї діяльності.

3. Органи виконавчої влади — від найвищого (Кабінету Міністрів України) до органів виконавчої влади на місцях — розглядалися як об'єкти прокурорського нагляду. При цьому саме нагляд за відповідністю закону актів, дій, рішень органів виконавчої влади в різних галузях традиційно займав найбільшу «питому вагу» в структурі наглядової діяльності прокуратури, хоча в умовах скасування функції нагляду за додержанням і застосуванням законів ця сфера істотно обмежилася. Проте і в сучасних умовах всі об'єкти, за якими збережено прокурорський нагляд, належать саме до органів виконавчої влади.

Ці положення створюють передумови для інтеграції органів прокуратури до системи виконавчої влади і злиття чи підпорядкування її Міністерству юстиції України. На користь цього свідчить також іноземний досвід багатьох держав, у яких прокуратура підпорядкована Мін'юсту, а Міністр юстиції є одночасно міністром юстиції (Данія, Киргизія, Мексика, Норвегія, Словенія, Польща, Таїланд, Філіппіни, Чорногорія, Чехія, Швейцарія, Швеція, Естонія тощо).

Разом із тим історичний досвід підпорядкування прокуратури виконавчій владі в Україні, а також її сучасні завдання і функції свідчать про інше. Прокуратура є самостійним утворенням, і її включення до системи органів юстиції є штучним, тимчасовим і суттєво обмежить роль і місце прокуратури в державному механізмі. Призначенням виконавчої влади є виконання законів, а прокуратури — нагляд за їх додержанням і застосуванням, зокрема і самою виконавчою владою.

Подібного підходу дотримуються й інституції Ради Європи. Приміром, експерти Венеціанської комісії, аналізуючи один із проектів Закону України «Про прокуратуру», дійшли висновку, що модель прокуратури, яка незалежна від виконавчої влади (уряду), є правильним напрямом для демократичної країни. Проте одне лише відокремлення прокуратури від виконавчої влади не є достатньою гарантією створення ефективного органу прокуратури, здатного виконувати завдання правової держави².

Крім того, навіть взаємодіючи з органами виконавчої влади, прокуратура займає зовсім самостійне і відокремлене щодо них місце. Зокрема, стосовно правоохоронних органів прокуратура порівняно з ними стоїть на дещо вищому щаблі, оскільки виконує координацію діяльності правоохоронних органів із протидії злочинності. Дослідник правової природи останньої Д. В. Суходубов зазначає, що здійснення прокуратурою координації передбачає узгодження і спрямування діяльності правоохоронних органів у найважливіших напрямках протидії злочинності, що полягають у спільній розробці та реалізації заходів, погоджених за місцем, часом, виконавцями, які спрямовані на

¹ Сухонос, В. Взаємодія прокуратури з органами виконавчої влади [Текст] / В. Сухонос // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2008. – № 1. – С. 90.

² Коментарі до проекту Закону України «Про прокуратуру»: Висновок Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) від 03.06.2004 № 292/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uap.org.ua/ua/actions/point-of-view/laws-comments-by-suhozkoyi/index.html>.

підвищення ефективності протидії злочинності, зміцнення законності і правопорядку¹. Як слушно вказують П. М. Каркач та В. Л. Синчук, така взаємодія обумовлена тим, що правоохоронні органи мають загальну мету по розкриттю злочинів, оскільки саме від цього залежить подальша реалізація принципу невідворотності покарання, загальна реалізація завдань кримінального провадження².

Здійснення прокуратурою координаційної діяльності зберігає своє значення і після набуття чинності новим Законом України «Про прокуратуру», ч. 2 ст. 25 якого відносить координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності до функції нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. Отже, залишається актуальним твердження щодо пріоритетного зв'язку координаційної діяльності прокурора зі сферою кримінального провадження, ефективність участі у якому прокурора вона покликана забезпечувати³. Відповідно координація є важливою формою зв'язків прокуратури із правоохоронними органами виконавчої влади, у межах якої прокуратурі відводиться «перше серед рівних» місце серед суб'єктів протидії злочинності.

Щодо контролюючих органів прокуратура у своїй наглядовій діяльності не підміняла їх, але при цьому виступала органом «вищого нагляду», здійснюючи наступний контроль за самими контролюючими органами. Розглядаючи зв'язки прокуратури та контролюючих органів у межах взаємодії, дослідники зазначали, що для контролюючих органів взаємодія з прокуратурою полягає у: наданні в прокуратуру інформації (матеріалів), які вимагають прокурорського реагування; сприянні правоохоронним органам, у тому числі й прокуратурі, при розслідуванні кримінальних проваджень за матеріалами контролюючих органів⁴. Отже, високий рівень організаційної взаємодії прокурора з контролюючими органами забезпечується обміном взаємною інформацією, своєчасністю передачі зазначеної інформації, її об'єктивністю та повнотою⁵. Значення такої взаємодії зберігається і в умовах дії нового Закону України «Про прокуратуру», зокрема у сфері кримінального провадження та виконання кримінальних покарань, а також під час діяльності прокурора із встановлення підстав представництва інтересів громадянина або держави у суді.

Крім того, включення прокуратури до виконавчої влади в сучасних умовах неминуче призведе до її політизації, оскільки виникає проблема залежності прокуратури від парламентської коаліції депутатських фракцій⁶. Як наголошує П. В. Шумський, повне включення прокуратури до складу виконавчої влади несе в собі небезпеку

¹ Суходубов, Д. В. Координаційна діяльність прокуратури у сфері протидії злочинності [Текст] : монографія / Д. В. Суходубов. – Х. : Право, 2013. – С. 204.

² Каркач, П. М. Координаційна функція прокуратури України [Текст] : навч.-метод. посіб. / П. М. Каркач, В. Л. Синчук. – Х. : Право, 2005. – С. 37.

³ Див.: Лапкін, А. В. Координаційна діяльність органів прокуратури України у сфері кримінального провадження [Текст] / А. В. Лапкін // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2013. – № 1082. – С. 324.

⁴ Див.: Сухонос, В. Взаємодія прокуратури з органами виконавчої влади [Текст] / В. Сухонос // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2008. – № 1. – С. 91.

⁵ Див.: Корж, В. Взаємодія прокурора з органами державної влади, управління та контролю: Організаційні і тактичні засади [Текст] / В. Корж // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 6. – С. 31.

⁶ Див.: Толочко, О. Прокуратура як незалежний орган у системі судової влади [Текст] / О. Толочко // Вісн. Акад. прокуратури України. – 2006. – № 3. – С. 22.

впливу останньої на прокуратуру та служіння її політичній меті і базовим політичним поглядам Уряду¹. Це суперечить засаді політичної нейтральності, закріпленій у ст. 3 нового Закону «Про прокуратуру», яка вимагає від прокурорів бути поза політикою, що, з одного боку, виключає будь-який вплив політичних партій, громадських рухів чи їх представників на прокуратуру, перешкоджає використанню прокуратури у своїх інтересах певними політичними силами, а з другого — унеможливорює використання наданих прокурорам владних повноважень з метою досягнення певних політичних цілей². Отже, з метою додержання даної засади необхідне певне дистанціювання прокуратури як від законодавчої, так і від виконавчої влади, і навпаки: закріплення політичної нейтральності на рівні засад діяльності прокуратури підкреслює її незалежний статус від указаних гілок державної влади, які за своєю правовою природою є політизованими.

Отже, ідеї включення прокуратури до виконавчої влади на сучасному етапі навряд чи можна вважати прийнятними. Значно більш перспективними виглядають міркування щодо віднесення прокуратури до судової влади.

При цьому необхідно враховувати, що світовою практикою напрацьовані різні моделі включення прокуратури до судової влади. Так, В. Н. Додонов виділяє 1) держави, де прокуратура входить до складу Міністерства юстиції, хоча її функціонування першочергово пов'язане із забезпеченням правосуддя, тобто вона здебільшого діє при судах, і прокурори належать до суддівського корпусу («магістратури»), а також 2) держави, де прокуратура цілком введена до складу судової системи і діє при судах або в межах судової влади користується адміністративною автономією³. До першої з цих груп належать, зокрема, Австрія, Бельгія, Німеччина, Єгипет, Іспанія, Італія, Єменська Республіка, Ліван, Люксембург, Марокко, Нідерланди, Корея, Румунія, Туреччина, Франція, Японія, оскільки в більшості вищеназваних держав прокурори діють при судах. До другої групи країн належать: Азербайджан, Андорра (функціональна автономія), Вірменія (фактично незалежна), Болгарія (незалежна від судів), Греція, Грузія, Іран, Іспанія (незалежна автономія), Молдова, Монголія (фактично незалежна), Португалія та всі її колишні колонії (незалежна автономія), Фінляндія.

Разом із тим, як наголошують дослідники, при всьому різноманітті прокурорських систем у світі прокуратура у більшості держав — це особливий незалежний державний інститут, що забезпечує законний паритет між інтересами правоохоронних органів і правами особи, здійснює кримінальне переслідування і покликана захищати інтереси держави, суспільства та окремих громадян⁴. На користь цього свідчить і досвід Російської Федерації, де до недавнього часу формально прокуратура належала до судової влади, проте згідно із Законом РФ про поправку до Конституції РФ №2-ФКЗ

¹ Шумський, П. В. Прокуратура України [Текст] : навч. посіб. для студ. юрид. вузів та фак. / П. В. Шумський. – К. : Вентурі, 1998. – С. 10.

² Див.: Лапкін, А. В. Основи прокурорської діяльності в Україні [Текст] : навч. посіб. у схемах / А. В. Лапкін. – Вид. 3-тє, змін. та допов. – Х. : Право, 2015. – С. 33.

³ Додонов, В. Н. Прокуратури стран мира [Текст] : справочник / В. Н. Додонов ; под общ. науч. ред. С. П. Щербы. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 6–9.

⁴ Див.: Грицаєнко, Л. Р. Прокуратура в системі державно-правових інститутів (порівняльний аналіз) [Текст] / Л. Р. Грицаєнко // Конституційні аспекти судової реформи : матеріали наук.-практ. конф., 26–27 черв. 2008 р. – Х. : Право, 2008. – С. 154.

«Про Верховний Суд Російської Федерації та прокуратуру Російської Федерації» прокуратуру було відмежовано від судової влади. Так, змінено назву гл. 7 Конституції РФ, де міститься присвячена прокуратурі ст. 129, із «Судова влада» на «Судова влада і прокуратура». Поряд із цим більша частина повноважень Генерального прокурора РФ щодо призначення прокурорів на посади переходить до Президента РФ, що дозволяє дослідникам розглядати цю прокуратуру як орган президентської влади¹. У результаті прокуратура була виведена за межі законодавчої, виконавчої і судової влади і стала особливим державним органом, покликаним здійснювати повноваження з нагляду за законністю в усіх сферах суспільних відносин². Наголосимо, що міркування щодо віднесення прокуратури до «президентської влади» зустрічаються й у працях вітчизняних науковців, зокрема В. В. Сухонос, проаналізувавши місце прокуратури серед гілок державної влади в Україні і за кордоном, указує, що цілі і завдання, покладені на прокуратуру і Президента України, законодавчо збігаються, хоча і реалізуються в різних правових формах³.

Міжнародні стандарти організації та діяльності прокуратури не встановлюють єдиної позиції щодо віднесення прокуратури до судової влади (чи до будь-якої іншої гілки влади), проте приділяють відносинам прокуратури і суду значну увагу. Так, у підрозділі «Відносини з іншими урядовими органами або установами» Керівні принципи стосовно ролі осіб, які здійснюють судове переслідування, від 1990 р., прийняті VIII Конгресом ООН із попередження злочинності і поведження з правопорушниками⁴, визначають, що для забезпечення справедливості та ефективності судового переслідування особи, які здійснюють судове переслідування, прагнуть співпрацювати з поліцією, судами, юристами, громадськими обвинувачами та іншими урядовими органами або установами (п. 20 Керівних принципів). Одночасно в цьому документі наголошується, що посада осіб, які здійснюють судове переслідування, суворо відокремлюється від виконання судових функцій (п. 10 Керівних принципів).

Інший основоположний документ, що визначає міжнародні стандарти прокурорської діяльності, а саме Рекомендація R (2000) 19 Комітету міністрів державам — членам Ради Європи щодо ролі державного обвинувачення в системі кримінального правосуддя, прийнята Комітетом міністрів 6 жовтня 2000 р. на 724-му засіданні заступників міністрів⁵, містить окрему структурну частину, присвячену відносинам між

¹ Див.: Королев, Г. Сохранится ли прокуратура России как единая система? [Текст] / Г. Королев // Законность. – 2014. – № 10. – С. 18.

² Див.: Ткачев, И. Прокуратура как государственный орган с особым статусом [Текст] / И. Ткачев // Законность. – 2014. – № 9. – С. 19.

³ Сухонос, В. Місце прокуратури серед гілок влади в Україні і за кордоном [Текст] / В. Сухонос // Вісн. прокуратури. – 2007. – № 10. – С. 78.

⁴ Керівні принципи, що стосуються ролі осіб, які здійснюють судове переслідування [Текст]: прийняті VIII Конгресом ООН з попередження злочинності та поведження з правопорушниками, Гавана, Куба, 27 серп. – 7 верес. 1990 р. // Правові основи прокурорської діяльності: наук.-практ. посіб. / А. В. Лапкін; за ред. П. М. Каркача. – 2-ге вид., змін. і допов. – Х.: Право, 2013. – С. 48–54.

⁵ Про роль державного обвинувачення в системі кримінального правосуддя [Текст]: Рек. R (2000) 19 Комітета міністрів державам – членам Ради Європи: прийнята 6 жовт. 2000 р. // Правові основи прокурорської діяльності: наук.-практ. посіб. / А. В. Лапкін; за ред. П. М. Каркача. – 2-ге вид., змін. і допов. – Х.: Право, 2013. – С. 55–64.

державними обвинувачами та суддями (пп. 17–20 Рекомендації). У ній наголошується, що держави повинні вжити необхідних заходів для того, щоб правовий статус, компетенція і процесуальна роль державних обвинувачів були встановлені законом таким чином, щоб не було ніяких юридичних сумнівів відносно незалежності та неупередженості суддів. Зокрема, держави повинні гарантувати, що будь-яка особа не може одночасно виконувати обов'язки державного обвинувача і судді. Однак, якщо правова система дозволяє, держави повинні вжити заходів для того, щоб одна і та сама особа могла послідовно здійснювати функції державного обвинувача і функції судді, і навпаки. Така зміна повноважень можлива лише на прохання відповідної особи та з умовою дотримання гарантій. Поряд із цим державні обвинувачі повинні суворо дотримуватися незалежності і неупередженості суддів; зокрема, вони не повинні піддавати сумніву судові рішення, перешкоджати їх виконанню, за винятком здійснення свого права на оскарження чи інших визнаних законом дій. У судовому засіданні прокурори повинні виконувати свої обов'язки так, щоб бути об'єктивними і неупередженими відносно суду. Зокрема, державні обвинувачі повинні надавати суду всі аргументи і доводи з усіх фактів справи та правових питань, які необхідні для здійснення справедливого правосуддя.

Отже, українська прокуратура, будуючи правовідносини із судами та суддями, повинна дотримуватися цих загальних правил, утілених у міжнародних стандартах прокурорської діяльності.

В Україні на сьогодні прокуратура пов'язана із судовою владою комплексом взаємовідносин:

1. Суд і прокуратура об'єднані спільними завданнями в системі судових та правоохоронних органів із утвердження в державі верховенства права, зміцнення законності і правопорядку, реалізації контрольних повноважень у сфері кримінального провадження.

2. Усі без винятку функції прокуратури пов'язані із судами. Одні функції з рішень суду починаються (нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах тощо), інші лише в суді безпосередньо реалізуються (представництво інтересів громадянина або держави у суді, підтримання державного обвинувачення в суді), решта в суді логічно продовжуються (нагляд за додержанням законів органами, які провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання і досудове слідство).

3. Суд здійснює контроль за діяльністю органів прокуратури, оскільки до суду оскаржуються дії і рішення прокурора в кримінальному процесі тощо. У той же час прокуратура не здійснює нагляду за діяльністю суду, хоча і реагує на порушення ним закону шляхом оскарження незаконних і необґрунтованих рішень суду у кримінальних, цивільних, адміністративних та господарських справах. Як зауважують В. Я. Тацій та Ю. М. Грошевий, слід відкинути міркування про «піднаглядовість суду прокуратурі», але це не означає неправомірність механізмів, які забезпечують відповідність закону рішень судової влади¹. З огляду на це можна

¹ Тацій, В. Прокуратура в системі поділу влади [Текст] / В. Тацій, Ю. Грошевий // Вибрані статті, виступи, інтерв'ю / В. Я. Тацій ; упоряд.: О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, В. І. Борисов ; відп. за вип. О. В. Петришин. – Х. : Право, 2010. – С. 396.

вести мову про взаємний контроль прокуратури і суду за законністю процесуальних дій і рішень¹.

Слід відмітити, що в науковій юридичній літературі наводяться й інші підходи до виокремлення видів правовідносин між прокуратурою і судом. Так, В. Сухонос і О. Звірко за сферою або предметом діяльності розподіляють їх на такі, що виникають: 1) у процесі проведення прокурором нагляду за оперативно-розшуковою діяльністю, дізнанням і слідством (надання судом дозволу на проведення окремих оперативних або слідчих дій, вирішення поточних питань); 2) у процесі участі прокурора у розгляді справи в суді; 3) ініціювання прокурором дисциплінарної або адміністративної відповідальності суддів; 4) притягнення суддів до кримінальної відповідальності; 5) розгляд у суді за участю прокурора скарг на дії, бездіяльність чи рішення прокурорів; 6) координація прокуратурою діяльності інших правоохоронних органів; 7) участь прокурорів у забезпеченні безпеки та кримінально-правового захисту суддів та членів їх сімей; 8) додержання правил етики у професійних відносинах прокурорів та суддів².

Розглядаючи вказані положення більш детально, необхідно звернути увагу на спільність мети і завдань прокуратури та судової влади. Так, згідно зі ст. 1 Закону України «Про прокуратуру» прокуратура здійснює свої функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. Указана мета прокурорської діяльності конкретизується при виконанні завдань трьох рівнів, які є загальними та реалізуються в усіх сферах прокурорської діяльності і при здійсненні всіх покладених на прокуратуру функцій: 1) захист прав і свобод людини. Це зумовлює правоохоронний характер прокурорської діяльності і кореспондує до положень ст. 3 Конституції України, відповідно до якої «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Таким чином, захист прав і свобод людини і громадянина є першочерговим завданням прокуратури, визначає зміст і характер покладених на неї функцій. З другого боку, прокуратура є однією із найважливіших складових механізму утвердження і забезпечення прав і свобод людини, що функціонує задля виконання відповідного обов'язку держави, задекларованого у ст. 3 Конституції України, і до якого, крім прокуратури, включають також діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, центрів надання безоплатної вторинної правової допомоги, адвокатури та ін.; 2) захист загальних інтересів суспільства. Завданням прокурорської діяльності є захист не лише прав та свобод конкретного індивіда, а й суспільства в цілому. При цьому діяльність прокуратури має бути спрямована на захист економічних, політичних, культурних, духовних та інших суспільних цінностей. Захист суспільних інтересів тісно пов'язаний із захистом прав і свобод людини, оскільки одним із найголовніших інтересів суспільства є всебічна правова захищеність індивіда, і навпаки — суспільні інтереси виражають

¹ Див.: Буянський, С. Г. Прокуратура и судебная власть: статус и соотношение компетенции [Текст] / С. Г. Буянський // Дайджест. Конституц. правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2005. – № 16, ч. 2. – С. 26.

² Сухонос, В. Поняття, принципи та види взаємовідносин прокуратури з органами правосуддя [Текст] / В. Сухонос, О. Звірко // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 4. – С. 67.

загальні потреби членів суспільства, кожної окремої людини; 3) захист загальних інтересів держави. Очевидно, що прокуратура як орган державної влади покликана захищати інтереси держави, серед яких пріоритетним для органів прокуратури є забезпечення незалежності і обороноздатності України, фінансово-економічні інтереси держави, передусім у бюджетній та земельній сферах, належне функціонування системи кримінальної юстиції, а також пенітенціарної системи тощо. Необхідно зазначити, що захист державних інтересів є нерозривно пов'язаним із захистом інтересів суспільства, а також, у свою чергу, із захистом прав і свобод людини.

Завдання суду визначені у ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно з якою суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. На підставі тлумачення ч. 1 ст. 6 Конвенції з прав людини та основних свобод, яке включає до поняття «справедливий суд» такі елементи, як: створення на підставі закону; самостійність; безсторонність; доступність; додержання процедури розгляду справи; гласність; забезпечення прав учасників судового розгляду; змагальність; розумні строки судового розгляду; виконання остаточного судового рішення¹, можна дійти висновку, що прокурор безпосередньо задіяний у реалізації більшості з них. Крім того, спільною метою прокуратури і суду є захист прав і свобод людини, на якому акцентується увага як у ст. 1 Закону України «Про прокуратуру», так і у ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Спільними є і галузеві завдання прокуратури та суду, які реалізуються при виконанні окремих функцій прокуратури та судової влади. Так, у кримінальному провадженні прокурор та суд об'єднані спільною спрямованістю на досягнення завдань кримінального провадження, визначених у ст. 2 КПК України як захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Разом з тим, практична реалізація цих завдань розглядуваними суб'єктами дещо відрізняється. Так, сутність діяльності прокурора у досудовому кримінальному провадженні визначає здійснення ним нагляду за законністю досудового розслідування у формі процесуального керівництва. Це означає, що прокурор не лише повинен забезпечити законність досудового розслідування, а й належне його спрямування та ефективне здійснення, керуючись, зокрема, й вимогою доцільності. Натомість конкретне завдання суду на стадії досудового розслідування — це здійснення судового захисту прав, свобод і законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, та забез-

¹ Див.: Толочко, О. Право на справедливий судовий розгляд (стаття 6 ЄКПЛ) у світлі українського законодавства та правозастосовчої практики [Текст] / О. Толочко // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст. – К., 2004. – С. 17.

печення тим самим законності провадження на досудових стадіях¹. Жодних додаткових завдань на суд не покладається, тому рух кримінального провадження, його результати і перспектива слідчого суддю не обходять. У цьому розумінні завдання прокурора у досудовому розслідуванні є самостійними відносно суду, оскільки він повинен забезпечити не лише захист прав особи, а й швидке, повне та неупереджене розслідування та притягнення винного до відповідальності тощо.

Під час участі в судовому розгляді завдання прокурора підпорядковуються завданням суду щодо відправлення правосуддя. На цьому особливо виразно акцентувала увагу ст. 34 Закону України «Про прокуратуру» від 1991 р., яка, визначаючи завдання прокурора у судовому процесі, встановлювала, що прокурор, який бере участь в розгляді справ у судах, додержуючись принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, сприяє виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ та постановленню судових рішень, що ґрунтуються на законі. Хоча в новому Законі України «Про прокуратуру» аналогічні положення відсутні (він взагалі не визначає галузевих завдань прокуратури), їх можна вважати актуальними і в умовах його дії. Таким чином, призначенням прокурора в суді є сприяння суду у прийнятті справедливого, обґрунтованого і мотивованого рішення в порядку, установленому процесуальним законом.

Загалом, наведені тези підтверджують єдність мети і завдань прокуратури і судової влади, що є одним із найважливіших чинників на шляху до їх інтеграції. Проте необхідно враховувати, що вказані завдання визначають загальний вектор діяльності цих органів, тоді як їх практична реалізація кожним із них суттєво відрізняється. Як справедливо відзначає Ю. Сапельнікова, захист прав і свобод громадян, а також демократичного устрою держави як єдиного цілого є спільним завданням і органів нагляду, і судової влади, а відмінність цих інститутів полягає в тому, що свою роль вони виконують різними способами². Близьку до цього позицію займає і М. В. Косюта, який акцентує увагу на єдності цілей і завдань цих органів, проте підкреслює, що кожен із них виконує ці завдання властивими лише йому правовими засобами, а в організаційному плані вони є незалежними одна від одної державними структурами³. Отже, форми, правові засоби, методи і тактика досягнення цих спільних завдань у прокуратурі та суду є різними, що особливо виразно виявляється при характеристиці функцій прокуратури, яка буде наведена нами далі.

Необхідно констатувати нерозривний взаємозв'язок функцій прокуратури зі сферою реалізації судової влади. Функції прокуратури в науковій юридичній літературі розглядаються як окремі види врегульованої законом діяльності органів прокуратури у певній сфері правових відносин, що характеризуються відносною самостійністю

¹ Див.: Шило, О. Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України [Текст] / О. Г. Шило. – Х. : Право, 2011. – С. 225.

² Сапельнікова, Ю. Співвідношення судового контролю з прокурорським наглядом на досудовому розслідуванні кримінального процесу України [Текст] / Ю. Сапельнікова // Сучасний вимір держави та права. – Миколаїв : Ліон, 2008. – С. 468.

³ Косюта, М. Взаємозв'язки у діяльності прокуратури та Конституційного Суду України: проблеми і перспективи [Текст] / М. Косюта // Дайджест. Конституц. правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2002. – № 17. – С. 113.

безпосередніх цілей, специфікою повноважень, форм, методів і правових засобів реалізації, спрямованих у кінцевому підсумку на виконання єдиних завдань прокуратури зі зміцнення законності¹; види її діяльності, які обумовлюються соціальним призначенням прокуратури, характеризуються визначеним предметом провадження, спрямованістю на розв'язання відповідних завдань і здійснюються в межах властивої йому компетенції². Науковці звертають увагу на те, що поняття «функції прокуратури» повинно включати такі компоненти: соціальне призначення (соціальну роль) прокуратури з урахуванням історичного розвитку цього правового інституту; цілі, які поставлені державою перед органами прокуратури; визначений предмет відання, спрямований на вирішення поставленої мети; компетенцію прокуратури (її повноваження та правові засоби їх реалізації), необхідну для здійснення на практиці предмета відання. Звідси пропонується під функцією прокуратури розуміти її соціальне призначення, що відноситься до такого виду правоохоронної, правозахисної діяльності, яка обумовлюється цілями, які поставлені державою перед прокурорською системою, характеризується визначеним предметом відання, який здійснюється на практиці в межах компетенції прокуратури (її повноважень та правових засобів їх реалізації)³.

Перелік функцій прокуратури України визначено на конституційному рівні. Так, ст. 121 Конституції України на прокуратуру покладено такі функції: 1) підтримання державного обвинувачення в суді; 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; 3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян; 5) нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами. Крім того, згідно із п. 9 Перехідних положень Конституції України прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію попереднього слідства — до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування⁴.

У науковій юридичній літературі усталеним є поділ функцій прокуратури на дві групи: наглядові і ненаглядові⁵. Проте вважаємо, що в сучасних умовах розмежувати

¹ Див.: Рябцев, В. П. Понятие и виды функций прокуратуры [Текст] / В. П. Рябцев // Проблемы борьбы с преступностью. — 1983. — Вып. 39. — С. 50–51.

² Див.: Мичко, М. І. Функції та організаційний устрій прокуратури [Текст] / М. І. Мичко. — Донецьк : Донеччина, 2001. — С. 18.

³ Див.: Российское государство и правовая система: современное развитие, проблемы, перспективы [Текст] / под ред. Ю. Н. Старилова. — Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1999. — С. 260.

⁴ Функція нагляду за додержанням і застосуванням законів, яка п. 9 Перехідних положень Конституції України також була віднесена до тимчасових, оскільки щодо неї передбачалося, що «прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів ... до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів», була скасована із прийняттям Закону України «Про прокуратуру» від 14 квітня 2014 р., тому в межах даного дослідження не розглядається.

⁵ Див.: Прокурорський нагляд в Україні [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. Є. Марочкін, П. М. Каркач, Ю. М. Грошевой та ін. ; за ред. І. Є. Марочкіна, П. М. Каркача. — Х. : ТОВ «Одісей», 2005. — С. 17.

ці групи функцій прокуратури за змістовним, а не лише формальним критерієм стає дедалі важче. З огляду на це можна запропонувати поділ функцій прокуратури на судові та позасудові. Перша група реалізується безпосередньо в судових процесах, під час судового розгляду: це функції підтримання державного обвинувачення і представництва інтересів громадянина або держави в суді. Друга група опосередковано пов'язана із реалізацією судової влади, здійснюючись переважно поза судовими процедурами: це нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян; досудове слідство.

Поза цією класифікацією залишається функція нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів із цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами. За своєю природою це позасудова наглядова функція, проте згідно із п. 1 розд. XIII «Перехідні положення» Закону України «Про прокуратуру» прокуратура виконує функцію нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами виключно у формі представництва інтересів громадянина або держави в суді. Таким чином, на сьогодні дану функцію не можна розглядати як самостійну і вона повністю реалізується в межах представництва інтересів громадянина або держави в суді, що, як було вказано вище, розглядається нами як судова функція прокуратури.

Серед судових функцій прокуратури законодавцем на перший план як у ст. 121 Конституції України, так і в ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» поставлена функція підтримання державного обвинувачення в суді. Згідно зі статистичними даними Генеральної прокуратури України впродовж 2014 р. прокурорами взято участь у судовому розгляді 196 411 кримінальних проваджень судами першої інстанції, у тому числі 77 595 судових проваджень з ухваленням вироку¹. Таким чином, реалізація функції підтримання державного обвинувачення є достатньо широкою за обсягом. За змістом дана функція прокуратури передбачає діяльність прокурора у кримінальному провадженні, що полягає у доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Відповідно до ст. 22 Закону України «Про прокуратуру» прокурор підтримує державне обвинувачення в судовому провадженні щодо кримінальних правопорушень, користуючись при цьому правами і виконуючи обов'язки, передбачені КПК України. Останній регламентує дану процесуальну діяльність прокурора у статтях 36, 37, 337–341 та ін. При цьому, виходячи із ч. 2 ст. 36 КПК України, процесуальна діяльність прокурора щодо підтримання державного обвинувачення розглядається в єдності із наглядом за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва. Отже, взаємозв'язок даної функції із відправленням

¹ Звіт про роботу прокурора за 12 місяців 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>. – Заголовок з екрана.

правосуддя впливає вже з її формулювання, яке вказує на підтримання державного обвинувачення саме в суді, хоча її безпосередній реалізації передують процесуальна діяльність прокурора на досудовій стадії кримінального провадження.

Варто також звернути увагу на той факт, що відповідно до п. 5 ч. 3 ст. 129 Конституції України підтримання державного обвинувачення в суді прокурором визнається однією із основних засад судочинства. І хоча її дія виявляється лише у сфері кримінального судочинства, проте дана конституційна норма підкреслює неможливість відправлення правосуддя у кримінальному провадженні без участі в ньому прокурора. І хоча кримінальне процесуальне законодавство передбачає винятки із цього правила, коли згідно із ч. 4 ст. 22 КПК України обвинувачення може підтримуватися потерпілим, його представником, проте ці випадки є рідкісними і підтверджують тезу щодо обов'язковості участі прокурора у судовому розгляді кримінальних проваджень.

Підтримання державного обвинувачення в суді прокурором є складовою засади змагальності кримінального провадження, яка передбачає таку побудову кримінального процесу, за якої провадження у справі полягає у боротьбі, змаганні двох і тільки двох рівноправних сторін, а кінцевий підсумок такої боротьби визначається незалежним і неупередженим судом, основною і єдиною метою якого є вирішення справи на користь однієї із сторін¹. Присвячена цій засаді ст. 22 КПК України визначає, що під час кримінального провадження функції державного обвинувачення, захисту та судового розгляду не можуть покладатися на один і той самий орган чи службову особу. Отже, реалізація засади змагальності вимагає суворого розмежування суб'єктів, які здійснюватимуть відповідні процесуальні функції. При цьому повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, звернення з обвинувальним актом та підтримання державного обвинувачення в суді здійснюються прокурором. Водночас суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків.

З цих положень, на думку П. М. Каркача, впливає, що у судовому кримінальному провадженні прокурор займає процесуальне становище сторони — обвинувача, він рівноправний з іншими сторонами, які беруть участь у справі, і, підтримуючи наданими йому законом засобами державне обвинувачення, тим самим виконує державно-правову функцію кримінального переслідування². Що ж до ролі суду в змагальному процесі, то науковцями він традиційно визначається як незалежний і неупереджений арбітр між сторонами, який не може підмінити ту чи іншу сторону, виконувати функції обвинувачення чи захисту³. Разом із тим межі його повноважень відносно прокурора — державного обвинувача визначаються по-різному. Так, деякі дослідники наголошують, що суд як вищий орган в ієрархії правозастосовних органів не зобов'язаний механічно і всупереч здоровому глузду безумовно слідувати за позицією державного

¹ Див.: Чичканов, А. Б. Принцип состязательности в российском уголовном судопроизводстве [Текст] / А. Б. Чичканов // Изв. ВУЗов. Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 120.

² Каркач, П. М. Організація роботи районної, міської прокуратури [Текст] : наук.-практ. посіб. / П. М. Каркач. – Х. : Право, 2013. – С. 117.

³ Див.: Маляренко, В. Змагальність сторін у кримінальному судочинстві [Текст] / В. Маляренко // Вісн. прокуратури. – 2003. – № 1. – С. 17.

обвинувача¹. Тож суд не позбавлений права встановлювати істину при винесенні вироку, який має бути винесений виключно за умови повного переконання суду на основі оцінки зібраних і перевірених судом доказів, що, у свою чергу, передбачає відповідальність суду за свої висновки і їх формування, виходячи із власного уявлення про належну сукупність доказів, достатніх для таких висновків². Підстави для таких міркувань дослідникам дає тлумачення змісту засади незалежності суддів і підкорення їх лише законіві, з урахуванням якої, як слушно зауважує В. В. Городовенко, визначення межі судового розгляду продовжує залишатись дуже гострим³.

Разом із тим у вирішенні даного питання, на наш погляд, треба керуватися положеннями ст. 337 КПК України щодо визначення меж судового розгляду, згідно з якими судовий розгляд проводиться лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, і лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акта. Законодавець передбачає два винятки із цього загального правила, один з яких залежить від прокурора, а другий — від суду. Так, згідно із ч. 2 ст. 337 КПК України під час судового розгляду прокурор може змінити обвинувачення, висунути додаткове обвинувачення, відмовитися від підтримання державного обвинувачення, розпочати провадження щодо юридичної особи. Відповідно до ч. 3 цієї статті з метою ухвалення справедливого судового рішення та захисту прав людини і її основоположних свобод суд має право вийти за межі висунутого обвинувачення, зазначеного в обвинувальному акті, лише в частині зміни правової кваліфікації кримінального правопорушення, якщо це покращує становище особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження. Отже, за загальним правилом, при здійсненні судового розгляду суд зв'язаний обсягом і змістом сформульованого прокурором у обвинувальному акті обвинувачення. Змінити обсяг і зміст такого обвинувачення може лише сам прокурор. І лише у виняткових випадках суду надається право покращити становище особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, шляхом зміни правової кваліфікації кримінального правопорушення, що виходить за межі висунутого прокурором обвинувачення.

Таким чином, реалізація правосуддя у кримінальному провадженні потребує злагодженої взаємодії суду і прокурора, при цьому жоден із цих суб'єктів не може підміняти іншого. Процесуальні функції, які на них покладаються, є різними, проте не антагоністичними (як функції обвинувачення та захисту), а взаємодоповнюючими. При цьому, як обґрунтовано вказується у науковій юридичній літературі, здійснювана прокурором функція кримінального переслідування постає як первинна властивість кримінального процесу, необхідність у якій обумовлена тим, що хтось вчиняє злочин і така особа має бути встановлена, викрита і притягнута до кримінальної відповідальності⁴. Тож саме процесуальна діяльність прокурора

¹ Див.: Амирбеков, К. Отказ прокурора от обвинения [Текст] / К. Амирбеков // Законность. – 2001. – № 8. – С. 32.

² Див.: Лукашевич, В. З. Принцип состязательности и равноправия сторон в новом УПК РФ [Текст] / В. З. Лукашевич, А. Б. Чичканов // Изв. ВУЗов. Правоведение. – 2002. – № 2. – С. 108.

³ Городовенко, В. Принцип незалежності суддів і підкорення їх лише законіві як один з основних принципів судочинства в Україні [Текст] / В. Городовенко // Право України. – 2002. – № 4. – С. 127.

⁴ Див.: Абашева, Ф. А. Функциональная характеристика современного российского уголовного процесса [Текст] / Ф. А. Абашева, Т. З. Зинатуллин ; науч. ред. З. З. Зинатуллин. – М. : Юрлитинформ, 2008. – С. 33.

визначає хід і спрямованість кримінального провадження в цілому і судових його стадій зокрема.

Для належної реалізації даної функції прокурор повинен активно використовувати надані йому повноваження, сприяючи суду у відправленні правосуддя. З цією метою Генеральний прокурор України у наказі № 4 гн від 19 грудня 2012 р. «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» вимагає від прокурорів під час судового розгляду брати активну участь у з'ясуванні обставин кримінального правопорушення та перевірці їх доказами, об'єктивно і неупереджено оцінювати їх з точки зору належності, допустимості, достовірності; за необхідності клопотати про виклик до суду свідків, експертів, спеціалістів, дослідження додаткових доказів, застосування заходів забезпечення кримінального провадження або проведення слідчих (розшукових) дій (п. 18 наказу); за наявності підстав подавати клопотання про визнання доказів недопустимими; заперечувати проти необґрунтованих клопотань сторони захисту та потерпілого з цього питання (п. 18.1 наказу)¹ тощо. Оскільки ані суд, ані інші учасники процесу не можуть підміняти прокурора у здійсненні покладених на нього функцій, то саме від активності і компетентності останнього залежить кінцевий результат судового розгляду.

Одночасно, взаємодіючи із судом, прокурор не може посягати на незалежність останнього, втручатися у відправлення правосуддя чи нав'язувати суду свою процесуальну позицію. На цьому наголошує п. 37 наказу Генерального прокурора України № 4 гн від 19 грудня 2012 р. «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні», відповідно до якого прокурори повинні взаємовідносини із судами будувати в межах визначених повноважень згідно з чинним законодавством, пріоритету поваги до незалежності суду при здійсненні правосуддя.

Разом із тим, окрім доведення тези про винність підсудного, на прокурора покладається також обов'язок забезпечити законність судового провадження. Так, відповідно до п. 18.2 наказу Генерального прокурора України № 4 гн від 19 грудня 2012 р. «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» при виконанні процесуальних функцій прокурори повинні реагувати на будь-які порушення закону, що обмежують права учасників судового провадження. Очевидно, що обов'язок такого реагування поширюється і на суд у випадках допущення порушень закону з його боку, однак ніяких особливих засобів задля цього законом не передбачено. Фактично єдиним засобом реагування прокурора на незаконні або необґрунтовані рішення суду є подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами, заяви про перегляд судового рішення Верховним Судом України. Цей засіб використовується досить активно: так, за 2014 р. прокурорами взято участь у перегляді 15 946 судових рішень судами апеляційної інстанції, 1684 — судами касаційної інстанції, 5 — Верховним Судом України та 134 — за нововиявленими обставинами². Своє право на оскарження прокурори реалізують у порядку,

¹ Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні [Електронний ресурс] : наказ Ген. прокурора України № 4 гн від 19.12.2012. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102. – Заголовок з екрана.

² Звіт про роботу прокурора за 12 місяців 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>. – Заголовок з екрана.

установленому КПК України, який є єдиним для всіх учасників кримінального провадження. Таким чином, прокуророві не надається жодних додаткових або виняткових повноважень щодо впливу на суд при підтриманні державного обвинувачення.

Разом із тим дослідники висловлюють думку, що в контрольних судових інстанціях — апеляційній та касаційній, а також при перегляді судових рішень у порядку виключного провадження прокурор не підтримує обвинувачення, а висловлює свою позицію про законність та обґрунтованість оскарженого вироку, сприяє тим самим правильному вирішенню справи. Така ж роль прокурора і при розгляді судом питань, пов'язаних з виконанням вироку, де прокурор робить свій висновок¹. З такою позицією важко погодитися, адже при її дотриманні діяльність прокурора у стадіях перегляду судового рішення «випадає» із системи функцій прокуратури. Навпаки, участь прокурора в апеляційному, касаційному провадженні є логічним продовженням його діяльності в суді першої інстанції і здійснюється цілком у межах функції підтримання державного обвинувачення в суді. Водночас очевидно, що специфіка цих стадій вимагає від прокурора використання інших засобів і форм реалізації покладених на нього повноважень, ніж при розгляді кримінальної справи по суті. Проте сутність державного обвинувачення, підтримуваного прокурором, не змінюється, і відповідна функція продовжує реалізовуватися ним, хоча і в дещо видозмінених формах.

Незважаючи на досить численні факти оскарження судових рішень з боку прокурорів, можна вважати, що їх процесуальні позиції у переважній більшості випадків збігаються. Підстави для такого висновку дає статистика виправдувальних вироків, питома вага яких є надзвичайно низькою. Так, за даними судової статистики, упродовж 2014 р. було виправдано 614 осіб, що становить 0,6% загальної кількості осіб, щодо яких ухвалено вирок². У такій «єдності позицій» суду і прокурора вбачається проблема обвинувального ухилу кримінального правосуддя України, який намагалися подолати розробники нового КПК України, підкреслюючи, що суд виступає не як незалежний і об'єктивний арбітр, а як представник сторони обвинувачення, для якого відсутність доказів вини особи у вчиненні злочину зумовлює не виправдання особи, а лише повернення справи на додаткове розслідування. У п. 7 Пояснювальної записки до КПК України акцентувалася увага на високій репресивності судових рішень, за якої кількість виправдувальних вироків в Україні не перевищує 1%, тоді як у багатьох країнах цей показник складає 20–30%³. Проте, як показує судова статистика, за час дії КПК України від 2012 р. суттєвого підвищення кількості виправдувальних вироків не відбулося. У зв'язку із цим, не торкаючись проблеми «обвинувального ухилу», яка потребує самостійного дослідження, відзначимо, що це свідчить про високий ступінь залежності рішення суду від позиції прокурора, обумовленості першого другим, що є об'єктивною тенденцією, яка зберігається в Україні протягом всього періоду її незалежності.

¹ Див.: Каркач, П. М. Організація роботи районної, міської прокуратури [Текст] : наук.-практ. посіб. / П. М. Каркач. – Х. : Право, 2013. – С. 117.

² Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files>. – Заголовок з екрана.

³ Пояснювальна записка до проекту Кримінального процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42312. – Заголовок з екрана.

Іншою судовою функцією прокуратури є представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених законом. На те, що ця функція безпосередньо здійснюється під час реалізації судової влади, указує закріплене у п. 2 ст. 121 Конституції України та ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» її формулювання. У межах виконання даної функції впродовж 2014 р. прокурорами взято участь у судовому розгляді 37 581 справи. Судами задоволено 23 712 позовів, заяв прокурора на загальну суму 9 012 633 тис. грн, у тому числі до бюджету на 2 115 899 тис. грн.¹

Функція представництва інтересів громадянина або держави в суді полягає у здійсненні процесуальних та інших дій, спрямованих на захист інтересів громадянина або держави, у випадках та порядку, установлених законом. Ця функція має яскраво виражену правозахисну спрямованість, оскільки передбачає захист прокурором у судовому порядку невизнаних, оспорюваних або порушених прав громадян та/або інтересів держави. При цьому відповідно до Закону України «Про прокуратуру» відбулося значне реформування даної функції: обмежено підстави представництва як інтересів громадян, так й інтересів держави, натомість розширено повноваження прокурора на досудовій стадії представницької діяльності, а також визначено статус прокурора у виконавчому провадженні.

Так, при регламентації цієї функції розробники Закону України «Про прокуратуру» прагнули того, щоб обсяг повноважень прокурора був аналогічний комплексу прав адвоката при наданні правової допомоги. Також Законом передбачається вичерпний перелік підстав для здійснення прокуратурою представництва інтересів держави в суді. Отже, роль прокурора у сфері представництва інтересів держави має допоміжний характер відносно профільних органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які самостійно звертатимуться до суду, для чого розд. XII «Прикінцеві положення» Закону у відповідні закони («Про центральні органи виконавчої влади», «Про Кабінет Міністрів України», «Про місцеве самоврядування» та ін.) пропонується внести зміни. Одночасно з метою забезпечення представництва інтересів громадян у суді та зменшення повноважень прокурора в цій сфері Законом передбачено посилення ролі інституту безоплатної правової допомоги, а також розширення відповідної компетенції Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, оскільки за європейськими стандартами омбудсмен розглядається як набагато кращий інститут для представництва інтересів громадян, ніж прокуратура. Ураховуючи такі зміни, представництво прокурором інтересів громадянина в суді збережено лише в частині представництва інтересів неповнолітніх, недієздатних чи обмежено дієздатних осіб, які неспроможні самостійно захистити свої права².

Важливими законодавчими новаціями, які розширюють повноваження суду при реалізації функції представництва, є необхідність обґрунтування прокурором наявності підстав для представництва в суді, а також підтвердження судом підстав для представництва, виключно після якого прокурор здійснює представництво інтересів громадянина або держави в суді (ч. 4 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру»).

¹ Звіт про роботу прокурора за 12 місяців 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>. – Заголовок з екрана.

² Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про прокуратуру» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=48935.

Отже, сама можливість реалізації прокуратурою цієї функції залежить від рішення суду про підтвердження підстав представництва. Фактично шляхом такого підтвердження суд надає прокуророві своєрідний дозвіл на здійснення передбачених законом повноважень щодо представництва, причому не лише тих його форм, які безпосередньо реалізуються в суді як процесуальні повноваження сторони процесу, а й позасудових форм представництва (наприклад, можливість ініціювати досудове врегулювання). Загалом, такий підхід законодавця до ролі суду у здійсненні прокуратурою функції представництва не є виваженим: він фактично зобов'язує суд попередньо, до вирішення справи по суті, приймати рішення про наявність або відсутність підстав представництва; створює загрозу втручання суду у сферу компетенції прокуратури; в умовах законодавчої невизначеності форми та порядку підтвердження судом підстав представництва може паралізувати практичну реалізацію цієї функції або ж перетворитися на формалізм.

Поряд із зазначеними обмеженнями в межах реалізації функції представництва прокурор наділяється широкими досудовими повноваженнями. Так, згідно із ч. 4 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» виключно з метою встановлення наявності підстав для представництва інтересів держави в суді у випадку, якщо захист законних інтересів держави не здійснює або неналежним чином здійснює суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, прокурор має право отримувати інформацію, яка на законних підставах належить цьому суб'єкту, витребувати та отримувати від нього матеріали та їх копії. У разі відсутності суб'єкта владних повноважень, до компетенції якого віднесений захист законних інтересів держави, а також у разі представництва інтересів громадянина з метою встановлення наявності підстав для представництва прокурор має право: 1) витребувати за письмовим запитом, ознайомлюватися та безоплатно отримувати копії документів і матеріалів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних та комунальних підприємств, установ і організацій, органів Пенсійного фонду України та фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, що знаходяться у цих суб'єктів, у порядку, визначеному законом; 2) отримувати від посадових та службових осіб цих органів усні або письмові пояснення, а від інших осіб — виключно за їхньою згодою. Наявність цих повноважень реалізується прокурором самостійно та ініціативно, без участі судової влади, що частково виводить функцію представництва за межі сфери реалізації останньої. Проте необхідно враховувати, що зазначені повноваження мають значення не самі по собі, а як «підготовчий етап» для звернення прокурора до суду, тому також мають розглядатися в межах взаємодії прокуратури і судової влади.

Показовим є і той факт, що законодавець, передбачивши право прокурора на досудове врегулювання спору (на здійснення якого з метою вжиття заходів з досудового врегулювання спору та поновлення ймовірно порушеного права громадянина або законного інтересу держави прокурор може направити до суб'єктів, рішення, дії чи бездіяльність яких створюють загрозу порушення або ймовірно порушують законні інтереси громадянина чи держави, звернення, що містить викладення обставин та вимог, передбачених процесуальним законом, про можливість досудового врегулювання спору), передбачає можливість направлення такого звернення лише «після під-

твердження судом підстав для представництва». Отже, вжиття прокурором заходів із досудового врегулювання має відбуватися під контролем суду.

У контексті реалізації функції представництва прокуророві надається право брати участь у виконавчому провадженні, метою якого є забезпечення виконання рішень суду у справі, в якій він попередньо здійснював представництво. Це зумовлено тим, що лише після повного виконання рішення суду інтерес громадянина або держави, з приводу яких прокурором здійснювалося представництво, можна вважати повноцінно захищеним. Прокурор може брати участь у виконавчому провадженні при виконанні рішень лише в тій справі, в якій раніше прокурором (цим самим або іншим) здійснювалося представництво інтересів громадянина або держави в суді. Повноваження прокурора, віднесеного до учасників виконавчого провадження, регламентуються Законом України «Про виконавче провадження».

Розглядаючи позасудові функції прокуратури, необхідно наголосити, що взаємозв'язок прокуратури із судовою владою при їх реалізації виявляється іншим чином, ніж стосовно судових функцій, проте він також наявний і є достатньо суттєвим.

Так, нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, є позасудовою функцією прокуратури, предметом якої є додержання законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. Крім того, у межах реалізації цієї функції прокурори координують діяльність правоохоронних органів у сфері протидії злочинності. Ця функція має дві складові: 1) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, та 2) нагляд за додержанням законів органами, що провадять дізнання та досудове слідство. Вони є тісно пов'язаними, але разом із тим і відносно відокремленими з огляду на специфіку співвідношення оперативно-розшукової діяльності і досудового розслідування кримінальних правопорушень (у формі дізнання або досудового слідства). При цьому друга з цих складових реалізується прокурорами у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням у безпосередньому взаємозв'язку із функцією підтримання державного обвинувачення в суді. Таким чином, цю функцію прокуратури в значній її частині можна розглядати як підготовчий етап до участі в судовому розгляді кримінальної справи, коли прокурором збирається відповідна доказова база для підтримання державного обвинувачення в суді щодо конкретної особи.

Крім того, повноваження, які прокурор здійснює на виконання даної функції, реалізуються ним під контролем судової влади. Задля цього у кримінальний процес України впроваджено нового суб'єкта — слідчого суддю, якого дослідники розглядають як нову структурну одиницю судової гілки влади, що забезпечує законність обмеження конституційних прав громадян під час досудового слідства¹. Згідно із п. 18 ст. 3 КПК України на слідчого суддю покладається здійснення у порядку, передбаченому КПК України, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Слід наголосити, що в науковій юридичній літературі

¹ Див.: Скрипіна, Ю. В. Слідчий суддя як гарант захисту конституційних прав і свобод громадян [Текст] / Ю. В. Скрипіна // Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, 1–2 груд. 2005 р., м. Харків / редкол.: В. В. Сташис [та ін.], 2006. – X. ; К. : ЦНТ «Гопак», 2006. – С. 205.

вирішення питань щодо можливості (необхідності) застосування до особи заходів процесуального примусу чи провадження окремих слідчих та оперативно-розшукових дій, що обмежують конституційні права та свободи людини, а також розгляд і вирішення скарг на дії (бездіяльність) прокурора та органів досудового розслідування і надання висновку щодо їх законності та обґрунтованості виділяється як окрема функція судової влади¹. Таким чином, з появою фігури слідчого судді вказана функція судової влади у кримінальному провадженні інституалізувалася в особі конкретного судді, на якого покладені відповідні повноваження.

Складний і багатоаспектний характер взаємодії прокурора та слідчого судді дозволяє розглядати її у кількох вимірах: 1) функціональному — через виконання покладених на цих суб'єктів функцій, відповідно, судового контролю і прокурорського нагляду; 2) процесуальному — через механізм реалізації їхніх повноважень, який є цілісним і взаємодоповнюючим; 3) організаційному — через співробітництво відповідних посадових осіб прокуратури і суду, наділених встановленою законом компетенцією: слідчого судді, обраного зборами суддів, та прокурора — процесуального керівника досудовим розслідуванням².

У функціональному вимірі слідчий суддя і прокурор виконують різні функції, які, проте, об'єднані спільною спрямованістю на досягнення завдань кримінального провадження, визначених у ст. 2 КПК України. У процесуальному вимірі діяльність слідчого судді і прокурора має розглядатися як цілісний механізм прийняття відповідних процесуальних рішень, які створюють загрозу порушення прав і законних інтересів особи. До таких випадків, зокрема, належать клопотання до слідчого судді: 1) щодо вирішення питання про речові докази у випадках, визначених пп. 2–4 ч. 6 ст. 100 КПК України; 2) про застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження, а саме: тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом (ст. 150 КПК України); відсторонення особи від посади (ст. 155 КПК України); про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 160 КПК України); про арешт майна (ст. 171 КПК України); про застосування запобіжних заходів (ч. 4 ст. 176 КПК України); про дозвіл на затримання з метою приводу (ст. 188 КПК України); про застосування запобіжного заходу після затримання особи без ухвали про дозвіл на затримання (ст. 192 КПК України); про продовження строку тримання під вартою (ст. 199 КПК України); про зміну запобіжного заходу (ст. 200 КПК України); 3) про проведення слідчих дій: обшуку (ч. 3 ст. 234 КПК України); слідчого експерименту в житлі чи іншому володінні особи (ч. 5 ст. 240 КПК України); 4) про проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ч. 3 ст. 246 КПК України): п'ять різновидів втручання у приватне спілкування (ст. 258 КПК України); обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ч. 4 ст. 267 КПК України); установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України); спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України); аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК

¹ Організація судових та правоохоронних органів [Текст] : підручник / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, П. М. Каркач та ін. ; за ред. І. Є. Марочкіна. – Х. : Право, 2013. – С. 35.

² Лапкін, А. В. Проблеми взаємодії прокурора і слідчого судді у кримінальному провадженні [Текст] / А. В. Лапкін // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – 2013. – Вип. 2 (63). – С. 255–265.

України); контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України); виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК України); негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України), тощо.

Як слушно зауважує Н. В. Марчук, особливістю при цьому є те, що в цих випадках має місце «кількаступенева» конструкція прийняття рішення: спершу воно ініціюється органом досудового розслідування, потім приймається прокурором, після чого у визначених законом випадках вноситься на розгляд суду. В останньому випадку прокурор виступає своєрідним «посередником» між судом і слідчим при його прийнятті¹. Також необхідно звернути увагу, що КПК України не передбачає можливості внесення слідчим на розгляд слідчого судді відповідних питань всупереч позиції прокурора або в обхід його волевиявлення. Тож, з урахуванням того, що слідчий у ряді випадків виступає факультативним суб'єктом прийняття даного рішення, оскільки відповідне клопотання до слідчого судді може ініціюватися безпосередньо прокурором, останнього, на наш погляд, не можна вважати «посередником», а, навпаки, слід розглядати як основного суб'єкта прийняття відповідного рішення поряд зі слідчим суддею.

При цьому, з одного боку, діяльність слідчого судді з розгляду відповідного клопотання можна вважати перевірконою стадією прийняття такого рішення, а з другого — засобом захисту прав особи при його прийнятті. Крім того, необхідно враховувати, що в особі слідчого судді судова влада від імені держави надає волевиявлення на обмеження конституційних прав особи, зокрема на свободу та особисту недоторканність, таємницю спілкування, невтручання в особисте життя та ін. Проте, враховуючи, що будь-якому розгляду слідчим суддею цього питання передуює попереднє його вирішення прокурором і представник судової влади позбавлений ініціативи щодо визначення меж його вирішення, можна вести мову про виключну роль прокурора в усіх указаних випадках здійснення попереднього судового контролю за законністю вчинення процесуальних дій: прокурор вирішує питання про внесення клопотання на розгляд слідчого судді, визначає межі його розгляду, підтримує клопотання перед слідчим суддею і наглядає за законністю виконання прийнятого слідчим суддею з цього питання рішення.

Дещо інша модель втілена законодавцем при розмежуванні повноважень прокурора і слідчого судді в частині вирішення скарг на незаконні рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування та прокурора. Так, прокурор позбавлений обов'язку розглядати і вирішувати такі скарги, за винятком оскарження недотримання розумних строків відповідно до ст. 308 КПК України, а вирішення всіх інших скарг віднесено до компетенції слідчого судді та суду. На думку дослідників, указана конструкція має неабияке практичне значення, оскільки позбавляє процедуру оскарження процесуальних рішень певної невизначеності, а слідчі підрозділи і прокуратуру — зайвої завантаженості, яка відволікає їх від основних функцій з розслідування кримінального правопорушення².

¹ Марчук, Н. В. Організаційно-правові основи діяльності прокурора у досудовому кримінальному провадженні [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Марчук Наталія Василівна. – Х., 2012. – С. 122.

² Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар [Текст] : у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – С. 733.

Однак, на наш погляд, зосередження розгляду всього масиву скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування у слідчого судді не є доцільним. Це створює надмірне навантаження на слідчих суддів, веде до затримок у розгляді і вирішенні скарг, вимагає від слідчих суддів досконалого знання матеріалів кримінального провадження, а також створює загрозу обвинувального ухилу з їх боку, оскільки оскарження таких рішень, як закриття кримінального провадження, відмова у визнанні потерпілим, відмова у задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій тощо, передбачають зайняття слідчим суддею при їх розгляді відповідної позиції на стороні обвинувачення або захисту. Крім того, такий порядок видається інструментально неефективним, оскільки усунення встановлених слідчим суддею порушень вимагатиме наступного звернення до прокурора або керівника органу досудового розслідування, у межах компетенції яких це знаходиться.

У цьому контексті слід звернути увагу на те, що проблема співвідношення прокурорського нагляду і судового контролю за досудовим розслідуванням є предметом багаторічної наукової дискусії, у результаті якої в юридичній літературі сформулювалося кілька точок зору. Одна група авторів (І. Л. Петрухін, Ю. І. Стецовський та ін.) стоїть на позиціях першочерговості й всеосяжності судового контролю, фактично протиставляючи його прокурорському наглядові¹. Друга група дослідників (М. О. Колоколов, В. В. Кривобок, О. М. Толочко, О. Б. Черв'якова, В. А. Яблоков) вважають прокурорський нагляд та судовий контроль автономними видами процесуальної діяльності, що здійснюються паралельно і повинні при цьому взаємно доповнювати і посилювати один одного². Третя група науковців (М. В. Косюта, В. М. Лебедев, В. Т. Маляренко, П. П. Пилипчук, Р. Р. Трагнюк, О. Г. Халиулін) виступають за необхідність збереження значних наглядових повноважень прокуратури на досудових стадіях і проти абсолютизації судового контролю³.

¹ Петрухін, І. Л. Неприкосновенность личности и принуждение в уголовном процессе [Текст] / И. Л. Петрухін. – М. : Наука, 1989. – С. 170; Стецовский, Ю. И. Право на свободу и личную неприкосновенность: нормы и действительность [Текст] / Ю. И. Стецовский. – М. : Дело, 2000. – С. 220.

² Колоколов, Н. А. Судебный контроль на стадии предварительного расследования [Текст] / Н. А. Колоколов. – Курск : Щит, 2002. – С. 64; Кривобок, В. В. Щодо співвідношення судового та прокурорського контролю за забезпеченням конституційних прав громадян у кримінальному судочинстві [Текст] / В. В. Кривобок // Вісн. Верхов. Суду України. – 2000. – № 5. – С. 52; Толочко, О. Теоретичні проблеми співвідношення судового контролю та прокурорського нагляду на досудовому провадженні у кримінальних справах [Текст] / О. Толочко // Вісн. Акад. прокуратури України. – 2007. – № 3. – С. 23; Червякова, Е. Б. Защита конституционных прав граждан средствами прокурорского надзора (проблемы общеназорной деятельности) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Е. Б. Червякова. – Х., 1992. – С. 13.

³ Косюта, М. В. Прокурорська система України в умовах демократичного суспільства [Текст] / М. В. Косюта. – Одеса : Юрид. літ., 2002. – С. 82; Лебедев, В. М. Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития [Текст] / В. М. Лебедев. – СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, юрид. фак. : Лань, 2001. – С. 74; Маляренко, В. Межі судового контролю за додержанням прав і свобод людини в стадії попереднього розслідування кримінальної справи [Текст] / В. Маляренко, П. Пилипчук // Право України. – 2001. – № 4. – С. 41; Маляренко, В. Т. Про місце судового контролю за додержанням прав і свобод людини в стадії розслідування кримінальної справи [Текст] / В. Т. Маляренко, П. П. Пилипчук // Вісн. Верхов. Суду України. – 2001. – № 2. – С. 41; Халиулін, А. Судебный контроль и прокурорский надзор за законностью расследования: границы и возможности [Текст] / А. Халиулін // Уголов. право. – 2000. – № 1. – С. 73.

Загалом, розвиваючи думку про частковий перерозподіл повноважень між прокурором і слідчим суддею на користь розширення сфери судового контролю й одночасного звуження сфери прокурорського нагляду, який відбувся у зв'язку із набранням чинності новим КПК України¹, зауважимо, що мова має вестися не про законність досудового розслідування загалом, а конкретно про забезпечення прав і законних інтересів особи в досудовому розслідуванні. У цьому аспекті необхідно підтримати погляди В. Т. Маляренка, що суди не можуть ігнорувати обов'язок прокурора здійснювати нагляд за провадженням досудового слідства², а також Л. Давиденка та В. Куца щодо того, що судовий контроль на досудовому слідстві повинен не замінити прокурорський нагляд, а доповнити його, ставши додатковою гарантією прав і законних інтересів людини, яка потрапила в орбіту кримінального процесу³.

Судовий контроль має певні обмеження, що випливають із його правової природи, знижують його ефективність порівняно з прокурорським наглядом. Так, фахівці підкреслюють, що на відміну від суду, контрольні функції якого за законністю досудового слідства можуть мати лише епізодичний характер, прокурорський нагляд забезпечує спостереження за законністю розслідування протягом усієї роботи органу дізнання та слідчого по справі, починаючи з моменту надходження повідомлення про злочин і закінчуючи направленням справи до суду⁴. Тож, незважаючи на наявність судового контролю, роль прокурорського нагляду за законністю досудового слідства важко переоцінити⁵. При цьому діяльність слідчого судді не повинна розглядатися як виключний засіб захисту прав особи, оскільки це обмежує її правомірні можливості для забезпечення своїх прав. Таким чином, проблеми оптимізації співвідношення повноважень прокурора і слідчого судді потребують виваженого вирішення.

До позасудових функцій прокуратури належить і нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, предметом якого є додержання законності під час перебування осіб у місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, в установах виконання покарань, інших установах, що виконують покарання або заходи примусового характеру, які признаються судом, додержання встановленого кримінально-виконавчим законодавством порядку та умов тримання осіб у цих установах або відбування покарання засудженими, їх прав і виконання ними своїх обов'язків.

Ця функція за своїм характером є комплексною й охоплює такі складові: 1) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях

¹ Див.: Лапкін, А. В. Взаємодія прокурора з іншими учасниками кримінального провадження [Текст] / А. В. Лапкін // Збірник тез доповідей та наукових повідомлень учасників всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів, 13 листоп. 2012 р. / за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х. : НУ «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. – С. 162.

² Маляренко, В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів [Текст] : монографія / В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 135–136.

³ Див.: Давиденко, Л. Кримінальне переслідування як форма прокурорської діяльності у сфері протидії злочинності [Текст] / Л. Давиденко, Л. Куц // Вісн. Акад. прокуратури України. – 2007. – № 1. – С. 89.

⁴ Див.: Трагнюк, Р. Р. Прокурорський нагляд за додержанням законів, що забезпечують права обвинуваченого [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Р. Р. Трагнюк. – Х., 2003. – С. 112.

⁵ Див.: Войцишен, В. Прокуратура у системі кримінальної юстиції України в період її реформування [Текст] / Віктор Войцишен // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2011. – № 2. – С. 11–14.

(вироки, якими особи засуджуються до кримінальних покарань, як пов'язаних, так і не пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян; ухвал про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру); 2) нагляд за додержанням законів при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, що застосовуються у провадженні у справах про адміністративні правопорушення (адміністративне затримання, адміністративний арешт) та у кримінальному провадженні (застосування запобіжних заходів у вигляді затримання, домашнього арешту, тримання під вартою).

Уже із самого формулювання цієї функції випливає, що вона спрямована передусім на забезпечення додержання законності при виконанні судових рішень. І лише незначний обсяг цієї функції стосується рішень інших уповноважених органів, що обмежують особисту свободу громадян (адміністративне затримання, затримання у кримінальному провадженні). Таким чином, дану функцію можна розглядати як таку, що спрямована на належну й повну реалізацію актів судової влади у сфері, яка стосується обмежень особистої свободи громадян, як у кримінальному провадженні, так і поза ним.

Разом із тим ця функція за змістом є позасудовою, оскільки предметом діяльності прокурора з її здійснення є органи та установи, а також уповноважені ними особи, на яких покладається виконання відповідних судових рішень та заходів. Проте під час її реалізації прокурор безпосередньо взаємодіє із судом. Так, у сфері виконання вироків, згідно із ст. 537 КПК України, суд має право вирішувати такі питання: 1) про відстрочку виконання вироку; 2) про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання; 3) про заміну невідбутої частини покарання більш м'яким; 4) про звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років; 5) про направлення для відбування покарання жінок, звільнених від відбування покарання внаслідок їх вагітності або наявності дітей віком до трьох років; 6) про звільнення від покарання за хворобою; 7) про застосування до засуджених примусового лікування та його припинення; 8) про направлення звільненого від покарання з випробуванням для відбування покарання, призначеного вироком; 9) про звільнення від призначеного покарання з випробуванням після закінчення іспитового строку; 10) про заміну покарання відповідно до ч. 5 ст. 53, ч. 3 ст. 57, ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62 КК України; 11) про застосування покарання за наявності кількох вироків; 12) про тимчасове залишення засудженого у слідчому ізоляторі або переведення засудженого з арештного дому, виправного центру, дисциплінарного батальйону або колонії до слідчого ізолятора для проведення відповідних процесуальних дій під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених іншою особою або цією самою особою, за які вона не була засуджена, чи у зв'язку з розглядом справи в суді; 13) про звільнення від покарання і пом'якшення покарання у випадках, передбачених частинами 2 і 3 ст. 74 КК України; 14) інші питання про всякого роду сумніви і суперечності, що виникають при виконанні вироку.

Взаємодія прокурора і судової влади під час нагляду виявляється і в площині здійснення судового контролю за процесом виконання кримінальних покарань. Останній розглядається в науковій юридичній літературі як специфічна функція суду (органу судової влади), що здійснюється після постановлення вироку і на-

правлена, з одного боку, на забезпечення виконання кримінальних покарань, з другого — на недопущення незаконного обмеження прав громадян при виконанні кримінальних покарань. Значення судового контролю полягає в тому, щоб впливати на забезпечення законності рішень, дій органів та установ, що виконують покарання, а його основною метою є захист прав, свобод і законних інтересів громадян під час виконання покарань, а також сприяння ефективному здійсненню процесу виконання покарань¹.

Як зауважує Р. В. Лемак, судовий контроль не обмежується вирішенням питань умовно-дострокового звільнення чи заміни одного виду покарання іншим. Він має місце при розгляді широкого кола питань, які стосуються різних аспектів виконання покарання. Однак судовий контроль має певну специфіку, яка полягає в тому, що він здійснюється епізодично у зв'язку з необхідністю вирішення певних питань, що виникають у процесі фактичного виконання вироку, і має ситуативний характер, оскільки не ініціюється самим судом². Це, як і у випадку із здійсненням судового контролю у кримінальному провадженні, робить його менш ефективним у справі забезпечення законності й прав особи порівняно із прокурорським наглядом.

Таким чином, на рівні завдань і функцій, які покладаються на прокуратуру, наявні ґрунтовні й системні взаємозв'язки між цим органом і судовою владою. Ці положення, а також утвердження в Україні незалежної судової гілки влади, поширення компетенції судів на всі правовідносини, які виникають у державі, зокрема поширення судового контролю на сфери, що раніше були виключною прерогативою прокуратури (досудове розслідування, застосування примусових заходів та ін.), виключення з-під наглядової діяльності прокуратури додержання законів при розгляді судами справ тощо, ставить питання про докорінний перегляд і переосмислення взаємовідносин суду і прокуратури в Україні.

Такі взаємовідносини передусім повинні ґрунтуватися на повазі прокурорів до незалежності й неупередженості суду. Так, Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р., крім засади недопустимості незаконного втручання прокуратури в діяльність органів законодавчої, виконавчої і судової влади, яка має загальний характер, окремо передбачив таку засаду прокурорської діяльності, як повага до незалежності суддів, що передбачає заборону публічного висловлювання сумнівів щодо правосудності судових рішень поза межами процедури їх оскарження у порядку, передбаченому процесуальним законом (п. 8 ст. 3 Закону). Втручання чи будь-який інший вплив прокурора у випадках чи порядку, не передбачених законодавством, у службову діяльність суддів, у тому числі шляхом публічних висловлювань стосовно їх рішень, дій чи бездіяльності, може бути підставою для дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності. Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури³ у ст. 23 «Взаємовідносини з органами судової влади» встановлює, що

¹ Див.: Давыдова, И. А. Судебный контроль за исполнением уголовных наказаний [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. А. Давыдова ; Акад. права и упр. ФСИН РФ. – Рязань, 2005. – С. 8–9.

² Лемак, Р. В. Прокурорський нагляд за додержанням законів в установах виконання покарань [Текст] : монографія / Р. В. Лемак. – Х., 2013. – С. 25.

³ Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури [Електронний ресурс] : затв. наказом Ген. прокурора України № 123 від 28.11.2012 р. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/kodet.html?_m=publications&_t=rec&id=113992. – Заголовок з екрана.

з метою забезпечення справедливого та об'єктивного правосуддя працівник прокуратури у відносинах із суддями та присяжними повинен дотримуватися взаємоповаги, усвідомлюючи важливість спільних завдань щодо утвердження в суспільстві верховенства права та законності. Працівник прокуратури не може неправомірно впливати на здійснення правосуддя, у тому числі шляхом спілкування з представниками судової влади поза офіційною процедурою взаємовідносин у рамках відповідного провадження. Оцінка дій суддів та законності судових рішень може публічно надаватися працівником прокуратури лише в межах і порядку, установлених законодавством.

Окремі фахівці в цьому напрямі йдуть так далеко, що пропонують включити прокуратуру до судової гілки влади. Так, Ю. Є. Полянський наголошує на перспективності ідеї інтеграції прокуратури до судової влади на засадах незалежності від суду у вирішенні організаційно-управлінських питань¹. У контексті дослідження правового статусу прокурорів дійшов висновку про необхідність визначити прокуратуру як незалежний орган судової влади і В. В. Остапчук². С. Г. Стеценко вважає обґрунтованим віднести прокуратуру як незалежний орган до судової гілки влади, наводячи на підтримку своєї позиції такі аргументи, як: приклад інших країн; приклади в історії України; деполітизація діяльності прокуратури; схвалення такого підходу експертами Ради Європи; спорідненість професій судді та прокурора³.

Г. П. Серета, висловлюючись за інтеграцію прокуратури і судової влади, посиляється на європейський досвід, який, на думку дослідника, свідчить, що прокуратура в межах судової влади має більш стабільний статус, а її діяльність більш прозора і незалежна. Перевагами такої моделі є: деполітизація прокуратури; підвищення статусу прокурорів; підвищення професійного рівня прокурорських кадрів шляхом підвищення вимог до них⁴. В. Д. Бринцев допускає, що урізана конституційна модель прокуратури може бути вмонтована як самостійна структура в систему судової влади за умови істотної перебудови моделей судового процесу та системи слідчих органів⁵. С. В. Прилуцький переконаний, що з історичного, теоретичного та практичного поглядів прокуратура має стати самостійним інститутом судової влади в механізмі судочинства. Тим самим реформа вітчизняної судової системи та механізмів правосуддя має відбуватися комплексно, включаючи реформу судів та прокуратури⁶.

¹ Полянський, Ю. Є. Основні проблеми формування прокурорської системи України [Текст] / Ю. Є. Полянський // Конституційні аспекти судової реформи : матеріали наук.-практ. конф., 26–27 черв. 2008 р. – Х. : Право, 2008. – С. 136-140. – С. 137.

² Остапчук, В. Організаційно-правові проблеми вдосконалення статусу прокурорів України [Текст] / В. Остапчук // Реформування органів прокуратури України: проблеми і перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (2–3 жовт. 2006 р.). – К. : Акад. прокуратури України, 2006. – С. 37.

³ Стеценко, С. Г. Стабільність Конституції та реформування прокуратури України [Текст] / С. Г. Стеценко // Конституційні аспекти судової реформи : матеріали наук.-практ. конф., 26–27 черв. 2008 р. – Х. : Право, 2008. – С. 150.

⁴ Серета, Г. Реформування прокуратури в контексті модернізації судово-правової системи України [Текст] / Г. Серета // Реформування органів прокуратури України: проблеми і перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (2–3 жовт. 2006 р.). – К. : Акад. прокуратури України, 2006. – С. 28–29.

⁵ Бринцев, В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади [Текст] : монографія / В. Д. Бринцев. – Х. : Право, 2010. – С. 100.

⁶ Прилуцький, С. В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава) [Текст] : монографія / С. В. Прилуцький. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – С. 294.

Свого часу саме цю позицію підтримала і Генеральна прокуратура України, яка у проекті Закону «Про внесення змін до Конституції України» від 2006 р. пропонувала включити прокуратуру до судової влади і визначити її як єдину незалежну систему органів судової влади. На думку тогочасного Генерального прокурора України О. І. Медведька, віднесення прокуратури до системи судової влади мало стати фундаментальним і принциповим кроком на шляху її реформування, який дасть можливість забезпечити неупередженість, незалежність і деполітизацію діяльності прокуратури та відповідатиме сучасним тенденціям визначення місця й ролі прокуратури в демократичних країнах¹. Такий підхід повністю схвалила Венеціанська комісія, яка привітала «вибір на користь незалежної прокуратури як частини судової влади» і рекомендувала якнайшвидше відобразити ці положення у проекті нового Закону «Про прокуратуру»².

Проте, як бачимо, при прийнятті нового Закону «Про прокуратуру» законодавець не зважився на такий радикальний крок, як віднесення прокуратури до судової влади. Причини цього можна знайти як у незавершеності багаторічної теоретичної дискусії щодо місця прокуратури в системі поділу державної влади, так і в небажанні вступати в колізію з чинною Конституцією України, яка формально не визначає місця прокуратури серед органів державної влади, проте фактично підкреслює її виключне незалежне становище. Таким чином, із прийняттям Закону «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. проблема визначення статусу прокуратури в державному механізмі не була вирішена, а лише відтермінована на невизначений час, що не можна вважати задовільним.

Разом із тим необхідно звернути увагу, що розробники нового Закону «Про прокуратуру» зробили найбільш істотні кроки на шляху до можливої інтеграції прокуратури та судової влади за весь період незалежності України. Їх можна розглядати в таких аспектах:

1) обмеження функцій прокуратури. Скасування функції нагляду за додержанням і застосуванням законів значно звузило коло об'єктів та сферу прокурорської діяльності, унаслідок чого остання ще більше наблизилася до функціональної сфери реалізації судової влади;

2) реформування системи прокуратури. Скасування спеціалізованих прокуратур, прокуратур міст з районним поділом певним чином наблизило систему органів прокуратури до судової системи України. Навіть лінгвістично назва третьої ланки системи прокуратури «місцеві прокуратури» тотожна назві третьої ланки судової системи «місцеві суди». Проте в побудові системи прокуратури і судової системи залишаються значні відмінності. Як наголошують дослідники, порівнюючи ці системи, можна констатувати, що організаційний принцип єдності характерний для обох цих систем, чого не скажеш про принцип централізації, ураховуючи незалежний статус суду і підпорядкування його лише Конституції і законам³. Крім того, за територіальною юрис-

¹ Медведько, О. І. Реформування органів прокуратури України: проблеми і перспективи [Текст] / О. І. Медведько // Вісн. Акад. прокуратури України. – 2006. – № 3. – С. 7.

² Висновок Європейської комісії «За демократію через право» на проект Закону України про внесення змін до Конституції стосовно прокуратури [Текст] : ухв. на 68-му пленар. засіданні. – Страсбург, 2006. – 17 жовт. – С. 4.

³ Королев, Г. Сохранится ли прокуратура России как единая система? [Текст] / Г. Королев // Законность. – 2014. – № 10. – С. 17.

дикцією місцеві прокуратури не відповідають юрисдикції місцевих судів, оскільки одна така прокуратура в середньому поширює дію на 5–6 міст та/або районів і на відповідні місцеві суди. Також судовій системі не відповідає існування спеціалізованих органів прокуратури: Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та військових прокуратур (хоча до 2010 р. в умовах дії в Україні військових судів їх системи були узгодженими);

3) зміни у правовому статусі прокурорів. Новий Закон «Про прокуратуру» передбачив складний порядок зайняття посади прокурора, що в загальному вигляді нагадує закріплений Законом України «Про судоустрій і статус суддів» порядок призначення судді вперше. Спільні риси мають також порядки дисциплінарного провадження щодо прокурора і щодо судді. Об'єднує прокурорський та суддівський корпуси також Вища рада юстиції, яка є органом, відповідальним за прийняття рішень стосовно порушень як суддями, так і прокурорами вимог щодо несумісності та в межах своєї компетенції про їх дисциплінарну відповідальність. Певна уніфікація правового статусу прокурорів і суддів убачається навіть у встановленні відповідності їхніх посадових окладів до певної кількості мінімальних заробітних плат тощо.

У цьому контексті заслуговують на увагу погляди дослідників щодо того, що питання визначення місця прокуратури в системі державного апарату повинно вирішуватися більш детальним нормативним визначенням не тільки статусу прокуратури в цілому, а й змінами статусу прокурорів (наближенням його до статусу суддів)¹, а інтеграція прокуратури до судової влади в перспективі може потягнути за собою уніфікацію правових гарантій для прокурорів і суддів, що є властивим країнам, де ці посадовці об'єднані у складі так званої «магістратури»². До таких держав належать, приміром, Франція та Італія, у яких магістратура включає як суддів, так і прокурорів, які проходять однакову підготовку, добираються за конкурсом і можуть вільно переходити з посади прокурора на посаду судді, і навпаки³. Саме до французької моделі взаємодії прокуратури і судів схиляються окремі вітчизняні фахівці, пропонуючи професійне об'єднання корпусу суддів із прокурорським у межах єдиних фахових інституцій, передусім Вищої ради юстиції, яка зможе впливати на формування кадрової і дисциплінарної політики в усій системі судової влади, включаючи прокуратуру, сприяти вільному взаємному переміщенню суддівсько-прокурорських кадрів з органів прокуратури в суди і навпаки⁴.

Разом із тим для включення прокуратури до судової влади на сьогодні існують об'єктивні перешкоди. Так, основною передумовою для цього є обмеження функцій

¹ Назаров, І. В. Прокуратура України на шляху до європейських стандартів [Текст] / І. В. Назаров // Право України. – 2007. – №2. – С. 87.

² Полянський, Ю. Є. Основні проблеми формування прокурорської системи України [Текст] / Ю. Є. Полянський // Конституційні аспекти судової реформи : матеріали наук.-практ. конф., 26–27 черв. 2008 р. – Х. : Право, 2008. – С. 137–138.

³ Конституції государств Европейского Союза [Текст] / под общ. ред. и со вступ. ст. Л. А. Окунькова. – М. : Норма-Инфра М, 1999. – С. 441.

⁴ Куц, В. Деякі аспекти теоретичного обґрунтування доцільності зміни конституційного статусу прокуратури України [Текст] / В. Куц // Реформування органів прокуратури України: проблеми і перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (2–3 жовт. 2006 р.). – К. : Акад. прокуратури України, 2006. – С. 69.

прокуратури лише судовими функціями, передусім у сфері кримінального провадження (щодо кримінального переслідування осіб, винних у вчиненні кримінальних правопорушень). Слід погодитися, що ідея про віднесення прокуратури до судової влади суперечить сучасним завданням цього відомства, покликаного, крім підтримання державного обвинувачення, виконувати інші функції наглядового характеру¹. Відмінності між цими органами полягають не лише у функціях, які на них покладаються, а й у характері здійснюваних повноважень. Так, як зауважує В. В. Сухонос, суд не має права з власної ініціативи порушувати провадження у справі, тоді як компетенція прокурорів має кардинально іншу природу: органи прокуратури є активним суб'єктом правовідносин і діють із власної ініціативи². З другого боку, як справедливо зазначає М. В. Косюта, «кому потрібен прокурор, який не має владних повноважень і змушений завжди діяти через суд?»³. Фактично для цього прокуратура має бути перетворена на монофункціональний орган, тоді як в умовах поліфункціональності прокуратури, збереженої на сьогодні, повноцінна функціональна інтеграція прокуратури до судової влади видається проблематичною. Це, а також відмінності у правовому статусі прокурорів і суддів, системі прокуратури і судовій системі, про які йшлося вище, не дозволяють ставити на порядку денному питання про включення прокуратури до судової влади.

Крім того, віднесення прокуратури до судової гілки влади призведе до суттєвого послаблення ролі прокуратури в суспільстві при одночасному посиленні судової влади за рахунок непритаманних їй функцій, у той час коли, навпаки, на порядку денному стоїть питання щодо створення надійного механізму зовнішнього контролю за судовою системою, який, не обмежуючи незалежність судової влади, сприяв би суворому додержанню закону при реалізації правосуддя та виконанні інших функцій як судовою владою в цілому, так і окремими її носіями — суддями. Адже, як справедливо наголошує Ж. Д. Джангірян, якщо включити прокуратуру до судової системи, вона не зможе здійснювати стримуючий вплив на суд і вживати заходів до усунення порушень закону, від кого б вони не виходили, у тому числі і від суду⁴, хоча, як слушно зазначає В. В. Сухонос, гіпертрофована самостійність і незалежність будь-якої гілки влади, включаючи і судову, породжує безконтрольність і вседозволеність, з огляду на що необхідним є існування позасудового ефективного механізму, який виключить неправосудність у діяльності судів⁵. При збереженні ж незалежності прокуратури і її сучасних позицій перебування прокуратури в межах судової системи неминуче стане формальністю. Крім того, прокуратура, яка може позиціонуватися лише при судовій

¹ Ткачев, И. Прокуратура как государственный орган с особым статусом [Текст] / И. Ткачев // Законность. – 2014. – №9. – С. 21.

² Сухонос, В. Поняття та сутність державного механізму в Україні і місце прокуратури в його структурі [Текст] / В. Сухонос // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2011. – №1. – С. 22.

³ Косюта, М. Роль прокуратури у правовій Україні [Текст] / М. Косюта // Вісн. прокуратури. – 2000. – №1. – С. 16.

⁴ Джангірян, Ж. Д. Роль прокуратури в государственном механизме Армении [Текст] / Ж. Д. Джангірян // Дайджест. Конституц. правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2004. – №14, ч. 2. – С. 12.

⁵ Сухонос, В. В. Конституційні засади функціонування прокуратури України [Текст] / В. В. Сухонос // Конституція України – основа модернізації держави та суспільства : матеріали наук. конф., Харків, 21–22 черв. 2001 р. – X. : Право, 2001. – С. 353.

владі, а не в її структурному складі, ніколи не може бути інтегративно поєднаною із судовою владою з її виключністю, повнотою і самостійністю. Як слушно зауважував І. Є. Марочкін, за своєю природою судова влада відокремлена від інших гілок влади і не може бути об'єднана з будь-якою іншою владою, у тому числі і прокурорською¹.

З точки зору правового врегулювання віднесення прокуратури до судової влади потребує серйозних законодавчих змін, передусім щодо реформування Конституції України. Внесення відповідних змін і доповнень до Основного Закону з цих питань має відбуватися узгоджено із прийняттям нових законів України «Про прокуратуру» та «Про судоустрій і статус суддів». Фактично, серйозне оновлення останніх відбулося у 2014–2015 рр., тоді як на порядку денному стоїть конституційна реформа, у межах якої зазначених новацій не передбачено. З огляду на це можна констатувати, що найбільш сприятливий час для інтеграції прокуратури і судової влади, який склався останніми роками, фактично втрачено і судово-правова реформа в Україні пішла шляхом хоча і зближення прокуратури та суду, проте не вирішуючи принципового питання щодо статусу прокуратури як органу судової влади.

Таким чином, проблема віднесення прокуратури України до однієї з існуючих гілок влади: законодавчої, виконавчої чи судової залишається без свого розв'язання. Кожен із варіантів вирішення цього питання має своїх прихильників, однак жодна з позицій не розв'язує повністю всіх проблем, пов'язаних із визначенням місця прокуратури в системі державних органів. Не дає остаточної відповіді на це питання і звернення до історичного досвіду організації прокуратури в Україні, оскільки прокуратура послідовно існувала то в межах виконавчої влади, поєднуючись з Мін'юстом, то в системі судових органів, то як незалежний і підзвітний лише вищому керівництву держави орган. Таким чином, історичний досвід свідчить про те, що визначати місце прокуратури в сучасній Україні необхідно лише в контексті цілісного розуміння перспектив реформування всього державного апарату і подальшого розвитку української державності.

Отже, прокуратуру не можна віднести до жодної з гілок влади, оскільки вона є достатньо впливовим інститутом, здатним самостійно істотно впливати на функціонування органів державної влади, усією своєю діяльністю сприяючи взаємодії гілок влади, їх узгодженому функціонуванню як єдиної державної влади². Усе це зумовлює дедалі більше поширення поглядів на прокуратуру не як на складову якоїсь однієї з гілок влади, а як важливий елемент механізму стримувань і противаг у системі поділу влади. Як указують О. Р. Михайленко та В. С. Ковальський, особливості прокуратури як унікальної державної інституції не дають підстав для її включення до якоїсь із гілок влади, при цьому особливий характер діяльності прокуратури виявляється в тому, що вона справляє як правоохоронний, так і праворегулюючий вплив³. На тому, що прокуратура ефективно виконує свої функції, будучи незалежною від інших гілок

¹ Марочкін, І. Є. Місце прокуратури в системі органів державної влади та її функціональне призначення [Текст] / І. Є. Марочкін // Конституційні аспекти судової реформи : матеріали наук.-практ. конф., 26–27 черв. 2008 р. – Х. : Право, 2008. – С. 142.

² Грицаєнко, Л. Р. Прокурорська діяльність в Україні в світлі сучасного світового досвіду [Текст] : монографія / Л. Р. Грицаєнко. – Вінниця : ДП «Держ. картограф. фабрика», 2009. – С. 140.

³ Михайленко, О. Прокуратура суверенної України: час становлення спливає [Текст] / О. Михайленко, В. Ковальський // Юрид. вісн. України. – 2000. – № 48. – С. 8.

влади, наголошують Ю. С. Шемчушенко та Г. О. Мурашин¹. При цьому слід урахувати, що на практиці абсолютної реалізації чистої теоретичної моделі поділу влади немає в жодній країні світу, тому існування прокуратури поза класичною системою поділу влади не суперечить загальним принципам теорії держави та права². Крім того, ідея поділу влади на три гілки, запропонована Дж. Локком та Ш. Л. Монтеск'є ще у XVIII ст., має зазнати коректив разом з ускладненням державного апарату та управлінських функцій. Як результат, допускається й оформлення інших, «нетрадиційних» гілок влади, оскільки фундаментальні гілки влади — законодавча, виконавча і судова, що уособлюють єдність верховної державної влади та її поділ, не виключають можливість існування інших самостійних правових інститутів влади³. Відповідно до такої позиції, яка майже ніким у юридичній науці не заперечується, прокуратуру можна вважати самостійною гілкою влади або віднести разом з іншими державними органами з невизначеним статусом (Рахунковою палатою, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини тощо) до окремої «контрольно-наглядової» гілки влади.

Такої позиції дотримується чимало знаних вітчизняних правників, зокрема одним із перших подібну думку висловив В. Я. Тацій, зазначивши, що в кожній державі є універсальна контрольна (наглядова) функція, яка впливає із сутності публічності державної влади, реалізується особливою гілкою влади — контрольною (наглядовою), яка на конституційному рівні має за мету охорону Конституції⁴. Як зауважує М. В. Косюта, за сучасного стану правового регулювання на основі характеру її функцій і повноважень, єдності та централізації цієї системи може розглядатися як самостійна гілка державної влади⁵. І. Є. Марочкін стверджував, що прокуратура є необхідним інструментом забезпечення розподілу і взаємодії влад, тому є доречним конституювати четверту контрольну владу, до якої віднести і прокуратуру⁶. Ю. М. Грошевий вважав, що конституційно-охоронна функція має комплексний характер і здійснюється однопрофільними органами, які мають різні функції в охороні Конституції, але об'єднані загальною цільовою установкою, а у сукупності становлять контрольно-наглядову гілку влади⁷. Ця позиція поширена й у цілому на пострадянському просторі, приміром, вірменський дослідник Ж. Д. Джангірян зазначає, що органи прокуратури

¹ Шемчушенко, Ю. С. Прокуратура України: шляхи реформування в аспекті входження у європейський правовий простір [Текст] / Ю. С. Шемчушенко, Г. О. Мурашин // Вісн. Акад. прокуратури України. — 2006. — №4. — С. 7

² Ткачев, И. Прокуратура как государственный орган с особым статусом [Текст] / И. Ткачев // Законность. — 2014. — №9. — С. 20.

³ Сухонос, В. Місце прокуратури в системі органів державної влади України, її розвиток та правове забезпечення гарантій діяльності [Текст] / В. Сухонос // Право України. — 2000. — №6. — С. 10.

⁴ Тацій, В. Прокуратура в системі поділу влади [Текст] / В. Тацій, Ю. Грошевий // Вибрані статті, виступи, інтерв'ю / В. Я. Тацій ; упоряд.: О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, В. І. Борисов ; відп. за вип. О. В. Петришин. — Х. : Право, 2010. — С. 395.

⁵ Косюта, М. В. Прокуратура України [Текст] : навч. посіб. / М. В. Косюта. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К. : Знання, 2010. — С. 31.

⁶ Марочкін, І. Є. Місце прокуратури в системі органів державної влади та її функціональне призначення [Текст] / І. Є. Марочкін // Конституційні аспекти судової реформи : матеріали наук.-практ. конф., 26–27 черв. 2008 р. — Х. : Право, 2008. — С. 136–140.

⁷ Грошевий, Ю. Органи конституційного контролю і нагляду (контрольно-наглядова влада) [Текст] / Ю. Грошевий // Актуальные проблемы государства и права : сб. науч. тр. Одес. гос. ун-та им. И. И. Мечникова. — 1996. — Вып. 3. — С. 5–9.

не здійснюють ні законодавчу, ні виконавчу, ні судову владу та мають бути названі невід'ємною складовою контрольною гілки державної влади¹. Незважаючи на те, що становлення та закріплення такої нової гілки влади є дискусійним питанням, яке вимагає самостійного розгляду, погляд на прокуратуру як на самостійну гілку державної влади є достатньо обґрунтованим і таким, що відповідає сучасним суспільно-політичним реаліям в Україні. В умовах політичної нестабільності й погіршення стану законності та правопорядку саме прокуратура здатна забезпечувати необхідний баланс і рівновагу між гілками влади, захист прав і законних інтересів кожної окремої особи, суспільства і держави в цілому.

У підсумку необхідно констатувати, що для віднесення прокуратури до органів судової влади на сучасному етапі немає достатніх правових і фактичних підстав, хоча загальна тенденція реформування прокуратури свідчить про потенційну можливість цього в майбутньому. Таким чином, проблема визначення місця прокуратури в системі поділу державної влади залишається нерозв'язаною і потребує подальших наукових розвідок у даному напрямі.

6.3. Адвокатура в системі судочинства

Судова влада є центральним елементом захисту прав і свобод людини, найважливішою силою, яка стримує і зрівноважує інші гілки влади, служить запорукою відповідності законів, прийнятих законодавчою владою, дій, здійснюваних виконавчою владою, додержання прав людини, закріплених на рівні міжнародних документів, дотримання верховенства права².

Україна ратифікувала Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Перший протокол та протоколи №2, 4, 7 та 11 до Конвенції із деякими застереженнями шляхом ухвалення відповідного Закону від 17 липня 1997 р.³, взявши на себе низку міжнародних зобов'язань, зокрема, у системі судової влади. Це привело до визнання юрисдикції Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ), що має виключно важливе значення для розбудови ефективної системи правосуддя. У 2013 р. ЄСПЛ розглянув 69 заяв громадян України, у 65 з яких судді вбачали хоча б одне порушення прав (94% від загальної кількості). Зокрема, 19 з них стосувалися права на справедливий публічний розгляд справи судом (більше таких порушень тільки в РФ — 25 зі 129)⁴. Такий високий відсоток порушень положень Конвенції

---

¹ Джангірян, Ж. Д. Роль прокуратури в государственном механизме Армении [Текст] / Ж. Д. Джангірян // Дайджест. Конституц. правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2004. – № 14, ч. 2. – С. 13.

² Международные принципы, касающиеся независимости и подотчетности судей, адвокатов и прокуроров [Електронний ресурс] : практ. руководство. – Женева, 2013 г. – Режим доступу: <http://www.refworld.org.ru/category,REFERENCE,ICJURISTS,,,52e64cf74,0.html>

³ Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №2, 4, 7 та 11 до Конвенції від 17 липня 1997 року [Електронний ресурс] : Закон України // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр>.

⁴ The ECHR in facts & figures 2013 [Електронний ресурс] // European court of human rights. – 2013. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Facts_Figures_2013_ENG.pdf

взагалі характерний тільки для двох із 47 країн — членів Ради Європи: РФ і України, на яких припадає близько 30 відсотків з усієї кількості заяв, розглянутих ЄСПЛ за рік¹. Характерним є також те, що із усіх заяв, поданих громадянами України до ЄСПЛ, у половині було визнано порушення права на справедливий публічний розгляд справи судом². Станом на 31 листопада 2014 р. Україна займала 1-ше місце за кількістю справ, які перебувають на розгляді ЄСПЛ³.

Особливість сучасної ситуації в Україні зводиться до того, що відбувається двоєдиний процес формування і громадянського суспільства, і правової держави. Цей процес тривалий і охоплює всі без винятку сторони життя суспільства і держави⁴. Правова держава і громадянське суспільство є взаємозалежними і взаємозумовленими явищами. Становлення громадянського суспільства і правової держави — це тісно пов'язані процеси. Поняття громадянського суспільства, — відмічає О. В. Петришин, — найадекватніше співвідноситься з поняттям саме правової держави, оскільки і перше, і друге поняття відображають найважливіші характеристики та невід'ємні сторони життєдіяльності сучасної демократичної державності⁵.

Незалежна судова влада — це перш за все прояв і здобуток громадянського суспільства, де суд виступає не складовою системи державного апарату та управління, а є незалежним і безстороннім посередником між громадянським суспільством та державою⁶. Самостійність судів і незалежність суддів є гарантією захисту прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, а також інтересів суспільства і держави⁷. Незалежна судова влада є однією з важливих ознак правової держави, без якої неможливо її існування.

За своєю конституційною природою і соціально-правовим змістом інститут правової (юридичної) допомоги знаходиться в тісному взаємозв'язку з інститутом судової влади. Конституційне право на правову допомогу (ст. 59 Конституції України) справедливо відносять до основних конституційних гарантій права на доступ до правосуддя, яке, у свою чергу, є невід'ємною складовою права на судовий захист (ст. 55 Конституції України). Ефективність останнього значною мірою обумовлюється і рівнем правової допомоги, яка надається адвокатами. Як справедливо відмічає Т. Г. Морщакова, право на допомогу професійного юриста — одна з процесуальних гарантій, що сприяє забезпеченню справедливого судового розгляду⁸. Слід додати, що право на

¹ Ізарова, І. О. Зближення та гармонізація як основні тенденції розвитку цивільного процесуального права [Текст] / І. О. Ізарова // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2014. – № 2. – С. 182–186.

² The ECHR in facts & figures 2013 [Електронний ресурс] // European court of human rights. – 2013. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Facts_Figures_2013_ENG.pdf/

³ Щорічний звіт про результати діяльності урядового Уповноваженого у справах Європейського Суду з прав людини за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: minjust.gov.ua/file/34905

⁴ Див.: Шемшученко, Ю. С. Громадянське суспільство [Текст] / Ю. С. Шемшученко // Юрид. енциклопедія : в 6 т. – Т. 1 (А-Г). – К. : Юрид. енцикл., 1998. – С. 646–647.

⁵ Петришин, О. В. Громадянське суспільство і держава: питання взаємовідносин [Текст] / О. В. Петришин // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 4 (47). – С. 8.

⁶ Див.: Прилуцький, С. В. Судова влада в умовах формування громадянського суспільства та правової держави в Україні [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / С. В. Прилуцький. – К., 2013. – С. 113.

⁷ Див.: Струс-Духнич, Т. В. Судова влада в період розбудови громадянського суспільства: теоретико-правові аспекти [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. В. Струс-Духнич. – Львів, 2012. – 16 с.

⁸ Див.: Стандарти справедливого правосуддя (міжнародні та національні практики) [Текст] / под ред. Т. Г. Морщаковой. – М. : Мысль, 2012. – 584 с.

отримання правової допомоги є не тільки гарантією забезпечення прав і законних інтересів учасників судочинства, а й суспільства і держави в цілому.

Інститут адвокатури розвивався протягом усієї історії з часів Античності. Його історичний розвиток підтверджує припущення, що логічне обґрунтування потреби в юридичній допомозі в кожний історичний період тісно пов'язане з соціальною, політичною і правовою філософією часу¹. Якщо римський патрон обслуговував клієнтів, тому що це було справою честі, середньовічний адвокат-еклезіаст шукав нагород у духовному світі, а британський адвокат вищої категорії просто дотримувався встановленої традиції², то сьогодні концепція юридичної допомоги укладається в поняття захисту прав людини, що і є її логічним обґрунтуванням³.

Як відзначається зарубіжними вченими, рух на підтримку юридичної допомоги звичайно виникав як відповідна реакція на соціальні проблеми⁴. Так, дослідження М. Каппеллетті⁵ про юридичну допомогу, наприклад, було засновано на припущенні, що розвиток юридичної допомоги пов'язаний із модернізацією суспільства. У цьому сенсі модернізація та індустріалізація можуть бути взяті до уваги як явища, що поєднали в собі багатосоціальні фактори, які мали прямий вплив на появу і розвиток юридичної допомоги. З цієї точки зору можна відзначити, що індустріалізація і, як наслідок, ускладнення структури суспільства привели до створення сприятливих умов, які визначили формування програм юридичної допомоги або поширення юридичної допомоги у відповідь на зміни, що відбулися в суспільстві⁶.

Як стверджує У. Маттей, держава загального благоденства в західному суспільстві розглядалася як пункт призначення, до якого прагне цивілізація, і доступ до правосуддя є тим інструментом, за допомогою якого право зможе стати доступним громадським благом⁷. Дотримуючись тієї ж логіки, Т. Горілі підкреслював двоїсту природу взаємозв'язку між юридичною допомогою і соціальною державою. З одного боку, юридична допомога — продукт соціальної держави, а з другого — механізм, який сам забезпечує функціонування держави загального благоденства⁸.

¹ Cappelletti, M. *Legal Aid: Modern Themes and Variations, Part One: The Emergence of a Modern Theme* [Текст] / M. Cappelletti, J. Gorley // *Stanford Law Review*. – 1972. – Vol. 24, No. 2. – P. 347–386.

² Bradway, J. S. *The Challenge to Organize Legal Aid* [Текст] / J. S. Bradway // *Texas Law Review*. – 1944. – Vol. 22. – P. 327.

³ Zuckerman, A. A. S. *Justice in Crisis: Comparative Dimensions of Civil Procedure* [Текст] / A. A. S. Zuckerman // *Civil Justice in Crisis, Comparative Perspectives of Civil Procedure* / Ed. by A. A. S. Zuckerman. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – P. 46.

⁴ Blankenburg, E. *Lawyers' Lobby and the Welfare State: The Political Economy of Legal Aid* [Текст] / E. Blankenburg // *Volume II of the Conference papers presented at the International Legal Aid Conference*. – Edinburgh, June 1997. – P. 2.

⁵ Cappelletti M. *Toward Equal Justice: A Comparative Study of Legal Aid in Modern Societies* [Текст] / M. Cappelletti, J. Gordley, E. Johnson, Jr. – Milano : A. Giuffrè; Dobbs Ferry, NY: Oceana, 1975.

⁶ Кику, М. *Право на юридическую помощь в гражданском судопроизводстве: обоснование с позиций принципа верховенства прав человека* [Текст] / М. Кику // *Бесплатная юридическая помощь и обеспечение доступа к правосудию в России : сб. докл.* – М. : Ин-т права и публичной политики, 2010. – С. 108–136.

⁷ Mattei, U. *Access to Justice: A Renewed Global Issue?* [Текст] / U. Mattei // *Electronic Journal of Comparative Law*. – 2007. – Vol. 11.3.

⁸ Goriely T. *Making the Welfare State Work: Changing Conceptions of Legal Remedies within the British Welfare State* [Текст] / T. Goriely // *The Transformation of Legal Aid: Comparative and Historical Studies* / Ed. by F. Regan, et al. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 2002. – P. 89.

У юридичному розумінні громадянське суспільство виникає в міру інституціоналізації сфери приватних інтересів через законодавче визнання суб'єктивних прав індивідів. Цей процес супроводжується зростанням потреби громадян і їх організацій в юридичній допомозі, що надається професіоналами. Тим самим юридичні передумови і чинники інституціоналізації громадянського суспільства в багатьох випадках виступають і в ролі чинників, що сприяють становленню адвокатури. Н. В. Андріянов вважає, що кожне громадянське суспільство має свої особливості. Незважаючи на схожість політичних систем і економічних укладів, загальні етнічні корені та єдину мову, наприклад, громадянське суспільство Великобританії суттєво відрізняється від громадянського суспільства США. Ці розходження можна спостерігати і в організації адвокатури обох країн¹.

Як зазначив один із класиків юридичної антропології Норбер Рулан, «чим складніша громадянська структура, тим більше інтенсифікується право». Причому це виражається і в посиленні його затребуваності як регулятора життя, і в кількісному зростанні нормативної маси. І те й інше веде до зростання ролі юридичної допомоги та адвокатської діяльності². Юридифікація суспільного життя (право — вища цінність) породжує потребу в появі професійних юристів. Високий ціннісний статус індивідуальних інтересів диктує необхідність виділення професійної категорії юристів, які спеціалізувалися б у сфері захисту права і правозастосування (на відміну, наприклад, від суддів і прокурорів, для яких безумовний пріоритет має захист публічних інтересів)³.

Ще в минулому столітті юристи відзначали те, що судочинство стає все більш складним і потребує дотримання багатьох формальностей, які звичайні громадяни не помічають, унаслідок чого відбувається порушення їхніх прав. У зв'язку з чим багато громадян не в змозі захищати свої права, відстоювати свої інтереси в суді і регулювати різні правові питання, вказував Н. Ф. Делп у своїй статті «Про значення адвокатів у цивільному судочинстві» у 1861 р.⁴ Раймон Муллерат, колишній Президент Ради Колегій адвокатів Європейського Союзу, писав, що в суспільстві, яке визнає верховенство права, адвокат відіграє особливу роль — він повинен служити інтересам правосуддя, а також людям, права і свободи яких він покликаний відстоювати і захищати. Адвокат виступає як найважливіша дійова особа при здійсненні правосуддя. Адвокат, так само як і суддя, є служителем у храмі правосуддя⁵. Історично склалося так, що відмінною рисою професії адвоката є «служити іншим і присвятити свій інтелект і зусилля на суспільне благо»⁶.

¹ Андріянов, Н. В. Гражданское общество как среда институционализации адвокатуры [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. / Н. В. Андріянов. — СПб., 2006. — 24 с.

² Рулан, Н. Юридическая антропология [Текст] / Н. Рулан. — М. : НОРМА, 2000. — С. 64.

³ Андріянов, Н. В. Гражданское общество как среда институционализации адвокатуры [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. / Н. В. Андріянов. — СПб., 2006. — 24 с.

⁴ Делп, Н. Ф. О значении адвокатов в гражданском процессе [Текст] / Н. Ф. Делп // Журн. М-ва юстиции. — 1861. — Т. 10. — Часть неофиц. II. — С. 423–444.

⁵ Мюллерат, Р. Независимость — основной принцип юридической этики [Електронний ресурс] / Р. Мюллерат // Профессиональная этика юриста: «Адвокатская этика». — Режим доступу: <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1132463>

⁶ A LAWYER'S DUTY TO THE COURT BY ROBERT BELL AND CAROLINE ABELA [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.advocates.ca/assets/files/pdf/bibliography/Duty_to_Court.pdf.

У 1953 р. у своїй статті «Досягнення професіоналізму» Е. Родденберрі зазначив: «Це було, ймовірно, неминуче, що деякі професії вимагають суспільного визнання... Спочатку їх було три: медицина, юриспруденція і священнослужіння. Вони завжди відрізнялися від інших професій, бо вони... давали підґрунтя для якоїсь вищої задоволеності, відмінної від комерційної вигоди... З часом лікарі, юристи та священнослужителі показали достатню самовідданість і отримали загальне визнання»¹.

На сучасному етапі все ширше визнається важливість верховенства права в забезпеченні поваги до прав людини та роль суддів і адвокатів у захисті цих прав². Як відмічається у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН 50/181 від 22 грудня 1995 р. і 48/137 від 20 грудня 1993 р. «Права людини при відправленні правосуддя», верховенство права і належне відправлення правосуддя відіграють центральну роль у зміцненні та захисті прав людини. Система правосуддя, включаючи правоохоронні органи та органи прокуратури й особливо працівників незалежних судових органів та адвокатури, у повній відповідності до міжнародних стандартів прав людини має винятково важливе значення для всебічної та недискримінаційної реалізації прав людини і є невід'ємним елементом процесів демократизації та сталого розвитку³. Судова система, що складається з незалежної судової влади та незалежної адвокатури, є невід'ємною частиною функціонування за принципами верховенства права та розподілу гілок влади. Вона є передумовою ефективного захисту прав людини⁴.

Міжнародні стандарти визнають, що судді, прокурори і адвокати становлять три професійні групи, які відіграють найважливішу роль у відправленні правосуддя та запобіганні безкарному порушенню прав людини, у збереженні демократичного суспільства і дотриманні справжнього верховенства права⁵. Адвокати є неодмінними учасниками процесу відправлення правосуддя⁶ і поряд із судьями та прокурорами зобов'язані захищати права людини і принцип верховенства закону⁷. Адвокати поряд із судьями і прокурорами є одним із стовпців, на якому ґрунтуються права людини і принцип верховенства права. Адвокати виконують найважливішу функцію в захисті прав людини і в забезпеченні дотримання права на справедливий судовий розгляд за допомогою надання обвинуваченим належного захисту в суді. Крім того, саме

¹ Roddenberry, E. W. «Achieving Professionalism» (1953) 44 Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science at 109 cited in Jordan Furlong, «Professionalism Revived: Diagnosing the Failure of Professionalism among Lawyers and Finding a Cure» (Keynote Commentary delivered at the Chief Justice of Ontario's Tenth Colloquium on the Legal Profession March 28, 2008) online: <http://www.lsuc.on.ca/media/tenth_colloquium_furlong.pdf> at 2.

² Усиление законности : докл. Ген. Секретаря перед Ген. Ассамблеей ООН, документ ООН А/57/275, пар. 41.

³ Див., наприклад, резолюції Генеральної Асамблеї ООН 50/181 від 22 грудня 1995 р. і 48/137 від 20 грудня 1993 р. «Права людини при відправленні правосуддя».

⁴ Україна: конфлікт, позбавлення права займатися адвокатською діяльністю та зупинення дії ліцензії на здійснення адвокатської діяльності [Текст]. – Женева : Міжнар. коміс. юристів, 2014. – 20 с.

⁵ Права человека при отправлении правосудия [Електронний ресурс] : пособие для судей, прокуроров и адвокатов. – Режим доступу: <http://ilia.humanrightshouse.org/mod/resource/view.php?id=1930>

⁶ Международная комиссия юристов. Конгресс в Нью-Дели (1959 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.icj.org>.

⁷ Основные принципы, касающиеся роли юристов [Текст] : приняты восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, Гавана, 27 авг. – 7 сент. 1990 г. // Собрание международных документов «Права человека и судопроизводство». – М., 2002.

становище адвокатів найкращим чином дозволяє оскаржувати в суді національне законодавство, яке порушує основні принципи прав людини і верховенства права¹.

Дотримання принципу верховенства права у процесі відправлення правосуддя для вирішення конкретної справи, стороною якої є людина, становить основну ідею правової системи². «Верховенство права не може існувати без незалежної і професійної судової системи, а остання не може функціонувати належним чином без добре організованої та незалежної адвокатури, заснованої на сумлінному і професійному ставленні до справи», — зауважував у своїй доповіді Генеральний директор з прав людини і верховенства права Філіпп Буайа у 2012 р.³

Відповідно до положень ст. 3 Конституції України утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Однак формальне проголошення прав і свобод людини не має суттєвої практичної цінності без наявності ефективного правового механізму забезпечення цих прав, частиною якого і є адвокатура.

Формальна система правосуддя може бути доведена на папері до повної досконалості, але якщо окремі громадяни не можуть на практиці скористатися правом на справедливий суд через судову систему внаслідок практичних перешкод і невідповідностей, ця система вже не може називатися «системою правосуддя»⁴. Саме правова (юридична) допомога являє собою один з основоположних інструментів додержання прав людини, а наявність у державі осіб, здатних грамотно і кваліфіковано надати правову допомогу, — адвокатів є запорукою гармонійного існування та розвитку суспільства і держави. Тому вдосконалення засобів захисту прав і свобод громадян є не лише невід'ємною складовою загального процесу формування правової держави, а й загальною умовою визначення ступеня зрілості громадянського суспільства.

У статті 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплено, що суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України⁵. З метою забезпечення реалізації закріплених прав та свобод людини і громадянина Конституція України встановлює відповідні правові гарантії. Зокрема, відповідно до ст. 59 Конституції України кожен має право на право-

¹ Международные принципы, касающиеся независимости и подотчётности судей, адвокатов [Електронний ресурс]. – Женева, 2007. – перевод. – Женева, 2013. – Режим доступу: <http://www.refworld.org.ru/category/REFERENCE/ICJURISTS,,,52e64cf74,0.html>.

² Див.: Шевчук, С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України [Текст] / С. Шевчук // Право України. – 2011. – № 5. – С. 175–186.

³ Доклад Генерального директора по правам человека и верховенства права Филиппа Буайа «Профессия адвокат» [Електронний ресурс]. – Страсбург, 2012. – Режим доступу : http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/capacitybuilding/Source/judic_reform/Eastern_Partnership_ReportontheProfessionofLawyer_rus.pdf.

⁴ Making Legal Aid a Reality: A Resource Book for Policy Makers and Civil Society Public Interest Law Institute, 2009. – P. 9.

⁵ Про судоустрій і статус суддів [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2010, № 41–42, 43, 44–45. – Ст. 529.

ву допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура¹. Адвокатура України є недержавним самоврядним інститутом, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання своєї організації і діяльності в порядку, встановленому законом (ст. 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»)².

Необхідність діяльності адвокатури визнається державою, що підтверджується конституційним регулюванням її діяльності: прямим (ст. 59 Конституція України) та пов'язаним з діяльністю судової системи та правоохоронних органів (статті 3, 29 ч. 4, 55, п. 6 ст. 129 Конституції України та ін.)³. Стаття 59 Конституції України гарантує кожному право на отримання правової допомоги, у тому числі безоплатно (ч. 1 ст. 59), що є об'єктивним правом, яке випливає із змісту Конституції, і є однією зі складових правового статусу особи. Регламентація відповідних відносин формує складний інститут правової допомоги, норми якого можна розділити на дві групи: 1) загальні (статті 1, 3 ч. 2, 21 Конституції України) і 2) спеціальні норми, що визначають основні принципи розвитку цього інституту в чинному законодавстві (ч. 1 ст. 55, ст. 59, ч. 2 ст. 63 Конституції України)⁴.

І хоча в Конституції України правовий статус адвокатури не визначено, з окреслених у ній завдань можна дійти висновку, що адвокатура є одним із інститутів правової системи держави, без якого функціонування цієї системи неможливе. Адвокатури як незалежному професійно-правовому правозахисному інституту відведена важлива роль не тільки в механізмі конституційного гарантування судового захисту прав і свобод та створення належних умов послідовної реалізації завдань судочинства, а й у конституційно-правовому механізмі забезпечення конституційних прав і свобод людини в усіх сферах життя⁵.

Адвокатура не тільки введена у тканину конституційного законодавства, а й на рівні конституційного регулювання виконує конституційні, суспільно значущі для розвитку громадянського суспільства та становлення правової держави (ст. 1 Конституції України) функції з надання правової допомоги кожному члену суспільства. Конституційне регулювання адвокатської діяльності дозволяє визнати наявність її конституційно-правового статусу не тільки з позиції формального закріплення, а й фактичної значимості для суспільства в цілому. Конституційно-правовий статус адвокатури можна визначити як її правове становище в системі інститутів сучасного громадянського суспільства, органів державної влади та місцевого самоврядування,

¹ Конституція України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² Про адвокатуру та адвокатську діяльність [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2013. – № 27. – Ст. 282.

³ Конституція України [Електронний ресурс] // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

⁴ Вільчик, Т. Б. Конституційна природа права на правову допомогу: сравнительный анализ [Текст] / Т. Б. Вільчик // Закон и Жизнь («Lege si Viata») : междунар. науч.-практ. журн. – Минск, 2013. – № 10. – С. 55–59.

⁵ Вільчик, Т. Б. Адвокатура та громадянське суспільство у правовій державі [Текст] / Т. Б. Вільчик // Право України. – 2014. – С. 243–250.

обумовлене принципами її організації та діяльності, завданнями, цілями, повноваженнями та функціями, закріпленими конституційно і законодавчо й реалізованими в інтересах усього суспільства. Конституційні положення про місце адвокатури в системі державних і суспільних інститутів, механізмі судового захисту та про забезпечення правової допомоги (статті 55, 59) доцільно пов'язати з діяльністю і призначенням адвокатури.

При проголошеній конституційно-процесуальній рівності правової регламентації діяльності інститутів прокуратури і адвокатури функціям прокуратури, що представляє, як правило, сторону обвинувачення, присвячена окрема норма — ст. 121 Конституції України. При цьому не має окремої конституційної норми, яка б регламентувала діяльність адвокатури, сторону захисту. Це ще один аргумент на користь доцільності закріплення в Конституції України прав і обов'язків адвокатури щодо забезпечення доступу до правосуддя та здійснення захисту конституційних прав людини і самого суспільства¹.

Наразі змінилася оцінка призначення адвокатури в суспільстві, яка істотно вплинула на її соціальний статус, — права допомога усвідомлюється як одна з важливих гарантій прав особи, реалізація якої забезпечується механізмом співпраці держави і громадянського суспільства. Держава знаходиться на етапі формування нового правового обґрунтування діяльності адвокатури, яка за час свого існування отримала велику значимість. У проекті Закону про внесення змін до Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» від 3 червня 2014 р. адвокатура України справедливо визнається як недержавний самоврядний конституційний суспільний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, самостійно вирішує питання своєї організації і діяльності, а також взаємодіє з державою та суспільством для досягнення цілей справедливого правосуддя².

Отже, у сучасних умовах зростає роль і значення адвокатури як інституту, здатного суттєво вплинути на процеси демократизації та формування як громадянського суспільства, так і правової держави. Діяльність адвокатів, з одного боку, має конституційно обумовлений державно значимий характер, а з другого — адвокати повинні бути максимально незалежні від держави, щоб ефективно захищати громадян і юридичних осіб від адміністративного свавілля.

Адвокатура — унікальне юридичне явище, єдина організація, яка виконує державну (публічно-правову) функцію і при цьому не є державним органом, а, навпаки, є незалежним самоврядним інститутом, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання своєї організації і діяльності (ст. 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). Незважаючи на те, що адвокатура не входить

¹ Либанова, С. Э. Адвокатура Российской Федерации в механизме конституционного гарантирования защиты прав и свобод [Текст] : монография / С. Э. Либанова. – Курган : Курган. погранич. ин-т Федер. службы безопасности РФ. – Курган, 2009.

² Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» оприлюднений Міністерством юстиції України 3 черв. 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/print/88082-proekt_zakonu_pro_vnesennya_zmin_do_zakonu_ukraini_pro_advok.html.

до системи органів державної влади та місцевого самоврядування, завдання, покладені на неї, мають державне значення і відбивають публічний інтерес суспільства. Німецький професор К. Штерн у доповіді, присвяченій сторіччю німецької вільної адвокатури, особливо виділив публічно-правову природу інституту адвокатури¹. Точки зору про те, що інститут адвокатури виражає публічний інтерес, дотримуються й інші вітчизняні та зарубіжні дослідники адвокатури².

Сутністю інституту адвокатури є й те, що одночасно він є невід'ємною частиною судової системи, незалежність якої базується на поділі влади і яка може бути створена лише за наявності дійсно незалежної адвокатури. Двоїста позиція адвокатури у структурі суспільних відносин у силу характеру функцій, покладених на неї суспільством і державою, дозволяє саме їй пов'язувати воедино інтереси суспільства в державній системі судочинства. Як незалежний правозахисний інститут адвокатура покликана сприяти рівновазі між суспільством та державою.

Незалежна судова система може бути створена лише за наявності дійсно незалежної адвокатури. Ще свого часу С. В. Васьковський обстоював положення про те, що адвокатура є передусім фактором правосуддя та елементом судової організації³. Необхідність та роль адвокатури у сфері діяльності судової влади визначається і багатьма сучасними вченими. Так, С. В. Прилуцький указує, що саме адвокатура має бути надійною опорою судової влади та правосуддя.⁴ Адвокат не може бути реальним та ефективним правозахисником наодинці, він є частиною механізму, що охороняє право. Адвокатура необхідна так, як і правосуддя, зазначає С. А. Фурса⁵. Судова влада завжди потребувала адвокатури, що забезпечує конституційний принцип рівності сторін у змагальному судовому процесі, стверджує С. Е. Лібанова⁶.

Як відмічає С. Ф. Сафулько, одним з аспектів (стандартів), які сповідує більшість адвокатур світу і які Україні слід ще втілювати, є потреба в адвокатурі, її визнання в суспільстві як інституту, що має винятково своїм призначенням забезпечення незалежного і високопрофесійного захисту, представництва і правової допомоги. Уявити нинішні демократії без адвокатури, яка це призначення реалізує, було б дуже складно⁷.

¹ Stern, K. Anwaltschaft und Verfassungsstaat. Festrede bei der «100 Jahre Freie Advokatur» in der Frankfurter Paulskirche. С. Н. Beck-sche Verlagsbuchhandlung [Текст] / К. Stern. – München, 1980.

² Див.: Фурса, С. А. Адвокатура України [Текст] : навч. посіб. / С. А. Фурса. – Кн. 1. – К. : КНТ, 2007. – 938 с.; Стандарти справедливого правосуддя (міжнародні та національні практики) [Текст] / кол. авторів ; под. ред. Т. Г. Морщаковой. – М. : Мысль, 2012. – 584 с.; Андреевський, В. В. Організація діяльності адвокатури [Текст] / В. В. Андреевський. – К. : Вид-во Київ. ун-ту права, 2008; Кузьмінних, А. В. Роль інституту адвокатури в реалізації правозахисної функції громадянського суспільства [Текст] : дис. ... канд. політ. наук / А. В. Кузьмінних. – Одеса, 2008. – 218 с.; Вільчик, Т. Б. Адвокатура та громадянське суспільство у правовій державі [Текст] / Т. Б. Вільчик // Право України. – 2014. – № 11. – С. 243–250; Ostler, F. Die deutschen Rechtsanwalte 1871–1971 [Текст] / F. Ostler. – Essen, 1971.

³ Васьковський, Е. В. Организация адвокатуры [Текст] / Е. В. Васьковський. – СПб., 1983. Разд. III «Связь с магистратурой», § 2. – С. 217.

⁴ Прилуцький, С. В. Громадянське суспільство в механізмі судової влади та правосуддя: теоретико-правовий аспект [Текст] / С. В. Прилуцький // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2010. – № 1. – С. 236–242.

⁵ Фурса, С. А. Адвокатура України [Текст] : навч. посіб. / С. А. Фурса. – Кн. 1. – К. : КНТ, 2007. – 938 с.

⁶ Лібанова, С. Е. Адвокатура в механізмі забезпечення прав людини у Російській Федерації [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / С. Е. Лібанова. – Екатеринбург, 2013, – 58 с.

⁷ Сафулько, С. Ф. До питання реалізації світових стандартів адвокатури в українській практиці [Текст] / С. Ф. Сафулько // Право України. – 2011. – № 10, – С. 241–246.

Необхідність діяльності інституту адвокатури визнається державою і закріплюється на законодавчому рівні. Суспільство, і навіть держава, на сторожі законних інтересів яких стоїть адвокатура і адвокати, які захищають громадян від порушення їх конституційних прав чиновниками, гостро потребує інституту адвокатури, що підтверджено ходом історії¹. Як відмічають автори підручника «Теорія адвокатури», держава в цілому як інститут суспільства зацікавлена у своєму розвитку та потребує сильного інституту адвокатури для самозбереження. Таким чином, адвокатура є необхідним засобом порятунку держави від природних процесів внутрішнього розкладу. Держава потребує адвокатури, саме вона докладає зусиль, щоб адвокатура існувала².

Основоположний принцип кожної правової системи полягає в тому, що вона повинна гарантувати реально діюче право на рівний доступ до правосуддя. Саме тому необхідною ознакою правової держави сьогодні визнається доступність правосуддя³. Поряд з принципом незалежності судової влади принцип вільного доступу до правосуддя природним чином становить основу сучасної концепції справедливого або належного правосуддя⁴. Доступність правосуддя розглядають в тісному зв'язку з таким філософсько-правовим поняттям, як справедливість. Доступність і справедливість — це стандарти, що втілюють напрацьований людством ідеальний образ судової влади⁵. Виникнення права доступу до правосуддя як «основного права людини» пов'язане з усвідомленням того, що володіння правами без ефективних механізмів їх захисту позбавлене сенсу. Право на правову допомогу — це право настільки першорядної важливості, що всі інші права, які мають відношення до справедливого суду, можуть позбутися будь-якої цінності, якщо це право не буде дотримуватися⁶.

Юридична допомога — невід'ємна частина правосуддя. Саме правова (юридична) допомога становить один з основоположних інструментів додержання прав людини в кожній державі. Як зазначає М. Кіку, доступ до правосуддя — основний елемент кожної правової системи, право на юридичну допомогу — один з аспектів

¹ Вільчик, Т. Б. Адвокатура як форма реалізації державних гарантій права на правову допомогу в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави [Текст] / Т. Б. Вільчик // *LUDSKÉ A OBČIANSKÉ PRÁVA A SLOBODY: MECHANIZMUS ICH IMPLEMENTÁCIE A OCHRANY V RÔZNYCH ODVETVIACH PRÁVA*. – Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, 19–20 septembra 2014. – BRATISLAVA // Права та свободи людини і громадянина: механізм їх реалізації та захисту різними галузями права : Міжнар. наук.-практ. конф., м. Братислава, Словацька Республіка, 19–20 верес. 2014. – С. 160–163.

² Воробьев, А. В. Теория адвокатуры [Текст] / А. В. Воробьев, А. В. Поляков, Ю. В. Тихонравов. – М., 2002. – 496 с.

³ Смородинський, В. С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичний аспект) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. С. Смородинський. – Х., 2001. – 187 с.

⁴ Абросимова, Е. Б. Бесплатная юридическая помощь и доступ к правосудию: российская модель [Текст] / Е. Б. Абросимова // Сравнит. конституц. обозрение. – 2011. – № 3. – С. 115–126.

⁵ Овчаренко, О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / О. М. Овчаренко. – Х., 2007. – 249 с.; Cappelletti, M. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report [Текст] / M. Cappelletti // Access to Justice. Vol. I : A World Survey / Ed. by M. Cappelletti, B. Garth. Alphen aan den Rijn, Sijthoff, 1978. – P. 5–129.

⁶ Ісакова, В. М. Право на правову допомогу як елемент принципу доступності правосуддя [Електронний ресурс] / В. М. Ісакова // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 404–410. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12ivmpdp.pdf>.

доступу до правосуддя та права на справедливий судовий розгляд. Він відкриває двері у світ правосуддя для тих, чий соціально-економічний статус не дозволяє пробитися туди самому¹.

Проте і суддям, і практикуючим адвокатам, і розумним людям очевидно, що в більшості випадків люди без допомоги адвоката не отримують правосуддя тієї ж якості, як інші, якщо вони відсторонені від реального доступу до судової системи². Емпіричні дослідження показують, що люди без адвокатської допомоги отримують менш сприятливий результат у справі в кілька разів частіше, ніж ті, хто нею користується. Так, професором Стенфордського університету Р. Сейндфур проаналізовано результати 14 досліджень про роль адвокатів у 9000 цивільних справ у Великобританії та США. Аналіз показав, що ймовірність сприятливого результату для сторони у справі, інтереси якої представляв адвокат, у середньому була майже в три рази більше, ніж для тієї, яка брала участь у справі без адвоката³.

Концепція справедливого судового розгляду містить критерії оцінки насамперед процедури судового розгляду, тобто процесуальної справедливості. Як відмічає Х. Карол, доступність правосуддя — конституційне право, метою якого є досягнення не тільки процесуальної справедливості, а й справедливості по суті справи⁴. Будь-який соціальний інститут, у тому числі право, не може бути справедливим без забезпечення його доступності або можливості скористатися його перевагами, адже тоді порушується ідея вільного й рівного розподілу соціальних благ, указує М. Каппеллетті⁵. Право доступу до правосуддя закладено в самому понятті правосуддя. Суди — необхідний інститут демократичного суспільства, який повинен бути доступний усім членам суспільства⁶. Це твердження може бути аргументовано тому, що принцип правосуддя передбачає справедливість і має на увазі принцип рівності⁷.

Професор І. Є. Марочкін розумів під доступністю правосуддя нормативно закріплену і реально забезпечену можливість безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав. Учений виділяв дві групи елементів доступності правосуддя: організаційно-правові та матеріальні. До перших належать: територіальне наближення судів до населення; матеріальне забезпечення діяльності судів; висока кваліфікація суддів; ефективна організація роботи судового апарату; порядок відкриття проваджен-

¹ Кіку, М. Право на юридическую помощь в гражданском судопроизводстве: обоснование с позиций принципа верховенства прав человека [Текст] / М. Кіку // Бесплатная юридическая помощь и обеспечение доступа к правосудию в России : сб. докл. — М. : Ин-т права и публич. политики, 2010. — С. 108–136.

² Brief Amicus Curiae of Retired Washington Judges in Support of the Appellant in Michael Steven King v. Brenda Leone King, Court of Appeals of the State of Washington Division One. — P. 2.

³ Sandefur, R. Lawyer, Non-Lawyer and Pro Se Representation and Trial and Hearing Outcomes [Текст] / R. Sandefur, June 30, 2006, Stanford University.

⁴ Harlow, Carol. Access to Justice as a Human Right: The European Convention and European Union [Текст] / Carol Harlow. — P. 189.

⁵ Cappelletti M. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report [Текст] / М. Cappelletti // Access to Justice. Vol. I : A World Survey / Ed. by M. Cappelletti, B. Garth. Alphen aan den Rijn, Sijthoff, 1978. — P. 5–129.

⁶ Manning, D. S. Development of Civil Legal Aid System — Issues for Consideration [Текст] / D. S. Manning : Paper prepared for the 2nd European Forum on Access to Justice held in Budapest on February 24–26, 2005.

⁷ Rawls, J. A Theory of Justice [Текст] / J. Rawls. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1977. — P. 11.

ня та розгляду справ, при якому забезпечується дотримання процесуальних прав особи; розумність строків розгляду справи; апеляційне та касаційне оскарження судових рішень. У свою чергу, матеріальні елементи доступності правосуддя пов'язані з розумністю розмірів судового збору, порядку звільнення від його сплати; наданням правової допомоги на пільгових умовах малозахисним верствам населення; забезпеченням фінансування судової діяльності тощо¹.

Неможливість звернення особи до суду, тобто недоступність правосуддя в деяких випадках може бути пов'язана з існуванням певних перешкод психологічного чи правового характеру, які зводяться до того, що особа внаслідок правової неграмотності, недосвідченості, стану здоров'я чи з інших причин не може власноруч звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів². Разом із тим доступність послуг компетентного адвоката — вирішальний елемент у понятті доступу до правосуддя, особливо коли держава спрямовує свої правові ресурси на звинувачення особи у вчиненні злочину³.

Відсутність юридичної допомоги може піддати небезпеці саму ідею справедливо-го судового розгляду і права доступу до суду. Сторона в процесі має право бути проінформованою про пред'явлене їй обвинувачення, а також докази, які лежать в його основі. Вона також має право надавати власні докази і виступати у своїй справі в суді чи іншому органі, що приймає рішення в цій справі. Ефективне використання перелічених процесуальних прав припускає певний рівень юридичних знань та компетентності, важливими елементами якої є здатність аналізувати юридичні факти і надавати докази, великий досвід ведення справ тощо. Якщо у сторони немає необхідних навичок, вона потребує правової допомоги професійного юриста — адвоката.

Одним із невід'ємних елементів принципу верховенства права, що виділяється Д. Дізенхаусом, — реальний доступ до законів, який, як пише автор, не зводиться до оприлюднення законів, а передбачає, що люди повинні мати доступ до закону таким чином, щоб вони «могли розуміти, які обов'язки або права вони мають... і відповідно з цим планувати свої справи». Велика логіка, що дозволяє пояснити зв'язок між принципом верховенства права і зобов'язанням держави забезпечити юридичну допомогу, полягає в тому, що «якщо держава приймає або змінює закони, які настільки складні, що багато з тих, на кого вони спрямовані, не повною мірою або зовсім не розуміють їх ні в теоретичному плані, ні в плані практичних можливостей їх використання, то закони, які на них поширюється, не відповідають умовам публічності. Можливо, існує обов'язок держави будь-яким чином полегшити доступ до законів, зробивши його більш реальним»⁴. Тій же логіці у своїй роботі слідував Конгрес міжнародної комісії юристів, що відбувся 5–10 січня 1959 р. у Нью-Делі, на якому з посиланням на принцип верховенства права було підтверджено право на допомогу адвоката, а саме встановлено, що

¹ Марочкін, І. Є. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] / І. Є. Марочкін // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. – К. ; Х., 2002. – С. 31–34.

² Сакара, Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах [Текст] : монографія / Н. Ю. Сакара. – Х. : Право, 2010. – 256 с.

³ Pursuing the Public interest (by Public Interest Law initiative) [Текст]. – NY, 2001.

⁴ Dyzenhaus, D. Normative Justifications for the Provision of Legal Aid [Текст] / D. Dyzenhaus // Report of the Ontario Legal Aid Review: A Blueprint for Publicly Funded Legal Services. – Toronto, 1997. – Vol. 2. – P. 475.

«рівний доступ до закону для багатих і бідних життєво важливий для реалізації принципу верховенства права. Таким чином, життєво важливо забезпечити необхідну юридичну допомогу та представництво всім тим, чий життя, свобода, власність або добре ім'я знаходяться в небезпеці і хто не може оплатити відповідні послуги»¹.

Отже, якщо в особи немає права на доступ до суду, то і право на справедливий судовий розгляд не має сенсу. Право на доступ до правосуддя є первинним відносно права на справедливий судовий розгляд. Що стосується права особи на правову допомогу, то воно виступає основою для реалізації права на доступ до правосуддя. Відносно ж права на справедливий судовий розгляд право на правову допомогу — це його гарантія або специфічний аспект. Правова допомога, у свою чергу, повинна надаватися на відповідному професійному рівні та бути доступною.

Під доступністю правової допомоги слід розуміти фактичну інтегруючу характеристику стану системи правової допомоги в державі в цілому, в її окремих територіальних одиницях за характером і ступенем складності, трудомісткості, витратності та ефективності надання правової допомоги, у тому числі безоплатної, кожному, хто її потребує. Категорія доступної правової допомоги у своєму ідеальному втіленні включає в себе такі елементи: обов'язкові — організаційна, процесуальна, професійна та інформаційна доступність і факультативні — матеріальна і географічна доступність. Реалізація принципу доступу до правосуддя вимагає також підключення таких механізмів, як правова освіта та інформованість населення, введення нових можливостей для надання правової допомоги, пов'язаних із застосуванням сучасних технологій (веб-консультації, участь адвоката у «електронному правосудді» тощо)².

Пункт 1 ст. 6 Конвенції прямо не передбачає право на правову допомогу як гарантію справедливого судового розгляду. Воно закріплене у п. 3 (с) ст. 6 Конвенції, відповідно до якого особа, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, має право захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або — якщо вона не має достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника — одержувати таку допомогу безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя³.

Прецедентна практика ЄСПЛ встановлює, що право на правову допомогу є передумовою існування та визначальною складовою ширшого за своїм обсягом та значенням права на доступ до суду, гарантованого ст. 6 Конвенції⁴. У рішенні у справі

¹ Report adopted at the Congress «The Rule of Law in a Free Society» by the Committee on the Judiciary and the Legal Profession under the Rule of Law, 1959 [Текст]. – P. 14.

² Див.: Вільчик, Т. Б. Адвокатура як форма реалізації державних гарантій права на правову допомогу в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави [Текст] / Т. Б. Вільчик // *ĽUDSKÉ A OBČIANSKÉ PRÁVA A SLOBODY: MECHANIZMUS ICH IMPLEMENTÁCIE A OCHRANY V RÔZNYCH ODVETVIACH PRÁVA* : zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, 19–20 septembra 2014. – BRATISLAVA (Міжнародна науково-практична конференція «Права та свободи людини і громадянина: механізм їх реалізації та захисту різними галузями права», м. Братислава, Словацька Республіка, 19–20 верес. 2014 р.). – С. 160–163.

³ Недавнее прецедентное право Европейского суда по правам человека в области доступа к правосудию [Текст] // *Доступ к правосудию: проблемы бесплатной юридической помощи в странах Центральной и Восточной Европы*. – Будапешт, 2003. – С. 635.

⁴ Див.: Ісакова, В. М. Право на правову допомогу як елемент принципу доступності правосуддя [Електронний ресурс] / В. М. Ісакова // *Форум права*. – 2012. – № 4. – С. 404–410. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12ivmpdp.pdf>.

«Ван Гейсегем проти Бельгії» від 21.01.1999 р. Суд, зокрема, наголосив на переважному значенні забезпечення належного захисту обвинуваченого, визнав право кожної особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального злочину, на ефективний адвокатський захист одним із атрибутів справедливого судового процесу¹. У свою чергу, доступність правосуддя є однією зі складових такого базового права, як право на справедливий судовий розгляд². Як указав ЄСПЛ в іншій справі, не будучи абсолютним, право кожного обвинуваченого на ефективну допомогу адвоката, при необхідності безкоштовну, фігурує серед основних елементів справедливого судового розгляду, передбаченого п. 1 ст. 6 (Poitrimol, 34). (Van der Mussele, 29)³.

Стаття 6 (1) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод вимагає надання правової допомоги у випадках, коли допомога юриста необхідна для забезпечення реального доступу до правосуддя або через те, що за певними категоріями справ юридичне представництво є обов'язковим за внутрішнім законодавством деяких держав-учасників, або в силу складності процесу⁴. Так, у рішеннях Суду у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» і справі «Ейрі проти Ірландії» йшлося про обставини, які, на думку заявників, перешкоджали доступу до правосуддя. Ці обставини пов'язані з неможливістю скористатися юридичною допомогою⁵. Дія права на правову допомогу не обмежується тільки сферою кримінального судочинства. Права, передбачені п. 3 ст. 6 Конвенції, є елементом загального поняття «справедливого судового розгляду», що охоплює і випадки «визначення цивільних прав і обов'язків» (наприклад, справа «Кемпбела і Фелла проти Сполученого Королівства»)⁶.

У деяких випадках ЄСПЛ поширює гарантії справедливого судового розгляду (включаючи право на отримання безкоштовної правової допомоги), передбачені для підозрюваних, обвинувачених, на осіб, які притягуються до дисциплінарної або адміністративної відповідальності. Основним критерієм, на підставі якого дисциплінарне або адміністративне провадження може бути визнано аналогом кримінальної справи, є тяжкість покарання, яке може бути застосоване до людини в результаті такого розгляду. Досить суворим покаранням вважається, зокрема, позбавлення волі на кілька днів («Зайцевс проти Латвії» («Zaicevs v. Latvia», №65022/01, 31 липня 2007 р.)) або великий штраф («Озтурк проти Німеччини» («Ozturk v. Germany», №8544/79,

¹ Практика Європейського суду з прав людини: рішення, коментарі [Текст]. – К. : Укр. центр правн. студій, 1999. – №2. – 72 с.

² Голдер (Golder) против Соединенного Королевства [Текст] : Постановление Европ. суда по правам человека от 21 февр. 1975 г. // Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. Т. 1. – М., 2000. – С. 39–80.

³ Де Сальвиа, М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. [Текст] / М. де Сальвиа. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 1072 с.

⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

⁵ Airey v. Ireland, Judgement of 9 Oct. 1979, Series A, No. 32; para. 26. Цит. за: Европейский Суд по правам человека. Избранные решения. Т.1. – М., 2000. – С. 276; Голдер (Golder) против Соединенного Королевства [Текст] : Постановление Европ. суда по правам человека от 21 февр. 1975 г. // Европейский суд по правам человека. Избранные решения : в 2 т. Т. 1. – М., 2000. – С. 39–80.

⁶ Див.: Кирилук, Д. Міжнародно-правові стандарти права особи на правову допомогу та їх імплементація у законодавстві України [Текст] / Д. Кирилук // Юрид. журн. – 2005. – №12. – С. 46–48.

21 лютого 1984 р.)). Відповідно обов'язок надати безкоштовну правову допомогу може виникнути, наприклад, при розгляді справ про адміністративні правопорушення, за вчинення яких може бути призначено покарання у вигляді арешту. На такі категорії справ будуть поширюватися ті ж стандарти і принципи надання правової допомоги, які ЄСПЛ використовує стосовно допомоги захисника у кримінальних справах¹.

Отже, адвокатура з необхідністю включається в організовану державою систему захисту прав і свобод людини і громадянина, при цьому без адвокатури неможлива реалізація функції правосуддя як основи гармонійного співіснування інтересів особистості, суспільства і держави. Захист прав людини і громадянина (саме для цього створена адвокатура) набуває значення найважливішої публічної функції в державі, яка оголосила себе правовою².

Визнання тісного зв'язку адвокатури і судової влади, а також надання адвокатами професійної правової допомоги як необхідна умова реалізації судового захисту прав і свобод особистості ставить, у свою чергу, низку питань щодо взаємодії адвокатури та суду. Ці питання можуть мати як правовий, так і морально-психологічний характер. У будь-якому випадку відповідь на них може мати значення як для функціонування та перспектив розвитку як адвокатури, так і судової влади. У зв'язку з цим слід визнати важливість дослідження ефективних шляхів взаємодії між суддями та адвокатами у сфері забезпечення конституційних прав та свобод людини, визначення місця та ролі адвокатури як одного з правозахисних інститутів суспільства, який одночасно є невід'ємною частиною державного механізму відправлення правосуддя.

Як відмічається у Висновку № (2013)16 Консультативної ради європейських суддів про відносини між суддями та адвокатами від 15 листопада 2013 р., судді та адвокати відіграють різні ролі в судовому процесі, проте внесок представників обох професій є необхідним для досягнення справедливих та ефективних рішень в усіх судових процесах відповідно до закону (п. 4). Судді та адвокати розділяють основоположний обов'язок, а саме — дотримання процесуальних норм і принципів справедливого судочинства (п. 10). У межах професійного обов'язку захисту прав та інтересів своїх клієнтів адвокати мають відігравати суттєву роль у справедливому здійсненні правосуддя (п. 6). Судді та адвокати мають співпрацювати задля задоволення потреб сторін (п. 17)³.

Можна відокремити дві сфери відносин між суддями та адвокатами. З одного боку, це відносини, які походять від процесуальних принципів та правил, і які прямо впливають на ефективність та якість судочинства. З другого боку, це відносини, які впливають із професійної поведінки суддів та адвокатів та які потребують взаємної поваги до ролей, що відіграють обидві сторони, та конструктивного діалогу між суддями та адвокатами. У рекомендаціях, викладених у Висновку від 01.01.2001 р. Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо

¹ Европейская конвенция о защите прав человека: право и практика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/2466505/2466505-011.htm>. – Заголовок з екрана.

² Див.: Вільчик, Т. Б. Адвокатура та громадянське суспільство у правовій державі [Текст] / Т. Б. Вільчик // Право України. – 2014. – № 11. – С. 243–250.

³ Висновок № (2013)16 Консультативної ради європейських суддів про відносини між суддями та адвокатами від 15 листопада 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/visnovok-n-2013-16-konsultativnoyi-radi-evropeiskih-suddiv-p-doc174863.html>.

якості судових рішень, зазначається, що стандарт якості судових рішень — це результат взаємодії між численними учасниками судової системи¹, у тому числі між суддями та адвокатами.

Законодавство більшості країн Європейського Союзу по-різному визначає питання правової природи адвокатури та її відношення до судової влади, але у ряді країн місце адвокатури та її взаємозв'язок із судовою системою визначаються досить чітко й однозначно. Так, місце адвокатури у правовій системі Литви визначається як незалежна частина правової системи держави (ст. 2 Закону «Про адвокатуру Литви»). Адвокатура в Латвії є невід'ємною частиною правосуддя і думки цього органу повинні враховуватись усіма державними установами.

Значну увагу питанням правової регламентації статусу адвоката приділено в законодавстві Болгарії, в якому адвокатська діяльність прирівняна до діяльності суддів і до того ж адвокатам надано право ініціювати дисциплінарне переслідування порушників його професійних прав. Так, відповідно до Закону Болгарії «Про адвокатів» адвокат користується рівною повагою із суддями і між ними відбувається така ж взаємодія, як між суддею та юрисдикційними, адміністративними та іншими органами країни (ч. 1 ст. 10).

У Великобританії суддею може стати практикуючий упродовж тривалого часу адвокат, який добився значного успіху в своїй діяльності. Поняття адвокатури в Німеччині визначається Федеральним положенням про адвокатуру як незалежна організація в системі правосуддя. До адвокатської діяльності допускається лише та особа, яка відповідно до Закону «Про суддів» визнається придатною до виконання суддівських обов'язків. Це означає, що претендент на посаду адвоката прирівнюється до кандидата на високу посаду судді. Адвокат стоїть на сторожі справедливості й законності, тоді як адвокатура в цілому сприяє реалізації ідеї правової держави². У законі Франції «Про реформу деяких судових та юридичних професій» від 31 грудня 1971 р. № 71-1130 підкреслюється, що «адвокати є помічниками правосуддя»³. У статтях 1 і 38 Кодексу професійної етики адвокатів Греції від 4 січня 1980 р. (Kodex Deontologias) інститут адвокатури характеризується як «орган правосуддя». У пункті 1 ст. 76 Статуту Ордену адвокатів Португалії, затвердженого Законом від 16 березня 1984 р. № 84, під заголовком «Про адвоката як слугу правосуддя і права, його незалежність та безкорисливість» говориться, що у своїй професійній діяльності та поза нею адвокат повинен вважати себе слугою правосуддя і права⁴. В Іспанії регулювання діяльності адвокатів здійснюється розділом Закону про судову владу від 1 липня 1985 р.⁵

¹ Висновок № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a52.

² Федеральное положение (закон) об адвокатах (Германия) [Текст]. Bundesrechtsanwaltsordnung vom 1 August 1959 (Fassung vom 9 Dezember 2004). 50668-Koln, 2002.

³ Loi n° 71-1130 du 31 décembre 1971 portant réforme de certaines professions judiciaires et juridiques [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?jsessionid=764354F9356CF0DD18F93996452F55FC.tpdj014v_1?cidTexte=JORFTEXT000000508793&dateTexte=2.

⁴ Режим доступу: http://www.ccbe.eu/fleadmin/user_upload/NTCdocumentyPortuguese_Bar_.pdf.

⁵ Ley Organica del Poder Judicial de 01 julio 1985// Официальный сервер испанской юридической информации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.boe.es/>.

Отже, теза про те, що адвокатура є незалежною організацією в системі правосуддя, яка виконує суттєву роль у реалізації судової влади, виступаючи як помічник осіб, що здійснюють судочинство, знаходить своє підтвердження в законодавчих актах, що регулюють діяльність адвокатури, більшості країн Європейського Союзу.

Кодекс професійної етики Американської асоціації адвокатів також містить вказівку на те, що професія адвоката — галузь відправлення правосуддя (Канон 12)¹.

Вважаємо, що в законодавстві України має бути закріплено поняття адвокатури як функціональної частини правосуддя та судової системи, організованої на підставі принципу організаційного самоврядування та незалежності. Одночасно не можна не відмітити зміни, що відбуваються в уявленнях стосовно ролі адвоката в судочинстві як на доктринальному, так і на законодавчому рівні. Еволюцію, яка відбувається щодо визначення адвокатури як органу правосуддя, можна спостерігати на прикладі німецької юридичної науки. Так, професор К. Армбрустера вважає, що вираз «орган правосуддя» щодо адвокатури показав себе як «найкраще, точніше формулювання в порівнянні з усіма іншими і пройшов перевірку часом»².

Однак на цей час сучасні німецькі вчені знов повернулися до критичного осмислення цього поняття, яке стало вже класичним. Як зазначається цими вченими, поняття органу правосуддя повинно розумітися з урахуванням двох моментів: адвокат є інструментом (дослівний переклад слова «орган» з грец.) правосуддя й одночасно він виконує обов'язки, пов'язані з приватними інтересами однієї зі сторін. Така подвійна функція вимагає ясного розмежування в ситуаціях, коли захист інтересів окремої особи може вступити в конфлікт зі служінням праву як такому³. Ці питання будуть розглянуті нами в наступному підрозділі, але зараз зазначимо, що відповідно до національного законодавства, захищаючи інтереси довірителя, адвокат у той же час стоїть і на сторожі інтересів права. І це питання чітко визначено вітчизняним законодавцем. Так, згідно зі ст. 28 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокату забороняється укладати договір про надання правової допомоги і він зобов'язаний відмовитися від виконання договору, зокрема, у випадку, якщо результат, досягнення якого бажає клієнт, або засоби його досягнення, на яких він наполягає, є протиправними⁴.

Судді та адвокати мають кожен свій перелік етичних принципів, однак декілька етичних принципів є спільними і для суддів, і для адвокатів, наприклад дотримання закону, верховенства права, професійна таємниця, честь та гідність, повага до учасників процесу та сторін, професіоналізм та справедливість. Етичні принципи суддів та адвокатів повинні також стосуватися відносин між цими двома професіями, включати спільні етичні принципи, такі як здійснення співпраці задля справедливого та швидкого судочинства, взаємоповага, постійність професійного навчання,

¹ Див.: Мюллерат, Р. Независимость — основной принцип юридической этики [Електронний ресурс] / Р. Мюллерат // Профессиональная этика юриста: «Адвокатская этика». — Режим доступу: <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1132463>.

² Armbruster, K. Die Entwicklung der Verteidigung in Strafsachen [Текст] / K. Armbruster. — Berlin, 1980. — S. 143–144.

³ Немечкая адвокатура между прошлым и будущим [Текст] // Адвокат. вести. — 2006. — № 5.

⁴ Про адвокатуру та адвокатську діяльність [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. — 2013. — № 27. — Ст. 282.

в тому числі — спільного. Зокрема, незалежні органи самоврядування суддівського корпусу та адвокатури мають відповідати за процес спільного професійного навчання суддів та адвокатів, який може зробити суттєвий внесок у досягнення найвищої якості правосуддя.

Із прийняттям Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII були внесені зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (далі — Закон), що набули чинності 28 березня 2015 р. Відповідно до ч. 2 ст. 93 Закону, право на звернення зі скаргою (заявою) щодо поведінки судді, яка може мати наслідком дисциплінарну відповідальність судді, має будь-яка особа. Громадяни здійснюють зазначене право особисто або через адвоката, юридичні особи — через адвоката, органи державної влади та органи місцевого самоврядування — через своїх представників. Виходячи зі змісту вказаної норми адвокату надається переважне право звернення з відповідною скаргою (заявою) щодо поведінки судді, за винятком випадків, коли фізична особа особисто здійснює вказане право або ж таке право здійснює орган державної влади або орган місцевого самоврядування. Як відмічається в юридичній літературі, із прийняттям вказаних змін юридичних осіб було фактично обмежено у праві здійснювати представництво їх інтересів через вже наявного в них представника та зобов'язано залучати по таких справах іншу особу — адвоката¹.

Адвокат зобов'язаний перевірити факти, які можуть тягнути дисциплінарну відповідальність судді, до подання відповідної скарги (заяви). Він зобов'язаний відмовити у зверненні зі скаргою (заявою) щодо поведінки судді за наявності конфлікту інтересів, а також у разі, якщо такий адвокат є учасником судового процесу, в якому бере участь суддя, щодо поведінки якого подається відповідне звернення (ч. 2 ст. 93 Закону). Згідно з вимогами частини 4 вказаної статті, не допускається зловживання правом звернення без достатніх підстав, використання такого права як засобу тиску на суддю у зв'язку зі здійсненням ним правосуддя, а за подання завідомо безпідставної скарги адвокат може бути притягнений до дисциплінарної відповідальності.

Звернутися зі скаргою (заявою) щодо поведінки судді може тільки адвокат, який не є учасником судового процесу, в якому бере участь суддя, щодо поведінки якого подається відповідне звернення. У разі наявності підстав для звернення зі скаргою (заявою) щодо поведінки судді фізична особа, яка може вже мати адвоката по справі, а також юридична особа, в обов'язковому порядку, мають звернутись до іншого адвоката, який займається підготовкою такої скарги (заяви). Очевидним є той факт, що підстави дисциплінарної відповідальності судді можуть бути виявлені саме у процесі судового розгляду справи — безпосередньо під час слухання справи у судовому засіданні. У зв'язку з чим у практичних працівників цілком справедливо постає питання: в який спосіб адвокат, який не є учасником судового процесу, може оцінити поведінку судді та встановити достовірність фактів, які можуть бути підставою для подання заяви про порушення дисциплінарного провадження відносно судді?²

¹ Див.: Маркович, В. Участь адвоката у дисциплінарному провадженні щодо судді [Електронний ресурс] / В. Маркович. – Режим доступу: <http://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/uchast-advokata-u-disciplinarnomu-provazhenni-shchodo-suddi.html>.

² Там само.

Беручи до уваги, що формулювання «подання завідомо безпідставної скарги» може досить широко трактуватись, адвоката, який звертається зі скаргою (заявою) щодо поведінки судді, може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності фактично за дії його клієнта у разі повідомлення останнім недостовірних відомостей про поведінку судді. Вказана норма суперечить забороні притягати до будь-якої відповідальності адвоката у зв'язку із здійсненням ним адвокатської діяльності, встановленої ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. № 5076-VI як однієї з гарантій адвокатської діяльності. Наявність вказаних положень законодавства може мати наслідком безпідставне ініціювання та навіть притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності, з одного боку, або безпідставну відмову адвоката у виконанні покладених на нього законом обов'язків у випадках, коли адвокат не може бути впевненим у наявності підстав для своїх дій, — з другого. Тому такі норми законодавства потребують свого якнайшвидшого уточнення.

Взаємодія адвокатів із суддями полягає в тому, що адвокати можуть здійснювати представництво інтересів суддів у дисциплінарному провадженні (п. 12 ст. 95 Закону «Про судоустрій і статус суддів»). Голова НААУ, РАУ Л. П. Ізовітова відзначила з цього приводу, що «у питанні дисциплінарної відповідальності суддів адвокати будуть працювати не тільки над підготовкою та складенням скарг щодо судді, а й над їх представництвом як захисники... Тому в особі адвокатів судді матимуть не тільки скаргників, а й захисників»¹.

І ще одним випадком взаємодії суддів і адвокатів є встановлена Законом участь адвокатів у вирішенні питань притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності як членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Так, з'їздом адвокатів України до складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України обираються по одному члену дисциплінарної і кваліфікаційної палат. Незалежність та неупередженість адвокатів при прийнятті рішень як члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України потребує зупинення ними адвокатської діяльності на час виконання повноважень членів Комісії (частини 1, 7 ст. 102 Закону). У той же час вимоги до суддів щодо збереження об'єктивності й неупередженості при здійсненні правосуддя виключають можливість пред'явлення до адвоката будь-яких претензій у ході судового розгляду. Суд має право звернутися до органів адвокатського самоврядування з письмовим викладенням своїх зауважень щодо професійної та етичної сторони діяльності адвоката, однак вирішувати питання про те, чи були допущені адвокатом порушення норм закону та Кодексу професійної етики адвокатів, мають право тільки органи адвокатського самоврядування (ст. 39 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

Цивілізований досвід діяльності юстиції переконливо дійшов висновку, що взаємозв'язок адвокатури із судовою системою, пов'язаний посадовими відносинами, створює сприятливі умови для авторитету закладів правозахисників та професійної надійності формування судових органів². Вимоги судової правоздатності встановлю-

¹ Роль адвоката в дисциплінарному провадженні щодо судді [Електронний ресурс] : круг. стіл, ініційований Нац. асоц. адвокатів України, 20 трав. 2015 р. – Режим доступу: <http://unba.org.ua/news/507-news.html>.

² Див.: Андреевський, В. В. Організація діяльності адвокатури [Текст] / В. В. Андреевський. – К. : Вид-во Київ. ун-ту права, 2008.

ються відносно суддів та адвокатів, і тому розвиток судоустрою розвинутих правових систем Європейського Союзу сформував декілька видів взаємозв'язку та взаємодії між судовою владою та адвокатурою, серед яких можна виділити три основні: заміщення судових посад тільки практикуючими адвокатами з певним досвідом роботи; часткові квоти на заміщення судових посад адвокатами; відокремлене становище суду і адвокатури щодо кадрової політики. У звіті СЕРЕЖ «Європейські судові системи: ефективність та якість правосуддя» зазначається, що в тих країнах, де кар'єрні шляхи суддів та адвокатів не перетинаються, розвиток взаєморозуміння між двома професіями є особливо важливим¹.

Одним із можливих способів зближення адвокатури і судової влади є визнання за адвокатурою першочергового права на заміщення вакантних судових посад (за прикладом Великої Британії, де суддею може стати адвокат, який практикує тривалий час та досяг успіху у своїй практичній діяльності). У цьому випадку стандарти кваліфікаційного адвокатського іспиту мають бути ідентичні стандартам суддівських іспитів. Можливо, можна було б зберегти двоступеневу форму іспиту для адвоката: спочатку адвокатський іспит, потім — суддівський. Рекомендувати адвокатів на заняття вакантної судової посади могла б Рада адвокатів України. Подібна пропозиція висловлювалась російськими вченими. Так, як відмічає С. О. Деханов, держава, одержавши в особі адвокатів кваліфікованих суддів, стане більше довіряти цьому інституту громадянського суспільства, а адвокатура буде вносити у систему судочинства свої демократичні традиції². До речі, у більшості країн світу, де існує розвинута правова система, саме так і відбувається. Фактично всі судді в цей час є членами адвокатури, — зазначає у своїй книзі Вільям Бернам³. Незалежні й сильні об'єднання адвокатів — неодмінний атрибут тих суспільств, в яких дотримується принцип верховенства закону, а судова влада є незалежною.

Відомий вчений, який присвятив адвокатури свої найважливіші праці, — Є. В. Васьковський, писав про адвокатуру як про джерело кадрів для суду (магістратури). Адвокат може стати суддею, а суддя — адвокатом. Все залежить від особистих схильностей і від умов роботи в тому чи іншому регіоні країни⁴. Науковець вказував на можливий (допустимий) перехід адвоката в магістратуру як велика довіра, яка чиниться конкретному адвокату, про бажану кар'єру адвоката, що змушує його працювати самовіддано, морально, безкорисливо. «Кожна праця, — зауважував Є. В. Васьковський, — вимагає не тільки матеріального, а й морального заохочення. Для адвокатури теж необхідна будь-яка нагорода за тривале й бездоганне служіння правосуддю, а цією нагородою може бути тільки одне: перехід на вищі посади судової магістратури. Знищити його, і ви знищите єдиний благородний стимул до діяльності»⁵.

¹ Report on «European judicial systems: efficiency and quality of justice» [Електронний ресурс]. Edition 2014. СЕРЕЖ. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/evaluation/2014/Rapport_2014_en.pdf.

² Деханов, С. А. Адвокатура, гражданское общество, государство [Текст] / С. А. Деханов // Адвокат. – 2004. – 12 дек. – С. 6.

³ Бернам, В. Правовая система США [Текст] / В. Бернам. – М. : Нов. юстиция, 2006. – С. 23.

⁴ Васьковський, Е. В. Организация адвокатуры [Текст] / Е. В. Васьковський. – СПб., 1983. Раздел III «Связь с магистратурой» § 2. – С. 173.

⁵ Там само. – С. 175.

Указану думку підтримують і сучасні вчені. Так, В. В. Андреевський вважає, що прагнення адвоката є не тільки визнання й популярність, а головне, завдяки сумлінному виконанню публічних правозахисних обов'язків досягти почесного місця судді — завжди є стимулом для покращення результатів роботи¹. Тісний зв'язок адвокатури із судовою системою створює сприятливі передумови для підвищення авторитету установ правозахисників і надійності формування судової системи, — вказує М. Р. Аракелян².

Примітно, що в Німеччині для адвокатів і суддів встановлені однакові вимоги до рівня освіти. Насамперед кандидат повинен прослухати курс юриспруденції протягом 8 семестрів в одному з університетів Німеччини і скласти державні іспити. Крім того, адвокати, судді та прокурори починають свою правову підготовку разом. Така підготовка проводиться протягом двох років, по кілька місяців з яких стажисти працюють у судах, прокуратурі, органах місцевого самоврядування і безпосередньо з адвокатами. Подібне стажування приводить до встановлення взаєморозуміння між колегами. Останнє, у свою чергу, суттєво впливає на якість правосуддя та забезпечення права людини на справедливий суд. Запорукою успішного виконання обов'язків суду є встановлення довірливих відносин між судьями та адвокатами. Експерт Проекту ЄС «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні» Віргіліус Валанчіус відмічає: «Судді й адвокати мають різні погляди на ті самі питання. У той же час відносини між судьями та адвокатами впливають на якість правосуддя»³.

Судова влада в сучасному суспільстві, будучи інтегрованою в державний механізм, виконує функцію посередника у спорах між учасниками суспільного життя і є досить ефективним засобом примирення й розв'язання соціальних конфліктів. У цьому — головна соціальна цінність правосуддя і основна причина, через яку суб'єкти соціального життя конституують судову владу⁴. Компромiс між державою та громадянським суспільством з питань організації судової влади та здійснення правосуддя реалізується перш за все у формі громадського контролю, — стверджує С. В. Прилуцький⁵. Як зазначає В. В. Городовенко, судова влада потребує, по-перше, соціального контролю з боку представників суспільства за справедливим застосуванням не тільки закону, а й норм моралі з урахуванням місцевих традицій та звичаїв, що склалися, та, по-друге, забезпечення представниками суспільства таких умов, що можуть гарантувати судьям

¹ Андреевський, В. В. Організація діяльності адвокатури [Текст] / В. В. Андреевський. – К. : Вид-во Київ. ун-ту права, 2008. – С. 65.

² Аракелян, М. Р. Институт адвокатуры правозащитной Украины: правовые истоки и содержание [Електронний ресурс] / М. Р. Аракелян // Евразийский юрид. журн. – 2013. – № 12 (57). – Режим доступу: http://www.eurasialegal.info/index.php?option=com_content&view=article&id=3117:2014-01-13-08-37-29&catid=35:2010-12-14-07-44-51&Itemid=1.

³ Адвокаты обсудили пути развития и интеграции адвокатуры Украины в профессиональное европейское сообщество [Електронний ресурс] // Юрид. практика. – 2014. – 7 лип. – Режим доступу: <http://pravo.ua/news.php?id=0042759>.

⁴ Див.: Карпов, Д. В. Социально-правовая природа судебной власти [Текст] / Д. В. Карпов // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. Сер. Право. – 1997. – Вып. 1. – С. 162–169.

⁵ Прилуцький, С. В. Громадянське суспільство в механізмі судової влади та правосуддя: теоретико-правовий аспект [Текст] / С. В. Прилуцький // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2010. – № 1. – С. 236–242.

незалежність від незаконного впливу офіційних структур та самостійність у формуванні їх внутрішнього переконання по судовій справі¹.

Вирішення проблеми налагодження взаємовідносин судової влади і громадськості здатне повернути довіру громадян до суду і суддів, що є одним із найбільш важливих завдань судової влади на сьогодні. Як слушно вказує Л. М. Москвич, — довіра громадян — це особливе джерело сили судової влади й одночасно показник її ефективності. Влада, яка не має підтримки населення, якій не довіряють люди, нежиттєздатна. Збереження такого стану справ може призвести до підвищення соціальної напруги в суспільстві. Зміцнення ж авторитету суду сприятиме досягненню суспільного визнання цього інституту, що виявлятиметься в довірі до нього суспільства².

Зовнішній контроль за діяльністю суду здійснюється тією чи іншою мірою зацікавленими особами, громадськістю та засобами масової інформації. Але це контроль випадковий, епізодичний і не завжди переконливий, — зауважує О. Д. Бойков³. Вважаємо, що в межах професійного обов'язку захисту прав та інтересів своїх клієнтів адвокати мають також відігравати суттєву роль у справедливому відправленні правосуддя. Будучи активним учасником механізму правозастосування, займаючи самостійне місце в механізмі правосуддя, адвокатура виконує (повинна виконувати) важливу функцію суспільного контролю у цій сфері. Така теза підтверджується і міжнародними документами, що регулюють сферу діяльності інституту адвокатури. Так, Хартія основоположних принципів діяльності європейських адвокатів ССВЕ визначає роль адвоката як незамінного учасника справедливого судового процесу, який не тільки щиро служить інтересам та захищає права свого клієнта, а також виконує такі функції в суспільстві, які виражаються в попередженні та запобіганні конфліктам, у забезпеченні вирішення конфліктів... у подальшому розвитку закону, а також у захисті свободи, справедливості та верховенства права⁴.

Адвокат захищає громадян не від закону, а від порушень закону щодо них, тобто своїми діями він сприяє зміцненню законності, підвищенню рівня довіри населення до закону, законності й державі в цілому, — відмічає С. Е. Лібанова⁵. Аналогічну думку підтримують і вітчизняні вчені. Так, С. В. Прилуцький зазначає, що рівновазі між суспільством і державою сприяє адвокатура як незалежний правозахисний інститут громадянського суспільства, що має стати важливою опорою судової влади. Самостійна та принципова правова позиція окремого адвоката в конкретній справі стає

¹ Городовенко, В. В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні [Текст] : монографія / В. В. Городовенко. — К. : Фенікс, 2007. — С. 172–173.

² Москвич, Л. М. Суспільна довіра до суду як показник ефективності судової влади [Текст] / Л. М. Москвич // Вісн. Верхов. Суду України. — 2011. — №2 (126). — С. 25–30.

³ Бойков, А. Д. Третья власть в России. Очерки о правосудии, законности и судебной реформе 1990–1996 гг. [Текст] / А. Д. Бойков. — М., 1997.

⁴ Хартія основоположних принципів діяльності європейських адвокатів [Електронний ресурс] : прийнята на пленарній сесії ССВЕ 24 листоп. 2006 р. — Режим доступу: <http://www.cay.org.ua/ua/104/index.html>.

⁵ Лібанова, С. Э. Ответственность государственной власти за обеспечение конституционных прав и свобод под профессиональным общественным надзором независимого института гражданского общества [Електронний ресурс] / С. Э. Либанова. — Режим доступу: http://www.juristlib.ru/book_10088.html.

основою цілісної та незалежної позиції всієї адвокатської організації на існуючий режим законності¹.

Отже, зміна соціальної ролі адвокатури в умовах побудови правової держави і розвиненого громадянського суспільства обумовлюється й завданнями адвокатів з формування у громадян правильного уявлення про право та його роль у громадянському суспільстві й державі.

Адвокатура як правозахисний інститут може виступати захисником громадянського суспільства у взаєминах із державою і владою, вона покликана здійснювати від імені громадянського суспільства публічний правовий контроль за владою. Вважаємо, що в законодавстві України адвокатура має бути визначена як функціональна частина правосуддя та судової системи, організована на підставі принципу організаційного самоврядування та незалежності, якій держава надала право здійснювати владу громадського контролю у сфері юстиції.

Утім, визнаючи за адвокатурою цю функцію, потрібно мати на увазі не судовий захист, оскільки судова влада є окремою гілкою державної влади, а інший механізм, здатний забезпечувати рівновагу між громадянським суспільством і державою. Одним із таких механізмів, на думку С. О. Деханова, є парламент, який покликаний відкрито, справедливо і мирно усувати всі можливі розбіжності, що формуються в рамках громадянського суспільства, будучи певним стрижнем для громадянського суспільства і держави. Представники адвокатури повинні мати практичну можливість законодавчим шляхом впливати на процеси побудови та зміцнення громадянського суспільства й стежити за тим, щоб державні інститути не порушували конституційно закріплені межі державної діяльності².

Як зазначали А. В. Воробйов, А. В. Поляков, Ю. В. Тихонравов у монографії «Теорія адвокатури» у 2002 р., «адвокат зобов'язаний брати участь у правотворчості й насамперед у ролі критика чинного законодавства та судової практики. Кожний адвокат може вказати на недосконалість закону, виступаючи в суді. Але цього явно недостатньо, щоб зцілювати вади чинного права, має бути чутним голос цілого стану»³.

У науковій літературі висловлюються пропозиції щодо необхідності введення в законодавство ефективного механізму реалізації права адвокатської спільноти на проведення експертиз законопроектів, які належать до адвокатської діяльності та стосуються захисту прав і свобод людини⁴, а також вказується на те, що представники адвокатури повинні мати практичну можливість законодавчим шляхом впливати на процеси побудови та зміцнення громадянського суспільства та стежити за тим, щоб державні інститути не порушували конституційно закріплені межі державної діяльності⁵.

¹ Прилуцький, С. В. Судова влада в умовах формування громадянського суспільства та правової держави в Україні [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / С. В. Прилуцький. – К., 2013. – 447 с.

² Деханов, С. А. Адвокатура, гражданское общество, государство [Текст] / С. А. Деханов // Адвокат. – 2004. – 12 дек. – С. 15–19.

³ Воробьев, А. В. Теория адвокатуры [Текст] / А. В. Воробьев, А. В. Поляков, Ю. В. Тихонравов. – М. : Грантъ, 2002. – С. 138.

⁴ Див.: Либанова, С. Э. Адвокатура Российской Федерации в механизме конституционной защиты прав и свобод [Текст] : монография / С. Э. Либанова. – Курган, 2009. – С. 91.

⁵ Див.: Деханов, С. А. Адвокатура, гражданское общество, государство [Текст] / С. А. Деханов // Адвокат. – 2004. – 12 дек. – С. 15–19.

На адвокатуру як правозахисний інститут покладається здійснення професійної правозахисної діяльності, яку можна визначити як діяльність знавців права (правознавців) щодо його захисту від порушень як членами та організаціями громадянського суспільства, так і органами державної влади. Захист прав покладено на адвокатуру, яка є одним з інститутів Конституції, становлячи, свого роду, конституційну цінність¹.

Слід звернути увагу на те, що важливою відмінною ознакою західноєвропейської адвокатури є її активна участь у законодавчому процесі і пасивна роль самоврядних інститутів адвокатури в політичному процесі з метою прямого впливу на формування демократичного законодавства².

Вважаємо за доцільне закріпити в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» повноваження адвокатури на здійснення експертиз проектів законів з питань, що належать до адвокатської діяльності. Таку функцію може здійснювати Рада адвокатів України з наступним доведенням думки органів адвокатського самоврядування до законодавчих органів державної влади. Крім того, вважаємо за потрібне при виникненні необхідності внесення змін та доповнень до чинного законодавства України, що регулює адвокатську діяльність, надати інституту адвокатури право звернення до Верховної Ради України в порядку законодавчої ініціативи.

Будучи публічним інститутом — соціальним і правозахисним, адвокатура виконує життєво важливі для суспільства функції. У механізмі конституційного гарантування захисту прав і свобод вона виступає як форма угоди, негласного суспільного договору, як вид соціальної взаємодопомоги, як незалежний громадський нагляд за належним відправленням правосуддя, як чинник суспільного впливу на державну політику у сфері юстиції та на законотворчість, як сила, що стримує свавілля влади³. Універсальний механізм забезпечення конституційних прав людини у правозастосовній діяльності органів системи публічної влади покликаний забезпечити гармонійні взаємини держави, людини і суспільства, ефективну реалізацію конституційних прав кожної людини.

Дискусійні питання визначення обов'язків адвоката в суді (зарубіжний досвід). Головний суддя Верховного суду Уеллса у справі «Ziems v Prothonotary of the Supreme Court of NSW» (1957) 97 CLR 279, 286 заявив, що адвокат — не звичайна професія чи рід занять... Адвокат є довіреною особою свого клієнта, його радником, отже, вони мають бути чесними і володіти здібностями вести свою роботу в суді. У силу давньої традиції адвокатури її прагненням є зробити ефективними правові послуги для суспільства, перебуваючи у відносинах тісної співпраці з суддями, а також з іншими членами колеги адвокатів. Це тонкі відносини, і адвокат має в них виключні привілеї та виняткові зобов'язання⁴.

¹ Див.: Либанова, С. Э. Универсальный механизм обеспечения конституционных прав человека в правоприменительной деятельности органом системы публичной власти [Текст] / С. Э. Либанова // Вестн. Омс. ун-та. Сер. «Право». – 2013. – № 3 (36). – С. 66–69.

² Див.: Деханов, С. А. Адвокатура в Западной Европе: опыт и современное состояние [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11 / С. А. Деханов. – М., 2011. – 380 с.

³ Див.: Либанова, С. Э. Адвокатура Российской Федерации в механизме конституционного гарантирования защиты прав и свобод [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / С. Э. Либанова. – Екатеринбург, 2014. – 58 с.

⁴ Ziems v Prothonotary of the Supreme Court of NSW (1957) 97 CLR [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawyerslawyer.net/2010/06/15/ziems-v-prothonotary-of-the-supreme-court-of-nsw/>.

Відповідно до європейських стандартів, що містяться в таких документах, як Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи від 25 жовтня 2000 р. «Про свободу здійснення професії адвоката», Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства¹, що є визнаними зразками для інтерпретації та застосування в національних деонтологічних нормах, комплекс адвокатських обов'язків можна розділити на такі категорії: обов'язки щодо клієнтів; обов'язки щодо суду та інших державних органів; обов'язки щодо адвокатури в цілому і інших адвокатів; обов'язки щодо суспільства.

Ураховуючи цю класифікацію обов'язків адвоката, спробуємо проаналізувати деякі проблемні питання професійної діяльності адвоката у суді з точки зору того, як вони вирішуються у вітчизняному законодавстві, науковій літературі, міжнародних документах і в судовій практиці зарубіжних країн.

Серед основних обов'язків адвоката, передбачених як національним законодавством, так і правом Європейського Союзу, можна виділити такі: дотримання чинного законодавства та професійних норм, виконання своїх зобов'язань перед клієнтом, дотримання професійної таємниці, страхування професійної відповідальності, дотримання належної поваги стосовно суду і колег, чесне ведення судового розгляду та ін.

Відповідно до вітчизняного законодавства, захищаючи інтереси довірителя, адвокат в той же час стоїть і на сторожі інтересів права (ст. 28 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). З урахуванням того, що адвокат є учасником процесу відправлення правосуддя і одночасно він виконує обов'язки, пов'язані з приватними інтересами свого клієнта, виникає потреба у розмежуванні таких можливих ситуацій, коли захист інтересів окремої особи може зайти у конфлікт зі служінням праву як такому. Суперечливі обов'язки адвоката щодо суду і свого клієнта передбачають випадки претензій до адвоката та можливість порушення питання про притягнення його до відповідальності.

Однак, у п. 14 ч. 1 ст. 23 «Гарантії адвокатської діяльності» Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» встановлено, що забороняється притягати до кримінальної чи іншої відповідальності адвоката (особу, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю) або погрожувати застосуванням відповідальності у зв'язку із здійсненням ним адвокатської діяльності згідно із законом². Можна погодитися, що це спеціальна гарантія проти тиску на адвоката та забезпечення дотримання його прав. Водночас виникає низка проблем із дотриманням прав клієнтів, якщо у разі неналежної кваліфікації адвоката чи порушення ним своїх професійних обов'язків клієнт залишається без захисту своїх прав із вини адвоката, наприклад, коли той без поважних причин не з'являвся в суді для представництва інтересів клієнта, і суд залишає позов без розгляду³.

¹ Профессия адвоката: Содействие правовой реформе в странах Восточного партнёрства [Текст] : докл., подгот. раб. гр. «Профессиональные судебные системы» / Ген. дирекция по вопросам прав человека и верховенства права. – Страсбург, 2012.

² Про адвокатуру та адвокатську діяльність [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2013. – № 27. – Ст. 282.

³ Див.: Кравченко, М. В. Щодо відповідальності адвокатів за порушення зобов'язань за договором з надання правової допомоги [Текст] / М. В. Кравченко // Юрид. вісн. – 2014. – № 3 (32). – С. 130–134.

У зарубіжній юридичній літературі на цей час широко обговорюється проблема співвідношення обов'язків адвоката щодо суду і щодо свого клієнта. Ця проблема не є новою, проте, в наш час обговорюється досить жваво. Так, ще в 1969 р. у Великій Британії було прийнято рішення у справі *Rondel v Worsley*, за яким було вказано, що «адвокат має найважливіший обов'язок щодо суду, до стандартів його професії, до громадськості, які часто призводять до конфлікту з інтересами його клієнта». Лорд Рейд пояснив у цій справі, що «Кожен адвокат зобов'язаний клопотати з усіх необхідних питань, досліджувати кожен аргумент, ставити запитання в суді і т. д., якщо він діє при цьому на користь справи свого клієнта. Проте є межі, за які адвокат не повинен заходити при здійсненні своїх обов'язків щодо свого клієнта»¹.

Розвиваючи це висловлювання, Г. Бреннан зазначає, що при виконанні своїх професійних обов'язків адвокат отримує не тільки вигоду, а й несе тягар. Вигода є очевидною, зокрема можливість зробити кар'єру в праві як одного з членів адвокатської професії. Тягар лежить в основі зобов'язання адвоката підкорятися верховенству закону і в його боргу «сприяти суду у здійсненні правосуддя відповідно до вимог закону»². Першочерговим обов'язком адвоката як учасника судочинства є сприяння у здійсненні правосуддя. Присяга або підтвердження, що складають адвокати, означає, що вони мають додатковий рівень відповідальності і що вони можуть керуватися у своїх діях не тільки побажаннями своїх клієнтів³.

Ф. Марабуто, аналізуючи діяльність португальських адвокатів, стверджує: «...насамперед ми повинні служити інтересам правосуддя, так само як і інтересам тих, хто нам довірив захист своїх прав і свобод»⁴.

Адвокати повинні виконувати свій обов'язок як учасники судочинства, зокрема і в тому випадку, якщо цей обов'язок заходить у конфлікт з їх обов'язком перед клієнтом. Частина такого обов'язку адвоката полягає в необхідності інформування клієнта в тому, що він (обов'язок. — *T. B.*) має для адвоката першорядне значення⁵.

Разом з тим далеко не в усіх міжнародних документах говориться про можливість адвоката йти на конфлікт відносно зобов'язань перед своїм клієнтом, якщо цього потребують інтереси правосуддя. Так, наприклад, Міжнародні принципи незалежності та підзвітності суддів, адвокатів і прокурорів вказують: якщо обов'язком прокурорів є розслідування і припинення всіх порушень прав людини, незалежно від того, хто саме їх скоїв, то адвокати ж повинні завжди здійснювати свої функції в інтересах своїх підзахисних. У цьому зв'язку судді, адвокати і про-

¹ *Rondel v Worsley* [1969] 1 AC 191, 227-228p. (Lord Reid) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1967/5.html>.

² Sir Gerard Brennan, 'Inaugural Sir Maurice Byers Lecture – Strength and perils: the Bar at the turn of the century' (Speech delivered at the New South Wales Bar Association, Sydney, 30 November 2000).

³ *Gianarelli v Wraith* (1988) 165 CLR 543, 555-6, 572 ('Gianarelli').

⁴ Див.: Марабуто, Ф. Деонтологія. Етико-юридические правила адвокатуры [Текст] / Ф. Марабуто // Адвокат (газ.). – 2002. – № 11. – С. 4.

⁵ THE DUTY OWED TO THE COURT – SOMETIMES FORGOTTEN A speech delivered by the Hon. Marilyn Warren AC at the Judicial Conference of Australia Colloquium, Melbourne on 9 October 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jca.asn.au/wp-content/uploads/2013/11/2009OriginalKeynoteAddress.pdf>.

курори мають ключове значення для реалізації права на справедливий судовий розгляд¹.

Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського співтовариства зазначає, що адвокат повинен діяти в інтересах права в цілому так само, як і в інтересах тих, чий права та свободи йому було довірено захищати².

У деяких судових рішеннях країн Європейського Союзу вказується, що обов'язком адвоката в суді є належне відправлення правосуддя. Цей обов'язок впливає з його статусу як учасника процесу та невід'ємної частини відправлення правосуддя. Роллю адвоката є не просто представництво інтересів свого клієнта в змагальному процесі, а в тому, щоб «допомогти суду у здійсненні правосуддя відповідно до закону» (*Gianarelli v Wraith* (1988) 165 CLR)³.

У справі *Re Gruzman* (1968) було зазначено, що обов'язок вимагає, щоб адвокати діяли з чесністю, відвертістю і компетенцією, здійснювали незалежне судження у веденні справи, а не виявляли таку поведінку, яка є зловживанням процесу. Важливо відзначити, що адвокати не повинні вводити суд в оману, а мають бути відвертими у своїх відповідях і розкритті інформації перед судом. Коротше кажучи, адвокати, повинні робити все, що вони можуть зробити, щоб гарантувати, що закон у справі застосовується правильно⁴. У справі *Rees v Bailey Aluminium Products Pty Ltd & Anor* Суд вказав, що «обов'язок адвоката не вводити в оману суд та не кидати “необґрунтовану тінь на свідка” є частиною його боргу перед судом»⁵.

Більш категорично Суд висловився в рішенні у справі *Giannerelli v Wraith* (1988), в якій суддя Мейсон зазначив: «Обов'язки адвоката перед судом мають першорядне значення і повинні бути виконані, навіть якщо клієнт дає йому протилежне доручення»⁶.

Як зазначає Г. Бреннан, — метою адвоката в судовому процесі є належне відправлення правосуддя, а метою судового розгляду є здійснення правосуддя відповідно до закону. Це основа цивілізованого суспільства⁷.

Бажання виграти справу не має ніякої ролі у співвідношенні з відповідальністю перед судом. Над обов'язком перед клієнтом превалує обов'язок щодо суду. Існує межа між допустимим і надійним захистом і неприпустимим порушенням службово-

¹ Международные принципы, касающиеся независимости и подотчётности судей, адвокатов и прокуроров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.refworld.org.ru/category,REFERENCE,ICJURISTS,,,52e64cf74,0.html>.

² Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства [Електронний ресурс] : (прийнятий на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 р.). – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_343.

³ Gianarelli v Wraith (1988) 165 CLR; Gerard Brennan, 'Inaugural Sir Maurice Byers Lecture – Strength and perils: the Bar at the turn of the century' (Speech delivered at the New South Wales Bar Association, Sydney, 30 November 2000).

⁴ Re Gruzman (1968) 70 SR (NSW) 316, 323 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.studentlawnotes.com/re-gruzman-ex-parte-prothonotary-1968-70-sr-nsw-316>.

⁵ Rees v Bailey Aluminium Products Pty Ltd & Anor (2008) VSCA 244 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://jade.barnet.com.au/summary/mnc/2008/VSCA/244>.

⁶ Gianarelli v Wraith (1988) 165 CLR; Gerard Brennan, 'Inaugural Sir Maurice Byers Lecture – Strength and perils: the Bar at the turn of the century' (Speech delivered at the New South Wales Bar Association, Sydney, 30 November 2000).

⁷ Sir Gerard Brennan, 'Inaugural Sir Maurice Byers Lecture – Strength and perils: the Bar at the turn of the century' (Speech delivered at the New South Wales Bar Association, Sydney, 30 November 2000).

го обов'язку. Те, що обов'язок адвоката — діяти в межах закону, допомагаючи суду досягти належного вирішення спору в розумні строки і ефективним способом, було визнано судами в багатьох судових рішеннях¹. І нещодавно знову у справі *Main Road Property Group Pty* вікторіанський Апеляційний суд зазначив, що як учасник судочинства адвокат повинен мати зобов'язання сприяти Суду в ефективному відправленні правосуддя. Суд вказав на існування значного суспільного інтересу у своєчасному вирішенні спорів та на роль адвоката у сприянні найбільш ефективному використанню обмеженого ресурсу суду. Суд встановив, що законні інтереси клієнта потребують, як правило, короткої і ефективної презентації із реальних питань по справі. Утім деякі клієнти зацікавлені у тривалих судових процесах. Таке бажання не може реалізуватися адвокатами, які повинні діяти відповідно до їх обов'язків перед судом. Указане зобов'язання в наш час є важливим як ніколи «через складність і збільшення тривалості судових розглядів. Тому без такої допомоги адвокатів судам навряд чи вдасться здійснювати своєчасне і ефективне правосуддя»².

Як зазначив у своєму виступі на семінарі Асоціації Вікторіанських адвокатів Ж. Пагон (J. Pagone), відправлення правосуддя у змагальному процесі залежить великою мірою від правильного виконання обов'язків адвокатами в суді та ведення ними своїх справ. Суддя не має змоги знати заздалегідь про те, які свідки будуть викликатися, які докази мають бути першочерговими, які питання слід ставити в ході перехресного допиту. Рішення з таких питань, які обов'язково вплинуть на хід судового процесу та його тривалість, здійснюється адвокатом, а не суддею. Єдиною річчю, яка визначає роль адвоката в суді, є його завдання допомогти суду в належному вирішенні спору. Саме в цьому сенсі обидва — і суддя, і адвокат спільно беруть участь у здійсненні правосуддя. Обов'язок адвоката в суді, і обов'язок, який він має перед клієнтом, полягає в тому, яким чином справу клієнта представлено і роз'яснено особі, що приймає рішення. Адвокат «несе персональну відповідальність за ведення та представлення» справи в суді і «повинен приймати особисте рішення щодо суті й мети зроблених заяв і поставлених запитань». Судді покладаються на те, що адвокати їм кажуть. Таким чином, адвокат Ж. Пагон визначив природу обов'язків адвоката в суді як «спільну участь із суддями у відправленні правосуддя»³.

У 1998 р. суддя Давид Іпп (Верховний суд Західної Австралії) написав на той час революційну статтю — «Обов'язки юристів у суді», в якій він здійснив спробу визначення та впорядкування обов'язків адвокатів у суді. Ним були класифіковані деякі, з першого погляду, розрізнені прояви обов'язків адвоката в суді, зокрема, за такими загальними категоріями, як: не зловживати судовим процесом; не завдати шкоди правосуддю; вести справи ефективно й оперативно. Як зазначав автор, обов'язки адвока-

¹ Див., наприклад: *Giannarelli v Wraith* [1988] 165 CLR 543; *Aon Risk Services Australia Ltd v Australian National University* (2009) 258 ALR 14; *Bomanite Pty Ltd v Slatex Corp Aust Pty Ltd* (1991) 104 ALR 165.

² *A Team Diamond Headquarters Pty Ltd v Main Road Property Group Pty Ltd* [2009] VSCA 208 ('A Team Diamond'): THE DUTY OWED TO THE COURT – SOMETIMES FORGOTTEN A speech delivered by the Hon. Marilyn Warren AC at the Judicial Conference of Australia Colloquium, Melbourne on 9 October 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jca.asn.au/wp-content/uploads/2013/11/2009OriginalKeynoteAddress.pdf>.

³ *Victorian Bar Ethics Seminar*, 23 July 2008. G. T. Pagone [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vicbar.com.au/bar-associations/tax/publications>.

та щодо суду мають першорядне значення, хоча іноді можуть бути ситуації, в яких вони не узгоджуються з обов'язком адвоката щодо свого клієнта. Визнання першорядності обов'язків адвоката щодо суду не означає, що ці обов'язки адвоката стосуються конкретного судді, це борг суспільному інтересу у відправленні правосуддя, а обов'язки адвоката щодо суду виступають як гарант належного відправлення правосуддя. Порушення обов'язків адвокатом у суді є протиправною поведінкою. Така поведінка необов'язково має бути неетичною. З другого боку, неетична поведінка необов'язково може бути незаконною¹.

В іншому світі розкривають обов'язки адвоката в суді Роберт Белл і Керолайн Абела, які вважають, що основними обов'язками є такі: 1) бути чесним і поважним; 2) діяти професійно і 3) направляти клієнтів у судових процесах в інтересах сприяння довіри громадськості у здійсненні правосуддя². Останнє правило може бути враховане в національному законодавстві. У Правилах адвокатської етики, на нашу думку, доцільно закріпити, що адвокат не тільки особисто повинен виявляти повагу до суду, а й сприяти можливими засобами до проявів такої поваги своїм клієнтом, скеровувати його на сприяння громадської довіри до судової влади, що є дуже актуальним на сучасному етапі. До речі, позиція стосовно ролі адвоката у формуванні довіри громадськості до судової влади була висловлена в рішенні у справі *Giannerelli v Wraith*: «Ефективність здійснення правосуддя і ступінь суспільної довіри до судової влади істотно залежать від чесності та надійності юристів, які практикують у суді. Їх обов'язок чесності й справедливості є квінтесенцією ролі адвоката як учасника судового процесу. Суд і громадськість покладаються на нього, незалежно від того, чи має він досвід у своїй роботі або тільки розпочав її»³.

Правила поведінки адвокатів Західної Австралії від 28 травня 2012 р. передбачають таке: «Адвокат має першорядний обов'язок у судовому процесі діяти з незалежністю та в інтересах правосуддя». Правила встановлюють, що адвокати: 1) мають своїм першочерговим обов'язком сприяти відправленню правосуддя; 2) адвокати повинні підтримувати високі стандарти професійної поведінки; 3) як професіонали при відправленні правосуддя вони повинні діяти чесно, справедливо, вміло, компетентно і з ретельністю; 4) адвокати повинні приймати рішення в суді і давати свої рекомендації самостійно та з метою належного відправлення правосуддя, незважаючи на будь-які суперечливі побажання своїх клієнтів⁴.

Аналіз міжнародних документів та судової практики, а також наукових точок зору зарубіжних вчених дозволяє зробити такі висновки щодо діяльності адвоката в суді:

1. Завданням адвокатів є сприяння суду в ефективному відправленні правосуддя. Адвокати повинні сприяти ефективному використанню обмеженого ресурсу суду.

¹ Ipp J, 'Lawyers' Duties to the Court' (1998) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mrlegal.com.au/.../Lawyers%20Duties%20to%20the%20Court.pdf

² ROBERT BELL AND CAROLINE ABELA. A LAWYER'S DUTY TO THE COURT [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.advocates.ca/assets/files/pdf/bibliography/Duty_to_Court.pdf.

³ Gianarelli v Wraith (1988) 165 CLR; Gerard Brennan, 'Inaugural Sir Maurice Byers Lecture – Strength and perils: the Bar at the turn of the century' (Speech delivered at the New South Wales Bar Association, Sydney, 30 November 2000). – С. 577–588.

⁴ Western Australian Barristers' Rules. – 28 May 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wabar.asn.au/images/Western%20Australian%20Barristers'%20Rules%20_28%20May%202012_.pdf.

2. Правове становище адвокатів характеризується тим, що як учасники судочинства, вони разом із суддями беруть участь у відправленні правосуддя. Адвокати є невід'ємною частиною відправлення правосуддя.

3. Обов'язки адвоката перед судом мають першорядне значення і повинні бути виконані, навіть якщо клієнт дає адвокату протилежне доручення. Адвокати повинні своєчасно інформувати клієнта про те, що їх обов'язок перед судом має для адвоката першорядне значення.

4. Адвокати повинні підтримувати високі стандарти професійної поведінки, діяти чесно, справедливо, вміло, компетентно і з ретельністю. Адвокати повинні бути відвертими у своїх відповідях і розкритті інформації перед судом, вони не можуть вводити суд в оману.

5. Обов'язок адвоката — звернути увагу судді на будь-які помилки, яких, можливо, він припустився.

6. Адвокати повинні скеровувати клієнтів у судових процесах в інтересах сприяння довіри громадськості у здійсненні правосуддя.

Указані положення у більшості своїй є новими для вітчизняного законодавства. Вони встановлюють новий погляд на адвоката як помічника правосуддя, його невід'ємну частину, на якого покладається сприяння суду в ефективному відправленні правосуддя та ефективному використанні обмеженого ресурсу суду, визначають нові обов'язки адвоката як перед судом, так і перед його клієнтом. Зокрема, необхідність звернення уваги судді на будь-які помилки, яких, можливо, він припустився, інформування клієнта про те, що його обов'язок перед судом має для адвоката першорядне значення, направлення клієнтів у судових процесах в інтересах сприяння довіри громадськості у здійсненні правосуддя. Вважається, що деякі з цих положень застосовують на увагу та мають бути враховані при внесенні змін або прийнятті нового законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність в Україні.

Для незалежного виконання адвокатом своїх професійних обов'язків законодавство більшості країн, у тому числі й України, встановлює заборону притягнення адвоката до відповідальності або погрози застосування такої відповідальності у зв'язку із здійсненням ним професійної діяльності згідно із законом. Разом з тим із питань визнання імунітету адвоката від можливої відповідальності існує неоднозначна судова практика. Це питання обговорюється з точки зору можливої відповідальності адвоката за недбалість при виконанні своїх професійних обов'язків, допущену як щодо його обов'язків стосовно суду, так і щодо клієнта. Зупинимося на аналізі судових рішень і дискусії з цього приводу в науковій літературі більш детально.

Абсолютного імунітету в судовій роботі адвокатів ніколи не існувало в Канаді, США та країнах Європейського Союзу¹. Разом з тим деякі судові рішення підтверджують існування імунітету адвоката. Так, у справі про відповідальність адвоката перед своїм клієнтом *Swinfen v Lord Chelmsford*, розглянутій Верховним Судом Уелса, у рішенні було зазначено, що «здійснення контролю за провадженням справи є обов'язком адвоката. Однак адвокат не підлягає відповідальності, якщо він чесно вчиняв дії у справі

¹ Halsbury's Laws of England (2005 re-issue), vol 3(1) // Barristers, 'Barrister's Duties in Court' [550] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://trove.nla.gov.au/ndp/del/article/13044825>.

свого клієнта, навіть якщо з часом виявиться, що вони були вельми помилковим». Суд дійшов висновку, що адвокат не може нести жодної відповідальності за будь-які його дії, якщо вони були чесно здійснені у межах ведення справи адвокатом¹.

У справі про правову допомогу *D'Orta-Ekenaike v Victoria Legal Aid* 2005 р. Суд не лише не обмежив правову сферу існування імунітету адвоката, а навпаки, розширив його, встановив прецедент його застосування². Цікаво, що Високий суд Австралії в рішенні у цій справі підтвердив правильність рішення про недоторканність адвокатів, прийнятого у справі *Giannerelli pro Wraith* в 1988 р., за яким члени суду, зокрема суддя Мейсон, послалися на необхідність існування імунітету для адвокатів у суді як один із напрямів державної політики. При цьому Високий суд у 2005 р. відмовився слідувати позиції про відсутність імунітету в адвоката, встановленої для Англії та Уельсу в Палаті лордів у справі *Arthur J S Hall & Co (a firm) v Simons* [2002] 1 AC 615³.

У низці рішень Палати лордів Великої Британії було відзначено, що якщо обов'язок адвоката щодо суду є не більш ніж дублюванням його обов'язку перед своїм клієнтом, то це не становить жодної проблеми для адвоката: він повинен просто виконувати свій обов'язок. Однак там, де є конфлікт між обов'язками, можливо, адвокату доведеться робити вибір, у результаті якого може бути прийняте рішення, що суперечить бажанню його клієнта. Можливість клієнта подати скаргу до суду на дії адвоката може поставити адвоката у складне становище, особливо у випадках, коли ступінь його обов'язку перед судом може бути питанням незгоди з боку клієнта. Таким чином, потенціал для конфлікту між обов'язками є актуальним, але далеко не домінуючим, чинником в оцінці потреби в недоторканності (імунітеті) адвоката⁴.

На думку членів Палати лордів Великої Британії різні відповіді мають бути надані на запитання про необхідність існування адвокатського імунітету для цивільного та кримінального процесу, оскільки для одного імунітет може не бути виправданий, але для іншого він має бути збережений. Необхідність існування адвокатського імунітету для цивільного і кримінального процесу ними пропонується розглядати окремо, залежно від балансу суспільних інтересів. Зокрема, характер цивільного судочинства, на думку певних суддів, зумовлений тим, що він включає в себе твердження однієї сторони про те, що іншою стороною порушено її права, у зв'язку з чим вона, як правило, вимагає грошові кошти, а іноді — конкретної реалізації своїх прав. Суд, таким чином, повинен зробити вибір між двома конфліктуючими сторонами і визначенням відповідних прав. Це насамперед надання державою послуги, аналогічної наданням

¹ *Swinfen v Lord Chelmsford* [Електронний ресурс]: *Swinfen v Lord Chelmsford Pollock CB* -// Halsbury's Laws of England (2005 re-issue), vol 3(1) // Barristers, 'Barrister's Duties in Court' [550]. – Режим доступу: <http://trove.nla.gov.au/ndp/del/article/13044825>.

² *D'Orta-Ekenaike v Victoria Legal Aid* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.austlii.edu.au/cgi-bin/sinodisp/au/cases/cth/HCA/2005/12.html?query=title>

³ *Between the Devil and the Deep Blue Sea: Conflict between the duty to the client and duty to the court* By The Hon Justice Kenneth Martin, Supreme Court of Western Australia (Bar Association of Queensland Annual Conference Sunday, 4 March 2012) // http://www.supremecourt.wa.gov.au/_files/Bar_Assoc_of_QLD_Annual_Conf_March_2012_Ken_Martin_J.pdf

⁴ *Arthur J S Hall & Co (a firm) v Simons; Barratt v Ansell and others (trading as Woolf Seddon (a firm)); Harris v Scholfield Roberts & Hill (a firm) and another.* – House of Lords // <http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/2000/38.html>

арбітражних послуг. Наявність системи вирішення цивільних спорів у державі й додержання цивільних прав є необхідною частиною суспільного устрою. Це система відносного правосуддя. Її існування обґрунтовується в основному з економічної точки зору. Судді вважають, що у цивільному процесі імунітет адвоката представляється аномальним і аргументів на його користь, хоча вони й існують, бракує, щоб виправдати своє подальше існування.

Що ж стосується кримінального процесу, то тут адвокат виконує публічну функцію в інтересах суспільства. Це його громадянський обов'язок зі здійснення захисту інтересів свого клієнта. Решта учасників мають аналогічний громадянський обов'язок, виконуючи свою роль, і всі вони повинні бути зацікавлені у справедливому судовому розгляді. Адвокат-захисник також виконує в суді роль, яка походить із того ж суспільного інтересу, що й інших учасників процесу. Якщо захисник може бути притягнутий до цивільної відповідальності за виконання ним громадянського обов'язку і ролі, яку він повинен виконати у кримінальному процесі, він становитиме виняток серед інших учасників. На думку Лорда Міллета, адвокат не повинен мати імунітету від судового переслідування щодо його поведінки ані в цивільному, ані в кримінальному процесі.

Однак Палата лордів не погодилась з окремою думкою судді Міллета і у справі *Arthur J S Hall & Co (a firm) v Simons* зазначила, що є істотні відмінності між системами цивільного і кримінального правосуддя з погляду аналізованого питання. У системі цивільного судочинства природа ролі адвоката у процесі, природа предмета судового розгляду, законні інтереси клієнта і обставини, властиві цивільному процесу, перешкоджають визнанню адвокатського імунітету. Це й непотрібно: у деяких відносинах він є контрпродуктивним. У системі кримінального правосуддя ситуація зворотна. Роль адвоката, мета кримінального процесу, законні інтереси клієнта, виплата компенсації за судові помилки — усе це обґрунтовує необхідність існування імунітету адвоката в інтересах суспільства, а по суті — в інтересах підсудних, як класу¹.

Адвокат не має права домагатися сприятливого для свого підзахисного результату у справі за допомогою незаконних і аморальних засобів. Законний інтерес обвинуваченого полягає в тому, щоб у ході судового розгляду були всебічно, повно й об'єктивно досліджені всі сприятливі для нього обставини справи і йому була забезпечена можливість за допомогою адвоката оскаржувати пред'явлене обвинувачення, надавати докази своєї невинуватості або меншої вини. Саме цей інтерес повинен відстоювати захисник, з'ясовуючи все, що хоч якоюсь мірою може сприяти поліпшенню становища особи, інтереси якої він захищає.

Як проголошено в Етичному кодексі Іспанії, у правовій державі інтелектуальна і моральна незалежність адвоката є настільки ж істотною умовою, як і незалежність суду; незалежність, яку адвокат повинен зберігати постійно, являє гарантію того, що інтереси клієнта захищаються об'єктивно².

Найбільш повною мірою забезпеченню прав громадян та юридичних осіб, які звертаються до адвокатів за наданням правової допомоги, інститут відповідальності адвокатів служить у поєднанні з інститутом страхування ризику професійної відпо-

¹ Arthur J S Hall & Co (a firm) v Simons // <http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/2000/38.html>

² Бригадин, И. И. Институт адвокатуры в Испании [Текст] / И. И. Бригадин // Евразийская адвокатура. – 2013. – Вып. № 2 (3).

відальності адвоката¹. Позиція стосовно того, що адвокат має бути застрахований від позову за звинуваченням у недбалості або з інших його дій за участю в розгляді справи в суді, була висловлена у ряді судових рішень (*Giannarelli v Wraith* (1988); *D'Orta-Ekenaike v Victoria Legal Aid* (2005))². Необхідність цього обґрунтована як інтересами клієнта, який зможе отримати повне відшкодування збитків, заподіяних йому в результаті неналежної роботи адвоката, так і адвоката, оскільки має полегшити йому тягар можливої майнової відповідальності.

Для європейських держав система обов'язкового страхування професійної відповідальності є майже такою ж звичною, як обов'язкове страхування відповідальності автовласників. На рівні Європейського Союзу розд. 3.9.1 Загального кодексу правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства закріплено обов'язок адвоката бути застрахованим від пред'явлення позовів, пов'язаних із недостатньою професійною компетентністю³. Розмір страхової виплати визначається в розумних межах співвідносно з ризиком можливих помилок, допущених адвокатами в ході здійснення професійної діяльності⁴.

Відповідно до § 51 Федерального уложення про адвокатуру від 1 серпня 1959 р. Німеччини професіонали, чия діяльність може завдати серйозної майнової шкоди клієнтові, у тому числі й адвокати, в обов'язковому порядку здійснюють страхування своєї професійної відповідальності⁵. При цьому розмір можливого збитку становить не менше як 250 тис. євро в кожному страховому випадку. Платежі страховика у всіх випадках заподіяння шкоди, які сталися протягом одного року, можуть обмежуватися чотирикратною мінімальною страховою сумою⁶. Суди в Німеччині регулярно посилюють вимоги до рівня професійної сумлінності адвокатів, так що навіть незначна професійна недбалість може тягти за собою стягнення великих сум у порядку відшкодування заподіяної шкоди клієнтові⁷.

У Франції ст. 205 Декрету «Про організацію професії адвоката» №91-1197 від 27 листопада 1991 р. також передбачає обов'язкове страхування професійної цивільної відповідальності адвоката. Законом «Про організацію професії адвоката» закріплений мінімальний розмір страхової суми, що становить 1500 000 євро на рік у роз-

¹ Див.: Кучерена, А. Г. Адвокатура [Текст] : учебник / А. Г. Кучерена. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2009. – 227 с.

² *Giannarelli v Wraith* [1988]; *D'Orta-Ekenaike v Victoria Legal Aid* (2005) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.austlii.edu.au/cgi-bin/sinodisp/au/cases/cth/HCA/2005/12.html?query=title>

³ Code of Conduct for Lawyers in the European Union on 19 May 2006 [Електронний ресурс] // Офіц. сайт Совета адвокат. об-ний и юрид. об-в Европы. – Режим доступу: www.ccbe.eu.

⁴ Токмаков, И. С. Обязательное страхование профессиональной ответственности адвоката: есть ли необходимость? [Електронний ресурс] / И. С. Токмаков // Адвокат. практика. – 2011. – №4 // Справочно-правовая система «Консультант Плюс». – Режим доступу: локальний.

⁵ Федеральное уложение об адвокатуре от 1 августа 1959 г. [Електронний ресурс] : пер. Герман. Фонда Междунар. Прав. сотрудничества. – Режим доступу: http://www.irzstiftung.de/dokumente/upload/307f3_fece1_brao_ru_stand_juni_2010_bearbeitet.pdf.pdf.

⁶ Токмаков, И. С. Обязательное страхование профессиональной ответственности адвоката: есть ли необходимость? [Електронний ресурс] / И. С. Токмаков // Адвокат. практика. – 2011. – №4 // Справочно-правовая система «Консультант Плюс». – Режим доступу: локальний.

⁷ Кучерена, А. Г. Научно-практический комментарий к Федеральному закону от 31 мая 2002 г. №63-ФЗ «Об адвокатской деятельности и адвокатуре в Российской Федерации» [Текст] / А. Г. Кучерена. – М. : Дел. двор, 2009. – 49 с.

рахунку на одного адвоката. Причому договір страхування може бути укладений як конкретним адвокатом, так і групою адвокатів або адвокатською організацією¹. Розмір внесків для адвокатів може залежати і від рівня кваліфікації: французькі адвокати зобов'язані один раз на п'ять років проходити курси підвищення кваліфікації і отримувати відповідний сертифікат, а адвокати, котрі не мають подібних сертифікатів, — платити підвищені (порівняно з колегами, що підвищили свою кваліфікацію) внески на страхування своєї професійної відповідальності². Крім того, у Франції можливе страхування ризику втрати адвокатом цінностей, майна і документів, що належать та/або мають бути повернені клієнту і опинилися у адвоката у зв'язку з виконанням професійних обов'язків. Відносно такого виду страхування встановлено порядок отримання страхового відшкодування: воно виплачується, якщо адвокат неплатоспроможний, про що свідчить невиконання адвокатом вимоги клієнта про повернення цінностей або відшкодування збитків протягом місяця з дня повідомлення³.

Хоча не в усіх країнах Європейського Союзу страхування професійної відповідальності адвоката є обов'язковим, у законодавстві Іспанії, Італії, Швеції, Ірландії, Польщі, Чехії, Фінляндії, Нідерландів також діє імперативне правило про обов'язкове страхування професійної відповідальності адвокатів⁴.

Резюмуючи проведені дослідження, у тому числі судові рішення, винесені з питання адвокатського імунітету, можна коротко сформульовані деякі загальні принципи адвокатського імунітету:

1. Адвокат має бути застрахований від позову за звинуваченням у недбалості або за інші дії, вчинені ним при розгляді справи в суді, які порушують права його клієнта (*Giannarelli v Wraith* [1988] HCA 52; (1987–1988) 165 CLR 543; *D'Orta-Ekenaike v Victoria Legal Aid* (2005) 223 CLR 1 at 85).

2. Імунітет адвоката поширюється на його діяльність, пов'язану з рішеннями, що впливають на розгляд справи в суді. Попередня діяльність адвоката впливає тільки на спосіб, в якому справа розглядатиметься в суді (*Giannarelli at p 560, D'Orta at 86.*)

3. «Адвокатський імунітет закінчується як тільки зачиняються двері суду». Він не поширюється на підготовчі заходи, такі як збір документів, надання консультацій тощо, оскільки це вже буде крайністю і не буде природним (*Giannarelli (с. 559) суддя Mason CJ*). Разом з тим імунітет як загальне правило для адвокатів, яке захищає їх від відповідальності за недбалість, поширюється і на деяку досудову діяльність, яка тісно пов'язана або є допоміжною щодо слухання справи в суді. Такі позасудові роботи адвоката включають, зокрема, консультування сторін, потенційних свідків, поради та прийняття рішень про те, що говорити свідкам, розробку необхідних юридичних аргументів і т. ін. (*In Keefe v Marks* (1989) 16 NSWLR 713 at 718).

¹ Décret n°91-1197 du 27 novembre 1991 organisant la profession d'avocat [Електронний ресурс] // Офіс сервер фр. юрид. інформації/ URL: <http://www.legifrance.gouv.fr/>

² Кучерена, А. Г. Адвокатура в условиях судебно-правовой реформы в России [Текст] : монография / А. Г. Кучерена. – М. : ЮРКОМПАНИ, 2009.

³ Токмаков, И. С. Обязательное страхование профессиональной ответственности адвоката: есть ли необходимость? [Електронний ресурс] / И. С. Токмаков // Адвокат. практика. – 2011. – №4 // Справочно-правовая система «Консультант Плюс». – Режим доступа: локальный.

⁴ Дюкина, В. Р. Гражданско-правовое регулирование оказания адвокатских услуг в праве Европейского Союза [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Р. Дюкина. – М., 2014. – 201 с.

4. Деякі держави повністю відмовляються від дії імунітету адвоката. Наприклад, Суд дійшов висновку, що імунітет адвоката більше не діє в Новій Зеландії (*McHugh J in D'Orta at 154–156; Lai v Chamberlains* [2005] 3 NZLR 291)¹.

5. У деяких справах питання адвокатського імунітету вирішуються на користь адвокатів (так, у рішенні у справі *Stillman, Davies J* було відмовлено у позові проти адвокатів, які нібито недбало радили клієнту у врегулюванні спору і навмисно і протиправно примушували позивача до його врегулювання)².

Аналіз вітчизняного законодавства приводе до висновку, що Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (п. 14. ч. 1 ст. 23) фактично унеможлиблює притягнення адвокатів до цивільно-правової відповідальності, зокрема у разі необхідності відшкодування збитків клієнту при порушенні адвокатом своїх зобов'язань. Як відмічається науковцями, таке становище: 1) є відхиленням від принципу рівності сторін цивільних правовідносин та свободи договору; 2) блокує можливість застосування правових наслідків гл. 51 ЦК України щодо відповідальності за порушення зобов'язань; 3) ставить під сумнів можливість застосування окремих видів забезпечення виконання зобов'язань, зокрема неустойки (параграф 2 гл. 49 ЦК України); 4) спричиняє запитання про вибір санкцій за порушення адвокатів і підміну їх лише дисциплінарними санкціями; 5) спричиняє певні труднощі, особливо щодо забезпечення прав клієнтів на належну правову допомогу³.

Як свідчить практика діяльності кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури (далі — КДКА), основними зі скарг, що подаються на діяльність адвокатів, є скарги на невиконання адвокатом своїх професійних обов'язків, на отримання гонорару без надання правових послуг або надання їх не в повному обсязі чи неналежну якість останніх, допущення адвокатами конфлікту інтересів, на невиконання адвокатами професійних обов'язків, зокрема, неявка в судові засідання, для проведення слідчих дій, на негідну поведінку в суді, подання завідомо неправдивих і фальсифікованих документів, затягування розгляду справи, тиск на свідків, несумісність адвокатської діяльності з іншими видами діяльності тощо⁴. Окрім того, на практиці часто виникають претензії щодо завищення тарифу послуг захисника та вимог повернути не відпрацьовані захисником кошти. Як окрему категорію спорів КДКА намагаються виводити їх зі сфери дисциплінарних проваджень, оскільки, як вважає В. Загарія, «... вони стосуються сфери цивільно-правових відносин: є договір, є перелік описаних послуг, є вимога повернути гроші. Ми — не суд, ми не можемо втручатися в цивільно-правові відносини між клієнтом і адвокатом. І в задоволенні таких скарг, як правило, відмовляємо»⁵.

¹ *McHugh J in D'Orta at [154]-[156].* *Lai v Chamberlains* [2005] 3 NZLR 291 // Режим доступу: <http://lawyerslawyer.net/2010/11/20/a-new-advocates-immunity-case/#more-2186>

² *Stillman, Davies J* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawyerslawyer.net/2014/06/13/advocates-immunity-summarily-defeats-claim-alleging-negligent-advice-to-settle/#more-3344>

³ Кравченко, М. В. Щодо відповідальності адвокатів за порушення забор'язань за договором з надання правової допомоги [Текст] / М. В. Кравченко // Юрид. вісн. – 2014. – № 3 (32). – С. 130–134.

⁴ Не можу залишатися осторонь, коли хтось потребує мого втручання як адвоката [Текст] // Закон і Бізнес. – 2014. – 8–14 лют. (№ 6 (1148)). – Ст. 12–13.

⁵ Кім, Ю. Фактично ВКДКА формує практику правозастосування Правил адвокатської етики [Електронний ресурс] / Юлія Кім. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/42755-valentin_zagariya_faktichno_kvodka_formue_praktiku_pravozasto.

Розглянемо, як вирішуються питання цивільно-правової відповідальності адвокатів у країнах Європейського Союзу.

У законодавстві країн Європейського Союзу простежується тенденція до встановлення суворої відповідальності адвоката у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням його зобов'язань перед клієнтом. Відповідальність адвоката у Франції передбачена навіть за незначні помилки. Відповідно до Закону від 31 грудня 1971 р. члени колегії адвокатів відповідальні за недбалість і за помилки, здійснені при виконанні своїх функцій (ст. 17¹ "і 4¹ Закону від 31 грудня 1971 р. та ст. 156 Закону від 27 листопада 1991 р.). Оцінка помилки адвоката здійснюється шляхом порівняння дій, вчинених адвокатом по справі, і моделі, представленій як ідеал за критерієм «відмінного фахівця»¹. До підстав відповідальності адвокатів віднесено невиконання ними обов'язків з надання порад, відсутність у діях адвоката належної обережності, несумлінне ставлення адвоката до своїх обов'язків. Французький адвокат відповідальний за дотримання процедури і своєчасний рух справи по стадіях процесу; обґрунтування своєї правової позиції; помилки, яких він припускається на судовому засіданні або в процесі підготовки до нього; інформування свого довірителя про хід справи; своєчасне подання клопотань². У кримінальному судочинстві адвокат несе відповідальність за недостатньо переконливий виклад обставин, які впливають на взяття його підзахисного під варту³. При складанні довідок письмово відповідальність адвоката прирівнюється до відповідальності нотаріуса, який неточно склав відповідний документ⁴. У випадку, якщо адвокат підписав договір або здійснив якісь дії, заздалегідь не отримавши схвалення цих дій із боку клієнта, то в судовій практиці це визнається недбалим виконанням функцій адвоката. За перевищення своїх професійних повноважень на адвоката може бути покладено обов'язок сплатити судові витрати та невинуваті збитки, завдані клієнту його діями⁵.

Так саме як і адвокати у Франції, адвокати Німеччини несуть цивільно-правову відповідальність перед клієнтом і відповідають за будь-яку свою недбалість, допущену як за межами судового процесу, так і під час цього процесу. Так, до підстав такої відповідальності можна віднести неналежне виконання обов'язків адвокатом при наданні консультації, підготовці документів, помилковій оцінці суті справи, порушення правил діловодства, неналежне виконання зобов'язань з надання допомоги під час судового процесу. Причому не має значення, чи полягає причина помилки у некомпетентності самого адвоката або в організації відділу діловодства та поганому контролю

¹ Flecheux, Françoise Fabiani, «La responsabilité civile de l'avocat», J. C. P. 1974.1.2613., Jacques Hamelin, André Damien. Les règles de la profession d'avocat, 8e édition 1995.n° 13.

² Див.: Галоганов, А. П. Институт юридической ответственности в России [Електронний ресурс] / А. П. Галоганов. – Режим доступу: <http://www.law-n-life.ru/arch/160/160-7.doc>.

³ Trib. grande inst. Paris, 24 mai 1989, Gaz. Pal 89.2. Somm. cours et trib. 401.

⁴ Civ., 10 déc. 1985 ; J. C. P. 1987.11.20749, note Pillebout ; Aix-en-Provence, 27 juin 1984, D. 1987.I. R.105, note Brunois ; Civ. 24 mars 1987, Gaz. Pal. 1987, Pan. jur. cass., p. 148 ; D. 1989. Somm. comm. 70, note A. Brunois ; Basse-terre, 2 avr. 1987, Gaz. Pal. 1987.2.446; Paris, 17 sept. 1993, D. 1993.I. R.270. Sur l'absence d'effet d'une clause de non-responsabilité. Cass. 2e civ., 15 juin 1994, D. 1994.I. R.183, J. C. P. 94.1V.2043.

⁵ Елисеєв, Н. Г. Гражданское процессуальное право зарубежных стран [Текст] : учебник / Н. Г. Елисеєв. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 526 с.; Дюкина, В. Р. Гражданско-правовое регулирование оказания адвокатских услуг в праве Европейского Союза [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Р. Дюкина. – М., 2014. – 201 с.

за роботою персоналу. Розмір відповідальності не обмежується вартістю об'єкта спору та може перевищувати його в кілька разів. Хоча німецьким законодавством допускається можливість укладання угод про обмеження відповідальності адвоката за помилки, допущені при веденні справ¹.

Цивільно-правова відповідальність іспанського адвоката у зв'язку з його професійною діяльністю можлива за порушення договірних зобов'язань у результаті недбалості, недогляду або обманних дій адвоката². Регулювання відповідальності адвокатів в Англії має певну специфіку: раніше з огляду на те, що прямі контакти баристера і клієнта не допускалися (посередництво соліситора було обов'язкове), презюмувалася відсутність договірних відносин між ними, а, відповідно, і цивільно-правової відповідальності баристера. З цього випливає, що, по-перше, формально клієнт не був зобов'язаний платити гонорар (оплату послуг забезпечує соліситор)³, а по-друге, баристер не відповідав за помилки, яких він припустився, тобто клієнт не володів правом домагатися відшкодування збитку, заподіяного йому недбалим ставленням баристера до виконання свого професійного обов'язку⁴.

Відповідно до Нових стандартних умов договору з надання юридичних послуг адвокатами довірцелям від 31 січня 2013 р., діяльність баристерів повинна здійснюватися на договірній основі, а отже, за порушення договірних зобов'язань баристер несе відповідальність. Крім того, клієнт має право через суд вимагати притягнення винного адвоката до дисциплінарної відповідальності і покладання на нього всіх судових витрат. Що стосується соліситорів, то крім договірної відповідальності (відшкодування збитків), на них покладається відповідальність, обумовлена довірливим характером відносин із клієнтом, у яких діє презумпція неналежного впливу (*undue influence*) з боку соліситора на клієнта⁵.

Угода про надання юридичної допомоги є двосторонньою обов'язковою, сіналагматичною: обов'язок довірцеля (виплатити адвокату гонорар) обумовлюється зустрічним обов'язком адвоката (надати довірцелю правову допомогу). Це означає, що кожна зі сторін зобов'язана до виконання тільки доти, поки виконання зустрічної вимоги залишається можливим, так що пред'явити вимоги до іншої сторони можна лише виконавши свої зобов'язання (або принаймні, почавши їх виконання). Крім того, сторонам заздалегідь відомий обсяг виконання за договором як у частині обсягу наданої правової допомоги, так і в частині винагороди, що виплачується адвокату. Винятком становлять договори абонентського юридичного обслуговування, де заздалегідь невідомо, в якому обсязі замовнику буде потрібна допомога адвоката і якою мірою

¹ Елисеєв, Н. Г. Гражданское процессуальное право зарубежных стран [Текст] : учебник / Н. Г. Елисеєв. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 541 с.

² Дюкина, В. Р. Гражданско-правовое регулирование оказания адвокатских услуг в праве Европейского Союза [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Р. Дюкина. – М., 2014. – 201 с.

³ Colman, A. Encyclopedia of International Commercial Litigation [Текст] / A. Colman, S. Bryan, S. Foxton, D. Alexander // Gen. Edit. The Hon. Sir Anthony Colman. – London : Grahvom&Trotman, 2008. – P. 8.

⁴ Пучинский, В. К. Английский гражданский процесс [Текст] / В. К. Пучинский. – М., 1974. – 83 с.

⁵ Див.: Елисеєв, Н. Г. Гражданское процессуальное право зарубежных стран [Текст] : учебник / Н. Г. Елисеєв. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 573 с.; Дюкина, В. Р. Гражданско-правовое регулирование оказания адвокатских услуг в праве Европейского Союза [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Р. Дюкина. – М., 2014. – 201 с.

внесена абонентська плата буде реально відпрацьована, а також випадки встановлення в угоді про надання правової допомоги погодинної оплати праці адвоката¹.

Виходячи з викладеного, вважаємо за потрібне закріпити у законодавстві України відповідальність адвокатів за порушення договору про надання правової допомоги. Гарантії адвокатської діяльності щодо неможливості притягнення адвоката до відповідальності не повинні поширюватися на виконання договору про надання правової допомоги, оскільки порушення такого договору може погіршити становище клієнтів, обмежити або порушити їхні права. Крім того, безвідповідальність провокує адвокатів на порушення зобов'язань. Думку про те, що імунітет адвокатів від договірної відповідальності неприпустимий, висловлюють і інші автори. Так, М. В. Кравченко відмічає, що несправедливість тут очевидна: адвокат має право на відшкодування витрат на виконання договору, а клієнт — на відшкодування додаткових витрат з вини адвоката — ні. Жодна зі сторін договірної зобов'язань не може мати імунітету від матеріальної відповідальності, що повинно бути своєрідною аксіомою і закріплено в законодавстві². Крім того, закріплення такої відповідальності адвокатів відповідатиме європейським стандартам у галузі прав людини, сприятиме зміцненню гарантій осіб при реалізації їх конституційного права на правову допомогу та підвищенню якості останньої.

6.4. Безоплатна правова допомога в Україні

Стаття 59 Конституції України проголошує: «Кожен має право на правову допомогу. У передбачених законом випадках ця допомога надається безоплатно»³. Обидві фрази несуть відповідне значення невантаження, і кожна з них чітко визначає певний спектр питань, які належить вирішити всім гілкам влади задля виконання згаданих конституційних положень.

Перша фраза: «Кожен має право на правову допомогу» є конституційною декларацією, що передбачає створення в державі умов, за яких кожен міг би задовольнити своє право на отримання необхідної правової допомоги в будь-якому місці й у будь-який час. Це означає, що така допомога за Основним Законом має бути доступною, нічим не обмеженою й реальною.

Доступність правової допомоги гарантується наявністю системи юридичних установ, здатної забезпечити населення держави доступною, всебічною та якісною юридичною допомогою.

Друга фраза: «У передбачених законом випадках ця допомога надається безоплатно» означає, що законодавчій владі належить потурбуватись про визначення:

- а) кола випадків, коли правова допомога надається безоплатно;

¹ Див.: Токмаков, И. С. В вопросе об общей характеристике соглашения об оказании юридической помощи [Текст] / И. С. Токмаков // Адвокат. практика. — 2012. — № 3.

² Кравченко, М. В. Щодо відповідальності адвокатів за порушення зобов'язань за договором з надання правової допомоги [Текст] / М. В. Кравченко // Юрид. вісн. — 2014. — № 3 (32). — С. 131.

³ Конституція України [Текст]: прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28.06.1996 // Відом. Верхов. Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

- б) передбачити в Державному бюджеті певний обсяг коштів на оплату такої допомоги;
- в) розробити й затвердити механізм надання безплатної правової допомоги.

Відсутність чіткого вирішення хоча б одного із цих моментів здатна звести нанівець усю ідею і створити умови для зловживань.

Забезпечення реалізації права на правову допомогу є не тільки конституційно-правовим обов'язком держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань.

Так, у межах стандартів ООН право на правову допомогу трактується досить розширено. В Основних положеннях про роль адвокатів, прийнятих VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам (1990), під правом особи на правову (юридичну) допомогу розуміється право:

- на звернення за допомогою до адвоката за власним вибором для підтвердження своїх прав і для захисту на всіх стадіях кримінальної процедури (п. 1);
- на юридичну допомогу бідних і незаможних людей (п. 3);
- на консультацію про права й обов'язки з роз'ясненням принципів роботи правової системи, оскільки вони стосуються прав та обов'язків клієнта (підп. «а» п. 13);
- на отримання допомоги клієнтом будь-яким законним способом і на вчинення адвокатом правових дій для захисту інтересів клієнта (підп. б) п. 13);
- на отримання допомоги в судах, трибуналах та адміністративних органах (підп. «в» п. 13)¹.

Рада Європи розрізняє категорії «правова допомога» і «правова консультація»². Під першою розуміється:

- можливість особи використовувати або захищати свої права у будь-яких судах, компетентних виносити рішення з цивільних, торгових, адміністративних, соціальних чи податкових справ (п. 1 Резолюції № (78) 8 Комітету міністрів про правову допомогу й консультації);
- усі витрати, понесені особою, якій надається правова допомога, у ході захисту своїх прав, зокрема, гонорари адвокатів, мито, витрати на експертизу, відшкодування витрат свідків, витрати на переклад тощо (п. 3 вказаної Резолюції № (78) 8);
- звільнення від внесення застави або депозиту на покриття судових витрат (п. 4 Резолюції № (78) 8).

Правова консультація передбачає забезпечення особам, які перебувають в економічно несприятливому становищі, можливість одержання необхідної правової консультації з усіх питань, що можуть стосуватися їх прав та інтересів (п. 12 Резолюції № (78) 8).

Підхід законодавства Франції до правової допомоги повністю відповідає позиції ООН з цього питання³. Так, правова допомога в цій країні — це:

- 1) безкоштовна судова допомога (статті 1–11 Закону Франції «Про правову допомогу» від 1991 р. — далі — Закон));

¹ Основные положения о роли адвокатов [Текст] : (приняты восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступлений в августе 1990 г. в Нью-Йорке) // Сов. юстиция. – 1991. – № 20. – С. 2–12.

² Резолюція (78) 8 Комітету міністрів Ради Європи про юридичну допомогу та консультації від 2 березня 1978 р. // Збірник договорів Ради Європи / за ред. А. Гутнікова. – СПб. : Парус, 2006. – 254 с.

³ Про правову допомогу [Текст] : Закон Франції № 91-647 від 10 лип. 1991 р. // Правова допомога: зарубіжний досвід та пропозиції для України / за ред. О. Банчук, М. Демкова. – К. : Факт, 2004. – С. 243–267.

2) допомога у сприянні в доступі до правового захисту (ст. 1 Закону), під яким розуміється:

– надання особам загальної інформації про їх права й обов'язки, а також направлення їх до організацій, відповідальних за реалізацію прав громадян (підп. 1 ч. 1 ст. 53 Закону);

– допомога у виконанні всіх заходів, спрямованих на реалізацію прав особи або виконання правового обов'язку, а також допомога у здійсненні позасудових процедур (підп. 2 ч. 1 ст. 53 Закону);

– консультація адвоката з правових питань (підп. 3 ч. 1 ст. 53 Закону);

– допомога особам у складанні й укладенні правових актів (підп. 4 ч. 1 ст. 53 Закону);

3) посередництво адвоката при затриманні (ст. 1 Закону);

4) допомога при розгляді й вирішенні кримінальних справ (ст. 1 Закону).

Закон Англії «Про правову допомогу» від 1988 р. (далі — Закон)¹ під правовою допомогою має на увазі різні види правових послуг, які надаються особам безоплатно. Зокрема, ними є:

1) юридична консультація — усна або письмова консультація щодо застосування норм англійського законодавства в конкретних обставинах, які виникають стосовно особи, яка потребує консультації, а також щодо дій, які особа може виконати згідно з нормами національного законодавства за таких обставин (ч. 2 п. 2 Закону);

2) правова підтримка — допомога у здійсненні дій, включаючи процесуальні, при застосуванні норм англійського законодавства до конкретних обставин, що виникли стосовно певної особи, незалежно від того, будуть такі дії виконуватися від імені особи, включаючи допомогу шляхом представництва, чи особа буде здійснювати їх самостійно з відповідною підтримкою з боку іншої особи (ч. 3 п. 2 Закону);

3) представництво — допомога, що надається при процесуальному розгляді справ, яка включає:

– всі види правової допомоги, які надає юрисконсульт на підготовчих етапах, що передують судовому процесу;

– всі види правової допомоги, що здійснюються при розгляді цивільних справ для ухвалення рішення чи досягнення компромісу з метою уникнення або завершення певного судового процесу;

– юридичні консультації та правову підтримку, що надаються з приводу будь-яких звернень при розгляді кримінальних справ (ч. 4 п. 2 Закону).

Щодо України, то в юридичній науці питання історичних аспектів становлення права на правову допомогу свого часу розглядалися у працях таких авторів, як: М. Чубатий, І. Ю. Гловацький, В. К. Шкарупа, О. Д. Святоцький, В. В. Медведчук, М. М. Михеєнко, В. Л. Кудрявцев, Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, С. В. Гончаренко, Є. Ю. Бова, Ю. М. Groшевий, А. Я. Дубинський, Я. П. Зейкан, С. В. Ківалов, В. Т. Мальяренко, М. А. Маркуш, В. О. Попелюшко, С. Ф. Сафулько, М. І. Сірий, З. Д. Смітенко, С. Я. Фурса, Д. П. Фіолевський, В. П. Шибіко та ін.

¹ Про правову допомогу [Текст]: Закон Англії від 1988 р. // Правова допомога: зарубіжний досвід та пропозиції для України / за ред. О. Банчук, М. Демкова. – К.: Факт, 2004. – С. 146–185.

Слід зазначити, що не існує однозначного визначення поняття правової допомоги. У джерелах ми можемо зустріти такі трактування цієї правової категорії:

– правова допомога — це допомога, яка надається лише у разі захисту від обвинувачення у кримінальних справах тільки адвокатами¹;

– правова допомога — це будь-який вид правової допомоги, за винятком захисту особи від обвинувачення у кримінальних справах²;

– правова допомога — це будь-яка допомога правового характеру, що надається суб'єктам безоплатно на підставах, визначених законом, та суб'єктами, передбаченими у законі³.

В юридичній літературі поряд із поняттям «правова допомога» використовують такі, як «юридична допомога», «правові послуги», «юридичні послуги».

Деякі вчені вважають ці поняття синонімами, тобто різними назвами того самого явища⁴. Інші ж розкривають зміст і ознаки поняття «правова допомога» через доступ до юридичних благ у вигляді юридичних послуг⁵.

Такої думки дотримується і Конституційний Суд України. У Рішенні від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000 у справі за конституційним зверненням громадянина С. щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України, ст. 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) Судом визначено поняття «право на правову допомогу» як гарантована Конституцією України можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги⁶.

У Конституції України поряд із терміном «правова допомога» вживається й таке поняття, як «захист від обвинувачення»⁷. Звичайно, виникає питання, чи охоплюється цей напрям діяльності поняттям «правова допомога». Основна відмінність між поняттями «правова допомога» і «захист від обвинувачення» вбачається в суб'єкті надання правової допомоги. Ці поняття є суміжними, оскільки вони містять однакові цілі, що можна визначити як охорону прав, свобод і законних інтересів⁸.

¹ Див.: Бірюкова, А. М. Щодо проекту Закону України «Про адвокатуру», розробленого Міністерством юстиції України. Зауваження і пропозиції [Текст] / А. М. Бірюкова, С. В. Гончаренко // Адвокат. – 2004. – № 1. – 78 с.

² Див.: Банчук, О. Правова допомога: Зарубіжний досвід та пропозиції для України [Текст] / О. Банчук, М. Демкова. – К.: Факт, 2004. – 335 с.

³ Волков, А. Бесплатная юридическая помощь [Текст] / А. Волков, А. Гаврушко // Юрид. практика. – М., 2003. – № 32 (294). – С. 47.

⁴ Див.: Ильина, Т. И. Обязательства по оказанию правовых услуг в Российской Федерации [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Т. И. Ильина. – М., 2007.

⁵ Див.: Мельниченко, Р. Г. Конституционное право на юридическую помощь [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Р. Г. Мельниченко. – Волгоград, 2001.

⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Д. І. щодо офіційного тлумачення ст. 59 Конституції України та ст. 44 КПК України від 16.11.2000 [Текст] // Вісн. Конституц. Суду України. – 2001. – № 9. – С. 24–30.

⁷ Конституція України [Текст] : прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

⁸ Див.: Наливайко, В. С. Поняття і значення правової допомоги в Україні [Текст] / В. С. Наливайко // Юриспруденція: теорія і практика. – 2009. – № 2.

В. Ю. Панченко пропонує класифікацію правової допомоги стосовно особистості за різними критеріями¹.

По-перше, по відношенню правової допомоги як діяльності суб'єкта надання до правової діяльності одержувача правова допомога поділяється на: безпосередню правову допомогу як вчинення юридичних дій в інтересах суб'єкта, який отримує допомогу, з реалізації його прав, свобод та законних інтересів та опосередковану правову допомогу, яка полягає в доведенні до суб'єкта одержання засобів юридичного характеру (правових знань, навичок, правової інформації, в тому числі матеріалізованої у документах-носіях), що формують готовність до самостійного здійснення ним дій для подолання проблемної правової ситуації.

Безпосередня правова допомога являє собою діяльність суб'єкта надання, що виражається у здійсненні конкретних дій, що прямо впливають на проблемну життєву ситуацію для задоволення інтересів суб'єкта отримання. При цьому типі допомога як діяльність помічника актуально включена в перебіг діяльності суб'єкта, що потребує допомоги.

Опосередкована допомога виражається в адресному наданні суб'єкту, який потребує допомоги, доступних засобів для самостійної внутрішньої або зовнішньої вираженої активності для подолання проблемної життєвої ситуації. У рамках цього типу залежно від характеру засобів, що надаються, виділяється два види допомоги: надання матеріальних засобів і надання інтелектуальних ресурсів, що включають інформування, консультації, повчальну допомогу.

По-друге, за суб'єктами, залученими у процес надання правової допомоги, допомога може бути: двосуб'єктною, що має місце тільки в рамках відносин (взаємодії) між суб'єктом отримання і суб'єктом надання, та багатосуб'єктною — допомога, у процесі якої беруть участь не тільки суб'єкти отримання і суб'єкти надання, а й інші соціальні суб'єкти (громадяни, їхні колективи, організації, органи влади тощо).

По-третє, за ступенем активності одержувача у процесі допомоги, яка може бути розділена на допомогу за активною участю одержувача у перетворенні проблемної життєвої ситуації та на допомогу за відсутністю участі одержувача в перетворенні проблемної життєвої ситуації. За строковим відношенням проблемної життєвої ситуації до життєдіяльності суб'єкта отримання і завданням допоміжного впливу правова допомога може бути поділена на: долаючу та профілактичну (превентивну).

Долаюча допомога передбачає існування проблемної життєвої ситуації на момент звернення по допомогу і завдання помічника — відповідними засобами подолати проблемну ситуацію, якнайповніше при цьому реалізуючи інтереси суб'єкта отримання правової допомоги.

Профілактична (превентивна) допомога здійснюється за можливої проблемної життєвої ситуації, коли є імовірність настання останньої у майбутньому і коли необхідно попередити (запобігти) самій проблемній життєвій ситуації або пом'якшити її прогнозовані негативні наслідки. У рамках профілактичної допомоги виділяють первинну та вторинну профілактичну допомогу.

¹ Панченко, В. Ю. Юридическая помощь личности: общетеоретический аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Ю. Панченко. – Красноярск, 2004.

За вольовим критерієм правову допомогу можна класифікувати на добровільну та обов'язкову (примусову).

Добровільна допомога здійснюється за бажанням суб'єкта, який потребує правової допомоги. У таких випадках виникненню відносин між суб'єктом надання та суб'єктом отримання передують звернення останнього по допомогу. Звернення передбачає активну діяльність суб'єкта отримання, спрямовану на пошук вирішення своєї проблеми, усвідомлення ним неможливості її вирішення без професійного втручання.

Обов'язкова (примусова) допомога може мати місце, по-перше, за відсутності волі суб'єкта, що потребує допомоги, коли дефекти у свідомо-вольовій сфері перешкоджають розумінню одержувачем допомоги своїх інтересів, та, по-друге, всупереч волі суб'єкта, що потребує правової допомоги, коли допомога викликана необхідністю забезпечення публічного інтересу.

За економічним (матеріальним) критерієм — умовами, на яких суб'єкт, що потребує допомоги, має право розраховувати на професійне сприяння, допомога може бути платною та безоплатною.

Платна допомога завжди передбачає наявність певних стосунків, у яких суб'єкт надання допомоги має право отримати винагороду (гонорар) за надання допомоги, а на суб'єкті одержання допомоги лежить обов'язок заплатити цю винагороду за надання йому правової допомоги¹.

Що стосується безоплатної правової допомоги, то на території нашої країни вона почала запроваджуватися дуже давно, ще у радянські часи. Так Закон «Про адвокатуру в СРСР» (1979)² і Положення про адвокатуру УРСР (1980)³ передбачали надання безоплатної юридичної допомоги позивачам у судах першої інстанції при веденні справ про стягнення аліментів, трудових справ, про оплату праці колгоспників за позовом до колгоспів, про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або смертю годувальника на виробництві, а також при складанні заяв про призначення пенсій і допомоги. Безоплатна допомога надавалася громадянам по скаргах щодо неправильності в списках виборців, депутатам, членам товариських судів і добровільних народних дружин при наданні консультацій із таким, що відповідають їхній діяльності, питань законодавства.

До 1983 р. питання про можливість оплати праці адвокатів, які виконують «безоплатні» доручення, за рахунок держави в законодавстві СРСР та УРСР не розглядалось. Передбачалося, що адвокати виконують такого роду доручення як певну повинність, тобто обов'язок. Щоправда, у КПК СРСР існувала ст. 322 про оплату праці адвоката, який виступав за призначенням. У такому випадку суд одночасно з вироком міг винести постанову про розмір винагороди, яку належить виплатити підсудним. У коментарі до цієї статті наголошувалося, що винагорода підлягає стягненню не

¹ Панченко, В. Ю. Юридическая помощь личности: общетеоретический аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Ю. Панченко. – Красноярск, 2004.

² Про адвокатуру в СРСР [Текст] : Закон від 20 листоп. 1979 р. // Відом. Верхов. Ради СРСР. – 1979. – № 49. – Ст. 272.

³ Положення про адвокатуру УРСР [Текст] : від 1 жовт. 1980 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1980. – № 46. – Ст. 531.

тільки із засудженого, а й з виправданого, а також з особи, стосовно якої справа припинена судовим провадженням¹.

У більшості зарубіжних держав зміст поняття «безоплатна правова допомога» включає її надання за рахунок Державного бюджету — повністю або частково залежно від рівня доходів заявника та його родини, у тому числі доходів від належного йому майна. Береться до уваги також склад сім'ї, наявність неповнолітніх дітей, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які знаходяться під опікою або на утриманні особи, яка потребує правової допомоги.

У зв'язку із цим заслуговує на підтримку досвід надання безоплатної правової допомоги в США². У цій країні корпорація юридичних послуг, що фінансується з бюджету, виділяє кошти приватним юридичним службам, які займаються наданням юридичної допомоги малоімущим. На нерегулярній основі нерідко безоплатну правову допомогу таким громадянам надають приватнопрактикуючі юристи. Існують три форми надання послуг за рахунок уряду, що надаються: 1) адвокатами-захисниками за призначенням; 2) адвокатами-захисниками за контрактом; 3) відомствами публічних захисників.

Програми адвокатів-захисників за призначенням найчастіше створюються в дрібних муніципальних утвореннях, що не мають самостійного відомства публічних захисників. Місцева влада складає список приватнопрактикуючих адвокатів, готових представляти інтереси тих, хто цього потребує. Відбір адвокатів для конкретної справи проводиться судом на підставі одноразового призначення або шляхом вибору суддею адвоката з відповідного списку (у справах, які вимагають спеціалізації). Оплата послуг адвоката здійснюється через суд із бюджету штату, адвокат має заручитися згодою суду на витрати, пов'язані з проведенням власного розслідування або із запрошенням експертів.

Друга форма надання послуг представлена програмою адвокатів за контрактом. Вона забезпечує участь у процесі приватнопрактикуючого адвоката, який укладає контракт з місцевою владою про виплату гонорарів на заздалегідь обумовлену суму. Американська асоціація юристів розробила рекомендації з укладення таких контрактів з метою забезпечення високого рівня представництва й повного забезпечення прав та обов'язків сторін.

Що стосується третьої форми надання правових послуг адвокатом, то програми діяльності відомства публічних захисників забезпечують надання юридичної допомоги більшості малоімущих, обвинувачених по кримінальних справах. Такі відомства створюються місцевими органами влади. У деяких штатах адвокати — співробітники такого відомства формально вважаються державними службовцями. Публічний захисник має помічників, приватних детективів, які беруть участь у збиранні доказів на користь обвинуваченого. Адвокати, які працюють для нужденних верств населення, становлять 1,1 % від загальної кількості

¹ Див.: Ануфриев, В. М. Организация и деятельность адвокатуры в России [Текст] / В. М. Ануфриев, С. Н. Гаврилов. — М. : Юриспруденция, 2001. — 574 с.

² Див.: Кудрова, А. В. Право малоимущих обвиняемых на защиту в уголовном процессе США [Текст] / А. В. Кудрова // Государство и право. — 1998. — № 10. — С. 106–109.

ті адвокатів. Нині до 90% обвинувачених забезпечуються безоплатною правовою допомогою¹.

Схеми надання юридичної допомоги громадянам у Нідерландах, з нашого погляду, є привабливими². У цій країні створена сильна, зразкова, така, що добре фінансується державою, структура надання юридичної допомоги населенню. Діяльність приватних адвокатів доповнюється могутнім консультативним сектором, таким як: добровільні, так звані «юридичні магазини», Бюро юридичної допомоги і Центри юридичної допомоги.

Перша схема юридичної допомоги, що фінансується державою, була запроваджена ще в 1957 р. і спиралася тільки на приватних адвокатів. Проте багато адвокатів відмовилися брати участь у ній, зважаючи на низьку оплату їхньої праці. У 1969 р. група студентів заснувала «юридичний магазин», що пропонує безоплатну юридичну допомогу протягом декількох годин на добу. До 1976 р. було 90 таких об'єднань, що надавали оперативне юридичне консультування у сфері зайнятості, житла й соціального забезпечення. Деякі з них існують за рахунок грантів від Міністерства юстиції, муніципальних властей та університетів.

У 1974 р. в Амстердамі було створено альтернативний колектив адвокатів, що існував за рахунок доходів від юридичної допомоги. Через два роки він отримав позику від уряду й почав спеціалізуватися у сфері права соціального забезпечення. До 1979 р. вже функціонувало приблизно 60–70 таких колективів. У відповідь на ці ініціативи «знизу» були засновані Бюро юридичної допомоги, які:

- надавали першочергову допомогу, поради у справах щодо соціального забезпечення, житла, зайнятості, імміграції й захисту прав споживачів;
- направляли довірителів до приватних адвокатів;
- забезпечували сертифікатами, що дають право на субсидійовану юридичну допомогу особам, які звернулися до приватних адвокатів.

Такі Бюро фінансуються Міністерством юстиції Нідерландів і наймають випускників юридичних факультетів. У випадку автоматичного призначення адвоката оплата його послуг провадиться судовими властями. Особи, які мають дохід, що перевищує встановлений рівень, не мають права претендувати на фінансову підтримку держави й оплачують послуги за свій рахунок. Вони можуть скористатися інститутом страхування юридичної допомоги.

Остання, третя, схема передбачає майже 90% Центрів юридичної допомоги. Вони є місцевими інформаційними й консультативними установами (в основному в справах про соціальне забезпечення, оподаткування, житло, освіту), які, на відміну від назначених Бюро юридичної допомоги, надають допомогу до виникнення спорів. Перший центр з'явився ще в 1875 р., а у 1948 р. місцеві органи були уповноважені створити їх по всій країні³.

¹ Кудрова, А. В. Право малоимущих обвиняемых на защиту в уголовном процессе США [Текст] / А. В. Кудрова // Государство и право. – 1998. – № 10. – С. 106–109.

² Див.: Бойцов, Л. В. Голландская правовая система [Текст] / Л. В. Бойцов. – М. : Мысль, 1997. – 368 с.

³ Там само.

Знову ж таки, звернемося до міжнародно-правових актів, в яких чітко зазначена норма надання безоплатної правової допомоги.

У Резолюції (78) 8 Комітету міністрів Ради Європи «Про юридичну допомогу і консультації» від 2 березня 1978 р. у п. 1 ч. 1 передбачено: «Ніхто не може бути позбавлений через перешкоду економічного характеру можливості використання захисту своїх прав у будь-яких судах, правомочних виносити рішення по цивільних, торгових, адміністративних, соціальних або податкових справах. Із цією метою будь-яка особа повинна мати право на необхідну юридичну допомогу в судовому розгляді». Пункт 3 цієї ж Резолюції встановлює: «Юридична допомога повинна охоплювати всі витрати, понесені особою, якій вона надається, в ході витребування або захисту своїх прав, зокрема, гонорари адвокатів, мита, витрати на експертизу й витрати на переклад»¹.

В «Основних принципах, що стосуються ролі юристів» (Конгрес ООН, 1990) записано: «Уряди забезпечують достатньо фінансових та інших коштів для надання юридичних послуг бідним й у разі потреби іншим особам, які перебувають у несприятливому становищі (п. 3). У всіх випадках, якщо того вимагають інтереси правосуддя, кожна така людина, яка не має юриста, має право на допомогу юриста, досвід і компетентність якого відповідають характеру правопорушення і який призначається з метою надання йому ефективної юридичної допомоги безоплатно, якщо в нього бракує достатніх коштів для оплати послуг юриста (п. 6)².

В «Основних положеннях про роль адвокатів» (прийнятих VIII Конгресом ООН у 1990 р.) у п. 3 зазначено, що: «урядам належить забезпечувати необхідне фінансування та інші ресурси для юридичної допомоги бідним та іншим незаможним людям. Професійні асоціації адвокатів повинні співпрацювати в організації та створенні умов надання такої допомоги»³.

Парламентська Асамблея Ради Європи неодноразово закликала органи влади України покращити доступ до правосуддя шляхом запровадження системи безоплатної правової допомоги відповідно до стандартів Ради Європи та практики Європейського суду з прав людини.

З метою забезпечення виконання Україною зобов'язань щодо утворення ефективної системи безоплатної правової допомоги, визначених у Резолюції № 1466 (2005) «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 5 жовтня 2005 р.⁴ та Висновку № 190 (1995) щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26 вересня 1995 р.⁵,

¹ Резолюція (78) 8 Комітету міністрів Ради Європи про юридичну допомогу та консультації [Текст] : від 2 берез. 1978 р. // Збірник договорів Ради Європи / за ред. А. Гутнікова. – СПб. : Парус, 2006 р. – 254 с.

² Основные принципы, касающиеся роли юристов [Текст] : (Материалы VIII конгресса ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями // Сов. юстиция. – 1991. – № 20. – С. 62–65.

³ Основные положения о роли адвокатов (принятые восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступлений в августе 1990 г. в Нью-Йорке) [Текст] // Сов. юстиция. – 1991. – № 20. – С. 2–12.

⁴ Резолюція 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» [Електронний ресурс] : від 5 жовт. 2005 р. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_611

⁵ Висновок № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26.09.1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_590.

наказом Міністерства юстиції України від 24 січня 2006 р. № 58/7 «Про заходи щодо реформування безоплатної правової допомоги»¹ було створено Раду з координації реформи безоплатної правової допомоги.

До позитивних результатів діяльності Міністерства юстиції та його Ради з координації реформи безоплатної правової допомоги слід віднести:

– розроблення проекту Концепції формування системи безоплатної правової допомоги в Україні², яку було схвалено Указом Президента України від 9 червня 2006 р. Концепція передбачає шляхи та етапи створення системи безоплатної правової допомоги та визначає Міністерство юстиції України відповідальним за функціонування системи безоплатної правової допомоги;

– початок реалізації пілотних проектів щодо створення експериментальних центрів з надання безоплатної правової допомоги. Основним завданням проекту є апробація нової моделі отримання малозабезпеченими особами безоплатної правової допомоги. Адвокати надають громадянам, які підозрюються у вчиненні злочину або іншого правопорушення, кваліфіковану правову допомогу з моменту затримання у відділі й до винесення остаточної ухвали у справі. Перший такий центр створено у м. Харкові в серпні 2006 р. У лютому 2007 р. розпочав діяльність другий центр — у м. Біла Церква Київської області. Правові послуги надаються в межах угод, укладених між Головними управліннями МВС України в областях, районними та міськими відділами ГУМВС України в області, з одного боку, та благодійними організаціями — з другого. Вивчається питання щодо створення центру з надання безоплатної правової допомоги у Хмельницькій області;

– розроблення разом із представниками Міністерства освіти і науки, Міжнародного фонду «Відродження» та Асоціації юридичних клінік у складі Міжвідомчої робочої групи проекту Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України, яке затверджено наказом Міністерства освіти і науки від 3 серпня 2006 р. № 592³. Цей документ врегулював статус юридичних клінік та уніфікував підходи до їх діяльності.

Крім того, Міністерство юстиції здійснює потужну роботу з надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення. За інформацією про підсумки діяльності Міністерства юстиції, у 2006 р. громадськими приймальнями при органах юстиції правову допомогу надано понад 176 000 громадян.

Утім «кількість не означає якість». Так, у 2008 р. були оприлюднені результати проведеного за сприяння Фонду «Відродження» соціологічного дослідження «Моніторинг системи безоплатної правової допомоги у Харківській області», які засвідчили, що 20,9% опитаних респондентів вважають, що в цілому ситуація із захистом прав людей погіршилась. При цьому серед цільових груп опитаних, залучених до дослід-

¹ Про заходи щодо реформування безоплатної правової допомоги [Електронний ресурс] : наказ Мін-ва юстиції України від 24.01.2006 № 58/7. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/7025>.

² Концепція формування системи безоплатної правової допомоги в Україні [Електронний ресурс] : (схв. Указом Президента України від 9 черв. 2006 р. № 509/2000). – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/7652>.

³ Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України [Електронний ресурс] : наказ Мін-ва освіти і науки України від 03.08.2006 № 592. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06>.

дження, найгіршу якість безоплатної правової допомоги і найменшу задоволеність її результатами висловили ув'язнені. Зокрема, йдеться про роботу адвокатів, призначених органами досудового слідства або судом. Найвагомішими недоліками безоплатної правової допомоги у кримінальних справах є неухважність і байдужість до інтересів клієнта, що, вірогідно, є проявом низької заінтересованості адвокатів у таких справах.

Також існувала недостатня поінформованість населення про право на безоплатну правову допомогу та про процедуру її отримання. Наведемо результати соціального опитування ув'язнених: понад 40% цих осіб отримали можливість звернутися до послуг безоплатного адвоката лише під час судового розгляду; 22,7% отримали таку можливість на етапі ознайомлення з матеріалами справи; 19,4% — при висуненні обвинувачення; 8,6% — з моменту першого допиту до висунення обвинувачення; лише 7,9% одержали таку можливість з моменту затримання до першого допиту¹.

Більше того, в суспільстві існує значна недовіра до безоплатної правової допомоги. У 64% випадків респонденти відмовлялися від правової допомоги захисника-адвоката, а у 40,2% — засуджені особи відмовлялися від адвоката під впливом працівників міліції².

Вагомим кроком вперед і спробою вирішити в Україні питання щодо реалізації конституційного права на правову допомогу є прийняття Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р.³ як гаранта забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина та Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р. № 3460-VI⁴ (далі — Закон).

Цей Закон передбачає надання первинної та вторинної правової допомоги.

Безоплатна первинна правова допомога — вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 7 ч. 1 Закону).

Безоплатна первинна правова допомога включає такі види правових послуг:

- 1) надання правової інформації;
- 2) надання консультацій і роз'яснень з правових питань;
- 3) складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру);
- 4) надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

Така допомога надається кожній особі, тобто громадянам України, іноземцям, особам без громадянства, в тому числі біженцям, які перебувають під юрисдикцією України (ч. 2 ст. 7 Закону).

¹ Безплатні адвокати – безправні громадяни [Текст] // Юрид. вісн. України. – 2008. – № 9. – С. 2–5.

² Бронз, І. Л. Протистояння продовжується, или Что ждет адвокатуру Украины в будущем [Текст] / І. Л. Бронз // Адвокат. – 2006. – № 8. – С. 35–38.

³ Про адвокатуру та адвокатську діяльність [Текст]: Закон України від 5 лип. 2012 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2013. – № 27. – Ст. 282.

⁴ Про безоплатну правову допомогу [Текст]: Закон України від 2 черв. 2011 р. № 3460-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.

Безоплатна вторинна правова допомога — вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя (ст. 13 Закону).

Ця правова допомога включає такі види правових послуг:

- 1) захист від обвинувачення;
- 2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
- 3) складення документів процесуального характеру.

Безоплатну вторинну правову допомогу можуть отримати:

1) особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо середньомісячний сукупний дохід їхньої сім'ї нижчий за суму прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, інваліди, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі менше двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб, — на всі види правових послуг, передбачені ч. 2 ст. 13 цього Закону;

2) діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безпритульні діти, діти, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї, — на всі види правових послуг, передбачені ч. 2 ст. 13 цього Закону;

3) особи, до яких застосовано адміністративне затримання, — на правові послуги, передбачені пп. 2 і 3 ч. 2 ст. 13 цього Закону;

4) особи, до яких застосовано адміністративний арешт, — на правові послуги, передбачені пп. 2 і 3 ч. 2 ст. 13 цього Закону;

5) особи, які відповідно до положень кримінального процесуального законодавства вважаються затриманими, — на правові послуги, передбачені пп. 1 і 3 ч. 2 ст. 13 цього Закону;

6) особи, стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, — на правові послуги, передбачені пп. 1 і 3 ч. 2 ст. 13 цього Закону;

7) особи, у кримінальних провадженнях стосовно яких відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України захисник залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням або проведення окремої процесуальної дії, а також особи, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або обмеження волі, — на всі види правових послуг, передбачені ч. 2 ст. 13 цього Закону;

8) особи, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», — на всі види правових послуг, передбачені ч. 2 ст. 13 цього Закону, до моменту прийняття рішення про надання статусу біженця та у разі, якщо особа оскаржує рішення щодо статусу біженця;

9) ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань, — на правові послуги, передбачені пп. 1–3 ч. 2 ст. 13 цього Закону, стосовно питань, пов'язаних з їх соціальним захистом;

10) особи, щодо яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, — на правові послуги, передбачені пп. 2 і 3 ч. 2 ст. 13 цього Закону, протягом розгляду справи в суді;

11) особи, щодо яких суд розглядає справу про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, — на правові послуги, передбачені пп. 2 і 3 ч. 2 ст. 13 цього Закону, протягом розгляду справи в суді;

12) особи, реабілітовані відповідно до законодавства України, — на правові послуги, передбачені пп. 2 і 3 ч. 2 ст. 13 цього Закону, стосовно питань, пов'язаних із реабілітацією.

До того ж право на безоплатну вторинну правову допомогу мають громадяни держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу (ст. 14 Закону).

Відповідно до зазначеного Закону, (а саме ст. 6¹) до системи надання безоплатної правової допомоги належать:

1) Координаційний центр з надання правової допомоги;

2) суб'єкти надання безоплатної первинної правової допомоги, такі як:

– органи виконавчої влади;

– органи місцевого самоврядування;

– фізичні та юридичні особи приватного права;

– спеціалізовані установи.

3) суб'єкти надання безоплатної вторинної правової допомоги, такі як:

– центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги. А саме, Міністерство юстиції України утворює регіональні (республіканський (Автономної Республіки Крим), обласні, Київський та Севастопольський міські) та місцеві (районні, міжрайонні, міські, міськрайонні, міжрайонні та районні у містах) центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Вони є територіальними відділеннями Координаційного центру з надання правової допомоги і утворюються з урахуванням потреб відповідної адміністративно-територіальної одиниці та забезпечення доступу осіб до безоплатної вторинної правової допомоги. Фінансуються з Державного бюджету України та інших не заборонених законодавством джерел (ст. 16 Закону);

– адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу (ст. 15 Закону).

Це можуть бути адвокати, які надають таку допомогу на постійній основі за контрактом, або на тимчасовій основі на підставі договору.

На сьогодні в системі органів юстиції вже реалізовано можливість отримання безоплатної первинної правової допомоги, зокрема, на базі 733 громадських приймалень, що були створені при головних управліннях юстиції¹. Їхня робота регламентована

¹ Режим доступу: <http://legalspace.org/index.php/ua>. – Заголовок з екрана.

наказом Міністерства юстиції України від 21 вересня 2011 р. № 3047/5 «Про затвердження Порядку роботи громадської приймальні з надання безоплатної первинної правової допомоги»¹.

Одночасно з 1 січня 2013 р. доступним є отримання і безоплатної вторинної правової допомоги. Відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» та наказу Міністерства юстиції України від 2 липня 2012 р. № 968/5² створено 27 центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, які здійснюють надання безоплатної вторинної правової допомоги особам, до яких застосовано адміністративне затримання чи адміністративний арешт; підозрюваним у вчиненні злочину особам, які затримані органами дізнання та слідства; особам, до яких як запобіжний захід обрано взяття під варту; особам, у справах яких відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України участь захисника є обов'язковою³.

Із метою формування в Україні системи безоплатної правової допомоги відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» та Указу Президента України від 9 червня 2006 р. № 509 «Про Концепцію формування системи безоплатної правової допомоги в Україні»⁴ Кабінет Міністрів України постановив утворити Координаційний центр з надання правової допомоги.

Основними завданнями Координаційного центру є:

- 1) організаційне, експертно-аналітичне, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення здійснення повноважень Мін'юсту у сфері надання безоплатної правової допомоги;
- 2) проведення аналізу практики правозастосування з питань надання безоплатної правової допомоги;
- 3) внесення на розгляд Міністра юстиції пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у зазначеній сфері.

Відповідно до положення про Координаційний центр з надання правової допомоги, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 червня 2012 р. № 504⁵, Координаційний центр утворюється з метою формування в Україні ефективної системи безоплатної правової допомоги, забезпечення її доступності та якості.

¹ Про затвердження Порядку роботи громадської приймальні з надання безоплатної первинної правової допомоги [Електронний ресурс] : наказ М-ва юстиції України від 21 верес. 2011 р. № 3047/5. – Режим доступу: <http://khorol.just.gov.ua/info/77/>.

² Про утворення центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги [Електронний ресурс] : наказ Мін-ва юстиції України від 02.07.2012 № 968/5. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0968323-12>.

³ Режим доступу: <http://www.legalaid.gov.ua>.

⁴ Концепція формування системи безоплатної правової допомоги в Україні [Електронний ресурс] : (схв. Указом Президента України від 9 черв. 2006 р. № 509/2000). – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/7652>.

⁵ Про утворення Координаційного центру з надання правової допомоги та ліквідацію Центру правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції [Електронний ресурс] : від 06.06.2012 № 504. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/504-2012-п>.

З урахуванням якості надання правової допомоги, наказом Міністерства юстиції від 25 лютого 2014 р. № 386/5 затверджено «Стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі»¹.

Згідно зі ст. 1 Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі (далі — Стандарти) — це комплекс основних характеристик моделі гарантованого державою захисту, передбачених міжнародними правовими актами, законодавством України, у межах яких та з урахуванням узгодженої правової позиції сторони захисту захисник є незалежним в обранні стратегії і тактики захисту у кримінальному провадженні для здійснення активного та розумного захисту прав, свобод та законних інтересів клієнта всіма не забороненими законом засобами.

Оцінювання якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі здійснюється відповідно до цих Стандартів комісіями, утвореними для цієї мети радами адвокатів регіонів, за поданням відповідних центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги у встановленому порядку. Моніторинг якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі здійснюється відповідно до цих Стандартів Координаційним центром з надання правової допомоги та центрами за формами моніторингу згідно з додатками 4–9 цих Стандартів, які подаються адвокатами до центрів разом з актами наданих послуг (ст. 4).

У проекті Закону України «Про Державний бюджет України на 2015 рік» (реєстраційний номер 1000 від 12 грудня 2014 р.) пропонується передбачити фінансування системи безоплатної правової допомоги у сумі 268,57 млн грн, що майже втричі більше порівняно з 2014 р.

Таке фінансування пропонується з урахуванням необхідності утворення до 25 квітня 2015 р. ста місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги і забезпечення з 1 липня 2015 р. надання такої допомоги (у тому числі у цивільних та адміністративних справах) у повному обсязі всім категоріям суб'єктів права, передбаченим ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу». Зокрема, урядовий проект Державного бюджету на 2015 рік передбачає майже дворазове збільшення видатків на оплату послуг та відшкодування витрат адвокатів, понад як триразове збільшення фонду оплати праці, а також збільшення видатків розвитку більш як у 12 разів порівняно з попереднім роком.

Із 1 січня по 30 листопада 2014 р. центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги (без урахування республіканського в Автономній Республіці Крим та Севастопольського міського центрів) видано 61 830 доручень адвокатам, у тому числі: 1828 — для надання безоплатної вторинної правової допомоги особам, до яких застосовано адміністративне затримання; 5818 — особам, до яких застосовано адміністративний арешт; 16266 — для надання безоплатної вторинної правової допомоги особам, затриманим за підозрою у вчиненні злочину; 35390 — для здійснення захисту за призначенням; 2528 — для участі у провадженні окремих процесуальних дій.

¹ Про затвердження стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі [Електронний ресурс] : наказ М-ва юстиції України від 25.02.2014 № 386/5. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0337-14>.

За оперативною інформацією, станом на 1 квітня 2015 р. центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги (без врахування центрів в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь) видано 17341 доручення адвокатам для надання правової допомоги, у тому числі: 477 — особам, до яких застосовано адміністративне затримання; 1079 — особам, до яких застосовано адміністративний арешт; 4561 — особам, затриманим за підозрою у вчиненні злочину, та/або стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою; 9579 — для здійснення захисту за призначенням; 600 — для участі у проведенні окремих процесуальних дій у кримінальних провадженнях; 757 — у процедурах з продовження, зміни або припинення застосування примусових заходів медичного характеру; 20 — у процедурах, пов'язаних із видачею особи (екстрадицією); 135 — за ухвалою суду у кримінальних провадженнях щодо продовження, зміни або припинення застосування примусових заходів медичного характеру, у процедурах, пов'язаних з видачею особи (екстрадицією), або у разі вирішення судом питань під час виконання вироків відповідно до статті 537 КПК; 133 — особам, засудженим до покарання у вигляді позбавлення волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або обмеження волі.

Так, у порівнянні із січнем-листопадом 2013 р., в аналогічному періоді поточного року:

- збільшилась кількість випадків залучення захисника за призначенням (на 0,4%)*;
- збільшилась кількість випадків залучення адвоката до проведення окремої процесуальної дії (на 31,3%); така динаміка може свідчити про підвищення рівня поінформованості про право на безоплатну правову допомогу та/або довіри клієнтів до адвокатів системи безоплатної правової допомоги*;

- зменшилась кількість випадків надання безоплатної вторинної правової допомоги особам, затриманим за підозрою у вчиненні злочину (на 15,8%);

- зменшилась кількість випадків надання безоплатної вторинної правової допомоги особам, до яких застосовано адміністративне затримання (на 14,1% між сумами адміністративних затримань та адміністративних арештів за 2013 р.). Це насамперед є наслідком роз'яснювальної роботи регіональних центрів безоплатної вторинної правової допомоги стосовно органів внутрішніх справ щодо особливостей надання безоплатної вторинної правової допомоги адмінзатриманим: у цьому випадку міліція зобов'язана інформувати центри про кожен випадок затримання, крім випадків, коли така особа захищає себе особисто або запросила захисника.

Загалом, від початку функціонування системи безоплатної вторинної правової допомоги видано понад 139 тисяч доручень.

Вчасність прибуття призначених центрів адвокатів до затриманих осіб. Протягом січня-листопада 2014 р. зафіксовано 291 випадок, коли час між реєстрацією центром повідомлення про затримання особи та прибуттям адвоката до місця конфіденційного побачення із затриманою особою перевищив 2 години, що становить 0,47%.

---

* Зростання в цілому за цими двома категоріями може свідчити про те, що в міру накопичення практики роботи з новим КПК України, суди повною мірою починають користуватися його механізмами у частині реалізації ст. 49 та ст. 53.

У тому числі у 93 випадках цей час перевищив 6 годин, що становить 0,15%.

Протягом січня-листопада 2014 р. загалом зафіксовано 2184 випадки відмов від адвоката.

Відповідно, частка відмов від адвоката за заявою підзахисного в цілому становила 3%. Цей показник варіюється залежно від типу послуг, які надаються адвокатом, і, зокрема, становить:

5,9% — для надання безоплатної вторинної правової допомоги особам, до яких застосовано адміністративне затримання;

6,7% — для надання безоплатної вторинної правової допомоги особам, затриманим за підозрою у вчиненні злочину;

1,8% — для здійснення захисту за призначенням;

0,4% — для участі у проведенні окремих процесуальних дій.

На виконання законодавства про доступ до публічної інформації і щодо захисту персональних даних, та відповідно до наказу Координаційного центру з надання правової допомоги від 1 серпня 2014 р. №25 «Про оприлюднення оперативної інформації щодо видання доручень адвокатам, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, оплату їх послуг та відшкодування витрат» з 1 вересня 2014 р. центрами безоплатної вторинної правової допомоги здійснюється щотижневе оприлюднення оперативної інформації щодо кількості виданих доручень адвокатам, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, оплату їх послуг та відшкодування витрат.

Станом на 1 грудня 2014 р. 25 регіональних центрів здійснюють виплату коштів адвокатам системи безоплатної правової допомоги за надані послуги, відповідно до виданих доручень, за якими прийнято звіти про виконання робіт.

Щодо навантаження адвокатів, то найбільша кількість доручень на одного адвоката (в середньому) зареєстрована в Одеській (49) та Полтавській (47) областях, найменша — у Донецькій (5) та Рівненській (11) областях.

Середня вартість одного доручення по Україні становить 790,49 гривень. Залежно від регіону середня вартість одного доручення варіює від 543,11 в Одеській області — до 1254,75 у Хмельницькій області. Найбільшу кількість доручень щодо кількості населення регіону було видано у Полтавській (0,25%) та Запорізькій (0,25%) областях, найменшу — у Донецькій (0,02%) та Чернівецькій (0,07%) областях.

Від початку року і станом на 26 грудня 2014 р. адвокатам, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, було виплачено 49 965,6 млн гривень, що складає 86,4% від зареєстрованих фінансових зобов'язань (57 823,1 млн гривень). Із 64 018,7 млн гривень, передбачених за кошторисом на січень-грудень 2014 р., станом на 26 грудня було фактично профінансовано 60 546,9 млн гривень, або 94,5%. Повністю здійснено розрахунки з адвокатами у Житомирській та Івано-Франківській областях. У 9 областях — Вінницькій, Запорізькій, Кіровоградській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Херсонській, Чернівецькій — рівень виплат становить від 90,3% до 98,4%. У 9 регіонах — Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Київській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Чернігівській областях — рівень виплат становить від 80,4% до 88,7% (зокрема, у Донецькій області — 82,9%, у Луганській області — 83,9%).

У Волинській, Львівській, Хмельницькій та Черкаській областях відшкодування послуг та витрат адвокатів системи здійснено в діапазоні від 72,2% до 79,5%. Рівень виплат у Києві складає 60,7%.

Таким чином, станом на 26 грудня 2014 р. кредиторська заборгованість за державною програмою «Оплата послуг та відшкодування витрат адвокатів з надання безоплатної вторинної правової допомоги» складає близько 7,9 млн гривень¹.

Протягом листопада-грудня 2014 р. Національною академією фінансів та економіки Міністерства фінансів Королівства Нідерланди спільно з Державною фінансовою інспекцією України реалізовувався проект щодо посилення управлінської підзвітності через аналіз запровадження системи фінансового управління та контролю на прикладі діяльності Координаційного центру з надання правової допомоги. Проект є складовою з запровадження в Україні системного підходу щодо управління ризиками в державних органах.

Після проведеного дослідження процесу «Надання безоплатної вторинної правової допомоги» робочою групою шляхом застосування методологічних прийомів аналітичного огляду, аналізу нормативно-правової бази, інтерв'ювання були ідентифіковані такі ризики:

- скорочення або припинення фінансування оплати послуг адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу;
- зриву роботи системи безоплатної вторинної правової допомоги;
- неможливість призначити адвокатів на певні справи;
- накопичення кредиторської заборгованості;
- несвоєчасність оплати послуг адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу;
- неможливість скористатися безоплатною вторинною правовою допомогою особами, які мають на неї право;
- надання неякісної безоплатної вторинної правової допомоги².

Виходячи із зазначеного вище, щоб запобігти передбаченим ризикам, у рамках нового Плану дій Ради Європи для України на 2015–2017 рр. заплановано розширення співпраці з Координаційним центром з метою подальшого зміцнення інституційного потенціалу системи, забезпечення якісної та ефективної правової допомоги, та здійснення внеску у подальше приведення українського законодавства до європейських стандартів. Посол, Голова Офісу Ради Європи в Україні — Володимир Рістовські відзначив, що «Рада Європи висловлює готовність до постійної підтримки України у цьому напрямі».

Підсумовуючи наведене вище, хотілося б зазначити, що забезпечення реалізації права на правову допомогу мало місце на різних етапах розвитку не тільки нашої, а й інших держав. Сьогодні сучасним завданням законодавця є наповнення змістом права на безоплатну правову допомогу в усіх сферах суспільного життя. Лише наявності закону про захист цього права недостатньо, потрібно удосконалити вже існуючі

¹ Режим доступу: www.legalaid.gov.ua (Координаційний центр з надання правової допомоги).

² Там само.

нуючу систему надання безоплатної правової допомоги шляхом створення дієвого механізму реалізації вказаного права з метою забезпечення захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина. Будемо сподіватись, що в нашій країні відбудуться зміни на краще.

6.5. Органи виконання рішень суду

Авторитет судової влади в суспільстві залежить передусім від того, наскільки суди своєчасно і правильно розглядають і вирішують ті чи інші справи, наскільки обґрунтованим і законним буде їх рішення. Проте прийняття рішення юрисдикційними органами не є кінцевим етапом у поновленні порушеного права. Потрібне належне їх виконання, оскільки це суттєво впливає на стан законності та правопорядку, на захист проголошених і гарантованих Конституцією України прав та свобод людини і громадянина. Лише своєчасно і в повному обсязі виконане судове рішення є логічним завершенням правового спору, вирішеного судом. Крім того, без існування надійного механізму виконання судових рішень судова влада втрачає ознаки державної влади, адже, як слушно зауважується в науковій юридичній літературі, влада, яка не здатна забезпечити виконання своїх рішень, є лише коштовною декорацією¹. З огляду на це виокремлюються органи виконання судових рішень, призначенням яких є приведення актів судової влади у життя.

Разом з тим у сфері виконання судових рішень на сьогодні існує чимало проблем. Україна посідає четверте місце за зверненнями до Європейського суду з прав людини у зв'язку з порушеннями права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.). При цьому Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях проти України найчастіше констатує порушення права на справедливий суд саме внаслідок невиконання рішень національних судів. Відповідно до його практики, це право стало б ілюзорним у разі, якщо б правова система держави допускала, аби остаточне, обов'язкове судове рішення залишалось невиконаним. Цим порушуються зобов'язання України за Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. щодо гарантування дотримання права особи на здійснення виконавчого провадження протягом розумного строку.

На сьогодні основними чинниками, що впливають на таку негативну ситуацію з виконанням рішень, є: перевантаженість у роботі державних виконавців та недостатній рівень їх кваліфікації; недостатнє фінансування органів, що здійснюють примусове виконання рішень; корупційна складова, відсутність належної мотивації державних виконавців. При цьому, з одного боку, навантаження на одного державного виконавця сягає понад 100 виконавчих проваджень на місяць, а з другого — ефективність виконання надзвичайно низька (за деякими даними в Україні кількість виконаних рішень ледь перевищує 20%. Так, із 6,5 мільйона виконавчих документів

¹ Див.: Задорожня, О. В. Проблеми становлення Державної виконавчої служби [Текст] / О. В. Задорожня, Д. П. Фіолевський // Адвокат. – 1999. – № 3. – С. 27–29.

минулого року виконано лише 1,3 мільйона, тоді як в європейських країнах ці показники сягають 80%¹). Така ситуація стала предметом критики України з боку Ради Європи. Так, у резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи № 1787 (2011) від 26 січня 2011 р. «Виконання рішень Європейського суду з прав людини» відзначається існування основних системних недоліків, які викликають велику кількість повторюваних висновків щодо порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і серйозно підривають верховенство права. Щодо України ці проблеми пов'язані, зокрема, з хронічним невиконанням рішень національних судів. Було вказано на те, що Україна повинна терміново прийняти комплексну стратегію щодо виправлення ситуації, за якою значна кількість остаточних судових рішень залишається невиконаною, а також впровадити ефективні внутрішні засоби правового захисту у відповідь на пілотне рішення у справі «Іванов проти України».

У цих умовах реформування системи примусового виконання судових рішень в Україні є далеким від свого завершення. Ці проблеми потребують невідкладного вирішення, що має спиратися на комплексний підхід, який би враховував кращий зарубіжний досвід, національні історичні традиції, а також реалізовувався в загальному контексті судово-правової реформи в Україні.

Проблеми примусового виконання судових рішень в різний час були предметом наукових досліджень таких учених, як В. В. Афанасьєв², В. Ф. Бортняк³, Р. Х. Валєєва⁴, П. П. Заворотько⁵, В. В. Комаров⁶, Д. П. Фіолєвський⁷, С. Я. Фурса⁸, С. В. Щербак⁹, М. К. Юков¹⁰ та ін.

Для кращого розуміння сутності тих проблем, які наявні в інституті виконання судових рішень на цьому етапі, потрібно розглянути історію становлення й розвитку органів виконання судових рішень в Україні.

Можна вважати, що історично першим періодом розвитку інституту виконання судових рішень є доба Київської Русі. Відзначимо, що і у попередній період не виключається існування певних прообразів або аналогів таких органів на території су-

¹ Див.: Що передбачає реформа виконавчої служби [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynnews.com/news/society/shcho-peredbachaye-reforma-vykonavchoyi-sluzhby/>.

² Афанасьєв, В. В. Организационно-правовые проблемы исполнительного производства в Украине [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / В. В. Афанасьєв. – Х., 1995. – 200 с.

³ Бортняк, В. Ф. Форми та методи діяльності державної виконавчої служби [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В. Ф. Бортняк. – К., 2008. – 18 с.

⁴ Валєєва, Р. Х. Органи исполнениия судебных решений по советскому гражданскому процессуальному праву [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Р. Х. Валєєва. – Л., 1961. – 234 с.

⁵ Заворотько, П. П. Охрана прав советских граждан в стадии исполнениия судебных решений [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / П. П. Заворотько. – Киев, 1956. – 16 с.; Заворотько, П. П. Процессуальные гарантии исполнениия судебного решения [Текст] / П. П. Заворотько. – М., 1974. – 359 с.

⁶ Курс цивільного процесу [Текст] : підручник / [В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.

⁷ Фіолєвський, Д. П. Державна виконавча служба України [Текст] : навч. посіб. / Д. П. Фіолєвський, С. Ю. Лобанцев, Є. І. Мезєнцев. – К. : Алерта, 2004. – 564 с.

⁸ Фурса, С. Я. Виконавче провадження в Україні [Текст] : навч. посіб. / С. Я. Фурса, С. В. Щербак. – К. : Атіка, 2002. – 480 с.

⁹ Щербак, С. В. Адміністративно-правове регулювання виконавчого провадження в Україні [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / С. В. Щербак. – К., 2002. – 228 с.

¹⁰ Юков, М. К. Исполнительное производство [Текст] / М. К. Юков. – М. : Юрид. лит., 1983. – 223 с.

часної України, зокрема у грецьких містах-державках, племенах скіфів, сарматів тощо, проте недостатність історичних джерел, а також опосередкований зв'язок відповідних утворень з українською державністю не дозволяють нам розглядати період до створення Київської Русі в межах цього дослідження. Однак саме державний устрій Київської Русі, розвиток її правової системи і зумовлює виокремлення даного періоду історії органів виконання рішень суду.

У розглядану добу формування інституту виконання судових рішень пов'язане з видатною правовою пам'яткою, яка займає центральне місце серед джерел права Київської Русі, — «Руською Правдою»¹. Остання, надаючи значну увагу питанням відправлення правосуддя, опосередковано регламентувала і процес виконання судових рішень. При цьому роль даного акта у врегулюванні зазначених питань є предметом дискусій. Так, одні дослідники наголошують на тому, що «Руська Правда» не приділяла окремої уваги виконанню рішень суду, хоча в ній і встановлювалися способи їх виконання². С. М. Соловйов зазначав, що у цьому акті немає достатніх вказівок із приводу того, на кого покладался обов'язок приводити вирок суду до виконання і які засоби можна було вживати у разі спротиву з боку засудженого³. Згідно із закріпленою у ній моделлю, позивач сам притягав до суду відповідача, виконання же рішень здійснювалося стороною, що виграла справу⁴. Остання мала право негайної екзекуції: ображений холопом мав право негайно його бити; особа відразу брала річ, яка була предметом спору, із собою⁵. Кредитор сам виїздив на присуджену землю, сам вів боржника на торг⁶. Стягувачеві допомагали за певну плату привести рішення до виконання княжі слуги, які одержували за це особливе мито: тіуни, вірники, отроки, метельники та ін., але вони не розглядаються як органи виконання⁷.

Інші вчені прямо називають окремих представників княжої дружини судовими виконавцями. Дослідник «Руської Правди» С. В. Юшков вказував, що збільшення кількості злочинів та справ за майновими спорами, розширення юрисдикції суду та кількості застосовуваних ним покарань (насамперед, у частині майнових стягнень)

¹ Див.: *Правова система України: історія, стан та перспективи* [Текст] : у 5 т. — Т. 1: *Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України* / за заг. ред. М. В. Цвірка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2008. — С. 222; Шевчук, В. П. *Історія української державності* [Текст] : курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. — К. : Либідь, 1999. — С. 29.

² Див.: Дювернуа, Н. *Источники права и суд в древней России: опыты по истории русского гражданского права* [Текст] / Н. Дювернуа. — М. : Унив. тип., 1869. — С. 202.

³ Соловьев, С. М. *История России с древнейших времен* [Текст] / С. М. Соловьев. — Кн. 1. — Т. 1–2. — М., 1998. — С. 234.

⁴ Див.: Валеева, Р. Х. *Гражданские взыскания в русском дореформенном процессе* [Текст] / Р. Х. Валеева // *Изв. вузов. Правоведение*. — 1961. — № 1. — С. 148.

⁵ Див.: Смыкалин, А. С. *Исполнение наказаний в Древнерусском государстве* [Текст] / А. С. Смыкалин // *Рос. юстиция*. — 2006. — № 2. — С. 65.

⁶ Див.: Валеева, Р. Х. *Гражданские взыскания в русском дореформенном процессе* [Текст] / Р. Х. Валеева // *Изв. вузов. Правоведение*. — 1961. — № 1. — С. 148.

⁷ Див.: Пастухов, В. П. *Законодавство про виконання судових рішень у дореволюційній Росії* [Текст] / В. П. Пастухов // *Вісн. Київ. ун-ту. Сер. Право*. — 1969. — № 10. — С. 86; Бессарабов, В. Г. *Основы развития института судебных приставов и исполнительного производства в России* [Текст] / В. Г. Бессарабов, П. С. Тройно // *Право и политика*. — 2004. — № 10. — С. 116; Глушаченко, С. Б. *История развития исполнительного производства в России до февраля 1917 г.* [Текст] / С. Б. Глушаченко, В. В. Фролов, В. В. Гриб // *История государства и права*. — 2002. — № 4. — С. 2.

обумовлювало ускладнення і зростання судового апарату та появу поряд із суддями багатьох допоміжних судових посадових осіб, серед яких «Руська Правда» згадувала мечника, дитського, вірника, який збирав з населення віри і продажі, метельника, що стягував судові мито, ябедників, їхніх помічників — отроків¹. Указівку на відповідних посадових осіб як на державних виконавців знаходимо і в інших джерелах. Так, В. О. Ключевський указує на отроків як на судових приставів, яким ішли «судові уроки», що стягувалися від суду за допомогу (приміром, виклик відповідача до суду)². Отроків і дитських розглядає як приставів або виконавців судових вироків М. Н. Тихомиров. Науковець судовими виконавцями називає також мечників і метельників³. Виконавцями судових рішень у цю добу вважають також ябедників, відомих ще з часів княгині Ольги, на яких покладався обов'язок реалізовувати судові і князівські рішення⁴.

Вважаємо, що ці твердження є цілком обґрунтованими з огляду на те, що система покарань у Київській Русі передбачала широке застосування грошових стягнень, певна частина яких вилучалася на користь князя⁵, тож певні органи чи особи мали відповідати за стягнення і надходження таких коштів. Крім того, такі способи виконання, як стягнення віри з верві («дика віра»), «потік і розграбування», тілесні покарання за своєю специфікою не могли застосовуватися одноосібно зацікавленою стороною. Отже, для виконання таких судових рішень виникла потреба у залученні представників публічної влади, які б від імені князя (держави) застосовували такі способи виконання або сприяли стягувачеві в їх застосуванні, тобто закладалися передумови для виникнення прообразу інституту примусового виконання судових рішень.

Наступний період правової регламентації організації і діяльності інституту виконання судових рішень пов'язаний із прийняттям «Литовських статутів»: у 1529 р. (Старий), 1566 р. (Волинський статут), 1588 р. (Новий), що сталося під час перебування території сучасної України у складі Великого князівства Литовського і Польщі. У цей час на формування правової системи України вплинуло передусім законодавство Литви і Німеччини, що, з огляду на його прогресивність, відіграло значну роль у подальшому розвитку українського законодавства про виконавче провадження⁶.

Литовські статuti відіграли важливу роль у врегулюванні відносин у сфері судочинства, оскільки в них прямо проголошувалося, що всі особи, і вбогі, і багаті, повинні судитися за нормами Статутів. Відповідно судова система із прийняттям Статутів

¹ Юшков, С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства [Текст] / С. В. Юшков. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1949. – С. 512.

² Ключевский, В. О. Сочинения [Текст] : в 8 т. / В. О. Ключевский. – М. : Изд-во соц.-экон. лит., 1959. – Т. 6: Специальные курсы. – С. 97.

³ Тихомиров, М. Н. Пособие для изучения Русской правды [Текст] / М. Н. Тихомиров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1953. – С. 146, 147, 154.

⁴ Див.: Фіолевський, Д. П. Державна виконавча служба України [Текст] : навч. посіб. / Д. П. Фіолевський, С. Ю. Лобанцев, Є. І. Мезенцев. – К. : Алерта, 2004. – С. 9.

⁵ Див.: Правова система України: історія, стан та перспективи [Текст] : у 5 т. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвірка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – С. 229.

⁶ Див.: Щербак, С. В. Адміністративно-правове регулювання виконавчого провадження в Україні [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / С. В. Щербак. – К., 2002. – С. 14.

заснала значних змін, що мало безпосередній вплив на інститут виконання рішень суду. Так, якщо у попередній період було встановлено компетенцію панських (домініанальних) судів, за якою пан-шляхтич одноособово вершив суд над селянами, і судові та адміністративні органи фактично не розділялися, у чому окремі дослідники вбачають одне із свідчень відмінності устрою Великого князівства Литовського від Польщі¹, то у середині XVI ст. у Великому князівстві Литовському було проведено судову реформу. Магнатів і шляхту було позбавлено права юрисдикції, Литву і руські землі було поділено на 30 судових повітів, при цьому у кожній землі було створено три судові установи: земські, гродські й підкоморні суди².

Зазнає значних змін і виконання судових рішень. Раніше, за Судебником Казимира IV 1468 р., що діяв на території Великого князівства Литовського та на українських землях, що входили до його складу до введення в дію першого Литовського статуту, встановлювалося, що екекцію (тобто виконання судового рішення у кримінальній справі) проводив суддя (тіун, воєвода), потерпілий або його близькі³, тобто органи виконання судових рішень окремо не виділялися, а їхні функції покладалися на судові органи або на зацікавлених у виконанні рішення осіб. Однак із часом, з ускладненням системи покарань у польсько-литовському праві⁴, виникає потреба в появі екекаторів — судових виконавців. У літературі зазначається, що у Великому князівстві Литовському функції екекатора виконували справці, вижі, децькі⁵. С. Г. Ковальова відзначає, що у здійсненні вироку за дорученням суду могли брати участь судові чиновники. Розділ спірного майна між спадкоємцями здійснювали дільчі⁶.

Натомість із прийняттям Литовських статутів при земських судах виникає спеціальна особа для виконання судових рішень — возний. У літературі його характеризують як судового чиновника, що посідав чільне місце у державних судах⁷. Він признавався воєводою за поданням земського суду і шляхти. Возний складав присягу, після чого його ім'я записували в актові книги земського та гродського суду. У кожному повіті було кілька возних, головний з яких називався генералом⁸. Возний відігравав значну роль у відправленні як кримінального, так і цивільного судочинства, здійсню-

¹ Див.: Сокальська, О. В. Рецепція польського права та судово-адміністративних установ Польщі на українських землях у XV–XVI століттях [Текст] / О. В. Сокальська // Наук. зап. Серія «Право». – Вип. 2. – Ч. 1. – Острог, 2001. – С. 85.

² Див.: Історія держави і права України [Текст] : навч. посіб. для студентів юрид. вузів та фак-тів / за ред. проф. В. Г. Гончаренка. – К. : Вентурі, 1996. – С. 61.

³ Див.: Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5: П-С. – 2003. – С. 693.

⁴ Див.: Правова система України: історія, стан та перспективи [Текст] : у 5 т. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – С. 247.

⁵ Див.: Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2: Д-Й. – 1999. – С. 322.

⁶ Ковальова, С. Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / С. Г. Ковальова. – Одеса, 2004. – С. 175.

⁷ Див.: Історія держави і права України [Текст] : навч. посіб. для студ. юрид. вузів та фак. / за ред. проф. В. Г. Гончаренка. – К. : Вентурі, 1996. – С. 62.

⁸ Див.: Історія держави і права України [Текст] : підручник : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т. 1. – К. : Концерн «Вид. Дім “Ін Юре”», 2003. – С. 180.

вав виконання судових рішень. Так, у кримінальних справах на нього покладалося: проведення огляду постраждалого, огляд місця злочину, визначення розміру заподіяної шкоди. Возний виконував і забезпечувальні функції — вручав виклики до суду або оприлюднював його шляхом прибивання на дверях, забезпечував явку відповідача, у тому числі із застосуванням примусу тощо. За рішенням суду возний здійснював уведення нових господарів у володіння нерухомим майном (землями, маєтками, будинками тощо), а також посвідчував публічно-правові дії приватних осіб, тобто виконував своєрідну посвідчувальну функцію. Возний мав бути присутнім на судових засіданнях копних судів, при цьому він складав протокол і донесення до міського суду для запису рішення у міські актові книги¹, а також брав участь у здійсненні копними судами слідчих дій і у своїх звітах фіксував їх результати². Отже, возного можна розглядати як представника держави, що делегувався для контролю за ходом кожної копи³. У свою чергу, відповідно посвідчувалися і дії возного: при виконанні його обов'язків обов'язково мали бути присутні двоє свідків із числа шляхтичів-християн, які за потреби засвідчували законність його дій. Крім того, всі свої дії та їх результати возний мав записувати у відповідні актові книги⁴. Статут встановлював певні гарантії забезпечення діяльності возного: по-перше, його особа вважалася недоторканною, а по-друге, за виконання своїх обов'язків возний отримував відповідну винагороду від осіб, в інтересах яких він діяв.

Свої особливості у цей період мало виконання судових рішень у містах та територіальних громадах, у яких діяло Магдебурзьке право. Одним із його елементів було право-привілей судитися відповідно до положень Магдебурзького права, що часто ігнорувало приписи Литовських статутів щодо порядку розгляду судових тяжб⁵. У таких містах та громадах також створювалася посада возного, однак тут він розглядався не як судовий чиновник, а як молодший магістратський урядник нарівні з межувальником та городничим⁶, хоча міг залучатися і до виконання судових рішень та дій із забезпечення відправлення правосуддя.

Найбільш «демократичним» або наближеним до народу можна вважати порядок виконання судових рішень у сільських общинах, де діяли копні суди. Останні вважаються інститутом звичаєвого права, який сформувався на етнічних українських землях у XIV ст. і розвивав правові традиції Київської Русі та Галицько-Волинської держави⁷.

¹ Див.: Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А-Г. – 1998. – С. 640.

² Див.: Тищик, Б. Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV–XVIII ст.) [Текст] / Б. Тищик, М. Бедрій // Право України. – 2010. – № 1. – С. 70.

³ Див.: Бедрій, М. М. Основні ознаки українських копних судів (XIV–XVIII ст.) [Текст] / М. М. Бедрій // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2009. – № 1. – С. 33.

⁴ Див.: Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А-Г. – С. 504.

⁵ Див.: Історія держави і права України [Текст] : у 2 т. : підручник / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – К. : Концерн «Вид. Дім “Ін Юре”», 2003. – Т. 1. – С. 166–167, 182.

⁶ Див.: Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3: К–М. – С. 543.

⁷ Див.: Тищик, Б. Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV–XVIII ст.) [Текст] / Б. Тищик, М. Бедрій // Право України. – 2010. – № 1. – С. 68.

Такі суди територіально об'єднували кілька сіл (копу). До їхньої компетенції входили питання земельних меж, розгляд справ про заподіяння шкоди польовим і лісовим угіддям власників, кримінальні справи. Копний суд присуджував штраф, відшкодування збитків, тілесні покарання, смертну кару, умовне засудження¹. Зазначається, що до компетенції копних судів належали майже всі кримінальні та цивільні справи, що виникали на їхній території, до них могли звертатися представники всіх станів суспільства². Копні суди самостійно здійснювали розшук обвинуваченого, розглядали справи по суті, виносили судові рішення, які були остаточними і виконувалися негайно³. У своїй діяльності копні суди поєднували слідчі, судові й виконавчі повноваження⁴, тобто виконання рішень, прийнятих копним судом, негайно здійснювалося самою сільською громадою. Стадія виконання судових рішень іменувалася «завитою копою», що походило від слова «завити» («закінчити»)⁵, тобто це була кінцева стадія судочинства. Учасники «завитої копи» допомагали потерпілому, який згідно з традиціями отримував право реалізувати судові рішення та розправитися над своїм кривдником, виконати копний декрет. Однак із часом роль публічного інтересу в копному судочинстві зросла, тому й копний суд надавав менше можливостей потерпілому для самостійної розправи над засудженим, звертаючись по допомогу до гродського суду або місцевого феодала, підданим якого був засуджений⁶. Отже, еволюція виконання рішень цих судів йшла у бік від приватного до публічного елементу.

Наступний період історії інституту виконання судових рішень можна умовно назвати «козацьким», оскільки він пов'язаний з існуванням Гетьманщини — козацької держави, а також діяльністю козацьких судів. Спочатку судові функції виконували уряди різних рівнів, однак незабаром у їхньому складі стали виокремлюватися колегії, а також урядовці, яким доручалося постійно виконувати судові функції⁷. Наступним кроком після цього мало б стати виокремлення органів примусового виконання судових рішень, однак він, очевидно, так і не був зроблений. Таким чином, судові рішення виконували місцеві державні органи або самі суди⁸.

¹ Див.: Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчуженко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 639–640.

² Див.: Історія держави і права України [Текст] : підручник / А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін. ; за ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 116.

³ Див.: Меденцев, А. Н. Копні суди в Україні XIV–XVI ст. [Текст] / А. Н. Меденцев // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 2001. – № 2. – С. 142–143.

⁴ Див.: Бедрій, М. М. Основні ознаки українських копних судів (XIV–XVIII ст.) [Текст] / М. М. Бедрій // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2009. – № 1. – С. 31.

⁵ Див.: Кульчицький, В. С. Історія держави і права України [Текст] / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К., 2006. – С. 72.

⁶ Див.: Тищик, Б. Копне судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV–XVIII ст.) [Текст] / Б. Тищик, М. Бедрій // Право України. – 2010. – № 1. – С. 74.

⁷ Див.: Історія держави і права України [Текст] : у 2 т. : підручник / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – К. : Концерн «Вид. Дім “Ін Юре”», 2003. – Т. 1. – С. 237.

⁸ Див.: Історія держави і права України [Текст] : підручник / А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін. ; за ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 205.

Як вищий судовий орган козацької держави існував Генеральний суд, який спершу дислокувався там, де перебував гетьман, однак згодом діяв вже на постійній основі¹. Як основна ланка судової системи функціонують полкові суди, виконання рішень яких покладалося на полковий уряд, або на нижчестоящих у адміністративно-військовій ієрархії осіб. Загалом, на діяльність полкових судів мав вирішальний вплив полковник, який завжди головував у суді, коли був присутнім на ньому, в той час як полковий суддя був лише членом суду². На території сотні діяли сотенні суди у складі сотника, городского отамана, вїта і бурмістрів. Їхньому віданню підлягали кримінальні, цивільні та межові справи, однак компетенція сотенних судів із часом дедалі звужувалася, до неї відносять тільки «маловажні справи». У сотенному суді всі права належали сотенній старшині й сотникові³, вони ж, ймовірно, і виконували рішення цього суду. Існували також сільські суди, що склалися із отамана і 2–3 осіб з товариства (суд для козаків) або вїта і 2–3 представників місцевого селянства (суд для селян). Приведення до виконання рішення сільського суду покладалося на отамана, який разом з тим був і головою цього суду, або ж вирок виконувала сама сільська громада⁴.

Таким чином, органи, на які б покладалося це завдання, у цей період окремо не виділяються. Слід погодитися із думкою дослідників щодо того, що судові рішення в цей час виконували суд і адміністративні органи, до складу яких входили особи, які діяли за дорученням гетьмана⁵. Потрібно враховувати і той факт, що одноосібне і самостійне виконання судових рішень відповідало економічним інтересам козацької старшини, оскільки козацька старшина і представники міської знаті перетворили судочинство на дохідну для себе статтю, шляхом збирання «вини» набуваючи землі, млини, ліси, худобу та інше майно⁶.

Важливою подією у регламентації виконавчого провадження у «козацький період» стало розроблення у 1743 р. збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ», яку дослідники називали «одним з найвидатніших явищ української правної думки в XVIII ст.»⁷. Цей збірник вмщував приписи не тільки державного, а й адміністративного, цивільного, кримінального права, судоустрою, судового процесу⁸. Від-

¹ Див.: Михайлов, О. Правові основи розвитку судової системи України до 90-х років XX століття [Текст] / О. Михайлов // Історія держави і права. – 2006. – № 7. – С. 25.

² Див.: Пашук, А. Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII століття [Текст] / А. Й. Пашук. – Х. : Вид-во ХДУ, 1961. – С. 17.

³ Там само. – С. 22.

⁴ Див.: Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчущенко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5: П–С. – 2003. – С. 493–494.

⁵ Див.: Алмазов, А. С. Судебные функции гетмана Левобережной Украины Ивана Самойловича (1672–1687) [Текст] / А. С. Алмазов // История государства и права. – 2010. – № 1. – С. 7.

⁶ Див.: Пашук, А. И. Судебные учреждения и их деятельность на Украине после ее воссоединения с Россией (Вторая половина XVII века) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. И. Пашук. – Львов, 1956. – С. 6.

⁷ Див.: Слабченко, М. Є. Ескізи з історії «Прав, по которым судится малороссийский народ» [Текст] / М. Є. Слабченко // Антологія української юридичної думки. – Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. – К. : Вид. Дім «Юрид. кн.», 2003. – С. 200.

⁸ Правова система України: історія, стан та перспективи [Текст] : у 5 т. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – С. 293.

повідно до його положень відроджується посада возного, яка не передбачалася у системі козацьких судів. Зазначалося, що посади возних запроваджуються при судах підкоморському, земському і городському, а їх кількість має відповідати кількості сотень у полку і, крім того, по одному возному на кожний суд¹.

«Права, за якими судиться малоросійський народ» віднесли посаду возного до «других персон, к суду надлежащих», поряд із комісарами або судьями межовими. Положення щодо них містилися у гл. 7 «Прав» під назвою «О судах, судиях и других персонах к суду надлежащих, и о содержании правного порядка в делах судебных». У своїй діяльності возний повністю підлягав відповідному суду. Так, у літературі зазначається, що возний, як й інші посадовці статутних судів, офіційно діяли відповідно до указів своїх судів. Крім того, безпосередньо від суду залежало підвищення возного у званні, суд накладав на возних штрафи та інші стягнення². Посада возного була виборною, хоча остаточно кандидати на посаду возних затверджувались гетьманом³. При вступі на посаду возні складали урочисту присягу встановленої форми, із змісту якої можна виокремити такі групи повноважень цієї посадової особи: 1) обов'язки щодо доставлення сторонам судових документів (указів, інструкцій тощо); 2) обов'язки щодо виконання судових рішень у натурі та в частині майнових стягнень; 3) огляд і посвідчення майнової та фізичної шкоди. Як вказує А. Й. Пашук, возні повинні були здійснювати велику за обсягом і різнобічну діяльність: виконувати доручення суддів, зокрема, вручати позови та інші документи, які їм подавали сторони, оглядати побої, визначати розміри збитків, засвідчувати різні незаконні вчинки (наприклад, вирубаня лісу), встановлювати заподіяну шкоду (випас трави чи викошування посівів)⁴. Отже, їх повноваження виходили за межі одного лише виконання судових рішень, з огляду на що даних посадових осіб можна вважати в широкому розумінні такими, на яких покладалося забезпечення діяльності суду.

У наступний історичний період, коли Україна перебувала у складі Російської імперії і керувалася загальним імперським законодавством (кінець XVIII — перша половина XIX ст.), виконання судових рішень покладалося на поліцію⁵. Так, дослідники зазначають, що виконання судових рішень у цей період регламентувалося Зводом законів Російської імперії, а саме книгою 111 тому X частини 11 під назвою «Про стягнення цивільні». Виконання рішень суду було покладено на органи поліції, а нагляд за цим виконанням і життя заходів до його забезпечення покладалися на судові

¹ Див.: Черкаський, І. Ю. Судові реформи Гетьмана гр. К. Г. Розумовського [Текст] / І. Ю. Черкаський // Антологія української юридичної думки. – Т. 3 : Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. – К. : Вид. Дім «Юрид. кн.», 2003. – С. 352–354.

² Див.: Гамбург, Л. С. Судебные реформы в Левобережной Украине (Гетманщине) XVIII в. [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Л. С. Гамбург. – Харьков, 2000. – С. 154–155.

³ Там само. – С. 153.

⁴ Пашук, А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) [Текст] / А. Й. Пашук. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – С. 108.

⁵ Див.: Глушаченко, С. Б. История развития исполнительного производства в России до февраля 1917 г. [Текст] / С. Б. Глушаченко, В. В. Фролов, В. В. Гриб // История государства и права. – 2002. – № 4. – С. 3; Фурса, С. Я. Виконавче провадження в Україні [Текст] : навч. посіб. / С. Я. Фурса, С. В. Щербак. – К. : Атіка, 2002. – С. 7.

місця, які, однак, не мали безпосередньої влади над поліцією¹. У літературі зазначається, що поліція при виконанні судових рішень керувалася наявними постановами, і лише у разі неможливості або помилки з боку виконавців останні могли звернутися до суду за роз'ясненням. При цьому поліцейські донесення надходили до суду не на пряму, а через губернські правління, куди після цього і поверталися², тож поліція не відповідала перед судом за неналежне виконання рішень суду³. Проте тісний зв'язок виконання судових рішень із судовою владою особливо виразно виявлявся на місцевому рівні, оскільки на рівні повіту примусове виконання судових рішень у період з 1775 до 1862 р. покладалося на капітана-ісправника⁴, який очолював земський суд, що був одночасно адміністративно-поліцейською установою і судовим органом⁵.

Це вело до затримок у виконанні судових рішень, значної частки судових рішень, які взагалі не виконувалися, тощо. Зокрема, у науковій юридичній літературі підкреслюється, що такий порядок загалом не виправдав себе, оскільки поліцейські чини не були матеріально зацікавлені в тому, щоб забезпечити явку до суду всіх запрошених осіб⁶. Поліція була перевантажена великою кількістю інших справ, тому стягнення тривали десятками років. Оскільки поліція не підпорядковувалася суду, то було фактично дуже проблематично притягти до відповідальності за неналежне виконання своїх обов'язків поліцейського чиновника⁷. У дореволюційних джерелах знаходимо свідчення про те, що поєднання в одному органі поліцейських і судово-допоміжних функцій являло собою стільки незручностей, що питання про заміну загальної поліції судово-допоміжним органом було поставлене в чергу, як тільки почалася робота з перетворення судоустрою держави⁸.

Зазначені системні недоліки інституту виконання судових рішень призвели до того, що в результаті Судової реформи 1864 р. інститут виконання судових рішень також був реформований. Фахівці зазначають, що найважливішим досягненням виконавчого провадження стало створення в ході реформи інституту судових приставів, який існував на ті часи в багатьох європейських країнах⁹. Відповідно до Устрою судових

¹ Див.: Бессарабов, В. Г. Основы развития института судебных приставов и исполнительного производства в России. (Дореволюционный период) [Текст] / В. Г. Бессарабов, П. С. Тройно // Право и политика. – 2004. – № 10. – С. 120.

² Див.: Голубев, В. М. Очерки по истории судебных приставов России [Текст] / В. М. Голубев. – М.: Моск. ун-т МВД России, Щит-М, 2007. – С. 75.

³ Див.: Скомороха, Л. В. Державна виконавча служба: історія і сучасність [Текст] / Л. В. Скомороха, Л. Скомороха // Право України. – 2002. – № 8. – С. 95.

⁴ Див.: Фіолевський, Д. П. Державна виконавча служба України [Текст]: навч. посіб. / Д. П. Фіолевський, С. Ю. Лобанцев, Є. І. Мезенцев; за заг. ред. Д. П. Фіолевського. – К.: Алерта, 2004. – С. 10.

⁵ Див.: Історія держави і права України [Текст]: у 2 т.: підручник / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – К.: Концерн «Вид. Дім «Ін Юре»», 2003. – Т. 1. – С. 351.

⁶ Див.: Кононов, О. В. Судебные приставы: вчера, сегодня, завтра [Текст] / О. В. Кононов, Ю. Г. Кокарев // Государство и право. – 1999. – № 1. – С. 74.

⁷ Див.: Бульчев, Е. Н. Полиция России и исполнительное производство [Текст] / Е. Н. Бульчев // История государства и права. – 2000. – № 3. – С. 33.

⁸ Див.: Энциклопедический словарь [Текст] / Изд. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. – Т. XII. – СПб.: Типо-Литограф. И. А. Ефрона, 1894. – С. 58.

⁹ Див.: Шалыгин, В. В. Становление и развитие службы судебных приставов в России во II половине XIX века (историко-правовой аспект) [Текст] / В. В. Шалыгин // История государства и права. – 2006. – № 9. – С. 31–32.

установ при касаційних департаментах Правлячого Сенату, при судових палатах та окружних судах, а також при мирових суддях і при їх з'їздах для виконання дій, визначених статутами кримінального, цивільного судочинства і зазначеним нормативно-правовим актом, впроваджувалися судові пристави. На законодавчому рівні були закріплені вимоги до кандидатів на посаду судового пристава, порядок їх призначення, права й обов'язки судових приставів, відповідальність за неналежне виконання ними своїх повноважень, а також внутрішньоорганізаційні інститути судових приставів. Питання діяльності судових приставів щодо виконання судових рішень та реалізації інших покладених на них функцій регламентувалися у Статуті цивільного судочинства і Статуті кримінального судочинства.

При вступі на посаду судовий пристав складав присягу, під час проголошення якої був присутній священник. Текст присяги мав такий зміст: «Зобов'язуюсь і присягаю Всемогутнім Богом, перед святим Його Євангелієм і животворящим хрестом Господнім, зберігати вірність його Імператорській Величності Государеві Імператорові Самодержавцю, чесно і сумлінно виконувати всі обов'язки такої, що приймається мною на себе, посади і що всі, що відносяться до цих пір обов'язків закони і правила, розпорядження і доручення не перевищувати наданій мені владі і не заподіювати з наміром нікому збитку або збитків, а навпроти увірені мені інтереси захищати як свої власні, незважаючи, що я всьому цьому повинен буду дати відповідь перед законом і перед Богом на Страшному суді Його. У посвячення цього цілую слова і хрест Спасителя мого. Амінь». Призначення на посаду здійснювалося головою відповідного суду. Судові пристави перебували на державній службі, мали класні чини. Під час вступу на службу пристав отримував знак посади і печатку.

До кандидата на посаду пристава пред'являли низку вимог: ними не могли бути особи, що не досягли 21 року, іноземці, оголошені неспроможними боржниками, та ті, що були під слідством і судом. Перш ніж кандидата остаточно затверджували на посаді, він мав виконувати свої обов'язки на посаді пристава протягом року. Для гарантування належної діяльності пристава передбачалося внесення кандидатом грошової застави для забезпечення відшкодування збитків, які могли бути ним заподіяні. Крім того, пристав не міг змінювати своє місце проживання без дозволу голови суду.

Як зауважують дослідники, практична діяльність судових приставів здійснювалася у трьох напрямках: а) виконання судових рішень; б) участь в охоронному провадженні; в) забезпечення діяльності суду¹. Наголошується, що багатоаспектний характер повноважень, різноманітні напрями його роботи дозволяють зробити висновок, що у своїй діяльності судовий пристав поєднував виконавчі, кур'єрські та поліцейські обов'язки. Він брав участь у справі на всіх стадіях провадження, а тому діяльність інституту судових приставів у пореформений час стала запорукою належного відправлення правосуддя та функціонування всієї системи судочинства у Російській імперії². Потрібно зазначити, що позитивний історичний досвід функціонування ін-

¹ Див.: Стеценко, Н. С. Інститут судових приставів за Судовою реформою 1864 року в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. С. Стеценко. – Х., 2012. – С. 5.

² Див.: Стеценко, Н. С. Правовий статус судового пристава за Судовою реформою 1864 року [Текст] / Н. С. Стеценко // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. – Х., 2008. – Вип. 97. – С. 31.

ституту судових приставів став однією із передумов для його відродження (звичайно, у видозміненому вигляді) у правовій системі сучасної Російської Федерації.

В Україні інститут судових приставів певний час продовжував діяти й за часів Центральної Ради, Гетьманату й Директорії, оскільки Судові статuti 1864 р. залишалися чинними, відповідно доповнюючись актами органів української національної влади¹. Остаточо його було ліквідовано разом із утвердженням на території України радянської влади та знищенням судової системи після Жовтневої революції 1917 р. за декретами «Про суд» № 1 від 22 листопада 1917 р., № 2 від 7 березня 1918 р. і № 3 від 20 липня 1918 р.² на підставі ст. 3 декрету Робітничо-Селянського уряду України від 19 лютого 1919 р. «Про суд».

У радянську добу виконання рішень суду було покладено на судових виконавців, які працювали при народних судах. Так, інститут судових виконавців було створено Тимчасовим положенням про народні суди й революційні трибунали Української РСР, що затверджувалось Декретом РНК УРСР «Про суд» від 14 лютого 1919 р. для сприяння народним судам у діяльності по виконанню судових рішень. Судовий виконавець визначався як штатний працівник суду, який безпосередньо підпорядковувався судді.

Закон про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік 1938 р., визначивши судових виконавців як єдиний орган примусового виконання, констатував, що судові виконавці перебувають при народних та обласних судах, а також при Верховних Судах автономних і союзних республік і встановив, що вони призначаються Наркомом юстиції союзної республіки, а в автономних — Наркомом юстиції автономної республіки. Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1955 р. «Про порядок призначення судових виконавців» було встановлено, що судові виконавці перебувають тільки при народних судах, а Закон «Про судоустрій УРСР» від 30 липня 1960 р. остаточно визначив, що судові виконавці перебувають при районних (міських) народних судах і призначаються головою обласного суду за поданням народних суддів або голів районних (міських) народних судів. У жовтні 1966 р. Президія Верховного Суду УРСР затвердила Інструкцію «Про порядок виконання судових рішень», а 24 квітня 1973 р. міністром юстиції СРСР була затверджена Інструкція «Про порядок виконання судових рішень», якою регламентовано процесуальні дії судового виконавця. Дещо пізніше, 15 листопада 1985 р., Наказом міністра юстиції СРСР № 22 була затверджена нова Інструкція «Про виконавче провадження», що стала останнім нормативно-правовим актом, прийнятим у радянські часи щодо виконавчого провадження³.

Після проголошення Україною незалежності інститут судових виконавців діяв до 1998 р., а саме до набуття чинності Законом України «Про державну виконавчу службу». На цей час він вичерпав себе, оскільки уже не відповідав новим соціально-економічним реаліям у державі, не був здатний забезпечити належне виконання судових

¹ Див.: Історія держави і права України [Текст] : у 2 т. : підручник / за ред.: В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 2. – С. 65, 81, 105.

² Див.: Магомедов, Б. М. Государственная служба судебных приставов: теоретико-правовое исследование [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Б. М. Магомедов. – Саратов, 2002. – С. 36.

³ Виконавче провадження – історія та сьогодення. Історичний екскурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://just-mykolaiv.gov.ua/vikonavche_provadzhennja_istorija_ta_sogodennja_istorichnij_ekskurs.

рішень між суб'єктами правовідносин, які склалися на основі ринкової економіки, особливо між господарюючими суб'єктами. Така застаріла модель виконання судових рішень гальмувала суспільний розвиток і гостро негативно позначалася на авторитеті судової влади, до якої судові виконавці формально належали. Тож адекватною і необхідною на той момент заміною існуючого раніше інституту судових виконавців, які діяли у складі судової системи України і фактично належали до районних судів загальної юрисдикції, стало утворення державної виконавчої служби у системі органів Міністерства юстиції України.

Таким чином, на підставі вивчення історичного досвіду розвитку примусового виконання судових рішень в Україні можна зробити висновок, що в усі часи вони були нерозривно пов'язані із судовою владою. В окремі історичні періоди цей зв'язок був більш виразним, в інші — обмежувався, проте залишався органічним і нерозривним. Разом з тим найбільш ефективним виконання судових рішень було в ті періоди, коли для цього створювалися окремі відносно самостійні спеціалізовані органи, які виконували судові рішення у безпосередньому контакті із судом. Натомість у часи, коли реалізація судової влади і виконання судових рішень об'єднувалися в руках адміністративних органів чи посадових осіб, це не сприяло ефективності ані відправлення правосуддя, ані виконання судових рішень. З цього можна резюмувати, що історично виправданою є модель інституту виконання судових рішень у тісному взаємозв'язку з судовою владою, проте організаційно і функціонально відокремленого від суду.

Аналізуючи сучасний стан системи виконання судових рішень в Україні, необхідно відзначити, що виконавче провадження як завершальна стадія судового провадження та примусове виконання рішень інших органів (посадових осіб) — це сукупність дій органів і посадових осіб, що спрямовані на примусове виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), які провадяться на підставах, у межах повноважень та у спосіб, визначені законом. Воно являє собою особливий вид державної діяльності, що належить до виконавчої влади і здійснюється у передбаченій законодавством процесуальній формі у вигляді процесуального провадження, метою якого є реалізація судових та інших актів, що містять владне рішення про зміст суб'єктивного права. Важливе соціальне значення виконавчого провадження дозволяє окремим дослідникам виділяти його як одну з правозахисних функцій держави¹.

Незважаючи на те, що сама стадія виконання судових рішень знаходиться в системі стадій цивільного судочинства, у більшості випадків питання виконання практично вирішуються органами виконавчої влади, що породжує суперечність у системі поділу влади. Ця суперечність зумовлена тим, що виконання судових рішень є по суті провадженням, оскільки являє собою організовану відповідно до закону систему процесуальних дій, які мають визначену процесуальну мету і специфічне функціональне навантаження — реалізацію судових та інших рішень. І оскільки для даного провадження закон визначає відмінну від інших видів проваджень ціль, функціональне навантаження, суб'єктів та інші моменти, то можна стверджувати, що це провадження не перебуває у системі цивільного судочинства, а має бути самостійним. Крім того,

¹ Див.: Щербак, С. Виконавче провадження як одна з правозахисних функцій держави [Текст] / С. Щербак // Право України. – 2001. – № 11. – С. 108.

діяльність судових виконавців є реалізацією влади виконавчої, а не судової. Важливо відзначити при цьому, що органи виконання судових рішень відокремлені від суду і судової влади загалом. Це зумовлено тим, що покладення керівництва діяльністю судових виконавців на суди не відповідає сутності судової влади, оскільки у такому випадку зникає межа між судовою та виконавчою владою. Таке становище не відповідає одній із найважливіших засад правової держави — поділу влади, що, у свою чергу, передбачає функціонування кожної із гілок державної влади самостійно, незалежно одна від одної. Таким чином, судова влада сама не виконує своїх рішень — це покладається на відповідні, спеціально створені для цього органи виконавчої влади.

Так, примусове виконання рішень в Україні згідно зі ст. 2 Закону України «Про виконавче провадження», покладається на Державну виконавчу службу (далі — ДВС), завданням якої є своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень, передбачених законом. Ці положення визначають принципи реалізації ДВС покладених на неї функцій. Так, принцип законності полягає в тому, що виконанню органами ДВС підлягають тільки рішення, передбачені законом або, інакше кажучи, тільки ті, виконання яких віднесено законом до компетенції ДВС. Принцип своєчасності виконання рішень полягає в тому, що рішення має бути виконане строго у термін, передбачений законом, або самим рішенням. Принцип повноти виконання рішення полягає в тому, що рішення має бути виконане в повному обсязі, в точній відповідності з його змістом. Примусовість виконання рішення означає, що його виконання здійснюється ДВС незалежно від бажання особи, відносно якої винесене це рішення, підкорятися йому чи ні. Неупередженість виконання рішень полягає в тому, що державний виконавець у процесі виконання рішення має керуватись виключно вимогами закону та змістом виконуваного рішення без урахування власного ставлення до особи, відносно якої винесене рішення, а також власної оцінки його доцільності та справедливості.

Стаття 3 Закону України «Про державну виконавчу службу» закріплює, що органами державної виконавчої служби є: а) Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, до складу якого входить відділ примусового виконання рішень; б) управління державної виконавчої служби Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, до складу яких входять відділи примусового виконання рішень; в) районні, районні у містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні відділи державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції.

Районні, районні в містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні відділи державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції є юридичними особами, мають відповідні рахунки в органах Державного казначейства України для обліку депозитних сум і зарахування стягнутих з боржників коштів та їх виплати стягувачам у національній валюті, а також відповідні рахунки для обліку аналогічних операцій в іноземній валюті в банках, гербову печатку.

Згідно із ст. 5 Закону України «Про державну виконавчу службу», Міністерство юстиції України через Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України здійснює керівництво органами державної виконавчої служби та контроль за їх діяльністю, добір кадрів, методичне керівництво діяльністю державних

виконавців, підвищення їх професійного рівня, фінансове і матеріально-технічне забезпечення органів державної виконавчої служби, розглядає скарги на дії державних виконавців, організовує виконання рішень відповідно до закону, надає роз'яснення та рекомендації щодо виконання державними виконавцями рішень у порядку, встановленому законом. Головне управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головні управління юстиції в областях, містах Києві та Севастополі організують виконання законів і здійснюють керівництво управліннями державної виконавчої служби Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, районними, районними у містах, міськими (міст обласного значення), міськрайонними відділами державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції, координують і контролюють їх діяльність; організують професійну підготовку та атестацію державних виконавців; розглядають скарги на дії державних виконавців; заохочують за успіхи в роботі і накладають стягнення за порушення трудової дисципліни; здійснюють матеріально-технічне забезпечення державної виконавчої служби; організують виконання рішень відповідно до закону, надають рекомендації щодо виконання державними виконавцями рішень у порядку, встановленому законом. Структура, склад та функціональні обов'язки Департаменту державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, управлінь державної виконавчої служби Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, районних, районних у містах, міських (міст обласного значення), міськрайонних відділів державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції затверджуються Міністерством юстиції України.

Таким чином, ДВС України перебуває у системі органів юстиції, а не у судовій системі України. При цьому варто відзначити, що ідея судового контролю та керівництва виконанням рішень залишається дискусійним питанням. Вона, з одного боку, покладає на суд невластиві йому функції, відволікаючи від основного призначення — здійснення правосуддя, а з другого — є такою, що майже не реалізується на практиці через відсутність зацікавленості суду у виконанні своїх рішень. Забезпечення систематичного судового контролю за виконанням судових рішень не відповідає ознаці ситуативності судової влади, тоді як відомчий контроль з боку Міністерства юстиції є системним і постійним. Тож очевидно, що наявність статусу сильної і незалежної державної служби дозволяє ДВС забезпечити реальну взаємодію і баланс між судовою та виконавчою владою.

Виконання рішень, перелік яких встановлено законом, покладається на державних виконавців, визначених Законом України «Про державну виконавчу службу». Державний виконавець є представником влади і здійснює примусове виконання судових рішень, постановлених іменем України, та рішень інших органів (посадових осіб), виконання яких покладено на державну виконавчу службу, у порядку, передбаченому законом.

Відповідно до закону державними виконавцями є такі посадові особи: начальник відділу примусового виконання рішень, заступник начальника відділу примусового виконання рішень Департаменту державної виконавчої служби Міністерства юстиції

України, головний державний виконавець, старший державний виконавець, державний виконавець відділу примусового виконання рішень Департаменту державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, начальники відділів примусового виконання рішень управління державної виконавчої служби Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, їх заступники, головні державні виконавці, старші державні виконавці, державні виконавці відділів примусового виконання рішень управлінь державної виконавчої служби Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, заступник начальника районного, районного в місті, міського (міста обласного значення), міськрайонного управління юстиції — начальник відділу державної виконавчої служби, заступник начальника, головний державний виконавець, старший державний виконавець, державний виконавець районного, районного в місті, міського (міста обласного значення), міськрайонного відділу державної виконавчої служби відповідного управління юстиції.

Безпосереднє виконання підвідомчих органам державної виконавчої служби рішень судів та інших органів покладається на державних виконавців районних, міських (міст обласного значення), районних у містах, міськрайонних відділів державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції.

Державні виконавці є державними службовцями. Їм видається службове посвідчення встановленого зразка. Під час виконання службових обов'язків вони носять формений одяг, зразок якого затверджується Міністерством юстиції України. Вони користуються правами і виконують обов'язки, передбачені законом. При цьому працівники органу державної виконавчої служби зобов'язані сумлінно виконувати службові обов'язки, не допускати в своїй діяльності порушення прав громадян та юридичних осіб, гарантованих Конституцією України та законами України.

Загальні вимоги, яким має відповідати особа, яка бажає стати державним виконавцем, встановлені ч. 1 ст. 8 Закону України «Про державну виконавчу службу»: ним може бути громадянин України, який має юридичну освіту, володіє державною мовою і здатний за своїми особистими і діловими якостями виконувати покладені на нього обов'язки. Разом з тим закон передбачає також додаткові вимоги до державних виконавців відповідного рівня й керівників певних підрозділів, які включають: необхідність постійного проживання на території України не менш як п'ять років, наявність вищої юридичної освіти і стажу юридичної роботи не менш як три роки.

Директором Департаменту державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, його заступником, заступником начальника головного управління юстиції — начальником управління державної виконавчої служби, його заступником призначається громадянин, який постійно проживає на території України не менш як п'ять років, має вищу юридичну освіту і стаж юридичної роботи не менше п'яти років, з яких не менш як три роки в органах державної виконавчої служби.

Не можуть бути призначеними на посаду державного виконавця особи, щодо яких існують обмеження, передбачені Законом України «Про державну службу». Так, відповідно до ст. 15 цього Закону, на державну службу не може вступити особа, яка: 1) за рішенням суду визнана недієздатною або дієздатність якої обмежена; 2) має су-

димість за вчинення умисного злочину, якщо така судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку; 3) відповідно до вироку суду позбавлена права займатися діяльністю, пов'язаною з виконанням функцій держави, або обіймати відповідні посади; 4) піддавалася адміністративному стягненню за корупційне правопорушення — протягом року з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили; 5) має громадянство іншої держави. Крім того, не допускається призначення осіб на посади державної служби, на яких вони будуть безпосередньо підпорядковані близьким особам. Особа, яка вступає на державну службу, зобов'язана до призначення на посаду державної служби вийти зі складу виконавчого органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особа здійснює функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі або територіальній громаді, та представляє інтереси держави або територіальної громади в раді товариства (спостережній раді), ревізійній комісії господарського товариства), припинити іншу оплачувану або підприємницьку діяльність, крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту.

Особа, яка вперше призначається на посаду державного виконавця, обов'язково проходить стажування протягом не менш як двох місяців. Порядок проходження стажування визначається Міністерством юстиції України.

Правовий статус працівників державної виконавчої служби визначено в ст. 6 Закону України «Про державну виконавчу службу» в загальному вигляді, а його конкретизація міститься у статтях 11–14 цього Закону, статтях 5 і 6 Закону України «Про виконавче провадження».

Стаття 5 Закону України «Про виконавче провадження» встановлює обов'язковість вимог державних виконавців. Так, вимоги державного виконавця щодо виконання рішень обов'язкові для всіх органів, організацій, посадових осіб, фізичних і юридичних осіб на території України. Невиконання законних вимог державного виконавця тягне за собою відповідальність згідно із законом. Ці норми логічно доповнюються положеннями ст. 14 Закону України «Про державну виконавчу службу», відповідно до якої державний виконавець перебуває під захистом закону. Держава гарантує захист здоров'я, честі, гідності, житла, майна державних виконавців та членів їхніх сімей від злочинних посягань та інших протиправних дій. Опір державному виконавцю, а також заподіяння тілесних ушкоджень, образа, погроза, інші насильницькі дії стосовно державного виконавця, членів його сім'ї, а також знищення їхнього майна у зв'язку з виконанням державним виконавцем своїх службових обов'язків тягнуть за собою встановлену законом відповідальність.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про виконавче провадження», державний виконавець зобов'язаний використовувати надані йому права відповідно до закону і не допускати у своїй діяльності порушення прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Рішення, дії або бездіяльність державного виконавця можуть бути оскаржені в порядку, встановленому цим Законом.

Особливості відповідальності державних виконавців встановлюються ст. 11 Закону України «Про державну виконавчу службу». Так, державні виконавці несуть дисциплінарну відповідальність в порядку, встановленому законом. У разі вчинення

державним виконавцем під час виконання службових обов'язків діяння, що має ознаки злочину чи адміністративного правопорушення, він підлягає кримінальній чи адміністративній відповідальності у порядку, встановленому законом. Шкода, заподіяна державним виконавцем фізичним чи юридичним особам під час виконання рішення, підлягає відшкодуванню у порядку, передбаченому законом, за рахунок держави.

Контроль за діяльністю працівників органів державної виконавчої служби здійснюють Міністерство юстиції України через Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, а Головне управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головні управління юстиції в областях, містах Києві та Севастополі — через відповідні управління державної виконавчої служби.

ДВС України має відповідні правові основи, які складаються з положень нормативних актів різної юридичної сили. Під правовим регулюванням діяльності державної виконавчої служби щодо примусового виконання рішень публічних органів управління науковці розуміють комплекс юридичних засобів впливу, за допомогою яких держава визначає їх права та обов'язки в зазначеній сфері, а також порядок реалізації діяльності. Норми права, якими урегульовано порядок примусового виконання рішень, утворюють певний правовий інститут, оскільки вони об'єднані єдиним предметом регулювання, мають єдину мету — безперешкодне забезпечення виконання рішень. Без їх регулюючого чи охоронного впливу неможливо організувати правильне здійснення цього напряму діяльності. Інакше кажучи, завдяки впливу цих правил утворюється належний правовий режим у сфері примусового виконання рішень¹. Так, ДВС України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства юстиції України, іншими актами законодавства України, дорученнями Президента України та Міністра юстиції України. Серед нормативних актів, які закладають правові основи організації і діяльності ДВС України, слід назвати закони України «Про державну виконавчу службу» від 24 березня 1998 р. та «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р. Підзаконний рівень нормативних документів з цих питань наразі перебуває у стадії реформування.

Розглядаючи проблеми виконання судових рішень у незалежній Україні, необхідно погодитися із тим, що всебічне реформування діяльності органів державної виконавчої служби сприятиме підвищенню ефективності діяльності єдиного в Україні органу примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) — Державної виконавчої служби, зміцненню її організаційно-правової структури і, як наслідок, забезпеченню гарантій захисту прав і охоронюваних законом інтересів громадян та юридичних осіб у процесі виконавчого провадження². В свою чергу, ефективність діяльності ДВС може бути оцінена на підставі таких виокремлених нами критеріїв, як: 1) правильність вибору засобів для виконання судових рішень (процесуальних та інших дій, організаційних заходів), визначення їх оптимального поєднан-

¹ Див.: Бортняк, В. Ф. *Форми та методи діяльності державної виконавчої служби* [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В. Ф. Бортняк. — К., 2008. — С. 9.

² Див.: Шупеня, М. *Шляхи удосконалення діяльності державної виконавчої служби* [Текст] / М. Шупеня, О. Кузь, Б. Бачук // *Право України*. — 2005. — № 5. — С. 36.

ня і тактики застосування; 2) правильність добору державних виконавців (оцінка їх ділової кваліфікації, особистих якостей, можливість психологічної сумісності); 3) своєчасність дій по виконанню актів судових та інших органів; 4) якісний зміст дій по виконанню актів судової влади, що досягається передусім за рахунок неухильного додержання чинного законодавства. При цьому основною проблемою оптимального виконавчого провадження є визначення необхідного співвідношення між заданим обсягом роботи і соціальними ресурсами, достатніми для виконання даної роботи у визначений законом строк і з найменшими соціальними витратами. Це зумовлює необхідність розвитку системи гарантій, що безпосередньо забезпечують ефективне виконання рішень судів, до яких належать кошти, надані органам виконання, умови, у яких вони здійснюють свою діяльність, а також засоби, які можуть забезпечити учасникам виконавчого провадження охорону їх прав і законних інтересів.

Найбільш серйозним системним недоліком у сфері виконання судових рішень є, на наш погляд, відсутність єдиної концепції реформування даного інституту. Так, в основоположному документі з питань судово-правової реформи, а саме в Концепції судово-правової реформи в Україні від 28 квітня 1992 р.¹, з цього питання констатовалося лише те, що Міністерство юстиції України здійснює керівництво виконанням судових рішень. У наступних програмних документах цьому питанню приділяється вже більше уваги. Так, у Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів від 10 травня 2006 р.² одним із завдань Концепції проголошувалося радикальне поліпшення стану виконання судових рішень. У пункті 8 розд. I під промовистою назвою «Неефективність системи виконання судових рішень» констатовалося, що «існуюча система виконання судових рішень є малоефективною. Фактично відсутня система контролю за діяльністю державної виконавчої служби. Європейський суд з прав людини в рішеннях проти України найчастіше констатує порушення права на справедливий суд саме внаслідок невиконання рішень національних судів». Також розробники Концепції обґрунтовано поєднали стан виконання судових рішень із забезпеченням основоположного права особи на судовий захист, вказавши, що судовий захист, як і діяльність суду, не може вважатися дієвим, якщо судові рішення не виконуються або виконуються неналежним чином і без контролю суду за їх виконанням.

Визначаючи перспективи реформування виконавчого провадження, Концепція у п. 3 розд. X визначила, що у сфері виконання судових рішень слід передбачити заходи, спрямовані на заохочення державних виконавців забезпечувати ефективне виконання судових рішень, на посилення гарантій незалежності державних виконавців від зовнішнього втручання, на підвищення відповідальності боржників за невиконання судових рішень чи за навмисне створення умов, які унеможливають їх виконання. Наголошувалося на тому, що слід створити умови, за яких добровільне виконання судового рішення було б для боржника набагато вигіднішим, ніж його виконання

¹ Про Концепцію судово-правової реформи в Україні [Текст] : Постанова Верхов. Ради України від 28.04.1992 №2296 // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – №30. – Ст. 426.

² Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 10 трав. 2006 р. №361/2006. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. – Заголовок з екрана.

у примусовому порядку. Необхідно виробити ефективні механізми виконання судових рішень як національних судів, зокрема у справах проти держави, так і рішень Європейського суду з прав людини. Також вказувалося, що потрібно чітко визначити місце державної виконавчої служби в системі органів державної влади. Особи, які претендують на зайняття діяльністю, пов'язаною з виконанням судових рішень, повинні обов'язково скласти кваліфікаційний іспит та пройти стажування. Доцільно поступово демонополізувати державну діяльність з виконання судових рішень і передбачити можливість передачі її недержавним виконавцям чи виконавчим агенціям під дієвим контролем із боку Міністерства юстиції України.

Проте за майже десятиліття, яке минуло з часу затвердження Концепції, український законодавець не зробив жодних серйозних кроків на шляху до реформування системи примусового виконання судових рішень. Ситуація почала змінюватися лише у 2015 р., попри те, що за станом на початок цього року ДВС працювала в цілому стабільно і навіть мала деякі позитивні показники. Так, за даними судової статистики, у 2014 р. зменшилась кількість клопотань, заяв, подань у порядку виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб). Якщо у 2013 р. кількість заяв, що перебували у провадженні, становила 161,4 тис., то у 2014 р. вже 140,8 тис., що на 12,8% менше. На 30% зменшилась кількість скарг на дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби — з 20,9 тис. у 2013 р. до 14,6 тис. у звітному періоді¹. Однак на початку 2015 р. керівництво Міністерства юстиції України анонсувало кардинальне реформування державної виконавчої служби, у якій можна виділити три основні напрями: ліквідація Державної виконавчої служби України; оптимізація діяльності державних виконавців; удосконалення порядку виконання рішень. Розпочата реформа спрямована на забезпечення побудови найбільш ефективної структури органів державної виконавчої служби, визначення чіткої їх підпорядкованості, що, у свою чергу, також сприятиме раціональному використанню бюджетних коштів, скороченню та оновленню кадрового складу тощо.

До недавнього часу ДВС визначалася центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції і який реалізує державну політику у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) відповідно до законів². Проте згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 21 січня 2015 р. № 17 відбувалася ліквідація ДВС з метою оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції, раціонального використання бюджетних коштів та на виконання п. 9 розд. III «Прикінцеві положення» Закону від 28 грудня 2014 р. № 76-VIII «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, законодавчих актів України» щодо скорочення чисельності працівників державних органів на 20%. Це

¹ Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/аналіз_20данних_20судової_20статистики_20щодо_20розгляду_20справ_20за_202014_20рік.doc. – Заголовок з екрана.

² Про затвердження Положення про Державну виконавчу службу України [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 2 лип. 2014 р. № 229. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/229-2014-п>.

рішення передбачає ліквідацію Державної виконавчої служби із покладенням на Міністерство юстиції завдань і функцій з реалізації державної політики у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) та визначення його як правонаступника Державної виконавчої служби, що ліквідується, в частині реалізації державної політики у цій сфері. У зв'язку з цим у структурі апарату Міністерства юстиції утворено Департамент державної виконавчої служби. При цьому за заявами міністра юстиції реформування Державної виконавчої служби очікується завершити приблизно за два роки.

За оцінками фахівців, ліквідація ДВС України і передача її функцій Мін'юсту України — це загалом правильний крок, оскільки як мінімум приводить діяльність виконавчої служби у відповідність до Закону України «Про державну виконавчу службу», яким однозначно передбачено, що державна виконавча служба є департаментом у складі Мін'юсту України, а не окремим центральним органом виконавчої влади. Такий крок дасть змогу зекономити бюджетні кошти на утримання апарату, скоротити його кількість та упорядкувати структуру виконавчої служби, зокрема територіальні підрозділи¹.

Не менш важливою є і оптимізація діяльності державних виконавців. Керівництво ДВС офіційно визнає, що ця структура була однією з найбільш корумпованих у державному секторі. Для прикладу, у 2010–2013 рр. реалізація конфіскованого майна була монополізована чотирма, а згодом однією компанією, наближеною до колишнього керівництва Мін'юсту. Лише офіційно ці посередники мали дохід у 200–300 млн гривень щороку. На реалізації у цих підприємств знаходилося майна більш як на 8 млрд гривень. Вартість конфіскації, що продавався, занижувалася на 50–70%. Окрім того, приватні фірми офіційно отримували 15% комісії за свої послуги². З огляду на це, існує нагальна потреба зробити роботу ДВС прозорою і відкритою.

Задля цього Міністерство юстиції вже на сучасному етапі впроваджує поступові зміни у сфері виконання судових рішень. Так, одна з новацій стосується порядку визначення розміру виплат державним виконавцям з метою виконання положення Бюджетного кодексу, основна ідея якої полягає у мотивуванні державних виконавців для того, щоб побороти побутову корупцію у виконавчій службі. Інша стосується реалізації нового Пілотного проекту у сфері виконання рішень, який впроваджується з 1 травня 2015 р. у відділі примусового виконання рішень Департаменту державної виконавчої служби Міністерства юстиції, структурних підрозділах територіальних органів Міністерства юстиції у Сумській області та в м. Києві, що забезпечують здійснення повноважень у сфері організації примусового виконання рішень, а саме — запровадження автоматичного розподілу справ між державними виконавцями та реалізацію системи автоматичного онлайн-контролю за строками виконання рішень та їх ефективністю. Необхідність цього проекту полягає в тому, що, за словами керівництва Міністерства юстиції, раніше справи між державними виконавцями розподілялися несправедливо. Хтось отримував великі цікаві справи і отримував відсоток за їх ви-

¹ Див.: Хорунжий, Ю. Про реформу державної виконавчої служби [Електронний ресурс] / Ю. Хорунжий. — Режим доступу: <http://radako.com.ua/news/pro-reformu-derzhavnoyi-vikonavchoyi-sluzhbi-yurgazeta>.

² Див.: Реформування виконавчої системи України відбуватиметься за участю громадськості [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dvs.gov.ua/ua/news/open/5>.

конання. Хтось отримуватиме лише справи, які стосувалися виплати аліментів або поновлення на роботі, які було дуже важко виконати. Тепер цей розподіл буде автоматичним і кожен виконавець отримуватиме справедливу частку кожної з категорій проваджень. Реалізація положень цього Пілотного проекту дасть можливість усунути різноманітні корупційні складові в аспекті розподілу справ виконавчих проваджень між виконавцями¹.

Одним із найголовніших завдань реформування виконавчого провадження при цьому є підвищення зацікавленості державних виконавців у результатах своєї діяльності. Згаданим Пілотним проектом пропонується досягти цього за рахунок матеріального стимулювання державних виконавців. Так, передбачено, що державний виконавець, який забезпечив фактичне виконання в повному обсязі виконавчого документа майнового характеру, одержує винагороду у розмірі 2,5% від стягнутої ним суми або вартості майна, але не більше як: 50 мінімальних розмірів заробітної плати, якщо розмір стягнутої ним суми або вартості майна перевищує 100 млн гривень; 45 мінімальних розмірів заробітної плати, якщо розмір стягнутої ним суми або вартості майна перевищує 50 млн гривень; 40 мінімальних розмірів заробітної плати, якщо розмір стягнутої ним суми або вартості майна перевищує 20 млн гривень; 35 мінімальних розмірів заробітної плати, якщо розмір стягнутої ним суми або вартості майна перевищує 10 млн гривень; 30 мінімальних розмірів заробітної плати, якщо розмір стягнутої ним суми або вартості майна перевищує 5 млн гривень; 25 мінімальних розмірів заробітної плати, якщо розмір стягнутої ним суми або вартості майна перевищує 3 млн гривень; 20 мінімальних розмірів заробітної плати, якщо розмір стягнутої ним суми або вартості майна перевищує 1 млн гривень. У разі коли державний виконавець забезпечив фактичне виконання в повному обсязі виконавчого документа майнового характеру, сума стягнення або вартість майна за яким становить 34 000 гривень та менше, він отримує винагороду в розмірі 5 відсотків стягнутої ним суми або вартості майна. Державний виконавець, який забезпечив фактичне виконання в повному обсязі виконавчого документа немайнового характеру, за яким боржником є фізична особа, одержує винагороду в розмірі 0,3 мінімального розміру заробітної плати та за виконавчим документом немайнового характеру, за яким боржником є юридична особа, — в розмірі 0,5 мінімального розміру заробітної плати. Під час розгляду заяви про виплату винагороди перевіряються законність, своєчасність та повнота вчинених виконавчих дій у виконавчому провадженні, за яким подано заяву про виплату винагороди, своєчасність та повнота внесення відомостей про вчинені у такому виконавчому провадженні виконавчі дії до Єдиного державного реєстру виконавчих проваджень, достовірність викладених у заяві відомостей, а також дотримання строків вчинення виконавчих дій, визначених у порядку, затвердженому Мін'юстом, під час здійснення інших виконавчих проваджень. При цьому кількість виконавчих проваджень, за якими виконавчі дії були вчинені понад строки, визначені в зазначеному порядку, не повинна перевищувати 30 відсотків загальної

¹ Уряд прийняв 3 важливі документи, які забезпечать реформування системи примусового виконання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=248007919.

кількості виконавчих проваджень, які перебувають на виконанні у державного виконавця, що подав заяву про виплату винагороди¹.

Удосконалення порядку виконання судових рішень передбачає два етапи реформи: системне вдосконалення процедури примусового виконання рішень та запровадження змішаної системи примусового виконання рішень шляхом введення інституції приватних виконавців. Крім того, вдосконалення процедури примусового виконання рішень потребує суттєвих змін до чинного законодавства, зокрема, у частині: 1) зниження корупційних ризиків у діяльності державних виконавців, а саме, за рахунок прозорості процедури виконавчого провадження, автоматичного розподілу справ (виконавчих проваджень), підвищення мотивації праці державних виконавців, посилення контролю за виконанням рішення; 2) посилення інституційної спроможності виконавців (розширення можливостей отримання інформації про боржників та їхнє майно, спрощення доступу інформаційних ресурсів, які містять відповідну інформацію, запровадження єдиного реєстру боржників тощо); 3) вдосконалення процедури виконання проблемних категорій рішень (рішення зобов'язального характеру, рішення, виконання яких ускладнено наявними мораторіями, рішення, боржниками за якими є державні органи тощо); 4) посилення відповідальності за невиконання рішень тощо.

З цією метою планується вжити низку заходів, серед яких, зокрема, впровадження нового програмного забезпечення Єдиного державного реєстру виконавчих проваджень, налагодження швидкої системи пошуку інформації про майно боржника та накладення арешту на майно боржника тощо. Так, з метою підвищення інституційної спроможності органів державної виконавчої служби, оперативної взаємодії з органами влади та отримання інформації про майно та кошти боржника, планується запровадження електронної взаємодії з Національним банком України, Державною автомобільною інспекцією, Державною казначейською службою України, Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку та іншими органами. При цьому буде розширено функції програми виконавчого провадження. Заінтересовані особи зможуть створити власний віртуальний кабінет з усією необхідною для користувача інформацією. З часом планується інтегрувати систему виконавчого провадження з іншими реєстрами та банківською системою, а електронну перевірку достовірності документів забезпечуватиме наявність QR-коду.

Також передбачається створення відкритого реєстру боржників, до якого матимуть доступ інші органи влади, банківські установи, а також фізичні і юридичні особи. Функцією цього реєстру буде не лише можливість отримувати інформацію щодо боржника іншими органами, фізичними та юридичними особами, а також стимулювання боржника до виконання рішення. З метою систематизації інформації щодо конфіскованого та арештованого майна і отримання достовірної та оперативної інформації передбачається запровадження електронного обліку такого майна.

¹ Деякі питання реалізації пілотного проекту щодо оптимізації контролю за примусовим виконанням рішень судів та інших органів (посадових осіб), впровадження автоматичного розподілу виконавчих документів між державними виконавцями та механізму мотивації державних виконавців [Електронний ресурс] : постанова Каб. Міністрів України від 25.03.2015 № 142. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main?find=1&sp=i0&user=1436878680199663&text=%EF%F0%E8%EC%F3%F1&x=0&y=0>.

Поряд з цим реформатори планують створити авторизовані офіси, за допомогою яких стягувачу буде надана змога направляти виконавчі документи для виконання в електронному вигляді з використанням електронного цифрового підпису та запровадити електронну взаємодію із судами та іншими органами, шляхом автоматичного направлення виконавчого документа до єдиної бази виконавчих документів для виконання. Зазначене надасть можливість стягувачу швидко, у зручний для нього спосіб, пред'явити до виконання виконавчий документ без необхідності звернення до суду для його отримання¹.

Наступним кроком концепції реформування ДВС стане прийняття Закону «Про державну виконавчу службу та приватних виконавців» та Закону «Про виконавче провадження». Прийняття цих законів забезпечить запровадження змішаної системи примусового виконання за участю приватних виконавців. При цьому стягувач отримає вибір — звертатися до державного чи до приватного спеціаліста.

Очевидно, що однією із найбільш суттєвих новацій при цьому є запровадження приватних виконавців. Обстоюючи необхідність у їх появі, фахівці вказують на те, що приватні виконавці зможуть суттєво підвищити ефективність виконавчого провадження. У приватних виконавців не буде якихось додаткових повноважень чи методів роботи. Вони працюватимуть за тими ж принципами, що й державні. При цьому вони матимуть низку таких переваг: 1) суттєво знизять завантаженість ДВС, оскільки у переважній більшості випадків у стягувача буде вибір, куди подати документ для примусового виконання: до органів ДВС чи до приватного виконавця; 2) за свій рахунок будуть забезпечувати себе матеріально-технічними засобами (офісне приміщення, оргтехніка, транспортний засіб, витратні матеріали тощо); 3) забезпечать конкурентне середовище у сфері примусового виконання, оскільки практично всі категорії проваджень будуть одночасно належати як до компетенції ДВС, так і до компетенції приватних виконавців. Отже, це знизить рівень корупції у лавах ДВС та взагалі у цій сфері; 4) будуть зацікавленими в успішному завершенні виконавчого провадження, оскільки від цього залежить їх прибуток та конкурентні переваги; 5) займатимуться примусовим виконанням на професійній, конкурентній та самоокупній основі. Вони не залежатимуть від органів державної влади та місцевого самоврядування². При цьому наголошується, що не слід очікувати, що одразу після прийняття законів з'явиться армія приватних виконавців. На першому етапі це не буде масовий процес, адже спеціалістів треба навчити, створити робочі місця для них, визначитися з округами. Крім того, після прийняття законів треба буде розробити чимало підзаконних актів³.

На сьогодні існують різні варіанти інституту приватних виконавців, який планується запровадити в Україні. Так, законопроектом «Про присяжних виконавців»⁴ про-

¹ Див.: Їжак, О. Революція в юстиції [Електронний ресурс] / О. Їжак. – Режим доступу: <http://yur-gazeta.com/publications/actual/revolyuciya-v-yusticiyi.html>.

² Концепція запровадження інституту приватних виконавців в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.org.ua/2010-03-07-18-06-07/lawreforms/1795-kontseptsiia-zaprovadzhennia-pryvatnykh-vykonavtsiv-v-ukraini.html>.

³ Що передбачає реформа виконавчої служби [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynnews.com/news/society/shcho-peredbachaye-reforma-vykonavchoyi-sluzhby/>.

⁴ Про присяжних виконавців [Електронний ресурс] : проект Закону України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52592.

понується запровадити присяжних виконавців — спеціально уповноважених від імені держави осіб, на яких покладається виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), визначених Законом України «Про виконавче провадження». Передбачається, що присяжним виконавцем може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у сфері права не менш як три роки, володіє державною мовою та склав кваліфікаційний іспит. Чисельність присяжних виконавців має встановлювати уповноважений центральний орган виконавчої влади з розрахунку не більш як одна особа на 10 000 населення. Задля встановлення гарантій належного виконання присяжними виконавцями покладених на них обов'язків проект містить низку положень, які передбачають відповідальність присяжних виконавців, страхування їх цивільно-правової відповідальності, контроль за їхньою діяльністю тощо.

При цьому розробники проекту розмежовують сферу компетенції приватних та державних виконавців, встановлюючи виключну компетенцію останніх. Так, відповідно до ст. 11 зазначеного законопроекту присяжний виконавець здійснює виконання рішень, передбачених Законом України «Про виконавче провадження», за винятком рішень, що виконуються виключно органами державної виконавчої служби. Виключно органами державної виконавчої служби у примусовому порядку виконуються рішення: за якими боржником або стягувачем є держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади в особі їх органів, або юридичні особи, які фінансуються виключно за кошти державного або/та місцевих бюджетів; про відібрання дитини; про примусове вселення/виселення; у спорах, що виникають з корпоративних відносин між господарським товариством та його учасником (засновником, акціонером), зокрема учасником, який вийшов із складу товариства, а також між учасниками (засновниками, акціонерами) господарських товариств, що пов'язані із створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності товариства; про стягнення об'єктів державної чи комунальної власності; рішення у сфері земельних відносин.

Проектом Закону України «Про державну виконавчу службу і приватних виконавців», розробленим Міністерством юстиції України¹, передбачається покласти примусове виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) у випадках, передбачених законом, на органи державної виконавчої служби та приватних виконавців. Згідно із ст. 5 проекту, органами державної виконавчої служби є: 1) Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, до якого входить відділ примусового виконання рішень; 2) управління державної виконавчої служби головних територіальних управлінь юстиції в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі (до яких входять відділи примусового виконання рішень); 3) районні, районні в містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні, міжрайонні відділи державної виконавчої служби районних, районних у містах, міських (міст обласного значення), міськрайонних, міжрайонних територіальних управлінь юстиції.

До приватних виконавців ст. 22 законопроекту відносить фізичних осіб, які провадять незалежну професійну діяльність з примусового виконання рішень у порядку, передбаченому законом. Приватним виконавцем може бути особа, яка має вищу юридичну освіту ступеня спеціаліста або магістра, володіє державною мовою, має стаж

¹ Про державну виконавчу службу і приватних виконавців [Електронний ресурс] : проект Закону України. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT1456.html.

роботи у галузі права не менше двох років, пройшла стажування та навчання в порядку, визначеному Міністерством юстиції України, склала кваліфікаційний іспит і отримала свідоцтво про право на провадження діяльності приватного виконавця. Передбачається, що державне регулювання діяльності приватних виконавців полягає у визначенні: 1) умов допуску громадян до провадження діяльності приватного виконавця; 2) рішень, які підлягають виконанню приватними виконавцями; 3) порядку та умов виконання рішень приватними виконавцями; 4) порядку здійснення контролю за діяльністю приватних виконавців, проведення перевірок діяльності приватного виконавця; 5) порядку зупинення і припинення права на провадження діяльності приватного виконавця; 6) розмірів основної винагороди приватного виконавця; 7) засад професійного самоврядування приватних виконавців. Передбачено самоврядування приватних виконавців, зокрема у вигляді Національної палати приватних виконавців України, з'їздів приватних виконавців виконавчого округу, палати приватних виконавців виконавчого округу.

Розробники законопроекту вважають, що запровадження змішаної системи примусового виконання рішень сприятиме подоланню корупції у сфері примусового виконання рішень, виключить можливість адміністративного впливу на процес виконання, значно скоротить строки виконання та запровадить здорове конкурентне середовище у процесі ефективного виконання. Крім того, реалізація законопроекту забезпечить підвищення кількості фактично виконаних рішень, зменшення видатків державного бюджету на фінансування органів державної виконавчої служби, збільшення доходів державного бюджету за рахунок реалізації майна приватними виконавцями на електронних торгах та стягнутого виконавчого збору¹.

Оцінюючи перспективи цих новацій, необхідно погодитися із думкою, що реформа органів виконавчої служби повинна розглядатись у системі інших реформ, а проста людина, її права і свободи як найвища цінність, закріплена Конституцією України, мають стати рушійною силою формування всіх змін². Очевидно, що анонсовані зміни, крім названих вище переваг, мають також численні ризики, з якими не можна не рахуватися. Так, «оптимізація» структури виконавчої служби може обернутися простим скороченням штатів державних виконавців, що, з огляду на значне навантаження, яке вони несуть, здатне зробити ситуацію з виконанням судових рішень взагалі критичною. Впровадження інституту приватних виконавців може розцінюватися, з одного боку, як спроба держави скласти із себе відповідальність за повне і своєчасне виконання судових рішень (якщо їх виконуватимуть приватні виконавці, то вони, за цією логікою, і нестимуть в кінцевому підсумку відповідальність у цій сфері), а з другого — несе ризик недобросовісного виконання, коли, отримавши «мандат на виконання» від держави і відповідні повноваження, певні комерційні структури будуть чинити протиправний тиск на боржників, застосовувати неналежні засоби виконання, вилучати майно тощо за прикладом сумнозвісних «колекторських контор». Крім того, це по-

¹ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про державну виконавчу службу і приватних виконавців» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT1456.html.

² Перспективи реформи виконавчої служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazeta.lviv.ua/law/42752>.

силить соціальну нерівність серед населення, оскільки платоспроможні громадяни матимуть змогу звернутися до приватних виконавців, оплативши їх послуги, а неплатоспроможні будуть змушені задовольнятися тривалістю і бюрократизмом державних виконавців тощо.

З огляду на це будь-які дії у сфері реформування повинні вчинятися зважено і послідовно, бути ретельно спланованими та узгодженими з іншими напрямами судово-правової реформи. Вони потребують створення належної правової, організаційної і матеріально-фінансової бази, без якої у кращому випадку спроби реформ приречені на невдачу, а в гіршому — існуюча модель примусового виконання буде зруйнована, а нова так і не запрацює. Найбільш радикальні новації, як наприклад запровадження приватних виконавців, на наш погляд, потребують попередньої апробації у вигляді «пілотних проектів», а також певного перехідного періоду, протягом якого мають бути оцінені їх ефективність і можливість більш широкого запровадження у правове поле України. У підсумку, залишається сподіватися на те, що реформування виконавчої служби приведе не лише до косметичних, а й ґрунтовних якісних змін у справі виконання судових рішень, що дасть змогу забезпечити в Україні неухильну реалізацію засади обов'язковості судових рішень, що проголошується у кожному з видів судочинства, а також сприятиме дійсному утвердженню фундаментальних прав кожної людини на судовий захист і справедливий суд, неможливого без повного і своєчасного виконання судових рішень.

Перелік авторів

Передмова

Романюк Я. М. Голова Верховного Суду України, кандидат юридичних наук

Вступ

Шевчук С. В. суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України

Марочкін І. Є. завідувач кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (підрозділ 1.1)

Сібільова Н. В. доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук (підрозділ 1.2)

Ремескова Ю. О. асистент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук (підрозділ 1.3)

Крючко Ю. І. доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук (підрозділ 1.4)

Городовенко В. В. голова Апеляційного суду Запорізької області, доктор юридичних наук, доцент (підрозділи 2.1, 2.2)

Юревич І. В. асистент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук (підрозділ 2.3)

Гладій С. В. суддя Апеляційного суду м. Києва, кандидат юридичних наук (підрозділ 2.4)

Овсяннікова О. О. доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук (підрозділ 2.5)

Потапенко В. І. секретар судової палати Харківського апеляційного господарського суду (підрозділ 2.6)

Назаров І. В. професор кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук (підрозділи 3.1, 3.2, 6.1)

- Овчаренко О. М. асистент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук (підрозділи 3.3, 5.4)
- Сілантьєва Е. Є. суддя Фрунзенського районного суду м. Харкова, кандидат юридичних наук (підрозділ 3.4)
- Прокопенко О. Б. суддя Верховного Суду України, кандидат юридичних наук (підрозділ 3.5)
- Москвич Л. М. завідувач кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор (підрозділи 3.6, 5.1)
- Баронін Д. Б. суддя Северодонецького міського суду Луганської області (підрозділ 4.1)
- Бринцев В. Д. суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор (підрозділ 4.2)
- Сердюк В. В. заступник керівника апарату Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, доктор юридичних наук, професор (підрозділ 4.3)
- Глущенко С. В. начальник управління забезпечення діяльності судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, кандидат юридичних наук (підрозділ 4.4)
- Курило О. М. суддя апеляційного суду Харківської області, кандидат юридичних наук (підрозділ 4.5)
- Хотенець П. В. заступник голови Господарського суду Харківської області, кандидат юридичних наук (підрозділ 4.6)
- Дудченко О. Ю. асистент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук (підрозділи 4.7, 5.2)
- Прокопенко Б. О. асистент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук (підрозділ 5.3)
- Русанова І. О. доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук (підрозділ 5.5)
- Іваницький С. О. доцент кафедри загальноюридичних дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, кандидат юридичних наук (підрозділ 5.6)

Перелік авторів

- Лапкін А. В. асистент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук (підрозділ 6.2 у співавт. з Бабковою В. С.)
- Бабкова В. С. доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук (підрозділ 6.2 у співавт. з Лапкіним А. В.)
- Вільчик Т. Б. доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук (підрозділ 6.3)
- Іванцова А. В. доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук (підрозділ 6.4)
- Афанасьєв В. В. доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, суддя у відставці (підрозділ 6.5)

Наукове видання

СУДОВА ВЛАДА

Монографія

За загальною редакцією
професора *І. Є. Марочкина*

Редактори: *С. А. Пашинська, О. М. Неццетна*
Коректор *Н. Ю. Шестьора*
Комп'ютерна верстка *О. І. Сенько*

Підписано до друку 12.10.2015.
Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 63,9. Обл.-вид. арк. 65,7. Вид. № 1301.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80